Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

C 639,148

1837
ARTES VERITAS SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Digitized by Google

Z
1007
.M986
vol.21-2

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

EENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1914.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 21sten Jaargang.

Dr. W. A. Baehrens te Groningen.
Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
Mr. W. H. de Beaufort te Leusden.
Dr. A. A. Beekman te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. E. Bessem te Utrecht.
Prof. Dr. J. Th. Beysens te Utrecht.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Dr. W. G. C. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Dr. M. van Blankenstein te Berlijn.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. H. Bolkestein te 's-Gravenhage.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Dr. G. Brom te Rome.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. J. K. de Cock te Maastricht.
Prof. Dr. G. Cohen te Laren (N.-H.).
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. A. A. Fokker te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Gorinchem.
Dr. P. Groeneboom te Groningen.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te Amsterdam.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Bonn.
Dr. J. Hartelust te Utrecht.
Prof. Mr. J. E. Heeres te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. F. Buitenrust Hettema te Zwolle.
Dr. G. E. W. van Hille te Alkmaar.
Dr. P. Hoekstra te Breda.
Dr. J. H. Holwerda te Leiden.
Dr. J. M. Hoogvliet te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Helpman.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. D. G. Jelgersma te Oegstgeest.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Voorschoten.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Dr. A. H. Kan te Dordrecht.
Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. E. B. Kielstra te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. J. W. Th. van Konijnenburg te Hengelo (O.).
Dr. L. M. G. Kooperberg te 's-Gravenhage.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Rijswijk.
C. Kramer te Cornjum (Fr.).
Dr. E. Kruisinga te Amersfoort.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. K. O. Meinsma te Zutfen.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te 's-Gravenhage.
Dr. H. P. N. Muller te 's-Gravenhage.
Mr. J. M. Nap te 's-Gravenhage.
Dr. H. T. Oberman te Vlissingen.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
L. D. Petit te Leiden.
Dr. D. A. Rinkes te Weltevreden.
Dr. Y. H. Rogge te Rotterdam.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Gouda.
Dr. A. Rutgers van der Loeff te Utrecht.
Dr. J. Sassen O. P. te Zwolle.
Dr. A. A. van Schelven te Maarsen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. A. Slijpen S. J. te Maastricht.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
†Prof. Dr. J. S. Speyer te Leiden.
Dr. K. E. W. Strootman te Utrecht.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Dr. H. van der Velden te Nijmegen.
Dr. H. D. Verdam te Sneek.
Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. C. G. N. de Vooys te Assen.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
Prof. Jhr. Dr. B. C. H. van der Wyck te Doorn.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. M. Winternitz te Praag.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Aly, Hesiods Theogonie (K. Kuiper) 364.
Ameis-Hentze-Cauer, Homers Ilias, I, 1: 1—3 (Rogge) 445.
Appel, De Romanorum precationibus (K. H. E. de Jong) 106.
Apuleius, zie Helm.
Von Arnim, Supplementum Euripideum (J. C. Vollgraff) 401.
Arrianus, zie Dahmen.
Atticus, zie Consoli.
Augustinus, zie Dombart.

Babinger, Johann Joseph Hoffmann (de Visser) 443.
Bacchylides, zie Blass.
Bally, Le langage et la vie (Salverda de Grave) 42.
Barwick, De Platonis Phaedri temporibus (Fraenkel) 287.
Baumann, Neues zu Sokrates, Aristoteles, Euripides (Ovink) 129.
Baumgarten-Poland-Wagner, Die hellenistisch-römische Kultur (Rutgers van der Loeff) 4.
Behrens, zie Schwan.
Beloch, Griechische Geschichte, I, 2 (Valeton) 181.
Bérard, La Mort de Stamboul (Krämer) 102.
Beuchat, Manuel d'archéologie américaine (J. P. B. de Josselin de Jong) 436.
Beunke, Christiane von Goethe (W. G. C. Bijvanck) 173.
Bhāradvājagṛhyasūtram, zie Salomons.
A. W. Bijvanck, Gids voor de bezoekers van het Museum Meermanno-Westreenianum, I (Six) 24.
Blase, zie Heinichen.
Blass-Suess, Bacchylides, Carmina (Boas) 88.
Von Boehn, Die Mode. Menschen und Moden im 17. Jahrhundert (Huizinga) 440.
Boer, Die Altenglische Heldendichtung, I (Barnouw) 53.
De Boer, Beknopte Italiaansche Spraakkunst voor Nederland (Fokker) 112.
De Boer, zie Ollion.
Bohatec, Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts, I (Jelgersma) 28.
Böhlig, Die Geisteskultur von Tarsos im augusteischen Zeitalter mit Berücksichtigung der Paulinischen Schriften (de Zwaan) 106.
Bouman, Cicero's Redevoering over het Opperbevel van Gnaeus Pompeius of Pro Lege Manilia 390.
Brandt, P. Ovidi Nasonis Metamorphoses (v. Konijnenburg) 72.
Bratli, Philippe II, roi d'Espagne (Brugmans) 184.
Brugmann-Thumb, Griechische Grammatik (Rutgers) 164.
Bruneau, Etude phonétique des Patois d'Ardenne (Salverda de Grave) 297.
Dez., La limite des dialectes wallon, champenois et lorrain en Ardenne (Salverda de Grave) 297.
Bulanda, Bogen und Pfeil bei den Völkern des Altertums (Boeser) 435.
Burnet, Plato's Phaedo (Ovink) 44.

Calhoun, Athenian Clubs in Politics and Litigation (Bolkestein) 222.
Carpenter, Die Deklination in der Nordhumbrischen Evangelienübersetzung der Lindisfarner Handschrift (J. H. Kern) 215.
Cauer, Aus Beruf und Leben (J. H. Gunning Wz.) 273.
Dez., zie Ameis.
Chinard, L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle (Salverda de Grave) 263.
Cicero, zie Bouman.
Cohen, De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus (Engers) 98.
Colenbrander, Inlijving en Opstand (de Beaufort) 344.
Dez., zie Tellegen.
Consoli, T. Pomponi Attici Epistularum ad Ciceronem Reliquiae (Brakman) 291.
Crönert, zie Passow.
Cron-Uhle, Platons Verteidigungsrede des Sokrates und Kriton (Greebe) 389.
Cumont, Astrology and religion among the Greeks and Romans (K. H. E. de Jong) 229.
Cuq, Un nouveau document sur l'apokèryxis (C. W. Vollgraff) 323.

Dahmen und Stein, Arrians Anabasis Alexandri (Werff) 33.
Dahse, Textkritische Materialien zur Hexateuchfrage, I (Böhl) 50.
Van Dale's, Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal (Beets) 256.
Dauzat, La défense de la langue française (Kluyver) 58.
Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II (J. H. Holwerda) 141.
Dez., La Collection Millon (J. H. Holwerda) 377.
Deecke, Auswahl aus den Iliasscholien (v. IJzeren) 246.
Deromps, Les vingt-cinq récits du Mauvais Génie (de Cock) 10.
Diehl, Supplementum Sophocleum (J. C. Vollgraff) 401.
Dieulafoy, La bataille d'Issus (Koch) 141.
Dighanikāya, zie Franke.
Diodorus, zie Drachmann.
Dombart, Augustini episcopi de civitate Dei libri XXII, vol. I (K. H. E. de Jong) 66.
Dorez, Notice sur un recueil de poésies latines et un portrait de l'humaniste véronais Leonardo Montagna (Rogge) 412.
Drachmann, Diodors Römische Annalen bis 302 a. Chr. (v. Gelder) 59.
Duker, Gisbertus Voetius, III, 2 (Knappert) 387.

Van Eeden, De Codex Trajectinus van de Snorra Edda (v. Hamel) 171.
Ehrle et Liebaert, Specimina codicum Latinorum Vaticanorum (S. G. de Vries) 248.
Eimer, Byron und der Kosmos. Ein Beitrag zur Weltanschauung des Dichters und den Ansichten seiner Zeit (Koster) 94.
Ernout, Morphologie historique du latin (F. Muller) 408.
Erzählungen, zie Rosenhagen.
Van der Essen, Les archives farnésiennes de Parme au point de vue de l'histoire des anciens Pays-Bas catholiques (Brom) 341.
Euripides, zie v. Arnim.

Faral, Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge (Salverda de Grave) 422.
Fayen, Lettres de Jean XXII (1316—1334), II, 2 (Mulder).
Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum (K. H. E. de Jong) 188.
Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen (v. Wijk) 241.
Firmicus Maternus, zie Kroll.
Fischer, Thucydides reliquiae in papyris et membranis Aegyptiacis servatae (v. Leeuwen) 365.
Foerster, Libanii Opera, VII (Schepers).
Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της (-τ-) (v. IJzeren) 168.

Digitized by Google

Franke, Dighanikāya (H. Kern) 369.
Friedländer, Die Chadhirlegende und der Alexanderroman (Wensinck) 212.
Fritz, Die Historie van Christoffel Wagenaer, discipel van D. Johannes Faustus (Meinsma) 133.

Galiart, Beiträge zur Mythologie bei Bakchylides (Würtheim) 230.
Gardthausen, Griechische Palaeographie, II (Roos) 284.
Gaulis, La ruine d'un empire (Krämer) 302.
Gebhardi, Ein ästhetischer Kommentar zu den lyrischen Dichtungen des Horaz (Slijpen) 131.
Geerebaert, Bloemlezing uit de Grieksche Lierdichters (Hartelust) 231.
Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, II (Speyer) 42.
Gering, zie Hildebrand.
Gilliéron et Roques, Etudes de géographie linguistique (Salverda de Grave) 178.
Van Ginneken, Handboek der Nederlandsche Taal, I (Kluyver) 371.
Girdlestone, The Building Up of the Old Testament (Böhl) 23.
Grammont, Le vers français (Krämer) 331.
Graves, Quelques pièces relatives à la vie de Louis I, duc d'Orléans, et de Valentine Visconti, sa femme (v. d. Velden) 338.
†Gröber, Ueber die Quellen von Boccaccios Dekameron (Borgeld) 96.
Gronau, Poseidonios und die jüdisch-christliche Genesisexegese (Oort) 431.
De Grüneisen, Le portrait d'Apa Jérémie (H. M. R. Leopold) 67.
Grüner Nielsen, Danske Viser, VI, 1 (Beets) 332.
Guest, Governors and Judges of Egypt (Houtsma) 99.
Guilelmus, Zie Blass.
Guillaume IX, zie Jeanroy.
Gunning, De Ceorum fabulis antiquissimis quaestiones selectae, I (Valeton) 64.

†Harnack, Wilhelm von Humboldt (v. Gelder) 352.
Haury, Procopii Caesariensis opera omnia, III, 2 (Boissevain) 404.
Hausz, Kardinal Oktavian Ubaldini (Sassen) 100.
Heimans en Schuiling, Nederlandsche Landschappen (Beekman) 447.
Heinichen-Blase-Reeb, Lateinisch-Deutsches Schulwörterbuch (H. D. Verdam) 389.
Hellmann, Wie studiert man Geschichte? (Brugmans) 221.
K. Helm, Altgermanische Religionsgeschichte, I (Uhlenbeck) 268.
R. Helm, Apulei Platonici Madaurensis opera, II, 1 (H. D. Verdam) 91.
Hentze, zie Ameis.
Hermogenes, zie Rabe.
Hesiodus, zie Aly.
Hesseling et Pernot, Bibliothèque grecque vulgaire: Ἐρωτοπαίγνια (Chansons d'amour) (de Zwaan) 131.
Hettema, Historische Schoolatlas (H. P. N. Muller) 148.
Hildebrand-Gering, Die Lieder der älteren Edda (Boer) 255.
Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn (Rinkes) 186.
Holder, Alt-celtischer Sprachschatz (Kern) 53.
Holma, Kleine Beiträge zum assyrischen Lexikon (Böhl) 413.
Holmes-Schott-Rosenberg, Cäsars Feldzüge in Gallien und Britannien (Brakman) 373.
Homerus, zie Ameis.
Dez., zie v. Leeuwen.
Huart, Histoire des Arabes (Houtsma) 142.
Hude, Lysiae Orationes (Groeneboom) 247.
Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden, I (Haak) 225.
Hyamson, Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio (Nap) 379.

Jacob, Die Herkunft der Silhouettenkunst (ojmadschylyk) aus Persien (Houtsma) 194.
Jacobsen en Engers, Leerboek der Oude Geschiedenis (Valeton) 446.
Jacobsen, zie Kock.
Jeanroy, Les Chansons de Guillaume IX (Salverda de Grave) 15.
Jelinek, Mittelhochdeutsches Wörterbuch (Frantzen) 93.
Jespersen, Elementarbuch der Phonetik (Kruisinga) 162.
Justinus, zie Pfättisch.

Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, VII (de Vooys) 259.
Karsten, Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia (v. Wageningen) 8.
Kerrl, Die metrischen Unterschiede von Shakespeares King John und Julius Caesar (v. Dam) 296.
Ketkar, An Essay on Hinduism (Speyer) 71.
El Kindi, zie Guest.
Klauber, Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit (Böhl.) 323.
Klotz, Cäsarstudien (Koch) 46.
Kock-Jacobsen, Sprogets Forandring (v. Blankenstein) 361.
Kroll-Skutsch-Ziegler, Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII, fasc. II (K. H. E. de Jong) 435.
Kutsch, Attische Heilgötter und Heilheroen (Schrijnen) 433.

Laigle, Le livre des Trois Vertus de Christine de Pisan (Salverda de Grave) 14.
Lake, The early days of monasticism on Mount Athos (K. H. E. de Jong) 147.
Lamprecht, Einführung in das historische Denken (Huizinga) 16.
Laudien, Griechische Inschriften als Illustrationen zu den Schulschriftstellern (Engers) 148.
Dez., Griechische Papyri aus Oxyrhynchos (Engers) 148.
Van Leeuwen, Ilias, I (Valeton) 83.
Dez., Homerus (Groeneboom) 321.
Legrain, Le temps des Rois d'Ur (Böhl) 426.
Legum etc. Collatio, zie Hyamson.
Leo, Geschichte der Romischen Literatur, I (v. Wageningen) 289.
Libanius, zie Foerster.
Liebaert, zie Ehrle.
Lilie, zie Wüst.
Locke, zie Ollion.
Loewe, Germanische Pflanzennamen (Schönfeld) 252.
Loewenthal, Lehrbuch der russischen Sprache (v. Wijk) 232.
Ludwich, Musaios' Hero und Leandros (J. C. Vollgraff) 45.
Lüdemann, Shakespeare's Verwendung von gleichartigem und gegensätzlichem Parallelismus bei Figuren, Situationen, Motiven und Handlungen (v. Dam) 295.
Lysias, zie Hude.
Dez., zie Sewera.

Malo, Les Corsaires, I (Japikse) 22.
Mansion, Althochdeutsches Lesebuch für Anfänger (Boer) 294.
Margoliouth, The Kitab al-Ansāb of 'Abd al-Karīm ibn Muhammad al-Sam'ānī (Houtsma) 294.
Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque (Hesseling) 81.
Meyer, Das Weihnachtsfest (Meyboom) 388.
Michelitsch, Thomasschriften, I (Beysens) 439.

Digitized by Google

Michels, Mittelhochdeutsches Elementarbuch (Scholte) 327.
Mikkola, Urslavische Grammatik, I (v. Wijk) 423.
Minucius Felix, zie Schöne.
Moret, Mystères égyptiens (Boeser) 268.
Musaios, zie Ludwich.

Nachmanson, Historische Attische Inschriften (v. Gelder) 428.
Norden, Agnostos Theos (J. H. Leopold) 305.
Dez., zie Gercke.

Ollion et de Boer, Lettres inédites de John Locke (Jelgersma) 189.
Osterloh, Fénélon und die Anfänge der literarischen Opposition gegen das politische System Ludwigs XIV. (Krämer) 219.
Ovidius, zie Brandt.

Passow-Crönert, Wörterbuch der Griechischen Sprache (Schepers) 43.
Paulhan, Les Hain-teny Merinas (H. Kern) 91.
Paulussen, Rhytmik und Technik des sechsfüssigen Jambus im Deutschen und Englischen (J. H. Kern) 419.
Persius, zie v. Wageningen.
Persson, Beiträge zur indogermanischen Wortforschung (v. Blankenstein) 121.
Petersen, zie Schmelzer.
Pfättisch, Justinus' des Philosophen und Martyrers Apologieen (Meyboom) 231.
Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II (Roos) 144.
Pirson, Merowingische und Karolingische Formulare (Slijper) 411.
Plato, zie Burnet.
Dez., zie Cron.
Dez., zie Schmelzer.
Poland, zie Baumgarten.
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1 A (Günther) 420.
Preisendanz, Carmina Anacreontea (Koster) 7.
Price, A History of Ablaut in the Strong Verbs from Caxton to the End of the Elizabethan Period (J. H. Kern) 175.
Priebsch, Die heilige Regel für ein vollkommenes Leben (Frantzen) 137.
Procksch, Die Genesis (Oort) 212.
Procopius, zie Haury.
Prou, Chancel carolingien orné d'entrelacs à Schaennis (H. M. R. Leopold) 109.
Psaltes, Grammatik der Byzantinischen Chroniken (Hesseling) 203.

Rabe, Rhetores Graeci, VI. Hermogenis opera (J. C. Vollgraff) 201.
Rauschen, Florilegium Patristicum, VI (Meyboom) 351.
Reeb, zie Heinichen.
Regel, zie Priebsch.
Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (K. H. E. de Jong) 147.
Reynaud, Les origines de l'influence française en Allemagne (Huizinga) 60.
Roorda, De Klankleer en hare practische toepassing (Kruisinga) 161.
Roques, zie Gilliéron.
Rose, zie Preisendanz.
A. Rosenberg, Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung (Hoekstra) 16.
Dez., Der Staat der alten Italiker (A. W. Bijvanck) 300.
F. Rosenberg, zie Holmes.
Rosenhagen, Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte (Frantzen) 137.
Rossbach, Castrogiovanni (v. Hille) 65.

Sainéan, Les sources de l'Argot Ancien (A. Kluyver) 11.
Salomons, Bhāradvājagrhyasūtram (Winternitz) 132.
Sam'ānī, zie Margoliouth.
Schaefer, Voluminum codicumque fragmenta graeca cum amuleto christiano (Oberman) 25.
Scheltema, Monumental Java (H. H. Juynboll) 310.
Schmelzer-Petersen, Platos ausgewählte Dialoge, IV (Bessem) 33.
Schöne, M. Minucii Felicis Octavius (Baehrens) 209.
Schott, zie Holmes.
Schuiling, zie Heimans.
Schwab, Le manuscrit hébreu n°. 1408 de la Bibliothèque nationale (Wensinck) 415.
Schwan-Behrens, Grammaire de l'ancien français (Salverda de Grave) 96.
Schwartz, Kaiser Constantin und die ehristliche Kirche (de Zwaan) 269.
Serrurier, Pierre Bayle en Hollande (T. J. de Boer) 69.
Sewera, Lysias' Reden gegen Eratosthenes und über den Ölbaum (Leyds) 314.
Sipma, Phonology and Grammar of Modern West-Frisian (Buitenrust Hettema) 415.
Skutsch, zie Kroll.
Slonimsky, Heraklit und Parmenides (Fraenkel) 105.
Van der Sman, Indië, een wordende Staat (Kielstra) 384.
Smith, The elegies of Albius Tibullus (Enk) 205.
Smits, De geschiedschrijver Herodianus en zijn bronnen (Roos) 334.
Smyrnaeus, zie Way.
Sonnenburg, zie Usener.
Sophocles, zie Diehl.
Spiess, Menschenart und Heldentum in Homers Ilias (v. Leeuwen) 127.
Staehelin, Die Mission der Brüdergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert (Heeres) 382.
Stammer, Der Aesthetizismus Schleiermachers in Theorie und Praxis (v. d. Wyck) 441.
Stein, zie Dahmen.
Stemplinger, Das Plagiat in der Griechischen Literatur (J. C. Vollgraff) 6.
Suess, zie Blass.

Tafrali, Topographie de Thessalonique (Hesseling) 312.
Dez., Thessalonique au quatorzième siècle (Hesseling) 312.
Tauler, zie Vetter.
Tellegen-Colenbrander, De Wedergeboorte van Nederland (Brugmans) 304.
Teufer, Zur Geschichte der Frauenemanzipation im alten Rom (Kan) 351.
Thorn, Sartre-Tailleur (Salverda de Grave) 178.
Thucydides, zie Fischer.
Thumb, zie Brugmann.
Tibullus, zie Smith.
Trilles, Le totémisme chez les Fân (J. P. B. de Josselin de Jong) 272.
Tudeez, Die Tetradrachmenprägung von Syrakús (Six) 377.

Uhle, zie Cron.
Uhlenbeck, De vormen van het Blacfoot (Hoogvliet) 281.
Dez., De conjunctief-achtige modi van het Blackfoot (Hoogvliet) 281.
Usener, Kleine Schriften, II (v. Wageningen) 45.

Von den Velden, Registres de l'Eglise réformée néerlandaise de Frankenthal au Palatinat. II (v. Schelven) 189.
Vetter, Die Predigten Taulers (Frantzen) 137.
Vocabulaire technique de l'éditeur, en sept langues (Petit) 444.
De Vogüé, La citerne de Ramleh et le tracé des arcs brisés (Wensinck) 27.
Vürtheim, Teukros und Teukzer (Valeton) 431.

Digitized by Google

Wagenaer, zie Fritz.
Van Wageningen, Auli Persi Flacci Saturae (Karsten) 366.
Wagner, zie Baumgarten.
Walleser, Die Mittlere Lehre des Nāgārjuna (Faddegon) 270.
Walther, Die Ursprünge der Deutschen Behörden-Organisation im Zeitalter Maximilians I (Kooperberg) 264.
Way, Quintus Smyrnaeus, The Fall of Troy (J. C. Vollgraff) 403.
Weinreich, Antike Heilungswunder (K. H. E. de Jong) 106.
Von Wilamowitz—Moellendorff, Reden und Vorträge (K. Kuiper) 1.
Dez., Sappho und Simonides (J. C. Vollgraff) 285.
Wilken, Die prosaïsche Edda im Auszuge nebst Vǫlsunga-saga und Nornagests- þáttr (Boer) 326.
Willrich, Livia (Strootman) 20.
Windisch, Das keltische Brittannien bis zu Kaiser Arthur (v. Hamel) 249.
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II, 1 (Caland) 214.
Wissowa, Religion und Kultus der Römer (H. M. R. Leopold) 346.
Wüst, Die Lilie (Frantzen) 137.

Ziegler, zie Kroll.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Academie (Koninklijke Vlaamsche), prijsvragen 154.
Akademie (Koninklijke) van Wetenschappen 33. 73. 113. 150. 233. 353. 391.
André, zie Sources.
Archiv für Fischereigeschichte 448.
Archives de la Maison d'Orange-Nassau bew. d. Th. Bussemaker 196.

Bang (N. E.), Sondtol-registers 235.
Barth (A.), Oeuvres 75.
De Beaufort (W. H.), De Haagsche Akademie voor Internationaal Recht 233.
Berneker (E.), Slavisches etymologisches Wörterbuch 355.
Bibliotheekgids (Nederlandsche) 236.
Blok (P. J.), Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, 115.
Dez., feestrede bij de 100-jarige onafhankelijkheid 151.
Dez., Hollandsche Stad 196.
Dez., Leiden in 1672, 354.
Dez., zie Motley.
Boekenoogen (G. J.), De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 391.
Bourgeois, zie Sources.
Ten Bruggencate (K.), Engelsch Woordenboek 154.
Brugmans (H.), herdenkingsrede bij de 100-jarige onafhankelijkheid 152.
Bussemaker, zie Archives.

Catalogussen (Utrechtsche) door S. Muller Fz. 355.
Catalogussen van de Rijks-archieven in Utrecht door S. Muller Fz. 448.
Certamen poëticum Hoeufftianum 278.
Classiques (Les) français du moyen âge 395.

Eykman (L. P. H.), Phonetische Beschrijving van de klanken der Hindeloopensche Taal 235.

Franziskanische Studien 275.

Van Gelderen (I.), Duitsch Woordenboek 154.
Van Ginneken, zie Onderzoek.
Gutenberg-Gesellschaft, 11e jaarverslag 75.

Haak (S. P.), Analogie of wet in de geschiedenis 393.
Hackmann (H.), Godsdiensten en Heilige Geschriften 151.
Hesseling (D. C.), Het Jersey Dutch 74.
Hettema (Buitenrust), zie Kollewijn.
Heymans (G.), Spinozistisch en modern parallelisme 391.

Jonker (J. C. G.), Kan men bij de Talen van den Indischen Archipel „eene Oostelijke en eene Westelijke Afdeeling" onderscheiden? 113.

Kalff (G.), Volksliteratuur der 16de en 17de eeuw 151.
Kern (H.), Verspreide Geschritten 75.
Kern (J. H.), Vereenvoudiging in de Engelse verbuiging 34.
Kernkamp (G. W.), De Utrechtsche Hoogeschool in den Franschen tijd 153.
Knappert (L.), De glorie van 1813 151.
Kollewijn (R. A.), Buitenrust Hettema (F.) en Salverda de Grave (J. J.), Nederlandse Woordenlijst volgens de beginselen van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal" 75.
Kritiek op het Verslag der Staatscommissie betreffende de Spelling 153.
Van Kuyk (J.), Eenige mededeelingen uit het Germaansch familie- en gemeenschapsleven 393.

Lhoneux (J.), Le Mouvement littéraire hollandais en 1913, 448.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, maandvergaderingen 73. 114. 150. 195. 234. 274. 314. 354; jaarvergadering 391.
Martin (W.), Oud-Hollandsche portretten en portretgroepen 195.
Mededeelingen van de Vereeniging voor beschaafde Nederlandsche Uitspraak 154.
Meerkamp van Emden (A.), Stadsrekeningen van Leiden 196.
Morse, zie Motley.
Motley (J. L.), herdenking geboortedag door J. T. Morse en P. J. Blok 355.
Muller Hz. (S.), De oudste geschiedenis van Schieland 150.
Muller, zie Catalogussen.

Naber (J. W. A.), Wolff en Deken als opvoedsters 274.
Namn och Bygd 315.
Nijhoff (fa.), fondscatalogus 395.

Obbink (H. Th.), Over Oud-Aegyptische voorstellingen aangaande dood en leven 35.
Onderzoek (wetenschappelijk) der zuidoostelijke dialekten 275.
Overvoorde (J. C.), Nederlandsche Monumenten in Zuid-Afrika 114.

Pirenne (H.), Histoire de Belgique 115.
Prick van Wely (F. P. H.), Lexicographische Varia 75.
Dez., Lexicographische dubbeltongigheid 75.

Quellen der Religionsgeschichte 155.

Rectoraatsoverdrachten 34. 75.

Digitized by Google

Repertorium op de Nederlandsche Tijdschriften 315.
Rowald (P.), Repertorium Lateinischer Wörterverzeichnisse und Speziallexika 355.

Salverda de Grave (J. J.), Het Roelandslied volgens de opvatting van prof. Bédier 234.
Dez., zie Kollewijn.
Van de Sande Bakhuyzen (W. H.), Matthaeus XIV, 12—13, 233.
Schinnerer (J.), Die moderne Buchkunst in Deutschland 75.
Schrijnen, zie Onderzoek.
Serrurier (C.), Opening der lessen als privaat-docent 234.
Sommaire analytique des Travaux concernant la littérature française 448.
Sources de l'histoire de France, bew. d. E. Bourgeois en L. André 235.
Sterck (J. F. M.), Alardus Aemstelredamus, een 16de-eeuwsche humanist 150.
Stichting — De Goeje 114.

Teubner (fa.), fondscatalogus 115.
Teuffel, Geschichte der römischen Literatur 154.

Thierry (G. J.), Vorsten uit Oud-Babylonië tijdens de eerste bloeiperiode van de stad Lagaš 115.

Uhlenbeck (C. C.), De conjunctief-achtige modi van het Blackfoot 73.
Universités (Les) et les Ecoles françaises 448.

Verbeeten, zie Onderzoek.
Verdam (J.), De handschriften van den „Spiegel van 's menschen Behoudenisse" 73.
Völter (D. E. J.), De laatste maaltijd van Jezus, volgens synoptische overlevering 353.
Vogel (J. Ph.), Een beeld van koning Kanishka, den Kushân 33.
Dez., Bronnen tot de kennis van het Oude-Indië 314.

Weiss (J.), Synoptische Tafeln zu den drei älteren Evangelien 35.
Van Wijk (N.), Balties Slaviese Problemen 74.
Wijnaendts Francken (C. J.), De geschiedenis van West-Indië 314.
Te Winkel (J.), Nicolaas Beets 391.

De Zwaan (J.), Christendom en Orientalisme 234.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Abhandlungen der Kgl. Bayer. Akademie der Wissenschaften 155. 395.
Analecta Bollandiana 157. 237. 357. 453.
Anglia 37. 197. 452.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 397. 453.
Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 117. 317. 396. 452.
Archievenblad, Nederlandsch, 198. 357. 452.
Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 76. 317.
Atene e Roma 76. 116. 236. 356. 450.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 277. 452.
Bijdragen voor het Bisdom Haarlem 397.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en en Volkenk. van Ned.-Indië 36. 316. 356. 450.
Bijdragen, Leuvensche, 156. 316.
Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap 317.
Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 452.
Boek, Het, 37. 157. 238. 358. 453.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions & Belles lettres 35. 115. 355. 395. 449.
Bulletin de Correspondance hellénique 116. 316.
Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond 117. 197. 317. 452.

Eeuw, Onze, 37. 77. 117. 157. 198. 237. 277. 318. 357. 397. 453.

Forschungen, Indogermanische, 155. 196. 316. 449.

Gelre 396.
Geschichtsblätter, Hansische, 237.
Gids 37. 77. 117. 157. 198. 237. 277. 317. 357. 397. 453.
Gids, Indische, 77. 397. 453.
Gids, Nieuwe, 117. 157. 198. 277. 357. 397. 453.

Hermes 276. 450.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen 275.
Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 156.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 37. 116. 156. 197. 276. 316. 451.
Jahreshefte des Österreich. Archäolog. Institutes 76. 356.
Journal asiatique 156. 276. 395. 450.
Journal of Hellenic Studies 236. 450.
Journal, Royal Asiatic Society's, 276.
Journal des Savants 36. 76. 115. 155. 196. 236. 276. 315. 355. 395. 449.

Mitteilungen, Neuphilologische, 117.
Mitteilungen des Kais. Deutschen Archäolog. Institutes. Athen. Abt. 36. 116. Röm. Abt. 116.
Mnemosyne 196. 356.
Musée belge 36. 197. 449.
Museum, Rheinisches, 115. 236. 449.

Nederland 117.

Oud-Holland 117. 197. 317.

Philologus 115. 197. 236. 316. 449.

Review, English Historical 77. 117. 277. 397.
Revue archéologique 36. 116. 156. 276. 356. 450.
Revue historique 77. 157. 237. 277. 357.
Revue de l'Instruction publique en Belgique 116. 197. 451.
Rivista di Filologia e di Istruzione classica 36. 236. 276. 395.
Romania 117. 396.

Sitzungsberichte der Kgl. Bayer. Akademie der Wissenschaften 155. 395.
Studiën 77. 157. 237. 318. 397. 453.

Taalgids, Nieuwe, 76. 117. 197. 316. 357. 452.
Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 77. 157. 237. 452.
Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap 77. 157. 237. 317. 357. 453.
Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde 157. 357.
Tijdschrift voor Noordnederl. Muziekgeschiedenis 237.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 116. 357. 451
Tijdschrift, Theologisch, 37. 118. 198. 358. 453.
Tijdspiegel 77. 277. 318. 357. 397.

Digitized by Google

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen 275. 449.
Verslagen en Mededeelingen Oudvaderlandsch Recht 237.
Vierteljahrschrift, Historische, 117. 277. 453.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirschaftsgeschichte 453.
Vragen des Tijds 37. 117. 157. 198. 237. 277. 318. 357. 397.
Vrije Fries 397.

Zeitschrift für deutsches Altertum 357. 396.
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellsch. 36. 197. 356. 451.
Zeitschrift für deutsche Philologie 76. 117. 317. 452.
Zeitschrift für deutsche Wortforschung 197. 277.
Zeitschrift, Historische, 77, 157. 277. 397.
Zeitschrift für die oesterreich. Gymnasien 37. 116. 156. 197. 451.
Zeitschrift für romanische Philologie 76. 396.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 155. 315.
Zeitschrift, Westdeutsche, 198. 397.
Zeitschrift, Wiener, für die Kunde des Morgenlandes 156.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte bespreking onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Akadem. Bokhandel, Upsala 121.
Akadem. Buchhandlung, Helsingfors 377.
Amelang, Leipzig 214.
American Book Company, New-York 205.
Aschendorff, Münster 33. 231. 272. *275.
Atar, Genève 41.
Beck, München 164. 346.
Brill, Leiden 99. 132. 133. 294. 334. 387.
Brockhaus, Leipzig 366.
Bruckmann, München 440.
Brusse, Rotterdam 431. 446.
Buchhandlung des Waisenhauses, Halle 53.
Champion, Paris 11. 14. 15. 60. 178. 184. 297. 332. 338. *395. 422. 426. 429. *448.
Clarendon Press, Oxford 44. 147. 247.
Van Cleef, 's-Gravenhage 24.
Colin, Paris 58. 102. 268. 302.
Deichert (Böhme), Leipzig 28. 212. 441.
Dessain, Luik 231.
Dieterich (Weicher), Leipzig 72.
Dixon & Cie, Apeldoorn 69. 173.
Duncker und Humblot, Leipzig 221.
Eleftheroudakis & Barth, Athene 131.
Enschedé & Zonen, Haarlem 186.
Frowde, London 379.
Geuthner, Paris 10. 91. 142. 312. 377.
Gleerup, Lund 178.
Van Goor, Gouda *113.
Gyldendalske Boghandel, København 332.
Hachette & Cie, Paris 81. 263.
Haessel, Leipzig 232.
Hagerup's Forlag, København 361.
Hanstein, Bonn 175. 215. 295. 296. 351. 419.
Heinemann, London 403.
Heitz, Strassburg 96.
Hinrichs, Leipzig *155.
Hölder, Wien 435.
Hofmann und Co., Berlin 352.
IJdo, Leiden 171.
Keurboekerij, Leuven-Brussel 390.
Kiessling & Cie, Bruxelles 341.
Klincksieck, Paris 27. 67. 109. 141. 323. 408. 412. 415.
Kohlhammer, Stuttgart 264.
Leroux, Paris 75.
Levisson, 's-Gravenhage 97.
Leydenroth, Utrecht 355.
Librairie Evangélique, Bruxelles 189.
Liebisch, Leipzig 209.
Loescher, Roma 291.
Luzac & Co., London 71. 99. 294.
Macmillan & Co., London 310.
Malmberg, Nijmegen 371.
Marcus & Weber, Bonn 45. 59. 246. 248. 401. 428.
Mayer und Müller, Berlin 194.
Mercure de France, Paris 22.
Meulenhoff, Amsterdam 344.
Müller, Amsterdam 64. *196. 281.
Nijhoff, 's-Gravenhage 189. *196.
Noordhoff, Groningen 112. *233. 304. 366. 384. 420. 447.
Oosthoek, Utrecht 225. *236. *448.
Parey, Berlin *448.
Perthes, Gotha *115.
Pfeiffer, Leipzig 323.
Picard, Paris 141. *235. 436.
Putnam's Sons, New-York 229.
Reisland, Leipzig 96.
La Rivière & Voorhoeve, Zwolle *153.
Schöningh, Paderborn 127. 131. 255. 326.
Scott, London 23.
Siebeck, Tübingen 388.
Sijthoff, Leiden 8. 83. *115. *196. 256. 321.
St.Paulus-Druckerei, Freiburg 230.
Teubner, Leipzig 4. 6. 7. 20. 25. 42. 45. 46. 53. 65. 66. 88. 91. 130. 147. *154. 162. 201. 212. 249. 269. 287. 305. 313. 351. *355. 365. 373. 389. 404. 431. 435. 445.
Tjeenk Willink, Zwolle 75. 148.
Töpelmann, Giessen 50. 105. 106. 144. 188. 202. 433.
Trübner, Strassburg 168. 181.
Unitätsbuchhandlung, Gnadau 382.
University Press, Oxford 415.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen *25. 43. 106. *155. 203. 219. 369.
Veit & Comp., Leipzig 129. 284.
Verlag der Gutenberg-Gesellschaft 75.
Verlagsbuchhandlung Styria, Graz 439.
Voigtländer, Leipzig 16.
Weidmann, Berlin 1. 16. 33. *113. 137. 148. *233. 241. 273. 285. 289. 300.
Welter, Paris 131.
Winter, Heidelberg 93. 94. 100. 252. 268. 270. 294. 327. *355. 364. 411. 423.
Wolters, Groningen *113. *154. 161. *233. 259. *314. *448.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. N°. 1. Oct. 1913.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Reden und Vorträge (K. Kuiper).
Baumgarten, Poland u. Wagner, Die hellenistisch-römische Kultur (Rutgers v. d. Loeff).
Stemplinger, Das Plagiat in der griech. Literatur (J. C. Vollgraff).
Carmina Anacreontea ed. Rose-Preisendanz (Koster).
Karsten, Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia, II (v. Wageningen).
Les vingt-cinq récits du Mauvais Génie, trad. p. Deromps (de Cock).
Sainéan, Les Sources de l'Argot Ancien (Kluyver).
Laigle, Le Livre des Trois Vertus de Christine de Pisan (Salverda de Grave).
Jeanroy, Les Chansons de Guillaume IX d'Aquitaine (Salverda de Grave).
Lamprecht, Einführung in das histor. Denken (Huizinga).
Rosenberg, Untersuchingen z. röm. Zenturienverfassung (Hoekstra).
Willrich, Livia (Strootman).
Malo, Les Corsaires, I (Japikse).
Girdlestone, The Building Up of the Old Testament (Böhl).
Byvanck, Gids voor de bezoekers van het Mus. Meermanno-Westreenianum, I (Six).
Schaefer, Volum. codicumque fragmenta graeca cum amuleto christiano (Oberman).
De Vogüé, La citerne de Ramleh (Wensinck).
Bohatec, Die cartesian. Scholastik in der Philosophie u. reform Dogmatik d. 17 Jhrhs., (D. G. Jelgersma).
Schoolboeken:
Platos ausgew. Dialoge, erkl. v. Schmelzer-Petersen, IV (Bessem).
Arrians Anabasis Alexandri, hrsg. v. Dahmen u. Stein (Werff).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Reden und Vorträge. Dritte vermehrte Auflage. Berlin, Weidmann. 1913.

In de ontzaglijke reeks publicatiën van Wilamowitz zijn vele werken te noemen die den vakgenooten rijker bron van onderricht zijn geweest, en in hoogere mate de allesbeheerschende kennis of de nooit weifelende scherpzinnigheid van den Berlijnschen Meester in het licht stellen dan de Reden und Vorträge; doch ik zou geen boek weten te noemen dat beter dan dit geschikt is om ook aan verder staanden zoowel de onvergankelijke beteekenis der wetenschap, door hem op zoo uitnemende wijze gediend, als de scherp omlijnde persoonlijkheid van den schrijver, die bovenal een spreker is, duidelijk voor oogen te stellen. En dat inderdaad de veelzijdigheid zijner kennis, de sterk individueele overtuigdheid, de forsche beslistheid zijner uitspraken, bovenal zijne suggestieve verbeeldingskracht, zoo als zij in dezen bundel zich manifesteeren, wel in staat zijn een groote schare te boeien, blijkt genoegzaam uit het feit, dat na één decennium reeds een derde druk van dit werk noodig is, voor zoo ephemere litteratuur als „Redevoeringen en Lezingen" zijn een vrij zeldzaam verschijnsel. De bundel is hier te lande zoozeer verspreid en zoo trouw gelezen dat het overbodig is opnieuw de aandacht te vestigen op de herdrukte stukken die op enkele aanteekeningen en rectificatiën na vrij wel onveranderd zijn gebleven. De verzameling is evenwel ook vermeerderd door een zestal nieuwe bijdragen. Verreweg het merkwaardigste, vooral als spiegel van de geheele geestelijke en wetenschappelijke persoonlijkheid des schrijvers, is onder dit zestal eene schets van de geschiedenis der Grieksche religie. „Gedruckt auf Grund von Vorträgen gehalten im freien Deutschen Hochstift zu Frankfurt a. M." teekent de schrijver aan onder den titel dezer schets, en wij mogen dus aannemen, dat voor het frankfortsche gehoor een breedvoeriger exposé is gegeven dan dit zeer geserreerde concept van dertig bladzijden bevat. Zelfs voor eene schets van de Grieksche religie in hare ontwikkeling is dit stuk te kort en te gecondenseerd, indien men hoopt daaruit zonder meer te leeren, wat nu eigenlijk het wezen van den Griekschen godsdienst is geweest. Ook is het, reeds van wege zijn uiterst persoonlijk karakter, natuurlijk onvolledig. Maar als eene poging van een uitnemend kenner der helleensche oudheid om in weinige scherp getrokken lijnen den weg te teekenen waarlangs hij het essentiëele der religie in de Grieksche cultuur ziet ontwaken, stijgen en versterven, is deze, aan perspectieven uiterst rijke voordracht buitengewoon lezenswaard. „Der Gott hat seine Realität nur in dem Glauben dessen für den er Gott ist", zoo luidt de uitspraak die als leidende gedachte bij de schets der ontwikkeling van het geloof der Grieken wordt gevolgd, eerst door de kindsheid als de religie zich slechts openbaart in de vrees voor het geheimzinnige κρεῖττον in natuur en leven, dan wanneer uit die universeele macht de persoonlijke godheden te voorschijn treden, zich differentieeren, zich multipliceeren, zich hechten aan stammen en geslachten, en bovenal zich woning kiezen in het gemoedsleven en in het zedelijk bewustzijn des volks. Niet de vrijmoedige, mythologizeerende poezie van Homerus zal ons het karakter van die religie periode

Digitized by Google

doen beseffen, doch veeleer Hesiodus, die niet slechts den godenstoet ordent maar die zelf de zedelijke godheid in zijn eigen gemoed ontwaart en in de godenwereld het beginsel der gerechtigheid postuleert.

Deze inleiding is in den welbekenden stijl van Wilamowitz frisch, duidelijk en praegnant geschreven, doch zij geeft weinig nieuwe inzichten. Eigenlijk doet dit ook niet hetgeen hij zegt over de karakterwijziging van het Grieksche godsgeloof onder den invloed eenerzijds van de Dionysos-aanbidding en de Bacchische extase, anderzijds van de Delphische openbaringsleer. Maar des schrijvers verklaring dat hij in zijne waardeering van de helleensche religie zijn eigen weg gaan wil, wordt eerst ten volle duidelijk in de daarna volgende bladzijden. Eerst roept hij voor zijn oog den „grooten tijd" van Hellas op. Hij ziet aan den eenen kant met de „Verstaatlichung" van den ganschen cultus — het werk der democratie — wèl den offer- en wij-dienst vermenigvuldigd, doch niet de geloofsovertuiging verdiept, of veredeld. Hij ziet aan den anderen kant eene vroomheid zich openbaren die voor hare zielsbehoefte en haar zondebesef verlossing en verzoening zoekt in de mystiek der Orphici en Pythagoreeërs. Noch in de eene richting evenwel noch in de andere vindt hij waarachtige ontwikkeling der Helleensche religie. Vorm en gestalte van een godsgeloof dat een duidelijken, ook voor de rede bevattelijken inhoud heeft, wordt aan den Griekschen godsdienst gebracht door de philosofie, eerst de Ionische met haren eisch van eenheid en haar besef van causaliteit, straks de Attische met hare ethische idealen, belichaamd in Socrates, met name den Socrates van Plato.

Men zegt daarom, meent de schrijver — en hij staaft zijn oordeel door een voortreflijke omlijning van Plato's arbeid en dien van Aristoteles — men zegt niet te veel, wanneer men verklaart: „voor de latere Hellenen is in het algemeen philosophie religie". Wil dat zeggen dat er buiten de wijsbegeerte in 't geheel geen godsdienst bestond? In geenen deele. Maar men zou kunnen spreken van een „Cult ohne Glauben" bij menigen in luister stijgenden eeredienst, zooals de kern der philosophie na Aristoteles een „Glauben ohne Cult" mag heeten, een geloof nooit in zoo décadente tijden op zoo verheven wijze in doctrine gebracht als in het diepzinnig monotheïsme van Posidonius. Evenwel dat geloofsleven heeft zich niet gehandhaafd, ook niet toen, na Augustus' krachtige opheffing van Grieksch leven en cultuur, geloof en cultus weer schenen ineen te zullen vloeien in de aanbidding van den Keizer. Werkelijk levenselement was er evenmin in deze majesteitsverheerlijking als in de romantische Godenherschepping der classicisten; „Gotterdämmerung" is dit alles, en in die schemering zal ten slotte ook de wijsbegeerte, „die Religion die allein noch sein sollte" verkwijnen, hetzij ze schuil gaat in de duisternis der magie, hetzij ze zich vervluchtigt in de fantasmen der neoplatonische mystiek.

In dit overzicht, schets van eene schets, konden alleen de hoofdlijnen van Wilamowitz' betoog worden weergegeven. In die kortheid is oppositie misplaatst, vooral daar zij aan den kloeken stijl, aan den ernst en de individueele schoonheid der voordracht geen recht kan doen weervaren. Ook zij, die aan des schrijvers opvatting van de Grieksche religie als geheel hunne instemming moeten onthouden, zullen getroffen worden door de vastheid zijner schilderende hand en door de robuste duidelijkheid van zijn taal. Men hoore hoe Wilamowitz, in oppositie tegen eene thans opkomende neiging om in de naklassieke periode de verschijnselen van décadence zooveel mogelijk weg te doezelen, dien tijd beschrijft zooals hij dien ziet: „Die Hoffnung fehlt der Welt überhaupt, die an keinen Fortschritt mehr glaubt. Die Masse, die von keinem Morgen mehr weiss, klammert sich an das Heute; der wüste Sinnesgenuss, über den nicht nur die Moralisten klagen, ist der Bruder der entsetzlichsten Langeweile, die aus denen am meisten spricht, die unaufhörlich von der herrlichen Gegenwart prahlen."

Het kwam mij voor, dat op de beteekenis der Reden und Vorträge duidelijker licht zou vallen indien ik den inhoud van een der belangrijkste stukken eenigszins nauwkeurig refereerde, dan indien ik van al het nieuwe een kort overzicht gaf. Tot dat nieuwe behooren deels reeds van elders bekende stukken, zooals de vertaling van Bions Adonis, deels voor onze landgenooten nieuwe studiën, zooals eene overzetting en beschouwing van Theocritus' Daphnis en van Callimachus' Demeter, beide stukken helder verlicht door die levende kennis van het Alexandrinisme, die tot Wilamowitz' bijzondere karaktertrekken behoort. Maar het moge genoeg zijn op deze studiën alleen te wijzen. Ook zonder verdere aanbeveling zal deze nieuwe uitgave van de Reden und Vorträge velen lokken tot lezing, velen prikkelen tot verzet, bovenal echter velen dwingen tot bewondering voor de onweerstaanbare stuwkracht die uitgaat van Wilamowitz' oudheidswaardeering.

Amsterdam. K. Kuiper.

Die hellenistisch-römische Kultur, dargestellt von **F. Baumgarten, F. Poland, R. Wagner.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 10, geb. M. 12.50).

In den 13[den] jaargang van dit tijdschrift (Maart 1906) had ik het genoegen „Die hellenische Kultur" van dezelfde schrijvers aan te kondigen, waarop dit werk het beloofde vervolg is. Reeds in 1907, twee jaar na de eerste, was een tweede uitgave van dat boek noodig en voor een paar maanden is de derde uitmuntend bijgewerkte en sterk vermeerderde druk verschenen, waarin helaas het overlijden van Baumgarten, de beste kracht van het drietal, moest worden bekend gemaakt.

Dat buitengewone en alleszins verdiende succes van het voorafgaande maakt aanbeveling van dit vervolgwerk bijkans overbodig. Toch is het jammer, dat die derde druk niet nog een jaar eerder verschenen is. Nu immers moest in „Die hellenistisch-römische Kultur" telkens verwezen worden naar den reeds uitverkochten tweeden druk van „Die hellenische Kultur".

Ook hier is het den schrijvers weer gelukt een smakelijk en bruikbaar geheel samen te stellen. De ruim 450 afbeeldingen zijn met groote zorg, ook voor de eerbaarheid, gekozen en uitgevoerd. Zij zullen met de bijgedrukte verklaringen ook hun welkom zijn, die door gebrek aan tijd, belangstelling of bescheidenheid niet tot het lezen van den tekst komen.

Digitized by Google

De eerste 219 bladzijden beschrijven het Hellenisme van Alexander tot Augustus, dan volgt tot p. 387 de Romeinsche koningstijd en republiek, terwijl de laatste 265 bladzijden als hoofdschotel het Romeinsche keizerrijk behandelen tot de Aja Sophia en het Corpus Iuris. In elk dezer drie deelen geeft Poland de historisch-geographische inleiding en de „antiquiteiten", Baumgarten de handwerkskunst, zichtbare kunst, vormkunst, of wat men zeggen wil in plaats van het akelig germanisme „beeldende kunst", Wagner het geestesleven en de letterkunde.

In het eerste deel alleen gaat het geestesleven van Wagner aan de vormkunst van Baumgarten vooraf, wellicht enkel om den druk niet door de ziekte van den laatste te vertragen, ofschoon ook innerlijke gronden voor deze afwijking wel te bedenken zijn. Aan die zelfde ziekte is het zeker te wijten, dat juist alleen bij Baumgarten tamelijk veel drukfouten of daaraan verwante onnauwkeurigheden mij zijn opgevallen, die ik hier even inlasch, voorzoover zij verwarring kunnen stichten: Op p. 173, 174 en 188 worden aangehaald de afbeeldingen 17, 13, 16 en 14 in plaats van 16, 12, 15 en 13, op p. 178 afbeelding 21 in plaats van 41, op p. 321 afbeelding 276 in plaats van 272. Op p. 167 r. 8 v. o. staat „unter" in plaats van „über", op p. 191 r. 20 v. o. „Kronos" in plaats van „Chronos", op p. 503 worden bij f. 361 vier zuilen genoemd in plaats van zes, op f. 98 zijn boven de Ionische zuilen de triglyphen niet aanwezig, die in het bijschrift en op 172 worden beschreven, op 235 leze men bij f. 153 „den *sog.* Tempel der Fortuna Virilis."

Doch al waren er een paar honderd zulke foutjes, dan nog zouden Baumgartens hoofdstukken voortreffelijk genoemd moeten worden om de klare kortheid, waarmee het wezenlijke gezegd en het overbodige verzwegen wordt.

Wagner is zeker een uitnemend docent. Het Vitzthumsche Gymnasium waarvan hij in 1911 een Festschrift uitgaf zal trotsch op hem zijn. Men luistert gaarne naar hem en zijn naarstige belezenheid wekt prijzende dankbaarheid. Doch hij had minder kwistig en uitvoerig kunnen zijn met inhoudsopgaven van besproken werken, hij toont zich zwak in het samenvatten, vooral bij het behandelen der Koine op p. 76; dat hij Scipio Aemilianus den „adoptivsohn" noemt van Aemilius Paullus zal ik hem minder zwaar aanrekenen dan hij het zijn leerlingen doen zou, maar ik kan niet nalaten te glimlachen, waar zijn „persoonlijkheid" om den hoek gluurt met hare evangelische vrijzinnigheid (p. 641 ss.), haar gemoedelijke chauvinisme (p. 347) en haar paedagogische zekerheid (p. 627).

Ook bij Poland zal elk wat wils vinden en zijn politieke inzichten (p. 21, 59, 62, 272, 276) zullen geen aanstoot geven bij zijn superieuren en bij de gematigde middenstof van zijn landgenooten. Gaarne worde hem vergeven, dat hij den Serviaanschen muur „Kyklopisch" noemt, maar hij blijft de zwakste van het drietal, waar het geldt door helderheid van overzicht en opgewektheid van verhaaltrant een lezer te boeien en spelenderwijze te onderrichten. Zijn degelijke studie over de „Geschichte des griechischen Vereinswesens" (Teubner 1909) bewijst, dat elders zijn kracht ligt.

Samenvattend aarzel ik niet dit boek evenals zijn voorganger nauwlijks overtrefbaar te noemen voor allen, die belang stellen in de classieke beschaving zelfs zonder een woord te verstaan der classieke talen, voor gymnasiasten der hoogste klassen, voor docenten in de oude talen en de oude geschiedenis, die het niet „beter" weten, en voor studenten, die niet geheel in beslag worden genomen door „ernstiger" zaken.

Utrecht. A. Rutgers van der Loeff.

Ed. Stemplinger, Das Plagiat in der Griechischen Literatur. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 10, geb. M. 12)

Ik heb van dit aan Otto Crusius gewijde, door de Kon. Beiersche Academie van Wetenschappen bekroonde, helder en pittig geschrevene, uitmuntend gedocumenteerde werk met bijzonder veel belangstelling kennisgenomen. Wie zich voortdurend van de talrijke, haarfijne onderzoekingen der laatste veertig jaren aangaande de bronnen van de literatuur der Oudheid op de hoogte hebben kunnen houden en bovendien de niet onder ieders bereik liggende dikke dissertatio philosophica de plagio literario van Jac. Thomasius (1692) hebben nageplozen, zullen wellicht opmerken dat zij alles samengenomen hier niet veel nieuws vinden. Maar met hoe weinigen kan dit uit den aard der zaak het geval wezen? en hoe velen niet koesteren nog, inzonderheid aangaande het karakter der oude historiographie, totaal verouderde voorstellingen?

De Ouden dachten over plagiaat en plagiatoren geheel anders dan de nieuwere tijden. Ook de voornaamste auteurs ontzagen zich dikwijls niet al wat hun te pas kwam uit de geschriften hunner voorgangers, veelal zelfs zonder hun bronnen te noemen, nagenoeg woordelijk over te nemen en in de hoogste mate vindt men dit verschijnsel bij historici, die niet de gebeurtenissen van hun eigen tijd te boek stellen en die niet in de eerste plaats schrijven om, evenals onze hedendaagsche geleerden, naar streng wetenschappelijke methode, zoowel in bijzonderheden als in hoofdzaken, den hoogst mogelijken graad van zekerheid te bereiken, maar om een historisch kunstwerk te scheppen, een opus oratorium, tegelijk boeiend en leerrijk.

Isocrates' uitspraak: αἱ πράξεις αἱ προγεγενημέναι κοιναὶ πᾶσιν ἡμῖν κατελείφθησαν gold bij de meesten ook van wetenschappelijke en letterkundige prestaties. Lucianus (Qu. hist. conscr. sit 51) vergelijkt de taak van den geschiedschrijver bij die van een beeldhouwer. Gelijk een Phidias of een Praxiteles marmer, goud, ivoor uitkiest om dat naar eigen inzicht te verwerken, zoo mogen ook de historici vrijelijk over alle stof, die onder hun bereik ligt, beschikken, mits zij dat doen op artistieke wijze: οὐ τί εἴπωσι ζητητέον ἀλλ' ὅπως εἴπωσιν. Bijzonder sterk drukt zich Symmachus ad Ausonium uit (Ep. I, 37): „cum semel a te profectum carmen est, jus omne posuisti: oratio publicata res libera est" en zeer à propos citeert Stemplinger hier Lessing, die zegt met Symmachus van hetzelfde gevoelen te zijn [1]).

[1]) Briefe die neueste Literatur betr. (1762) 233: „Wer seine Schriften öffentlich herausgibt, macht sie durch diese Handlung publici juris, und so denn stehet es einem jeden frei, dieselben nach seiner Einsicht zum Gebrauch des Publikums bequemer einzurichten."

Digitized by Google

Om uit de rijke stof van het door St. behandelde een keus te doen wil ik op „**Gemeinsame Stoffquellen**" de aandacht vestigen (p. 221 seqq.), waar hij wijst op de vele handboeken, die op beknopte wijze een schat van feiten bevatten — een mythographisch compendium moet b.v. aan Ovidius' Metamorphosen ten grondslag hebben gelegen — op florilegia als bronnen van κλοπαί, op verzamelingen van excerpten uit historische en andere werken, die te nuttiger waren naarmate het opslaan en terugvinden van plaatsen in de boekrollen zelven oneindig meer bezwaar opleverde en tijdroovender was dan men denken zou

Nadat in 1907 de verhandeling van Ludwig Adam „Ueber die Unsicherheit literarischen Eigentums bei Griechen und Römern" verschenen was en vier jaren later Hermann Peter zijn werk „Geschichtsschreibung und Plagiat im klassischen Altertum" in het licht had gegeven, was het reeds in 1912 uitkomen van Stemplinger's boek, dat de kroon spant, ons eene ware verrassing.

Wie wil mag volledigheidshalve nog vergelijken het artikel „Plagiatoren und Plagiatbegriff im Altertum" in de „Neue Jahrbücher für klassische Philologie" van 1913.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Carmina Anacreontea e Bybl. nat. Par. cod. Gr. suppl. 384. Post **Val. Rosium** tertium edidit **Carolus Preisendanz.** Lipsiae, in Aed. B. G. Teubneri. MCMXII. (Pr. M. 1, geb. M. 1.40).

Valentin Rose had in 1868, 1875 [1]) en 1890 uitgaven van de *Anacreontea* bezorgd, als derde na Henricus Stephanus en Josephus Spalletti. De editio princeps van Stephanus dateert van 1554, en „thereby hangs a tale". Het verhaalstaartje door mij bedoeld is te vinden in een door Stephanus in 1566 uitgegeven Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων παλαιῶν, waar hij zegt: „illa quoque γριφώδη [2]) ex vetere codice epigrammatum descripsi, quod [dormitat Stephanus] Louanii habebat Johannes Clemens Anglus". Stephanus had namelijk in 1551 na zijn terugkeer uit Engeland te Leuven vertoefd. Intusschen schijnt het twijfelachtig of de oude codex waarvan Stephanus spreekt dezelfde is geweest als de *Anthologia Palatina,* in welke de *Anacreontea* voorkomen. Een door Stephanus gemaakt afschrift bevindt zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek, waarvan „duce Scatone de Vries" in 1911 door Sijthoff een facsimile is uitgegeven met een voorrede van Preisendanz, den laatsten uitgever van de liedjes. Het handschrift van de *Anth. Pal*, dat zich bevindt in de Bibliothèque Nationale te Parijs, is in 1907 en '10 door Preisendanz gecollationeerd, waaromtrent hij in zijn voorrede tot de Leidsche uitgaaf (1911) en in het programma van het gymnasium te Heidelberg (1910) allerlei bizonderheden heeft meegedeeld. Ook aan het hierbij aangekondigde uitgaafje gaat een kort woord vooraf, waarin Schr. de toegevendheid van de lezers inroept voor eventueele drukfouten, omdat hij de proeven moest corrigeeren te Ajaccio, „in Corsicae urbe Naturae magis quam Musis amata", waar hij van boeken was verstoken en dientengevolge in de verre Corsicaansche olijfbosschen niet met die zorg kon te werk gaan als hij wel had gewild. Niettegenstaande dat zijn de drukfouten zeer gering in aantal; toevallig staan er op blz. XIII van het voorbericht twee, regel 1 v. b. *eadam* voor *eadem* en in Noot 2 *lina* voor *linea*; verder in het 16[de] liedje vs. 1 ζωργάφων voor ζωγράφων.

Overigens heeft Schr. zijn taak met nauwgezetheid, m. i. al te groote nauwgezetheid en angstvalligheid verricht. Welk nut heeft het toch alle mogelijke onmogelijkheden in een apparatus criticus op te nemen? Zulk een doodsche inrichting heeft somtijds veel van een apparatus clinicus, waarin de afzichtelijkste kwalen en gebreken worden uitgestald. Wie heeft er eigenlijk iets aan te weten dat in I, 8 naast de eenig mogelijke lezing ὤζεν ook een lezing ὦζεν bestaat en in vs. 13 naast ὦζ' ook ὤζ'? Dergelijke dingen maken het philologisch bedrijf tot een onaangename vlooierij. Indien alleen het noodige en nuttige werd vermeld, alleen die lezingen werden meegedeeld die discutabel zijn, dan zouden veel tijd en moeite zoowel voor bewerker als lezer bespaard worden, en ook de apparatus zelf zou een gezelliger en vroolijker aanblik krijgen [1]).

Gelukkig heeft in V, 19 het tot nu toe gedrukte ἀθύρειν plaats gemaakt voor het in ieder geval verstaanbare ἀθύρῃ, dat vroeger schichtig en schuw in noten rondsloop, alsof het zich niet met fatsoen durfde vertoonen. De lezing bevredigt mij nog niet, en ik houd het vers voor corrupt, maar ze is althans grammatikaal niet onmogelijk.

Zoo is er in het duifjesgedicht ten minste eenvormigheid geschapen in de lezingen (vs. 2) πετᾶσαι en (vs. 21) πετᾶσθαι, waar ik nog liever resp. ποτᾶσαι en ποτᾶσθαι zou willen voorstellen. Zulk een vorm op -ᾶσαι is wel niet bizonder normaal, maar analoge verschijnselen doen zich toch in het geïoniseerde Aeolisch voor.

Jammer vind ik het dat in **XXXIII**, 2 voor στρεφέτην ὅτ' (een anders wel een enkele maal voorkomend „schema") niet de aardige conjectuur van Rose στρέφετ' ἦμος is opgenomen.

De druk is duidelijker dan die van de vroegere uitgaven, de titel is juister, en een „tabula phototypica", blz. 675 van den Codex Parisinus der *Anth. Pal.,* is achter de indices verborum en nominum (almede een groote verbetering!) opgenomen.

Den Haag. **Edward B. Koster.**

Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia genuina et spuria probabiliter separare conatus est **H. T. Karsten.** Vol. II. Lugduni Batavorum, Sijthoff. MCMXIII.

Nu ik kort geleden (*Mus.* XX 125) het eerste deel van Karsten's Donatus uitvoerig besproken heb, en reeds vroeger (*Mus.* XV 288) door mij een aankondiging van zijn verhandeling over den commentaar van Donatus gegeven is, kan ik over het hierboven vermelde tweede

---

[1]) Rose dateert zijn voorrede tot deze tweede uitgaaf 20 Mei 1875, het boekje zelf draagt het jaartal 1876.

[2]) Bedoeld worden *Anth. Pal.* XIV 52, 56, 58, 60, 62.

[1]) Ik weet wel dat in philologicis het kleinste kommaatje van belang kan zijn, maar dan moet het ook inderdaad van belang zijn. De door mij genoemde voorbeelden hebben m.i. absoluut géén belang.

Digitized by Google

deel der uitgave kort zijn. In die recensies heb ik uiteengezet, van welk standpunt Karsten bij de beoordeeling der scholiën uitgaat en hoe hij echte en onechte tracht te schiften. Diezelfde methode heeft hij thans gevolgd bij de scholiën op Adelphoe, Hecyra en Phormio, maar hier is het aantal vreemde bestanddeelen veel kleiner dan bij de vroeger behandelde stukken, Andria en Eunuchus. Wel doet zich het geval voor, dat scholiën, tot nu toe los van elkander uitgegeven, meermalen door K. tot een geheel zijn verbonden, maar de zoogenaamde 'scholia similia' of 'fere similia' zijn veel geringer in aantal. Waaraan dit verschil is toe te schrijven, valt moeielijk te zeggen. Vermoedelijk achtten de magistri, nadat zij bij twee stukken hun aanvullingen en verbeteringen op den tekst van Donatus gegeven hadden, het niet meer noodig bij de volgende stukken met dezelfde uitvoerigheid te werk te gaan. Doch onopgelost blijft nog altijd het raadsel, dat de scholiën op Phorm. II 3 ons bieden. Zooals bekend is, zijn daar op dezelfde verzen (5—93) twee reeksen scholiën achter elkaar overgeleverd, die niet van denzelfden inhoud zijn, maar elkander aanvullen, terwijl dan bij Phorm. II 4 enz. de aanteekeningen hoe langer hoe schaarscher worden. Karsten stelt in zijn praefatio de hypothese op, dat de schrijver van den archetypus van onze hschr. hier met excerpten gewerkt heeft, daarentegen bij de overige stukken den Donatustekst met al zijn uitbreidingen van de magistri heeft overgeschreven en daaraan nog enkele scholiën uit een handschrift van Terentius heeft toegevoegd. Deze hypothese komt mij veel waarschijnlijker voor dan die van Sabbadini (*Mus.* XV 288), daar zij meer rekening houdt met den feitelijken toestand van de scholiën op de Phormio, waarvan de eene reeks ook zelf weer enkele interpolaties bevat. Doch waarom juist voor de Phormio excerpten zijn gebruikt en waarom scholiën op de Heaut. Tim. geheel ontbreken, die vragen zullen wij wel steeds met een 'ignoramus' moeten beantwoorden.

Voor het tweede deel heb ik denzelfden lof als voor het eerste. Met groote bezonnenheid is Karsten te werk gegaan en overal waar hij een scholion verwerpt, geeft hij in de 'adnotationes' overtuigende bewijzen voor zijn afkeurend oordeel. Een enkele maal is bij mij de vraag gerezen, of men nog niet meer interpolaties moet aannemen dan K. het doet. Zoo leest men b.v. ad Phorm. 52: 1 'AT EGO OBVIAM CONABAR TIBI' *absolute.* 2 *an* ἔλλειψις *est, ut desit 'ire'?* Is deze tweede toevoeging wel van Donatus? Zoo zijn er meer plaatsen, waar twijfel zou kunnen rijzen, doch over het algemeen komt mij het beste voor, zich aan de leiding van K. toe te vertrouwen, die een voortreffelijk kenner dezer scholiën is.

Moge deze Donatus-uitgave in handen komen van allen, die zich tot de lectuur van Terentius' blijspelen aangetrokken gevoelen! Daardoor zal de Nestor van onze Latinisten op de beste wijze beloond worden voor de jaren van studie, die hij aan dezen commentaar gewijd heeft.

Groningen. J. van Wageningen.

Les vingt-cinq récits du Mauvais Génie trad. de l'Hindi par Mathilde Deromps. Paris, Geuthner. 1912. (Pr. fr. 6).

De verzameling in Sanskrit geschreven vertellingen, die onder den naam Wetālapañcawiṁçati bekend staat, werd op bevel van koning Jai Singh, den met eere bekenden stichter der stad Jaipūr (1698—1742), in de Braj Bhāshā vertaald en daaruit in 1805 in Hindī overgebracht. Deze Hindī bewerking, Baitāl Pachīsī geheeten, is nog in Indië zeer populair, zoodat er aldaar verschillende uitgaven van moeten bestaan. Het hier aangekondigde boekje bevat de Fransche vertaling van dit 25-tal aardige, echt Oostersche vertellingen. Welke Hindī uitgave of uitgaven er aan ten grondslag zijn gelegd wordt door de vertaalster niet medegedeeld. Aan de vertaling gaat een Inleiding vooraf, die naast een uitvoerige inhoudsopgave der 25 verhaaltjes, bijzonderheden over Indisch leven en denken bevat, zooals deze vertellingen het weerspiegelen. De schrijfster haalt daarbij ter vergelijking hier en daar Manu aan, immers zegt ze 'ces contes nous représentent sensiblement l'état social dont les „Lois de Manu" nous donnent le tableau théorique'. Terloops zij opgemerkt dat Manu 3, 111 en 112 (p. 39) ter illustratie minder gelukkig gekozen zijn en dat Manu 9, 14 (p. 36) in dit verband niet op zijn plaats is. De niet-Indoloog, die deze Inleiding onder oogen mocht krijgen, moge uit het p. 40 over de Jaina's medegedeelde niet de gevolgtrekking maken dat nog nù geheel naakte aanhangers der Digambara-secte worden aangetroffen. Het onderscheid in kleeding tusschen de Digambara's en Çwetāmbara's strekt zich tegenwoordig alleen tot de godenbeelden uit. De op dezelfde bladz. genoemde bhikshu of Buddhistische bedelmonnik is eveneens uit het tegenwoordige Indië verdwenen.

Wat de vertaling betreft, een getrouwe vertaling is het niet. De vertaalster heeft zich om de lectuur gemakkelijker te maken nu en dan vrijheden veroorloofd. Zij is daarin echter wel wat ver gegaan, verder dan voor haar doel noodig en wenschelijk was. Er ging daardoor werkelijk te veel van het eigenaardige en levendige van het oorspronkelijke verloren, wat jammer is. Erger is dat de vertaling nog al eens beslist onjuist is. Zoo trof me onder het lezen de gastheer-Brahmaan die zich *zelf* handen en voeten doet wasschen alvorens zijn gast ten disch te voeren (p. 83 v.). Natuurlijk is het de *gast* wien de wassching geldt. *Uske* (en niet *apne*) *hāth pāṅw dhulā* staat er dan ook in den text (ed dr. Duncan Forbes, London 1857, p. 27). p. 70 lezen we van een prinses die een stuk sandelhout neemt en er een oud wijf mee oorveegt. Dat hier geen stuk sandelhout maar sandelpoeder bedoeld wordt, waarmee de hand wordt bestreken, is uit het verband duidelijk. p. 54: Alors la courtisane ayant fait cuire des confiseries. De text heeft: *pakā* en niet *pakwā*. p. 67: Il (nl. een verliefde prins) avait dessiné le portrait de sa belle et passait le temps à le regarder et à pleurer. Forbes p. 14 staat: *nakshā us kī ṣūrat kā likh likh dekhtā aur rotā* d. i. hij teekende *telkens* het portret enz. p. 108: *purush kā bhāg* beteekent niet „les bonnes fortunes d'un homme", doch „het lot, de bestemming van den mensch". Op p. 109 zou de vertaling van *pyādā*: des

Digitized by Google

agents de police (étant venus) à pied tot *bereden* politie als de gewone doen concludeeren als men niet wist dat *pyādā* behalve 'infanterist' ook 'politieagent' zonder meer beteekent. Veel meer van dien aard is er aan te halen.

Een andere opmerking geldt het gebrek aan verklarende noten. Wat stelt zich de lezer b.v. voor onder 'la fille d'un serpent' (p. 135), als vertaling van *nāgkanyā*? Op p. 68, waar op Karnāṭak enz. woordspelingen worden gemaakt, ware een aanteekening broodnoodig geweest en zoo op vele andere plaatsen. De noten diè gegeven worden zijn niet altijd juist. Zoo is een lākh (p. 51 noot 1) niet 1000 doch 100.000 rupees en is 1 fr. 80 voor een rupee te veel. p. 52 noot 2: Dèv ou déva est commun aux Perses et aux Hindous, mais alors qu'il désigne les dieux en Iran il a pris dans l'Inde le sens de démon, is verkeerd. Hindī *dew* = demon is nl. eigenlijk een Perzisch woord. Eindelijk zij hier gewezen op de zeer inconsequente wijze van transcribeeren. Voorbeelden: Dharmçastr, çāstr, Godavery, Indou, Hindou, Carnatic en Karnatak (op dez. pag. !), Vyāsā, purana, enz. enz. De lijst der errata had verder belangrijk moeten worden uitgebreid.

Er zijn dus nog al aanmerkingen te maken op deze vertaling. Veel had de schrijfster kunnen voorkomen door met meer nauwkeurigheid te werk te gaan. Dat zij dit niet deed is jammer. Het overigens prettig leesbare boekje zou er veel door gewonnen hebben.

Maastricht. J. K. de Cock.

L. Sainéan, Les Sources de l' Argot Ancien. Paris, Honoré et Édouard Champion. 1912. (Pr. fr. 15).

In het jaar 1907 gaf de heer Sainéan in één deel een historische beschrijving van het Argot (zie *Mus.* XV, 381); in 1912 een grooter werk, in twee deelen, onder den hierboven genoemden titel. Hierin zijn de teksten gedrukt waaruit men het Argot leert kennen, tot omstreeks 1850. Zijn voornemen is, in een derde werk aan te toonen hoe omstreeks het midden van de 19de eeuw het Argot als een afzonderlijke geheime taal is verdwenen en zich het als het ware heeft opgelost in wat hij noemt „le bas-langage parisien". Hoewel nu het tweede werk in opzet van het eerste verschilt, kon het toch bijna niet anders of de schrijver moest ook in het tweede bij herhaling spreken over de taalvormen zelf, en de helft van het tweede deel wordt dan ook ingenomen door een etymologisch glossarium, waarin naar de voorafgaande bewijsplaatsen en betoogen wordt verwezen. In dit tweede deel is verder behandeld het Argot in de 19de eeuw, in het eerste deel het Argot in vroegere eeuwen. De voornaamste denkbeelden zijn dezelfde als die in het werk van 1907: het Argot heeft bijna geen andere dan Fransche bestanddeelen; en men moet nauwkeurig onderscheid maken tusschen het Argot in zijn verschillende vormen aan den eenen kant en de lagere algemeen bekende taal aan den anderen: deze laatste is niet een geheime taal en gaat op een andere manier te werk; eerst in den jongsten tijd vermengen die twee talen zich met elkaar. Wat nu echter het tweede punt betreft, laat de schrijver zelf zien dat allerlei termen van het Argot te allen tijde zijn bekend geworden in ruimer kring, want in de beide deelen heeft hij twee rubrieken, „documents jargonnesques" en „documents littéraires". Men neme b.v. de uitdrukking *coucher sur la dure*, „expression foncièrement jargonnesque" (II, 332), en die, zooals de schrijver opmerkt, sinds de 16de eeuw in het algemeene Fransch voorkomt zonder dat zij plat klinkt. *Bribe* is ook al zeer spoedig een algemeen gebruikelijke term geworden, niet tot deze laagsten stijl beperkt. *Mine*, gezicht, moge in de 15de eeuw allen voorkomen „dans des textes vulgaires" (zie II, 398), sinds lang wordt het door ieder gebruikt. *Matois* is wel algemeen geworden, doch slechts in vrij gemeenzame taal, maar *narquois* kan men ook in hooger taal zeggen. Zoo heeft het Argot, uit de volkstaal voortgekomen, aldoor iets tot de algemeene taal bijgedragen, doordat het niet volstrekt geheim was; een van de oudste bijdragen is het woord *dupe* (zie I, 14). Men kan zich ook niet goed voorstellen dat die geheimzinnigheid goed bewaard bleef, wanneer men ziet, dat zooveel termen van den eersten tijd af tot in onzen tijd toe in gebruik zijn gebleven: zie b.v. *ance* of *lance*, water; *aubert*, zilvergeld; *avergot*, ei; *lime*, hemd; *marque*, *marquise*, vrouw; *morfier* of *morfiller*, eten; *aller à Niort*, ontkennen (*nier*); *trimard*, weg, en vele andere. Er moet voor vreemden gelegenheid genoeg zijn geweest om zulke woorden met hun beteekenis te leeren kennen. Ja, wat meer zegt, een werkje als b.v. *La Vie généreuse* (a°. 1596), geschreven door iemand die het Argot volkomen verstond en alles wist van de wereld waarin het werd gesproken, van zulk een werkje zegt de heer Sainéan: „L'opuscule, à en juger d'après les notes explicatives au bas des pages, semblait destiné au grand public" (I, 44). In karakter verschilt het van een werkje als *Le Jargon de l'Argot reformé* (a°. 1628); want de schrijver daarvan had blijkbaar de goede bedoeling zijn medemenschen omtrent de praktijken der boosdoeners in te lichten en hun een middel te geven om zich daartegen te beveiligen; in *La Vie généreuse* is van zulk een bedoeling niets te zien.

Men heeft dus in dit werk vooreerst een uitvoerige en nauwkeurige collectie van gegevens, en ten tweede de verklaringen die uit die gegevens worden afgeleid. In een glossarium van 1598 komt voor *anguer*, iemand ophangen. In 1907 had de heer Sainéan dit genoemd onder de „termes d'origine obscure" (*L'Argot ancien*, blz. 249). Prof. Thomas meende in zijn critiek (*Journ. d. Savants* 1909), dat *anguer* zou zijn ontstaan uit hd. *hängen*. Maar de schrijver verwerpt die gissing, „étant donné que l'argot ignore absolument les emprunts de cette origine", nl. uit het Duitsch (I, 170). Intusschen is hij bereid met een anderen criticus, den heer Driesen, aan te nemen dat *tollart*, *telart*, beul, afkomstig is uit het Rotwelsch (I, 277). En hij is wel geneigd dien zelfden criticus te gelooven, wanneer deze den term *blesquien* (het argot van de *Blesches* of *Blesques*, de colporteurs) in verband brengt met het Nederlandsche woord *bles* (I, 141): men zie het uitvoerig betoog in *Herrigs Archiv* CXXIII (1909). De heer Driesen heeft opgemerkt, dat ndl. *bles* niet alleen voorkomt in den zin van *kaal*, maar ook in dien van *dwaas*, *onnoozel*; hij onderstelt dan dat een verkleinwoord *blesken domoor* heeft beteekend, dat dit in het Fransch is gekomen als

Digitized by Google

blesque, en dat *blesquien* eigenlijk zou wezen „l'argot néerlandais que les merciers parlaient dans les villes limitrophes de la France". Het is mij niet bekend, dat die verklaring door andere gegevens uit onze taal wordt bevestigd. En al schijnen de Romanisten omtrent de afleiding van *blèche* en *blesque* in twijfel te zijn, een oudere beteekenis is volgens Littré (op *Blèche*) en volgens Meyer-Lübke (*Etym Wtb.* n°. 1168) die van *week*, *slap*, *beurzig* (van vruchten). Dit zou een anderen loop van zaken doen onderstellen. De heer Sainéan geeft (II, 221) een bericht omtrent het gebruik van *blèche* in verschillende hedendaagsche dialecten, de beteekenis komt in het algemeen neer op *vilain*, *laid*, *méchant* enz. Hij beschouwt dat gebruik als een van de „survivances de l'argot ancien". Is dit nu zoo zeker? Kan men niet even goed aannemen, dat deze dialectische beteekenissen rechtstreeks zijn voortgekomen uit een ouder dialectisch gebruik, waaruit het woord ook in het Argot der zestiende eeuw is opgenomen? *Blèche* zou dan een van de vele sinds lang in Frankrijk bestaande woorden zijn, waaruit de schrijver de termen van het Argot bij voorkeur afleidt. Misschien dat hij, geen Germanist zijnde, te spoedig heeft vertrouwd op een verklaring uit een Germaansche taal. Stellig is dit m. i. het geval, wanneer hij (I, 283) in *Tu bist troncque*, *en hourquein* dit laatste woord verklaart met *prostituée*, ingevolge eene „communication obligeante de M. le professeur H. Morf". De eene vagebond scheldt den anderen uit: wat zal *hourquein* anders zijn dan een Fransche transcriptie van *hurenkind*? Een bladzijde verder zegt dezelfde, die door den ander in een soort van Italiaansch wordt toegesproken: *Quo questi de rite?* Volgens den heer Morf beteekenen de eerste woorden misschien „*Got grües di*, que Dieu te salue". Dit is dunkt mij zeer onwaarschijnlijk, en ik zou eer denken, dat ook het antwoord in een soort van Fransch-Italiaansch wordt gegeven; want *de rite* gelijkt zeer op *di rito*, „gewoonlijk", en *questi* op een 2e sing. van een ww. als it. *questuare* of fr. *quêter*, terwijl blijkens het volgende antwoord (*a lo prebstre*) zeer goed zou kunnen zijn bedoeld: *waar* of *bij wien gaje gewoonlijk bedelen*? Voorzichtiger is de schrijver wanneer hij blijven kan bij het Fransch. Zoo wordt I, 148 van een leerling onder de marskramers gezegd: *il a limé en Ternatique et Gournitique et son an ja passé d'enterver* (*La vie généreuse*, a°. 1596). Deze leerling zal worden gepromoveerd tot den graad van „*blesche*", en de hoofdman merkt op, dat de leerling zijn tijd goed heeft besteed. Nu zullen *ternatique* en *gournitique* toch wel namen zijn als *rhétorique*, *mathématiques*, en de vakken aanduiden waarin hij zich heeft bekwaamd: *limer* zou dan zijn *ijverig in iets studeeren* of iets dergelijks. In het glossarium wordt echter zelfs geen gissing gewaagd, en *limer* wordt slechts vermeld met een vraagteeken. *Gournitique* wordt evenmin verklaard, noch het ww. *gourner*, dat er stellig bij behoort. Wel wordt I, 143 ondersteld, dat *gourné* hetzelfde zou kunnen zijn als *gouverné*, iets dat m. i. noch door den vorm, noch door den context aannemelijk wordt. Zou men mogen denken aan het ww. dat Du Cange geeft in den vorm *gorrinare*, „decipere, surripere"? Die beteekenis schijnt wel te passen in het I, 163 aangehaalde gedicht; en *gournitique* zou dan kunnen zijn *de wetenschap van het bedriegen* enz. Onder de weinige termen die het Argot heeft uit de taal der Zigeuners, zijn er twee, uit de 19de eeuw, waaromtrent men gaarne nog wat meer zou hebben vernomen. In het Argot komt voor *chique* in den zin van *kerk*: dit wordt verklaard uit „tsig. *chiké*, maison" (II, 311). Men zal den schrijver gaarne gelooven, maar toch opmerken, dat in Zigeunerdialecten die beter bekend zijn dan het Fransche dialect, zulk een woord met *die* beteekenis niet schijnt aangewezen. Opmerkelijk is ook *caribener* (II, 306), afgeleid van het znw., dat geschreven wordt *cariben* en *karibaine* (II, 7), en de naam is voor een bepaalden vorm van diefstal. Deze term heeft het voorkomen van een afleiding met het zeer bekende suffix *-ben*, en volgens den schrijver is het gevormd van het Fransche woord *carer* of *carrer*, dat in het Argot beteekent *voler à la carre*. Die formatie zou nogal merkwaardig wezen, en gaarne zou men er een nader bewijs van hebben gezien. Want de vraag is, of misschien niet een echt Zigeunerwoord toevallig op dit *carre* kan hebben geleken. Wij willen eindigen met een woord van dank voor den rijkdom van gegevens die hier onder het oog van den belangstellende worden gebracht.

Groningen. A. Kluyver.

M. Laigle, Le Livre des Trois Vertus de Christine de Pisan. Paris, Champion. 1912.

Op Christine de Pisan, wier naam geregeld voorkomt in de handboeken der Franse letterkunde, doch wier werken nog slechts weinig bekend zijn, wordt tegenwoordig van meer dan één zijde de aandacht gevestigd. Maurice Roy heeft, in de werken van de „Société des anciens textes français," reeds drie delen van haar gedichten uitgegeven, en Mejuffrouw Laigle, een Franse jonge vrouw die in Amerika de litteratuur van haar land onderwijst, heeft tot onderwerp van bovengenoemde, zeer belangrijke studie, Christine's *Livre des Trois Vertus* gekozen. Het is een inleiding tot een kritiese uitgave van dit werk, dat dus het middelpunt vormt waaromheen de Schrijfster haar gegevens groepeert. Zij heeft het geplaatst in de omgeving waarin het is ontstaan, en zo schonk zij ons een beeld van Christine en van de tijd waarin deze hoogbegaafde vrouw leefde.

Het *Livre des Trois Vertus* is een verhandeling over de opvoeding en de sociale plichten der vrouw; het is een handleiding voor vrouwen uit alle standen, van de prinses tot de eenvoudige dorpbewoonster, een boek waarin de meeste der grote problemen die de geesten in het begin van de XVe eeuw bezighielden ter sprake komen, en waaruit wij veel vernemen omtrent de zeden en gewoonten van dit merkwaardige tijdperk.

De indruk die de lezing van Mejuffrouw Laigle's studie achterlaat is hoogst gunstig; het is een grondig werk, en de Schrijfster heeft haar zelfstandige onderzoekingen niet beperkt tot het boek waaraan zij haar voornaamste krachten heeft besteed — verre van daar.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Digitized by Google

A. Jeanroy, Les Chansons de Guillaume IX, duc d'Aquitaine (1071-1127). (Les classiques français du moyen âge, p. p. M. Roques). Paris, Champion. 1913.

Het is onnodig te zeggen dat deze uitgave van de gedichten van de oudste troubadour in alle opzichten een model is, zoals wij dat mochten verwachten van een der grondigste kenners van het Oudprovençaals. Behoudens enige weinige veranderingen, geeft de Schr. ons hier een herdruk van zijn editie van 1905 in de *Annales du Midi*. In beknopte vorm vindt men er alles wat van Guillaume de Poitiers bekend is, en zijn gedichten worden er met de nauwlettendste zorg en voorzien van bekoorlike vertalingen uitgegeven.

Het is merkwaardig dat deze dichter verzen maakte in een taal die niet zijn moedertaal was; hij stamt uit Poitiers, waar een Noordfrans dialekt wordt gesproken, en schrijft in het Provençaals. Toch zijn er in zijn gedichten sporen van zijn niet-zuidelike afkomst aan te wijzen, en Prof. Jeanroy laat dat natuurlik niet na. Misschien zou men *deslonja* en *ponja* (in plaats van *deslonha* en *ponha*) ook als oudfranse vormen kunnen beschouwen. Zie in Godefroy de vorm *eslongier*, en, voor *ponja*, Schwan-Behrens, *Altfranz. Gramm.*, § 348,4. De Schr. zal het hiermede wel eens zijn; op p. XII zegt hij dat deze woorden „ont dû être appelés par la rime"; hieruit blijkt zijn bedoeling niet duidelik.

Ik wil hier nog de aandacht vestigen op vier plaatsen, waar het schijnt dat de dichter fouten tegen de verbuiging heeft gemaakt, die volgens de uitgever moeten worden beschouwd als offers aan het rijm gebracht. Nu is het a priori toch wel zonderling dat een dichter, en nog wel zulk een zorgvuldig dichter, niet-bestaande vormen in het rijm zou hebben gebezigd; alleen in een tijdperk waarin de verbuiging in de spreektaal verdwenen is en nog slechts in de schrijftaal bestaat, zou ik zulke „fouten" kunnen begrijpen. Misschien zou men de vier plaatsen waarvan hier sprake is kunnen verklaren zonder onnauwkeurigheid van de dichter aan te nemen. Ziehier die passages.

1. In vs. I, 13 lezen wij *Laüns to dels mon'anhiers lo plus corren*. Men lette er op dat *corren* een part. praes. is, en dat verwisselingen met het Gerundium niet ongewoon zijn (Zie Stimming, in *Zeitschr. f. rom. Phil.*, X, 526). — 2. Vs. V, 9 en 10 luiden aldus: *Mas si es monges o clergal, Non a raizo.* Volgens Prof. Jeanroy moest hier *clergaus* staan. Ik geloof het niet. Wij hebben hier waarschijnlik een voorbeeld van de onpersoonlike konstruktie van *estre* met een accusativus, waarover Gebhardt, in *Zeitschr. f. rom. Phil.*, XX, heeft geschreven; op p. 41 aldaar lezen wij het volgende citaat: *Et s'il en est aucuns de ta gent crestienee Qui ne soient pas vray en cuer et en pensee*, waar *aucuns* meervoud, en dus accusativus is. Zodat, in het hier besproken vers van Guillaume de Poitiers, *monges* òf een accus. plur. moet zijn òf een fout van de overschrijver, die dit woord opvatte als onderwerp van *es*. — 3. Vs. V, 59. *Valor* zou een fout tegen de deklinatie zijn, volgens de noot op p. XV; maar in de tekst, op dezelfde bladzijde, wordt door de uitgever *valor* als een assonance verklaard, hetgeen zeker juist is. — 4. Vs. VI, 62. *E fon joguatz*, als ik het goed begrijp, betekent: „En er werd gespeeld", „Il fut joué". Nu is in dergelijke konstrukties de verbogen vorm van het participium niet ongewoon. Gebhardt, *o. l.*, citeert op p. 44: *Bien li en sereit avenuz, quant il fu anuitiez.*

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

K. Lamprecht, Einführung in das historische Denken. (Ordentliche Veröffentlichung der Pädagogischen Literatur-Gesellschaft Neue Bahnen). Leipzig, Voigtländer. 1912. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

Het boekje bestaat uit twee deelen. Eerst komt: „Entwicklung des historischen Sinns in Deutschland", waarin achtereenvolgens in drie hoofdstukken oudere vormen van den historischen zin, de historische zin van het subjectivistische tijdperk, eerste en tweede periode, behandeld worden. Het overzicht is derhalve reeds onderworpen aan den dwang van Lamprecht's systeem, dat als a priori fungeert. Ja, het is niet te ontkennen, dat ook het tweede gedeelte, de eigenlijke inleiding in het historische denken door een uiteenzetting van „Das geschichtliche Denken der Gegenwart", neerkomt op een argumenteering ten gunste van Lamprecht's „Kulturzeitalter" met den aankleve van dien. Van de volstrekte waarde zijner theorie als een fundamenteele vondst blijft de schrijver altijd even innig overtuigd. Zonderling. Indien het waarlijk zulke grondwaarheden waren, zou men verwachten, dat elk détailonderzoek, op welk gebied ook, gaandeweg nieuwe bevestiging, nieuwe illustratie zou brengen. Inderdaad is het materiaal aan voorbeelden en argumenten nog altijd precies hetzelfde, waarmee de eerste deelen „Deutsche Geschichte" meer dan twintig jaar geleden insloegen, behoudens de bewijzen, die Lamprecht meent gevonden te hebben voor het opgaan der theorie toegepast op de geschiedenis van andere volken. „Es hat sich bisher kein Volk gefunden, in dem er (der Ablauf und der Charakter der Zeitalter) nicht nachweisbar wäre" (S. 131).

Voor den lezer, die niet meer vatbaar is voor de bekoring, welke er bij de allereerste kennismaking van Lamprecht's constructies uitgaat, werkt zijn stijl en trant uiterst vermoeiend. Men wordt voortdurend genoodzaakt, historische samenhangen te zien in den vorm van physische werkingen: „Reizmassen, Reaktionen, Dominanten, Diosmose, Endosmose" en wat niet al. Dit werkt prikkelend, zoolang men zich geloovig aan Lamprecht overgeeft, maar irriteerend, zoodra men bij elken term vraagt: wat voor gedachteninhoud zit daarachter? — Ten slotte komt een vermoeden op, of niet op Lamprecht, bij wien bijna ieder woord metafoor of allegorie is, de term „symbolisch denken" met meer recht zou kunnen worden toegepast dan op den primitieven mensch, dien hij met dat woord doodverft.

Als inleiding tot het historisch denken voor den ontwikkelden leek zou ik het boek niet voetstoots durven aanbevelen.

Helpman bij Groningen. J. Huizinga.

A. Rosenberg, Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung. Weidmann, 1911. (Pr. M. 2.40).

Sedert eenigen tijd is de Servius-kwestie weer aan de orde. Met ijver wordt gezocht naar een afdoende ophel-

Digitized by Google

dering omtrent het onmiskenbaar verband, dat in de aan Servius toegeschreven regeling bestaat tusschen de militaire en politieke indeeling der burgerij. Terwijl Livius en Dionysius beide als identiek beschouwen, hebben lateren deze hervorming opgevat als een oorspronkelijk militaire organisatie, die door Mommsen tot in bijzonderheden is uitgewerkt. Tegen deze verklaring zijn voor en na verschillende, volstrekt niet uit de lucht gegrepen bezwaren, geopperd en Francis Smith heeft zelfs in zijn Römische Timocratie betoogd, dat de descriptio classium, waarop de overlevering omtrent het vijfklassenstelsel zou berusten, niets is dan een omstreeks 179 v. C. vervaardigde falsificatie.

Zoover gaat Rosenberg niet. In het eerste gedeelte van bovenvermeld geschrift, betoogt hij, dat de legerorganisatie van Servius niet identiek is met de naar hem genoemde regeling der volksvergadering (pag. 2.), maar dat de laatstgenoemde slechts berust op de eerste (pag. 6 en 15). Toen men de legerformatie als volksvergadering wilde gebruiken, werd zij tot dit doel uit politieke overwegingen veranderd, door de instelling namelijk der 5 klassen en 193 centuriae, die in het leger nooit hebben bestaan (pag. 2). Dit geschiedde toen men aan de plebejers het stemrecht wilde geven (pag. 16). Maar tevens zorgde de werkgever, dat de democratie niet de overhand in den staat zou krijgen. Een der middelen, waardoor dit doel werd bereikt. was het geven van het onevenredig groote getal van 18 stemmen aan den staanden troep van de uit de aanzienlijkste geslachten gelichte 1800 ruiters (pag. 16). Verder werd door de invoering van het vijfklassenstelsel de boerenstand, die vereenigd onoverwinnelijk zou geweest zijn, in tweeën gesplitst. De landheeren, de groote boeren, kwamen in de 1ste klasse. waaraan 80 stemmen werden toebedeeld. Met de equites hadden zij, wanneer zij met dezen samen gingen 98 stemmen. „Die Mehrheit 80+18 gegen 90+5 ist der eigentliche Trick der Zenturienverfassung" (pag.18).

Het heette altijd dat de stemmende burgerij het leger was. Maar deze fictie diende alleen om de volksvergadering te houden onder het onbeperkte militaire gezag van den voorzittenden magistraat, die de stemming kon afbreken, de burgers kon berispen en een nieuwe stemming kon gelasten. (pag. 19). De wapening der 5 klassen moet geheel anders geweest zijn dan de oude schrijvers opgeven; ook de opstelling der klassen in de phalanx, zooals men die bij Dionysius vindt, kan niet overeengestemd hebben met de werkelijkheid (pag. 15).

Van de legerformatie kunnen wij de grondtrekken als volgt reconstrueeren. Dienstplichtig waren alle burgers te beginnen van een bepaalden census in grondeigendom; vrijgesteld waren alleen de landarbeiders en de kleine handwerkslieden; er was een staande troep van 1800 ruiters; smeden, timmerlieden en muziekanten werden gelicht uit de niet- dienstplichtige burgers.

Er komt dus van de overlevering weinig terecht. De schrijver motiveert evenwel niet voldoende waarom alle verdere zoo stellige en omstandige mededeelingen van Livius en Dionysius omtrent Servius' organisatie geen geloof zouden verdienen. Zijn gronddenkbeeld komt mij niet aannemelijk voor, reeds daarom, omdat het grootendeels berust op het bestaan van politieke berekeningen die men voor dien vroegen tijd niet kan aannemen.

Breedvoerig ontwikkelt R. de moeilijkheden, die ontstaan wanneer de klassen en centuriae als militaire instellingen worden beschouwd. Maar dit bezwaar verdwijnt, wanneer men slechts, zooals noodzakelijk is, onderscheid maakt tusschen het burgerleger en het veldleger. Het eerste, de exercitus civilis, omvatte alle burgers tusschen het 18de en 61ste levensjaar, die beschikbaar moesten zijn in geval van mobilisatie. Daaruit werd door een lichting naar centuriae het veldleger gevormd. De regels, waarnaar deze lichting plaats vond, zijn ons evenwel onbekend.

Volgens den schrijver zou de legerhervorming van Servius bestaan hebben in de verandering van de phalanx in de manipelstelling en zij zou, tegelijk met de nieuwe stemregeling onstaan zijn kort na de verovering van Veii en den inval der Galliërs (pag. 21).

Dit denkbeeld kunnen de aanhangers van het vijfklassenstelsel, waartoe ik mij reken, niet aanvaarden. Want daar volgens hun zienswijze, de phalanx berust op de klassen, moet noodzakelijk de legerorganisatie van Servius voorafgaan aan de manipelstelling.

Zijn tijdbepaling grondt Rosenberg op het aantal der staande ruiters tot de overige burgers. Bij het invoeren der nieuwe stemregeling had Rome 1800 ruiters (300 voor ieder der vier legioenen = 1200 en 600 voor twee reservelegioenen). Hiernaar moet het aantal der beschikbare burgers op minstens 30.000 assidui worden geschat, naast wie minstens evenveel niet- dienstplichtige proletarii stonden, een bevolking derhalve van meer dan 60.000 burgers. Nu hebben wij een betrouwbaar gegeven aan den census van 340/39. Toenmaals telde Rome 165.000 burgers op een uitgestrektheid van 6000 km². Na de verovering van Veii bedroeg de oppervlakte van den romeinschen staat 3000 km²; hij moet dus toen ongeveer 80.000 burgers hebben geteld. Dit was derhalve het tijdstip, waarop voor 4 legioenen + 2 reservelegioenen 1800 ruiters noodig waren (pag. 20, 21).

Het opereeren met dergelijke statistieke gegevens behoort niet tot de beste gedeelten van het boek. Om te geraken tot de sterkte der verschillende klassen komt R. (pag. 23 vlgg.) aan de hand van de opgaven van Ed. Meyer in het Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 1909, tot de slotsom, dat in 225 v. C. van de 270.000 burgers 20.000 tot de eerste klasse moeten gerekend worden, 120 000 tot de vier overige klassen. Hij beroept zich hiervoor o.a. op de toestanden in ons land. „Holland had heute 26.000 Landwirte mit über 20 ha, von 160.000, also fast den gleichen Prozentsatz für die sozial entsprechende Kategorie. Die Zahlen für Rom . . . . werden daher durch die holländische Statistik wesentlich gestützt" (pag. 31).

Vergelijkende berekeningen op dezen zeker niet al te stevigen grondslag zullen door menigeen als weinig betrouwbaar worden beschouwd.

In een der afdeelingen van het tweede hoofdstuk (pag. 62—92) behandelt R. de hervorming der comitia centuriata, het probleem, dat noch door Pantagathus noch door Mommsen op bevredigende wijze is opgelost.

Zijn betoog luidt in hoofdtrekken als volgt. Het is zeker, dat ook na de hervorming de vijf klassen bleven

Digitized by Google

bestaan, dat de stemmende afdeelingen centuriae heetten en dat zij verdeeld waren in seniores en iuniores. De volgorde in de stemming was evenwel veranderd, zooals blijkt uit het bekend verslag van Cicero omtrent de comitia, waarin P. Corn. Dolabella tot consul suffectus voor 44 zou worden gekozen (Phil. II 33). Hieruit blijkt, dat eerst stemde de door het lot uit de eerste klasse aangewezen centuria praerogativa, daarop de eerste klasse en met haar tegelijk de 12 eigenlijke riddercenturiae, daarna de oude sex suffragia, waarop de tweede klasse volgde en zoo verder. De renuntiatio volgde zoodra een klasse gestemd had, centuria na centuria; zoodra de meerderheid was verkregen, was de keuze geschied. Dollabella, die geen tegen-candidaat had, ver eenigde dus alle stemmen. Antonius, die als augur zijn alio die liet hooren, alleen zoo het schijnt om Dollabella te plagen, verzette zich eerst na de stemming der tweede klasse, klaarblijkelijk op het laatste oogenblik. Hieruit volgt, dat de equites met de eerste en tweede klasse te samen de meerderheid konden uitmaken. Reeds dadelijk valt hiermede de hypothese van Pantagathus, want volgens deze beschikten de genoemde stemafdeelingen slechts over 18 + 70 + 70 = 158 stemmen van de 373, dus niet over de meerderheid.

Ook na de hervorming waren in de eerste klasse 35 centuriae iuniorum, die elk naar een der tribus heetten (Liv. 24.7; 26.22; 27.6) waaraan 35 centuriae seniorum beantwoordden (Liv. 26.22). De eerste klasse telde dus nu 70 centuriae tegen vroeger 80.

De veelbesproken Liviusplaats (I 43) wordt nu duidelijk. Livius bedoelt 1⁰ de nieuwe regeling stemt niet overeen met de oude, 2⁰ zij onderstelt de 35 tribus, 3⁰ het verschil bestaat hierin, dat het getal 35 der tribus wordt verdubbeld, waardoor de centuriae iuniorum en seniorum ontstaan, zoodat er 70 nieuwe centuriae zijn, 35 iuniorum en evenveel seniorum, d.w.z. de boven vastgestelde nieuwe afdeelingen der eerste klasse, uit iedere tribus twee.

Het staat dus vast, dat er na de hervorming waren 18 centuriae equitum, 5 klassen ieder van evenveel centuriae iuniorum en seniorum; de eerste klasse had 70 stemmen, twee van iedere tribus. Blijft te onderzoeken hoe groot het aantal centuriae was na de hervorming en wat er met de overige klassen is geschied. R. staat aan de zijde van hen, die overtuigd zijn, dat Cicero, de Rep. II 22, den toestand na de hervorming op het oog heeft gehad en brengt daarvoor een paar nieuwe argumenten bij. Het totaal der centuriae blijft dan 193. Wat de overige klassen betreft, Livius spreekt alleen van een verandering der eerste klasse, het eenvoudigste is dus aan te nemen, dat ten opzichte der overige klassen niets is veranderd.

Het aantal centuriae van alle klassen moet even zijn, omdat het een veelvoud is van 2; de 2de, 3de, 4de en 5de klassen hebben samen ongetwijfeld meer dan 88 stemmen (70 + 18). Maar de eerste klasse en de equites moeten, volgens Phil. II 33, met de tweede klasse samen de meerderheid hebben gevormd, derhalve sterker geweest zijn dan de drie volgende klassen.

De 2de, 3de, 4de en 5de klasse hebben te samen de 10 stemmen gekregen, die de 1ste klasse had verloren; terwijl zij vroeger samen 90 stemmen hadden, hebben zij sedert de hervorming dus 100 stemmen. Hoe deze 100 stemmen over de 4 klassen zijn verdeeld weten wij niet, maar de 2de klasse kan geen verlies hebben geleden en moet haar 20 stemmen hebben behouden. Het schema der comitia centuriata na de hervorming is dus: centuriae equitum 18, 1ste klasse 70, 2de klasse 20, 3de, 4de en 5de klasse 80, bijcenturiae 5 stemmen, totaal 193. De meerderheid wordt dus 70 + 18 + 20 = 108.

Het systeem, waarnaar de 1ste klasse werd gevormd, is boven gebleken, maar van de overige klassen wordt in dit opzicht niets vermeld. Daarom is R. van oordeel, dat er alleen bij de 1ste klasse samenhang tusschen tribus en centuriae bestond, niet bij de volgende.

De voorgestelde oplossing past in het kader der politieke en sociale verhoudingen, die destijds (241 – 218) bestonden. De nieuwe regeling, die afbreuk deed aan de nobiliteit was een overwinning der oppositie, die toen niet de democratische partij in de stad was, maar een boerenpartij in den geest van den ouden Cato. In denzelfden tijd valt ook de politieke achteruitzetting der door deze partij bitter gehate libertini. De censoren van 220, die de vrijgelatenen beperkten tot de vier tribus urbanae, ontnamen aan de in de hoogste klassen geplaatste rijke libertini, die steeds partij trokken voor de nobiles. door dezen maatregel al hun staatkundigen invloed.

Met deze uitstekend geslaagde proeve van methodisch onderzoek heeft de schrijver den prijs der Droysenstiftung verworven. Eenigszins teleurstellend is het, dat hij den samenhang tusschen tribus en classes alleen voor de eerste klasse heeft kunnen bewijzen. Ware hem dit ook voor de andere klassen gelukt, dan zou dit eeuwenoude probleem door hem tot een definitieve oplossing zijn gebracht.

Ook in de overige afdeelingen bevat het boek een aantal nieuwe denkbeelden en scherpzinnige opmerkingen. Wie belang stelt in de Serviuskwestie en wat daarmede samenhangt zal het met belangstelling ter hand nemen. De klacht van Mommsen, dat op zijn gebied velen wel de balken en steenen door elkaar werpen, maar geen nieuw materiaal leveren en de kunst van opbouwen niet verstaan, behoeft de schrijver zich niet aan te trekken.

Breda. P. Hoekstra.

H. Willrich, Livia. Leipzig, Teubner. 1911. (Pr. M. 2).

Bij de lectuur van het overigens zoo voortreffelijke boek van Victor Gardthausen valt het telkens op, dat deze biograaf van Augustus zoo weinig recht laat wedervaren aan de persoonlijkheid van Rome's eerste Keizerin; al stelt Gardthausen hier en daar zijn oordeel, en naar het mij voorkomt volkomen terecht, tegenover dat van Tacitus, op andere plaatsen maakt hij het voor Livia nog erger. Voortdurend rijst dan ook weder de vraag bij het lezen: „Is Augustus nu werkelijk zóó dwaas en kortzichtig geweest, dat hij gedurende eenige tientallen van jaren Livia tegen zijne eigen naaste verwanten heeft laten ageeren en is deze uiterst bekwame heerscher, bekend om zijn koel hoofd en helderen blik, er nooit toe gekomen om bij zoo heilloos bedrijf, als men aan zijne gemalin toeschrijft, krachtig in te grijpen?"

Digitized by Google

Het is toch een algemeen erkend en vaststaand feit, dat de Keizer, hoe zeer hij Livia toegedaan was, haar op staatkundig gebied nooit eenigen invloed van beteekenis heeft gegund, daar dit in strijd was met de oude Romeinsche traditie.

De schrijver van het hier aangekondigde werkje verklaart dat het zijn hoofddoel is een schets te geven, hoe in het republikeinsche Rome de positie eener Keizerin zich heeft kunnen ontwikkelen. In een kort bestek heeft Willrich ons een vrij volledig beeld gegeven: 1. „Livia in der Familie", 2. „Livia als Kaiserin", 3. „Livia's Vermögensverwaltung". Ieder, die met de geschiedenis van den tijd van Augustus op de hoogte is, weet dat geen der oude schrijvers ons eene ook maar eenigszins uitvoerige, goed omlijnde beschrijving van Livia heeft nagelaten, zoodat het ontwerpen van een schets van deze uiterst interessante figuur doet denken aan een mozaïek-werk. Bij brokstukken, aan vele verschillende auteurs ontleend, moet de stof voor dergelijken arbeid worden geleverd. En welk een verschil van waardeering bij de historici! Na de overdreven loftuitingen van Velleius Paterculus en Valerius Maximus de bittere taal van Livia's doodvijand Tacitus, die haar steeds vervolgt, die in haar niets anders wil zien dan de heerschzuchtige intrigante, de booze geest van het Iulische huis. Suetonius en Cassius Dio leggen niet die animositeit aan den dag, maar Dio maakt toch ijverig melding van alle misdaden, die Livia ten laste worden gelegd. De dichters, die het hof van Augustus anders zeer na stonden, noemen de gemalin van hun Keizer slechts zelden, behalve Ovidius, die, omdat hij van Livia's invloed de terugroeping uit zijne ballingschap hoopte, zich tot de meest krasse vleitaal verlaagde en de zeventigjarige vorstin bij Venus durfde vergelijken! Uit het zwijgen der dichters blijkt reeds voldoende, dat Livia geene artistieke neigingen had; zij stond geheel buiten de literaire beweging harer eeuw en schijnt eene ouderwetsche matrone, eene practische vrouw te zijn geweest. Wel besteedde zij gaarne sommen voor weldadige doeleinden, voor de opvoeding van jonge meisjes of om eene kleine stad met eene waterleiding gelukkig te maken, maar wanneer zij met kunstenaars in aanraking kwam, dan was het uitsluitend om hun opdrachten te geven, die de meerdere glorie der dynastie beöogden. Al zwijgen de dichters, des te luider verkondigen de tallooze antieke opschriften, hoe Livia gedurende haar zeer lang leven over de geheele Romeinsche wereld werd gehuldigd en geëerbiedigd. De munten der Romeinsche koloniën of van de Hellenistische steden en koninkrijken, de menigte standbeelden en kunstig gesneden steenen, die de geïdealiseerde beeltenis der als eene godheid verheerlijkte Livia toonen, ze bewijzen hoe algemeen de overtuiging gold, dat men, om den machtigen beheerscher te behagen, voor zijne gemalin geen eer te hoog moest achten.

Hugo Willrich heeft met zijne studie goed werk geleverd, maar hij mag niet beweren dat zijn boekje geene „Rettung" is. De schrijver, die hierop veel nadruk legt, schijnt zeer huiverig te zijn voor het woord „Rettung", dat dan ook voor veler oor een min of meer ongunstigen klank heeft gekregen. Toch is het Willrich's voornaamste streven om aan te toonen, hoe ongemotiveerd hard tot nu toe het oordeel over Livia geweest is, en dit is hem vrijwel gelukt. Zoowel wat den vroegtijdigen dood van Caius en Lucius Caesar betreft, als in zake de troonsbestijging van Tiberius, het geweldadig uiteinde van Agrippa Postumus en het tragische lot van Germanicus, overal wil hij het beeld van Rome' eerste Keizerin volkomen gereinigd zien van het donkere vernis, dat Tacitus heeft aangebracht. En daarom lijkt het boekje heel veel op eene „Rettung".

Utrecht. K. E. W. Strootman.

H. Malo, Les Corsaires. Les Corsaires Dunkerquois et Jean Bart. I. Des origines à 1662. Paris, Mercure de France. 1913.

De eerste hoofdstukken van dit boek behandelen de geschiedenis van de Vlaamsche marine in de Middeleeuwen, waarbij van Duinkerken weinig sprake is. Eigenlijk bespreekt de heer Malo hier meer de gebeurtenissen ter zee op de Vlaamsche kusten, waartoe hij wel moest komen, want een Vlaamsche zeemacht van beteekenis heeft er toen nooit bestaan. Wij achten deze hoofdstukken niet het best geslaagd — zij zijn zeer van-den-hak-op-den-tak springerig —, wat wij gaarne toeschrijven aan den aard van de stof. Eerst in de 16ᵉ eeuw verengt zich het verhaal in hoofdzaak tot een geschiedenis van de Duinkerkervaart en dan wordt het veel beter genietbaar.

Duinkerken was in de latere Middeleeuwen visschersplaats van eenige beteekenis. De onveiligheid ter zee leidde er toe, ofschoon de stad met Nieuwpoort en Oostende maatregelen tot bescherming nam, dat de visscherij in de 16ᵉ eeuw, vooral in de 2ᵉ helft, verliep. Daarvoor kwam de uitrusting ter kaapvaart in de plaats. Deze omkeer is, wat de heer Malo, niet onaardig, noemt: „la genèse d'un port de corsaires" Meer den locale beteekenis kreeg de stad, sedert zij in 1583 door Parma onder de Spaansche heerschappij teruggebracht was. Parma heeft er de Spaansche zeehaven in het Noorden van gemaakt. Want het waren niet alleen particuliere kapers, zooals men zich dikwijls ten onrechte voorstelt, die van Duinkerken uitvoeren, er was ook voortdurend een koninklijk eskader gestationneerd. De groote verdienste van den heer Malo is, dat hij v. n. uit onderscheiden Belgische archieven, maar ook uit allerlei andere min of meer bekende, gedrukte gegevens, o. a. Spaansche verhalen, de geschiedenis van dit Duinkerken en van de zeevaarders van deze stad in den breede opgebouwd heeft — in het eerste deel tot 1662, het jaar, waarin de stad voor goed aan Frankrijk kwam. Voor den scheepsbouw en de havenwerken, voor de winsten van het bedrijf en de deelhebbers, voor de bewonderenswaardige zeemanschap der Duinkerker schippers en hunne tochten, niet alleen in de Noordzee, maar tot op de Spaansche kusten en tot in de Middellandsche Zee, ja soms tot in de IJszee, bevat dit eerste deel overvloedige gegevens. De heer Malo noemt de geschiedenis van de kaperij te Duinkerken „une merveilleuse épopée". En waarlijk! men kan met hem medegaan in deze taxatie, te meer, omdat hij zelf niet vergeet ook de schaduwzijden van dit heldenbedrijf aan te wijzen.

Digitized by Google

Voor onze geschiedenis heeft het boek natuurlijk zijn groot belang. Onze voornaamste tegenstanders ter zee in den 80-jarigen strijd beter te leeren kennen dan we deden is op zich zelf een aanwinst. En deze meerdere kennis — wij duidden hierop reeds — zal zeker leiden tot meerdere waardeering. Duinkerker kapers wordt zoo dikwijls gehouden voor synoniem met Duinkerker zeeroovers, waartoe de opvatting, door de Staten ten opzichte van deze kapers gehuldigd, trouwens alle aanleiding gegeven heeft. Het wordt tijd deze opvatting voor goed te bannen en de Duinkerkervaart te nemen voor wat ze is: een volkomen geoorloofd bedrijf in de rechtsorde van den tijd en een uiterst merkwaardig deel van de 16e- en de 17e-eeuwsche zeegeschiedenis tevens. Ook bevat het boek voor de kennis van ons eigen zeewezen een groot aantal nieuwe bizonderheden, zoo betreffende de door den handel geleden schade als betreffende de gevechten. Vergelijken wij het met De Jonge, dan zullen we echter de hoofdzaken hieromtrent bij dezen even goed vinden. En eigenlijk durven wij nog wel verder gaan: de heer Malo evenaart De Jonge niet in helderheid van voorstelling noch in beheersching van de stof. Het heeft ons eigenlijk bevreemd, dat de schrijver De Jonge niet meer gebruikt heeft: hij noemt hem slechts een enkelen keer in de noten. Zijne bronnen zijn, voorzoover het onze zeegeschiedenis betreft, v.n. Commelin's Leven van Frederik Hendrik, waarvan volgens hem „la partie maritime" is „une analyse minutieuse des archives des amirautés hollandaises et zélandaises" (! verwart de heer Malo Commelin misschien met De Jonge?) en John of Witt's The true interest and political maxims of the Republic of Holland and West-Friesland, de Engelsche vertaling van De la Court's Aanwijzing [1]). Zeker niet de meest voor de hand liggende bronnen! Neen, in deze dingen ligt niet de sterkste zijde van het boek van den heer Malo. En voor de juiste spelling van de eigennamen onzer zeerobben heeft deze zich al heel weinig moeite gegeven, terwijl De Jonge hier meestal de noodige correctie biedt. Een enkel voorbeeld: p. 343 wordt genoemd éénе Govaert Voorens, zeker wel dezelfde, die p. 349, noot 1, Govaert Florus heet en die wel niemand anders kan zijn dan Forant of dan Govert Pietersz. Moor, resp. genoemd bij De Jonge I, p. 499 en 878, noot 1 (1e uitgave). En zou Tournebuche (l. Tournebroche?) niet een vrije vertaling zijn van Gloeyendeoven? Had de heer Malo zich voor onze geschiedenis meer geïnteresseerd, dan zou hij geweten hebben, dat „le jeune prince Guillaume d'Orange" in 1626 Van Dorp voor Duinkerken niet vervangen kan hebben! Het ware te wenschen, dat in dit opzicht een eventueele herdruk de zeer noodige verbeteringen bracht.

Den Haag. N. Japikse.

R. B. Girdlestone, M. A., The Building Up of the Old Testament (Libr. of Hist. Theol., ed. by the Rev. Wm. C. Piercy, M. A.). London, Scott. 1912. (Pr. sh. 5).

„We are not holding a criminal investigation. We have to do with a record of Divine words and deeds. We expect the accounts to be harmonious...." (Preface, p. VIII). De Schr. bevindt inderdaad alles zooals hij het verwacht. De arbeid der laatste eeuw op het gebied van het Oude Testament komt bij hem niet ernstig in aanmerking. Daarentegen zegt hij van de verzamelaars van den Joodschen Canon: „We have not access to their researches; but we accept their conclusions and believe that they were rightly guided in their decisions" (p. 16).

Maar de Schr. weet zelfs nog meer dan de Joodsche wetgeleerden. Het boek Genesis is voor hem in hoofdzaak vóór-mozaisch. Van Genesis 5 b.v. is Noach de schrijver of een zijner zonen. De gelijkenis der namen in de lijsten der nakomelingen van Kain en Seth in Genesis 4 en 5 verklaart zich op hoogst eenvoudige wijze: „These families after all dit not live far from one another, and the records of one line easily got into the hands of responsible persons in the other" (p. 121). Voorts worden in Genesis 5 (in Vers 1 en 27) hoofdstuk 1 en 3 aangehaald. Ten tijde van Noach waren dus ook deze beide hoofdstukken alreeds in schrift gebracht. Genesis 1 is „the charter of natural science" (p. 117).

De Schr., nu een eerwaardige grijzaard, was „Head of the Translation department" tijdens de Engelsche Bijbelrevisie (p. XIII). Zijn boek is goed geschreven (vooral ook de „Excursus on Inspiration", p 285—311) en spreekt van ernst en overtuiging ondanks de ietwat onverwachte „resultaten".

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Gids voor de bezoekers van het Museum Meermanno-Westreenianum, I, bewerkt door A. W. Byvanck: eerste afdeeling Familie-portretten; tweede afdeeling Egyptische Oudheden; derde afdeeling Klassieke Oudheden. 's-Gravenhage, Gebr. Van Cleef. 1912.

Het is jammer dat bij ons niet als in Engeland verouderde bepalingen van een testament bij de wet gewijzigd kunnen worden wanneer het een stichting betreft. Zoolang dat niet het geval is moet het Museum Meermanno-Westreenianum, met zijn schat van wiegedrukken en verluchte handschriften moeilijk toegankelijk blijven. Alles dus wat ons deze verzameling beter doet kennen is welkom. Een catalogus zijn wel de boeken, niet de rest waard. Eene gids is dus aangewezen, ook voor wie er niet heen kan gaan. Maar moest deze gids nu zoo uitvoerig zijn? Naast prullen zijn er ook wel goede dingen in deze verzameling van een liefhebber en zelfs enkele stukken van groote waarde. Maar rechtvaardigt dit een gids van 279 bladzijden enkel voor nog geen 40 familieportretten waaronder alleen de Perronneau van beteekenis is, voor een kleine verzameling Egyptische oudheden, alle echt, en sommige niet onbelangrijk en voor wat zeer uiteenloopende „classieke" oudheden waaronder b.v. naast een paar steenen wapens vrij goede Grieksche vazen, maar geen enkel werk van den eersten rang?

Wie anders zich, op die zeldzame dagen dat het Museum geopend is, daarheen begeeft met het boekje in de hand, zal in (Dr.) A. W. Byvanck een leidsman vinden die uitnemend op de hoogte is en hem goed inlicht. Hij zal dus werkelijk iets leeren omtrent kleine

[1]) De heer Malo schijnt wezenlijk van meening, dat dit boek heelemaal van De Witt is (zie o. a. p. 335).

Digitized by Google

Egyptische beeldjes, Ushebti's en amuletten, omtrent Attische vazen en Romeinsche lampjes, maar zijn voorstelling omtrent Grieksche beeldhouwkunst zal door die weinige brokstukken, hoe merkwaardig het fragment ook zij met de vrouw (n° 349), die zoo aan de Athene van het Parthenonfries herinnert, niet juist gevormd kunnen worden; wat uit die kleine stukjes van Campanische wandbeschildering te leeren valt, dekt zich niet met een geschiedenis der schilderkunst, hoe beknopt ook, en van de Romeinsche munten kan het gemakkelijk toegankelijke Kon. Penning-Cabinet, ook in Den Haag, een veel beter gedachte geven. Hij kan zich daar licht overtuigen hoe hoog nog de kunst van den stempelsnijder onder Philippus Arabs stond, mits hij vrij van klassieke vooroordeelen zij.

Al zoude ik dus dezen gids veel beknopter wenschen en zou ik heel wat vellen druks hebben willen missen voor wat grooter en duidelijker afbeeldingen van onderscheiden voorwerpen, ik mag hem gerustelijk aanbevelen aan wie in de gelegenheid is hem ter plaatse te gebruiken. Nu een catalogus van deze dingen daarnaast toch allicht niet is te verwachten — een inventaris blijkt in de Staatscourant verborgen te zijn — is het te betreuren dat niet iets meer is gedaan voor wie niet op den 1en of 3en Donderdag der maand (Hemelvaartsdag uitgezonderd) naar Den Haag kan gaan en b.v. geen maten zijn opgegeven; van het etruskische grafschrift n°. 301 het afschrift ontbreekt; bij de „Tyrrheensche amphora" n°. 608 niet is vermeld dat de *Revue bimestrielle pour l'Art appliqué* (Kleinmann & Co., Haarlem) er als Pl. XI een mooie afbeelding van gaf.

Zelfs de weetgierigheid der bezoekers wordt niet geheel bevredigd. Waarom wordt wel een moderne Grieksche grafsteen, n°. 302 behandeld, niet de vele bronzen, die blijkbaar antieken nabootsend, hier en daar de geschiedenis der beeldhouwkunst hadden kunnen helpen verduidelijken? Waarom ontbreekt bij n°. 387, wel afgebeeld op Pl. XXV de tekst? Dit en het daarnevens tentoongestelde bronsje zien er geheel uit als een Μάνης' waarvan het holle voetstuk verloren is geraakt. Hier zou een verwijzing naar Helbig, Röm. Mittheil. I (1886) p. 234 vv. en Robert, Jahrbuch z. Inst. II (1887) p. 179 vv. en een mededeeling omtrent het Kottabosspel geheel op zijn plaats geweest zijn.

En valt er niets te zeggen over twee portretten, mooier dan de meesten die wel beschreven zijn, die van Gio. Battisto Weenix lijken? Of zijn het geen familieportretten en worden zij daarom voor een andere afdeeling bewaard?

Maar genoeg. Het lijkt altijd ondankbaar zooveel vragen te stellen en ik leg er daarom ten slotte den nadruk op dat de, wat lange, inleidingen goed zijn, de beschrijvingen van de honderden nummers, zoover ik die heb nagegaan, juist, de afbeeldingen van 112 voorwerpen op XXXII platen meest voldoende en dat een algemeene index de bruikbaarheid van het geheel verhoogt.

Amsterdam. J. Six.

E. Schaefer, Voluminum codicumque fragmenta graeca cum amuleto christiano. (Papyri landanae ed. C. Kalbfleisch). Leipzig, Teubner. MCMXII. (Pr. M. 2.40).

Er is een duitsche vereeniging opgericht, „Deutsches Papyrus-kartell" geheeten, die zich ten doel stelt om in Egypte belangrijke papyri op te koopen en uit te geven. Prof. C. Kalbfleisch en zijn leerlingen zullen deze „Papyri Iandanae" (naar de uitgevers C. R. en J. F. Ianda genoemd, gelijk de opdracht aan prof. H. Diels vermeldt), van inleidingen en aanteekeningen voorzien. Het eerste bundeltje ligt nu voor ons. Het werk is met de uiterste zorg geschied. Welgeslaagde photo's geven facsimiles der papyrus-bladen, minutieuse verdediging der lezing geschiedt in uitvoerige aanteekeningen.

Eerst een fragment uit den „Ilias" onder de leus „ab Homero principium". Beteekenis heeft het niet veel: „there is hardly a single variant which deserves consideration", zooals Kenyon van een dergelijke papyrus te Londen zegt. Dan een klein brokstukje commentaar op Ilias, „waarschijnlijk" dagteekenend uit de eerste eeuw voor Christus en in dat geval een voorbeeld van de oudst-bekende „Scholia" op Homerus. Vervolgens een bespreking van constellaties van Venus met andere planeten en de beteekenis daarvan; blijkbaar dus een blad uit een astrologisch boek. Ter toelichting van dit fragment heeft de geleerde schrijver studie gemaakt van oude astrologische literatuur en ontleent b.v. aan Vettius Valens den grond voor vergaande conjecturen. De uitdrukking „ἐπὰν δ' ὁ τοῦ Διός τῷ τῆς Ἀφροδίτης δεξιὸς τυχὼν ἐπιμαρτυρῇ" kon zoodoende aangevuld worden uit: „ἐπὰν δ' ὁ τ.... τῆς δεξιὸς τυχὼν ἐπ...." Nu volgt een stuk van onzekeren inhoud, o. i. zonder eenige waarde, daarna een curieus fragment uit een grammatica van ± 600 n. C., totdat als nr. 6 het belangrijkste van den bundel komt: een vijfde- of zesdeeeuwsche christelijke tovertekst. Deze bijdrage maakt dit heftje waardevol.

In zijn „Licht vom Osten" bespreekt Deismann een drietal christelijke amuletten en ook elders zijn er wel uitgegeven (gelijk dit artikel in een rijke literatuuropgave leert) maar daarom blijft een nieuw voorbeeld van deze belangwekkende uiting van volksgeloof, nadere bestudeering en toelichting ten zeerste waard. Men weet, dat bij wijze van amulet, op het bloote lijf een linnen zakje gedragen werd, waarin zich de bezweringsformule bevond. Het is dus zeker interessant om na te gaan hoe zulk een papyrus er uitzag en wat er al zoo op stond. In ons geval was het blad tweemaal omgevouwen eerst van beneden naar boven en daarna van links naar rechts. Op de plaats der vouwen heeft de tekst geleden en is de inwerking van zweet te bespeuren. Achttien onregelmatige regels schrift brengen een verwarden tekst, waarvoor eerst de scherpzinnigheid van des schrijvers leermeester een aannemelijke verklaring geeft. Wij zouden hier n.l. te doen hebben met een afschrift van een anderen toovertekst, oorspronkelijk in zes kolommen opgesteld, maar nu horizontaal afgeschreven met verwaarloozing der open ruimte tusschen de kolommen. Waarschijnlijk is deze verwarring opzettelijk geschied, zegt de bewerker, opdat de tekst niet door een ieder gelezen zou kunnen worden. Deze laatste verklaring schijnt ons minder juist. Deze bezweiing was immers zelve een afschrift van een andere en zal op haar beurt wel gediend hebben tot voorbeeld voor nieuwe. De opzettelijke geheimzinnigheid

Digitized by Google

gold niet menschen maar daemonen. Men denke aan de oude rouwgebruiken, waarbij de verwanten en buren zich onkenbaar maakten (door zak en asch) en de booze geesten trachtten te misleiden omtrent de plaats van hun woning, die zij bovendien gesloten hielden. Of aan de gedaante- en kleeder-verwisselingen der Nieuwjaarsfeesten en Saturnalia, den tijd, waarin de macht der daemonen het grootst is. Alles om hen te misleiden met betrekking tot eigen identiteit. Men lette op het mysterieus karakter van deze papyrus zelf, waar het kruisteeken aan het begin staat, het verkortingsteeken van het woord πνεῦμα een driehoek geworden is, en het „Amen" van het slot, door het mysterieuse getal $99 = \Phi\,\Theta$ (te herleiden tot $\alpha = 1 + \mu\,(40) + \eta\,(8) + \nu\,(50)$ aangeduid wordt.

Wij hebben hier, gelijk de titel aangeeft, een stuk Εὐαγγέλιον κατὰ Μαθαῖον en daarnaast een Joodschen bezweringstekst van den „ἐξορκισμὸς Σαλομῶνος". De plaatsen uit het evangelie, die men bijzondere magische kracht toeschreef en ook wel „εὐαγγέλιον μικρόν" noemde, waren o. a. het „Onze Vader", gelijk in ons geval, en verder Lk. 5^{46}, Mt. 23^{5} enz. Ter vergelijking had de schr. hier kunnen uitwijden over den „μικρός νόμος" van den Jood, gelijk die geschreven staat op de „mezoeza" aan zijn deurpost, blijkbaar dus ter afwering van daemonen. Over de beteekenis van ἐκξορκισμός, in den negenden regel, dat de schr. hier eenvoudig als amulet vertalen wil, verschilt hij van meening met Rich. Kuensch, die bovendien een andere oorspronkelijke volgorde aanneemt. De schr. kondigt een uitvoerige gedachtenwisseling met Wuensch aan.

Een ander christelijk fragment van geringe beteekenis sluit als nr. 7 deze eerste aflevering der „Papyri Iandanae", die onder de auspiciën van den vlijtigen en scherpzinnigen Schaefer gelukkig inzetten. Een woord van waardeering voor dezen moeitevollen, dikwijls teleurstellenden, doch vaak ook verrassingbrengenden arbeid van Prof. Kalbfleisch en zijn leerlingen, en voor de opofferingen van de vereeniging die de stukken aankoopt, is hier zeker niet misplaatst.

Vlissingen. H. T. Oberman.

Marquis de Vogüé, La citerne de Ramleh et le tracé des arcs brisés. (Extr. d. Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L.). Paris, Klincksieck. 1912. (Pr. fr. 2).

De Markies de Vogüé, die met Clermont-Ganneau sedert een halve eeuw aan de spits der fransche epigraphen en archaeologen op semietisch gebied staat, vertelt in deze verhandeling, hoe hem in 1862, terwijl hij met Waddington in Palestina reisde, ook de beroemde put te Ramle, tusschen Jerusalem en Jaffa, getoond werd. De legende schrijft de constructie ervan toe aan de heilige Helena, de moeder van Konstantijn den Groote. Maar een arabische inscriptie met koefische letters, door de beide onderzoekers opgenomen, bleek andere gegevens te bevatten, nl. dat het gewelf in het jaar 172 d. H. of 789 n. Chr. door een cliënt van Harun al-Rasjied gebouwd was. Later heeft van Berchem de lezing van de inscriptie verbeterd en medegedeeld in zijn Corpus inscript. arabicarum.

Intusschen is door de nalatigheid van de turksche overheid het bouwwerk in verval geraakt; daarom ook heeft de Vogüé het noodig geacht, er een beschrijving van te geven, die mede steunt op in de laatste jaren door hem gedane opnamen.

De eigenlijke put dan is een gemetseld onderaardsch gewelf van ongeveer 26×20 M. oppervlakte, waarin zich het regenwater verzamelt, en waaruit het geschept kan worden wanneer men een trap afdaalt, die tot den waterspiegel doorloopt. Het merkwaardige van het gewelf is evenwel, dat het door spitsbogen omgeven wordt. En het is vooral de constructie van den spitsboog die door de Vogüé nauwkeurig bestudeerd is en hier uiteengezet wordt.

Daarop volgt dan de verdediging van de meening, dat ook de spitsboog in het westen, zooals die door de gothische bouwmeesters gebruikt is, van oostersche herkomst is.

Voor de geschiedenis van het ontstaan der gothiek is deze uiteenzetting zeker van veel belang.

Leiden. A. J. Wensinck.

J. Bohatec, Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts. I. Entstehung, Eigenart, Geschichte u. philos. Ausprägung der cartesian. Scholastik. Leipzig, Deichert. 1912. (Pr. M. 3.60).

Het is een vaste traditie geworden Cartesius te stellen aan het hoofd der nieuwe wijsbegeerte. Men meent met Windelband en anderen, dat hij zich het eerst geheel heeft losgemaakt van Aristoteles en de Middeneeuwsche scholastici en aan den modernen tijd een nieuwe, zelfstandige wijsbegeerte heeft gegeven.

Dat deze meening onjuist is, daarvan kan, meen ik, een oplettende en onbevooroordeelde lezing der werken van Cartesius ieder overtuigen.

Descartes is, evenals de dertig jaar jongere Spinoza, de philosoof van een overgangstijd en staat nog in vele, zeer belangrijke opzichten dichter bij de Middeneeuwen en vooral bij Aristoteles dan bij de modernen.

Reeds hijzelf komt er in zijn brief aan Voetius tegen op, dat men hem de bedoeling toeschrijft zich te stellen tegenover Aristoteles en de goede scholastiek. Hij wenscht niets liever, zegt hij daar (bij Botahec bl. 41), dan in alles de voetsporen van Aristoteles te kunnen volgen. „Sum enim ab illorum ingenio alienus, qui opiniones meas novas videri volunt; e contra meas accommodo, quantum patitur veritas."

En velen van zijn vroegste volgelingen, van de eerste Cartesianen, maakten er in het bizonder hun werk van aan te toonen, dat de leer van hun meester overeenstemt met die van Aristoteles en van de goede scholastici. Deze Cartesianen noemt Botahec Cartesiaansche scholastici en hun leer heet bij hem Cartesiaansche scholastiek. Deze leer wil hij uiteenzetten en beoordeelen en van haar geschiedeuis wil hij ons een en ander vertellen.

Deze Cartesiaansche scholastiek trad op op tweeërlei gebied nl. op dat der philosophie en op dat der theologie, in het bizonder der gereformeerde theologie.

Haar optreden op het gebied der philosophie is zeker historisch en psychologisch niet zonder belang; maar

Digitized by Google

ook niet anders dan historisch en psychologisch. Want voor de moderne wijsbegeerte is de Cartesiaansche scholastiek van geen belang meer. Wat van het Cartesianisme is blijven leven, *is* blijven leven onafhankelijk van zijn al of niet overeenstemming met de wijsbegeerte van Aristoteles en staat dus in geen verband met de Cartesiaansche scholastiek. En indien het, zooals Botahec (bl. 9) zegt, „niet de taak is der historische wetenschap om de prullen en antiquiteiten van het verleden op te graven, maar om, door getrouwe vergelijking van het verledene met het tegenwoordige, den nadruk te leggen op de blijvende beteekenis der oude problemen voor het moderne denken"; dàn heeft de Cartesiaansche scholastiek, zelfs in de geschiedenis der wijsbegeerte, slechts aanspraak op een kleine plaats.

Eenigszins anders staat het wellicht met het optreden dezer scholastiek op het gebied der gereformeerde theologie.

Men vraagt misschien — dit vooraf —, hoe het mogelijk was, dat een scholastiek, die zich ten doel stelde aan te toonen, dat er overeenstemming bestond tusschen Descartes aan den éénen en Aristoteles en de scholastiek aan den anderen kant, invloed uitoefende op de gereformeerde theologie.

Botahec geeft op deze vraag het volgende, m. i. zeer juiste antwoord. Aristoteles is voor de gereformeerde traditionalistische orthodoxen altijd degene gebleven, uit wiens philosophische werkplaats ze wapenen haalden voor hun systematisch werk. Daardoor was het voor de Cartesianen, die steeds pochten op hun orthodoxie, en niet moede werden te wijzen op het streng gereformeerde karakter hunner leer, natuurlijk van belang te weten òf en in hoe verre de wijsbegeerte van hun leeraar Cartesius met die van den Stagiviet overeenkwam. Ze kwamen er dus van zelf toe hun toevlucht te zoeken bij de Cartesiaansche scholastiek om aan te toonen, dat er overeenstemming bestond tusschen hun Cartesianisme en hun orthodoxie.

Indien nu deze Cartesiaansche scholastiek, en door háár het Cartesianisme zelf, eenigen invloed van beteekenis heeft gehad op de gereformeerde theologie, die, zooals wij, hier in Holland, dagelijks ondervinden, in onzen tijd nog springlevend is; of indien er tusschen die scholastiek en die theologie een verhouding heeft bestaan, waarvan we in onzen tijd het analogon kunnen aanwijzen; dàn zijn èn Cartesianisme èn Cartesiaansche scholastiek ook tegenwoordig nog van groot belang voor de geschiedenis der gereformeerde theologie, en hebben ze er aanspraak op in *deze* geschiedenis een ruime plaats in te nemen.

Nu is volgens Botahec beide het geval. Het Cartesianisme en de Cartesiaansche scholastiek hebben belangrijken invloed uitgeoefend op de gereformeerde theologie, en in onzen tijd zijn in die theologie verschijnselen waar te nemen, volkomen analoog met die, welke zich voordeden in den tijd van het ontstaan en de ontwikkeling van het Cartesianisme.

Er is dus alle reden om bij het behandelen der Cartesiaansche scholastiek veel meer notitie te nemen van het optreden daarvan in de theologie dan van dat in de philosophie.

Voegt men daar nog bij, dat Botahec eerbied voelt voor de gereformeerde theologie, dat hij zijn bewondering uitspreekst voor „haar groot verleden", en dat hij misschien zelf wel gereformeerd theoloog is, dan begrijpt men volkomen, dat hij een veel grooter deel van zijn studie gewijd heeft of zal wijden aan den theologischen dan aan den philosophische kant van zijn onderwerp.

Van de 148 bladzijden van het eerste deel dier studie, dat thans voor mij ligt, zijn er slechts 77 gewijd aan den philosophischon en nog 71 hoofdzakelijk aan den theologischen kant, hoewel het tweede deel der studie, dat nog verschijnen moet, en dat waarschijnlijk wel eenigszins grooteren omvang zal hebben, zich uitsluitend zal bézig houden met den theologischen kant.

Dit is geen verwijt. Integendeel; ik keur het, met het oog op het belang der zaak, volkomen goed. Ik wensch het alleen te gebruiken als excuus hiervoor, dat ook ik bijna uitsluitend spreek over den theologischen kant der zaak en daarover nog het een en ander ga zeggen.

We hebben gezien, dat volgens Botahec èn het Cartesianisme belangrijken invloed heeft uitgeoefend op de gereformeerde theologie èn dat zich daarbij verschijnselen hebben voorgedaan, waarvan we de analoga in onzen tijd terugvinden.

Over het eerste spreekt hij niet verder. We kunnen dus niet anders doen dan belangstellend wachten op de uitvoerige en, naar we hopen, duidelijke uiteenzetting daarvan in zijn tweede deel.

Het tweede echter bespreekt hij, in het algemeen, reeds in zijn eerste deel. Er is dus gelegenheid tot het maken van enkele opmerkingen. Laten we eerst zien, wat hij er van zegt.

„Het is bekend," zoo lezen we (bl. 9), „dat de gereformeerde dogmatiek altijd een scherp oog heeft gehad voor de geestelijke vraagstukken van haar tijd; dat ze haar standpunt heeft bepaald tegenover bijna alle philosophische stelsels (in de eerste plaats tegenover het Cartesianisme, Wolfianisme en Kantianisme); en dat ze, voor zoo ver dat mogelijk was, de wereld- en levensbeschouwing daarvan met de hare heeft trachten te verbinden. Juist het *moderne Calvinisme*, welks hoofdrepresentant ongetwijfeld de vroegere Hollandsche eerste minister *Kuyper* is, streeft naar innige aanraking met de geheele moderne beschaving (wetenschap, wijsbegeerte, kunst).... Voorzeker heeft men niet nagelaten deze houding van het moderne Calvinisme te bestrijden. Als men den in den allerlaatsten tijd in Holland gevoerden strijd wat nauwkeuriger bekijkt, wordt men levendig herinnerd aan den tijd, dien mijn verhandeling wil beschrijven.

Ook aan de Cartesiaansche dogmatici, evenals aan de tegenwoordige „Neocalvinisten" verweet men, dat ze de oude Calvinistische dogmas moderniseerden en van hun inhoud beroofden. En merkwaardigerwijze noemden de tegenstanders, *toen* als *nu*, altijd bepaalde belangrijke dogmas, waarbij het vernietigingsproces werd aangewezen. — Een geschiedkundige vergelijking van het moderne „Neocalvinisme" met de leer der Cartesiaansche gereformeerden zal ook in dit opzicht èn de oude wet aan den dag brengen van de standvastigheid en taaiheid

Digitized by Google

der leidende denkbeelden en beginselen èn het feit constateeren, dat de wijze om de gronddenkbeelden te bestrijden in den loop der tijden meer of minder dezelfde blijft."

Ik geef deze aanhaling in extenso, omdat Botahec er den zeer belangrijken inhoud van zijn tweede deel in aankondigt.

Het is werkelijk geen lichte taak, die hij op zich neemt.

Ten eerste het leveren van het betoog, dat de Cartesiaansche gereformeerden in weerwil van hun Cartesianisme goed orthodox zijn gebleven, en dus uit onkunde of onverstand of kwaadwilligheid door de traditionalistische orthodoxen ten onrechte van heterodoxie werden beschuldigd.

Dit betoog is misschien moeielijk, maar schijnt a priori niet onmogelijk.

Want èn Calvijn èn Cartesius zijn sterk beïnvloed aan den éénen kant door de scholastiek en aan den anderen kant door Augustinus. In hun leer zijn dus genoeg gemeenschappelijke elementen om een overeenstemming in allerlei punten en misschien in hoofdpunten niet alleen mogelijk, maar zelfs a priori waarschijnlijk te maken.

Maar ten tweede zal Botahec het betoog moeten leveren, dat ook onze tegenwoordige Neocalvinisten goed orthodox zijn gebleven; dat ze, door de oude Calvinistische dogmas in overeenstemming te brengen met de resultaten der moderne wetenschap en met de daarop steunende wijsbegeerte, deze dogmas niet van al hun inhoud hebben beroofd; dat ze ze niet hebben gemaakt tot formules, waarvan de oude klank gebleven, maar de oude zin verloren is.

Het schijnt a priori niet waarschijnlijk, dat hij in dit betoog zal slagen.

Want de moderne wetenschap en de moderne wijsbegeerte rusten op geheel andere grondslagen dan Calvinisme en Cartesianisme; ze zijn ontstaan door de werking van andere, dikwijls zelfs van tegengestelde oorzaken, zoodat overeenstemming in hoofdzaken zeer onwaarschijnlijk is.

Bovendien zal het Neocalvinisme moeten verdedigd worden tegen aanvallen van twee kanten, die het beide ontrouw aan de oud-Calvinistische leerstellingen verwijten.

Ten eerste tegen die van den kant der traditionalistische orthodoxen, die door den tijd en de discussie niet verslappen, maar, naar het schijnt, hoe langer hoe krachtiger en heviger werden en hoe langer hoe meer weerklank vinden bij de gemeente. Maar misschien hebben deze aanvallers, bevangen door hun traditionalisme, den onpartijdigen kijk op den toestand verloren, zoodat ze onbillijk werden.

Minstens even krachtige aanvallen echter komen van den kant van moderne theologen, van Eerdmans en Hylkema, die geen Calvinisten zijn of beweren te zijn, en dus geen voorkeur hebben noch voor Oud- noch voor Nieuw-Calvinisme. En hun argumenten zijn, als ik me niet bedrieg, zeer sterk.

Het zal mij benieuwen, òf of in hoe verre het Botahec zal gelukken deze argumenten te weerleggen. Daarom zie ik met groote belangstelling de verschijning van zijn tweede deel te gemoet.

Wat het eerste deel betreft, waarover ik ten slotte een paar opmerkingen wil maken — dit is een werk van aanmerkelijke geleerdheid, waaruit zij, die in de behandelde onderwerpen belang stellen, veel wetenswaardigs kunnen leeren.

Geschiedkundig zijn voor ons Hollanders vooral merkwaardig de verklaringen over den invloed van het Cartesianisme op hun scholen, gegeven door de hoogescholen te Leiden, Groningen en Harderwijk en door het gymnasium te Breda, aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau. Deze moest beslissen over de al- of niet-toelating van het Cartesianisme op zijn hoogeschool te Herborn en had zich tot de genoemde scholen gewend om voorlichting. Uit deze verklaringen spreekt een geest, die ook nu nog aan onze universiteiten soms aan den dag komt. Botahec heeft ze als bijlagen aan het eind van zijn boek doen afdrukken. Jammer, dat in den Latijnschen tekst daarvan een groot aantal drukfouten voorkomt, die herhaaldelijk hinderlijk zijn voor het gemakkelijk of zelfs goed verstaan er van. Hetzelfde kan men zeggen van de talrijke Latijnsche citaten, die in den tekst van het boek voorkomen. En ook de enkele Hollandsche citaten, die er in gevonden werden, zijn niet drukfouten-vrij. Een eigenwijze zetter b.v. heeft het Hollandsche woord „nader" geregeld doen drukken als twee woorden, als „na der", alsof het was een voorzetsel „na" met een vorm van het lidwoord. Ja zelfs de Grieksche citaten, die door hun aard tot nauwkeurige correctie dwingen, en die trouwens zeer weinig talrijk zijn, zijn niet zonder drukfouten (b.v. bl. 74 en 181).

Het is zeer wenschelijk, dat bij de uitgave van het tweede, zooveel belangrijker deel, wat meer zorg wordt besteed aan de correctie.

Het laatste gedeelte van het eerste deel handelt over het eigenlijke onderwerp van dit deel, over het optreden der Cartesiaansche scholastiek in de wijsbegeerte. Dit onderwerp wordt, zooals ik reeds opmerkte, door Botahec, in overeenstemming met de werkelijk geringe belangrijkheid er van, vrij beknopt behandeld. Hij onderstelt daarbij herhaaldelijk kennis, die hij zeker bij vakgenooten in den meer beperkten zin van het woord wel zal aantreffen, maar die hij, als hij meer algemeen gelezen wil worden, bij zijn lezers niet kan onderstellen. Het zou misschien aanbeveling verdienen daarop bij de uitgave van het tweede deel te letten.

Dit neemt echter niet weg, dat hij de stelling, door hemzelf en door zijn Cartesiaansche scholastici verdedigd, zeer aannemelijk heeft gemaakt. Het schijnt inderdaad moeielijk voor tegenspraak vatbaar, dat er tusschen Cartesius aan den eenen en Aristoteles en de scholastici aan den anderen kant, ook in hoofdzaken, veel grooter overeenstemming bestaat, dan men gewoonlijk aanneemt.

Oegstgeest. D. G. Jelgersma.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

Platos ausgewählte Dialoge erklärt von **C. Schmelzer.** IV. Apologie und Krito. 2e Auflage besorgt von Prof. Dr. **N. Petersen.** Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 1).

Te begrijpen was, dat, ingeval een der door Schmelzer gecommentarieerde dialogen van Plato, door een ander moest worden herzien, deze wel tot vrij ingrijpende veranderingen gedwongen zou wezen. En van dit standpunt bezien, heeft Prof. Petersen zich werkelijk bescheiden gedragen: de zeer persoonlijke wijze van Platoverklaring van Schmelzer kon hij niet reproduceeren, maar hij heeft er zich zooveel zijn eigen individualiteit dit toeliet, bij aangepast, hier en daar wel verplicht in te gaan tegen datgene wat Schmelzer om voor hem principieele redenen wegliet, heeft hij de „paden der geleerdheid" betreden, maar nooit anders dan om het begrijpen van den tekst te vergemakkelijken.

Naar mijn smaak en gevoel heeft de uitgave erdoor gewonnen, het sterk persoonlijke uit den commentaar is wat verzacht, en al vreest de nieuwe uitgever dat men in de verklaringen in hun nieuwen vorm een inwendige ongelijkheid zal gevoelen, ik geloof, dat nu van een ander standpunt (meer het gewone philologisch-verklarende) licht op den tekst geworpen wordt, de uitgave zelve wat nut en bruikbaarheid betreft erop is vooruitgegaan. Mogen de andere deeltjes volgen en den nieuwen bewerker voldoening geven van zijn werk!

Utrecht. E. Bessem.

Arrians Anabasis Alexandri. Für den Schulgebrauch in verkürzter Form bearbeitet und hrsg. von Prof. Dr. **J. Dahmen** und Prof. Dr. **G. Stein.** Münster in W., Aschendorff. 1911. (Pr. geb. M. 1.50).

Gaarne kondig ik dit welverzorgde en met duidelijke letter gedrukte boekje aan, een nieuw deeltje van Aschendorffs Klassiker Ausgaben. Een korte, zakelijke inleiding, die den lezer inlicht over Arrianus' leven en werk en het Macedonische krijgswezen, gaat aan den tekst vooraf. Waar het noodig scheen, is de inhoud van de weggelaten passages door een beknopte notitie meegedeeld. Bij het vaststellen van den tekst hebben de uitgevers zich als doel gesteld een leesbaren schooltekst te leveren, waarbij zij vooral gebruik hebben gemaakt van de Teubner-editie van Roos. Een zorgvuldig bewerkt register der eigennamen besluit het boekje, dat mij zeer geschikt lijkt, ook Nederlandsche gymnasiasten in kennis te brengen met dezen onpartijdigen historicus.

Assen. W. Werff.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterkundige Afdeeling van 8 September deed het correspondeerend lid, de heer J. Ph. Vogel, eene mededeeling over ***Een beeld van koning Kanishka, den Kushân.*** In zijn inleiding gaf spreker aan, welke plaats deze in de geschiedenis van Vóór-Indië inneemt. Hij behoort tot de uitheemsche, waarschijnlijk Turksche, dynastie der Kushâns, die zich eerst in Bactrië vestigde, aan het Grieksche bewind in Kâbul een einde maakte en ten slotte geheel Noordelijk Indië veroverd heeft. De hoofdstad van Kanishka's Rijk was Purushapura, het tegenwoordige Peshâwer. In de litteratuur der Brahmanen wordt Kanishka niet vermeld, behalve alleen in de Kashmirsche Koningskroniek Râjatarangini, die omstreeks het midden der XIIe eeuw werd voltooid. In de Buddhistische litteratuur wordt Kanishka geprezen als de groote beschermer van het Buddhisme. Hij is daar de held van een aantal legenden, die deels een historischen grondslag hebben. Ook zijn van veel belang de berichten der Chineesche pelgrims, die o.a. een prachtige pagode beschrijven door Kanishka in zijn hoofdstad Peshâwer gesticht en die reliquiën van Buddha heette te bevatten. De stichting van dit heiligdom zou zijn gevolgd op Kanishka's bekeering tot het Buddhisme. Dit monument bestond nog omstreeks het jaar 1000. Daarna is het met het Buddhisme in Indië te gronde gegaan. Eerst enkele jaren geleden heeft het oudheidkundig onderzoek de bouwvallen ervan aan het licht gebracht, dank zij de aanwijzingen van den Parijschen indoloog Foucher. Niet alleen zijn de overblijtselen van het gebouw teruggevonden, maar ook een bronzen reliquarium, waarop Koning Kanishka staat afgebeeld. De reliquiën zijn door de Britsch-Indische regeering aan de Buddhisten van Burma ten geschenke gegeven, en worden thans te Mandalay bewaard. Ongeveer een jaar geleden deed een te Mathurâ wonend Brahmaan, Pandit Radha Krishna genaamd, een andere gewichtige ontdekking, bestaande uit een steenen beeld van Koning Kanishka. Het hoofd en de armen ontbreken, maar overigens is het beeld goed bewaard. Het stelt den vorst voor, staande, met de rechterhand steunend op een knots, en met de linker- aan de greep van het zwaard. Zeer eigenaardig is de kleedij, bestaande uit een lange, wijduitstaande jas en zware kaplaarzen. Volgens Sir Aurel Stein is dit het kostuum, dat tegenwoordig nog in Chineesch Turkestan gedragen wordt. Een inschrift op het beeld geeft met de gewenschte duidelijkheid den naam en titels van koning Kanishka, zoodat aan de identiteit geen twijfel bestaat. Met het beeld van Kanishka werden door den Pandit nog drie andere gevonden, waaronder een meer dan levensgroot beeld van een vorst op zijn troon. Uit een inschrift blijkt, dat ook dit beeld een vorst der Kushân-dynastie voorstelt, maar ongelukkig is de naam uitgewischt. Verder vermeldt dit inschrift de stichting van een tempel met tuin, waterreservoir en put. Daaruit blijkt, dat op de plaats, waar deze beelden zijn ontdekt, eens een tempel stond.

De vondst van Radha Krishna is van bizonder belang voor de geschiedenis van de Buddhistische kunst in Indië, vooral voor die der zoogenaamde Graeco-Buddhistische school, die onder den invloed stond van de Hellenistische kunst van Bactrië. Door sommige geleerden wordt aangenomen, dat de bloeitijd van die school juist onder de regeering van Kanishka en zijn opvolgers valt. Maar uit het reliquarium van Peshâwer valt af te leiden, dat het eerder tot den vervaltijd der Graeco-Buddhistische kunst behoort, hoewel er een klassiek versieringsmotief op voorkomt. Het beeld van Kanishka vertoont geen sporen van Hellenistischen invloed, behalve misschien in het weergeven van de plooien van het gewaad. Het is een typisch produkt van de beeldhouwschool van Mathurâ en onderscheidt zich door zijn groot realisme. Dit verleent het een bizondere waarde, als het eerste beeld van een historisch persoon in Voor-Indië gevonden.

Naar aanleiding van het medegedeelde maakten de heeren Kern en Six eenige opmerkingen, die door den spreker werden beantwoord. Beide deden de groote beteekenis van de vondst uitkomen zoowel voor de Indische kunstgeschiedenis als voor het moeielijke probleem van de juiste dateering van Kanishka.

Den 15den September is het ambt van Rector Magnificus voor het jaar 1913-1914 overgedragen aan de volgende heeren: te Amsterdam (Gemeentelijke Universiteit) aan Prof. Dr. R. H. Saltet, te Groningen aan Prof. Dr. H. J. Hamburger, te Leiden aan Prof. Dr. G. Jelgersma, te Utrecht aan Prof. Dr. B. J. Kouwer.

Bij deze gelegenheid werd door den aftredenden rector magnificus der Rijksuniversiteit te Groningen, Prof. Dr. J. H. Kern, een rede uitgesproken, getiteld *Vereenvoudiging in de Engelse verbuiging.* Ter zijde latende wat men zou

Digitized by Google

kunnen gissen over praehistorische talen in Engeland, en evenzoo de talen der Keltische stammen, gaf spr. een overzicht van de Oudengelsche dialecten; hij sprak over den invloed van Scandinavische dialecten en van het Fransch; hij ging inzonderheid na welke veranderingen in de declinatie allicht aan den invloed van het Fransch moeten worden toegeschreven, en polemiseerde tegen de opvatting van Jespersen die het verval der declinatievormen te veel heeft willen verklaren uit ééne oorzaak, die bovendien niet eens zoo bijzonder aannemelijk is.

Den 22sten September aanvaardde Dr. H. Th. Obbink het hoogleeraarsambt in de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht met het uitspreken eener rede *over Oud-Aegyptische voorstellingen aangaande dood en leven*, die te Nijmegen bij Ten Hoet in druk verschenen is. De spreker begint met de keuze van zijn onderwerp te verklaren en gaat dan over tot de uiteenzetting van de verscheidenheid der voorstellingen omtrent de dooden, waarbij hij vijf verschillende reeksen onderscheidt, die elk een afzonderlijk doodenritueel postuleeren, maar niet scherp gescheiden kunnen worden, omdat zij nevens elkander zich laten gelden en op elkander inwerken. Ten slotte groepeeren zij zich om twee centra, Rê en Osiris; in de Rê-religie treedt het astrale element voorop, in de Osiris-religie het vegetale. Aan de toelichting en nadere verklaring van wat die vegetale beteekenis van Osiris in heeft, is dan in hoofdzaak de oratie van prof. Obbink gewijd. Osiris is het in den dood sluimerende levensbeginsel. Die gedachte volgt hij op allerlei gebied en toont aan, dat de verschillende identificaties, door allerlei geleerden beproefd, die in hem zagen, de een den Nijlgod, een ander den Oceaangod, of wel den nachthemel, den korengod, de aarde, een maangod hierom falen, omdat daarbij op enkele zijden van de Osirisfiguur, en niet op het geheel, is gelet. Hij is geen van al die verschijnselen, want hij is alle te zamen; hij is „het natuurleven, dat zich baan breekt", en dat dood en leven beide, en wel in noodzakelijke opeenvolging in zich bevat. Dit wordt verder in bijzonderheden uitgewerkt, en in verband gebracht met het doodenritueel en de voorstellingen omtrent den *ka* „de verpersoonlijkte levenskracht van den enkelen mensch", die er ten slotte toe leidden om in iederen doode een godheid, een Osiris te zien. „Men spreke bij de Aegyptenaren niet van onsterfelijkheidsgeloof, maar van opstanding". Korter was spreker over de Rê-religie, die hij trouwens hoofdzakelijk in verband met de Osiris-religie en met de combinatie van Osiris met Rê beschouwde. De rede eindigt met de gebruikelijke toespraken.

De fa. Vandenhoek & Ruprecht te Göttingen zond ons een klein geschrift van prof. J. Weiss te Heidelberg, *Synoptische Tafeln zu den drei älteren Evangelien mit Unterscheidung der Quellen in vierfachem Farbendruck*, een aanvulling van het werk „Die Schriften der Neuen Testaments."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. & B.-L., 1913, Mai: M. Collignon, L'enlèvement du Palladion sur un médaillon en marbre prov. de l'amphithéâtre d'El Djem. — J. Maurice, Sur les Chrétiens et les seconds Flaviens dans l'„Histoire Auguste" et l'époque de rédaction de cette histoire.

Juin: G. de Montauzan et Ph. Fabia, Note sur les fouilles pratiquées à Fourvière dep. le 1er janv. 1913. — J. Maspero, Rapp. sur les fouilles entreprises à Bâouit.

Journal des Savants, 1913, Juillet: E. Babelon, Numismatique constantinienne, I. — G. Radet, L'empire des Séleucides. — E. de Faye, Les apologistes chrétiens du IIe siècle. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Août: E. Babelon, Numismatique constantinienne (fin). — R. Pichon, Les travaux récents sur les *Bucoliques* de Virgile, I. — L. Bréhier, Le théâtre religieux à Byzance, I. — Variétés.

Le Musée belge, XVII, 3: J. Misson S. J., Les dieux solaires chez Libanios. — N. Hohlwein, Papyrus choisis (fin).

Mitt. d. Kais. Deutschen Archäol. Inst., Athen. Abt., XXXVII, 3-4: Die Arbeiten zu Pergamon 1910 '11 (W. Dörpfeld, Die Bauwerke. — A. Ippel, Die Inschriften. — Dez., Die Einzelfunde. — P. Schazmann u. G. Darier, Untersuchung auf dem Kaleh Agili 1911. — S. Loeschcke, Sigillata-Töpfereien in Tschandarli. — A. Conze, Vorbericht über die Arbeiten im Herbste 1912).

XXXVIII, 1: P. Corssen, Die erythraeische Sibylle. — N. I. Giannopulos, Iolkos. — Dez., Zwei praehist. Siegel. — P. D. Rediades, Noch einmal Psyttaleia. - E. Fabricius, Inschrift aus Kapatzedes. — J. A. Hatzidakis, Kretische Gräber. — B. Laum, Εἰσαγωγεῖς auf Samos. — O. Weinreich, Heros Propylaios u. Apollon Propylaios. — E. Schmidt, Halon. — K. Müller, Tiryns. — Z. d. Ath. Mitt. 1911. — Bericht. u. Nachtr.

Revue archéol., 1913, Mai-Juin: G. Blum, ΣΤΕΦΑΝΗ. — A. Reinach, L'autel rustique du Mont Phylakas (Crète). — W. Deonna, A propos de quelques articles récents. — A. Delatte, La musique au tombeau dans l'antiquité. — J. Ebersolt, Sculptures chrétiennes inéd. du musée de Constantinople. — G. Kazarow, Nouv. inscriptions relatives au dieu thrace Zbelsourdos. — Mesquita de Figueiredo, Monuments romains du Portugal. — S. Reinach, L'Aphrodite de Cnide et la baigneuse au griffon. — G. Ancey, Questions mythiques. — Variétés. — Nouv. archéol. et corresp.

Riv. di Filol. e di Istruz. class., XLI, 3: M. Lenchantin de Gubernatis, L'epitafio di Allia Potestas. — L. Dalmasso, La formazione delle parole in Palladio Rutilio Tauro Emiliano (fine). — R. Sabbadini, La lettera di Donato a L. Munazio. — D. Bassi, Papiri Ercolanesi disegnati. — P. Rasi, Orazio, Od. I 27, 19: „*Quanta laborabas Charybdi*". — E. S[tampini], Arturo Graf.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXVIII, 3: Mej. J. Visscher, Friderici Bollingii, Oost-Indisch Reisboek, uit het Deensch vertaald. — H. Ķern, Zang LII tot LXXIV van den Nāgarakṛtāgama. — G. L. Rouffaer, De Maleische woorden Katji, Tjĕngkoerai, en Tjindai verklaard. — J. de Hullu, St. Eustatius in 1819, door A. de Veer.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXVII. 3: R. O. Franke, Die Verknüpfung der Dīghanikāya-Suttas untereinander. — R. Schmidt, Beiträge zur Flora Sanscritica. III. Der Lotus in der Sanskrit-Literatur. — J. H. Mordtmann, Türkische Papierausschneider. — F. Schwarz, Traum und Traumdeutung nach 'Abdalganī an-Nābulusī. — J. Barth, Arab. *lāta* „es ist nicht". — V. Lesny, Über das purāṇaartige Gepräge des Bālakāṇḍa. — H. Bauer, Wie ist die Reihenfolge der Buchstaben im Alphabet zustande gekommen? — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Digitized by Google

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Literatur u. f. Pädag., XXXI-XXXII, 8: K. Ziegler, Menschen- u. Weltenwerden. — B. Schmidt, Der böse Blick u. ähnlicher Zauber im neugriech. Volksglauben. — C. Löwer, Huttendichter u. Huttenbiograph.

In het paedagog. ged.: H. Mennen, J. Lipsius auf der Bursa nova tricoronata zu Köln.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIV, 7: F. Hotzy, Zu den Osterglocken u. zur Hexenküche im I. Teil des Faust. — W. Hans, Das Christentum in Ibsens „Helden auf Helgeland". — G. Hergel, Werden unsere Mittelschüler „weltfremd" erzogen?

Anglia, XXXVII, 3: O. Johnsen, On Some Uses of the Indefinite Relatives in Old English and on the Origin of the Definite Relatives. — F. Brie, W. Baldwin's „Beware the Cat" (1561). — E. Björkman, Orrms doppelkonsonanten. — E. Einenkel, Z. gesch. d. engl. Gerundiums. — O. Johnsen, Corrigendum.

Beibl. z. Anglia, XXIV, nº. 8: Holthausen, Zum alliterierenden Morte Arthure.

Gids, 1913, Sept.: C. en M. Scharten-Antink, De levensroman van R. C. Bakhuizen van den Brink, uit brieven en bescheiden tezamengesteld, IV. Het jaar in Weenen. — N. van Wijk, Anton Tsjéchow 1860—1904. — J. A. Loebèr Jr., Vakonderwijs in Algerië.

Onze Eeuw, 1913, Sept.: K. Kuiper, Pindarus. — P. Geyl, Eene troepenlichting in de dagen van Maurits, II (slot). — H. M. R. Leopold, De godsdienstige ontwikkeling van Rome, IV.

Vragen des Tijds, 1913, Sept.: G. W. Kernkamp, August Bebel.

Theologisch Tijdschrift, V, 5: H. U. Meyboom, De tegenwoordige stand van het „Jezus"-probleem. — J. van Wageningen, Minucius Felix. — J. de Zwaan, Een trekje van Paulus' karakter.

Het Boek, 15 Juni: Bonaventura Kruitwagen, Pater J. van den Gheyn S. J. — Burger, Nog iets over de Holl. wereldkaart. — Bonaventura Kruitwagen, Het horarium van Gerard Leeu, II, 1. — Nijhoff, Nederl. Bibliographie (vervolg).

15 Juli: Enschedé, De eerste compagniesdrukkers te Batavia. — Bonaventura Kruitwagen, Het horarium van Gerard Leeu (slot).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, XII Panegyr. Lat.: Zschr. f. d. österr. Gymn. LXIV, 7 (Burkhard).

Boeser, Denkmäler des neuen Reiches II: Rev. Crit. 1913, nº. 35 (G. Maspéro); Journal des Savants 1913, Août (Foucart).

Van der Flier, Van waar onze Bijbel? D.Lit.Ztg. 1913, nº 38 (v. d. Bergh v. Eysinga).

Houtsma e. a., Encyclop. of Islam XIV-XVII; The Athenaeum 1913, Sept. 13.

Leendertz, Floris ende Blancefloer: Rev. Crit. 1913, nº. 33 (Salverda de Grave).

Van Leeuwen, Ilias I-XII: D.Lit.Ztg. 1913, nº. 33 (Stärmer).

Mitteis, Rechtsfolgen d. Leistungsverzugs beim Kaufvertrag nach niederl. Quellen d. Mittelalters: D.Lit.Ztg. 1913, nº. 33 (v. Kuyk).

Muller, De veterum stud. etymol.: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, nº. 26 (Niedermann).

Smits, De Geschiedschr. Herodianus: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, nº. 32 (M. Claeys Bouuaert).

Verkooren, Inv. d. chartes de Brab., de Limb. et des Pays d'Outre-Meuse: D.Lit.Ztg. 1913, nº. 38 (F. Schneider).

Wensinck, Legends of eastern Saints II: Gött. Gel. Anz. 1913, nº. 8 (Schulthess).

Wirth, Unterg. d. niederl. Volksl.: Arch. f. d. Stud. d. n. Spr. u. Lit. CXXX, 1-2 (Lohre).

PERSONALIA.

Benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de ethnologie aan de Rijksuniv. te Utrecht Dr. J. H. F. Kohlbrugge; aan de Nederl. Handelshoogesch. te Rotterdam tot gewone en buitengewone hoogleeraren Mr. G. W. J. Bruins, Mr. Dr. N. W. Posthumus, Prof. Mr. D. van Blom, Prof. Dr. G. W. Kernkamp en Prof. J. F. Niermeyer, tot lectoren Dr. H. Blink en Mr. F. de Vries; aan H. B. Scholen te Amsterdam tot tijd. leeraar in Engelsch de heer A. de Froe, in Duitsch de heer D. J. C. Zeeman; tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. te Assen Dr. J. W. van Rooyen; tot hetzelfde te Delft de heer N. T. Polak; te Enschede aan de H. B. S. tot tijd. leerares in Geschied. mej. Dr. H. Onnes, tot tijd. leeraar in Staatswetensch. de heer E. J. Beuveri; te 's-Hertogenbosch aan het Gymn. tot rector Dr. L. J. Sicking, tot conrector Dr. E. J. L. L. E. Cordewener; aan de H. B. S. v. m. te Leeuwarden tot leerares in Geschied. en Aardr. mej. A. G. Kreuiter; te Leiden aan een H. B. S. tot leeraar in Aardr. de heer Ch. F. H. Dumont, aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen Dr. J. W. Lely; tot tijd. leeraar in Maleisch aan de Handelssch. te Rotterdam de heer M. Samsi; te Tiel aan Gymn. en H. B. S. tot leeraren in Duitsch de heeren D. van Emmerik en J. J. Stratingh; te Zwolle aan het Gymn. tot leeraren in Oude talen de heeren A. M Gaasbeek en D. E. Bosselaar; te Arnhem aan een Gymn. tot leeraar in Eng. de heer F. P. van der Voorde, tot leerares in Duitsch mej. A. C. Schrieke; aan het Gymn. te Doetinchem tot leerares in Oude talen mej. Dr. H. G. W. Boer, tot leeraar in Duitsch de heer J. J. Stratingh, tot tijd. leeraar in Hebr. de heer I. Smalhout en in Eng. de heer W. van Ravenhorst; te Haarlem tot tijd. leeraar in Gesch. aan het Gymn. de heer A. Noë, tot leeraar in Nederl. aan H. B. S. en Handelssch. de heer F. W. Niemann; te Zwolle aan de Handelssch. tot leeraar in Fransch de heer J. F. Dugour, in Duitsch de heer G. C. A. Mulder, tijd. tot directeur en leeraar in Nederl., Gesch. en Staatsinr. de heer M. A. A. van der Poel, in Eng. en Aardr. de heer W. Wijga; tot leerares in Oude talen aan het Gymn. te Alkmaar mej. M. A. Assmann, in Fransch aan het Gymn. te Assen mej. B. H. Wind; tot leeraar in Staatswetensch. aan de H. B. S. en de Midd. meisjessch. te Dordrecht Mr. A. M. J. de Jager; aan een Midd. school te Hilversum tot leeraar in Fransch de heer W. Kruls; tot rector van het Sted. Gymn. te Amsterdam Dr. J. L. Liezenberg; tot leerares in Staatswetensch. aan de H. B. S. te Brielle mej. L. M. v. d. Blink; te Groningen aan Gymnasia tot tijd. leeraar in Eng. de heer J. Kooistra, tot leeraar in Duitsch de heer J. Zuidweg, aan de H. B. S. v. m. tot tijd. leerares in Gesch. mej. Dr. E. M. A. Timmer en mej. G. A. Boutelje.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterkunde aan de Rijksuniv. te Utrecht de heer N. B. Tenhaeff op proefschr. *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden.*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Voor 2e Handsprijs, tijdelijk!!

Dr. G. BOEKENOOGEN.

Woordenboek der Zaanl. Volkstaal,

DEGELIJK GEBONDEN.

Hoogst belangrijke **Idioticon**! Waarvan de gunstigste recensiën bestaan, te veel om te noemen.

Van fl 9.60 voor fl 4.75.

Toezending franco na ontvangst van Postwissel, waarop vermeld **Zaanl. Idioticon** aan den *2e Handsboekhandel* van M. LOBO, Utrechtschestraat 90, **Amsterdam**.

Boekverkooping.

Van 1—11 Nov. a. s. zal de fa. **J. L. BEIJERS**, te Utrecht, met andere bibliotheken, publiek verkoopen eene belangrijke verzameling werken over Grieksche en Latijnsche taal-, letter- en oudheidkunde, afkomstig van de H.H. Dr. M. A. Kreling, Dr. J. W. de Groot e. a.

De Catalogus (4000 nos.) is à 15 cents verkrijgbaar.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. Blok zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50**. Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. **No. 2.** **Nov. 1913.**

Bally, Le Langage et la Vie (Salverda de Grave).
Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft II (Speyer).
Passow-Crönert, Wörterb. d. griech. Sprache, afl. 1-2 (Schepers).
Burnet, Plato's Phaedo (Ovink).
Ludwich, Musaios' Hero und Leandros (J. C. Vollgraff).
Usener, Kleine Schriften II (v. Wageningen).
Klotz, Cäsarstudien (Koch).
Dahse, Textkrit. Materialen z. Hexateuchfrage (Böhl).
Holder, Alt-celtischer Sprachschatz, afl. 21 (H. Kern).
Boer, Altengl. Heldendichtung. I: Béowulf (Barnouw).
Dauzat, La défense de la langue française (Kluyver).
Drachmann, Diodors Römische Annalen (v. Gelder).
Reynaud, Les origines de l'influence française en Allemagne (Huizinga).
Gunning, De Ceorum fabulis antiquissimis (Valeton).
Rossbach, Castrogiovanni (v. Hille).
Dombart, Augustini De civitate Dei libri, I (K. H. E. de Jong).
De Grüneisen, Le portrait d'Apa Jérémie (H. M. R. Leopold).
Serrurier, Bayle en Hollande (T. J. de Boer).
Ketkar, Essay on Hinduism (Speyer).
Schoolboeken:
Brandt, Ovidi Metamorphoses (v. Konijnenburg).
Nieuwe uitgaven van de fa. **Wolters** en de fa. **van Goor Zonen.**
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Ch. Bally, Le Langage et la Vie. Genève, Atar. 1913.

Prof. Bally, die onlangs tot opvolger van Ferd. de Saussure is benoemd aan de Universiteit van Genève en wiens werken over de stylistiek ook in ons land bekend zijn, heeft in deze kleine bundel twee lezingen uitgegeven die hij in December 1912 voor de Universiteit te Genève en in Februarie 1913 voor de Universiteit te Parijs heeft gehouden. In de eerste voordracht vinden wij de denkbeelden terug die hij in zijn *Traité de stylistique* heeft ontwikkeld en die hij hier aldus samenvat: „Le langage naturel, celui que nous parlons tous, n'est au service ni de la raison pure, ni de l'art; il ne vise ni un idéal logique, ni un idéal littéraire.... Il est simplement au service de la vie, non de la vie de quelques-uns, mais de tous, et dans toutes ses manifestations: sa fonction est biologique et sociale". De tweede is getiteld *L'évolution du langage et de la vie*, en toont het nauw verband tussen de taal en het leven aan op een bepaald punt: evenals het een behoefte van de menselike geest is om te geloven aan de vooruitgang van het menselik geslacht, zonder dat dit in werkelikheid iets meer is dan een subjektieve wens zonder enige objektieve zekerheid, evenzo worden, in de taalontwikkeling, evolutie en vooruitgang zo ongeveer gelijkgesteld, en met even weinig reden. Vooreerst is het begrip „vooruitgang" hier even vaag als waar het 't leven betreft, maar vooral, de kennis die wij van taalontwikkeling hebben is geheel onvoldoende om ons te veroorloven strenge konklusies te trekken; al wat wij van het verleden weten, omvat voor de anthropoloog nauweliks meer dan een twaalftal maanden. De grondoorzaak der dwaalbegrippen die op dit gebied heersen, is dat wij niet anders dan van ons eigen standpunt kunnen redeneren, dat wij alle talen onbewust vergelijken met de onze. Wat wij in werkelijkheid van de ontwikkeling van talen zien, geeft ons het beeld van een voortdurende rythmiese beweging, „une sorte d'oscillation décomposée elle-même en oscillations de moindre ampleur. Et ceci rappelle de très près l'histoire de l'art, où il n'est pas possible de découvrir un progrès, mais seulement un mouvement oscillatoire et des rythmes".

Om verouderde taalbegrippen — zoals bijv. over het vermeende verband tussen de bloei ener letterkunde en de zgn. „bloei" der taal — uit te roeien, is dit zeer heldere, eenvoudig en daardoor juist zo mooi geschreven werkje zeker biezonder geschikt.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Einleitung in die Altertumswissenschaft, herausgegeben von **A. Gercke** und **E. Norden.** II. Band. Griechisches und römisches Privatleben. Griechische Kunst. Griechische und römische Religion. Geschichte der Philosophie. Exakte Wissenschaften und Medizin. Zweite Auflage. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1912. (Pr. M. 9, geb. M. 10.50.)

De eerste druk van dezen „zweiten Band" der bekende *Einleitung* is in dit tijdschrift besproken in het Januari-nummer van 1912 (*Mus.* XIX, 126) en reeds nu kan de tweede druk hier aangekondigd worden. Hij is nog in 1912 verschenen. Op zich zelf een bewijs, dat, niet minder dan het eerste deel, dit tweede in eene behoefte voorziet. Het is dan ook niet noodig hier veel aan toe te voegen.

Digitized by Google

Groote verschillen met den eersten druk zal men in den tweeden niet aantreffen. Wel is er, zooals te verwachten was, allerlei toegevoegd en uitgebreid. Toch is de omvang van het boek niet grooter geworden. Dit is bereikt door het schrappen van het hoofdstuk, getiteld „Parallelerscheinungen in der griechischen Dichtkunst und bildenden Kunst", juist dat hoofdstuk, dat ik, in mijne recensie van den eersten druk „overbodig, althans in dit boek misplaatst" achtte.

Een register op het geheele werk, zooals het thans in den boekhandel verkrijgbaar is, d. i. op Band I en II in tweeden, Band III in eersten druk, besluit dit deel.

Leiden. J. S. Speyer.

Passow's Wörterbuch der Griechischen Sprache von **W. Crönert,** afl. I en II. Eenige aanvullingen en opmerkingen.

Nu van dit belangrijke werk de derde aflevering, die volgens het voorwoord reeds Juli van dit jaar zou verschijnen, blijkbaar nog in wording is, lijkt het mij zaak om alvast eenige op- en aanmerkingen mede te deelen, die ik gaarne onder de oogen van den bewerker gebracht wilde zien. Uit den aard der zaak zijn het meest kleinigheden: zoo de heer Crönert niettemin met een enkele aanvulling of opmerking zijn voordeel kan doen, zal mij dit zeer verheugen.

Het woord ἀγάπη, waarmee overigens vrijwel uitsluitend de Christelijke liefde wordt aangeduid, vindt men in schol. Ran. 59 naast ἐπιθυμία als verklaring van ἵμερος.

ἀγρίδιον staat ook Alciphron IV 19, 17.

Het zeldzame ἄδεια = abundantia, copia ook schol. Nubb. 386 (ἄδεια τῶν κρεῶν).

ἀδεσπότως staat niet schol. Ran. 1447, zooals Crönert opgeeft, maar schol. Ran. 1400.

ἀδιάθετος vindt men ook schol. Nubb. 1367 en wel als verklaring van ἀσύστατος.

ἀδιάπαυστοι ἐπιστολαί worden genoemd Alciphron IV 17, 3.

ἀδιαφορία πρός τι Marc. Aur. VII 31 (cf. ἡ κυνικὴ ἀδιαφορία Alciphron III 19, 9).

ἀδίκαστος staat schol. Equitt. 50 in den bijzonderen zin van sine lite, sine judicio.

ἄζυγος (= περιττός, oneven) ook schol. Plut. 816, waar ἄρτια ἢ περισσά verklaard wordt door ζυγὰ ἢ ἄζυγα (in één HS. staat ζυγὰ ἢ μόνα).

Over een ἄρτιος καὶ ἀήττητος ψυχή spreekt Marc. Aur. I 16, 31.

αἰγίπους, een door Crönert niet genoteerde nominativus, vindt men van Pan gezegd schol. Ran. 230, waar die Godheid ook αἰγοβάτης genoemd wordt (var. lect. αἰγιβάτης).

Het zeldzame αἰσχροποιέω ook schol. Plut. 279.

αἰφνιδίως ook Alciphron IV 13, 3.

τὸ ἀκενόδοξον staat bij Marc. Aur. behalve I 16, 2 ook VI 30, 5 en VIII 1.

ἄκολος wordt inderdaad mannelijk gebruikt schol. Equitt. 404; ook schol. Equitt. 51 staat het mannelijk (τοῦ ἀκόλου), zoodat het vraagteeken, waarmee Crönert de eerstgenoemde plaats heeft gemerkt, kan vervallen.

ἀκρατῆ πράσσειν schol. Plut. 295.

ἀκρατισμός (jentaculum) ook schol. Equitt. 51.

ἀκριβολόγος ook schol. Nubb. 741, waar V heeft λεπτολόγος ὁ ἀκριβολόγος.

ἀπὸ τοῦ τοὺς νεκροὺς αὐαίνεσθαι καὶ ἀλίβαντας εἶναι leest men schol. Ran. 186 (cf. 194).

ἄλλος ἀλλαχόθεν Alciphron III 11, 2.

ἀλλόχροος ook schol. Plut. 530.

Een χρυσοῦν ἁλύσιον als κόσμος περιαυχένιος Alciphron I 13, 4.

Ten slotte: ἀδηφαγέω staat Alciphron III 38 (niet I 21) en ἄκαιρος III 26, 1 (niet III 62). Blijkbaar heeft de heer Crönert, die overigens bij het citeeren uit dezen auteur terecht de Teubner-uitgave van 1905 volgt, toch nu en dan de chaotische volgorde van de vroegere uitgaven overgenomen.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

J. Burnet, Plato's Phaedo. Edited with Introduction and Notes. Oxford, Clarendon Press. 1911. (Pr. sh. 5).

In de inleiding tracht de schrijver (in aansluiting bij de resultaten van zijn Early Greek Philosophy) te betoogen, dat de Phaedo niet een gefantaseerd gesprek is, maar het werkelijk voorgevallene in hoofdzaken juist weergeeft. Het zou volgens hem slechten smaak in Plato verraden hebben: opzettelijk de geschiedenis van zijn meester's laatste uren op aarde te vervalschen door hem te gebruiken als spreekbuis voor 't verkondigen van eigen theorieën. Verkeerd is de zienswijze, dat de historische Socrates een geheel andere zou zijn dan de platonische. Wat Sokrates werkelijk geweest is en geleerd heeft, kan ons (zooals nu meer en meer erkend wordt) noch Xenophon openbaren, noch Aristoteles, die geen onafhankelijke informatiebronnen bezat, maar alleen Plato. Men moet aannemen, dat deze hem in die dialogen, waar hij het gesprek leidt, werkelijk zijn eigen gedachten laat uitspreken. Daaruit volgt de noodwendigheid van een grondige revisie der opvatting van Sokrates' leer. Dat de Ideen-leer dan geen schepping van Plato zijn zou, schrikt Burnet niet af. Zij is, volgens hem, oorspronkelijk noch sokratisch, noch platonisch, maar pythagoreïsch. Ongeloofelijk zou het zijn, dat een wijsgeer een nieuwe eigen theorie zou invoeren door haar voor te stellen als reeds gemeenzaam bekend aan vele levende tijdgenoten van naam, en dat bij het weergeven van een gesprek, waarbij hij zelf uitdrukkelijk verklaart niet tegenwoordig te zijn geweest.

Voor de ontwikkeling in de Ideenleer (van het eleatische zijns-begrip tot het kritische) en de geweldige geestesworsteling, waardoor de Platonische Sokrates eerst zeer langzaam over de functie der Idee tot klaarheid komt, schijnt Burnet geen oog te hebben. Ook degenen, die den kritischen zin der Idee niet accepteeren, zullen door hem wel niet licht overtuigd worden.

Niet in de, overigens met scherpzinnigheid en wijsgeerige en historische zaakkennis geschreven, inleiding ligt de waarde deze Phaedo-editie, maar in den zelfstandig en zorgvuldig bewerkten tekst en de daarachter volgende (150 pg.'s beslaande) voortreffelijke, zakelijke, geen moeilijkheden ontwijkende aanteekeningen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Digitized by Google

Musaios' Hero und Leandros mit ausgewählten Varianten und Scholien herausgegeben von **A. Ludwich.** (Kl. Texte f. Vorles., 98). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 1.50).

Ook zonder een woord te gelooven van de onlangs door een duitsch privaatdocent verkondigde hypothese, dat zoowel in Goethe's *Hero und Leander* als in Schiller's ballade van dien naam een goed deel der gedachten en beelden rechtstreeks aan Musaeus' „Volksmärchen" ontleend moeten zijn, zal men toch moeilijk kunnen ontkennen dat er hier en daar tusschen de voorstelling der beide groote dichters en de „zarte und liebliche, durch einen Hauch altgriechischer Charis beseelte Erzählung" van dezen zeer laten poeta minor uit de school van Nonnus frappante, zij het dan ook louter toevallige, gelijkenis valt op te merken. Ik wil wel bekennen dat ik de oude, romantische sage in deze uitstekend gedocumenteerde en tevens in andere opzichten welverzorgde editie van Arthur Ludwich, wien wij ook de laatste en beste uitgave van Nonnus te danken hebben, met bijna onverdeeld genoegen nog eens herlezen heb en ik raad ieder philoloog zich het uitmuntende, voor één enkelen gulden verkrijgbaar gestelde boekske aan te schaffen. Heeft men in vroeger eeuwen Musaeus' bevallig epyllion mateloos verheerlijkt, thans halen velen voor „diese letzte Rose aus dem hinwelkenden Garten der griechischen Poesie" al te kieskeurig den neus op.

Een gelukkig verschijnsel; misschien zou men zelfs van eene bekeering mogen spreken: ten opzichte van de uitkomsten der philologische critiek betoont de bekende koningsberger hellenist zich hier in geenen deele meer zoo overdreven angstvallig en bevooroordeeld als in zijne behandeling van de homerische heldendichten „ungeachtet einer gewissen Reichhaltigkeit — zoo lezen wij in de praefatie — reicht die urkundliche Ueberlieferung doch nicht aus: sie leidet an Schäden, welche die Konjekturalkritik d r i n g e n d herausfordern. Die bisherigen Besserungsversuche sind nicht gering an Zahl, wie die von mir getroffene Auswahl zeigt. Es wäre zu wünschen, dass die gegenwärtige Bearbeitung zu neuen Versuchen anregen möchte."

Van harte hoop ik dat Ludwich's wensch verwezenlijkt zal worden.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

H. Usener, Kleine Schriften. IIer Band. Arbeiten zur Lateinischen Sprache und Literatur, herausgegeben von **Dr. P. Sonnenburg**. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 15, geb. M. 18).

Terwijl het eerste deel van Usener's „Kleine Schriften", de „Arbeiten zur griechischen Philosophie und Rhetorik", door Führ zijn uitgegeven, heeft Dr. Sonnenburg zich met de 'pars Latina' belast. De meeste van deze artikelen zijn uit den tijd, dat Usener nog te Bern en te Greifswald werkzaam was (1861—1866), enkele uit de eerste jaren van zijn professoraat te Bonn, waar hij in 1866 Ritschl opvolgde. Al beweegt Usener zich hier nog niet op het terrein, waar hij de meeste lauweren zou oogsten, dat der vergelijkende godsdienstwetenschap, zoo moeten tijdgenooten toch bij de lezing van deze stukken in het Rhein. Museum reeds den indruk gekregen hebben, dat hier een uitnemend philoloog aan het woord was, en hoeveel van hetgeen hij toenmaals geschreven heeft, is in die vijftig jaren tot gemeengoed der klassieke philologie geworden! In de eerste plaats wijs ik op de proefuitgave van Lucanus' Pharsalia VII 385—711 en die van Plautus, Pseud. I 2 (hoofdstuk III en IX), waarvan de eerste tot model heeft gediend aan Francken en Hosius bij hun uitgave van dien dichter. Een breede plaats nemen ook de studiën van de zoogenaamde glossaria in, waartoe zijn verblijf te Bern hem vooral aanleiding heeft gegeven, en belangrijk is hetgeen hij daaruit voor de Latijnsche taal en letterkunde weet op te diepen. Conjecturen op Plautus, Vergilius, Horatius en Fronto ontbreken niet; die op Horatius worden thans voor het grootste gedeelte in de editie van Vollmer vermeld. Daarnaast staan taalkundige verhandelingen over de beteekenis van *subidus* en *precator*, de afleiding van *Proserpina*, de vormen *perierare* en *peierare*, *Laudamia*, *platice* (= „in het algemeen"), σῴζω, πλῴζω, θνῄσκω. Zeer lezenswaardig is ook het hoofdstuk over rijm in den septenarius trochaïcus en dat over het systematisch onderwijs in de Grieksche grammatica, zooals het oudtijds gegeven werd („ein altes Lehrgebäude der Philologie"). Van de recensies, die in dit deel zijn opgenomen, trok mijn aandacht die van Halm's uitgave van Minucius Felix en van Plassberg's dissertatie over den Hortensius van Cicero. Vooral de eerste is in deze dagen, nu er van Minucius wel een vier of vijf edities kort na elkaar zijn verschenen, nog zeer actueel. Verscheidenheid is er dus in deze collectie genoeg te vinden. Ook getuigt iedere bladzijde van een methode van arbeiden, die oude en jonge philologen tot voorbeeld kan strekken, maar verheffing en bezieling voor de oudheid zal men hier tevergeefs zoeken. Alles is streng wetenschappelijk detailonderzoek. Doch waren deze voorstudies niet noodig voor den man, die eenmaal de klassieke wereld niet slechts zou verrijken met zijn Epicurea, maar ook verblijden met zijn Götternamen, Sintflutsagen en Dreiheit?

Groningen. J. van Wageningen.

A. Klotz, Cäsarstudien, nebst einer Analyse der Strabonischen Beschreibung von Gallien und Britannien. Leipzig, Teubner, 1910. (Pr. M. 6, geb. M. 7.20).

Dit belangrijke werk, in den trant der Quaestiones Plinianae (zie *Museum* 1908 p. 333 sq.), maar nu in het Duitsch geschreven, bestaat uit 3 deelen, die weinig gemeenschappelijks hebben: 1°. Geographica (p. 1—148), 2°. Hirtius (p. 149—204), 3°. Grammatisches und Stilistisches zu Cäsar (p. 205—262); slechts de nauwkeurige bestudeering van het spraakgebruik en den stijl van Caesar is, zooals Kl. zelf in het voorwoord te kennen geeft, aan alle drie gemeen. Eerst bespreekt Kl. het litterarische karakter van Caesar's Commentarii de B. G. en de B. C. (p. 1—26). Hij bewijst, dat Caesar geen *historiae* heeft willen schrijven, ook geen monographie de bello Gallico, maar *commentarii*, ὑπομνήματα, wij zouden zeggen, bronnenmateriaal geeft, natuurlijk met een bepaalde politieke strekking. Vandaar het

Digitized by Google

onopgesmukte van den stijl, het gewild eenvoudige, en het gebruik der oratio obliqua, die eerst langzamerhand, vooral in het 7de boek, wordt weggelaten. De vorm is ontleend aan de dienstberichten aan den senaat; Caesar verwijst dan ook slechts hoogst zelden naar latere gebeurtenissen. Deze fictie was niet goed vol te houden in *de B. Civili*; immers aan wien zou hij dan bericht geven? Vandaar, dat hij dat werk niet heeft afgemaakt. In een weerlegging van de dissertatie van Chr. Ebert, *Ueber die Entstehung von Cäsars Bellum Gallicum*, Erlangen 1909, bewijst Kl. overtuigend, dat Caesar het werk de B. G. in ééns, snel achter elkander opgeteekend heeft, echter niet uit zijn geheugen, maar volgens de *acta*, de vroegere aanteekeningen.

In het 2de hoofdstuk: die geographischen Interpolationen des B. G. (p. 26—56) komt hij bijna tot dezelfde conclusie als Meusel, *Beiträge zur Kritik des B. G.*, Jahresberichte des Philol. Vereins 36 (1910), p. 20 sq., wiens werk hij alleen in de drukproeven nog heeft kunnen gebruiken. Vooral uit de taal wijst hij verschillende stukken aan als later ingevoegd. Ik noem hier enkele, maar allen zijn van één schrijver: 1, 1, 5—7, verder 1, 16, 2 (de interpolator heeft *frigora* niet begrepen; het beteekent: het koele weer van dien zomer, en niet: het noordelijk klimaat van Gallië; op dat koele weêr beroepen zich de Aedui). Een typische interpolatie is 3, 20, 1: cum in Aquitaniam venisset [quae pars ut ante dictum est.... tertia pars Galliae est existimanda]. Aquitanië is hier èn in uitgestrektheid èn in bevolking het 3de deel van Gallië, hetgeen eerst het geval is na de reorganisatie van Augustus in 16—13 v. C., toen Aquitanië tot de Loire is vergroot. Verder zijn o. a. ingevoegd 4, 10: *Mosa profluit cet.* (Kl. p. 36—43), waarover hierachter, 5, 12—14 (de inhoud is zeer belangrijk, de vorm stumperachtig) en 6, 25—28.

Voor nu de schrijver nagaat, waar deze inlasschingen vandaan komen, bestudeert hij eerst (p. 57—135) de bronnen, waaruit Strabo bij de beschrijving van Gallië en Britannië (IV p. 176 C — 201 C = Meineke p. 240—276, 2) kan geput hebben, daar hieruit licht kan vallen op die interpolaties. Hier heeft Kl. geheel nieuw werk geleverd, en dat op dezelfde voortreffelijke wijze aangepakt, als bij de bestudeering van Plinius' legkaart—tekst. Wel vervalt hij dikwijls in herhalingen en is de lektuur daardoor zeer vermoeiend, maar zijn groote verdienste is de juiste methode van onderzoek en de grondigheid van behandeling. Kl bewijst eerst, dat Timagenes, die 188 C (p. 256, 11 M) genoemd wordt, de hoofdbron is, alleen hier en daar direkt uit Posidonius of uit Artemidorus aangevuld. Omdat de kennis omtrent Gallië door Caesar's veldtochten vermeerderd was, was het voor Strabo van belang, hier een nieuwere bron te gebruiken, vooral wanneer die het voortreffelijke der oudere schrijvers met het nieuwe verbond. Hiervoor komt alleen in aanmerking Timagenes, een Alexandrijnsche Griek, gunsteling van Asinius Pollio. Vervolgens zoekt Kl. in het hoofdstuk: Timagenes bei Strabo (p. 70—75) naar de bronnen van Timagenes, en vindt dan, dat deze bij de beschrijving van Narbonitis (Narbonensis) twee bronnen contamineert, de periegese van Artemidorus, die volgens oude manier naam bij naam voegt, en de werkelijk geographische beschrijving van Posidonius, die de beslissende factoren scherp doet uitkomen, en vooral de rivieren als handelsstraten behandelt; bovendien komt bij Posidonius de historische belangstelling voor den dag, immers zijn ethnographie van Gallië is inleiding voor de geschiedenis der overwinningen van Marius op de Germanen. Voor Gallia Lugdunensis en Belgica is karakteristiek de fout omtrent de Aremorici, die bij Belgica ingedeeld worden (p. 261, 22; 266, 9; 268, 14 M). Misschien is dit een fout van Posidonius, zoo niet, dan moeten we aannemen, dat Augustus, uit overgroote angst voor opstanden, de Veneti enz. *tijdelijk* bij de van geheel anderen stam zijnde Belgen heeft ingelijfd, en ook aan *die* zijde het eigenlijke Keltenland heeft verzwakt. Men denke aan Augustus' indeelingen van Spanje, cf. Detlefsen, passim.

Om nu verder het werk van Timagenes te leeren kennen, vergelijkt Kl. in het hoofdstuk: Timagenes bei Ammian (p. 75—86) met hetgeen Strabo uit Timagenes heeft overgenomen de beschrijving, die Ammianus Marcellinus, die zelf XV 9, 2 Timagenes als bron noemt, van Gallië geeft. Bij Ammianus is alles erg verkort en met nieuwere berichten aangevuld, maar de volgorde is gebleven, en de oude hoofdbron van Timagenes is nog te zien. Meesterlijk behandelt Kl. (p. 82—84) het slot van het geographische stuk van Ammianus (XV 12, 6). Hij verbetert eerst den tekst volgens Lindenbrogius, zoodat alleen de woorden „*nisi qua paludibus inviae fuere*” uit het werk van Sallustius genomen zijn; de rest kan niet door een Romein geschreven zijn: „*omnes Gallias..... post decennalis belli* *m u t u a s* *clades* Caesar societati nostrae foederibus iunxit aeternis.” Hier is de nijdas Timagenes (cf. Horat. Ep. I 19, 15, Seneca ep. 91, 13) aan het woord. Sporen van het onromeinsche ook bij Strabo 274, 9 M.

Timagenes' beschrijving van Gallië is geen afzonderlijk werk, zooals Kl. ten slotte bewijst, maar heeft deel uitgemaakt van zijn algemeene wereldgeschiedenis, waarin juist de daden van Caesar als voorlooper van Augustus behandeld waren.

In het hoofdstuk: Cäsar und Nachcäsarisches (82—120) gaat Kl. na, in hoeverre Timagenes van Caesar gebruik gemaakt heeft, en komt dan tot de volgende conclusie: Voor Narbonensis biedt Caesar niets; voor de andere deelen heeft Tim. enkele notities van Caesar slordig geëxcerpeerd en in de twee andere reeds genoemde bronnen ingevoegd. Ook heeft Timag. op enkele plaatsen gebruik gemaakt van de *historiae* van Asinius Pollio. In het volgende hoofdstuk (Artemidor u. Posidonius p. 110—128) vinden we een nadere uitwerking van het in het hoofdstuk: Timag. bei Ammian behandelde: het onderzoek naar de twee hoofdbronnen van Timagenes; dit is dus een fout in de samenstelling van het werk. Timagenes heeft ook eigen toevoegsels: de Treviri en Nervii worden (p. 265, 5/6 M) Γερμανικὸν ἔθνος genoemd, evenals bij Tacitus, Germania 28, hetgeen *niet* uit Caesar 2, 4, 1 (die uit Posidonius put) gehaald is, daar die van alle Belgen spreekt. Trouwens ook, maar daarop is de aandacht van Kl. niet gevallen, het bericht omtrent

Digitized by Google

de Sigambri p. 265, 9/10. Cf. *Museum* XII (1905) p. 365.

In het stuk getiteld: Ethnographisches bewijst Kl., dat al het ethnographische materiaal bij Strabo uit Timagenes, en door dezen wederom uit Posidonius genomen is. Interessant is de manier, waarop Kl. dit aan de bekende plaatsen omtrent barden en druiden bewijst: Strabo 269, 32—270, 4: παρὰ πᾶσι δ' ὡς ἐπίπαν τρία φῦλα τῶν τιμωμένων διαφερόντως ἐστί, βάρδοι τε καὶ οὐάτεις καὶ δρυΐδαι = Amm. Marc. XV 9, 8: *bardos et euhagis et drasidas cet.* Alle andere schrijvers, die uit Posidonius putten — en een andere bron omtrent Keltische zaken is er *niet* — spreken slechts van twee soorten (Caesar, die alleen op het politieke let, noemt alleen druiden): bardi et druidae. Zoo Diodorus 5, 31, 2 sq., die Posidonius excerpeert. Cf. Cicero div. 1, 90, Lucan. 1, 451, Mela 3, 18 sq. Nu bewijst Kl., dat er bij Strabo en Ammianus d.w.z. bij Timagenes weinig verschil is tusschen οὐάτεις (euhages) en druidae; beiden zijn φυσιολόγοι; en dat Timagenes *door slordigh id een derde kategorie er bij gelezen heeft.* Wat er ongeveer bij Posidonius gestaan heeft, blijkt nog uit het excerpt van Diodorus: Χρῶνται δὲ καὶ μάντεσιν; bedoeld is: Χρῶνται δὲ αὐτοῖς καὶ μάντεσιν = *zij gebruiken hen ook als waarzeggers.* Maar Posid. moet dan op de een of andere wijze het woord εὐαγεῖς gebruikt hebben, hetgeen door Timagenes overgenomen, maar later door een Byzantijnsch afschrijver in οὐάτεις = vates veranderd is. De oorspronkelijke vorm *euhages* is nog bij Ammianus over. Het hoofdstuk van Strabo over Britannië is, behalve een enkele bijvoeging van Strabo zelf, geheel uit Timagenes. Hier nog meer dan bij Gallië blijkt, hoe oppervlakkig Timag. Caesar's commentarii gebruikt; de twee expedities behandelt hij als één; bovendien is hij onrechtvaardig tegenover Caesar, om Augustus te prijzen, en fantaseert hij een opstand van Caesar's soldaten, om een parallel met Alexander te krijgen. Eindelijk in hoofdstuk IV: die Herkunft der geographischen Interpolationen im B. G. (p. 135—148) komt Kl. tot de conclusie, dat wij de bron der interpolaties niet kennen, maar dat in ieder geval èn Timagenes èn Posidonius er in verwerkt zijn, misschien ook bij Caesar 6, 25—28 (cf. Pausanias 5, 12, 1) Artemidorus. De interpolaties hooren bijeen, zijn met opzet ingevoegd om den schijn van echtheid te vestigen, en stonden reeds in Ammianus' tijd in den tekst. Waarschijnlijk zijn ze na de 1ste eeuw na C. ingevoegd, daar volgens Meusel Tacitus de invoeging 5, 12—14 nog niet kent.

Voor onze oudste geschiedenis is deze conclusie bijzonder interessant. De traditie (4, 10, 4) omtrent het visch- en vogeleieren-eten onzer voorouders op de Waddeneilanden wordt er niet door verzwakt, daar deze ontleend is aan vroege Grieksche bronnen (cf. *Museum* 1906 p. 297), maar nu vallen de Batavi (4, 10, 1) als oudste bewoners van de Betuwe weg; we vinden nu in N.-Brabant en de Betuwe slechts Menapiers (cf. Caesar de B. G. 4, 19, 1 en Strabo passim). De Chatten, van wie de Batavi een deel uitmaken, worden het eerst vermeld bij de tochten van Drusus, 11 v. C. (Dio Cassius 54, 33); daar de tijd na 11 v. C. tamelijk goed bekend is en van afscheiding niet gerept wordt, valt de verhuizing der Batavi dus vóór dien tijd, waarschijnlijk tijdens de burgeroorlogen, toen de Romeinen aan onze streken geen aandacht konden wijden [1]).

In het 2de boek, Hirtius, geeft Kl. een karakteristiek van dezen schrijver. Hij was geen militair, maar werd door Caesar gebruikt voor allerlei opdrachten, en als publicist. Zoo heeft hij een Anticato geschreven tegen Cicero, vóórdat Caesar dat doen kon. (In een excursus p. 158—160 bewijst Kl., dat Caesar geen twee Anticatones geschreven heeft, maar één Anticato in twee boeken). Hirtius heeft, behalve het 8ste boek de B. G., ook, zooals uit zijn inleiding blijkt, een voortzetting gegeven van: de Bello Civili tot aan Caesar's dood, niet alleen krijgsaangelegenheden dus, want dan zou hij bij Munda opgehouden hebben. In het volgende hoofdstuk: Das Unmilitärische im Stil des Hirtius (p. 160—180), dat een grondige kennis verraadt van de militaire taal van Caesar, bewijst Kl., dat het 8ste boek de B. G. geschreven is door iemand, die van militaire zaken geen verstand heeft; Hirtius hecht aan uiterlijkheden, en overziet het geheel niet.

Dit alles dient als inleiding voor hoofdstuk 3: Das Bellum Alexandrinum (p. 180—204), waarvan hij Hirtius als den schrijver aanwijst. Er zijn hiertegen bezwaren: Hirtius is geen ooggetuige geweest van de gevechten te Alexandrië, en toch staat er: 3, 1: quae a *nobis* fieri viderant .... efficiebant, en 19, 6: pugnabatur a *nobis* ex ponte et mole, ab illis ex area cet. We moeten aannemen, dat de eerste persoon *hier* door Hirtius op ongeschikte wijze uit zijn bron is overgenomen, voor welke slordige wijze van handelen door Kl. behalve Sall. Jug. 91, 7 vele analogiën uit Polybius aangevoerd worden. Wie is nu die bron? Niet Caesar, daarvoor wijkt de taal te veel af, maar iemand uit Caesar's omgeving te Alexandria. Het Bellum Alexandrinum is dus van Hirtius, en het eenige overschot van zijn voortzetting van Caesar's werk de B. Civili. Het grootste gedeelte ervan is verdrongen door de twee geschriften B. Afric. en B. Hispan., die als technisch juister de voorkeur verdienden. Livius heeft het werk van Hirtius nog in zijn geheel gekend (cf. Klotz, Neue Jahrbücher 1909 S. 560—573), maar ten tijde van Suetonius bestond reeds het ons bekende Corpus Caesarianum.

Het 3de deel van Kl.'s geschrift is geheel aan allerlei quaesties van taal en stijl van Caesar gewijd, en biedt vooral voor ons docenten veel nuttigs.

Tiel. W. Koch.

Joh. Dahse, Textkritische Materialien zur Hexateuchfrage, I: Die Gottesnamen in Genesis; Jakob und Israel; P in Genesis 12—50. Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 4.80).

Het uitgangspunt en nog heden het belangrijkste, hoewel lang niet meer het eenige criterium bij de splitsing der bronnen in Genesis is de verscheidenheid der namen Gods, *Jahve* en *Elohim.* Reeds in 1903 opperde de schrijver van het bovenstaand werk, Pfarrer J. Dahse,

---

[1]) De vermelding van Batavi door Lucanus (Pharsalia I 431) in 49 v. C. beschouw ik als een dichterlijk anachronisme; er dienden wel Germanen in de legers van Caesar (Cf. Bang, Die Germanen im römischen Dienst p. 26), maar dat dit Bataven waren, wordt niet vermeld.

Digitized by Google

in een te weinig opgemerkt opstel in het „Archiv für Religionswissenschaft" (VI 305—319) „Textkritische Bedenken gegen den Ausgangspunkt der heutigen Pentateuchtheorie." Intusschen verhieven ten onzent Eerdmans (Alttestamentl. Studien I, 1908), in Engeland Wiener (Essays in Pentateuchal Criticism, 1909), in Duitschland Möller (Wider den Bann der Quellenscheidung, 1912) hunne stem. Negen jaar na het verschijnen van zijn eerste opstel — „nonumque prematur in annum" — treedt Dahse met zwaardere wetenschappelijke wapenrusting nog eens in het strijdperk.

Zijn protest tegen de tegenwoordige resultaten der literarische analyse steunt op de tekstcritiek. Raak, maar den toestand van zijn tijd teekenend, is het woord van de Lagarde, door Dahse (blz. 45) met toestemming aangehaald: „Die Theologen legen jahraus, jahrein den Kanon der Juden aus, ohne im mindesten sich um die Verlässlichkeit des ausgelegten Textes gekümmert zu haben: die sich am nettesten Vorkommenden unter ihnen naschen dann und wann an den Materialien des systematisch zu bearbeitenden kritischen Apparats; dafür haben sie freilich die höhere Kritik." Pas sedert 1906 hebben wij het begin eener uitgave der Septuagint, die eenigszins aan de hedendaagsche critische eischen voldoet (ed. Brooke and Mc Lean, Cambridge). Nu eerst werd een onderzoek als dat van Dahse in zijn vollen omvang mogelijk.

Het grootste gedeelte van zijn werk (blz. 1—121) is gewijd aan een tekstcritisch onderzoek der benamingen van God. Juist deze werden door de hand der redactoren vaak omgewerkt en veranderd. Dit geldt niet alleen voor de samengestelde namen Gods — *El Sjaddai* b.v. is volgens Dahse (blz. 5) slechts in Gen. 49:25 oorspronkelijk — maar vooral ook voor de namen *Jahve* en *Elohim*. Een gemakkelijk overzicht geeft de lijst der varianten bij elk *Jahve* en *Elohim*, dat in Genesis aangetroffen wordt, op blz. 54—91, vooral uit de handschriften en uitgaven der Septuagint. Over het algemeen zijn volgens den Schr. de lezingen der oorspronkelijke Septuagint ouder dan die van den masoretischen tekst (blz. 51). In elk geval echter zijn de benamingen Gods „variable Elemente des Textes" (blz. 30), die dus geenszins beschouwd kunnen worden als een kenmerk van zelfstandige oorkonden.

Maar de Schr. blijft niet staan bij dit negatieve resultaat. Ook volgens hem is de opmerkelijke afwisseling der benamingen Gods noch in den Hebreeuwschen noch in den Griekschen tekst willekeurig. Hij meent eenen nieuwen leiddraad gevonden te hebben: de joodsche indeeling van den tekst ten behoeve van het voorlezen in de synagoge. Die Septuagint staat onder den invloed van de (oudere) indeeling in *Sedarim*, de Hebreeuwsche tekst onder dien van de (jongere) indeeling in *Perasjot*. De Septuagint bezigt over het algemeen in hetzelfde *Seder* denzelfden naam voor God, de Hebreeuwsche tekst echter in dezelfde *Parasja* (blz. 92 v.v.). Dat er evenwel talrijke inconsequenties bestaan, vooral aan 't begin en aan 't einde der *Sedarim*, moet de Schr. zelf toegeven (blz. 95 v.).

In het 2de hoofdstuk (blz. 122—143) onderzoekt de Schr. de namen *Jakob* en *Israël*. Deze zijn z. i. evenmin als eenig ander kenmerk (blz. 142 v.) een criterium voor de splitsing der bronnen E en J. „Die ganze Quellenscheiding, soweit sie sich auf den Unterschied von Jakob und Israel aufbaut, zerschellt an dem *einen* Vers [Gen.] 46,2." *Benê Israël* is veeleer de naam der stammen sedert hun connubium met de Sichemieten; en voorts is *Israël* de naam van den patriarch als vader van Jozef, die immers tot Sichem in nauwe betrekking staat, en van zijn broeder Benjamin. In alle andere gevallen vinden wij *Jakob* (blz. 136 v.v.).

Het laatste gedeelte (blz. 144—174) brengt eene nieuwe hypothese (de „Pericopen-hypothese") aangaande P. Volgens Dahse is P geen zelfstandige bron, die uit één geheel bestaat, maar bevat stukken van de meest verscheidene afkomst. Een groot gedeelte van deze stukken nu is „liturgisch bijwerk", d. w. z. korte uitweidingen of ook wel inhoudsopgaven aan 't begin of aan het einde van eene pericoop. Want deze stukken (de lijst op blz. 163 v.v. geeft een overzicht over Gen. 12—50) staan telkens aan de grens van twee *Sedarim*, hoofdst. 23 en 47' aan 't begin van eene *Parasja*. Hetgeen de Schr. bedoelt, komt dus in zeker opzicht neder op de oude „Ergänzungstheorie", alleen met dit verschil, dat P niet de „Grundschrift", maar de „Ergänzung" is.

Heeft Dahse gelijk? Is de omwenteling op critisch gebied, die hijzelf reeds voorspelde (Neue Kirchliche Zeitschrift 1912), feitelijk op handen?

Wij hebben vooral twee bezwaren. Ten eerste overschat Dahse de tekstcritische waarde van de Sepuagint. Hij wil (met Wiener, vergel. blz. 31) op het gebied der benamingen van God zelfs daar aan de Septuagint de voorkeur geven, waar deze slechts in enkele van hare handschriften van den Hebreeuwschen tekst afwijkt. Deze eenzijdigheid is ongeoorloofd en slechts verklaarbaar door reactie tegen de heerschende beschouwing De Hebreeuwsche tekst wordt immers juist hier, op weinige uitzonderingen na, gesteund door de Samaritaansche recensie. — Ten tweede overschat de Schr. den ouderdom van de indeeling in *Sedarim* en in *Perasjot*. De tijd van het ontstaan dezer indeelingen is wel is waar niet met zekerheid te bepalen. Dat zij echter tot op Ezra teruggaan, zooals Dahse op blz. 161 ten behoeve van zijne P-theorie moet veronderstellen, is volstrekt onwaarschijnlijk. Ook is moeilijk in te zien, om welke redenen de ééne van deze pericopen „elohistisch", de andere „jahvistisch", eene derde „gemengd" zoude geredigeerd zijn. Dit geheele belangrijke gedeelte van het onderzoek lijkt ons gekunsteld.

Wij moesten ons in deze bespreking tot de grondlijnen beperken. Op bijzonderheden in te gaan, verbiedt de plaatsruimte. Gaarne brengen wij den Schr. hulde voor zijn scherpzinnig en nauwkeurig onderzoek. Al bleef als gevolg van soortgelijke tekstcritische onderzoekingen slechts die overtuiging staande, dat ook in Genesis eene nauwkeurige scheiding der bronnen J en E een onbereikbaar ideaal is, en dat de bron P hier nooit een zelfstandig bestaan heeft gehad: dan was dit reeds een belangrijk resultaat.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Digitized by Google

A. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz. 21. Lieferung. Nachtraege zum I. Bande (c. 666-1115). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 8).

Deze aflevering loopt van *Cabillus* tot *Corbacum*, waaruit men kan opmaken dat het Supplement, wanneer het voltooid zal wezen, in omvang niet voor het hoofdwerk zal onderdoen. Wel een bewijs dat de samensteller onverdroten bij de voortzetting van zijn nuttig werk met de nieuwste vondsten en uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek rekening heeft gehouden. Daarvoor verdient hij den dank van alle belangstellenden.

Bij 't doorloopen van den inhoud dezer aflevering heb ik niets aangetroffen dat tot aanmerkingen aanleiding geeft. Alleen wil ik de aandacht vestigen op een, ten minste voor mij, nieuwe afleiding van 't woord „kat" onder 't artikel *Cattoria*, waar wij lezen: „Das wort bezeichnet ursprünglich die africanische wildkatze (nubisch *kadiska*, berberisch *kaddiska*, affadeisch (von Bornu) *gâda*, syrisch *katô*)". Deze afleiding was Holder nog niet bekend, toen hij den 1[en] Band bewerkte, waar hij *cattos* met een vraagteeken opnam. Wat de talrijke aanhalingen van 't gebruik van *cattus* en *catta* in 't Latijn enz. met Oudkeltisch te maken hebben, is mij niet duidelijk.

Utrecht. H. Kern.

R. C. Boer, Die Altenglische Heldendichtung. Erster Band: **Béowulf** (Germanistische Handbibliothek, XI) Halle, Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 1912. (Pr. M. 5, geb. M. 7).

Het werk van Ten Brink wordt door Boer hervat en voortgezet, doch op gansch andere wijze. Ten Brink nam den Bēowulf onderhanden als een chemicus een samengestelden vloeistof, meenend met de ontbindende kracht van zijn kritiek de innig versmolten varianten zijner onhoudbaar gebleken hypothese weer af te scheiden. Boer daarentegen gaat psychologisch te werk. Indien, zoo redeneert hij, het epos inderdaad het werk is van meer dan één dichter, moet het mogelijk zijn de eigenaardigheden van ieder dier dichters te onderscheiden en elk zijn aandeel toe te wijzen. Moeilijke taak, waar het een poëzie geldt, die zoo weinig persoonlijks heeft, zoo mechanisch is in verstechniek en woordenkeus. Op die beiden wordt het onderzoek dan ook niet gebaseerd. Boer schrijft een groep episoden, die in geen of verwijderd verband met Bēowulfs drie avonturen staan, aan éénen dichter toe, op grond van de volgende punten van overeenstemming: (1) De inhoud betreft scandinavische sage of historische overlevering; (2) de dichter keert gaarne terug tot hetzelfde thema: Heremōd wordt driemaal vermeld, evenzoo Hygelācs strooptocht naar het Zuiden en de Zweedsche oorlogen; (3) stereotiepe wijze der invlechting: De dichter gaat uit van een in den tekst aanwezige situatie, desnoods met behulp van een verzinsel, dat de brug moet vormen tusschen den oorspronkelijken tekst en de in te voegen episode. De door Hāma aan Eormenrīc ontstolen ring b. v. wordt vermeld om er den ring mee te prijzen, die Wealhþēow aan Bēowulf geeft, en daaraan wordt 's dichters lievelingsonderwerp, Hygelācs strooptocht, vastgeknoopt met het verzinsel dat Hygelāc dien ring op dezen tocht gedragen heeft. Om van de Heađobearden-strijd te kunnen vertellen, laat de dichter zijn held, in het verslag aan Hygelāc, van Frēawaru als de schenkster aan Hrōþgārs hof spreken, ofschoon in het voorafgaande verhaal haar moeder Wealhþēow die rol vervult; (4) Vergelijking van wat in den oorspronkelijken tekst genoemd staat met wat de dichter wenscht in te lasschen: Zoo brengt hij het verhaal op Heremōd door hem met Bēowulf, op þrȳđo door haar met Hygd te vergelijken, en voert hij het Brōsinga mene in door het de weerga te noemen van Wealhþēows ring. (5) Beknoptheid van verhaaltrant, vooral te erkennen in de Finn-episode vergeleken met het Finnsburg-fragment.

Boer bereikt schoone resultaten met deze vergelijkende methode. De þrȳđo-episode b.v. schijnt minder raadselachtig wanneer we in den plotselingen overgang van de lof van Hygd op de historie van þrȳđo een zelfde gedachtensprong erkennen als die van Bēowulf op Heremōd. Holthausen (Zs. f. d. P. XXXVII, 118), die de passage op zich zelf in het oog vatte, stootte zich aan die wending en meende dat wat inderdaad op þrȳđo slaat nog op Hygd doelde. En om den naam uit den tekst te verwijderen, wordt dan *mōdþrȳđe* gelezen met een beroep op de volstrekt niet bewezen onbestaanbaarheid van den naamvorm þrȳđo (zie Klaeber, Anglia 28, 452). Een verklaring die noch een emendatie, noch, als door Klaeber gedaan wordt, de invoeging van weggevallen verzen eischt, heeft het pleit reeds meer dan half gewonnen.

Behalve den episodendichter, wiens werkzaamheid dateeren moet van na de verbinding van Grendel 1 (Bēowulfs strijd met Grendel), Grendel 2 (Bēowulfs strijd met Grendels moeder) en Drakenlied tot één geheel, daar zijn toevoegsels heel het gedicht bestrijken, erkent Boer nog een tweeden dichter, die het zijne tot den groei van het epos bijdroeg door de reeds vóór zijn tijd ontstane verbinding van Grendel 1 + 2 te verrijken met de Unferd-episode, de eerste Wealhþēow-episode en den terugkeer van Bēowulf aan Hygelācs hof. Boer ziet hierin een typeerenden trek van dezen dichter dat geen van zijn toevoegsels, zooals die van den lateren episodendichter, een eigen sageninhoud heeft, maar elk is opgebouwd uit aan den ouderen tekst ontleend materiaal. Verder vertoont hij een voorliefde voor de schildering van hoofsche etiquette. Hij voert aan Hrōþgārs drinkgelag Wealhþēow, aan dat van Hygelāc Hygd als schenkster ten tooneele. Hij heeft oog voor het detail, maar niet den vluggen verteltrant van zijn opvolger.

De schrijver meent in dezen hoofschen dichter ook den man te moeten zien, die Grendel 1 + 2 met het drakenlied verbond. Een onderzoek omtrent de voorgeschiedenis dier beide deelen leidt hem tot het volgende resultaat: Grendel 1 en Grendel 2 zijn varianten van eenzelfde sage, die in Grendel 2 in oorspronkelijker vorm bewaard is. Dat oorspronkelijk toch niet Grendels moeder maar hijzelf in het hol verslagen wordt, blijkt wel daaruit, dat het slechts zijn kop is die als zegeteeken wordt meegevoerd. Deze opvatting der poëtische overlevering helpt ons tevens verklaren dat de moeder telkens met *hē*, zelfs eenmaal met *secg* (1379) wordt aangeduid.

Digitized by Google

Boers kritiek op het drakenlied gaat uit van de opvallende overeenstemming dat de schaar der krijgers wien Wīglāf hun lafheid verwijt, even groot is als de *weorod*, die door den bode bij Bēowulfs lijk geroepen wordt. Dat is Boer een aanwijzing dat de *weorod* die later de hoofdrol speelt bij de plechtigheid om den brandstapel, oorspronkelijk geen andere was dan de schaar, die Bēowulf naar het drakenhol verzelde. De voorstelling van het epos is een innovatie, noodig geworden nadat een omwerker, die de figuur van Wīglāf op den voorgrond wou brengen, Bēowulfs gezellen als laf had voorgesteld en tot hun bestraffing Wīglāfs rede ingelascht. Zij waren daardoor onwaardig geworden Bēowulfs uitvaart te vieren Een nieuwe *weorod* diende op te treden, en om dezen te ontbieden werd de bode ingevoerd.

Bij de aanhechting van het drakenlied aan Grendel 1 + 2 werd de inleiding tot dat lied tot de inleiding van het nieuw ontstane epos gemaakt. Bēowulf de drakendooder, volgens het epos een Gēat, heet v. 3005 koning der Scyldingas (= Denen). Vanwaar die tegenspraak? Boer verwijst ons naar de inleidende verzen van het epos: *Hwæt wē Gārdena* enz. heft de Bēowulfdichter aan. Van Denen belooft hij te zingen, en.... hij zingt van een Gēat! En dan volgt een genealogie dier Deensche koningen: Scyld — Bēowulf — Healfdene, waarvan de tweede niet de Bēowulf is die in het epos wordt gevierd. Past zulk een inleiding, waarvan de beloften door het epos worden gelogenstraft, niet veel beter bij het drakenlied dat inderdaad den drakendooder Bēowulf een Denenkoning noemt? Bij de inlijving van het lied in het episch geheel is die oorspronkelijke benaming bij vergissing blijven staan. De genealogie Scyld — Bēowulf — Healfdene stemt overeen met die der Deensche traditie Skjǫld — Frotho — Halfdan, en de drakenkamp van den Scylding Bēowulf is identiek met die van Frotho, waarvan Saxo vertelt.

Het is ondoenlijk de ontwikkelingsgeschiedenis van den tekst naar Boers voorstellling in zoo kort bestek voldoende weer te geven. Aan zijn betoog recht te doen en tevens kort te zijn is niet wel mogelijk. De analyse van den drakenkamp, de erkenning van de inleiding tot het epos als de eigenlijke inleiding van het drakenlied, het onderzoek naar de verhouding van Grendel 1 en 2 zijn lezenswaardige hoofdstukken, waaruit menige lichtstraal valt op donkere plaatsen van den tekst. Hier zal de schrijver geloof wekken bij wie leest met den wil te worden overtuigd. Maar met dien wil in mij heb ik den twijfel niet kunnen weren bij Boers pogingen om de wording van het epos als een trapsgewijze ontwikkeling voor te stellen onder de handen van minstens drie achtereenvolgende dichters. Is het waarschijnlijk dat een zoo on-Germaansch product, dat in de heele oud-Germaansche literatuur dier dagen zijn weerga niet vindt, door de onbedoelde samenwerking van dichter na dichter zou ontstaan zijn? Ligt het niet meer voor de hand aan bewuste navolging van uitheemsche modellen te denken? Het is Brandls verdienste het eerst op de mogelijke beteekenis der Aeneis voor de wording van den Bēowulf te hebben gewezen. Opvallende analogieën met passages der Aeneis zijn door hem Gesch. der AE. Lit. p. 1008), Sarrazin (*ES.* 42, 14) en Klaeber (*Herrig's Arch.* 126, 40 vv.) bijeengebracht. Als we nu tastbare reminiscenties aan Virgilius vinden in passages, die door Boer aan verschillende dichters worden toegeschreven, moeten we dan gelooven dat alle drie Virgilius navolgden zonder dat een hunner bewust afstuurde op een Virgiliaansch epos, of erkennen dat Boers theorie aan waarschijnlijkheid verliest? De paardenwedren (864 vv.), door Boer den episodendichter toegekend, herinnert aan de wedspelen in de Aeneis (V 104 vv.). De aankomst van Aeneas in Carthago met de opeenvolgende momenten der landing, berging van het schip, wandeling naar den burcht, onderhandeling met Dido door een tusschenpersoon, optreden van den held zelf met vermelding van zijn naam, verzekering van Dido dat zij weet wie hij is met een herinnering aan den Trojaanschen balling Teucer die hulp zocht bij haar Vader Belus, zooals Hrōþgar zich herinnert dat Bēowulfs vader Ecgþeow als balling hulp zocht bij hem, het na de ontvangst volgende begroetingsfeest, heel die reeks van momenten vindt een tegenhanger in het Oud-Engelsche epos. Maar volgens Boer behoort het verhaal van de aankomst en ontvangst niet tot het werk van den episodendichter, maar maakt van oudsher deel uit van Grendel I, met uitzondering van de strandwachterscene (tegenhanger van Aeneas' ondervraging door Venus), die Boer op rekening van zijn hoofschen dichter stelt. De versiering van Dido's paleis na ontvangst van de gasten met uitdrukkelijke vermelding der tapijten (Aen. I 637 vv., Bēow. 996) mag tot voorbeeld hebben gediend voor Bēow. 992 vv., die Boer voor het werk van dien zelfden hoofschen dichter houdt. De voordracht van den zanger Iopas die bij de cither zingt *unde hominum genus et pecudes* vindt een weerklank in het lied van den scop in Heorot over de *frumsceaft fīra* (896—98), dat volgens Boer jonger zijn moet dan het werk van laatstgenoemden dichter. De schoone schildering van het rotslandschap boven het zeehol, waarin Sarrazin trekken erkend heeft uit Aeneis VI 129 vv., behoort van oudsher tot Grendel 2. We treffen dus sporen van navolging van Virgilius aan in het werk van (1) den dichter van Grendel 1, (2) den dichter van Grendel 2, (3) den hoofschen dichter, (4) een jonger interpolator dan de vorige, (5) den episodendichter. Boer zal die overeenstemming waarschijnlijk loochenen. De paardenwedren heeft, volgens hem, zijn ontstaan te danken aan een misverstand. Oorspronkelijk moet v. 916 v. *Hwīlum flītende / fealwe strǣte // mēarum mǣton* onmiddellijk op v. 861 gevolgd zijn. De episodendichter las in die woorden van v. 916 v. de beschrijving van een wedren, ofschoon ze eigenlijk niets anders beteekenen dan, naar Boers vertaling, „streckenweise liessen sie (de mannen die naar de *nicera mere* gereden zijn) die pferde um die wette über die fahle strasse rennen." Dat misverstand bracht hem er toe een interpolatie (864—915) in te lasschen, waarin de misverstane woorden tot aanhef dienen (v. 864) eener beschrijving van een heuschen wedren, en een zanger met zijn lied van Sigemund voor een tweede tijdverdrijf zorgt. Die gang van zaken heeft alle waarschijnlijkheid voor zich. Slechts tegen het veronderstelde misverstand heb ik bezwaar. Zou die episodendichter zóó gebrekkig zijn

Digitized by Google

Oud-Engelsch verstaan hebben, dat hij in v. 916—17a de ongewone opvatting van een wedren „fälschlich in den text hineininterpretiert" had, indien hij die er niet in had willen lezen? Hier is niet misverstand maar opzet in het spel, opzet van den man die de Aeneis als model voor oogen had. Het is te betreuren dat Boer zich over dit probleem van Virgiliaanschen invloed nergens uitlaat. Hij mag hem loochenen, maar het ware toch zaak geweest het probleem onder het oog te zien, daar het geloof aan de juistheid zijner opvatting niet bestaan kan, zoolang hij deze andere, die in de laatste jaren veld gewonnen heeft, volkomen onweerlegd laat. Hij wijdt toch ook een afzonderlijk hoofdstuk aan het avontuur van Ormr Stórólfsson, dat volgens hem wel geen waarde heeft voor de Bēowulfsage, maar „ihre bedeutung steht nun einmal in frage, und nur eine allseitige beleuchtung des problems kann hier zu einem sicheren resultate führen" (p. 175).

Welke bezwaren zijn er tegen om den episodendichter te identificeeren met zijn hoofschen collega, en in hem den Angelsaksischen Virgilius te zien? Waarom is het uitgesloten dat de man die kennis van sage en historie had ook wel eens interpolaties dichtte opgebouwd uit aan de oude kortere liederen ontleende stof? Het lijkt me gevaarlijk te veel gewicht te leggen op het karakteristieke in de werkwijze der door Boer ondersteld de dichters. De innerlijke tegenspraak, die voor hem steeds het bewijs is van verschillend auteurschap, laat zich evengoed als een bewijs daartegen gebruiken: Een dichter die uit het oudere gedicht de gegevens ontleent voor zijn verlengstuk (zooals de hoofsche dichter) of in dat oudere gedicht nieuwe, in meer of minder nauw verband met de stof staande, episoden invoegt (zooals de episodendichter) zal angstvalliger getrouwheid aan den oorspronkelijken tekst betrachten dan de dichter die met geen ander dan zijn eigen schepping heeft rekening te houden. Ik kom, geloof ik, niet in strijd met het vele dat ik als ontwijfelbaar juist uit Boers uitvoerig betoog aanvaard, wanneer ik weiger voorshands in zijn dichtertrio te gelooven. Zijn kritiek op het drakenlied behoudt haar waarde, al nemen we aan dat de ingrijpende omwerking op rekening te zetten is van hem, die, met de Aeneis als model voor oogen, dat lied het slot maakte van een door hem ontworpen epos, waarin de held van dien drakenkamp vereenzelvigd werd met den bevechter van Grendel, van welke sage die dichter twee uiteenloopende versies als opeenvolgende avonturen in zijn episch verhaal inlijfde met even ingrijpende wijzigingen in den tekst van beide Grendelliederen als hij het drakenlied deed ondergaan.

De tweede helft van zijn boek heeft de schrijver gewijd aan een onderzoek der verhouding van de epische stof tot gelijksoortige tradities. In de Bǫðvars þáttr Bjarka wordt het bewijs gevonden voor de meerdere oorspronkelijkheid der voorstelling in Grendel 2. Aarzelend werp ik de bedenking op, die bij de herlezing der Deensche traditie bij me opkwam: Is er misschien eenige beteekenis te hechten aan het voorkomen in beide versies van den trek dat het reeds gedoode monster nog ééns getroffen wordt? in ons epos weliswaar door den overwinnaar zelf, in de Deensche saga door Bǫðvarr Bjarki's makker Hjalti. Maar dat verschil vervalt, zoo Sarrazins schoone hypothese juist mocht blijken, dat die Hjalti zijn ontstaan dankt aan een letterlijk opgevatte personificatie van des helden zwaard (Bēow. 1563 fetel-hilt) dat hij het bloed van het monster, naar epischen zegstrant, „drinken" liet, zooals Bjarki zijn makker Hjalti het berebloed laat drinken. Maar dan zou het afslaan van Grendels kop niet het slot van Bēowulfs strijd met het monster zijn, maar een tweede avontuur, van oudsher op den dag na den strijdnacht volgend, m.a.w. Grendel 2 ware dan niet een variant maar het vervolg van Grendel 1, en Grendels moeder door onzen dichter ingevoerd om Bēowulfs tocht naar den dooden Grendel als een wraaktocht tegen een levend wezen te verklaren.

Human science is uncertain guess, en ook al brengt de vorscher van zijn onderzoek een weten mee dat zekerheid heeten mag, hij voert het niet thuis zonder een ballast nieuwe gissingen, waarmee ieder die het gebrek in onze kennis aanvult, tevens de mate van onzen twijfel zijns ondanks vergroot. Maar zoekers als Boer, schoon ook hij aan dat noodlot niet ontkomt, brengen meer lading dan ballast in de haven. Zijn boek schenkt ons meer winst in positieve kennis dan voedsel voor onzen twijfelzucht.

Den Haag. A. J. Barnouw.

A. Dauzat, La défense de la langue française. Paris, Armand Colin. 1912. (Pr. frs. 3.50).

Leest men dit boekje door, dan zal men meenen dat de schrijver verschillende opstellen, die eerst niet met elkaar in verband stonden, later onder één titel heeft vereenigd. Deze manier van doen is zeker niet ongewoon, doch zij maakt geen aangenamen indruk. Eerst komen drie hoofdstukken over wat men heeft genoemd „la crise du français", waarmee dan bedoeld is de achteruitgaande bekwaamheid in het Fransch bij het jongere geslacht in Frankrijk, een punt waarover de gevoelens natuurlijk verdeeld zijn. Dan volgt een hoofdstuk over het argot, van een meer zuiver wetenschappelijk karakter. Daarna een hoofdstuk, evenzoo historisch, over eenige uitdrukkingen van beleefdheid, inzonderheid over het gebruik van *vous*. Eindelijk komen er vier hoofdstukken over het plan van een internationale taal, en meer bepaaldelijk over de geschiktheid van het Fransch voor het internationaal verkeer. Mij dunkt, dat van deze onderwerpen alleen het eerste en het laatste bij den titel passen. Het eerste heeft betrekking op de verdediging van het Fransch in Frankrijk zelf, het laatste op de beoefening van het Fransch buiten de grenzen. Over de zuiver binnenlandsche aangelegenheid van het eerste onderwerp zal een vreemdeling zoo maar niet durven spreken; doch met belangstelling zal hij kennis nemen van hetgeen de schrijver er van zegt, die intusschen veel moet herhalen wat reeds door anderen gezegd is. Het kwaad waarover hij spreekt, bestaat natuurlijk ook elders dan in Frankrijk. Altijd en overal zal het oudere geslacht er over klagen, dat het jongere niet genoeg eerbied meer heeft voor goede vormen, waaronder ook die van de taal. En steeds zullen ouders en onderwijzers er over redeneeren, hoe men dien achteruitgang zal kun-

Digitized by Google

nen tegenhouden of vertragen. Van reglementen, van wijzingen in programma's, verwacht de een meer dan de ander. Onderricht in de classieke talen, en althans in het Latijn, is volgens sommigen voor Franschen onontbeerlijk; volgens anderen is het vergeefsche moeite tegen den stroom van den tijd te worstelen, en blijft er voor het Latijn niets anders over dan „une belle retraite". De vraag is ten slotte, in hoeverre een volk in den internationalen wedstrijd over eigen kracht beschikt. Men waardeert in het Fransch zekere eigenschappen die uitingen zijn van den geest van het Fransche volk. Kan dat volk die eigenaardigheden bewaren en ontwikkelen, dan zal dit in zijn taal van zelf blijken, in andere vormen misschien dan die welke de laudator temporis acti voor de eenige goede houdt. En van dat zelfde eigen vermogen zal het ook afhangen, of het Fransch zijn rang als internationale taal kan handhaven. Van min of meer kunstmatige pogingen moet men niet te veel verwachten. Ik mag niet oordeelen over de waarde van een instelling als de Alliance française. Doch de Franschen zullen zelf niet meenen, dat vreemdelingen zich zullen laten winnen alleen doordat zij Fransch hooren spreken, want zij letten ook zeer op den inhoud. Is die van geen belang, dan zal het doel niet worden bereikt. De heer Dauzat gelooft niet, dat een zuiver kunstmatige wereldtaal ooit een uitgebreide toepassing zal kunnen hebben, en waarschijnlijk zullen de meeste deskundigen dit met hem eens zijn. Hij stelt zich voor wat hij noemt een „consortium" van het Fransch, het Engelsch en het Duitsch. Doch ook zulk een verdeeling over de verschillende onderwerpen van internationaal belang zal niet mogelijk zijn bij besluit, maar slechts het natuurlijk gevolg kunnen wezen van de talenten der verschillende volken.

Groningen. A. Kluyver.

A. B. Drachmann, Diodors Römische Annalen bis 302 a. Chr. samt dem Ineditum Vaticanum. (Kl. Texte f. Vorles. u. Üb. 97). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 1.80).

De berichten van Diodorus over het oudste Rome zijn voor de historie van groot belang: zij schijnen uit den ouden annalist Fabius Pictor te stammen. Sedert Niebuhr, Harless en vooral Mommsen op deze waarschijnlijkheid de aandacht vestigden, lag het voor de hand, ze uit het lijvige geheel van Diodorus af te zonderen en op zich zelf uit te geven. Mommsen wekte hier met zooveel woorden toe op (Röm. Chronologie bis auf Caesar p. 127), en een landgenoot van ons, Van der Mey, ging daar op in en wijdde hieraan zijn proefschrift (Diodori Siculi fragmenta antiquiorem historiam romanam spectantia, Daventriae 1864). Het is grondig en keurig werk, zooals alles, wat daarna uit Van der Mey's handen is gekomen; geen fragment blijkt vergeten te zijn, ophelderende aanteekeningen en eene inleiding zijn er bijgevoegd, alles zorgvuldig en methodisch bearbeid. Behoefte aan een herdoen van het reeds gedane is er dus uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt ook na vijftig jaren nog niet.

Toch heeft Drachmann zich daartoe aangegord en niets overbodigs gedaan. Van der Mey's proefschrift is slechts in betrekkelijk weinig exemplaren voorhanden, buiten Nederland vermoedelijk weinig verspreid, door de aanteekeningen (ik kom hierop terug) voor onzen tijd onnoodig volumineus. Dan nog heeft Van der Mey Diodorus voor de Romeinsche geschiedenis tot 201 geexcerpeerd, terwijl wij thans vrij zeker weten, dat na 302 deze schrijver niet meer Fabius, maar andere bronnen heeft gebruikt. en het ons toch slechts om Fabius te doen is. Er is dus reden van bestaan voor een goedkoop, klein, handig boekje, zooals het nieuwe van Drachmann. Het is uitgegeven in de serie „Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen herausgegeben von Hans Lietzmann", en maakt in dat goede gezelschap ook zelf een goed figuur. Drachmann heeft louter den tekst van Diodorus gegeven, daarvoor nieuwe collaties van handschriften gebruikt, zoodat zijne lezingen weer een stap vooruit zijn op die van de nieuwste editie van Vogel — Fischer (dit is de wetenschappelijke hoofdverdienste van zijn werk) en enkele korte aanteekeningen gegeven, ik zou haast zeggen de volstrekt onontbeerlijke, maar in allen geval zeer goede. Zoo is zijn boekje een heel makkelijk, betrouwbaar compendium van wat wij door Diodorus over Fabius weten (of meenen te weten).

Door onze nauwkeuriger kennis der handschriften van Diodorus zijn thans juistere lezingen, vooral van namen, mogelijk dan in den tijd van Van der Mey. De bij Diod. 11 63 genoemde Atheensche archont heet niet meer Φαίδων, maar Φαίων (in waarheid Ἀψεφίων, vgl. Kirchner Pros. Att. No. 2805), die van 12.29 niet meer Μυριχίδης, maar Μορυχίδης, de consul te Rome van 12.27 Τίτος Στερτίνιος Στρούκτωρ, niet Στρούκτων, enz. Maar deze verbeteringen hebben toch als totaal niet zooveel om het lijf, dat zij op zich zelf eene nieuwe uitgave zouden kunnen wettigen.

Van der Mey gaf aanteekeningen en deed daar voor vijftig jaar zeer goed aan. „Heute einen kommentar zu diesem texte schreiben", zegt Drachmann te recht, „hiesse sämtliche probleme der älteren römischen geschichte aufarbeiten". Hij kon het niet doen, wilde hij niet breken met de handige beknoptheid, het allereerste doel zijner uitgave.

Het Ineditum Vaticanum, eene bladzijde of wat Romeinsche geschiedenis in het Grieksch, in 1892 voor het eerst door Von Arnim in den Hermes uitgegeven (XXVII p. 118 vlg.), is door dien niet zonder waarschijnlijkheid aan Fabius als primaire bron toegewezen. Het vindt dus als vanzelf in deze uitgave als „Anhang" zijne plaats.

Utrecht. H. van Gelder.

L. Reynaud, Les origines de l'influence française en Allemagne. Etude sur l'histoire comparée de la civilisation en France et en Allemagne pendant la période précourtoise (950-1150). Tome premier: L'offensive politique et sociale de la France. Paris, Champion. 1913. (Pr. fr. 12).

Een belangrijker en schooner onderwerp is nauwelijks te denken dan die groei van de middeleeuwsche cultuur, die tegelijk de groei van het Fransche volk en den Franschen staat is, en waaraan Fransche geest een aandeel heeft, uitstekender nog dan de Italiaansche aan

Digitized by Google

de Renaissance. Een werk, dat samenvattend in het licht stelt, hoeveel er voor de Westersche wereld in de middeleeuwen van Frankrijk is uitgegaan, bezit de cultuurgeschiedenis nog niet, althans niet, zooals zij dat wenschen mag. De schrijver vat dit onderwerp van een bijzonderen kant aan: het geldt, zooals de titel het vermeldt, den invloed op Duitschland. Maar een schildering van de ontwikkeling der middeleeuwsche cultuur in Frankrijk zelf moet natuurlijk daaraan voorafgaan. Dit deel geeft de wording van de feodaliteit en van de godsdienstige beweging, die de schrijver wat al te uitsluitend aan Cluny vastknoopt, vervolgens de samensmelting van het ridderlijke en het religieuze ideaal, eindelijk het doordringen van de nieuwe levensvormen, politieke, sociale, religieuze, in Duitschland. Een tweede deel zal tot ondertitel hebben: L'offensive littéraire et artistique de la France. De opzet van het werk is als volgt.

Een inleiding behandelt het werk der Kelten en Gallo-Franken, zooals de schrijver hen noemt, in Duitschland. De Kelt is van de vroegste tijden af de opvoeder van den Germaan geweest. Reeds vóór hun komst in het Romeinsche Gallië waren in het bijzonder de Franken in sterke mate gekeltiseerd. Zij brachten aan de Gallo-Romeinen als 't ware hun oude, zuivere beschaving, die dezen voor de Romeinsche hadden opgegeven, terug en veroorzaakten daardoor een Keltische wederopleving, die op de Merowingische en Karolingische beschaving een Keltischen stempel drukt.

Na deze inleiding volgt de wording van een nieuwen politieken staat en een nieuw geestelijk ideaal in Frankrijk. De hoofdgedachte hierin is, dat de anarchie, waartoe Frankrijk na de eerste Karolingers verviel, opvoedend en levenwekkend heeft gewerkt, doordat zij de individuen noodzaakte, al hun maatschappelijke en geestelijke ressources tot volle ontplooiing te brengen, doordat zij van grond af nieuwe, organische, levende en practische maatschappelijke verhoudingen schiep, in één woord de feodaliteit, die als resultaat van maar tegelijk als reactie tegen de anarchie kan worden beschouwd. Het sterke Duitsche rijk daarentegen beduidt volgens den schrijver enkel een inerte voortzetting van den Karolingischen staat, en mist elke kiem van zelfstandige maatschappelijke of geestelijke verjonging. Nadat „Cluny" en de feodaliteit in Frankrijk elkaar hebben doordrongen, dringen beide ook in Duitschland door, verslaan het keizerrijk en inaugureeren in Duitschland de nieuwe, Fransche beschaving.

Ziedaar een these, waarin ieder onbevooroordeelde terstond drie kwart waarheid zal erkennen. Voor den schrijver echter beslaat die waarheid minstens vijf kwart van het geheel. Hij ontwikkelt zijn zienswijze met een meer dan naïeve nationale vooringenomenheid, waarmee hij het klaarspeelt, zijn onzijdigen lezer van de eerste bladzijde af in een sceptische stemming te brengen, die al lezende zeker niet vermindert. Reeds op pag. I heeft hij ons verzekerd, dat het verschijnsel, hetwelk hij gaat demonstreeren, is „la main-mise totale de notre civilisation sur l'ensemble de la vie allemande." Duitschland adopteert in de 12ᵉ eeuw „en bloc une première fois, comme elle le fera derechef cinq cents ans plus tard, le système tout entier de notre organisation sociale, morale, intellectuel'e" (p. I). Reeds tweemaal eerder was er een „apogée" van dien invloed geweest: in de Keltische en in de Merowingisch-Karolingische periode; alle vier „apogées" „marquent autant de conquêtes intégrales de la société germanique par les moeurs et l'idéal de notre race" (p. VIII). „La Grèce n'a dominé Rome ni aussi absolument ni aussi longuement" (p. VIII). Ja, zelfs wanneer de Duitsche beschaving zich tijdelijk schijnbaar zelfstandig verder ontwikkelt, is het slechts „sur les bases et suivant les lois établies précédemment par l'intervention française" (p. IX). „Les 'biens nationaux' germaniques sont tous sans exception d'origine étrangère" (p. XXVIII).

Tegen de methode van den schrijver zijn bezwaren te maken. Het is in het algemeen beschouwd de methode, voor een cultuurhistorische synthese haast de eenig mogelijke, die ik de mozaïek-methode zou willen noemen: het bijeenschikken van illustratieve détails, die tezamen het algemeene beeld opleveren. Een zekere mate van eclectisme ligt daarin opgesloten. Van de objectiviteit waarmee de keuze wordt gedaan, hangt de gezondheid der methode af. De schrijver beschikt over een waarlijk eerbiedwaardigen rijkdom aan gegevens. Overal citeert hij zoowel direct de bronnen als de beste en nieuwste Fransche en Duitsche litteratuur. Zijn historische teekening is klaar en eenvoudig; zijn geest blijkbaar juist voor een treffende synthese geschikt; zijn stijl is levendig, helder en niet zonder schoonheid. Hij is zich bewust, dat hij de oude Kelten niet met Franschen en de Germanen niet met Duitschers mag gelijkstellen. Toch doet hij het voortdurend. In werkelijkheid beheerscht hem ondanks al zijn historische welonderlegdheid een moderne nationale antithese, die hem tot een wetenschappelijk Manicheër maakt: hier de glorierijke, onbaatzuchtige, inventieve, voortbruisende, edele, idealistische Fransche natie, wier eigenschappen alle reeds in den ouden Galliër voorhanden zijn, daar de Duitscher .... waar niet veel goeds aan is, of nog beter gezegd: de Pruis, zooals hij gezien wordt door het Fransche tingeltangel-patriotisme (waarvan ik overigens den schrijver geenszins wil beschuldigen). Zie bij voorbeeld p. XXVII, p. 54 en het geheele hoofdstuk II[11] „Absence d'évolution morale en Allemagne." De minachting van den schrijver over „ces gros tempéraments germaniques qu'aucune exaltation de foi ne soulevait" (p. 407) treft toch eigenlijk de natie als zoodanig van Arminius tot Bismarck. Voor een niet-Franschman heeft de herhaalde lof van „le génie de notre race", „la logique française", „la logique intrépide et entreprenante de notre race", die de moeder van alle deugden is, ten slotte weinig bekoring meer. Herhaaldelijk wordt het resultaat van een uiteenzetting cursief geresumeerd in een zinnetje, dat als hanengekraai klinkt. Daarbij is de schrijver in zijn historische voorstellingen zeer anthropomorphistisch. „La France" is een handelende ziel, die vooruitziet, die opoffert, aan wie eer en dank toekomt. „Ils surent apprécier la délicatesse de leur tâche et firent tous les sacrifices qu'elle exigeait", heet het van de Franken bij het vervullen van hun cultuurtaak in Gallië (p. XXXI).

Als het eropaankomt, den Germanen een of ander

Digitized by Google

beschavingselement te ontzeggen, schroomt de schrijver niet, op Caesar en Tacitus het argumentum e silentio toe te passen (p. XIV, XXII, 402). Alle etymologische en historische gissingen, die Germaansche namen, gebruiken, instellingen uit Keltische verklaren, worden voetstoots aanvaard, terwijl de verklaring van Gallisch-Germaansche overeenkomsten uit verwantschap (van Jullian) in een noot wordt van de hand gewezen (p. XXXII). Eerst zijn reeds de Franken voor half Keltisch, en daardoor intelligenter dan de overige Germanen verklaard. Frankrijk's opkomende beschaving heeft aan de Germanen als zoodanig niets te danken. Men zou zeggen: er is in Frankrijk geen Germaansch element te bekennen. Maar als de gruwelen der X^{e} en XIe eeuw beginnen, dan is het plotseling „l'égoïsme et la brutalité du Germain inculte qui reparaît" (p. 15). Of b.v.: Er is iets goeds op te merken in het recht van Alemannen en Beieren tegenover dat der overige Germanen. Ja maar Alemannen en Beieren zijn ook Celto-Germains! (p. 431, cf. ook p. XII). Men zou denken, dat de middeleeuwsche bronnen geen enkele gruweldaad van Franschen vermelden; de schrijver althans vermeldt ze alleen bij massa om den Duitschen volksaard te kenschetsen. Kent hij de schilderingen van het Fransche leven der 13de eeuw van zijn landgenooten Luchaire en Langlois niet? Voortdurend smaalt de schrijver op Duitsche romantieken en teutomanen met hun ideaal „Deutschtum". Is zijn eigen voorstelling van de oude Keltische beschaving iets anders dan puur en hol romantisme, in een rhetorischen vorm voorgedragen? De gansche zoogenaamde Germaansche mythologie, zooals Grimm die zag, is voor den schrijver natuurlijk en terecht waan en Sophus Bugge troef. Maar wanneer er uit die mythologie iets ten nadeele van den Duitschen geest te concludeeren valt, dan is plotseling Grimm weer autoriteit (p. 432). Wanneer de schrijver telkens weer met welgevallen Duitsche historici en philologen citeert, die het idealistisch nationalisme van hun eigen opgewonden landgenooten trachten te matigen, merkt hij niet, hoezeer in Duitschland de teutomanie, die hij bestrijdt, op enkele uitzonderingen na in wetenschappelijke kringen heeft afgedaan, en nog minder hoezeer zijn eigen ongetemperde gallomanie, die preterdeert modern-wetenschappelijk te zijn, tegen de gematigdheid en nationale bescheidenheid van iemand als b.v. Steinhausen afsteekt.

Bij alle waardeering voor de niet geringe waarde van het strikt positieve element in het werk, stel ik het als geheel niet boven soortgelijke producten uit het andere kamp, zooals b.v. Kurt Breysig's *Kulturgeschichte der Neuzeit*, die in elke geestelijke overwinning der middeleeuwen op mijlen afstands den Germaan ruikt; ik zie de schrijvers tegenover elkander aan 't beweren, en kan een farizeeschen glimlach niet weerhouden, dat ik maar tot een kleine en jonge natie behoor, die zich haar onschatbare verplichting aan beide groote buren wel bewust is.

Helpman. J. Huizinga.

Ph. G. Gunning, De Ceorum fabulis antiquissimis quaestiones selectae, I. Amsterdam, Joh. Müller. 1912. (Amsterdamsche dissertatie).

Dat de schrijver zijn onderwerp, na er nu eenmaal eene vrij omvangrijke litteratuur voor te hebben doorgewerkt, vast heeft gehouden, schoon hij wel zien moest dat hij er weinig meer over zeggen kon, is begrijpelijk; maar het diende hem af te houden van publicatie. Zijn geschrift wemelt van drukfouten — 40 heb ik in de 88 p.p. er van opgeteekend (en mijn lijstje is zeker niet volledig) nevens de 17 die hij zelf verbetert (waarbij er een nieuwe gemaakt wordt) — maar dat is van minder belang. Dat hij aan 't eind van ieder hoofdstuk samenvat wat er in betoogd werd, is goed. Maar het neemt de duisternis niet weg waaraan tal van plaatsen lijden, hoofdzakelijk, hoewel niet uitsluitend, wijl de schrijver het voertuig zijner gedachten het Latijn, niet beheerscht. „At Corycias nymphas, quibus non Cei primas fuisse sedes hic illic indicasse mihi videor, neque in Parnasso neque alibi usquam a quo*vis* leone fuga*tae* esse *traduntur*" (p. 75). De schrijver heeft bedoeld „At Corycias nymphas, quibus-videor, neque in Parnasso neque alibi *quisquam tradidit a leone* fugat*as* esse". Daarop volgt een zin waarin *sive* en *aut* verward worden: „Ergo figura illa" (die leeuw) nonnisi Cei mihi videtur earum historiae inserta esse, ita ut *sive* e fabulis Brisarum, quibuscum arcte cohaeret *sive* ex alio quodam mytho, qui iam Callimachi temporibus funditus perierat, traductus sit". Daarop volgt: „Illud mihi veri simi*lior* videtur". Zoo erg als op deze bladzijde is 't niet op veel plaatsen, maar er zijn er toch verscheidene waar 't erg is. Om niet te spreken van uitdrukkingen die geen Latijn zijn, zooals de „insularum mundus" p. 66 (w. t. w. de eilandenwereld), van vormen als „accedisse" p. 77 „resplendisse" p. 6 „collexerat" p. 4 de inf. „aggredere" p. 4, van tal van afhankelijke vragen in den indicativus, en van relatieve zinnen ten onrechte in den indicativus gezet. — Op p. 55 wordt betoogd, dat Ovidius, Ibis 476 (2 maal citeert onze schrijver dien regel, beide malen verkeerd; op p. 21 noot 2 als 467, op p. 51 noot 3 als 472) den dood der oude vrouw Macelo vermeldende, blijkens het scholion op die plaats, Nicander heeft gevolgd in strijd met Callimachus en Nonnus, die haar bij de verdelging der Telchinen gespaard lieten blijven, dat intusschen 't scholion misschien corrupt is zoodat: revera Nicandri narratio cum Callimachea conveniat. Maar als onze schrijver 't scholion goed gelezen had, zou hij gezien hebben dat de eerste helft er van werkelijk de van Ovidius afwijkende met Callimachus overeenstemmende voorstelling aan Nicander toeschrijft, en vervolgens met „Sed" de voorstelling van Ovidius daartegenover wordt geplaatst. Hier is dus voor de fout in 't betoog het worstelen met het Latijn niet aansprakelijk. En evenmin is het dat voor den ongedisciplineerden gedachtengang in 't bestrijden der (misschien terecht) aan Callimachus toegeschreven meening, dat de dienst der Corycische nymphen op Ceos daarheen van den Parnassus is overgebracht. Dat die dienst Praehelleensch was moest hier niet als argument gebruikt zijn (p. 82), daar de schrijver zelf ('t zij te recht of te onrecht) om dat Praehelleensche te bewijzen Ov. Met. 318—321 aanhaalt waar van de Corycische nymphen *op den Parnas-*

Digitized by Google

sus sprake is. Van den anderen kant moest de vraag gesteld zijn (ook al kon ze wellicht niet beantwoord worden), *waarom* laat Callimachus de nymphen van den Parnassus naar Ceos jagen?

Bedenk ik dat deze dissertatie ook in 't buitenland zal beoordeeld worden, dan verheug ik mij des te meer dat we kunnen wijzen op proefschriften als van Smits, Enk, Slijpen, Wagenvoort, om geen andere te noemen.

Arnhem. Matthée Valeton.

O. Rossbach, Castrogiovanni, das alte Henna in Sizilien, nebst einer Untersuchung über griechische und italienische Todes- und Frühlingsgötter. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2.40).

Op een twaalf paginaas groote, tamelijk mat geschreven, toespraak tot een auditorium van geografen over het oude Henna volgen 33 pag. compres gedrukte noten, waarvan 21 handelen over Frühlings- en Todesgötter. De speech is daardoor bijzaak geworden. Met de conclusies betreffende de localiseering van de godenbeelden en de tempels en de altaarstelling, kan ik me, zoo uit de verte beschouwd, best vereenigen, maar de beschrijving van het Pergusa-meer is me onbegrijpelijk; de omtrek is 674 m. en het oppervlak 1.839 qkm.! Is het werkelijk zoo'n klein meertje, dat men er in een minuut of zeven omheenloopt, dan is het oppervlak hoogstens 0.028.392 qkm.! De omtrek zal wel niet goed zijn.

Maar nu de hoofdzaak. Het is duidelijk, dat voorjaars- en doodsgoden elkaar onder de aarde ontmoeten. Beider chthonisch karakter vormen dus de overeenkomst. Onder het motto πολλῶν ὀνομάτων μορφὴ μία behandelt Schr. dan een reeks dergelijke goden of godenparen: Kaineus-Kainis, Tennes-Hemithea, Biennos-Bianna; Odysseus wordt krachtens zijn epitheta met Ares in verband gebracht en en passant wordt de relatie van dezen god met de lente verklaard; immers de groeikracht van de natuur slaapt 's winters en de veldtocht begint in het voorjaar. Het rammelen met ancilia en Mars' lans onder het uitroepen van „Mars vigila" (wat wel niet precies: „ontwaak" beduidt) wijst er op. Mars is in elk geval wel degelijk lente- of landbouwgod naast oorlogsgod. Ook Odysseus is eenigen tijd verborgen in de holen van de Verberggodin e. a. Zijn redding door een ram ('t offerdier van Mars) uit Polyphemos' grot doet ons denken aan Phrixos en Helle en de met rammen versierde schepen en dus aan 't Trojaansche paard, dat eigenlijk een schip was. Dan komt de etymologie van het woord Odysseus ter sprake en wordt de samenhang met Olyktor waarschijnlijk gemaakt. De Giganten zijn zonen der Aarde en Odysseus heeft veel overeenkomst met hen; zijn slapen bij den Phorkyshaven en het bergen zijner schatten in de Nymphengrot bewijzen zijn chthonischen aard en in dezelfde richting voert ons de naam van zijn vader Laërtes (vereeniger van het volk), een bijnaam van Hades. Daaraan knoopt Schr. eenige beschouwingen over de slangelijven der Giganten en den slang als Beigabe van chthonische goden. Odysseus' relaties zoowel met Apollo als met Hermes, welke laatste zelfs zijn stamvader is (de gave der meineedigheid door dezen aan zijn grootvader Autolykos gegeven had ook nog genoemd kunnen worden), de overeenkomst in de hoofddeksels, die ook weer naar den Hades wijzen (Hadeskappe) en in den ram (hoewel Hermes den ram draagt terwijl Odysseus door den ram gedragen wordt), niets van dat alles wordt vergeten. Dan volgen in de rij der lente- en doodsgoden Anytos (voleinder) en Kronos. Tot mijn leedwezen spreekt Schr. weinig over de „Verdoppelung" en over Penelope hooren we ook niet veel. Oinomaos' verbrande huis brengt ons tot den zuil- en boomcultus en het ithyphallische element, dat in krijgs- en voorjaarsgoden best past. Wat Aias betreft sluit Schr. zich aan bij Vürtheim; Kadmos, die ergens ἀλήτης wordt genoemd, doet ons denken aan Odysseus in Bettlergestalt; Kalymnos (καλύπτω), Aleuas (der Abwehrer), de Tropaia van Zeus, waarvan het hoofdbestanddeel een paal is, passeeren vervolgens de revue enz. enz. enz.

Men leest dergelijke uiteenzettingen altijd met belangstelling, al moet men wel eens een keer terugslaan om de overgangen weer te vinden, die uit den aard der zaak nog al luchtig zijn. Overtuigd wordt alleen, wie overtuigd wil worden. Om maar bij Odysseus te blijven: het groote gewicht, dat aan den ram gehecht wordt en aan het kussen van de aarde, doet zonderling aan. Op enkele punten wordt een helder licht geworden, waardoor de rest in een des te dichter duisternis komt te staan. Die rest is vom Epos beeinflusst, erfunden of offenbar willkürlich geändert. Maar dit neemt niet weg, dat Schr. best gelijk kan hebben en dat hij veel waarschijnlijks en interessants heeft gezegd. Bewondering wekt ook zijn uitgebreide lectuur. Van der Loeffs studie over de Messeensche mysteriën (VI Philologencongres p. 175 vlgg.) bleef hem onbekend, anders had hij haar waarschijnlijk bestreden.

Alkmaar. E. van Hille.

Sct. Aur. Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII tertium recognovit **B. Dombart.** Vol. I, Lib I-XIII. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 5, geb. M. 5.60).

Daar Dombart zelf deze uitgaaf van Augustinus' hoofdwerk niet geheel ten uitvoer heeft kunnen brengen is door A. Kalb en mede door O. Stählin er de laatste hand aan gelegd.

Van de inleiding handelt het eerste gedeelte, p. VI-XIII, getrokken uit de voorrede van E. Hoffmann van diens uitgaaf, over de voornaamste codices in 't algemeen, het tweede gedeelte, p. XIII-XXXIII over de verwantschap en het verschil der codices in de twee eerste boeken van „De civitate Dei"; aan het slot is er een stemma opgemaakt.

De uitgaaf zelf gaat van een beperkt, maar toch niet te gering aantal kritische aanteekeningen vergezeld en getuigt over 't algemeen van juist inzicht zoowel als van degelijke studie. Conjecturen worden er slechts enkelen geopperd: p. 225 regel 14 (in boek V c. 18) zouden ook wij aan ipsum boven illum de voorkeur geven.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Digitized by Google

W. de Grüneisen, Le portrait d'Apa Jérémie. Note à propos du soi-disant nimbe rectangulaire. (Extrait des mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Tome XII, 2e partie). Paris, Klincksieck, 1912. (Pr. fr. 2.30).

De Russische archaeoloog, die zich ten taak stelde de muurschilderingen van de in 1900 op het Forum Romanum ontdekte vroeg-middeleeuwsche kerk Sancta Maria Antiqua toe te lichten en als vrucht van zijn werk eenige opstellen publiceerde in Italiaansche en Russische tijdschriften en twee jaar geleden in vereeniging met anderen een groot (en duur) prachtwerk met uitvoerigen tekst geheel gewijd aan die kerk uitgaf, bespreekt hier — na wat hij over hetzelfde onderwerp zeide in het 29ste en 30ste deel (1906—1908) van het *Archivio della R. Società Romana di storia patria*, in het *Bollettino della Società Filologica Romana* n⁰. 10 en in *Le portrait* (Rome, 1911) — nog weer eens den oorsprong van wat men gewoon is den „vierkanten nimbus" te noemen.

Het betoog is in 't kort 't volgende.

Het vierkant of de rechthoek, die we achter het hoofd van vele fresco- of miniatuurfiguren geschilderd vinden, heeft niets te maken met een heiligenschijn of glorie, welke iemand reeds bij zijn leven toegekend zou zijn. De verklaring van Durandus in zijn *Rationale* (lib. I c. 3): „Cum vero aliquis prelatus aut sanctus vivens pingitur, non in forma scuti rotondi, sed quadrati corona ipsa depingitur, ut quatuor virtutibus cardinalibus vigere monstretur, prout in legenda Gregorii habetur", is niet vereenigbaar met de plaats van Johannes Diaconus in het leven van den h. Gregorius (IV 88), waarop Durandus toch zinspeelt: „Circa verticem vero tabulae similitudinem, quod viventis insigne est, praeferens, non coronam. Ex quo manifestissime declaratur, quia Gregorius, dum adviveret, suam similitudinem depingi salubriter voluit..." (Migne, *P. L.* LXXV 230, 231).

De oudere schrijver is dichter bij de waarheid. Als een portret tegen zulk een achtergrond staat, geeft het de trekken van den gestorvene bij zijn leven weer, niet de voorstelling, die men zich van hem maakte in vergeestelijkten toestand.

Den oorsprong van dit op het eerste gezicht zeer curieuze onderscheidingsteeken zoekt De Grüneisen in Egypte.

De oude Egyptenaren beeldden hun dooden herhaaldelijk af in aardschen vorm staande vóór hun graf of vóór een tempel. Op lijkwaden van den Grieksch-Romeinschen tijd vindt men van het vroeger uitvoerig geteekend heilig gebouw nog slechts den „pyloon" of van het graf de deur; het portret van de doode, dat hoofdzaak werd, komt dan in een lijst te staan in het bovenste deel van den pyloon of van de grafdeur. Ten slotte bleef op het houten plankje, dat boven het hoofd van de mummie in de windselen bevestigd de levende trekken van den doode weergaf, van de heele vroegere voorstelling alleen de rechthoekig begrensde, meestal blauw gekleurde, *fond* achter het hoofd over, die soms boven de schouders is afgesneden, soms er achter verdwijnt. „Cet encadrement... devint... comme le signe hiéroglyphique du portrait sépulcral."

Toen keizer Theodosius verbood dooden van portretten te voorzien, ging de lijst om het hoofd van het doodskleed over op den muur, zonder andere beteekenis dan dat een gelijkenis, geen ideaal afbeeldsel bedoeld werd.

'n Enkele maal echter, b.v. in het geval van den vijfde-eeuwschen Egyptischen kloosteroverste Jeremias, den *Apa Jérémie* van den titel, treft men om het hoofd twéé lijsten aan: een rechthoekige en een ronde. Hoe is dit te verklaren?

Wanneer de Egyptenaren den doode weergeven als toevend vóór zijn graf, vertoont hij nog zijn aardsche trekken, maar zoodra Anoebis met hem de doodenboot bestijgt, verandert hij van gedaante: de vorm van het vergankelijk leven valt van hem af en die van het eeuwige verschijnt. Dergelijke metamorphosen liggen in de lijn van de Egyptische psychologie, die dubbelgangers (*ka*) en verschillende zielen kent.

Een lijkwa uit het Louvre, door De Grüneisen op zijn tweede plaat (ook reeds in het bovengenoemde Bollettino), afgebeeld, stelt ons deze gedaanteverwisseling vóór. Naast het realistisch portret van den afgestorvene, *wiens hoofd tegen een tempelpyloon afsteekt*, staat de vergeestelijkte vorm, *een ronde schijn omgeeft het hoofd.*

Hier blijkt, dat de Egyptenaren iederen doode een aureool toekenden. 't Was dus inheemsche traditie, die den Apa Jeremias voorzag met den rechthoek — die bewijst, dat de schilder de aardsche trekken van den doode voor zich zag — en de aureool — die aangeeft, dat de geëerde overste al tot een beter bestaan was ingegaan. — De nimbus van het Nijlland heeft dus een andere beteekenis dan die van het Westen, welke, afgeleid als ze is van de stralenkrans der keizers, steeds uitzondering en kenmerk van heiligheid bleef.

In de latere middeleeuwen vindt men ook herhaaldelijk den „vierkanten nimbus", maar dan wordt er volstrekt niet op gelet of de geëerde persoon kort of lang geleden gestorven is, hetgeen bewijst, dat de oorspronkelijke beteekenis geheel vergeten was. Op een miniatuur van een 12e-eeuwsch handschrift (plaat IV) worden de vierkante en de ronde nimbus tegelijk zelfs gedragen door... den heiligen Johannes. —

Misschien zal de verklaring, die De Grüneisen geeft van het vierkant achter de hoofden, wat te naief schijnen, maar men vergete niet, dat de in aanmerking komende voorstellingen decoratief zijn en met de werkelijkheid volstrekt geen rekening houden, en bovendien liturgisch, dus zooveel mogelijk onveranderlijk. Hoe eigenaardig soms niet meer begrepen bizonderheden behouden blijven, leert ons niet alleen het „mummieplankje" achter het heiligenhoofd (het verband tusschen het Egyptisch en het Christelijk gebruik zag reeds jaren geleden Wilpert — zie De Grüneisen in het *Archivio* dl. XXIX p. 229 —, het werd trouwens gesuggereerd door de woorden van Johannes Diaconus „circa verticem tabulae similitudinem"), maar ook b.v. wat op het jongste kunsthistorisch congres de heer Bertini-Calosso meedeelde over de overeenkomst van de afbeeldingen van de Dormitio Virginis (ἡ κοίμησις) met de Egyptische voorstelling van het wegzweven van de zichtbare ziel, die na den dood het lichaam verlaat. De Egyptische ziel is wit, maar lijkt

overigens op het lichaam; zoo is het ook met de ziel van de Maagd, die door haar zoon wordt meegenomen naar het dal van Josaphat: ze is het welgelijkend portret van de Moeder Gods, maar in het wit gekleed.

De legende van de Dormitio werd aanvankelijk door de kerk als gnostisch verworpen, maar sedert de negende eeuw vindt men ze overal. Voor de Egyptische speculatie schijnt de Katholieke Kerk in de eerste eeuwen doodsbang geweest te zijn (Verg. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*², München 1912, bl. 95). Ook de Openbaring van Johannes werd pas laat gecanoniseerd, misschien omdat ze als strijdschrift tegen de gnosis (G. A. van den Bergh van Eysinga op het laatste Congres voor Godsdienstgeschiedenis) te veel van die ketterij vertelde (Men verg. in dit verband met de „witte ziel" b.v. Openbaring 3.5 en 7.9). Al het Egyptische schijnt geweerd te zijn, ook het portret met het plankje vindt men, behalve in de aangehaalde plaats van Johannes Diaconus, die er van spreekt als van een bizonderheid, pas in de 8ste en 9de eeuw in Rome en elders.

Historisch zou ik dit weer opduiken van het veroordeelde zóó willen verklaren (De Grüneisen spreekt er niet van). Tusschen het midden en het einde van de zevende eeuw slaagden de Arabieren er in de Byzantijnen Egypte en Noord-Afrika af te nemen. De Egyptische monnikken moeten weg uit hun land, 't kloosterland bij uitnemendheid; in Byzantium beletten hun de Iconoclasten nieuwigheden in te voeren, in Rome vinden ze goed onthaal; dáár komt dan ook het eerst een deel van hun iconographie te voorschijn. Zoo is eveneens verklaard, dat men lang gelooven kon, dat de vierkante nimbus oorspronkelijk Romeinsch is. —

Wanneer na den donkeren tijd der Avaren en Saraceneninvallen het Westen tot zich zelf komt, is de oorsprong der symbolen vergeten. Honorius, Sicardus en Durandus verklaren alles uit den Bijbel en de kerkvaders. Waartoe dat leidt blijkt b.v. hier in Durandus uitleg van het *scutum quadratum*, als zinspelend op de vier hoofddeugden.

Door zijn aannemelijke interpretatie van de *tabula circa verticem* heeft dus De Grüneisen weer een der draden afgesneden, die men gespannen waande tusschen het geloof van de vroege en dat van de late middeleeuwen en de Académie des inscriptions et belles lettres heeft 'n goed werk gedaan door den schrijver gelegenheid te geven te spreken tot een wat grooter publiek dan de Romeinsche tijdschriften, waarin hij zijn ideeën vroeger publiceerde, bereiken.

Rome. H. M. R. Leopold.

C. Serrurier, Pierre Bayle en Hollande. Etude historique et critique, avec deux planches. Apeldoorn, Dixon et Cie, z. j. [1]).

Een der grootste bewonderaars van Bayle, zijn vriend Jacques du Rondel, heeft het hem voorspeld dat hij eens het lot zou deelen van zijn 'Illustre Camarade de bronse' (Erasmus). De voorspelling is uitgekomen toen, in 1905, onze filosoof *fratres inter ahenos* werd opgenomen' maar — en dit heeft de vriend zeker nooit gedacht — te Pamiers in het eigen geboorteland en niet in het tweede vaderland, het land van zijn werkzaamheid, te Rotterdam. Zoodat Mej. Serrurier aan het slot van haar werk hem te recht kan noemen 'le philosophe dont la ville de Rotterdam ne se montre pas fière comme elle le devroit'.

Op een enkele uitzondering na heeft de Nederlandsche geschiedschrijving zich niet met Bayle bemoeid. Zelfs Busken Huet, die toch in vele opzichten zijn geestverwant was, heeft zich, in zijn 'Land van Rembrand', van hem als 'buitenlander' en 'calvinist' met weinig woorden afgemaakt. Reeds daarom is deze dissertatie van onze landgenoote welkom te heeten. Ik heet ze dubbel welkom, omdat ze zeer leesbaar is, van een goed oordeel getuigt en m. i. in alle hoofdzaken Bayle van het juiste standpunt beschouwt. Wij moeten hem zien als leerling van Ploetarchos en Montaigne, als een psychologiseerend moraalfilosoof, en verder aan de zgn. vrijdenkers het genoegen laten te onderzoeken of hij nu veel of weinig of in 't geheel niets geloofde.

De opmerkingen die ik onder de lektuur maakte zijn meest van ondergeschikt belang, van de soort die Bayle tegen Moreri aanvoert. Als blijk van belangstelling deel ik er eenige mede.

Ad p. 7 vv. De geboorteplaats van Bayle heet *Carla*, niet *Carlat*. — P. 10 vv. Hoewel de schrijfster terecht rekening houdt met zijn temperament, zoo schijnt me toch hier de strijd tusschen eer en geweten, die een tijdelijke bekeering van Bayle tot het Katholicisme ten gevolge had, te veel als 'petite escapade' behandeld, waarbij de 'prêtre habile' te zeer op den voorgrond staat. Men vergelijke b.v. wat Gibbon in zijn autobiografie in een dergelijk geval over zich zelf en in verband met eigen ervaring over Bayle zegt. — P. 31 en 101 vv. Dat de Waalsche Kerk veel toleranter zou zijn geweest dan de Ned. Herv. en eigenlijk alleen maar Jurieu een kettermeester, kan ik niet toegeven. De schrijfster zelf zegt op p. 92 het tegendeel en nog sterker heeft Bayle zich uitgedrukt (Dict., art. Blondel, rem. K). — P. 37. Als reden van bestaan voor de universiteiten van Franeker en Groningen wordt opgegeven 'l'esprit de secte'. Het ware beter te spreken van 'l'esprit de province'. Elke souvereine provincie, elk territorium, wenschte, volgens de opvattingen van den tijd, haar eigen hoogeschool. Toen Bayle in ons land kwam, was juist toevallig Franeker als coccejaansch en cartesiaansch (onder invloed van het Friesche Hof) de meest 'vrijzinnige' universiteit: zijn cartesianisme (s. v. v.) was daar voor hem een aanbeveling. — P. 46. Niet in *Mei* 1684, maar 29 Maart werd Bayle te Franeker beroepen (Boeles, Frieslands Hoogeschool, II, 309). — P. 59 vv. De stelling dat bijgeloof erger is dan ongeloof of skepticisme is niet geheel nieuw. Bayle heeft haar van Ploetarchos, maar hij werkt ze veel geestiger uit en ze verkrijgt, in verband met andere stellingen, bij hem een veel grooter beteekenis. — P. 76 vv. 'Les Nouvelles de la République des Lettres' beteekenen veel meer in het leven van Bayle dan dit korte hoofdstuk VI doet vermoeden. Vgl. Dr. L. P. Betz, Pierre Bayle etc., Zürich 1896 (de schrijfster

[1]) Met nieuwen titel en omslag is dit — maar de uitgever verzwijgt het — de 'Thèse' (dissertatie), waarop Mej. Serrurier in 1912 te Lausanne tot 'Docteur ès Lettres' is gepromoveerd.

Digitized by Google

noemt dit boekje niet in haar 'Bibliographie', die, vooral wat duitsche werken betreft, zeer onvolledig is). Het blijkt hier dat, hoe weinig smaak voor kunst en literatuur hij overigens heeft, La Fontaine zijn lievelingsdichter was. In de ,querelle des anciens et modernes' kiest hij partij voor de laatsten, zij het dan ook behoedzaam en, als altijd, niet zonder voorbehoud. De geest van de 17e eeuw verlicht door de 'étude de la nouvelle Philosophie et celle des langues vivantes' is de zijne (vgl. Dict., art. Aconce, rem. D.). In dit opzicht staat hij boven de 16e eeuw. — P. 87. Bayle l'homme le moins passionné? In den gewonen zin, ja. Maar de 'curiosité scientifique' waarvan de schrijfster op p. 90 spreekt! En dan zijn eergevoel! Als man van eer en geweten is hij gebleven in het geloof waarin hij geboren was, al werd hij door Jurieu e. a. verketterd, en met trouwe liefde bleef hij voelen voor de glorie van Frankrijk, hoewel het hem verstooten had. Om dit te verstaan leze men zijn opmerkingen (Dict., art. Camille en Hugo Grotius) over ballingen die hun vaderland trouw bleven. — P. 111. Niet Jacques Basnage maar zijn broeder Henry is de schrijver van de 'Tolérance des religions'. — P. 118 en 212. Ik zie weinig reden om Bayle in de verwantschap van de mystieken op te nemen en voor een wegbereider van het Réveil (niet 'Aufklärung' maar 'Erweckung' is daarvoor het duitsche woord) te houden, zooals de schrijfster met Delvolvé geneigd is te doen. Zijn onafhankelijke moraal is de moraal van de eer (*honestas*, *honnêteté*) en deze staat even ver van de lijdelijkheid der vrome zielen als het kritisch denken van Bayle vreemd is aan alle speculatieve mystiek.

Ik wil niet eindigen zonder aan de schrijfster veel voldoening te wenschen van haar werk: het vinde veel dankbare lezers en het moge, in de eerste plaats bij haar zelf, tot verdere bestudeering van Bayle en van onze geestelijke betrekkingen in de 17e en 18e eeuw aanleiding geven!

Amsterdam. T. J. de Boer.

Shridhar V. Ketkar, An Essay on Hinduism. London, Luzac and C°. 1911. (Pr. sh. 5).

De volledige titel van dit boek van eene kleine 200 bladzijden in klein octavo luidt: „An Essay on Hinduism, its Formation and Future, Illustrating the Laws of Social Evolution as reflected in the History of the Formation of Hindu Community" en kondigt zich tevens aan als het tweede deel van *History of Caste in India*. Het blijkt echter niet, dat er reeds een eerste deel hiervan verschenen is, en de „Introduction", die aan de 10 hoofdstukken en twee appendices, waaruit het werk bestaat, voorafgaat, draagt geheel het karakter van eene inleiding die aard en doel van zulk eene geschiedenis van het Hindoe Kastetype aan moet geven. Ook in het eigenlijke werk wordt meer dan eens op die „History of Caste" gewezen als iets dat nog komen moet.

De auteur, M. A. en Ph. D., die nog andere titels draagt, o. a. van „ex-President of the Society of Comparative Theology and Philosophy, Cornell Univ. U.S.A." heeft in de Vereenigde Staten gestudeerd en is een bewonderaar van Amerikaansche toestanden en tot op zekere hoogte van de Amerikaansche maatschappij. Met het schrijven van zijn boek stelt hij zich vooral ten doel, Europeesche en Amerikaansche menschen in te lichten over het Hindoeïsme en zijne kastenwereld, en de groote verschillen tusschen de Hindoe mentaliteit en die van den Westerling scherp te doen uitkomen. Het komt mij voor dat de heer Ketkar daarin goed is geslaagd.

Aan Westersche menschen en Christenen die de Hindoes weinig of niet kennen, moet de heldere en verstandige uiteenzetting der tegenstellingen tusschen onze begrippen als „religie" en „secte", en wat daaraan in het land der Hindoes meer of min beantwoordt (want „dharma" en „sampradāya" hebben een anderen inhoud) wel stof tot leering bieden. Zij zullen er uit zien, hoe onafscheidelijk het kaste-begrip is van het Hindoeïsme. Ketkar is zich de slechte kanten van de maatschappij, waartoe hij behoort, bewust. „The most important drawback", zegt hij „of the Hindu social system is its lack of integration. Hindu society is divided into water-tight compartments of over three thousand castes and of many more sub-castes. The result is disunion of the people, the worst type the world has ever seen." Maar hij is te verstandig, om het goede dat er in de kaste is, over het hoofd te zien, en neemt te goed waar om niet ontwaard te hebben, dat geslotenheid van kringen in socialen zin ook in Europa en Amerika bestaat en nadeelig werken kan, vooral wanneer de godsdienstig-sectarische splijtzwam, die van den „sampradāya", om zijn term te gebruiken, aan het werk is.

Behalve een goed en betrouwbaar exposé van den stand van zaken in het huidige Britsch-Indië, waar de Westersche denkbeelden vrijelijk met de oude traditie der „orthodoxen" in botsing zijn, vindt de lezer in dit merkwaardige boekske eene nuttige critiek op Westersche toestanden en Christelijke religie, bekeken als zij worden door een welmeenend, ontwikkeld en onpartijdig Hindoe.

Leiden. J. S. Speyer.

SCHOOLBOEKEN.

P. Ovidi Nasonis Metamorphoses für den Schulgebrauch ausgewählt und mit Anmerkungen für die häusliche Präparation versehen von **Dr. P. Brandt**, I-II. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1913. (Pr. geb. M. 3).

Nog altijd worden op vele onzer Gymnasia in Kl. III en IV Duitsche Ovidius' uitgaven met aanteekeningen gebruikt. Aan hen, die daarin geen bezwaar zien (misschien enkelen een voordeel?), zal deze nieuwe bewerking welkom zijn. Zij breekt met de aan zoovele Duitsche schooluitgaven nog steeds klevende fout van onder de verklarende noten opmerkingen in te lasschen die meer voor een docent dan voor een discent van belang zijn en die den leerling nutteloos ophouden en zijn aandacht van de tekst afleiden en hem in de war brengen, deprimeeren, of ergeren, al naar zijn aard is. Aan den anderen kant maakt Dr. Brandt het den leerlingen ook niet al te gemakkelijk; hij maakt den indruk een man van de practijk te zijn, die zich indenken kan in de behoeften van een prepareerend leerling. Hij volgt de prijzenswaardige gewoonte de aanteekeningen in een afzonderlijk deeltje bijeen te voegen.

Aan de aanteekeningen gaan vooraf een zevental regels „*die ein kluger Junge* sich gleich zu Anfang *fest* einprägt, weil sie auf jeder Seite des Textes angewendet sind".

Digitized by Google

Ook hier toont zich de meester in beperking. De regels zijn duidelijk en kort geformuleerd. Evenzoo geeft ook de lijst van eigennamen in het tekstdeeltje kort en duidelijk wat noodig is. Het aantal stukken is ruim voldoende. Dat de verhalen uit de Romeinsche voorgeschiedenis zijn weggelaten, zal weinigen hinderen. Achter de verzameling stukken, die bestemd zijn door den leerling thuis geprepareerd te worden, volgen in een „Anhang" een vijftal langere „Lesestücke zum Extemporieren", te zamen 787 verzen, voor hen die aan het eind van de 4e kl. ook graag eens ongeprepareerde stukken met de leerlingen in de klas behandelen en vertalen.

Aan de uitgave is alle mogelijke zorg besteed; de druk is duidelijk met veel afwisseling van lettertypen; zelfs in de aanteekeningen is onderscheid gemaakt tusschen vertalingen (Duitsche letter) en opmerkingen (Lat. letter). Ook van buiten zien de boekjes er smaakvol uit in keurige linnenbandjes gebonden.

Nijmegen. J. W. Th. v. Konijnenburg.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering van de Letterkundige Afdeeling van 13 October deed de heer Uhlenbeck eene mededeeling over *de conjunctief-achtige modi van het Blackfoot.* Eerst stelde hij in het licht, dat in polysynthetische talen als die van de Algonkin-groep de syntaxis en de morphologie grootendeels met elkander samenvallen. Daarna overgaande tot zijn eigenlijk onderwerp, onderscheidde spreker in het Blackfoot drie conjunctief-achtige modi: 1°. den conjunctivus, die temporale, causale en finale beteekenis heeft, en bovendien onze subjects- en objectszinnen met „dat" vertegenwoordigt, terwijl hij in bepaalde gevallen ook imperativisch en suppositioneel kan fungeeren; 2°. den subjunctivus, die hoofdzakelijk een suppositioneel karakter draagt; 3°. den irrealis, waardoor zoowel de irreëele beaming als de irreëele onderstelling worden uitgedrukt. De irrealis geldt ook als desiderativus, maar spreker toont aan, dat deze functie slechts een specialiseering is van de irreëele suppositie. Alle drie modi werden door den spreker morphologisch en syntactisch behandeld. Bijzonder veel aandacht werd daarbij gewijd aan het zoo karakteristieke onderscheid van middelpunt-vliedende en middelpunt-zoekende verbaalvormen, waarop spreker in een vorige bijdrage het eerst de aandacht heeft gevestigd.

In de 10 Oct. door de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden gehouden vergadering hield Dr. J. Verdam een voordracht over *De handschriften van den „Spiegel van 's menschen Behoudenisse."* Hij besprak twee Middelnederlandsche handschriften, waarvan het eene zich bevindt in de stedelijke boekerij van Haarlem en thans tijdelijk met al de andere Costeriana overgebracht is naar het nieuwe Frans-Hals-museum aldaar. Het is een proza-tekst van 1464 en dus jonger dan oude drukken van denzelfden tekst. Het tweede berust in het Britsch Museum en bevat een berijmde bewerking van denzelfden Latijnschen tekst: een photographische reproductie daarvan is vervaardigd voor de boekerij van de Maatschappij der Ned. Letterkunde. Het hs. is hoogstwaarschijnlijk uit het begin der 15de eeuw en de tekst kan onmogelijk van Maerlant zijn, zooals gemeend werd door de heeren Gaillard en De Flou, die er gedeelten van medegedeeld hebben in de verslagen der Kon. Vlaamsche Academie. Spr. vertelde het een en ander over den inhoud: een opsomming van Oudtestamentische feiten en gebeurtenissen, die op Nieuwtestamentische worden toegepast of als de voorspelling daarvan worden voorgesteld; hij toonde het Vlaamsche karakter aan der taal van het Londensche handschrift en deelde er uit mede hetgeen voor onze kennis van het Mnl. van belang mag worden geacht. In het Haarlemsch handschrift zijn geen illustraties, wel daarentegen in het Londensche, hetwelk in dezen overeenkomt met de oude Lat. en Mnl. drukken, die een groot aantal houtsneden bevatten waarin voor het grootste deel dezelfde voorstellingen worden gevonden doch in bizonderheden anders bewerkt. Uit de vergelijking van de illustraties met de houtsneden is zonder twijfel voor de middeleeuwsche kunst een en ander te leeren, doch deze zaak moest spr. als niet tot zijn bevoegdheid behoorende aan het onderzoek der deskundigen overlaten. Van belang is het dat een aantal voorstellingen die in den Spiegel worden gevonden door Jhr. Dr. J. Six ook zijn aangetroffen als muurschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen. — De heeren Kalff, Heinsius, Blok, de Vries en Boekenoogen maakten enkele opmerkingen naar aanleiding van het gesprokene.

Hierna deed Dr. D. C. Hesseling eenige mededeelingen over het Yersey Dutch. In de staten New-Yersey en New-York worden nog enkele honderden bejaarde menschen gevonden die een Nederlandsch spreken dat in rechte lijn afstamt van de taal der eerste kolonisten. Vóór 50 jaar werd die taal nog algemeen gesproken, ook door Franschen, Duitschers en Engelschen, die zich in het land hadden gevestigd. De heer Dyneley Prince, Professor aan de Columbia-University, heeft een korte beschrijving gegeven van de spraakkunst en 't vocabularium van dit Yersey Dutch en een paar korte teksten gepubliceerd. Spr. behandelde die teksten en vergelijkt de taal er van met het Afrikaansch. Hij komt tot de slotsom, dat de eigenaardigheden van het wegstervend idioom op herkomst uit het zuidelijk deel van ons land wijzen en dat de geringe graad van verandering — hoewel de vestiging der Hollanders in Amerika ouder is dan die in Zuid-Afrika — verklaard wordt door minder nauwe aanraking met een haven- en slaventaal als het Maleisch-Portugeesch op het Zuidelijk halfrond. — De voordracht gaf de heeren Knappert en Blok aanleiding tot een paar opmerkingen.

Op 8 October l.l. aanvaardde de heer Dr. N. van Wijk het ambt van gewoon hoogleeraar in het Slavisch aan de Rijksuniversiteit te Leiden met het uitspreken van een redevoering, die bij de firma Wolters te Groningen is uitgegeven onder den titel *Balties-Slaviese Problemen.* Bij wijze van inleiding betoogde de heer van Wijk het groote nut van de studie der Balto-Slavische talen, ook voor hen die bij voorkeur andere vormen van het Indogermaansch beoefenen, en in het bijzonder wees hij er op, dat verschijnselen in Slavische dialecten soms een groote gelijkenis hebben met wat in Nederlandsche dialecten wordt waargenomen. Daarna kwam hij tot het vraagstuk van de betrekking tusschen de beide groepen van het Balto-Slavisch. De gewone beschouwing is deze, dat er eens ééne afdeeling van het Indogermaansch is geweest, waaruit zoowel de moedertaal van alle Slavische talen als die van alle Baltische is ontstaan. Meillet heeft die opvatting bestreden: volgens hem moeten de gelijkenissen tusschen Baltisch en Slavisch daaruit worden verklaard, dat twee vormen van Indogermaansch, die van den beginne af veel overeenkomst hadden, gelijksoortige veranderingen hebben ondergaan, doordat de volken, die deze talen spraken, in gelijksoortige omstandigheden hebben geleefd. De spreker gaf een denkbeeld van de polemiek over dit onderwerp, en meende Meillet in het ongelijk te moeten stellen. Dit betoog bracht den spreker tot een ander punt, nl. de algemeene geneigdheid der Slavische talen voor open lettergrepen, een neiging die ook bij het Fransch wordt opgemerkt, en die naar de meening van den spreker in verband staat met een gelijksoortige verandering van tweeklanken in het Slavisch en in het Fransch. Noch voor het Fransch, noch voor het Slavisch kan men dat verschijnsel uit bepaalde oorzaken verklaren, want het thans geliefkoosde argument van „taalmenging" is hier niet toe te passen. De redevoering eindigde met de gewone toespraken.

Digitized by Google

Het rectoraat der Vrije Univ. te Amsterdam is op 20 October jl. overgedragen aan den nieuwen rector-magnificus Mr. P. A. Diepenhorst.

Gelijk men weet, is aan Prof. Kern bij gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag op 6 April ll. van wege het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde het Eerste Deel aangeboden van zijne *Verspreide Geschriften*, die voor rekening van het Instituut worden uitgegeven en een aantal deelen zullen omvatten. Deze hulde aan den grootmeester der Nederlandsche Indologen gebracht heeft navolging gevonden. Op 14 Maart 1914 hoopt de grootmeester der Fransche Indologen, A. Barth, zijn tachtigsten verjaardag te bereiken en het plan is gemaakt hem te eeren door in eene publication d'ensemble zijne verspreide opstellen, zijne „Oeuvres" te verzamelen. Zij zullen vier deelen beslaan en worden verkrijgbaar gesteld tegen de prijs van 30 frcs. bij inteekening, 40 frcs. voor niet-inteekenaars. De bedoeling is de „liste des souscripteurs" alsmede zooveel deelen als dan verschenen zullen zijn den jubilaris op zijn feestdag aan te bieden. De uitgave geschiedt bij E. Leroux, 28 rue Bonaparte, Parijs, die de inteekenbiljetten op verzoek doet toekomen. J. S. S.

Wij vestigen de aandacht op den onlangs verschenen 2den druk van de *Nederlandse Woordelijst volgens de beginselen van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal" sumengesteld* door Dr. R. A. Kollewijn, Dr. F. Buitenrust Hettema en Dr. J. J. Salverda de Grave (uitg. W. E. J. Tjeenk Willink, Zwolle; pr. *f* 0.60. geb. *f* 0.80).

Bij de redaktie is ingekomen het tweede deel van de *Lexicographische Varia* van dr. F. P. H. Prick van Wely. Hij onderwerpt hierin Herckenraths Fransch-Hollandsch en Hollandsch-Fransch Woordenboek aan een nauwkeurige kritiek. Ook door andere geschriften (o. a. *Lexicographische Dubbeltongigheid*) bewijst de schrijver, op wiens werkzaamheid het *Museum* meer dan eens de aandacht heeft gevestigd, hoezeer hij niettegenstaande de verre afstand waarop hij van het moederland en van Frankrijk is, zich op de hoogte houdt van het taalkundig en letterkundig leven aldaar.

In het najaar van 1912 verscheen het 11e jaarverslag der Gutenberg-Gesellschaft met een Beilage: *Die moderne Buchkunst in Deutschland* door J. Schinnerer. Dit verslag bevat uit den aard der zaak gegevens van meer particulier karakter. Het dient echter gereleveerd te worden, dat het ledental in Nederland van 8 in 1911 thans tot 9 is gestegen, en dat in de *Veröffentlichungen* eerlang het licht zal zien een werk van Hans Koegler, bevattende een catalogus van alle sier-initialen, die in de Baselsche drukken gebruikt zijn tot in het midden der 16e eeuw. Ook dit is voor Nederland van belang. De min of meer verdachte Bijbels, welke in het begin der 16e eeuw in Nederland verschenen, droegen soms het valsche drukkersadres Basel, en zeker is, dat de vele Baselsche drukken, die in verband stonden met de leer der Hervorming, ook op typografisch gebied invloed gehad hebben op diezelfde drukken in Nederland. Behalve den tekst, copieerde men ook de typen, titelranden, initialen enz.

De Bijlage tot het *Jahresbericht*, een voordracht van Schinnerer over moderne boekkunst in Duitschland, geeft een beknopt overzicht van wat daar tot nu toe op dit gebied gepraesteerd is. Nieuws bevat zij niet. Doch dat is ook niet noodig voor een voordracht op een jaarvergadering, waar men meer pleegt te komen, om elkaar weer eens te zien en te spreken, en daarna gezellig te dineeren, dan om zware, wetenschappelijke kost te verwerken. En in alle geval heeft Schinnerer's voordracht dit nut, dat zij de toehoorders nog eens duidelijk maakte, dat de studie van de incunabelen niet een soort sport is, maar dat zij, om van het overige nut nog te zwijgen, de moderne boekkunst in het leven geroepen heeft, die in haar wezen niets anders is, dan de toepassing der aesthetische principeen, welke de 15e-eeuwsche incunabeldrukkers volgden bij het totstandbrengen van zoovele meesterwerken van techniek en fijne smaak, die nog heden ten dage ieders bewondering wekken.

Woerden. B. Kruitwagen, O. F. M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1913, Sept.: G. Perrot, Un helléniste allemand: U. v. Wilamowitz-Moellendorf, I. — L. Bréhier, Le théâtre relig. à Byzance (slot). — R. Pichon, Les travaux récents sur les *Bucoliques* de Virgile (slot). — Variétés.

Jahresh. d. österreich. archäol. Instit., XV, 2: J. Six, Altgriech. Gewebemuster u. Webetechnik. — Ch. Huelsen, Vier bacchische Reliefs im Kasino Borghese. — Dez., Trajanische u. Hadrianische Bauten im Marsfelde in Rom. — W. Klein, Pompejanische Bilderstudien. — F. Hauser, Die lokrischen Mädchen. — A. Hekler, Forschungen in Intercisa. — A. v. Premerstein, Griech.-Römisches aus Arkadien. — C. Praschniker, Bronzene Spiegelstütze im Wiener Hofmuseum. — A. v. Netoliczka, Die Manteltracht d. archaischen Frauenfiguren. — H. Sitte, Eine archaist. Frauenfigur. — Beiblatt.

Atene e Roma, 1913, Maggio-Giugno: G. Pesenti, Le „Odae adespotae" di G. Leopardi. — A. Minto, Di un relievo marmoreo con il ratto di Ganimede. — 'Le Baccanti' al Teatro di Fiesole. — V. Costanzi, Il periodo più antico della storia greca. — F. Ramorino, Ancora sul miglior metodo d'insegnare la sintassi latina. — P. Fabbri, Stornelli e fescennini.

Nieuwe Taalgids, VII, 5: J. H. van den Bosch, Taal is klank. — E. Kruisinga, Klankleer in de klas. — Ph. J. Simons, De voornaamwoordelike aanduiding van de abstrakta (slot). — J. Koopmans, De pedagogiese zijde van het spellingvraagstuk.

Zeitschr. f. deutsche Philol., XLIV, 4: P. Sparmberg, Die mundartl. szenen in den dramen des Joh. Bertesius. — G. Nutzhorn, Murbach als heimat d. ahd. Isidorübersetzung. — Miszellen.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVII, 5: E. Winkler, Zur Lokalisierung des sogenannten *Capitulare de villis.* — L. Wiener, Byzantinisches. — E. Werder, Zur Ursprungsfrage der *Conti di antichi cavalieri.* — Vermischtes. — Besprechungen.

Archiv f. d. Stud. d. neueren Sprachen u. Liter., CXXIX, 3-4: E. Schmidt, Bemerk. z. Chronol. von 'Wilh. Meisters theatralischer Sendung'. — W. Richter, Johann v. Nepomuck im Schuldrama. — O. Müller, Handschriftliches aus Herders Bückeburger Zeit (slot). — W. Seelmann, Parallellen zu Fritz Reuters Läuschen. — Erdmann, Zwei engl. Bearbeitungen d. Psyche-Sage aus dem 17. Jhrh. — F. Olivero, Sulle liriche di Francis Thompson. — H. Hecht, Die 'Merry Muses of Caledonia' und Burns' 'Court of Equity'. — E. Brugger, Z. Tristan-Roman (verv.). — L. Jordan, Die Münchener Voltairehandschriften, III. — L. Gauchat, Lazarillo de Tormes u. d. Anfänge des Schelmenromans. — Kleinere Mitteilungen,

CXXX, 1-2: H. C. Wyld en A. Brandl, Henry Sweet. — W. Suchier, Eine mittelniederl. Bearbeitung altfranz. Minnefragen. — Th. Zachariae, Aufführung von Jesuitendramen in Indien. — F. Brie, Zwei mittelengl. Prosaromane: The Sege of Thebes u. The Sege of Troy. — J. de Perott, Die Hirtendichtung des Feliciano de Silva u. Shakespeares

Digitized by Google

Wintermärchen. — H. Hecht, Die 'Merry Muses of Caledonia' und Burns 'Court of Equity' (slot). — J.-M. Carré, La corresp. inéd. de Harriet Martineau et de Henry Crabb Robinson. — H. Urtel, Prolegomena zu einer Studie über die roman. Krankheitsnamen. — E. Brugger, Z. Tristan-Roman (slot). — F. Baldensperger, La chronol. du séjour de Voltaire en Angleterre et les *Lettres philosophiques*. — P. Sakmann, Das Rousseauproblem u. seine neuesten Lösungen. — Kleinere Mitteilungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVIII, 5: Droogendijk, Een weezenoproer te Rotterdam 1809. — Spat, De plaats van het matriarchaat in de sociale cultuur (slot). — Schuiling, Het Panama-kanaal.

Rev. Historique, CXIV, 1: Cans, Le rôle politique de l'assemblée du clergé pendant la Fronde. — Reverdy, Les relations de Childebert II et de Byzance. — Bulletin Historique (Belgique; l'Islam; Allemagne; Russie).

Hist. Zeitschrift, III, 2: Kaerst, Entwicklung und Bedeutung der universalgeschichtlichen Anschauung, II. — Beloch, Die Volkszahl als Faktor und Gradmesser der historischen Entwicklung. — Miszelle.

III, 3: Judeich, Die Gesetze des Gaius Gracchus. — Vigener, Gallikanismus und episkopalische Strömungen. — Meinecke, Zur Beurteilung Rankes. — Miszellen (Kern, Genealogie. — Missalek, Die ältesten Formen der slavischen Siedlung).

English Hist. Rev., 1913, July: Davis, Anglo-Saxon Lacos. — Brooks, Arab occupation of Crete. — Poole, The publication of Great Charters by the English kings. — Keith, The trading privileges of the royal burghs of Scotland. — Van Dijke, The Estates of Pontoise. — Hill, The old Sepoy officier. — Notes and Documents.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXX, 8: 40-jarig bestaan. — Van Baren, Vertikale bouw der zeeduinen. — Wieder, Jan van Riebeeck. — Hirschi, Geologische Beobachtungen in Ost-Celebes. — Witkamp, Soemba IV (slot). — Gooszen, Hoe Ned. Nieuw-Guinea geëxploreerd werd. — Mededeelingen.

Gids, 1913, Oct.: Berlage, Koning Oedipus en de voorstellingen op Sonsbeek.

Onze Eeuw, 1913, Oct.: Hoogewerff, De Nederlanden in 1622. — Krämer, Nog steeds een raadsel? (IJzeren masker).

Tijdspiegel, 1913, Oct.: De Kock, Waarom de Max Havelaar geschreven werd.

Indische Gids, 1913, Juli: Adriani, Ontdekkingsreis naar het Possomeer 1865. — De Hullu, De O.-I. C. en St. Helena in de 17de eeuw. — Habbema, Taalstudie.

Oct.: D. A. H., Dienaren der Engelsche O.-I. C.; Kalff, Officieele feestdagen.

Studiën, LXXX, 2-4: F. de Bruijn, De strijd om de Eolithen. — J. J. G. Boelen, Vier Maria-Hymnen. — B. W. Speekman, De oudere Romantiek. — Mededeelingen.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Beitr. z. lat. Syntax: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 40 (Bäckström).

Bloemink, Garde d'honneur: Tijdschr. voor gesch. XXVIII, 5 (de Boer).

Brugmans en Oppermann, Atlas der Ned. palaeographie: Hist. Zeitschr. III, 2 (Kaiser).

Cohen, De magistratibus Aegyptiis: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 43 (H. Philipp).

Colenbrander, Gedenkstukken, IV-VI: Engl. Hist. Review 1913, July (Lambert).

Diferee, Gedenkboek: Tijdschrift voor gesch. XXVIII, 5 (de Boer).

Eymael, Huygens' Trijntje Corn.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 3-4 (Duflou).

Franck-van Wijk, Etymol. Wdb.: Idg. Forsch., Anz XXXII (Schönfeld).

Godée Molsbergen, Jan van Riebeek: Arch. belges 1913. n°. 8 (v. Kalken).

Hesseling et Pernot, Ἐρωτοπαίγνια: Atene e Roma 1913, Maggio-Giugno (P. E. P.).

Hettema, Historische schoolatlas: Onze Eeuw 1913, Oct. (Kielstra).

Heuvel, H. M. Post: Onze Eeuw, 1913, Oct. (Haspels).

Van Hogendorp, Willem v. Hogendorp: Indische Gids 1913, Juli.

De Jong, Studies over Literatuur: N. Taalg. VII, 5 (de Vooys).

De Josselin de Jong, Levend en levenloos in het Indogerm.: Rev. Crit. 1913, n°. 39 (Meillet).

Knippenberg, Anslo: Studiën LXXX, 2-3.

Kloos, Rhijnvis Feith, Bloemlezing met Inleiding: N. Taalg. VII, 5 (H. G. ten Bruggencate).

Van Leeuwen, Ilias I-XII: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, n°. 37 (Stürmer).

Van Leeuwen, Homerus: Onze Eeuw 1913, Oct. (K. Kuiper).

Meilink, Hanzesteden: Arch. belges 1913, n°. 8 (Huisman).

Naber, Kemper: Tijdschr. voor gesch. XXVIII, 5 (de Boer).

Petit, Repertorium: Tijdschr. voor gesch. XXVIII, 5 (de Boer).

Roland Holst, Rousseau: Onze Eeuw 1913, Oct. (Saussaye).

Schönfeld, Altgerm. Pers.- u Völkernamen: Idg. Forsch., Anz. XXXII (v. Grienberger).

Slijpen, De carmin. Horatii etc.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 3-4 (P. T.).

Thierry, Aegypt. Koningschap I: Rev. Crit. 1913, n°. 42 (G. Maspéro).

J. C. Vollgraff, Platonis Phaedrus: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, n°. 40 (Gillischewski).

PERSONALIA.

Overleden de heer H. Scholten, leeraar aan de H. B. S. te Apeldoorn; mej. G. F. C. van Nop, leerares aan een H. B. S. te Amsterdam.

Benoemd tot hoogleeraar in de algemeene godsdienstgeschiedenis en de geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst aan de Univ. van Amsterdam Dr. H. Hackmann; tot tijd. leerares in Duitsch aan de H. B. S. te Heerenveen mej. J. Torenberg; tot leeraar in Nederl. en Gesch. aan een H. B. S. te Kampen de heer B. Elbing; tot leeraar in Eng. aan een Gymn. te Groningen de heer J. Kooistra; tot tijd. leeraar in Nederl. aan de H. B. S te Apeldoorn de heer R. J. Spitz; te Breda aan de H. B. S. tot tijd. leerares in Gesch. mej. W. Mees, tot tijd. leeraar in Staathuish. de heer G. L. Breedvelt, in Staatsinr. de heer S. J. van der Meulen; tot leeraar in Hebr. aan het Gymn. te Gouda de heer A. Ketellapper; tot tijd. leeraar in Oude Talen aan het Gymn. te Winschoten de heer A. W. de Groot; tot directeur der H. B. S. te Terneuzen Dr. H. G. ten Bruggencate.

Eervol ontslag verleend met ing. van 1 Jan. aan Dr. J. H. Moll als rector van 't Gymn. te Amersfoort; met ingang van 1 Nov. aan Dr. E. C. Godée Molsbergen als directeur der H. B. S. te Terneuzen; met ingang van 1 Jan. aan Dr. J. L. Liezenberg als rector en aan den heer P. C. A. Geyl als leeraar aan het Gymn. te Schiedam; aan den heer A. Dolk als leeraar aan Gymn. en H. B. S. te Zutfen.

Digitized by Google

Zoo juist verscheen:

IBSEN'S BRAND

met nabetrachting door

Dr. IS. VAN DIJK,

Hoogleeraar te Groningen.

Prijs **f 1.50.**

Uitgave van P. NOORDHOFF te Groningen.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertig-jarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Voor 2e Handsprijs, tijdelijk!!

Dr. G. BOEKENOOGEN.

Woordenboek der Zaanl. Volkstaal,

DEGELIJK GEBONDEN.

Hoogst belangrijke **Idioticon!** Waarvan de gunstigste recensiën bestaan, te veel om te noemen.

Van fl 9.60 voor fl 4.75.

Toezending franco na ontvangst van Postwissel, waarop vermeld **Zaanl. Idioticon** aan den 2e *Handsboekhandel* van M. LOBO, Utrechtschestraat 90, **Amsterdam.**

Binnenkort verschijnt het **tweede deel** van de

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen:

Mr. B. D. H. TELLEGEN.

DE WEDERGEBOORTE VAN NEDERLAND.

Tweede, vermeerderde druk, bezorgd door

Dr. H. T. COLENBRANDER.

Prijs **f 2.90.** Gebonden **f 3.50.**

Uitgave van P. NOORDHOFF te Groningen.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. — **N°. 3.** — **Dec. 1913.**

Meillet, Histoire de la langue grecque (Hesseling).
Van Leeuwen, Ilias, I (Valeton).
Blass-Suess, Bacchylides, Carmina (Boas).
Helm, Apulei opera, II, 1 (H. D. Verdam).
Paulhan, Les Hain-teny Merinas (H. Kern).
Jelinek, Mhd Wörterb. z. d. Sprachdenkm. Böhmens u. s. w. (Frantzen).
Eimer, Byron und der Kosmos (Koster).
Schwan-Behrens, Gramm. de l'ancien français (Salverda de Grave).
Gröber, Quellen von Boccaccios Dekameron (Borgeld).
Cohen, De magistratibus Aegypt. externas Lagid. regni provincias administr. (Engers).
Guest, El Kindî, Governors and Judges of Egypt (Houtsma).
Hausz, Kard. Oktavian Ubaldini (Sassen).
Bérard, Mort de Stamboul (Krämer).
Slonimsky, Heraklit und Parmenides (Fraenkel).
Appel, De Romanorum precationibus (K. H. E. de Jong).
Weinreich, Antike Heilungswunder (K. H. E. de Jong).
Böhlig, Geisteskultur v. Tarsos (de Zwaan).
Prou, Chancel carolingien (H. M. R. Leopold).
Schoolboeken:
De Boer, Ital. Spraakkunst (Fokker).
Uitgaven der f^{a}. Wolters, Van Goor Zonen en Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Met groot leedwezen berichten wij het overlijden op 1 November l.l. van onzen waarden vriend en mederedacteur

Prof. Dr. J. S. SPEYER,

hoogleeraar in het Sanskrit te Leiden, medeoprichter van dit tijdschrift, waaraan hij sedert meer dan 20 jaren zijn zorgen heeft gewijd en waarin hij zoovele bewijzen heeft kunnen geven van zijn kritischen zin en zijne waardeering voor den arbeid van andere geleerden.

DE REDACTIE.

A. Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque. Parijs, Hachette en Co. 1913 [Pr. fr. 3.50].

De zo menigmaal betreurde scheiding tussen taalwetenschap en filologie in engere zin wordt langzamerhand geringer, meer door de toenemende belangstelling van linguisten in filologies onderzoek, dan door medewerking van de zij der filologen. Het boek dat hier wordt aangekondigd is een nieuwe, en buitengewoon goed geslaagde, poging van een linguist om de resultaten van filologie en taalwetenschap te verenigen.

De heer Meillet heeft zijn werk in drie afdelingen verdeeld. In de eerste bespreekt hij de indogermaanse herkomst van het Grieks en de voorstelling die we ons kunnen maken van de oorspronkelike vorm der taal, die ons reeds in de oudste monumenten alleen als in dialekten verdeeld bekend is. Het tweede gedeelte behandelt in elf hoofdstukken de talen waarin letterkundige voortbrengselen zijn geschreven, dus de taal van het epos, van de lyriek, van de tragedie en de komedie, het Ioniese en het Attiese proza. Belangrijk zijn hier de opmerkingen over metriek en vokabularium; overal blijkt dat van de onderzoekingen der specialisten, die vooral het taaleigen van Homerus en de Attiese litteratuur tot in kleinigheden hebben onderzocht, een dankbaar en verstandig gebruik is gemaakt. In het derde deel van het boek wordt het tot stand komen van een algemene taal besproken en de eigenaardigheden van de κοινή geschetst.

De schrijver, die de taal vooral beschouwt als een produkt van de menselike samenleving, heeft in de loop van zijn verhaal de belangrijkste politieke en sociale gebeurtenissen aangegeven die op de ontwikkeling van de Griekse taal hebben gewerkt. Dat is hem het best gelukt voor de klassieke en de onmiddellik daarop volgende periode; het byzantijnse tijdvak blijft daarentegen in zijn boek een vaag begrip. Men kan niet goed zien wanneer hij dat byzantijnse tijdvak laat beginnen (zie blz. 356—359), en op één plaats (blz. 359) schijnt het zelfs dat hij 't verdwijnen van de naam Hellenen en 't algemeen worden van de benaming Ῥωμιός in verband brengt met het politieke verval van het Rijk. Van dat laatste kan eerst sprake zijn in de tijd der kruistochten, maar de bedoelde naamsverandering dateert van de vierde eeuw en hangt samen met de triomf van het Kristendom en de stichting van Konstantinopel als hoofdstad. Bij de bespreking van die latere geschiedenis van de Griekse taal laat Meillet een allerbelangrijkst tijdperk onvermeld, een tijdperk dat ongetwijfeld grote betekenis gehad heeft voor de

Digitized by Google

lotgevallen van het Grieks: de „donkere eeuwen" van ongeveer 650—850, door Krumbacher een hiaat in de beschaving en in de litteratuur van Hellas genoemd zoals er geen tweede is aan te wijzen van Homerus tot aan de dagen van Mohammed de Veroveraar (*Gesch. der byzant. Literatur*, blz. 12). Ik twijfel er niet aan of in deze tijd, waarin de schriftelijke κοινή tijdelik zo goed als buiten gebruik raakte, kreeg de mondelinge κοινή, het Nieuw-Grieks, zijn beslag. Wat sporadies reeds lang aanwezig was, werd meer en meer een geheel dat als middel van gemeenschap diende

Dat Hellas met zijn in dialekten verdeelde bevolking tot eenheid van taal is gekomen, dankt het, zegt Meillet zeer te recht, aan de Ioniërs. De Doriërs waren taalpartikularisten; hadden alle Grieken geleefd als zij, dan zouden de uit vroegere samenhang losgerukte en verspreide dialekten in verloop van tijd zich ontwikkeld hebben tot talen die wederzijds verstaan langzamerhand onmogelik hadden gemaakt. De Ioniërs hebben daarentegen de door Attiese kunstbloei allerwege bewonderde taal verbreid over het gehele Oostelik gedeelte van de landen der Middellandse zee. Kunst en handel hebben samengewerkt om de band die alle Grieken verbond te behouden en te versterken. Duidelik toont Meillet de grote betekenis van de litteraire taal voor het ontstaan der κοινή aan en weerlegt daarmee de theorieën van Kretschmer en Witkowski.

Een boek van 368 bladzijden over een zo veel omvattend onderwerp geeft aanleiding tot allerlei verschil van gevoelen in onderdelen; met de hoofduitkomsten zullen zich echter wel alle beoefenaars van het Grieks kunnen verenigen. Bij een tweede druk, die wel zeer spoedig nodig zal blijken, kunnen enkele vergissingen en eenige onbetekenende drukfouten veranderd worden. Zo is de β van de tegenwoordige κοινή geen bilabiale, maar een labiodentale spirans (blz. 283); de vorm ὄρνιξ (blz. 322) wordt bevestigd door de wastafeltjes waarop fabels van Babrius zijn overgeleverd; πετεινός is nooit het gewone woord voor vogel geweest, tenzij in 't Ionies van Herodotus: reeds in de Apocr. Ev. komt πουλλί voor en bij de Byzantijnen betekent πετεινός *haan*; de talrijke komposita in de volkstaal van onze tijd en 't gemak waarmee ook door analfabeten nieuwe worden gevormd, bewijzen dat de kwalifikatie „un procédé savant et généralement artificiel" (blz. 138) te algemeen is, ook al is ze in hoofdzaak juist. Zo zouden er nog wel enkele kleinigheden te noemen zijn.

Ik hoop dat de dankbaarheid der filologen voor het leerzame en boeiende boek van Meillet zó groot zal zijn, dat een hunner voor een tweede uitgaaf hem een met de welbekende ἀκρίβεια bewerkte index zal aanbieden. Daar zullen dan alle lezers wel bij varen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Ilias, cum prolegomenis, notis criticis, commentariis exegeticis edidit **J. van Leeuwen J. F.** I. Leiden, Sijthoff. 1912. (Pr. *f* 5.40).

Het nieuwe in deze uitgaaf is de exegetische commentaar; de enkele verklarende aanteekeningen in de eerste uitgaaf voorkomende, maar in de volgende gesupprimeerd, ziet men daarin terug. De notae criticae, waaruit bij de vorige uitgaaf de geheele commentaar bestond, thans met kleiner letter gedrukt boven den exegetischen commentaar, hebben nagenoeg geen verandering ondergaan en evenmin de Librorum mss recensio; de tekst der Ilias alleen in zooverre als, in de tot nog toe uitgegegeven 12 boeken, 23 van de 148 in de vorige uitgaaf uitgeworpen versregels weer zijn opgenomen, 3 voor het eerst uitgeworpen. Caput I en II der prolegomena (De huius editionis ratione et consilio en De librorum fide et utilitate) zijn, behalve inlassching, in C. I, eener § 2 De commentariis exegeticis, van inhoud gelijk gebleven, maar in zinswending doorloopend gewijzigd, blijk van Schr.'s zorg om wat reeds goed gezegd was, zoo mogelijk nog beter te zeggen.

De beginselen bij het vaststellen van den tekst gevolgd, waren sinds lang bekend uit de Mnemosyne en het Enchiridion Dictionis Epicae. Ook waren ze in C. I en II der vorige uitgave, verrijkt met nieuw bewijsmateriaal kort en duidelijk uiteengezet, en zoo vindt men ze ook hier. De oppositie er tegen is, speciaal in Duitschland, luid genoeg gevoerd om te nopen tot stelling kiezen. Dat ze zich zegevierend gehandhaafd hebben is meen ik de waarheid, maar die meening hier toegelicht te zien wenscht zeker niemand. Spreekt intusschen v. L. thans (in bovenvermelde § 2) als veronderstellen ze het één auteurschap der Ilias, dan geeft hij er m. i. onnoodig vat op aan hen, die dàt ontkennen. Wat let ons aan te nemen, dat de dichttaal der Ionische zangers een organisch geheel was geworden eer de eerste regel der Ilias gedicht werd?

Dat in deze uitgaaf het éénauteurschap der Ilias bepleit wordt, begrijpt ieder lezer van v. L.'s Commentationes Homericae of van de Mnemosyne-artikelen waaruit ze bestaan. Nieuw is het volgende argument in meergemelde § 2 aangevoerd: het is onaannemelijk dat de groote epische geheelen gevormd zijn door samenvoeging, want een gehoor dat lange gedichten wenschte bestond niet meer toen de koningshoven verdwenen, voor wier bewoners tot nog toe gezongen was. Maar dit geschiedde niet voor 't midden der 8ste eeuw, en toen was toch ook naar v. L.'s meening de Ilias reeds ongeveer zooals ze nu is; buitendien waren er ook na dien tijd de huizen der edelen om bedoeld gehoor te leveren. En juist tot uitbreiding van een kerngedicht moest aanleiding geven de aard der wel lange gedichten wenschende hoorders, die v. L. in de commentationes (p. 6) zeker naar waarheid teekent als plura semper et nova flagitantes. Maar met een kerngedicht, uitgebreid door dichters die wel bewust de eenheid van het geheel trachtten te bewaren rekent v. L. thans niet meer. Wie het éénmakerschap der Ilias, het éénmakerschap der Odyssee bestrijdt, zal die gedichten houden voor opera musiva, non vera carmina (prol. p. XXII). Blijft dan een verum carmen dat niet zoo het op boven aangeduide wijze uitgebreid wordt? Zoo er behalve de „Einheitshirte" slechts „Liederjäger" waren, het dilemna zou juist zijn: Grote, Niese, Fick, Paul Cauer en tutti quanti hebben het recht het af te wijzen Herhaald wordt in deze uitgaaf de opmerking dat *dichters* voor zoo ver ze de Homerische kwestie bespraken steeds den eenen Homerus hebben erkend. Maar is het niet mogelijk dat, juist omdat ze dichters

Digitized by Google

waren, kritiek op de intuitief gemaakte, logisch niet noodzakelijke, conclusie: *eén „leitmotif" dus één maker*, voor hun gevoel haarkloverij was? Die kritiek is niet spontaan, zij is geforceerd, zegt v. L.: men bezie de zaken slechts historisch; Wolf, de vader der Homerische kwestie beriep zich bloot op uiterlijke aanwijzingen en nu de tijd die alle te schande heeft gemaakt, gooit men het, om het streng toch vast te houden, op bezwaren tegen de compositie. Maar reeds lang vóór Wolf hebben Perrault [1]), la Motte [2]), d'Aubignac [3]) het samenstel der Ilias heftig aangetast; en als Wolf zich niet wegens den antiklassieken geest dier Franschen voor hun gezelschap geschaamd had, zou hij waarschijnlijk grooter waarde aan hun betoog hebben toegekend. Want ook nu zegt hij [4]), dat het prospectus der Ilias (A 1—7), boek T en volgende tot en met Ω uitsluit, en voorts [5]), dat hij bij herhaalde lezing vulstukken en gapingen heeft opgemerkt. Hoe dit zij, zóó is het in alle geval niet, dat de z.g. innerlijke bezwaren bloot gesuggereerd zijn door eene overtuiging uit vermeende uiterlijke bewijzen ontstaan, en geen eigen levenskracht hebben. Ook voere men niet aan, dat de bestrijders van het éénauteurschap het alleen in de *negatie* eens zijn, op de vraag hoe het *wel* is ieder wat anders beweren. Zijn de bestrijders van het méérmakerschap het in zooveel *meer* eens dan de negatie? Wie dat denkt vergelijke Roth of Lang met Dietrich Mülder, of ieder van de drie met van Leeuwen.

Onder den overvloed van wijsheid en geleerdheid in den exegetischen commentaar geborgen, waarmee ieder die er van leeren wil, zijn voordeel kan doen, vindt men ook de voor 't verstaan der Ilias zoo vruchtbare ontdekking, dat na uitzondering van M 15, Ω 765 sq. en eenige plaatsen der Διάπειρα benevens eenige andere minder afdoende die op eenen langdurigen oorlog schijnen te wijzen [6]), de geheele handeling van het gedicht ten duidelijkste blijkt geplaatst te zijn niet in het 10de maar in het 1e krijgsjaar. Dit laat zich niet betwijfelen, maar het is voor het éénmakerschap niet gunstig. Want van L werpt M 15 uit, ook in de vorige uitgaaf, maar wie voelt niet dat er zóó tusschen vs. 14 en 16 iets gemist wordt? [7]) Ω 765 sq. werd in de vorige uitgaaf behouden, wat er nu mee gebeuren zal blijkt natuurlijk nog niet, maar men ziet niet hoe deze plaats — belachelijk zeker, vergeleken met T 442—446 — uit den samenhang kan losgemaakt worden. Mochten nu echter M 15 en Ω 765 sq. blijken echt te zijn dan moet men wel M en Ω (of ten minste de weeklachten in Ω) in hun geheel voor invoegsels houden [1]), waardoor het principe van het éénauteurschap sterk wordt aangetast. En dat wordt het nog sterker als er de Διάπειρα bij komt. Uitgestooten wordt B 319 „tot een steen maakte haar" (de slang) de kromzinnige zoon van Kronos," en dat vers maakt het dan ook onmogelijk de slang op te vatten als symbool der verovering van Troie en dus ook de jongen der musch als de inwoners dier stad in plaats van als de jaren der belegering. Maar de handigheid die door inlassching van dat vers aan 't omen een nieuwen zin gaf dunkt mij te vernuftig voor eenen interpolator. En 't vers zelf te fraai. Of is het niet fraai te zeggen dat de tijd „omnium rerum edax", zoodra hij 't gebeurende verslonden heeft daarmee als blijvende herinnering versteent? De overige aanstootelijke plaatsen der Διάπειρα, B 194, 295, 312 = 327, 328, 329, laat v. L. staan hoewel hij betoogt dat ze niet passen en zonder moeite zich laten uitsnijden. Beteekent dit een niet geheel zeker van de zaak zijn? Dat treft dan ook het éénmakerschap der Ilias. Hoe dat zij, Agamemnon motiveert zijnen raad om naar huis te gaan noch met de pest, die hij verzwijgt, noch met een vergeefsche bestorming waarvan zelfs nergens iets verteld was; overig blijft alleen: de lange afwezigheid.

Van de redenen waarom nog altijd niet weinig geleerden blijven gelooven aan uitbreiding van een kern gedicht, zijn hiermee de gewichtigste zelfs niet aangeroerd. Natuurlijk past het niet deze thans te gaan bespreken; men leze het voortreffelijke opstel van Paul Cauer „Soll die Homerkritik abdanken?" [2]). Slechts op één betrekkelijk klein invoegsel van de vele, die mij voor den geest staan wil ik wijzen, omdat het zoo bijzonder duidelijk is. E 383 sq. zegt Dione: wij goden dulden van den kant der menschen, *zware smarten over elkaar brengend.*" In de staaltjes die ze daar geeft (vs. 385—405) is *geen een* van leed door *goden* via menschen *over elkaar gebracht*; in 405 echter vervolgt zij „en op u" (Aphrodite) „zette dezen" (Diomedes) „de uiloogige godin Athene aan". Dàt klopt met 384, maar houdt geen verband met het tusschenstaande.

Nog zij het mij vergund enkele zàken van anderen aard aan te roeren [3]). De versregel „en door den veelbewerkten thorax drong zij heen" wordt alle de 4 keeren geschrapt waar hij voorkomt [3]), en daarbij nog 4 andere plaatsen waar men melding gemaakt vindt van den thorax [4]). Desniettemin blijven er genoeg plaatsen die

[1]) Charles Perrault, Parallèle des Anciens et Modernes 1693, Tome II p. 20—85.

[2]) Houdard de la Motte, Discours sur la Poésie, Traduction en vers de l'Iliade 1713; Discours sur Homère 1713.

[3]) Hédelin Abbé d'Aubignac, Coniectures Académiques ou Dissertation sur l'Iliade. Ouvrage posthume, trouvé dans les recherches d'un Savant 1715.

[4]) Prolegomena ad Homerum, scripsit Fred. Eug. Wolfius Ed. 3 quam curavit Peppmüller 1894 p. 90.

[5]) bl. p. 99 „hiantes commissuras quas per vices saepissime repetitae lectionis reperire mihi visus sum."

[6]) *T* 126—128, 156 sq. *Z* 419 sq. *E* 434 sq. *T* 326 sq.

[7]) Het imperf. 'πέρθετο behoeft m. i. geen aanstoot te geven als men bedenkt, hoe ook soms in proza het Imperf. voor het Pl. q. perf staat. cf. Thuc. I. 9. 2 Xen. Anab. I. 1. 6. Cyr. III. 3.1.

[1]) De introïtus van *M* nl. 1—35*a* laat zich niet van 't volgende losmaken. Het gaat dus niet aan hem voor een apart aanvoegsel te verklaren. Of het moet dan zijn dat de aanvoeger geschrapt en veranderd heeft.

[2]) Neue Jahrbücher 1912 Abtheilung I p. 98—111.

[3]) Niet in alle uitleggingen, waarover ik zwijg, zou ik met v. L. durven meegaan. Maar ik zal alleen vermelden wat naar ik meen, zaken van eenigzins algemeene belangstelling zijn. Nauwlijks waard om te releveeren, was het niet met het oog op een volgenden druk, zijn een paar verschrijvingen, *Erymanthio* (aanteekening bij *B* 641—643) moet zijn *Calydonio*, *Patrocli* (aanteekening bij *K* 266 sq.) moet zijn *Phoenicis*.

[4]) *T* 358, *Δ* 136, *H* 252, *Δ* 436, *T* 332 sq., *Δ* 132 sq., *Δ* 448 sq. (= *Θ* 62 sq.) *Z* 332.

Digitized by Google

ons dwingen aan te nemen dat de dichter (dichters?) der Ilias zich helden in metaal geharnast hebben voorgesteld, waar hij (zij?) die zelfde helden in oudere liederen òf zonder thorax òf met een thorax die niet van metaal was aantroffen. Bijv. Θ 195 heeft Diomedes een thorax door Hephaistos gemaakt, dus van metaal; maar bij zijne verwonding in E kan zijn thorax niet van metaal gedacht worden, het is daar òf naar v. L. meent, een boven den chiton gedragen linnen of leeren buis met metalen platen „γύαλα", òf waarmee men m. i. nog beter uitkomt, de, natuurlijk met opgestikte banden versterkte chiton zelf waarop γύαλα zijn aangebracht. In de beschrijving van Patroklos' sneuvelen is zijn thorax, die daar, zal Π 804 zin hebben, van metaal is, niet dan hinderlijk, en makkelijk te schrappen, maar als Hektor sneuvelt zit hij (X 323) in „het metalen wapentuig aan Patroklos ontnomen", en zoo steekt hem dan ook Achilleus in het strottenhoofd hetgeen wijst op een metalen harnas, want die plek werd daardoor niet gedekt; buitendien maakte Hephaistos om aan Achillens dat wapentuig te vergoeden een metalen harnas. Enz. enz.v. Nu zijn er van de 8 geincrimineerde plaatsen twee (Δ 448 sq. = Θ 62 sq. en Z 322) die v. L. ook om redenen afgescheiden van den thorax veroordeelt. Dat laat ik daar. Maar liever dan alle 8 voor interpolatie te houden denk ik aan invoeging geschied bij 't verwerken van oudere liederen. Met θώρηξ in *ouderen* zin (niet van metaal) kan T 332 ook in de bron zijn voorgekomen, en vatte de verwerker het in den jongeren zin op dan is zelfs de ongerijmde invoeging T 358 verklaarbaar; voorts kon de ééne invoeging de andere uitlokken al of niet aan gene gelijk.

Wat de bronnen der Ilias betreft krijgen we van v. L. den indruk, dat hij ze op 't voorbeeld van Paul Cauer zoowat alle tot Thessalische liederen terugbrengt. Tegen deze methode protesteert thans ook Kroll[1]). En dat Agamemnon Menelaus Helena om geen andere namen te noemen in de Peloponnesos vastzitten is m. i. onbetwijfelbaar [2]). Waar voorts H 220 gezegd wordt dat Aias' schild in Hyle gemaakt was teekent v. L. aan: Cur e Boeotiae urbe Hyla scutum sibi petivit heros Salaminius (of B 551)? Nescimus, fortasse ne ipse quidem poëta sciebat. Nomen Hylae ut Arnae, Thebarum, aliarum urbium olim migravitne cum nomine ipsius herois e Thessalia meridiem versus?" Maar het lag toch dunkt mij voor de hand te zeggen: Aias' schild in Boeotië vervaardigd bewijst dat hij, zoo ook elders, in alle geval in Boeotië als heros bekend was.

Bekend is v. L.'s encomium Helenae; hij handhaaft het in de nieuwe uitgaaf der Ilias. Maar wanneer de dichter van E Athene laat spotten (vs. 422 vgg.); „Aphrodite heeft haar hand verwond toen ze de eene of andere Grieksche om de kin streek die ze wou overhalen om de Trojanen te volgen," zinspeelt hij dan niet met voldoende duidelijkheid op het geval van Helena? Wat hebben Aphrodite en haar gaven (Γ 64) met de zaak te maken, zoo zij met geweld geroofd is? En wanneer de dichter van Z Hektor tot haar laat zeggen (vs. 364): „wek gij Paris op en laat hij zich ook zelve haasten om mij in te halen" w. t. w. ten einde gezamenlijk de Grieken te bestrijden, denkt hij zich haar dan haren roover verfoeiende, en hunkerende naar hare bevrijding? Zonder twijfel is de bron van Ἀλ. κ. Μ. μονομαχία in een tijd gedicht toen Helena niet dan eene passieve rol in hare ontvoering speelde, maar, dat daargelaten, is m. i. het eenige in de Ilias zichtbare spoor van geweld aan haar gepleegd, de uitdrukking: „Helena's weerstrevingen en zuchten (B 356 = 590)," die dan ook uit een ouder lied moet overgenomen zijn.

Ten slotte Hectors afscheid van Andromache Hiervan kan men aannemen, betoogt v. L., dat de dichter het ook als het laatste onderhoud der echtgenooten heeft voorgesteld. Men behoeft daartoe slechts Θ 58, 59 te schrappen en in H 477, Θ 55 πόλιν in στρατόν te veranderen. Des niettemin blijft de dichter ons den indruk geven dat Hektor voor zijn dood gelegenheid te over gehad heeft om zijn vrouw nog eens op te zoeken en onbegrijpelijk zou gehandeld hebben als hij daar geen gebruik van had gemaakt. Zou niet hier ook een ouder lied in de Ilias verwerkt zijn, dat, zoo lang het op zich zelf stond den hoorder vrijheid gaf zich de samenkomst voor te stellen op welken tijd hij het geschikst achtte?

Op het titelblad van de nieuwe uitgave der Ilias mist men voor het eerst den naam van Mendes da Costa; den exegetischen commentaar ondernam van Leeuwen alleen. Ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διεστήτην.... ἐρίσαντε? Gelukkig niet, ten minste in geen slechten zin. Zijne verklarende aanteekeningen op Ilias A heeft Mendes aan van Leeuwen opgedragen, „hoewel hij er zeker een en ander in vinden zal, waarmede hij zich niet kan vereenigen." Zonder twijfel, de Homerische kwestie is belangrijk, maar zeer veel belangrijker is het doordringen in den geest van Homerus, hetzij dan één of een veelheid, het verstaan van zijne poësie. Daartoe hebben beide vrienden onschatbare bijdragen geleverd. Mogen zij er nog lang mee voortgaan, ieder op zijne wijze. Variis modis bene fit.

Arnhem. Matthée Valeton.

Bacchylides, Carmina cum fragmentis ed. Fr. Blass. Editionem quartam curavit Guilelmus Suess. Leipzig, Teubner. 1912 [verschenen in 1913].

Het moet voor dengene, die de Bacchylides-literatuur sinds 1898 ook maar eenigszins heeft trachten bij te houden, een ware verademing zijn geweest, toen omstreeks het begin van 1911 in de wetenschappelijke productie een merkbare stilstand intrad. Blijkbaar was het onderwerp uitgeput. Kan een uitgever lustiger omstandigheden voor de verwerking van zijn materiaal begeeren dan waarover Süss, wien door Teubner de bewerking der in 1904 verschenen 3e Bacchylides-editie van Blass werd toevertrouwd, beschikt heeft?

Voor het eerst had het handschriftelijk materiaal een kleine vermeerdering ondergaan door den papyr. Oxyrrh. VIII, nr. 1091, die een fragment bevat van het vrij gaaf overgeleverde Theseuslied XVI(XVII). Werden hierdoor sommiger vroegere aanvullingen bevestigd of weerlegd, belangwekkend is, dat een door Blass aangewezen versomzetting (63, 62), te oordeelen naar de

[1]) Sage und Dichtung von Univ. Prof. dr. Wilhelm Kroll, (in de Neue Jahrbücher 1912 Abtheilung I p. 161—180).

[2]) Zie het nadere: Mnemosyne 1913 p. 26—32.

omissie van 63 in O, blijkbaar een gevolg is van de weglating van dit vers in één tak der antieke overlevering, welke dan uit een anderen tak in de groote Bacch. pap. of liever in zijn archetypus — verkeerdelijk — is gecorrigeerd. Süss had over dit XVIe gedicht nog de volgende literatuur kunnen citeeren: S. Wide, Theseus und der Meeressprung, Festschr. f. O. Benndorf, 1899; G. Glotz, les ordalies en Grèce, Rev. hist 1906, 1 vgg., 11; G. W. Elderkin, Am. Journ. of Arch. 1910, a ceramic note on Bacch. XVI. 97: fragment of a pinax from Phaesus; „the painting represents Theseus borne up of the sea by a large fish". Hiermede heb ik mijn eerste bezwaar tegen Süss' behandeling aangeroerd. Uit Sitzlers Jahresb. over Bacch. 1898—1905 (Burs. Jb. 1907, 133, p. 206—244) had Süss kunnen vernemen, dat de vier pagina's lange opgave der literatuur, die Blass verwerkt had („index eorum qui ad Bacchylidis carmina restituenda explicanda illustranda *adhuc* contulerunt"), ed. 3 p. LXXVI—IX, ondanks den schijn van volledigheid, die het citeeren zelfs van boekrecensies en courantenartikels wekte, toch een deficit minstens van 20 à 25 titels vertoonde, waaronder die van artikelen van een Kaibel (Herm. 1901, p. 606) en een Christ (SB. bayr. Ak. 1900 p. 97). Weliswaar had Blass zelf reeds in zijn 2e uitg. (1899) voor de bij hem ontbrekende literatuur van het eerste jaar verwezen naar eene bibliographie in den 1[en] jaargang van Atene e Roma 1898. In plaats nu van den achterstand in te halen en het eventueel goede in de door Blass verwaarloosde literatuur voor zijn uitg. te benutten, acht Süss zich verantwoord met zijn taak op den lezer te endosseeren en dezen eenvoudig naar Sitzler te verwijzen, en bovendien nog naar de uitg. van Jebb (1905) en Taccone (1907). Een dergelijk testimonium indiligentiae moest een uitgever zich zelf besparen. Ook liet S. de gelegenheid voorbijgaan voor een wetenschappelijker en ook nuttiger groepeering der literatuur dan Blass, onder den invloed van de lawine der eerste jaren, noodgedrongen toepaste: eerst naar de nationaliteit van de auteurs [1]), daarna naar de alphabetische volgorde hunner namen.

Maar ook de literatuur na 1903/4 is door Süss in de verste verte niet volledig verwerkt noch in de door hem herhaalde lijst van Blass (p. LXXVII—LXXXII ingelascht. Ik mis: Salv. Rossi, la composizione tecnica delle odi di B., Riv. di stor. antic. 1903, 472 vgg., P. P. Priewasser, die Präpositionen bei Kallimachos und Herondas, verglichen mit denen bei Bacch. und dem bereits für Pindar bekannten Resultate, twee Gymn. Progr., Hall, 1903, 1904 (over de praepos. bij B. spreken Blass-Süss[4] praef. p. XXX); twee critische opmerkingen van Stadtmüller, Bl. bayr. Gw. 1905 p. 31 (V. 30 τέρας of τέκμαρ θνατοῖς ἰδεῖν; XVI, 67 ὑπέροχόν τ' ἀρωμένῳ φ.); N. Terzaghi, le idee religiose e morali di B., Atene e Roma 1905 p. 84—96; Christ, een metrische analyse van B. XVII (XVIII), Abh. Bayr. Ak. 1905 p. 294—6; O. Schroeder, Binnenresponsion in den Singversen der Griechen, Neue Jb. 1905, XV p. 94 vgg. 101; T. Zanghieri, Studi su B., Heidelberg 1905 (vgl. Sitzler W. kl. Phil. 1906, 993 vg., Taccone Boll. di fil. cl. 1906, 245); A. Taccone, Sulla questione dei tripodi, dedicati dai Dinomenidi in Delfi (B. III 17—21, vgl. Simonid. ep. 141), Atti d. Acc. di Torino XLI, 1906, p. 795 vgg.; dezelfde, Sulla data dell' ode di B. per Pitea eginese [XII], Boll. f. cl. 1906 p. 253; Glotz zie boven; A. Körte, Das Land der Hyperboreer [III, 53 vgg.], Arch. f. Relig. Wsch. 1907 p. 152/3; M. Schuster, Drei Lieder des B. [nl. de beide Theseusliederen en V], Progr. Staats-ober-Gymn., Wiener-Neustadt 1908; Elderkin, zie boven; N. Vichi, Di alcuni miti di B., saggio, con la bibliografia del soggetto, Bologna 1911 (mij alleen nog bekend uit Burs. Jb. 155 p. 161).

Het gold tot dusver als gezonde techniek voor de uitgave van papyri — naar het voorbeeld onzer editores nostrates der Ἀθ. Πολ., ook door Blass in zijne drie drukken van B. gevolgd — den textus restitutus te vergezellen van een correcten afdruk van den textus traditus, met bijbehoorende app. crit. *onder* beide texten afzonderlijk. Süss doet m. i. nu een stap in de verkeerde richting door terwille van de kortheid (zie zijne praef.) de beide texten weer te vereenigen. Hierdoor gaat niet alleen het nut, dat Blass' uitg. voor Seminarübungen bezat, te loor, maar eigenaardigheden van den papyrus als interpunctie, accentuatie, of verkeerde afdeeling der kola, die tot dusver van zelf in het oog sprongen, moeten nu opgediept worden uit de beide *boven* elkaar geplaatste apparatus — er is elders ook nog een app. metricus — zoo ze al niet eenvoudig uit de editie zijn verdwenen, zooals ook grootendeels de opmerking in de voorrede (ed.[3] p. X n. 1) over verkeerde accentuatie. Ook het onderscheid, dat Blass gemaakt had tusschen onaantastbare en twijfelachtige aanvullingen moest nu van zelf vervallen. Het wil mij voorkomen, dat Süss door de combinatie van beide texten, die bovendien een niet genoeg te prijzen zorgvuldigheid bij de correctie heeft gevergd, slechts monnikenwerk heeft verricht.

Onder de Epigrammen ontbreekt het testimonium Anth. Pal. XIII 28 Βακχυλίδου ἢ Σιμωνίδου (het Antigenes-ep., Sim. ep. 148; Wilamowitz Herm. 1885, p. 62 vgg. en thans Sappho u. Simonides 1913 p. 218 vgg, metrische analyse van O. Schroeder B. P. W. 1911 p. 822); een dubbele, subjectieve titel, waarin zich het tasten van een epigrammenverzamelaar uit: het epigram stond reeds in den Stephanos van Meleager, vgl. mijne *de epigr. Sim.* p. 112. Van een dergelijken titel is, bij onze tegenwoordige kennis van het oude epigram, de waarde niet geringer, jazelfs sprekender dan van de lemmata der beide positief aan Bacch. toegeschreven epigrammen. Maar in den tijd, toen Bergk — want uit diens 4[e] ed der P. L. G. heeft Blass de epigr. overgenomen — in zijn eerste uitgave der Lyrici de fragmenten van B. verzamelde (1843), vond men een dubieus testimonium niet de opname waardig en daarentegen een positief auteurslemna der Anthologie voor het auteurschap van den betreffenden dichter beslissend. — Ook de verklaring van Meleager (in zijn prooemium 20), dat

[1]) De **Batavi** worden uitsluitend vertegenwoordigd door Van Herwerden en Poutsma. Vergeten is Van Leeuwen, Mnem. 31.114 vg., vermelding verdient Vürtheim, Gids Febr. 1906, 318—340. Een over Bacchylides handelende Leidsche prijsvraag van 1902 (de epithetorum ornantium in Bacchylidis carminibus usu atque abusu) bleef onbeantwoord.

Digitized by Google

hij ξανθοὺς ἐκ καλάμης Βακχυλίδεω στάχυας in zijn Krans had gevlochten, had vermeld behooren te worden.

Uit het bovenstaande leide men niet af, dat ik de akribie, waarmee Süss Blass' uitg. retracteerde, misken. Zijn zelfstandigheid, ook tegenover Blass zelf, van wien hij ook zijn zekere aanvullingen niet altijd accepteerde (bv. XVI 10) valt te roemen. Maar door verkeerde taktiek als techniek is deze uitg. van Bacchylides niet geworden, wat ze gemaklijk had kunnen zijn: een betrouwbare samenvatting van het tot dusver gepraesteerde en een handige grondslag voor verdere studie.

Amsterdam. M. Boas.

Apulei Platonici Madaurensis opera quae supersunt. Vol. II fasc. I. **Pro se de Magia liber** (apologia), iterum edidit **R. Helm.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

Reeds een vluchtige blik in de annotatio doet zien, dat de uitgever van deze voortreffelijke teksteditie voortdurend zijne aandacht op verdere verbetering van zijn werk is blijven richten. Vooral zijn talrijker geworden de verwijzingen naar parallel-plaatsen, alsook naar de litteratuur, o. a. naar den Thesaurus en naar de inmiddels vóór de Florida gegeven praefatio.

De tekst blijft vrijwel hetzelfde karakter vertoonen; slechts is de wijze, waarop de afwijkingen van de overlevering zijn aangeduid, een weinig duidelijker. Het aantal plaatsen, waar de lezing in vergelijking met de eerste uitgave veranderd is, is gering en niet zoo, dat van eene verandering van koers kan worden gesproken: sporadisch is nog eene conjectuur opgenomen, terwijl daarentegen op enkele andere plaatsen de uitgever naar de overlevering terugkeert. Lof blijft verdienen, dat hij met het opnemen van eigen conjecturen bedachtzaam is geweest: nog is ééne van niet verre strekking (14,7) opgenomen, maar daartegenover staat, dat een aantal vroeger opgenomene uit den tekst zijn verwijderd. Van deze noem ik 84,8; 51,12 en 43,21, waar ik bij mijne bespreking van de eerste uitgave (*Mus.* XIII, p. 87) de toen door Helm beproefde oplossing als onbevredigend had aangewezen. Op 84,8 (*non tam*) keert hij nu naar de vulg. terug (*nota*), die zeker beter bevredigt; 43,21 vervangt hij de conjectuur *me* < *collegisse res* > door *me* < *morabiles res et* >, die eveneens beter voldoet; 51,12 heeft hij zijne conjectuur wel uit den tekst verwijderd, maar deinst nu helaas voor eene oplossing terug en kan nog niet besluiten tot de opname van de mooie conjectuur van Goldbacher *adeo iam diu.* 5.21 neemt hij het toen ingevoerd object terug en geeft nu meer in het algemeen eene lacune aan; ik blijf bij mijne destijds reeds uitgesproken meening, dat *dissolvo* hier zeer goed absoluut kan zijn gebruikt en dus ook het lacuneteeken kan worden gemist.

Sneek. H. D. Verdam.

J. Paulhan, Les Hain-teny Merinas. Poésies populaires Malgaches recueillies et traduites. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 7.50).

Gelijk men weet, is de bevolking van 't eiland Madagaskar in ras en taal verwant met de bewoners van den Indischen Archipel en de eilanden in den Stillen Oceaan. Die verwantschap openbaart zich ook in zeden en gewoonten, o. a. in 't *fady,* waaronder men verstaat allerlei godsdienstige verbodsbepalingen. *Fady* is hetzelfde woord als het Dajaksche en Toradjasche *pali,* met dezelfde beteekenis, waarvoor bij de Maleiers 't afgeleide woord *pamali* gebruikelijk is. De gewone uitdrukking voor dezelfde zaak in verscheiden talen der Stille Zuidzee is *taboe* (*tamboe, tapoe,* e. dgl.), dat in Europa burgerrecht heeft gekregen. Merkwaardig genoeg vindt men dit woord terug in een gebied ver van de Stille Zuidzee, in 't Westen bij de Tjams in Achter-Indië, waar de vorm *taboeng* is; wel een bewijs dat woord en zaak dagteekent uit het ver vervlogen tijdperk der stameenheid van de zgn. Maleisch-Polynesische of Austronesische volken.

De *Hain-teny* (letterlijk: wetenschap der woorden) zijn een soort van volkspoëzie, welke in menig opzicht overeenkomt met het karakter der Maleische Pantoens. Men noemt ze ook *ohatră* of *ohabolană*, d. i. exempels; of ook wel *anka mantatră*, raadselverzen, uithoofde van hun schijnbaar gebrek aan samenhang, zoodat veel Europeanen in de meeste liederen geen zin kunnen ontdekken. Nog een andere term is *kampanononană*, d. i. raadselvragen waarop een antwoord moet gegeven worden. Inderdaad heeft een Hain-teny op zichzelf geen volledigen zin: het vereischt een ander Hain-teny (*setriny*) als antwoord.

Proeven van deze soort volkspoëzie zijn reeds vroeger uitgegeven, doch zonder vertaling, zoodat de heer Paulhan met recht kon beweren dat zij nog heden een raadsel zijn voor de beoefenaars van 't Malegasi. De groote verdienste van 't voor ons liggende boekdeel is, dat de schrijver in tekst en vertaling niet minder dan 153 Hain-teny's mededeelt, gerangschikt naar het thema dat ze behandelen.

In de Inleiding geeft de schrijver een zeer lezenswaarde beschrijving van de wijze waarop de liederen gereciteerd worden, zooals hij dat heeft bijgewoond. Nadat een der aanwezigen eenige verzen met vuur heeft voorgedragen, vat een ander 't woord op om te antwoorden, ook op denzelfden heftigen toon, zoodat de voordracht van een Hain-teny op den Europeaan, die geen Malegasi kent, den indruk maakt van een wedstrijd. Als voorbeelden van een discussie geeft de Schr. een reeks van zeven Hain teny's, in tekst en vertaling, met de noodige ophelderende aanteekeningen.

Verder spreekt de Sch. over den vorm der liederen en toont hij aan dat de compositie er van aan zekere regelen gebonden is. Het hoofdkenmerk der poëzie is het parallelisme en een zeker streven naar assonantie, hetzij in 't begin, 't midden of aan 't einde aangebracht.

Wat den inhoud betreft, hebben de liederen dit met elkaar gemeen, dat zij uiting geven aan de gevoelens van min en wedermin, en teleurgestelde of versmade liefde. Al die gevoelens worden vertolkt in een eigenaardig verbloemde taal, waarbij elk onvertogen woord is uitgesloten. Dat de diepere zin der vergelijkingen uit de planten- en dierenwereld, die een toespeling bevatten op de bedoeling der sprekenden, niet zelden moeielijk te ontraadselen is, spreekt van zelf. Het is een groote verdienste van den Heer Paulhan, dat hij zich met goed gevolg beijverd heeft, den inhoud der liederen voor ons te verduidelijken.

Digitized by Google

Trouwens, het geheele werk verdient ten volle de aandacht, zoowel van de ethnologen als van hen die belangstellen in de vergelijkende letterkunde. Inzonderheid zij het geschrift ter lezing aanbevolen aan de beoefenaars der talen van den Indischen Archipel en der daarin bestaande volksdichten, want, zooals reeds ter loops opgemerkt werd, hebben de Malegasische liederen onmiskenbaar familietrekken gemeen met soortgelijk voortbrengselen in Indonesië, o. a. met de Maleische Pantoens.

Utrecht. H. Kern.

F. Jelinek, Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmens und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz (XIII. bis XVI. Jahrhundert). *Germanische Bibliothek* hgg. von *W. Streitberg* N. Reihe, III. Band. Heidelberg, Winter 1911. (Pr. M. 20, geb. M. 21).

Dit omvangrijke werk — een lijvig boekdeel van over de duizend bladzijden — de vrucht van twintig jaren noesten arbeid, is een zeer welkome bijdrage tot de lexicographie van het Hoogduitsch, een eerste poging om de gaping tusschen de Mhd. woordenboeken van Müller-Zarncke en Lexer en Grimm's D. W. aan te vullen. Het hoofddoel van Jelinek en het uitgangspunt van zijn arbeid was het maken van een woordenlijst der voor de geschiedenis der Nhd. taal zoo gewichtige Boheemsch Luxemburgsche kanselarijtaal van de 14de — 15de eeuw, op grond van nieuwe, belangrijke en door hem geopende bronnen: de Wenzelsbibel, de Iglauer archiefstukken en de vertalingen van Joh. von Neumarkt, kanselier van Karel IV. Gaandeweg echter strekte zijn onderzoek zich uit tot verwante gelijktijdige en latere bronnen van hetzelfde taaltype: stadsrechten en kronieken tot de 17de eeuw toe; de ‚Ackermann aus Böhmen' (± 1390) mocht natuurlijk niet ontbreken, en eindelijk werden ook de Boheemsch-Mhd. gedichten uit de 2de helft der 13de eeuw van Ulrich von Eschenbach en Heinrich von Freiberg er in opgenomen. Zoo is het werk dan uitgedijd tot een woordenboek der Boheemsch-Duitsche ambts- en litteratuur-taal in den tijd van overgang tusschen Mhd. en Nhd., ongeveer 1250 — 1550. Het spreekt echter vanzelf, dat een volledige catalogiseering van een zoo reusachtigen taalschat de krachten van een enkeling verre te boven zou zijn gegaan, en men kan er dus den schrijver nauwelijks een verwijt van maken, dat hij, zooals Alois Bernt in den Anz. f. d. A. XXV, 196 fgg. aanmerkt, zijn materiaal voor een deel zeer onvolledig heeft gebruikt, en een menigte bronnen, vooral poëtische, geheel ter zijde heeft gelaten. Zonder twijfel is de dichterlijke taal door hem stiefmoederlijk behandeld, en men krijgt zelfs den indruk, dat de eenheid van het werk er bij gewonnen zou hebben, zoo hij, met terzijdestelling van alle poëtische bronnen, zich bepaald had tot het zooveel mogelijk volledig bijeenbrengen van den prozaïschen woordenschat uit den tijd van ± 1350 — 1500. Immers, ook zooals het boek nu is uitgevallen, ligt zijn waarde toch voornamelijk in dit gedeelte van het vocabularium. Als grondig kenner van de rechtsbronnen en de mijnbouwstatuten zijner ‚Heimat' heeft Jelinek het Oudduitsche lexicon verrijkt met een menigte nieuwe vondsten en leerrijke verhandelingen. Men leze bijv. de uitvoerige artikelen over *berg* en samenstellingen, *durchslag*, *eigenschaft*, *erbe* e.s. (*erbstolle!*), *bauteiding*, *hantveste*, *lêhen*, *lôsunge*, *marscheide*, *müter*, *urbar*, *schicht*, *neuvang* e. t. q. Nergens is ruimte gespaard ten koste van de duidelijkheid; de bewijsplaatsen zijn zoo volledig gegeven, dat de beteekenis goed uitkomt — alleen bij cruces, zooals *kirfzen*, *kawlen* ware wel eenige toelichting gewenscht. De woorden, die in de Mhd. lexica ontbreken, zijn in een aparte lijst bijeengebracht; hun aantal bedraagt over de 2000.

Een groote technische moeilijkheid was de rangschikking der woorden in verband met de aan te nemen spelling. Waar de woordenschat van het klassieke Mhd. der 13de eeuw tot het Nhd. der 16de en zelfs 17de eeuw reikt, en de orthographie der bronnen geheel verwilderd is, was een gelijkmatige regeling aan groote bezwaren onderhevig. Volgens het voorbericht heeft Jelinek de kenwoorden in den Nhd. vorm willen geven, bijv. *keusch* (*kiusch*), *seidel* (*sidel*), *seiger* (*seigaere*). Consequent toegepast is dit stelsel echter niet; zoo vind ik *tûch*, *vûg* naast *vuoz*, *vruo*, en *trûwen* naast *bawen*. Ook het gebruik der lengte-teekens is mij niet duidelijk: waarom bijv. *brot*, maar *grôz*, *nâch-kome*, maar *nachkomling*?

Ten slotte eenige kleinigheden: Zou *gotlink* niet = *göteline*, *geteline* en *calami* = *kalmus*[1]) zijn? — Het korte citaat bij *kawlen* doet vermoeden, dat bedoeld wordt: *kaulen* = *rondmaken, afronden* — *Lofelisch tuch* zal wel *Lovensch*, *Leuvensch laken* zijn — In *pokuschin* zie ik *bokskin*, *buckskin* — Bij *prosekin* zegt Jelinek: (*wohl slaw. Ursprungs*) *eine Art Stiefel*; het is natuurlijk het Vlaamsche *brosekin*, fr. *brodequin* — *signet* beteekent *zegelring* — De vorm *schuolören* is zeker niet de juiste; de hss. hebben *schyloren* en *stuloren;* ik houd dit voor een werkwoord *schiloren* of *steiloren*: *de ooren opzetten*, zooals een schichtig paard doet.

De correctie is zeer zorgvuldig geschied; drukfouten en vergissingen zijn zeldzaam; het sterretje ontbreekt bij *heufe*, *kirfzen* en bij *bunne*, welk laatste woord ook in de lijst der Nova niet voorkomt.

Het verdienstelijke werk van Jelinek zij in de aandacht van allen, die belang stellen in taal- cultuur- en rechtsgeschiedenis, aanbevolen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

M. Eimer, Byron und der Kosmos. Ein Beitrag zur Weltanschauung des Dichters und den Ansichten seiner Zeit. (Anglistische Forschungen, hgg. v. Joh. Hoops. Heft 34). Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 6.20).

Het is niet te ontkennen dat de letterkundige naam van Byron in de laatste dekaden sterk heeft geleden. Toch zijn er teekenen van kentering, zooals alles in het leven zijn „ups and downs" heeft. Habent sua fata libelli .... necnon scriptores. Zien we niet dat een bekend Nederlandsch redacteur allerlei lieden die hij zoo dood als een pier, ja nòg dooier, had verklaard, nu weer ijverig opgraaft, zich dierbaar met hen bezighoudt en allerlei daden van eenvoudige (einfältige?) rechtvaardigheid bedrijft? De veelverguisde Bilderdijk was in zijn jubeljaar een dankbaar voorwerp van beschrijving en

[1]) Zie echter Z. f. d. A. L, 222.

Digitized by Google

copiefabricage. Menschen die vroeger Bilderdijks eigen voorschrift in zijn echovers na zijn dood: „nu maar op de kist ge –" (het rijmt), zonder veel omslag in praktijk hadden gebracht, strooiden geurige rozen te zijner nagedachtenis en brandden wierook op zijn graf. Men kan met Vespasianus zeggen: „Atqui e lotio est."

Zonder nu zulk een groot bewonderaar van Byron te zijn als Henley, kan ik evenmin meegaan met hen die, een *N. Gids*-mode volgend, hem uitmaken voor een rhetoricus of „rederijker" — zoo luidde de mooie term — zonder meer. Byron heeft zeer mooie momenten, die getuigen van diep gevoel en meegevoel, maar het ongelukkige is dat er ook wel eens wat pose onder doorloopt, en dat hij soms met wat al te veel vertoon zijn bloedend hart door de wereld draagt; zijn „Weltschmerz" is wel eens wat larmoyant. Verder is hij een kolossaal virtuoos, en dit niet bedoeld in slechten zin. Iemand die een gedicht als „Don Juan" goed ten einde brengt, verdient hooge bewondering en is lang niet de eerste de beste. In „Manfred", „Cain", „The Prophecy of Dante", „Childe Harold", „Sardanapalus", vindt hij zeer verhevene tonen; onder de „Hebrew Melodies" zijn meesterstukjes; „English Bards and Scotch Reviewers" is een prachtsatire.

Hier moet de verhouding Byron – Shelley even ter sprake komen. Er bestaat een gewoonte Shelley tegenover Byron uit te troeven — zonder dit te doen stel ook ik Shelley als kunstenaar veel hooger — ja zelfs Byron als een soort leerling van Shelley te beschouwen. Ik geloof dat we dichter bij de waarheid zijn met de bewering dat Shelley eigenlijk nooit veel vat op Byron heeft gehad, en wel dáárom, omdat laatstgenoemde Shelley minder goed begreep, hem niet kon volgen in zijn stoute, hoogstrevende visioenen en fantasieën. Hoezeer Shelley hem trachtte op te voeren in zijn wolkenvluchten, Byron was te veel een kind van de aarde, had niet zoo'n „high spirit-winged" gemoed. De gravin Guiccioli, jaren lang de intieme vriendin van Byron, zegt in haar „Recollections" dat de wijsgeerige opvattingen van den pantheïstischen Shelley en die van den spiritualist Byron zoo sterk mogelijk tegenover elkaar stonden. Byron is ook inderdaad reëeler dan Shelley, hij maakte wetenschappelijke studiën (Cuvier, Buffon, palaeontologie, Herschell, telescopie, tellurium-studie), terwijl Shelley om zoo te zeggen mythologischer was aangelegd, doortrokken van klassicisme en Griekschen geest, verder begaafd met een verbazende verbeeldingskracht, die zelfs tot het chimaerische steeg. Shelley is veel meer metaphysisch, een pantheïstisch fantasmagorist en idealist, Byron is een kosmisch deïst, die van een algemeene religie droomt; wij vinden bij hem dan ook meer „Anklänge" aan den overgeleverden godsdienst dan bij Shelley, die, hoe ook den invloed van Wordsworth ondergaande, en een mystiek pantheïsme aanhangend, misschien in zijn hart half atheïst bleef. Maar aangezien hij droomde van wat Walt Whitman noemt „the brotherhood of men" en „the federation of the world," barsten in zijn hooggestemde poeemen telkens weer de goddelijkheidsmelodieën te voorschijn. In zeker opzicht waren Byron en Shelley beiden pantheïst. Het komt mij voor dat Dr. Eimer „rem acu tangit", wanneer hij op blz. 195 het volgende zegt: „Sein (d.i. Byrons) Pantheismus fasst aber im übrigen die *Erhaltung* der Substanz nicht metaphysisch als Notwendigkeit, sondern als durch Tatsachen *erwiesene Wahrheit* der Natur, bewirkt nicht allein durch Entstehung und durch kettenartige Wieder- und Wiedererstehung (Lukrez, Pope), sondern durch eine fortschreitende *kosmische und organische Entwicklung* des einmal Entstandenen.

Hierdurch gewinnt *seine Weltanschauung* ihren *besonderen*, modern anmutenden *Charakter*, und auch hier. durch unterscheidet er sich so bedeutsam von den Theorien Shelleys, der dem spirituellen Pantheismus Spinozas, Deus sive natura, ganz ergeben war."

Ik kon nog veel meer van dit 233 blz. groote werk „streifen", maar ik zou vreezen onbescheiden te worden en te veel ruimte in te nemen. Laat ik daarom alleen vermelden dat na enkele prolegomena, waaronder een opgaaf van literatuur, de ontwikkeling van Byron wordt nagespeurd (en de schrijver beschikt over een onuitputtelijk geduld en grooten speurzin): 1) van 1798 tot het midden van 1814, 2) van het midden van 1814 tot 25 Mei 1816, 3) daarna tot 1820 en 4) van 1821—1824, de afdeelingen 1, 3 en 4 telkens onder de hoofden: Astronomie, Kosmogonie, Zur Weltanschauung (sub 4 komt bij de Kosmogonie nog Paläontologie). Hierop volgt een hoofdstuk Ergebnisse en ten slotte een Anhang.

Het werk geeft blijken van grondige studie, en is goed, schoon hier en daar wat vermoeiend, geschreven. Drukfouten ontdekte ik slechts op blz. IX, 15, 21, 34, 99, 122, 128, 174, 178, 229 (in zinstorendheid moet Lucretius het vooral ontgelden, blz. 21 rationem fastendumst in pl. v. ratione fatendumst, en blz. 174 demu in pl. v. deum).

Vergis ik mij niet, dan zal dit boek menigeen nader tot Byron brengen.

Den Haag. Edward B. Koster.

Schwan-Behrens, Grammaire de l'ancien français. Traduction française par O. Bloch. Deuxième édition, d'après la neuvième édition allemande. Leipzig, Reisland. 1918.

Ons werd deze tweede druk toegezonden van de Franse vertaling der Spraakkunst van Schwan, sedert diens vroege dood vaak herdrukt en uitgegeven door Prof. Behrens. Gaarne vestigen wij de aandacht onzer lezers op de uitgebreide dialektteksten waardoor de nieuwe uitgave zich van de vorige onderscheidt. Naast de leerboeken over Oudfranse spraakkunst die in de laatste tijd zijn verschenen, blijft die van Schwan-Behrens de plaats innemen die zij van het begin af heeft veroverd. Ten onzent wordt zij ijverig gebruikt, vooral sedert er een Franse vertaling van is verschenen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

† G. Gröber, Über die Quellen von Boccaccios Dekameron. Strassburg, Heitz u. Mündel. 1913. (Pr. M. 1.50).

Zooals men weet, is in de bekende aardige serie „Bibliotheca Romanica" Boccaccio's Decamerone uitgegeven door wijlen Prof. Gröber, ieder deeltje met een inleiding in 't Italiaansch. Deze inleidingen worden hier nu in de oorspronkelijke redactie, ten deele naar het

Digitized by Google

handschrift van Gröber, vereenigd aangeboden als eerste deeltje van een nieuw te verschijnen reeks onder den titel „Einführung in die romanischen Klassiker." Het werk werd voor den druk nagezien door F. E. Schneegans, die het laat voorafgaan door een korte beschouwing omtrent den persoon en den arbeid van Gröber, met wiens portret het boekje versierd is.

Van de verschillende novellen wordt telkens de korte inhoud aangegeven, terwijl Gröbers meening omtrent Boccaccio's bronnen reeds dadelijk in 't begin in de volgende woorden wordt meegedeeld: „Was die Quellen betrifft, sind die Novellen aus Erzählungen und Anekdoten von Zeitgenossen und Verstorbenen entstanden, aus Anekdoten aus dem Treiben aller Zeiten, schon in andern Literaturen ausgearbeitet, aus Witzen und dergleichen. Aber stets von der mündlichen und nicht von der geschriebenen Tradition, nicht direkt von den Büchern geht Boccaccio aus: in keiner seiner Novellen hat man die treue Nachahmung andrer geschriebener Fassungen gefunden." Al was het, in verband met den geringen omvang van het boekje en het doel, waarmee het geschreven werd — „eine dem Forscher wie dem Laien gleicherwünschte Einführung in die alte und klassische Literatur der romanischen Völker in deutscher Sprache herauszugeben" — niet wel mogelijk, afwijkende meeningen van anderen uitvoerig te bespreken, toch komt mij de toon van den schrijver hier en daar wel wat al te apodictisch voor. Dat neemt niet weg — de naam van den schrijver staat er borg voor — dat het overal de moeite waard is, van zijn meening kennis te nemen, ook al is men het niet in alle opzichten met hem eens. Het boekje kan dan ook zeer geschikt als aanvulling gebruikt worden bij het hier vroeger (z. *Museum* XVIII, 378) aangekondigde werk van A. C. Lee, *The Decameron, its sources and analogues*, waar men tevens de voornaamste litteratuur, die op het onderwerp betrekking heeft, kan aangegeven vinden.

Amsterdam. A. Borgeld.

D. Cohen, De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus. 's-Gravenhage, L. Levisson. **1912.**

De geschiedenis der hellenistische staten is in onze dagen het voorwerp van steeds grooter wordende belangstelling; en de talrijke vondsten, die nog dagelijks in de landen der diadochen worden gedaan, zijn uitermate geschikt, om die belangstelling te onderhouden en te doen toenemen. Schr. van bovenstaande verhandeling, welke als dissertatie aan de Leidsche universiteit is verdedigd, heeft getracht na te gaan, op welke manier en met behulp van welke ambtenaren de Ptolemaeën hunne buitenbezittingen hebben geadministreerd. De methode, die hij daarbij volgt, is juist: hij tracht eerst door gebruik te maken van opschriften en papyri de dingen vast te stellen, om daarna de verkregen resultaten te toetsen aan de enkele mededeelingen bij de schrijvers; en waar de laatsten met de eersten in tegenspraak zijn, geeft hij inscripties en papyri de voorkeur. Zoo worden achtereenvolgens behandeld de strateeg, van wien de Schr. aantoont, dat hij zoowel het militaire als civiele hoofd van de provincie is, de militaire ambtenaren, die onder den strateeg dienen en de belastingambtenaren, die denzelfden magistraat als chef hebben. Ook aan de priesters, wien de dienst is opgedragen van de tot god verheven Lagiden en die door den koning worden benoemd, is een hoofdstuk gewijd. Ten slotte behandelt Schr. verschillende ambtenaren, wier naam ons door de opschriften bewaard is gebleven, van welke ik slechts noem den ἐπιστάτης, een ambtenaar, die op de Cycladen voorkomt en wiens taak het o. a. is als scheidsrechter op te treden.

Voor zoover het met het weinige en gebrekkige materiaal, dat den Schr. ten dienste stond, ging, is het hem gelukt, een beeld te geven van de administratie der Ptolemaeïsche buitenbezittingen: scherpzinnig en voorzichtig trekt hij zijn conclusies uit de gegevens. Maar dit neemt niet weg, dat ook dit werk hier en daar lijdt aan het euvel, dat zoovelen werken aankleeft, voor wier samenstelling bijna louter monumentale bronnen konden worden gebruikt. Waar vaak uit één of enkele inscripties een conclusie moet worden getrokken, daar heeft deze meer het karakter van een hypothese dan van een feit; en zoo nu en dan heb ik mij onder het lezen afgevraagd of een resultaat wel de moeite, die aan het verkrijgen daarvan was besteed, loonde, m. a. w. of er wel een basis was verkregen, waarop verder kon worden voortgebouwd; en dan luidde het antwoord wel eens ontkennend.

Intusschen komt het mij voor, dat schrijvers betoog hier en daar nog wel wat steviger had kunnen staan, indien hij wat meer het oog gericht had naar Egypte, welks administratie, dank zij de vele papyri, tamelijk wel bekend is. Zoo b.v. bij de vraag of de strateeg ook aan het hoofd van het civiel bestuur stond; in Egypte is de ontwikkeling zoo geweest, dat althans in de 2e eeuw v. Chr. de strateeg zoowel de hoogste militaire als de hoogste civiele ambtenaar in den nomos is geweest en daar nu Cohens overige argumenten tot hetzelfde resultaat leiden voor den strateeg in de buitenbezitting, was het goed geweest hierop te wijzen. In dit verband moet ik ook nog wijzen op het hoofdstuk over den νησίαρχος; het gaat over de vraag, of deze magistraat een koninklijke ambtenaar is geweest dan wel de representant van de eilanden- (n.l Cycladen) bewoners. Niese en Delamarre spreken zich uit voor het tweede, Cohen voor het eerste. Met het oog op den toestand in Egypte zou ik mij aan den kant van Niese willen scharen. Want ook in Egypte vinden we naast den strateeg, topogrammateus en komogrammateus, koninklijke ambtenaren, den nomarch, toparch en komarch, vertegenwoordigers van de inlandsche bevolking tegenover den koning; en goed zoude hiermee overeenkomen het feit, dat we van den nesiarch slechts hooren onder de beide eerste Ptolemaeën; want ook in Egypte raken de vertegenwoordigers der inlandsche bevolking meer en meer op den achtergrond tegenover de koninklijke ambtenaren.

Ook op een ander punt kan ik het met Cohen niet eens zijn: het is daar, waar hij de Pap. Tebt. I, 8 verklaart en als subject van γέγραφε telkens neemt den magistraat in de provincie; met Wilcken geloof ik, dat de dioeceet te Alexandrië onderwerp is, e. w. voorname-

Digitized by Google

lijk met het oog op r. 15—18. Want als het juist is wat Cohen vermoedt en wat ook ik geloof, dat we in onze papyrus te doen hebben met een epitome van brieven uit het archief van den dioeceet, dan heeft de brief, waarvan r. 15—18 de epitome zijn, geen inhoud, wanneer de provinciale magistraat onderwerp is. Schr. zelf heeft dat ook zeer wel gevoeld blijkens zijne woorden in noot 5 op p. 59: „aegre enim desideratur omnis indicatio cuiusvis responsi quod hac de re ad Nicostratum mitteretur”. Wanneer we daarentegen den dioeceet als onderwerp nemen, dan is zeer goed te begrijpen, wat in den oorspronkelijken brief heeft gestaan. De dioeceet heeft dan n.l. Nicostratus (den prov. magistraat) medegedeeld, dat de belasting dat jaar meer heeft opgebracht. Ook met mijn interpretatie weet ik met den infinitivus ἐπηνεκέναι geen raad; maar het is, geloof ik, niet te koen, wanneer ik denk, dat de epitomist (misschien onder invloed van het volgende καί) den infinitivus heeft geschreven in plaats van den indicativus 3e persoon ἐπήνεκε. In dat geval wordt de brief natuurlijk uitermate duidelijk en heeft de dioeceet oorspronkelijk geschreven wat Cohen reeds vermoedt, n.l. dat hij Nicostratus een pluimpje heeft gegeven voor zijn goed beheer. Bij deze interpretatie van de papyrus moeten we aannemen, dat de belastingen niet in de provincie, maar in Alexandrië zijn verpacht; en het bezwaar, dat Schr. daartegen ontwikkelt in noot 1 op p. 56 lijkt mij niet zoo overwegend: het is toch heel gewoon, dat de dioeceet, nu het gebleken is, dat een belasting van een provincie minder heeft opgebracht dan vroeger, den magistraat in die provincie verschillende bescheiden vraagt, opdat kan worden nagegaan, wat de reden der vermindering is. Overigens lijkt de inhoud van r. 20—23 mij ook te vaag, om daaruit verstrekkende consequenties te trekken.

Ik hoop, dat mijn opmerkingen, die onwillekeurig wat lang zijn geworden, niet den indruk hebben gewekt, alsof ik in waardeering voor Cohens werk te kort schiet. Zij mogen den Schr. integendeel tot bewijs strekken, dat ik zijn werk heb gelezen met de belangstelling, welke het verdient. En van harte hoop ik, dat de Schr. weldra den tijd en den lust zal vinden, om het groote werk, dat hij zich voor oogen heeft gesteld en waarvan deze dissertatie slechts een onderdeel is, met evenveel succes te voltooien.

Rotterdam. M. Engers.

El Kindi, Governors and Judges of Egypt edited by **R. Guest** (Gibb Memorial, vol. XIX). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac & Co. 1912. (Pr. sh 12).

Dit deel van de serie werken uitgegeven door Curatoren van het Gibb fund bevat, behalve andere toegiften, den Arabischen tekst van twee verschillende werken van al-Kindī, niet te verwarren met den Arabischen wijsgeer van dien naam, die reeds overleden was, toen onze auteur geboren werd. Het eene handelt over de stadhouders, het andere over de rechters van Egypte gedurende de eerste eeuwen der Mohammedaansche tijdrekening tot op den leeftijd van den auteur. Dit laatste was reeds voor eenige jaren door Gottheil uitgegeven, maar het eerste bestond tot dusver alleen in handschrift. Een bijzonder onderhoudende lectuur leveren deze teksten niet op, want de schrijver houdt zich in het algemeen gesproken aan hetgeen hij zich voorgesteld had te geven, namelijk: eene chronologische lijst van de genoemde beambten met de data hunner ambtsaanvaarding en aftreding. Maar al maakt hij geen jacht op anekdoten en al citeert hij betrekkelijk zelden Arabische gedichten, hij geeft toch heel wat meer dan eene dorre opsomming van namen en jaartallen. Trouwens ook deze heeft hare waarde, mits zij nauwkeurig is, en deze loffelijke eigenschap moet aan het werk van den schrijver toegekend worden. Wij leeren buitendien uit het geschrift over de stadhouders, dat naast en onafhankelijk van dezen nog geregeld een ander hooggeplaatst beambte werd aangesteld voor het financieel beheer. Ook vermeldt de schrijver allerlei bijzonderheden, die voor iemand, die ze weet te gebruiken, kostbare bouwstoffen kunnen leveren voor de kennis van de politieke en oekonomische toestanden van Egypte onder het Arabisch opperbewind.

De uitgave van Guest verdient den hoogsten lof, inzoover zij aan de strengste eischen voldoet. Zij mag met recht goed verzorgd heeten, ook door de toevoegselen: nauwkeurige Indices, een glossarium van eenige opmerkelijke woorden en uitdrukkingen, facsimilés van enkele bladzijden van het gebezigde handschrift enz. Voor het Appendix, bevattende de voortzetting van het geschrift over de Rechters tot op het jaar 1029 (p. 477—614) heeft de uitgever de hulp gehad van Amedroz, die ook tot de lijst van varianten enz. heeft bijgedragen. In het bijzonder zij nog de aandacht gevestigd op de leerzame Engelsche Inleiding bij het werk, waarin niet alleen alles wat op den auteur en diens werk betrekking heeft is bijeen gebracht en in het licht gesteld, maar waarin de lezer ook de gegevens vindt om de betrouwbaarheid van diens mededeelingen zelf te beoordeelen. Een paar kaarten, eene van Beneden-Egypte, waarbij het opstel van Guest met kaart in *Journal Royal Asiatic Society* 1912, p. 941 vvg., 1913, p. 305 vvg. te vergelijken is, en eene van het rijk der Abbasiden in de 10de eeuw zijn eveneens zeer te waardeeren toegiften.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

A. Hausz, Kardinal Oktavian Ubaldini, ein Staatsmann des 13. Jahrhunderts. (Heidelberger Abh. z. mittleren u. neueren Gesch., Heft 35). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 3).

Prof. Hampe blijft zijn leerlingen in zeer bepaalde richting sturen en inleiden in een historisch gebied door hem zelf reeds met zooveel vrucht naar vele zijden doorkruist. 's Meesters eigen werk wordt op deze wijze aangevuld door monographieën gesproten uit en beheerscht door eenzelfde algemeene idee. Deze werkwijze mag al eenigermate aanleiding geven tot eenzijdigheid, ze brengt tevens zoo vele en zoo groote voordeelen, dat deze gemakkelijk tegen de nadeelen opwegen. De aldus verkregen eenheid in de veelheid der détailstudies maakt ons het vormen van een algemeen oordeel gemakkelijker, en verhoogt in niet geringe mate de waarde der afzonderlijke studies.

Het bovengenoemde werkje heeft, evenals zijn voor-

Digitized by Google

gangers, tot grondmotief den reuzenkamp tusschen het Imperium en het Sacerdotium, en wel in het stadium waarin hij getreden was omtrent het midden der 13de eeuw; doch, zooals hij zich heeft weerspiegeld in het leven en streven van den invloedrijken kardinaal Octaviaan Ubaldini. Hoezeer ik ook op vele plaatsen van 's schrijvers zienswijze en beoordeeling der dingen afwijk, in zaken van principieelen aard vooral, moet ik toch terstond bekennen dat het boekje heel wat meer mijn sympathie heeft veroverd dan zijn voorganger, vroeger (*Mus.* XX, 2, kol. 65 vv.) door mij besproken.

Octaviaan is zonder twijfel wederom een zeer belangwekkende verschijning uit dien roerigen tijd en dat aan allerhande schakeeringen zoo rijke milieu. Te meer, daar toevalligerwijze behouden gebleven stukken, en andere historische gegevens, beide in voor dien tijd vrij aanzienlijke hoeveelheden van nogal particulieren aard, ons in het leven van dezen kardinaal een dieperen blik gunnen dan dit bij vele andere leidende persoonlijkheden dier dagen het geval is. In absoluten zin blijft echter niettegenstaande dit alles, de klacht des schrijvers over de schaarschte zijner bronnen, vooral ten opzichte der reconstructie van Octaviaan's politieke meeningen en de motieven zijner handelingen, gegrond.

De groote grief die ik tegen het boek heb is, dat wij Octaviaan uitsluitend als politicus en krijgsman leeren kennen. Men mag vrij zijn voorkeur voor een bepaalde zijde van een vraagstuk volgen, doch in een biographie is zoo iets uit den booze. Wel herinnert de schrijver er ons meermalen aan dat Octaviaan een ontwikkeld man was met veel smaak voor letterkundige schoonheid. Verder gaat hij echter niet.

Maar een 13de-eeuwer — en nog wel een kardinaal — was niet enkel gevoelig voor de kerkelijk politieke vraagstukken van zijn eeuw; ook de godsdienstige en zedelijke stroomingen van zijn tijd — en nog wel van dien bij uitstek daaraan zoo rijken tijd — vroegen en bezaten zijne belangstelling. Als de schrijver, met Davidsohn, den tijd der renaissance-menschen van Italië daarom vervroegt is daarmede zijn opvatting nog niet gerechtvaardigd. Die totale onverschilligheid voor godsdienstige en zedelijke vraagstukken was immers ook twee eeuwen later niet zoo algemeen als men lang aannam. Als altoos stonden de partijen ook toen scherp tegenover elkaar, en 't was slechts een ongewenscht gevolg van zeer gecompliceerde, langzaam geworden maatschappelijke en kerkelijke toestanden die een uiterlijk vriendschappelijk samenwerken van vóór- en tegenstanders van den godsdienst noodzakelijk maakten.

Enkele kleine onnauwkeurigheden van den schrijver gaan wij voorbij, om enkel nog den wensch uit te spreken dat hij dit gebied nog verder doorvorsche. De teekenen zijn vele — ook dit werkje behoort er toe — dat de grondige studie van de historie der 13de eeuw ons een kentering gaat brengen in de beoordeeling van de groote Pausen dier dagen, die, al zal ze nooit geheel eenstemmig zijn, toch veel minder tegenstrijdigheden zal vertoonen. Zeker niet ten hunnen ongunste.

Zwolle. J. Sassen O.P.

V. Bérard, La Mort de Stamboul. Paris, Armand Colin, 1913. (Br. fr. 4).

Zoo iemand bevoegd geacht behoort te worden om zijne meening uit te spreken over de zaken van Oost-Europa, dan is het stellig wel de heer Victor Bérard. De lezers van de Revue des Deux Mondes herinneren zich zeker nog wel zijne belangrijke studiën over den oorsprong der Odyssee, die hij in 1892 het licht deed zien, na vooraf elk hoekje van de kusten en eilanden der Middellandsche Zee zorgvuldig te hebben onderzocht en ter plaatse zelf den tekst van het Homerische gedicht aan een nauwgezet en critisch onderzoek te hebben onderworpen, met groot leedwezen op het laatst door onvoorziene omstandigheden genoodzaakt de nasporingen op het Pieterselie-eiland, dat hij meende voor het eiland van Calypso te moeten houden, aan anderen over te laten. Nog in hetzelfde jaar verscheen zijn groot werk „Les Phéniciens et l'Odyssée", waarin zijne studiën, in de Revue archéologique uitgegeven, tot een geheel waren vereenigd.

Maar ook de latere tijdperken van de geschiedenis der Middellandsche Zee-staten zijn reeds jaren lang een onderwerp van Bérards onderzoek en studie, en de uitkomsten daarvan heeft hij in eene reeks van geschriften openbaar gemaakt. Al die geschriften zijn in het licht gegeven naar aanleiding van de gewichtige gebeurtenissen, die in de laatste tien, twaalf jaren opnieuw het Oostersche vraagstuk op den voorgrond hebben gebracht. Van 1902 af zagen het licht zijne Questions extérieures, Pro Macedonia, La révolte d'Asie, L'empire Russe et le Tsarisme, Le Sultan, l'Islam et les Puissances, La révolution Turque, en nog meer dergelijke werkjes, alle historisch-politische studiën over de volken en regeeringen van het Middellandsche Zee-gebied.

Het jongste van die geschriften is „La mort de Stamboul", pas van de pers gekomen: de inleiding is gedagteekend van den 14en Mei 1913.

De bijtitel van het boek is „Considérations sur le gouvernement des Jeunes-Turcs", en inderdaad zijn de laatste 140 bladzijden gewijd aan het tijdvak van de omwenteling in 1908 en de binnen- en buitenlandsche oorzaken van de verzwakking der Jong-Turksche regeering en de verbrokkeling of uiteenspatting van het Turksche rijk in Afrika en in Europa, maar daaraan heeft Bérard eene uitvoerige historische uiteenzetting laten voorafgaan van de groote vraagstukken, die in de negentiende eeuw de ernstige gevaren voor Turkije hebben doen ontstaan, welke het bestaan der Porte thans bedreigen: de Cretensische quaestie en de Macedonische. Onder de titels „Creta en het Khalifaat" en „Het Sultanaat en Macedonië" ontwikkelt de schrijver den aard en de beteekenis van die beide vraagstukken in twee uitnemende hoofdstukken, of liever twee afzonderlijke opstellen, uitgaande van de grondstelling dat „de twee stichters van de Balkan-unie, de twee overwinnaars van het Ottomaansche rijk zijn: Creta en Macedonië" en dat „voor den Bulgaar en den Griek vooral Macedonië en Creta in den letterlijken zin van het woord vragen waren van leven en dood: zij konden het bestaan van hun regeering en van hun volk niet voortzetten met een Macedonië en een Creta, zooals de Turk, Jong- of Oud-Turk, ze maakte".

Digitized by Google

Wat Creta betreft, evenals de overige Grieksche landen was het gedurende lange jaren onder het Turksche juk geweest, vóór het eene poging deed om zich daarvan te bevrijden. Die poging — de opstand in 1770 — was mislukt, en de geheele Grieksche wereld gevoelde de de heillooze gevolgen van die mislukking: de toestand der Christenen werd onhoudbaar, de kwellingen van den raïa door den belijder van den Islam, door dagegelijksche plundering, onophoudelijke afpersing, menigvuldigen vrouwenroof, bewezen dat het een soort van heiligen oorlog was geworden, die den Christen alleen de keus liet tusschen den ondergang of de bekeering tot den Islam, en tot die laatste namen in wanhoop al meer en meer de Grieken hun toevlucht.

In den tijd van den Griekschen vrijheidsoorlog bleef, zooals bekend is, het ongelukkige eiland in handen van de Mohammedaansche overheerschers: aanvankelijk den Egyptischen pacha, daarna weder den Turkschen sultan, en vergeefs poogde het tot achtmalen toe door opstand zich los te maken van de onduldbare dwingelandij der aga's en beys: de vreeselijke, stelselmatige uitmoording der Christen-wijken en Christen-dorpen in 1897 toonde nog eenmaal ten overvloede dat het een strijd gold op leven en dood tusschen den Islam en dn Helleensche wereld.

Van dat oogenblik af gordde Griekenland zich aan de Cretensische broeders bij te springen, maar de ongelukkige oorlog bracht het land niets dan vernedering en verlies, en de jammerlijke hulpmiddelen der Europeesche diplomatie leidden tot geenerlei beslissende uitkomst. Ook na de omwenteling in Constantinopel bleef het Grieksch-Cretensische vraagstuk geheel ongewijzigd: de Jong-Turken verklaarden beslist, dat zij ten opzichte van Creta tot geene inschikkelijkheid zouden te bewegen zijn. Het was en bleef de plicht van den Khalif het eiland te behouden, zoo meenden zij, het kostte wat het wilde, om der wille zijner trouwe geloovigen; ook zij beschouwden het eiland als een soort van voormuur van Constantinopel, als het middelpunt der Islamitische macht in de Middellandsche Zee, zoo goed als de Oud-Turken, en evenzeer als dezen waren zij overtuigd, dat van het bezit van Creta het bezit afhing van de Afrikaansche kustlanden. Bovendien hoopten en verwachtten zij, dat die Cretensische Mohammedanen de krachtige medewerkers zouden zijn aan de verjonging der Ottomaansche maatschappij, die de Westersche beschaving aldus zou deelachtig worden door de trouwe aanhangers van het Khalifaat, die nog steeds, als sedert twee eeuwen, den giaour bestreden en weerstand boden aan zijne verlokking. „La Crète annexée, c'est tout notre Islam des îles démoralisé, perdant la confiance dans le Khalife.... l'annexion (à la Grèce), c'est la guerre ouverte...."

Het hoofdstuk, waarin dit verhaald en betoogd wordt, is zeer belangwekkend; niet minder is dit het tweede, waarin op dezelfde wijze de oorsprong van het Macedonische vraagstuk wordt behandeld. De feodale inrichting van het Sultanaat en de verhouding der Turksche spahis en timarioten (bezitters van zg. krijgsleenen) tot den Sultan en tot de overwonnen Christen-volken, de beteekenis van de Janitzaren-macht — later van het zg. nizam djedid of nieuwe leger — tegenover of naast dat van die spahis, de ongelukkige, hulpelooze toestand der raïas, het verloopen van de dubbele Turksche legermacht door de nederlagen der zeventiende en achttiende eeuw en door de ontaarding der Janitzaren-benden — dit en nog veel meer wordt voortreffelijk door Bérard geschetst als inleiding tot het betoog, dat voor den Turk der negentiende eeuw geen heilige oorlog meer bestond dan die, welke zijne oeconomische en sociale voorrechten te verdedigen had tegen den raïa, den Christen. Sultan Abdul-Hamid, wiens oogmerk het was en bleef zijn onbeperkt gezag, zoowel dat van den Sultan als dat van den Khalif, te handhaven, had vooral in de eerstgenoemde waardigheid een allergevaarlijksten tegenstand te duchten van de zijde der West-Europeesche mogendheden, met name Frankrijk, Engeland, later ook Italië. Het bezit van Noord Afrika en Egypte was op zich zelf reeds een vraagstuk, dat bezwaarlijk opgelost kon worden met behoud van vriendschappelijke betrekkingen met den Sultan, die als Khalif nimmer verzuimde de panislamitische propaganda waar hij maar kon aan te moedigen. Maar bovendien noodzaakte de voortdurende geldverlegenheid den Sultan al meer en meer zijne toevlucht te nemen tot de Europeesche beurs, en de bewustheid van zijne militaire zwakheid dwong hem tot eene steeds grooter afhankelijkheid van de Kabinetten te Weenen en St. Petersburg en tot steeds grooter concessiën aan de eischen tot het invoeren van hervormingen ten bate der Christenen, met name de Christenen in de Balkan-landen, in de eerste plaats in Macedonië. Aldus bedreigd door de Christen-staten, die den Sultan dwongen tot maatregelen, die in lijnrechten strijd waren met zijn wil en zijn belang als Khalif, en die zijne Mohammedannsche onderdanen tegen hem in het harnas joegen, rekte het Hamidsche regeeringsstelsel zijn bestaan tot het oogenblik, waarop òf de Cretensische òf de Macedonische quaestie het zou doen vallen. Het viel door de laatste: „het Hamidiaansche Sultanaat stierf aan Macedonië".

Het laatste gedeelte van Bérards boek: La révolution, le nouveau régime, l'esprit nouveau, l'attente, geeft een beeld van de Turksche maatschappij onder de leiding der Jong-Turken, wier meeningen de Schrijver, die hen en hun werk persoonlijk kent, voortreffelijk uiteenzet — vooral in hoofdstuk IV: L'esprit nouveau. Maar daarin wijst hij tevens aan hoe dezelfde quaestiën, die zoo noodlottig waren voor de regeering van Abdul-Hamid, onder dat Jong-Turksche bestuur bleven bestaan en de versplintering van het rijk onvermijdelijk was als tevoren. Het nieuwe centralisatie-bestuur verbitterde al zijne onderdanen „van Yemen tot Albanië", en allerwege herhaalde zich de oude eisch van Ignatief: „Autonomie of anatomie". Voor Turkije was het nieuwe stelsel de zekere ondergang. Hoe Bérard dit alles ontwikkelt is niet in enkele regels samen te vatten. Genoeg zij op dit gedeelte van het boek bijzonder de aandacht te vestigen, en in het algemeen het geheele werkje warm aan te bevelen aan ieder, die van een zoo hoogst gewichtige gebeurtenis als de val van het Turksche rijk wat meer wenschen te weten dan hun de wijsheid van den een of anderen dagbladschrijver geven kan. De

Digitized by Google

Schrijver kondigt een vervolg aan op La Mort de Stamboul, getiteld La revanche de Saint-Pétersbourg: men mag dit met belangstelling tegemoet zien.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

H. Slonimsky, Heraklit und Parmenides. Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 2).

Slonimsky behoort tot de Marburger school, die van het kritisch idealisme, die bedriegelijk op Hegel lijkt in hare handhaving van het begrip, maar dit begrip nu weer eenzijdig als het subjectieve denken vat en zoo het Zijn door het Denken laat „beheerschen". De ware eenheid van Denken en Zijn beseffen zij niet, eenheid in tegenstelling; want dit is weerspreking in het Denken en weerspreking is niet het kenteeken van het ware, maar, volgens hen, deszelfs vernietiging: „Was heist Widerspruch? — zoo schrijft S. p. 32 — Das, wovon die Aussage geht, kann nicht sein. Warum? Es ist nicht denkgemäss. Also hat das Denken zu entscheiden über das Wahre und das Seiende". Behalve de slordigheid van de uitdrukking valt hierin op dat de gevolgtrekking een circulus vitiosus inhoudt; tegenspraak beteekent alleen dat het denken zich heeft te verbeteren.

De inleiding bespreekt de vraag omtrent de mogelijkheid eener geschiedenis der philosophie. Wie de geschiedenis van iets schrijft, moet de zaak kennen en om de zaak te kennen moet men hare geschiedenis weten. En hoe strookt het begrip van geschiedenis, het tijdelijke, met dat der philosophie, het eeuwige ware? Het eerste bezwaar lost S. goed op door de opmerking, dat de philosophie niets anders is dan hare geschiedenis: „Philosophie ist eben die Erklärung seines (d.i. des Denkens) stetigen Ganges" (p. 2). Voor het andere citeer ik een frase vol klinkende woorden maar leeg van zin; de schrijver bouwt de brug van het tijdelijke tot het eeuwige uit de „Erkenntnis von der klärenden und disponierenden, d. h. konstituierenden Wirkungskraft einer methodischen Grundlegung ... erwachsen ... aus der Erkenntnis der Bedeutsamkeit des kritischen Idealismus überhaupt, und seines Hauptmittels, der transcendentalen Methode, insbesondere" (p. 3). Hij vordert dus een grondslag, een vooronderstelling, waarop het gebouw der geschiedenis opgetrokken wordt, steeds steviger naarmate de grondslag dieper gaat. Volgens die methode kan men inderdaad zonder einde traktaten schrijven, vooral over de vóór-socratici, waarvan de overblijfselen schaarsch zijn en die vaak meer orakelachtig of eenzijdig dan philosophisch zijn. Al is in wat S. geeft over Heraklitus soms iets aardigs (b.v. p. 16 H. noemt den λόγος der natuur τὸ σοφόν· „er deutet damit die Gleichartigkeit an, die zwischen des Menschen Erkennen und dem Sein der Natur obwaltet"), nieuws heb ik er niet in gevonden. Want dat S. op Heraklitus afgeeft, omdat hij wat het *grondprobleem* van alle natuurbegrip is, de verandering, tot *grondwet* maakt (p. 23), is noch nieuw noch redelijk; immers probleem is op zijn beurt alles, maar onder alle probleemen moet de verandering zoowel in 't denken als in 't zijn als de werkelijke waarheid aangemerkt worden en aangezien S. dit niet erkent, kiest hij partij voor Parmenides, die in zijn polemiek tegen H. een onveranderlijk Zijn vasthoudt en daardoor de logica van de Marburger en andere scholen gegrondvest heeft. Overigens geldt van hetgeen de schrijver over Parmenides gezegd heeft hetzelfde als bij Heraklitus.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

G. Appel, De Romanorum precationibus (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, hrg. von R. Wünsch u. L. Deubner, VII, 2). Giessen, Töpelmann. 1909. (Pr. M. 7).

O. Weinreich, Antike Heilungswunder. Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer (dezelfde serie, VIII, 1). 1909. (Pr. M. 7).

Na een prooemium p. 1—7 geeft het eerste hoofdstuk van Appel's boek p. 8—52 „Romanarum precationum reliquiae", het tweede p. 53—183 handelt over „De precationum Romanarum sermone", het derde p. 184—214 over „De precat. Rom. ritu atque gestu". Er volgen nog eene „Conclusio", p. 215—218 en een „Index rerum et verborum memorabilium" p. 219—222.

De schrijver zet uiteen, hoe de Romeinen de goden eerst door magische formules trachtten te dwingen, p. 75,121, passim, daarna door als 't ware juridische stipulaties te binden, p. 142 vlgg., daarna door vleiereien en soortgelijke middelen te winnen, p. 97 vlgg. f.f.; hoe ze voorts door het besef van de oppermacht der goden tot eene zekere berusting kwamen, p. 135 vlgg. en hoe ten slotte eene wijsgeerige, ja zelfs skeptische zienswijze bovendreef p. 217 vlg.

Wij bevelen deze uitermate inhoudsrijke studie, waarvan wij in 't bijzonder de uiteenzettingen over de „juridische" gebedsformulieren geslaagd achten, ieder belangstellende ten zeerste aan.

Van het tweede boek handelt, na een „Vorwort" p. V—VIII en een „Inhaltsübersicht" p. IX—XII, het eerste hoofdstuk over Θεοῦ χείρ (de genezende hand van den god), p. 1—75; het tweede over „Traumheilungen" p. 76—136, het derde over „Heilende Statuen und Bilder", p. 137—170; er volgen nog vier „Exkurse", p. 171—194, een „Anhang I—IV", p. 195—201 en een „Register" p. 202—212.

Deze rijk gedocumenteerde studie leert ons, ondanks enkele gebreken, bijv. te groote waardeering van Lucianus, de antieke zienswijze omtrent zekere „wonderen" beter kennen, wij wenschen slechts als voorbeeld op de uiteenzettingen p. 128—136 over de „wonderen" in verband met de leer der voorzienigheid attent te maken.

Daar de schrijver ter verduidelijking der antieke gegevens ook vele interessante parallellen uit de ethnologie en de christelijke „aretalogie" heeft aangehaald, verdient zijne conscientieuse pennevrucht niet slechts door klassieke philologen, maar ook in ruimeren kring te worden bestudeerd.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Böhlig. Die Geisteskultur von Tarsos im augusteischen Zeitalter mit Berücksichtigung der Paulinischen Schriften. (Forsch. z. Rel. & Lit. d. A. & N. T., ed. Bousset & Gunkel, N.F., h. 2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 6).

In vele opzichten is dit een uitmuntend boekje. De enkele opmerkingen, die volgen, zijn geenszins bedoeld

Digitized by Google

om hiervan iets af te doen. In het I[e] hoofdstuk (pp. 1—107 *Die Religion von Tarsus*) is het onderscheid tusschen hoofdzaken en bijkomstigheden niet helder. De S. heeft hier, m. i., de methodische fout begaan, die bestaat in een al te zeer zich beperken tot zijn eigen stof. In plaats van de vrij onzekere speculaties omtrent *Tešup* als god der Ḫilakku, hadden wij gaarne meer gehoord van de werkelijke parallellen uit het Oostersch-Grieksche syncretisme. Zoolang de Hittitische monumenten nog niet doorgewerkt zijn, is de gelijkstelling van *Sandan* als middelaargod met *Tešup* van weinig beteekenis. Bij deze godheid, die van centrale beteekenis is, had de S., m. i., moeten doen uitkomen, dat zijn figuur, zooals die in de Hellenistische periode zichtbaar wordt, bestaat uit drie opeenvolgende lagen. De onderste wordt gevormd door het *vegetatie-type* (Attis-Adonis). Hier kan de brandstapel, waarop hij sterft, de beteekenis van de doodelijke zomerhitte hebben. Daarover heen is echter een tweede opvatting gespreid. Uit Syrië kwam — hier is 't van belang den datum te bepalen — een *astraal syncretisme*, dat een eigen opvatting van den middelaargod medebracht. De hoogste godheid wordt hier vaak solair gedacht, terwijl de morgenster dikwijls de „werkende" god is. Zoo vindt men b.v. Mithra met *'Aziz* en de avondster, *Monimos*, als derde. Daar Tarsus' hoogste god reeds vóór de Hellenistische periode met de Perzische oppergodheid vereenzelvigd was, ligt de boven aangeduide hypothese voor het grijpen. Nu verklaart zich het stersymbool (p. 32). De πύρα zal in dit verband wellicht te verklaren zijn als symbool van het morgenrood, dat aan de zon voorafgaat en de morgenster doet verdwijnen. Het strijdbare karakter van Sandan is bovendien eigen aan het 'Aziz-type. 'Aziz is de „sterke", die als populaire redder wordt aangeroepen. Evenals Jamblichus om deze redenen (Julianus, *Or.* IV p. 195, ed. Hertlein 1895: Οἱ τὴν Ἔδεσσαν οἰκοῦντες, ἱερὸν ἐξ αἰῶνος Ἡλίου χωρίον, Μόνιμον αὐτῷ καὶ Ἄζιζον συγκαθιδρύουσιν. Αἰνίττεσθαί φησιν Ἰάμβλιχος, ὡς ὁ Μόνιμος μὲν Ἑρμῆς εἴη, Ἄζιζος δὲ Ἄρης, Ἡλίου πάρεδροι) 'Aziz met Ares vereenzelvigde, verschijnt ook (p. 67) Sandan-Herakles zeer dikwijls met een Areskop. Het raadsel, waarom Sandan—Apollo Lynceus niet als Apollo-Helios verschijnt (p. 61), wordt door deze hypothese verklaard. De morgenster als „werkende" god ('Aziz type) onderstelt een „r u s t e n d e" oppergod van het Helios-type.

Over deze opvattingen ligt nu een derde laag gespreid, die uit *Dioscurische* voorstellingen bestaat, al ontbreken ook hier oudere Oostersche elementen niet. 'Aziz en Monimos vormen een tweelingpaar, zooals in den Mithrasdienst van later dagen b.v. Cautes en Cautopates. Evenals Monimos, hoewel parallel aan 'Aziz, toch op den achtergrond blijft, zoo hier ook *Perseus* naast Sandan. Toch is hij dioscurisch met hem verbonden. Op afb. 5 en 6 bevordert Perseus de vereering van Sandan—Apollo Lynceus. De tweelingfiguren op afb. 3 en 5 onderstreepen dit. De zinspelingen op de zee (p. 64), de Περσεὺς βοηθός, Ἀπόλλων-Sandan βοηθός (p. 63), de Περσεὺς ἐπιμελησόμενος bij Dio van Prusa (p. 64) en de Perseus, die als ruiter van den zeekant komt, vinden hun verklaring in het Dioscuren-type.

Volkomen terecht wijst dus de traditie (p. 35) naar het Oosten, voorzoover Sandan met het 'Aziz-type vereenzelvigd is geworden. Dat de Ἥλιος-cultus zwak vertegenwoordigd is (p. 61), verklaart zich nu ook. Ten slotte wijst ook 't feit, dat de „rustende" oppergod niet slechts als Ζεὺς Τάρσιος maar ook als Ζεὺς Ἡλιοπολίτης wordt aangeroepen, eveneens naar Syrië. Dat de oppergod naar een bepaalde stad heet — een bepaalden stads-baäl als 't ware opgezogen heeft — is een bekend verschijnsel. Den Zeus van Heliopolis (geeft p. 22 niet aanleiding tot een etymologisch opvatten van ἡλιοπολίτης?!) kennen wij b.v. uit O.G.S., 597[1] 607[3] en, aldaar, Lebas-Waddington III *saepius*.

De god Sandan vertoont nu, gelijk blijkt uit het door B. aangevoerde materiaal, tegelijkertijd de trekken, die uit deze drie sferen afkomstig zijn. Op deze lijnen, stel ik mij voor, had de S. de problemen van den Tarsischen godsdienst met de algemeene vraagstukken van het syncretisme in vruchtbaar verband kunnen brengen en b.v. aanleiding kunnen vinden tot een onderzoek naar de vraag of de godheid van het vegetatie-type reeds als middelaar van een hemelmacht of wellicht oorspronkelijk alleen *chthonisch* werd opgevat. Afbeelding 1 b.v. vertoont niets dan vegetatie-symbolen, daar ook de vele horens aan de tiara geenszins op den hemel behoeven te wijzen. Dit is van beteekenis voor de discussie op pp. 22,66. Overigens is het Tarsische pantheon uit de bronnen en onder gedurige toelichting uit Dio van Prusa grondig behandeld.

Over het algemeen isoleert de S. zijn stof, waar hij toch op verband met de syncretistische buitenwereld had moeten wijzen. Men krijgt op pp. 16/7 den indruk alsof Paulus' woorden in Φ 2:10 ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων een herinnering bevatten zouden aan Kleinaziatische, en, in 't bizonder aan Cilicische gedachten. In een gemakkelijk toegankelijken text (Lietzmann's *Kleine Texte* 20, *Antike Fluchtafeln*, ed. R. Wünsch n°. 4, p. 16, ll. 11/12) uit Carthago (-/III) leest men echter, b.v.: ὁρκίζω σε ... τὸν οὐράνιον Αιινκρειφ, τὸν ἐπίγειον Αλεον .... βνιν, τὸν χ[θό]νιον Αρχφησον. De uitgever wijst daar ter plaatse ook op Pap. Par. 3042, d.w.z. *Pap. Par. Suppl. Grec.* 574, de bekende groote tooverpapyrus (-/III) ll. 3041 sq.: καὶ σὺ λάλησον ὁποῖον ἐὰν ἧς ἐπουράνιον ἢ ἀέριον εἴτε ἐπίγειον εἴτε ὑπόγειον ἢ καταχθόνιον. Deissmann *L. v. O.*, p. 187 merkt hierbij op: „[16]Ondanks de gelijkenis met Φ 2[10], ε 2[1] 3[1v] 6[12] is dit geen citaat uit Paulus, maar Paulus zoowel als de Papyrus bedienen zich van gangbare Joodsche terminologie." Hierbij valt alleen op te merken, dat dit drietal termen evenmin specifiek Joodsch als apart Kleinaziatisch is geweest. Men zie nog O.G.S. 382[1] (Rome): Θ(εοῖς) κ(αταχθονίοις). Syll. 889[8], 890[2.8] (Athene), alle drie grafopschriften.

Hoewel ik mij niet geheel vereenigen kan met het kortweg invoegen van beschouwingen omtrent Paulus gedachtenwereld in een hoofdstuk, dat over „*Die heidnische Volksreligion*" handelt, moet toch even gewezen worden op de voortreffelijke behandeling van den κύριος-term, pp. 51—56.

Uitvoerig alles te bespreken is bij den rijken inhoud van dit boekje onmogelijk. Met het oog op de bekende stellingen van A. Schweitzer, onderschrijf ik wat op

Digitized by Google

pp. 80, 81 staat, n.l., dat „reeds in de eerste eeuw de wortels der mysteriegodsdiensten zijn aan te wijzen" en dat „Paulus' mystiek geenszins staan blijft bij eschatologische gedachten".

Zeer belangrijk is ook in pp. 107–128 „*Die Philosophie von Tarsos*" de verhandeling over συνείδησις, waarbij de S. terecht erop wijst, dat in deze richting nog veel te doen is. Met groote belangstelling zal de theologische lezer ook kennis nemen van het derde hoofdstuk (pp. 128–167), dat over „*Das Judentum von Tarsos*" handelt, vooral wat betreft het onderzoek over συγγενεῖς pp. 136–144. Het resultaat luidt „Dus beteekent γένος wellicht, συγγένης echter zeker, dat Paulus zich rekent tot zijn volksgenooten en wel in p 16 met het oog op de Joodsche kolonie van Tarsus, in p 9 met het oog op zijn Joodsche volksgenooten in het algemeen."

Met de conclusies op pp. 167 sq. zou ik kunnen instemmen, met dit voorbehoud, dat veel wat hier voor Cilicisch of Tarsisch wordt uitgegeven, eerst onderzocht moet worden in den grooteren samenhang van het Oostersch-Grieksche syncretisme en in 't bizonder met het oog op de sporen van wat Reitzenstein noemt „de Hellenistische theologie", d.w.z. de pogingen, die min of meer philosophische geesten gewaagd hebben om op den bodem van astraal of astrologisch syncretisme een godsdienstig stelsel te bouwen. Dit zal ook licht werpen op het zoo vaak verkeerd verklaarde verband tusschen Paulus' geesteswereld en die der zg. Gnostiek. Ten slotte zij nog gewezen op de wenschelijkheid om, niet alleen voor den „general reader", de Grieksche texten (b.v. die van Dio v. Prusa) geregeld in vertaling af te drukken. Dit niet te doen is, m. i., een schadelijke gewoonte.

Leiden. J. de Zwaan.

M. Prou, Chancel carolingien orné d'entrelacs à Schaennis (Canton de Saint-Gall). (Extrait des mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, tome XXXIX). Paris, Klincksieck. 1912. (Pr. fr. 3.20).

In Schaennis, 'n dorpje in het kanton Sint-Gallen, werden bij de restauratie van de oude parochiekerk, waarvan het koor Gothisch is, schip en krypt daarentegen Romaansch, en die volgens documenten gesticht werd in het eerste vierde der negende eeuw en geheel herbouwd vóór 1045, vier marmerplaten gevonden, versierd met plat relief (relief, dat ik zou willen karakteriseeren door te zeggen, dat de uitsteeksels alle in één vlak liggen), vlechtwerk, ranken, rozetten, een wijnstok en een *crux gemmata* nabootsend.

Dergelijk beeldhouwwerk, zegt de heer Prou, wordt in verschillende landen aangetroffen zoowel in de 8e en 9e als in de 11e eeuw. De fragmenten zouden dus kunnen behooren òf tot de oudste of tot de tweede kerk. De schrijver belijdt de eerste opvatting en voert daarvoor zijn gronden aan.

De eerste marmerplaat vertoont uit een vaas opgaande kronkelende ranken. De bladeren dezer stengels zijn zoo sterk „gestyliseerd" dat men het plantenornament ook als een „geometrische" versiering, voornamelijk bestaande uit *fleurs de lys* en schroefrozetten (*hélices*) met vijf bladen kan zien. Een combinatie van de ranken en schroefrozetten herkent Prou op een marmeren kruis in de kerk San Giovanni in Monte te Bologna uit den tijd van Karel den Groote en hij ziet gelijkenis met een dergelijk voorwerp bewaard in het dorp Budrio bij dezelfde stad, gedateerd van 827. De overige ornamenten, de mislukte vaas en de vlechtranken (*entrelacs*), vindt hij in gebouwen uit denzelfden tijd in Italië en Frankrijk terug.

De tweede marmerplaat stelt een vlechtwerk van ingewikkeld patroon voor, dat men vergelijken kan met den bodem van een mand. Dergelijk steenornament vond Prou op verschillende plaatsen in Italië en Frankrijk. De rand is versierd met kleine cirkels, waarvan het middelpunt een diep gaatje is. „Pareil ornement est commun sur les objets de bronze de l'époque gallo-romaine, sur les objets d'ivoire ou d'os de l'époque barbare, tels que peignes et coffrets (bl. 13)."

De derde plaat biedt niets opmerkelijks, haar ornament komt in vele eeuwen voor. De laatste daarentegen is symbolisch versierd. Uit een vaas kronkelen in drie wendingen twee ranken op naar een *crux gemmata*. Vier van de acht bladeren zijn ruw gesneden in den vorm van wingerdblaren, de andere zijn ondefinieerbaar. Toch bewijzen de trossen aan beide zijden, dat de wijngaard des Heeren bedoeld is. Op dezelfde wijze als in Schaennis — n.l. omgeven door een rand, die men tot op de hoogte van het bovenvlak der marmerplaat heeft laten staan — zijn de druivetrossen weergegeven op andere monumenten van den Karolingischen tijd — b.v. op het altaar van Sint Eleucadius in Sant' Apollinare in Classe bij Ravenna, dat gebeeldhouwd werd tusschen 806 en 816. Ook de *crux gemmata* in dezen vorm ziet men op voorwerpen uit den Karolingischen tijd.

De conclusie van den heer Prou is deze (bl. 18): „En résumé, nous avons relevé sur les dalles de Schaennis une série de motifs de décoration qui tous se retrouvent sur des monuments dont les uns sont certainement et les autres vraisemblablement du VIIIe ou du IXe siècle; et s'il est vrai que quelques-uns, tels que les entrelacs, se sont perpétués dans l'art roman, ils ne se rencontrent dans la décoration du XIe ou du XIIe siècle qu'isolés, et non pas groupés comme nous les voyons à Schaennis".

Zooals men ziet geeft de geleerde aan het slot van zijn betoog de dateering niet met de beslistheid, welke de titel zou doen verwachten en ik meen, dat hij nog voorzichtiger zou zijn geweest, wanneer niet de geschreven docucumenten, die slechts de keuze laten tusschen de 9e en de 11e eeuw, hem ontlast hadden van den plicht in àndere eeuwen te zoeken naar „stijlcritische" overeenkomst.

Dit soort van beeldhouwwerk is n.l. volstrekt niet beperkt tot den „Karolingischen" tijd en ook niet tot Italië en zijn naaste omgeving. Het behoort — meen ik — tot een productie, die men „provinciale" kunst noemt, maar beter „volkskunst" noemen zou om haar te onderscheiden van de officieele, die overal en altijd aan mode onderhevig is. Met de volkskunst is dit niet het geval: Zeeuwsche knoopen en Russisch houtsnijwerk zijn sedert eeuwen éénvormig; de Siciliaansche verver, die nooit een oude wapenrusting zag,

Digitized by Google

beeldt op de karren der dorpelingen nog altijd in traditioneele kleeding en houding koning Rogier en zijn paladijnen af.

Soms wordt de primitieve techniek mode, eerst in zijn echte onbeholpen vorm, dan in een verfijnde nabootsing (men denke aan het „archaïstische" in de archaeologie en aan de „Bauernschränke" en „Biedermeyer" — dingen van nu). Dat het ook zoo ging met het „plat" relief meen ik te kunnen aantoonen: een paar voorbeelden wil ik hier in herinnering brengen.

Terwijl de techniek van het halfverheven beeldwerk onder Hadrianus, zooals uit de vondsten van kandelabers e. d. in zijn villa bij Tivoli blijkt, in centra van beschaving geen moeilijkheden kende, werd aan het reuzenmonument ter eere van Trajanus bij Adamklissi in Roemenië een plat relief (een onvoldoende afbeelding bij F. Studniczka, Tropaeum Traiani, bl. 88, afb. 48) aangewend, dat vrij wel evenveel op de door Prou besproken vondsten lijkt als de door hem vergeleken Italiaansche kruisen.

Eén bizonderheid vind ik telkens terug, wanneer onervaren werklui reliefs in dezen „stijl" maakten. Ook de fragmenten van Schaennnis vertoonen die. Overal waar ranken, bladeren of vruchten zijn afgebeeld, ligt aan weerszijden van den stengel, rondom het blad of de vruchtentros, een rand in hetzelfde vlak van die plantendeelen. Dit geeft een indruk van plompe zwaarte; misschien werd die door kleurige beschildering wat verzwakt, maar het ontbreken van die ongemotiveerde banden zou in ieder geval kunstvoller geweest zijn. De navolgers der volkskunst lieten ze dan ook weg, toen ze in den lateren keizertijd voor het toonaangevend publiek, dat, verzadigd van hoog opgevoerde volmaaktheid in het ambacht, zich wendde tot het onbeholpene, het platte relief, dat treft door licht- en schaduwverschil, navolgden. (Een vergelijking met onzen tijd: in Rome doet men ten huidigen dage al zijn best in „Romaanschen" stijl te beeldhouwen in nieuwe kerken). De randen vindt men dan ook nièt op de „mandjeskapiteelen" van Ravenna (zie afb. in Ricci's Ravenna of in handboeken voor Byzantijnsche kunstgeschiedenis) en Kairo (b.v. Dalton, Byzantine art and archaeology, bl. 115, fig. 68). Wel daarentegen op een kalksteenfragment van ongeoefende bewerking uit de IVe of V$_e$ eeuw eveneens in Kairo (Dalton, bl. 43, fig. 23)[1]).

Terwijl zoo ver de invloed van Konstantinopel direkt reikt (b.v. in Torcello — in Istrië — en de Athoskloosters) tot in de negende eeuw en later groote levendigheid is in de behandeling van het ornament en geen sprake van onbeholpenheid (zie de fig. 205—207 in Diehl's Manuel d'Art Byzantin), wordt de oude randjesmanier gevonden op het ciborium van Sint Eleucadius in den Sant' Apollinare in Classe bij Ravenna (tusschen 806 en 816) en vele „Karolingische" of „Langobardische" monumenten, b.v. in Santa Maria Antiqua en Santa Maria in Cannapara op het Forum Romanum en op een grafsteen gevonden in den Sint Pieter en afgebeeld in de Röm. Quartalschrift 1910 bl. 177. De heele vroege middeleeuwen dóór bleef die manier bestaan. Ze wordt ook dan weer tot „mode", want men vindt ze soms waar ze volstrekt niet noodig was, b.v. aan den zilveren sleutel van Sint Servaas in Maastricht, dien ik (vgl. mijn artikel in de Röm. Quartalschrift 1910 p. 131) op c. 1200 meen te mogen dateeren. Uit het „Scheibenkreuz" van Hildesheim, dat Lehnerdt (Geschichte des Kunstgewerbes I bl. 247, fig. 200) afbeeldt, blijkt dat de kunstenaars toen het rond relief al zeer goed meester waren, en toch ziet men op een dergelijk kruis van even uitnemende techniek uit denzelfden tijd (*ibid* fig. 201) hoe de stengels tot in de lengte gestreepte banden worden, dus hun karakter niet aan de werkelijkheid, maar aan de eeuwenlange traditie ontleenen.

Dat men in Schaennis te doen heeft met navolging van oude inheemsche of sedert eeuwen geïmporteerde motieven en niet met zelfstandige kunst (deze alleen laat dateering toe) wordt waarschijnlijk gemaakt door de aan de „barbaarsche" techniek ontleende omlijsting van het tweede stuk (de cirkeltjes, waarop ook de heer Prou attent maakt) en ook wel door de rozetten aan weerskanten van het kruis, die gewone versiersels zijn op grafsteenen van Romeinsche soldaten in Oostenrijk. De legioenen, die in Pannonië en Dacië lagen, kwamen uit Voor-Azië, waar zulke rozetten een van de gebruikelijkste plaatsvullingen zijn en dan ook 't eerst in de officieele kunst doordringen. (Vgl. b.v. Diehl, Manuel. bl. 38 vlgg. en de daar opgegeven litteratuur).

Rome. H. M. R. Leopold.

[1]) Op grond van dit kapiteel, het genoemde ornament in Adamklissi en andere tusschenliggende bewijsstukken kan ik niet instemmen met de theorie van L. Bréhier (Études sur l'histoire de la sculpture byzantine, Archives des Missions, Parijs 1911, mij slechts bekend uit het uittreksel in de Revue Archéologique van 1913 I bl. 138 vlg.), dat het relief *en méplat* na de kantsculptuur (Haghia Sophia, Ravenna) in gebruik komt.

SCHOOLBOEKEN.

Martina G. de Boer, Beknopte Italiaansche Spraakkunst voor Nederland. Groningen, Noordhoff. 1913.

Met genoegen maakten we kennis met deze nieuwe spraakkunst, tevens een soort leer- en oefenboek voor het Italiaans. Te meer is dit het geval, daar het bestaande op dit gebied òf onbétekenend, òf te beknopt is. Dit leerboek munt uit door helderheid en kortheid tevens. Bovendien biedt het iets dat in geen enkel ander Nederlands leerboek voor deze taal te vinden is: de aanduiding, 't hele boek door, ook in de achtergevoegde woordenlijst, van gesloten en open e, en van gesloten en open o. Zoals bekend, is dit een grote moeilikheid van de Italiaanse uitspraak, en het is daarom goed, dat men van begin af aan aan de strikte onderscheiding dier klanken gewend wordt. Voor hen die Latijn geleerd hebben, is de moeilikheid niet zo groot, doch ook voor hen is de doorlopende aanwijzing niet overbodig, en in alle geval een uitstekende herinnering aan de overeenkomstige Latijnse e- en o-klanken. Zoals men weet, stemt Italiaans e (gesloten) overeen met Latijns korte i of lange ē, terwijl ę (open) voortkomt uit Latijns korte ĕ; Italiaans o (gesloten) is Latijns korte u of lange ō, Italiaans ǫ (open) Latijns ŏ. Maar — onder „Latijn" moet men hier volkslatijn verstaan, en dit komt niet altijd overeen met de klassieke taal. Zo zijn er afwijkingen, die hieruit of uit andere oorzaken moeten verklaard worden: men zegt b.v. *victōria* met lange ō in 't Latijn, in 't Italiaanse *vittǫria* is de o ǫ (open). In *cedere*, wijken, afstaan, is de e van 't Italiaanse

Digitized by Google

woord open, die van 't Latijnse is ē. En zo zijn er tientallen van voorbeelden te vinden. De klemtoon is een andere moeilikheid, en deze tracht Juffrouw de Boer te ontgaan door overal de betoonde klinker vet te laten drukken. Ook hier is veel overeenkomst met het Latijn, maar ook hier zijn verschillen (zo *cadēre* in pl. v. *cădere* enz.).

Jammer dat bij de behandeling der onregelmatige werkwoorden meer gestreefd is naar een *wetenschappelike* dan naar een praktiese indeling. Men weet, hoe lastig die werkwoorden in 't Italiaans zijn. Zo missen we een mooie regel, die te vinden is in onze *Uitspraak en Vormleer der Italiaansche Taal* (A. Versluys, Amsterdam), n.l. deze: waar een s in 't particiep voorkomt, vindt men die eveneens in de *passato remoto*, maar niet altijd omgekeerd (*preso, presi*; *messo, misi*; *corso, corsi* enz.). Een tweede, zeer nuttig voor studerenden — en 't boek is blijkbaar een boek voor 't onderwijs — is deze: waar de *passato remoto* onregelm. is, ziet men die bijna altijd slechts in de 1e en 3e pers. enk. en in de 3e pers. meerv., terwijl de tussenliggende persoonsvormen regelmatig zijn; die onregelmatige vormen vertonen dan steeds dit tipe: *´i, ´e, ´ero* (zeer vaak *´si, ´se, ´sero*).

Op de vertaaloefeningen hebben we deze aanmerking: ze zijn wat ouderwets. In nieuwe boeken vindt men meestal zinnen die *samenhang* onder elkaar hebben, en een geheel vormen. Die zijn leerzamer, waar men nog hecht aan vertalen *uit* de moedertaal.

Ook vinden we het vreemd dat Juffrouw de Boer geen onderscheid hoort tussen de Italiaanse *v* en de Hollandse: me dunkt, het verschil is *groot*, en had wel mogen omschreven zijn.

Overigens wensen we schrijfster en uitgever geluk met deze schoolspraakkunst van 't zoetvloeiende Florentijns!

Amsterdam. A. A. Fokker.

Sinds onze vorige opgave ontvingen wij de volgende nieuwe uitgaven en herdrukken: van de fa. Wolters te Groningen: Dr. F. F. C. Fischer, Vocabularium op Caesaris Bellum Gallicum, 5de dr. herz. d. Dr. J. de Jong Tzn.; Joh. A. Leopold, Kleine Deutsche Sprachschule, 9de dr.; F. van Rijsens, Bekn. Geschied. des Vaderlands, 11de dr. herz. d. Dr. A. J. van der Meulen; K. ten Bruggencate, De Uitspraak van het Engelsch, 6de dr.; Ch. Altena, Hochdeutsche Sprachlehre für niederl. Schulen, 5de dr.; F. van Rijsens, Leerb. der Algem. Geschiedenis IV, 2de dr. bew. d. M. ten Bouwhuys; Dr. C. G. N. de Vooys, Hist. Schets van de Nederl. Letterkunde, 6de dr.; van de serie Of Olden Times and New: Dickens' The cricket on the hearth door K. ten Bruggencate, 4de dr.; Shakespeare's The Merchant of Venice door denzelfde, 5de dr.; M. G. van Neck, A concise history of Engl. Literature for beginners, 7de dr.

Van de fa. Van Goor Zonen te Gouda: Kramers, Fransch Woordenboek, 10de dr. bew. d. Van der Molen.

Van de Weidmannsche Buchhandlung te Berlijn: Sophokles erkl. v. F. W. Schneidewin u. A. Nauck, I: Aias, 10e Aufl. v. L. Radermacher.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. op 10 Nov. te Amsterdam gehouden herdacht de voorzitter het overleden lid den heer J. S. Speyer. — Vervolgens behandelde de heer J. C. G. Jonker de vraag: *Kan men bij de Talen van den Indischen Archipel eene „Oostelijke en eene Westelijke Afdeeling" onderscheiden?* Van verschillende pogingen om het geheel der Maleisch-Polynesische talen in den Archipel in grootere afdeelingen te splitsen, komt alleen in aanmerking de in 1884 door Dr. Brandes voorgestelde verdeeling in eene Westelijke en Oostelijke afdeeling. Deze verdeeling berust op wat de genitief-constructie werd genoemd, waarbij de zoogenaamde Oostelijke afdeeling zich onderscheidt door vooropplaatsing van het bepalende woord; bedoeld werden evenwel samenstellingen, waarin het voorafgaande de waarde van een genitief heeft. In de Oostelijke talen wordt de eigenlijke genitief-betrekking aangeduid door eene analytische constructie, terwijl er voorts samenstellingen voorkomen, waarin het bepalende woord, volgens den algemeen Mal.-Pol. regel, volgt. Op verschillende gronden is aan te nemen, dat de samenstellingen met afwijkende volgorde niet, gelijk Brandes meende, uit de grondtaal stammen, maar uit de eigenlijke genitief-constructie zijn ontstaan en dus nieuw-vormingen zijn. De analytische genitief-constructie zelf is denkelijk ontstaan uit een nadrukkelijke, waarin het nadrukkelijke evenwel is verloren gegaan. Dewijl de talen, welke het afwijkende type vertoonen, hetzij als genitief-constructie alleen, hetzij ook in samenstellingen, onderling niet alle na-verwant blijken te zijn en dus de nieuw-vorming niet te zamen voltrokken hebben, maar alle worden aangetroffen in de nabijheid van niet-Mal.-Pol. talen sprekende volken, is het, ook in verband met andere omstandigheden, waarschijnlijk dat de eerste aanleiding tot deze nieuw-vormingen de invloed dier niet-Mal.-Pol. talen is geweest, gelijk reeds door P. W. Schmidt is gezegd geworden, al moet de wijze, waarop die invloed heeft gewerkt eene andere zijn, dan hij zich voorstelde. En dewijl van de talen met de omgekeerde constructie de eene het naast staat aan deze, de andere aan gene van onderling niet naverwante talen, welke die afwijking niet kennen, kan ook van eene afzonderlijke Oostelijke Afdeeling geen sprake zijn, zoodat de benamingen „Westelijke" en „Oostelijke" Afdeeling dienen te verdwijnen.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 7 Nov. gehouden hield Mr. Dr. J. C. Overvoorde een voordracht over *Nederlandsche Monumenten in Zuid-Afrika.* Nadat hij de oudste herinneringen aan het bezoek van onze voorouders aan de Kaap, de steenen waaronder brieven voor later komende schepen werden neergelegd, had besproken, behandelde spr. de bouwwerken der Nederlanders, het kasteel in zijn verschillende vormen, de kerken, het stadhuis, de particuliere woningen met hun inboedel, de grafmonumenten, en voorts de hoeven van verschillend type in het binnenland, alles van den oudsten tijd tot het begin der 19de eeuw. Een groot aantal lichtbeelden verduidelijkten de voordracht.

Het Bestuur van de Stichting-De Goeje heeft ons verzocht het volgende mede te deelen:

1. Het Bestuur heeft sinds November 1912 geen verandering ondergaan, en bestaat derhalve uit Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr H. T. Karsten, Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Ook het kapitaal der Stichting is sinds November 1912 ongewijzigd gebleven, en bedraagt *f* 21,500 nominaal; daarnevens was in November 1913 een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 2300.

3. De aandacht wordt nog in het bijzonder gevestigd op de omstandigheid, dat van de in 1909 door de De Goeje-Stichting bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidsche (eenige) handschrift der Hamāsah van al-Buhturī nog een aantal exemplaren over zijn, verkrijgbaar tegen 200 francs; daar de opbrengst van den verkoop aan de Stichting ten goede komt, steunt men door een exemplaar te koopen het doel der Stichting: bevordering van de studie van oostersche talen en haar letterkunde.

November 1913.

Digitized by Google

Dr. G. J. Thierry aanvaardde op 5 November l.l. het ambt van buitengewoon hoogleeraar in de Assyriologie te Leiden met het uitspreken eener rede, getiteld: *Vorsten uit Oud-Babylonië tijdens de eerste bloeiperiode van de stad Lagaš*. (Leiden, Brill). De rede bevat de beschrijving in breede trekken en volgens de nieuwste gegevens van de werkzaamheid der 4 oudst bekende babylonische koningen, die van 3100 v. C. af hebben geregeerd, de koningen Mesilim van Kiš, Ur-Nina van Lagaš, Eannatum van Lagaš en Urukagina, die zich van patesi (gouverneur) tot koning vau die stad opwerkte. Met zijn val in den oorlog tegen de opkomende stad Umma en de verwoesting van Lagaš (omstreeks 2800 v. C.) eindigt de eerste bloeiperiode dezer stad, waarvan vroeger nauwelijks de naam uit dien tijd bekend was. De gewone toespraken besloten de rede.

De fa Teubner te Leipzig zond ons den catalogus van haar fonds op het gebied der „Geisteswissenschaften", een boekje van meer dan 350 bladzijden, dat door zijn veelzijdigen inhoud opnieuw bewijst welk een groote plaats de firma op het gebied van dergelijke uitgaven inneemt. De catalogus is met eenige illustraties uit belangrijke werken versierd; een alfabetisch register maakt 't gebruik gemakkelijk. Het boekje dat de philologen zeker goede diensten kan bewijzen, wordt op verzoek gratis toegezonden.

Het tweede deel der nieuwe uitgave van Blok, *Geschiedenis van het Nederl. Volk*, loopende tot den vrede van Munster, is verschenen bij de uitgevers van dit blad.

Van Pirenne's 4de deel der *Histoire de Belgique* verscheen thans eindelijk de Duitsche vertaling (Gotha, Perthes). Dit deel is niet naar het ms. vertaald maar naar de Fransche vertaling, doch nog steeds door denzelfden vertaler, dr. Fritz Arnheim te Berlijn. — Met den druk van het zesde deel der vertaling van Blok's *Geschiedenis* wordt in het voorjaar van 1914 aangevangen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. & B.-L., 1913, Juillet: E. Wrangel et M. Dieulafoy, La cathédrale de Lund. — M. Dieulafoy, Le rythme modulaire du temple de Salomon. — Picard et Avezou, Les fouilles de Thasos (1912).

Journal des Savants, 1913, Octobre: G. Perrot, Un helléniste allemand: U. v. Wilamowitz-Moellendorff, II (fin). — P. Monceaux, Un grammairien donatiste, I. — L. Leger, L'origine du slavon. — Variétés.

Rhein. Museum, LXVIII, 4: H. Kallenberg, Ὅτι und ὡς bei Plato als Hilfsmittel z. Bestimmung d. Zeitfolge seiner Schriften. — A. Klotz, Z. Kritik einiger ciceronischer Reden. — E. Lattes, A che punto siamo con l'interpretazione dei testi etruschi? — F. Pfister, Die Lokalhistorie v. Sikyon bei Menaichmos, Pausanias u. d. Chronographen. — W. Aly, Die literar. Ueberlief. d. Prometheusmythos. — H. Mutschmann, Die Ueberlieferungsgesch. d. MaximusTyrius. — E. Petersen, Euripides Hypsipyle. — W. Crönert, Strassburger literar. Papyri. — H. Ehrlich, Zu altital. Sprachdenkmälern. — A. Mentz, Beitr. z. Gesch. d. antiken Schrift. — Miszellen.

Philologus, LXXII, 3: A. Muller, Die Schimpfwörter in der griech. Komödie. — H. F. Müller, Plotinos über die Vorsehung. — W. Soltau, Classis u. Classes in Rom. — O. Könnecke, Zu Theokrit. — W. Gurlitt, De hiatu in Dionysii Halicarn. de antiquit. Rom. libris obvio. — F. Lammert, De C. Iulii Solini Collectaneis a G. de Bazochiis adhibitis. — Th. O. H. Achelis, De Aristophanis Byzantii argumentis fabularum, I.

Mitt. d. Kaiserl. deutschen archäol. Inst, Athen. Abt., XXXVIII, 2: W. Dörpfeld, Alt-Pylos. — A. Schober, Bärtiger Götterkopf in Athen. — O. Walter, Zum Ostfries des Parthenon. — U. Kahrstedt, Zur Kykladenkultur. — J. A. Schneider-Franken, Die Technik der Wandgemälde von Tiryns.

Roem Abt., XXVIII, 2-4: L. v. Schlözer, Die Rosse von San Marco. — Fr. Drexel, Ein Rauchfass aus Aegypten. — H. Dessau, Iscrizioni ostiensi falsamente credute inedite. — G. Kazarow, Die erste Pales-Inschrift. — H. Graeven, Heidnische Diptychen. — G. Pansa, Di una cista fittile per ardere profumi con soprastante figura del „morio" ovvero schiavo deforme. — R. Delbrueck, Porträts byzantin. Kaiserinnen.

Atene e Roma, 1913, Luglio-Agosto: E. Proto, Autori greci menzionati da Dante. — A. G. Amatucci, P. Virgilio Marone. — R. Sciava, Bellerofonte e la castità calunniata.

Revue archéol., 1913, Juillet-Août: F. Sartiaux, Les sculptures et la restauration du temple d'Assos. — E. Naville, L'origine africaine de la civilis. égypt. — O. Waldhauer, La réorganisation de la collect. de sculptures et de vases à l'Ermitage impérial (St. Pétersbourg). — I. Lévy, Le grand prêtre égypt. du Musée de Cherchel. — F. Cumont, Mâni et les origines de la miniature persane. — S. Reinach, Le culte de Halae et le druidisme. — V. Deonna, A propos d'un bas relief de Laussel. — H. de Rothschild, Un document inédit sur l'histoire de la coll. Campana. — Nouv. archéol. et corresp.

Bull. de Corresp. hell., 1913, Janv.-Juin: W. B. Dinsmoor, Studies of the Delphian treasuries, II. — Ch. Avezou et Ch. Picard, Inscriptions de Macédoine et de Thrace. — Ch. Picard, Inscriptions d'Eolide et d'Ionie. — A. Delatte, Etudes sur la magie grecque: I Sphère magique du Musée d'Athènes. — W. Vollgraff, Inscription d'Argos (Traité entre Knossus et Tylissos) — Dez., Notes d'épigraphie argienne. — P. Roussel, Le Sénatus-consulte de Délos.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXI-XXXII, 9: A. Gercke, Themistokles' List. — E. Maasz, Äschylus u. Aristophanes. — E. Norden, Josephus u. Tacitus über Jesus Christus u. eine messian. Prophetie. — J. Körner, A. W. Schlegel u. J. Grimm. — Mitteilungen.

In het paedagog. ged.: E. Kaesbach, Plattdeutsch an den höheren Schulen Niederdeutschlands. — O. Hoffmann, Die Verba „defectiva" u. d. Aktionsarten. — W. Sopp, Entwickelung ethischer Probleme u. Erkenntnisse aus dem neusprachl. Unterricht.

Rev. de l'Instr. publ. en Belg., LVI, 3-4: L. Parmentier, La découverte de l'alcool. — M.-A. Kugener, Constantin et l'Art fulgural des Haruspices. — J. Mansion, Celtes et Germains. — Ch. de Lannoy, L'enseignement dans la Rép. Argentine, l'Uruguay et le Brésil.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIV, 8-9: J. Černy, E. T. A. Hoffmanns Briefe. — Miszellen.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXII, 4: G. Kalff, Onuitgegeven brieven aan J. P. Kleyn en A. Kleyn Ockerse. — E. Slijper, Opmerkingen bij enige Nederlandse spreekwoorden. — R. Van der Meulen, *Slawaeien* — M. G. de Boer, Heye's Nieuw Lied van de Zilvervloot niet geheel oorspronkelijk? (met naschrift). — Dez., Enkele regels van Vondel toegelicht. — W. de Vries, *Nuver* (*-ver* < *-wer*); *Hu(i)veren*; Os. (en onfr.? *ên* < *êgin*; Het *e*-praet. van *plegen*; Nwfri. *toaije*, ndl. dial. *tooien*; Nwfri.

Digitized by Google

sloatje, dial. ndl. *slooien*, mnl. *sloyen* enz. — J. van der Valk, Maerlants grafschrift (met naschrift van J. W. Muller). — J. Dyneley Prince, A text in Jersey Dutch. — Kleine Mededeelingen.

Nieuwe Taalgids, VII, 6: J. M. Acket. Uit mijn Praktijk, VIII. — J. H. van den Bosch, Taal is klank (slot). — E. Kruisinga, Klankleer in de klas, II. — P. Valkhoff, Rousseau in Holland. — M. R. Dijkman, Dat getob met onze termen.

Zeitschr. f. deutsche Philol., XLV, 1: K. Bessel Erman, Beziehungen zwischen stellung u. funktion d. nebensätze mehrfacher unterordnung im ahd. — Von Grienberger, The Thames fitting. — K. Lehmann, Ebbe Hertzberg †. — Miszellen u. Literatur.

Romania, XLII, 3: L. Foulet, Le poème de *Richent* et le roman de *Renard*. — E. Langlois, La traduction de Boèce par Jean de Meun. — A. Thomas, Etimolojies françaises et provançales. — Mélanges. — Comptes rendus.

Neuphilol. Mitteil., 1913, 5-6: L. Spitzer, Etymologisches aus dem Catalanischen. — Dez., Zu Guilhem de Cabestanh's Gedicht *Anc mais n·om fo semblan*. — O. J. Tallgren, A propos d'une poésie ancien-provençale rééditée par M. Lángfors. — C. Appel, Zu Guilhem de Cabestanh 213,2 und Ozil de Cadars 314,1. — Besprechungen.

Oud-Holland, XXXI, 2: Bredius, Geschiedenis van een schutterstuk. — Six, Paschier Lamertijn. — Weizsäcker, Ein altniederl. Altarwerk in Rom. — Van Zuiden, Het testament van D. G. Fahrenheit. — J. W. Enschedé, Waardeering van Rembrandt's etsen. — Bredius, Porcellis sluit een contract. — Dez., De bloemschilders Bosschaert. — Alting Mees, Aant. over Oud-Rotterdamsche kunstenaars, I.

Bulletin Oudheidk. Bond, VI, 4-5: Portheine, St. Eusebius te Arnhem. — Dingemans, Gorinchem.

Nederl. Archief voor Kerkgesch., X, 3: De Hullu, De Waalsche kerk van Oostburg. — De Savornin Lohman, Een Nederl. predikant in Zuid-Afrika, II. — Vos, Martelaars uit Gelderland. — Gewin, Kerkelijk leven in De Bilt 18-19de eeuw. — Van Veen, Eerste hervormde prediking te Groenlo (1580).

Hist. Vierteljahrschrift, XXIV, 4: Soltau, Die Ausdehnung des ager publicus im 4 Jahrh. v. C. — Seeliger, Handwerk und Hofrecht. — Frahm, Die politische Lage beim Ausbruch des deutsch-dänischen Krieges.

Engl. Hist. Review, Oct. 1913: Waugh, Archbishop Peckham and Pluralities. — Bayne, Visitation of Canterbury 1559. — Keith, The trading privileges of the royal burghs of Scotland, II. — Chance, Antecedents of the treaty of Hannover. — Notes and Documents (o. a. Haskins and Jenkinson, William Cade).

Gids, 1913, Nov.: De Beaufort, Van der Duyn van Maasdam. — H. P. N. Muller, Britsch Malakka. — Byvanck, Quack's Herinneringen, I.

Onze Eeuw, 1913, Nov.: Blok, Gijsbert Karel en de zijnen. — Krämer, Nog steeds een raadsel? (slot). — De Jong, Giuseppe Verdi.

Nederland, Eysten, Prinsessenliefde (Emilia en Maria Belgica van Portugal).

Nieuwe Gids, 1913, Nov.: Wynaendts Francken, Khartum en Omdurman. — Aletrino, Rondom Napoleon. — Struve, Een Nederl. zestiende eeuwer ontdekt (Hans Eworth).

Vragen des Tijds, 1913, Nov.: H. Enno van Gelder, Een driejarige H. B. S.

Theol. Tijdschrift, V, 6: Schlaeger, 1 Kor. 10. — Herderschee, Catechisatie en Bijbelkritiek. — Snethlage, Het pessimisme en de persoonlijke onsterfelijkheid. — Muller, Avondschemering der scholastiek.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Altkirch, Spinoza im Porträt: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 37 (Buchenau).

Baehrens, Beitr. z. lat. Syntax: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, n°. 41 (Gustafsson).

Blok, Holl. Stad², II: Engl. Hist. Rev. 1913, Oct. (G. U.).

Thulemeyer Depêches uitg. Colenbrander: Engl. Hist. Rev. 1913, Oct. (H. L.).

Edler, Dutch Republic and American revolution: Hist. Vierteljahrschr. XXIV, 4 (Daenell).

Van Eeden, N. Nederl. Dichtk.: N. Taalg. VII, 6 (de Vooys).

Van Loon, Fall of the Dutch Republic: Engl. Hist. Rev. 1913, Oct. (H. L.).

Martin, Gerard Dou: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 45 (W. B.).

Salverda de Grave, L'infl. de la langue franç. en Holl.: Bull. de la Soc. de Linguist. XVIII (Meillet); Bull. du Musée belge XVII, n°. 8 (G. Doutrepont).

Srbik, Oesterr. Staatsverträge, I: Hist. Vierteljahrschrift, XXIV, 4 (Loewe).

Sipma, Mod. West-Frisian: The Athenaeum 1913, Nov. 8.

Uhlenbeck, New series of Blackfoot Texts: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 46 (W. Lehmann).

Verhaeren, Rembrandt: D. Lit. Ztg. 1913, n°. 44 (Neumann).

Voll, Altniederl. u. altdeutsche Meister: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 47 (W. B—r).

C. W. Vollgraff, Nikander u. Ovid I: Zschr. f. d. österreich. Gymn. LXIV, 8-9 (Waschitza).

Wichmann, Entdeckungsgesch. v. Neu-Guinea: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 47.

PERSONALIA.

Overleden Dr. J. S. Speyer, hoogleeraar te Leiden; Dr. P. W. Merkes, leeraar aan een Gymn. te Amsterdam; Dr. H. C. Klinkert, oud-lector te Leiden; de heer J. van Breukelen, leeraar aan de Handelsschool te Amsterdam.

Benoemd tot leeraar in de Staatswetensch. aan een H. B. S. te Kampen Mr. G. H. A. Grosheide; tot tijd. leeraar in Eng. aan Gymn. en H. B. S. te Kampen de heer D. M. E. Habbema; tot leeraar in Duitsch aan de H. B. S. te Maastricht de heer F. J. H. Meijers; tot tijd. leerares in Fransch aan het Gymn. te Middelburg mej. H. E. A. Velthuis; tot tijd. leeraar in Nederl. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer P. Koster; tot leeraar in Nederl. en Gesch. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer E. Rijpma; tot tijdel. leeraar in Duitsch aan een Gymn. te Amsterdam de heer J. J. H. Lambermon.

Eervol ontslag verleend aan den heer W. de Vries als leeraar aan Gymn. en H. B. S. te Kampen; aan mej. E. Groothoff als leerares aan een H. B. S., en aan Dr. N. W. Posthumus als leeraar aan de Handelssch. te Amsterdam; aan den heer W. Draaijer als leeraar aan een H. B. S. te Leiden; aan Dr. H. G. ten Bruggencate als leeraar aan de H. B. S. te Wageningen.

Gepromoveerd aan de Rijksuniv. te Utrecht tot doctor in de Klassieke letteren de heer M. R. J. Brinkgreve op proefschr. *Statii Achilleis brevissima annotatione critica, locis quibusdam parallelis vel comparandis, commentario exegetico instructa*; tot doctor in de Nederl. letterkunde mej. M. W. Immink op proefschr. *De Spiegel der Minnen door Colijn van Rijssele*; tot doctor in de Nederl. letterkunde honoris causa Mr. S. Muller Fzn.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSCHENEN:

het Tweede Deel van de

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f 1.–.
Prijs buiten inteekening . f 1.25.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.
Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50**. Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. **No. 4.** **Jan. 1914.**

Persson, Indogerm. Wortforschung (van Blankenstein).
Spiess, Menschenart u. Heldentum in Homers Ilias (van Leeuwen).
Baumann, Neues zu Sokrates, Aristoteles, Euripides (Ovink).
Foerster, Libanii Opera, VII (M. A. Schepers).
Hesseling et Pernot, Ἐρωτοπαίγνια (de Zwaan).
Gebhardi, Aesthet. Kommentar zu den lyrischen Dichtungen des Horaz (Slijpen).
Salomons, Bhāradvājagṛhyasūtram (Winternitz).
Fritz, Hist. v. Christ. Wagenaer (Meinsma).
Vetter, Predigten Taulers (Frantzen).
Wust, Die Lilie (Frantzen).
Priebsch, Die Heilige Regel für ein vollkommenes Leben (Frantzen).
Rosenhagen, Kleinere mhd. Erzählungen u. s. w. (Frantzen).
Déchelette, Manuel d'archéol. préhist., II (J. H. Holwerda).
Dieulafoy, La bataille d'Issus (Koch).
Huart, Hist. d. Arabes (Houtsma).
Pfister, Reliquienkult im Altertum, II (Roos).
Reitzenstein, Hellenist. Mysterienreligionen (de Jong).
Lake, The early days of monasticism on Mount Athos (de Jong).
Schoolboeken:
Laudien, Griech. Inschriften (Engers).
Dez., Griech. Papyri (Engers).
Hettema, Hist. Schoolatlas (H. P. N. Muller).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29, Leiden.

P. Persson, Beiträge zur indogermanischen Wortforschung. 2 Teile. (Skrifter utgifna af Kungl. Humaniska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Band X, 1,2). Uppsala, A. B. Akademiska Bokhandeln, en Leipzig Harrassowitz. 1912. (Pr. M. 30).

Het werk bestaat uit twee deelen, die ook door hun inhoud gescheiden zijn. Het eerste deel bevat etymologiën, terwijl het tweede deel, behalve zeer uitvoerige en nuttige registers, een nieuwpleidooi van den schrijver voor zijn leer der worteldeterminativa bevat.

Er bestaat inzoover samenhang tusschen de twee deelen, dat de meeste van Persson's etymologische combinaties op zijn reeds meer dan twee decennia bekende theorie berusten. Voor dat hij zijn leer ten tweede male uiteenzet, wil hij blijkbaar toonen, hoeveel licht hij daarmede vermag te werpen op den onderlingen samenhang der Indogermaansche woorden. Bij het beoordeelen van zijn boek verdient het echter de voorkeur den omgekeerden weg te bewandelen: eerst de determinatief-leer te bespreken, om daardoor vanzelf op de etymologien te komen.

Persson's eerste verkondiging van zijn theorie is op veel vooroordeel gestuit. Onder den indruk van den bedenkelijken omvang, waarin hij de woordontleding toepaste, heeft men den gezonden kern van zijn leer meer bestreden dan men verantwoorden kon. Theoretisch kwam men er tegen op, terwijl practisch niemand etymologiseeren kan, zonder woordelementen van de wortels af te scheiden, waarvan men feitelijk niets weet. Op het 7de Ned. filologencongres (Handelingen blz. 92 vlgg.) heb ik deze kwestie uitvoeriger besproken dan de ruimte hier veroorlooft. Het zijn volstrekt niet alleen suffixen, waarvan men de functie of het regelmatig optreden kent, die de etymoloog vaak genoodzaakt is, bij woordontleding van de z. g. basis af te scheiden. De heele reeks consonanten, die wij in de Indogerm. klankleer aannemen, kunnen wij in moeilijk definiëerbaar suffixaal gebruik aantreffen. De oorsprong of de beteekenis van deze aanhangsels der woordstammen kunnen wij zelfs niet gissen. Wat weten wij trouwens van den oorsprong en beteekenis der meest gebruikelijke suffixen, die wel degelijk een of andere bepaalde functie in de verbale of nominale woordformatie uitoefenen?

Persson heeft een verdienstelijk werk gedaan met zijn poging om den aard en het optreden dezer Wurzelerweiterungen te rubriceeren. Hij toont aan, dat men geen grenslijn kan trekken tusschen suffix en determinatief. Worteldeterminatief en stamsuffix zijn „wesensgleich". „Mir ist das weitaus wahrscheinlichste, dass die Hauptquelle der Wurzeldeterminative in formantischen (suffixalen) Elementen zu suchen ist, die mit der Wurzel zu einer mehr oder weniger festen Verbindung zusammengeschweisst sind", zegt hij blz. 621.

Persson beschouwt de thematische vocaal — of den „vokalischen Auslaut der Basis" — in vele gevallen eveneens als een worteldeterminatief. Hij voert daarover een zeer omvangrijke en geducht gedocumenteerde polemiek tegen Hirt, die in zijn ablautsysteem de woordbases naar „vokalischen Auslaut" ingedeeld heeft. In zijn betoog neemt Persson de categoriën van Hirt stuk voor stuk onder handen, en het valt hem niet moeilijk te bewijzen, dat een indeeling naar *set-*, *anit-*, *exeu-*, *exei-*, *exēu-*, *exēi-*bases volstrekt niet vol te houden is, maar dat al deze typen naast elkaar in vrijwel alle

Digitized by Google

woordstammen voorkomen. Dit is een resultaat, dat weinig taalgeleerden nog verrassen zal. Dit vermindert echter niets aan het verdienstelijke van de wijze, waarop P. de eenzijdigheid van Hirt's materiaal heeft aangetoond.

Persson neemt aan dat de athematische stammen in een vroegere periode veel talrijker geweest zijn, dan in het Indogermaansch dat wij kennen, en tegenover de thematische vormen zeer sterk terrein verloren hebben. Hij acht het ook waarschijnlijk „dass die zweisilbigen Diphtongbasen, in den Regel wenigstens, keine Urformen darstellen, sondern mehr oder weniger verdunkelte formantische Elemente enthalten, *ēi*, *ei*, *ĭ*, *i̯*, *ēu*, *eu*, *ŭ*, *u̯*, u. s. w. Diese Elemente lassen sich von den gleichlautenden Formantien, die man in der nominalen und verbalen Stammbildungslehre anzusetzen pflegt, nicht sondern".

Gewapend met zijn goed opgebouwde theorie is Persson nu aanvallend te werk gegaan, om nieuw gebied te veroveren voor de Indogerm. etymologie. In het eerste deel van zijn boek heeft hij zijn buit bijeengebracht; daar kan men nu zien, hoe hij zijn theorie in de practijk toepast.

De uitkomsten zijn zeer eigenaardig. Persson lijkt mij het type van den etymoloog, die aan zijn studeertafel met beteekenissen goochelt, zonder begrip van practische waarschijnlijkheid te hebben. Waar al te uiteenloopende beteekenissen hem weerstand bieden, vindt hij een „gemeenschappelijke grondbeteekenis" uit, die vaak uiterst vaag van karakter is; is de lautliche vorm van het woord weerbarstig, dan worden de lastige deelen als een opeenhooping van determinative elementen weggesnoeid. Gewoonlijk wordt de basis tot een twee- of drieletterigen stam herleid, die zich tot de anlautende klanken bepaalt. Slechts van anlautvariaties wil hij niets hooren, ook al zijn beteekenis en de rest van de woorden volkomen gelijk. Alleen de z.g. mobile *s* kan hij niet verloochenen; maar hij gelooft niet dat wij daarbij met een praefix te doen hebben. Blz. 846 vlgg. bestrijdt hij het heele materiaal, dat aangevoerd is om aan te toonen, dat in zekere woordfamilies anlaut van media en van *s* + tenuis naast elkaar voorkomen, wat zou bewijzen, dat de *s*-looze vorm de oorspronkelijkste is. Dit is volgens hem niet het geval; de *s*-looze vormen hebben hun *s* verloren; de omgekeerde ontwikkeling valt niet te constateeren.

Hier volgen eenige proeven van Persson's etymologische methode.

De stam *sker-* 'snijden' (b.v. in ohd. *sceran*) is een uitbreiding van den stam van *sek-* in lat. *seco*; hetzelfde is het geval met: *skel-* in on. *skilja* 'scheiden' enz. (blz. 575); ohd. *scrintan* 'barsten, splijten', lett. *skranda* 'vodden', lit. *skrañdis* 'rundermaag' enz. (blz. 588); gr. κείρω, καρῆναι, lat. *crēvi*, *crībrum* (over (*s*)*ker*), lett. *skraŭsch* 'ondicht (van een bosch)', „eigenlijk: door spleten, tusschenruimten gescheiden" (blz. 724 vlg.); lat. *descīsco*, *scīre*, iersch *scian* 'mes', de verwanten van ons *scheen*(*been*), let. *schk'ēta*, *schk'ēte* 'borstbeen bij gevogelte', *schk'ēwa* 'barst in hout' enz. (blz. 826 vlg.).

Basis *bher-* met de beteekenis: 'iets uitstekends, rand, kant, punt,' enz. (bl. 14). Hieronder vindt men o. a. verzameld on. *barmr* 'rand, kant' ndl. *berm*, mhd. *bor* 'bovenvertrek, hoogte', ohd. *burjan* 'erigere', mhd. *brem* 'rand, zoom'; de verwanten van ndl. *boord*, (*wenk*)*brauw*, iersch *broine* 'borst', lat. *frons* 'voorhoofd', alban. *bri̯-ni* 'gewei', on. *bringa* 'borst', ndl. *brink*, *baars*, *barsch*, eng. *bur*, *burr*, let. *barkste* 'zoom van een kleed', de groepen van ndl. *borstel*, lat. *barba* enz.

Blz. 59 vlgg. behandelt hij *goochelen*, dat hij met let. *g'auglēs* 'zich vermaken' in verband brengt. Dan brengt hij eenige woorden met inlautenden labiaal er bij te pas, en construeert daaruit een grondvorm *ghəu-*, *ghəu-* (*ghau-*) met de beteekenis 'splijten, gapen'. Daartoe hooren ook: ndl. *gek*, ndd. *giggelen*, on. *geipa* 'kletsen'; deze eischen een basis *ghei-*, die men ook in skr. *vi-hāyas-* 'luchtruim', lat. *hīsco* vindt. Verder zijn van deze familie: nhd. (dial.) *gagen*, *gageln*, *gagern* '(van beenen en vingers) uit elkaar gaan, wankelen', mhd. *gagen* 'spartelen' enz. „Gaan wij van *hiare* als grondbegrip uit", zoo zegt P. blz. 63, „dan kunnen wij als tusschentrap gedeeltelijk 'los, onvast zijn, bibberen, wankelen, zich wankelend bewegen', en gedeeltelijk 'den mond opensperren, schreeuwen, kletsen' veronderstellen.

Men ziet overigens hoe weinig Persson zich laat afschrikken door de gevaarlijke nabijheid van de groep van lat. *hiare* met *gh*.

Een zeer uitvoerige familie begint hij blz. 767 te behandelen. Hij noemt als basis *er-*, *ere-* met de beteekenis 'in beweging zetten'. Daartoe hooren o. a. skr. *árti*, *íyarti*, *árṇa-* 'golvend, golf' enz.; armen. *yarnem* 'sta op', gr. ὄρσω, lat. *ortus* enz.; de familie van *arend*, *rennen*; on. *runnr* 'kreupelbosch, boomgroep', mhd. *ran* 'dun, slank', russ. *ronit'* 'laten vallen', lit. *rindà* 'goot, trog' gr. ἔρις, lat. *rī-vālis*, lat. *ruo*, enz.; blz. 836 vlgg. worden hier o. a. nog bijgevoegd: skr. *ṛṣvá-* 'uitstekend, hoog, verheven', got. *airzeis*, skr. *rása-* 'sap, vocht' gr. ἐρωέω 'stroomen', ἐράω 'gieten, spuwen', on. *rasa* 'vallen, glijden'; de groep van ndl. *rijzen*, mhd. *rīsel* 'regen'; mnd. *rusen* 'razen', ndl. *roes* enz.

Ik heb bij al deze woordfamilies slechts hier en daar een greep gedaan uit de onoverzienbare woordmassa's die Persson erin bij elkaar brengt. In het verband zijn zij echter niets aannemelijker Uit de groote menigte van dergelijke morphologische en semasiologische merkwaardigheden, die ik opgeteekend ik, wil ik nog twee door hem geconstrueerde woordfamilies op deze wijze behandelen.

Blz. 360 vlgg. bespreekt hij den stam van gr. ἵημι, waarin hij, en m. i. terecht, niet een basis *jē-* maar *sē-* ziet. Daartoe behooren volgens hem o. a.: gr. ἐσσήν 'koning, eigenl. (naar het heet) bijenkoning'; dat zou uit **σετjην* ontstaan zijn; daarbij iersch *saithe* 'zwerm, bijenzwerm' (uit **satiā*). En dan verder nog: on *seilask* 'de hand uitstrekken', ags. *sīd* 'wijd, ruim, breed, lang neerhangend' on. *sīðr* 'slap neerhangend', let. *sētus* 'diepe plaats in de rivier', ir. *sith-* 'lang aanhoudend', d. *Seite*; lat. *sērus* 'laat', got. *seiþus* 'laat', lat. *sino*, *desino*, got. *sainjan* 'aarzelen', zweedsch *sīna* 'ophouden melk te geven (van koeien)', lat. *silere*, lit. *sēla* 'flauwte', gr. ἥσυχος (**sētu-*) ἥττων, lat. *sēgnis*, gr. ἀκήν. En dan ook de familie van ndl. *zakken*.

Digitized by Google

Blz. 711 vlgg. behandelt hij de basis van *staan*. Daartoe moeten o. a. ook behooren: lat. *stipes* mhd. *stivel* 'steun voor den wijnstok', d. *stift*, *stiften*, lit. *vĕn-stýpis* 'met één twijg'; mogelijk acht P. de combinatie met skr. *stīmá-* 'traag', gr. στέαρ enz.; maar zeker hooren hiertoe: gr. σταυρός, ags. *stów* 'plaats', av. *stūra-* 'dik, omvangrijk, krachtig', zweedsch *stūra* 'staren', gr. στύπος, στεῦται, got. *stiurjan*, en zelfs ndl. *stier*.

Deze voorbeelden geven, geloof ik, een juiste voorstelling van Persson's etymologischen ondernemingsgeest. Als wij echter alle woorden, die een gelijken anlaut en eenigszins gelijke beteekenis hebben, met elkaar in verband willen brengen, dan keeren wij weer tot de etymologische methode van Bilderdijk terug. Ja, Persson maakt het nog erger door zijn geweldig bijeenbrengen van de beteekenissen. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat het woord grondbeteekenis door hem een berucht begrip in de taalwetenschap werd. Onder een basis *sp-* met de grondbeteekenis 'spannen, persen' vereenigt P. (blz. 386 vlgg.) al wat lang en kort, dik en dun, spits en plat, vast en los is, en met *sp-* begint. Een andere buitengewoon omvangrijke woordgroep is samengevat onder de grondbeteekenis 'rond, compact, dik'. Wat is daaronder al niet aan voorwerps-, begrips- en eigenschapsnamen te vereenigen! En deze beteekenissen vertakken zich dan nog naar alle zijden. Bestond niet de eisch, dat tenminste de aulautende consonant gelijk moest zijn, dan kon men volgens deze methode alle Indogerm. woorden in een paar groepen indeelen. Nu zelfs ontbreekt er niet zoo bijster veel aan. Persson verwaarloost semasiologische moeilijkheden in den regel niet; zij worden eenvoudig „weginterpretiert". Maar op deze wijze ontzinkt ons weer de wetenschappelijke grondslag, die de etymologie, en daarmede de heele taalwetenschap, in den loop van eenige generaties gekregen heeft. De gezonde grondgedachte van zijn leer der worteldeterminativa werkt P. uit tot een systeem tot ontduiking van klankwetten. Wat in een woord niet gelegen komt, mag men als determinatief of opeenhooping van determinativa wegsnoeien; als de beginconsonant maar gespaard blijft. Dit, vereenigd met de bovenbesproken semasiologische methode, zou de etymologie tot zuivere willekeur maken.

Hiermede is echter lang niet alles gezegd over Perssons boek. Het is een werk, dat in een lange reeks van jaren geleidelijk tot stand gekomen is. De schrijver heeft er in neergelegd, al wat zijn geleerd en scherpzinnig brein in die jaren heeft beziggehouden. Een groot aantal problemen wordt er in aangeroerd of zelfs grondig behandeld. Het is tot een vraagbaak geworden in velerlei taalwetenschappelijke kwesties. Want Persson legt, waar hij bestaande meeningen te bestrijden of te beoordeelen heeft, een groote mate van critische scherpzinnigheid aan den dag. Zijn uiteenzetting van kwesties is altijd duidelijk en volledig, en gaat vaak gepaard met een kostbare verzameling van materiaal. De waarde van het boek als repertorium wordt daarbij nog aanzienlijk verhoogd door uitstekende registers. De alfabetische index der behandelde punten beslaat alleen al 44 bladzijden.

Persson heeft vooral veel aandacht gewijd aan ablautkwesties. Van zijn polemiek tegen Hirt's basistheorie heb ik reeds besproken. Blz. 145 vlgg. behandeld hij het optreden in het Grieksch van *i* in de *e*-rij, waar Hirt aanneemt dat de reductievocaal van *e* tot *i* geworden is. P. onderzoekt alle voorbeelden en weet op ongedwongen wijze voor een aantal gevallen parallele *i*-vormen in andere Indogerm. dialecten aan te toonen.

Hij behandelt ook het moeilijke probleem van het optreden van *ə* in het Grieksch. Bij ongestoorde ontwikkeling, zoo is zijn conclusie, is deze reductievocaal altijd tot α geworden. In enkele gevallen kan men bij tweelettergrepige bases verandering naar de kleur van de vollstufe of van een naburige vocaal aannemen. In het algemeen echter heeft men, als *e* en *o* naast *ə* staan, met vollstufige vocalen te doen; men heeft dan een geval voor zich van *seṭ-* en *aniṭ*-vormen in één stam. Men vermoedt z. i. te vaak assimilatie naar een naburige vocaal, of herstel der qualiteit naar de lange vocaal. Tegen het eerste pleit b.v ἄνεμος naast skr. *ániti*, waar de ε niet als in φέρετρον: *bharítram* in de nabijheid van een anderen ε staat; tegen het tweede λοετρόν naast *lavāre*, ἄροτρον naast *arāre*. Zoo voert hij nog meer treffende voorbeelden aan.

In Streitberg's Dehnungstheorie ziet hij slechts een kern van waarheid. Hij wijst er o. a. op, dat de Dehnstufe ook bij z.g. *seṭ*-wortels voorkomt, wat een inconsequentie is in de leer.

Een intressant materiaal heeft hij (blz. 122 vlgg.) bijeengebracht van gevallen, waarin idg. *ṷ* na een consonant verdwenen is, terwijl vormen met bewaarde *ṷ* er zonder zichtbaar onderscheid naast staan; blz. 124 houdt hij zich in het bijzonder bezig met het optreden van γϝ in het Grieksch.

Een uitvoerige bespreking wijdt hij blz. 292 vlgg. aan het optreden van idg. *ghr-*, *ghl* in het Latijn; deze eindigt (blz. 305) aldus: „Ich neige der Ansicht zu, das ursprachliches *ghr-*, *ghl-* im Lateinischen nur als *gr-*, *gl-* erscheint. Höchstens könnte ich daneben eine, etwa von verschiedenen satzphonetischen Bedingungen abhängende Vertretung durch *r-*, *l-* zugeben". Blz. 470 vlgg. bestrijdt hij, dat *tṷ-* in het Latijn tot *p* geworden is. Ook het optreden van labiovelaren voor *u* en van palataal of media + *ṷ* in het algemeen in het Latijn vindt bij hem een intressante behandeling. Hij polemiseert tegen de leer dat idg. *ml-* *mr-* in het Germaansch tot *bl-*, *br-* geworden is. Zonder te willen beweren dat het hem gelukt is alle voorbeelden daarvan uit de wereld te helpen, meent hij toch dat er in ieder geval heel weinig bewijsmateriaal overblijft. Deze klankwet blijft echter bestaan, zoolang men eenige voorbeelden ervan erkennen moet, daar de groep *ml-*, *mr-* in anlaut zeker niet in anderen vorm voortbestaat in het Germaansch. Als men echter den regel niet loochenen kan, bestaat er ook geen reden om gedwongene andere verklaringen te zoeken voor gevallen, die ertoe schijnen te hooren.

Op blz. 593 begint een betoog tegen Bloomfield die (A. J. v. Ph. XII, 1 vlgg., XVI, 409 vlgg., IF. IV, 66 vlgg.) pogingen gedaan heeft om de leer der worteldeterminativa door het aannemen van assimilatie, adaptatie en contaminatie overbodig te maken. Tegen het

Digitized by Google

beginsel heeft Persson niets, maar hij bestrijdt overtuigend, dat het voldoende zou zijn om de leer der worteldeterminativa te vervangen.

Het is altijd een genoegen P.'s critieken op theorieën van anderen te lezen, scherpzinnig en nuchter als hij dan is. Als hij de verwanschap tusschen lat. *nervus* en gr. νεῦρον ontkent, zegt hij (blz. 820): „Das Lateinische und das Griechische stehen ja einander nicht so nahe, dass ein lateinisches Wort zu jedem Preis mit einem anklingenden Griechischen identifiziert werden muss." Het doet goed dit te hooren van den man, die zooveel nog veel minder „anklingendes" bij elkaar heeft gebracht! Als hij, stellig terecht, bestrijdt, dat on. *kleiss* 'lispelend' iets met Gr. βλαισός 'krom (vooral van de beenen)' te maken heeft, of wanneer hij blz. 156 vlgg. lat. *cirrus* etymologisch behandelt, dan heeft ook een conservatief etymoloog niets op zijn methode aan te merken.

Tot slot nog eenige opmerkingen, die in het bovenstaande geen plaats vonden. P. heeft misschien te veel waarde gehecht aan de ndl vormen *vleezen*, *vleezig*, waardoor hij het waagt, de groep van *vleesch* met on. *flis* 'splinter', noorsch *kjøt-flis* 'dun stuk vleesch' te vergelijken. Deze op zich zelf onwaarschijnlijke etymologie berust slechts op de ndl. vormen met *s*. Waarom on. *knoða* en got. *trudan* niet tot *kneden* en *treden* zouden staan als on. *koma*: got. *qiman* enz., maar (blz. 93 en 574 A. 2) tot de *u*-rij zouden moeten hooren, begrijp ik niet. P. is blijkbaar het eenvoudige niet goed gezind. Zoo brengt hij b.v. blz. 579 skr. *svargá-* 'hemel, hemelsch' liever op gedwongen wijze met de groep van skr. *sūrtas*, gr. σέλας enz. in verband, dan dat hij de eenvoudige vergelijking met ndl. *zwerk* enz. aanvaardt.

Er verdient wel op gewezen te worden, dat het eerste deel van Persson's boek reeds in 1908 persklaar gereed lag. En men merkt soms aan artikelen, dat zij reeds lang voor dat jaar hun definitieven vorm gekregen hebben.

Berlijn-Schöneberg. M. van Blankenstein.

H. Spiess, Menschenart und Heldentum in Homers Ilias. Paderborn, F. Schöningh. 1913. (Pr. M. 4.50).

Een sympathiek en goed geschreven boek. Eerst wordt in een algemeen overzicht de maatschappij van het epos geschilderd, daarna een karakterbeeld geteekend van de verschillende personen die in de Ilias optreden: twaalf Grieken, acht Trojanen, vier vrouwen.

Gelijk de schrijver, Rector van het gymnasium te Danzig, in het voorbericht mededeelt, is het werk uit het onderwijs voortgekomen en vele jaren in voorbereiding geweest. In den strijd over de eenheid der Ilias wil hij zich niet mengen en maakt — al te bescheiden — voor zijn werk geen aanspraak op wetenschappelijkheid; maar duidelijk blijkt toch dat hij de Ilias beschouwt als het oorspronkelijke kunstwerk van één dichter, „die den rijken sagenschat van het voorgeslacht naar zijn dichterplan heeft vervormd, en de in zijn geest opgebloeide wereld heeft vervuld met de krachtig levende schepselen van zijn rijke verbeelding en zijn kunstvaardige vormkracht" (blz. 3). En wanneer de schrijver aan het einde van zijn boek de mogelijkheid openlaat dat de éénheid van karakterteekening, die hij zoo duidelijk in het licht heeft gesteld, desnoods ook wel kon zijn verkregen indien navolgers het werk van den oorspronkelijken dichter hadden uitgebreid en zich daarbij hadden gericht naar de opvattingen en voorstellingen van hun voorganger, dan is dat om zijn geschrift aannemelijk te maken ook voor wie van oorspronkelijke eenheid der Ilias niet willen weten, — niet omdat hij zelf die voorstelling aannemelijk zou achten!

Onder de best geslaagde karakterteekeningen reken ik die van Hector. Wie zou niet instemmen met de slotwoorden. „Wat heeft men toch getracht, hetzij Achilles, hetzij Hector te verheffen ten koste van den ander!" zoo roept de schrijver uit. „Beiden heeft de dichter liefgehad; beiden heeft hij geteekend als ware helden en, beter dan dat, als groote edele menschen. Tot Achilles zien wij met grooter bewondering op: Hector wekt inniger liefde. Niets menschelijks is hem vreemd; wij gevoelen met hem mede. En blijkt hij niet boven menschelijke zwakheid verheven te zijn, de dichter heeft iets in hem gelegd waardoor zelfs die zwakheid geadeld wordt. Terwijl wij hem op zijn kortstondige loopbaan begeleiden, gevoelen wij dat er iets hoogers bestaat dan alle heldendom: reinheid van zin en onzelfzuchtig streven" (blz. 240).

Wie dergelijke beelden ontwerpt, loopt gevaar in te veel bijzonderheden te vervallen en algemeenheid toe te kennen aan allerlei wat slechts in den samenhang, waarin de dichter het heeft vermeld, van beteekenis is. Een paar voorbeelden uit de karakterteekening van Achilles zullen mijn bedoeling kunnen toelichten.

„De stem van Achilles klinkt als bazuingeschal boven het krijgsrumoer uit (Σ 219 volgg.). Maar hij verstaat ook de kunst de heldendaden van het voorgeslacht te bezingen bij de lier; als hij mismoedig is, verlicht hij zijn hart door de macht der tonen. En gelijk hèm alleen onder de vorsten de kunst der zangers is verleend, zoo beschikt hij ook over de beeldrijke taal der dichters... (I 186, 323 volgg., Π 7 volgg., Σ 109 volg., Ω 527 volgg.)." — Zoo lezen wij op blz. 103; men zie ook blz. 16. Maar de aangehaalde versregels hebben waarlijk een geheel andere strekking! Van z i n g e n in het legerkamp der Achaeërs is begrijpelijkerwijze geen sprake, behalve I 186—188 — en waarom daar wèl? Niet om de kunstvaardigheid van Achilles te verheffen! Of Achilles m o o i zong, weten wij niet; de dichter zegt er geen woord van. Maar de verbittering van den wrokkenden jongeling kon niet duidelijker zijn gebleken dan uit dat sarrende bezingen van den moed der vaderen in het kamp der verslagen en angstig bijéénscholende krijgers. En als Achilles den om zijn gesneuvelde makkers weenenden Patroclus spottend toeroept: „je lijkt wel een klein meisje!" (Π 7 volgg.), dan blijkt uit die woorden niet zijn dichterlijke fantasie, maar wel zijn grenzenlooze verbittering. Zèlf beoordeelt Achilles zich juister dan onze schrijver, als hij zegt: „als het op handelen aankomt, kan ik meer dan de anderen, maar beter spreken kunnen zij allicht" (Σ 106).

En als wij in de algemeene beschouwingen over de menschenwereld der Ilias lezen: „Allen zijn buitengewoon prikkelbaar.... Een argeloos woord kan een

Digitized by Google

storm ontketenen! Wat vliegt Achilles hartstochtelijk op als Priamus met begrijpelijk ongeduld aandringt op teruggave van Hector's lijk!" (blz. 40), dan zijn ook die woorden in hun algemeenheid recht geschikt om onjuiste voorstellingen te wekken. Niet „de held van het epos" is zoo'n vaatje buskruit, ook niet Achilles steeds en overal, maar op dat oogenblik wordt de door ondragelijk zieleleed gefolterde jonge man zoo heftig om iets wat een ander, of wat hem zelf in kalme stemming, niet zou hebben gehinderd. Ik vind dan ook hetgeen ik op blz. 45 over den zoon van Thetis lees: „een zoo overdreven cholerisch temperament is onbegrijpelijk voor zijn tijdgenooten met hun echt sanguinische natuur" even onjuist als ongelukkig uitgedrukt.

Van dien aard is er meer. Bijvoorbeeld over Helena wordt aldus gesproken (blz. 291): „Wat bittere woorden heeft zij voor Paris bij zijn thuiskomst na het tweegevecht! En toch klinkt daartusschen-in haar belangstelling voor hem dien zij zoo beschimpt. Men lette slechts op de tegenstrijdigheid tusschen aanhef en slot van haar toespraak (Γ 428 volgg.)." — Wat laat de dichter haar dan toch wel zeggen? — „Zijt ge terug uit den krijg? Waart ge maar gedood door de sterke handen van Menelaüs! Gij hebt immers altijd beweerd dat gij tegen hem opgewassen waart? Welnu, daag hem dan nogmaals uit! Maar neen, dat zou ik maar laten: gij mocht eens vallen onder zijn speerstoot!" — Heeft Dr. Spiess de ironie dier slotwoorden niet gevoeld en ze werkelijk in ernst opgevat als een blijk van Helena's wankelmoedigheid en haar angstige zorg voor het leven van haar lieven Paris? Hoe is het mogelijk! Zeker, ook anderen hebben dat gedaan, maar van wie zoo lang met liefdevolle bewondering de gestalten der Ilias heeft beschouwd, zou men juister inzicht hebben verwacht.

Natuurlijk kan ik hier niet voortgaan met op dergelijke wijze allerlei bedenkingen uitvoerig te bespreken. Ik heb er vele. Doch mijn bezwaren tegen bijzonderheden verhinderen mij niet ingenomen te zijn met het geheel en met het streven van den schrijver. Moge zijn werk belangstelling vinden in onderwijskringen en daarbuiten. Het heeft er aanspraak op.

Noordwijk a/Z. J. van Leeuwen Jr.

J. Baumann, Neues zu Sokrates, Aristoteles, Euripides. Leipzig, Veit & Comp. 1912.

Een frisch en aardig, niet deftig geleerd, soms in telegram-stijl geschreven boekje! Het is echter wat haastig en slordig in elkaar gezet. Waarschijnlijk is het een verzameling aanteekeningen voor akademische lessen, hier en daar aangevuld en uitgewerkt. Talrijk zijn, vooral in het eerste deel, de drukfouten. In bonte verscheidenheid, vaak even onsamenhangend als in notitieboekjes, zijn ter illustratie van den griekschen tekst, niet alleen uitspraken van latere filosofen, maar ook anekdoten van Goethe, Bismarck en andere politici, Hans Thoma, citaten uit de modernste schrijvers, Wilde, Foggazaro, Zangwill, Lemâitre tot de Japansche litteratuur toe, aangebracht. — Op dezelfde wijze als hij reeds in 1889 Plato's Phaedo bewerkte (logische transcriptie, korte samenvatting van den inhoud der paragrafen, verklarende en kritische opmerkingen, onder toevoeging van wat latere denkers over dezelfde problemen gezegd hebben) heeft de Göttinger hoogleeraar hier het eerste boek van Xenophon's Memorabilia behandeld Telkens vraagt hij: „zouden wij nu nog evenzoo denken, en zoo neen, waarom niet?" Deze wijze van doen schijnt mij toe nog te weinig gevolgd te worden en veel nut te kunnen brengen. Van het tweede boek van Aristoteles' Physika wordt een vertaling gegeven, telkens afgebroken door een korte bespreking, waarbij vele goede opmerkingen worden gemaakt maar ook menigmaal een dieper ingaan op de kwesties gewenscht geweest ware. Aan het slot komt een hoofdstuk: „Euripides' Weltanschauung und das Grundgefühl der späteren Hellenen."

Moet men van sommige boeken zeggen, dat zij beter zouden zijn als zij wat minder grondig en lang van stof waren; dit werkje zou door grooter uitvoerigheid en zorgvuldiger bewerking (met name van het laatste opstel) stellig gewonnen hebben.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Libanii Opera recensuit **Rich. Foerster. VII. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 15, geb. M. 15.80).**

Na mijn bespreking van dl. V en VI (*Mus.* Dec. 1911) kan ik hier kort zijn. De voorrede van dl. VII bestaat in hoofdzaak uit een apologie tegen de kritiek van P. Maas (Deutsche Litt. Zeit. 1912 n°. 30), die o. a. dezelfde opmerking maakte als ik in bovengenoemde aankondiging had gemaakt: over de uitvoerigheid en breedsprakigheid van de ann. crit. Foerster heeft zijn standpunt niet gewijzigd en volhardt in de meening dat het geheel daardoor duidelijker en aantrekkelijker wordt, m. i. ten onrechte.

Met dit deel eindigen de 51 declamationes, waarvan er intusschen 7 door den uitgever wegens stijl- en woordkenmerken als pseudo-Libanisch zijn aangewezen. Ook dit deel getuigt weer van onverminderde werkkracht en toewijding. Met de meeste zorgvuldigheid en akribie worden de codices geschift en de text vastgesteld. Volgens de berekening van den bejaarden recensor vormen de eerste zes deelen zoo ongeveer de helft van het geheele opus: wie zou niet wenschen dat hij met dezelfde frischheid van geest zijn werk zal voleindigen?

Van de opmerkingen, die ik al lezende maakte, vinde hier één enkele nog plaats. Op pag. 256 (or. XXXVII c. 30) leest men: τί δ'ἂν οἱ πολέμιοι βλέπειν εὔξαιντο μεῖζον ἢ παλαιῶν ἡμᾶς μεμνημένους ἀδικημάτων τῆς νεωτέρας ἐπιλανθάνεσθαι χάριτος καὶ τὸν κατ' ἐκείνων θυμὸν εἰς τοὺς οἰκείους ἐκδαπανῶντας πολίτας; Reiske vult na πολίτας aan: ἐμφυλίῳ στάσει ἐπιτρίβεσθαι. Misschien is intusschen de moeilijkheid eenvoudiger op te lossen, n.l. door ἐκδαπανῶντας te wijzigen in ἐκδαπανᾶν τοὺς.

Den Haag. M. A. Schepers.

Digitized by Google

Bibliothèque grecque vulgaire: Ἐρωτοπαίγνια (Chansons d'amour) publiées d'après un manuscrit du XVe siècle avec une traduction, une étude critique sur les Ἑκατόλογα (Chansons des cent mots), des observations grammaticales et un index, par **D. C. Hesseling** et **H. Pernot**. Paris, Welter, et Athènes, Eleftheroudakis & Barth. 1913. (Pr. fr. 7.50).

Deze texten zijn bewerkt met die wetenschappelijke zorg en nauwkeurigheid, die men van beide uitgevers kent. Aan deze eischen voldeed de bestaande uitgave van Wagner niet (*Das ABC der Liebe, eine Sammlung rhodischer Liebeslieder*, 1894). Bovendien ontvangen wij hier, naast een waarschijnlijk definitieve uitgave van het Londensche hs. (B.M. Add. 8241), waarmede Wagner zeer willekeurig gehandeld had, een 18-tal parallel-texten uit de geheele Grieksche wereld (Sinope-Epirus-Cyprus). Daarmede is het bewijs geleverd, dat van „Rhodische Liebeslieder" niet gesproken mag worden. Zooals de uitgevers op p. IX constateeren, geeft ook het taaleigen van den Londenschen text — voorzoover men hier het oorspronkelijk van latere interpolaties kan onderscheiden (cf. p. 157 sq.) — geen aanleiding om de geboorteplaats van de recensie, die Wagner allereerst publiceerde, nader te omschrijven dan den wijden kring van den Archipel.

De uitvoerige en grondige studiën, die de texten vergezellen, vormen een uitgangspunt voor de toekomst en zullen door niemand, die zich met Grieksche folklore of met de wording der hedendaagsche Κοινή bezighoudt, verwaarloosd kunnen worden.

Een belangrijk resultaat dezer studiën bevestigt hetgeen reeds bij de Digenis Akritas-cyclus gebleken was, n.l., dat de liederen die men nog heden uit den volksmond opteekent, vaak eeuwen oud zijn en oorspronkelijk beter samenhang en techniek hebben vertoond. Het Londensche hs. bevat slechts een min of meer litteraire recensie der ἑκατόλογα, terwijl in de levende traditie sommige karaktertrekken van een veel ouder type dezer poëzie terugkeeren. Wij hebben de uitgevers te danken voor een vloeiende Fransche vertaling, die niet vervalt in de onnauwkeurigheid of de sierlijke onherkenbaarheid van vroegere pogingen. Zij zal dus voor den lezer het aesthetisch oordeel rechtvaardigen, waarmede de inleiding sluit (p. XXXV): Als in de ruïnen van een schoonen tempel ... „ça et là on aperçoit encore un chapiteau aux gracieuses volutes, un débris de frise artistiquement sculpté. Jamais le temple ne sera réconstruit dans son intégrité" Maar voor de taak van den archeoloog, die toch in den geest zooveel mogelijk het gebouw zal doen herrijzen (cf. p. XXIX bovenaan), dat de tempel der middeleeuwsche Grieksche lyriek zal mogen heeten, zijn uitgaven als deze, welker waarde door zooveel voorarbeid wordt verhoogd, eenvoudig onontbeerlijk.

Leiden. J. de Zwaan.

W. Gebhardi, Ein ästhetischer Kommentar zu den lyrischen Dichtungen des Horaz. Essays. Dritte, verbesserte und vielfach umgearb. Aufl. bes. von Dr. **A. Scheffler.** Paderborn, Schöningh. 1913. (Pr. M. 5).

Een derde druk van dergelijk werk is op zichzelf reeds een aanbeveling. Sommigen zullen er zich over verheugen, dat naast het vele, haast onoverzienbare materiaal, in de laatste jaren voor de Horatius-kritiek geleverd door zuiver-wetenschappelijk onderzoek, er toch nog plaats blijkt te bestaan voor subjectieve ontboezemingen, als ons hier worden geboden. Daar het boek reeds lang zijn weg heeft gevonden, verwierf het vrienden en vijanden beiden: ik wensch noch de eersten, noch de laatsten te bekeeren. Voor hen, die het boek wellicht niet kenden, kan de opmerking dienen, dat ze zelf zeer enthousiast gestemd dienen te wezen, om den onophoudelijk lyriseerenden schrijver te kunnen volgen. De thermometer wijst doorgaans buitenmate hoog. Toch blijft het een begeerenswaardig bezit om zijn inderdaad mooie, en dikwijls treffend-toepasselijke aanhalingen. Dat nuchtere werkelijkheidsbeschouwingen nogal eens in botsing komen met Gebhardi's blind-verliefde geestdrift, ligt in den aard der zaak. Zoo kan men in de Odae Romanae, gedragen op de lange, luide zinnen van den schrijver, zonder de geringste moeite die onmogelijk-lastige sprongen maken van strophe tot strophe, van deel tot deel, waarover men anders zoo tobben kan. Maar ... als men tot bezinning komt? ...

Maastricht. Al. Slijpen S. J.

Bhāradvājagṛhyasūtram. The Domestic Ritual according to the School of Bhāradvāja edited in the Original Sanskrit with an Introduction and List of Words by **Henriette J. W. Salomons.** Leiden, Brill. 1913. (Pr. *f* 3.50). (Utrechtsche diss.).

Diese *Editio princeps* eines wichtigen alten Gṛhyasūtratextes, der mit den Baudhāyana-, Āpastambīya- und Hiraṇyakeśin-Gṛhyasūtras aufs engste zusammenhängt, ist mit Freuden zu begrüssen. Sie füllt eine Lücke im Bestand der vedischen Rituallitteratur aus und bildet eine wertvolle Ergänzung zu dem Bild, das wir uns auf Grund dieser Litteratur von dem täglichen Leben der alten Inder machen können. Denn trotzdem das Sūtra den anderen zur Taittirīya-Schule gehörigen Gṛhyasūtras so nahe steht, enthält es doch wie jedes neue Gṛhyasūtra, das wir noch bisher kennen lernten, manches neue und wertvolle. Schon ein Blick auf das beigegebene Mantra-Verzeichnis, so wie auf den Index of Words genügt, um zu zeigen, dass unser Text eine ganze Menge von bisher nicht bekannten Mantras und eine ziemliche Anzahl bisher unbelegter Wörter enthält. Dass auch eine ganze Reihe interessanter sachlicher Details neu ist, hat schon die Herausgeberin (in der Einleitung, p. XI f.) hervorgehoben. Dass das Bhāradvājagṛhyasūtra ein *alter* Text ist, dafür spricht auch der verhältnismässig gute Zustand, in dem es erhalten ist. Die beiden MSS., die der Herausgeberin nebst einem Prayoga MS. zur Verfügung standen, genügten im allgemeinen zur Herstellung eines recht zuverlässigen Textes.

Gerade bei einem so gut überlieferten Text ist es aber sehr bedenklich, bloss nach subjektivem Gutdünken höhere Kritik üben zu wollen Aus diesem, aber auch aus anderen Gründen kann ich der Herausgeberin durchaus nicht beistimmen, wenn sie (Introduction, p. XI) zwei Stellen zu Beginn des Hochzeitsrituells (I, 11) für Interpolationen, bezw. für verderbt erklärt. Ähn-

Digitized by Google

liche Stellen finden sich auch im Mānavagṛhyasūtra (I, 7,6 f.) und im Āpastambīya-Gṛhyasūtra (3,20). Vgl. auch mein „Altindisches Hochzeitsrituell" (Wien, Denkschr. d. Akademie d. Wiss., 1892), S. 38 f.

Aus dem Kommentar hat uns die Herausgeberin nur in der Einleitung kurze Auszüge gegeben. Wir hätten etwas mehr gewünscht, aber da wenig besser ist als nichts, sind wir auch für das wenige dankbar. Alles in allem haben wir hier eine tüchtige philologische Leistung vor uns, die der Schule *Calands* alle Ehre macht. Die Textausgabe ist sorgfältig und gewissenhaft gemacht. (Mir ist nur ein Druckfehler prājñāyam für prajñāyām, p. 11, l. 1, aufgestossen). Die Liste der Mantras nach der mustergiltigen Weise von Bloomfields 'Concordance' ist eine vertvolle Ergänzung zu letzterer, und der Wortindex ein sehr wertvoller Beitrag zum Lexikon der jüngeren vedischen Litteratur. Wir hoffen, der gelehrten Herausgeberin noch öfter auf diesem Arbeitsgebiet zu begegnen.

Prag. M. Winternitz.

Die Historie van Christoffel Wagenaer, discipel van D. Johannes Faustus. Naar den Utrechtschen druk van Reynder Wylicx uit het jaar 1597 uitgegeven door Dr. J. **Fritz.** (Nederlandsche Volksboeken, XII). Leiden, Brill 1913. (Pr. *f* 2.50).

In de „Historia von D. Johann Fausten", voor het eerst gedrukt te Frankfort a/M. in het jaar 1587, wordt af en toe melding gemaakt van zekeren Christoph Wagner, „einen verwegnen Lecker", die bij Faust in de leer was en hem tevens als bediende (famulus) ter zijde stond. Aan hem vermaakte de meester zijn huis, zijn geld, zijne boeken en ook zijne bekendheid met de wereld der booze geesten. Toen nu dit Faustboek grooten opgang maakte, lag niets zoozeer voor de hand als daarop een soort van vervolg te leveren, waarin de historie van dezen „Christoffel Wagenaer, discipel van D. Joh. Faustus" breedvoerig behandeld werd. Een aantal nieuwe hokus-pokus-avonturen als in het Faustboek verhaald, was gemakkelijk te verzinnen; een paar brokken reisbeschrijving, als waarmede ook in 't Faustboek een aantal bladzijden gevuld waren, kon men zonder veel moeite vinden: ja, in plaats van een rondreis door het oude Europa, kon men 't geachte publiek wel eens een kijkje geven in de Nieuwe Wereld, die allicht nog meer vreemdigheden aanbood: dus werd een gedeelte van eene beschrijving van 't Westelijk halfrond in de tale der geesten-aviatiek overgezet; langdradige, maar toenmaals zeer geliefde verhandelingen over de hel en hare machthebbers lagen bij Agrippa van Nettesheim, Wierus, Bodinus e. a. geleerden voor 't grijpen.... Aan dat mengelmoes behoefde niets meer toegevoegd te worden dan wat „treffelijke moralizatiën" en weer was een nieuw boek gereed, dat in den smaak van het publiek zou vallen en den uitgever zeker geen windeieren leggen. Vernuft, geest, stijl, dat eischte men toen nog niet. Zoo verscheen dan de eerste Duitsche uitgave van 't Wagnerboek in 1593; de eerste Nederlandsche vertaling in 1597. „Tot Utrecht, ghedruckt by my Reynder Wylicx" staat op den titel. Deze Reynder Wylicx had zich in 1595 te Utrecht gevestigd en was afkomstig uit de tegenwoordige Rijnprovincie, waar, te Rees, een tijdlang „Derick Wylicx van Santen" als boekdrukker werkzaam was geweest.

Erg in trek gekomen is dat nieuwe volksboek hier te lande althans niet. Er zijn berichten over herdrukken van 1607 en 1608, doch daarvan zijn geen exemplaren meer bekend, en eene uitgave van 1614, waarvan ten minste nog één exemplaar over is. Dan bestaat er nog een Antwerpsche bewerking met veranderingen en toevoegsels, die omstreeks 1730 moet verschenen zijn.

Dr. Josef Fritz, die in 1910 te Halle een nieuwe uitgaaf van het Duitsche Wagnerboek in het licht gaf, heeft zich ook over de Nederlandsche vertaling ontfermd, nu als N°. XII van de serie Nederlandsche Volksboeken herdrukt. Voor zoover iemand, die de oude drukken — naar het schijnt *unica* geworden — niet kent, daarover kan oordeelen, laat deze nieuwe uitgave weinig te wenschen over. Zij schijnt volledig en nauwkeurig; in de bijlagen is alles samengebracht wat men over de verschillende uitgaven en redacties, de geschiedenis en de wijze van samenstelling van dit volksboek maar kan wenschen: een arbeid, die heel wat onderzoek, moeite en tijd gekost heeft en waarvoor stellig velen met mij Dr. Fritz bijzonder dankbaar zijn. Aanmerkingen maken op zoo'n degelijk stuk werks zou in dit geval ongepast zijn en gaarne zou ik het hierbij gelaten hebben, ware 't niet, dat ook dit volksboek aan den voet der bladzijden verklarende aanteekeningen bevatte van verouderde woorden en minder gebruikelijke zegswijzen, waarvan 't niet duidelijk blijkt of wij daarvan het vaderschap aan Dr. Fritz of aan een ander moeten toeschrijven. Dat nu doet ook weinig ter zake, want Dr. Fritz of een ander: hij zal 't met mij eens zijn, dat zulke aanteekeningen dienen ter verduidelijking van den tekst en er is één hoofdstuk in dit boekje dat, dank zij die verklaringen, zoo helder is geworden als... koffiedik. De Duitsche uitgave, blijkbaar voor een ander publiek bewerkt, geeft in 't geheel geen verklaringen. Dus zie ik mij wel verplicht eenige aanmerkingen, die voor het juiste begrip van dat hoofdstuk, en voor de Nederlandsche en voor de Duitsche taal, en voor de geschiedenis der zeden van belang zullen zijn, in dit tijdschrift te plaatsen: de redactie zal met mij wetenschap als wetenschap beschouwen en mijne aanmerkingen niet *shocking* vinden.

Wagenaer dan had na 't schrikkelijk uiteinde van Dr. Faustus, een tijdlang op diens erfenis geteerd; daarna had hij als broodwinning de „Medicijn-conste" beoefend, doch toen hij daarmee „niet meer en conste voortcomen, ende vast *arm* ende *ellendich* worde, oock daer toe *niet te eten of te drincken en hadde*, so begaff hy hem van Wittenberch in het lant te Sassen; hy quam aen eenen hoogen berch, niet verre van Halverstadt, daer men seyt dat gemeynlijck die toovenaren te samen comen." Hier op den Bloksberg sloot Wagenaer zijn verbond met den booze, nu niet met Mephisto, maar met een anderen vertegenwoordiger van 't Pandemonium, Auerhaan geheeten. Hij eischte 30 jaren wetenschap en genot, maar op grond van zijn vele tekortkomingen, scheepte Auerhaan hem met slechts vijf jaren af. De nood drong: dus „verschreef" Wagenaer

Digitized by Google

zich, op „maagden-perkament" met zijn bloed aan den duivel (blz. 28—41). Daarop begaf hij zich naar „Halverstadt in een herberghe, ende daer bleef hy dien nacht."

Nu komt het bewuste hoofdstuk. „Als nu Chr. Wagenaer in die herberge quam, so sadt daer een welbedaechde Maghet in die stove (hier = gelagkamer), ende hadde een cleyn hondeken op haren schoot, daer sij mede sadt en speelde, de welcke hy siende, groette hy haer, ende sprackse seer vriendelijck aen, meynende, dattet dien nacht goet rou voeder voor zijn peerdt ghe-weest soude hebben." De eenige verklaring bij dezen zin gegeven is: rou voeder: ruigvoeder = hooi en stroo.

Prachtig, maar wie heeft er wat aan? Niet *daar* zit de moeielijkheid: dat had iedereen begrepen. De moeielijkheid zit in *dattet*. Wat is dat *et*, *'t*? Heeft de schrijver der aanteekeningen gedacht, dat daarmede 't „cleyn hondeken op haren schoot" bedoeld werd? Maar een paard eet toch geen honden, en een hond is toch geen hooi en stroo! Of heeft hij gemeend dat *dattet* eigenlijk beteekende *dat er*? De plaats herinnert ons aan de vele moeielijkheden in verschillende uitgaven van klassieke schrijvers: alleen wat iedereen begrijpt is verklaard. Slechts ééne oplossing is hier mogelijk en 't spijt me, dat *ik* die geven moet. *Et* = „de welbedaechde Maghet." Zoodat we nu krijgen: een welbedaechde maghet = goet rou voeder voor een peerdt = hooi en stroo. Om dit alles duidelijk te maken dient men te weten dat een welbedaechde maghet niet juist hetzelfde is als een bedaagde maagd; dat een peerdt soms heel wat anders is dan een peerdt; en dat rou voeder nog wel eens wat anders beteekent dan hooi en stroo.

Is een maghet nog niet tot hare jaren gekomen, dan is 't een kind, een meisje De „rijpe maeghdt" die als maagd wèl bedaagd is, is de maagd waarvan Hooft zegt: „Wien minnewalmt den bosem stooft." Komt ze verder, dan is 't een muurblommeke, een oude vrijster. Dat we hier dus met een „rijpe" maagd te doen hebben acht ik bewezen. Nu de rest van de stelling. „Als 't hooi het paard volgt, dan wil 't gegeten zijn," zegt een goed oud spreekwoord. (Tuinman, Spreekw. I. 85). Men bedoelde ermee: als de meisjes den man naloopen wenschen ze.... wat anders te zijn dan meisjes. Hier is dus: hooi = een maghet = goet rou voeder voor een peerdt, en een peerdt = een man. Niet de eerste de beste man, maar de man, die kan wat des mans is. Dat het woord paard wel eens meer die beteekenis heeft, blijkt uit het veelbesproken uithangbord, waarmede vroeger een huis in de Rotterdamsche Zandstraat prijkte: „Het Paard in de Wieg." Van Lennep en Ter Gouw hebben er in „de Uithangteekens", II (1868) blz. 25 een merkwaardig stukje aan gewijd. „Nog in het midden der zeventiende eeuw was het ook te vinden in de Oude Kerk te Amsterdam. Het stond uitgehouwen in de lijst van 't koor, boven de Noorderzijdeur en dagteekende waarschijnlijk uit de 15e eeuw." Een later schrijver heeft in De Oude Tijd, 1869, blz. 147 aangetoond, dat eenzelfde uithangbord tusschen 1478—1480 reeds een huis sierde in de Brabantstraat te Gent, en dat ook dàt huis, evenals dat in de Zandstraat, een bordeel was. Wat men met het paard bedoelde schijnt den heeren ongeveer duidelijk te zijn geworden; de wieg bleef hun een raadsel: zie De Oude Tijd (1869 blz. 310). En toch kan men 't in 't Grieksch zoo duidelijk zeggen: *peerdt* beteekent bij Chr. Wagenaer en op 't oude uithangbord: φαλλος en zooals van zelf spreekt is *wieg* dan niets anders dan μυλλος (cunnus, cunae, cunabula). Voor wie nu nog ongeloovig het hoofd mocht schudden volge hier het alles afdoende bewijs: een paard in den gewonen zin des woords bezat Chr. Wagenaer niet: hij was *arm* en *ellendig* en *had niet te eten of te drinken* toen hij naar den Bloksberg ging, *arm* en *ellendig*, toen hij er afkwam. Nergens wordt van een paard gerept, ook niet dat hij er een van Auerhaan kreeg.

De „welbedaechde Maghet" was echter fatsoenlijker dan Chr. Wagenaer gedacht had. „Maer also sy hem na synen wille niet en antwoorde, so verdroot hem dat seer, dewijle dat daer vele Luyden tegenwoordich waren, die welcke al hoorden, dat hy so spottelijck afghewesen worde. So dachte hy by hem selven, dat hy haer dat niet onvergolden en soude laten, ende om dat hy se wel betalen soude, so veranderde hy haer Hondeken in die gedaente van een groot ongeschickt dinck [1]), met het welcke sy al bleef sitten spelen." Een groot ongeschikt dinck: een „monsterdier" verklaart Dr. Fritz of zijn Nederlandsche helper. Mis, Heeren. Als iemand een afschuw heeft van *kikkers* plaagt men hem met *kikkers*; als iemand een afschuw heeft van een *paard* (Grieksch: φαλλος), dan.... En een „dinck" is nog geen „dier." „Sij heftent op, ende danste daer mede op haren schoot, het welcke die Gasten siende, dat sy daer so vriendelijck mede speelde, hadden daer groote ghenuechte in. Dit duerde so lange, tot dat die Weerdinne in de stove quam, ende sach dat dese Maecht dat leelijcke groote *dinck* in haer hant hadde, ende so vrientlijc daer met speelde, so beghonst die Weerdinne te roepen, ende seyde: Wat duysent *vercken* hebdy hier in de hant? schaemdy u niet voor alle dese goede Luyden, die hier rontomme sitten? Sy sprack: het is mijn Hondeken. Die Weerdinne sprack: Is dat een Hondeken? het is een groot onverledich *dinck*" [2]). Onverledich = afzichtelijk volgens de aanteekening. Vies, vuil, had er moeten staan. „Doen opende Wagenaer haer Oogen ooc, dat sy dat sien conste. Als sy dat nu sach, so verschrickte sy seere, ende stont op, ende schudde dat van haren schoot, ende liet dat costelijcke Cleynoot op de Aerde nedervallen." Bij Cleynoot geen aanteekening. Op blz. 129 komt het woord ook voor en daar begrijpt Dr. Fritz 't bijzonder goed: Cleynodye = Schaamdeelen. Om niet te uitvoerig te worden slaan wij nu een en ander over, dat, door 't voorafgaande, duidelijk genoeg is. Op 't lest echter verborg „die Maecht haer metten hont, ende en dorfte niet weder voor den dach comen. Ende hoe dicwijls datse den Hont aensach, so en condese daer anders niet aen sien, dan dattet eenen grooten Sempronium was." Sempronium? zegt Dr. Fritz en plaatst er een vraagteeken bij, dat natuurlijk weg kan. Ook hier is de eenig juiste verklaring: φαλλος. Maar daarmede is

---

1) De Duitsche herdruk heeft: „in einen garstigen grewlichen pfuy dich an." (S. 37).

2) 't Duitsch heeft: „ein schlammig garstig unflatig Ding."

Digitized by Google

de moeielijkheid slechts verplaatst, niet opgehelderd. Hoe komt dát woord aan die beteekenis? 't Is waar, niet ieder kent Grieksch en optochten zooals Herodotus II, 48 beschrijft, zouden in onzen van zedelijkheid vervulden tijd niet meer geduld worden. Dus moet men vaak al rare woorden bezigen om dàt aan te duiden. Wie zou 't b. v. in zijn hoofd krijgen om dát met den naam „Zebedeus" te bestempelen? Toch is 't gebeurd: zie Sal. van Rusting, Lust en Onlust in den Hemel. Maar ik erken gaarne, dat ik 't vraagteeken achter Sempronium nog al begrijpelijk vond en lang te vergeefs heb gezocht. Bij Martialis en Petronius, bij Facciolatus en Ducange, tot in 't Glossarium eroticum linguae latinae toe, zonder resultaat. Maar 't woord nog eens herhalend sem-pro-ni-us, pro-ni-us, semper pronus.... Wie weet, wat zoo'n Latinist van anno 1593 daarbij gedacht heeft? En, als men in de pleitzaal de beide partijen niet noemen wil — daar is soms reden voor — dan noemt men de eene partij Sempronius en de andere Gajus, of, in een geval als dit Gaia. Zoodat men bij Plutarchus, Quaest. Rom. **XXX**, Δια τι την νυμφην εἰσαγοντες, λεγειν κελευουσιν. Ὅπου συ Γαΐος, ἐγω Γαΐα ook zou kunnen lezen: Ὅπου συ Σεμπρωνιος, ἐγω Γαΐα. A bon entendeur....

Ook voor 't juiste begrip van blz. 83 kan deze wetenschap weer te pas komen.

Op de andere verklaringen heb ik weinig aan te merken.

Zutphen. K. O. Meinsma.

Deutsche Texte des Mittelalters, hrg. v. d. Kön. Preuss. Akad. der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XI. **Die Predigten Taulers** aus der Engelberger und der Freiburger Handschrift sowie aus Schmidts Abschriften der ehemaligen Strassburger Handschriften, hrg. v. **F. Vetter**. 1910. (Pr. M. 18).

Band XV. **Die Lilie**, eine mittelfränkische Dichtung in Reimprosa, und andere geistliche Gedichte, aus der Wiesbadener Handschrift hrg. v. **P. Wüst**. 1909. (Pr. M. 4.60).

Band XVI. **Die heilige Regel für ein vollkommenes Leben**, eine Cisterzienserarbeit des XIII. Jahrhunderts, aus der Handschrift Additional 9048 des British Museum hrg. von **R. Priebsch**. 1909. (Pr. M. 5).

Band XVII. **Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte**. III. Die Heidelberger Handschrift cod. Pal. germ. 341 hrg. v. **G. Rosenhagen**. 1909. (Pr. M. 10.60).

XI. Zooals men weet, is de critische uitgave der ‚Deutsche Mystiker des 14. Jahrhunderts' van Franz Pfeiffer met het 1ste gedeelte van Band II (Meister Eckhart) gestaakt; wij bezaten dus tot heden geen betrouwbaren tekst van Taulers werken en moesten ons met de min of meer gemodernizeerde, oudere en nieuwere drukken behelpen. Het was dus een gelukkige gedachte van Gustav Roethe, de leerredenen van Tauler naar eenige der oudste en beste hss. te doen uitgeven. Het eerst kwam als zoodanig in aanmerking het perkamenths. van het klooster Engelberg uit het jaar 1359 (E), welks tekst misschien nog rechtstreeks afstamt van den onder toezicht van Tauler zelf te Keulen samengestelden preekbundel. Dat deze predicaties te Keulen zijn opgeteekend, blijkt uit de vermelding dier stad 125^{30}, 377^{3}, van den Dom 377^{2}, de ‚Marporze' 210^{22}, en eindelijk uit 335^{5}: ‚gienge denne das lant ab gen Hollant'. Des te verwonderlijker is het, dat men in de taal van het hs. geen Middelfrankischen invloed bespeurt; het zou wel interessant zijn, de volgens Hoffmann von Fallersleben Nederrijnsche hss. van Taulers sermoenen te Weenen 2739 en 2744 te kunnen vergelijken.

Volgens den voor de D. T. aangenomen regel had dus het hs. *E* aan deze uitgave ten grondslag moeten gelegd worden. Daar het echter niet meer volledig is, heeft Vetter voor de ontbrekende deelen twee andere bronnen gebruikt, die ook voor de rest vergeleken zijn, namelijk het hs. 41 te Freiburg i. B. (F) en de door K. Schmidt gemaakte copieën van drie tijdens het beleg verbrande Strassburger handschriften (S). Zoo geeft dus alleen het tweede gedeelte dezer uitgave (stuk 36—71) den tekst van E met lezingen van S en F; al het andere (1—36 en 72—80) berust op S en F (81 alleen op F.). Trouwens, al ware E ongeschonden gebleven, dan had men nog niet met een critischen afdruk daarvan kunnen volstaan, met het oog op de vele varianten en duistere plaatsen in al de overgeleverde teksten, die waarschijnlijk voor een deel te wijten zijn aan het opteekenen dezer preeken door hoorders. Daarbij komt nog, dat E minstens tweemaal een doorloopende correctie en modernizeering heeft ondergaan, waardoor de oorspronkelijke lezing vaak verduisterd is. De taak van den uitgever was dus niet gemakkelijk. Vetter heeft er zich met de bekende nauwgezetheid en nauwkeurigheid van gekweten, en aldus een solieden grondslag gelegd voor verderen arbeid. Het geheel wordt besloten door een zeer volledige woordenlijst van de hand van Dr W. Stehmann.

XV. Van het hier door Paul Wüst uitgegeven hs. 68 der K. Bibliotheek te Wiesbaden waren slechts eenige brokstukken door Hoffmann von Fallersleben in Pfeiffers Germania III afgedrukt. Het dagteekent ongeveer uit het midden der 13de eeuw, en bevat een aantal merkwaardige geestelijke gedichten: 1) Die Lilie, verreweg het omvangrijkste (blz. 1—63) misschien nog uit de 12de eeuw, dus het oudste gedenkteeken van Mhd. mystiek, 2) Die drei Blumen des Paradieses (64—65) 3) Der dreifache Schmuck der seligen Jungfrauen (66—67) 4) Das himmlische Gastmahl (68—72) en 5) Warnung vor der Sünde (73—74). Hiervan ontbreken het begin der ‚Lilie' en het slot der ‚Warnung', de twee eerste en laatste bladen. Als ‚Anhang' heeft Wüst nog een leerrede over de Lelie uit een Münchener hs. bijgevoegd, waarop hij door Ad. Spamer was opmerkzaam gemaakt.

In de Inleiding S. II geeft Wüst te kennen, dat hij zich hoofdzakelijk zal bepalen tot de taalkundige quaesties, die het hs. aan de orde stelt; op den samenhang van deze bloemen- en planten-allegorieën met de me. Latijnsche litteratuur, op de interessante ouderwetsche rhythmiek e. d. wordt slechts terloops gewezen. Het hs. 68 dan is zonder twijfel het werk van ééne hand. In een zeer uitvoerig methodisch onderzoek tracht Wüst de eigenaardigheden van dien schrijver te benaderen en te onderscheiden van de taal der gedichten. Zijne slotsom is, dat hij op Ripuarisch gebied, in de buurt

Digitized by Google

van Keulen, misschien iets zuidelijker, thuis hoort.

De ‚Lilie' begint met rhythmisch proza, hier en daar met rijmen versierd, en gaat dan over in vrije rijmverzen, korter of langer naar gelang van de geleding der zinnen, een indeeling, die blijkbaar verband houdt met de bestemming van het stuk, om in de gemeente te worden voorgelezen. Deze primitieve kunstvorm, gevoegd bij de ouderwetsche vrije rijmen, doet vermoeden, dat het gedicht nog uit de 12de eeuw dagteekent. De dichter was blijkens zijn dialect uit dezelfde buurt als de afschrijver; de geringe afwijkingen van dezen kunnen door het verschil in tijd verklaard worden. Hij is volgens Wüst waarschijnlijk ook de dichter der ‚Rede von den VI Graden', die in een 14de-eeuwsch hs. uit Camp bij Koblenz is overgeleverd (gedeeltelijk uitg. door Dolfel Germania VI).

De vier kleinere gedichten vertoonen onder elkander zulk een overeenkomst in taal, stijl en techniek en een zoo nauwen samenhang, dat men ze als een geheel kan beschouwen. De dichter was hoogstwaarschijnlijk uit Zuid-Rijnfranken afkomstig, hetgeen vooral de door den Mfr. afschrijver verminkte rijmen laten zien. Stijl en verskunst verplaatsen ons in den tijd der hoofsche poëzie, misschien de 1e helft der 13de eeuw (zie bijv. de uitgewerkte antithesen blz. 71).

Dat deze stukken voor vrome vrouwen zijn geschreven en tot voorlezing aan een vrouwelijk publiek zijn bijeenverzameld, neemt Wüst terecht aan; minder overtuigend lijkt mij zijn betoog, dat dit publiek uit geestelijke zusters bestond. Daartegen pleit m.i. de Ermahnung an Ehefrauen, waarin dit leuke staaltje van menschenkennis voorkomt (54^{31}): ‚nochdan sal man den mannen volgen under stunden, dat si nit vallen in mere sunden'.

Twee vragen: Zou in de crux *wiere* der woordenlijst niet eenvoudig het telwoord *viere* schuilen (17^{36}): ‚ich wenen dat it viere dage ergei(n) na dinem dode' namelijk: dat gij begraven zult zijn en tot stof zult vergaan? Misschien was het de gewoonte, het lijk drie dagen boven de aarde te laten staan.

En ontbreekt in 72^2 niet het subject *he*?

XVI. Het (onvolledige) hs. Add. 9048 van het British Museum dagteekent volgens Priebsch uit het laatst der 13de eeuw; het bevat nog 54 bladen tekst, waarin vier handen zijn te onderkennen. Voorts zijn er nog twee of drie latere correctoren aan bezig geweest; van hunne wijzigingen heeft Priebsch alleen de werkelijke verbeteringen in zijn tekst opgenomen, al de andere zijn naar de noten verwezen, zoodat de oorspronkelijke lezing zooveel mogelijk hersteld is, natuurlijk op de eigenaardige spelling van de afschrijvers na, die voor een deel met hun dialect samenhangt. Van een uitvoerige beschrijving en bespreking der taal van het hs. heeft Priebsch moeten afzien, hoewel die bijzonder de aandacht waardig is. De buigingsvormen o. a. zijn in een toestand van verwildering, die in een geschrift der 13de eeuw verbazing moet wekken. Hier en daar zou men haast denken, dat de auteur een vreemdeling was, die de Duitsche taal niet volkomen beheerschte (*sprecheite* voor *sprach*, *wesde* voor *was*!).

De ‚Richtschnur zu einem vollkommenen Leben', zooals Priebsch het werk karakteriseert, is een stichtelijk tractaat met ingelaschte ‚exempelen' ter toelichting, zooals de me. Latijnsche litteratuur er vele kent. Het geheel bestond uit vier deelen, waarvan slechts het eerste: over de deugden (gesymboliseerd door de ledematen der H. Maagd!) en dit niet eens volledig, bewaard is; het is dus zeker het omvangrijkste, misschien ook het oudste Mhd. stichtelijke prozawerk, dat wij kennen. De ongenoemde schrijver was zonder twijfel een ordebroeder van St. Bernardus; dat blijkt uit de voorliefde, waarmee hij de woorden van dezen heilige en van zijne jongeren aanhaalt. De vraag, of hij een Latijnsch origineel heeft vertaald, wordt door Priebsch, m. i. terecht, ontkend: de opzet van het geheel is zijn eigendom, al heeft hij de hem bekende Lat. litteratuur vrijelijk geplunderd; alleen de 48 exempelen zijn vertaald, althans de meeste, waarvan Priebsch met groote belezenheid de bronnen heeft aangewezen. Merkwaardig is de vorm van deze korte verhalen: zij bestaan voor een deel uit min of meer rhythmische regels met rijmen of assonances (zie bijv. N°. 16!), en N°. 35 is zelfs geheel en al berijmd. Dat doet aan de hierboven besproken ‚Lilie' denken; Priebsch oppert het vermoeden, dat wellicht de ‚consonanties' in de exempla van het Speculum Ecclesiae van Honorius Aug. hier van invloed geweest zijn. Mag men nu aannemen, dat deze rijmen op rekening van den auteur moeten gesteld worden, wat m. i. geen twijfel toelaat, dan hoort hij in het Mfr. taalgebied, en, met het oog op den datief *mich*, in de streek Aken-Dusseldorp thuis. Maar dan moet ons hs. gecopiëerd zijn naar een transscriptie van den oorspronkelijken tekst in een zuidelijker dialect. Dit is geschied in een Westduitsch Cist. klooster (Heisterbach?) door vier schrijvers, waarvan N°. 2 een Zwaab of Oostfrank, N°. 3 een Nederfrank was. Zoo verklaart zich, althans voor een deel, de verbijsterende taalvorm van het hs.

Voor het onverstaanbare *pirgerie* 33^2 zou ik willen lezen *trigerie* of *drigerie* = *bedriegerij*.

XVII. De cod. Pal. germ. 341 (P.), in 1623 als oorlogsbuit naar Rome gesleept, maar in 1815 weer aan Heidelberg teruggegeven, is eene der grootste en belangrijkste verzamelingen van Mhd. rijmsproken, en staat in nauwe betrekking tot de bekende codices van Kalocza (K) en Weenen (W). Rosenhagen geeft er een zeer uitvoerige en nauwkeurige beschrijving van. Hij onderscheidt vier schrijvers, die, zooals in den breede aangetoond wordt (XI—XIV), tezamen naar een vast plan gewerkt hebben. Dit wordt door een vergelijking met K (en W) bevestigd; het blijkt, dat P en K tegelijkertijd en op dezelfde plaats, grootendeels uit dezelfde bronnen zijn samengesteld (XVII). Deze bronnen waren groote samenhangende collecties, kleinere bundels en een groep losse teksten (XX). De 213 stukken van P zijn deels van bekende dichters, zooals Hartmann von Aue, Konrad von Würzburg, Stricker, deels van viri obscuri, die, zoover men kan nagaan, allen in Oost-Midden-Duitschland thuishooren, en Rosenhagen komt op grond van het slotgedicht: ‚Ritterfahrt des Herrn von Michelsberg' door Heinrich von Freiberg (een der ‚losse' teksten), tot de conclusie, dat het hs. tusschen 1300 en 1325 in Boheme

Digitized by Google

voor de heeren van Michelsberg is geschreven, welk resultaat door de spelling bevestigd wordt.

Voor zijne uitgave van P. heeft Rosenhagen nog zeven andere handschriften gebruikt, waarbij vooral W als ‚eigentliche Hilfshandschrift' (XXIX) in aanmerking kwam. Van de 213 stukken waren verscheidene reeds vroeger gedrukt, o. a. in Von der Hagens GA, daarvan zijn hier alleen die gedichten herdrukt, die in oudere moeilijk bereikbare verzamelingen verscholen of hier en daar verspreid zijn. Al de overige (41) opgenomen stukken zijn inedita. Voor de geschiedenis der Mhd. letterkunde is dus deze uitgave van groot belang, met name voor de nog steeds onvolkomen gekende figuur van Stricker.

De tekst wordt voorafgegaan door een tabellarisch overzicht van den geheelen inhoud van het hs., met aanwijzing van de plaatsen, waar de gedichten gedrukt zijn. Het met groote zorg samengestelde glossarium bevat vooral de zakelijk belangrijke woorden, waardoor de bonte verscheidenheid van den inhoud in het licht treedt.

Wat de verwijzing op blz. II: *Bartsch a. a. O.* beteekent, is mij niet duidelijk geworden.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique. II. Archéologie celtique ou protohistorique. Deuxième partie: Premier age du Fer ou époque de Hallstatt. Paris, Picard. 1913. (Pr. fr. 15; append. fr, 5).

Dit boek brengt wederom een vervolg op Déchelettes reeds vroeger door mij besproken handboek. Hetzelfde wat we van het voorgaande deel, dat over de „âge du bronze", hebben gezegd geldt ook hier. We vinden hier zeer zorgvuldig bijeen gebracht wat anders uit bijna ontelbare tijdschriften bijeen moest worden gezocht. Gesteund door een merkwaardige belezenheid geeft de Schrijver ons een overzicht over die Hallstatt-kultuur en haar verspreiding, over de geldende meeningen betreffende haar perioden-verdeelingen en de historische stammen die, volgens velen, haar dragers waren. Men moge het betreuren dat ook hier al te zeer het praehistorische schema is vastgehouden, veel van wat als feit gegeven wordt moge men betwijfelen, de voornaamste indruk dien het doorlezen ook van dit deel wekt is die van dankbaarheid over het vele dat op zoo oordeelkundige wijze samen werd gebracht. Een bepaalde fout van het boek is het dat van de late Hallstatt-verschijnselen, zoowel in Duitschland als in onze streken geconstateerd, geen melding wordt gemaakt. Overigens doet het verlangen naar het volgende deel dat de z. g. la Tène kultuur zal behandelen, waarop reeds een gedeelte der bijgevoegde appendices vooruitloopt.

Leiden. J. H. Holwerda.

M. Dieulafoy, La bataille d'Issus. Analyse critique d'un travail manuscrit du commandant Bourgeois. (Extrait des mémoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres, Tome XXXIX). Paris, Klincksieck. 1912. (Pr. fr. 2).

Na de uitvoerige recensie, die A. Janke in de Wochenschrift f. Klass. Philol. 1912 Sp. 1031 – 1034 van dit geschrift gegeven heeft, kan ik met een kleine aankondiging volstaan. M. Dieulafoy heeft in de werken der Académie des Inscriptions et Belles Lettres in 36 pag.'s onder bijvoeging van een kaart den inhoud weergegeven van een lijvig manuscript van den commandant Bourgeois over den slag bij Issus, en zich met de strekking van dit werk geheel vereenigd. Het betoog houdt in, dat de rivier de Pinarus, op welks rechteroever de slag geleverd is, niet de Deli-Tschai is, zooals bijna algemeen wordt aangenomen, maar de 9 kilometer zuidelijker stroomende Payas. Er worden wel interessante berekeningen gemaakt, b.v. omtrent het opmarcheeren en in positie stellen van de troepen, maar daar deze steunen op een zeer kinderachtige en onnauwkeurige kaart, zijn, zooals door Janke, die het terrein heeft opgenomen (cf. A. Janke, Auf Alexanders des Grossen Pfaden, Berlin, Weidmann 1904, en: die Schlacht bei Issus, Klio X 2, 137 – 177), wordt aangetoond, de resultaten niet betrouwbaar. Het werk lijkt mij dus mislukt, ook in methode; dergelijke quaesties kunnen alleen door opmetingen *op het terrein* beslist worden, en die ontbreken hier. Ten slotte wil ik nog op een fout van Bourgeois wijzen, waarover ook een leek een oordeel kan hebben. B. neemt (p. 18 en 19) geheel onnoodig aan, dat Alexander in twee dagen gemarcheerd is van Mallos naar Myriandros, een afstand van 117 kilometer. Dit lijkt mij voor een groot leger met trein zoo niet onmogelijk, dan toch zeer uitputtend. B. steunt hier op Arrianus II 6,2: δευτεραῖος δὲ ὑπερβαλὼν τὰς πύλας, maar cf. Beloch II p. 634 Note 3 en Anhang p. 658. Arrianus heeft bij het excerpeeren van zijn bron, Ptolemaeus, wat overgeslagen, hetgeen blijkt uit Curtius III 7,5, die een andere bron volgt; immers bij hem alleen wordt de stad Catabolus (= Καστάβαλα bij Strabo) genoemd, waar Alexander *alteris castris* aankomt. Wat is *alteris castris?* B. rekent van Soli af, dit kan echter niet juist zijn. Ook Curtius heeft heel wat overgeslagen: het verblijf te Magarsus etc.; ieder excerpeert blijkbaar op zijn manier; ook kan, wat Alexander te Mallos verricht heeft (cf. Arrianus II 5,9 – 6,2), niet in één kampnacht gebeurd zijn; bij Mallos begint dus een nieuwe telling. Al. heeft dus twee dagen noodig om van Mallos te Catabolus te komen, dan volgt één dag voor Issus, en twee dagen tot Myriandros (cf. Beloch l.l.).

Tiel. W. Koch.

C. Huart, Histoire des Arabes. 2 vol. Paris, Geuthner. 1912, 1913. (Pr. fr. 20).

Tot dusver bestond er in het Fransch geen bruikbaar handboek voor de geschiedenis der mohammedaansche staten of zelfs van het khalifaat alleen, gelijk Engeland er een bezit in Muir's, *The caliphate, its rise, decline and fall* en Duitschland twee in Weil's *Geschichte der Chalifen* en Müller's *Der Islam im Morgen und Abendland.* Zelfs Italië ging Frankrijk voor door de groote en in velerlei opzicht merkwaardige werken van Caetani over de geschiedenis van den Islam, al kunnen deze, althans het meest uitvoerige, bezwaarlijk als handboeken aangemerkt worden. Wij willen dan ook ons niet van te voren op een valsch standpunt plaatsen door het werk van den Heer Huart met dat van den

Digitized by Google

geleerden en genialen Italiaan te vergelijken, maar noemden dit alleen om in het oog te doen vallen, dat het inderdaad tijd werd, dat naast deze Engelsche, Duitsche en Italiaansche werken ook een Fransch geschrift over ten naasten bij hetzelfde onderwerp verscheen.

Met opzet gebruik ik hier de uitdrukking „ten naasten bij hetzelfde onderwerp", want men zal reeds opgemerkt hebben dat de titel van Huart's boek ons geene geschiedenis van het Khalifaat, ook geene geschiedenis van den Islam, maar eene „Histoire des Arabes" belooft. Die titel herinnert ons onwillekeurig aan Caussin de Perceval's *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, een voortreffelijk geschrift, dat hoewel het reeds voor meer dan een halve eeuw het licht zag, nog steeds waarde heeft. Intusschen, indien wij verwachten mochten, dat het werk van Huart eene verbeterde uitgave daarvan, aangevuld met de latere geschiedenis der Arabieren, brengen zoude, dan is een blik in de inhoudsopgave voldoende om tot een ander inzicht te geraken. De auteur geeft buitendien zelf reeds in zijne voorrede te kennen dat het hem niet alleen te doen is om de geschiedenis der eigenlijke Arabieren, maar om die van alle Arabisch sprekende Mohammedaansche volken. Aan den eenen kant is daardoor de geschiedenis van de Turken, de Perzen, de (Mohammedaansche) Indiërs buiten gesloten, terwijl aan den anderen kant die van Mesopotamië, Syrië, Egypte en Noord-Africa binnen het bestek valt, al zal de auteur zelf het allereerst toegeven, dat de geschiedenis dezer landen reeds vrij spoedig na het optreden van den Islam niet meer door Arabieren, maar door Perzen, Turken of Berbers werd beheerscht. Het spreken nu van dezelfde taal, wat trouwens in het geval dat ons hier bezighoudt *cum grano salis* is op te vatten, aangezien het Arabisch dat in Algiers en Tunis wordt gesproken heel wat verschilt van dat hetwelk men in Syrië of Mesopotamië hoort, kan nooit ten grondslag liggen aan de beschouwing van den geschiedschrijver, allerminst wanneer deze de politieke geschiedenis voornamelijk in het oog vat. De geschiedenis van België of Fransch Zwitserland kan onmogelijk als een onderdeel van de geschiedenis van Frankrijk behandeld worden. De opzet van Huart's werk is daardoor minder gelukkig en dit wreekt zich doordat de lectuur, zooals de schrijver zelf erkent (II, 894) een niet geheel bevredigenden indruk achterlaat.

Voorzeker deze Geschiedenis der Arabieren bevat tal van wetenswaardige zaken, die men zelden in zoo kort bestek bijeen vindt. Niet alleen zijn een paar hoofdstukken gewijd aan de nieuwere geschiedenis der Arabieren, zoowel in Arabië zelf (Jemen, Oman, Nedjd), als buiten de grenzen van het schiereiland (Sudan), maar ook de geschiedenis der Arabische letterkunde en die der Arabische wetenschappen in het algemeen zijn niet vergeten. Daaraan knoopt de auteur de vermelding van allerlei bijzonderheden omtrent Europeesche vertalingen van Arabische boeken en omtrent den invloed dien deze op de Europeesche wetenschappen in de Middeleeuwen hebben uitgeoefend. Zeer interessant is ook het hoofdstuk over de diplomatieke en commercieele betrekkingen tusschen de Christelijke en de Mohammedaansche staten en volken in hetzelfde tijdvak, waarbij, als in het voorbijgaan, ook nog over de Arabische of liever over de Mohammedaansche kunst wordt gehandeld. En zoo zoude ik nog meer kunnen noemen, dat de aandacht verdient en in andere soortgelijke handboeken wordt verontachtzaamd of ternauwernood aangeroerd.

Het behoeft verder geen betoog dat een Oriëntalist van zoo veelzijdige kennis als de Heer Huart niet verzuimd heeft zich op de hoogte te stellen van de nieuwste historische onderzoekingen, door mannen als Wellhausen, Caetani, Lammens, om slechts deze drie te noemen, ingesteld. De invloed daarvan op zijne voorstelling van den gang van zaken is voor den deskundigen lezer op vele punten duidelijk.

Hiermede meen ik hetgeen tot lof van des Schrijvers werk kan gezegd worden in hoofdzaak te hebben aangeduid en ik zal niet trachten door aanmerkingen op onderdeelen, die soms tamelijk voor de hand liggen, een minder gunstigen indruk daarvan te geven. Immers het werk van den Heer Huart is blijkbaar bestemd voor den Franschen lezer en beantwoordt, naar wij mogen aannemen, aan hetgeen men in Frankrijk van een dergelijk handboek verlangt. Moge de geachte Schrijver daarom bij zijne landgenooten die waardeering vinden, welke in Duitschland, Engeland en elders aan de handboeken van Weil, Muir en Müller zoo ruimschoots is ten deel gevallen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum. 2er Halbband: Die Reliquien als Kultobjekt. Geschichte des Reliquienkultes. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Bd. V, 2). Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 10).

In het Februari-nummer van 1912 van dit tijdschrift heb ik over het eerste deel van Pfister's werk als mijne meening uitgesproken, dat het getuigt van grooten ijver, uitgebreide belezenheid, vertrouwdheid met de methoden der „religionsgeschichtliche Forschung" en talent van combineeren, maar daarnaast vermoeit door het streven, al het — meerendeels door den schrijver zelf bijeengegaarde — materiaal voor den lezer uit te spreiden. Ditzelfde oordeel kan m. i. onverzwakt van het tweede (en laatste) deel gelden, slechts beslaan de moeilijk leesbare, d. w. z. de opsommingen gevende, stukken hier *minder*, de aantrekkelijke, d. w. z. de vergelijkende en combineerende gedeelten, hier *meer* plaats dan in het eerste deel, en ook thans worden wij weer, evenals daar, met de moeite om het verzamelde materiaal te doorworstelen, verzoend, omdat het den schrijver niet om de mededeeling alleen der gebruiken en culten te doen is, maar hij de beteekenis ervan tracht te begrijpen en ze in hun historisch wordingsproces te verklaren.

Werd in het eerste deel het „Objekt des Reliquienkultes" behandeld, waarbij de begrippen „reliquie" en „cultus" beide in hunne ruimste beteekenis werden genomen, dit tweede deel vervalt in twee onderafdeelingen, waarvan de eerste de reliquiën als voorwerp van vereering bespreekt, de tweede eene geschiedenis der reliquiënvereering geeft. Daarbij worden voortdurend parallelen getrokken tusschen de antieke en de Christe-

Digitized by Google

lijke gebruiken en opvattingen, en juist deze vergelijkingen behooren m. i. tot het best geslaagde van het werk: zoowel de onderlinge overeenkomst als het verschil tusschen beide opvattingen, alsook haar gemeenschappelijke wortel, worden helder in het licht gesteld.

Dit wat betreft het algemeen karakter van het werk, thans volge een kort overzicht van den inhoud.

In een boek over reliquiën moet natuurlijk gesproken worden van hare bewaarplaats. Waar het betreft de lichamelijke overblijfselen van een heros, is dit in de oudheid gewoonlijk het graf, in tegenstelling met de Christelijke reliquiën, die in reliquiekastjes plegen bewaard te worden. Als met het heroëngraf een heiligdom (ἡρῷον) verbonden is, bestaat dit meest slechts uit eene aarden verhooging (χῶμα γῆς), die door eene steenen balustrade (θριγκὸς λίθων) van het profane gebied wordt afgescheiden. In het τέμενος bevindt zich dan eene offergroeve of een altaar, dikwijls is het met boomen beplant. Slechts uiterst zelden is daarbij van een *gebouw* sprake: wie in de heroën oorspronkelijke goden ziet en daarbij de taaie onveranderlijkheid van sacrale ceremoniën bedenkt, zal juist deze primitieve inrichting der heroa als een overblijfsel beschouwen van een tijd, toen aan de godheid nog geen gebouwen als heiligdommen gewijd werden. In den hellenistischen tijd daarentegen worden dikwijls geheele gebouwen over de graven van geheroïseerde historische personen uit dien tijd geplaatst: de ontwikkelingsgang, die met de eenvoudige stelen van den Myceenschen gravenkring begon, loopt uit op de pronkvolle mausolea der hellenistische heerschers en de tempels voor de geconsacreerde Romeinsche keizers.

Behalve het verschil in bewaarplaats is een tweede kenmerkend onderscheid met het Christelijk gebruik hierin gelegen, dat in de oudheid, waar de vereering aan het graf van den heros gebonden is, slechts zelden sprake is van *gedeelten* van lichamelijke reliquiën, terwijl bij de Christenen de vereering van lichaamsdeelen van heiligen regel is. Doch ook de oudste sporen van christelijke reliquiënvereering wijzen op een cultus bij het *graf*, waarin het gebeente van den heilige rustte, en eerst later, onder invloed van het Oosten (men denke aan de reliquiën van Boeddha) kwam bij de Christenen de *verdeeling* van reliquiën in zwang, gegrond op de overweging, dat, als een lichaam met bovenmenschelijke kracht vervuld is, diezelfde kracht onverminderd ook in elk deel van dat lichaam aanwezig moet zijn. Daarentegen bepaalde nog de Codex Theodosianus: Humatum corpus nemo ad alterum locum transferat; *nemo Martyrem distrahat, nemo mercetur.*

Binnen de stad mocht in de oudheid niet worden begraven, en nog veel minder in een tempel; maar op dezen regel maakt het heroëngraf eene uitzondering. Dikwijls, vooral als het den οἰκιστής eener kolonie betreft, ligt het op de markt, de eervolste plek der stad, vaak ook in het heiligdom of den tempel van een god. Dit was eene eer voor den daar begraven heros, zonder dat omgekeerd de tempel aan het graf eene bijzondere heiligheid ontleende, andersom als bij de Christenen, waar juist het bezit der in eene kerk bewaarde reliquiën aan die kerk eene speciale wijding geeft.

Aan den heros wordt bij zijn graf geofferd, maar dit geschiedt op andere wijze dan aan een god. We hebben hier het bekende onderscheid tusschen ἐναγίζειν en θύειν. Voor het eerste is de βόθρος, offergroeve, en de ἐσχάρα, offerhaard, karakteristiek; het offer is holocaustisch, want het aan den heros geofferde wordt ἅγιος = sacer = *tabu*: de offerende mag er dus niet een gedeelte zelf van genieten, zooals bij een offer aan een god wèl het geval is. Maar nu komt het eene enkele maal voor, dat aan denzelfden heros geofferd werd zoowel ὡς ἥρωι als ὡς θεῷ, aan andere heroën zelfs uitsluitend ὡς θεοῖς: dit werd dan zoo verklaard, dat de heros ten hemel was gevaren, bij de goden was opgenomen, en men dus zijn graf en reliquiën niet bezat. Natuurlijk is in een dergelijk geval de aan een heros gewijde uranische cultus het primaire, en is daaruit de aetiologische legende ontstaan.

Wat nu de geschiedenis der reliquiënvereering betreft, deze is een onderdeel van de geschiedenis der heroënvereering. Reliquiënvereering in antieken zin is, in het algemeen gesproken, de aan een heros gewijde grafcultus. Deze berust op het geloof, dat de gestorvenen nog helpend of schadend werkzaam kunnen zijn, dat in het bijzonder menschen, die bij hun leven bovennatuurlijke kracht toonden, — het geloof aan het bestaan van zulke menschen moet dus ook aanwezig zijn — deze nog na hun dood bezitten. Alles wat met eene dergelijke magische kracht bezield is, is *tabu*, zoowel personen als zaken, en die kracht gaat van dengene, die haar bezat, over op zijne reliquiën. Nu zijn, zooals tegenwoordig vrij wel algemeen wordt aangenomen, vele der hoofdhelden van het epos oorspronkelijk goden geweest Voor het ontstaan van de heroënvereering en van de heroën zelf is dus een dubbele wortel aan te nemen: vooreerst de doodencultus, die menschen tot goden maakt, en daarnaast de omvorming van oorspronkelijke goden tot menschen.

Ziehier, uiterst gecondenseerd, wat Pfister over het ontstaan van heroën- en reliquiënvereering ten beste geeft. Nieuw is dit niet, voor de door hem geuite meeningen zijn reeds vroeger geleerden in de bres gesprongen, maar toch is de samenvatting ervan te prijzen en worden verscheidene hierbij zich voordoende vragen meer of min uitvoerig, maar steeds met zelfstandig oordeel besproken Na zoo het wezen, het ontstaan en de oudste geschiedenis der reliquiën-, liever gezegd der heroën-vereering, want dit is eigenlijk het onderwerp van het boek, dat meer geeft dan de titel belooft — te hebben behandeld, geeft de schrijver een overzicht van hare geschiedenis tot in den hellenistischen en Romeinschen tijd, om met een, zeer instructief, hoofdstuk over de Christelijke reliquiënvereering te eindigen. Een lijst van heroëngraven en vier uitvoerige registers sluiten het verdienstelijke werk, uit welke rijken inhoud hier slechts enkele punten kortelijks konden worden aangestipt.

Groningen. A. G. Roos.

Digitized by Google

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen, ihre Grundgedanken und Wirkungen. Vortrag gehalten in dem wissenschaftlichen Predigerverein für Elsass-Lothringen. Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. M. 4, geb. M. 4.80)

Dit boek, aan de nagedachtenis van Dieterich gewijd en in zijn trant geschreven, bevat bovengenoemde voordracht, p. 1—60, verder „Exkurse und Anmerkungen" p. 61—212, „Nachträge" p. 213 vlg., een „Sachregister" p. 215—217, een „Wortverzeichnis" p. 218—220, een „Stellenverzeichnis" p. 221 vlg.

De auteur behandelt na eenige uiteenzettingen van meer algemeenen aard en telkens met het oog op de toovenarij, vgl. p. 12 vlg., 17,24, inzonderheid den Isisdienst, zooals Apulejus hem beschrijft, p. 25—30 f.f, voorts de z.g. „Hermetische Literatur" p. 33—37, en haar invloed op Philo, p. 37 vlg., op het zg. „Gnosticisme" p. 40 vlgg., op Paulus p. 43—60, van wien hij p. 59 vlg. beweert „Die hellenistische *religiöse* Literatur *muss* er gelesen haben" en „dem Hellenismus verdankt er den Glauben an sein Apostolat und seine Freiheit. Hierin liegt die grösste und für die Weltgeschichte bedeutsamste Wirkung der antiken Mysterienreligionen."

Ofschoon ook deze studie van Reitzenstein door degelijke geleerdheid uitmunt, kunnen wij haar toch geenszins in alle opzichten geslaagd achten. Zoowel de stijl (vgl. bijv. p. 38, regel 4—11) als de samenstelling maken het zeer moeilijk, partij te trekken van hetgeen er, voornamelijk in de aanteekeningen (vgl. bijv. p. 150 vlgg.) belangrijks schuilt; voorts stuiten wij niet slechts op onnauwkeurigheden (p. 29 regel 5 bijv. moeten in de omschrijving van Apulejus, Met. XI, 23 de woorden „und letztere" geschrapt worden) maar ook op onjuiste voorstellingen (bijv. p. 5 regel 11 van den keizertijd als „entsetzlicher Zeiten") en is het ten slotte geraden, tegenover de hoofdconclusie (z. b.) voorshands eene afwachtende houding aan te nemen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

K. Lake, The early days of monasticism on Mount Athos. Oxford, Clarendon Press. 1909.

Dit beknopte en helder geschreven boekje van den Leidschen hoogleeraar verdient, voornamelijk in onze dagen, ook buiten den kring van vakgeleerden om ter hand te worden genomen.

Na eene „Preface" p. 3, „Contents" p. 4, en een „Introduction" p. 5—7, behandelen vier telkens door „Appendices" met „pièces justificatives" gevolgde hoofdstukken „Peter the Athonite" p. 8—39, „Euthymius of Thessalonica" p. 40—56, „Johannes Kolobos, his monastery, and the hermits of mount Athos", p. 57—86, en „The monks of mount Athos and the coming of Athanasius", p. 87—108. Drie lijsten „Hagiographical Manuscripts" p. 109—117 en een kaart van het schiereiland besluiten het werk.

Prof. K. Lake zet, telkens met het oog op genoemde typische vertegenwoordigers van het kluizenaarschap uiteen, hoe het Grieksche monnikendom op den Athos, zooals elders, drie, overigens niet streng van elkander gescheiden ontwikkelingsfazen doorliep, nl die der afzonderlijke kluizenaars, die der lauras, d.i. losse organisaties van min of meer verspreide kluizenaarscellen en eindelijk die der strenge kloosterorde met vaste gebouwen en een „ἡγούμενος" (abt) aan 't hoofd.

Wij wenschen hier nog slechts de aandacht er op te vestigen, hoe de hoogleeraar p. 11 naar aanleiding van de groote rol, welke visioenen, mirakelen en aanvechtingen van demonen in de levensbeschrijvingen der Grieksche heiligen spelen, o. i. terecht opmerkt, dat men hierbij niet zoozeer tegenover onhistorische verhalen als tegenover abnormale psychische feiten staat, die gecombineerd zijn met eene wereldbeschouwing geheel vreemd aan de „moderne" zienswijze.

P. 7, regel 1 is 970 een drukfout voor 870.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

A. Laudien, Griechische Inschriften als Illustrationen zu den Schulschriftstellern. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 1.40).

Dez., Griechische Papyri aus Oxyrhynchos. Für den Schulgebrauch ausgewählt. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 1.40).

Het zijn twee aardige boekjes, welke Dr. Laudien het licht heeft doen zien, boekjes, welke ik zou wenschen, dat op ieder Nederlandsch gymnasium werden ingevoerd.

Het eerste is een verzameling van opschriften, geschikt om de lectuur der schrijvers, die op school worden gelezen, te verlevendigen: Herodotus, Thucydides, Xenophon (Anabasis en Hellenica), Plato (Apologie), Demosthenes. Van dezen komt, voorzoover mij bekend, alleen Thucydides niet op onze programma's voor. De opschriften zijn in twee groepen te verdeelen: ten eerste die, welke op dezelfde gebeurtenis betrekking hebben als welke de schrijver noemt en dan die, welke iets dergelijks inhouden. Ik geef van ieder een voorbeeld: in Hell. II, 2 vertelt Xenophon, dat na den slag bij Aegospotami geheel Griekenland van de Atheners afviel, behalve de Samiërs en dat dezen daarvoor 't Atheensche burgerrecht kregen; ter illustratie van deze mededeeling wordt nu het besluit der Atheners ipsis verbis gegeven. Herodotus VI, 81 vertelt, dat de priester in het Heraeum te Argos Cleomenes verbood, daar te offeren, omdat zulks een vreemdeling niet geoorloofd was. Ter illustreering van deze plaats wordt nu een volksbesluit uit Amorgos gebracht, waarin het vreemdelingen zelfs verboden is, het Heraeum aldaar te betreden. Zoo is het mogelijk naast het verhaal van den schrijver telkens een stuk werkelijk leven te plaatsen, waardoor de belangstelling van den leerling zeker zal worden verhoogd.

Als pendant laat Laudien tegelijkertijd verschijnen een verzameling Grieksche papyri, te Oxyrhynchos gevonden. De papyri zijn van den meest uiteenloopenden aard en geven een goeden indruk van de verscheidenheid der stukken, die in den Egyptischen bodem worden gevonden. Gegeven worden verschillende brieven, uitnoodigingen voor feestmaaltijden, contracten, officieele stukken, een opstel van een leerling, tooverformulieren enz. Zoo komt de leerling ook in aanraking met de taal van het dagelijksche leven en met het doen en laten der gewone menschen.

Een reeks „Anmerkungen" in beide boekjes verklaren de moeilijkheden, terwijl een paar facsimilia den leerling ook het materiaal, waarmee hij te doen heeft, voor oogen stellen.

Rotterdam. M. Engers.

H. Hettema Jr., Historische Schoolatlas. Zevende druk. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink, 1913.

Met ongeveinsde ingenomenheid dient deze nieuwe uitgave begroet, welke de vorige weder bijkans op den voet is ge-

Digitized by Google

volgd. Zeven uitgaven in weinige jaren van een werk waarin betrekkelijk veel kapitaal moet zijn vastgelegd; het is reeds een aanwijzing van de hooge hoedanigheden van het boek en van de leemte, die het aanvult; tevens van den ernst, waarmede tegenwoordig geschiedkundig onderwijs wordt gegeven.

Veroorloofde ik mij reeds bij een vroegere uitgaaf de meening te uiten, dat het doorloopen van dezen atlas niet minder boeit dan een roman, met treffende gebeurtenissen gevuld, een meening waarnaar de schrijver verwijst, thans, nu opnieuw met grooten ijver gestreefd is, niet alleen naar verbetering van kleine feilen, maar in hooge mate ook naar vervollediging door toevoeging van nieuwe historie-beelden in kaartvorm, is misschien de uitspraak slechts weinig overdreven, dat men, door aandachtige beschouwing van het geheel, een inzicht krijgt, zelfs een duidelijk inzicht, in den loop der wereldgebeurtenissen van het verleden, voor zoover die voor den Nederlander van belang zijn. Heeft, blijkens den bescheiden titel, schoolgebruik op den voorgrond gestaan, ik schaam mij niet te bekennen telkens naar dit werk te grijpen om hetzij mijn geheugen bij te staan of wel nieuwe kennis daaraan toe te voegen.

Dat de oude geschiedenis behoorlijk bedacht is, daarin onderscheidt dit werk zich niet van voorgangers van een halve eeuw geleden, en gelukkig is ook aan het oude gebruik vastgehouden om het Heilige Land niet te doen ontbreken, al had een breeder behandeling der in den bijbel genoemde streken en plaatsen met voordeel kunnen plaatsvinden, omdat daardoor begrip van de bijbelsche geschiedenis, noodzakelijk voor den beschaafden blanke, zou worden in de hand gewerkt. Andere beelden daarentegen verrassen door haar nieuwheid in soortgelijke uitgaven en door de juistheid van inzicht. Men vindt hier bijv. de vorderingen aangegeven, in den jongsten tijd, der heideontginning in ons land, den groei der Vereenigde Staten, den loop van den jongsten Zuid-Afrikaanschen oorlog en de voornaamste tochten der Boerengeneraals, ons bezit in Braziliё, ook enkele kaarten die in de oudheid gemaakt zijn, waardoor eenigszins een indruk wordt gegeven van den groei der cartografische wetenschap en van onze kennis der aarde. Misschien zoude bij een volgende, ongetwijfeld binnenkort te verwachten uitgave eens een oude kaart kunnen worden herdrukt, waarop nog niet de tegenwoordige gewoonte is gevolgd om het noorden boven aan de bladzijde te plaatsen, opdat duidelijk blijke, dat hier van geen wetenschappelijke noodzakelijkheid doch slechts van een aangenomen gebruik sprake is en dat het woord „boven” voor „noordelijk” een aardrijkskundige fout is.

De kaart van West-Indiё leert nieuws, althans aan wie van dit onderdeel onzer koloniale geschiedenis geen zeer bijzondere studie heeft gemaakt. Ik althans beken nederig niet te hebben geweten, dat wij een nederzetting hebben bezeten in het tegenwoordige Fransch Guyana. Een volgende uitgaaf moge de riviernamen vermelden, welke onze verloren nederzettingen in Guyana hebben gedoopt, opdat eindelijk eens de ongelukkige fout, ook van tal van onderwijzers, verdwijne, als zouden die namen op eilanden doelen, eilanden die nooit hebben bestaan.

Terecht is op het schiereiland Malakka Patani aangegeven als een onzer factorijen, doch waarom niet Ligoor, Queda, Pera en andere, te vinden in mijn „Aziё Gespiegeld” I, Utrecht 1912? Waarom in Voor-Indiё wel Chinsoera, Soerat, Calicoet en Cotchin en niet Poelicat, Wingoerla en tal van andere? Waarom Masoelipatnam aan de kust van Coromandel als Engelsch aangegeven, terwijl onze factorij daar lange tijden oneindig belangrijker en machtiger is geweest? Aan de groote rol die wij in Voor-Indiё gespeeld hebben en onze overtalrijke factorijen aldaar zou een afzonderlijke kaart gewijd kunnen worden, een misschien wat onbescheiden en zeker veeleischende vraag, maar een nuttige, omdat hier in een lang bestaand gemis zou worden voorzien en een algemeen voorkomende leemte in onze koloniale kennis zou worden weggenomen. Men mist onze factorijen in Tonkin, Cambodja, Cochinchina en het vroegere Quinam, thans Annam genoemd, evenals onze reis door Laos, de eerste, door Europeanen ondernomen. Waarom Formosa herdacht en niet ons fort op de Pescadores, dat voorafging aan onze bezetting van eerstgenoemd eiland?

Vervult de noeste en bekwame schrijver mijn wensch, dan geeft hij een volgende maal een kaart, die alle plaatsen vermeldt waar de Oost-Indische Compagnie nederzettingen heeft gehad, en onderscheidt dan tusschen de enkele factorijen, de plaatsen dus waar ons gezag zich niet uitbreidde buiten haar muren, zooals te Soerat, Ligoor, Ajudia in Siam, enz. — en aan de andere zijde die waar ook buiten de muren door de Compagnie souvereiniteit werd uitgeoefend, als op Ceylon, Java, Cotchin en de Molukken. Voorts is een duidelijker beeld wenschelijk van onze ontdekkingen en ten derde een volledige kaart van al onze zeereizen, welke een plaats innemen in de wereldgeschiedenis. Dan zal o. a. de beroemde reis van Schouten en Lemaire, die thans bij schoolmeesters en scholieren in het vergeetboek blijkt te geraken, niet ontbreken en duidelijk worden van waar Kaap Hoorn, toch op de onderhavige ontdekkingskaart vermeld, zijn naam kreeg en naar wien de Schouten-eilanden gedoopt zijn. De oorsprong der Hollandsche namen van Nieuw-Holland zal ook aan den dag treden, en misschien vindt de heer Hettema zelfs den door anderen en mij vergeefs gezochten sleutel tot de beteekenis van den naam van het Oost-Aziatische eiland Quelpaert.

Hij heeft aan dit werk een zoo eerbiedwaardige mate van arbeid en zorg gewijd, dat misschien ook bovenstaande kleine wenschen door hem zullen worden ingewilligd.

's-Gravenhage. Dr. Hendrik Muller.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. van 8 December werd een studie van mr. S. Muller Hz. voorgedragen (door den heer Hartman) over *De oudste geschiedenis van Schieland*. De nauwkeurige kenner onzer middeleeuwsche topografie besprak hier het ontstaan van de polders in en om Rotterdam en maakte daarbij gebruik van tal van verscholen gegevens in oorkonden, registers en rekeningen. Zijne studie toonde aan, dat er groote verschillen bestaan tusschen de waterstaatsindeeling en de staatkundige, administratieve en kerkelijke indeelingen in deze streek en dat het mogelijk is den vóór de 13de éeuw bestaanden topografischen toestand nauwkeurig na te gaan. Het blijkt o. a., zooals de heer Blok met een enkel woord van hulde herinnerde, dat de rivier oudtijds veel dieper landwaarts indrong dan thans en dat de geheele omgeving van Rotterdam uit ingedijkte landen, polders en zandplaten is samengevoegd.

In de maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 12 Dec. j.l. gehouden, sprak eerst de heer J. F. M. Sterck over *Alardus Aemstelredamus, een 16de-eeuwschen humanist*. Spr. wees op de ontwikkeling van het humanisme in het begin der 16de eeuw onder den invloed van Erasmus. Verschillende geleerden droegen hem hooge vereering toe, waaronder in de eerste plaats Alardus. Uit een aantal weinig bekende werken van dezen priester werd zijn levensloop nagegaan, te Amsterdam, Alkmaar, Egmond, Keulen, Leuven, enz. De geleerden en kunstenaars met wie hij bijzonder in kennis is geweest, als Crocus, Canisius en Sartorius, alsmede Jacob Cornelisz en Jan van Scorel, werden vervolgens besproken; de laatsten hebben zijn boeken met houtsneden versierd. Herhaaldelijk bezocht Alardus de beroemde bibliotheek te Egmond om de handschriften te raadplegen, die

Digitized by Google

hij voor zijn werken noodig had en daarin dan ook beschrijft, evenals vele rijke kunstwerken van goudsmidskunst en edelgesteenten die hij daar heeft bewonderd en die grootendeels verloren zijn. Deze werken van Alardus, waarvan spr. er eenige ter tafel brengt, bewijzen zijn groote geleerdheid en belezenheid. Hij bezorgde o. a. de uitgave der werken van Rudolphus Agricola en bewerkte uitvoerig „Selectae Similitudines." A., die veel te Leuven verbleef, is daar in 1542 gestorven. Ondanks zijn vriendschap met Erasmus wist hij weerstand te bieden aan de reformatorische beweging en bleef hij aan de Kerk getrouw.

De tweede spr. was Dr. G. Kalff, die een en ander mededeelde uit de volksliteratuur der 16de en 17de eeuw. De z.g. vliegende blaadjes uit dien tijd hebben beteekenis voor de kennis onzer literatuurgeschiedenis; als voorbeeld noemde spr. een drietal op losse vellen gedrukte Geuzenliedjes, die als bewijsstukken hebben gediend in een proces van een liedjeszanger der 16de eeuw. Niet minder belangrijk voor de kennis van onze letterkunde zijn de planodrukken. Zoo kennen wij een 190 kleinere gedichten van Vondel, welke allen bij de boekverkoopers van dien tijd voor de ramen te koop hebben gehangen, waaruit de onjuistheid blijkt van de voorstelling dat Vondel slechts werd gelezen door de hoogere standen.

Spr. behandelde verder een verzameling plano-drukken, bewaard in de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage; hij vestigde de bijzondere aandacht op een stichtelijk gedicht van H. L. Spieghel: Kerktwists Jaarlied van 1601, met een daartegen gericht „Weder-Woordt" van een ongenoemde. Tal van andere gedichten en liedjes werden nog genoemd en besproken, o.a. „het aerdigh en avontuurlyck verhael van twee Dochters, die haer selven 's naghts ten twaelf uyren met een touw ten vengster uyt hebben gelaten en zijn met Jonkmans gegaen naer het Haegsche Bosch." Spr. besloot zijn voordracht met enkele mededeelingen over de wijze waarop sommige dezer liederen ten gehoore werden gebracht. — De heer Knuttel maakte een opmerking naar aanleiding der voordracht, terwijl de heer C. H. Ph. Meijer bij de rondvraag betoogde dat die Romein de Hooghe die in de Amsterdamsche tooneeltwisten van het eind der 17de eeuw een rol speelt, dezelfde persoon is als de bekende graveur van dien naam, wat door den heer de Vries nog nader werd bevestigd.

Op 15 December heeft Dr. H. Hackmann het hoogleeraarschap in de Algemeene godsdienstgeschiedenis en de geschiedenis van den Israelietischen godsdienst in het bijzonder, aan de Universiteit van Amsterdam aanvaard met een rede over *Godsdiensten en Heilige Geschriften.*

Het feit dat Nederland vóór 100 jaar zijn onafhankelijkheid herwon, is ook in onze universiteitssteden met redevoeringen herdacht.

De heer Blok hield den 19den November in het Klein-Auditorium te Leiden een feestrede, waarin hij allereerst sprak over de uitstekende gegevens, die ons thans voor de kennis der gebeurtenissen van Nov. 1813 ten dienste staan en ons een billijk oordeel mogelijk maken, billijker dan b.v. Jorissen dit nog kon doen vijftig jaren geleden. Hij wees er vervolgens op, dat wij alle reden hebben om het gebeurde feestelijk te herdenken, aangezien Van Hogendorp en de zijnen inderdaad door den toen geschieden „act of the dutch nation", zooals Castlereagh roemend zeide, onze volkomen onafhankelijkheid tegenover de mogendheden hebben gewaarborgd op grond van den haar door den opstand bewezen dienst, die geen oogenblik te vroeg of te laat kwam. Ook wat sedert van Nederland geworden is geeft alle reden tot feestviering en tot verheffing in vaderlandschen zin. Hij eindigde met een vaderlandsche opwekking.

In de groote gehoorzaal hield terzelfder tijd prof. L. Knappert eene rede over „De glorie van 1813". Daarvan te spreken is niet mede zich schuldig maken aan verkrachting der historische waarheid, het is niet het herstel onzer onafhankelijkheid gedenken als eene uitstorting van louter schoonheid, maar wel er van gewagen als van eene heilrijke gebeurtenis voor land en volk, waarin, naast veel kleins, zich genoeg menschelijke grootheid openbaarde, om er niet alleen dankbaar, maar ook bewonderend op terug te zien. Veel hebben wij aan Napoleon te danken, vooral is het zijne machtige hand geweest, die deze kwalijk geuniëerde provinciën heeft omgeschapen tot den éénen staat der Nederlanden. Maar wat zijne regeering goeds of kwaads bracht, zij pleegde geweld aan de kostelijkste bezittingen van een volk, zijne taal, zijne rechten, zijne vrijheid d. i. het vermogen, om zich naar eigen karakter te ontwikkelen, naar eigen natuur te groeien. Spr. verhaalt de gebeurtenissen, die te Leiden hebben plaats gehad, die wij, weinig eervol als zij zijn, niet te zwaar mogen laten wegen bij ons oordeel over den gang van zaken in 't algemeen. Want het is niet waar, dat wij vrij zijn geworden, alleen omdat de Franschen het land verlaten hebben. Van April af tot November toe is het volk telkens te hoop en te wapen gevlogen, waar het maar kon, en Van Hogendorp heeft er de troepen der Verbondenen door kunnen overtuigen, dat zij niet in een overwonnen land binnentrokken, maar in een, dat reeds zich zelf bevrijd had. Aan hem en zijne tafelronde wordt de eer gebracht, waarop zij volle recht hebben en het laatste deel der rede schildert, hoe eerst het einde der eeuw de glorie van 1813 in hare beteekenis heeft verstaan. Blijde mogen wij gewagen van die nationale opleving, die zich openbaart in een nieuw geloof in onszelven, in onzen Nederlandschen stam en zijne toekomst, zoodat wij niet langer alleen roemen in een gouden eeuw achter ons, maar hoopvol durven uitzien in glanzend verschiet. De rede zal verschijnen in het Leidsche jaarboekje voor 1914.

Den 2den Dec. sprak de hoogleeraar Brugmans in een openbare vergadering van den Senaat der Universiteit van Amsterdam een herdenkingsrede uit ter herinnering aan het feit, dat den 2den December 1813 de Prins van Oranje te Amsterdam de souvereiniteit heeft aanvaard over Nederland. Spr. begon met te herinneren aan de proclamatie, waarmede de Prins het hem aangeboden gezag aannam onder waarborging eener wijze constitutie. Een feit van groote beteekenis, waarop vooral Amsterdam den vollen nadruk mag leggen. Daarmede was de revolutie-periode gesloten; een nieuwe aera brak aan. Juist in die revolutieperiode zijn de factoren te vinden, waaruit 1813 is opgebouwd. Daarom gaat spreker uitvoerig na, wat de Fransche tijd aan Nederland had gebracht. Het was het groote werk der Bataven, dat zij de staatseenheid hebben gevestigd en na opruiming der oude Republiek den grondslag hebben gelegd tot den modernen Nederlandschen staat. Maar deze Bataven, de Patriotten, begrepen, dat zij den arbeid alleen niet konden voltooien. Zoo komt in en na 1801 een samenwerking tot stand tusschen de gematigde Patriotten en Prinsgezinden, die duurzaam bleek en van het hoogste gewicht voor de toekomst. Zij werkten samen onder Schimmelpenninck, koning Lodewijk en den Keizer; zoo wordt de moderne staat de moderne monarchie; op de beteekenis daarvan legt spr. den nadruk. Maar naast de voordeelen van het Fransche regime staan zeer groote nadeelen; de politieke herschepping heeft plaats onder zwaren, vooral economischen druk. Daarom moest ook Nederland vrij worden onder behoud van den staatsvorm, dien het had verkregen, Zoo begint dan de opstand onder Hogendorp, wiens beeld door spr. wordt geschetst. Daarmede was ook beslist, dat Oranje de leuze zou zijn en dat Den Haag weer de zetel der regeering zou worden. Dat laatste was een groot verlies voor Amsterdam, maar onvermijdelijk, nu hier de omwenteling zoo zwak was ingezet. Eerst het optreden van Kemper bracht hier den omslag. Amsterdam, waar ook wel oude Patriotten aarzelden zich bij Hogendorp aan te sluiten, erkende het Algemeen

Digitized by Google

Bestuur; ten slotte herwint het zijn beteekenis, nu de Prins na zijn landing op 30 November zonder de uitdrukkelijke erkenning van Amsterdam de regeering niet kan aanvaarden. Zoo is de dag van 2 December gewichtig zoowel voor Amsterdam als voor geheel Nederland.

Bij de viering van het eeuwfeest van het herstel der Utrechtsche Hoogeschool in hare oude rechten, op Donderdag 4 December 1913, hield prof. Kernkamp in het Groot-Auditorium der Universiteit een rede over „De Utrechtsche Hoogeschool in den Franschen tijd."

Spr. begon met een overzicht van het corps hoogleeraren en de academische inrichtingen, die er destijds te Utrecht waren. De theologische faculteit speelde daar een groote rol, en in die faculteit Heringa. Van de medici waren van Geuns en Bleuland de beroemdsten; de laatste is de eenige der Utrechtsche hoogleeraren, die in het rapport van Cuvier en Noell als een geleerde van buitenlandsche vermaardheid wordt genoemd. In de philosophische faculteit zat van Heusde, die echter eerst in een volgend tijdvak zijn grooten naam op wijsgeerig gebied zou verwerven. Het bestaan van Utrecht was reeds lang bedreigd; met spanning zag men er de komst van Cuvier en Noell tegemoet. Hun oordeel over Utrecht luidde niet ongunstig; in hun rapport stelden zij voor, Utrecht te laten bestaan als locale academie, een soort van enclave in het onderwijsgebied van Leiden. Bij keizerlijk decreet van 22 October 1811 werd de Utrechtsche Hoogeschool tot „école secondaire" verklaard — een naam, die tot velerlei misvatting aanleiding heeft gegeven; in werkelijkheid was de bedoeling van den Keizer ongeveer dezelfde als die van Cuvier en Noell.

Spr. zet daarna uitvoerig uiteen, hoe men te Utrecht voorloopig met het onderwijs op denzelfden voet bleef voortgaan, totdat de „Grand-Maître" Fontanes verklaarde, dat men zich moest onthouden van het toekennen van academische graden. Vooral de prefect de Celles was de Utrechtsche Hoogeschool slecht gezind; hij trachtte de oprichting van een lycée te bevorderen, dat de doodgraver van de hoogeschool zou zijn geweest, maar het gemeentebestuur wist dit tegen te houden. Intusschen gingen tal van studenten weg; in het derde kwartaal van 1813 waren er nog een kleine honderd theologanten, maar slechts 5 juristen, 9 medici en 1 philosoof. De professoren waren er slecht aan toe; hunne tractementen werden slecht en ongeregeld uitbetaald; de ondergeschiktheid aan Leiden was hun een groote reden tot ergernis.

Leipzig en de November-gebeurtenissen van 1813 brachten uitkomst. Toen Utrecht door de Franschen was ontruimd, besloot de provisioneele regeering, op 4 December 1813, de Hoogeschool in haar oude rechten, met name in dat van het verleenen van graden, te herstellen. Door verschillende omstandigheden werd het 10 Februari 1814, vóór de Souvereine Vorst zijn stempel op dit besluit drukte. Dat Utrecht's Hoogeschool in den Franschen tijd niet geheel ten onder is gegaan, was het werk van het stadsbestuur, van de Bye, raadsheer in het Hof van Cassatie te Parijs, van mannen als de hoogleeraren Rossijn, Pareau en Arntzenius, maar vooral van Heringa, die als rector groot beleid heeft getoond.

De November-gebeurtenissen van 1813 zijn voor het leven der Utrechtsche Hoogeschool beslissend geweest. Spr. besluit met een peroratie, waarbij hij den nadruk er op legt, dat ook de universiteiten onze volkskracht kunnen versterken, door bij de beoefenaars der wetenschap den zin voor gerechtigheid en moed van overtuiging aan te kweeken: Sol justitiae, illustra nos!

Nadat het Verslag was verschenen van de Staatscommissie, ingesteld bij K. B. van 22 Juni 1909, n°. 26, heeft het Hoofdbestuur der *Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal* in 1912 een aantal heeren uitgenoodigd tot het schrijven van artikelen over dat verslag. Die artikelen zijn verschenen in twee boekdeeltjes (te Zwolle, bij La Rivière en Voorhoeve, 1912-1913), en de daarin uitgesproken critiek is zeer ongunstig. Men vindt, dat het verslag blijken geeft van een gebrekkig inzicht, en dat uit de door de Commissie verzamelde gegevens conclusies zijn afgeleid die van den waren toestand een onjuisten indruk geven. Het spreekt van zelf, dat een zoo uitvoerige critiek veel meer bevat dan enkel afkeuring van wat gedaan is door anderen. Integendeel, de meeste artikelen zijn rijk aan gegevens over het vraagstuk der spelling hier te lande of ook elders. Daardoor zal dit werk ook dan nog zijn waarde behouden, wanneer de oneenigheid van deze jaren zal zijn getemperd. Die tempering zal zeker komen mettertijd. De vraag is, of de Regeering zich met dat proces zal bemoeien of niet. De schrijvers der *Kritiek* meenen, dat de Regeering zich van alle bemoeiing moet onthouden, dat zij met de „Vereenvoudiging" moet doen wat zij gedaan heeft met de spelling van De Vries en te Winkel. De Staatscommissie heeft gemeend, dat een algeheele onthouding in dit tweede geval niet zoo goed mogelijk is als zij in het eerste is geweest, omdat de betrekking tusschen oud en nieuw in beide gevallen niet gelijkstaat. Zij heeft dus de Regeering geadviseerd telkens die spelling als officieel te aanvaarden die „in den breedsten kring" gevolgd wordt. En is daaromtrent onzekerheid, dan kan de Regeering inlichting vragen van colleges of personen die op dit punt „genoegzaam gezag" hebben. Men zal niet kunnen zeggen, dat het volgen van het advies der Commissie alle hervorming belet. Want alleen van de Regeering zelf zal het afhangen, wanneer, hoe vaak en met hoeveel nauwgezetheid zij zich er van zal vergewissen, welke spellingpraktijken als de gebruikelijkste moeten worden beschouwd. Waarom keuren de schrijvers der *Kritiek* dit plan af? De heer Kollewijn zegt het op blz. 104 van het tweede deel: Het stelsel der „Vereenvoudiging" is reeds „een bemiddeling tussen de spelling-De Vries en Te Winkel en een komplex van gerechtvaardigde vereenvoudigingswensen". Een nader overleg met tegenstanders, die onder elkaar volstrekt niet eenstemmig zijn, zal geen eenheid geven, maar alleen ten gevolge hebben „dat onze bestrijders zich anders groeperen". Anderen zullen integendeel meenen, dat van de periodieke regeling eener officieele spelling wel iets is te verwachten voor het algemeen belang. En ook dan zou natuurlijk buiten het ambtelijk bedrijf de vrijheid onbeperkt blijven. A. K.

Opnieuw zijn door de Koninklijke Vlaamsche Academie een groot aantal prijsvragen uitgeschreven op het gebied van Nederlandsche philologie en geschiedenis en aanverwante vakken. De volledige lijst wordt op aanvraag door den Bestendigen Secretaris der Academie aan belangstellenden toegezonden.

Met ingenomenheid vermelden wij de „Mededeelingen van de Vereeniging voor beschaafde Nederlandsche Uitspraak", die ons werden toegezonden en waarvan wij met belangstelling kennis namen. Het streven dezer, te Antwerpen gevestigde, Vereeniging, die toenadering beoogt tusschen het in Vlaanderen gesproken Nederlands en onze beschaafde spreektaal, zal in ons land zonder twijfel veel sympathie vinden.

Wij ontvingen van J. B. Wolters' Uitg. Maatsch. te Groningen den zesden druk van K. ten Bruggencate's *Engelsch Woordenboek*, bewerkt door L. van der Wal (Pr. geb. *f* 5.40), en den derden van I. van Gelderen's *Duitsch Woordenboek* (Pr. geb. *f* 5.80); de beide werken, duidelijk gedrukt en net gebonden, maken een goeden indruk; de herhaalde nieuwe uitgaven bewijzen ten volle hun bruikbaarheid.

Van Teuffel's bekende *Geschichte der römischen Literatur* (vgl. *Mus.* 1911, kol. 411) verscheen thans dl. III der

Digitized by Google

zesde uitgave, waarvan de overleden Breslausche hoogleeraar Skutsch nog een groot deel bewerkte. Het eerste deel zal ook spoedig verschijnen.

De „Gesellschaft der Wissenschaften" te Göttingen heeft een kommissie benoemd die de leiding op zi h zal nemen van een groot verzamelwerk dat, onder de titel „Quellen der Religionsgeschichte" bij de uitgevers Hinrichs te Leipzig en Vandenhoeck en Ruprecht te Göttingen zal verschijnen. Leden der kommissie zijn de hh. Andreas, Bousset, Oldenberg, Otto, Pietschmann, Schröder, Sethe, Titius, Wackernagel en Wendland. Men stelt zich voor in duitse vertaling de voornaamste bronnen voor de kennis van de Oosterse godsdiensten, en voorts alles wat het ritueel, de magie en de cultus van nog levende primitieve volken leert kennen, toegankelik te maken. Sommige bewerkingen zijn reeds gereed, b.v. *Lieder des Rigveda* (vert. van A. Hillenbrandt) en *Dīghanikāya* (vert. van R. O. Franke). Van de delen die later zullen verschijnen noemen wij: *Der Koran* (vert. van Schulthess), *Die Gāthās des Zarathušthra* (vert. van Andreas), *Das Srautasūtra des Āpastamba* (vert. van Caland), *Bonpo* (vert. van Francke), *Das Netz des Brahman* (vert. van de Groot en Hackmann), *Quellenkunde der altgermanischen Religionen* (Mogk), *Poimandres* (Kroll) enz. enz.

Een uitvoerig plan voor de gehele onderneming is in voorbereiding. Wie medewerker wenst te worden kan het, zodra het gereed is gekomen, van de uitgevers ontvangen. De uitgaaf getiteld *„Religions-Urkunden der Völker"* (ontworpen door J. Boehmer) is in de nieuwe onderneming opgenomen. Men zal streven naar grote objektiviteit en vermijden dat apologetiese, filosofiese en estetiese beschouwingen de dokumenten die uitgegeven zullen worden in een verkeerd daglicht plaatsen. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Abh. d. Kgl. bayer. Ak. d. W., Phil. Kl., XXVI, 5: L. Rockinger, Die handschriftl. Vorlage d. Ausgabe d. kaiserl. Land- u. Lehenrechts, I.

Sitzungsber. d. Kgl. bayer. Ak. d. W., Phil. Kl., 1913, 2: H. Prutz, Studien z. Gesch. d. Jungfrau v. Orléans. — 3: F. Vollmer, Z. Homerus Latinus. — 4: P. Wolters, Archäol. Bemerkungen. — 5: Dez., Eine Darstellung d. Athen. Staatsfriedhofs. — 6: G. Leidinger, Über ein wiedergefund. Schriftchen Aventins. — 7: E. Petzet u. G. Herbig, C. W. L. Heyse u. sein System d. Sprachwiss. — 8: F. v. Reber, Über einige Probleme altkret. Architektur.

Journal des Savants, 1913, Nov.: A. Morel-Fatio, Une réhabilitation de Phil. II. — P. Monceaux, Un grammarien donatiste, II. — L. Léger, Les mots étrangers dans la langue russe au temps de Pierre le Grand. — Nouv. et Corresp.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLV, 4: A. Brückner, Verkannte Lauterscheinungen. — W. Schulze, An. *ganga með veri*. — P. Diels, Nochmals die spontane Nasalierung. — W. Schulze, Kypr. ἴγγια. — R. Loewe, Die Haplologie im schw. Praet. d. German. — Dez., Ahd. *w* im Auslaut. — H. Jacobsohn, Got. *ōgs*, lat. *vel*. — M. Niedermann, Kleine Beitr. z. latein. Wortbildung. — A. Brückner, Nachtr. z. S. 321. — J. Pokorny, Beitr. z. ir. Gramm. — Dez., Keltische Miszellen. — W. Schulze, Lat. *ructus*. — E. Lewy, Z. Dual u. z. Tocharischen. — W. Schulze, Dorisches. — W. Havers, Miszellen. — Vom Praes. histor. — W. Schulze, Vergessenes. — Dez., Z. Gedächtniss Ad. Kuhns.

Indogermanische Forschungen, XXXII, 3-5: A. Leskien, Litauisches *ůksauti*. — H. Hirt, Fragen des Vokalismus und der Stammbildung im Indogermanischen. — K. Brugmann, Griechisch ἅπτω und seine auszergriechischen Verwandten. — L. von Patrubány, Lituanica. — E. W. Fay, Etymologica. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — Dez., Negation statt Vergleichungspartikel beim Komparativ. — Dez., Altenglische Etymologien. — Th. Zachariae, Skr. *urvarita*, „übrig". — G. N. Hatzidakis, τοῖος-τίτοιος und Verwandtes. — E. Hermann, Ist das Junglakonische eine künstliche Sprache? — W. Schwering, Nachträgliches zu lat. *Aiāx*. — K. Brugmann, Abkürzung im sprachlichen Ausdruck, ihre Anlässe und ihre Grenze. — R. Günther, Zu den dorischen Infinitivendungen. — H. Güntert, Zur etymologischen Herkunft von lat. *haurire*. — E. Fraenkel, Die Feminina auf -τειρα, -τρια, -τρίς (-τορίς) usw. — Chr. Bartholomae, Berichtigung zu *IF*. 31,43. — H. Zimmermann, Ist die Stadt Rom notwendig als Siedlung des Geschlechts der tuskischen ruma zu betrachten? — H. Hirt, Sachregister. — Dez., Wortregister.

Rev. archéol., 1913, Sept.-Oct.: Ch. Picard, Questions de céramique hellénistique. — W. Deonna, L'infl. de la technique sur l'oeuvre d'art. — E. Michon, Visite de H. F. J. Estrup à Lillebonne et à Vieux en 1819. — G. Seure, Archéol. thrace. — J. Carcopino, La paix de Misène et la peinture de Bellori. — R. Allier, Grecs et Bulgares. — Nouv. archéol. et corresp.

Journal Asiatique, XIe Série, II, 2: F. Macler, Notices de mss. arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale. — G. Faure-Biguet et M. G. Delphin, Les séances d'El-Aoudli. — Sylvain Lévi, Le „tokharien B", langue de Koutcha.

Wiener Zeitschr. f. die Kunde des Morgenlandes, XXVII. 2: S. O. Isopescul, Historisch-Kritische Einleitung zur Weissagung des Abdias. — H. Schuchardt, Das Meroitische. — C. Nissen-Meyer, Schrift und Sprache (Fortsetzung). — R. O. Franke, Das einheitliche Thema des Dīghanikāya.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXI-XXXII, 10: W. W. Jaeger, Das Ziel des Lebens in der griech. Ethik v. d. Sophistik bis Aristot. — R. Pestalozzi, Die germ. Götterdämmerung. — K. Holl, Grundlagen deutscher Ästhetik im XVIII. Jahrh.

In het paedagog. ged.: J. Koch, Ein gefährl. Experiment. (Z. Frage d. Übersetzens in die alten Sprachen). — F. Cramer, Schülerherbergen u. Ferienwanderungen.

Zeitschr. f. d. österr. Gymn., LXIV, 10: A. Klotz, Zu Caesar. — K. Skála, Wie soll man die Kenntnis d. Latein. beim Erlernen d. roman. Sprachen verwerten? I. — Miszellen.

Leuv. Bijdr., XI, 1: L. Simons, Waltharius en de Walthersage. — D. A. Stracke S. J., Hulster loe. Krieke(n) putte.

Jahrb. d. Ver. f. ndd. Sprachf., 1913: O. Heidmüller, Fritz Reuter und sein Verleger. — C. Krüger, Quellenforsch. zu Fritz Reuters Dichtungen u. Leben. — H. Deiter, Joh. Statwechs Prosa-Chronik. — M. Siewert, Wtb. der Neu-Golmer Mundart. — O. Schütte, Beitr. z. mnd. Wörterbuche. — W. Voss, Rantrede. — E. Damköhler, Zum mnd. Theophilus-Drama. — H. E. Müller, Über den Gebrauch d. Plattdeutschen im Ruhrkohlengebiete. — N. O. Heinertz, Zur Frage nach Umlaut und Umlautsbezeichnung im Mnd. — W. Seelmann, Die Mundart d. hinteren Neumark oder das Ostmärkische.

Digitized by Google

Tijdschr. voor Geschiedenis, XXVIII, 6: Schillings, Philips van Montmorency. graaf van Hoorne. — K., Sir Hudson Lowe. — Bolkestein, Klassieke historici over de persoonlijkheid in de geschiedenis. — Verburg, Perzië.

Revue Hist., CXIV, 2: Babut, Recherches sur la garde impériale, I. — Tosseyeux, Le cardinal de Noailles, I. — Prentout, La réforme en Normandie. — Bulletin historique (France: Révolution. — Allemagne: Moyen âge. — Espagne).

Hist Zeitschr., CXII, 3: Strack, Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten. — Ritter, Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft, IV. — Miszelle (Dove, Neue Briefe von Freytag).

Anal. Bolland., XXXII, 4: H. Delehaye, Martyrol. Hieronymianum Cambrense. — A. Poncelet (†), Catal. codicum hagiographic. latinorum biblioth. Univ. Wirziburgensis. — Ch. van de Vorst, Les relations de S. Théodore Studite avec Rome. — Append.: U. Chevalier, Repertor. hymnolog. Add. et corrig. p. 145—176.

Tijdschr. voor munt- en penningk., XXI, 4: Zwierzina, Penningkundige geschiedenis, IV. — Van Kerkwijk, In memoriam Sassen. — Sassen, Erat sermo inter fratres. — Bordeaux, L'atelier de Londres. — De Man, Das Geldwesen in den deutschen Schutzgebieten. — Scherp, Numismatiek van Frankrijk.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXX, 6: Lorié, Artesisch water onder de duinen. — Ten Kate, Beschouwingen over eenige anthropologische vraagstukken, met antwoord van Kohlbrugge. — Van Gogh, De Semeroe-uitbarsting van 15 Nov. 1911. — Mededeelingen (o. a. Hoekstra, Het 10de intern. geogr. congres te Rome).

Gids, 1913, Dec.: Scharten-Antink, Julie Simon (slot). — Boer, Reisdagboek uit IJsland, I. — Van Campen, Het historisch-materialisme en de litteraire critiek.

Onze Eeuw, 1913, Dec.: Blok, Nabetrachting. — Posthumus-Meyes, Onderwijs-hervorming. — Leopold, De godsdienstige ontwikkeling van Rome (slot). — De Jong, Nog eens G. Verdi.

Nieuwe Gids, 1913, Dec.: De Zeeuw, San Marino. — Pekelharing, Darwinisme en scepticisme. — Aletrino, Rondom Napoleon.

Vragen des Tijds, 1913, Dec.: Bonebakker, Nogmaals onderwijshervorming.

Studiën, LXXX. 4: P. Zeegers, Shakespeare, zijn Leven, zijn Kunstontwikkeling en zijn Werken, I. — L. Clobus, De H. Vincentius van Lérins en zijn Commonitoria, III. — D. Nicolaï, Het Mysteriespel. — Uit de Pers — Mededeelingen. 5: J. P. van Kasteren, Scripturistisch Overzicht. — P. Zeegers, Shakespeare, zijn Leven, zijn Kunstontwikkeling en zijn Werken, II. — L. Clobus, De H. Vincentius van Lérins en zijn Commonitoria, IV. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Het Boek, II, 9: Croiset van der Kop, Nederland-Rusland, IV. — Napoleon-caricatuur.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bakhuyzen van den Brink, Studiën en Schetsen, uitgeg. door Muller en Bussemaker: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 48 (Schneider).

Van Blankenstein, Untersuch. zu den langen Vok. in der ê- Reihe: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 47.

U. Ph. Boissevain, Beschreib. d. griech. autonomen Münzen im Besitze d. Kön. Akad. d. Wiss. zu Amsterdam: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 45 (Regling).

Brakman, Miscella: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 48 (Klotz).

Fabius, Hersteld Nederland: Onze Eeuw 1913, Dec. (B[lok]).

Godée Molsbergen en Visscher, Z.-Afrika's Gesch. in Beeld: Arch. belges 1913, n°. 9 (v. Kalken).

Hulshof, Historiographie: Hist. Zeitschr. 112,3.

Karsten, Comm. Donat. ad Terenti fabulus scholia etc. II: Wochenschr. f. kl. Philol. 1913, n°. 45 (Wessner).

J. A. N. Knuttel, Proza 17de eeuw: Gids 1913, Dec. (Kalff).

Koolemans Beynen, Hist. Gedenkboek: Onze Eeuw 1913, Dec. (K[ielstra]).

Molkenboer, Vondel-schetsen: Onze Eeuw 1913, Dec. (H[aspels]).

Muller-Beaufort-Bussemaker, Gesch. van onzen tijd: Onze Eeuw 1913, Dec. (B[lok]).

Persijn, Schaepman I: Arch. belges 1913, n°. 9 (Verhaegen).

Posthumus, Bronnen tot de gesch. v. d. Textielnijv. III: Arch. belges 1913, n°. 9 (de Sagher).

Quack, Herinneringen: Onze Eeuw 1913, Dec. (B[lok]).

Stoett, Nederl. Spreekw. en gezegden: Leuv. Bijdr. XI, 1 (Grootaers).

Wickevoort Crommelin, Johan de Witt: Onze Eeuw 1913, Dec. (B[lok]).

PERSONALIA.

Benoemd aan de Rijksuniv. te Groningen tot hoogleeraar in de oud-christelijke letterk., de uitlegging van het N. T. en de encyclop. der godgeleerdheid Dr. J. de Zwaan, in de geschied. van het Christendom, de geschied. der leerstellingen van het Christendom en de zedekunde Dr. J. Lindeboom; tot leeraar in Nederl. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer T. de Boone; tot leeraar in Duitsch aan H. B. S. en Gymn. te Gouda de heer D. G. Noordijk; tot rector van het Gymn. te Amersfoort Dr. Ph. H. Peyrot; tot leeraar in Duitsch aan een H. B. S. te Nijmegen de heer R. Snel; tot leerares in Kunstgesch. aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. L. E. Beyerman; tot tijd. leeraar in Fransch aan een Handelssch. en H. B. S. te Amsterdam de heer J. J. Becker Elzinga; tot tijd. leeraren in Duitsch aan een Gymn. te 's-Gravenhage de heeren G. W. Spitzen en K. Muntinga; tot tijd. leeraar in Oude talen aan het Gymn. te 's-Hertogenbosch de heer H. P. A. van Hasselt; te Hilversum tot leeraar in Hebr. aan het Gymn. ds. P. Oosterbaan, tot tijd. leeraar in Staatswetensch. aan de H. B. S. Mr. A. J. de Bock; tot leeraar in Oude talen aan een Gymn. te Rotterdam de heer C. J. Bryce; tot leeraar in Nederl. aan een H. B. S. te Utrecht de heer C. Brandt; tot leerares in Duitsch aan het Gymn. te Apeldoorn mej. A. G. Touwsma; tot leeraar in Nederl. aan een H. B. S. te Leiden de heer B. M. Noach; aan het Gymn. te Schiedam tot rector Dr. A. Hengeveld, tot tijd. leeraar in Hebr. de heer C. J. Goslinga.

Eervol ontslag verleend met ing. van 1 Jan. 1914 aan den heer D. G. Noordijk als leeraar aan de H. B. S. te Veendam; met ing. van 1 Febr. aan den heer R. Snel als leeraar aan de H. B. S. te Bergen-op-Zoom; met ing. van 1 April aan den heer J. F. Kramer als leeraar aan de H. B. S. te Gouda; aan Dr. J. de Zwaan als buitengew. hoogleeraar te Leiden; aan Dr. F. L. Abresch als conr. van het Sted. Gymn. te Amsterdam.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterk. aan de Rijksuniv. te Leiden de heer P. C. A. Geyl op proefschr. *Christofforo Suriano, resident van de serenissime republiek van Venetië in den Haag*, 1616—1623; aan de Univ. van Amsterdam mej. Szper op proefschr. *Nederlandsche nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd.*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSCHENEN:
het Tweede Deel van de

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel X:**

CLEMENS ALEXANDRINUS III.

De Paedagoog II.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.
Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50**. Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. **N°. 5.** **Februari 1914.**

Roorda, Klankleer, 3e dr. (Kruisinga).
Jespersen, Elementarbuch d. Phonetik (Kruisinga).
Brugmann, Griechische Grammatik, 4e Aufl. v. Thumb (Rutgers).
Fraenkel, Griech. Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της (v. IJzeren).
Van Eeden, De Codex Trajectinus v. d. Snorra Edda (v. Hamel).
Beunke, Christiane von Goethe (W. G. C. Byvanck).
Price, Ablaut in the Strong Verbs from Caxton etc. (J. H. Kern).
Gilliéron et Roques, Etudes de géographie linguistique (Salverda de Grave).
Thorn, Sartre-Tailleur (Salverda de Grave).
Beloch, Griechische Geschichte, 2e Aufl., I, 2 (Valeton).
Bratli, Philippe II (Brugmans).
Hoesein Djajadiningrat, De Sadjarah Bantĕn (Rinkes).
Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum (K. H. E. de Jong).
Von den Velden, Registres de l'Eglise réformee néerl. de Frankenthal II (v. Schelven).
Ollion et de Boer, Lettres inédites de Locke (Jelgersma).
Jacob, Herkunft d. Silhouettenkunst aus Persien (Houtsma).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

P. Roorda, De Klankleer en hare practische toepassing, vooral met het oog op de studie van het Nederlandsch en der nieuwe talen. 3e herz. druk. Groningen, Wolters. 1911. (Pr. geb. *f* 1.60).

Tien jaar na de tweede verschijnt de derde druk van deze inleiding in de klankleer. Dat zoveel jaren tussen de twee drukken zijn verlopen, terwijl het boek van de heer Roorda niet alleen het beste, maar ook het enige bruikbare in zijn soort is, bevestigt de indruk dat in de kringen van studerenden in het Nederlands (akademies of middelbaar) klankleer nog weinig beoefend wordt. Misschien zal de nieuwe druk echter onder deze studerenden meer lezers vinden: want deze keer heeft de heer Roorda enige bladzijden aan het boek toegevoegd die vooral Neerlandici zullen interesseren. Deze bladzijden behandelen de verbindingen van medeklinkers onderling, verder de invloed van naburige klanken en de toonhoogte.

Evenals vroeger zal de heer Roorda ook nu wel van „deskundigen" moeten horen dat zijn uitspraak niet „het" beschaafde Nederlands is. Zonder mij onder deze „deskundigen" te rangschikken wil ik een paar afwijkingen konstateren van mijn uitspraak. De heer Roorda spreekt vaak stemhebbende konsonantverbindingen waar de meeste Nederlanders een geademde gebruiken; dit betreft niet alleen zulke verbindingen als *bz*, *dv* in *ik heb zo met hem te doen*, *bid voor mij*, waar *ps*, *tf* de gewone uitspraak is zoals de schrijver zelf opmerkt, maar ook *vz* als in *zelfs een man* (bl. 100), waar ik zeker *fs* de gewone uitspraak zou noemen. Ook stemhebbend *dj* in *word je* is me vreemd, omdat ik zou denken dat de *d* daar helemaal niet gezegd wordt. Vóór *j* spreekt de heer R. een geademde konsonant in *straf je*, *tref je*, *trof je*, *los jij hem af;* en een stemhebbende in *geloof je*, *wees jij mijn vriend*, *was je*, *als je*, *las je*. Ik betwijfel of dit onderscheid algemeen gemaakt wordt; ik geloof eerder dat de meesten gewoon zijn al deze gevallen gelijk te behandelen, hetzij door ze allen geademd of allen stemhebbend te maken; ikzelf doe het laatste. Een verklaring van het door de Schrijver gemaakte verschil zal wel in de oudere taal te zoeken zijn, al is mij niet duidelik waarom de konsonant geademd is in *lach je*, stemhebbend in *zag jij hem ook*: immers oorspronkelik hadden beide werkwoordsvormen een geademde eindkonsonant. Een ander geval waar een historiese verklaring nodig schijnt is bij de *t* van *uitermate*, *metterdaad*. Deze *t* wordt ook gezegd door hun die in een kombinatie als *uit de aard* een *d* spreken. Is hier de *t* niet te verklaren uit de oorspronkelik geademde begin-*þ* van het lidwoord?

Ik wens het boek van de heer Roorda veel lezers toe. Het is een voorbeeld van oud-Hollandse deeglikheid.

Amersfoort. E. Kruisinga.

O. Jespersen, Elementarbuch der Phonetik. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2.60, geb. M. 3).

Dit boek is, zoals de Schrijver in de voorrede meedeelt, „in hoofdzaak een verkorte bewerking van zijn *Lehrbuch der Phonetik*, en wil de fonetiese kennis bijbrengen die onmisbaar is voor de aankomende filoloog tot het begrijpen van de taalontwikkeling, voor de leraar in de levende talen in de praktijk van het onderwijs." In verband met de laatste bestemming geeft het boek „een systematiese behandeling van de klanken van de drie hoofdtalen (Duits, Engels, Frans)."

Digitized by Google

Uit het aangehaalde blijkt dat het boek niet bestemd is voor Nederlandse studerenden: die doen beter het boek van Roorda te gebruiken, en dan, als ze een vreemde taal bestuderen (twee vreemde talen komt gelukkig bij ons Middelbaar onderwijs zelden voor), een boek dat in het biezonder die vreemde taal behandelt. Wie meer wil doen, neemt een van de grotere werken, in de eerste plaats misschien wel het *Lehrbuch* van Jespersen, om zo over te gaan tot de minder met pedagogiese overwegingen geschreven *Phonetik* van Sievers.

Voor de lezers van Jespersens *Lehrbuch* is in dit boekje geen nieuws te vinden. Maar het bezit alle voordelen van het grotere werk, zoals van alles wat Jespersen schrijft: J. behandelt het onderwerp op een wijs die ook de vooringenomene tot doorlezen noopt; hij schrijft over ingewikkelde zaken zo helder dat men niet eens merkt hoe ingewikkeld ze zijn. Daarbij schroomt hij als goed pedagoog helemaal niet dingen te herhalen, ja hij geeft zelfs een indeling van de fonetiese verschijnselen in drieën in plaats van tweeën (Analyse, Synthese, Kombinationslehre) die wetenschappelik waardeloos is, maar het pedagogiese voordeel heeft dat hetgeen in het eerste deel behandeld is in het tweede op een andere manier wordt herhaald. De nieuwe indeling heeft natuurlijk ook zijn bezwaren, maar ik acht het onnodig daarover uit te weiden.

Eén opmerking van biezondere aard veroorloof ik me te maken, omdat ook in ons land daaromtrent vaak verward gedacht wordt.

Bij de behandeling van assimilatie valt het de S. niet moeilik voorbeelden te geven uit het levende Duits en Frans Bij het Engels zijn de voorbeelden vaak moeiliker te vinden, en nu behelpt J. zich met historiese gevallen. Zo wordt stemassimilatie geïllustreerd met *husband*, *gooseberry*, *raspberry*, *cupboard*. De leerling die trouw de raad opvolgt: „denk er om; we hebben alleen met klanken, niet met letters te doen", zal vragen hoe in een woord als (hʌzbend) of (kʌbed) nu assimilatie zijn kan. Immers, de *s* en *b*, zijn al stemhebbend; en in (kʌbed) wordt het nog dwazer: er is geen enkele niet stemhebbende klank in het woord behalve de eerste, en die blijft onveranderd. Hetzelfde bezwaar geldt tegen zogenaamde assimilatie in *handkerchief*, *comb*, *song*, *castle* enz. Iemand zal misschien antwoorden, dat in al deze gevallen toch assimilatie heeft plaats gehad in vroeger tijd, „zoals uit de spelling blijkt." Daartegen merk ik op dat de spelling niets bewijst, of zou het ongehoord zijn als *comb* een *b* had zonder dat die ooit een klank heeft aangeduid? En dan, wat m. i. van meer gewicht is: als het doel is inzicht te geven in een levende taal, is het hoogst nadelig verschijnselen van de levendo taal te vermengen met (niet te vergelijken met) andere talen (inklusief oudere perioden van dezelfde taal). Om bij het aangehaalde geval te blijven: welke indruk krijgt de lezer van deze assimilatie-behandeling bij Jespersen? Dat de assimilatie in het Engels niet zoveel voorkomt als in het Duits of Frans. En welke indruk behoort hij te krijgen? Dat stemassimilatie in het levende Engels een grote zeldzaamheid is. En wat de historiese beoefenaar van het Engels aangaat, uit een behandeling als bij Jespersen krijgt hij de indruk dat assimilatie in het Engels niet veel voorkomt. En de waarheid is dat assimilatie in het oudere Engels lang niet zeldzaam is, en daarentegen in het tegenwoordige Engels wel zeldzaam. Bij een juiste behandeling, bij scheiding van verschillende perioden, doet zich dan de vraag op: Hoe komt het dat assimilatie zeldzaam *geworden* is?

Een antwoord op deze vraag heb ik indertijd trachten te geven in mijn rede *Taal en Maatschappij*. Het fonetiese axioma dat een woord geen fonetiese eenheid is (zoals ook Jespersen in dit boekje verklaart) zal zich daarbij, dunkt me, met betrekking tot de beschaafden-talen enige beperking moeten laten welgevallen.

Amersfoort. E. Kruisinga.

K. Brugmann, Griechische Grammatik. Vierte, vermehrte Auflage besorgt von **Dr. A. Thumb.** (Handbuch d. klass. Altertumsw. II, 1. München, Beck. 1913. (Pr. M. 14.50, geb. M. 16.50).

Brugmanns Griechische Grammatik verscheen in 1885 met Stolz-Schmalz' Lateinische Gramm. vereenigd als tweede deel van Müllers Handbuch. Bij den derden druk in 1900 (de tweede verscheen in 1890) werd de tweeling gescheiden en omvatten de 1e en 2e Abteilung elk ongeveer evenveel bladzijden als ze vroeger samen telden. En nu, na welhaast 30 jaren, beleeft het boek zijn 4en druk, die den vorigen weer in omvang met een groote honderd bladzijden overtreft. Deze uitbreiding is het gevolg van de vorderingen van het historisch-comparatieve taalonderzoek, dat voorbeschikt lijkt om in de plaats te treden der alleen statistisch-descriptieve methode, die, als erfstuk der Alexandrijnsche geleerden, aan de historische taalbeschouwing voorafging en dus prae-historisch zou kunnen heeten.

De tijd ligt achter ons, dat de „nur" philologen dit gebied met voorname hoogheid overlieten aan de „pure" linguisten. Men is gaan inzien, dat ook de philologie het als een deel harer taak heeft op te vatten, mee te zoeken naar den causalen samenhang der taalverschijnselen en de ontwikkelings-„wetten" vast te stellen. Ook philologen hebben de noodzakelijkheid gevoeld om, eer men de afzonderlijke verschijnselen eener taal zal kunnen beoordeelen, zich van het wezen der taal in het algemeen, van haar levensvoorwaarden en de faktoren, die haar ontwikkeling bepalen, een heldere voorstelling te vormen; immers slechts hij kan steeds de historische gegevens goed beoordeelen, die de krachten kent, waardoor ze worden gevormd.

Werd voorheen de studie van het Sanskrit voor een klassiek-litterator zeer gewenscht geacht, thans beginne de student niet dan tot eigen schade en schande zonder een grondige studie in de „Prinzipienlehre der Sprachwissenschaft", zooals die sedert de laatste drie decennien beoefend wordt door mannen als Paul [1]), Wegener, Delbrück e a. Heeft hij door deze noodzakelijke voorstudie zich bevrijd van tallooze averechtsche voorstellingen, die het naieve denken kweekt en die door de macht eener eeuwenoude gewoonte in ons zijn vast-

[1]) Prinzipien der Sprachgeschichte, 1909⁴.

geroest (zoo gaat bv. de overgeleverde grammaticale termino- en phraseologie met al haar fouten en onwetenschappelijkheden overboord!), dan is hij in staat om den ontwikkelingsgang van een taal als de Grieksche al vrij goed te beoordeelen zonder dat hij zich in andere, verder afliggende taalgebieden behoeft begeven te hebben.

„Inderdaad, schreef ik in 1910[1]), zijn de resultaten (der vergel. taalstudie) inzonderheid voor de klassieke talen zóó belangrijk, dat het niet anders kan, of zij zullen voor de geheele studie dier schijn-dooden van ingrijpende beteekenis worden." Het komt mij thans voor, dat allereerst aan de Universiteit met de nieuwere inzichten rekening moet gehouden worden. Een gevolg daarvan zou m.i. moeten zijn, dat de eischen voor het candidaatsexamen werden gewijzigd en voor de beide klassieke talen, behalve „Prinzipienlehre", vooral een grondige studie der „Lautlehre" als eerste taak werd gesteld; waarbij zich de studie der voornaamste dialekten als vanzelf zou aansluiten. Zelfs ten koste van eenige lektuur zouden met deze grammatica-studie groote voordeelen worden verkregen, nl. een gemeenschappelijke basis voor de studie der beide klassieke talen, homogeniteit met de moderne-talen-studie en vooral: een soliedere en betere voorbereiding voor den aanstaanden docent. Want van een wetenschappelijker taalbeschouwing zal een wetenschappelijker behandeling het gevolg zijn.

Zoo zal de Erasmiaansche uitspraak van het Grieksch eerlang moeten plaats maken voor de althans „im grossen Ganzen"[2]) vastgestelde ware uitspraak, waardoor de Vormleer en in de Syntaxis vooral de casusleer begrijpelijker zullen worden dan ze in de huidige schoolgrammatica's kunnen zijn. En het niet meer instampen van onbegrepen, klanklooze, doode materie zal, indien men ook algemeen, totdat we het Grieksch daarnaar ook kunnen lezen[3]), de accenten uit de school bant, het onderwijs in het Grieksch belangrijk doen stijgen in waarde als wetenschappelijke propaedeusis.

In het bovenstaande werd de beteekenis geschetst, welke naar mijn meening aan Brugmann's Gr. Gramm. voor Universiteit en Gymnasium te hechten is. Rest nog te vermelden, in hoeverre de vierde druk zich van den derden onderscheidt. Niettegenstaande prof. Brugmann wegens gebrek aan tijd de bewerking voor deze nieuwe oplaag geheel moest overlaten aan zijn collega Thumb, bekend door zijn Handbuch der Neugriechischen Volkssprache (1910²) en zijn Handbuch der Griechischen Dialekte (1909), en ofschoon den bewerker geheel de vrije hand gelaten werd, is in het algemeen het boek gebleven wat het was. Alleen waar nieuw onderzoek en persoonlijke overtuiging er toe dwongen, werden veranderingen aangebracht. Het lag derhalve voor de hand, dat bij deze bewerking de taalontwikkeling binnen de historische Graeciteit helderder zou worden belicht en de overgang tot de Κοινή (althans in hoofdtrekken) geschetst. In de Syntaxis ontbreken hiervoor nog de resultaten, doordat het onderzoek daar nog pas

[1]) Latijnsche Syntaxis blz. III.
[2]) Brugmann Gr. Gr. blz. 30.
[3]) Vgl. Brugm. Gr. Gr. blz. 670 sqq.

werd aangevangen; alleen het Nieuwe Testament bewees er goede diensten.

Als nieuwe aanwinsten zijn te vermelden: een inleidende paragraaf „Phonetische Grundbegriffe" (§ 6) in de Vorbemerkungen tot de Lautlehre en in deze laatste een paragraaf (§ 52) over „Vokalschwund"; in de „Stammbildungs- und Flexionslehre" werd bij de „Bildung der Tempusstämme" de classificatie der verbaaltypen sterk gewijzigd. De grootste uitbreiding echter wordt aangetroffen in de Syntaxis en is deels het gevolg van nieuwere onderzoekingen, die tevens meer literatuuropgaven met zich brachten (nieuw is § 593 „Tendenz zu Anakoluthen"), voor een groot deel evenwel van de toevoeging van §§ 664—682, die handelen over „Wertung der Sätze, bezw. Satzteile" (§§ 664—675) en „Musikalische Formung des Satzes" (§§ 675—682).

Dat er op dit gebied der Syntaxis nog lauweren te behalen zijn, mogen de volgende uitspraken van prof. Thumb leeren:

„Ueber die griech. Wortstellung sind wir noch keineswegs genügend unterrichtet; direkt falsch ist z. B. was Kühner—Gerth über die Stellung des Verbums lehrt" (§ 667).

„Ob die Satzfragen sich von den Ergänzungsfragen einerseits und von den Aussagesätzen anderseits klar und regelmässig abheben, ist noch nicht exakt untersucht" (§ 668).

„Man kann daher nicht allgemein sagen, dass die erste und letzte Stelle im Satz für jedes Satzglied eine Hervorhebung bedeuten" (§ 669).

„Kühner—Gerth Gr.³ 2, 595 „das Subjekt nimmt die erste, das Prädikat die letzte Stelle ein, das Objekt tritt vor das Prädikat"; diese Regel ist falsch" (§ 669).

„Für eine Folge von Sätzen kommt ausserdem in Betracht, dass dasjenige Satzglied an den Anfang tritt, das an den vorhergehenden Satz anknüpft; .... Einzeluntersuchungen hierüber liegen noch nicht vor" (§ 670).

„Die Stellung des Attributs (Adjektiv, Genitiv) bedarf ebenfalls noch der Untersuchung" (§ 671).

„Ob aber Sätze wie ἔμειναν ἕως ἀφίκοντο οἱ ἀντ' ἐκείνων στρατηγοί Xen. Hel. I, 1, 29 (voor wat de plaats v. h. verbum in den bijzin betreft) wirklich die Regel der klass. Zeit darstellen, lässt sich vorläufig nicht sagen" (§ 673).

„Nur wissen wir bis jetzt überhaupt noch nichts über den Einfluss von Wohllaut und Rhythmus auf die Gesetze der Wortstellung; hier müssen erst eingehende Untersuchungen Klarheit darüber verschaffen, wieweit der Wohllaut und ein bestimmter Rhythmus die natürliche Rede der alten Griechen beherrschen" (§ 675).

„Eine richtige Beurteilung der stilistischen Kunstformen ist erst dann möglich, wenn Rhythmus und Modulation der natürlichen Sprache genügend bekannt sind. Aber Untersuchungen in dieser Richtung fehlen noch" (§ 676).

De oude theoretici der rhetoriek gaven preciese voorschriften over het rhythme in het kunstproza. Maar het onderzoek bij de oude schrijvers zelve begint nog pas en geschiedt volgens een methode, die niet zonder gebreken is. Alleen „der akzentuierte Satzschluss" werd eenigszins nauwkeurig bestudeerd. Voor het Grieksche

Digitized by Google

proza der 4e—16e eeuw formuleerde W. Meyer in 1891 de wet: „dass im Satzschluss oder vor Sinnespause mindestens zwei Senkungen vor der letzten Hebung des Satzes stehen, wie z. B. ἁπάντων ἀνθρώπων, ἅπας σοφός". Maar daar het laat-Grieksche accent van dat in den klassieken tijd verschilt, kan men bv. Demosthenes niet bij Themistios vergelijken, want het accent van den eerste was muzikaal, van den laatste dynamisch. Voor den klassieken tijd moet het prozarythme zoo goed als dat van het vers gezocht worden in de wisseling van lang en kort en daardoor moet men voor het onderzoek van dat rhythme andere gezichtspunten nemen dan bv. voor het rhythme van Duitsch proza. De weg voor zulke onderzoekingen is gebakend door K. Marbe „Ueber den Rhythmus der Prosa", Giessen 1904: de grondvorm van het rhythme is gegeven in het aantal onbetoonde syllaben tusschen twee betoonde en daar elke taal een maximale- of grenswaarde heeft, moet men het relatieve aantal en de gemiddelde waarde der verschillende rhythme-typen bepalen. Voor het klassieke Grieksch kan dezelfde methode worden gevolgd, wanneer men in de plaats van betoonde en onbetoonde syllaben lang en kort neemt en dus het al of niet veelvuldig voorkomen van typen als — —, — ᴗ —, — ᴗᴗ — en dgl. onderzoekt en de maximale en gemiddelde waarden vaststelt.

Van een paar toepassingen dezer methode op Demosthenes, Plato en Xenophon worden de resultaten medegedeeld. Verdere onderzoekingen moeten aantoonen, in hoeverre er overeenstemming en verscheidenheid van rhythmiseering te vinden is, zoowel in de verschillende soorten van het Grieksche proza als bij de verschillende schrijvers. En in de eerste plaats dient te worden vastgesteld, of het rhythme in einde en begin van den zin verschilt van het midden.

Wat ten slotte de zinsmelodie betreft — in de levende talen onderscheiden zich bevestigende zinnen van vraagzinnen door een karakteristieke toonbeweging aan het slot. Zijn nu ook in het Grieksch beide zinseinden door het accent in hoogte verschillend geweest? Een onderzoek, ingesteld bij 187 bevestigende zinnen, waarvan 100 in een *dialoog*, 87 in een *verhaal*, en 100 vraagzinnen uit Xenophon's Symposion en uit Plato's Symposion 100 bevestigende- en 100 vraagzinnen, gaf als resultaat: geen verschil tusschen de bevestigende zinnen in verhaal en dialoog; een duidelijk zichtbare neiging van de vraagzinnen bij Xenophon, om te eindigen met toonverheffing; dalende toonbewegiug (˜) komt naar verhouding minder vaak voor; opeenhooping van dalende en laagklinkende syllaben wordt vermeden. Plato schijnt in het einde van bevestigende zinnen een levendiger toonbeweging te hebben dan Xenophon. Bij Plato ook bestaat duidelijker dan bij Xenophon de neiging, om in het zinseinde van vraagzinnen twee toonverheffingen meer op elkaar te doen volgen dan in bevestigende zinnen en langere reeksen laagklinkende syllaben te vermijden.

De waarde van deze waarnemingen kan natuurlijk nog maar een voorloopige zijn. Niettemin toonen ze, dat het loonend is, op den aangegeven weg het probleem der Grieksche zinsmelodie te benaderen.

Ik wensch dezen nieuwen druk van Brugmann's Gr. Gramm. vele Nederlandsche koopers toe. Het boek heeft door de bewerking van Prof. Thumb stellig gewonnen.

Gouda. A. Rutgers.

E. Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της (-τ-). **II. Entwicklung und Verbreitung der Nomina im Attischen, Entstehung und Accentuation der Nomina auf** -της. **Strassburg, Trübner. 1912. (Pr. M. 9).**

De hoop door den heer Fraenkel uitgesproken in het Voorbericht tot het eerste deel van het hierboven genoemde werk (vgl. *Museum* XVIII, kol. 201 v.v.) is verwezenlijkt: het tweede deel, dat het slot vormt en dus ook de registers bevat, is „baldigst" verschenen. Slechts een tijdperk van ruim twee jaren ligt tusschen de publicatie der beide afdeelingen; men mag dus waarlijk niet over lang wachten klagen, bij een zoo omvangrijken arbeid. Toch moet men hier eenige reserve maken: het hoofdstuk over de Erweiterungen der Nomina auf -τήρ, -τωρ, -της, dat de schrijver oorspronkelijk in het werk had willen opnemen, heeft hij thans nog weggelaten, met de bedoeling het, in kleine verhandelingen verdeeld, te plaatsen in Kuhn's Zeitschrift en in de Indogermanische Forschungen; ten deele is dit reeds geschied.

Volledig is het werk dus niet; aan den anderen kant heeft de heer Fraenkel zich ook in dit tweede deel niet kunnen houden binnen de grenzen, die de titel aanwijst. In de eerste plaats denk ik hierbij aan het „gemis aan zelfbeperking", dat ik in mijn bespreking van het eerste deel een van de ernstigste gebreken van het boek noemde: ook hier gaat de heer F. ver buiten zijn onderwerp en vermindert daardoor ten zeerste de overzichtelijkheid. Wat voor nut heeft het b.v. om de opmerking over de behandeling in het Grieksch van de namen der specifiek Romeinsche ambten (p. 70), een opmerking, die voor geen vakman iets nieuws brengt, door bewijzen te gaan staven? En welk recht heeft de schrijver om, naar aanleiding van het bij Pindarus voorkomende χαλκοάρας, de etymologie van ὄαρες eens flink onder handen te nemen, of om in een boek als dit vijf bladzijden te besteden (p. 169 v.v.) aan de Latijnsche samengestelde masculina op -a, waarbij het suffix aan den verbaalwortel is gevoegd, en om daaraan weder een bespreking vast te knoopen van den Lydisch-Phrygischen vocativus Κανδαῦλα? Ook geloof ik, dat de heer F. veel te veel papier gebruikt om nog eens te bewijzen, dat men de Homerische nominativi op -α (αἰχμητά en dergel.) ten onrechte voor oude vocativi pleegt te houden; bij Hirt, Handbuch d. gr. Laut- und Formenlehre² p. 340 wordt hetzelfde reeds als vaststaande beschouwd op grond van de onderzoekingen van Neisser en Solmsen.

Doch ook daar waar de heer F. op het door den algemeenen titel aangewezen terrein blijft, is het hem dikwijls onmogelijk zich te houden bij het speciale onderdeel, dat hij aan het behandelen is. In het eerste deel werd meermalen een uitstapje naar het Attisch gemaakt, dat eigenlijk van het onderzoek was uitgesloten; in het

Digitized by Google

tweede deel weet de schrijver zich volstrekt niet tot het Attisch te beperken. En dit niet altijd tot zijn voordeel. Natuurlijk is het ondenkbaar, dat men, een taalhistorisch onderzoek instellend, zooals de heer Fraenkel ondernomen heeft, zich, al is 't maar voor korten tijd, uitsluitend met een enkel dialect bezighoudt, maar de heer F. meent zich een beroep op andere dialecten te mogen veroorloven, zoodra hij niet meer goed met het Attisch te recht kan; natuurlijk wordt dan aanstonds het Κοινή-paardje uit den stal gehaald. Het verbum ὀψαρτύειν met zijn substantiva verbalia b.v. komt voornamelijk voor in later Grieksch; maar ὀψαρτυσία vinden we toch al bij Plato Comicus (fr. 173,4 K.); wanneer nu verder ὀψαρτυτής bij Hyperides voorkomt, mag men dan zeggen, dat deze het nomen agentis „aus der Koine schöpft" (p. 85)? Wat wordt daarmede bedoeld? Kan men spreken van Κοινή-Grieksch uit den tijd van Hyperides? En waarvandaan heeft dan Plato zijn ὀψαρτυσία? Wèl, de Gemeinsprache heeft hier uit het Ionisch geput, evenzoo de oude comedie, en dat is best te begrijpen, „sind doch die Ionier als Erfinder ausgesuchter gastronomischer Genüsse bekannt". Zulke goocheltoeren moest de heer F. liever achterwege laten. Niet minder ergerlijk is wat ik elders (p. 91) vond over καινοποιεῖν, dat bij Sophocles Trach. 873 en vooral bij Polybius voorkomt. „Der strengen Atthis ist es durchaus fremd; vielmehr greift Sophokles wie mehrfach die Tragödie durch die Anwendung des Verbums dem Sprachgebrauche der Koine vor". — Zou het ons misschien ook wel eens overkomen, dat we per prolepsin woorden gebruiken, die eerst over een paar honderd jaren recht van bestaan zullen hebben? — Elders neemt de schrijver de grenzen van het Attisch weer veel te ruim, b.v. waar hij (p. 62) het woord πραγματευτής, *koopman*, op een inscriptie uit de 2e eeuw n. C. (sic) tot den Attischen woordenschat rekent. Dat dit zeker een κοινή-woord is, al is het dan toevallig in Attica bewaard, blijkt b. v. uit Hesychius Ἔμπορος· πραγματευτής (vgl. Schol. Ar. Plut. 521, Suidas i. v. ἔμπορος); in het tegenwoordige Grieksch is het zeer gewoon in den vorm πραματευτής.

Trouwens, niet alleen waar het dialectgrenzen geldt, weet de schrijver niet altijd scherp te onderscheiden; men kan hetzelfde opmerken omtrent zijn waarnemingsvermogen op het speciale taalgebied van het Attisch. Ten eerste neemt de heer F. m.i. woorden, die door de comici voor de grap gevormd zijn, veel te veel au sérieux. Het woord καπνοσφράντης b.v., dat zooals Eustathius, door wien wij het kennen, zelf zegt, door een comicus gemaakt is (Kock, fragm. adesp. 1025) en dat bij Alciphron III, 13 als eigennaam dienst doet (wat de heer F. verzuimt te vermelden) geeft den schr. eerst aanleiding tot een uitvoerige bespreking van het verbum ὀσφραίνεσθαι (p. 82 v.v.); daaruit moet dan worden opgemaakt tot welk soort van samengestelde nomina agentis het substantivum behoort. Maar dat het als Komische Neubildung zich aan alle taalregels onttrekt, wordt geheel uit het oog verloren. — In de tweede plaats kijkt de heer Fraenkel zich telkens blind op zijn statistieken. Zoo kan hij naar aanleiding van δρυκολάπτης natuurlijk niet nalaten even het verbum κολάπτειν te bespreken; dat dit van κόλαφος moet worden afgeleid is onwaarschijnlijk „ist doch das Verbum weit häufiger belegt als das Substantiv" (p. 86); dit zegt natuurlijk niets, want het ligt in den aard der zaak, dat een woord als κόλαφος maar weinig voorkomt in de literatuur.

Men ziet: ik heb ook nu heel wat bezwaren, en dat nog wel over een beperkt gedeelte van het werk; waar de schrijver zich op het gebied der taalvergelijking begeeft en tal van mij onbekende talen binnen zijn kring trekt, kon ik slechts met bescheiden eerbied zijn besprekingen doorlezen — en mij afvragen of ook hier niet de helft meer zou zijn geweest dan het geheel. Moeilijk is het verder voor den recensent, die natuurlijk niet over een soortgelijke materiaal-verzameling beschikt, zich een oordeel te vormen over de volledigheid van een arbeid als deze; in dit verband wil ik even spreken van mijn teleurstelling, toen ik ontdekte, dat het woord συκοφάντης in het geheele werk niet behandeld wordt; wel wordt συκοφάντρια (Ar. Plut. 970) even genoemd.

Onwillekeurig is de toon van mijn bespreking veel onvriendelijker geworden, dan in mijn recensie van het eerste deel het geval was; misschien is de verklaring hiervan te zoeken in het feit, dat tusschen de uitgave van beide deelen de Amerikaansche publicatie over Grieksche woordvorming is begonnen te verschijnen, die ik *Museum* XX, kol. 121 aankondigde. In overzichtelijkheid van bewerking en in helderheid van stijl wordt de heer Fraenkel verre overtroffen door zijn Amerikaanschen vakgenoot. Toch wil ik ook hier — en niet alleen om den schijn van onbillijkheid te vermijden — de resultaten vermelden, die de heer Fraenkel meent te hebben bereikt. Onaantastbaar mag ik thans evenwel die resultaten alleen noemen, voor zoover het de conclusies betreft, met onverbiddelijke gestrengheid opgelegd door het statistisch onderzoek. Doch ter zake:

I. Vele nomina op -τήρ en -τωρ komen voor bij de tragici; ze zijn ten deele uit het epos gehaald en worden bijna uitsluitend in lyrische gedeelten gevonden. Dikwijls heeft men ook met Kunstbildungen of Willkürbildungen te doen; de tragici maken zich meermalen schuldig aan sprachliche Inkorrektheiten.

II. De overige Attische schrijvers hebben zoo goed als geen nomina agentis op -τήρ en -τωρ; die op -της zijn zeer talrijk. Een groot aantal op -τήρ en -τωρ vindt men bij Xenophon, speciaal in Cyropaedie en Oeconomicus; zij zijn als Dorismen te beschouwen.

III. Terecht wordt aangenomen, dat vele masculina op -ης moeten werden verklaard op de zelfde wijze als de balto-slavische mannelijke -a-stammen, d.w.z. als oude abstracta of als collectiva van het vrouwelijk geslacht, die zich hebben ontwikkeld tot mannelijke, ook wel vrouwelijke [1]), concreta. Deze verklaring kan echter zeer bezwaarlijk gehandhaafd worden voor de nomina agentis en voor de sekundärnomina op -της.

IV. Uit vergelijking met het Sanskriet blijkt, dat de

[1]) Kan hierbij ook niet vergeleken worden het Latijnsche *operae, werklieden?* Den beteekenis-overgang van het Lat. *potestas* in het Italiaansche *il podestà* (p. 122,1) kan men constateeren b.v. bij Iuvenalis X 100, waar de scholiast van *aedilis vel curator* spreekt.

Digitized by Google

accentuatie ἀβλής, ἀδμής enz. voor Indogermaansch kan gelden. — Het is a priori te verwachten, dat de oude nomina op -της barytona zijn, maar dat de nomina agentis, waarbij -τής dient ter vervanging van -τήρ oxytona zijn. De practijk stemt in 't algemeen met deze theorie overeen.

Het is mij aangenaam, naar aanleiding van deze laatste conclusie, met een woord van instemming te kunnen eindigen: in het hoofdstuk over de accentueering vond ik enkele opmerkingen omtrent de epische accent-traditie, die ik reeds lang in de stilte van mijn leeken-overpeinzingen had gemaakt. Hoe kan men toch eenig vast vertrouwen hebben in de mededeelingen van oude grammatici en scholiasten omtrent de accentuatie van het Homerische vocabularium, speciaal indien die mededeelingen niet gesteund worden door wat door taalvergelijking op dit terrein is geconstateerd? Of, om Fraenkel's woorden te gebruiken (p. 212): „Natürlich haben für uns bei solchen Nomina die Vorschriften der Grammatiker, die die Substantiva genau wie wir nur aus der Lektüre, nicht mehr aus dem lebendigen Sprachgebrauche kannten, nur untergeordneten Wert. Unsere einzige Richtschnur müssen hier de sprachhistorischen Erwägungen bilden."

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

W. van Eeden Jr., De Codex Trajectinus van de Snorra Edda. Leiden, Ed. IJdo. 1913. (Amsterd. dissertatie).

In de Universiteitsbibliotheek te Utrecht bevindt zich sedert 1643 een handschrift der Oudnoorsche proza-Edda. Door zekeren Berlijner, Rau, werd het aan die bibliotheek geschonken. Het is in 1595, vermoedelijk door den IJslander Páll Jónsson, naar een ouder handschrift gecopiëerd, en was, voordat Rau het in handen kreeg, o. a. het eigendom van Ole Worm. Verdere bijzonderheden aangaande het uiterlijk en de geschiedenis van dit papieren handschrift vindt men in het eerste hoofdstuk van Van Eeden's dissertatie, die ons eene uitgave ervan brengt, voorzien van eene uitvoerige inleiding over de plaats, welke dit handschrift in de Edda-overlevering toekomt. Het stemt tot dankbaarheid, dat dit document — in Nederland ongetwijfeld eenig in zijn soort — voor het eerst door een landgenoot is uitgegeven, en dan nog wel op zoo voortreffelijke wijze. Weliswaar was het reeds aan Finnur Jónsson bekend, die er melding van maakt in zijne „praefatio" voor de Arna-Magnæaansche uitgave der Edda en er zelfs varianten uit opnam in zijn kritischen text van 1900, maar eene volledige weergave van het Utrechtsche handschrift bezaten wij nog niet. Toch verdient het ten volle, dat er meer aandacht aan besteed wordt, want het is niet een afschrift van eenig ander ons bekend manuscript, noch van den codex Upsaliensis, noch van den Regius. Van Eeden's uitgave munt uit door groote nauwkeurigheid. Dank zij een zorgvuldig in het oog gehouden systeem van cursiveering kunnen wij ons tot in bijzonderheden voorstellen, hoe het origineel er uitziet; waar de uitgever genoodzaakt is geweest, buitengewone letterteekens door meer gebruikelijke te vervangen, wordt dit steeds er bij vermeld. Het lijdt dan ook geen twijfel, of wie zich voortaan met de studie der proza-Edda wil bezighouden, zal deze dissertatie moeten raadplegen. En dat wel niet alleen om den tekst, maar evenzeer om de inleiding en de daarin ontwikkelde theorie. Gelijk gezegd, dient die inleiding om de plaats, die de Trajectinus (T) in de overlevering inneemt, te bepalen; maar natuurlijk wordt degene, die dit wenscht te doen, tevens gedwongen, een oordeel uit te spreken over de onderlinge verhouding der andere handschriften (U, W en r). Dientengevolge is de inleiding uitgedijd tot eene genealogische studie over de Edda-handschriften, die met name om de methode van het onderzoek onze aandacht waard is. „Het is wenschelijk, wanneer men een poging wil doen om de verhouding van T tot W en r te bepalen, een groot stuk eenvoudig proza te nemen, dat in alle drie [U wordt eerst later besproken] de Hss. voorkomt. Men ga dan zoo nauwkeurig mogelijk na, hoe dat stuk in W, r en T wordt verteld en men trekke uit het bijeengebrachte materiaal een conclusie." Op het aldus geformuleerde statistische beginsel berust het gansche tweede hoofdstuk. Ongetwijfeld is dit beginsel, waar verschillen in de voorstelling of de overlevering zelve ontbreken en alleen kleinere textueele afwijkingen bestaan, volkomen juist. Een zestiental bladzijden van den uitgegeven text zondert Van Eeden af en speurt tot in de kleinste kleinigheden de varianten van r en W na. Het aldus verzamelde varianten-materiaal wordt in drie groepen verdeeld: A bevat alle plaatsen, waar r en T tegenover W samengaan, B die, waar W en r eene zelfde lezing hebben tegenover T, en C dezulke, waar r alleen staat tegenover W en T; eene vierde groep D bevat nog enkele plaatsen, waar alle drie de hss. eene eigen lezing aanbieden. Nu wordt elk der groepen A – D weer onderverdeeld in drie afdeelingen: I waar niet uit te maken is, welke lezing de voorkeur verdient, II waar de twee overeenstemmende hss. beter zijn dan het alleenstaande, en III waar het omgekeerde geval zich voordoet. De aldus opgestelde lange lijsten bezorgen ons een helder overzicht voor de onderlinge verhouding der hss. Elke plaats, die erin voorkomt, wordt besproken. Op dezelfde wijze behandelt de uitgever in hoofdstuk III de verhouding van U tot de drie overige hss. en in hoofdstuk IV nog „enkele andere plaatsen in de Gylfaginning, het Skáldskaparmál en het Háttatal". Indien beknoptheid eene deugd is, dan heeft Van Eeden in zijne bespreking der afzonderlijke plaatsen wel eens gezondigd, maar daar tegenover staan vele gevallen, waar zijne nadere beschouwing treft door goede opmerkingen over stijl en psychologie van den schrijver, of zelfs enkele malen, waar het eene duistere plaats geldt, door verdienstelijke tekstverklaringen of conjecturen. Het wil mij voorkomen, dat Van Eeden somtijds wat te dogmatisch is in het beslissen, wat goede Oudnoorsche stijl is en wat niet; vooreerst lijkt mij in enkele gevallen de door hem verworpen lezing stylistisch even aannemelijk als de aanvaarde, en in andere — waar het zeer minutieuze bijzonderheden betreft — zou ik geneigd zijn, voor het „quandoque bonus" ruimte te laten. Bij eene statistische behandeling van het materiaal, gelijk Van Eeden ze toepast,

Digitized by Google

is het al zeer moeilijk, niet hier en daar willekeurig te werk te gaan en uit de vaak uiterst sobere gegevens te veel te willen afleiden. Maar dergelijke gevallen tasten alleen het betoog aan, voor zooverre het de verkieslijkheid der lezingen — niet hare onderlinge verwantschap — betreft, en bovendien staan daar tal van rake opmerkingen tegenover. Wie dan ook het materiaal zorgvuldig nagaat, zal aan het resultaat niet twijfelen. T en r zijn afschriften van een origineel (y), dat weer met W samen op een ander verloren hs. (x) terugging; x en U (of liever U's voorbeeld z) stammen van den archetypus (P). Verder neemt Van Eeden een secundairen invloed van U op r en T aan, doch op ieder afzonderlijk en niet op hun gemeenschappelijk voorbeeld y. Bij deze laatste conclusie vervalt hij, dunkt mij, in „les défauts de ses qualités". Bij zijn streng logisch betoog, waarmede hij uit overeenstemmende lezingen een besluit trekt nopens onderlingen samenhang der hss., verliest hij uit het oog, dat dergelijke gevolgtrekkingen alleen geoorloofd zijn bij eene overweldigende veelheid van materiaal, zooals dat voor de beoordeeling van T, W en r aanwezig is. Maar die secundaire invloed van U op T zou slechts op ééne plaats berusten, waar T en U *svá at menn viti* lezen, tegenover *svá at menn hafa* (*hafi*) *gert* in W en r. Voor den secundairen invloed van U op r worden vijf bewijsplaatsen aangehaald, die alle even onbeduidende kleinigheden gelden. Zonder verdere bewijzen lijkt mij die secundaire invloed onaannemelijk; waarom het ongeoorloofd is, hier aan toeval te denken, begrijp ik niet. Het komt wel meer voor, dat twee menschen denzelfden lapsus maken of denzelfden gedachtengang volgen. Wil Van Eeden zijne stelling handhaven, dan moet hij uit het niet behandelde gedeelte van den Edda-tekst verdere bewijzen bijbrengen. Dit zou hem, indien hij gelijk heeft, waarschijnlijk niet moeilijk vallen. De gansche behandeling van het onderwerp toont aan, hoezeer hij ermede vertrouwd is. Niet alleen haalt hij uit de proza-Edda zelve een uitgebreid materiaal bijeen, doch evenzeer ontleent hij zijne argumenten aan de liederen der poëtische Edda en aan andere gedichten. Juist aan deze bekendheid van den schrijver met de Oudnoorsche litteratuur in het algemeen ontleent de inleiding voor een belangrijk deel hare beteekenis en juist daardoor verhoogt zij de waarde dezer uitgave voor de studie van Snorri's prozawerk.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

Christiane von Goethe. Goethe's Christiane-gedichten voorafgegaan door een inleiding van **Fr. A. Beunke.** Apeldoorn, Dixon. 1913.

Christiane is de titel van het boek. Het bevat, keurig gedrukt, Goethe's Römische Elegien, enkele der Venetiaansche epigrammen en eenige andere gedichten, den dichter ingegeven door zijn betrekking tot Christiane Vulpius die zijn vrouw is geworden; daaraan gaat een verhandeling vooraf van een twaalftal bladzijden; zij wijst den onkundige den grooten rechten weg door Christiane's leven. Het is alles even onnoodig als net uitgevoerd.

Waarom, waarvoor worden zulke boeken uitgegeven? vraagt men zich af; en de geduldigste man zou zijn flegma verliezen wanneer hij op een redelijk antwoord wachtte. Wat dit boekske brengt — was het nog maar een boekje om in den zak te steken! maar 't vertoont, de Hemel drage het uitgever en inleider niet na, bijna den vorm van een kwartijn — wat men in dit typograpisch product vindt, heeft men overal voor 't oprapen.

„Christiane's naam gaat langzaam aan uit de geschiedenis verdwijnen, haar vriendelijk beeld verbleekt meer en meer; ...." Met die volzinnen zet het inleidend opstel in. Ik wist niet dat Christiane in de *geschiedenis tout court* ooit een plaats heeft gehad; ik weet alleen dat zij in de geschiedenis van Goethe haar plaats blijft handhaven. De publicatie van Goethe's dagboeken en van de brieven aan zijn vrouw, naast haar eigen brieven en de gedichten en de teekeningen van den dichter, hebben haar beeld bewaard. Er is heusch geen gevaar dat de trekken van de „anmuthige, liebe kleine" zouden gaan verflauwen, wanneer niet Apeldoorn te hulp kwam.

Ook een beredeneerd oordeel over het boekje is onnoodig.

Om toch niet een geheel leêge kritiek te schrijven vraag ik vrijheid een paar opmerkingen te plaatsen.

Alle XX Römische Elegien vindt men hier vereenigd, zooals men ze in iedere Goethe-uitgaaf bijeen vindt — natuurlijk zonder de twee verzwegenen die van de gevaren der liefde spreken sinds Amerika werd ontdekt. Maar 't is immers heel duidelijk dat, al hebben deze gedichten eerst hun vorm gekregen na Goethe's terugkeer uit Italië, enkele hunner zeker betrekking hebben op avonturen of gedachten van den dichter in Rome. Alleen reeds de samenhang dezer Elegiën met de beide onderdrukte gedichten — die toch voldoende bekend zijn — wijst dit helder en klaar aan. Christiane heeft met die enkelen weinig of niet te maken. Wie een boekje *Christiane* uitgeeft had toch wel mogen beginnen de scheiding te beproeven. Zij is waarlijk zoo moeilijk niet.

Van de Epigrammen uit Venetië daarentegen krijgt men een keus; — er zouden nog een paar meer te kiezen zijn geweest. Waarom Elegien en Epigrammen ongelijk te behandelen?

Mijn tweede opmerking geldt het allerbekendste liedje, Gefunden:

Ich ging im Walde
So für mich hin ...

dat in dit boekje geplaatst is naast zijn variant, Im Vorübergehn:

Ich ging im Felde
So für mich hin ...

Beiden worden tot het jaar 1813 gebracht.

Ik weet wel, het is de gewone voorstelling. Na zijn jaarlijksche kuur in een of ander Oostenrijksch bad, ditmaal Teplitz, van waar Goethe veel gedichten aan zijn vrouw had gezonden, ging hij voort met haar zijn verzen te zenden toen hij, in Weimar teruggekeerd, voor een zevendaagsch bezoek naar Ilmenau ging. „Dass ich unterwegs heiter war, saht ihr aus den Verslein", schrijft hij aan Christiane. Een van die liedjes was: „Ich ging im Walde..." Met

zijn slot, — als de dichter het bloempje dat niet gebroken wil zijn, in zijn eigen tuin verplant, — zinspeelt het liefelijk op de vrouw die zijn huis bewaart:

Nun zweigt es immer
Und blüht so fort.

Het andere: Im Vorübergehn zou dan even daarvoor of daarna zijn gemaakt.

Ook aan Christiane gestuurd?

Maar het is geen variant, het is een contrast. Het bloempje dat de dichter onderweg vindt, zoo als ook dit liedje meldt, wil zich evenmin laten breken, en zegt dat met zwaarder stem en dieper mysterie van gevoel dan haar zuster in het voorafgaande:

Ich habe Wurzeln
Die sind gar heimlich

Im tiefen Boden
Bin ich gegründet...

Ich kann nicht liebeln
Ich kann nicht schranzen
Musst mich nicht brechen
Musst mich verpflanzen.

En wat doet de dichter? Hij is im Vorübergehn; hij, in den overmoed van zijn dichterschap, kan zich niet laten binden:

Ich ging im Walde
So vor mich hin;
Ich war so heiter

Hij heeft al de onstuimigheid van het geluk zijner jeugd weêr,

Wollt' immer weiter —
Das war mein Sinn.

Hij maakt zich los van de passie der smachtende stem.

Ik denk niet dat Christiane dit laatste liedje onder de oogen heeft gekregen, ten minste niet kort nadat de dichter haar eerst vroolijk had gemaakt met zijn: Gefunden.

Want verzen beteekenen iets.

Maar in dit uitgaafje, waaraan geen enkele noot is toegevoegd, — waarin de verzen, op vreemden grond, aan koû en vreemdheid lijden – hebben ze ons maar heel weinig te zeggen, de zoo keurig herdrukte gedichten!

Een met meer kritischen geest bijeengebrachte verzameling van Christiane-gedichten vindt men in de 1912 „im Inselverlag" verschenen Liebesgedichte van Goethe uitgegeven door H. S. Gräf, een kritischen tekst der Römische Elegien in de kleine Texte für Vorlesungen uitg. door A. Leitzmann, Bonn 1912.

Wat hebben wij, Hollanders, noodig op Duitsch grondgebied te knoeien, in concurrentie met Duitschers die hun métier verstaan!

's-Gravenhage. W. G. C. Byvanck.

H. T. Price, A History of Ablaut in the Strong Verbs from Caxton to the End of the Elizabethan Period. (Bonner Studien zur englischen Philologie, hrg. von K. D. Bülbring, heft III). Bonn, Hanstein. 1910. (Pr. M. 7).

Het valt niet te loochenen dat in de laatste jaren het aantal hulpmiddelen bij de studie van de historiese spraakkunst van 't Engels met verscheidene bruikbare is vermeerderd, maar de meeste reiken niet verder dan de klankleer, zodat wij ons wat de fleksie aangaat voorlopig grotendeels moeten vergenoegen met monografieën. Tot deze behoort de studie van Dr. Price over de 'ablaut' van de sterke werkwoorden in het tijdperk, lopende van 't eind van de 15e tot het begin van de 17e eeuw.

Op grond van ijverige nasporingen in letterkundige voortbrengselen, brieven en oorkonden geeft de Schrijver ons een uitvoerig overzicht over de bonte vormenrijkdom van het Engelse sterke verbum in die dagen, daarbij, naast Caxton zelf, Spenser, Shakespeare en de Bijbel van 1611 op de voorgrond plaatsende, terwijl hij overal aandacht schenkt aan de tegenwoordige vervoeging, ook in de tongvallen. De laatste paragrafen, waarin de uitkomsten worden samengevat, verschaffen ons een duidelik inzicht in de voornaamste trekken die de ontwikkeling gedurende het bovengenoemde tijdperk kenmerken: het verdwijnen van de oude 2e persoon singularis praeteriti; de verzachting van de sluitkonsonanten in praeterita als *rose*, *drove*; het samenvallen van enkel- en meervoud in het praeteritum; het ontstaan van participia met en zonder *-en*; de toenemende invloed van de zwakke verba. Tevens wordt daar uiteengezet, hoe het bij de afzonderlike schrijvers staat met het gebruik van oude en nieuwe vormen. Aangaande de Authorised Version treft ons, ook in verband met onze Statenvertaling, de opmerking dat "its usage approaches mod. E. more nearly than that of any other book of the time" (p. 197).

Van de behandeling van de 'ablaut' bij de verba, ieder op zichzelf en naar de gewone indeling, kan worden getuigd dat een overvloed van vormen nauwgezet is meegedeeld en gerangschikt. Een gemakkelike taak was dit niet, gedeeltelik wegens de wanhopig onvaste spelling in die tijden, en de voornaamste verdienste van het boek is daarmee zeker genoemd. De verklaring van de vormen is niet zijn sterkste zijde: ten aanzien daarvan was, al ontbreken goede verklaringen niet, meer te bereiken geweest. Wat minder wijdlopigheid zou ook niet hebben geschaad, en het vermijden van onnodige, soms woordelike herhalingen zou aan het boek ten goede zijn gekomen. Omgekeerd wordt bij het betrachten van beknoptheid de grens van het geoorloofde soms overschreden, b. v. op blz. 124: "Gill describes it (nl. de vorm *gi* 'geven') as *Mopsœ*", of ald. "The OE. pt. sg. was *geaf*, pt. pl. *gēafon*, which became in later ME. *yaf* or *yef*, *yāuen* or *yēuen* according to dialect."

Enkele losse opmerkingen mogen mij geoorloofd zijn. Blz. 6, r. 7 v. o. Price blijkt Luick's verklaring van Caxton's *shreuen* e. dgl. verkeerd te hebben gelezen, daar hij „aus einem südhumbrischen Dialekt" (Studien, s. 209) weergeeft met "from some dialect of South Northumbria"; geen wonder dat hij zo tot een verkeerde gevolgtrekking komt (blz. 7). – Blz. 11. Zou het pt. *bleef* in *Reynard the Fox* niet aan Mndl. *bleef* zijn toe te schrijven, veeleer dan (volgens Römstedt) aan de invloed van de reduplicerende verba? Dezelfde vraag kan men stellen bij de praeterita *grepe* (blz. 15) en

Digitized by Google

frore (blz. 52) met betrekking tot Mndl. *greep*, *grepen* en *vroor*, *vroren*, terwijl vragen overbodig is bij de vormen *siede* en *syedyng* (blz. 53), die blijkbaar op Mndl. *sieden(de)* berusten. Al die vormen zijn alleen uit Caxton's *Reynard* aangewezen, en *syedyng* is al door Logeman verklaard als boven, in zijn inleiding op de uitgaaf van de Nederlandse proza-Reynaert (blz. LV). — Blz. 17. Is het waar dat bij het werkwoord *rise* "(in) dialect forms with voiceless *s* are frequent for both pt. and ppl., especially in the North"? Het beroep op Wright's *Dialect Dictionary* is niet voldoende, want al komen daar spellingen als *ris* en *riss* voor, het geeft te denken dat dezelfde Wright in zijn *Dialect Grammar* o. a. voor W. Yorkshire als pp. *riz* opgeeft, ofschoon ook daar de spelling *riss* gebezigd wordt. — Blz. 70. Björkman's voornaamste reden om Me. *dinge* af te leiden van een sterk werkwoord (Ozw. *diunga* < **dingwan*), en niet van een zwak (On. *dengia* enz.), wordt door Price niet vermeld: het is de vorm *dinge* (: *swinge*, *singe*) in de *Havelok*. Hiermee vervalt de vergelijking met Me. *hing(e)* < *henge*, van On. *hengia*, want dit luidt in hetzelfde gedicht *henge*. — Blz. 79. Het bestaan van een vorm *klīmben* lang vóór de 16e eeuw blijkt uit Orm's *climbenn*. — Blz. 87 vlg. De lastige vorm *burn* 'branden' is door de Schr. nog evenmin opgehelderd als *run* 'lopen'. De eerste komt, behalve in de Towneley-spelen, ook in het Cambridge-hs. van Barber's *Bruce* voor (15, 438; Edinb.-hs. *bryn*), terwijl de gewone vormen daar *byrn* en *bryn* zijn. Ook het oudste voorbeeld van *run* is uit een Noordelike tekst, zodat Price zich te recht verzet tegen de poging van Sweet om *run* uit een Zuidelike vorm te verklaren; maar hetzelfde bezwaar geldt tegen zijn eigen verklaring van *burn* uit Wsa. *byrnan*. — Blz. 118. *gita* is niet Oudnoors, maar Oudzweeds. — Blz. 132 vlg. Bij zijn verklaring van *was set* 'was gezeten, zat' heeft de Schr. zich door zijn modern taalgeval laten verleiden tot de opmerking: "It is noticeable that this use of *set* = seated, occurs as a ppl. only in the passive", ofschoon in het onmiddellik daarop volgende voorbeeld van een passivum geen sprake is: "fferaunt was set at the kynges boorde with many othis (l. othir) folkes of honour, that sate ther also". Juist de grote gelijkenis in vorm en betekenis van *was sete(n)* (Oe. *wæs geseten*) en *was set* en de van *sitte(n)* afwijkende klinker in *sete(n)* 'gezeten' gaven mede aanleiding tot de verwarring tussen *set* en *sit*. Behalve op Ndl. *liggen* en *leggen* had de Schr. zich kunnen beroepen op Eng. *lie* en *lay* (zie blz. 128), maar de omstandigheden waren in al de gevallen enigszins verschillend. — Blz. 150. Of Bülbring tans nog het behoud van de *ō* in de Me. praeterita *swōr* en *awōk* (Ne. *swore* en *awoke*) aan de invloed van de *w* zou toeschrijven, zoals hij in 1889 deed, lijkt mij twijfelachtig; zo'n invloed van *w* zou toch hoogst vreemd zijn. Bovendien bewijzen de praeterita *hove* 'hief' enz. en (verouderd) *shope* 'maakte' en *shoue* 'schoor', dat ook zonder *w* zulke vormen mogelik waren. Bij *swōr* ligt de verklaring biezonder voor de hand. — Blz. 160. De verandering van *wa* in *wo* wordt al nagenoeg een halve eeuw vóór Cooper vermeld door Daines. — Zinstorende drukfouten zijn 'eighteenth copies', voor 'eighteenth century copies' blz. IX, en 'the are' voor 'there are' blz. 191.

Groningen. J. H. Kern.

J. Gilliéron et M. Roques, Etudes de géographie linguistique d'après l'Atlas linguistique de la France. Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 10).

A. Chr. Thorn, Sartre-Tailleur. Etude de lexicologie et de géographie linguistique (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Afd. 1. Bd. 9. Nr. 2). Lund, C. W. K. Gleerup. (Pr. kr. 2).

De *Atlas linguistique de la France* heeft een geheel nieuw studievak in het leven geroepen dat men gewoon is met de naam „taalgeografie" aan te duiden. Gilliéron, een der samenstellers van de *Atlas*, heeft zelf het eerst getoond op welke wijze de rijke gegevens die zijn werk ons verschaft kunnen worden benut, en sedert hebben Jaberg, Jud, Spitzer, Thorn e. a. de verdeling van sommige woorden over de kaart van Frankrijk nagegaan en daaruit konkluzies getrokken omtrent hun geschiedenis.

In het eerste der hierboven genoemde geschriften hebben de schrijvers een aantal artikels verenigd die vroeger in de *Revue de philologie française* waren verschenen; een gehele verzameling van keurig verzorgde kaarten is bij de tekst gevoegd. Twee grondstellingen vormen als het ware de motieven die telkens weder naar voren komen: vooreerst dat, om de geschiedenis der woorden te kennen, men rekening moet houden met hun verspreiding over de kaart van Frankrijk, en ten tweede dat de homonymie een zeer gewichtige rol speelt in de lotgevallen der woorden.

Een geheel hoofdstuk, getiteld *Mirages phonétiques*, is gewijd aan het eerste punt. Als men in een patois een zekere regelmatigheid konstateert in de ontwikkeling van een Latijnse klank, in verschillende bij elkander behorende woorden, dan kan deze gelijkheid kunstmatig ontstaan zijn, en alleen de taalgeografie zal dit kunnen uitmaken. Als bijv. in *clarinette* — een jong woord, dat dus in geen patois direkt uit het Latijn kan zijn gekomen — toch *cl* is veranderd in *ky*, *tchy*, zoals in oudere woorden die met dezelfde klankgroep beginnen, dan kan dit op twee wijzen verklaard worden. Òf de evolutie *cl* > *ky*, *tchy* heeft plaats gehad vóór de invoering van *clarinette*, en dan moet dit woord geassimileerd zijn, omdat men zich bewust was van de etymologiese identiteit van *cl* met *ky*, *tchy*, òf de verandering van *cl* is jonger dan het opnemen van *clarinette*, en dan heeft dit laatste natuurlik die overgang meegemaakt. Maar wie verzekert ons dan dat, van de vele woorden die met *cl* beginnen, er ook niet andere dan *clarinette* zijn die evenmin uit het Latijn komen? In dat geval zou dus de fonetiek ons op een dwaalspoor gebracht hebben; zij zou een laatovergenomen woord gelijkgesteld hebben met een van ouder tot ouder overgeleverde term. Bij de eerstgenoemde verklaringswijze zou men kunnen vragen of de verandering van *cl* in *ky* bepaald eist te veronderstellen dat er een bewuste aanpassing heeft plaats gehad van *clarinette* aan woorden waarin een oude *cl* reeds in *ky* was veranderd. Er is in die opvatting iets wat in strijd schijnt met het onbewuste karakter van taal-

Digitized by Google

veranderingen. Men zou dan wel kunnen aannemen dat de verandering van *kl* in *ky* als het ware een konstant verschijnsel was in het bedoelde patois, doch de schrijvers vestigen er de aandacht op — en deze opmerking is even juist als verrassend — dat, door de steeds toenemende heerschappij van het Frans, waarin *cl* onaangetast blijft, zij die het patois spreken, naast hun eigen vormen met *ky*, *tchy*, vaak vormen met *cl* gebruiken. En overtuigend wordt die inwerking van het Frans aangetoond door een vorm als *kla* voor fr. *fléau*. Dit is geen analogievorming naar *claper*, *claquer*, maar een foutieve francisering van *fléau*, in een dialekt waar Lat. *cl* en Lat. *fl* beide tot een zelfde klank worden (bijv. *ly*), en het bewijs wordt geleverd door de taalgeografie: immers vormen als *kla* (*fléau*), *klamb* (*flamme*) komen alleen in die streken voor waar *cl* en *fl* samenvallen.

En wat betreft de homonymie als oorzaak van het verdwijnen van woorden, ook hier kozen de schrijvers voorbeelden waarbij de taalgeografie als bewijsmateriaal kan dienen. Naast *over* „eieren leggen" wordt in enkele patois *couver* in die betekenis gebruikt, hoe zonderling deze verwarring van „broeien" en „eieren leggen" ook is. Dit is het geval, vooreerst op twee plaatsen in Oost-Frankrijk, die omgeven zijn door gebied waar *over* en *faire des œufs* worden gebruikt; verder op enige punten in Zuidwest-Frankrijk, omgeven door terrein van *faire des œufs*. De schrijvers nu verklaren *couver* in die betekenis door de gevallen waarin *over* door *que* (relatief pronomen of konjunktie) werd vooraf gegaan (*qu'ovent* = *covent*), en ziehier hoe de kaart deze verklaring steunt: *couver* komt uitsluitend voor in de buurt van *over* of van *faire des œufs*, en deze laatste uitdrukking is blijkbaar een sekondaire omschrijving van het oudere werkwoord *over*. Dat zij in het Oosten meer en meer, en in het Zuidwesten geheel, dit werkwoord *over* heeft doen verdwijnen, komt hiervan dat het samenvallen met *couver* „broeien" niet blijvend kan zijn; dus een nieuw werkwoord voor „eieren leggen" zal nodig worden. De totale verdwijning van *over* in het Zuidwesten moet samenhangen met het verschijnsel dat hier vóór alle persoonlike vormen van het werkwoord *que* wordt gezet, zodat *over* nooit zonder *que* werd gebruikt. Ander voorbeeld. In Gascogne is *gallus* geheel verdwenen, juist op het gebied waar zowel *gallus* als *cattus* volgens de klankwetten moesten worden tot *gat*. Daar het nu niet denkbaar is dat twee huisdieren die zó verschillend zijn als de „kat" en de „haan" door hetzelfde woord werden aangeduid, is voor Chantecler een andere benaming in gebruik gekomen (de naam van de „kat" werd gesteund door een talrijker woordfamilie). Deze verklaring wordt hier al weder gesteund door de kaarten, daar het vervangen van *gallus* juist plaats heeft in het gebied waar *ll* tot *t* wordt. Evenmin kan het een toeval zijn dat *mulgere* voor „melken" daar ophoudt waar het verward had kunnen worden met *molere*.

De vaak zeer grote verwikkelingen van het woordgebruik stellen zware eisen aan de schrijvers. Men wordt bij de lezing van hun uiteenzettingen getroffen door hun veelvuldig gebruik van beeldspraak, iets waaraan men tegenwoordig enigszins ontwend is. Een dialekt wordt voorgesteld als verlegen tussen de keuze van woorden uit een der omliggende streektalen, „formes dont il ne saura pas peser exactement les mérites", en „pour sortir d'embarras il acceptera la forme que lui recommande le français jugé supérieur... Nous voyons les parlers se livrant au français, parce qu'ils sont tiraillés entre diverses influences locales et qu'ils n'ont plus assez de confiance en eux-mêmes pour choisir librement leur voie". Deze voorstellingswijze geeft iets zeer levendigs aan de stijl, en de schrijvers hebben zorg gedragen hun lezers te waarschuwen dat „de telles observations ne supposent pas une conscience vraie; elles se sont effectuées naturellement et machinalement".

Terwijl de Heren Gilliéron, Roques — en voegen wij de naam van de vroeg overleden Mongin bij de hunne; zij zelf vermelden het aandeel dat deze geleerde aan hun werk heeft genomen — met behulp van de *Atlas linguistique* taalkundige problemen trachten op te lossen, zoekt de Heer Thorn daar gegevens voor de beschavingsgeschiedenis van Frankrijk. Hij noemt de *Atlas* „une source inépuisable pour tous ceux qui comprennent qu'il joue un rôle de premier ordre dans l'étude du vocabulaire et de tout ce qui se rapporte à la civilisation de la France". Als men de kaart raadpleegt die aan deze studie is toegevoegd (het is de kaart „tailleur (d'habits)" van de *Atlas*), konstateert men dat de „kleermaker" tegenwoordig overal in Frankrijk *tailleur* wordt genoemd, behoudens enige verspreide, min of meer samenhangende gebieden, waar *couturier*, *sartre*, *parmentier*, *pelletier* en *cousandier* worden gebruikt. De Heer Thorn begint, met behulp van historiese gegevens, te bewijzen dat Lat. s a r t o r oorspronkelik zowel in Noord- als in Zuid-Frankrijk het gewone woord is geweest; dat het in Cantal bewaard is, staat zeker in verband met het feit dat deze streek door de natuur geïsoleerd is; in de Alpes Maritimes leeft het ook voort, en daaraan is de nabijheid van Italië niet vreemd; en eindelik staat de nabuurschap van Spanje in verband met het behoud van het woord in de Pyrénées-Orientales, evenals ook hier de afgeslotenheid van het land. Ook *parmentier* was vroeger veel verspreider; het kwam voor in Noord-Frankrijk. *Pelletier* herinnert aan de tijden waarin het bont een hoofdrol in de kleding speelde. *Couturier* eindelik was vroeger zeer algemeen in geheel Frankrijk. Hoe het komt, in verband met welke wijzigingen in de mode, dat telkens deze woorden door andere zijn vervangen, dat gaat de Heer Torn na met een delikate zorg die zijn studie zeer aantrekkelik en leerzaam maakt. Gaarne zou ik hier vele opmerkingen die hij in de loop van zijn onderzoek maakt overnemen. Ziehier althans éne ervan, die biezonder gelukkig is. Hoe komt het dat *couturier* ten slotte plaats heeft gemaakt voor *tailleur*? De schrijver brengt dit in verband met de vorming van het gild der „couturières", onder Lodewijk XVI; daar de kleermaaksters nooit het aanzien hebben gehad van de kleermakers — zij waren meestal „huisnaaisters" — kreeg *couturier*, naarmate de naaisters meer van zich deden spreken, een inferieure betekenis („huiskleermaker, versteller"), en vandaar dat een andere naam nodig werd.

Digitized by Google

In onze dagen komt de *couturier* echter weer op de voorgrond, omdat de dames die de mode volgen zich gaarne doen kleden door een kleermaker.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte² I, 2e Abtheil. Strassburg, Trübner. 1913. (Pr. M. 8).

Buitengewoon belangrijk is de tweede helft van dl. I, bedoeld als sleutel, voor zoover daaraan behoefte scheen te zijn, op den tekst der eerste helft (zie *Mus.* Aug./Sept. l.l.), waarin men dus o. a. de wetenschappelijke rechtvaardiging vindt van die opvattingen in de eerste helft voorgedragen, waarmede Beloch alleen staat.

Van de 31 monographieeën hier gegeven, handelt n°. 5 over de Pelasgen. Ed. Meyer (Forschungen I) had betoogd dat, behalve hun bestaan in Thessalië (p. 32) en op Kreta (p. 48), al wat de ouden over hen vertellen de vrucht is van combinatie berustende op misverstand. B. neemt ook Kreta weg, τ 175—177 signaleerende als een laat inschuifsel. En Meyer nam aan, dat terecht de ouden (Herodotos uitgezonderd) de niet-Grieksche bewoners van Lemnos en Imbros voor hetzelfde volk als de Italische Tyrrheniërs (Etruscen) hielden, slechts ten onrechte ze met de Pelasgiërs identificeerende. Maar Beloch toont aan dat ook de Tyrrheniërs op Lemnos en Imbros uit de lucht zijn gegrepen [1]). Dat in Arkadië Pelasgos als oermensch beschouwd werd en volgens Π 233 het volk der Sellen te Dodona den Pelasgischen Zeus vereerde, verklaart hij hieruit dat een stam die een naam heeft gehad 't zij gewijzigd 't zij ongewijzigd overgebleven in een der varianten: Pelasgiërs, Pelagoniërs, Paioniërs [2]), de eerste is geweest die uit het noorden Griekenland binnenkwam. Dat P 288 Larisa, dáár zonder twijfel als het Thessalische bedoeld maar niet aangeduid, als woonplaats van Pelasgos genoemd wordt, heeft z. i. gemaakt dat men in Argos, Kreta, elders, waar die plaatsnaam voorkwam, Pelasgen fantaseerde, 't gewaande verblijf van Pelasgiërs in Attika verklaart B. evenals M. door misduiding van het Pelargikon (den ooievaarsmuur) te Athene. — In n°. 6 wordt uiteengezet dat onder de vele namen door de Grieksche geleerden als volksnamen beschouwd, die oorspronkelijk namen van daimonen waren, ook sommige behooren die reeds vroeg aan bestaande volken gegeven zijn o. a. de namen Aithiopiërs, Phoinikiërs, Lykiërs. — No. 7 dient om aan te wijzen, dat aan of in de Aigaiische Zee nooit eene Phoinikische neerzetting is geweest, zelfs vóór het eind van den Mykeenschen tijd geen Phoinikische invoer bij de Grieken; en n°. 22, dat de Phoinikische kolonies op Afrika's kust niet ouder dan 't begin, die op Sicilië niet ouder dan 't eind der 8ste eeuw zullen zijn. — No. 8 bevat B.'s denkbeelden over de z.g. Dorische verhuizing. Stammen uit M. Griekenland, die het z.g. Dorische dialekt spraken, hebben reeds in de 17de eeuw het N. en O. van de Peloponnesos bezet; de naam Dorisch en Doriërs is in hun koloniën op de kust van Kl. Azie ontstaan en van daar op Argos en omstreken en Lakonië overgeslagen (dit laatste blijft mij problematisch voorkomen en daarmee in het geheel de juistheid van het betoog, overigens rijk aan treffende opmerkingen). — Lykurgos — zoo n°. 23 — was oorspronkelijk een zonnegod (stam luc) zoo als andere gewaande wetgevers bijv. Zaleukos (de zeer stralende) en Charondas (= Charon de veerman der onderwereld d. i. de zon), Drakon was een slangengod; op de Akropolis werd in het Erechtheion eene heilige slang onderhouden „nach dem ältesten Glauben ohne Zweifel eine Inkarnation des Gottes selbst". „Die Δράκοντοσ θέσμοι sind also nichts anderes als die Satzungen des Schlangengottes, den die Athener als Gründer ihres Staatswesens ansahen. — Van Perianders regeering — n°. 25 — is niet het middelste jaar ± 600, maar ± 550; eveneens moeten — n°. 31 — Alkaios, Sappho, Mimnermos ongeveer een halve eeuw later gesteld worden dan men doet; zoo ook Theognis die niet in 't Peloponnesische Megara geleefd heeft, maar in 't Sicilische. — De mislukte aanslag van Cylon — n°. 28 — heeft niet in 't midden der 7de eeuw plaats gehad, maar der 6de, lang na Solon, etteljke jaren na Peisistratos' eerste tyrannie. — Op Peisistratos — n°. 27 — is niet zooals Thucydides beweert Hippias gevolgd maar Hipparchos; eerst na diens vermoording is Hippias tyran geworden [1]).

Uit den rijken voorraad heb ik eenige grepen gedaan dat betreffende wat mij toescheen het meest algemeene belangstelling te kunnen trekken. Van de van af 3 tot 31 hoe interessant ook, uit plaatsgebrek niet besproken verhandelingen, laat ik kortheidshalve ook de opschriften weg, als op zich zelf niet genoeg zeggend om er ruimte aan af te staan. Maar uit 1 getit. „zur historischen Methode" en 2 „die neuere Forschung", wensch ik eenige staaltjes van B.'s doordringenden kijk op de dingen en zijn niemand en niets ontziende kritiek ten beste te geven. „Von der praehistorischen Zeit wussten nun freilich die Griechischen Historiker seit Hekataios ein farbenreiches Bild zu geben auf Grund der Heldensage, wie sie in den Epen erzählt war und eigener Kombinationen, die diese Sagen in ein pragmatisches Bild brachten, und dies System hat dem ganzen späterem Alterthum als Geschichte gegolten. Die Neueren sind dann auf diesem Wege weiter geschritten und haben auf dem von Hekataios gelegten Grunde lustig fort kombiniert." „Wer sich davon überzeugen will was solche Prekonstruktionen der Vorgeschichte auf Grund einer sagenhaften Ueberlieferung wert sind, braucht nur auf die Berichte mittelalterlichen Chroniken einen Blick zu werfen. Falls er dazu keine Zeit hat, findet er eine Blütenlese in Buckles geschichte der Zivilisation in England (I Kap. 6). Die Chronisten oder die Gewährsmänner denen sie folgten, combinirten

[1]) De identificatie der Lemniërs en Imbriërs met Tyrrheniërs beschouwt hij als een gevolg van hunne identificatie met Pelasgiërs. Het identificeeren van Pelasgiërs en Tyrrheniërs schrijft hij daaraan toe, dat men om hunne verdwijning uit Arkadie en Argos te verklaren ze maar naar Italië liet verhuisd zijn. Dat Pelasgiërs, uit Athene verdreven, naar Lemnos en Imbros waren gegaan, beschouwen en M. en B. als een bedenksel van Hekataios.

[2]) Beloch toont aan dat niets ons belet de historische Paioniërs en Pelagoniërs voor Grieken te houden.

[1]) Dit heeft ook mijn overleden broeder willen betoogen in zijn laatste *Mnemosyne*-artikel, dat hij niet verder heeft gebracht dan de inleiding.

Digitized by Google

ganz in der selben Weise wie ihre griechischen Vorgänger. Paris sollte nach Paris dem Sohne des Priamos benannt sein, die nach der Zerstörung von Troia dorthin geflohen sei; Troies galt wegen seines Namens als Gründung der Troier." „Wir haben keinen Grund uns diesen Männern gegen über auf das hohe Pferd zu setzen. Denn was Ottfried Müller und seine Nachfolger getrieben haben und noch treiben, ist um kein Haar besser, oder vielmehr es ist sehr viel schlimmer weil es im prunkenden Gewande der Gelehrsamkeit umherstolziert und sich für Wissenschaft ausgiebt." „Inzwischen aber war in England ein Werk erschienen das alle diese Deutschen Arbeiten" (van Böchb, Ottfr. Müller, E. Curtius, Droysen, Max Duncker) weit in den Schatten stellte, Droysens Hellenismus allein ausgenommen. Schon Niebuhr hatte in den jungen Georg Grote seinen Geistverwandten erkannt; er war ein Mann der im praktischen Leben stand." „Er erkannte die ganze Hohlheit der Bestrebungen Ottfr. Müllers aus den Mythen Geschichte destilliren zu wollen und zog darum eine scharfe Grenze zwischen der legendary Greece und der historischen Zeit." „Die geschichtliche Zeit bis Alexander wird in echt Englischer Breite behandelt, dann schrümpft die Darstellung zur kurzen Skizze ein, denn der Verfasser steht ganz unter dem Einfluss des Klassizismus. Dabei sind die Griechen für Grote im Grunde nichts weiter als verkleidete Engländer aus der Mitte des XIX Jahrhunderts; die Demokraten sind die Liberalen, die Oligarchen die Konservativen, und da der Verfasser zu den Liberalen gehörte haben die Griechischen Demokraten immer Recht, und die Oligarchen immer Unrecht." „Der Unterschied der philologischen von der historischen Behandlung der Geschichte kann etwa so definiert werden: Der Philologe glaubt was in den Quellen steht bis ihm bewiesen wird dasz es falsch ist, der Historiker glaubt es nur wenn ihm bewiesen wird dasz es richtig ist. Der Philologe erzählt nur was in den Quellen steht und in möglichst engem Anschlusz an diesen, der Historiker steht über seinem Material, er ergänzt die Lücken der Ueberlieferung durch Rückschlüsse, er sucht ferner stets von den Ereignissen zu den Ursachen empor zu steigen, wozu der Philologe als solcher ganz ausserstande ist." „Zwar nicht zu den philologischen Historikern, denn er hat nie Geschichte geschrieben, aber doch zu den Philologen welche die alte Geschichte als ein Feld der Philologie betrachten gehört Wilamowitz. Er steht noch heute siebzig Jahre nach Ottfr. Müllers Tode auf demselben Standpunkt wie dieser; aus den Mythen soll Geschichte gemacht werden. Von diesem Standpunkt aus hat er seinen Kommentar zu Euripides Herakles geschreben (2 Auflage Berlin 1895). Und in seinem Hauptwerk: Aristoteles und Athen (Berlin 1893) zeigt er einen durch nichts zu erschütternden Glauben in Aristoteles. Abgesehen davon ist aus beiden Büchern und namentlich dem Aristoteles viel zu lernen, was um so mehr hervorgehoben werden mag als der Verfasser sich hier auf ein Gebiet begeben hat das abseits von seinem eigentlichen Arbeitsfeld liegt. Um so bahnbrechender hat er auf diesem gewirkt, durch das was er positiv geleistet hat, wie durch seine Irrtümer."

Arnhem. Matthée Valeton.

Ch. Bratli, Philippe II, roi d'Espagne. Etude sur sa vie et son caractère. Nouvelle édition, revue et augmentée par l'auteur. Avec une préface du *comte Baguenault de Puchesse.* Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 7.50).

Dit boek is het werk van een Deensch geleerde, vertaald in het Fransch en ingeleid door Graaf Baguenault de Puchesse, correspondent van het Instituut. Het is, naar de auteur in de voorrede mededeelt, de vrucht van lange jaren studie en historisch onderzoek. De litteratuur over de tweede helft der zestiende eeuw is den schrijver in het algemeen bekend; hoewel hij van zijn oorspronkelijk voornemen om een volledige bibliographie te geven heeft moeten afzien, toont hij toch een zeer groote belezenheid. Alleen is de Nederlandsche litteratuur in zijn mars wat schraal vertegenwoordigd; van Fruin b.v. vind ik alleen de uitgave der annalen van Dusseldorp genoemd; noch Bakhuizen van den Brink noch P. L. Muller vind ik in de bibliographie; zij deelen deze eer trouwens met niemand minder dan Pirenne. Indrukwekkend is ook de lijst van de archieven en bibliotheken, waarin de auteur heeft gewerkt; wij vinden daar genoemd Madrid, Simancas, het Escurial, Rome, Napels, Florence, Venetië, Milaan, Turijn, Parijs en Kopenhagen; maar alweer missen wij Den Haag en zelfs Brussel, waar toch ook nog wel een en ander over de regeering van Philips II zal te vinden zijn, zou men zoo zeggen.

Maar men zal mij tegenwerpen, dat de heer Bratli niet de regeering, maar het leven en het karakter van Philips II heeft willen beschrijven. Volkomen juist, maar dan rijst dadelijk de vraag, hoe het eene van het andere kan worden gescheiden. Inderdaad is dat niet mogelijk; juist de scheiding te hebben gewild en beproefd, is de hoofdfout van dit overigens sympathieke boek. Een gevolg van deze principieele hoofdfout is een tweede methodische fout. Wat is historisch de vraag, die hier moet worden gesteld? Niet, hoe was het karakter van Philips II, en nog veel minder, hoe wordt dat karakter beschreven door de tijdgenooten, maar hoe openbaart het zich in de daden van den Koning. Al verder, hoe moeten deze daden worden verklaard, aan den eenen kant uit het karakter van den Koning, aan den anderen uit de omstandigheden, waaronder hij handelde, de invloeden, die op hem werkten, de gegevens, die tot zijn beschikking stonden, het milieu, waaronder hij leefde, en zooveel meer. Zoo opgevat, is de geschiedenis van Philips' regeering en van zijn persoonlijkheid niet te scheiden.

Een gevolg van den m.i. verkeerden opzet is dan ook, dat het boek van den heer Bratli, wat pompeus aangekondigd, toch tegenvalt. Wanneer wij het resultaat overzien van dezen inderdaad reusachtigen en zeer respectabelen arbeid, dan is dat toch wat teleurstellend. Want wat wij hier lezen, doet ons toch niet geheel onbekend en evenmin verrassend aan. Althans in Nederland is de tijd voorbij (of nog niet geheel?), dat men sprak van de snoode Spanjaarden, den bloeddorstigen Alva, den arglistigen Parma, den huichelachtigen Philips. Dat is de stijl van Helmers' Hollandsche Natie, van Klijn's Montigni, van Hofdijk's Worstelstrijd, Triomf der Piraten, ja wat niet al. Maar de Nederlandsche

Digitized by Google

historiographie is daar reeds lang overheen; reeds Wagenaar gaf hier blijk van objectiviteit. Het doet ons dus volstrekt niet vreemd aan, wanneer Philips wordt beschreven als een hartelijk en liefhebbend huisvader, als een nauwgezet regeerder, als een onvermoeid werker, als een mild beschermer van kunst en wetenschap, als een vroom en devoot Christen, in een woord als een voortreffelijk nationaal Spaansch koning. Ook stemmen wij onmiddelijk met den heer Bratli in, wanneer hij onze sympathie voor een Koning vraagt, die zijn leven heeft gewijd aan de hoogste geestelijke belangen en goederen, die voor hem bestonden; inderdaad was wat hij voorstond, voor hem de zaak Gods; door zijn toewijding aan het hoogste, verkrijgt zijn persoon stellig wijding.

Maar dat is ten slotte de vraag niet. Niet wat Philips II bedoelde en wilde is beslissend voor ons oordeel over zijn historische figuur, maar wat hij bereikte en tot stand bracht. En van deze zijde bezien, is stellig 's Konings leven en bedrijf als mislukt te beschouwen. Wij behoeven dat niet uitvoerig toe te lichten; het feit is apert. En ook van die zijde zou de heer Bratli goed hebben gedaan de zaak eens te beschouwen; alleen met de goede bedoelingen komt men er in de geschiedenis niet.

Maar toch hebben wij het boek met belangstelling gelezen; ten slotte is er een uitgebreide, belangwekkende stof in verwerkt. Het werk is in drie, niet zeer hecht samenhangende gedeelten verdeeld. Het eerste deel, voor ons het belangwekkendste, geeft een overzicht van de historische litteratuur over Philips II. Hier zien wij duidelijk, hoe zich langzamerhand heeft gevormd wat wij de Philips-legende zouden willen noemen. Dat begint met de Apologie van den Prins van Oranje, die hier litterair met zwarte kunst werkt, en dat eindigt met Motley en Forneron, wier berichten over den persoon en het karakter van den Koning voor een groot deel teruggaan op de genoemde Apologie, op Brantôme, Leti en dergelijke onzuivere bronnen. Dat in het licht te hebben gesteld is een verdienste van den heer Bratli.

Het tweede gedeelte hangt onderling en met het voorafgaande vrij los samen; het heeft dan ook geen algemeenen titel. In drie hoofdstukken beschrijft de heer Bratli den binnenlandschen toestand van Spanje omstreeks het midden der zestiende eeuw, dan den mensch en den Koning Philips II, eindelijk het resultaat van zijn regeering in Spanje. In dat laatste hoofdstuk is de schrijver wat al te optimistisch, wijl eenzijdig. „Ceque l'Espagne doit à Philippe" is volgens hem de godsdienstige eenheid, de staatkundige eenheid, ten slotte den nationalen staat. Dat alles is zeker volkomen juist; maar even juist is het, dat deze eene, nationale staat gewonnen was door de onderdrukking van juist de beste elementen der maatschappij, dat Spanje dat op zichzelf uitnemende resultaat had verkregen door een sterke uitputting op economisch gebied, een belangrijke politieke terugzetting, ten slotte een duidelijk zichtbaren geestelijken teruggang. Ook dat dankt Spanje aan Philips II; maar daarover vindt men in het boek van den heer Bratli zeer weinig. In zijn derde gedeelte geeft hij dan nog uitvoerige aanteekeningen, een aantal inedita, meestal uit Italiaansche archieven, waaronder gewichtige, eindelijk een dankbaar te aanvaarden bibliographie. Teekenen wij ten slotte aan, dat het boek met een zevental afbeeldingen smaakvol is verlucht.

Een boek dus, dat allerlei belangrijks bevat, maar dat niet geheel voldoet aan de opgewekte verwachtingen en ook niet aan de billijke wenschen van onzen tijd.

Amsterdam. H. Brugmans.

Raden Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn. Bijdrage ter kenschetsing van de Javaansche geschiedschrijving. Haarlem, Joh. Enschedé en Zonen. 1913. (Leidsche diss.)

Dit proefschrift bevat de resultaten van onderzoekingen in verband met en naar aanleiding van een Javaansch geschiedboek, dat de geschiedenis van de voormalige vorsten van Bantĕn (vulgo Bantam) tot op den tijd van den kroniekschrijver bedoelt te geven. „Om twee redenen" — aldus motiveert de schrijver in de Inleiding zijne keuze van dit werk als object van speciale bestudeering — „is deze kroniek in historisch en historiographisch opzicht merkwaardig. Ze is toch de oudste ons bekende Javaansche kroniek" (hoewel betrekkelijk recente gebeurtenissen behandelende) „en ze bevat, al handelt ze natuurlijk grootendeels over de locale geschiedenis van Bantĕn, ook overleveringen omtrent de oudere geschiedenis en het tijdperk van het Mohammedaansch worden van Java, die soms afwijken van wat daaromtrent in andere" (de Midden-Javaansche) „kronieken te vinden is." Uit tien door den schrijver geraadpleegde handschriften bleek, dat die kroniek ons in drie redacties bekend is, waarvan de oudste, die slechts in onvolledige handschriften bewaard is gebleven, uit 1662/63 dateert. De schrijver stelt de onderlinge verhouding dier redacties vast en karakteriseert den vorm van het geschrift, t. w. een tweegesprek, waarbij de eene persoon aan een ander de geschiedenis van Bantĕn tot op hun tijd verhaalt. Daarop geeft de schrijver (in Hoofdstuk I) uitvoerig den inhoud weer, ingedeeld in drie afdeelingen: eene inleiding, die de aanleiding tot het ontstaan van het werk vertelt; een eerste gedeelte, dat allerlei min of meer legendarische overleveringen omtrent andere streken van Java geeft; en een tweede gedeelte, dat de geschiedenis van Bantĕn verhaalt. Deze laatste afdeeling neemt de schrijver dan in Hoofdstuk II nader in beschouwing.

Eerst tracht hij door eene vergelijking van Portugeesche gegevens met Inlandsche tradities den stichter van het Bantĕnsche rijk vast te stellen. Hij komt tot de conclusie, die uitvoerig toegelicht wordt, dat niet, gelijk de gangbare traditie opgeeft en ook door Europeesche schrijvers over Java veelal werd aangenomen, Hasanoeddin als zoodanig beschouwd moet worden, maar diens vader, de te Tjirebon (vulgo Cheribon) begraven en geëerde heilige, wiens waren naam we niet zeker weten, doch die algemeen bekend staat onder den bijnaam Soenan Goenoeng Djati, de heilige van den Djati-berg, en welken hij identificeert met den uit de Portugeesche bronnen bekenden Faletehan. De schrijver is evenwel zich bewust van het historisch weinig deugdelijke materiaal, waarmee hij moest werken, en

Digitized by Google

draagt zijn uitkomst dan ook slechts als eene gissing voor (p. 110). Als een voorloopig resultaat is ze echter wel te aanvaarden.

Daarna volgt de schrijver in hetzelfde Hoofdstuk II de Sadjarah Bantĕn verder op den voet, doch niet zóó of hij maakt, waar er aanleiding toe bestaat, ook niet onbelangrijke excursies. Zoo betoogt hij, dat een Lampoengsche koperen plaat, die de geschiedenis der onderwerping van Lampoeng aan Bantĕn en het daarbij gesloten verdrag zou bevatten, een onecht stuk is uit een veel lateren tijd (p. 119 – 130). Het stichtings-jaar van de hoofdplaats van het Padjadjaransche rijk wordt met de hulp van de Batoetoelis-inscriptie, Portugeesche gegevens en plaatsen in het Middeljavaansche geschiedboek — de Pararaton — en in een oud-soendaneesch geschrift vastgesteld (p. 139 – 144). Waar nà de komst en de vestiging der Nederlanders op Java de Europeesche — in casu Hollandsche — bronnen talrijker en meer betrouwbaar worden, werd de taak van den schrijver lichter en kon hij zich bepalen tot het controleeren en terechtzetten van de mededeelingen der Sadjarah Bantĕn.

In Hoofdstuk III geeft de schrijver „aanteekeningen op het legendarische gedeelte der Sadjarah Bantĕn". Hij begint met andere Javaansche geschiedboeken, die gelijksoortige overleveringen bevatten als die, welke in de Sadjarah Bantĕn voorkomen, te bespreken. Zoo behandelt hij o. a. vrij uitvoerig de verscheidene onder den naam van Babad Tanah Djawi bekende kronieken, daarmee op degelijke wijze aanvullende de opmerkingen, welke Dr. Brandes in diens uitgave der Pararaton over die B. T. Dj. plaatste. Aan de hand van de daarin voorkomende voorspellingen post eventum, waarvan hij de waarde in het licht stelt, en eenige Inlandsche en Hollandsche gegevens, traceert hij de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling dier babads, die, naar hij betoogt, zich tot twee hoofdgroepen laten terugbrengen. Na de bronnen van het vergelijkingsmateriaal besproken te hebben, gaat de schrijver over tot de vergelijking der verschillende overleveringen. In een „Besluit" worden in het kort de resultaten in het voorgaande hoofdstuk geresumeerd, voorts de heterogene bestanddeelen van sommige overleveringen uit elkaar gehaald en wordt ten slotte op parallellen tusschen de Javaansche en Middeleeuwsche geschiedschrijving in Europa gewezen. Bijlagen geven critisch bewerkte specimina uit de drie redacties van de Sadjarah Bantĕn, terwijl een index het gebruik van het boek vergemakkelijkt, dat veel en velerlei bevat.

Mogen de eerste twee hoofdstukken uit den aard der stof bewerkt zijn, zooals men van ieder intelligent, accuraat en goed onderlegd persoon, die deze letteren als studie-richting heeft gekozen, zou mogen verwachten, het derde hoofdstuk stelt de talenten en begaafdheden van den auteur veel beter in het licht, waarbij vooral de groote degelijkheid, belezenheid en de algeheele meesterschap over het feiten-materiaal onvoorwaardelijk vallen te prijzen. Van critiek op zijne (Europeesche) voorgangers heeft de schrijver zich zeer terecht, niet onthouden, al zou men kunnen meenen, dat zijne bewoordingen, in aanmerking genomen alle de omstandigheden, waaronder die voorgangers soms moesten werken, hier en daar iets welwillender hadden kunnen zijn, en de apprecieering voor den arbeid dergenen, die toch den weg hebben gebaand (voor alle volgende beoefenaars) soms een nuance warmer had gekund. Intusschen zou men verkeerd doen den sympathieken en uiterst bescheiden schrijver hiervan een verwijt te willen maken.

Uit het werk van Dr. Hoesein blijkt overigens weer ten duidelijkste hoeveel er op het gebied van historie, taalkunde, folklore e. v. a. m. van Java en omliggende eilanden nog valt te studeeren en dat ieder waarlijk belangstellende bij de beoefening der Indische letteren veel ruimer keuze van stof heeft, en veel meer gelegenheid om zich te ontplooien, dan door de studie der klassieke of Nederlandsche letteren, hoe interressant op zich zelve ook. Het kan dan ook ten stelligste worden aanbevolen aan hen, die niet tegen de moeite der voorbereidende taalstudiën opzien, bij het doen hunner keuze van studieveld, ook de Indische letteren binnen hunne beoordeelings-sfeer te trekken en na te gaan of daarin, behalve een behoorlijke toekomst, niet meer bevrediging voor studielust en werkkracht te vinden ware, dan in de andere, meer gebruikelijke „letteren" of „de rechten", die thans veelal maar worden gekozen, zonder zich van andere mogelijkheden voldoende rekenschap te hebben gegeven.

Weltevreden. Dr. D. A. Rinkes.

E. Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, hrg. von R. Wünsch u. L. Deubner. VI Bd.). Giessen, Töpelmann. 1910. (Pr. M. 8.50).

Na een „Vorwort" p. VII, een „Inhaltsverzeichnis" p. IX – XII, een „Einleitung" p. 1 vlg. behandelt het eerste deel de „Liebesvereinigung zwischen Gott und Mensch" p. 3 – 25, de „Befleckung durch geschlechtlichen Verkehr" p. 25 – 42, de „Ἁγνεία" p. 42 – 54, de „Wirkung der Keuschheit" p. 54 – 64, het tweede deel „Die Mittler zwischen den Menschen und Göttern" p. 65 – 75, „Keuschheitsvorschriften bei den Griechen und Römern" p. 75 – 154, „Keuschheitsfristen" p. 155 – 162, „Jungfräuliche Göttinnen" p. 162 – 206, „Kultische Keuschheit in der römischen Religion" p. 206 – 221, het derde deel „Die geschichtliche Entwicklung der kultischen Keuschheit" p. 222 – 238, Anhang 1 „Die Myrte" p. 239 – 242, Anhang 2 „Vergewaltigung einer Göttin", p. 242. Het „Register" beslaat p. 243 – 250.

Deze studie, die ook vele belangrijke parallellen uit de ethnologie bevat, bijv. p. 59 vlgg., is van groote waarde, ook al kan men zich met den betoogtrant en de opvattingen van den schrijver niet altijd vereenigen. Zoo stemt bijv. de conclusie p. 6 vlg. met de voorafgaande gegevens niet geheel overeen, en is zeer zeker de „Liebesvereinigung zwischen Gott und Mensch" geenszins de „Hauptgrund kultischer Keuschheit" p. 105. In zijn geschiedkundig overzicht toont Fehrle, afgezien nog van andere gebreken, zich tegenover de „Mystik" p. 230 vlgg. en meer nog tegenover het Christendom, dat hij blijkbaar uit het gezichtspunt van Nietzsche beschouwt, onbillijk, p. 236 vlgg.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Digitized by Google

A. von den Velden, Registres de l'Eglise réformée néerlandaise de Frankenthal au Palatinat 1565-1689. II, Registre des Mariages. Tables. (Soc. de l'Hist. du Protest. belge). Bruxelles, Libr. Evang. 1913. (Pr. fr. 5).

Na wat ik vroeger in dit maandblad (Jrg. XX n⁰ 9) aangaande het eerste deel dezer uitgave heb gezegd, aangaande de publicatie van het Doopregister, kan ik ten aanzien van dit tweede zeker wel met een heel enkel woord volstaan. Het zij genoeg te verklaren dat het destijds gevelde gunstige oordeel door deze bewerking van het huwelijksboek geen enkele wijziging behoeft te ondergaan, en dat door een paar nauwkeurige indices het den toekomstigen gebruikers van het werk nu uiterst gemakkelijk is gemaakt zich van deze genealogische goudmijn te bedienen.

Maarssen. A. A. van Schelven.

Lettres inédites de John Locke publiées par **M. H. Ollion avec la collaboration de M. le prof. Dr. T. J. de Boer.** La Haye, Martinus Nijhoff. 1912. (Pr. *f* 7.50).

Deze brieven zijn gericht aan Nicolas Thoynard, Philips van Limborch en Edward Clarke, en geschreven in het Fransch, in het Latijn — of in een allermerkwaardigst mengsel van Fransch en Latijn — en in het Engelsch.

Het grootste deel (148 blz.) van het 253 groote, vrij compres gedrukte bladzijden bevattende boek wordt ingenomen door de brieven aan Thoynard, een geleerde van grooten naam, met wien Locke gedurende zijn verblijf in Frankrijk (1675—1679) kennis had gemaakt en vriendschap had gesloten.

We zien uit die brieven, dat Locke, als zoo velen zijner tijdgenooten, was een man met zeer algemeenen belangstelling. Hij was, zooals we weten, jaren lang geneesheer in het huis van den graaf van Shaftesbury en later opvoeder van diens zoon. Maar niet alleen tot geneeskunde en paedagogie bepaalde zich zijn belangstelling; ze strekte zich ook uit tot theologie, vooral exegese van den bijbel en godsdienstgeschiedenis, tot oudheidkunde en natuurlijke historie, tot geographie en ethnologie, ja zelfs tot een aantal technologische en industrieele kwestie. Dit alles wisten we trouwens reeds van elders.

We zien er verder uit, dat Locke, evenals Thoynard en naar het schijnt, meerdere der tot diens kring behoorende geleerden, was een hardnekkig coelibatair, die zich in zijn brieven allerlei aardigheden veroorloofde over de vrouwen en over het huwelijk.

Maar van belangstelling in de wijsbegeerte blijkt zoo goed als niets. Een paar grappen over de Cartesianen en over de Peripatetici, een eenigszins ironisch oordeel over Bernier, een philosoof, dien èn Locke èn Thoynard persoonlijk kenden; en dan eindelijk, aan het slot der correspondentie bijna, in 1698, een paar maal een korte vermelding van de *Essay*, zonder dat er iets van eenig belang over gezegd wordt.

Ziedaar alles.

Noch het belang der wijsbegeerte, noch dat van de geschiedenis der wijsbegeerte rechtvaardigt dus het-met-drukinkt-zwart-maken van zooveel witte bladzijden.

Of deze brieven dan zijn van algemeen historisch belang; zoodat men daarmee hun uitgave kan verdedigen?

Ik twijfel er sterk aan.

Er komen zeker wel aardige dingen in voor. Maar deze worden toch gewoonlijk eerst aardig door de aanteekeningen van den heer Ollion; waaruit blijkt, dat ze ook van elders bekend zijn, en beter bekend dan uit de brieven van Locke.

De heer Ollion zelf tracht dan ook zijn uitgave op andere gronden te verdedigen.

„Indien men", zegt hij, „zooals Bergson meent, een wijsbegeerte moest karakteriseeren door de intuïtie, waaruit ze ontstaan is, dan zou men het wezenlijke van de gedachte van Locke niet moeten zoeken in zijn stellingen over den oorsprong der „ideas", maar in de methode, die de *Essay* naast honderd andere onderwerpen uiteenzet, en waarvan heel het leven, heel de correspondentie van den wijsgeer ons de toepassing doen zien. Uit dit oogpunt beschouwd, schijnt deze correspondentie, waarin zoo weinig sprake is van wijsbegeerte, de aanvulling te zijn van de *Essay*, de praktijk, die toegevoegd wordt aan de theorie, terwijl ze ons te gelijk helpt om het voornaamste doel van het werk te leeren kennen".

Het is niet onaardig gezegd, maar — afgezien hiervan, dat de geciteerde meening van Bergson volmaakt onjuist is — ik heb bij de lezing der brieven niet kunnen merken, dat ze bevatten de praktische toepassing eener bepaalde methode. De overgroote meerderheid er van zou geschreven kunnen zijn door iemand, die in de philosophie en in de wetenschap een geheel andere methode wilde toepassen dan Locke. Zeker, Locke blijkt een man van veelzijdige belangstelling, hier en daar een man van belangstelling ook en vooral in feiten. Hij is b. v. ongeneigd een theorie van Thoynard over de declinatie van de magneetnaald aan te nemen, omdat deze zelf een negatieve instantie vermeldt, die haar weerlegt; en hij dringt aan op voortgezette waarneming. En hij zegt van Bernier, die een reis gedaan had in het Oosten en een boek geschreven over de wijsbegeerte van Gassendi: „hoewel ik hem met voordeel en genoegen hoorde disputeeren onder philosophen, zou ik toch, als het geoorloofd is het te zeggen, liever willen dat hij ons inlichtte over de zeden en lotgevallen der Oostersche volken en over de door hem waargenomen zaken".

Maar tusschen de aanwezigheid van dergelijke trekjes in een uitvoerige correspondentie, als deze, en het recht tot de bewering, dat deze correspondentie bevat de praktische toepassing van een elders theoretisch uiteengezette methode, is de afstand nog *zeer* groot.

Ik kan dus niet inzien, dat de door den heer Ollion aangevoerde reden voldoende is om de publicatie in extenso der omvangrijke brieven aan Thoynard te rechtvaardigen.

Van de in de derde plaats opgenomen brieven aan Clarke, kan men hetzelfde zeggen. Ze zijn zelfs misschien nog iets onbelangrijker dan die aan Thoynard.

Met de brieven aan van Limborch, Remonstrantsch professor in de theologie te Amsterdam, staat het gedeeltelijk anders.

Digitized by Google

De heer Ollion vermeldt er tachtig, waarschijnlijk zoo goed als alle, die er zijn.

Hiervan is meer dan de helft reeds vroeger gepubliceerd, maar bij deze publicatie werd weggelaten, wat onbelangrijk scheen.

Dit is meestal een verzoek van Locke aan Limborch om z'n vrouw en kinderen en hun gemeenschappelijke Amsterdamsche vrienden van hem te groeten.

We leeren hieruit, dat Locke een zeer complimenteus briefschrijver was; hetgeen we reeds van elders met voldoende zekerheid wisten.

Slechts zelden is het iets anders, b. v. het verzoek om voor hem „in een klein winkeltie in de warmoes straat" een riem te koopen van het papier, waarop de gezonden brief geschreven is, omdat hij te Utrecht zulk mooi papier niet kan krijgen; of een vraag naar het soort van galappels en vitriool, waarvan Limborch de mooie zwarte inkt maakt, waarmee hij zijn brieven schrijft.

En slechts bij hooge uitzondering is het iets van eenig belang; in n°. 57 iets over geloofsvervolging en in n°. 58 een vraag naar de wijze, waarop Limborch een Amsterdamsch meisje van goéde familie, dat van plan was Joodsch te worden, van dat plan heeft teruggebracht. Deze vraag werd door Limborch in zijn volgenden brief — o. a. gepubliceerd in Lord King's „Life of Locke" — uitvoerig beantwoord.

Al deze, vroeger als onbelangrijk weggelaten, brokstukjes — ik spreek nu natuurlijk niet van de twee genoemde uitzonderingen — worden nu door den heer Ollion volledig gepubliceerd. Welk nut dit heeft, begrijp ik niet.

Van de overblijvende brieven, een kleine veertig, is het groote meerendeel even onbelangrijk.

Dat Locke een knecht zendt om boeken te halen, die Limborch hem beloofd heeft; dat hij wacht op het smelten van het ijs om met de trekschuit van Amsterdam naar Utrecht te gaan; dat hij Limborch de keus laat om òf een bezoek van hem te ontvangen òf hem een bezoek te brengen; deze en dergelijke zaken laten ons volmaakt onverschillig.

Zeer matige belangstelling hebben we verder hiervoor, dat Locke een zóó groot liefhebber van thee was, dat hij Limborch verzocht een pond goede thee voor hem te koopen, al moest het ƒ40 kosten. De heele brief, waarin dit staat, is vol van dit pond thee.

Misschien is daarbij van eenig historisch belang het feit, dat de thee moest worden toevertrouwd aan de hoede van den secretaris van het Engelsch gezantschap, die naar zijn land terugkeerde, omdat ze anders, volgens de meening van Locke, misschien niet in Engeland mocht worden ingevoerd. Het was, dunkt me, de taak van den commentator geweest ons daaromtrent in te lichten, of anders, om ons in kennis te stellen van zijn onwetendheid in dit opzicht.

Toch zijn er enkele onder de tot nu toe onuitgegeven brieven van Locke aan Limborch niet onbelangrijk; niet onbelangrijk voor de geschiedenis der geloofsvervolging en der verdraagzaamheid; en één zelfs, niet onbelangrijk voor de geschiedenis der wijsbegeerte. Deze laatste komt zoo aanstonds nog ter sprake. Eerst het volgende.

De heer Ollion deelt ons mede, dat onze landgenoot Dr. T. J. de Boer de schrijver is van het voorbericht voor de uitgave dezer brieven — van een „notice sur Philippe de Limborch" — en van de verklarende aanmerkingen er bij; en dat hij bovendien den tekst der brieven vergeleken heeft met de origineele handschriften er van in het archief der Remonstrantsche bibliotheek te Amsterdam.

De heer de Boer heeft zich met groote toewijding van die taak gekweten. Hij heeft een goede, hoewel voor het doel wat uitvoerige, voorrede voor de brieven geschreven; hij heeft uit de registers opgespoord een aantal data van geboorte, doop, huwelijk en overlijden der verschillende personen, wier namen in de brieven genoemd worden; en hij heeft bovendien bij het vergelijken der brieven van Locke met de origineelen in het archief der Remonstrantsche bibliotheek en bij het doorlezen van de daar insgelijks bewaarde copieën der brieven van Limborch aan Locke — beide waarschijnlijk òf door Limborch òf door zijn erfgenamen aan dit archief afgestaan — een paar dingen gevonden, die wel de moeite van het vermelden waard zijn.

Het eerste hiervan is het volgende:

Eén der burgemeesters van Amsterdam, Joh. Hudde, een wiskundige en natuurkundige van eenige beteekenis en, wat zijn philosophie betreft, een Cartesiaan, vraagt Limborch naar de argumenten van Locke voor de eenheid van God, een vraag, waarmee men zich toen ter tijd veel bezig hield. Limborch brengt de vraag aan Locke over en ontvangt van dezen antwoord dato 21 Febr. 1698. Een argument van Locke in dit antwoord was ontleend aan de alomtegenwoordigheid van God en ging dus uit van de leer, dat de Godheid uitgebreidheid had. Limborch geeft Locke in overweging dit argument, dat een Cartesiaan aanstoot moet geven en dus niet zal overtuigen, weg te laten. Locke luistert naar dien raad en zendt hem een nieuwen brief, gedateerd 2 April 1698, geheel overeenkomende met dien van 21 Febr. behalve hierin, dat het argument, ontleend aan de alomtegenwoordigheid, was weggelaten Gepubliceerd was tot nu toe alleen de brief van 2 April.

Steunende hierop heeft Dr. Georg Geil, zooals de heer de Boer zegt, in zijn boek „Ueber die Abhängigkeit Lockes von Descartes" Locke kunnen behandelen als een nagenoeg zuiver Cartesiaan.

Nu vind ik dit, ook afgezien van deze correspondentie, vrij gewaagd van Dr. Georg Geil; maar door deze correspondentie wordt hij ongetwijfeld nog duidelijker en nog beslister in het ongelijk gesteld.

Nog een kleinigheit heeft de heer de Boer gevonden in het archief der Remonstrantsche bibliotheek: een bevestiging van iets, dat sedert eenige jaren reeds van elders bekend was. Uit een brief van Limborch aan Locke van 12 Sept. 1698 volgt nl., dat Limborch wist, dat de brieven 39—41 van Spinoza, waarin deze — als op andere plaatsen in zijn werken — zijn redeneering over de eenheid van God had gegeven, gericht waren aan den zooeven genoemden Joh. Hudde. Vroeger onderstelde men nl. dat ze waren geadresseerd aan Christiaan Huygens.

Een andere zaak, die de heer de Boer gevonden heeft

Digitized by Google

in het archief der Remonstrantsche bibliotheek, vermeldt hij slechts zeer ter loops. Ik vestig er de aandacht op, omdat ze niet zonder belang is voor de kennis van het karakter van Limborch. En omdat de geheele geschiedenis dezer zaak ons tevens een kijkje geeft op het karakter van Locke.

De geschiedenis is de volgende.

De eerste brief van Locke „over de verdraagzaamheid" was in 1689 anoniem verschenen te Gouda, in het Latijn, nadat Locke in 1688 reeds naar Engeland was teruggekeerd. De naam van den schrijver was aan niemand bekend behalve aan Limborch. Door een samenloop van omstandigheden, die hem werkelijk ten deele verontschuldigen, verklapt deze dit geheim aan Dr. Guenellon, den oudsten vriend van Locke te Amsterdam, bij gelegenheid van een bezoek, dat deze, vergezeld door zijn schoonvader, hem bracht om hem over de zaak te ondervragen. Hij schrijft daarover 25 April 1690 vrij uitvoerig aan Locke, eenigszins den nadruk leggende op de omstandigheden, die hem verontschuldigden. En hij ontvangt van dezen, den complimenteusen briefschrijver, een vinnig briefje terug, gedateerd 2 Mei 1690, waarin hij hem een onbarmhartig standje maakt. „Indien *gij* een zoodanig geheim aan *mij* toevertrouwd had," zoo schrijft hij, „dan *zou ik* dat onder *geen* omstandigheid, welke ook, noch aan een verwant, noch aan een vriend, noch aan iemand anders hebben verklapt."

Ja — *ik zou*...; dat is te gelijk onverstandig en in strijd met zijn eigen philosophie, waardoor hij immers had moeten weten — *goed* weten, bedoel ik — dat men ook zijn eigen karakter slechts door waarneming leert kennen, en te gelijk van een zekere eigengerechtigheid, die hem zou doen verdienen behoord te hebben tot die steile Calvinistenn, van wie hij zoo'n afkeer had.

Zeker; hij had zich te beklagen over Limborch; deze had zich zwak getoond; en hij mocht hem dit wel laten voelen; diens brief bewees reeds, dàt hij het voelde. Maar het doet, in verband met de overvloedige warme vriendschapsbetuigingen in zijn overige brieven, toch onaangenaam aan, dat hij de pijn, veroorzaakt door zijn standje, aan het slot van zijn brief niet heeft verzacht door enkele vriendschappelijke woorden. Hij teekent zich ten slotte niet, zooals hij gewoon was, „tui amantissimus", maar „tui observantissimus".

Beide brieven, zoowel die van Limborch als die van Locke zijn gepubliceerd in Lord King's „Life of Locke", en ze verdienen dit om hun belang voor de kennis van beider karakter zeker ten volle. Die van Locke is bovendien, zooals de heer de Boer ons meedeelt, afgedrukt in Fox Bourne's „Life of John Locke". Of ook die van Limborch daarin is opgenomen, zegt hij niet. En ik heb geen exemplaar van dat werk ter mijner beschikking om het na te zien.

Nu heeft de heer de Boer in het archief der Remonstrantsche bibliotheek gevonden, dat daarin èn de copie van den brief van Limborch èn de brief van Locke ontbreken, d. w. z. dat Limborch ze vernietigd heeft. Hij vermeldt dit zonder eenigen commentaar. Het was, dunkt me, wenschelijk geweest met enkele woorden te wijzen op het belang van dat ontbreken voor onze kennis van het karakter van Limborch. Hij zou dan gedwongen geweest zijn ook te spreken over den brief van Locke, de oorzaak van dat ontbreken, en als van zelf ook het belang daarvan voor onze kennis van diens karakter hebben doen uitkomen. Nu leest de lezer, die niet vooraf reeds van alles op de hoogte is, over de korte aanteekening heen, alsof ze onbelangrijk was; vooral ook, omdat uit niets in het nu gepubliceerde boekdeel blijkt, waarop ze eigenlijk betrekking heeft.

Vat ik ten slotte mijn oordeel over de publicatie der drie groepen brieven samen, dan kom ik tot dit resultaat: De belangrijkheid der stof rechtvaardigt niet de uitgave van een boek van 258 bladzijden. Die stof bevat echter wel zooveel belangrijks, dat men er een goed tijdschriftartikel van had kunnen maken. De enkele belangrijke brieven van Locke aan Limborch en de ontdekkingen van den heer de Boer in het archief der Remonstrantsche Bibliotheek zouden van dit tijdschriftartikel verreweg het grootste en het belangrijkste deel hebben uitgemaakt.

Het zou onbillijk zijn alleen op den heer Ollion de schuld te doen drukken van een publicatie, waarbij zoo groote wanverhouding bestaat tusschen omvang en belangrijkheid. Ook de tijd, waarin wij leven, moet daarvan, naar het mij voorkomt, een groot deel dragen. De heer Ollion toont zich, door die wanverhouding niet te zien, een echten zoon van onzen „historischen" tijd.

Naar aanleiding hiervan ten slotte één opmerking.

Op aansporing van Locke bracht diens vriend Furly aan Limborch een manuscript, bevattende „authentica monumenta" over de handelingen der Inquisitie. De bedoeling was, dat Limborch — zooals hij werkelijk gedaan heeft — ze zou opnemen in zijn „Historia Inquisitionis". „Ik" — zoo schrijft Locke hem — „*ik* en indien ik me niet bedrieg, met mij allen, die de waarheid liefhebben, zouden de voorkeur geven aan dergelijke onopgesmukte verhalen, uit de bronnen zelf geput, boven de geschiedkundige bloempjes, die wel den schrijver sieren, maar den lezer misleiden en op een dwaalspoor brengen."

Er is weinig twijfel aan, dat men zich in Locke's tijd werkelijk te weinig bekommerde om „dergelijke onopgesmukte verhalen, uit de bronnen zelf geput", ook als ze belangrijk waren voor onze kennis der waarheid. Maar in onzen tijd is men, ten gevolge van een menschelijke eigenaardigheid, die reeds Horatius kende en waarop Hegel zijn geheele systeem heeft gebouwd, in de tegenovergestelde dwaling vervallen en houdt, naar het schijnt, alle „onopgesmukte verhalen, uit de bronnen zelf geput," voor belangrijk, voor belangrijk genoeg in ieder geval om ze in extenso te doen afdrukken.

Van deze, in onzen tijd algemeen verspreide dwaling is de heer Ollion het slachtoffer geworden.

Oegstgeest. D. G. Jelgersma.

G. Jacob, Die Herkunft der Silhouettenkunst (ojmadschylyk) aus Persien. Berlin, Mayer und Müller. 1913. (Pr. M. 1.20).

In 11 bladzijden tracht Jacob het waarschijnlijk te maken, dat de in Europa in de 18de eeuw ijverig be-

Digitized by Google

oefende Silhouettenkunst uit Perzië afkomstig is. Men moet daarbij niet zoo zeer aan met de schaar geknipte portretten denken, maar aan de Uitknipkunst (Ausschneidekunst) in het algemeen, want de door Jacob bijgebrachte historische berichten omtrent de beoefening dezer kunst in het Oosten en de specimina, die hij geeft, bewijzen dit. Trouwens het ware in den Islam moeilijk anders te verwachten, dan dat men deze kunst voornamelijk zal toegepast hebben op het maken van allerlei figuren en kalligraphieën. Jacob toont aan dat een zekere Fakhrī uit Brusa, die in de 2de helft der 16de eeuw leefde, meester in deze kunst was, maar dat reeds in de eerste helft van die zelfde eeuw Knipkunstenaars in Herat leefden. Kort nadat Jacob dit geschreven had verscheen in de *Sitzungsberichte der K. K. Akademie* (B. 172) te Weenen eene hoogst interessante studie van den Hoogleeraar Ritter v. Karabacek, getiteld: *Zur orientalischen Altertumskunde* IV, waarin hij t.a.p. bladz. 41 vvg. ook over de Ausschneidekunst spreekt en op grond van zijne onderzoekingen het niet zeker acht dat de kunst werkelijk te Herat ontstaan is, al kan men vaststellen, dat zij eerst dáár tot hoogen bloei is gebracht. Het wil ook mij voorkomen, dat het zeer moeilijk zal zijn den oorsprong van deze kunst, die ik geneigd ben voor veel ouder te houden, aan te wijzen, omdat de voortbrengselen daarvan uit den aard der zaak in den loop des tijds licht te gronde gaan.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 9 Jan. ll. gehouden handelde Dr. W. Martin over ***Oud-Hollandsche portretten en portretgroepen.*** Spr. wilde voornamelijk een karakteristiek geven van wat de Hollandsche school in haar bloeitijd op het gebied der portretkunst heeft voortgebracht. Bijna geen volk kan zich beroemen op zooveel uitnemende portretschilders als het onze. En op drie verschillende punten hebben onze meesters het hoogste bereikt nl. in het geven van goed gecarteerde portretten (Mierevelt e. a.), in het individueel realisme van den kunstenaar (Hals en zijn school), en in het individueel geïdealiseerde (Rembrandt), dat de laatste tot zijn uiterste consequentie heeft doorgevoerd in zijn Joodsch bruidje. Spr. wees hierbij op het kenmerkend onderscheid tusschen de Hollandsche en de Vlaamsche portretten. Onze schilders verschilden zeer in het weergeven van een gelijkenis, waarbij het subjectieve op den voorgrond treedt. Portretten van Hals hadden altijd iets vroolijks, die van Dou iets weemoedigs. Een kenmerk van de Nederlandsche portretkunst uit de 17de eeuw was het streven naar een plastische weergave. „Vooral goed gelijkend" was de eisch, en slaagde de schilder daarin niet, dan weigerde men ook toen reeds te betalen en vroeg zelfs voorschotten terug. Naast den eisch van plastische weergave ontstond later een voorliefde voor geïdealiseerde portretten met daaraan verbonden allegorieën. Zoo vertelde spr. o. a. van een herbergier, die zich en zijn vrouw als Scipio en Pallas liet afbeelden. Ook de portretgroepen werden door den spr. op dezelfde aantrekkelijke wijze behandeld, terwijl een en ander met talrijke lichtbeelden werd verduidelijkt.

Mej. Dr. C. Serrurier opende den 28en Jan. haar lessen als privaat-docent in de fransche letterkunde aan de Rijksuniv. te Leiden.

Van de vroeger (1910, kol. 227) besproken uitgave der ***Archives de la Maison d'Orange-Nassau,*** 4me série, bewerkt door prof. Bussemaker, verscheen thans bij den uitgever dezes het vierde en laatste deel (1759-1766). Dit deel, waarachter een uitvoerig register over het geheel is gevoegd, bevat 161 documenten, bijna geheel afkomstig uit de papieren van Bentinck, die zich in het archief van H. M. de Koningin bevinden. Zij verspreiden nieuw licht over de plaats, die Brunswijk in deze jaren in den staat innam en die, als men op deze stukken mag afgaan, niet zoo invloedrijk schijnt als men totnogtoe onderstelde; ook over de weinig beteekenende rol van Steyn, dien de bewerker trouwens wat al te laag stelt met name als „financier avisé"; dan over de in deze jaren feitelijk heerschende anarchie, waarin de werkzaamheid van Amsterdam en van Bentinck zelf te vergeefs leiding tracht te geven. Het zijn deze zaken, die aan dit vierde deel een buitengemeene belangstelling kunnen verzekeren, daar men totnogtoe voor deze periode voornamelijk slechts op Nijhoff's ***Brunswijk*** was aangewezen. De wijze van uitgave is zeer te roemen. P. J. B.

De heer Mr. A. v. Meerkamp van Emden gaf in de Werken van het Hist. Gen. te Utrecht het eerste deel uit der oude ***Stadsrekeningen van Leiden,*** die voor onze geschiedenis van omstreeks 1400 een groote beteekenis hebben. Deze publicatie, met belangrijke aanteekeningen voorzien, levert niet alleen een goede aanvulling van de bronnen der Leidsche geschiedenis in de Middeleeuwen, waarover reeds zooveel is uitgegeven, maar is ook van algemeene beteekenis door de bijzonderheden over de geschiedenis van Holland, die erdoor aan het licht worden gebracht, en de gegevens van rechtshistorischen aard, die erin voorkomen; de stadsgeschiedenis vooral wordt erdoor gebaat. P. J. B.

Van den heer Blok verscheen de eerste aflevering van het derde deel zijner ***Hollandsche Stad: Eene Holl. stad onder de Republiek.*** Deze aflevering behandelt de topographie van de 17de en 18de eeuw, het beleg en de Leicestersche woelingen te Leiden. De tweede aflevering zal in den loop van dit jaar verschijnen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journ. d. Savants, 1913, Déc.: H. Dehérain, Les actes du Directoire exécutif rel. à l'Institut national du 11 brum. au 15 mess. an IV. — P. Monceaux, Un grammarien donatiste, III (fin). — G. Seure, Le problème scythique.

Indogerm. Forsch., XXXIII, 1-2: R. Blümel, Der Ursprung des griech. Bereichsakkusativs und anderes. — J. Endzelin, Zu den kurischen Bestandteilen des Lettischen. — Dez., Weiteres zu den lett. Intonationen. — Dez., Miszellen. — E. Loch, Elliptisches *ταῦτα* in Grabinschriften. — J. Scheftelowitz, Das Schicksal der indogerm. Lautgruppe *sg.* — R. G. Kent, Lateinisches *povero*, „puero". — C. C. Uhlenbeck, Baskisch und Indogermanisch.

Mnemosyne, XLII, 1: J. J. Hartman, Ad Plutarchi moralia annotationes criticae (contin.). — P. H. D., Ad Justinum (XXIII, 2). — K. Sneyders de Vogel, De verbis pronominalibus. — J. J. H., Ad Taciti Dialogum c. 28. — M. Boas, De librorum Catonianorum historia atque compositione. — M. Valeton, De Iliadis compositione (contin.). — G. Vollgraff, Ad Sophoclis indagatores. — G. V., Ad inscriptionem Argivam. — P. H. D., Ad Gellium. — J. H. Leopold, De leone Delphico. — A. Slijpen, Flavii Josephi locus qui est de Iesu Christo. — J. J. H., Ad Juvenalem. — C. C. Charitonides, *Χρῆμα, χρήματα* apud Herodotum. — J. J. H., Ad Hor. Ep. I, 1.64. — M. Brinkgreve, De locis nonnullis Statianis.

Digitized by Google

Philologus, LXXII, 2: W. F. Otto, Die Luperci u. d. Feier der Lupercalien. — E. v. Druffel, Papyrologisches. — H. Rubenbauer, Der Bau d. trochäischen Tetrameters in der neueren Komödie. — L. Gurlitt, Plautinische Studien. — F. Görres, Die Religionspolitik d. Kaisers Licinius. — W. A. Baehrens, Propertiana. — J. Brummer, Z. Ueberlieferungsgesch. d. sogen. Donat-Vita des Vergil. — S. Brassloff, Beiträge z. Juristenlatein. — Miscellen.

Le Musée belge, XVII, 4: H. Francotte, Etudes sur Démosthène, II-V. — L. Halkin, Le diplôme militaire de Flémalle-Haute. — G. Blum, Meilichios. — A. Delatte, Un bas-relief gnostique du Brit. Mus.

Zeitschr. d. deutschen Morgenl. Gesellsch., LXVII, 3: R. O. Franke, Die Verknüpfung der Dīghanikāya-Suttas untereinander. — R. Schmidt, Beiträge zur Flora Sanscritica, III. — J. H. Mordtmann, Türkische Papierausschneider. — P. Schwarz, Traum und Traumdeutung nach 'Abalganī au- Nābulusī. — J. Barth, Arab. lāta „es ist nicht". — V. Lesny, Über das purānartige Gepräge des Bālak nda. — H. Bauer, Wie ist die Reihenfolge der Buchstaben im Alphabet zustande gekommen?

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXIII-XXXIV, 1: Wissenschaft u. Technik bei den Hellenen. — W. Schick, Zwei röm. Kolossalstatuen u. d. hellenist. Kunst Syriens. — F. Dibelius, Z. Gesch. d. Blauen Grotte auf Capri. — W. Kettner, Goethes Novelle 'Der Mann von 50 Jahren'. — Mitteil. In het paedagog. ged.: G. Lauteschläger, Moltkes Briefe aus der Turkei als Erläut. zu Xenophons Anabasis. — W. Geisel, Der Bewegungsausdr. d. sandalenbindenden Nike u. d. Nike des Paionios.

Rev. de l'Instr. publ. en Belg., LVI, 5-6: J. Mansion, M. A. Meillet et l'Histoire de la langue grecque. — J. Persyn, Un nouveau Papyrus du Fayoum. — M. Delcourt, A propos d'un nouveau programme d'enseignement normal. — Variétés.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIV, 11: F. W. E. Roth, Joh. Gutenberg u. d. Buchdruckerei zu Eltville 1467-1476. — A. Michaëlis, Die bibl. Dramen v. Hebbel u. O. Ludwig.

Nieuwe Taalgids, VIII, 1: C. G. N. de Vooys, Het gezag van een „Algemeen Beschaafd". — J. J. Salverda de Grave, De meervoudsvorm op *-s* in het Nederlands. — Ph. J. Simons, Perspektief. — D. C. Hesseling, Een nieuwe theorie over 't ontstaan van het Afrikaans.

Zeitschr. f. deutsche Wortf., XV, 1-2: E. Leser, Fachwörter z. deutschen Gramm. von Schottel bis Gottsched (1641-1749). — R. M. Meyer, Nietzsches Wortbildungen. — J. A. Walz, *Schöpfung = Welt.*

Anglia, XXXVII, 4: I. Jackson, Sir Gawain and the Green Knight. Considered as a „Garter" Poem. — O. Petersen, Pseudoshakespearesche dramen. — W. D. Briggs, Studies in Ben Jonson, I. — E. Björkman, Zu Orrms doppelkonsonanten. — E. Flügel, Specimen of the Chaucer Dictionary. Letter E. — Sv. Stefanović, Z. dritten strophe des „Deor". — F. Klaeber, Notizen z. jüngeren Genesis. — K. Luick, Z. vorgesch. d. fügung *a good one.*

Oud-Holland, XXXI, 3: Eisler, Der Annenkirchplatz in Haarlem. — Ruys, Heiman Dullaert. — Alting Mees, Oud-Rotterdamsche kunstenaars, II. — Bredius, Schilderijen in oude inventarissen. — S. Muller Fz., Nederland als markt van zeldzaamheden.

Bull. v. d. Ned. Oudheidk. Bond, VI, 6: Van Gelder, Museum-Gidsen. — Neurdenburg, Oude Noord-Nederl. majolika. — Six, Nederlanders in de Grotte. — Hoogewerff, Onbekende schilders. — Van Kerkwijk, Munt- en penningveiling Wigersma. — Dülberg, Die Utr. Ausstellung Frühholl. Kunst.

Nederl. Archievenblad, XXII, 2: S. Muller Fz., Victor de Stuers en de Nederl. Archieven. — Kleinere bijdragen.

Westdeutsche Zeitschrift, XXXII, 1-2: Ilgen, Die Grundlagen der mittelalterlichen Wirtschaftsverfassung am Niederrhein. — Hansen, Friedrich Wilhelm IV und das liberale Märzministerium.

Gids, 1914, Jan.: H. P. N. Muller, Britsch-Malakka, II.

Onze Eeuw, 1914, Jan.: Haspels, In den Staringskoepel.

Nieuwe Gids, 1914, Jan.: Havelaar, De suggestie van Italië. — Brinkgreve, Horatius' levenswijsheid. — Hol, Nietzsche.

Vragen des Tijds, 1914, Jan.: Kernkamp, De Utr. hoogeschool in den Franschen tijd.

Theol. Tijdschrift, XLVIII, 1: Eerdmans, Farizeën en Sadduceën. — Pekelharing, De Transcendentaal-hypothese. — Toxopëus, Jezus in het licht der eschatologie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bakhuizen van den Brink, Studiën en Schetsen V: Ned. Archievenblad XXII, 2 (Heeringa).

Brakman, Miscella altera: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 5-6 (P. T.).

De Froe, De Klanken van het Nederlandsch: N. Taalg. VIII, 1 (Kruisinga).

Heeringa, Zeeuwsche rekeningen: Ned. Archievenblad, XXII, 2.

Martin, Gerard Dou: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 45.

Meilink, Hanzesteden: Hans. Geschichtsbl. 1913, 2 (Stein).

Meyboom, Clemens Alexandrinus: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 51 (W. Köhler).

M. G. F. Renkema, Scholia ad Aristoph. Aves: Class. Review XXXVII, n°. 8 (Richards).

Scholte, Grimmelshausenforschung I: Arch. f. d. Stud. d. n. Spr. u. Liter. CXXXI, 1-2 (Körnchen).

J. C. Vollgraff, Platonis Phaedrus: Berl. Philol. Wochenschr. XXXIV, n°. 2 (Ritter).

PERSONALIA.

Overleden Dr. J. Franck, hoogleeraar te Bonn.

Benoemd aan de Rijksuniv. te Leiden tot hoogleeraar in het Grieksch Dr. J. J. G. Vürtheim, in 't Sanskrit en aanverwante vakken Dr. J. Ph. Vogel, tot lector in de gesch. van N.-I. en van de zending Dr. E. C. Godée Molsbergen; tot tijd. leeraar in Duitsch aan een H. B. S. te Utrecht de heer R. J. van der Hammen; te Zutfen tot leeraar in Eng. aan de H. B. S. de heer W. Wijga, aan het Gymn. tijd. de heer H. Teerink; tot tijd. leeraar in Oude talen aan een Gymn. te Amsterdam de heer N. Mendelson; tot tijd. leeraar in Aardr. en Gesch. aan een Handelssch. te Amsterdam de heer C. A. de Ridder; tot tijd. leeraar in Geschied. aan het Gymn. te Assen de heer J. Moll.

Eervol ontslag verleend aan Mr. Dr. M. Spaander als leeraar aan H. B. Scholen te Amsterdam; aan Mr. C. J. J. Wijckerheld Bisdom als leeraar aan de H. B. S. te Wageningen; aan den heer B. H. Peteri als leeraar aan de H. B. S. te Warffum; aan den heer J. B. Kerpestein als leeraar aan een H. B. S. te Utrecht.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1914 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van *f* 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1914** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1915 op te maken en vóór 1 Juni 1916 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1914. Mr. C. B. MENALDA.

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

TH. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr. J. VERDAM,

Hoogleeraar te Leiden,

MET MEDEWERKING VAN

Prof. Dr. J. TE WINKEL, Hoogleeraar te Amsterdam, en

Prof. Dr. J. FRANCK, Hoogleeraar te Bonn.

ZOOEVEN VERSCHEEN:

Roman van den

Riddere metter Mouwen,

Opnieuw naar het hs. uitgegeven en van een Inleiding en Glossarium voorzien,

DOOR

Dr. BERTHA M. VAN DER STEMPEL.

Prijs . . **f 6.50.**

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. — No. 6. — Maart 1914.

Rabe, Hermogenis opera (J. C. Vollgraff).
Staehlin, Das Motiv der Mantik im antiken Drama (K. H. E. de Jong).
Psaltes. Gramm. der Byzantin. Chroniken (Hesseling).
Flower Smith, Elegies of Tibullus (Enk).
Schöne, Minucii Felicis Octavius (Baehrens).
Proksch, Die Genesis (Oort).
Friedländer, Chadhirlegende u. Alexanderroman (Wensinck).
Winternitz, Gesch. der Indischen Litteratur, II, 1 (Caland).
Carpenter, Die Deklination in der Nordhumbr. Evangelienübers. der Lindesfarner Hs. (J. H. Kern).
Osterloh, Fénélon u. die Anfänge der literar. Opposition gegen das politische System Ludwigs XIV. (Krämer).
Hellmann, Wie studiert man Geschichte? (Brugmans).
Miller Calhoun, Athenian Clubs (Folkestein).
Huybers, Don Juan v Oostenrijk, I (Haak).
Cumont, Astrology a. religion among the Greeks a. Romans (K. H. E. de Jong).
Galiart, Beitr. z. Mythol. bei Bakchylides (Vürtheim).
Pfättisch, Justinus' des Märtyrers Apologieen, I (Meyboom).
Schoolboeken:
Geerebaert, Bloemlezing uit Gr. Lierdichters (Hartelust).
Loewenthal, Lehrbuch der russischen Sprache (v. Wijk).
Uitgaven der fa Wolters, fa Noordhoff, fa Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Rhetores Graeci VI. Hermogenis opera edidit H. Rabe. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 10, geb. M. 10.60).

Van het zeer omvangrijke werk eener nieuwe uitgave der grieksche rhetoren (met uitzondering van Aristoteles), waarvan de leiding door de firma Teubner aan Dr. H. Rabe is toevertrouwd, is nu allereerst deze door Rabe zelf bezorgde editie van Hermogenes in het licht verschenen. Binnen kort zullen volgen Nicolai Progymnasmata ed. I. Felten, Sopater ed. Glöckner, Anaximenes ed. Wilke. Tot zoo nauwkeurig mogelijke constitutie van den tekst der verschillende rhetoren zijn kosten noch moeite gespaard: van circa 9000 bladzijden uit ongeveer honderd codices heeft men photographieën doen vervaardigen.

Oorspronkelijk had Rabe Hermogenes niet dan in de laatste plaats willen ter hand nemen, nadat alle belangrijke commentaren van Syrianus, Sopater enz. zoo grondig mogelijk bestudeerd zouden zijn. Het feit echter dat er in ruimen kring vooral aan eene nieuwe uitgave van Hermogenes dringend behoefte bestond — die van Walz toch is sinds lang uiterst zeldzaam geworden en ook de welbekende kleine Teubnereditie in drie deeltjes van de Rhetores Graeci door L. Spengel (1853—1856) bezorgd schijnt uitverkocht te zijn — heeft de firma Teubner doen besluiten althans in zooverre van het primitieve plan af te wijken dat zij ons alvast van Hermogenes een editio minor wilde verschaffen.

Tot basis voor den tekst zijn genomen de volgens R. beste codices Parisini 1983 en 2916 van de 11de en de 13de eeuw; één Vaticanus (107), één Basileensis van de 12de en de 11de eeuw. Ook een liber Ambrosianus (523) van de 11de eeuw is geraadpleegd.

In het eerste deel der praefatie wordt nagegaan welke der op naam van Hermogenes staande opera rhetorica hem te recht, welke ten onrechte worden toegeschreven; tevens worden de bij Suidas en elders vermelde verloren gegane geschriften daarin besproken. Het tweede deel handelt volgens het opschrift de codicibus et editionibus.

De tekst en evenzeer de rijke doorloopende annotatio en de index zijn tot in de kleinste minutiae nauwkeurig; drukfouten heb ik zoo goed als nergens aangetroffen.

Jammer, hoewel verklaarbaar, is de hooge prijs dezer publicatie: *zes gulden!* Ik hoop maar van harte dat hierin geen beletsel zal liggen voor een eenigszins ruim debiet. Litteratoren kunnen niet dan tot hun schade dit soort van lectuur ten eenen male verwaarloozen. Van veel wat Hermogenes breedvoerig behandelt kan iemand natuurlijk ook zonder Hermogenes gelezen te hebben zoo tamelijk op de hoogte wezen. Maar terecht wijst Ed. Norden I 382 inzonderheid voor dezen schrijver op het enorme verschil tusschen het „bloss gelegentlich aufschlagen" en het „ganz durchlesen" En H.'s verhandelingen περὶ ἰδεῶν en περὶ μεθόδου δεινότητος beloonen den aandachtigen lezer rijkelijk.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

R. Staehlin, Das Motiv der Mantik im antiken Drama. (Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, hrg. v. R. Wünsch u. L. Deubner XII. Bd. 1. Heft.) Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 7.20).

Na eene inleiding p. 1—3 behandelt het eerste hoofdstuk Aischylos p. 4—40, het tweede Sophokles p. 41—82,

Digitized by Google

het derde Euripides p. 83—138, het vierde Seneca p. 139-171, het vijfde Aristophanes p. 172—186, het zesde Plautus en Terentius p. 187—211, de „Schluss" vat de uitkomsten samen p. 212—219. Er volgt nog een „Register" p. 220—230.

De auteur, die ook de droomen tot de mantiek rekent, behandelt de antieke drama's in chronologische volgorde en toont op overtuigende wijze aan hoe bij Aischylos en Sophokles „in Anwendung des Divinationsmotivs feinste künstlerische Erwägungen und fromme religiösdidaktische Absichten" samengaan, p. 216, bij Euripides daarentegen te dien aanzien wel van „virtuoser Geschicklichkeit" echter niet van een „inneres Verhältnis" sprake kan zijn, p. 217, hoe de Romeinsche tragedies van den keizertijd ons het bedoelde motief „in der denkbar höchsten Steigerung" toonen p. 219, hoe de Romeinsche komedies in dezen „fast durchweg hellenischen Geist" ademen t. p. en hoe de antieke komedie (Aristophanes) al wat op wichelarij betrekking heeft „ganz ausgesprochen zur Invektive" gebruikt, t. p.

R. Staehlin geeft in deze studie, die het onderwerp vrijwel tracht uit te putten, niet slechts blijk van goed philologisch inzicht, bijv. wanneer hij tegen de „rationalisierende Konjekturalkritiker" energiek front maakt, p. 70 aanm. 1), maar ook van een scherpen psychologischen blik, vgl. bijv. p. 113 aan. 4) over het feit dat de droomen ons ver verwijderde oorden met grootere duidelijkheid voor den geest brengen, dan het wakend bewustzijn zulks vermag, bovenal echter van fijn ontwikkeld schoonheidsgevoel, vgl. inzonderheid de beschouwingen over Aischylos' „Agamemnon" p. 25—30, over Sophokles' „Oidipus Tyrannos" p. 56—65, over Euripides' „Iphigeneia bei den Tauriern" p. 111—119, waarbij het echter te betreuren valt, dat bij niet, ten bate van een ruimeren kring van lezers, de passages uit de dichters ook in vertaling heeft aangehaald.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

S. B. Psaltes, Grammatik der Byzantinischen Chroniken. (Forschungen zur gr. u. lat. Grammatik herausgegeb. von P. Kretschmer und J. Wackernagel, 2. Heft), Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht. 1913. (Pr. M. 12).

Toen de heer Psaltes het ondernam een spraakkunst te schrijven van de taal der byzantijnse kroniekschrijvers, heeft hij er zich rekenschap van gegeven dat hij een hoogst nuttig werk ging verrichten, maar een dat geen opzienbarende resultaten beloofde. De schrijvers die zich niet, gelijk de eigenlike historici, nauw aansluiten bij de klassieke modellen en ook niet de gesproken taal van hun tijd willen weergeven, hebben reeds daardoor een zeer bonte grammatika, waarin linguisties alleen datgene interessant is wat afwijkt van de officiële, atticistiese vorm en het Nieuwgrieks aankondigt. Alleen die afwijkingen zijn door Psaltes, een leerling van Hatzidakis en Kretschmer, aangetekend. De kans op 't vaststellen van bepaalde klankregels, van zonder uitzondering gebruikte taalvormen, is bij onderzoek van dergelijke teksten uitgesloten; de scheiding tussen individuele gewoonten of vergissingen en het algemeen gebruikelike is dikwels onmogelik.

Het ondankbare van de taak wordt nog verhoogd door een moeilikheid waarop de heer Psaltes in zijn inleiding niet genoeg de nadruk heeft gelegd. Van de meeste kroniekschrijvers is de oorspronkelike tekst ons onvoldoende bekend, in den regel omdat onze uitgaven met weinig zorg zijn bewerkt; soms ook omdat we maar één handschrift kennen, zo als het geval is met de „ceremoniae aulae byzantinae" van Constantinus Porphyrogenitus. Als we in zulk een tekst iets zeer zonderlings vinden, moeten we vooral niet te veel willen verklaren. Zo leest men bij Const. Porphyrogenitus (de Cer. 717,18) ὁ κόμης τῆς λαμίας voor „comes laminae" en Psaltes wil daar 't wegvallen van de ν in het Griekse woord aannemelik maken door „eine Anlehnung an das Wort λαμία" (blz. 87). Het is te verwonderen en te betreuren dat een der werken die door Psaltes telkens worden aangehaald, niet door hem gebruikt is in de laatste uitgaaf, waarin rekening is gehouden met alle tans bekende handschriften Ik bedoel de gedichten van Ptocho-Prodomus. Uit de jongste editie blijkt dat sommige eigenaardigheden die volgens de schr. „schon bei Prodrom" voorkomen, alleen te vinden zijn in Ms. *g*, een handschrift uit 't eind der 15e of 't begin der 16e eeuw, dat de taal een verjongingskuur heeft doen ondergaan. Als voorbeelden van zulke *g*-lezingen haal ik aan al de gevallen (7) van de apherese van ε door Psaltes uit Prodomus vermeld (blz. 21, § 42) en de uitgang *ασι* in het Imperfectum (ἐκόπτασι, blz. 213; ἐκρίνασι, ibidem, is een Aoristus).

De schrijver heeft zijn boek in drie delen gesplitst: *Lautlehre* (blz. 1—138), *Formenlehre* (blz. 139—248), *Wortbildungslehre* (blz. 249—371). Natuurlik zou men graag ook de syntaxis behandeld hebben gezien, maar aan dit even interessante als moeilike werk kan niet begonnen worden zo lang er aan de syntaxis van het Nieuwgrieks nog zo goed als niets gedaan is en wij zelfs betreffende menig punt van de historiese syntaxis der klassieke taal nog zeer slecht zijn ingelicht.

In de klankleer worden de grotendeels ook van elders bekende afwijkingen duidelik beschreven en met beleid verklaard. De vormleer geeft positiever en meer op zich zelf staande uitkomsten: deklinatie en konjugatie sluiten zich aan bij de taal van de Septuaginta en het Nieuwe Testament. Hier en daar komt een jongere, reeds Nieuwgriekse vorm voor, maar papyri en inskripties gaan in dit opzicht verder dan de byzantijnse kroniekschrijvers. Bij het vormen van woorden blijken deze schrijvers losser te zijn van de bijbeltaal; zij werden daartoe gedwongen door de noodzakelikheid om middeleeuwse namen en begrippen te bespreken. Vooral op dit derde deel van het boek heeft het „Wortregister" betrekking dat aan het einde van het werk staat. Indien wij voor het latere Grieks even goede lexica bezaten als voor de taal der klassieke periode, zou dit register zeer voldoende, bijna te uitvoerig kunnen heten; nu onze hulpmiddelen voor het postklassieke en middeleeuwse Grieks nog zo heel veel te wensen overlaten, had het veel uitgebreider moeten zijn om aan de lezer het volle gebruik te geven van alles wat Psaltes met zoveel ijver heeft bijeengebracht. Vooral de adjektieven zijn zeer onvolledig vermeld.

Uit een groot aantal woorden die m. i. een plaats

Digitized by Google

in 't register verdienden, haal ik er enkele aan, die, behalve het laatste, in het lexicon van Sophoklis niet voorkomen en waarvan alleen het derde in de Thesaurus is te vinden: κακόριζος, κλαπωτός, νομικός (in de bet. van „kapelmeester"), λυκαυγίζειν, ὀλόξυλος. Misschien heeft niemand zo systematies de kroniekschrijvers en hun woordenschat nagegaan als de heer Psaltes; het is jammer dat een deel van wat hij gevonden heeft verloren zal gaan onder de duizenden plaatsen die hij, door zijn boek verspreid, heeft opgegeven. Als voorbeeld diene διπανίτης (Porph. de Cer. 12,2). Dit woord komt noch in de Thesaurus noch in enig ander mij bekend lexicon voor; ik ken het alleen uit een verzameling novellen, in 1894 te Athene verschenen (Τὰ πρῶτα παραμύθια van Pasayannis, blz. 66), en, in vrouwelike vorm, διπανίτισσα, uit de „Weiberspiegel" (16e eeuw, r. 35) uitgegeven door Krumbacher, die ter verklaring van 't hem geheel onbekende woord zijn toevlucht nam tot een meer dan gewaagde onderstelling (δι- en πάννιον, dus: „doppeltuchig, doppelsinnig, wankelmütig"). Zou 't nu voor de lexikografie van 't Middeleeuws en Nieuwgrieks niet van gewicht geweest zijn, indien men uit het Wortregister van Psaltes had kunnen zien, dat dit woord al bij een schrijver van de tiende eeuw is te vinden?

Naar drukfouten en onjuiste of onduidelike citaten heb ik niet gezocht, maar ik ben er vrij wat tegengekomen. Doch al waren zulke vergissingen ook veel talrijker, het zou weinig afdoen aan de waarde van dit zo goed gedokumenteerde boek, dat door iedere beoefenaar der geschiedenis van de Griekse taal telkens met dankbaarheid zal worden geraadpleegd.

Leiden. D. C. Hesseling.

The elegies of Albius Tibullus, the Corpus Tibullianum edited with introduction and notes on books I. II and IV. 2–14 by **Kirby Flower Smith**. New-York, American Book Company. (Pr. $ 1.50).

Het geluk, dat Lucretius en Catullus te beurt gevallen is, in groote philologen als Munro en Ellis uitgevers te vinden, die een deel van hun leven besteedden om hun lievelingsdichter te commentarieeren, was Tibullus helaas niet beschoren. Dissen's uitgave, die in 1835 verscheen, was voor zijn tijd een verdienstelijk werk, maar kan natuurlijk niet meer voldoen aan de eischen, die tegenwoordig aan een wetenschappelijken commentaar gesteld worden. Wel publiceerde Postgate in 1903 bij Macmillan een aardig uitgaafje, maar behalve dat het „Selections" zijn, is het slechts een schooluitgave, zij het dan een van een bizondere soort. Hetzelfde geldt van Ramsay en Schulze. Nemethy's editie is weinig meer dan een herdruk van Dissen. Deze nieuwe Tibullus-commentaar van Prof. Kirby Flower Smith, hoogleeraar aan John Hopkins-Universiteit te Baltimore, tracht dus een werkelijk bestaande leemte aan te vullen, en met rechtmatigen trots mag de schrijver in het voorbericht zeggen: „This edition contains the first detailed commentary in English upon the entire text of Tibullus, Sulpicia and the anonymous elegies of the fourth book"; en wanneer Prof. Smith er bescheiden op laat volgen: „whether the edition has any further justification of its existence, must be left to the judgment of the reader", dan willen wij hem gaarne de eer geven, dat de nieuwe Tibullus ook buiten Engeland en Amerika goede diensten zal kunnen bewijzen.

De ten grondslag gelegde tekst is die van Hiller met eenige afwijkingen, door den uitgever achter den commentaar kort vermeld. Beter ware het geweest den tekst van een apparatus criticus te voorzien. Het boek begint met een zeer goede, ruim 90 pagina's groote „Introduction", waarin achtereenvolgens over de ontwikkeling der Elegie, het leven van Tibullus, de latere overlevering en navolging, de beoordeeling van den dichter, het Corpus Tibullianum, de overlevering van den tekst, en de kunst van den dichter gehandeld wordt. Wat betreft het ontstaan der elegie neemt Smith een verstandig standpunt in en wijst er terecht op, dat Jacoby te veel beweert, wanneer hij aanneemt, dat het Alexandrijnsche erotische epigram het uitgangspunt en de voornaamste bron is der Romeinsche elegie. (Introd. p. 24 noot). In dit verband had Troll's goedgeschreven dissertatie „De elegiae Romanae origine" (Göttingen, 1911) niet mogen worden vergeten. Ook ten opzichte van een andere belangrijke kwestie, die in den laatsten tijd door Postgate weer actueel geworden is, nl. Baehrens' en Postgate's onhoudbare bewering dat wij in onzen dichter niet den Albius van Horatius te zien hebben, is Smith's houding zeer verstandig.

De beoordeeling van Tibullus en de vergelijking met andere dichters, o. a. met Propertius, bewijzen dat Prof. Smith een groot bewonderaar is der Romeinsche poëzie; vooral wat wij over Propertius te lezen krijgen, is zeer de moeite waard (p. 67); maar ook over Tibullus zelf oordeelt Smith heel wat gunstiger dan Jacoby in zijn geleerd, maar van weinig artistiek sentiment getuigend artikel in het Rhein. Mus. (zie Smith, p. 70 – 72).

Als bizonder goede opmerkingen over Tibullus' kunst en zijn waarde als dichter troffen mij eenige, die ik hier laat volgen, omdat zij ons Prof. Smith doen kennen als een geleerde van fijnen smaak, wiens oordeel heel wat dieper en doordachter is dan van Jacoby en anderen, die meenen, dat van de Romeinsche poezie niet veel overblijft, als men een aesthetischen maatstaf aanlegt: „in dealing with any poet, above all with a poet of the Tibullian type we are somewhat in danger of mistaking choice for necessity, peculiarities, and limitations of department for peculiarities and limitations of individual genius". (p. 69). Tegenover 't verwijt dat Tibullus weinig verbeeldingskracht heeft, dat hij zelden of nooit in vuur geraakt, haalt de uitgever plaatsen aan als I. 5.49 volg., I 2.39.40. I. 9.53 volg., II. 4.5 volg., waarop hij laat volgen: „they suggest a poet quite capable of producing lights and shades of the most startling sort if he had chosen to transgress the self-imposed laws of his own literary code". Ten bewijze dat de melancholieke droomer nog wel andere kanten heeft, wordt gewezen op de humoristische situatie in I. 2, de satire van I. 4, den onnavolgbaren spot van I. 6. En te meer verheugt ons dit waardeerende oordeel van den uitgever, waar we in den commentaar telkens opnieuw gelegenheid hebben zijn verbazende belezenheid te bewonderen in de Engelsche, Fransche, Duitsche, Italiaansche en Spaansche letter-

Digitized by Google

kunde. Zoo wordt bij I. 6.36 de Partonopeus de Blois 7555 *et bien lor dist ne lor soit grief: / Car ele a grant mal en son chief* geciteerd. Daarbij worden soms vrij onbekende dichters genoemd, zooals b.v. Blacklock, als navolger van I. 1. Naar volledigheid is natuurlijk niet gestreefd, anders had naast een minor poeta als Blacklock ook James Hammond's imitatie, eenmaal zeer beroemd, moeten vermeld worden.

Wij komen nu tot den exegetischen commentaar, die zich, naar Engelsche gewoonte, achter den tekst bevindt; deze is zeer uitvoerig: de aanteekeningen bij de eerste elegie b.v. beslaan 23 met kleine letter gedrukte pagina's. 't Bezwaar, dat Norden en anderen tegen Friedrich's Catullus geopperd hebben, dat nl. de Grieksche literatuur buiten rekening gelaten is, kan dezen Tibullus niet treffen; ook in dit opzicht heeft Prof. Smith recht op onzen dank, daar hij zeer vele nieuwe parallelplaatsen zelf verzameld heeft.

Toch is de uitgever hierbij niet altijd even volledig. Zoo bv. IV. 5.15.16 (p. 501) *sed potius valida teneamur uterque catena / nulla queat posthac nos soluisse dies*, waar wij in den commentaar behalve I. 6.85 en Ov. Am. I.3.17, wat er niet bij te pas komt, Propertius II. 15.25 geciteerd vinden. Dit is geheel onvoldoende; bij Rothstein wordt tenminste nog Paulus Silentiarius aangehaald. De goede methode ware hier geweest melding te maken van Reitzenstein's opmerking (Hermes 31. p. 210) dat tusschen Plato's Symposion 192 D en de Romeinsche elegiaci een Hellenistisch dichter het συντῆξαι door een aaneenketenen vervangen heeft. In het algemeen is het voor een wetenschappelijken commentaar niet voldoende parallelplaatsen naast elkaar te plaatsen, maar ook de ontwikkeling van een motief moet worden nagegaan. Zoo mis ik bv. I. 8 een verwijzing naar Aristaenetus II. 1, zie Gollnisch, Quaest. el. p. 25, Troll, de El. Rom. origine p. 72.

Een tweede opmerking is deze, dat de verklaring van den samenhang der elegieën soms onvoldoende is. Dit hangt samen met een ander bezwaar, nl. dat Prof. Smith de tekstcritiek niet tot haar recht laat komen. De samenhang der eerste elegie is vooral in het begin verre van gemakkelijk; de commentator heeft hier echter een dankbare taak: de afwisseling der coniunctivi *sit* (vs. 15), *ponatur* (vs. 17) met den indicativus *fertis* (vs. 20), de juiste beteekenis van vs. 25.26 (zie Jacoby, Rhein. Mus. 64. p. 607), en de verschillende opvattingen van Vahlen, Leo en Jacoby dienen in een wetenschappelijken commentaar ter sprake te komen; ook moet het duidelijk worden uit de verklaringen, waarom versomzettingen onnoodig en onjuist zijn. Ook in II. 3. vs. 34.35 is de samenhang onvoldoende verklaard.

Verder mis ik verklaringen bij I. 1.56 *duras . . . fores*. Prof. Smith zegt: „the door will not open and let him in", dit kan twee redenen hebben óf Delia was hartvochtig, óf haar *vir*; het laatste is blijkens I. 2,6 het geval, wat vermeld had moet worden. I 10.37 wordt *perscissisque genis* met de excerpta Par. gelezen, zonder dat de lezing van den Ambrosianus *percussisque* vermeld wordt, evenmin als de reden, waarom Prof. Smith *perscissisque* verkiest. De verklaring dat *perscissae genae* tot de *„traces of the funeral fires"* behooren is bovendien onjuist. Op deze plaats, een der moeilijkste uit den heelen Tibullus, hoop ik elders terug te komen.

I. 10.10 *varias oves*, Smith teekent aan Verg. Georg. III. 387. Varro de re rustica II. 2.4, Columella. VII. 3; Broekhuizen wijst er echter reeds op dat *variae oves* niet gewild waren: *est vitium lanae si varia sit*; wij kunnen dus een verklaring vragen, waarom de dichter dit epitheton kiest, vooral daar sommige geleerden bv. Woltjer hun toevlucht nemen tot conjecturen; de explicatie vindt men bij Postgate, Select. El.; II. 1.19 zoek ik tevergeefs een verklaring van *fallaces herbae*; II. 2.1 eischt *venit* verklaring. Zooals ik reeds zeide, is de critische behandeling van den tekst niet voldoende voor een wetenschappelijken commentaar; vaak toch zijn critiek en verklaring niet te scheiden. Zoo bv. I. 1.47.48 *aut gelidas hibernus aquas cum fuderit Auster / securum somnos imbre iuvante sequi*, waar *imbre* de lezing is der Ex. Par., *igne* de lezing van Ambr. en Vat. In een geval nu als dit, waar de beste overlevering wordt verworpen, terwijl er veel voor *igne* te zeggen valt, (zie Cartault, Tibulle et les auteurs du Corpus Tibull. p. 154, app. cr. bij vs. 48) al geloof ook ik, dat *imbre* 't ware is, had Prof. Smith zijn keuze moeten toelichten; nu wordt de andere lezing niet eens vermeld. Wel deed het mij genoegen in Smith's commentaar voor het eerst een verklaring te vinden, die Cartault's bezwaar tegen *imbre* („cum fuderit" est un parfait; la pluie est tombée; il ne saurait donc être question du bruit monotone qu'elle fait et qui endort) uit den weg ruimt. I. 5.33 wordt *virūm / hunc* verdedigd, zonder dat ook maar het vermoeden wordt uitgesproken, dat er iets aan den tekst hapert. Dit is nu toch een principieele kwestie van metriek. I. 10.12. *tunc mihi vita foret, vulgi nec tristia nossem / arma*; Smith teekent aan: „apparently = *duri militis*, maar geen van de plaatsen in den commentaar aangehaald, bewijst dat *vulgi* hier verdedigd kan worden: bij Ov. Met. XIII. 1 *consedere duces et vulgi stante corona* is *vulgus* = λαός tegenover de βασιλῆες. Ik geloof met Havet (Revue de Phil. 1913, p. 252) dat *Valgi* het ware is; maar ook al is men daarvan niet overtuigd, *vulgi* is ongetwijfeld corrupt. II. 4 23.24, door het tweemaal onmiddellijk achter elkaar voorkomende woord *laetus* een crux interpretum (zie Hartm. Flos delibatus, p. 14, en Damsté, Mnem. 40. p. 233) missen wij noode een exegetische of kritische bespreking.

IV. 9.2 *natali Romae iam licet esse tuo*; dat *tuo* niet goed kan zijn, heeft Smith ingezien; de verbetering *meo* heeft echter geen palaeographische waarschijnlijkheid; lees *suo* met de Itali.

Over het algemeen echter kan men zich goed met den aangenomen tekst vereenigen. I. 1.35 lees ik voor *hic ego: hunc ego* met Dietrich, quaest. Tib. et Prop. p. 12, en Leo, Philolog. Unters. p. 31; I. 3.22 niet *sciat* maar *sciet*.

Summa summarum: de nieuwe commentaar staat veel hooger dan die van Nemethy; de parallelplaatsen uit de Europeesche letterkunde zijn een interessante bijdrage tot de kennis van Tibullus' invloed op de moderne cultuur; de critische behandeling echter schiet te kort en staat achter bij Merrill's Lucretius, die in

Digitized by Google

dezelfde serie verscheen, terwijl ook 't exegetische deel den samenhang der elegieën beter had moeten toelichten. Bovendien heeft Merrill de tijdschriftartikelen vollediger vermeld. Het blijft echter een onontbeerlijke editie, met het schrijven waarvan Prof. Smith een nuttig werk heeft verricht, al is zijn boek ook meer een vrucht van vlijt, dan rijk aan origineele en nieuwe opvattingen.

Leiden. P. J. Enk.

M. Minucii Felicis Octavius herausgegeben und mit einem textkritischen Anhang versehen von **Dr. A. Schöne.** Leipzig, Liebisch 1913. (Pr. M. 6).

Afgezien van de gedichten van Propertius is geen Latijnsche text zoozeer met koniekturen overladen als de Octavius van Minucius Felix. Maar sinds we den eigenaardigen stijl van Minucius historisch kunnen verklaren — de invloed der gelijktijdige Grieksche prozaschrijvers is geen geringe — en daarmee zijn realiteit bewezen is, sinds we de taaleigenaardigheden van den dialoog door parallel-plaatsen bij Minucius zelven of bij andere schrijvers verdedigen kunnen en vooral sinds de door Minucius aangewende clausulae ons bekend geworden zijn, welke bijna overal ook de verlokkelijkste koniekturen van de hand wijzen, is in de textkritiek van den Octavius een gezonde kentering ingetreden, die zich daardoor kenmerkt, dat slechts op evident corrupte plaatsen tot het opnemen van koniekturen wordt overgegaan. In deze banen bewoog zich de textkritiek ten opzichte van Minucius Felix sinds de ingrijpende studiën van Eduard Norden, en de uitgaven van Waltzing (het laatst bij Teubner, Leipzig 1912) en mijn uitgaaf (Leiden 1912) — welke Schöne niet meer onder oogen kreeg — dragen dan ook het stempel van conservatisme. Nu komt Schöne tot ons met een uitgave welke door haar radicale textbehandeling zelfs de edities van Emil Baehrens en Cornelissen verre overtreft. Want zelfs op vele plaatsen, aan welke geen der andere geleerden aanstoot genomen heeft, vinden we de overlevering van den Parisinus door willekeurige koniekturen van Schöne verdrongen. — De bewijzen voor de corrupte overlevering tracht Schöne in den 'Anhang' (S. 82—205) te brengen, waar de voorgeschiedenis van den Codex Parisinus behandeld wordt Zeker is het een verdienste, in den geest van den grooten Traube een dergelijk onderzoek in te stellen; maar de resultaten, tot welke Schöne komt, zijn grootendeels verkeerd. De bewijzen laat ik hier volgen. De Octavius is slechts in den Parisinus 1661 bewaard. Schöne meent dit uit de 9de eeuw afkomstige hdschr. aan de 'Tourer Schreibschule' te moeten toekennen en vergelijkt het facsimile van den Alkuinusbrief bij Arndt—Tangl. II, Tafel 44. — Nu, ik heb het handschrift in Parijs zelf ingezien en kan verzekeren, dat geen der karakteristieke letters van de 'Tourerschreibschule' (het zijn de m, met de derde haal sterk naar links omgebogen, de uit het kapitaalschrift overgenomen N en de g), welke sinds het beroemde opstel van Delisle in de Mémoires de l'Institut (Inscriptions et belles Lettres) 32 (1885) bekend zijn, in het Parijsche handschrift voorhanden is. Terloops merk ik op, dat m i. verschillende nog in Tours aanwezige of uit Tours afkomstige hdschr. van de 10de of 11de eeuw bij nauwkeurige bestudeering van de lettervormen zullen blijken terug te gaan op een in de 9de eeuw geschreven Tourser handschrift. Zoo heeft b.v. Codex Tours 252 (Origenes, 11de eeuw), de kenmerkende letters van de 'Toursche school' uit zijn archetypus hier en daar overgenomen. Een dergelijk onderzoek zou voor de kennis van de geestelijke cultuur in Tours gedurende de 9de eeuw zeer vruchtbaar kunnen zijn.

Verder gelooft Schöne dat de Codex Parisinus 1661 op een unciaalcodex teruggaat, niet direct, maar met 2 tusschenschakels, beide in minuskelschrift geschreven. Dat de Parisinus op een unciaalhandschrift teruggaat is zeker; daarop wijzen verwisseling van verschillende letters en ook fouten, die zich slechts uit de scriptura continua van een unciaalcodex laten verklaren. Maar dat is geen bijzonderheid. Want ieder, die met de overleveringsgeschiedenis onzer Latijnsche literatuur op de hoogte is, weet, dat de overlevering van een groot deel onzer schrijvers berust op codices, die tijdens en nog meer na de Renaissance onder Karel den Grooten, in de 9de eeuw, zijn afgeschreven uit unciaalhandschriften, die daarna verloren gingen. Voor de 2 tusschenschakels worden geen bewijzen geleverd; want de verwisseling van *d* en *ol* wordt geconcludeerd uit c. 5 8 = *nec iudice: hoc moliente* Schoene; 22, 4 *deum scilicet*: [*coleum scilicet*] Schoene, waaraan nooit iemand aanstoot nam.

Verder meent Schoene dat de unciaal codex in 2 (of 3) kolommen, elk van 15 letters, geschreven was. Ook hiervoor worden meest plaatsen aangevoerd, die slechts Schoene, of een enkel oudere geleerde met hem, voor bedorven houdt. De enkele zekere lacunes, men vergelijke c. 11, 7: *ne cum corporibus* < *an sine corporibus* >, en c. 18, 1 *comprehendi potest* < *tactu purior est* >, vinden in de homoeoteleuta haar verklaring; evenzoo omgekeerd het overvloedige *dum* in c. 6, 2: *faciunt dum aras extruunt dum etiam ignotis numinibus*; daarentegen is 28, 9: *Aegyptii cum plerisque vobis*[*cum*] het herhaalde *cum* een psychologische fout. Ook c. 38, 2: *et sparsis utimur ac solutis et sertis mollibus colla complectimur*, waar *mollibus* achter *sparsis* in den Parisinus staat, levert geen zeker bewijs; want wie geeft ons de zekerheid dat Minucius niet *et mollibus sertis* schreef? We zijn dus tot het negatieve resultaat gekomen, dat we ons met deze begrijpelijke kennis tevreden moeten stellen, dat de Parisinus het afschrift is van een unciaalcodex uit de 6de eeuw. Dat dit handschrift uit de 6de eeuw stamt, maakt Schöne hierdoor waarschijnlijk, dat het ontbreken van enkele letters in den Parisinus daardoor verklaarbaar is, dat in den unciaalcodex sommige letters waren weggevreten. Dit proces, door Fr. Ehrle, den Prefect der Vaticaansche Bibliotheek, 'der einfache Frass' genoemd, werkte vooral in hdschr. van de 6de eeuw, op bijzonder dun perkament en met bepaalde giftige inkten geschreven. Hetzelfde verschijnsel vinden we b. v ook in den Origenescodex van Lyon (n°. 443 (372)). Dat ook nu nog dit proces zou werken, geloof ik niet.

Natuurlijk is deze unciaalcodex een afschrift van een kapitaalhandschrift, welke weer uit het origineel afge-

Digitized by Google

schreven is. Maar zekere sporen, die ons dwingen nog andere tusschenschakels aan te nemen, ontbreken. Natuurlijk laat zich hier niets met zekerheid zeggen; maar zeer wel is het mogelijk, dat tusschen den vrij zorgvuldig geschreven Parisinus en het origineel slechts één handschrift in kapitaalschrift en één in unciaalschrift ligt.

Wat nu den text zelf betreft, kan ik na het boven gezegde kort zijn.

Geen enkele koniektuur van Schoene heeft op mij den indruk van 'waarschijnlijk' gemaakt. De meeste worden door de clausulae, welke Schoene nog niet aannemen wil, hoewel ze in 't bijzonder voor den Octavius door de onderzoekingen van Norden en Ausserer vastgesteld zijn, eenvoudig weerlegd. Maar ook daar waar de clausula niet beslissen kan, zijn uit andere gronden de koniekturen terug te wijzen. Maar opdat men zelve oordeele, verzoek ik den lezer het eerste caput van den dialoog door te lezen: c. 1 § 3 schrijft Schoene met Davisius *decedens* i. pl. v. *discedens*, hoewel *discedere* = sterven sinds Cicero voorkomt. Schoene staat hier op het middeleeuwsch standpunt: in zeer veel Origeneshandschriften vinden we in *discedere* = sterven *is* geeradeerd en *e* in rasura, of *e* boven *is* door de 1ste of 2de hand toegevoegd. Ook schreef het een of ander 'geleerd hoofd' direct *decedens*. Hoe interessant zou het zijn uit dergelijke procédés, maar vooral uit werkelijke emendaties het materiaal te verzamelen voor een onderzoek naar de kennis van het Latijn der middeleeuwsche librarii, naar hun zin voor textkritiek. In de Fransche kloosters werd tusschen de 9de en 12de eeuw soms een textcritiek uitgeoefend, welke voor de Italiaansche in de 15de in geenen deele behoeft onder te doen. Maar om terug te keeren tot Minucius; c 1 § 3—4 verandert Schoene: *sic solus in omnibus conscius, ipse socius in erroribus* in: *sic solus intimis omnibus consiliis meis non tantum conscius ipse, sed socius intererat;* maar welke kracht heeft hier *ipse*? Geene. Want *ipse* door koniektuur de kracht van *ille* te geven, is bedenkelijk. — In het volgende gedeelte *et cum discussa caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae et veritatis emergerem, me non respuit comitem, sed quod est gloriosius, praecucurrit*, verandert Sch. *emergerem* in *emergeret me*, hoewel *praecucurrit* sc. *me* slechts beteekenis heeft, wanneer in het voorgaande de bekeering van den spreker vermeld wordt. En zoo zou ik kunnen voortgaan en koniektuur voor koniektuur kunnen weerleggen.

Ik moet helaas aan het slot resumeeren, dat m.i. de uitgave van Schoene geen waarde heeft; zij kan alleen toekomstige uitgevers opwekken om de geschiedenis van de handschriften hunner auctoren nauwkeuriger na te gaan dan dit meestal het geval is. Maar meer nog dan de uitgave van Schoene kunnen ons daarbij helpen de ongeevenaarde geschriften van den eenigen Traube, wiens postume werken ons zonder twijfel nog menigen wenk in die richting zullen geven.

Parijs. W. A. Baehrens.

O. Procksch, Die Genesis. Leipzig, Deichert. 1913. (Pr. M. 10.50. geb. M. 12.50).

Aan kommentaren op Genesis is geen gebrek. Deze is de eerste aflevering van een reeks kommentaren op het O. T., onder redactie van D. Ernst Sellin uit te geven. De auteur is aanhanger der meest verbreide opvatting der samenstelling van Genesis: er zijn drie hoofdbestanddeelen, gemeenlijk met J. E. en P. aangeduid; en hij is zoo zeker van de juistheid dier onderstelling dat hij eerst vertaling en verklaring geeft van J., dan van E., voorts van P., eindelijk van Hoofdstuk 14, dat hij bij geen van drieën kan onder dak brengen. Gunkel heeft vóór hem iets dergelijks gedaan. Mij dunkt die manier van handelen verkeerd, omdat de splitsing van het werk in bijzonderheden zeer onzeker is; ook al gaat men niet mee met de afwijkende opvatting van Eerdmans, in Alttestamentliche Studien I Die Komposition der Genesis neergelegd. Procksch kent dit werk wel en haalt het hier en daar aan, maar zonder de zienswijze opzettelijk te weerleggen. Dit doet hij trouwens ook van andere afwijkende meeningen niet.

Procksch is er ver van verwijderd Genesis voor een betrouwbaar historieboek te houden; en spreekt onbewimpeld van legenden en mythen; maar onwillekeurig zoekt hij toch overal historie en vraagt bij een legende niet wat de auteur of de menschen onder wie zij ontstond er bij dachten, maar wat hijzelf er in ziet of zien wil. Bij de behandeling b.v. van het Paradijsverhaal roemt hij de hooge kunst van den verhaler, die het gesmeed heeft uit allerlei gegevens, maar vraagt van waar de slang het geheim van den boom der kennis van goed en kwaad kent; ja waarlijk, zij kent het! Zelf beantwoordt hij de vraag: „Die Tierseele ist ahnungsreich für übersinnliche Regionen — hierbij wordt verwezen naar de ezelin die Bileam aansprak — doch zugleich dämonisch, also irrational, weshalb man nicht fragen darf woher." Is er dan werkelijk een slang geweest, die het geheim kende en Eva toesprak? — De aartsvaders zijn heroes eponymi; alleen Abraham is een historische figuur; zijn eigenaardigheid bestond in zijn hooge opvatting van godsdienst; het verhaal van het offer van zijn zoon, in Gen. 23, is niet een legende uit later eeuw waarin het kinderoffer wordt bestreden, maar een gebeurtenis in Abrahams leven: waarbij hij in een nieuw „Stadium der Religionsgeschichte" trad. Zoo gaat men den verkeerden weg op. — Dat uit het werk van een geleerd man als Dr. P. toch veel te leeren is spreekt vanzelf.

Leiden. H. Oort.

I. Friedländer, Die Chadhirlegende und der Alexanderroman. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

De Chadhirfiguur is terecht een Proteusfiguur genoemd en de Chadhirlegenden zijn dan ook zoo talrijk, dat het geen geringe taak is er een overzicht van te geven. Op de vraag: Wie is Chadir? — een vraag, die wel gesteld is — kan een enkelvoudig antwoord niet gegeven worden. Chadir is een voortbrengsel van het moslimsch syncretisme, zooals Vollers terecht gezegd heeft in de verhandeling die hij aan deze figuur gewijd heeft (Archiv. f. Religionswissenschaft, XIII). In

Digitized by Google

deze verhandeling worden de verschillende gedaanten van den populairen heros vertoond in hun verband met andere helden der voor-aziatische legende.

De schrijver van het hier aangekondigde boek heeft een zeer bepaald uitgangspunt gekozen: hij onderzoekt de betrekkingen tusschen de verschillende Chadhirlegenden eener- en de legenden omtrent Alexander den Groote en de levensbron anderzijds. Zeer beperkt is dit gebied van onderzoek evenwel nog niet en het boek beslaat dan ook meer dan 300 blz. octavoformaat. De studie, die de auteur van zijn onderwerp gemaakt heeft, loopt over een tijd van tien jaar en strekt zich ook tot ongedrukte bronnen uit, die zich grootendeels in het Britsch Museum bevinden. Het is dan ook een werk, waarvan de beroemde Nöldeke de opdracht gerust kon aanvaarden, welke aanvaarding hij zelfs bekrachtigd heeft door het geven van een aantal aanteekeningen.

In het eerste deel van het boek (A) wordt onder het hoofd „Der Ursprung der Chadhirlegende" besproken de episode van de levensbron in Pseudo-Kallisthenes, den babylonischen Talmud, het gedicht over Alexander van den syrischen schrijver Jacob van Sarug, in den Koran en in de moslmsche traditiewerken. De laatste paragraaf van dit deel wordt dan nog gewijd aan Chadhir als zeegod.

Het tweede deel van het boek (B) bevat de moslimsche Chadhirlegenden bij verschillende schrijvers. Men kan dus zeggen: A behandelt de sage van de levensbron, B. de Chadhirlegende. Verder heeft de schrijver in appendices nog belangrijke punten besproken, die in den tekst niet op hun plaats geweest zouden zijn. En ten slotte geeft hij uittreksels uit arabische teksten. Men kan den schrijver slechts hulde brengen voor zijn toewijding aan dit onderwerp, die blijkt uit zijn grondige, minutueuse behandeling van de onderdeelen. Het spreekt van zelf, dat het geheel aan een zekere eentonigheid lijdt; het telkens en telkens weergeven van de dikwijls niet sterk van elkaar afwijkende vormen der legende, werkt vermoeiend op den lezer. Maar dat zou moeielijk te vermijden geweest zijn en het is den schrijver er dan ook niet om te doen geweest een aangenaam boek te schrijven. De resultaten der onderzoekingen worden aan het slot samengevat. De schrijver spreekt hier beslist, misschien wat al te beslist. Hij maakt een scherpe scheiding tusschen de sage van de levensbron en die van het paradijs De eerste verklaart hij voor grieksch, de tweede voor babylonisch. Uit de eerste laat hij den geheelen Chadhir voortkomen, de tweede zou ten grondslag liggen aan de episode van Alexander's tocht naar het land der zaligen. Beide stellingen worden door belangrijke argumenten gesteund. Het is evenwel de vraag, of er niet een oorspronkelijke samenhang tusschen paradijs en levensbron geweest is, daar beide een belangrijk element, dat der onsterfelijkheid, gemeen hebben.

Slechts over enkele détails heb ik een opmerking te maken. Friedländer spreekt natuurlijk telkens over Alexander's kok Andreas, die door een toeval de onsterfelijkheid deelachtig wordt (bv. blz. 10 en vg.). Nöldeke heeft vroeger reeds opgemerkt, dat de naam Idris, die in den Koran voorkomt, niets anders dan de verbastering van Andreas is. Nu wordt van Idris in den Koran (19, 57 vg.) gezegd, dat Allah hem op een hooge plaats verheven heeft. Hiermede komt vrijwel overeen, wat Gen. 5, 24 van Henoch verteld wordt; vandaar dan ook, dat de Moslims Idris gelijk stellen met Henoch. Hiermede is evenwel nog geenzins verklaard waarom Mohammed den naam Idris gebruikt. M. i. is die naamsverwisseling alleen te verklaren, wanneer Idris een herinnering aan Alexander's onsterfelijk geworden kok Andreas is, wat op grond van zijn en Henoch's onsterfelijkheid mogelijk is. Dezelfde opmerking is reeds vroeger door Dr. Richard Hartmann gemaakt (Zeitschr. f. Assyriologie, XXIV, 314 vg.).

Op blz. 57 wordt het slechts in één Hs. voorkomende slot van Jacob van Sarug's Alexandergedicht behandeld. Daar staat, dat men maakt een *māna rabba d'arba' appīn*. De schrijver vertaalt „ein grosses Gefäss auf vier Seiten" en teekent daarbij aan, dat de syrische uitdrukking niet recht duidelijk is. De uitdrukking op zich zelf is evenwel volkomen duidelijk: „een groot toestel met vier (opstaande) vlakken". Iets verder wordt van een schip gezegd *terdē w'teoel b'jamma sjab'a jawmīn*, wat de schrijver vertaalt door: „das sich sieben Tage im Meere auf und ab bewegen soll". Er staat eenvoudig: „dat gedurende zeven dagen de zee op moet varen". Ook op blz. 105, noot 7, klaagt de schrijver, dat een arabische uitdrukking hem niet duidelijk is. Maar ook hier weer is de beteekenis zoo eenvoudig als men maar wenschen kan. Precies hetzelfde geldt van blz. 145, noot 1; in beide gevallen geeft de schrijver zelf de goede vertaling!

Is dit niet wat de Romeinen noemden nodum in scirpo quaerere?

Op blz. 122 wordt een uitspraak van Mohammed geciteerd: *'alā ra's mi'a sana lā jabqā 'alā 'lardh mimman hoewa 'alajhā ahad* en aldus vertaald: „Am Beginn des (zweiten) Jahrhunderts (der Hiǧra) wird keiner von denen, die sich heute auf der Erde befinden am Leben sein". Hier heeft de schrijver *ra's* misverstaan door te vergeten, dat het woord evengoed „einde" als „begin" kan beteekenen. Er staat dan ook: „Aan het eind van honderd jaar" dus „over honderd jaar" enz.

Dit zijn evenwel slechts kleinigheden, die aan de waarde van het werk geen afbreuk doen. Het is een mijn voor allen, die zich met de Chadhirlegende bezig houden.

Leiden. A. J. Wensinck.

M. Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen IX. 2 a). 2. Band 1. Hälfte. Leipzig, Amelang. 1913. (Pr. M. 7).

In het jaar 1905 had ik het genoegen het eerste stuk van Winternitz' Geschichte der Indischen Litteratur bij de lezers van het *Museum* in te leiden. Sinds dien tijd (in 1908) is het eerste deel voltooid, en thans ligt de eerste helft van het tweede deel, omvattende de beschrijving der Buddhistische literatuur, voor ons. Terwijl bij eene bespreking van deel I kon gezegd worden, dat meerdere voorgangers ieder op zijne wijze dezelfde stof behandeld hadden, geldt dit niet voor de beschrijving der Buddhistische literatuur. Hier was *alles*

Digitized by Google

nog te doen, en wanneer men bedenkt hoe omvangrijk en veelsoortig al de Buddhistische teksten zijn, die moesten worden bestudeerd en geëxcerpeerd, terwijl velen er van nog onvertaald ja onuitgegeven zijn, die toch ook moesten behandeld worden, mogen wij niet verwonderd zijn zoo dit deel later verschijnt dan eerst was aangekondigd. Al de goede eigenschappen van het eerste deel zijn ook in dit stuk aan te treffen; deze Literatuurgeschiedenis is ook eene *beschrijving*, d. w. z. de verschillende werken worden gekarakterizeerd en door met smaak en zorg uitgekozen in vertaling mede gedeelde passages wordt een beeld er van gegeven. Een van de groote verdiensten, ook door de vakgenooten te apprecieeren, van dit werk zijn de zoo volledige bibliographische mededeelingen, hier vollediger dan ze doorgaans in deel I waren gegeven. Niet voor „gelehrte Kreise", maar voor de „Gebildeten der Nation" is dit werk bedoeld, en ook als zoodanig zal het zijn doel bereiken Zoowel de beoefenaar der godsdienstwetenschap in 't algemeen als de folklorist zal door dit werk geboeid worden. Ik wijs o. a. op de uitvoerige en goed geslaagde behandeling der Jātakas en vestig ter loops de aandacht op het, misschien niet zoo algemeen bekende, feit, dat Wagner's Parsifal op eene Buddhistische legende berust (pag. 224, noot 1). Aan het slot behandelt Winternitz ook de strijdvraag, in hoeverre de evangelies sporen van Buddhistischen invloed vertoonen. Hij concludeert dat de meeste parallellen, die men tot nog toe heeft kunnen aanwijzen, niet op ontleening berusten doch slechts van belang zijn als „religionsgeschichtliche" parallellen. Slechts voor enkele parallellen neemt hij mogelijken samenhang aan.

Wij zien alweer verlangend uit naar de tweede helft van dit deel, waarmede dit voortreffelijke werk zal voltooid zijn.

Utrecht. W. Caland.

H. C. A. Carpenter, Die Deklination in der Nordhumbrischen Evangelienübersetzung der Lindisfarner Handschrift. (Bonner Studien zur englischen Philologie, hrg. von K. D. Bülbring, Heft II). Bonn, Hanstein. 1910. (Pr. M. 10).

Door het schrijven van een veelomvattend en breed opgezet werk heeft Dr. Carpenter, leraar aan de Handelshogeschool te Keulen, uitvoering gegeven aan een voornaam onderdeel van het bekende program, door Bülbring ontworpen, om de taal van de vier Noordhumbriese evangelieën in het handschrift van Lindisfarne gezamenlik te behandelen, en men mag er bijvoegen dat die uitvoering over 't algemeen uitnemend is. Zorgvuldig en nauwgezet is hier de verbuiging in de tekst behandeld, voorwaar geen lichte taak, waar het een zo hachelike stof geldt. Hoe moeielik is het dikwijls te zien, met welke Oudengelse vorm de glossator een Latijns woord wou vertalen, of hij al dan niet dacht aan het zinsverband, of hij de Latijnse vorm begreep en b.v. niet een nominativus pluralis voor een genitivus singularis aanzag; hoe verbijsterend zijn vaak de talrijke uitgangen voor één enkele naamval. Zeemanschap was nodig om alle klippen te ontzeilen, en al zou het onbillik zijn voorbij te zien dat verscheidene hem door voorgangers waren aangewezen, men mag hem de lof niet onthouden van vele met eigen oog te hebben ontwaard

In 't biezonder stemt tot dankbaarheid in dit boek het eerste deel, dat de „Voruntersuchungen" bevat. Op grond van een hernieuwd onderzoek komt de Schr. tot de slotsom dat Aldred de enige glossator is en dat hij de gehele glosse vervaardigde in de tweede helft van de tiende eeuw, maar veel gebruik maakte van verouderde lettertypen. Zeer uitvoerig worden vervolgens de afkortingen nagegaan, en de meeste gevolgtrekkingen van de Schr. zullen weinig tegenspraak ontmoeten. Wat het vokalisme van de uitgangen betreft, wordt duidelik aangetoond, dat de glossator telkens verouderde uitgangen heeft neergeschreven, terwijl daar en ook bij het behandelen van de weifelingen in getal en geslacht goed uitkomt dat Aldred's behoudzucht elk ogenblik in botsing raakte met de dagelikse spreektaal van zijn tijd.

Na het inleidende deel volgt de behandeling van de verbuiging, zeer uitvoerig en volledig, en als toegift een overzicht van de adverbia en de overige partikels. De indeling van het werk brengt mee dat sommige onderwerpen dubbel zijn behandeld, wat enkele ongelijkmatigheden ten gevolge heeft gehad, b.v. dat in § 66 *drihtno* (l. *drihtno* 2) en *hlæferdo* (l. *hlaferdo*) als „wahrscheinliche schreibvarianten" van *drihtne* en *hlaferde* worden voorgesteld, terwijl in § 231 de *-o* aarzelend, maar m. i. met grote waarschijnlikheid, aan de invloed van de Latijnse vorm 'domino' wordt toegeschreven. Doch over 't algemeen treft ons de grote nauwgezetheid waarmee de verklaring van opmerkelike vormen wordt gegeven, in verband met de oorspronkelike tekst.

De Schr. heeft zelf het handschrift zorgvuldig nagegaan (zie § 3), maar zijn lezingen steunen op Cook's welbekend glossarium, in twijfelachtige gevallen met Skeat's tekst vergeleken; een doorlopende vergelijking achtte hij onnodig „(bei) der anerkannten sorgfalt, die (Cook's) werk auszeichnet" (Einl. VI). Deze beperking is intussen te betreuren, want ook Cook is niet onfeilbaar, en Carpenter had zich door groter voorzichtigheid, zij het dan ook ten koste van wat meer moeite, voor enige vergissingen gevrijwaard. Enkele voorbeelden tot staving van deze bewering volgen hier. *ðon̄* Luk. 5,9 is niet de konjunktie (§ 16, anm. 2, naar Cook), maar de asm. van 't pron. relat., = *ðone*, en *user* Mark. 9,22 geen vorm van het pron. poss. (§ 22, naar Cook), maar de genitief van het pron. pers., die dus tweemaal voorkomt, en niet ééns (§ 648). „Die von Cook angegebene endungslose form (*gebed*), L. Pr. 7,2, ist nicht in Skeat zu finden" (§ 269, anm. 1); neen, natuurlik niet, want *gebed* enz. is een drukfout: vlak erboven staat bij Cook het ook bij Skeat t. a. p. voorkomende juiste *gebedes* vermeld. Enige andere gevallen waarin Carpenter een bij Cook opgegeven vorm vergeefs in Skeat's uitgaaf heeft gezocht, ten gevolge van drukfouten in het glossarium, zijn deze: *bre nise* J. 7,18 (§ 353), lees: J. Pr. 7,18; *f'ebeadend* Mk. 4,15 (§ 533), lees: Mk. Pr. 4,15; *hæbbend* Mt. 9,23 (ald.), lees: Mt. 9,32; *neesto* Mt. 19,19 (§ 577), lees: *neesto* Mk. 12,33, *nesta* Mt. 19,19. In § 399, anm. 1 weifelt de Schr., of de fout bij Cook of bij Elizabeth Lea schuilt, als de

Digitized by Google

eerste in 't geheel 15 maal *sunu* nom. sg. opgeeft, en de laatste alleen in Markus 24 maal; een eenvoudig doorkijken van dit evangelie had hem kunnen tonen dat het getal 15 zelfs voor Markus alleen te laag is (24 zal juist wezen). Genoeg om te doen zien dat de Schr. ten onrechte op Cook's glossarium, hoe voortreffelik ook, blindelings heeft vertrouwd. Ook bij verschil van lezing tussen Cook en Skeat had hij zich niet behoren te vergenoegen met beide te vermelden en zich de moeite moeten getroosten, in 't handschrift na te kijken wie het bij 't rechte eind had.

In een zo uitvoerig werk als dat van Carpenter over zulke vaak twijfelachtige vormen als in onze glosse, komen natuurlik tal van biezonderheden voor waarmee een ander zich niet zal verenigen; ik wil mij echter hier voornamelik beperken tot het noemen van enige feitelike onjuistheden en het geven van enkele aanvulsels. § 123 wordt de *i* in *ni* 'niet' ten onrechte „etymologisch unberechtigt" genoemd, vgl. trouwens *ni* in 't Leidse Raadsel en op 't Kruis van Ruthwell; in het eerste komt ook de relatieve partikel *ði* voor. — § 197. *cost* (modus) is geen Latijns, maar een Skandinavies woord. — § 237. *hlāf* is in Lindisf. behalve masculinum ook neutrum, blijkens *þæt hlāf* J. 13,18 e. dgl., zodat de pluralis *hlafo* (11 maal) de onzijdige uitgang kan vertonen; in verband hiermee moeten de getallen in § 239 b) en c) worden gewijzigd. *geðeodo* 'captiui' behoort blijkens Carpenter's eigen noot niet bij vormen als *gasto*, *hlafo* thuis, maar is een regelmatige zwakke nominativus pluralis zoals *blindo* of *gecuelledo*. — § 242, anm. Met *tui sestre* J. 2,6 randgl. is blijkbaar een van elders onbekend adjektief bedoeld: *eghuælc an uæs tui-sestre gemet* = *æl(c) wæs on twegra sestra gemete* in de Westsaksiese vertaling. Vreemd dat niemand aan deze eenvoudige oplossing schijnt te hebben gedacht. — § 258. De *-nn-* van *linnin* enz. komt al in Épin. *linnin* voor en mag niet zo maar met de *-cc-* in *taccon* e. dgl. worden gelijkgesteld; vgl. verder Fries en Ndl. *linnen*. — § 264, anm. Wat bewijst de vorm van het adjektief in *wilde foter* Mt. 13,27 voor de pluralis? Het kan toch ntr. sing. zijn! En de drie andere glossemen van 'zizania' t. a. p. zijn enkelvoud. — § 378, anm. 3. De verklaring van de *ā* in *dāl* uit een oude dat. pl. *dālum* met *-um* i. pl. van **-im* is hoogst onwaarschijnlik; waarom kan er naast de *i*-stam geen *o*-stam hebben bestaan? — § 415. Op *fold*[u] in Cædmon's Lofgezang mag men zich niet meer als akk. sg. op *-u* beroepen, zie Förster, Anglia Beibl. 12,356[2]. — § 449. De wanvorm *foetae* is tans treffend verklaard door Einenkel, Anglia 37,386. — § 477, c). Het feit dat de *ī* in *-līc* verkort was, geeft niet het recht om de adjektieven met dit achtervoegsel tot de „kurzsilbige stämme" te rekenen. — § 485, c). In *efne* is geen vokaal gesynkopeerd, vgl. Got. *ibns* enz. — § 492, anm. en § 493, anm. 1. Zou *all-efne* in *all-efne þæt folc* 'uniuersa turba' niet eerder een adverbium dan een adjektief zijn? — § 497. Met *uuldor ł suundor ł* is ongetwijfeld bedoeld *suundoruuldor*; de omgekeerde volgorde van de leden van de samenstelling is aan 't Latijn ('gloriam propriam') te wijten. Evenzo *hlafum bere ł, hlafas bero* (§ 523, anm. 2) = *berehlāfum, berohlāfas* 'panibus (-es) hordiaciis (-ios)', en *hus gebed(d)* (2 maal, § 269, anm. 1) 'domus orationis' = *gebed(d)hūs*, *hunig udu* 'mel siluestre' (§ 481, anm. en § 524, 1) = *uduhunig*. Bij de beide laatste woorden oppert Carpenter zelf deze verklaring, welke wordt gestaafd door *wudu hunig* 'mel siluestrae' Mk. 1,6 en door het eveneens door hem vooruitgeschoven feit dat de glossator *gebed(d)es* op beide plaatsen in *gebed(d)* heeft veranderd. — § 498, anm. 4. *synnfull'* (L. 7,37) is geen akkusatief, maar nominatief ('peccatrix') en behoort dus bij § 493, anm. 4. — § 552, anm. Ten onrechte beschouwt de Schr. *gescrencde* als participium van 't sterke ww. **gescrinca* „nach dem muster der schwachen verba": het hoort bij het zwakke ww. **gescrenca*, evenals *gescrencg'* 'aridam' L. 6,8; vgl. wat de *d* betreft *under-drencdo* Mk. 5,13. — § 575, anm. 1. In *mec ærro ł ær ł iuh mið læððo ł fiunge hæfde* 'me priorem uobis odio habuit' en in *ærrur ł ær me uæs* 'prior me erat' zijn *ærro* en *ærrur* te letterlike vertalingen uit het Latijn, terwijl *ær* in beide gevallen goed Oudengels is; *ær* is echter geen adjektief, maar een voorzetsel, zoals Cook van het tweede te recht opgeeft (het eerste heet ook bij hem verkeerdelik een adjektief), en moest dus uitsluitend staan in § 589, anm., waar Carpenter de plaatsen nog eens vermeldt. — § 579. In *ælc mon ðone f'ma ł ærist þæt god uin setteð* 'omnis homo primum bonum uinum ponit' J. 2,10 deugt weer *ðone forma*, de asm. van 't adjektief, van Oudengels standpunt niet, terwijl *ærist* 'eerst' de juiste vertaling is en ook bij Cook niet ontbreekt, maar behoorlik als adverbium wordt bestempeld. Er zijn echter meer gevallen waar het adverbium bedoeld kan zijn, b.v. *ærest* Mt. Pr. 6,4; *ærist* Mt. 10,2, ofschoon Cook deze nsm. adj. noemt. — § 584, anm. *soð* 'uerum, autem' enz. zal wel de afkorting voor *sōðlīce* zijn die ook in Ps. Vesp. 5 maal voorkomt. — § 605, anm. 1. *ana* is J. Pr. 1,6 evengoed masculinum als J. 12,24; Cook geeft de plaatsen tweemaal op, ééns onder nsf. en ééns (met een drukfout) onder nsm. — § 611. De mannelike vorm *ðrī* was in 't Anglies lang vóór 't overgangstijdperk verdwenen, blijkens Ps. Vesp. *ðreo* (Rushw.[1] *þreo*). — § 653. Daar Anglies *mið* ook met de akkusatief wordt verbonden, is aan *ðec mið* in 't Rituale niets vreemds en behoeft hier *ðec* niet als datief te worden beschouwd. — § 672. Een van de zogenaamd 7 voorbeelden van nsm. pron. dem. *ðe* is de relatieve partikel (Mk. 14,32) en hoort dus niet in deze paragraaf thuis. Met deze relatieve partikel is de nsm. van het als relativum gebezigde pron. dem. in Lindisf. ten dele samengevallen. Ook *ðu ði* J. 21,17 (§ 676) zal wel relatief zijn bedoeld. — § 681. Waarom blijkt uit de verandering van *ðes* in *ðis* in *ðis is sunu min* 'hic est filius meus' en een ander, dergelijk geval, dat *ðes* gedeeltelik door de neutrale vorm *ðis* verdrongen was? M.i. blijkt er enkel dit uit, dat de glossator goed Engels kende, want *ðes* was een te slaafse navolging van Latijns 'hic'. Maar bovendien is het twijfelachtig, of niet enige van de andere zogenaamde nominativi sing. masc. *ðis* bij het neutrum behoren, b.v. Mt. 13,55; J. Pr. 4,5; ongelukkig geeft Cook hier de plaatsen meestal niet op.

Drukfouten zijn bij Carpenter talrijker dan men zou wensen. Herhaaldelik staat *œ* voor *æ*, b.v. op blz. 75

Digitized by Google

viermaal; op blz. 14, r. 12 v. o. en blz. 106, r. 13 leze men *crist'* voor *christ'*, op blz. 43 Pogatscher voor Pota scher, op blz. 60, r. 3 en 4 'der' voor 'die', op blz. 174 'im ae. vor der zeit des *i*-umlauts' voor 'in ae. vor der zeit der *i*-umlaut', op blz. 202, r. 3 *helidum* voor *helidum*, op blz. 237, r. 5 v. o. *mid* voor 'sind', op blz. 241, r. 2 v. o. 'auslautendes' voor 'anlautendes', op blz. 310, r. 6 v. o. '§ 671' voor '§ 634' en in § 573, anm. 2 *monigfallocru, habundantius, á* en 'dat. pl.' voor *monigfallocrū, habundantus, ā* en 'dap. pl.'

Maar zulke kleine leemten en vlekjes nemen de algemene indruk, dat men hier met een betrouwbaar boek te doen heeft, niet weg. Zeer gewenst zou een register zijn geweest; mogen wij, daar dit hulpmiddel ook bij Stolz en Kolbe ontbreekt, hopen dat Bülbring, als zijn program is voltooid, een gemeenschappelik register zal laten aanleggen op al de grammatiese werken over deze evangelieën welke onder zijn toezicht tot stand zijn gekomen?

Groningen. J. H. Kern.

R. Osterloh, Fénélon und die Anfänge der literarischen Opposition gegen das politische System Ludwigs XIV. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1913. (Pr. M. 1.40).

Dit geschriftje — slechts 52 bladzijden groot — is naar allen schijn een academisch proefschrift. En als zoodanig, als eene proeve van bewerking eener historische of literair-historische stof, verdient het allen lof. Het is inderdaad niet noodig noch gewenscht dat een jong doctor van de universiteit afscheid neemt door een boek van twee of drie vingers dikte, zooals dat nu en dan aan de Nederlandsche hoogescholen voorkomt: het bewijs dat men zijne stof meester is, door oordeelkundig onderzoek en juiste onderscheiding van hoofd- en bijzaken is gekomen tot een critisch wel gewikt en gewogen uitkomst, en in staat is zijne studie in duidelijken vorm het deskundige publiek aan te bieden, vereischt geen 20 of 30 vel druks. Wil men echter zulk eene studie toegankelijk en genietbaar maken voor den uitgebreiden kring van ontwikkelde of althans belangstellende lezers, dan wordt eene bewerking in anderen vorm raadzaam, en de oorspronkelijke, sobere behandeling kan slechts eene voegzame plaats vinden in een vakblad. Het komt mij daarom voor dat de afzonderlijke uitgave van dit werkje over Fénélon, zooals het daar ligt, niet als aanbevelenswaardig voorbeeld kan dienen. Daarmede zij echter niet gezegd dat het als historische studie geene waardeering verdient.

De beide eerste hoofdstukken geven eene uiteenzetting, in korte zinsneden gesteld, van Fénélons denkbeelden over de binnenlandsche staatkunde en het regeeringsstelsel van den Koning in het algemeen, en over de buitenlandsche staatkunde, de oorlogen en de staande legers; in het derde en het vierde hoofdstuk vat de schrijver de meer wijsgeerige bespiegelingen van Fénélon samen omtrent het wezen van het recht, den oorsprong van den staat en het staatsgezag, de plichten en rechten van het staatshoofd, het begrip vaderland en vaderlandsliefde, het volkenrecht, de verhouding der staten in geval van bedreiging door een hunner, ten slotte ook den oorlog.

Dat alles put Dr. Osterloh uit Fénélons correspondentie, uit zijn Télémaque, Dialogues des morts, Examen sur les devoirs de la royauté, Plans de gouvernement en andere geschriften, uitgegeven in de gezamenlijke werken, editie-Gosselin: de eenige volledige en goede. Hij raadpleegde daarbij de oudere en nieuwere schrijvers, die zich met Fénélon hebben beziggehouden, van D'Alembert en La Harpe af tot Sainte Beuve, Brunetière en Emile Faguet toe: een gansche reeks van een vijftigtal grootere en kleinere werken vormt zijn literatuur over het onderwerp zijner studie. Een vijfde hoofdstuk is gewijd aan Fénélons bronnen, en bespreekt kortelijk Omer Talon, Locke, Hugo Grotius — volgens Dr. Osterloh Fénélons hoofdbron voor vele zijner meeningen, al gaat hij soms ook verder — Bodin en anderen, de oude schrijvers, als Plato, Cicero, Marcus Aurelius, niet te vergeten.

Het slot van het geschrift geeft de uiteenloopende oordeelvellingen weder, vroeger en later over Fénélon uitgesproken, waaraan de schrijver de zijne toevoegt. Deze verdeeling en ordening van de buitengewoon omvangrijke stof is inderdaad verdienstelijk, en hoe beknopt de schrijver ook zijne uittreksels van Fénélons beschouwingen hebbe opgesteld, zij laten aan helderheid weinig te wenschen over; bovendien blijkt hij zich in zijn auteur en diens denkbeelden geheel te hebben ingewerkt.

Als proeve eener wetenschappelijke behandeling van historisch-literarisch materiaal heeft Dr. Osterlohs boekje dan ook aanspraak op volle waardeering — en het zou niet billijk zijn het als iets anders dan zulk eene proeve te beschouwen.

Maar er is tegen het boek als geheel, tegen zijne strekking, eene bedenking te opperen, die niet zonder gewicht is. Fénélon komt volgens den schrijver „für die literarische Opposition — tegen het regeeringsstelsel van Lodewijk XIV — eine hervorragende Bedeutung zu": deze meening nu is aan gegronden twijfel onderhevig. Zijn „Télémaque", die alleen voor zijn leerling, den hertog van Bourgondië, geschreven werd, was volstrekt niet voor openbaarmaking bestemd, en werd buiten zijn weten in 1699 door een ontrouwen dienaar in het licht gegeven: eerst in 1717, twee jaren na zijn dood, gaf een zijner neven eene uitgave naar het handschrift. Het „Examen de la conscience d'un roi" werd eerst in 1734 gedrukt. De „Dialogues des morts" verschenen in 1712, drie jaren vóór zijn dood, en toen nog slechts enkele. Het is ook van algemeene bekendheid, dat Fénélons ongenade te wijten was aan zijne quietistische meeningen, niet aan zijne politieke oppositie, al zag ook de Koning in den Télémaque eene critiek op zijne regeering.

Wil men Boisguillebert en Vauban, wier denkbeelden over de belastingheffing de Koninklijke regeering aanstoot gaven, als oppositie-schrijvers beschouwen, ofschoon zij het centralisatie-stetsel als zoodanig volstrekt niet aanvielen, Fénélon kan men daaronder niet rangschikken. Hij behoorde tot die wijsgeerig aangelegde mannen, die de zwakke punten in de maatschappij van hun tijd

Digitized by Google

opmerken, daardoor geleid worden tot het overpeinzen van de maatschappelijke vraagstukken in het algemeen en te dien aanzien bespiegelingen en ideëele beginselen op schrift stellen, zonder eraan te denken die als strijdwapenen tegen de instellingen van de maatschappij, waarin zij leven, te gebruiken.

Indien het des schrijvers bedoeling is geweest — zooals men uit sommige uitdrukkingen, en ook uit den titel van zijn geschrift, zou mogen afleiden — Fénélon als een politiek oppositie-schrijver voor te stellen, dan zal men de strekking van zijn boekje moeten afwijzen als eene miskenning van den goedmoedigen, wijsgeerigen denker, wiens leven en werken niets anders verkondigden dan menschenliefde.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

S. Hellmann, Wie studiert man Geschichte? Vortrag, gehalten im Freistudentischen Ortsverband München. Mit einem Anhang: Bibliographisches zum Studium der deutschen Geschichte. Leipzig, Duncker und Humblot. 1911. (Pr. M. 1.50).

Niet geheel wordt door dezen titel, hoe uitgebreid ook, de inhoud van dit handige boekje weergegeven. Het bevat vooreerst de bovengenoemde rede „Wie studiert man Geschichte?", vervolgens de daarbij behoorende „Literaturangaben und Notizen", eindelijk het bovenvermelde „Bibliographisches zum Studium der deutschen Geschichte", met nog een aanhangsel op dit aanhangsel onder den titel „Weltgeschichtliche Darstellungen". Ongeveer twee derde gedeelte van het boekje nu wordt ingenomen door de bibliographie, in hoofdzaak der Duitsche geschiedenis, ook voor den buitenlander nuttig te gebruiken en dankbaar te aanvaarden naast het boekje van Loewe, dat echter de oudere werken uitsluit.

Met genoegen zal men verder de rede van prof. Hellmann lezen. Zij is gehouden tot studenten en dus voor deze bestemd. Dat is echter eerder een deugd dan een gebrek. Want daardoor moest de redenaar wel allen zwaren philosophischen omhaal vermijden en zoo eenvoudig en duidelijk mogelijk uiteenzetten, wat hij te zeggen had. Vooral voor studenten zou ik het boekje zeer aanbevelen. Er zijn wel eenige bezwaren; waar zijn ze niet? Zoo wordt de staatkundige geschiedenis wel wat veel op den voorgrond geschoven, al wordt haar ook een breede achtergrond gegeven van maatschappelijke historie in ruimen zin. Zoo zou ik de geschiedbronnen niet verdeelen in schriftelijke en andere, archaeologische overblijfselen van het verleden; ik zou liever onderscheiden de directe resten van het historische verleden zelf, hetzij deze gebruiksvoorwerpen, kunstwerken, monumenten, oorkonden, brieven, resolutiën, traktaten of wat dan ook zijn, ter eene — en de indirecte, de narratieve bronnen, de geschiedwerken, die bedoelen historie te geven, ter andere zijde.

Met belangstelling nam ik kennis van hetgeen prof. Hellmann zegt van de „Seminare" der Duitsche universiteiten, vooral omdat ten onzent een streven bestaat ook in dezen weer onze Germaansche broeders na te volgen. Wat hij zegt, verdient zeer de aandacht. Hij weet niet, of men het nut der „Seminare" niet wat begint te overschatten. Ongetwijfeld geven zij de studenten een zeer gewenschte gelegenheid tot meer actieven arbeid dan de gewone colleges. Maar daartegenover staat dit bezwaar, dat de tijd voor het behandelen van een eenigszins uitgebreid probleem toch in het algemeen te krap is toegemeten. Een wat grooter onderzoek kan alleen in hoofdtrekken worden behandeld; de zoo leerzame behandeling van kleinere onderdeelen moet in den regel sterk worden bekort of wordt vervangen door resumés van resultaten door den docent. Wat zoo tot stand komt, is toch eigenlijk geen wetenschappelijk onderzoek, maar slechts een afbeeldsel daarvan; prof. Hellmann vergelijkt het bij een manoeuvre, die wel den oorlog kan nabijkomen, maar toch de oorlog zelf niet is. Er worden wel middelen aan de hand gedaan om deze bezwaren te ondervangen, maar zij keeren het euvel toch niet.

Tot zoover prof. Hellmann. Bij ervaring heb ik soortgelijke bezwaren ondervonden als door hem worden beschreven en zij nemen in beteekenis toe, naarmate het aantal studenten stijgt. Ik heb deze bezwaren wel eens aan de onvoldoende organisatie toegeschreven, die ik vreesde te hebben gegeven aan de seminarlessen, die wij bescheidenlijk candidatencolleges plegen te noemen. Nu men in Duitschland dezelfde moeilijkheden blijkt te ondervinden, moet de oorzaak dieper liggen en in verband staan met de inrichting der „Seminare" zelf. Gelukkig hebben wij in Nederland een zeer vruchtbare en ook praktische wetenschappelijke samenwerking tusschen leermeester en leerling bij de bewerking van het proefschrift, waaraan ten onzent veelal veel meer zorg wordt besteed dan in Duitschland. Er is echter alle reden oplettend na te gaan, hoe het instituut der „Seminare" — wie geeft een Nederlandsch woord? — zich in Duitschland verder gaat ontwikkelen.

Amsterdam. H. Brugmans.

G. Miller Calhoun, Athenian Clubs in Politics and Litigation. (Bulletin of the University of Texas N°. 262). Austin (Texas), 1913.

Het was een goede gedachte de politieke clubs in Athene tot voorwerp van een opzettelijk onderzoek te kiezen; het laatste geschrift hieraan gewijd en waarnaar sedert steeds verwezen werd, Büttners *Geschichte der politischen Hetärieen in Athen*, was van het jaar 1840; en de nieuwere geschiedschrijvers van Griekenland hebben er weinig aandacht aan besteed: Beloch schrijft er eenige regels over (II. 34., ongewijzigd overgenomen in den nieuwen druk II. 1. 285.), Eduard Meyer, voor zoover ik mij herinner (een bruikbare index ontbreekt) niets. Het onderwerp is dus niet doodgeschreven, en ook op zich zelf aantrekkelijk. Maar het brengt een moeilijkheid die zoo vaak het onderzoek van een of ander instituut van de oudheid belemmert: de zaak waar het om gaat is door zijn benaming niet scherp genoeg omschreven. Thucydides spreekt op de bekende plaats, die steeds het uitgangspunt van iedere beschrijving geweest is (VIII. 54.4) van ξυνωμοσίας... ἐπὶ δικαῖς καὶ ἀρχαῖς; maar de meest gebruikelijke aanduiding is ἑταιρεία, een woord dat door zijn algemeene beteekenis weinig houvast geeft. Vereenigingen van elke soort

Digitized by Google

hebben zoo geheeten (Gajus in Dig. XLVII. 22.3.1. Sodales sunt qui ejusdem collegii sunt, quam Graeci ἑταιρίαν vocant). Daardoor rijst aanstonds de vraag: waren de clubs waarvan Thucydides spreekt opgericht uitsluitend met het doel om op regeering en rechtspraak invloed uit te oefenen? Of waren het óók — of misschien alleen — vereenigingen met oorspronkelijk of in hoofdzaak andere bedoelingen, „gezelligheids"-vereenigingen bv., die tevens hun bemoeiingen uitstrekten tot het terrein van het openbare leven? Andere vragen sluiten zich hierbij aan: waren die clubs openbare vereenigingen, zooals ze in elk land met eenigszins demokratisch ingericht bestuur voorkomen? Of werkten ze in het geheim en bereidden zij voornamelijk samenzweringen voor? En in verband hiermee: kwamen ze alleen voor bij de oppositiepartijen, of bestonden ze ook onder de leden en aanhangers der regeerende partij?

Indien men hierop een antwoord zoekt in het boek van Calhoun, komt men tot de teleurstellende ontdekking dat hier deze vragen zelfs niet, althans niet opzettelijk en scherp, zijn gesteld. De hoofdfout van zijn studie, waardoor haar resultaten uiterst onbevredigend zijn, is dat de schrijver verzuimd heeft zijn onderwerp nauwkeurig te omschrijven, door aanstonds de grenslijn — voor zoo ver mogelijk — te trekken tusschen politieke en niet-politieke clubs, maar integendeel ἑταιρεία neemt als werd hiermee één zaak aangeduid, en dan alle meedeelingen die hij hierover heeft kunnen vinden, ook de meest uiteenloopende kenmerken, tot één beschrijving van haar wezen vereenigt. Wanneer Calhoun als definitie van ἑταιρεία overgeleverd vindt φιλία κατὰ συνήθειαν ἐν τοῖς καθ' ἡλικίαν γεγενημένοις dan besluit hij dat gelijkheid van leeftijd een der voorwaarden was van het lidmaatschap. Intusschen zal menigeen aanstonds betwijfelen of dit ook een noodzakelijke eisch geweest is bij *politieke* clubs; en inderdaad kennen wij er een (van Euboulides) waarvan vader en zoon tegelijk lid waren. — Conon's zoon was waarschijnlijk lid van twee clubs, de „ἰθύφαλλοι" en de „αὐτολήκυθοι"; moet men daarom aannemen dat men ook tot meer dan één *politieke* club kon behooren? — In de eerstgenoemde club, welker naam vrij duidelijk haar karakter doet kennen, werd men naar het zeggen van een aanklager met obsceen ritueel geïnaugureerd; is daarmee bewezen dat ook *politieke* clubs dit aan de toelating hunner leden verbonden hadden? — Omgekeerd: leden eener συνωμοσία zullen, waarschijnlijk, een eed afgelegd hebben; mag men nu zeggen That the relation of ἑταιρεία was confirmed by oath appears from the employment of συνωμοσία as a synonym, (p. 34), en dus gelooven dat de leden der speelclub b.v. waarvan eenmaal sprake is, plechtiglijk een eed gezworen hadden? —

Bij al de hoofdstukken, waarin de schrijver zijn boek verdeeld heeft: The Origin and Condition of the Clubs, The Clubs in Litigation, The Clubs in the Political Field, heeft zijn niet-onderscheiding van politieke en andere vereenigingen of tot geheel verkeerde of tot waardelooze resultaten geleid. Ik moet dit oordeel in 't kort toelichten.

Om den oorsprong der politieke clubs uit te vorschen gebruikt Calhoun de volgende methode — een aanwijzing, wellicht, dat een philologische opleiding naast groote voordeelen ook gevaren meebrengt voor een historicus! Hij betoogt dan, dat ἑταιρεία afgeleid is van ἑταῖρος, en onderzoekt waar van dezen sprake is in de literatuur vóór de V^e^ eeuw. Natuurlijk het eerst bij Homerus; uit een artikel van Finsler (*Das homerische Königtum*) besluit hij 1°. dat ἑταῖρος een enge verbinding tusschen de leden van den Homerischen adel aanduidt; 2°. dat deze verbinding gelijkheid van leeftijd insloot; 3°. dat de ἑταῖροι maaltijden hielden. Dan is er, bij Herodotus, sprake van een ἑταιρηίην τῶν ἡλικιωτέων van Cylon; daarna vinden we ἑταῖροι Ἱππίου genoemd bij Aristophanes (Lys. 1153) en ten slotte spreekt Aristoteles (Rep. Ath. 20) van ἑταιρεῖαι waartegen Clisthenes het moet afleggen. Na deze gegevens te hebben vastgesteld, denkt Calhoun een hypothese uit die de historische ontwikkeling van de ἑταῖροι bij Homerus tot de oligarchische clubs der V^e^ eeuw, (die hielden immers volgens Plato ook maaltijden! p. 24) moet verklaren. Ik behoef deze niet te bestrijden of te vermelden. Het is voldoende te wijzen op de door en door verkeerde werkwijze hier gevolgd, een methode waarvan het averechtsche misschien het duidelijkst door een voorbeeld in het licht gesteld kan worden. Men stelle zich voor dat iemand op deze wijze een onderzoek zou instellen naar het ontstaan b.v. van de 19de-eeuwsche coöperaties in Duitschland, door onze naburen, zooals bekend is, Genossenschaften geheeten. Hij zou dan vaststellen waar in de literatuur, met de vroegste te beginnen, het woord Genosse voorkomt, vinden b.v. dat in de XVe eeuw gesproken wordt van „Genossen eines Landbezirks am Zürcher See mit Selbstverwaltung", dat de pairs van Frankrijk zoo benoemd werden, ook de eedgenooten in Zwitserland enz., en dan, uitgaande van de geschiedenis van het *woord*, een hypothese uitdenken die de historische continuiteit der daarmee aangeduide *instellingen*, van Züricher Genossen tot Berlijnsche coöperators (misschien middagmalen die ook wel eens gezamenlijk!) zou verklaren. Het zou niet dwazer zijn dan wat Calhoun gedaan heeft. Immers Genosse zoowel als ἑταῖρος zijn woorden van zóó algemeene beteekenis, en die daardoor zóóveel geheel verschillende verhoudingen hebben aangeduid, dat een onderzoek van het woord zonder meer *niets* leert omtrent het verband der daarmee aangeduide dingen. Het spreekt toch vanzelf dat wie den oorsprong der politieke ἑταιρεῖαι in de V^e^ eeuw wil nagaan, moet uitgaan niet van het woord, maar van het begrip: politieke organisatie; maar juist dit heeft de schrijver van den aanvang af verzuimd.

Het tweede hoofdstuk, The Clubs in Litigation, heeft Calhoun zóó ingericht: hij bespreekt achtereenvolgens, tamelijk uitvoerig, alle praktijken in Athene aangewend om invloed te oefenen op de rechtspraak, en gaat dan bij ieder afzonderlijk na of daarbij iets van de werking van clubs overgeleverd is. — Nu is ongetwijfeld de omgekeerde en meer gebruikelijke methode, van eerst de gegevens bijeen te zetten en daaruit de beschrijving te construeeren, niet zonder bedenking; men loopt, dusdoende, gevaar niet boven zijn materiaal uit te komen, en zal b.v. allicht zekere negatieve feiten

Digitized by Google

niet opmerken die soms van meer gewicht kunnen zijn dan de positieve. Men moet inderdaad weten wat men van zijn materiaal mag verwachten, in dit geval wat de werking der clubs al zoo had kunnen zijn. Maar indien deze methode, zooals ik geloof, de juiste is, dan is zij het toch slechts voor het eigen *onderzoek*, niet voor de meedeeling van de resultaten daarvan. Calhoun, die haar ook bij deze toepast, komt daardoor er toe telkens de verwachting van den lezer op te wekken door de uitvoerige beschrijving van een mogelijken invloed, en deze dan telkens te moeten dompen door meedeelingen als „there is no direct evidence that clubs were concerned in this case" (p. 56), of „there is no mention of clubs in these cases" (p. 63), of ook „it must be *believed* that the clubs...." (p. 57), of „it is *unthinkable* that.... (p. 75). — Erger is dat ook in de gevallen waarvan Calhoun wel de werking van clubs meent te kunnen vaststellen, zijn aanwijzingen, alweer door de bovengenoemde niet-onderscheiding, of onjuist zijn of waardeloos. Wanneer wij onder het hoofd „money contributions" het geval vermeld vinden van de belastingpachters- en speculanten-troep Agyrrhius & Cie, die een lastigen concurrent door een proces onschadelijk willen maken en daarvoor geld beschikbaar stellen, dan vragen wij toch met verbazing wat dit nu met συνωμοσίαι ἐπὶ δικαῖς te maken heeft. En wanneer wij zien dat herhaaldelijk het eenig resultaat van het onderzoek blijkt te zijn het feit dat menschen door hun ἑταῖροι of ἑταιρεῖαι in rechten zijn bijgestaan, dan vraagt de nuchtere lezer zich niet zonder reden of er nu werkelijk een bronnenonderzoek voor noodig was om het belangrijke feit te kunnen constateeren dat de menschen in hun processen wel eens door hun kameraden geholpen zijn! Dit is toch waarlijk stroodorschen. De zaak waar het om gaat moet immers deze zijn: hebben er clubs bestaan opgericht *met de bedoeling* dat de leden elkaar in rechten, langs wettigen of onwettigen weg, zouden bijstaan? Anders uitgedrukt: indien het bestaan heeft, hoe werkte Tammany in Athene?

Het ligt in den aard der zaak dat het derde hoofdstuk dat handelt over The Clubs in the Political Field het minst van de aangeduide methodische fout te lijden heeft gehad. Wel komt het ook hier voor dat de schrijver bv. alle bekende politieke moorden bespreekt zonder steeds op het verband met de clubs te letten; maar in het algemeen is dit hoofdstuk, door zijn uiteenzetting van de verschillende wijzen waarop de clubs hun invloed op de politiek deden gelden, het meest waardevol. Hieruit blijkt zeer sterk de goede eigenschap van den schr., die ook in de andere gedeelten van het boek aanstonds opvalt, zijn uitgebreide belezenheid. Des te meer is het te betreuren dat door gebrek aan methode de resultaten van een zoo nauwgezet onderzoek zoo weinig bevredigend zijn.

Den Haag. H. Bolkestein.

H. F. M. Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden. Deel I. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterk. en Geschied. VII). Utrecht, A. Oosthoek. 1913. (Utrechtsche diss.).

Over Don Juan bestond tot nog toe geen afzonderlijk boek in de Nederlandsche geschiedsliteratuur. De Heer Huybers geeft thans het eerste deel — zijn proefschrift — van een vrij breed opgezet werk over Don Juan en zijn tijd uit, dat nog door twee of drie deelen zal gevolgd worden. Het eerste is te beschouwen als eene inleiding op de landvoogdij van de hoofdpersoon en gaat niet verder dan de komst van Don Juan in de Nederlanden en de eerste onderhandelingen tusschen hem en de Staten-Generaal, terwijl de vervolgen de betrekkelijk korte periode van zijn bestuur van eind 1576 tot het najaar van 1578 zullen behandelen. Het geheel belooft dus een uitvoerig werk te zullen worden, dat zonder volledig te willen zijn, toch een tot in bijzonderheden afdalend overzicht van de zeer ingewikkelde politieke gebeurtenissen van het tijdvak zal geven.

Het bekende materiaal vermeerdert de schrijver met nieuwe bijdragen uit de Brusselsche en Haagsche archieven, waarvan de meeste stukken in de nog niet verschenen deelen ter sprake gebracht zullen worden, terwijl ook in het eerste deel een aantal ongedrukte stukken, gedeeltelijk copieën uit de nalatenschap van Bakhuizen van den Brink, konden opgenomen worden. Na een inleidend hoofdstuk over de landvoogdij van Requesens en de verwikkelingen, onmiddellijk aan Don Jan's komst voorafgaande, volgt in Hoofdstuk I de levensbeschrijving van den nieuwen landvoogd tot zijne zending naar de Nederlanden. Het ligt voor de hand, dat de schrijver zich hierbij had aan te sluiten bij de buitenlandsche literatuur van den laatsten tijd. Over Don Jan's geboorte en jeugd was reeds vrij wat licht verspreid door Gachard in zijne „Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas" maar na de studiën van Hugo Graf von Walderdorff en van P. Herre over Don Jan's moeder Barbara Blomberg [1]) is de sluier, die nog over de afkomst van den zoon van Karel V lag, geheel opgeheven. Voor den Mooren-oorlog en den zeeoorlog tegen de Turken, waarin Don Jan als admiraal der Heilige Ligue, die tusschen Spanje, den Paus, Venetië en andere italiaansche staten was tot stand gekomen, de eerste groote overwinning op de Turken in den slag van Lepanto behaalde, kon het uitgebreide werk van Stirling Maxwell, „Don John of Austria" grootendeels gevolgd worden. De Heer Huybers oordeelt, dat de man, die op 24-jarigen leeftijd tot leider in eene dergelijke gewichtige onderneming werd aangewezen met goedkeuring van alle bondgenooten, niet van militaire talenten ontbloot kan geweest zijn. Zoekt hij niet te veel eene tegenstelling tusschen Don Jan's militaire en staatkundige bekwaamheden? Een staatsman van beteekenis is hij zeker niet geweest, maar zijne „onhandigheid" wordt wel wat sterk geaccentueerd. Zijne eerzuchtige droomen over eene kroon in Tunis, in Frankrijk, in Polen zijn niet voor verwezenlijking vatbaar, maar hij blijft er ook niet lang bij stilstaan. Hij is niet in staat gebleken, de toestanden in de Nederlanden te beheerschen, maar de omstandigheden, waaronder hij optrad, waren uiterst moeilijk en de

[1]) Walderdorff in Verhandl. des hist. Vereins von Oberpfalz und Regensburg, Bd. 60 (1908); P. Herre, Barbara Blomberg (Leipzig 1909).

Digitized by Google

weigering van Philips II, om eene enkele concessie van beteekenis te doen, maakten het hem ook zoo goed als onmogelijk, om de opstandelingen voor zich te winnen. Wel toont Don Jan inzicht te hebben in de moeilijkheden, die hem zouden wachten. Hij neemt aan, maar niet dan na lange aarzeling en na allerlei informaties omtrent zijne bevoegdheden. Zijn overtocht naar Spanje tegen het bevel van den Koning, om persoonlijk zijne lastgeving te vragen, is geen onhandige zet; zijn aanhoudend aandringen op het zenden van meer geld, zijn twijfelen aan het welslagen van zijne onderneming bewijzen, dat hij zijne taak niet luchthartig heeft aanvaard. Tegenover overmatig gunstige oordeelvellingen, als die van Nuyens, is die van Schr. wel wat sterk afbrekend. Ook over Don Jan's handelingen in liefdeszaken is zijn oordeel bijzonder hard. Althans voor de uitdrukking „laaghartig"[1]) vind ik, de tijdsopvattingen in aanmerking genomen, geen motief.

Uitvoerig bespreekt Schr. de beraadslagingen die aan de benoeming van Don Jan voorafgingen. Granvelle had liever Margaretha of de Koningin-weduwe van Frankrijk, Elisabeth van Oostenrijk, gewild. Of éëne van deze de spaansche zaak verder zou gebracht hebben, dan Don Jan? Overigens toont Granvelle zich in zijne afkeuring van het regime van Alva en van den tienden penning, zijn aandringen op het weren van vreemdelingen uit het bestuur en op het beantwoorden van de rekwesten der Nederlanders, den eenigen staatsman in Spanje, die juiste denkbeelden omtrent de toestanden in de oproerige gewesten toonde te bezitten. Het doorzicht van den minister wordt door Schr. op uitstekende wijze in het licht gesteld tegenover de voortdurend weifelende en wantrouwen wekkende houding van den Koning.

Het dubbele spel, dat Philips speelde, blijkt uit de in hoofdstuk II behandelde instructies voor den nieuwen landvoogd, waarvan een gedeelte, door De Rassenghien, afgevaardigde van den Raad van State, medegebracht, bestemd was om aan dit college te worden voorgelegd, terwijl de eigenlijke instructies aan Don Jan mondeling verstrekt waren en in brieven, die voor hem alleen bestemd waren, werden verduidelijkt. De stukken, die Rassenghien uit Spanje bracht, waren reeds van te voren aan den landvoogd bekend, maar hij mocht er niets van laten blijken. Van gewichtige concessies, zooals het vertrek der spaansche troepen, werd in de voor openbaarheid bestemde stukken niet gerept; alleen in de geheime correspondentie werd aan Don Jan toegestaan, aan dezen eisch te voldoen, als de Staten zich niet tevreden betoonden met wat hun was aangeboden. Maar dan moest van de zijde der Nederlanders aan voorwaarden voldaan zijn, wier vervulling niet veel waarschijnlijkheid had. 's Konings politiek van weinig geven en bijna evenveel weer terugnemen heeft het den landvoogd in de moeilijke omstandigheden, waaronder hij optrad, onmogelijk gemaakt, eene blijvende verzoening met de Staten tot stand te brengen.

Hoofdstuk III doet zien onder welke kritieke omstandigheden Don Jan's aankomst plaats vond, terwijl de oorlog van de Staten tegen het spaansche krijgsvolk, de „citadellen-oorlog" nog in vollen gang was. Schr. doet eene poging[1]) – m. i. geen gelukte –, om een deel van de schuld der gruwelen, die door de spaansche soldaten te Maastricht, Antwerpen en andere plaatsen bedreven zijn, op rekening van de Staten te schuiven, die den oorlog begonnen waren. Maar moesten zij dan rustig blijven aanzien, dat het platteland van Vlaanderen en Brabant gebrandschat werd en dat de steden evenmin veilig waren voor de muiters? Aan de Staten, die deze geweldenarijen wilden onderdrukken, kan toch niet verweten worden, dat hunne vijanden nu tot nog erger bedrijven oversloegen. Don Jan, de plundering van Antwerpen vernemend, betreurt het wangedrag der Spanjaarden ten zeerste en denkt er niet aan, als verontschuldiging aan te voeren, dat zij de aangevallenen waren.

Hoofdstuk IV behandelt de Pacificatie van Gent, het resultaat van de meesterlijke politiek van den Prins van Oranje, die voor een oogenblik alle Nederlandsche gewesten onder het bestuur van de Staten-Generaal vereenigd zag. Naar aanleiding van art. 4, waarbij het vrije verkeer tusschen de noordelijke en zuidelijke gewesten en tusschen de gewesten onderling hersteld werd, begeeft Schr. zich in eene uitvoerige beschouwing over de middelen, die Holland en Zeeland onder leiding van den Prins hadden aangewend, om de steden, die niet hunne zijde hadden gekozen, daartoe te nopen. Uitsluiting van het verkeer en in- en uitgaande rechten werden daarbij hoofdzakelijk toegepast. Delft, Nijmegen, Kampen, Amsterdam en Haarlem ondervonden de nadeelen van de belemmering van den handel; de vrijbuiters op de Eems beletten den toevoer naar Friesland en Overijsel[2]); de handel met Vlaanderen werd verboden, de Schelde geblokkeerd en zelfs engelsche schepen werden bij de vaart op de zuidelijke gewesten bemoeilijkt, zoodat langdurige onderhandelingen met Koningin Elisabeth gevoerd werden. Het betoog is niet van belang ontbloot; uit de verspreide mededeelingen wordt eene vaste gedragslijn opgemaakt.

Maar is op de handelwijze van Holland en Zeeland de uitdrukking „meedoogenlooze taktiek" toepasselijk en kan men op dezen grond oordeelen, dat Oranje het initiatief nam „om het handelsleven van Brabant en Vlaanderen te vernielen?"[3]) Al gold het hier Nederlandsche gewesten en steden, deze stonden door hunne aansluiting bij Spanje toch werkelijk vijandig tegenover Holland. Was eene uitsluiting van het verkeer met „vijanden landen", met welke uitdrukking, zooals Schr. op scherpzinnige wijze aantoont, het Zuiden bedoeld wordt, niet een geoorloofd strijdmiddel? Van vernietiging van den handel van de zuidelijke gewesten kan in dit tijdperk nog moeilijk sprake zijn en dit is zeker niet het einddoel van den Prins geweest, die niets liever wilde, dan aansluiting tusschen Noord en Zuid. Dat de licenten ten opzichte van het Zuiden ook na de Pacificatie nog voorloopig gehandhaafd bleven, is niet volgens de letter van het verdrag, zooals de schrijver opmerkt,

[1]) Huybers blz. 97.

[1]) Huybers blz. 166.
[2]) Corresp. de Granvelle ed. Poullet en Piot V, p. 561.
[3]) Huybers blz. 195, 207.

Digitized by Google

maar is begrijpelijk, waar de voornaamste handelsstad, Antwerpen, nog in de macht van het spaansche krijgsvolk was, waartegen de Pacificatie voornamelijk gericht was.

Volgens Schr. stelt de Prins zich in dezen tijd op het standpunt van „onverzoenlijkheid" en wil hij „oorlog zonder genade" en „tot het uiterste"[1]). Hierbij wordt m. i. over het hoofd gezien, dat de Prins zich alleen onverzoenlijk wilde toonen, als Philips op de gewone wijze alle eischen der Nederlanders onbeantwoord liet en als de landvoogdij van Don Jan eene herhaling zou zijn van de vorige regeeringen. En zijn wantrouwen was groot in dit opzicht; de uitslag heeft hem schitterend in het gelijk gesteld. Maar als Spanje niets toegaf, dan droeg dit de schuld van de onverzettelijkheid der tegenstanders. De Prins stuurde aan op de verdrijving van het spaansche krijgsvolk en uit de Pacificatie van Gent blijkt, dat dit voorloopig het hoofddoel voor alle gewesten was. Toonde de regeering zich ten opzichte van dezen eisch en op enkele andere punten van gewicht inschikkelijk, dan wilde men vrede sluiten. Ook de Prins achtte deze oplossing de meest gewenschte; alleen geloofde hij niet, dat Philips II uit eigen beweging belangrijke concessies zou doen en meende dus, dat men voorbereid moest zijn, om er hem toe te dwingen. Zoo ried hij aan Don Jan gevangen te doen nemen, in de verwachting, dat de oorlog dan zonder bloedvergieten zou eindigen, omdat Philips liever aan alle eischen zou voldoen dan zijn landvoogd in den steek laten[2]). Zelfs dit krasse middel werd dus niet uit onverzoenlijkheid door den Prins aangewezen, maar om des te sneller tot eene verzoening te komen.

Hoofdstuk V brengt den landvoogd in de Nederlanden en behandelt uitvoerig de onderhandelingen tusschen hem en de Staten-Generaal over de voorwaarden van zijne erkenning en zijne komst te Brussel. Don Jan wordt het spoedig moede, de kronkelpaden der diplomatie te volgen; hij bemerkt, dat zijne zaak op die wijze niet vordert; nu reeds ziet hij, dat de eenige weg, die hem overblijft, die van het geweld zal zijn en bereidt Philips er op voor.

Tot zoover gaat deel I; het behandelt de dikwijls ingewikkelde gebeurtenissen en onderhandelingen op duidelijke wijze. De Schr. weet de belangstelling voor zijn onderwerp gaande te houden en schrijft een levendigen stijl. Het omvangrijke materiaal wordt op grondige en oorspronkelijke wijze verwerkt. Met belangstelling zien wij de volgende deelen te gemoet.

Arnhem. S. P. Haak.

F. Cumont, Astrology and religion among the Greeks and Romans. (American lectures on the history of religions, Series of 1911-1912). New York a. London, G. P. Putnam's Sons. 1912. (Pr. sh. 6).

Dit werk bevat, na een „Preface", p. V vlg., een „Announcement" van het „Committee on publication" p. VII – XIII, een „Introduction" p. XV – XXIV, „Contents" p. XXV – XXVII, zes „lectures" achtereenvolgens over „The Chaldeans" p. 1 – 35, „Babylonia and Greece" p. 36 – 72, „The dissemination in the west" p. 73 – 100, „Theology" p. 101 – 138, „Astral mysticism. Ethics and cult" p. 139 – 166, „Eschatology" p. 167 – 202, en een „Index" p. 203 – 208.

Cumont zet hierin uiteen, hoe de opvatting, dat de sterren goddelijke wezens zijn en dat men uit hunne standen ook de menschelijke lotgevallen kan berekenen, in Chaldea zich ontwikkelde en o. m. door den invloed van den wijsgeer Posidonius (± 100 v. Chr.) p. 70 en 82 – 85 ook in de Grieksch-Romeinsche wereld zoozeer doordrong, dat zelfs keizers de astrologie begunstigden p. 86 vlgg. en ten laatste de „Onoverwinnelijke zonnegod" den hoogsten rang onder de goden innam p. 97 vlg.

Deze in den besten zin van het woord populaire lezingen bevatten, ook buiten het eigenlijke onderwerp om, verscheidene bijzonderheden en opmerkingen, die de aandacht van een ruimer publiek verdienen, bijv. dat de oude aanteekeningen der Chaldaeërs eene korrektie in de canons van Oppolzer hebben mogelijk gemaakt, p. 60 en dat ook Dante door oude astrologische opvattingen werd geïnspireerd, p. 114 (niet 174, zooals bij vergissing in den Index p. 204 staat) en 202.

Ondanks enkele tekortkomingen, bijv. de minder juiste voorstelling van het onsterfelijkheidsgeloof in den keizertijd en bij de Stoicijnen p. 168 vlg. heeft ook dit werk van Cumont hooge wetenschappelijke waarde.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

L. H. Galiart, Beiträge zur Mythologie bei Bakchylides. Die Meleagrossage. — Die Herakles-Deianeira-sage. — Die Zeus-Iosage. (Dissertation). Freiburg (Schweiz), St. Paulus-Druckerei. 1910.

De schrijver teekent zijn Vorwort: Roermond, im Juni 1910. Toezending van het werk, zoowel aan de Redactie als aan particulieren, geschiedde eerst in 1912. Er is dus meer schijnbare dan werkelijke vertraging in de aankondiging.

De heer Galiart heeft zich naar eigen getuigenis niet laten afschrikken door Wilamowitz' woord: „Es ist also in der Ordnung, dass die Mythographie von Bakchylides kaum Notiz nimmt". Laten wij dankbaar zijn, dat hij — trouwens met anderen! — moed en lust had om dit vonnis aan eene revisie te onderwerpen, al beperkte het onderzoek zich slechts tot de drie vermelde sagen. Klaar en rustig volgt de schrijver de overlevering in hare verschillende perioden, wijst met oordeel op ontleening en afwijking, verbergt zijn eigen meening niet, resumeert op zakelijke wijze en bereikt aldus dit resultaat, dat de lezer een helder overzicht van de hangende kwesties krijgt. Als voorbeeld zouden wij willen noemen de behandeling der Meleagersage: zijne gezonde interpretatie van het homerische verhaal, zijne logische schifting van de motieven, laten zich met genoegen lezen. Met name lijkt ons zijne bestrijding van Robert eene juiste te zijn, wijl zij het bestaansrecht van datgene, wat de dichter in simpele woorden mededeelt, beslist handhaaft tegenover elke speculatie. Voorzichtig zeker is de uitspraak: „es lässt sich nicht beweisen, dass das Holzscheitmotiv

---

[1]) Huybers blz. 150, 152, 200, 229.

[2]) Archives de la maison d'Orange-Nassau, ed. Groen van Prinsterer, 1e Ser. V p. 494-497 en Huybers blz. 151.

Digitized by Google

dem Meleagrosmythos von Anfang angehört habe"; toch vreezen wij, dat de schrijver in deze beschouwing zich te sterk laat leiden door het feit, dat in de *literaire* overlevering eerst bij Phrynichos het motief opduikt en Homerus er van onkundig schijnt. Het komt meer voor, dat juist zeer teekenende *sprookjesmotieven*, waarvan Homerus zwijgt, na de zevende eeuw, bij het opklaren van de na-homerische duisternis, voor den dag treden: dit zijn ontwakende Doornroosjes, die gesluimerd hebben achter de epische haag; eene haag, wier bekoring niemand ontgaat, doch die met dat al het vrije uitzicht belemmert.

Het zou ons genoegen doen, indien wij den heer Galiart ook nog eens zich hoorden uiten over Bakchylides' eerste gedicht. Juist in onze dagen — en ook ten onzent — zijn de sagen van Ceos een belangwekkend onderwerp van behandeling geworden. Wie de dissertaties van Dr. Ph. G. Gunning en van Dr. K. Chr. Storck doorleest, zal zien, dat er ook na beider werk nog wel een en ander te doen overblijft; o. a. blijft een puzzle de juiste lezing van het Xenomedescitaat Etym. Gudian. p. 257, waar Storcks emendatie van ὁ τὰ θεῖα γράψας in ὁ τὰ Κεῖα γράψας ook wel door Dr. Gunning zal worden begroet. Doch heldert wellicht de heer Galiart aan de hand van Nonnos XIV, 46 vg. de rest van het citaat op? Müllers lezing kan toch niet voldoen, al is de emendatie ἀνά in αὖα gelukkig

Rotterdam. J. Vürtheim.

J. M. Pfättisch, Justinus' des Philosophen und Märtyrers Apologieen. I Teil. Text. Münster, Aschendorff. (Pr. M. 1.20).

De schrijver is rector van het Gymnasium in het Benediktijnerklooster Ettal. Hij maakte jaren lang werk van het bestudeeren der Apologieën en voelde zich gedrongen ze te commentariëeren. Een tekstuitgave zal daar den weg voor banen. Hij gaf die in „Aschendorffs Klassiker-Ausgaben" in smakelijken vorm. Een inleidend overzicht van de apologetische literatuur van Quadratus tot Tertullianus gaat vooraf, alsmede een schets van den „Gedankengang der Apologieen" van Justinus. Aan het slot vonden een lijst van bijbelcitaten en een goed verzorgd register van namen en zaken de hun toekomende plaats. Elke belangstellende zal met genoegen het boekske ter hand nemen. Onzen Dr. Cramer vond ik in dit eerste deeltje niet vermeld. De hoop der Redactie, dat het tweede, behelzende den Commentaar, spoedig zou volgen, schijnt tot nu toe — Dec. 1913 — niet verwezenlijkt.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

A. Geerebaert, S. J., Bloemlezing uit de Grieksche Lierdichters. I Tekst, II Inleiding en Aanteekeningen. Luik, H. Dessain. 1913. (Pr. voor beide deeltjes samen fr. 1.70 = *f* 0.95).

Bij het onderwijs in de Grieksche taal en letterkunde gevoelen zeker vele leeraren met mij de behoefte aan eene bloemlezing uit de lyrische poëzie, die, met het oog op den beschikbaren tijd, niet te uitgebreid, en, met het oog op de toch al hoog oploopende uitgaven voor schoolboeken, ook niet te kostbaar is. In deze behoefte voorziet het bovengenoemde werkje. Het bestaat uit twee deeltjes, tekst en commentaar. Het eerste (56 pag.) bevat de gedichten in drie afdeelingen: Elegische en iambische dichters (19 pag.), Melische dichters (18 pag.), Anakreontea en epigrammen (19 pag.). Met de keuze kan ik mij in 't algemeen wel vereenigen; alleen mis ik bij Sappho de ode aan Aphrodite en het bekende

Φαίνεταί μοι κῆνος ἴσος θέοισιν

In plaats daarvan vindt men het in 1898 ontdekte gebed tot de Nereïden. Van Pindarus zijn, m. i. terecht, slechts een paar korte oden opgenomen (Olymp. XII en XIV), benevens de lofzang op de phorminx (Pyth. I, 1-28). Het is jammer, dat de schemata der metra er niet bijgevoegd zijn; dat zou bij de behandeling in de klasse vrij wat tijd hebben uitgespaard. De commentaar (87 pag.) lijkt mij zeer goed; hij is beknopt en toch duidelijk en volledig. Hij wordt voorafgegaan door eene inleiding tot de lyrische poezie, terwijl over elken dichter achtereenvolgens het meest wetenswaardige kortelijk wordt meegedeeld; zoo vormt hij tevens een geschikte historia literaria der lyrische poezie. Het werkje is goed gedrukt en ziet er aantrekkelijk uit; beide deeltjes zijn stevig gecartonneerd met linnen rug. Ik kan het mijnen collega's wel aanbevelen.

Utrecht. J. Hartelust.

W. Loewenthal, Lehrbuch der russischen Sprache. 3 dln. Leipzig, H. Haessel, 1912/13. (Pr. M. 2,3,2, geb. M. 3,4,3).

Deze nieuwe russiese grammatika is bestemd voor diegenen, die prakties de russiese taal willen leren. De gehele opzet van het boek is met dat doel in overeenstemming: de tekst wordt afgewisseld door oefeningen en de volgorde der hoofdstukken is zo, dat men van het gemakkelike allengs tot het moeilikere opklimt en dat de leerlingen zo gauw mogelik zo ver komen, dat ze eenvoudige zinnetjes begrijpen en zelf maken kunnen. Zo gaat aan de nominale flexie die van het werkwoord *byt'* 'zijn' vooraf, benevens de presensvervoeging ook der andere verba, de overige werkwoordvormen worden voor later bewaard. Aangezien de schrijver een man van de praktijk is, die over eigen ervaringen kan spreken (zie zijn interessante methodologiese uiteenzetting Pädagog. Anz. f. Russland, 4, 193—198), moeten we aannemen, dat deze indeling prakties is. Ik geloof het gaarne, alleen komt het mij voor, dat hierdoor het boek minder geschikt wordt voor het gebruik door studenten, die aan wetenschappelik ingerichte grammatika's gewend zijn en dat ook dienen te blijven. Maar ook zij zullen van Loewenthals boek als repeteerboek zeer veel nut hebben: men vindt hier dezelfde feiten, die ook in andere grammatika's ter sprake komen, en dat met een lofwaardige uitvoerigheid, die rekening houdt met talrijke speciale gevallen, die elders niet vermeld worden.

Bezwaren van enige betekenis heb ik niet tegen dit boek, wel heb ik hier en daar kanttekeningen gemaakt en op meerdere plaatsen stuitte ik op aksentfoutjes: zo in Nr. 74 van het leesboek (d. i. het derde deel) vlak achter elkaar *russkim* voor *rússkim*, *wójennom* voor *wojénnom*, *porázil* voor *porazíl*. Men ziet, deze foutjes zijn vrij onschuldig en zo zijn de meeste, bijna alle vat ik als drukfouten op; iedere leraar, ook menige leerling kan ze korrigéren. Een gevaarliker vergissing is *choróšen'ko* II 230: N.B. men zegt *choróšen'kij*, maar *chorošén'ko*, — evenzo *stójit* 'staat' I, 82.

Het zij me vergund verder op enige kleinigheden te wijzen: I, 3: Waarom wijst L. evenmin als anderen dat doen op de lange schrijfletter voor *t*, die naast 't *m*-teken veel gebruikt wordt? — 74: *zúbje*: lees *zúby*. — 80 vlg. Waarom geeft L. niet, evenals Berneker doet, lijsten van woorden, die naar type a, b, c, d worden geaksentueërd? — 135 noot. Dat in *dwa dóma* de nominale dualis voortleeft, geloof ik niet: de dualis had een uitgang met stoottoon: we zouden dus

Digitized by Google

*domá verwachten. — 148. *Ot mojegó dóma do učílišča ja idú minút dwádcat' p'at'*. Eer: *chožú*. Maar kiest een Rus niet eer een andere zinswending? — 156. *Kotóryj jemu god?* e. dgl. zijn zeer ongewone uitdrukkingen. Men zegt liever: *Skól'ko jemú lét?* — Bldz. 159 staat NB. *kótoryj god* (kort er boven nog twee drukfouten). — Bldz. 177. Dat *wolówij* naar *korówij* gevormd is, geloof ik niet: *wolŭ* is een *u*-stam van ouds (zie Leskien Handbuch² 77). — 187 vlg.: Tussen *oná krasíwa* en *oná krasíwaja* bestaat een voelbaar verschil. — II, 1. De namen 'dauerndes Zeitwort' en 'vollendetes Z.', die onjuiste voorstellingen kunnen opwekken, bevallen me minder dan 'perfektief' en 'imperfektief', die ook inderdaad juister zijn. — 119 vlg., Nr. 8. Dat van *widět'*, *slýšat'* zelden een imperatief gebruikt wordt, hangt met de betekenis dezer werkwoorden samen. We kunnen *widět'*: *smotrět'* met fr. *voir: regarder*, *slýšat'* en *slúšat'* met *entendre: écouter* vergelijken. — 189. Add.: *méždu strok*, nooit *strokámi*. — 207. Naast *prosít'* komt 't perfektieve *poprosít'* voor. — 260, regel 4: Voor *Nikítična* lees *Nikítič*. — 276. Naast *wíšnewyj* ook *wišněwyj*.

Het leesboek (deel III) bevat 115 met zorg gekozen stukken van russiese schrijvers en dichters; het is zo ingericht, dat men het tegelijk met het tweede deel doorwerkt. Aan het eind nog een „Anhang: Briefe und Urkunden".

Leiden. N. van Wijk.

Sedert onze vorige opgaaf ontvingen wij de volgende herdrukken: van de fa Wolters te Groningen: M. A. P. C. Poelhekke, Taalbloei I, 2e dr.; E. Rijpma, Bekn. Nederl. Spraakk., 3e dr.; Dez., Vragen en Oefen. bij de Bekn. Nederl. Spraakk., 3e dr.; F. van Rijsens, Gesch. d. Nederl., 2e dr. bew. d. Dr. A. J. van der Meulen; Dr. A. van IJsendijk, Ovidius Elegiacus, 3e dr.; C. M. Robert, Kleine Fransche Spraakk., 12e dr.;

van de fa P. Noordhoff te Groningen: Dr. P. V. Sormani en Dr. P. Versmeeten, Grieksch Themaboek, 2e dr.;

van de Weidmann'sche Buchhandlung te Berlijn: Sophokles erkl. v. Schneinewin u. Nauck, 4tes Bändchen, Antigone v. E. Bruhn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de Vergadering van Maandag 16 Februarie 1914 der Kon. Akademie van Wetenschappen sprak de heer W. H. van de Sande Bakhuyzen over *Matthaeus XIV, vers 12 en 13*. De spreker trachtte aan te tonen: dat tussen Mt. XIV vs. 13 en 12 de samenhang ontbreekt, daar vs. 13 aangeknoopt wordt aan het verhaal eener vroegere gebeurtenis, n.l. het ter dood brengen van Johannes de Doper; dat Marcus een geheel andere voorstelling geeft van de loop der zaken, en de verwijdering van Jezus voorstelt als een gevolg van de terugkeer der apostelen; dat dit verschil zich niet laat verklaren uit de onderstelling, dat het Marcus-evangelie het meest oorspronkelike en door Matthaeus als bron gebruikt is; dat bij Mt., die noch de reis noch de terugkomst der leerlingen vermeldt, de oudste bestanddelen van het verhaal worden gevonden; dat het verhaal van de dood van Johannes oorspronkelik niet tot de tekst behoord heeft, en vs. 13 onmiddellik gevolgd is op vs. 2.

In dezelfde vergadering der Akademie deed de heer W. H. de Beaufort een mededeling betreffende de Haagse Akademie voor Internationaal Recht. Hij herinnerde aan het aandeel dat de onlangs overleden Staatsraad, Mr. Asser, gehad heeft in de voorbereiding daarvan. Tans is de Akademie tot stand gekomen door de krachtige medewerking van de oud-minister van buitenlandse zaken, Jhr. Mr. Van Karnebeek. Door de erfgenamen van Mr. Asser en door de heer Mr. Goekoop werden 60,000 francs voor de stichting bijeen gebracht. De Carnegie-stichting draagt jaarliks 40,000 dollar bij. Ieder jaar zullen voordrachten worden gehouden over het volkenrecht; in 1915 zal de Akademie in werking treden, doch wellicht reeds in 1914 worden geopend. H.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 13 Febr. j.l. gehouden, sprak Dr. J. J. Salverda de Grave over *Het Roelandslied volgens de opvatting van prof. Bédier*. Spr. zette uiteen hoe de denkbeelden over het ontstaan van het oudfransche heldendicht in den laatsten tijd vooral door het werk van prof. Bédier „Les Légendes epiques" geheel zijn veranderd. Het epos verhaalt geschiedkundige feiten van vóór drie eeuwen en de vraag was hoe de kennis daarvan zoo lang had kunnen blijven bestaan. Vroeger nam men aan, dat, onder den indruk der gebeurtenissen, liederen waren gemaakt die onder het volk waren blijven leven en de herinnering levendig hadden gehouden. Zij zouden zich langzamerhand hebben ontwikkeld tot een heldendicht. Thans beschouwt men dit laatste als een schepping van den tijd waaruit het dagteekent, dus de 11de en 12de eeuw, en neemt aan dat plaatselijke legenden en kronieken de gedachten aan personen en oorlogen van vroegere tijden hebben verlevendigd; met name zouden bedevaarten, waarbij ook plaatsen werden bezocht aan welke dergelijke legenden waren verbonden, hieraan hebben meegewerkt. Daardoor bestudeert men thans meer den tekst van het gedicht zelf, dat in hoofdzaak fantasie van den vervaardiger is, terwijl voorheen de nadruk werd gelegd op de voorgeschiedenis, op de evolutie, waarvan het heldendicht als het eindpunt werd beschouwd. Deze veranderde wijze van behandeling illustreerde spr. door een letterkundige verklaring van het Roelandslied; hij deed uitkomen hoe schitterend Bédier allen hierin was voorgegaan en besprak sommige kwesties waarin hij van hem verschilde. Na deze ontleding van het oudste en schoonste der oudfransche heldendichten gaf spr. een overzicht van de nieuwe problemen die door de theorie van Bédier worden opgeworpen, en van het andere aanzien dat vroegere problemen thans krijgen: het onderzoek naar den schrijver en naar de bronnen komt nu meer op den voorgrond. Ook legde hij er den nadruk op dat de beste epische dichters, zich nauw aansluitende aan wat onder het volk leefde, volkspoëzie hebben geleverd. — De heeren Muller, Sneyders de Vogel en Blok stelden eenige vragen die door spr. werden beantwoord.

Dr. J. de Zwaan aanvaardde de 13de Februarie 1914 het ambt van hoogleraar in de fakulteit der Godgeleerdheid te Groningen met een rede over *Christendom en Oriëntalisme*. Hij wees op de grote invloed die Oosterse denkwijze gehad heeft zowel op de postklassieke wijsbegeerte als op het Kristendom. Vier hoofdgedachten noemde hij kenmerkend voor het Oriëntalisme, te weten: het menselik leven wordt beheerst door het noodlot, en verlossing betekent bevrijding van dat lot; verlossing wordt verkregen door gnosis, kennis, inzicht; de mens is een samengesteld wezen, slechts voor een deel aan een hogere wereldorde verwant; de eigenlike Godheid blijft in rust en is werkeloos, de mens komt in aanraking met wezens die tussen hem en de Godheid staan. Hoe een kerkleraar uit de tweede eeuw deze gedachten voor zich verwerkt heeft, toonde Dr. de Zwaan aan door bespreking van Tatianus' „Rede tot de Hellenen". H.

De 28ste Januarie ll. opende, gelijk reeds boven kol. 195 door ons werd vermeld, Mej. Dr. C. Serrurier haar lessen als privaat-docente in de Nieuwe Franse letterkunde aan de Rijks-Universiteit te Leiden met het geven van een openbare les, die onder de titel *Introduction à l'histoire de littérature française* bij de Gebroeders van der Hoek te Leiden verschenen is.

Digitized by Google

In het eerste gedeelte wordt een schets gegeven van de grote omkeer die de Renaissance op allerlei gebied gebracht heeft. Mag men spreken van de donkere Middeleeuwen en heeft de Renaissance licht in die duisternis gebracht? Het antwoord op die vraag moet luiden: Ja en Neen. Eensdeels hield de Kerk de geesten gekluisterd in banden van onwetendheid en bijgeloof, anderszijds staan daar de meesterwerken der bouwkunst als getuigen van vroom geloof en hoog ideaal. Een legende is het ook dat de Middeleeuwen de Oudheid niet zouden gekend hebben. Maar een feit is het dat de Renaissance de horizont der denkers verruimd en de smaak der kunstenaars verfijnd heeft. — Belangrijk voor de ontwaking der geesten zijn de oorlogen tussen Frankrijk en Italië geweest; veel deden ook Frans I en zijn zuster Marguerite de Valois, „très intellectuelle et très femme en même temps."

In het tweede gedeelte der rede wordt een denkbeeld gegeven van de ontwikkeling der speculatieve gedachte in de Middeleeuwen. Drie belangrijke stromingen worden besproken: die der realisten, die geloofden aan het bestaan der algemene ideeën buiten de zienlike wereld; die der nominalisten, die vasthielden aan de wereld der phaenomena; eindelik die der mystieken, die de nadruk legden op het persoonlik verkeer met God. In elk van die drie stromingen was een kiem aanwezig gevaarlik voor het Middeleeuws naïef geloof: kiem tot scepticisme bij de nominalisten, tot pantheïsme bij de realisten, tot minachting van riten en dogma bij de mystieken. Maar Rome waakte en vermocht die stromingen in de vereiste bedding te houden. Tegen de vereende aanvallen van Renaissance en Hervorming echter was het niet bestand. De gedachte maakte zich vrij van kerkelike dwang, de persoonlikheid kwam tot zijn recht, het cosmopolitisme der Middeleeuwen heeft afgedaan, we kunnen in de 16de eeuw spreken van speciaal Franse denkers. Mej. Serrurier zal in haar eerstvolgende kolleges Rabelais, Calvijn en Montaigne behandelen. S. d. V.

In de Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel XIV n°. 2) is opgenomen een studie van de Heer L. P. H. Eykman, getiteld ***Phonetische Beschrijving van de klanken der Hindeloopensche Taal.*** De verhandeling beschrijft de stand en de bewegingen der spreekorganen, de aard en de duur der klanken en bevat, behalve transkripties van verschillende proeven van het dialekt, zes tabellen die betrekking hebben op stand en beweging van kaak en lippen. H.

De uitgave der Sondtol-registers door Nina Ellinger Bang is thans verzekerd, ook door de krachtige hulp van Nederland uit, waar niet alleen de Regeering maar ook de stad Amsterdam, het Prov. Utr. Genootschap en een 23-tal particulieren aanzienlijke bedragen voor die uitgave hebben beschikbaar gesteld. Het belang van de geschiedenis ook onzer Oostzeevaart zal door deze uitgave ter zeerste gebaat worden.

Van de voortreffelijke uitgave *Les Sources de l'histoire de France*, oorspronkelijk bezorgd door Molinier en Hauser, thans door Em. Bourgeois en Louis André, verschenen in 1913 twee deelen: ***Géographie et histoire générales*** en ***Mémoires et Lettres*** (Paris, Aug. Picard, resp. 5 fr. en 7.50 fr.), beiden loopende over de 17de eeuw (1610-1715). In verband met de eigenaardige eischen van de stof, die in vele opzichten afwijkt van wat voor de Middeleeuwen of zelfs over de 16de eeuw kon worden bijeengebracht, wijzigden de bewerkers dezer *Manuels* de methode van bewerking; zij geven van deze wijzigingen rekenschap in de inleiding op dl. I. Korte biografieën en aanwijzingen van de beteekenis der bron zijn aan de bibliographische aanteekeningen toegevoegd. De verzameling der *Manuels de bibliographie historique* is hiermede tot elf deelen gestegen. Voor de 18de eeuw en de revolutie met het keizerrijk zijn reeds nieuwe deelen in voorbereiding. De bewerking mag voorbeeldig heeten. P. J. B.

Wij maken gaarne melding van de verschijning van ***Nederlandsche Bibliotheekgids***, uitgave der Ned. vereeniging van bibliothecarissen en bibliotheek-ambtenaren (Utrecht, Oosthoek, 1913). Men vindt daarin in alfabetische volgorde een opgave van alle in Nederland aanwezige openbare en andere bibliotheken (behalve volks- en particuliere bibliotheken), benevens korte beschrijvingen daarvan, aanwijzing der gedrukte catalogi enz.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Janv.: E. Berger, Guy de Vigevano et Philippe de Valois. — A. Coville, Valentine Visconti et Charles d'Orléans, I. — L. Bréhier, Une nouvelle théorie de l'histoire de l'art byzantin, I. — Nouv. et Corresp.

Rhein. Museum, LXIX, 1: O. Seeck, Die Reichspräfektur des vierten Jahrhunderts. — F. Philippi, Zur Peutingerschen Tafel. — P. Cauer, Der Verlauf der Kampfszenen in M und O. — P. E. Sonnenburg, De Menandri Heroe. — L. Radermacher, Prodikos bei Aristophanes? — W. Kroll, Randbemerkungen. — C. Hosius, Zur italienischen Überlief. des Lucrez. — R. Wünsch, Anmerkungen zur lat. Syntax. — H. Winnefeld, Zur Geschichte des syrischen Heliopolis. — F. Koepp, Das Gemälde der Schlacht bei Oinoë in der Stoa Poikile zu Athen. — K. Münscher, Zu Sophokles Ichneutai. — E. Schweikert, Strittige Interpunktionen in den Gedichten des Horaz. — K. Witte, Der Hexameter des Ennius. — W. Schwering, De Ovidio et Menandro. — O. Hoffmann, Das dorische ᾱ im Trimeter der attischen Tragödie. — A. Elter, Zu Andokides Myst. 68. — A. Brinkmann, Zu Dionysios Brief an Pompeius u. Demetrios περὶ ἑρμηνείας.

Philologus, LXXII, 4: P. Maas, Verschiedenes. — P. Corssen, Die epischen Gedichte des Euphorion. — K. Svoboda, Die Abfassungszeit des Geschichtsw. des Polybios. — G. A. Gerhard, Der Prolog d. Persius. — A. Müller, Die Schimpfwörter in der röm. Komödie. — P. Lehmann, Cassiodorstudien. — Th. O. H. Achelis, De Aristophanis Byzantii argumentis fabularum, II. — Miscellen.

Supplementb., XIII, 1: Th. Zielinski, Der constructive Rythmus in Ciceros Reden.

Atene e Roma, 1913, Sett.-Ott.: C. Pascal, Una strana iscrizione metrica latina. — A. Gandiglio, L. Pomponii „Praeco Posterior" fr. X. — P. Ducati, La ricerca archeologica nell' Etruria. — A. M. Pizzagalli, Traduttori francesi del cinquecento. — P. L. Ciceri, Le stelle soggette al giudizio universale. — Notizie.

Riv. di Filol. e di Istruz. class., XLI, 4: Arn. Beltrami, Spirito giudaico e specialmente essenico della Silloge Pseudofocilidea. — Ach. Beltrami, Un nuovo codice delle ***Epistole morali*** di Seneca. — A. Mancini, Per la critica di Asconio. — L. Valmaggi, Ortografia e Morfologia. — P. L. Ciceri, Il capitolo ***De Nilo flumine*** nel ***De natura rerum*** di Isidoro.

Journ. of Hellenic Studies, XXXIII, 2: P. Gardner, Coinage of the Athenian Empire. — K. T. Frost, The *Critias* and Minoan Crete. — A. S. F. Gow, The Cup in the First Idyll of Theocritus. — A. W. Gomme, The Legend of Cadmus and the Logographi, II. — A. J. Toynbee, The Growth of Sparta. — Ch. Waldstein, A Head of Aphrodite, probably from the Eastern Pediment of the Parthenon, at Holteham Hall. — E. M. W. Tillyard, In-

Digitized by Google

scriptions from Thessaly and Macedonia. — J. D. Beazley, A Note on the Painter of the Vases signed Euergides. — L. W. King, On the Origin of the Prov. of Kommagene. — E. A. Gardner, Note on the Boston Counterpart of the Ludovisi Throne. — J. P. Droop, Archaeol. in Greece 1912-13.

Verslagen en Meded. Oudvaderl. Recht, VI, 4: Ebell, Keuren van Zevenbergen. — Van Meurs, Zich voor het volle gewicht omwenden en op den mond kloppen.

Tijdschr. voor Geschiedenis, XXIX, 1: Vorrink, De revolutie van 1747 te Zierikzee. – Van Eck, De opvoeding tijdens de Renaissance. — Stellwagen, Het voorspel van Napoleon's val. — Paap, De Arnhemsche Courant en de Grondwetsherziening 1840. — Verburg, Schetsen voor het onderwijs (Bij de Pĕsĕgems op Nieuw-Guinea).

Tijdschr. Noordnederl. Muziekgeschiedenis, IX, 4: S. B., In memoriam Moes. — Scheurleer, De in Nederland uitgegeven werken van P. Locatelli. — Averkamp, Noord en Zuid op muzikaal gebied 15de en 16de eeuw. — Scheurleer, Sweelinckiana. — Bottenheim, Een merkwaardige brief. — Swaen, Nederl. liederen in Engeland.

Revue Historique, CXV, 1: Flach, Le comté de Flandre, I. — Fosseyeux, Le cardinal de Noailles (slot). — Malo, Les origines de Jean Bart. — Tonain, La généalogie des Turgot. — Schmidt, Sismondi et le Blocus continental. — Bulletin historique (Antiq. chrétiennes. — France (1328-1498). — Allemagne: Réforme). — Correspondance (Sur l'influence française en Allemagne).

Hans. Geschichtsblätter, 1913, 2: Draeger, Das alte lübische Stadtrecht. — Wagner, Die mittelalterliche Fluszschiffahrt im Wesergebiet. — Häpke, Friesen und Sachsen im Ostseeverkehr des 13 Jahrh. — Hoyer, Das Bremer Brauereigewerbe. — Stein, Die Hansestädte.

1913, 3: Kruse, Lübeck und Gotland, I. — Wätjen, Negerhandel in Westindien und Südamerika. — Engel, Die Organisation der deutsch-hansischen Kaufleute in England. — Stein, Die Hansestädte. — Tecken, Die deutschen Handwerker in Bergen. — Kleinere Mitteilungen.

Anal. Bolland., XXXIII, 1: J. Mansion, Les origines du christianisme chez les Gots. — Ch. van de Vorst, La Petite Catéchèse de S. Théodore Studite. — P. Peeters, L'autobiographie de S. Antoine le néo-martyr. — Append.: U. Chevalier, Repertor. hymnolog., Add. et Corrig. pp. 177—224.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXI, 1: Keuning, Kartographie van Friesland tot 1600. — Lorié, Excursie in Limburg. — Mededeelingen.

Gids, 1914, Febr.: Kalff, Schilderkunst en Tooneelvertooningen. — Van Oven, Reactie op onderwijsgebied. — Kalf, Geschiedenis der Nederl. bouwkunst (Weissman). — Veth, Rembrandt's Lucretia. — Kern, Hollanders op Formosa. — Hulshof, De biograaf van Jacoba van Beieren ontdekt.

Onze Eeuw, 1914, Febr.: Stellwagen, Bismarck's dagen van strijd, I.

Vragen des Tijds, 1914, Febr.: Boas, Nederland en de taalstrijd in België.

Studiën, LXXX, 6: L. Clobus, De H. Vincentius van Lérins en zijn Commonitoria, V. — P. Zeegers, Shakespeare, zijn Leven, zijn Kunstontwikkeling en zijn Werken, III. — J. Daniëls, Was Engeland in de tiende en elfde eeuw orthodox? — Uit de Pers. — Mededeeling.

LXXXI, 1: L. Clobus, De H. Vincentius van Lérins en zijn Commonitoria, VI. — H. Padberg, Een nieuw Handboek der Ned. Taal. — J. W. Kemper, Biecht en Boete in de drie eerste Eeuwen. — Uit de Pers. — Mededeelingen.

2: A. Slijpen, De Sibyllijnsche Orakels, I. — J. van den Tillaart, Verplichting tot het bewaren van Geheimen, I. — H. Bolsius, „Het Verstand een Noodhulp", I. — P. Zeegers, Shakespeare, IV. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Het Boek, 1914, 1: Van Someren, De Gutenberg-legende. — Nijhoff, Nederl. bibliographie. — Sterck, Verzen van Alardus Aemstelredamus op Scorel. — Enschedé, Joh. Enschedé in 1780.

2: Foncke, Een 17de-eeuwsche klucht. — Nijhoff, Nederl. bibliographie, VII. — Varia.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bierens de Haan, Uren met Spinoza: Onze Eeuw 1914, Febr. (van der Wyck).
Cohen, De magistrat. Aegypt. etc.: D.Lit.Ztg. 1914, nº. 2 (Plaumann).
Huges, Franchois Vranck: Hist. Vierteljahrschr. XXV, 1 (Mentz).
Hulshof, Historiographie: D.Lit.Ztg. 1914, nº. 3 (F. Schneider).
Huybers, Don Juan: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer); Onze Eeuw 1914, Febr. (Blok).
Kalff, Nederl. Letterk. VII: Elsevier's Maandschr. 1913, Dec. (H. R[obbers]).
Karsten, Comm. Donat. ad Terenti fabulas II: Rev. Crit. 1914, nº. 2 (E. T.).
Muller, Gesch. van onzen tijd: Tijdsp. 1914, Febr. (v. V.).
Orbaan, Bescheiden, I: Engl. Hist. Rev. 1914, Jan. (P. S. A.).
Pierson, Geestelijke voorouders: Onze Eeuw 1914, Febr. (la Saussaye).
Posthumus, Bronnen textielnijverheid: Engl. Hist. Rev. 1914, Jan. (Unwin).
Reitsma, Hervorming: Eng. Hist. Rev. 1914, Jan. (P. S.).
Sabron, Grave in 1813: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer).
Dez., Coevorden 1813/4: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer).
Salomons, Bhâradvâjagṛhyasûtram: Rev. Crit. 1914, nº. 2 (S. Lévi).
Schneider, Joh. von Baiern: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer).
Singels, Erasmus: Tijdsp. 1914, Febr. (G. C.).
Snouck Hurgronje, De Islam: Tijdsp. 1914, Febr. (v. V.).
Timmer, Knechtsgelden: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer).
De Vooys, Schets Nederl. Letterk.: Elsevier's Maandschr. 1913, Dec. (H. R[obbers]).
Wensinck, Leg. of Eastern Saints II: Anal. Bolland. XXXIII, 1 (P. P[eeters]).
Zijp, Staten en Hof van Geld.: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 1 (De Boer).

PERSONALIA.

Benoemd tot conrector van het Sted. Gymn. te Amsterdam Dr. A. Poutsma; tot leeraar in Nederl. aan Gymn. en H. B. S. te Kampen de heer J. Vorrink; aan de H. B. S. tot leeraar in Duitsch de heer D. van Emmerik, in Nederl. de heer A. C. van Waveren; tot tijd. leeraar in Oude talen aan het Gymn. te Amersfoort Dr. J. Helder; aan de H. B. S. te Breda tot tijd. leerares in Geschied. mej. W. Mees, tot tijd. leeraar in Staatsinr. de heer S. J. van der Meulen, en in Staathuish. de heer G. Breedveld; tot leerares in Staatswetensch. aan de H. B. S. te Zaandam mej. J. A. Sanders; tot docent in Duitsch aan de Handelshoogesch. te Rotterdam Dr. E. E. J. Messing; tot tijd. leeraar in Fransch aan de H. B. S. te Dordrecht de heer D. Klerk.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

DEUTSCHE LITERATURGESCHICHTE

nebst Lesebuch für höhere Lehrangestalten mit Abbildungen und Porträts,

VON

B. E. BOUWMAN und Th. A. VERDENIUS,

Oberlehrern in Utrecht und Haag.

Prijs, ing. f 2,25, geb. 2,60.

Een boek als dit bestond in ons land voor Duits nog niet. De gedichten en prozafragmenten er in opgenomen zijn zo gekozen, dat ze de literairhistoriese tekst illustreren; zij maken daardoor mogelik literatuurgeschiedenis te onderwijzen, zonder dat dit voor de leerlingen een woord, leeg van begrip, wordt.

Het literairhistories gedeelte is duidelik en toch niet zonder diepte; zonder grote woorden, maar niet zonder warmte.

Zooals het voor ons ligt – ook om zijn voortreffelik uiterlik — mogen we dankbaar zijn en ik heet het van harte welkom.

Weekblad v. Gymn. en M.O.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XI:**

CLEMENS ALEXANDRINUS IV.

De Paedagoog III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

TH. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr. J. VERDAM,

Hoogleeraar te Leiden,

MET MEDEWERKING VAN

Prof. Dr. J. TE WINKEL, Hoogleeraar te Amsterdam, en
Prof. Dr. J. FRANCK, Hoogleeraar te Bonn.

ZOOEVEN VERSCHEEN:

Roman van den Riddere metter Mouwen,

Opnieuw naar het hs. uitgegeven en van een Inleiding en Glossarium voorzien,

DOOR

Dr. BERTHA M. VAN DER STEMPEL.

Prijs . . **f 6.50.**

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. — No. 7. — April 1914.

Feist, Kultur, Ausbreitung u. Herkunft der Indogermanen (v. Wijk).
Deecke, Auswahl aus den Iliasscholien (v. IJzeren).
Hude, Lysiae Orationes (Groeneboom).
Ehrle et Liebaert, Specimina codicum Latin. Vatican. (de Vries).
Windisch, Das kelt. Brittannien bis zu Kaiser Arthur (v. Hamel).
Loewe, Germ. Pflanzennamen (Schönfeld).
Hildebrand-Gering, Die Lieder der älteren Edda, 3e Aufl. (Boer).
Van Dale's Groot Woordenb. d. Ned. Taal, 5e dr. (Beets).
Kalff, Geschied. der Ned. Letterk. VII (de Vooys).
Chinard, L'Amérique et le rêve exotique dans la littérat. franç. (Salverda de Grave).
Walther, Ursprünge der deutschen Behörden-Organis. im Zeitalter Maximilians I (Kooperberg).
Moret, Mystères égyptiens (Boeser).
Helm, Altgermanische Religionsgeschichte I (Uhlenbeck).
Schwartz, Kaiser Constantin u. d. christliche Kirche (de Zwaan).
Walleser, Die Mittlere Lehre des Nāgārjuna (Faddegon).
Trilles, Le totémisme chez les Fân (J.P. B. de Josselin de Jong).
Opvoeding en Onderwijs:
Cauer, Aus Beruf u. Leben (J. H. Gunning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Meermalen ontvangt de redactie van uitgevers en schrijvers werken ter recensie met aanwijzing van de personen aan wie naar 't oordeel der zenders de aankondiging behoort te worden toevertrouwd. De redactie kan zulk een aanwijzing niet anders beschouwen dan als een wensch, waarvan de inwilliging in elk geval afzonderlijk moet worden overwogen.

S. Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 13).

Het boek, welks titel boven deze recensie staat, behandelt in 528 bladzijden (behalve registers en „Berichtigungen und Nachträge") een uitermate rijke stof, die in de volgende hoofdstukken is ingedeeld: twee inleidende hoofdstukken, getiteld „Die indogermanische Sprachwissenschaft und Altertumskunde" (bevattend o. a. een korte geschiedenis dezer twee wetenschappen en een beknopte charakteristiek van de idg. taal) en „Sprachwissenschaft und Vorgeschichte"; een lang hoofdstuk (ruim 250 blzz.) over „Die Kultur der Indogermanen" (Individuum, Familie, Sippe, Stamm, Volk, — Haus und Dorf, — Haustiere, Kulturpflanzen und Ackerbau, — Tier- und Pflanzenwelt. Die Waldbäume, — Die Metalle, — Geräte, Werkzeuge und Waffen. Technik, — Kleidung und Nahrung, — Zeiteinteilung, Zahl- und Masssystem. Handel und Verkehr, — Recht, Sitte und Brauch. Geburt, Namengebung, Mannbarkeitsriten, Hochzeit, Bestattung, — Götterglaube und Religion); twee hoofdstukken over „Die Nachbarvölker der Indogermanen" en „Das indogermanische Sprachgebiet und die Frage nach der Urheimat".

Men ziet: dit boek is aan dgl. onderwerpen gewijd als de algemeen-bekende en veelgelezen werken van Hirt: Die Indogermanen — en van Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte. Drie boeken, om ons in zulk een ruim studiegebied te oriënteren, dat is geen overdaad; de talrijke onderwerpen, die er in ter sprake komen, zijn nog zo onvolledig onderzocht en laten zoveel verschillende gezichtspunten toe, dat ieder nieuw werk van deze aard met vreugde moet worden begroet. En ieder, die Hirt en Schrader kent en verder enigszins thuis is op een van de vele terreinen, waar zij hun aandacht aan geschonken hebben, doet goed met ook dit boek van Feist te lezen: het zal hem menig nieuw gezichtspunt aan de hand doen, bovendien laat het zich, hoe rijk en hoe heterogeen de stof ook is, aangenaam lezen.

Toch moet ik bekennen, hoe ongaarne ik het doe, dat het boek mij is tegengevallen. Telkens en telkens werd ik getroffen door een zo sterk gemis aan kritiese blik en door een zo grote onkunde van zaken, waarvan de schrijver van zo'n boek niet onkundig mag wezen, dat ik alleen aan de van tevoren in de taalkunde en oudheidkunde georiënteerde lezer de lektuur van dit werk durf aanbevelen.

Het bestek van deze beoordeling laat niet toe, dat ik door lange rijen voorbeelden mijn beweringen staaf; maar enige voorbeelden dien ik toch te geven: Blz. 338 vv. wordt meegedeeld, dat de Indogermanen naast talrijke **deiwōs* 'Geister' een hoogste god gekend hebben, wiens naam in gr. Ζεύς, oi. *Dyaúṣ* enz. voortleeft en dat (blz. 341 v.) deze **Djēus* 'schon in der Urzeit....

Digitized by Google

vermutlich .... aus seiner ursprünglichen Rolle eines Geistergottes oder „grossen Geistes" herausgehoben und als „Himmelsgott" in einen Gegensatz und eine Beziehung zu dem Wohnsitze seiner Geister, der Erde, gebracht worden" is: het is, alsof Feist helemaal vergeet, dat oi. *dyaúṣ* als soortnaam 'hemel' betekent, en dat behalve in *Juppiter* ook in lat. *diēs* idg. **djēus* voortleeft, en dat geheel ongedwongen **djēus* van een idg. wortel voor 'glanzen' is af te leiden; had hij aan al deze feiten voldoende aandacht geschonken, dan zou hij niet geaarzeld hebben, de betekenis 'hemel' voor ouder te houden dan 'grosser Geist' of iets dergelijks; — reeds in de idg. periode kan, dat erken ik graag, **djēus*, waarschijnlik vooral in verbinding met **pətēr* een god hebben aangeduid, maar de oudste betekenis is toch zeker 'hemel' of 'daglicht' of zo iets. — Gebrek aan kritiese blik valt ons vooral op bij de etymologieën, waarop Feist zijn rekonstrukties van de idg. toestanden baseert. In sommige opzichten is hij loffelik voorzichtig: zo geeft hij blz. 32 een rijtje woorden (reeds vroeger publiceerde hij ongeveer dezelfde woorden elders) uit het Germaans, waarvoor geen idg. etymologie te geven is; hij is hier veel skeptieser dan ik ben, die voor meerdere van deze woorden een er voor voorgeslagen afleiding zeer plausibel vind. Hoe groot is nu echter mijn verbazing, als ik blz. 278 over got. *bugjan* de puurste fantasie zonder blikken of blozen vind neergeschreven; en zulke etymologieën komen meer voor. Veel te weinig heeft Feist ook de wenken en het voorbeeld van Meillet ter harte genomen, die in de laatste jaren telkens in de Mémoires de la Société de Linguistique er op wijst, dat we niet tevreden moeten zijn met etymologiese rapprochementen, dat we niet alleen idg. bases, maar ook idg. woorden moeten op 't spoor komen. Wat hebben we bijv. aan een „Teilgleichung" als: „gr. κόραξ, lat. *corvus*, ir. *crū*, ahd. *hraban*, altbulg. *krukŭ*" [lees: poln. klruss. russ. dial. *kruk*]? En dgl. voorbeelden komen bij de vleet voor, o.a. nog enige op dezelfde blz. 184, waarnaar ik dit ene citeer. En onlogiese redeneringen als de volgende ontmoeten we telkens: terwijl Feist blz. 495 zegt, dat er voor 'rogge' geen 'sicher ursprachliches Wort' bestaat en blz. 166 het balties-slavies-germ. woord lit. *rugỹs*, slav. *rŭžĭ*, ags. *ryge* niet voor oer-idg. durft houden, terwijl hij blz. 525 op grond van een slav.-gr. overeenstemming geen idg. naam voor de schildpad durft veronderstellen, verklaart hij blz. 239 oi. *drapiṣ* 'Mantel': lit. *drapanà* 'Kleid' en obg. *platĭno* 'Leinwand': on. *faldr* 'Mantel' voor 'sprachliche Beweise', dat de Indogermanen een mantel gekend hebben.

Ik had ook andere voorbeelden kunnen nemen, ik koos echter deze, omdat ze ons tegelijk doen zien, hoe dit boek krioelt van detailfouten! Het slav. woord voor schildpad luidt niet *žĭly*, *zelŭvĭ* (blz. 187), maar **žely*, *želŭvĭ*; dit is identies met gr. χέλυς, trots Feists bewering, dat 'die Urform nicht festzustellen ist'; voor *drapiṣ* lees *drāpiṣ*; dat dit 'mantel' betekent, staat lang niet vast: zie Pischel, Vedische Studien 2, 201; lit. *drapanà*, door Kurschat anders vertaald ('*drãpanos* 'Weisszeug, leinene Unterkleider der Frauen') is geen oud woord voor 'mantel'; voor on. *faldr* vind ik bij Fritzner wel de bet. 'een soort vrouwehoofddeksel', maar niet 'mantel'. Blijkbaar bedoelt Feist het on. woord *feldr*, waarover zie Falk-Torp EW. 211 v., 1457 v. Helaas zijn dgl. fouten tengevolge van onkunde of slordigheid absoluut niet zeldzaam. Een paar voorbeelden nog: *Pāṇini* wordt in de 4. eeuw na Christus gesteld (blz. 417), — de arm. transscriptie bevat te veel fouten, zo moeten van de 4 woorden in de woordindex met *j*-anlaut er twee met *ǰ* geschreven worden en 't enige met *ǰ* moet *j* hebben, — over de 8 groepen, waarin „man" de griekse dialekten „zusammenfasst" (blz. 435), denkt die „man" dan toch heel anders dan bijv. Thumb in zijn „Handbuch" of Buck in zijn „Greek dialects" of Meillet in zijn „Aperçu" (welk laatste boek trouwens Feist nog niet kon kennen); wie behalve Feist praat tegenwoordig — om het sterkste staaltje te noemen — van „das Achäische oder Äolische"? Ware als „Achäisch" de arkadies-cypriese groep betiteld, dat zou meer raison hebben, — blz. 26 wordt rustig van oudiers *berim* gesproken, alsof Thurneysen's artikel KZ. 44, 113 v. nog geschreven moest worden, — vóór de 8. eeuw kent Feist blz. 440 alleen ohd., maar geen ags. glossen, — over lit. *vĕnólika* (*sic*), *dvýlika* was blz. 270 anders geoordeeld, wanneer Bezzenberger KZ. 44, 133—136 niet was genegeerd, — de Char'kowse geleerde *Endzelin* wordt blz. 454 noot *Enderlin* genoemd, enz. enz. Biezonder vielen mij de fouten op op 't gebied van het Balties en Slavies: zo worden de litause woorden naar twee systemen getransscribeerd, zodat we broederlik naast elkaar vinden *ažmuō* en *szů*, *pëtus* en *pėmů*; een slavies woord, vooral als 't een hard of zacht teken bevat, is absoluut niet te vertrouwen, zowel in tekst als glossaar komen vormen als *kašĭlĭ* 'hoest', *katŭlŭ* 'ketel' voor; was voor dgl. woorden altans Berneker maar geraadpleegd, en in andere gevallen (bijv. voor obg. *žlŭtĭ*, *žlŭčĭ*, lees: *zlŭčĭ*) de grammatika's van Leskien en Vondrák. Zozeer was ik verbluft door die absolute onbekendheid (want aan slordigheid alleen kon ik niet denken) van de schrijver met deze voor de prehistorikus zo gewichtige taalgroepen, dat ik uit nieuwsgierigheid, voor ik er bij 't lezen aan toe was, blz. 441 opsloeg, waar speciaal over de slav. taalgroep gehandeld wordt. Ik vond hier op minder dan een bladzij o. a. 't volgende: het Obg. is als kerktaal bij alle slav. volken de basis geweest voor de vroegste 'literarische Fixierung' der taal: laat een Pool het niet horen!, — het Slav. bestaat uit een oostelike en een westelike groep; het Zuidslav. brengt F. nog steeds bij 't Oostslav., - het Sorbies wordt nog maar „von wenigen tausend Menschen neben dem Deutschen gesprochen": volgens een officiële statistiek van 1900 waren er echter toen nog 93032 mensen die uitsluitend Sorbies spraken (zie Niederle, Obozrěnije sowremennago slaw'anstwa, S. Petersb. 1909, blz. 66), — de Westslaven hebben meer dan de anderen onder Duitse invloed gestaan, vandaar heeft het Pools stambetoning: ik dacht, dat het Pools paenultima-betoning had en dat is wat anders. Verder meen ik, wanneer naast Servies als aparte taal Kroaties wordt genoemd, dat dan veeleer toch naast 't Pools 't Kašubies en naast 't Čechies 't Slovakies vermeld moest zijn; en ook meen ik, dat men met een tegenstelling tussen de „altertüm-

Digitized by Google

liche Verhältnisse" van het Servies en de Sloveense taaltoestanden voorzichtiger moet wezen; de invloed van Duits en Italiaans in woordgebruik, waarvan F. spreekt, durf ik niet loochenen, maar: we zouden toch heel wat minder van het oerslaviese aksent weten, als we de sloveense reflexen daarvan niet kenden.

Door zijn geringe kennis van Slaviese en Baltiese talen is het Feist moeilik gevallen de kultuurtoestanden van Oost-Europa te bestuderen. „Zweifelsohne hat die balto-slavische Gruppe bis heute den für das Urvolk vorauszusetzenden Kulturzustand am treuesten erhalten", zegt hij blz. 478, maar terwijl Schrader en Hirt in staat waren, deels door eigen ervaring deels door hun kennis van oosteuropése literatuurbronnen, een aardig beeld te geven van die balties-slaviese kultuur, vinden we bij Feist ongeveer niets nieuws op dit terrein en veel meer spreekt hij over Griekse, Italiese en Germaanse kultuur. Zelfs een meesterwerk als Niederle's Slovanské Starožitnosti schijnt hij niet te hebben gebruikt; hoeveel had hij uit dl. 1 en 2 kunnen halen over de ethnografie van Oost-Europa in de oude tijd! en wat had de in 1912 verschenen bijna 400 bladzijden grote eerste aflev. van de „oddíl kulturní" hem niet een belangrijke kultuurhistoriese gegevens kunnen leveren!

Het best-geslaagde hoofdstuk lijkt mij dat over het Indogermaanse stamland. Dat ik het over de lokalisering van dat stamland niet met de schrijver eens ben, doet aan mijn gunstig oordeel in dezen niets af. Feist laat de Indogermanen uit Midden-Azië komen, ik voor mij houd me liever aan de Weichselstreken, ongeveer het tegenwoordige Poolse gebied, eventueel met een stuk van 't Wit- en Kleinrussiese er bij. Feist meent, dat de uitbreiding van de Indogermanen te vergelijken is met de invasie van Hunnen en Mongolen later; ik geloof echter, dat we met evenveel recht de Kelten als de Aziatiese ruitervolken kunnen vergelijken: kan de idg. expansie niet een dgl. verschijnsel zijn als later die van de Kelten, die, na eeuwen op een beperkt gebied gewoond te hebben, in Gallië, Spanje, Gr. Brittannië, Ierland, Zwitserland, Italië, Griekenland en Klein-Azië zijn doorgedrongen? Dat de Germanen niet direkt van het indogermaanse volk afstammen, daarin geloof ik, dat Feist gelijk kan hebben. Ik meen echter, dat hij in dezen te veel waarde hecht aan de klankverschuiving en beginbetoning, die door „Sprachmischung" verklaard worden; immers deze verschijnselen zijn wellicht van vrij recente datum, verder dan ± 500 voor Chr. hoeven we er niet voor terug te gaan; en ook bij de Slaven konstateren we kort voor hun expansieperiode een even typiese taalevolutie, zonder dat hier van „Sprachmischung" goed sprake kan zijn. Neen, wanneer ik mij de Germanen ontstaan denk uit de vermenging van een oudere inheemse bevolking aan de Westkusten der Oostzee en een horde van uit de Weichselstreken gekomen Indogermanen, dan doe ik dat vooral: 1. omdat op die wijze de ondergang van de hoogstaande prehistoriese noordeuropése kultuur is te verklaren, 2. omdat ik — hier nader ik tot een ook door Feist uitgesproken idee — zo de combinatie van duodecimaal en decimaal systeem het begrijpelikst vind: germ. **hunda-* '120' bijv. is zeker geen oeridg., eventueel onder Babyloniese invloed ontstane betekenis; het germ. talstelsel is veeleer te beoordelen zoals Zimmer, S.-B. der Kgl. preuss. Akad. der Wissensch. 1910, 1058 v. noot het Keltiese beoordeelt.

Den Haag. N. van Wijk.

Auswahl aus den Iliasscholien zur Einführung in die antike Homerphilologie ausgewählt und geordnet von **W. Deecke.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hrg. v. H. Lietzmann N°. 111). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 2.40).

Dit deeltje is m. i. een der minst geslaagde van Lietzmann's hoogst nuttige verzameling, die den lezers van het *Museum* reeds meermalen werd aanbevolen. Al dadelijk spreekt de titel zich zelf tegen: wie een inleiding wil geven in de antieke Homerus-critiek mag, hoeveel belangrijker de Ilias-scholiën ook zijn, die op de Odyssee niet verwaarloozen; de heer Deecke heeft dit trouwens zelf gevoeld, toen hij (p. 10) een drietal scholiën op de Odyssee in zijn collectie opnam. Verder is Einführung een wat al te euphemistische term: gaat het aan iemand, die ingeleid moet worden in een zoo lastige studie, zonder eenige aanwijzing maar in eens te plaatsen voor een aantal scholiën, die van belang zijn voor de „Textkritik der Alexandriner" of voor den „Viermännerkommentar"? Men vindt n.l. in deze bloemlezing de scholiën niet in geregelde volgorde gerangschikt, maar gesorteerd in vijf hoofdgroepen, die weer ieder in eenige secties zijn verdeeld. Slechts wie door flinke prolegomena van een en ander op de hoogte is gebracht, zal kunnen gebruik maken van wat hier wordt geboden; maar dan zal hij ook weer gauw gevoelen, dat hem wat heel weinig ter beschikking wordt gesteld. De heer Deecke echter heeft zijn kort voorbericht nog ten deele gebruikt om te klagen, dat hem een „ziemlich kleiner raum zur verfügung stand"; hij geeft niet eens een aanduiding van de beteekenis der codicum sigla; we hooren alleen dat voor de D-scholia de Barnesianus gebruikt is en voor de rest worden we naar de aanteekeningen verwezen — waar ook al niet veel opheldering te vinden is; slechts een enkele maal vond ik een uitvoerige bespreking, doch dan weet de verzamelaar soms weer zijn betoog niet te houden binnen de door de uitgave vereischte grenzen: men zie b.v. de lange noten op blz. 18 en 34.

Ik meen deze aankondiging te moeten beperken tot een bespreking der principes, waarvan de uitgever is uitgegaan, zonder mij in detailquaesties te begeven. Dat hierbij mijn oordeel niet gunstig kon uitvallen, betreur ik te meer, omdat het doel, dat met de uitgave beoogd wordt, mijn volkomen instemming heeft. Het is inderdaad hoogst gewenscht, dat een corpus scholiorum, zoo belangrijk als dat van de Homerische poezie niet aan de meeste philologen onbekend blijft. Het is echter niet wel mogelijk een bloemlezing te geven van zoo bescheiden afmetingen als den heer Deecke waren voorgeschreven; men zal veel meer bereiken met een kleine editie van de scholiën op een enkel boek, voorzien van inleiding en aanteekeningen. Als voorbeeld kan daarbij dienen de uitgave van Aeneis II met den commentaar

Digitized by Google

van Servius, door dr. Ernst Diehl eveneens in de collectie-Lietzmann in het licht gegeven. Ik wil hopen, dat door het boekje van den heer Deecke de verschijning van een dergelijke uitgave niet voorloopig onmogelijk gemaakt is.

Den Haag. J. van IJzeren.

Lysiae Orationes recognovit brevique adnotatione instruxit **C. Hude**. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis). Oxford, Clarendon Press. 1913.

De heer Hude, bekend als de uitgever van Thucydides en Herodotus, biedt ons thans een Lysias-uitgave aan in het bekende smaakvolle gewaad der bibliotheca Oxoniensis. Hij heeft, gelijk hij ons in zijn voorrede mededeelt, den Heidelberger codex (X), die voor en na onze hoofdbron blijft, nogmaals vergeleken na de collaties van Bekker, Kayser, Schöll e. a.: de lezingen zijner voorgangers heeft hij noch weerlegd, noch bevestigd: „meas quidem praestiterim" zegt hij. Het resultaat der nieuwe vergelijking is natuurlijk gering.

Verder vergeleek hij den aan Marcianus H nauw verwanten Vaticanus Palatinus P (117), „qui vitiis scatet ille quidem, sed complures correcturas haud contemnendas exhibet", de onbelangrijke Laurentianus g en Vaticanus f, en alle Florentijnsche en Romeinsche apographa, welker lezingen hij hier en daar vermeldt. De lezingen van cod. Laurentianus C — het fundament van Bekker's uitgave — heeft hij bijna alle genoteerd, terwijl hij voor de orationes XXXII—XXXIV nogmaals Laurentianus F en Ambrosianus M heeft vergeleken: voor den Eroticus volgt hij in hoofdzaak Burnet's editie. De redevoeringen, omtrent wier echtheid gegronde twijfel bestaat, laat hij op Lysias' naam staan „ut in re incerta".

De inrichting van de adnotatio critica kan mij weinig behagen: wat voor belang het heeft bij plaatsen als XXXI 8 τὰ ἐναντία aan den voet der pagina te vermelden τἀναντία C is mij een raadsel. Trouwens ik meen, dat aan de lezingen van C. bij herhaling ten onrechte de voorkeur wordt gegeven en dat Hude hierbij een mode volgt, die men tegenwoordig bij vele uitgevers kan waarnemen. Lezingen van minderwaardige hss. zijn en blijven toch meestal niet anders dan corrupties of (vaak slechte) coniecturen en i. p. v. dezen overbodigen ballast zag ik liever voortreffelijke gissingen, als die van v. Herwerden op I 47 genoteerd ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, οὐκ ἰδίαν ὑπὲρ ἐμαυτοῦ νομίζω ταύτην γενέσθαι τὴν τιμωρίαν, ἀλλὰ < κοινὴν > ὑπὲρ τῆς πόλεως ἁπάσης, waar de invoeging van κοινήν althans ernstige overweging verdient.

In verband met het boven gezegde, zal het ieder duidelijk zijn, dat ook de constitutie van den text hier en daar tegenspraak uitlokt. Gaat het bijv. maar aan in VII 39 de lezingen van C. „solus" νομίζειν en ἐχθρῶν zonder haakjes in den tekst op te nemen — coniecturen, waarvan de eerste althans hoogst dubieus is?

„Post sagacitatem Taylori, Marklandi, Reiskii, Bekkeri, Dobraei, Sauppii (de lijst kon completer zijn) pauca tentare libuit" zegt de uitgever en inderdaad overlaadt hij ons niet met coniecturen: de weinige, die hij in den text opneemt, overtuigen mij niet (wie zal bijv. gelooven, dat XXXIII 7 τίνι ποτὲ γνώμῃ χρώμενοι καιομένην τὴν Ἑλλάδα περιορῶσιν — een onberispelijke wending — i. p. v. καιομένην het zonderlinge καινομένην gelezen moet worden, wat Hude zelfs in den text opneemt?)

De indruk, dien de nieuwe uitgave maakt is deze: het betrouwbaar werk van een solieden man, die zich te veel door minderwaardige handschriften laat imponeeren [1]).

Groningen. P. Groeneboom.

Specimina codicum Latinorum Vaticanorum collegerunt **F. Ehrle** S. J. et **P. Liebaert** (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Iohannis Lietzmann, 3). Bonnae, Marcus et Weber. 1912. (Pr. M. 6).

Deze serie afbeeldingen naar Latijnsche handschriften verdient zeker dezelfde warme aanbeveling als de vroeger verschenen Grieksche serie van Franchi de' Cavalieri en Lietzmann, waarop dr. Schepers in *Museum* XIX 4 de aandacht vestigde. Voor den haast ongeloofelijk lagen prijs van 6 Mark krijgt men een keurig gebonden deel met 50 fraaie lichtdrukplaten en een begeleidenden tekst. Van alle soorten van schrift van de 4e tot einde der 15e eeuw zijn kenmerkende, meestal nauwkeurig te dateeren voorbeelden gegeven, sommige van beroemde handschriften als n°. 1 den Augusteus van Vergilius. De laatste plaat vertoont een hs. van omstreeks 1495, Lucanus van eene merkwaardige humanistenhand (Pomponius Laetus). Vele der specimina zullen zeker met belangstelling bestudeerd worden ook door anderen dan de „iuvenes" die zich oefenen willen in 't ontcijferen. Zoo b.v. eene nog weinig bekende hand vol lastige verkortingen „Parisiensis nondum plene conformata" van 't jaar 1317 van Johannes Eltatus de Frisia; de hand van Poggio Bracciolini an. 1453, meester in het nabootsen van het oudere schrift der in zijn tijd en door hem teruggevonden 9de- tot 11de-eeuwsche handschriften van klassieke auteurs enz.

Elk hs. is door hh. Ehrle of Liebaert uitvoerig beschreven, maar alleen van die stukken die naar hunne meening bijzonder moeielijk te lezen zijn, is eene transcriptie er bij gedrukt. Menige „iuvenis" zal zich evenwel bij het gebruik nog wel eens zuchtend afvragen waarom vele stukken aan die heeren **niet** moeielijk toeschenen!

Door de deskundige keuze en de geleerde behandeling hebben de auteurs zeker aanspraak verworven op grooten dank. Wanneer ik dien mijnerzijds uitspreek voor het vele dat ik uit hun werk geprofiteerd heb, dan wordt daarbij tevens gewezen op een gebrek dat m. i. de uitgaaf heeft. Immers, per slot van rekening is het toch niet tot stand gebracht met de bedoeling om vakgenooten iets nieuws te leeren, maar om aan jongeren een practisch hulpmiddel voor palaeographische oefening

---

[1]) Ik twijfel of H. XII 26 terecht uitgeeft *εἶθ' ὅτι μέν, ὡς φῄς, ἀντειπὼν οὐδὲν ὠφέλησας, ἀξιοῖς χρηστὸς νομίζεσθαι, ὅτι δὲ συλλαβὼν ἀπέκτεινας, οὐκ [οἴει] ἐμοὶ καὶ τουτοισὶ δοῦναι δίκην*; Op deze plaats zet men òf *οἴει* tusschen haakjes òf voegt een *δεῖν* in: kan men ook hier niet aannemen een *οἴομαι* in de beteekenis van „willen", gelijk Löfstedt althans voor het laat-Latijn de gelijkstelling van „puto hoc fieri" met „volo hoc fieri" waarschijnlijk heeft gemaakt? Doch ik geef deze verklaring slechts aarzelend in een noot, vgl. „Handelingen van het zevende Nederlandse Filologencongres" pg. 61.

Digitized by Google

en studie te geven. En dáárvoor is de begeleidende tekst deels te geleerd, deels niet uitvoerig genoeg. Een beginneling zal zonder leermeester hier niet vinden wat hij noodig heeft: verklaring van alles wat hij op de hier vóór hem liggende plaat ziet en moet leeren zien, opgaaf der gebruikte compendia, oplossing daarvan en uiteenzetting van hun systeem, eigenaardigen vorm van elke der letters met verwijzing naar gelijklijkende waarmede zij verward worden of kunnen worden, fouten te verklaren uit verkeerd begrepen voorbeeld, uit haplo. graphie, dittographie enz. Ook voor menigen docent zou zulk eene enarratio tabularum hoogst gewenscht zijn, want dikwijls zal hij die bezwaarlijk zelf voor zijne leerlingen kunnen samenstellen zonder omslachtig en tijdroovend gezoek in de uitgebreide literatuur. Deze wordt wel met de uiterste nauwkeurigheid en groote geleerdheid telkens opgegeven, maar bestaat voor een goed deel uit groote en dure plaatwerken die men maar niet zoo overal alle voor het grijpen vindt.

De tekst bij zulke platen voor zelfonderricht en collegegebruik moet m. i. geschreven worden van het standpunt dat een docent tegenover zijne leerlingen heeft in te nemen; niets meer maar ook niets minder. Elke „enarratio" moet als 't ware een gedrukt college over het te behandelen specimen vormen of althans eene volledige inleiding op de practische oefening in het ontcijferen zijn. Eerst met een dergelijken meer elementairen, maar *ad hoc* vervaardigden begeleidenden tekst zouden deze voortreffelijke specimina inderdaad het groote nut kunnen brengen waarvoor zij zelve zoo ten volle berekend zijn.

Leiden. S. G. de Vries.

E. Windisch, Das keltische Brittannien bis zu Kaiser Arthur. (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XXIX n°. VI). Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 9).

Wanneer tot dusverre iemand mij vroeg, waar hij volkomen betrouwbare opgaven over oorsprong en ontwikkeling der belangrijkste Keltische sagen vinden kon, was het mij onmogelijk, hem een bevredigend antwoord te geven. Thans zou ik, voor zooverre het de Britsche Kelten betreft, hem bovengenoemd boek van den nestor der keltologen aanbevelen. De schrijver is aan de eene zijde zóó voorzichtig met het vaststellen van positieve feiten, en aan den anderen kant oefent hij eene zóó gezonde kritiek uit op het werk zijner voorgangers, dat de leek moeilijk een betrouwbaarder leidsman verlangen kan. Er moet voor een man als Windisch iets opofferends in liggen, op een gebied, waar alles tot hypothesen en combinaties noodt, zich zóó streng binnen het wetenschappelijk vaststaande te beperken. Alle beoefenaars der Arthursage, in welke taal ook, mogen wel dankbaar zijn, dat eindelijk van Keltische zijde een zoo helder en scherp licht op die materie geworpen wordt. In het vervolg kunnen germanisten en romanisten, wanneer zij het Keltische element in die sage verwaarloozen of misverstaan, zich niet langer verontschuldigen met de uitvlucht, dat de keltologie hun geen licht verschaft. Ook de vakman zal met veel genoegen het boek leeren kennen, daar hij zich door de bijna op elke bladzijde verborgen problemen, voortdurend tot nieuw onderzoek geprikkeld moet gevoelen.

Windisch geeft een overzicht van de staatkundige en godsdienstige geschiedenis der Britten, hun voor-christelijken godsdienst en hunne sagen, in het bijzonder de Arthursage. De groote verdienste van het werk ligt in de eerste plaats in de kritiek die de schrijver uitoefent op het werk van Rhys, D'Arbois, Zimmer en Förster. De mythologische opvattingen der eerste twee moeten het terecht duchtig ontgelden. Het verklaren van figuren in de pseudo-geschiedenis of de sage (Cuchulainn, Arthur enz.) als verbleekte Keltische godheden — dikwijls met behulp van b.v. de Indische godenverhalen — moet eindelijk eens uit zijn. Tegenover Zimmer's theorieën over de Pikten, Patrick, de Insula Avallonis, Morgan la fée en vooral over de beteekenis der Bretons voor de ontwikkeling der Arthursage mag op zijn minst wel eens twijfel gewekt worden. Het klakkeloos door Förster e. a. aangenomen axioma, dat de Mabinogion slechts Cymrische bewerkingen der gedichten van Chrétien de Troyes zijn, kan niet langer als zoodanig stand houden. Als positieve winsten zijn daartegenover te boeken een helder inzicht in het zuiver Keltisch karakter der Mabinogion en een juist besef van de beteekenis van Ierland voor de Cymrische verhalen, die ook weer niet met Brown overschat mag worden. Het allerbeste echter, dat Windisch ons geeft, is zijne methode voor het onderzoek der Keltische texten: „Will man analysieren, so soll man die einselnen Motive herausschälen und sehen, wo sie anderswo vorkommen, aber ohne dann eine grosse einheitliche Urgeschichte mit einem Zeus oder einem Sonnenheros oder einem Kulturhelden oder sonst etwas daraus konstruieren zu wollen" (blz. 180).

Nu ik, ten gevolge van mijne groote ingenomenheid, het boek ook niet-vakgenooten zoo gaarne aanbeveel, meen ik ook mijne bedenkingen te moeten vermelden. De schrijver is er zóózeer op uit, alleen in de bronnen zelve medegedeelde feiten op te nemen en aan de ijdele hypothese geen ruimte af te staan, dat hij soms aan onbetrouwbare bronnen te veel geloof schenkt. De berichten van Nennius en Beda, dat de Pikten uit de Orcades resp. Scythië in Brittannië gekomen zijn, berusten niet op historische overleveringen doch op het Iersche Lebor Gabála, waar ze zich als geleerde verzinsels verklaren laten. Immers in de achtste eeuw reeds, bestond de sage van Nemed, den tweeden veroveraar van Ierland, die alle bewoners der Brittannische eilanden in genealogisch verband bracht met de uit „Scythië" herkomstige „Scotti"; uit de bewoners der kleinere eilanden zijn in de 9e en 10e eeuw de Tuatha Dé Danann gegroeid, die ook uit de „Innsi tuaiscertacha in domain" kwamen. De twee vitae van Gildas hebben evenmin historische waarde, met name niet die van Caradog van Llancarvan, dat heeft F. Lot bewezen (Mélanges d'histoire bretonne, 1907). Noch ook mag alles, wat Galfred van Monmouth vertelt, als waar aangenomen worden, al gaat zijn werk dan soms op dat van een in het Cymrisch schrijvenden voorganger terug; juist het verhaaltje van Leir, dien Windisch nog met den Keltischen Llyr gelijk stelt, toont, hoe de Historia Regum Brittanniae veelal uit sprookjesmotieven en foute

Digitized by Google

etymologieën samengeflanst is. Ik kan dan ook de geschiedenis van Cadfan en Ethelfrid niet als betrouwbaar aanzien.

De berichten van Beda en de Vita Adamnani nopens de Pikten bewijzen alleen, dat deze een ander dialekt spraken dan de Britten, niet dat zij geene Kelten waren. Eigennamen als Nechtan, Gurgust, Bili, Wit, Ougen, Mailcon, Ninian, Kentigern maken voor mij nog steeds de waarschijnlijkheid groot, dat zij tot de Keltische volken behoorden.

De onderscheiding tusschen eene hoogere en eene lagere mythologie behoort evenals bij de Germanen ook bij de Kelten te worden doorgevoerd. Ten onrechte beschouwt men de laatste als eene verbleeking der eerste; veeleer hebben onder bepaalde tijdsomstandigheden de goden zich uit wezens der lagere mythologie ontwikkeld. Deze berust in den regel op populaire voorstellingen, wier oorspronkelijkheid blijkt uit haar taai voortbestaan. De Keltische kraaien, zwanen, zingende vogels hooren daar thuis en niet in de godenwereld; het verhaaltje van den vogel, die den held toezingt, welke daden hij bedrijven moet, bestaat in Ierland nog en is te vergelijken bij de Oudnoorsche Igđnamál. Wanneer „goden" in een „síd" wonen, zijn zij wezens der lagere mythologie.

Eenige kleinigheden, waarop ik verder nog wijzen wil, zijn de volgende. Bij de Gallische inscriptie *Marti Cicollui* (bl. 91) is te vergelijken *Cichull Grigenchos*, die volgens Lebor Gabála tegen Partholon, den eersten bewoner van Ierland na den Zondvloed, streed. Dat Lug (bl. 99) als een god op te vatten is, blijkt, behalve uit de verhalen der Tuatha Dé Danann, ook uit den naam van het feest *Lugnasad*. De bijzondere vereering die Brigit (bl. 101) bij de Ieren genoot, kan ook berusten op hare verhouding tot S. Patrick, schoon geïllustreerd door eene poëtische tweespraak, voorkomende op blz. 48 van het hs. 5100—4 te Brussel. Wat betreft *annwfn* (bl. 113), dat Windisch ten onrechte met „Unterwelt" (beter is het traditioneele „other world") vertaalt, geloof ik eer aan de etymologie van Gaidoz (C. Z. I 29) dan aan die van Windisch. De sage van den Twrch Trwyth (bl. 145) is in zijn oorsprong Iersch: *is oce* (sc. ocna Tuathaib Dé Danann) *robai triath ri a torcraidi, diata Treithirne*, zegt hs. DV, 1 der Kon. Iersche Academie. Peredur (bl. 171) moet in den grond iets anders geweest zijn, dan Windisch wil; het Zwarte Boek van Carmarthen noemt hem *penwetic* = *penfeddyg* („eerste geneesheer").

Dit zijn enkele bijzonderheden, die ik bij het lezen van Windisch' boek aanteekende. Wellicht zijn zij van nut bij het gebruik ervan. Zij zullen tevens den lezer een denkbeeld geven, hoe velerlei kwesties door den schrijver worden aangeroerd, en hoezeer de gansche Keltische oudheid tot zijn geestelijk domein behoort. Die eigenschap vooral brengt mede, dat dit nieuwe boek in eene werkelijk gevoelde behoefte voorziet. Men vindt er altijd wel eene vingerwijzing in, waar men het materiaal over een bepaald onderwerp vinden kan en in hoeverre dat te vertrouwen is. En dit laatste is op Keltisch gebied niet minder noodzakelijk dan het eerste.

Windisch is de eerste geweest, die door de publicatie zijner „Irische Texte" eene wetenschappelijke beoefening der Iersche litteratuur heeft mogelijk gemaakt. Nu men zich in Duitschland opmaakt, om juist in deze maand zijn zeventigsten verjaardag te vieren, zal bij hem, wanneer hij op zijn lang en werkzaam leven terugziet, de gedachte aan zijn jongste werk zeker niet de minst gelukkige herinneringen wekken. Moge den grooten geleerde nog een aantal jaren gegeven zijn, waarin hij zich zal kunnen verheugen in de dankbaarheid, waartoe hij ook ons, buiten zijn vaderland, aan zich verplicht heeft.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

R. Loewe, Germanische Pflanzennamen, Etymologische Untersuchungen über Hirschbeere, Rehbockbeere und ihre Verwandten. (Germanische Bibliothek, herausgeg. von W. Streitberg, II: Untersuchungen und Texte 6). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Een belangwekkend boek, dat we aan de toepassing van het principe „Wörter und Sachen" te danken hebben, geschreven door iemand, die even degelike botaniese als philologiese kennis schijnt te bezitten. Het onderwerp leent zich bij uitstek voor dergelike studiën, omdat in de betrekkelik weinige eeuwen, waarover het taalkundig onderzoek zich uitstrekt, de planten geen verandering van betekenis hebben ondergaan en we ze dus voor ons hebben, zó als ze waren, toen de namen er aan gegeven werden. Er was alle reden om eens de aandacht te vestigen op die plantennamen, die samengesteld zijn met namen van dieren of altans delen van dieren. Dit nu is gebeurd door Marzell, die in zijn voor kort verschenen boek [1]) aldus een 'botanische(n) Beitrag zum deutschen Sprachschatze' geeft, terwijl ongeveer gelijktijdig de filoloog Loewe een onderdeel van deze groep in zijn hier te bespreken studie behandelt. Loewe beperkt zich tot die planten, welke vooral in 't West-Germaans, in allerlei talen en dialekten, met *hert*, *hinde*, *reebok* en dgl. diernamen samengestelde namen dragen. Het blijkt, dat deze planten òf doornen hebben òf van die doorndragers alleen door het gemis aan doornen verschillen. En dus moeten deze namen hun ontstaan te danken hebben aan de menselike fantasie, dezelfde, die de planten „mannelik" en „vrouwelik" en slechts enkele in menigte bij elkaar groeiende en dus kollektief gedachte soorten neutraal maakte (*mos*, *gras*, *riet*, *kruid*, *hout* en dgl.) Zoals men om de zachte beharing van wilgenkatjes, om de kamvormige en -kleurige bloesems van hanekammen spreekt, zo deden zich aan de volksfantasie de doornen en stekels van de grotere planten voor als het gewei van een hert, die van de kleinere als dat van een reebok. Andere op deze gelijkende, maar niet of slechts schraal met doornen bezette planten kregen met *hinde*, resp. *ree* samengestelde namen.

De schrijver behandelt achtereenvolgens de verschillende soorten van planten, waarop zijn — in 't algemeen onomstotelik juist — betoog toepasselik is; zo allereerst de *rubus*-soorten, waar de krachtige doornendragende braamstruik, ags. *heorot-brér*, dial. hgd. *Hirschbeere*, naast de frambozestruik, die slechts zwakke doornen heeft, ags. *hind-brér*, ohd. *hint-peri* (hgd. *Him*

[1]) H. Marzell, Die Tiere in deutschen Pflanzennamen, Heidelberg '13.

Digitized by Google

beere), ouder ndl. *hinne-besie* en *hinnen-braam*, als tiepen mogen gelden. Uit de andere rubrieken zij hier die der paddestoelen genoemd, waar de schrijver eerst vast te stellen had, welke soorten graag door de herten gegeten worden en dus buiten de door hem behandelde stof vielen; hier had hij vaak zijn licht op te steken bij houtvesters en andere buitenmensen, daar de boeken te weinig zekerheid boden. Hier vooral zullen vele lezers, die — zoals ook de recensent — minder met de botaniese kant vertrouwd zijn, verduidelikende afbeeldingen missen.

Minder overtuigend schijnt mij de schrijver, waar hij tracht aan te tonen, dat ook naaldbomen wel eens naar „hert" enz. genoemd werden: de naalden werden met het gewei vergeleken en daardoor de ganse boom met een hert. Men ziet, er zou heel wat meer fantasie voor nodig zijn geweest, om te komen tot 'hert = naaldboom' dan om b.v. een paddestoel 'Hirschling' te noemen. De gevallen, die de schrijver aanvoert, zijn dan ook zeer weinig in aantal en anders te verklaren. Als in het Weens ms. van de psalmenvertaling van Notker lat. *cedros* door ohd. *hirza* weergegeven wordt, ligt het toch veel meer voor de hand aan verwarring met *cervos* te denken dan hieruit een ohd. *hirz* 'soort van boom' te distilleren (blz. 102 vlg.). Niet beter voldoet 's schrijvers poging om '*bok*' als naam voor een naaldboom aan te wijzen, waarbij hij op een bedenkelike etymologie van dial. hgd. *kuhbucken*, *kiehbicken* 'Stämme der Sumpfkiefer' (Ertsgebergte) moet steunen (blz. 106 vlg.). En als de schrijver na de behandeling van deze en andere, even zwakke etymologiën het tegenwoordig ontbreken van goed aanwijsbare sporen aldus tracht te verklaren (blz. 112):

„Die Ursache des Verschwindens der Tiernamen für die Abietineen liegt offenbar in der psychologischen Schwierigkeit, sich Pflanzen, insbesondere hohe Waldbaüme, direkt unter dem Bilde von Tieren vorzustellen,"

dan is men geneigd te vragen: bestond die psychologiese moeilikheid dan niet in vroegere tijden?

Geheel mislukt schijnen mij de beschouwingen (blz. 58 vlg.) over de kruisdistel (Eryngium campestre), in 't Duits gewoonlik 'Mannstreu' genoemd, maar ook wel — voor 't eerst in 1500 — *Ellend*. Dit *Ellend* zou uit *Elend* 'eland' of eig. uit „*Elch*" (ohd. *ēlaho*) ontstaan zijn: daarvoor is het nodig de gewone etymologie van *eland* uit het Litaus te verwerpen en het door een reeks van analogieformaties uit ohd. *ēlaho* af te leiden. Hoe ongelooflik ver hier L. met het aannemen van analogiën gaat, blijkt daaruit, dat hij zelfs de enkele *l* van *Elend* 'ellende' toeschrijft aan verwarring met *Elend* 'eland', zonder zich om de geheel verschillende betekeniskategoriën te bekommeren. En *ellend* 'kruisdistel' zou zich aan *ellende* aangepast hebben, omdat de rijpe plant door de wind uit elkaar gerukt wordt „und gleichsam in die Verbannung geschleudert wird"!

Nadat nog op de schaarse resten van de hier in aanmerking komende Noord-Germaanse namen gewezen en ital. *rovo cervino* besproken is, dat L. als een vertaling van een germ 'Hindedornstrauch, Hindebrombeerstrauch' beschouwt, maar overgedragen op de Smilax aspera (doornwinde), wordt het boek besloten met een 'Schluszbetrachtung', waarin de resultaten worden samengevat.

Hier zij alleen nog op enkele Nederlandse plantennamen gewezen, die Loewe op een ongewone wijze tracht te verklaren. *Fram-boos* zou volgens de schrijver (bl. 19 vlg.) niet aan fr. *framboise* ontleend zijn, maar een echt Germaans woord zijn: wgm. *frām-* wisselvorm van *brām-*, verkort tot *frăm-* vóór dubbele medeklinker; *boos* = ndl. *boos* in de oorspr. betekenis van 'gering', zodat het geheel eig. 'struik met zwakke doornen' zou betekenen; de klemtoon zou op de twede lettergreep rusten, omdat *boos* het kenmerkende psychologiese praedikaat is. Deze verklaring is m. i. volkomen mislukt; het woord zou dan **boosfram* moeten luiden, afgezien nog van het onverklaard blijven der anlautende *f* („eine Sandhi-erscheinung", zegt de schrijver); het accent rust natuurlik op de 2de lettergreep, daar het woord aan 't Frans ontleend is. We zullen ons dus liever houden aan de gangbare verklaring, volgens welke fr. *framboise* op ndl. *brāmbēs(i)e* teruggaat, waarbij op de Franse vorm invloed van *fraise* kan gewerkt hebben.

In het Sallands komt *dam* voor in de betekenis van jeneverbes, Juniperus communis. Het zou volgens L. (119 vlg.) oorspr. 'damhert' betekend hebben, welk woord immers op een mnl. *damme*, *dame* teruggaat. Maar, zoals we reeds zagen, het is de schrijver niet gelukt aan te tonen, dat de volksfantasie werkelik er toe gekomen is een struik kortweg hert te noemen. Veeleer hebben we hier uit te gaan van vormen als ndl. *dambeer*, *dambes(ie)*, *dambezie(boom)* (vgl. de citaten bij Loewe t. a. p.), waarin *dam* door assimilatie uit *dan* (nevenvorm van *den*) ontstaan is; vgl. het reeds bij Kiliaen overgeleverde *danbesie*: jeneverstruik en den vertonen immers overeenkomst in scherpte van naalden; uit deze vorm *dam(bezie)(boom)* is dan later *dam* geabstraheerd. Nog gewrongener is Loewe's verklaring van ndl. dial. *dam-pol*: „das mit *pol* 'Wöllüstling, Buhler' zusammengesetzte *dam-pol* (wird) so zu erklären sein, dass man *dam* 'Wacholder' mit dem Lehnwort *dam* 'Dame' identifizierte"; het ligt toch voor de hand hier aan *pol* 'bundel' te denken, waardoor *dam-pol* op één lijn staat met dial. *damberbeien-bossen*. De assimilatie van *dan-be(e)r* tot *dam-ber* is nog verder voortgeschreden in dial. *dammer*, dat niet met L. op te vatten is als een „durch ein Suffix erweiterte(s) dam". En hoe dial. *dommen* door „Anlehnung" aan *dom* te verklaren is, is geheel duister; hier moet dialektiese overgang van *a* tot *o* vóór nasaal in 't spel zijn. Een aardige volksetymologie vindt men in oostdrents *dankbaarbeien*.

Kruis-doorn wordt met het oog op het door Kiliaen vermelde *kroesel-doren* in het Ndl. Wb. verklaard als waarschijnlik identies, wat het eerste lid aangaat, met het gelijkbetekenende *kruis-bes*, waarover de nevenvorm *kroes-bes* en hgd. *Kraus-beere* voldoende opheldering geven. Toch is in *kruis-doorn* veeleer een oorspronkelik *kruis* = hgd. *Kreuz* te zien, daar de — door L. 51 alleen besproken — hgd. benaming *Kreuz-dorn* is en deze hieruit te verklaren is, dat bij de *kruis-doorn* de kleine zijtakjes in drie bij elkaar staande doornen eindigen op dezelfde wijze als een volgroeide hertshoorn; al vroeg zijn dan in het Nederlands de beide namen *kruis-doorn* (*kruis* 'Kreuz') en *kruis-bes* (*kruis* 'kroes') door elkaar gelopen.

Digitized by Google

Zo biedt Loewe's boek hier en elders rijke stof tot verdere onderzoekingen; moge bovenstaande aankondiging menigeen opwekken tot nadere kennismaking met zijn verdienstelik werk.

Hilversum. M. Schönfeld.

Die Lieder der älteren Edda (Sæmundar Edda) herausgegeben von **K. Hildebrand,** völlig umgearbeitet von **H. Gering.** Dritte Auflage. (Bibliothek der ältesten deutschen Literaturdenkmäler. VII. Band). Paderborn, F. Schöningh. 1912. (Pr. M. 6).

Deze derde uitgave van Hildebrand's Edda onderscheidt zich in doel en aard niet van de tweede, die insgelijks door Gering bewerkt was. Het verschil bestaat hierin, dat de uitgever nog verder gaat in het toepassen zijner kritische beginselen. De uitgave heeft goede eigenschappen, — anders zou een nieuwe druk niet noodig zijn geweest. Zij bevat een uitvoerig kritisch materiaal; bijna alle coniecturen, die in vroegere uitgaven zijn voorgeslagen, worden hier meegedeeld, en bovendien een deel van dat, wat in tijdschriften en boeken verspreid is. Voorts heeft de uitgave het voordeel, dat zij betrekkelijk goedkoop is. Zij is daardoor eigenlijk de eenige, die men studenten kan laten koopen, en zij wordt daarom ook zeer veel gebruikt. De twee uitgaven van Finnur Jónsson, die beide goedkooper zijn, missen alle materiaal en zijn daarom voor het onderwijs onbruikbaar.

Maar overigens kan ik niet ontkennen, dat ik tegen deze wijze van uitgeven groote bezwaren heb. De tekst is geheel vervormd naar metrische theorieën die een tijd lang voor alleenzaligmakend golden, maar waarnaar wij thans niet meer geloovig opzien. Over de willekeurige wijze, waarop met pronomina en andere vormwoorden wordt omgesprongen, wil ik thans niet spreken; deze manier is trouwens ook bij andere uitgevers in zwang, en al berust zij op een overdrijving, zij heeft tot op zekere hoogte een redelijken grond. Maar waar deze middelen der kritiek den uitgever in den steek laten, neemt hij eenvoudig zijn toevlucht tot eigen maaksel. Ik licht dit door een voorbeeld toe — niet eens een der uiterste. Fáfn. 42 staat: *Salr er á há(vu) Hindarfjalli. hávu* allitereert met *Hind-*, maar de uitgever wenscht, dat ook de eerste heffing zal alliteereren. Daarom schrijft hij *Hǫll* in plaats van *Salr.* Goed. Maar nu is *salr* mannelijk, *hǫll* vrouwelijk. Dus moeten in vs. 2 *allr* en *sveipinn* veranderd worden in *ǫll* en *sveipin*; in vs. 3 *þann* in *þá*, — maar hier bedenkt de uitgever, dat hij voor *þá* ook wel een woord kan zetten, dat met het volgende *halir* allitereert (ofschoon *horskir* voldoende is), en hij schrijft *hana*; eindelijk nog om wille van het geslacht *gǫrva* voor *gǫrvan.* Neemt men nu nog deze kleinigheden in aanmerking, dat r. 1 in plaats van *er* staat *'s*, r. 2 voor *er es*, r. 3 voor *um of*, r. 2 *hann* is uitgelaten, dan kan men nagaan, wat er op deze wijze van de overlevering wordt. Waarlijk men moet al een heel groot geloof hebben in zijn vermogen om de regels te bepalen, waarvan een dichter onder geen omstandigheden mocht afwijken, om zóó met eene strofe om te gaan. En toch is dit naar verhouding nog kleine kritiek; nog heel anders zien plaatsen als Fáfn. 3, Gudr. I, 7, Akv. 42, Hamd. 12 er uit. Zulke eigen constructies hebben ook Grundtvig en Bugge gemaakt, maar zij leefden in een anderen tijd, en Bugge althans nam ze niet in den tekst op, ofschoon ze dikwijls uitmuntten door genialiteit.

Deze tekstbehandeling is vooral bedenkelijk met het oog op de bedoeling der uitgave, om voor het onderwijs te dienen. Een student heeft toch al licht de neiging om te meenen, dat wat in zijn tekst staat, ook de overlevering is, en niet in de noten te zien. Zulk een neiging nu wordt nog in de hand gewerkt door de wijze, waarop de noten zijn ingericht. Het schijnt wel, dat de lezing van de handschriften er het minst van allen op aan komt. Deze komt steeds achteraan. Eerst moeten wij een reeks van de onbeduidendste coniecturen doorworstelen, voor wij vernemen mogen, wat de overlevering is. Op iedere bladzijde moeten wij twintigmaal al de namen lezen van de menschen, die schrijven *átt*, en die schrijven [*þú*] *átt* (met *þú* tusschen haakjes); wij moeten ons inprenten, wie er schrijft *of reyndak*, wie *ek um reynda*, wie *ek of reynda*, voor wij worden toegelaten tot de mededeeling, dat het handschrift heeft *þú átt* resp. *ek reynda*. Met andere woorden: het is bijna onmogelijk, uit deze uitgave een beeld van de overlevering te krijgen; de overlevering verdrinkt in conjecturen, waarvan meer dan de helft volkomen nuttelooze spelerijen zijn.

Zeker, eene Edda-uitgave behoeft geen photographie te zijn; wij hebben trouwens reeds een photographie en in de uitgave van Detter en Heinzel een letterlijken afdruk. En door alles te willen goed praten, wat in het handschrift staat, kan men tot dwaze dingen komen. Maar ik geloof, dat Gering's uitgave een ander uiterste vertegenwoordigt, dat zij een eindpunt is op een weg, waarop men niet verder kan komen, en waarvan men zal moeten terugkeeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vijfde, vermeerderde en bijgewerkte druk. 's-Gravenhage, Nijhoff en Leiden, Sijthoff. Afl. 1. (Compleet in 12 à 13 aflev. à *f* 0,80).

In het *Museum* van 1896 (IV, 119—121) heb ik eenige opmerkingen gemaakt over en naar aanleiding van de eerste aflevering eener nieuwe uitgave van „Van Dale", welke toen begon te verschijnen en die twee jaar daarna compleet is geworden. Nu vijftien jaar later is weder een nieuwe druk ter perse onder den titel die hierboven staat afgedrukt. Evenals van den vorigen, werd mij van dezen druk de eerste aflevering ter aankondiging toevertrouwd.

Het prospectus, dat ook aan de binnenzijde van het omslag staat afgedrukt, vermeldt de bijzonderheden waardoor deze nieuwe druk zich als „vermeerderde en verbeterde" van den laatstvoorgaanden zal onderscheiden. Binnen een ongeveer gelijk bestek (er wordt met eene andere letter gedrukt) zal het nieuwe werk „een groot aantal woorden en uitdrukkingen meer bevatten". Verouderde uitdrukkingen, en woorden „die van geen beteekenis zijn voor de hedendaagsche taal", zullen er uit worden weggelaten. Van den inhoud der na 1896—1898

Digitized by Google

verschenen gedeelten van het Woordenboek der Nederl. Taal, en van veel wat er sedert meer of nieuws verschenen is in tijdschriften enz., wordt voor „dezen nieuwen druk een dankbaar gebruik" beloofd. Wat weinig gebruikelijk, ongewoon of gewestelijk is, zal er nauwkeuriger in worden aangewezen; de (korte) aanduiding, met name, in welke streek de „gewestelijke" woorden gehoord worden, blijft, naar ik zie, ook in dezen druk, althans in deze aflevering, een onvervulde wensch (*Museum* IV, 121). Aan het verlangen om meer Zuidnederlandsche woorden en uitdrukkingen op te nemen, en om van de woorden en uitdrukkingen die bij de Nederlanders in Oost-Indië in gebruik zijn, de meest gewone te vermelden, zal in vrij ruime mate worden voldaan; men heeft zich daartoe verzekerd van de hulp van Prof. Lecoutere en van Dr. Prick van Wely. Hetzelfde wordt gezegd met betrekking tot het Afrikaansch; vermoedelijk zal men daartoe gebruik maken van het Woordenboek van Elffers—Viljoen. Iets nieuws is in dezen druk, bij de dier- en plantnamen, de toevoeging van den wetenschappelijken naam. Van onjuiste omschrijvingen of verklaringen wordt de vervanging door meer juiste toegezegd.

Bij toetsing van den inhoud dezer eerste aflevering aan de toezeggingen van dit prospectus, zal men bevinden dat de bewerker van dezen nieuwen druk zich beijvert om op de verschillende punten te doen wat er wordt beloofd. In sommige opzichten zelfs wordt, naar mijne meening, te veel gegeven; in andere evenwel, zou ik eerder willen dat er wat meer werd gedaan. Te overvloedig vind ik de hoeveelheid van vreemde woorden en termen, waaraan in dit woordenboek — immers „der Nederlandsche taal" — een plaats wordt gegeven, tenzij men daarvan tevens een „woordentolk" wenscht te maken, maar als zoodanig wordt deze nieuwe druk niet aangekondigd. Te toegevend, daartegenover, wordt er dikwijls gehandeld met betrekking tot vrij veel woorden „die van geen beteekenis voor de hedendaagsche taal zijn." Natuurlijk verwacht men in dezen druk heel wat vreemde woorden en uitdrukkingen die in 1898 nog niet bestonden, of die sedert dien pas in meer algemeen gebruik zijn gekomen: termen van de electro-techniek, de aviatiek enz. Maar het komt mij voor dat men zich hier niet tot het werkelijk noodige heeft beperkt, tenzij — ik herhaal het — het de bedoeling wezen mocht, „Van Dale" voortaan tegelijkertijd een „woordentolk" en daarbij een soort van verkorte encyclopaedie te doen zijn. Ik heb voornamelijk woorden op het oog als *actino-photometer*, *acupunctuur*, *alcohol-serum*, *aliquot-piano* enz. Men zal misschien zeggen: toch maar liever te veel dan te weinig. Dat zal men toch wel niet óók zeggen ten opzichte van de andere door mij genoemde rubriek: de woorden die wij nooit meer hooren of gebruiken, of — want ook zulke staan er in —, woorden die wij nooit gebruikt hebben; verg. ww. als: *aanjanken*, *aanjoelen*, *aansijfelen*; een meer-dan-verouderde artillerie-term als *achterscheepsjager* (in de eeuw van „lanceerbuizen" en „dread noughts"!) en derg. In een woordenboek voor de hedendaagsche practijk geldt voor deze soort: hoe minder er van, hoe beter. — Het „Vlaamsch" en het „Afrikaansch" zijn — in deze eerste aflevering — door typische woorden en geestige of pittige uitdrukkingen en zegswijzen goed vertegenwoordigd (verg. „afgeborsteld", vla. voor „feestelijk aangekleed"; het afr. spreekw. „achteros komt óók in de kraal", enz.). Maar met betrekking tot de „Indische" woorden heb ik een gelijke opmerking als over de vreemde (bepaaldelijk technische) termen. Namelijk dat er daarvan te veel worden opgenomen. Tegen woorden als *adat* (met de samenst. *adatrecht*), *amok* (met *amokmaker*), *gamelan*, *gladakker*, *hormat* enz., heb ik natuurlijk in 't geheel geen bezwaar; dat men titels als *adipati*, *pangeran*, *wedono* enz. in „Van Dale" zal kunnen opslaan, vind ik voortreffelijk; *agar-agar*, *coprah* en andere namen van producten en waren zijn daarin ook op hun plaats; de vermelding van *ajer-blanda* kan er mee door. Maar de grens wordt dunkt mij reeds overschreden met de opneming van *alang-alang*, *aloen-aloen*, *ankloeng*, en zeker met die van *ajam-alas* (boschkip), *adjing-tanah* (veenmol), *ampas*, *adoeh!* en zoo meer. Het kan toch het plan niet zijn om van „Van Dale" ook een „volledig Indisch woordenboek" te maken? Ik zou hier, evenals bij de vreemde (technische) woorden, de keus veel meer beperkt willen zien tot het strikt onmisbare, dat wil hier zeggen, tot het algemeen gebruikelijke, het werkelijk in de algemeene, alledaagsche taal, b.v. der oudgasten opgenomene en overgegane; het dagelijks gehoorde of in de gewone dagelijksche lectuur (allicht) voorkomende. Het meer speciale van een vaktaal of eene streektaal enz. behoort in een practisch woordenboek als „Van Dale" niet thuis. Almede omdat het boek wel eens een heel onpractischen omvang zou kunnen krijgen, in dezen druk reeds en, als zoo wordt voortgegaan, zeker in de volgende drukken die het beleven zal. Ook de uitgave van 1896—1898 is al een vrij lastig te behandelen „turf". — Naar aanleiding van Indisch *adé* („jongere broeder of zuster; — moest dit worden opgenomen en zullen *non*, *toetie* en *poppie* volgen?), de opmerking, hoe jammer het is, dat bij de kapitalen waarmede de hoofden der artikelen zijn gedrukt, geen accentletters voorkomen. De lezer die de woorden niet reeds kent, ziet of verneemt nu niets van een onderscheid tusschen 1°. ind. *adé*, 2°. *adé* = adie, adieu, en 3°. (gewestel.) *ade*, zeker melkvat. Dit ontbreken bepaaldelijk van kapitale „vette" *é*'s zal wel eens meer in dit werk een hinderlijk gemis blijken.

Het schijnt wel dat ik niet dan aanmerkingen heb. Dat is toch niet het geval, maar ik heb het niet noodig geacht, op de bekende goede hoedanigheden van „Van Dale", ook in de nieuwe uitgaaf, de aandacht te vestigen. Misschien vinden mijne opmerkingen over een in sommige opzichten te weligen uitgroei gehoor, en wordt er in de verdere afleveringen, voor zooveel nog mogelijk, rekening mede gehouden. En zeer zou ik wenschen, dat er in dit werk, dat een gevestigd gezag heeft, geen plaats gegeven ware aan enkele „verwerpelijke", neen meer dan dat, ergerlijke germanismen, gelijk *aanhangwagen* (de „bijwagen" bij de Haagsche tram) en *aanzicht* (dat dienstbodenwoord voor: prent(brief)-kaart); wij krijgen vermoedelijk de *loodzekering* ook. Het heeft mij bepaald bedroefd deze woorden hier aan

Digitized by Google

te treffen. „Van Dale" moest niet medewerken om ons te doen „vermoffen".

Leiden. A. Beets.

G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Zevende deel. Groningen, Wolters. 1912. (Pr. *f* 6.50).

Voor geen tijdperk was een nieuwe, samenvattende behandeling zó dringend nodig, als voor de negentiende eeuw. Jonckbloet durfde een beschrijving van zijn eigen tijd en tijdgenoten aanvankelik niet aan, terwijl de latere brokkelige aanvullingen geheel onvoldoende waren. Ten Brink was meer lofredenaar en feitenverzamelaar dan biograaf en geschiedschrijver. Kalff had dus een dankbare taak te volvoeren, toen hij tot zijn laatste deel genaderd was, en kon te voren verzekerd zijn van een levendige belangstelling.

In menig opzicht behoort dit deel tot de best geslaagde van het veelomvattende zevental. De *Inleiding* op Boek VII („De literatuur tijdens de regeering van Koning Willem I" [1]) geeft een karakteristiek van de rustlievende, verzoenende geest, van de zelfgenoegzame „deftigheid" die na 1815 overheersten. Tollens en Van der Palm worden als typiese vertegenwoordigers van hun tijd ten tonele gevoerd. Onder de rubriek *Poëzie* worden eerst de oudere auteurs behandeld: Feith, die de sentimentaliteit van de 18de eeuw getemperd overdraagt naar de 19de; Kinker, Van Hall en Loots, die de traditie van vrijzinnigheid en verlichting voortzetten. Verdienstelik is in dit hoofdstuk de vergelijkende karakteristiek van Staring en Tollens. Figuren als de Klijn's, Borger, Ten Brink worden terecht op de achtergrond gehouden, terwijl de stoet van almanak-poëten zelfs niet om de hoek komt kijken. Afzonderlik staat Bilderdijk met zijn volgelingen Da Costa en Willem de Clercq, de strijders tegen de „geest der eeuw". Hier zou, na de voorgang van Allard Pierson en Bijvanck, een dieper gaande beschouwing gewenst geweest zijn. Een bonte indruk maakt, midden in dit Boek, „De strijd der Romantiek". Kan er eigenlik in onze letterkunde vóór 1830 wel sprake zijn van „strijd"? De ondertitel: „invloed der buitenlandsche letterkunde" is dan ook juister, maar wat daarop betrekking had, zou o. i. beter in de Inleiding gepast hebben. Er valt op dit gebied nog heel wat te onderzoeken en te verklaren. Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden tussen de belangstelling in buitenlandse letterkunde bij geleerden als Van Lennep, Van Kampen, Lulofs en vertalende en nabootsende liefhebbers — die hoogstens de invloed van de romantiek voorbereidden — en de innerlike geestelike verwantschap, die zich zowel openbaart in de grillig-reaktionaire denkbeelden en fantasieën van Bilderdijk en Da Costa, als in de romantiese stemmingen en gevoelens van jongeren als Drost en Potgieter. De opmerking „dat auteurs als Bilderdijk en Da Costa, Staring, Van Hall, Van der Palm het klassieke en het romantische — elk op zijn wijs — in zich vereenigden (blz. 115), of dat „de Romantiek in stilte veld gewonnen had door het werk van Staring, Feith en Tollens, menig stuk van Bilderdijk en Da Costa" (blz. 129) werkt verwarrend op de lezer, door het op één lijn stellen van het ongelijksoortige.

Onder het *Proza* krijgt Geel, met smaak behandeld, begrijpelikerwijze een ereplaats. Daarnaast worden Jacob Vosmaer en de gebroeders Halbertsma, als Friese schrijvers, naar voren gebracht. De roman van dit tijdperk, die wel niet door kunstwaarde uitmunt, maar die de tijdgeest treffend typeert [1]), wordt wel wat te veel naar achteren geschoven. Een beschouwing over *Drama en Tooneel* besluit dit Boek, waarbij de schrijver telkens over het jaar 1830 heen moest gaan. Wijst dit er op, dat het jaar 1830, in de politieke geschiedenis gewoonlik als mijlpaal gekozen, voor de letterkundige geschiedenis een minder geschikt rustpunt is? Wie de inleidende bladzijden van het achtste boek („De Nieuwe Tijd") leest, krijgt dan ook de indruk, dat die nieuwe tijd ± 1840 begint, terwijl de periode 1835—1840 de overgangstijd is. Nog sterker wordt die indruk op blz. 192 en 193 en in het vervolg van Tollens, Spandaw en Da Costa, dat met het jaar 1840 aanvangt. Maar dan voert de schrijver ons later, met Withuys, Boxman, Van Lennep en zelfs op blz. 344 nog met Engelen, tot enige jaren vóór 1830 terug. Nu weten wij wel dat „de chronologie niet zijn eenig richtsnoer is bij de groepeering dezer stof" (blz. 215), maar ook als wij de ontwikkelingslijn volgen, dienen Van Lennep en Van der Hoop vooraf te gaan aan de mannen van *Muzen* en *Gids*. Als nabootsers en navolgers van buitenlandse modellen, als mislukte leiders van jong letterkundig leven [2]), behoren ze tot de overgangstijd.

Terecht wordt het nieuwe tijdperk geopend met Aarnout Drost. De hoofdstukjes aan „het eerste geslacht" gewijd, zijn met veel zorg en smaak geschreven. Soms wordt de voorstelling wat mozaiek-achtig en brokkelig, door streng volgehouden chronologie en neiging tot parallelisme, die weer in botsing met de chronologie komt [3]), maar op zich zelf behoren verscheidene van die stukjes mozaiek, b.v. de boeiende vergelijkingen in *Kopieerlust des dagelijkschen levens* (blz. 312—327), tot de beste en oorspronkelikste gedeelten van dit boek. Verdienstelik is ook, dat Kalff dit hoofdstuk besluit met twee afdelingen, die een grondslag kunnen geven voor verder onderzoek. Bij *Poëtiek en Critiek*; *ontwikkeling der Literatuurgeschiedenis*, waarin de schrijver menig resultaat van eigen onderzoek geeft, heeft hij nadrukkelik tot studie opgewekt (blz. 426). En evenmin is over *Literatuur en Tooneel in Vlaamsch België*, in hoofdlijnen duidelik geschetst, het laatste woord gesproken.

[1]) Deze betiteling komt niet geheel overeen met de inhoud, want het volgende boek begint met 1830.

[1]) Vgl. daarvoor de studie van J. Koopmans ***Van Kist tot Daalberg*** in ***De Beweging***, Okt.-Nov. 1911.

[2]) Dat niet de ***Apollo***, maar de ***Nederlandsche Mercurius*** hun orgaan was, toonde ik aan in ***De Beweging***, Des. 1913 (Vgl. Kalff, blz. 223, 275). Ook J. Wap, de redakteur van ***Argus***, verdient een bescheiden plaatsje in een uitvoerig geschiedverhaal, als bewonderaar en importeur van buitenlandse romantiek.

[3]) Zo wordt Hofdijk, de nabloei van de Gids-romantiek, naast de voorloper Van der Hoop behandeld; Oltmans, die na 1838 niets meer betekent, naast Mej. Toussaint, die toen eerst optrad.

Digitized by Google

Ook in de laatste hoofdstukken, over „1848—1870" en „1870 tot heden" heeft de rangschikking van de stof de schrijver veel hoofdbreken gekost. Evenals hij op blz. 301 zoekend en aarzelend scheidslijnen trekt om „althans eenigen vasten grond onder de voeten te hebben", evenzo is de scheiding van „orthodoxie" en „modernisme" in de litteratuur niet meer dan een proefneming. Immers, voordat die splitsing gemaakt wordt, is Huet al behandeld, terwijl Pierson vóór 1870 het moderne kamp al verlaten heeft. Behoort veeleer de huiselike poëzie van de moderne De Genestet en de orthodoxe Beets [1]), de novellistiek van Cremer en Van Koetsveld niet bij elkaar? Het modernisme was voor onze auteurs van betekenis een doorgangstadium. Bruikbaarder zou tegen 1870 de tegenstelling „Behoud en Radikalisme" geweest zijn. Kalff neemt dan ook een afzonderlike groep, die als „Malcontenten en Hervormers" aangeduid worden: Potgieter, de teleurgestelde liberaal van de oude stempel, Huet, de scepticus, Multatuli, de beeldstormer, Van Vloten, de negentiende-eeuwse Geuzen-zoon, en Pierson, de zachtzinnige apostel van de „waardering". Elk reageert op zijn wijze tegen de doktrinair-liberale „geest der eeuw". Door de keuze van de naam „Malcontenten" wordt uitgedrukt dat ze in de Nederlandse maatschappij van 1870—1880 geestelike ballingen waren. Maar diezelfde ballingen werden door hun deelname aan het algemeen-Europese geestesleven de voorlopers en wegbereiders van een nieuw geslacht. Dat dit in Kalff's boek niet voldoende uitkomt, is te wijten aan het afbreken van zijn geschiedverhaal bij de komst van dat nieuwe geslacht. Vanuit de negentiende eeuw gezien, zijn deze mannen allereerst de „outsiders", de ontevredenen; in verband met de twintigste eeuw komt hun betekenis eerst duidelik aan het licht. Hun afbreken is tegelijk het verbreken van de enge kring, waarin Hollandse bekrompenheid zich met een huisbakken letterkunde vergenoegde. Wordt dit verband niet nodeloos verbroken, wanneer niet alleen vóór maar ook nà die „Malcontenten" weer „modernen" als De Veer en Haverschmidt, „orthodoxen" als Ter Haar en Ten Kate ten tonele worden gevoerd? (blz. 649 vlg.).

Intussen moet erkend worden dat in een ander opzicht de samenstelling van de laatste hoofdstukken te prijzen is. De verhoudingen zijn uitstekend in acht genomen. Nergens verdringt zich, als bij Ten Brink, de onbeduidendheid op de voorgrond. Dat blijkt al dadelik uit de breed opgevatte bladzijden over Potgieter en Busken Huet, waarbij het latere werk van Potgieter ten volle recht gedaan wordt. Ook in de schaduwpartijen ontbreekt het niet aan verscheidenheid van tint, terwijl het zwijgen over zo velen die in hun tijd als „letterkundigen" golden, op zich zelf welsprekend is. Slechts een enkele maal, als bij Haverschmidt, vindt men levensbiezonderheden die meer in een biografie dan in een geschiedverhaal passen. Goed geslaagd zijn ook de paragrafen over Bosboom Toussaint, Alberdingk Thijm, Huet, Multatuli, Vosmaer, Van Vloten — die hier voor 't eerst, en terecht, een plaats in onze litteratuurgeschiedenis krijgt — en Pierson.

De *Voorrede* van dit laatste deel waarschuwt de lezer, dat 1880 het eigenlike eindpunt van het geschiedverhaal is, en dat dus „over het derde geslacht, dat tusschen 1870 en 1880 in onze letterkunde optreedt, en het vierde (de „generatie van '80") maar weinig meegedeeld wordt." Deze onthouding komt voort uit de overtuiging dat de schrijver „den tijd daartoe nog niet gekomen acht." Zou het dan niet beter geweest zijn ook de „enkele vluchtige omtrekken" van het *Besluit* weg te laten? Hoe vluchtig de schets ook is, in het groeperen en zelfs in het noemen of verzwijgen van auteurs moet zich de houding van de geschiedschrijver tegenover zijn tijd aftekenen. Wanneer tòch het derde geslacht naast het vierde op de weegschaal gelegd wordt — zal de lezer zich afvragen — was dan het bezwaar om de schets tot een tafreel uit de werken wel zo overwegend? Op ons maakt deze beperking de indruk van een kunstmatige afknotting, waardoor ook — gelijk hierboven uiteengezet werd — de periode 1870—1880, buiten het ware verband, scheef kwam te staan. Men kan over levende tijdgenoten niet altijd met dezelfde vrijmoedigheid spreken als over afgestorvenen — vooral omdat het persoonlik karakter zo nauw met letterkundig werk samenhangt — maar is het inderdaad onmogelik de betekenis van kunstenaars, die een kwart eeuw werkten, vergelijkenderwijze te waarderen?

Al zal dus dit haastige slothoofdstuk menigeen teleurstellen, we hebben Kalff's opvatting te eerbiedigen. Een terugblik op dit boek van ruim 750 bladzijden stemt tot dankbaarheid. Een bespreking als deze, die niet in biezonderheden kan afdalen, doet een dergelijk werk van jarenlange studie, van volharding en talent, altijd enigszins onrecht [1]). Wanneer we dan bedenken dat de gehele reeks van zeven delen in zeven jaar voltooid is, en dat we door deze energieke arbeid in het bezit zijn

[1]) Vgl. blz. 577 de modernen van *Los en Vast* „lezen en herlezen liever hun „classieken Beets" dan Busken Huet".

[1]) Voor bredere kritiek op onderdelen is hier evenmin plaats. Enkele kanttekeningen, van ondergeschikt belang, maar die bij een herdruk te pas te kunnen komen, mogen in deze noot een plaatsje vinden. Op blz. 38 zijn Staring's *Nieuwe Gedigten* van 1827 niet vermeldt; op blz. 111 (onder aan) had zijn *Verjaardag* vermelding verdiend. — Voor de datering van Geel's opstellen (blz. 140) vergelijke men de herdruk in de W. B. — Een beginselverklaring van de *Muzen* (blz. 231) is niet in de inleiding, maar wel op blz. 44 van dat tijdschrift te vinden. — De bekende bundel *Proza* van Potgieter is geen „zelfkeur" (blz. 247), maar een zelfstandige keuze van zijn vriend Busken Huet. — Hoofdstuk XVIII van *Het Huis Lauwernesse* (blz. 294) is van Bakhuizen van den Brink (Dyserinck, *A. L. G. Bosboom Toussaint*, blz. 53). — De recensie van Van Lennep's *Pleegzoon* (blz. 379) is niet „het werk van Drost en zijne vrienden", maar waarschijnlik van Van Kampen, gelijk uit de korrespondentie van Drost met Potgieter blijkt. Een dergelijke samenwerking had wel plaats bij Potgieter's *Galama*-recensie. — Op blz. 453 is Huet's bundel *Stichtelijke lektuur* (1859) voorbijgezien. — Een verdienste van het boek zijn ook nu weer de *Aanteekeningen*, met tal van nuttige wenken en verwijzingen, die ons een kijkje geven in de werkplaats van de schrijver. Hier en daar zou menig lezer, die de aangehaalde boeken niet bij de hand heeft, ze wat breder of vollediger wensen. Bij een tweede druk zou aan dat verlangen licht tegemoet te komen zijn.

Digitized by Google

gekomen van een samenvattend werk, door smaakvolle bewerking ook voor leken genietbaar, en tevens in alle onderdelen op de hoogte van het hedendaagse onderzoek, dan is er alle reden om de Leidse hoogleraar dankbaar te zijn voor de volbrachte taak, waarop hij met voldoening terug kan zien.

Assen. C. G. N. de Vooys.

G. Chinard, L'Amérique et le rêve exotique dans la litterature française au XVIIe et au XVIIIe siècle. Paris, Hachette. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Twee jaren geleden (*Museum*, XIX, kol. 423) kondigde ik van dezelfde schrijver een werk aan waarvan het hierboven vermelde een vervolg is. Toenmaals behandelde hij de invloed van de ontdekkingsreizen der XVIe eeuw op de Franse letterkunde; tans zijn de XVIIe en de XVIIIe eeuw aan de beurt.

Hij stelde zich ten doel, zoals hij het uitdrukt, „om de keten die Jean-Jacques Rousseau aan Montaigne verbindt ineen te schakelen". De schrijver der *Essais* had met afgrijzen over de wreedheden gelezen die de Europeanen bedreven op de inboorlingen, en hij had zachtheid en medelijden gepredikt; voor Rousseau was de natuurstaat het ideaal voor de gehele mensheid. Het nieuwe, paradoxale denkbeeld dat hij bracht, was dat de maatschappij der wilden ook zou kunnen dienen als model voor de samenleving van de Europeanen van zijn tijd; maar de bewondering voor die onbeschaafde volkeren had hij geleerd van voorgangers wier werken in de algemene geschiedenis der Franse letterkunde niet worden vermeld, en die toch voor de beoordeling van de oorspronkelikheid der grote schrijvers onmisbaar zijn. Trouwens, Bédier had ons reeds vroeger doen zien hoeveel Chateaubriand aan tans onbekende reisverhalen over Amerika had te danken. Rousseau heeft tot in hun verste konsekwenties doorgetrokken meningen en opvattingen die in zijn tijd algemeen waren; zijn sukses heeft hij misschien juist te danken aan dat gemis van oorspronkelikheid.

Ik heb hiermede naar voren gebracht wat mij voorkomt het belang voor de kennis der Franse letterkunde van Chinard's werk te zijn. Het geeft ons een aaneengeschakelde beschrijving van de talrijke reisverhalen die, vooral door zendelingen, over de Amerikaanse eilanden en Zuid- en Noord-Amerika zijn nagelaten. Reeds in de XVIe eeuw waren de reizigers getroffen door het eenvoudige en wijze bestaan der wilden, die leefden zonder priesters, zonder wetten en zonder koningen, en die van eigendom niets wisten. In de XVIIe en XVIIIe eeuw komt het anti-sociale karakter dier reislitteratuur steeds meer uit. Vergelijkingen met de toestanden in het moederland drongen zich vanzelf op aan allen, hetzij fortuinzoekers, hetzij godsdienstleraars, die vaak lange jaren in de hun nieuwe omgeving doorbrachten; en bijna allen kwamen door de tegenstelling tussen wat zij zagen en wat zij zich herinnerden, tot scherpe kritiek van de toestanden der Oude Wereld. De Jezuïeten vooral, behorende tot een kongregatie die armoede predikte, bewonderden de belangeloosheid van de wilden, die als broeders samenwoonden en de goederen dezer aarde verachtten. De weelderige natuur waarin zij zich bevonden stemde hen tot optimisme. Dat deze gretig gelezen verhalen in Frankrijk een diepe indruk moesten maken, spreekt vanzelf; zij hebben een grote rol gespeeld bij de vorming der filosofiese denkbeelden van de XVIIIe eeuw, waarvan reeds Lanson heeft aangetoond dat zij niet *a priori* waren gekonstrueerd uit algemene abstrakte begrippen over de mens, de gelijkheid, de rede, maar berustten op waargenomen feiten. Welnu, veel van die feiten kende men uit de reisbeschrijvingen.

Het is een boeiend geschreven, aan biezonderheden zeer rijk werk dat de heer Chinard aan zijn lezers aanbiedt.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Walther, Die Ursprünge der Deutschen Behörden-Organisation im Zeitalter Maximilians I. Stuttgart und Berlin, W. Kohlhammer. 1913.

In een artikel „Die Niederl. Verwaltung des 15/16 Jahrhunderts und ihr Einfluss auf die Verwaltungsreformen Maximilians I in Oesterreich und Deutschland" [1]) had Rachfahl verschillende resultaten bestreden, neergelegd in A. Walthers „Burg. Zentralbehörden unter Maximilian I und Karl V." Dit nu heeft laatstgenoemden schrijver genoopt tot het opstellen van bovenvermeld verweerschrift, waartoe zijne onderzoekingen in buitenlandsche archieven, vooral die te Innsbrück, hem volkomen in staat stelden. De groote vraag, waarom het gaat, is deze: Zijn de belangrijke hervormingen, in den tijd van Maximiliaan I in het bestuur en de administratie op allerlei gebied, niet het minst op dat der financiën en van het rechtswezen, met name in de oostenrijksche (duitsche) landen door dezen vorst al dan niet naar het voorbeeld van de bourgondische regeeringsorganisatie tot stand gebracht?

Het is de (althans in het buitenland) bekende theorie der opneming, de „Receptionsthese," sinds en door de B. Z. plotseling tot eene strijdkwestie gedijd. Om te weten, of er in het algemeen door Max. aan de bourg. (nederl.) (= fransche) „Verwaltung" instellingen zijn ontleend en in zijne duitsch-oostenrijksche landen ingevoerd, dient men vóór alles bekend te zijn met de in het laatstgenoemde gebied bestaande organisatie. [2]) Niet het minst met die in Tirol, dat, juist ongeveer in dezen tijd (1490) bij de oostenrijksche landen gevoegd, allicht als voorbeeld kan dienen, wanneer men met Walther aanneemt, dat de administratie in dat landschap al vroeg onder italiaansche invloeden tot hoogen bloei is gekomen. Die voorsprong van Tirol is tengevolge van zeer nauwe en oude verbindingen met den ital. „Kulturkreis" op dit gebied inderdaad even goed te verklaren als die van Oostenrijk op dat der letteren. Een andere factor, die hier in aanmerking kon komen: de ontdekking

[1]) Hist. Zs. Bd. 110 (1913) S. 1-66.

[2]) Trouwens ook met hetgeen dan uit de nederl. (bourg.) instellingen had kunnen opgenomen worden. Veel was er niet, wat Max. daartoe kon nooden of verlokken. De verordeningen van een Karel de Stoute waren even snel vervluchtigd als zijn eigen leven; daarna was, met de heerschende, algemeene verwarring een toestand van verwording aangebroken.

Digitized by Google

van de rijke „Schwazer Bergwerke" ± 1418, met daarop spoedig gevolgde hervorming van het muntwezen, moest dan evenzeer voor Saksen gelden, waar trouwens eveneens eene vroegtijdige, administratieve ontwikkeling valt waar te nemen.

Op deze punten is R. niet blijven staan; voor hem was 't in de eerste plaats de kwestie, of die voorsprong van Tirol werkelijk bestond. Welnu, het bestaan van hoogstens de eerste kiemen van een meer volmaakt instructiewezen en van het „Kollegialsystem" had R. bij een paar instellingen, op het voetspoor van Adler, [1]) willen toegeven, doch overigens mochten ook deze, geworteld in pogingen tot oppositie der standen ter beperking der landsheerlijke macht, bij de administratieve onbekwaamheid van hertog Sigismund, volgens hem, volstrekt niet beschouwd worden als eene uitwerking van het „Monarchische Organisationsrecht." Anderzijds, meende hij, had Max. in de Nederl. al gelegenheid genoeg gehad practisch kennis te maken met het „Kollegialsystem" en zijn voordeelen, terwijl het in Duitschland als regelmatig terugkeerend beginsel „monarchistischer Behörden-Ordnung" nergens nog toepassing had gevonden. Het kan dus niet juist zijn, dat de Tiroolsche „Verwaltung", zij het ook onder inwerking van italiaansche voorbeelden, al zoo hoog ontwikkeld was, dat de hervormingen onder Max. I eenvoudig maar als een ondergeschikte ontwikkelingsphase zouden op te vatten zijn, in plaats van iets „grundsätzlich" nieuws voor alleduitsche landen.

Deze opvatting vindt bij W. al dadelijk eene geharnaste bestrijding.

Duidelijk toont hij aan de hand van voorbeelden, o. a. in eene rijkshoofdstad als Neurenberg aan, dat er wel degelijk in de „Verwaltung" het systeem van vaste colleges werd aangetroffen. Redenen van chronologischen aard verzetten zich tegen de aanvaarding van het denkbeeld, als zou misschien nog een gezant van Max. het stelsel, dat de nederlandsche ideeën belichaamt, den standen of stenden in de duitsche landen hebben overgebracht, wat a priori al op een' noodsprong zou geleken hebben. Het eenige nieuwe, wat eene bekende verordening van Max. als die v. 1491, brengt, is feitelijk niet anders dan de „boekhouder", een titularis, dien men in Bourg. of Frankrijk echter tevergeefs zou zoeken. Evenmin bestaat daar iets als het register van de orde van de boekhouding van 1515. Hier heeft men feitelijk niets anders vóór zich dan kanselarijgebruiken, regelingen, die de „kaufmännische" boekhouding betreffen. Natuurlijk, analogieën zijn er ook in de fransche instellingen, maar de voorbeelden, die W. daarvan bij brengt, laten zien, dat deze slechts zeer algemeen zijn op te vatten: in geheel Europa vereischen of veroorzaken gelijksoortige grondbegrippen gelijksoortige behoeften [2]).

[1]) S. Adler, Organisation der Zentralverwaltung unter Maximilian I 1886. Ook de bekende studie v. Rosenthal „Behörden-organisation unter Ferdinand I", Arch. f. österr. Gesch. 1887 S. 51-316 komt hier in aanmerking.

[2]) Dat men intusschen bij het vaststellen dier analogieën nog zeer voorzichtig moet zijn, blijkt uit het voorbeeld van Rachfahl, die ten onrechte den genoemden Boekhouder vergelijkt met de „Clercs des Comptes", die de rekeningen moeten onderzoeken. Veeleer valt met W. te denken aan den „Greffier des finances".

Ook de meest besliste ontwikkeling van het „collegiaal" systeem op het gebied der „Finanzverwaltung" onder Max. is niets anders dan eenvoudig de overneming van eene inrichting, die de standen al gekend hebben, zooals ons aan de opnoeming der meest kenmerkende trekken wordt duidelijk gemaakt.

Geldt dit ten opzichte van de uitvoering van de verordeningen van den Rijksdag van Worms, de bekende Ordonnantie van Febr. 1498 begint intusschen reeds weer met eene afbrokkeling der „Kollegialiteit."

Een uitgebreid onderzoek der Rekeningen — de Tiroler „Raitbücher", de Rekeningsboeken vormen een rijk materiaal, voor den tijd van Max. zelf niet meer door R., doch wel door W. onderzocht — heeft dezen onvermijdelijk tot de slotsom gebracht, dat in Tirol (zooals dat ook in andere duitsche landen het geval was) de kern van de raadscolleges vóór en na geweest is „die Gemeinschaft der einzelner Finanzbeambten." En dat vormt inderdaad een fundamenteel onderscheid met het bourg.-fransche gebruik, volgens hetwelk de „Kontrollbehörde" streng gescheiden is van hen, door wier handen de gelden gaan.

Maximiliaans hervormingen zijn dus geenszins te beschouwen als de laatste bekroning van het gebouw; wel is er eene verhoogde levendigheid, om zoo te zeggen een hervormingsdrift, maar zoowel deze als de typische vormen der meer bekende en door de „heerschende leer" (W. bedoelt die der „Reception") op Frankrijk teruggebrachte, collegiale instellingen van Max. wijzen terug op de „ständische Organisationsthätigkeit."

Niet gelukkiger is R. bij W. met zijn schijnbaar heel sterk argument betreffende de „kollegialisch organisierte Mittelbehörden" voor de regeling op juridisch en algemeen administratief gebied, die de eerste wilde beantwoord zien aan de nederlandsche „Provinzialhöfe" (lees hiervoor den door W. steeds gebruikten term „Provinzialgerichtshöfe", wat niet hetzelfde is). Welnu, ook de vergelijking van deze met de oostenrijksche „Landeshofräte" moet worden verworpen.

Het zou te veel ruimte vergen, indien ik ook hier W. in zijne „Ausführungen" ging volgen. Voldoende is het, dat blijkt, dat de aanhangers der door hem met zoo stevig gedocumenteerde kennis van zaken bestreden theorie daarvoor aangezien hebben, wat, gelet ook op de instellingen bij de Curie, in Spanje, Engeland of waar ook, niets anders is geweest dan „eine allgemeine allmähliche Ausgleichung der europäischen Verwaltungseinrichtungen, in der Geschehensweise einer Diffusion", die dan door W. later nog verklaard wordt in den samenhang met de algemeene, europeesche beweging van den tijd. Niet voldoende is door hen ook rekening gehouden met het wispelturige karakter van Max. I, die wel veel kon vaststellen, maar niet steeds wist te handhaven, te verwezenlijken of ten uitvoer te brengen. Bovendien — en dat is niet hun geringste fout — voortdurend verwarren zij de hoforganisatie en hare veranderingen met die van het land, door de standen steeds verder ontwikkeld.

Waarlijk, die oostenrijksche landscolleges zijn geheel iets anders dan de nederlandsche raden, wien — men zie de „Recueil des Ordonnances" voor Brabant en

Digitized by Google

Vlaanderen er maar eens op na, men herleze Gaillard of Lameere — het eigenlijke bestuurskarakter ontnomen wordt, waaraan Max. I, zijns ondanks misschien, niet tornen kan bij de eerste, van wie hij politisch te zeer afhankelijk is. Hier in de Nederlanden is het een door de regeering steeds vaster naar zich toehalen van de draden als naar een „centrale", ginds in de duitsche landen van den gemeenschappelijken „heerscher" genieten de genoemde colleges eene zoo groote en volle regeeringsmacht, dat zij zelfs wel eens volledig over de financiën konden beschikken.

Zoo vond Maximiliaan trouwens het stelsel in Tirol en zoo nam hij het over. W. noemt zulks met reden een „Charakteristikum des ständisch bestimmten Staates". Of daartoe ook de methode te rekenen valt van het uitvaardigen van bepaalde instructies, ordonnanties van de regeeringslichamen, is een tweede punt van overweging. Doch ook hierin stak voor verschillende duitsche landen niets nieuws (men vergelijke b.v. voor het Keulsche Aartsbisdom de bekende verordening van 1469). Wijst men op nieuwe vormen daarbij voor Tirol, welnu dan nog zouden we moeten teruggaan tot 1488, tot Sigismund dus, d.w.z. de stenden. Deze stenden ook hadden het karakter gegeven aan het collegiaal bestuur van den tijd vóór Max.; die (bestendige, aangesloten) colleges konden dus geen vroeger ontwikkelingsstadium zijn van die van dezen vorst. Zoo Rachfahl althans. Doch reeds Adler had hem anders kunnen leeren. In diens opsomming van stadhouderschappen komen wel degelijk ook „monarchische" voor, trouwens ook in het Tirol v. Sigismund, waar „monarchische" en „ständische" colleges elkaar schier afwisselen, zonder dat Maximiliaan, die zijn opvolging aan de stenden te danken had en hen noodig had voor den oorlog met de Hongaren, daar iets tegen beproefde te doen. Van „ständische" druk in de Nederlanden heeft Maximiliaan daarentegen in de Nederlanden, evenmin als zijn voorganger en opvolger veel last gehad.

Gelijk gezegd, we kunnen het uitvoerige, hier en daar haast wel eens te ingewikkelde betoog van Walther te dezer plaatse niet op den voet volgen. Overal, ook in de duitsche-oostenrijksche landen vormt zich eene landstraditie als de eigenlijke kern; wat er nieuw ontstaat, is in de eerste plaats te verklaren uit een zich uitdijen als 't ware van (de) oudere kanselarijgebruiken en regelingen van de rechtspraak, van de grondbeginselen of begrippen, die leefden in de kerkelijke, stedelijke, koöperatieve organisaties, maar in het bijzonder in de inrichtingen der stenden. Zeker, een hervormingsijver hebben we reeds opgemerkt; er is eene neiging tot systematiseeren in de „Verwaltungsthätigheit", maar die brengen de nieuwe, humanistisch geschoolde of althans geneigde beambten met zich mee.

Dat en waarom Tirol de meeste andere landschappen vooruit was, is reeds gebleken. Max. volgt hier werkelijk meer dan dat hij vóórgaat; zijne meestgeroemde organisaties zijn naar het voorbeeld van de instellingen der stenden gevormd. Inwerking van buiten (doch daarom nog niet noodzakelijk of uitsluitend uit Bourgondië-Frankrijk) is natuurlijk niet geheel te miskennen en zelfs in (en uit) het milieu van Maximiliaans internationaal diplomatenhof uitnemend te verklaren, maar zij betreft bij uitstek de hoforganisatie Het eigenlijke Landsbestuur (d. i. dat der stenden) juist die „Verwaltung", die het merk van continuïteit, van bestendigheid, op het voorhoofd droeg, heeft zich daartegen met succes verzet.

Den Haag. L. M. G. Kooperberg.

A. Moret, Mystères Egyptiens. Paris, Armand Colin. 1913. (Pr. fr. 4).

Reeds vroeger werden door Moret twee werkjes uitgegeven, waarin voor een uitgebreideren lezerskring eenige onderwerpen werden behandeld uit de Oudegyptische beschaving. Blijkbaar aangemoedigd door het goede onthaal, dat deze boekjes terecht vonden, liet de schrijver een derde werkje van soortgelijken aard verschijnen onder den hier boven vermelden titel. Vijf van het zestal opstellen zijn van godsdienst-historischen aard. Zij handelen over: de egyptische mysteries en wel over die van Osiris; de macht van het woord; het koningschap in het oudste Egypte; de ka bij de Egyptenaren, ongetwijfeld een der moeielijkste vraagstukken in de geschiedenis van den egyptischen godsdienst, de carnavalskoningen, waarvan de schrijver sporen meent te vinden in het Oude-Egypte. Het slotopstel geeft in het kort de resultaten der opgravingen door Borchardt bij Abusir en door Steindorff en Reisner bij Gizeh verricht.

Op heldere en aangename wijze behandelt de schrijver, zooals wij dit van hem gewoon zijn, de verschillende hier ter sprake komende onderwerpen, terwijl talrijke afbeeldingen ter verduidelijking zijn aangebracht. Voldoet dit werkje dus in alle opzichten aan zijn doel om dienstbaar te zijn voor het groote publiek, toch is het ook voor den vakman niet zonder waarde, wanneer men let op de hypothesen, waarmee de schrijver optreedt bij de behandeling van Osirismysteriën.

Leiden. P. A. A. Boeser.

K. Helm, Altgermanische Religionsgeschichte (Germanische Bibliothek herausgegeben von Wilhelm Streitberg 1. Abteilung, V. Reihe Zweiter Band), Erster Band. Mit 51 Abbildungen. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1913. (Pr. M. 6.40).

Het verschijnen van een goed handboek der Oudgermaansche godsdienstgeschiedenis kan niet anders dan met ingenomenheid worden begroet. De lectuur van Dr. Helm's eerste deel heeft mij de overtuiging geschonken, dat wij hier inderdaad met degelijk werk te doen hebben. Bijzondere waardeering verdient de algemeen-godsdiensthistorische inleiding, waaraan een breede studie van religieuze feiten ten grondslag ligt. In scherpe omtrekken geeft de auteur ons een beeld van den hedendaagschen stand der godsdienstwetenschap, waarbij hij blijk geeft van eigen nadenken en zelfstandig oordeel. Dat hij het totemisme onder het animalisme behandelt, is evenwel om verschillende redenen te laken. Ook wat hij omtrent den oorsprong van het woord *totem* opmerkt, is niet volkomen juist, al zoekt hij dien oorsprong terecht in het Algonkin. Een woord *totem* bestaat er niet in het Ojibway, maar de Europeanen hebben dezen wanvorm uit de possessieve flexie van het woord *ode*

Digitized by Google

'totem' geabstraheerd (*nind-ode-m* 'mijn totem', *kid-ode-m* 'je totem', *od ode-m-an* 'zijn totem').

Behalve het algemeen-godsdiensthistorisch exposé geeft de „Einleitung" ook een uitvoerig overzicht van „die Quellen der germanischen Religionsgeschichte". Het verdient lof, dat Dr. Helm zoo rijkelijk heeft gebruik gemaakt van archaeologische gegevens. Daardoor is het hem mogelijk geworden de ontwikkeling der religieuze denkbeelden door de tijdperken van het steen en brons tot in historische tijden te vervolgen. Hij heeft de stof, die in het eerste deel wordt behandeld, over twee hoofdstukken verdeeld, waarvan het eerste aan „Die vorgeschichtliche Zeit", het tweede aan de „Vorrömische und römische Zeit" gewijd is. Dr. Helm brengt ons dus nog niet verder dan het einde der Romeinsche periode. Een definitief oordeel omtrent het eerste deel moet worden opgeschort, totdat wij ook het tweede deel voor ons hebben en dat met het eerste kunnen vergelijken. Voor het oogenblik kunnen wij echter met vreugde constateeren, dat het reeds verschenene, ook op zich zelf beschouwd, een aanwinst is voor oudere en jongere Germanisten. Aan mijn sympathie voor Dr. Helm's werk wordt geen afbreuk gedaan door de omstandigheid, dat ik het in allerlei quaesties niet met hem eens ben.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Ed. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 3, geb. M. 3.60).

Iedere bladzijde van dit boekje (171 pp. 8°) draagt den stempel van Schwartz' helderen geest. Diepe kennis van zaken is hier tot een persoonlijke opvatting verwerkt. Die opvatting is scherp gezien en als in staal gegrift. Daarom echter is deze schets slechts berekend op lezers, die aan handboeken zijn ontgroeid, eigenlijk zelfs alleen op hen, die georiënteerd zijn door eigen studie van de Constantijnsche periode. Had de S. op die punten, waar hij zijn persoonlijke opvattingen uitspreekt, met een enkele aanteekening verwezen naar afwijzende opvattingen in de gangbare litteratuur, zijn werk zou meer vrucht dragen en meer aanzetten tot studie. Thans bestaat het gevaar, dat de lezer, die niet bij des meesters woorden wenscht te zweren, zich „den Lust genommen" ziet (p. VI) om de gronden voor diens persoonlijke stellingen op te sporen. Ik mis onder de perspectieven, die de S. opent, de economische. De invloed van dezen factor is mede te rekenen in de spanning tusschen stadschristendom en plattelandsgeest, waaraan de historici, m. i. te weinig aandacht wijden. Ook mis ik, ondanks de opdracht aan R. Reitzenstein (p. III), het licht, dat vallen moest op het Oriëntalisme. Met dit woord bedoel ik die zekere *consensus gentium* op het gebied van het theologisch denken en de daaraan verwante metaphysische verbeelding, die de snelle verbreiding van het tot aanzien gekomen Christendom hoofdzakelijk verklaart en die tevens een integreerend bestanddeel is van den bodem, waarin de theologie der Kerkvaders wortelt. De S. houdt den lezer binnen de sfeer der *literati* Wij mogen echter, ook van een literator, meer verlangen. Wij moeten dit doen, daar de S. de lijnen, die in deze richting wijzen, wel degelijk heeft aangegeven, doch, juist tot aan de grens, die wij zoo even constateerden.

Leiden. J. de Zwaan.

M. Walleser, Die Mittlere Lehre des Nāgārjuna, nach der chinesischen Version übertragen. Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 5.20).

Walleser's boek heeft mij het laatste jaar heel wat hoofdbreken gekost! Vaak heb ik er aan gewanhoopt, of ik wel ooit aan de recensie zou toekomen! En tans geloof ik het boek niet beter te kunnen bespreken, dan door na te gaan, in welke oorzaken deze moeilikheden hun grond vinden.

Een paar algemeen bekende feiten dienen echter vooraf gememoreerd. In de tweede of derde eeuw na Christus leraarde in Noordelik Indië een invloedrijk Buddhisties geleerde, met name Nāgārjuna, de scholastiese stichter van het „stelsel des middens"; hij schreef eerst de grondtekst (mūla) in de gebruikelike çloka vorm (tekst n°. 1) en daarna zelf een kommentaar in proza, de Akutobhayā. Grondtekst en kommentaar beide werden in het Tibetaans vertaald (tekst n°. 2), terwijl de kommentaar in het oorspronkelike Sanskrit verloren ging. Een schaar leraren na Nāgārjuna voelden zich geroepen, nieuwe kommentaren te schrijven op het oude mūla. Een dier kommentaren werd te zamen met de grondtekst omstreeks 500 n. C. door Kumārajīva in het Chinees vertaald (tekst n°. 3), doch ging in het Sanskrit zelf wederom verloren. Omstreeks 700 n. C. stelde Candrakīrti een nieuwe kommentaar samen (tekst n°. 4), die gelukkig wel in het Sanskrit bewaard bleef.

Van deze vier geschriften is n°. 2 door Walleser enige jaren geleden in het Duits vertaald en door Speyer in dit maandblad aangekondigd. N°. 3 is het werk, waarover deze bespreking loopt.

De moeilikheden, waarvan ik reeds melding maakte, zou ik aan de volgende oorzaken willen wijten: 1. het is twijfelachtig, of de kommentator, wiens werk Kumārajīva in het Chinees vertaalde, zelf de tekst wel altijd begreep; 2. het komt mij heel aannemelik voor, dat Walleser in zijn vertaling vaak in duidelikheid, zo niet in nauwkeurigheid te kort schiet, daar zorgvuldig vertalen nu juist niet de sterkste zij van deze hoogbegaafde en ijverige geleerde is; 3. Nāgārjuna's stelsel, of liever meningen-chaos, is in zijn wonderlike kombinatie van diepzinnigheid en domheid uiterst moeilik te begrijpen.

Mijn eerste stelling acht ik bewezen door een vergelijking van het laatste hoofdstuk „Die falschen Ansichten" in de Duitse vertalingen van de Akutobhayā en Kumārajīva's tekst. De Akutobhayā omschrijft de bedoeling van dit hoofdstuk als volgt: „[Een hoorder vraagt de leraar:] Lehre du jetzt, dass die Arten von Ansichten, die von der dem çrāvakayāna entsprechenden Sūtralehre abhängig sind, nicht angehen". In Kumārajīva's tekst staat daarentegen: „Frage: Ich habe schon gehört, wie das Mahāyāna falsche Ansichten widerlegt, jetzt will ich hören, wie die çrāvaka-Lehre falsche Ansichten widerlegt."

Mijn tweede stelling, dat Walleser een niet al te betrouwbaar vertaler is, kan ik hier slechts kort aanroeren.

Digitized by Google

In de vertalingen van Sanskrit-passages, die hij in vroegere werken gegeven heeft, wemelt het m. i. van onnauwkeurigheden. Een paar voorbeelden slechts laat ik hier volgen. In de Gauḍapādīyā kārikā vertaalt hij IV 44 als volgt: „Wie infolge der Wahrnehmung und aus *Herkommen* ein durch *Illusion* hervorgerufener Elephant (als wirklich) bezeichnet wird....”; het gaat hier in de volgende hoofdzin om de kosmiese *māyā* (illusie); in de aangehaalde vergelijkende voorzin kan dus alleen sprake zijn van *māyā* in betekenis van tovenarij; *samācāra* verder betekent niet *Herkommen*, dat heel geen zin geeft, maar: onze *wijze van handelen* tegenover het magiese voortbrengsel; het feit, dat Çaṃkara in zijn kommentaar op çloka 42 en 45 *samācāra* op tweeërlei wijze vertaalt, had Walleser reeds tot nadenken moeten stemmen; m. i. is voor beide çloka's de vertaling „wijze van handelen” de alleen mogelike; beide çloka's namelik bevatten een toespeling op de *arthakriyā*-theorie (het moreel-pragmatisme), met behulp waarvan de Yogācāra's tussen de zogenaamde werkelike en illusieve voorstellingen trachten te onderscheiden.

Als tweede voorbeeld van Walleser's onnauwkeurige vertaaltrant moge hier gewezen worden op een plaats in Vāçaspatimiçra's Bhāmatī (Grundlage des älteren Buddhismus blz. 38). De eerste termen van de twaalfschakelige keten worden daar uitgelegd als de beschrijving van het ontstaan van het embryon; nadat de schrijver als zodanig heeft uitgelegd de schakels: *avidyā*, *saṃskāra*, *vijñāna*, *nāma*, gaat hij als volgt verder: tato rūpam sitāsitātmakam, çukraçonitam”, id est: „daaruit ontstaat de kleur, te weten het witte en niet-witte: het zaad [van de man] en het bloed [van de vrouw]”, Walleser vertaalt: „hieraus (entsteht) die zugleich helle und dunkle weisslichrote Farbe.”

Ook de passage, die Walleser uit de Bhāmatī citeert op blz. 45 van zijn ält. Buddh., is zowel blijkens de gekozen interpunktie als blijkens de zin, op blz. 42 eruit vertaald, verkeerd begrepen. *Nāma* hier is geen partikel, maar techniese term; de daṇḍa moet niet achter *nirucyate*, maar eerste achter *kalalabudbudāvasthā* staan.

Ten aanzien van de moeilikheden in Nāgārjuna's tekst wilde ik nog het volgende opmerken. Terecht hebben De la Vallée Poussin en Walleser zelf op de nauwe verwantschap gewezen, die bestaat tussen de māyā-verkondigende Vedānta en het Mādhyamika-Buddhisme. Het ene is het mysticisme van het absolute Zijnde, het andere van het absolute Nietzijnde of absoluut-chaotiese; beide bestrijden de opvattingen van het gezond verstand, door middel van antinomieën in dit gezonde verstand. Dit opzoeken van antinomieën gaat in beide volgens de „aanleidings-methode”, d.w.z. telkens wordt aangetoond, dat een of ander begrip aanleiding geeft tot een ongerijmd gevolg.

Deze prāsangika-methode zou volgens Walleser (ält. Ved. blz. 35) uit vier of vijf delen bestaan: ontkenning van een stelling, ontkenning van de ontkenning dier stelling, ontkenning van de verbinding dier beide tegendelen, ontkenning van het „Gegenteil dieser Verbindung”, het besef van het aboluut-chaotiese in alle zijn en kennen (het laatste lid gewoonlik niet uitgedrukt). Voor het begrijpen van Nāgārjuna's werk is het nu bepaald noodzakelik, in het oog te houden, dat Nāgārjuna zich geenszins aan dit schema bindt; zijn doel is veeleer door de opsomming der absurde absurditeiten, die het gezonde verstand begaat, te overbluffen, dan een streng dialektiese afleiding van antinomieën te geven.

Een veel voorkomende vorm van uiteenzetting is bijv. de volgende:

(Walleser, Mittl. Lehre nach der tib. Version blz. 11)

„Das Tun ist nicht mit Bedingungen behaftet, nicht mit Bedingungen behaftetes Tun existiert nicht,

„Nicht mit Tun behaftete Bedingungen existieren nicht, — existieren sie denn mit Tun behaftet?”

Achtereenvolgens wordt hier dus ontkend: het bestaan ener werking, afhankelik van voorwaarden; het bestaan van een werking, onafhankelik van voorwaarden; het bestaan van voorwaarden, verstoken van werkingen; het bestaan van voorwaarden, voorzien van werkingen. De twee eerste leden formuleren dus de antinomie met betrekking tot het begrip werking; de beide laatste ten aanzien van het begrip voorwaarde. De definitie van prāsangika-methode, gegeven door Walleser, komt hier voor het derde lid in het geheel niet uit.

Niet alleen de methode echter, maar ook de kompositie van Nāgārjuna's werk is moeilik. Op het ogenblik meen ik de volgende punten te kunnen vaststellen: a. de hoofdstukken 3—5 behandelen de *skandhās* en wat daarmee samenhangt, de hoofdstukken 6—16 de *saṃsāra* (*rāga*, *upādāna*, *saṃsāra*, *duḥkha*, *mokṣa*); c. de hoofdstukken 22, 24, 26 de natuur van de Buddha, de vier waarheden en de keten van twaalf schakels. (Voor het 23e hoofdstuk vergelijke men: De la Vallée Poussin, Théorie des douze Causes. p. 7 en voor het 27e hoofdstuk diens Opinions p. 162 noot).

Het feit intussen, dat reeds een hoofdbegrip, als de aanleidingsmethode onvolledig gekend wordt, bewijst afdoende, hoe gebrekkig nog onze kennis van het Buddhisme is. Hoogst dankbaar, ook al mogen we enige aanmerkingen op zijn werk hebben te maken, moeten wij derhalve Walleser zijn, die zich ter opheldering van de Buddhistiese dogmatiek zulk een ontzaglike massa werk getroost heeft.

Amsterdam. B. Faddegon.

R. P. H. Trilles, C. S. SP., Le totémisme chez les Fân. (Bibliothèque-Anthropos. I, 4). Münster, Aschendorff. 1912. (Pr. M. 20).

Wat in de 646 bladzijden van dit boek (register niet meegerekend) wordt medegedeeld had met evenveel of meer succes in 300 bladzijden gezegd kunnen worden — iets wat men den schrijver, in een tijd waarin iedereen haast heeft, terecht kwalijk neemt. Maar dit is niet het eenige en zelfs niet het ergste wat op het boek valt aan te merken. De wijze waarop de auteur de door hem en anderen verzamelde gegevens heeft verwerkt is zoo door en door onwetenschappelijk, dat zijn werk voor ieder die geen bijzondere studie van de Fân heeft gemaakt en dus op de meer specieele kwesties weinig critiek heeft, nagenoeg geheel onbruikbaar is. Waargenomen feiten, persoonlijke opvattingen van hem of anderen, hier en daar wat dogma, kortom allerlei dingen die met de meest angstvallige voor-

Digitized by Google

zichtigheid uit elkaar gehouden moeten worden, heeft hij tot een allerwonderlijkste, totaal ongenietbare poespas dooreengeroerd.

Wie het nog niet wist, die kan uit dit boek leeren, dat een twintigjarig verblijf onder een volk iemand volstrekt nog niet in staat stelt om een goed boek over dat volk te schrijven.

Leiden. J. P. B. de Josselin de Jong.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Aus Beruf und Leben. Heimgebrachtes von **P. Cauer.** Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 8).

352 bladzijden lexiconformaat (ongerekend 3 bladzijden Vorwort), tezamen omvattende 31 verhandelingen, dus gemiddeld $11^1/_3$ bladzijde per stuk, met dien verstande, dat twee nummers, XXVI (Schulandachten, 14 bl.), en XXVII (Gedanken über Religionsunterricht 12 bl.), uit 11, resp. 4 stukken bestaan; kleingoed dus, voordrachten, lezingen, toespraken aan vergaderingen en abiturienten (grootendeels reeds vroeger gedrukt), tijdschriften- en courantenartikelen, alles ingedeeld in vijf groepen onder de titels 1. Denkart, 2. Dichtkunst, 3. Männer, 4. Erziehung en 5. Lebensfragen, die van den inhoud slechts een zeer vaag denkbeeld geven, weshalve ik uit iedere groep één of twee titels laat volgen: 1. Ueber philologische Weltanschauung, 2. Hamlet, 3. Goethe, Schiller, Perikles, 4. Rembrandt als Erzieher (zie verder hieronder), 5. Ueber Wissen und Können.

Ik heb dit boek met klimmenden tegenzin gelezen. Ongetwijfeld voor een deel, omdat ik mij als nauwgezet recensent verplicht gevoelde het geheele boekdeel van a tot z door te werken, wat ik anders zeer stellig niet zou gedaan hebben, maar toch ook, omdat het mij steeds minder duidelijk werd, hoe een man als Cauer, dien wij immers allen kennen als een degelijk philoloog, een verstandig schrijver over didactische vragen en een vaardig strijder voor het behoud van het onvervalschte humanistische gymnasium, er toe komen kon zulk een verzameling in de wereld te zenden, een verwondering, die nog toenam, toen ik bemerkte, dat hij zich al meermalen aan iets dergelijks bezondigd had, en, dat hij nog heel veel in portefeuille heeft. Het is niet tegen te spreken, behalve de genoemde qualiteiten bezit hij ook die van polyhistor en polygraph, en de vraag schijnt gepast: qui diantre le pousse à se faire imprimer?"

Want hoe anders te verklaren, dat hij het oirbaar achten kon al dezen gelegenheidskinderen het leven zoo onnatuurlijk te verlengen? Het antwoord, dat hijzelf daarop in de breedsprakige Voorrede geeft, is al zeer zonderling. Na een dertig jaar gediend te hebben als docent, rector (zelfs van twee scholen tegelijk), Schulrat en lid van het Provinzialschulkollegium, is Cauer professor geworden te Münster, als „alter Schulmann an der jüngsten deutschen Universität", en geeft daar sinds 1908 naast klassieke philologie ook college over paedagogiek. En nu wil hij ons in dit werk, „hoewel daarin eigenlijk geen enkel stuk college opgenomen is", een denkbeeld geven van zijn „Berufsauffassung und Lebensansichten".

Een dergelijke onderneming laat zich alleen rechtvaardigen door het gehalte van het gebodene, nademaal het traditioneele „op vereerend verzoek" hier ten eenenmale ontbreekt. En nu is het zeker: Cauer schrijft een aangenamen, limpiden stijl, Cauer is een zeer belezen man en een zeer verstandig mensch met gezond-conservatieve opvattingen, gekuischten smaak en een flinke dosis gemoedelijkheid, iemand met wien men het bijna altijd eens zal zijn of kan zijn, een hoogstaand mensch zelfs tot op zekere hoogte, maar — ik spreek altijd van den Cauer van dit boek — die zich op die hoogte toch altijd in de vlakte beweegt, die nooit een Ikarus-lot heeft te duchten, omdat hij nooit in de lucht stijgt, en die zich nimmer in het zweet behoeft te werken, omdat hij nooit diep spit, en die ten slotte niet veel anders doet dan den geestesarbeid van anderen verstandig en smaakvol te verwerken of te beoordeelen. En daarom, hoeveel waarlijk goeds en schoons dit boek ook moge bevatten, men kan zijn tijd beter besteden — experto credite! Het voornaamste wat men er uit leeren zal, is dat Cauer een vurig bewonderaar en volgeling is van Paul de la Garde! Het is niet anders, Cauer heeft zelf zijn boek gevonnisd, toen hij op bl. 105 schreef: „Nur wer mehr denkt und fühlt, als er niederzuschreiben vermag, hat im Grunde einen Anspruch gelesen zu werden."

Een uitzondering zoude ik maken voor de nrs. XXII en XXIV uit groep 4 „Viermal zehn Gebote für Schüler, Lehrer, Direktore, Oberschulbehörden" en „Bildungsbegriff", waarvan ik de lectuur aan paedagogen en leeraren wel kan aanbevelen, zelfs met eenige warmte. Maar juist deze stukken bevatten, evenals trouwens alle dezer groep, zooveel, dat op specifiek Duitsche toestanden betrekking heeft, dat ik ook te hunnen opzichte tegenover Nederlandsche lezers een reserve moet maken.

Amsterdam. J. H. Gunning Wz.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 6 Maart j.l. gehouden, hield Mej. Joh. W. A. Naber een voordracht over *Wolff en Deken als opvoedsters.* Spr. toonde uit de werken van Elisabeth Wolff—Bekker en Agatha Deken aan, hoeveel liefde en belangstelling dezen voor kinderen bezaten, en trachtte vervolgens in het licht te stellen, dat het belang, de bevordering eener goede kinderopvoeding het kernpunt is geweest van den veelsoortigen levensarbeid der schrijfsters. Het moederschap is door haar steeds beschouwd als de hoogste roeping der vrouw, haar taak als opvoedster de meest gewichtige. Toen omtrent het midden der 18de eeuw nieuwe denkbeelden op paedagogisch gebied een volslagen ommekeer bewerkten in de lang gangbare begrippen inzake kinderopvoeding, heeft het vriendinnenpaar met onverflauwden ijver getracht, niet alleen in theoretische geschriften als in haar „Proeve over de opvoeding voor Nederlandsche Moeders" vooral, maar ook in haar gedichten, in haar romans, die nieuwe denkbeelden ingang te doen vinden bij de vrouwen, haar te bekwamen om in den geest dier nieuwe denkbeelden en beginselen goede opvoedsters harer kinderen te zijn. En dit, naar zij niet moede werden te verkondigen, zou de moeders alleen mogelijk zijn, indien zij zich tot het opvoedingswerk wèl voorbereidden, en de moeilijkheden daaraan verbonden ernstig onder de oogen zagen. Met tal van voorbeelden toonde spr. aan, hoe Wolff en Deken in haar bekende

Digitized by Google

romans, vóór alles in „Cornelia Wildschut", telkens opnieuw allerlei opvoedkundige vraagstukken aan de orde hebben gesteld, en hoe zij in haar laatsten gezamenlijken arbeid, het niet geheel voltooide „Geschrift eener bejaarde Vrouw" hebben neergelegd de uitkomst van al haar rusteloos denken over de opvoeding van het kind, en over de plaats der vrouw in de samenleving, het doel dus, waarnaar de opvoeding van het meisje zich heeft te richten. Door spr. werd met nadruk aangetoond, dat veel van wat Wolff en Deken hebben bedoeld, nog in het minst niet is verouderd.

De heer Knappert maakte enkele opmerkingen naar aanleiding van de voordracht.

Gaarne maken wij melding van het plan, door de heeren Prof. Dr. J. Schrijnen, Dr. J. van Ginneken en J. J. Verbeeten gevormd, om een *„wetenschappelijk onderzoek der zuidoostelijke dialekten"* van ons land in te stellen, en de resultaten daarvan in kaart te brengen, volgens de methode die door Gilliéron met zooveel succes voor Frankrijk is toegepast. Een uitvoerige vragenlijst is toegezonden aan hen van wie men inlichtingen hoopt te ontvangen; daarin wordt gevraagd naar de uitspraak van 2 à 3000 woorden en naar een aantal eigenaardigheden van taalkundigen aard, voorts ook naar enkele bijzonderheden van het boerenhuis. Een bij de vragen gevoegde lijst geeft aan hoe de klanken moeten worden weergegeven: wij vreezen dat hierbij nog wel eens misverstand zal voorkomen. Wellicht zal later de bijeengebrachte woordenschat uitgebreid en uitgewerkt worden tot een limburgsch idioticon.

De onderneming van den heer Schrijnen c.s. is van groot belang voor onze dialectographie en daarmee voor de studie onzer taal. Het ware te wenschen dat ook voor andere streken een onderzoek op even groote schaal werd ingesteld, ter aanvulling van de gegevens, welke vóór bijna 20 jaar zijn verzameld door de Commissie die door het Aardrijkskundig Genootschap was belast met het samenstellen van een nederlandschen taalatlas. J. H.

Onder den titel *Franziskanische Studien* verscheen in den aanvang van dit jaar een nieuwe „Quartalschrift", uitgever Aschendorff te Munster, prijs 6 Mark. Het voorbeeld van andere landen prikkelde in Duitschland tot navolging en dientengevolge schiep men er een orgaan ten behoeve van „die Erforschung des Einflusses, den das Franziskanertum auf das gesamte Geistesleben der Vergangenheit ausgeübt hat, und der äussern und innern Geschichte der Stiftungen des heiligen Franziskus mit besonderer Berücksichtigung des Germanischen Sprachgebietes." Behalve wetenschappelijke artikelen zal het tweemalen in het jaar een overzicht geven over geheel de binnen- en buitenlandsche litteratuur betreffende de stof. Daarenboven zullen nu en dan „Beiheften" geleverd worden met studiën, die voor tijdschriftartikelen te omvangrijk zijn. Ook aan illustraties zal het niet ontbreken. De eerste aflevering ziet er goed verzorgd uit. Catholieken, met name leden der Franciskanerorde, zullen er met graagte op aan vallen. Maar ook voor Protestantsche historici kan de uitgave van nut zijn. Ik voor mij althans beken ootmoedig, dat b.v. „Martin von Cochem" en „Christoph de Rojas y Spinola" tot nu toe buiten mijn gezichtskring lagen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akad. van Wetensch., 1913: P. D. Chantepie de la Saussaye, Levensbericht van J. J. P. Valeton Jr.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetensch., Afd. Letterk., 4e R., XII, 2: H. T. Colenbrander, Oorsprong en opdracht der Souvereiniteit. — C. C. Uhlenbeck, De vormen van het Blackfoot. — H. Kern, Opmerkingen over eenige paliwoorden. — C. C. Uhlenbeck, De conjunctiefachtige modi van het Blackfoot. — J. Ph. Vogel, Een beeld van Koning Kaniska den Kusān.

Journal des Savants, 1914, Févr.: L. Leger, La vie des anciens Slaves. — A. Coville, Valent. Visconti et Charles d'Orléans, II (fin). — E. Clouzot, Les pouillés des provinces de France, I.

Hermes, XLVIII, 4: E. Lattes, per l'interpretazione del testo etrusco di Agram. — B. Keil, über Lukians Phalarideen. — G. Thiele, Plautusstudien. — A. Klotz, die Epitome des Livius. — P. Friedländer, ΥΠΟΘΗΚΑΙ. — Miscellen.

XLIX, 1: P. Friedländer, Das Proömium der Theogonie. — C. Robert, Pandora. — A. Adler, die Commentare des Asklepiades von Myrlea. — U. Kahrstedt, Staatsrechtliches zum Putsch von 411. — H. F. Müller, Plotinische Studien. — P. Stengel, zu den griech. Schwuropfern Τόμια. Ἱερὰ τέλεια. — J. Brause, ΓΟΡΤΥΝΙΩΝ ΟΡΚΟΣ ΝΟΜΙΜΟΣ. — O. Lenze, Aedilis lustralis. — U. Wilcken, Plinius' Reisen in Bithynien und Pontus. — K. Uhlemann, zu Aristoteles Eth. Nic. III, 1. — Th. Thalheim, zu Antiphon. — Miscellen.

Rev. archéol., 1913, Nov.-Déc.: E. Strong, On the storied column of Mayence. — S. Reinach, Rosmerta ou Maia. — W. Deonna, A propos de quelques articles récents. — E. Espérandieu, Les fours des boulangers gallo-romains d'Alésia. — F. Sartiaux, Les sculptures et la restaur. du temple d'Assos (suite). — S. Reinach, L'Hermaphrodite de Ruscino. — Nouv. archéol. et corresp.

Riv. di Filol. e di Istruz. class., XLII, 1: A. Beltrami, Un nuovo codice delle *Epistole morali* di Seneca, II. — V. Ussani, Nuove spigolature Oraziane. — L. Pareti, L'etimo di Regio Calcidese in Strabone e l'elemento Sannitico nel Bruzzio. — C. Cipolla, Il cod. Queriniano delle *Epistole morali* di Seneca. — O. Nazari, Spizzico di etimologie latine e greche (contin.). — M. Lenchantin de Gubernatis, Epigrafe sepolcrale. — F. Pfister, De codicibus „Vitae Alexandri Magni" vel „Historiae" quae dicitur „de preliis". Accedunt animadvers. crit. in commentariolum Francisci Stabile. — A. Gandiglio, *Oculis inunctis* (Orazio, *Sat.* I, 3,25). — L. Valmaggi, Necrologia: F. Eusebio.

Journal Asiatique, 1913, 3: L. Finot, Le Prātimokṣasūtra des Sarvāstivādins. — E. Huber, La version chinoise de Kumārajīva traduite en français. — T. Macler, Notices de manuscrits arméniens vus dans qq. bibliothèques de l'Europe Centrale.

Royal Asiatic Society's Journal, 1914: M. Tseretheli, Sumerian and Georgian. — A. H. Francke, Notes on sir Aurel Stein's Collection of Tibetan Documents from Chinese Turkestan. — C. J. Lyall, Ancient Arabian Poetry. — A. H. Sayce, A new inscription of the Vannic king Menuas. — A. von Staël-Holstein, Was there a Kusana Race?

Miscellaneous Communications. — Obituary Notice, Jacob Samuel Speyer by J. Ph. Vogel.

Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Gesch. u. deutsche Literatur u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 2: E. Löwy, Zur Aithiopis. — B. Warnecke, Die bürgerl. Stellung der Schauspieler im alten Rom. — A. Bauer, Hippolytos von Rom, der Heilige u. Geschichtschr. — W. Stammler, Aufgaben der Schiller-Philol. — J. Ziehen, W. von Giesebrecht.

Digitized by Google

In het paedagog. ged.: G. Bohnenblust, Über die philosoph. Lektüre am Gymn. — H. Humbert, Quellenbücher im Geschichtsunterricht. — W. Aly, Probleme d. latein. Syntax. — P. Cauer, Tatsachen u. Auffassungen.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XXXIX, 1: E. Gutmacher, Der wortschatz des ahd. Tatian, I. — K. Brugmann, Das schwache praeteritum. — K. Siemers, Zum ahd. Georgslied. — A. Lasch, 'Tonlange' vocale im mittelniederd. — O. Behaghel, Zur Kutrun. — G. Boos, Studien über das Eckenlied. — R. Petsch, Lercheimer u. d. Faustbuch. — G. Neckel, An. *draugr* in mannkenningar. — M. J. v. d. Meer, Gotica. — W. v. Unwerth, Odinn u. Rota. — R. Wolkan, Trienter bruchstück des Nibelungenliedes. — O. Behaghel, Zur heimat des Heliand.

2: E. Gutmacher, Der Wortschatz des ahd. Tatian, II-III. — K. Plenio, Strophik von Frauenlobs Marienleich. — G. O. Curme, The development of verbal compounds in Germanic, I-II. — Th. Frings, Das alter der Benrather linie. — H. Leuthold, Ulfila. Eine chronolog. abhandlung. — K. Helm, Der schreiberanhang der krone. — A. Lindqvist, Nhd. *schwanen*.

Zeitschr. f. deutsche Wortforsch., XV, 1-2: E. Leser, Fachwörter zur deutschen Grammatik von Schottel bis Gottsched 1641-1749. — R. M. Meyer, Nietzsches Wortbildungen. — J. A. Walz, Schöpfung = Welt. — **Beiheft: zum 15. Bd.**: F. Schramm, Schlagworte der Alamodezeit.

Revue Historique, CXV, 2: Flach, Le comté de Flandre (slot). — Desdevises du Dézert, Les Jesuites de la province d'Aragon. — Lot, Pseudo-Frédégaire. — Bulletin historique. Antiquités latines. — France: époque moderne. — Pays-Bas.

Historische Zeitschrift, CXII, 2: Schwartz, Vorgeschichte des ephesinischen Konzils. — Brinkmann, Der Beginn der neueren Handelsgeschichte. — Lehmann, Die Genesis des preuss.-russ. Bündnisses von 1812. — Miszelle (Wentzcke, Max von Gagern).

Hist. Vierteljahrschrift, XXV, 1: Barge, Zur Genesis der frühreformatorischen Vorgänge in Wittenberg. — Laubert, Metternich und die Kritik der deutschen Presse 1846. — Bergsträsser, Neue Beiträge zur Geschichte der Berliner Märztage. — Kleine Mitteilungen (Lehmann, Zur Disputatio Gaufredi et Aprilis).

Engl. Hist. Rev., 1914, Jan.: Stead, Manegold of Lautenbach. — Coulton, The interpretation of visitation documents. — Stewart-Brown, The avowries of Cheshire. — Anson, The cabinet in the 17 and 18 centuries. — Holland Rose, Frederick the Great and England. — Notes and Documents.

Gids, 1914, Maart: Van Herwerden, Een vriendschap tusschen drie physiologen (Donders, Moleschott, Van Deen).

Onze Eeuw, 1914, Maart: Bussemaker, John Bright, I. — De Zwaan, Het karakter der Grieksche Kerk. — Herckenrath, Een levende taal als wereldtaal.

Tijdspiegel, 1914, Maart: Veen, Kerkzang. — Speelman, Een historische roman over Tiberius (Voss, Als Goden liethebben).

Nieuwe Gids, 1914, Maart: Schouten, Het ambtsgewaad der predikanten. — Erens, Ronsard.

Vragen des Tijds, 1914, Maart: Snijders, Kinderbescherming. — Van der Kamp, Hindoekunst op Java.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Geschiedenis, I²
Thulemeyer, Depêches, uitg. Colenbrander
Colenbrander, Gedenkstukken, IV
Huybers, Don Juan, I
De Witt, Brieven, uitg. Japikse, III
De Klerck, Atjeh-oorlog, I
Acta Synodalia, uitg. Knuttel, IV
Historisch Gedenkboek, uitg. Koolemans Beynen
Archives, ed. Krämer, 5me série, II
Theissen, Karel V
Timmer, Knechtsgilden
Posthumus, Bronnen, III
Huygens, Corresp. uitg. Worp, III
(Rev. Hist. CXV, 2 (Bussemaker).)

Brackman, Miscella altera: Rev. Crit. 1914, n°. 9 (Thomas).

Colenbrander, Inlijving en opstand: Gids 1914, Maart (Huizinga).

Van Ginneken, Nederl. taal: Gids 1914, Maart (Van Wijk).

De Groot, Religion in China: Rev. Hist. CXV, 2 (Oltramare).

Hoogvliet, Die sogen. Geschlechter im Indo-Europ.: Rev. Crit. 1914, n°. 8 (Meillet).

Koster, Uren met Shakespeare: Onze Eeuw 1914, Maart (Kuiper).

Kvačala, Comenius: Neue Jahrb. enz. XXXIV, 2 (Braun).

Thierry, De relig. bet. van het aegypt. koningschap: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 9.

Uhlenbeck, De vormen van het Blackfoot: Rev. Crit. 1914, n°. 9 (Meillet).

J. C. Vollgraff, Platonis dialogus qui inscrib. Phaedrus: D.Lit.Ztg. 1914, n°. 12 (Heilbronn).

PERSONALIA.

Benoemd tot tijd. leeraar in Staatswetensch. aan de H.B.S. te Hilversum Mr. A. J. D. de Bock; te Amsterdam tot tijd. leeraar in Engelsch aan de Openb. Handelssch. de heer G. A. Dudok, tot tijd. leeraar in Fransch aan een H.B.S. de heer P. B. Bonjert en tot tijd. leeraar in Engelsch de heer A. Speijer, tot leeraresin Staatswetensch. aan H. B. Scholen mej. J. A. Sanders, tot leeraar in Fransch aan een H. B. S. de heer J. A. Hensen; tot leerares in Engelsch aan het Gymn. te Zwolle mej. A. van der Laan; tot tijd. leeraar in Duitsch aan de H.B.S. te Hoorn de heer H. Jager; tot rector van het Erasm. Gymn. te Rotterdam Dr. Y. H. Rogge.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterkunde aan de Rijksuniv. te Groningen mej. T. J. A. Scheepstra op proefschr. *Van dén heilighen drien Coninghen*, en de heer Reyntjes op proefschr. *Groningen en Ommelanden van 1580 tot 1594*.

Iudicium de certamine Hoeufftiano
in a. MDCCCCXIV indicto:

Praemium aureum *nemini* est decretum.

Poematum (missa erant omnino XXVI), quae, magna laude ornata, sumptibus legati in lucem emittentur, optimum iudicatum est *Dies Neptuni Festus*. Sequuntur haec (item magna laude ornata):

Inquilinus urbis
Canternus lacus
Divinum Rus
Divi Titi arcus
Cyme
Vitus
Rus-Urbs
Gabriël.

Novem haec poemata tum demum legati sumptu typis imprimentur, si poetae *ante kalendas Iunias* scidularum aperiendarum dederint veniam.

P. D. Chantepie de la Saussaye,
Ord. lit. Acad. R. N. praeses.

Digitized by Google

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

TH. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

VERSCHENEN:

het Tweede Deel van de

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering is de prijs **f1.—**.

Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr. J. VERDAM,

Hoogleeraar te Leiden,

MET MEDEWERKING VAN

Prof. Dr. J. TE WINKEL, Hoogleeraar te Amsterdam, en
Prof. Dr. J. FRANCK, Hoogleeraar te Bonn.

ZOOEVEN VERSCHEEN:

Roman van den

Riddere metter Mouwen,

Opnieuw naar het hs. uitgegeven en van een Inleiding en Glossarium voorzien,

DOOR

Dr. BERTHA M. VAN DER STEMPEL.

Prijs . . **f 6.50.**

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. — No. 8. — Mei 1914.

Uhlenbeck, Vormen van het Blackfoot (Hoogvliet).
Dez., Conjunctief-achtige modi van het Blackfoot (Hoogvliet).
Gardthausen, Griech. Palaeographie II (Roos).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Sappho u. Simonides (J. C. Vollgraff).
Barwick, De Platonis Phaedri temporibus (Fraenkel).
Leo, Gesch. der röm. Literatur I (v. Wageningen).
Santi Consoli, Attici Epistulae ad Ciceronem (Brakman).
Margoliouth, The Kitāb al-Ansāb of Sam'ānī (Houtsma).
Mansion, Althochd. Lesebuch (Boer).
Lüdemann, Shakespeare's Verwendung von Parallelismus (v. Dam).
Kerrl, Die metr. Unterschiede von Shakespeare's King John u. Jul. Caesar (v. Dam).
Bruneau, Etude phonét. des Patois d'Ardenne (Salverda de Grave).
Dez., La Limite des dialectes wallon, champenois etc. (Salverda de Grave).
Rosenberg, Der Staat der alten Italiker (A. W. Bijvanck).
Gaulis, La ruine d'un empire (Krämer).
Tellegen-Colenbrander, Wedergeboorte v. Nederland (Brugmans).
Norden, Agnostos Theos (J H. Leopold).
Scheltema, Monumental Java (H. H. Juynboll).
Tafrali, Topogr. de Thessalonique (Hesseling).
Dez., Thessalonique au XIVe s. (Hesseling).
Schoolboeken:
Sewera, Lysias Reden gegen Eratosthenes u. über den Ölbaum (Leyds).
Uitgaven van de fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. C. Uhlenbeck, De vormen van het Blackfoot.
Dez., De conjunctief-achtige modi van het Blackfoot. Amsterdam, Johannes Müller. 1913. (Versl. en Med. d. Kon. Akad. v. W., Afd. Letterk., 4de R., Dl. XII.)

Professor Uhlenbeck maakt zich ongetwijfeld voor het Hooger Onderwijs verdienstelijk. Het was prof. U., die in de studie van de linguistiek aan een Nederlandsche universiteit bij de vroeger haast uitsluitend in aanmerking komende *Indo-Europeesche taalstudie* als nieuw element invoerde de *univerzeele* of *algemeene taalbeschouwing* belichaamd in de vergelijkende beschrijving van *Amerikaansche idiomen* die in alle opzichten zoo ver mogelijk van de meest beoefende talen verschillen, welke idiomen hij niet uitsluitend uit „een boekje, waar het in staat" maar ook uit de mond van echte koperkleurige natuurdocenten in hun moederland is gaan bestudeeren.

De ruimte, die mij het *Museum* voor de aankondiging van de *beide* bovenvermelde boekjes kan toestaan, vergunt me enkel het aanstippen van *enkele punten*, genoeg naar ik hoop om het hoofdfeit te doen uitkomen, nl. dit, dat de beide boekjes de aandacht van wetenschappelijke taalbeoefenaars *verdienen*.

Onder hetgeen mij persoonlijk in deze zeer degelijke arbeid het meest aantrekt behoort een bepaalde grammatikale onderscheiding, die door de schrijver met de beide termen *centripetaal* en *centrifugaal* wordt gekenschetst, waarmee bedoeld wordt een zinvorming in haar voornaamste elementen zóó gegroepeerd, dat zij òf op een afstand van het *„ik"* begint en daar vervolgens dichter bij komt òf omgekeerd. Vb. *die-of-die-ziet-mij*, *die-of-die-ziet-jou* en *jij-ziet-mij* zijn alle drie *centripetale* zinvormingen, daarentegen *ik-zie-jou*, *ik-zie-die-of-die* en *jij-ziet-die-of-die* alle drie *centrifugale* zinvormingen. Het komt me voor, dat deze heele onderscheiding met de namen er bij een mooie geniale begripsbepaling vormt, een van die omschrijvingen, waardoor *de wetenschap vooruitgaat*. (Kon ik langer bij dit onderwerp vertoeven, dan zou ik prof. U. kunnen navertellen, hoe de hier in aanmerking komende Amerikaansche idiomen in plaats van *drie* een *vijftal* grammatikale „personen" rijk zijn.)

Behalve dit eene beschrijven de beide werkjes nog tal van andere verschijnselen, die ons kunnen interesseeren. *Werkwoordvormen* in die talen doen zich aan ons voor als ware *pastijbakkersgewrochten*, waarin allerlei elementen zooals *substantieven* en *adjektieven* niet alleen, maar ook *prepozicies* en zelfs, wat zeker het merkwaardigste is, *konjunkcies* (*omdat*, *ofschoon*) worden *ingebakken* om als geheel daarmee te verschijnen.

Zeer dankbaar voor het vele, wat ik uit deze en vroegere werken van dezelfde schrijver mocht leeren, acht ik het echter niet ongepast hem met mijn oprechte hulde tevens enkele *op-* en *aanmerkingen* te doen hooren. Het zijn de volgende.

Prof. Uhlenbeck schijnt tot nog toe zich niet geneigd te voelen om eenige noticie te nemen van een stuk denkarbeid, waarvan de indirekte invloed op verschillende vooral buitenlandsche geschriften uit de laatste tien jaren mij onmiskenbaar gebleken is, nl. van mijn in 1902 bij S. L. van Looy te Amsterdam verschenen

Digitized by Google

univerzeele grammatikale grondslag met de titel *Lingua*. Dit *niet* noticie nemen blijkt mij in alle werken van prof. U. doorloopend en o. a. ook zeer speciaal in de *centripetale* en *centrifugale* beschouwingen. In Lingua worden in plaats van de ongerijmde „drie personen" der tradicioneele grammatika drie verschillende *ikheidsgraden* (d. w. z. graden van *nabijheid* der *ikheid*) aangenomen. Hoe gemakkelijk en duidelijk zou het nu zijn om van de Algonkintalen te zeggen: „Er zijn in plaats van *drie* een *vijftal* verschillende *ikheidsgraden*". (*Drie „personen"* was al zoo tamelijk wel onzin; *vijf* personen is het in veel sterkere mate.)

Het verschil tusschen (*eenvoudig-)meedeelend, ontkennend, vragend* en *met-ontkenning-vragend* vind ik in *de vormen van het Blackfoot* aangeduid met de naam van algemeene voorstellingswijze, terwijl in Lingua (naar me voorkomt met onweerspreekbaar grootere juistheid) het woord *voorstellingswijze* voor de *modi* gerezerveerd blijft, terwijl de bovenbedoelde onderscheiding de naam van *gedachtestelling* draagt.

De *allereerste zin* van *de vormen van het Blackfoot* luidt aldus: „Evenals het grammatische systeem van andere Algonkintalen is dat van het Blackfoot doordrongen van de tegenstelling — — tusschen het bezielde en het onbezielde". Lees eerst even hetgeen de schrijver zelf op blz. 8 *in het nadeel* van deze geheele opvatting aanvoert (ook uit andere geschriften over dezelfde talen *blijkt hetzelfde*!). Lees daarna Lingua en lees mijn onlangs bij Martinus Nijhoff uitgekomen werkje [1]) en ge zult met vreugde verbeteren „.... tusschen het *deel-* of *dingsoortige* en het *niet-deel-of-dingsoortige* in de menschelijke voorstelling".

Ten slotte wil ik nog *een praktiesch middeltje* aan de hand doen om de op zich zelf zeer nuttige *tabellen* en *reeksen van taalvormen*, die in deze werkjes voorkomen, voor niet-specialisten tienmaal zoo *leerzaam* en *sprekend* te doen worden. Dit middeltje bestaat in 't gebruik van indeelingsstreepjes en van *verschillend letterschrift* tot aangeving vau de *woordstam* en de *verschillende rangen* van *grammatikale elementen*.

Vb. Prof. U. geeft op blz. 28 van *de v. v. h. Bl.* een tabel die als volgt begint:

		Intransitief.	Transitief b.
Sing.	1	*nitáisikstaki*	*nitsiksipau(a)*
	2	*kitáisikstaki*	*kitsiksipau(a)*
	3	*aisikstakiu(a)*	*siksipiu(aie)*
	4	*aisikstakinai*	*siksipinai*

Ik zou dit willen laten afdrukken als volgt:

1	*nit*-ái-SIKS-taki	*nit*-SIKS-ipa-*u*(*a*)
2	*kit*-ái-SIKS-taki	*kit*-SIKS-ipa-*u*(*a*)
3	ái-SIKS-taki-*u*(*a*)	SIKS-ip'í-*u*(*aie*)
4	ái-SIKS-taki-*nai*	SIKS-ip'í-*nai*

Mogen de beide boekjes zooveel mogelijk nut stichten!

Den Haag. J. M. Hoogvliet.

---

[1]) Die sogenannten „Geschlechter" im Indo-Europäischen und im Latein. Martinus Nijhoff Den Haag 1913.

V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, II. Die Schrift, Unterschriften und Chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter. Mit 35 Fig. und 12 Tafeln. 2e Aufl. Leipzig, Veit & Comp. 1913. (Pr. M. 16).

Op het eerste deel der nieuwe uitgave van Gardthausen's Palaeographie (zie *Museum*, Aug.-Septembernummer 1912) is spoedig het veel omvangrijkere tweede (en tevens laatste) gevolgd. Dit biedt aan den eenen kant minder, aan den anderen kant veel meer dan het correspondeerende gedeelte van den ouden druk. Weggelaten zijn thans de beide hoofdstukken over de scribae en de lijsten van met name bekende schrijvers en van gedateerde handschriften, terwijl van het hoofdstuk „Angewandte Palaeographie" slechts de, zeer nuttige, instructie voor het beschrijven van een handschrift is blijven staan. Noodzakelijk waren deze schrappingen, wilde de schrijver niet zijn toch reeds enorm aangegroeid werk tot drie deelen zien uitgebreid, en mogelijk werden ze, daar tenminste eenige dezer onderwerpen sinds het verschijnen van den ouden druk in afzonderlijke werken (als Vogel en Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, en Gardthausen, Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften) eene behandeling hadden gevonden. Dit is dus een minus tegenover vroeger; daar staat echter tegenover, dat de in dit tweede deel der nieuwe uitgave wèl behandelde onderwerpen 501 bladzijden beslaan tegenover 265 in den eersten druk. De omvang is dus zoo goed als verdubbeld, eene vermeerdering, die vooral aan het hoofdstuk over de soorten van het Grieksche schrift is ten goede gekomen. Geen wonder, daar het oudere en oudste schrift, waarvan de kennis in 1879, het verschijningsjaar der eerste uitgave, nog zeer beperkt was, thans op grond der talrijke papyrusvondsten uitvoerig kon, en dus moest, worden behandeld.

Afgezien van de weglatingen is de indeeling van het werk dezelfde gebleven. Dit tweede deel vervalt in twee boeken, waarvan het eerste het „Schriftwesen" behandelt. Na eene uitvoerige uiteenzetting van het ontstaan van het Grieksche alphabet wordt hierin de geschiedenis der verschillende schriftsoorten gedurende de oudheid en de middeleeuwen in den breede geschetst. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan het snel- en het geheimschrift, een ander aan het afgekorte schrift (afkortingen, cijfers, spiritus en accenten, leesteekens, kritische- en muziek-noten). Het tweede boek — het derde van het geheele werk — behandelt de subscripties der handschriften en de daarin gebruikte chronologische systemen. Eene chronologische tabel van de regeeringsjaren der Byzantijnsche keizers, de jaren der wereld, de indicties, zon- en maand-cyclen vormt een aanhang, terwijl aan het slot op 12 overzichtstafels voor iedere letter, in elke schriftsoort, gedateerde voorbeelden worden gegeven. Deze tabellen vormen dus een mooi hulpmiddel om den ouderdom van ongedateerde handschriften te bepalen.

Aan het maken van aanmerkingen op Gardthausen's oordeelvellingen in verschillende quaesties van détail zal ik mij niet wagen. Daarvoor kan men niet met eenige practische ervaring in het handschriftenlezen

volstaan, maar zou men eene even grondige kennis van den ontwikkelingsgang van het Grieksche schrift moeten bezitten als hij. Nu heeft verder de schrijver door het telkens meedeelen van de opvattingen van anderen en het geven van uitgebreide literatuuraanwijzingen gemaakt, dat men hem overal kan controleeren en op punten, die twijfel wekken, dieper kan ingaan. Ten slotte eene opmerking van algemeenen aard. Een handboek van Grieksche palaeographie wil natuurlijk niet gelezen, maar moet bestudeerd worden. Echter maakt m. i. het boven aangegeven mozaiekachtig karakter van het boek en zijne groote uitvoerigheid het niet geschikt voor eene inleiding in de palaeographische studie. Wie reeds eenige kennis der palaeographie heeft verworven, zal het met vrucht kunnen raadplegen en het gaarne, bij voorkomende gelegenheid, op verschillende punten naslaan. Een aanvanger evenwel zal er geen raad mee weten en er zich onmogelijk doorheen kunnen werken. Zulk een beginner zal veel meer baat vinden bij Thompson's Introduction to greek and latin palaeography (Oxford 1912), een werk even practisch aangelegd als geleerd en op dit gebied m. i. eene werkelijk ideale inleiding.

Groningen. A. G. Roos.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Sappho und Simonides. Untersuchungen über Griechische Lyriker. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung. 1913. (Pr. M. 9).

Ook in dit boek weder, gelijk in bijna al zijne latere voordrachten en geschriften, doet de beroemde geleerde denken aan den huisvader van Matth. XIII: 52, die uit zijnen schat nieuw en oud voortbrengt. v. Wilamowitz had in vroeger jaren gehoopt eenmaal eene betere editie major der Grieksche Lyrici tot stand te zullen brengen dan die van Bergk, maar is later, vooral nadat hem door de Akademie van Wetenschappen de zoo tijdroovende hoofdredactie van het Corpus Inscriptionum Graecorum was opgedragen, gaan inzien dat hij dit voornemen moest opgeven.

Hier vinden wij bijeen een aantal „Vorstudien" uit vroeger en later tijd, aangevuld met wat door den schrijver niet lang geleden op een speciaal college over de Lyrici werd voorgedragen. „Ich biete es, zegt v. W., als Abschlagszahlung, da ich in Sachen der Fragmenta Lyricorum meine Zahlungsunfähigkeit erklären muss."

Na eene inleiding „Persönlichkeit", waarin den lezer treft W.'s uitgebreide kennis der geheele latere, ook der middeleeuwsche en nieuwe, litteratuur, wordt in de eerste plaats (pp. 17—63) Sappho behandeld en de reine gestalte der groote dichteres ons geschilderd, zoo mogelijk nog beter dan weleer door Welcker, aan wiens aandenken het geheele boek is opgedragen. De diepbedorven denkwijze van den lateren romeinschen tijd (waarvan reeds de door v. W. als echt erkende brief van Sappho aan Phaon bij Ovidius getuigt) heeft *„mascula Sappho"* bij Horatius (Ep. I 19. 23) blijkens het bekende scholion *„tribas diffamatur fuisse"* schromelijk misduid; bij Porphyrio vindt men nog de gezonde verklaring: *„quia in poetico studio est, in quo saepius mares"*. Men vergelijke ook Statius Silv. V 3. 154: *mascula* i. e. *mares aequiperans*. Zelfs in Frankrijk vindt men Sappho in vroegeren tijd nog juist beoordeeld o. a. bij Mademoiselle de Scudéry; eerst na den „grand siècle" is het aan de perversiteit der achttiende eeuw gelukt op „Safo" en „Lesbos" den bekenden obscenen stempel te drukken, die nog in 1896 aanleiding heeft gegeven tot de meer dan gore fantaziën van Pierre Louis[1]).

p. 42 seqq. volgt eene fijne, leerrijke interpretatie der gedichten van Sappho, waaronder ook de later ontdekte, met zeer nauwkeurige duitsche vertaling.

pp. 79—101 „Die sprachliche Form der lesbischen Lyrik". Zuiver grammaticale studiën over orthographie en dialect. Uitvoerig wordt o. a. betoogd dat Sappho's spelling inconsequent moet zijn geweest. Nu eens bezigt zij dubbele liquidae, dan weer enkele; nu eens Ϝ, dan weder niet enz. Ten opzichte van het aeolisch accent in den tijd der dichteres missen wij vaste gegevens. Daarom schijnt het raadzaam alles in hare poëzij eenvoudig te accentueeren alsof het attisch was.

pp. 102—136 Anacreon. A. was een geheel ander man dan men later in de Oudheid op grond zijner drinkliederen aannam. Men denke zich hem als een krijgsman en eene krachtige persoonlijkheid. Als zoodanig was hij ook voorgesteld door het beeld, hetwelk in het midden der 5de eeuw v. Chr. te Athene stond niet ver van de standbeelden van Pericles en Xanthippus, een kunstwerk, waarvan eene kopie, voorheen in de romeinsche Villa Borghese opgesteld, zich thans te Kopenhagen bevindt. Van p. 118 aan vindt men eene interpretatie van enkele versjes van A. gevolgd door eene bespreking, ten deele met bijgevoegde vertaling, van Ibycus en Pratinas.

pp. 137—232. Simonides. Eerst eene studie over het leven en de werken van S., dan (pp. 159—191) de herhaling van een opstel uit de Gött. Nachrichten van 1898 getiteld: „das Skolion des Simonides an Skopas" en (pp. 192—209) een herdruk van het in de Gött. Nachr. van 1897 verschenen opstel „Simonides der Epigrammatiker". Eindelijk pp. 210—232: Opmerkingen over verschillende epigrammen.

pp. 233—242 „der Dichter mit dem Namen Stesichoros". Aangetoond wordt dat er verscheiden dichters van dien naam zijn geweest en dat omtrent hun leven en werken de grootst mogelijke onzekerheid heerscht.

pp. 243—245. „Die Kraniche des Ibykos". Bewezen wordt dat deze sage van zeer recenten datum is.

pp. 246—256. Verklaring met interessante digressies van Pindarus' Paean voor Abdera.

pp. 257—275. Interpretatie en paraphrase van Solon's Elegie εἰς ἑαυτόν, gevolgd door eene uitlegging van twee stukken van den iambograaf Semonides.

pp. 276—304 herdruk van het opstel „Mimnermos und Properz" uit de Berliner Sitz. Ber. van 1912.

pp. 305—323. „Horaz und die griechischen

[1]) Pierre Louis, *Chansons de Bilitis*, waarvan destijds eene misprijzende aankondiging van v. Wilamowitz verscheen. Deze is hier (p. 63-78) opnieuw afgedrukt.

De geheele kwestie is onlangs grondig behandeld door Th. Reinach (Comptes rendus de l'Acad. des Insc. 1911, p. 711).

Digitized by Google

Lyriker". Dit opstel over den hier zeer juist gewaardeerden romeinschen dichter, inzonderheid wat aangaat zijn ontwikkeling en beteekenis, besluit op waardige wijze het voortreffelijke, veelomvattende werk. „Horatius is van alle romeinsche dichters de meest grieksche. Slechts wie even zooveel grieksch verstaat en evenzeer voor de onnavolgbare grieksche schoonheid ontvankelijk is als Horatius, kan hem ten volle schatten. Een Livius Andronicus, een Ennius, een Pacuvius vertaalden de Grieken en bootsten hen na. Wij kunnen ons daarom nog hun verzen voor onze interpretatie van Euripides ten nutte maken. Evenzoo kunnen wij Terentius voor Menander, Cicero voor Posidonius gebruiken. Maar wie zoo iets met Horatius beproeft heeft gauw gedaan. Op deze hoogte stond Horatius toen hij zijn *vides ut alta* en zijn *pastor cum traderet* maakte, maar hij is daarop niet blijven staan. Toen hij zijn *vos exemplaria Graeca versate* uitriep, beoogde hij niet langer μίμησις maar ζῆλος. Hij had den geest der Grieken gevat d.i. den geest der vrijheid. De poëet van de eerste boeken der Oden kon nog als zijn hoogste loon aanmerken om als tienden dichter aan de negen grieksche lyrici te worden toegevoegd. Toen hij versmaadde Pindarus te copieeren was hij meer dan de dichter van het Aeolium carmen: een Romanae fidicen lyrae was hij. En den dichter van het vierde boek der Oden zal niemand verstaan, die niet de majestas populi Romani en haar custos Caesar weet te schatten, waarmede niets bij de Grieken te vergelijken was. Zoo iemand deze lyriek verstaat en bovendien de Brieven, waarvoor de Grieken geenerlei voorbeeld hadden kunnen geven, dan weet hij dat Horatius een ster van eigen licht is zoo goed als de grootste onder de zonen van Hellas."

Utrecht. J. C. Vollgraff.

C. Barwick, De Platonis Phaedri temporibus. (Commentationes Philologicae Ienenses Vol. X fasc. I). Leipzig, Teubner. 193. (Pr. M. 3.20).

Deze zeer gelukkig geslaagde studie beoogt de plaats te bepalen, die de Phaedrus inneemt in de rij der Platonische dialogen, waarover de meest verschillende opvattingen voorkomen. Tegen Raeder, die de Politeia aan den Phaedrus vooraf laat gaan omdat de eerste rede van Sokrates in den Phaedrus met het 9e boek der Politeia overeenstemt in de opvatting van ἔρως en dit standpunt in 't verdere van den Phaedrus overwonnen is, merkt Barwick op dat het begrip ἔρως in zijn geheel in de *beide* Sokratische redevoeringen in den Phaedrus wordt behandeld, die, onscheidbaar, bedoeld zijn als παραδείγματα van de ware rhetoriek en program van het onderricht in de Academie.

Verschillende plaatsen in het Symposium verbeteren de opvattingen in den Phaedrus (Symp. 201 E, 194 E, 180 C), zoodat deze vóór het Symposium komt.

En ná den Meno; want de daarin optredende onderscheiding van ὀρθὴ δόξα en ἐπιστήμη, van de vulgaire en de wijsgeerige deugd, benevens de leer der ἀνάμνησις zijn allen meer bepaald uitgewerkt in Phaedo, Politeia, Phaedrus.

Dat de Euthyphro na den Gorgias komt, willen we wel gelooven; maar het bewijs daarvoor op pg. 22 is geforceerd: in den Gorgias heeft Plato de ὁσιότης naast de δικαιοσύνη als deelen van τὸ τὰ προσήκοντα πράττειν gesteld, in den Euthyphro én iets dergelijks en ὁσιότης als deel van τὸ δίκαιον. Door die tegenspraak zou Plato aanduiden, dat hij het standpunt van den Gorgias verlaten heeft — jammer maar dat Plato zelf die tegenspraak niet opmerkt. Mij dunkt dat het eenvoudiger is tot de posterioriteit van den Euthyphro te besluiten omdat daarin het begrip ὁσιότης eerst getoetst wordt, dat in den Protagoras en Gorgias nog geen verlegenheid baarde. Daar de ὁσιότης in den Meno onder de hoofddeugden ontbreekt, komt deze na den Euthyphro. De Euthydemus komt na den Meno (om de behandeling der ἐπιστήμη) en ook na den Phaedrus om zijn eerste gebruik van den term διαλεκτικός (Euthyd. 290 C Phaedr. 266 B).

Wanneer Raeder om de 3-deeling der ziel den Phaedrus na de Politeia stelt, dan voert B. aan dat ook in den Gorgias en Phaedo de ziel gedeeld en deze eerst in den Timaeus μονοειδής is, een opvatting die intusschen in den Phaedo en Politeia voorbereid wordt; deze komen dus ná den Phaedrus. Eveneens komt de Cratylus (zie 403 E) na den Phaedrus en den Euthydemus (Cratyl. 386 D). Eindelijk is de Politeia na den Phaedrus omdat in de Politeia een aanduiding komt van wat in den Theaetetus uitgewerkt en in den Timaeus voltooid wordt, nl. de toekenning van hoogeren rang aan de δόξα tegenover de ἐπιστήμη, waardoor een nieuwe definitie van de laatste (die de Theaetetus zocht) noodig wordt en de oude ἐπιστήμη = ἀνάμνησις van Phaedrus en Meno opgegeven wordt.

Zoo komt dan de Phaedrus ná Gorgias, Euthyphro, Meno en vóór Euthydemus, Cratylus, Symp., Politeia (p. 50).

Vernuftig is B.'s behandeling van de bevindingen der taalstatistiek. Janell's hiaatvermijdingsleer en Campbell's leer der poëtische woorden leeren voor den Phaedrus niets; Ritter verdeelt de dialogen in 3 klassen op grond van de antwoordformules en rekent den Phaedrus met Theaetetus en Politeia tot de 2e klasse, dien B., met Sympos. etc. tot de 1e rekent. Ritter's sterkste argument is τί μήν. Dit komt in den Phaedrus 16, in de Politeia 150, in den Theaetetus 28 maal, in de 1e klasse nergens voor. Maar — zegt B. — in den Phaedrus is de verhouding tusschen τί μήν en de andere door vraagpartikels uitgedrukte antwoordformules een geheel andere dan in de 2e klasse van Ritter. Verder maakt de aard van den Phaedrus en de Politeia het gebruik van τί μήν noodzakelijk, wat niet zoo is in de oudere dialogen. Op dezelfde wijze wijst B. het argument dat ontleend wordt aan 't gebruik van δῆλον ὡς of δῆλον ὅτι af. Barwick's slot vormt de behandeling van den Phaedrusplaats over Isokrates in verband met den Euthydemus. Hij toont aan dat in dezen wèl Isokrates bedoeld wordt en dat de overgang van den lof in den Phaedrus tot de blaam in den Euthydemus te wijten is aan de inmiddels veranderde houding van Isokrates.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Digitized by Google

Fr. Leo, Geschichte der Römischen Literatur. I Band. Die archaische Literatur. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 12).

Van bovengenoemd werk over de geschiedenis der Romeinsche letterkunde is reeds dit eerste deel een boek, waarop de Duitsche philologie met recht trotsch mag zijn. Het geeft, wat ik steeds in de werken van Teuffel en Schanz gemist heb, een goed samenhangend geheel met een leidende gedachte. Het heeft een ziel. Dat is de psyche van den fijnen kenner der Grieksche en Romeinsche literatuur, die op meesterlijke wijze, als vrucht van eigen studie en eigen onderzoek, de evolutie van den Romeinschen geest op literair gebied (van Livius Andronicus tot Lucilius) weet te schetsen. Daarbij is Rome's letterkunde voor Leo niet een hier meer-, daar minder-goed geslaagde nabootsing van Hellas' geestesprodukten, maar een natuurlijke voortzetting der Grieksche literatuur in Romeinsch-Helleenschen geest. Wie indertijd de redevoering gelezen heeft, die Leo op den 4den Juni 1904 te Göttingen heeft uitgesproken, kon niet in het onzekere verkeeren omtrent de wijze, waarop deze philoloog de geschiedenis der Romeinsche letterkunde zou opvatten. Ik veroorloof mij een paar citaten uit die oratie [1]): „aber das ist es nicht wessen wir bedürfen" (nl. onze waardeering van de Romeinsche literatuur over te nemen van de mannen der renaissance) „sondern die Begründung einer neuen und wahren Anschauung vom eigenen Werthe der römischen Literatur auf der historischen Grundlage, die wir durch die Forschung eines Jahrhunderts gewonnen haben" (p. 6). En verder: „im allgemeinen is jede literarische Originalität nach der Erschaffung der Kunstformen durch die Griechen Originalität der Persönlichkeit; und die literarische Abhängigkeit ist nichts anderes als jede andere Kette von Ursachen und Wirkungen, verschieden geartet nach den Anschauungen und Kulturmitteln, die den geistigen Gang der Nationen bestimmen" (p. 7). Van deze gedachten uitgaande heeft Leo de chronologische behandeling der schrijvers ondergeschikt gemaakt aan de groote ontwikkelingsgeschiedenis der Romeinsche letterkunde en overal het karakteristieke van den Romeinschen geest naast het individueele van den auteur in het juiste licht gesteld. Gaf zijn schets van de Romeinsche letterkunde in de „Kultur der Gegenwart" nog te veel een losse reeks biographieën — in dat opzicht was Norden's overzicht van de latere Romeinsche letterkunde veel beter geslaagd — deze 'Literaturgeschichte' maakt den indruk, de rijpe vrucht te zijn van jarenlange studie en eigen onderzoek, en draagt de kenmerken eener hoogere conceptie. Breed is zij opgezet, ongetwijfeld. Hier en daar hooren wij duidelijk de stem van den hoogleeraar, die zijn volgend college aanvangt met de woorden: „wir haben gesehen". Ook wordt nu en dan te veel in bijzonderheden afgedaald, vooral waar metrische kwesties besproken worden, doch dit alles schaadt het geheel weinig of niet. Laat mij daarom liever de lezers van dit maandschrift op enkele hoofdstukken wijzen, die nieuwe gezichtspunten openen of door hun origineele opmerkingen onze aandacht trekken.

[1]) Leo, die Originalität der römischen Literatur, Göttingen Vandenhoeck und Ruprecht, 1904.

Reeds in zijn „Plautinische Forschungen" heeft Leo het onwaarschijnlijke van de gewone voorstelling aangetoond, volgens welke Plautus het schrijven van Latijnsche comedies in den molen bij den bakker zou geleerd hebben. Hij heeft ons duidelijk gemaakt, welk een studie Maccus uit Sarsina zich heeft moeten getroosten, voordat hij zijn Miles Gloriosus kon schrijven. In het nieuwe boek krijgen wij thans een uitstekende uiteenzetting over de ontwikkeling van het Latijnsch proza in den tijd, die aan Plautus voorafgaat. Leo gaat na, hoe de Latijnsche taal, nog buiten den invloed van het Grieksch om, zich in volksvergadering en senaatszitting moet ontwikkeld hebben, om Livius Andronicus in staat te stellen een Odyssee in het Latijn te vertalen, Naevius, een bellum Punicum te dichten, Plautus (met zijn beide voorgangers), de comoedia palliata te creëeren. Goed ook is het gezien, dat de alliteratie in de oudste Romeinsche poezie een vrucht van eigen bodem is, en verrassend is de opmerking, dat de Grieksche woorden, die door Plautus in het bijzonder aan slaven in den mond gelegd worden, niet altijd het Grieksche origineel verraden, maar dikwijls de spreektaal van Rome weergeven, welke blijkens de satiren van Lucilius en de brieven van Cicero geenszins afkeerig was van die vreemde bestanddeelen. In een geleerd betoog tracht de schrijver verder aannemelijk te maken, dat Naevius in zijn bellum Punicum van Fabius Pictor afhankelijk is, hoewel N. zelf aan dien oorlog had deelgenomen. Typisch voor den Duitschen auteur zijn in dit verband de volgende woorden (p. 84): „man kann gar nicht zweifeln, dasz ihm (Naevius) eine durchlaufende Erzählung vorlag, aus der er den Zusammenhang der Ereignisse entnahm, dass heiszt eine Darstellung, die von einem höheren Augenpunkt genommen war, als dem eines campanischen Plebejers und Legionars." Bijzonder goed geslaagd lijkt mij de beschrijving van het ontstaan van Plautus' Stichus (p. 128), maar de differentiatie van de karakters, die Leo in de nieuwe comedie aanneemt, is, dunkt mij, wat te hoog aangeslagen (p. 129). Frissche gedachten komen ons ook tegen, waar Ennius als de Romeinsche opvolger van Homerus geteekend wordt, of waar Cato's persoonlijkheid of de invloed van Polybius op zijn omgeving te Rome het onderwerp der beschouwingen uitmaken. Met betrekking tot Cato's Origines zou ik de vraag willen stellen, of daarin de namen der nobiles (p. 296) alleen uit een soort van animositeit zijn weggelaten. Zou Cato niet veeleer een ambtenaar eenvoudig als een dienaar van den staat beschouwd hebben, wiens naam niet behoeft vermeld te worden, zoodat hij ook zijn eigen naam naast dien van Africanus en Flamininus verzwijgt? Een proeve van voorbeeldige vertaling is Leo's overzetting van Polybius XXXII 9, het caput waar de verhouding tusschen den Griekschen historieschrijver en zijn jeugdigen vriend Scipio Aemilianus geschilderd wordt. Trouwens de meeste van die vertalingen, welke in de „Beilagen" zijn opgenomen, mogen gehoord worden. Bij de lezing van de Mostellaria had ik gelegenheid met Leo's vertaling van de eerste akte van dat stuk kennis te maken. Aardig weet hij het canticum weer te geven, waaruit ik mij de vol-

Digitized by Google

gende aanhaling met de Duitsche vertaling veroorloof (Most. 133 sqq.):

nam ego ad illud frugi usque et probus fui,
in fabrorum potestate dum fui,
postea quom immigravi ingenium meum,
perdidi operam fabrorum ilico oppido.

Plautus gebruikt hier cretici met trochaei, Leo zet het in de laatste maat over:

Seht mich an: wie brav und gut
War ich in der Meister Hut!
Seit ich wohn' im eignen Sinn,
Ist der Meister Werk dahin. —

Opmerkelijk is het, dat in een werk over de Romeinsche letterkunde zulk een breede plaats aan Polybius wordt gegeven (p. 480), doch dit juist is kenmerkend voor een boek als dat van Leo, hetwelk den nadruk wenscht te leggen op de geestelijke ontwikkeling der Romeinen, en ongetwijfeld valt de invloed van Polybius in dat opzicht niet te onderschatten. De schildering der Gracchen is „sine ira et studio". Hun verdiensten als staatsman en redenaar worden in het juiste licht gesteld. De annalisten (p. 339) zijn zóó behandeld, dat zij voor ons een gestalte aannemen. Wat Cicero in zijn Brutus over de eerste redenaars mededeelt, krijgt leven, nu Leo zijn lezers de beteekenis van Cicero's terminologie doet verstaan (p. 301). Lucilius komt tot ons in de toga, die Marx en Cichorius voor hem geweven hebben, maar de Satura zelf vertoont ons de echte 'pellis Leonina'. Overal blijkt uit de aanteekeningen, dat de auteur geheel up-to-date is. Met Laqueur's beschouwingen over Polybius' geschiedwerk kan hij zich niet altijd vereenigen (p. 317, 319, 326), maar Ullman's verklaring van het woord 'satura' (oorspronkelijk een neutrum plur., dat tot subst. fem. gen. geworden is, Class. Phil. VIII 173) haalt hij met instemming aan (p. 423). Wat de vraag betreft, of Aelius Stilo dan wel Varro de vader der Latijnsche grammatica is, staat hij aan de zijde van Reitzenstein en beschouwt Stilo als de bron van boek V—VII en VIII der lingua Latina (p. 363). Om kort te gaan, er is bijna geen bladzijde in dit boek, waardoor de lezer zijn kennis van de Romeinsche letterkunde niet verbreeden of zijn inzicht verdiepen kan. Daarom zal stellig door menig philoloog met verlangen worden uitgezien naar de verschijning van het tweede deel, dat de literatuur tot den dood van Augustus, en het derde, dat den keizertijd tot Hadrianus bevatten zal [1]).

Groningen. J. van Wageningen.

T. Pomponi Attici Epistularum ad Ciceronem Reliquiae. Collegit et adnotationibus illustravit **Santi Consoli.** Rome, Loescher. 1913. (Pr. L. 4).

Consoli koos de woorden van Cicero *„alterius vitae quoddam initium ordimur"* als motto voor zijn jongste publicatie om te kennen te geven, dat hij de Romeinsche satire vaarwel gezegd heeft ten einde zijn studiën te richten op de Epistolographie. In waarheid is het echter een terugkeer tot dezen tak onzer wetenschap, immers het practisch werkje van den hoogleeraar te Catania *Il neologismo negli scritti di Plinio il Giovane* dagteekent reeds van 1900. Thans is ons een zeer eigenaardig boek voorgelegd.

Consoli heeft de brieven door Cicero aan Atticus geschreven nauwkeurig nagegaan en getracht den *inhoud* van de daarmee correspondeerende brieven aan Atticus te reconstrueeren. Hopeloos moest dit blijven, waar wij lezen, dat Cicero van zijn vriend terzelfder tijd *sescentas* (ad Attic. VII 2,3) of *multas* (VII 5,1) *litteras* ontving. Daartegenover mag geconstateerd worden, dat wij den inhoud van eenige *epistulae* (bijv. van een viertal ad Attic. III 15,1) soms kort geschetst vinden. Zeer dikwijls echter zijn het bepaalde wendingen, door Cicero gebruikt, die ons in staat stellen met zekerheid uit te maken, of eenig punt door hem ter sprake gebracht, ook aangeroerd was in den desbetreffenden brief van Atticus. Ik citeer slechts: *ut scribis*, *quod cognovi ex tuis litteris*, *ut rogas*, *ut tu censes*, *ut tu ostendis*, *quod ais*, *quod negas*, *ut tibi placet*, *quod admones*; ik noteerde er nog vijf andere ad Attic. IX 2a § 1. Waar intusschen dergelijke uitdrukkingen ontbreken, is het vaak niet mogelijk in dit opzicht met beslistheid iets te bevestigen of te ontkennen. Wijselijk lascht Consoli dan in den bewusten zin van zijn ontwerp-brief den term *fortasse* in, ik zou dat zeker nog op veel meer plaatsen gedaan hebben (bijv. in den tweeden zin van Epist. LX bij Cons., resp. ad Attic. IV 18,2; in den laatsten zin van Epist. LXVIII—LXIX bij Cons., resp. ad Attic. V 3,3). Aan den anderen kant acht ik het zoo goed als zeker, dat Atticus in Epist. CCXI bij Cons. (resp. ad Attic. XVI 2,1), na in den aanhef een mededeeling gedaan te hebben over de verdeeling van landerijen te Buthrotum, zijn vriend zachtjes maande in zake een schuldvordering van Hortensius (iunior). Daarvoor pleit behalve de betrekkelijke uitvoerigheid, waarmee Cicero de zaak behandelt, de in 't oog vallende plaats — immers het begin van den brief —, die de verklaring van den debiteur inneemt. Consoli heeft dit punt in 't geheel niet opgenomen in het schrijven van Atticus, wel de onmiddellijk volgende financieele quaestie, welke er hangende was tusschen Cicero en Publilius. Ik geloof daarom, dat de auteur hier niet consequent is te werk gegaan.

Men zal bespeuren, dat meestal de gereconstrueerde brief louter een weerklank is van Cicero's woorden uit één of meer *epistulae*, die Consoli op scherpzinnige wijze wist te combineeren. Moeten meerdere brieven gerequireerd worden om met waarschijnlijkheid Atticus' schrijven terug te vinden, dan is 't natuurlijk lang niet altijd de volgorde, waarin de *Epistulae ad Atticum* zijn overgeleverd, die een vingerwijzing kan geven bij de vraag, wat bijeen behoort, maar vóór alles de datum. Met name moet dit geschieden ten aanzien van de veertien fragmenten, welke de zoo belangrijke Epist. ad Attic. IX 10 bevat. Weinig tegenspraak zal de bewering uitlokken, dat die brief voor Consoli's oogmerk de gewichtigste is van de heele collectie. Uit twaalf brieven van Atticus toch krijgen wij hier tot onze groote ver-

[1]) Dit werk zal helaas aan andere handen moeten toevertrouwd worden, daar Leo onlangs te Göttingen plotseling is overleden.

Digitized by Google

rassing vrij lange citaten, terwijl in al de overige boeken te zamen nauwelijks tienmaal de eigen woorden van Atticus, en dan nog schaarsch in aantal, worden aangehaald. Die bewuste fragmenten zijn gelicht uit de correspondentie van Atticus loopende van 23 Januari tot 5 Maart 49. Zij behelzen — wie zou het niet bevroeden? — Atticus' zienswijze over de verschillende phasen van het conflict tusschen Caesar en Pompeius en moeten Cicero richtsnoer zijn voor zijn politieke gedragslijn in dat tijdsgewricht, bovenal hem ontraden met Pompeius uit Italië te vluchten. Doordien Cicero precies den datum vóór elk citaat plaatst, heeft een nauwlettende vergelijking met de data en de stof van de brieven van Lib. VII, VIII en de eerste van IX aan Consoli geleerd deze *disiecta membra* te hunner plaatse onder te brengen. Inderdaad zijn daardoor een paar brieven herboren, welke niet gansch en al fictie zijn (Epist. XCVI, CII en CIII bij Cons.).

Mocht niet ieder lust gevoelen om de ruim 220 Epist. door Consoli „teruggevonden" te toetsen aan de antwoorden van Cicero, dan zou het toch warme aanbeveling verdienen zulks te doen met Epist. LXXXI—CIII (bij Cons.) en ad Attic. Lib. VII—IX. Wie de proef neemt, zal gedwongen worden zich nauwkeurig rekenschap te geven van den inhoud van Cicero's brieven en te lezen met meer accuratesse dan vroeger die ontboezemingen van den Arpinaat, welke èn voor de kennis van zijn karakter èn voor die van de historie der jaren 50—49 van 't grootste belang zijn.

Verdienen reeds 't origineele idee van Consoli en de uitwerking allen lof, men zal bovendien in de noten, welke overigens doorgaans van biographischen aard zijn, hier en daar een aardige opheldering aantreffen (pag. 23 noot 9 *barones* = *Epicureos*), soms is zijn verklaring correcter dan die, welke staat in de, wat de exegese betreft, zoo terecht geroemde editie van Boot (bijv. omtrent M. Plaetorius en M. Seius pag. 26 noot 1) [1]).

In een werk, zooals door Consoli ons is geschonken, zou niet misplaatst zijn geweest een korte karakteristiek van de *fragmenta Attici* met betrekking tot taal en stijl als anderszins. Het valt bijv. dadelijk in 't oog, dat die fragmenten evenzeer doorspekt zijn met Grieksche woorden als de Epistulae ad Atticum (o. a. blijkt ἀπορία een lievelingswoord te zijn van Cicero zoowel als van Atticus), dat de figuur der allitteratie bij beiden op den voorgrond treedt en zoo meer. Men zou wenschen uiteengezet te zien, in hoeverre het als een compliment moet opgevat worden, wanneer Atticus vraagt om een antwoord „χρύσεα χαλκείων" en Cicero terugschrijft *paria paribus respondimus* (VI 1,22). Wellicht wordt door Consoli later in deze leemte voorzien, ook al omdat H. Peter (Der Brief in der römischen Litteratur) tot aller verbazing deze fragmenten stilzwijgend voorbijgaat.

De auteur noemt in de Praefatio zijn boek een *opus molestum et aleae plenum*. Ik erken gaarne, dat hij zich met voorzichtigheid van zijn taak gekweten heeft en op zijn wijze niet weinig bijdragen zal tot betere waardeering van de brieven van Cicero in het algemeen, waarvan A. W. Schlegel getuigde, dat zij naast de Satiren en Epistels van Horatius „de eeuwige bronnen zijn der urbaniteit".

Den Haag. C. Brakman Jz.

[1]) Eene onjuistheid is ingeslopen brief LXVI. Ik lees daar quaerit.... quo modo Gabinius *de ambitu* reus absolutus sit. Men verbetere *maiestatis* (cf. ad. Quint. fr. III 1,15).

The Kitab al-Ansāb of 'Abd al-Karīm ibn Muhammad al-Sam'ānī reproduced in facsimile etc. with an introduction by **D. S. Margoliouth.** (Gibb Memorial vol. XX). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac & Co. 1912. (Pr. £ 1).

Sam'ānī, de schrijver van het werk, welks titel hierboven is afgedrukt, was een van die nijvere geleerden, die hun leven hebben doorgebracht met het verzamelen van allerlei gegevens, meestal van biographischen aard, niet alleen uit boeken, maar ook door persoonlijk een groot gedeelte van de mohammedaansche wereld in het Oosten te bereizen. De vruchten van al die onderzoekingen bleven voor de nakomelingschap bewaard in tal van geschriften — wij vinden hier eene lijst daarvan met niet minder dan 49 boekentitels! — waaronder het hier besprokene een der belangrijkste is. Het bevat eene alphabetische lijst van *Ansāb*, d. i. van patronymica en gentilicia met opgave hoe deze korrekt te schrijven zijn en waarvan zij zijn afgeleid. Daaraan knoopt de auteur tal van geographische en biographische mededeelingen vast, die dikwijls van groot belang zijn, vooral waar hij te doen heeft met namen, die op zijn vaderland, het tegenwoordige Russische Turkistan betrekking hebben. Door het een en ander heeft zijn werk een grooten omvang gekregen: het omvat in het hier vóór mij liggende facsimile niet minder dan 603 folia, met klein, zeer dicht ineengedrongen schrift, zoodat het in gewone drukletter uitgegeven een aantal deelen zoude vormen. Gevolg van dien grooten omvang was, dat het werk weinig werd afgeschreven en ten slotte verdrongen door de daarnaar door latere geleerden vervaardigde uittreksels, waarvan een door wijlen Prof. P. J. Veth is uitgegeven. Dat die uittreksels niet het gemis van het oorspronkelijke werk konden vergoeden zal geen betoog behoeven. Curatoren van het Gibb-fund hebben zich daarom opnieuw aanspraak verworven op de dankbaarheid der Arabisten, dat zij dit facsimile naar een in het Britsch Museum bewaarden Codex, hebben laten vervaardigen. De bekende Engelsche geleerde Dr. Ellis heeft het gebruik daarvan niet weinig vergemakkelijkt door op den rand van elke bladzijde telkens het begin van een nieuw artikel in Sam'ānī's woordenboek door een cirkeltje aan te wijzen, want daar, gelijk ik reeds opmerkte, het schrift klein en ineengedrongen is, valt het begin van de artikels weinig in het oog. De zeer korte inleiding van Margoliouth bevat de meest noodige mededeelingen omtrent den schrijver en zijn werk.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

J. Mansion, Althochdeutsches Lesebuch für Anfänger. (Germanische Bibliothek, herausgegeben von W. Streitberg, I. Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher, III. Reihe, Lesebücher, 3. Band). Heidelberg, C. Winter. 1912.

Het boekje bevat in 173 bladzijden klankleer, vormleer, syntaxis van het Oudhoogduitsch benevens lees-

Digitized by Google

stukken met aanmerkingen en glossarium. De teksten zijn met zorg gekozen en geven proeven van verschillende dialecten. Ook voor enkele aanwijzingen van litteratuur is nog plaats gevonden. Voor een student, die reeds eenige kennis van Oudgermaansch heeft, — en in dit geval bevinden zich de meesten, die Oudhoogduitsch gaan studeeren — is de spraakkunst wel wat al te beknopt, maar de schrijver deelt mee, dat hij bij de samenstelling vooral het oog op zijn leerlingen gehad heeft, en hunne behoeften kan zeker niemand beter beoordeelen dan hij. Getroffen heeft mij in een werkje, dat zoo weinig op bewijsvoeringen in kan gaan, de aanhaling op p. 114 van Sievers' argumentatie voor Hoogduitsch of althans gemengd dialect van het Hildebrandslied, berustend op uiterst subjectieve meeningen over versmelodie. Alsof daarmee die moeilijke vraag, die zoo vele zijden heeft, afgedaan was!

Amsterdam. R. C. Boer.

E. A. Lüdemann, Shakespeare's Verwendung von gleichartigem und gegensätzlichem Parallelismus bei Figuren, Situationen, Motiven und Handlungen. (Bonner Studien zur englischen Philologie VII). Bonn, P. Hanstein. 1913. (Pr. M. 6).

In *Love's Labour Lost* gaan Biron en Rosaline parallel in hun vroolijke levensopvatting; van karakteruitbeelding is er bij hen nog weinig te bespeuren. De hertog en Aegeon in *The Comedy of Errors*, Demetrius en Lysander, Helena en Hermia in *A Midsummer-night's Dream* zijn een zelfde soort modellen, die, met elkaar vergeleken, iets eigens missen, maar Antonio en Bassanio, Portia en Nerissa, Shylock en Tubal in *The Merchant of Venice*, Mrs. Ford en Mrs. Page in *The Merry Wives of Windsor* en vooral Antonio en Sebastian in *The Tempest* zijn parallelle rollen, die ieder op zichzelve door bijzondere eigenschappen zijn gekenmerkt. Vooruitgang dus van het naakte parallelisme der levensbeschouwing naar het typeerende en eindelijk, in het werk van rijperen leeftijd, naar het individueele karakterparallelisme. Ziedaar de eerste gevolgtrekking, die schrijver maakt uit het vergelijkend onderzoek, dat hij bij zes van Sh.'s tooneelen blijspelen heeft ingesteld. Dat onderzoek strekt zich eveneens uit naar het parallelisme in het handelen, in de beweegredenen tot handelen en in de omstandigheden, waarin de handelende personen verkeeren. Na de genoemde spelen te hebben behandeld, komen zeven treurspelen aan de beurt: *Titus Andronicus*, *Romeo and Juliet*, *Richard II*, *Julius Caesar*, *Antony and Cleopatra* en *King Lear*. Met nauwgezetheid kwijt schrijver zich van zijn taak. Zoo let hij er b.v. op, of Sh. afwijkt van de bronnen, waaraan zijn stukken zijn ontleend, en aldus komt bij het onderzoek van *Titus Andronicus* de *Aran en Titus* van Jan Vos ter sprake. Naar de meening van schrijver heeft zoowel Sh. als Vos zijn drama bewerkt naar een ouder Engelsch origineel. Schrijver eindigt met een *Versuch einer ästhetisch-psychologischen Würdigung des Parallelismus.*

Wie belang stelt in Sh.'s techniek, wie zich rekenschap wil geven van de wijze, waarop Sh., ook op dit gebied, stijl in zijn werk weet te leggen, zij de studie van den heer Lüdemann ter overweging aanbevolen. Schrijver zegt het R. G. Moulton na: *Symetry more than sensation is the effect which has an attraction for his genius.*

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Anna Kerrl, Die metrischen Unterschiede von Shakespeares King John und Julius Caesar. Eine chronologische Untersuchung. (Bonner Studien zur englischen Philologie). Gekrönte Preisschrift. Bonn, Peter Hanstein. 1913. (Pr. M. 6).

Bij de schaarschheid van vaste gegevens voor de chronologie van Shakespeare's tooneelstukken roept men reeds sedert een halve eeuw de metriek te hulp om tot de zoozeer gewenschte tijdsbepalingen te komen. Inderdaad zijn de verzen uit Sh.'s schrijversjeugd heel anders gebouwd, dan zijn rijper werk. In den aanvang: veel gerijmde regels, weinig regels met een elfden, toonloozen lettergreep, weinig regels, waarvan de zin zonder stemrust in den volgenden regel doorloopt, en weinig regels, die niet in hun geheel door denzelfden persoon worden opgezegd. Naderhand: weinig rijmen en een veel grooter aantal versregels, die de genoemde eigenschappen vertoonen. Maar hoe zeker dit alles in zijn algemeenheid ook moge zijn, de verandering in den versbouw gaat te zeer met natuurlijke horten en stooten om zeer stellige antwoorden op detailvragen der chronologie te kunnen geven. Het is er mee, als met het warmer worden, als 't gaat zomeren. Wanneer men 15° C. afleest, kan het zoowel Juni als April zijn.

Mej. Dr. Kerrl heeft met veel zorg en ijver en zoo volledig, als het nog niet door een van haar voorgangers is gedaan, *King John* en *Julius Caesar* op niet minder dan twee en dertig metrische eigenaardigheden doorvorscht. Zij meent op grond van haar studie te mogen aannemen, dat het eerste bedrijf van *King John* in 1591 is geschreven, dat de volgende bedrijven achtereenvolgens in een reeks van jaren zijn ontstaan, en dat de passages III, 2 en 3, en IV, 1 nog later zijn herschreven. In *Julius Caesar* zou IV, 2 en 3, met uitzondering van 3, 181—195, opnieuw zijn bewerkt.

Schrijfster zegt het Prof. H. Conrad na, dat het verhoudingsgetal der afgebroken verzen verreweg het allergewichtigste kriterium is. Voor dat getal, per duizend berekend, vindt zij in *King John's* eerste bedrijf 17, in het tweede 91, in het derde 104, in het vierde 130, in het vijfde 149, gemiddeld 105 en 311 in het zoogenaamd herschreven deel, dat bij het 3de en 4de bedrijf niet is meegeteld.

Het tweede beste kriterium acht schrijfster een door haar uitgevonden maatstaf, die, onder zekere uitschakeling, het verhoudingsgetal aangeeft van verzen met een spreekrust binnen in den regel tegenover de verzen met de spreekrust op het eind. Zij vindt voor dat cijfer in de afzonderlijke bedrijven 168, 214, 262, 288 en 305, gemiddeld 252 en 315 in het zoogenaamd herschreven deel.

Het derde beste kriterium noemt schrijfster de *run-on* regels, waarvan zij twee soorten onderscheidt naar mate van het sterkere of zwakkere enjambement. De eerste soort, trouwens gering in aantal, blijkt hare belangen niet te dienen. Voor de tweede soort vindt zij de cijfers 91, 166, 128, 185 en 179, gemiddeld 155 en 120 voor het zoogenaamd herschreven deel. Mij dunkt, dat de

Digitized by Google

cijfers uit het derde bedrijf en uit het zoogenaamd herschreven deel een heel andere taal spreken, dan aan schrijfster's meening ten goede komt. En nu weet ik wel, dat zij zich beroept op een te gering materiaal, maar van dit beroep behoort ieder af te zien, die het nieuw geluid laat hooren: *selbst für kürzere Bruchstücke lässt sich die Entstehungszeit mit einiger Genauigkeit feststellen.* Zoo ja, dan zal het toch wel in elk geval noodig zijn, dat althans de voornaamste kenteekenen elkander niet tegenspreken. Alle 29 andere kenteekenen zijn, ook naar de meening van schrijfster, van heel veel minder belang. Voor mij spreken hunne cijfers lang niet duidelijk, zelfs nog afgezien van de bezwaren, die de kritiek tegen verschillende van die meestal schrale cijfers zou kunnen inbrengen. Of de gevolgtrekkingen van schrijfster kunnen worden aanvaard, zal dus vrijwel afhangen van de bewijskracht, die in het samenstemmen van de cijfers van het eerste en het tweede kriterium is gelegen. Ik heb de moeite genomen de cijfers te bepalen voor het laatste bedrijf van *Love Labour's Lost*, dat veel meer materiaal bevat dan het langste bedrijf van *King John*. De maatstaf der afgebroken regels geeft mij een cijfer van 200, het tweede kriterium een cijfer van 317. Schrijfster vindt voor deze getallen bij *Julius Caesar* 207 en 311. Indien er dus bewijskracht in de mooie samenstemming ligt, is *Love Labour's Lost* veel later dan *King John* en wel in den tijd van *Julius Caesar* geschreven! Zulk een resultaat bewijst, dat schrijfster's precieuze gevolgtrekkingen den toets der kritiek niet kunnen doorstaan.

Het ziet er niet naar uit, dat zelfs een volledig onderzoek van Sh.'s versbouwkunst nog veel nieuws zal leeren. Maar er is veel voor, dat het toch wordt ingesteld, en het is schrijfster's verdienste daartoe een conscientieuze bijdrage te hebben geleverd.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Ch. Bruneau, Etude phonétique des Patois d'Ardenne. Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 15).

Dez., La Limite des dialectes wallon, champenois et lorrain en Ardenne. Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 6).

De naam Ardenne, zoals de heer Bruneau hem bezigt, omvat een landstreek die, voor een klein deel tot België, voor het grootste tot Frankrijk behorende, ten Noorden van Givet, in de buurt van Dinant, begint en zich langs de Maas uitstrekt tot Montmédy, ten ZO. van Sedan. Evenmin als een staatkundig, vormt zij een geografies geheel: in het Noorden de Famenne waar, in de valleien aan de oevers van de rivier, op het vruchtbare alluvium, van vroege tijden af levendig verkeer heeft geheerst en bloeiende industrieën zich hebben ontwikkeld, evenals in het aan Champagne palende zuidelike deel; maar tussen beide een dor, ontoegankelik land, de eigenlike Ardenne, waar de rotsen die de Maas doorlaten dicht tot elkander naderen, zodat vruchtbare dalen ontbreken, en waar, op de hoogvlakte, het vele lage hout, de talrijke moerassen en het strenge klimaat weinig geschikt waren een talrijke en welvarende bevolking tot woonplaats te dienen. Ook de geschiedenis dezer drie delen is zeer verschillend geweest: de Famenne is van de IVe eeuw af door de Franken gekoloniseerd, het Zuiden werd door Clovis veroverd en is woonplaats geworden van een klein aantal Germanen naast de reeds aanwezige Gallo-Romeinen, in de woudstreken daartussen is die oude Romeinse bevolking eerst veel later langzamerhand in kontakt gekomen met Germanen en heeft haar oorspronkelik Romeins karakter zuiverder bewaard. Deze historiese feiten kunnen voor een groot deel uit de taalverschillen worden opgemaakt, al zijn de oorspronkelike grenzen door vijftien eeuwen van gemeenschappelik leven en door het in- en voortdringen van het Frans niet duidelik meer te zien.

Voor de taalbeoefenaar is juist dit gebrek aan eenheid in Ardenne belangrijk; dit land biedt een bij uitstek gunstig terrein voor de studie van dialektvermenging en dialektgrenzen. De Heer Bruneau, zelf uit deze streken geboortig, heeft deze problemen met grote zorg en zeer grondig onderzocht; zijn werk is de vrucht van jarenlange studieën ter plaatse, en nog onlangs heeft hij zijn naamgenoot, Prof. Brunot, op diens grammofoontocht in de vallei van de Semoy vergezeld. Hij heeft zich dus niet tevreden gesteld met de gegevens van de *Atlas linguistique*, hoewel hij hulde brengt aan dit reuzenwerk.

De grote verdienste, het nieuwe ook als ik mij niet bedrieg, van deze studies is dat hier de taalontwikkeling parallel met de geschiedkundige feiten en de geografiese eigenaardigheden wordt geschetst, en wel vooral in het tweede der aangekondigde werken (*L*); waardoor wij in de tegenwoordige taalvormen, die in het eerste uitvoerig worden beschreven en die op hun beurt worden vergeleken met de gegevens van oude dialektteksten, gemakkeliker de weg kunnen vinden, niettegenstaande hun buitengewoon grote verscheidenheid. De aan het gehele gebied gemeenschappelike trekken of „tendances", zoals de schrijver ze noemt, zijn niet talrijk, maar hoogst merkwaardig.

Merkwaardig vooral voor ons, en ziehier waarom. Het is treffend te zien hoezeer de uitspraak van deze patois overeenkomt met die van de Franse woorden in het Nederlands. Die gelijkheid kenden wij natuurlik voor vroegere taalperioden, en, voor zover het Middeleeuwse woorden betreft, berust zij voor een groot deel op ontlening door het Nederlands aan Noordfranse dialekten, doch voor een deel ook op het gemeenschappelike Germaanse element van Nederland en België met Noord-Frankrijk. Evenwel, al wisten wij dit laatste, toch ontgingen ons voor die oude perioden massa's van taalbiezonderheden die alleen de levende taal ons kon leren. En daarbij nu komen de onderzoekingen van de Heer Bruneau ons grote dienst bewijzen. Ik noem de volgende overeenkomsten van de uitspraak der patois van Ardenne met die der Franse woorden in het Nederlands. De drie voornaamste trekken van de eerste zijn: neiging tot denasalisatie (vgl. mijn *Franse Woorden*, p. 177), neiging tot labialisatie der klinkers (*ibidem*, p. 139) en versterking van het initiaal accent (Bruneau, p. 534); ten gevolge van deze accentuatie worden de toonloze klinkers òf verzwakt tot een onduidelike vokaal (p. 491, 535) òf vallen weg (p. 492). Verder: de beginklinkers worden met stemklapper gesproken („l'attaque de la voyelle doit

Digitized by Google

être brusque", p. 531), in accenthoogte bestaat veel groter afwisseling dan in het Frans („pour un Français, l'Ardennais chante en parlant", p. 529), tussen lange en korte klinkers wordt sterker verschil gemaakt (p. 520). Naast deze over het gehele gebied verspreide taaltrekken vermeld ik nog: de uitspraak van korte *i* (bijv. in ons *dik*) in het Waalse deel, weliswaar meest aan het einde van het woord (p. 159), eigenaardigheden van de „auslaut", als daar zijn de toevoeging van een *y* na *é* en van *w* tussen *u* en stomme *e* (p. 110, 488), en de stemloosheid van oorspronkelik stemhebbende slotmedeklinker (p. 499). Verder de uitspraak *berbi* voor *brebis*, de op sommige plaatsen voorkomende versterking van de onduidelike klinker tot *é*, bijv. *Marguérite*, *Réné* (p. 148), de verwarring van nasale *a* en *o* (*L*, p. 225).

Het is hier niet de plaats over dit alles uit te weiden. Wie echter die reeds zó niet ziet hoe talrijk de punten van overeenkomst zijn met de „fouten" van een Hollander die Frans spreekt.

Maar ook algemenere, voor dialektstudie belangrijke, feiten leren wij uit het werk van de Heer Bruneau, en enkele daarvan noem ik nog; uitvoerig verslag te geven van zulk een uitgebreid werk, waarvan de waarde juist in de talrijke, soms zeer kleine biezonderheden is gelegen, zou te veel plaats eisen.

Mij trof vooral de beschrijving van de wijze waarop het Frans langzamerhand zich dringt op de plaats van het patois. Het breidt zich natuurlik van het Zuiden af uit: het dialekt van Champagne is altijd zeer na verwant geweest met dat van het Isle de France en is, door historiese en geografiese oorzaken, altijd in nauw verband met het Centraalfrans gebleven. De vele oorlogen in die grensstreken hebben gemaakt dat de bevolking er zich vaak heeft vernieuwd, zodat vroegere bewoners hun haardsteden verlieten. Immigratie zowel als emigratie nu werken het overheersen ener algemene taal in de hand. Het Waals van het noordelik deel van Ardenne wijkt steeds terug, en de invloed van het Frans is te onweerstaanbaarder omdat er geen overheersende spreektaal is. Het oude patois verdwijnt echter niet dadelik; lange tijd bestaan twee talen naast elkaar, en vooral deze opmerking van de Heer Bruneau verdient de aandacht: de techniese termen voor zaken die aan de streek eigen zijn blijven bestaan, terwijl algemene woorden, die in het gewone gesprek voorkomen, reeds Frans zijn; daaruit volgt deze grote moeielikheid voor het aangeven der dialektgrenzen, dat een oorspronkelik gelijke klank op dezelfde plaats in twee verschillende woorden verschillend kan worden uitgesproken. De kaartjes op p. 159 en 160 (*L*), waar *bête* en *tête* hier en daar hun oude patoisvorm hebben behouden terwijl *lanterne* er reeds is gefranciseerd, schijnen te bewijzen dat echter ook de gewone woorden niet alle terzelfder tijd uit het Frans zijn overgenomen.

Reeds Prof. Brunot had gewezen op het gevaar voor de dialektvorser om voor echt patois aan te zien wat niet anders is dan dialekties gekleurd Frans. Men beval hem eens als proefpersoon een brievenbesteller aan van wie hij toevallig hoorde dat deze niet in het dorp geboren was, doch er eerst later was komen wonen. Deze man had zich de uitspraak van het patois aangewend, maar zijn eigenlike taal was dat niet. Daarentegen is het eveneens mogelik dat het „Frans" dat wordt ingevoerd, „pseudo-Frans" is, nl. het patois van het naastbijzijnde Franssprekende dorp. Ook uit de geschreven taal wordt Frans overgenomen, waardoor verouderde boekentermen in het patois binnendringen.

Het materiaal, door de Heer Bruneau gebruikt, zijn vooral woorden. Hij sluit de syntaxis uit, om een reden die ik niet begrijp: „Ce qui caractérise la syntaxe des patois, c'est moins un système particulier de règles que l'absence de règles définies" (*L*, p. 17). Maar hebben dan de geïsoleerde syntactiese eigenaardigheden geen belang voor de kennis van het dialekt? Zou de schrijver hier nog denken aan de syntaxis zoals men die in een handboek vindt? Gelukkig dat hij in de praktijk minder exclusief is. Hij erkent de betekenis van het feit dat de aanvoegende wijs in het noordelike en middendeel van Ardenne, doch niet in het stuk dat aan het Franssprekende Champagne grenst, is blijven bestaan, en vermeldt elders de invloed van de syntaxis van het patois op die van het Frans dat ervoor in de plaats komt. Zeker zou het de moeite geloond hebben, de syntactiese vormen der patois uitvoeriger te behandelen.

Maar reeds zó zijn deze werken kostbare aanwinsten voor de studie der dialekten.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Rosenberg, Der Staat der alten Italiker. Untersuchungen über die ursprüngliche Verfassung der Latiner, Osker und Etrusker. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1913. (Pr. M. 4).

In een vorige studie, aangekondigd door Dr. P. Hoekstra in het Octobernummer van dezen jaargang, heeft Rosenberg een onderzoeking bekend gemaakt over de zoogenaamde staatsregeling van Koning Servius. Dit boekje is geprezen als een uitstekend geslaagde proeve van methodisch onderzoek en hetzelfde moet ook van het nu aan te kondigen werk worden gezegd. De schrijver bespreekt thans de staatsinrichtingen van Latijnen, Osci, Umbriërs en Etruriërs, of nauwkeuriger uitgedrukt, hij geeft naspeuringen over de magistraten van deze volken, voordat hun staat onder invloed van Rome de oorspronkelijke vormen had verloren.

Over de ambtenaren der volken van Italië buiten Rome waren tot nu toe slechts weinig onderzoekingen bekend gemaakt. Beloch alleen heeft in zijn werk over den „Italischen Bund" in het kort de oude staatsinrichtingen besproken, maar de schrijvers over het Romeinsche staatsrecht hebben zich nooit met de toestanden bij de Italische volken bezig gehouden. Wel is deze verwaarloozing te verklaren, want voor een onderzoek, als hier geboden wordt, is beslist noodzakelijk de kennis der niet-Romeinsche dialekten van het oude Italië en deze kennis missen de meeste geschiedvorschers. Voordat hij zijn onderzoek over het staatsrecht begon, heeft R. deze dialekten bestudeerd en zijn boek is nagenoeg geheel opgebouwd uit inschriften in de oud-Italische dialekten. Oscische, Umbrische en ook Etruscische teksten worden voortdurend aangehaald, vertaald en verklaard. Vooral de Etruscische inschriften worden uitvoerig besproken en wederom blijkt het, hoezeer de

Digitized by Google

werkelijke kennis van deze taal in de laatste jaren is gevorderd. Voortbouwend op de onderzoekingen van Franz Skutsch, kan R. althans in hoofdzaak een voorstelling geven van de staatsinstellingen der Etruriërs.

Hier moge een kort overzicht van den inhoud volgen. — Eerst komt het ambt der aedilen ter sprake. R. tracht waarschijnlijk te maken, dat Tusculum de stad is geweest, waar het eerst „tempelheeren" van priesters staatsbeambten zijn geworden. Men zou dus mogen vermoeden, dat op voorbeeld van Tusculum ook in Rome de aedilen een politieke beteekenis hebben verkregen. Intusschen heeft O. Leuze in het laatste nummer van „Hermes" (1914, I) opgemerkt, dat ook te Tusculum de aedilen nooit priesters zijn geweest. In Rome waren de aedilen eerst uitsluitend de beheerders van de kassen der plebejers in den tempel van Ceres. — Daarna gaat de schrijver over tot de Osci. De meddix is een geheel ander ambtenaar dan de Romeinsche magistraten, voordat ook bij de Osci zich de invloed der Romeinsche instellingen liet gevoelen. Treden in Rome meerdere magistraten op met gelijke bevoegdheid, bij de Osci is steeds één der meddices de hoogste in rang. Quaestoren en aedilen zijn aan Rome ontleend; oorspronkelijk zijn de meddices de eenige magistraten; ieder 5e jaar, als later de quinquennales, fungeeren zij als censores. — Vervolgens worden de magistraten bij de Sabijnen, Umbriërs en Etruriërs besproken. De onderzoeking over de Etruscische magistraten is de uitvoerigste en langste van het boek en zij is ook een der belangrijkste, omdat de resultaten, al zijn zij betrekkelijk gering, door de zorg, waarmede het onderzoek is gedaan, nagenoeg geheel zeker zijn. Er wordt in het bijzonder aangetoond, hoeveel de Latijnen en de Romeinen, ook in uiterlijkheden, aan Etrurië hebben ontleend. De hoogste magistraat te Caere, een der steden die het langst eigenaardigheden der oude staatsregeling heeft bewaard, draagt den titel van dictator en daarom meent R., dat in de Latijnsche steden, waar een dictator aan het hoofd van het bestuur staat, de staatsregeling van Etrurië is nagevolgd. Ook de Latijnsche bond is geheel op dezelfde wijze ingericht als de bond der Etruriërs. Rome heeft het ambt van dictator wederom aan de Latijnen ontleend. — Een samenvattende studie over de Italische magistraten en den Romeinschen staat, nog gevolgd door twee onderzoekingen over den oorsprong der lictoren en over den magister equitum besluiten de eerste afdeeling.

In de volgende afdeeling wordt duidelijk gemaakt, vooral door een zorgvuldige verklaring van een gedeelte der inscriptie uit Bantia, hoe meer en meer de Romeinsche staatsinstellingen door de Osci werden nagevolgd, tot de nieuwe elementen de ouden geheel hebben verdrongen. — De latere tijd is op uitstekende wijze behandeld door Liebenam in zijn boek over „Städteverwaltung" en komt daarom weinig ter sprake. — In de derde afdeeling over de volksvergadering en den raad is vooral van belang de bespreking van een gedeelte der inscriptie van Iguvium en daarbij aansluitend een onderzoek over tribus en curiae te Rome en over de duistere plaats bij Vergilius, Aeneis X 201 sqq.

Uit deze opsomming blijkt reeds, dat het boek meer een reeks is van afzonderlijke studies dan een geheel. Toch heeft de schrijver aan zijn werk een eenheid weten te geven. Telkens is aangetoond, van hoeveel belang de kennis der toestanden in andere steden en staten is voor de studie van den Romeinschen staat. Rome is het middelpunt der beschouwingen en het materiaal is zoo geordend, dat steeds Rome en Romeinsche toestanden ter sprake komen. Heeft het boek op deze wijze eenheid gekregen, een beeld van den Italischen staat geeft het niet. Met zijn materiaal was het den schrijver tot op zekere hoogte mogelijk geweest in groote lijnen bijvoorbeeld de staatsinrichting bij de Latijnen te schetsen en de hoofdtitel van het boek laat ook een dergelijke samenvatting van het onderzoek verwachten. Nu moet men op verschillende plaatsen het materiaal voor een bepaald landschap te zamen zoeken, een werk dat door een uitvoerig register wordt gemakkelijk gemaakt. Men mist ook een beschouwing over den invloed van Griekenland op de staatsinstellingen van het oude Italië. Toch is deze invloed, uitgaande vooral van de Grieksche nederzettingen, in den oudsten tijd even belangrijk als later de invloed van Rome. Alleen met een enkel woord wordt af en toe van Griekschen invloed gerept. Eveneens mist men een studie over de toestanden in Sicilië. Daar ontbreken de inschriften, waarop de onderzoekingen anders steunen, maar er is voor Sicilië wel het een en ander in Grieksche schrijvers te vinden. Over het algemeen is weinig gebruik gemaakt van de berichten der schrijvers om de resultaten van het onderzoek nader te bevestigen.

Dit alles neemt niet weg, dat het boek veel nieuws en belangrijks bevat. Zal niet iedereen met alle gevolgtrekkingen van den schrijver kunnen medegaan, men zal moeten erkennen, dat moeite en zorg niet zijn gespaard om het onderzoek zoo duidelijk mogelijk te ontwikkelen. Het is Rosenberg gelukt een boek samen te stellen, dat men aangenaam kan lezen, een boek belangrijk voor geschiedvorscher en voor taalonderzoeker.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

G. Gaulis, La ruine d'un empire. Abdul Hamid, ses amis et ses peuples. Paris, Armand Colin. 1913. (Pr. fr. 4).

Georges Gaulis was, na voltooiing zijner studiën aan de Sorbonne, journalist geworden, en had als correspondent van Le Temps van 1895—1898 te Constantinopel gewoond. Daarna vertoefde hij twee jaren in Egypte en Algiers, redigeerde van 1901—1908 het dagblad La Macédoine te Parijs en keerde vervolgens als correspondent van Le Journal des Débats te Constantinopel terug, afwisselend daar en te Parijs verblijf houdende, om deels als mede-directeur de Opinion, deels als directeur het Pera'sche blad Stamboul te leiden. Door zijne talenten een der weinige grondige kenners van het Turken-rijk geworden — het is Victor Bérard die het getuigt — kon hij zich gerechtigd achten een werk over Oud- en Jong-Turkije te schrijven, die hij beide kende. Hij stierf, helaas, vóór hij het voor de pers gereed gemaakt had, op 47-jarigen leeftijd in 1912. Naar zijne schetsen gaf Bérard het eerste deel — Turkije onder Abdul Hamid — uit, het tweede — Turkije onder de Jong-Turken — toezeggende.

Digitized by Google

Dat eerste deel, thans van de pers gekomen, is een belangwekkend boek. Eén hoofdstuk, over het bezoek van Keizer Wilhelm aan het Heilige Land in 1898, had, naar mijn oordeel, veilig achterwege kunnen blijven: die dagblad-berichten van vóór 14 of 15 jaar hebben weinig of geen waarde meer. Ook het hoofdstuk over de Duitschers te Constantinopel, hoezeer ook met kennis van zaken geschreven, past niet geheel in het kader der overige: het is meer eene waarschuwing aan des schrijvers landgenooten, dat zij zich door den ijver en den ondernemingsgeest der Duitsche industrie gaandeweg geheel uit het Oosten zullen laten verdringen.

Maar het overige kan niet nalaten de belangstelling van den lezer te wekken en tot het einde te boeien.

Reeds de eerste bladzijden nemen de aandacht ten volle in beslag. Door bijzondere gunst van Talaat-Bey in de gelegenheid gesteld het paleis van Abdul-Hamid terstond na diens onttroning te bezichtigen, waarde de schrijver, gedeeltelijk geheel alleen, door al de vertrekken van het paleis, de woningen van den harem, de parken en tuinen rond, alles vindende zooals het pas was verlaten. Die ronddoling beschrijft hij, en zeker zal men moeilijk een beter begrip kunnen krijgen van het leven, dat de zonderlinge sultan — een lijder, moet men gelooven, aan vervolgingswaanzin — leidde, dan door die beschrijving te volgen. Dat stelsel van spionneering, van achterdocht, van misleiding, die ongelooflijke maatregelen tegen overval of verraad, die mengeling van willekeur, sluwheid, traagheid, heerschzucht en lafheid, die uit elk vertrek, elk meubel, elk blad papier zoo overduidelijk spreekt, moeten ook hem, die den sultan door andere getuigenissen meenden te kennen, met verbazing vervullen. Hoe heilloos zijne wijze van regeeren was, toonen klaar en overtuigend de hoofdstukken over „den Sultan als diplomaat" en „den Sultan als financier." Het noodlottige vleien van de Westersche mogendheden door gunstbetoon, het voortdurend bedrog, het listig speculeeren op de zwakheden en laagheden van zijne raadslieden, het wordt alles in den medesleependen stijl van een zaakkundigen, gemakkelijk schrijvenden journalist verteld en, voor zoover het financieel beheer — of liever wanbeheer — aangaat, op zeer grondige wijze, met aanhaling van officieele cijfers, uiteengezet.

De beste hoofdstukken nochtans zijn, naar het mij voorkomt, die over „Servië en Macedonië" en „Bulgarije en Macedonië" — dat over Albanië, hoe goed de schrijver het, door eigen aanschouwing, ook kende, is minder: het is niet veel meer dan eene reisbeschrijving. Wie zich van de Macedonische quaestie — en die is niet gemakkelijk! — een begrip wil vormen, de Servische en Bulgaarsche grieven en begeerten, ook ten opzichte van elkander, goed wil doorgronden, zal zich door de lezing van die beide hoofdstukken ten volle bevredigd vinden, en die lezing zal hem niet alleen leering geven, maar ook genot. Gaulis kende den geheelen Balkan, kon spreken uit persoonlijke waarneming en ervaring, en verzamelde zelf zijne gegevens: vandaar zeker de helderheid zijner mededeelingen. Nergens zal men beter den invloed en de werking der comité's, de vorming en het wezen der comitadji's of zoogenaamde benden, den strijd tusschen de patriarchaat- en de exarchaat-kerken en scholen — een zoo hoogst gewichtig vraagstuk — de gevolgen van het op- en indringen der Albaneezen, zoo volkomen duidelijk in een beknopt bestek verklaard vinden.

De schrijver had een innigen afkeer gekregen van het Hamidische regeeringsstelsel, hij juichte in zijn val en wachtte alles van eene hervorming door de Jong-Turksche partij. Drie, vier jaren heeft hij die partij aan het bewind gezien, en zeker is het hem eene bittere teleurstelling geweest dat juist die partij den ondergang van het rijk heeft verhaast. Hij overleed na de eerste zware nederlagen der Turken in 1912 en verwachtte op zijn ziekbed zekerlijk niet anders dan de verovering van Stamboul door de Bulgaren. Van die verijdelde hoop op een ommekeer ten goede door de Jong-Turken zal zijn tweede deel, waarvoor Victor Bérard de bouwstoffen in handen heeft, verhalen. Het belooft een zeer belangrijk boek te worden, te oordeelen naar het nu verschenen eerste deel, dat — al is het misschien wat sterk anti-Duitsch getint — een goed onthaal en een ruimen kring van lezers verdient te vinden onder het ontwikkelde publiek — ook in Nederland.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

B. D. H. Tellegen, De Wedergeboorte van Nederland. Tweede (vermeerderde) druk, bezorgd door **H. T. Colenbrander**. Groningen, P. Noordhoff. 1913. (Pr. *f* 2.90, geb. *f* 3.50).

Een herdruk van een zoo goed boek als Tellegen's Wedergeboorte behoeft nauwelijks een bespreking. Er is misschien geen boek over 1813, dat zoo veel is gelezen en zoo druk is bestudeerd als dit; rechtsgeleerden en geschiedkundigen hebben het altijd als om strijd geroemd om zijn eenvoudige klaarheid en helderheid, zijn soliede degelijkheid bovendien. Het kan zelfs verwondering baren, dat het werk nog niet eerder is herdrukt. De behoefte aan een nieuwe uitgave moet toch stellig hebben bestaan. Thans is die herdruk in het herdenkingsjaar 1913 gekomen; en dat niet alleen, het is, gelijk het titelblad ons reeds, wat onbescheiden, verzekert, een vermeerderde herdruk geworden. Die vermeerdering danken wij aan dr. Colenbrander, voor wien de herdenking van 1813 waarlijk niet alleen een feest is geweest. Noesten arbeid heeft hij ook weer aan dit boek ten koste gelegd.

Het resultaat is evenwel niet geheel bevredigend. Niet wat den inhoud betreft; wij vinden hier heel wat knap werk; de biographieën b v. van de leden der Grondwetscommissie zijn als bijdrage tot de mentaliteit dier commissie zeer leerzaam. Maar de vorm van het geheel is niet zeer aangenaam. Terecht heeft dr. Colenbrander Tellegen's tekst — behoudens verbetering van fouten — ongerept gelaten; hij is nog even frisch als voor dertig jaren en zou het snoeimes niet hebben verdragen. Aan dezen tekst heeft dr. Colenbrander aanteekeningen toegevoegd, waarvan sommige zeer uitvoerig, deels om Tellegen te verbeteren, maar grootendeels om hem aan te vullen. Een nuttig, maar langwijlig en ook geen aangenaam werk, evenmin voor den schrijver als voor den lezer. Zooals het gaat, het goede in deze aanteekeningen zal door velen over het hoofd

Digitized by Google

worden gezien, omdat zij zich liever houden aan het boek zelf. Men zal al lezende den wensch niet kunnen onderdrukken, dat dr. Colenbrander liever al deze dingen in een eigen boek over 1813 mocht hebben verwerkt, en men is gelukkig te kunnen constateeren, dat dat ook inderdaad geschied is. Maar waarom dan niet liever Tellegen's Wedergeboorte zonder den zwaren ballast van aanteekeningen uitgegeven? Want dat het boek in sommige details verouderd was, wisten wij ook wel zonder dat er op werd opmerkzaam gemaakt.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. Norden, Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 12, geb. M. 13).

Het is niet wel doenlijk, aan dit rijke en magistrale boek in beperkte ruimte ook maar eenigszins recht te laten weervaren; om van den inhoud, die voor een goed deel op algemeene belangstelling mag aanspraak maken, een voldoende begrip te geven, gezwegen nog van een beoordeeling, zal de recensent, ook waar hij zich tot het allernoodzakelijkste bepaalt, de voor gewoonlijk gestelde maat moeilijk in acht kunnen nemen.

Agnostos Theos luidt de hoofdtitel en het eerste onderzoek betreft dan ook de Areopagosrede Act. 17. 22—31. Dat deze rede een type is van een missiepredicatie, dat zij zich in inhoud aansluit aan een overgeleverd schema van propagandapreek, blijkt uit vergelijking met hermetische geschriften, met een der oden van Salomo, het kerugma Petri en de Preek van Barnabas en ook uit de vergelijking met de andere redevoeringen der Acta; geindividualiseerd placht een dergelijk oratorisch type te worden door de persoon des sprekers en door zijn publiek; dit heeft de schrijver der Acta bereikt door bijmenging van een aantal Stoïsche begeleidende motieven, waardoor de spreker aanknoopt aan bij zijn hoorders voorhanden begrippen en inzichten, het ἀπροσδεήσ zijn van de godheid, het ψηλαφῆσαι καὶ εὑρεῖν er van, het ζῆν καὶ κινεῖσθαι καὶ εἶναι er in, ten slotte is de geheele gedachtengang: God zelf is onzichtbaar, maar uit zijn werken kennen en vereeren wij hem, ontleend aan de Sokratisch-Stoïsche theologie.

Evenwel dit laatste geldt slechts van een ἀόρατοσ en ἀκατάληπτοσ θεόσ; hoe kwam de schrijver aan een ἄγνωστοσ θεόσ en allereerst, hoe kwam hij aan het motief van een altaaropschrift als punt van uitgang?

Gewezen wordt op een plaats in Maximus Tyrius, die het beeld der godheid bij de Arabieren in een vierkanten steen zag, en op den 4den pseudoheraklitischen brief; in het voorbijgaan wordt opgemerkt, hoe ook de voorstelling, dat Paulus Athene doorwandelt en de tempels beschouwt, traditioneel is en analogieën heeft bij Minucius Felix en Apulejus, om alsdan het volle licht te laten vallen op een werk, dat ook stylistisch tot hetzelfde letterkundige γένοσ als de Acta behoort, op het werk van Philostratus over het leven en werken van Apollonius van Tyana. Deze reizende prediker zou, volgens zijn biograaf, van stad tot stad zijn getrokken om de menschen tot de ware godsvereering te bekeeren. Zoo kwam hij ook te Athene en had daar een conflict met den eleusinischen hierophant, over welk dispuut de διάλεξισ περὶ θυσιῶν loopt, waarvan wij nog een fragment over hebben. Nu lezen wij verder bij Philostratus, dat op zijn Aethiopische reis op den Nijl Apollonius een jongmensch prijst om zijn vroomheid: „en verder in het algemeen zich krenkend uit te laten tegenover eenige godheid, zooals Hippolytus tegenover Aphrodite, acht ik niet behoorlijk; betamelijker veeleer is het van alle goden goed te spreken en met name in Athene, waar zelfs voor onbekende goden altaren zijn opgericht." Deze in dit verband geheel misplaatste woorden zijn kennelijk overgenomen uit het geschrift περὶ θυσιῶν en daar een protest geweest tegen de blasphemie des hierophanten, zoodat de analogie met de Acta volkomen is.

Nu is chronologisch een influenceering der Acta door de werken van Apollonius mogelijk, daar deze hoogbejaard onder Nerva is overleden, en bij de gelijksoortigheid van diens roeping en werkkring waarschijnlijk. En terwijl het algemeene motief, een literaire compositie met de beschouwing van een kunstwerk in te leiden, algemeen eigendom was, terwijl het bizondere motief, een godsdienstige betrachting aan een altaaropschrift aan te knoopen, ook meermalen voorkomt, is hier evenwel meer en wel volkomen identiteit; dezelfde inscriptie wordt als punt van uitgang genomen voor eenzelfde compliment van vroomheid en voor eenzelfde vermaning, zoodat het aannemen van onmiddellijke afhankelijkheid noodzakelijk wordt.

Evenwel, bij alle overeenstemming blijft er één verschilpunt, Apollonius en met hem de overige bronnen spreken van een altaar ἀγνώστων θεῶν; de Acta van ἀγνώστῳ θεῷ, een singularis voor het vervolg der rede te wezenlijk dan dat hij met Blass eenvoudig in een pluralis te emendeeren zou zijn.

Is nu ook een altaarwijding ἀγνώστῳ θεῷ onbekend, iets anders is het, zoo wij vragen, of het begrip van een ἄγνωστοσ θεόσ den schrijver der Acta vertrouwd kan zijn geweest. Immers dan kan worden geantwoord, dat het bestaan van voor-christelijke gnostische gemeenten, d. w. z. godsdienstige gemeenschappen, waarin de gnosis het centrale begrip was, niet kan bestreden worden en dat in hun leer de ἄγνωστοσ θεόσ met den demiurg identiek was; dat de Christelijke gnosis deze beide gescheiden en tegenover elkaar geplaatst heeft, welke splitsing dan weer door de Kath. Kerk werd opgeheven; in een woord, dat de voorstelling van den ἄγνωστοσ constant is geweest in de geheele ontwikkeling der gnosis van haar begin tot haar laatste uitloopers.

Thans wordt een excurs geopend, waarin langs lexicologischen weg de herkomst van het begrip ἀ. θ. wordt nagespoord. Grieksch is het niet, in zuiver Grieksche schrijvers komt het praedicaat ἀ. der godheid niet voor, gelijk ook het begrip ongrieksch is; het positieve γιγνώσκειν θεόν ontbreekt eigenlijk ook, Heracl. fr. 5 is niet hetzelfde; γνῶσισ θεῶν staat Epic. ep. ad Menoec. 60. 4; overigens schijnen zelfs latere schrijvers het vreemdsoortige van deze begripsverbinding gevoeld en vermeden te hebben. Hoe geheel anders is onze bevinding bij onderzoek van Oud en Nieuw Testament en van de Oostersche openbaringsgodsdiensten, waarin de γνῶσισ θεοῦ een kernbegrip was! En nu de influenceering van het Westen door het Oosten ter sprake komt, wordt

Digitized by Google

natuurlijk de naam Posidonius genoemd als zijnde ook in dezen waarschijnlijk de groote bemiddelaar; ten slotte zijn het Oostersch-Grieksche propagandaredevoeringen van profeten en zendelingen geweest, die het begrip algemeen ingang hebben doen vinden.

Zoo loopt derhalve het historische en taalkundige onderzoek uit op een bevestiging van de reeds lang door Hieronymus gemaakte, maar door de kritiek verwaarloosde opmerking: quia Paulus non pluribus diis indigebat sed uno tantum ignoto deo, singulari verbo usus est; een pia fraus, waarmede de Stoische theologie met hare ἐπανορθώσεισ der teksten reeds een begin had gemaakt, welk procédé door de Hellenistische Joden voortgezet en van hen door de Christenen is overgenomen en waarin juist de lichte omzetting van pluralis in singularis, θεοί in θεόσ enz. begrijpelijkerwijze bijzonder dikwijls is toegepast.

Een missiepredicatie van het gebruikelijke type, waarin de τόποσ περὶ τοῦ θείου Stoisch is gekleurd en uitgangspunt en situatie door aanwending van een beproefden kunstgreep, verandering van numerus, zijn aangepast aan een beroemd model van een tijdgenoot, terwijl van zelfstandige gedachten niets te bespeuren is, ziedaar het resultaat der analyse. Dat deze rede echter ten allen tijde sterken indruk heeft gemaakt, is te danken aan de groote traditie; immers aan de eene kant behoort de taal der Oudtestamentische profeten en psalmisten ook naar het oordeel der Grieken tot het verhevenste, wat er aan godsdienstig proza is geschreven, en aan de andere zijde heeft de Stoa, steunende op Plato, een theologischen stijl voortgebracht, die ook op den hedendaagschen lezer zijn uitwerking niet mist. Door hun vereeniging behoudt de Areopagosrede hare beteekenis ook voor hem, die haar niet als αὐτοφωνία Παύλου kan beschouwen; hoe geheel anders evenwel de echte Paulus geaard was, kan blijken door tegenoverstelling bijv. van Rom. I 18 vlgg.

Middellijk en onmiddellijk was dit onderzoek tegen Harnack gericht en deze heeft niet lang op een antwoord laten wachten: „Ist die Rede des Paulus in Athen ein ursprünglicher Bestandteil der Apostelgeschichte?" Leipzig I. C. Hinrichs [1]). Hierin wordt o. m. betoogd, dat in het boven vermelde gesprek op den Nijl en de vermelding daarin van Athene niets opvallends is. Immers, dat als tegenhanger van den Naukratiet de „Athener Hippolytus" wordt genoemd, lag voor de hand, want Hippolytus was toch het groote en algemeen bekende voorbeeld van gebrek aan eerbied jegens Aphrodite. Zoo kwam natuurlijk Athene ter sprake en daarmede het altaar ἀ.θ. Derhalve vervalt de verplichting te denken, dat deze woorden door Ap. alleen te Athene gebezigd kunnen zijn en dus aan de beroemde διάλεξισ ontleend moeten wezen, zij zijn vrije vinding van Damis, de bron van Philostratus.

Hierop antwoordt Reitzenstein terecht, dat, gesteld al dat in de vermelding van den Troezenier Hippolytus een aanwijzing op Athene ligt, de betreffende zinsnede

1) Vgl. de uitvoerige bespreking en m. i. afdoende weerlegging van R. Reitzenstein Neue Jahrb. XXXI. 6. pp. 393—422, die in hetzelfde tijdschrift pp. 146—155 het werk van Norden had aangekondigd.

toch slechts als vermaning aan Hippolytus zin heeft en alsdan een anachronisme behelst. Maar de plaats is anders te interpreteeren: van het voorbeeld van Hippolytus gaat Ap. tot een algemeene, tot zijn hoorders gerichte uitspraak over, dus zijn die hoorders Atheners; verder is zijn inhoud van algemeenen aard en ontleend aan een prediking, die zich tot Atheners richtte d. w. z. aan de beroemde διάλεξισ.

Toch heeft, geloof ik, misschien Harnack, maar zeker Reitzenstein in zijn bespreking van Norden's boek het zwakke punt van diens betoog gevoeld, het eenige, mijns inziens, waar de bewijsvoering vat op zich geeft. Aan de uitlegging der Apolloniuspassage valt, dunkt mij, niet te tornen, maar wel aan de poging de Areopagosrede als noodzakelijkerwijze direct aan de διάλεξισ ontleend voor te stellen. Dat zij mogelijk is, valt niet te betwijfelen, maar wanneer Norden p.p. 47 vlgg. de beide verhalen tegenover elkander plaatst, dan kan worden opgemerkt, dat van een „literair motief" bij beide schrijvers niet in gelijken zin mag worden gesproken, waar Apollonius het hem zelf overkomene en het door hem persoonlijk gesprokene verhaalt. En ten anderen, dat wij strikt genomen uit het Philostratusverhaal slechts kunnen en mogen opmaken, dat het altaaropschrift ἀ.θ. aangehaald werd om met de blasphemie des hierophanten te contrasteeren en deze sterker te doen uitkomen; met de paraphrasen op p.p. 47 en 49 wordt te veel gezegd. Wil men desniettegenstaande toch aan directe ontleening gelooven, mijnentwege, maar gebiedend is dit niet. En buitendien, niettegenstaande de blijkbare voorliefde van N. juist voor dit punt, is het toch voor ieder, die met hem inziet, dat zooveel, om niet te zeggen alles in de rede der Acta van elders komt, van ondergeschikt belang met zekerheid te kunnen zeggen, waaraan het motief ontleend is, waar men afgaande op het overige gemakkelijk zal gelooven, dat ook dit, van waar dan ook, overgenomen is [1]).

Ziedaar het τηλαυγὲς πρόσωπον in het boek vooropgezet; het tweede gedeelte is gewijd aan onderzoekingen betreffende de geschiedenis van den stijl van gebed- en praedicatie-formules en vervalt in Hellenica, Judaica en Christiana.

De Hellenica beginnen met een waar juweel, de verklaring van de Messallaode Horatius III. 21, die onder aanbrenging van een schat van interessante bewijsplaatsen wordt onderkend als een lichtelijk parodieerend gebed, waarin de gebruikelijke bestanddeelen in de voorgeschreven orde elkaar opvolgen: geboortelegende, ἐπίκλησισ in omschrijvingen van ὀνόματα θεόφορα door sive-sive

1) Mag ik over een détailquestie een opmerking maken, dan zou het zijn, dat in het lexicologische onderzoek naar het Grieksche ἄγνωστοσ θεόσ enz. de begrippen scherper hadden kunnen worden geformuleerd; wat een Griek er onder verstaat, kan de inscriptie zelve leeren en eigenlijk ook al Hom. ε. 79; hiervan uitgaande behoeft men in de Heraklitusplaats fr. 5 geen abstractum te brengen, is de tegenstelling bij Seneca Ep. 31. 10 fama et nominis notitia met nemo novit deum zeer eenvoudig en is ook de Epicuruspassage ep. ad Menoec. 60. 4, door Norden verder geheel onbesproken gelaten, volkomen duidelijk en ten overvloede door het praedicatieve ἐναργήσ toegelicht.

Digitized by Google

ingeleid, generaliseerende formule (het tot dusver niet begrepene quocunque nomine) en eindelijk aretalogie in anaphorische zinnen met tu-tu. Aan deze laatste formule aanknoopend behandelt de schrijver alsdan de derde persoon in de praedicatie, de vervanging der nominale anaklese door participiumconstructie en door relatieve zinnen, alles vormen, die uit oorspronkelijk bescheiden verhoudingen door de rhetoriek tot in het matelooze zijn ontwikkeld.

In de Judaica wordt aangetoond, dat omgekeerd de formules σὺ εἶ, ἐγώ εἰμι, οὗτός ἐστιν zuiver Oostersch van oorsprong zijn en uitgaande van dit resultaat wordt een „soteriologisch" type herkend in Joh. 8. 42 en in het verhoor voor het synedrium bij de synoptici Mc. 14. 61. Hetzelfde geldt van de participiumconstructie met het lidwoord; beide formuleeringen zijn af te leiden en te bewijzen uit oud-babylonisch gebedritueel en ook in Aegypte inheemsch. Bij vergelijking blijkt ten slotte, dat in zuiver Grieksche teksten de godheid geprezen wordt om zijn daden, in Oostersche om zijn inhaerente eigenschappen, een verschil psychologisch te verklaren als berustende op de neiging tot het concrete aan de eene en die tot abstractie aan de andere zijde.

In de Christiana eindelijk wordt eerst de formule ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα besproken, die door Paulus aan het gehelleniseerde Jodendom is ontleend, daarentegen wordt Col. I. 12 herkend als een complex der behandelde Oostersche praedicatievormen, Timoth. I. 3. 16 als een hebreeuwsch gedachtenparallelisme, en het apostolische symbolum blijkens zijn oostersche structuur en ook grootendeels zijn inhoud als zijnde te beschouwen als een voortbrengsel van den apostolischen tijd.

Ten laatste wordt afzonderlijk behandeld het logion Matth. 11. 25—30 en wordt aangetoond, dat het is opgesteld in een drieledige structuur, die in Jezus Sirach en in een der hermetische tractaten ook wordt aangetroffen, die derhalve zeer verbreid geweest moet zijn en waarvan ook andere sporen terug te vinden zijn en als wier oorsprong voorloopig de mystisch-theosophische literatuur van het Oosten gelden moet, terwijl als individueele trek aan den historischen Jezus ontleend moet worden beschouwd de gepredikte nederigheid van harte, de gnosis, die voor de wijzen verborgen maar aan de kinderkens is geopenbaard, in contrast met de pretentieuse tractaten van harde en hoogmoedige magiers, theurgen en profeten.

Hiermede sluit het eigenlijke boek, maar nog volgen een aantal „Anhänge", die vooral niet achterstaan bij het hoofdwerk. Laat ik ervan mogen noemen de schitterende uiteenzetting van de dubbele recensie der Acta, die waarschijnlijk een geheel nieuwe behandeling van dat werk en van het Lucasevangelie noodig zal maken en ten anderen de prachtige stijlanalyse van de Protagorasmythe bij Plato met het virtuose overzicht der sophistische onderzoekingen naar de beginselen der menschelijke samenleving.

Magistraal noemde ik in den aanvang dit boek en met hetzelfde woord kan gevoegelijk worden geëindigd. Waaronder dan te verstaan is een volkomen beheersching van een bijna onafzienbaar gebied, mogelijk gemaakt door zeldzame belezenheid en kracht van memorie; een zekerheid van oordeel en een rijkdom van combinatiegave, waardoor voortdurend en naar alle zijden nieuwe en verreikende mogelijkheden van onderzoek zich voordoen; maar bovenal de wijze hanteering en het richtige aanvatten van elk vraagstuk afzonderlijk, waar bij het stellen van het probleem de oplossing in kiem reeds aanwezig is, onder de oogen der lezers uit zich zelve en als het ware organisch aangroeit en eindelijk tot ontplooiing overgaat.

Rotterdam. J. H. Leopold.

J. F. Scheltema, Monumental Java. London, Macmillan and Co. 1912. (Pr. 12/6.).

Hoewel er reeds verscheidene monographieën bestaan over oude tempels op Java — wij noemen slechts Leemans, Boro-boedoer en Brandes, Tjandi Djago en Tjandi Singasari — ontbrak tot nu toe een boek, waarin het meest wetenswaardige omtrent de Hindoe-ruïnen op Java samengevat wordt. In die behoefte tracht het hier aangekondigde werk van den heer Scheltema te voorzien.

Het zal misschien menigeen verwonderen, dat juist de heer Scheltema, die overigens als journalist bekend is, zich tot deze taak geroepen acht. Uit de voorrede blijkt, dat dit boek het resultaat is van verscheidene bezoeken aan Java's oudheden tusschen 1874 en 1903. De schrijver maakt geen aanspraak op volledigheid en geeft geen maten of technische bijzonderheden of statistieken. Ook zegt hij, dat zijn boek niet bestemd is als handleiding voor toeristen.

Na zich zeer afkeurend te hebben uitgelaten over de schandelijke verwaarloozing, waaraan de oude monumenten op Java vroeger overgeleverd waren, maakt de schrijver met lof gewag van de bemoeiingen van Junghuhn en Rouffaer en vooral van de oprichting der Oudheidkundige Commissie in 1901, onder voorzitterschap van Dr. Brandes en thans, na den dood van dien geleerde in 1905, onder dat van Dr. Krom.

Een groot aantal platen dragen niet weinig bij tot verhooging van de waarde van dit boek. De schrijver spreekt in de voorrede (pag. XIII) de vrees uit, dat zijn systeem van transliteratie de goedkeuring der geleerden niet zal wegdragen. Inderdaad is deze vrees niet ongegrond. Terwijl toch zijn systeem daarin bestaat, dat hij vreemde woorden en eigennamen op de Engelsche wijze schrijft, is hij hierin verre van consequent. Zoo vindt men bijv. op pag. 8 de woorden *Drajat*, *Kalinjamat* en *mesdjid*. Als men de Nederlandsche schrijfwijze wil volgen, is de juiste transcriptie: *Dradjat*, *Kalinjamat* en *mesdjid*, terwijl de Engelsche schrijfwijze: *Drajat*, *Kalinyamat* en *mesjid* zou zijn. Dit is dus eene inconsequentie. Erger echter zijn bepaalde fouten in de schrijfwijze van vreemde woorden en eigennamen. Hiertoe behooren o. a. *Sakadan* (pag. 17) voor *Sĕkadau*, *Bukit Tronggool* (pag. 36) voor *Bukit Toonggool* of *Boekit Toenggoel*, *Brata Yuda Yarwa* (pag. 45) voor *Br. Y. jarwa* of *djarwa*, *Ganadavatas* (pag. 53) voor *Ganadewatā's*, *Wergodoro* (pag. 55, 59, 270) voor *Wĕrkodoro; Trumo Kasumo*, *Sami Aji en Sembrada* (pag. 57) voor *Truno Kasumo*, *Tami Aji* en *Sĕmbadra*, *Telaga Powiniyan* (pag. 73, n. 2) voor *T. Pawinihan*, *Kaikaji* (pag. 87) voor *Kaikayi*,

Digitized by Google

Wretta sansaya (pag. 110) voor *Wrttasañcaya*, *Nayam Wurook* (pag. 113) voor *Hayam Woeroek*, *temboong pasasir* (pag. 123, n. 2) voor *t. pasisir* en op dezelfde bladzijde *Yapara* voor *Japara* of *Djapara*, *Sugatas* (pag. 143) voor *Sogatas* of *Saugatas*, *lakon yèyèr* (*layer*) voor *l. djèdjèr* (*ladjèr*) op blz. 170; *banolan* (pag. 173) voor *banjolan*, *Jero taktu* (pag. 174) voor *Jèro taksu*, *Macan Puti* (pag. 175) voor *M. Putih*, *hakakat* (pag. 180) voor *hakikat*, *Shailandra* (pag. 181) voor *Çailendra*, *Vajrochana* (pag. 181, 222, 256) voor *Vairochana*, *arahat* (pag. 205, 224, 274, 289) voor *arhat*, *Diansh Pitar* (pag. 205) voor *Dyaush pitar*, *Babad Tanah Djawa* (pag. 266) voor *B. T. Djawi*, *Siladitiya* (pag. 277) voor *Çilāditya* enz.

Behalve deze verkeerde schrijfwijzen, die aan onvoldoende kennis van Oostersche talen in het algemeen toe te schrijven zijn, vindt men in dit boek nog onjuistheden van anderen aard. Zoo spreekt hij bijv. op pag. 21 en 65 van het Museum van Oudheden te Leiden als eene plaats, waar Javaansche oudheden bewaard worden, terwijl die oudheden reeds in 1903 naar 's Rijks Ethnographisch Museum overgebracht en beschreven zijn in mijn Catalogus der Javaansche Oudheden van 's Rijks Ethnographisch Museum (Leiden, 1909). Ter loops kan hierbij gevoegd worden, dat noch deze Catalogus noch de vroeger verschenen Archeologische Catalogus van het Bataviaasch Genootschap vermeld worden in de Bibliography, waar men wel allerlei historische, economische enz. boeken vindt, die niets met Oudheidkunde te maken hebben.

Vrij zonderling is het, dat de schrijver de onjuiste afleiding van *Dieng* van *adi aeng* in den tekst (pag. 40) vermeldt, terwijl de ware afleiding van *dihyang* in de noot verscholen staat.

In het hoofdstuk over *Prambanan* worden wel (pag. 70) de data 886 en 996 *Çāka* beide genoemd, doch er wordt niet gezegd, dat dr. Krom later ontdekt heeft, dat de knotsscheede van *Citragupta* in het geheel geen jaartal draagt, zooals Mej. M. Tonnet vermoedde (Bijdr. T. L. Vk. LX, 134). Ook dit belangrijke opstel van Mej. Tonnet (De godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwatempel te Tjandi Prambanan) ontbreekt in Scheltema's Bibliography. Dit is trouwens niet te verwonderen, daar zelfs van de werken van dr. Brandes alleen de Pararaton vermeld wordt, terwijl ook Pleyte's Buddhalegende aan de aandacht van den schrijver ontsnapt schijnt te zijn.

Men ziet dus, dat er genoeg aanmerkingen op dit boek te maken zijn. Het ergste lijkt mij echter wel, dat de schrijver als Hollander een boek vol klachten tegen de Indische Regeering in het Engelsch schrijft. Zinnen als bijv. op pag. 38: „How could it be otherwise where an inefficient, venal police and a slow, defective administration of justice did (and does) not protect property against depredation; where exertion beyond what is strictly necessary for bare subsistence, meant (and means) not prosperity but increased taxation. With all its pretensions to superiority and display of ethical sentiment, the Dutch government can scarcely be said to differ much from Baron Sookmool, the personified East India Company of more than three centuries ago," enz. zijn niet alleen vol insinuaties en onwaarheden, doch zelfs, indien zij waarheid behelsden, zou het zeer weinig vaderlandslievend zijn van een Nederlander, om dit in een Engelsch boek te verkondigen.

Uit al het bovenstaande moet men niet opmaken, dat wij de lezing van dit boek zouden afraden. Het bevat, niettegenstaande al zijne gebreken, toch ook veel goeds. De reliefs der tempels worden over het algemeen goed verklaard. Alleen had de schrijver de platen hier en daar wat nader kunnen toelichten. Zoo vernemen de lezers bijv. niet, dat het Prambanan relief, afgebeeld op de plaat naast pag. 93, den strijd tusschen *Bali* en *Sugrīwa* voorstelt, waarbij *Rāma* den laatste helpt. Aan hem, die als leek eenige algemeene kennis van Java's oude tempelruïnen wil verwerven en in het algemeen aan het beschaafde publiek kunnen wij de kennismaking met Scheltema's pennevrucht aanbevelen.

Leiden. H. H. Juynboll.

O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, avec 14 figures dans le texte, 32 planches et 2 plans. Parijs, P. Geuthner. 1913. (Pr. fr. 20).

Dez., Thessalonique au quatorzième siècle, avec 3 figures dans le texte. Parijs, P. Geuthner. 1913. (Pr. fr. 15).

Het eerste van deze beide boeken is een met grote zorg samengestelde en rijk geïllustreerde beschrijving van de stad; haar geschiedenis gedurende de 14de eeuw wordt ons in het tweede verhaald. De ligging van de beroemde havenstad, door de via Egnatia, die haar nog heden als een hoofdstraat doorsnijdt, met Oost en West ook te land verbonden, maakt haar telkens weder opluikende bloei begrijpelik; een voortreffelike ankerplaats voor schepen van allerlei grootte, en buitengewoon vruchtbare velden in de onmiddellike nabijheid, maakten haar voor in- en uitvoerhandel tot de tweede stad van het Rijk. Binnen haar geduchte muren — de beschrijving er van beslaat 84 bladzijden — vond in tijden van gevaar de bevolking van het platteland een veilige toevlucht. Vooral voor de studie der Byzantijnse architektuur leveren haar talrijke kerken kostbaar materiaal; veel is onder de heerschappij der Turken vervallen en vernield, maar de overblijfsels getuigen nog van de kracht en de gratie der bouwmeesters uit het laatst der vierde en de eerste helft der vijfde eeuw. De schrijver geeft in de noten aan de voet der bladzijden de bewijsplaatsen van bijna al zijn mededelingen; daardoor is hij nauwkeurig te kontroleren voor wie met de biezonderheden van het onderwerp goed bekend is. Op die kennis kan ik niet bogen; de enige opmerking in zake de aangehaalde zegslieden die ik mij mag veroorloven, is dat de geograaf Dapper Saloniki noch in 't eind der 17de eeuw (blz. 142), noch in 't begin der achttiende zag (blz. 17), daar onze landgenoot in de laatste jaren der zeventiende eeuw stierf zonder zijn vaderland ooit te hebben verlaten.

Het tweede boek van de heer Tafrali is vooral belangrijk omdat het ons zo veel leert over de maatschappelike toestanden in een grote Byzantijnse stad. De meeste historieschrijvers van Byzantium bepalen zich tot de politieke geschiedenis van hun Rijk en schenken al hun aandacht aan de hoofdstad Konstantinopel. Daardoor is ons van 't leven in de provincie betrekkelik weinig bekend. Tafrali heeft ons een uit-

Digitized by Google

voerige schildering gegeven van de administratie der stad, van de standsverschillen der inwoners, van hun godsdienstig leven en van hun wetenschap en kunst. Daarvoor raadpleegde hij, even als Gelzer vóór hem, de merkwaardige Acta van de H. Demetrius, de patroon der stad, en interessante brieven van een aan klassieke filologen welbekende litterator uit Saloniki, Thomas Magister. Vooral vond hij veel nieuws in preken vol politieke toespelingen die in onuitgegeven handschriften van de Parijse Bibliotheek berusten; niet minder dan zeventien codices inediti, grotendeels werken van geesteliken bevattend, worden door hem vermeld. Voorgelicht door de schrijver omtrent de denkwijze der Thessalonicensers, kunnen wij tans beter dan vroeger begrijpen wat in de veertiende eeuw de stad zo hevig verontrustte. We zien dat de strijd tegen de Hesychasten, aanhangers van een nieuwe mystiek en voorvechters van een nieuwe askese, samenhing met het in Saloniki bloeiende humanisme; de oude Grieken werden verdedigd tegen de geringschatting van wereldse wijsheid die de ὀμφαλόψυχοι, gelijk Barlaam ze noemde, aan den dag legden. De triumf van de partij der Hesychasten had ten gevolge dat de renaissance in Saloniki alle betekenis verloor; verschillende geleerden verhuisden naar Italië.

Ook de opstand der Zeloten in de veertiende eeuw wordt zeer aannemelik verklaard. In Saloniki waren de eigenlike machthebbers rijke kooplui die in vroegere tijden rekening hadden te houden met een krachtige middenstand, voor een groot deel bestaande uit bezitters van akkers om de stad gelegen. De invallen van vijanden hadden de landbouw op veel ernstiger wijze geschaad dan de handel, en zo was de middenstand tot armoe vervallen. Tegen de overheersing van de grote kapitalisten kwamen de Zeloten, „zij die ijverden voor de belangen van het volk", in opstand; een tijdlang zegevierden zij en Saloniki kreeg een republikeins, demokraties bestuur. Maar op den duur herkregen de rijken, geholpen door de bevolking van de zeer talrijke kloosters, hun macht. Op geestelik gebied konden de hervormers zich niet handhaven tegen de Hesychasten; in de politiek moesten de bestrijders van de grote sociale ongelijkheid evenzeer het onderspit delven. Humanisten en Zeloten werden ten onder gebracht, en met al wat naar Byzantijnse demokratie zweemde was het voor goed gedaan.

De heer Tafrali, een Roemenier, heeft onder leiding van Ch. Diehl, jaren van ingespannen arbeid aan het schrijven van beide boeken gewijd. Zijn kennis van Grieks en Slavies, een langdurig verblijf in de bestudeerde stad en de methode die hij van zijn Parijse leermeester overnam, hebben samengewerkt om de uitkomsten aan de inspanning te doen beantwoorden.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meisterwerke der Griechen u. Römer in kommentierten Ausgaben, IV: ***Lysias' Reden gegen Eratosthenes und über den Ölbaum.*** Herausg. u. erkl. von **Ernst Sewera.** 2e Aufl. Leipzig u. Berlin, Teubner. (Pr. M. 1.20).

De firma Teubner weet telkens naar 't getij de bakens te verzetten en ons keurige up-to-date uitgaven voor te leggen. Zoo ook dit uitgaafje, bestaande als gewoonlijk uit twee Hefte: I Text (met opgave der afwijkingen van den Palatinus) en II Einleitung und Kommentar. De tekst laat zich vlot lezen en 't doet aangenaam aan te bemerken, dat de bewerker zich meestal aan v. Herwerden gehouden heeft, soms zelfs daar, waar deze zijn vroegere lezing verloochend heeft, b.v. in § 2 van XII, waar Sewera de woorden ὑπὲρ τῶν ἰδίων ᾖ, door v. Herw. weer in genade aangenomen, wijselijk weglaat. In § 1 echter heeft hij ten onrechte v. Herw.'s voorbeeld niet gevolgd, die naar Contius het na τοιαῦτα onmisbare γάρ in den tekst opgenomen heeft. Korte inhoudsopgaven vindt men aan den kant van den tekst en vóór den zeer bruikbaren comm. een goede inleiding (op p. 8 moet 388 staan in pl. v. 398 v. C.), terwijl achteraan nog een woordenlijstje volgt.

Wat de indeeling van de XIIe rede betreft, de meeningen zullen daarover wel altijd verschillen; met § 36 acht Blass de hoofdzaak afgedaan, terwijl Sewera §§ 37-40 den overgang noemt tot het hoofd-deel: de politieke werkzaamheid van Eratosthenes en Theramenes; mij dunkt, de woorden van Lysias zelf § 37 geven Blass gelijk.

Onbevooroordeeld geeft S. in den comm. aan, waar Lysias overdreven heeft, vooral ten opzichte van Theramenes.

Ook de interpunctie is voortreffelijk. — Jammer, dat in den comm. op § 12 van VII is blijven staan μ' ἄλλον λέγεσθαι, terwijl in den tekst v. Herw.'s verbetering μᾶλλον εὐλογεῖσθαι is opgenomen.

Groningen. R. Leyds.

Sedert onze vorige opgaaf werden ons de volgende herdrukken toegezonden:

door de fa Wolters te Groningen: P. R. Bos' Schoolatlas der geheele Aarde, 21ste dr. herzien d. J. F. Niermeyer; E. Rijpma, Gids bij de Studie der Nederlandsche Letterkunde I-II, 3de dr.; Joh. A. Leopold, Hochdeutsche Sprachschule für Niederländer, 12de dr.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de op 3 April te Leiden gehouden maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield Dr. C. J. Wijnaendts Francken een met platen en kaarten verduidelijkte voordracht over ***De geschiedenis van West-Indië,*** naar aanleiding van zijn reis door die gewesten. Na de tochten van Columbus in herinnering te hebben gebracht, alsmede de verdeeling der Antillen, begon hij met eenige mededeelingen over de lotgevallen van vier der kleinere eilanden, Barbados, Trinidad, Dominique en Martinique. Uitvoeriger stond hij daarna stil bij Jamaica en Port Royal. Daarna kwam de landengte van Panama aan de beurt. Overgaande tot de Nederlandsche koloniën op het vasteland, behandelde spr. eerst het huidige Britsch-Guyana waar, evenals aanvankelijk in Suriname, vooral de Zeeuwen werkzaam waren. In het bijzonder verwijlde spr. bij de persoonlijkheid en de groote verdiensten van den Gouverneur Laurens Storm van 's-Gravensande, die dertig jaar lang (1748-1772) als zoodanig de kolonie Essequibo bestuurde en Demerary grondvestte. Dit gedeelte eindigde met een verslag van den tocht van Nicolaas Horstman naar het binnenland en met de beschrijving van het raadselachtig meer Parima en van de goudstad Monoa. Als derde en laatste gedeelte werd behandeld de geschiedenis van Suriname tot aan het einde der 17de eeuw. Vervolgens zeide spr. een en ander over den economischen toestand van Suriname: de voormalige welvaart is door de vrijlating der slaven verdwenen; spr. stond ten slotte stil bij den slavenhandel en het treurige lot der slaven.

Met een rede, getiteld *Bronnen tot de kennis van het Oude-Indië,* aanvaardde Dr. J. Ph. Vogel den eersten

Digitized by Google

April l.l. het hoogleeraarschap in het Sanskrit en de Indische Oudheidkunde te Leiden. De voornaamste bron, zeide spreker, is ongetwijfeld de Oud-Indische letterkunde, doch daarnaast is van groote waarde de studie der mouumenten, der epigraphie en der numismatiek. De belangstelling in de Indische archaeologie is ontwaakt tegen het eind der achttiende eeuw en uitte zich het eerst door de stichting van de Asiatic Society te Calcutta, het werk van Sir William Jones (1784). Bij de studie van de oude geographie van Indië zijn van onschatbaar nut de berichten der Chineesche pelgrims die tusschen 400 en 700 na Chr. de beroemde Boeddhistische heiligdommen van Voor-Indië kwamen bezoeken en ons min of meer uitvoerige reisverhalen hebben nagelaten. Een belangrijke bron voor de kennis van het Oude-Indië is ook het hedendaagsche Indië, niet alleen omdat natuur en klimaat dezelfde zijn gebleven, maar ook omdat de menschenmaatschappij, ondanks vele eeuwen van vreemde overheersching, in vele opzichten niet veranderd is. Van de hedendaagsche bevolking verdient vooral de klasse der geleerden of Pandits, bijna uitsluitend tot de kaste der Brahmanen behoorend, de warme belangstelling der Sanskritbeoefenaars uit het Westen.

Aan het einde van zijn rede wijdde spreker woorden vol waardeering aan den oud-hoogleeraar Kern, aan zijn ambtsvoorganger Prof. Speyer en aan Prof. Uhlenbeck.

Gaarne maken wij melding van het *Repertorium op de Nederlandsche Tijdschriften* dat sinds Februari maandelijks door de afd. documentatie der Kon. Bibliotheek wordt uitgegeven. Het is systematisch bewerkt, terwijl er een „Alphabetisch Trefwoordenregister" aan is toegevoegd. Tegen vooruitbetaling der verzendingskosten (*f* 0.50) kan men het Repertorium bekomen.

Een paar maanden geleden is de eerste aflevering verschenen van een Zweedsch tijdschrift 'Namn och Bygd', gewijd aan het onderzoek van Skandinavische plaatsnamen. De uitgevers zijn Anders Grape, Oskar Lundberg en Jöran Sahlgren. Bij de groote beteekenis, die zulk onderzoek heeft voor praehistorie, voor cultuur- en taalgeschiedenis, hebben wij alle reden, om het eerste hieraan gewijde centrale orgaan met blijdschap te begroeten en redactie en medewerkers alle succes op hun pogingen toe te wenschen. De inhoud der eerste aflevering laat van de volgende veel goeds wachten. R. C. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Mars: G. Perrot, Le Parthenon, I. — L. Bréhier, Une nouv. théorie de l'hist. de l'art byzantin (fin). — E. Clouzot, Les pouillés des prov. de France (fin). — Le Musée Condé en 1913.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 1-2: H. Hessen, Beitr. z. irischen Gramm., I-II. — J. Charpentier, Z. arischen Wortkunde. — H. Lommel, Klein- u. Groszvieh. — H. Jacobsohn, Lat. *canēs*. — A. Fick, Älteste griech. Stammverbände. — H. Lommel, Lit. *triszėti*. — H. Petersson, Einige Tier- u. Pflanzennamen aus idg. Sprachen. — J. Pokorny, Kelt. Etymologien. — Dez., Irische Personennamen auf *-le* u. *re*. — P. Maas, *κόρταφος* u. *κόρταλος*. — F. Bechtel, Parerga. — E. Schwyzer, Zu den homer. u. avest. *r-n*-Stämmen. — W. Prellwitz, Homer. *ἀμφιγυήεις* „der Künstler". — Dez., *ἄοχιον*. — F. Edgerton, Ved. *sabhā*. — F. Holthausen, Lat. Etymologien. — R. Trautmann, Got. *mag* u. slav. *mogǫ*. — Dez., Zu den slav. Deminutiv- u. Amplifikativsuffixen. — E. Lattes, Etr. *fler϶rce* oppure *fler ϶rce* o *fler϶rce*? — W. Schulze, Ahd. *hnegen*. — Dez., Über einige Collectiva. — Dez., Vangio. — Bopp-Stiftung.

Indogerm. Forsch., XXXIII, 3-4: K. Brugmann, Die got. Partikel *-uh*, *-h*. — W. v. d. Osten-Sacken, Berichtigungen und Ergänzungen zu Waldes Lat. Etymol. Wörterbuch, 2. Aufl., auf dem Gebiet der Slavistik und Lituanistik. — K. Brugmann, Der got. Genit. Plur. auf *-ē*. — Dez., Got. *usstagg*, „stich aus". — v. Grienberger, Die altlat. Inschrift von Lucera. — A. Thumb, Ist das Junglakonische eine Künstliche Sprache? — K. Brugmann, Zur nomin. Stammbildung der germ. Sprachen. — B. Schmidt, *Gans*. — K. Brugmann, Die griech. Desiderativa auf *-σείω* nebst *κείω*.

Philologus, LXXIII, 1: M. Boas, Die Sylloge Rufiniana. — J. Baunack, Hesychiana, III. — A. Berger, Streifzüge durch das röm. Sklavenrecht. — G. Kafka, Zu J. Adams Erklärung d. Platon. Zahl. — Th. O. H. Achelis, De Aristophanis Byzantii argumentis fabularum, III. — Miscellen.

Bull. de Corresp. hellén., 1913, Juillet-Déc.: G. Blum, L'Antinoos de Delphes. — Th. Macridy, Reliefs greco-perses de la région de Dascylion. — J. Six, Myron de Thèbes. — Ch. Picard et A. Plassart, Sarcophages de Clazomènes. — F. Courby, Vases avec reliefs appliqués du Musée de Délos. — Ch. Avezou et G. Blum, Inscriptions de Phocide. — Dez., Addenda et corrigenda. — A. Plassart et Ch. Picard, id. — J. Keil, Note sur un fragment d'inscription d'Erythrées.

Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned.-Indië, LXVIII, 4: P. H. van der Kemp, Hoe men vóór het cultuurstelsel opnam het consigneeren naar Nederland van de gouvernementsproducten. — M. C. Schadée, De vischvangst bij de Dajaks van Tajan en Landak. — N. J. Krom, Mañjuvajra? — J. Fortgens, Het Saoe'sche dooden-offer en de maskerade. — J. C. G. Jonker, Bijdr. tot de kennis der Rottineesche tongvallen.

LXIX, 1: P. H. van der Kemp, Nadere mededeelingen over den opstand van Saparoea in 1817. — E. F. Jochims, Determineeren van Bodhisatwa's. — J. S. Speyer, Mahāsthāmaprāpta. — H. Kern, Zang LXXV tot LXXXVII van den Nāgarakr̥tāgama. — M. J. van Baarda, Een apologie voor de dooden, bijdrage tot de kennis van het Galeloreesche Volk. — P. J. F. van Hasselt, De legende van Masren Mangoendi. — J. P. Moquette, Eenige opmerkingen naar aanleiding der verhandeling van den Heer van der Kemp, „de zilveren javaropijen van 1816—1817". — W. O. J. Nieuwenkamp, Een Balineesche kalender. — G. P. Rouffaer, Een curieus Duitsch boekje over onze Oost uit 1646. — M. C. Schadée, De tijdrekening bij de Landak-Dajaks.

Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXIII-XXXIV, 3: J. Kromayer, Die wirtschaftl. Entwicklung Italiens im II. u. I. Jhrh. vor Chr. — R. Helm, Das 'Märchen' von Amor u. Psyche. — F. Cramer, Aufgaben der heutigen Ortsnamenforschung.

In het paedagog. ged.: R. Neumann, Die Ergebnisse moderner Jugendpsychol. u. n. Gestaltung d. evangel. Religionsunterrichts. — H. Schurig, Immer noch Lessings Laokoon? — H. Uhle, Die Wortbildungslehre im lat. u. griech. Unterricht. — E. Neuendorff, Vom Vertiefen (mit besond. Berücksicht. d. neusprachl. Unterrichts).

Nieuwe Taalgids, VIII, 2: C. G. N. de Vooys, Het gezag van een „Algemeen Beschaafd" (slot). — A. Kluyver, Historische studie der syntaxis. — J. van Alphen, De vraagzin. — P. Valkhoff, Franse woorden in het Nederl.

Leuv. Bijdr., XI, 2: L. Simons, Waltharius en de Walthersage (vervolg). — J. Mansion, Oudgerm. miscellanea. — D. A. Stracke, Hoe oud is onze Beatryslegende? De Assonancen in Hadewych's Stroph. Ged.

Digitized by Google

Zeitschr. f. deutsche Philol, XLV, 2-3: S. Feist, Thüring. runenfunde. — Th. v. Grienberger, Erörterungen zu den deutschen runenspangen. — K. B. Erman, Bezieh. zwischen stellung u. funktion der nebensätze mehrfacher unterordn. im ahd. (forts). — Th. Frings, Christ u. Satan. — F. Seiler, Deutsche sprichw. in mittelalterl. lat. fassung.

Arch. f. d. Stud. d. neueren Spr. u. Liter., CXXX, 3-4: F. Vetter, Lautverwachsung u. Lautabtrennung im Schweizerdeutschen. — F. Brie, Zwei mittelengl. Prosaromane: The Sege of Thebes und The Sege of Troy. — H. N. MacCracken, Lydgatiana. — Th. Gerold, Volkstüml. franz. Lieder. — K. Lewent, Zur provenz. Bibliographie. — L. Spitzer, Über italien. *così*. — H. Heiss, Die Entstehung des romant. Trimeters. — Kleinere Mitteil.

CXXXI, 1-2: C. Kaulfuss-Diesch, Untersuch. ü. d. Drama d. Jesuiten im 17. Jhrh. — L. Geiger, Bettine Brentano u. ihre Besuche bei Goethe. — H. Bräuning-Oktavio, J. H. Merck als Mitarbeiter an Wielands 'Teutschem Merkur' in den Jahren 1773-91. — H. N. Mac Cracken, Lydgatiana. — G. Becker, 'The adventures of Don Simonides', ein Roman von Barnabe Rich u. seine Quelle. — E. Tappolet, Die Ursachen des Wortreichtums bei den Haustiernamen d. franz. Schweiz. — H. Heiss. Die Entstehung d. romantischen Trimeters (Fortsetzung). — Kleinere Mitteil.

3-4: F. Schulz, Erich Schmidt. — H. Bräuning-Oktavio, J. H. Merck als Mitarbeiter an Wielands 'Teutschem Merkur' in den Jahren 1773-1791 (schluss). — K. Sisam, Epenthesis in the consonant groups *sl*, *sn*. — S. Moore, Notes on the Old English *Christ*. — E. Koeppel, Georgian poetry. — W. Bolle, Forbes' 'Songs and fancies', das erste in Schottland gedruckte Liederbuch. — Ph. A. Becker, Jugendgedichte Margaretas aus einer Wiener Hs. — L. Jordan, Die Münchener Voltairehss. — H. Heiss, Die Entstehung des romant. Trimeters (schluss). — A. Camilli, L'Alba del cod. vatic. reginense 1462. — Kleinere Mitteil.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXV: S. Muller Fz., De oudste goederenlijsten van Egmond. — Hulshof, Egmondsche annalen 14de eeuw. — Van Brakel, Een Amst. factorij te Paramaribo (1613). — Dez., Handel der W. I. C. 1670. — Brom, Aanslag op Amsterdam 1650. — Hulshof, Dirk Paulsz. de auteur van Marcellinus' Vita S. Swiberti. — Brom, Ital. bericht over den Geld. oorlog. — Eysten, Opvoeding van Willem II. — Ter Haar, Leven van St. Radboud. — Posthumus, Landbouw in Rijnland 1575. — Kernkamp, Précis de l'état de l'Univ. d'Utrecht 1811.

Oud-Holland, XXXI, 4: Worp, De jeugd van Christiaan Huygens. — Hofstede de Groot, Rembrandts portretten van Ph. Lucasse en Petr. Buys. — Alting Mees, Oud-Rotterd. kunstenaars, III. — Cohen, Gemälde von Gerrit van Hees. — Bredius, Rembrandt's portret van Jeremias de Decker.

Bulletin Nederl. Oudheidk. Bond, VII, 2-3: Roosebo om, Plaatselijke musea, III. — Peelen, Aanwinsten Gemeente-museum te 's-Gravenhage. — Van der Pluym, De Geertekerk te Utrecht. — Haslinghuis, De Nederl. Herv. kerk te Maasland. — Byvanck, Nederlanders in de Grotte. — Van Kerkwyk, Muntvondst.

Nederl. Archief voor Kerkgesch., X, 4: Eekhof, Jac. Koelman. — Van Schelven, Petrus Dathenus. — Overzicht.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXI, 2: Rietema, Wierden en dijken. — Oestreich, In het klassieke land der geomorphologie. — Treffers, Laiwoei in Z. O. Celebes. — Muller, De Parijsche wereldkaart-conferentie.

Gids, 1914, April: Van Deventer, De rommelkamer der wetenschap. — Roest van Limburg, Sociologische fragmenten.

Onze Eeuw, 1914, April: Bussemaker, John Bright (slot). — Kuiper, De ontwikkelingsgang der Grieksche tragedie, I.

Tijdspiegel, 1914, April: De Meyier, Molière en zijn vijanden.

Vragen des Tijds, 1914, April: Kalff, Volkszang.

Studiën, LXXXI, 3-4: A. Mulder, De Ultramicroscopie en de grootte der Molekulen. — A. Slijpen, De Sibyll. Orakels, II. — H. Bolsius, „Het Verstand, een Noodhulp", II. — M. van Steen, Het Kathol. Leven in Andalusië. — C. van Malten, Over Rome's Kunstschatten. — P. H. Hoenen, Kantteekeningen op Dr. J. E. Enklaar's Beschouwingen over den Bouw der Stof. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Gesch. Ned. Volk II: Rev. Crit. 1914, n°. 13 (R.).
Cuypers, Le château de Haar: Arch. belges 1914, n°. 2 (E. H.).
v. Dale, Woordenb.: Leuv. Bijdr. XI, 2 (Grootaers).
Dumont-Wilden, Amsterdam et Haarlem: Arch. belges 1914, n°. 3 (v. Kalken).
v. Ginneken, Handb. I: Leuv. Bijdr. XI, 2 (Grootaers).
Häpke, Niederl. Akten z. Gesch. d. Hanse: Arch. belges 1914, n°. 2 (Lonchay).
Haspels, Vondel: Tijdsp. 1914, April (Middendorp).
Heeringa, Rekeningen: Arch. belges, 1914, n°. 3 (Nelis).
Heuvel, Elisabeth Post: N. Taalg. VIII, 2 (Koopmans).
Knuttel, Proza uit de zeventiende eeuw: N. Taalg. VIII, 2 (de Vooys).
Mej. de Koe, v. Alphen's Theorieën: Literaturbl. f. germ. u. rom. Philol. 1913, n°. 10 (Hoeksma).
Koster, Uren met Shakespeare: Tijdsp. 1914, April (Middendorp).
Mej. Kronenberg, J. van Vondel's Inwydinge van 't Stadthuys t'Amsterdam: N. Taalg. VIII, 2 (de Vooys).
Xenophon, Abradatus en Panthea, vert. Mendes da Costa: Onze Eeuw 1914, April (Kuiper).
Mej. Neurdenburg, Van Nyeuvont enz.: Literaturbl. f. germ. u. rom. Philol. 1913, n°. 10 (Hoeksma).
Sophocles, Oedipus, vert. Royaards: Onze Eeuw 1914, April (Kuiper).
Mej. Ruys, Duytkens Pilgrimagie: Literaturbl. f. germ. u. rom. Philol. 1913, n°. 10 (Hoeksma).
Salverda de Grave, L'infl. de la langue franç.: Arch. belges 1914, n°. 2 (Mansion).
Scheltema, Monum. Java: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 14 (H. B.).
Schering, Niederl. Orgelmesse: Arch. belges, 1914, n°. 2 (Bergmans).
Schrijvers, Taalgidsen I, 2: Leuv. Bijdr. XI, 2 (L. G[oemans]).
Smits, Herodianus: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVII, 1 (Humpers); Berl. Philol. Wochenschr. 1914, n°. 15 (Baar).
Verdam, Mnl. Handwdb.: Zs. f. d. Philol. XLV, 2-3 (Franck).
Wichmann, Nova Guinea I, II 1-2: Gött. Gel. Anz. 1914, März (Friederici).

PERSONALIA.

Benoemd tot leeraar in Geschied. aan een Handelssch. te Amsterdam de heer C. A. de Ridder; tot directeur van een Handelssch. te 's-Gravenhage Dr. A. van Berkum; tot leeraar in Oude Talen aan het Gymn. te Sneek de heer F. van der Vliet; tot tijd. leeraar in Fransch aan de H. B. S. te Gouda de heer J. A. Kuiler.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan Dr. R. T. F. Reudler als conrector en leeraar aan een Gymn. te Rotterdam.

Digitized by Google

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

TH. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759 – 1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

VERSCHENEN:

het Tweede Deel van de

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS V.

Vlechtwerken I.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. **N°. 9.** **Juni 1914.**

Van Leeuwen, Homerus (Groeneboom).
Cuq, Un nouveau document sur l'apokèryxis (C. W. Vollgraff).
Klauber, Polit.-relig. Texte aus der Sargonidenzeit (Böhl).
Wilken, Die prosaische Edda u. s. w., 2e Aufl. (Boer).
Michels, Mittelhochd. Elementarbuch, 2e Aufl. (Scholte).
Grüner Nielsen, Danske Viser, VI, 1 (Beets).
Grammont, Le vers français (Kramer).
Smits, Herodianus en zijn bronnen (Roos).
Graves, Pièces relat. à Louis I, duc d'Orléans, et Valentine Visconti (v. d. Velden).
Van der Essen, Archives farnésiennes de Parme (Brom).
Colenbrander, Inlijving en Opstand (de Beaufort).
Wissowa, Religion u. Kultus der Römer (H. M. R. Leopold).
Teufer, Zur Gesch. der Frauenemanzipation im alten Rom (Kan).
Rauschen, Florilegium Patristicum, VI (Meyboom).
O. Harnack, W. von Humbolt (v. Gelder).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen Jr., Homerus. Gestalten en Tooneelen van het oud-Grieksche Heldendicht. Leiden, Sijthoff. 1913. (Pr. f 2.25, geb. f 2.75).

Over de personen der Ilias en die der Odyssee, over de goden bij Homerus, over het tooneel en den tijdsduur der handeling, over den dichter ten slotte geeft de onvermoeide Leidsche hoogleeraar ons een populaire beschouwing — populair in den goeden zin des woords. De stijl — hier en daar wat rhetorisch, een enkele maal ook ontsierd door minder fraaie wendingen („de god met het woeste gespan, die over de aarde vaart", „aanbegin" e. d.), is over het algemeen van een prijzenswaardige soberheid: zeer te waardeeren is het in den schrijver, dat hij de karakters illustreert uit Homerus zelf, dat hij in de meeste gevallen zich er toe bepaalt in eenvoudige woorden weer te geven, wat de held doet en wat hij spreekt, zoodat klaar en duidelijk de persoon voor onze oogen treedt. Met blijkbare voorliefde is het hoofdstuk over Nausicaa — slank als een dadelpalm — geschreven, over den zoon der Zeegodin, die „in de vlammen van zijn ongebreidelden hartstocht zijn levensgeluk verbrandde": andere personen weer zien wij anders, dan v. Leeuwen het deed. Want dat in Dolon's teere lichaam een sterke geest zou geleefd hebben, kan ik niet gelooven, als ik Homerus' teekening lees, dat Helena voor den dichter de schuldelooze zou zijn, weggeroofd ondanks haar wanhopig verzet, ondanks haar noodkreten, kan ik nog immer niet inzien.

Voortreffelijk is wat de schrijver ons biedt over de handeling: de beginner, die wanhopige pogingen doet om zich een duidelijke voorstelling van een Homerischen veldslag te geven, leze slechts, wat v. Leeuwen daarover schrijft: „de dichter ziet het gevecht niet met het oog van een veldheer, die van een hoogte op een afstand de bewegingen zijner troepen leidt, als waren de legerafdeelingen de stukken van een schaakspel: hij ziet het zóó als een krijgsman het ziet, die zelf medestrijdt in het verbijsterend gewoel en slechts oog heeft voor wat nabij hem is." Ook over de strijdwagens, de inrichting van tent en huis, de vlakte van Troje, geeft de schrijver met een enkel woord, wat noodig is voor de juiste voorstelling der handeling.

Over den dichter der Ilias en dien der Odyssee ten slotte (want v. L. helt er blijkbaar toe over om twee dichters aan te nemen) wordt kort en bondig gesproken, waarbij o. a. volkomen te recht de nadruk wordt gelegd op het verschil in de voorstellingen der beide dichters aangaande het bestaan hiernamaals.

Ik heb — de deskundige lezer zal het reeds hebben gemerkt — slechts hier en daar een greep gedaan uit het vele, dat ons wordt geboden: v. Leeuwen's opvattingen omtrent Homerus zijn door zijn vroegere werken genoegzaam bekend. Liever stel ik dus de vraag: aan wien moet dit boek in de hand gegeven worden? Mijn antwoord is: aan alle jonge leeraars, aan alle aankomende philologen, maar in het bijzonder aan alle gymnasiasten. Waar ook thans nog zelfs in de hoogere klassen van vele gymnasia — want in de vierde is dit moeilijk te vermijden — de leeraar het vaak nuttig en noodig acht Homerus met zijn discipelen woordje voor woordje door te spellen en door te peuteren, daar loopt zoo'n arme jongen maar al te zeer gevaar door de boomen het bosch niet te zien: goed en opwekkend is voor hem de lectuur van zulk een boek, waarin hij de helden in hun geheel ziet. Ook met het schrijven van dit boek heeft de Leidsche hoogleeraar den Nederlandschen gymnasiasten een grooten dienst bewezen.

Groningen. P. Groeneboom.

Digitized by Google

E. Cuq, Un nouveau document sur l'apokèryxis. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XXXIX). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2.60).

De Heer Jean Maspero heeft onlangs in den „Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire" den op een blad papyrus geschreven tekst gepubliceerd van een uitvoerig Grieksch stuk van het jaar 567 na Chr. of daaromtrent, waarin iemand zijne aangenomen dochter wegens wangedrag verklaart te onterven, uit zijn huis te verdrijven en alle betrekkingen met haar te verbreken. Zonder op den tekst zelf in bijzonderheden in te gaan, levert thans de Heer Cuq van het standpunt van den rechtshistoricus eene belangrijke bijdrage tot juistere verklaring van den inhoud van het stuk. De Heer Maspero had, daartoe verleid door den eenigszins rhetorischen opzet en stijl van het document, de meening uitgesproken, dat men hier slechts te doen zou hebben met eene letterkundige stijloefening. Daartegenover toont de Heer Cuq aan, dat wij ongetwijfeld te maken hebben met een door een rechtsgeleerde gesteld stuk, zij het dan ook niet met de *translatio in mundum*, doch met de *scheda* daarvan. Het is het ontwerp van den tekst van het plakaat, waarbij, nadat de ἀποκήρυξις der aangenomen dochter door het gerecht is bekrachtigd, deze overeenkomstig de wet ter openbare kennis wordt gebracht.

Aan zijne op het thans ontdekte document slaande verklaringen heeft de schrijver belangwekkende beschouwingen vastgeknoopt nopens den aard en de verspreiding de ἀποκήρυξις in de oudheid, en meer bepaaldelijk betreffende de vraag, in hoeverre of in welk gedeelte van het rijk zij onder de regeering van Justinianus nog in zwang en door de wet erkend was. Men weet, dat noch in den Codex noch in de bewaard gebleven Novellae van Justinianus eene regeling van dit aloude gebruik voorkomt. Beoefenaars van het Romeinsche en van het Grieksche recht beide zullen van het scherpzinnig betoog van den Heer Cuq met vrucht kennis nemen.

Groningen. C. W. Vollgraff.

E. G. Klauber, Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit. Leipzig, E. Pfeiffer. 1913. (Pr. M. 45).

De bewerker van deze belangrijke teksten, privaatdocent te Göttingen, leerling van Zimmern en Delitzsch, had op Assyriologisch gebied zich reeds een goeden naam verworven door zijne dissertatie over „Assyrisches Beamtentum", opgenomen in de Leipziger Semitistische Studien (V 3, 1910), voorts door een populair overzicht „Keilschriftbriefe" in Der Alte Orient (XII 2, 1911) en door opstellen in onderscheiden tijdschriften.

Het onderhavige prachtwerk is de rijpe vrucht van een langen arbeid, door dr. Klauber op aansporing van prof. Zimmern met noesten vlijt te Londen verricht. Ook met deze editie beweegt zich de Schr. op hetzelfde gebied, waarin hij zich reeds door genoemde geschriften had ingewerkt. De 140 oorkonden in spijkerschrift, hier zorgvuldig nageteekend, overgeschreven, vertaald en verklaard, bevatten brieven en bescheiden uit den bloeitijd van het Assyrische rijk onder de regeering der koningen Asarhaddon en Asurbanipal en zijn alle afkomstig uit de bibliotheek van den laatstgenoemden koning, welke bibliotheek, zooals men weet, te Koejoendjik (Ninive) gevonden en naar het Britsch Museum overgebracht werd.

De hier gepubliceerde teksten zijn in twee groepen verdeeld: „Anfragen an Šamaš" (Nr. 1—101) en „Leberschauberichte" (Nr. 102—140). Beide groepen hebben betrekking op de hepatoscopie, de waarzegging uit de lever.

„Want de koning van Babel zal aan de wegscheiding staan, aan het hoofd van de twee wegen, om waarzegging te gebruiken .... hij zal de *lever* bezien" (Ezechiel 21 : 21). Dat de waarzegging uit de *lever* naast die uit de sterren in het oude Babylonië en Assyrië inderdaad eene zeer groote rol speelde wordt door de spijkerschriftteksten ruimschoots bewezen. De lever was volgens de wereldbeschouwing der Babyloniërs de zetel van de ziel, eene afbeelding in het klein van het geheele lichaam, maar tevens eene afbeelding van het heelal, een microcosmos. Ook het Hebreeuwsch kent voor lever en ziel één woord (*kabēd* en *kabōd*, = babyl. *kabittu*). Is echter elke lever een afbeelding van het lichaam, zoo vond men aanleiding te spreken van een oor, een vinger, een kies enz. van de lever; daar zij tevens als een afbeelding van het heelal beschouwd werd, sprak men van bergen en dalen, van rivieren en straten der lever. Later werden de „lichamelijke" en de „cosmische" terminologie vermengd (Klauber p. XXXIII). Geen schaapslever nu is volkomen gelijk aan de andere. Steunende op dit feit hebben niet pas de Haruspices der classieke oudheid, maar reeds de oude Babyloniërs een geheel stelsel opgebouwd, om op grond der verscheidenheid van deze veronderstelde afbeeldingen der levende en der levenlooze natuur de toekomst te bepalen. Teksten, die op hepatoscopie betrekking hebben, vinden wij van het derde voorchristelijke millennium af tot op den laatsten tijd van het Assyrische rijk toe (p. XXIX v., vergel. p. 177). Ook kleimodellen van schaapslevers, gedeeltelijk met beschrijving der onderdeelen voorzien, worden in het Britsch Museum bewaard (p. XXXI, XXXVII). Al deze teksten waren echter voor ons, aan wie deze gedachtenkring zoo volkomen vreemd is geworden, uiterst moeilijk te begrijpen. De grootste verdienste op dit gebied had Jastrow, die o. m. een der belangrijkste hoofdstukken van zijn standaardwerk „Die Religion Babyloniens und Assyriens" (II 213—415) aan dit onderzoek heeft gewijd. Hier nu heeft Dr. Klauber, voortbouwende op de resultaten van Jastrow en anderen, onze kennis een zeer belangrijken stap vooruit gebracht. Zijn onderzoek der Babylonische „Eingeweideschau" in het inleidend hoofdstuk over de Omina (p. XXVIII—LVI) is van hooge waarde en niemand zal in de toekomst soortgelijke teksten kunnen lezen, zonder dit hoofdstuk nauwkeurig te vergelijken en tevens zijn voordeel te doen met de practische woordenlijst op blz. 168—178, die (terecht gescheiden van de algemeene woordenlijst op blz. 160—167) een gemakkelijk overzicht geeft over de terminologie dezer orakels uit lever en ingewanden.

De eerste van de boven genoemde twee groepen van teksten werd, ten minste voor verreweg het grootste gedeelte, reeds gepubliceerd door Dr. J. A. Knudtzon

Digitized by Google

in zijn 1893 verschenen werk „Assyrische Gebete an den Sonnengott". Dr. Klauber heeft echter dit geheele materiaal opnieuw te Londen doorgewerkt, de teksten van Knudtzon door tal van nieuwe fragmenten aangevuld, diens vertaling en opvatting op talrijke plaatsen verbeterd. Knudtzon's indertijd verdienstelijk boek is door het werk van Klauber verouderd; Knudtzon zelf heeft den Schr. zijne afschriften dezer teksten belangeloos ter beschikking gesteld (Vorwort, p. VIII). — Terecht heeft de Schr. Knudtzon's term „Gebete" vervangen door „Anfragen". Want deze teksten zijn geen gebeden zooals de z.g. *Ikrîb*-teksten, gepubliceerd door Zimmern (Beitr. z. Babylon. Religion Nr. 75—101); het zijn inderdaad vragen, gericht door den priester aan den zonnegod, vragen nl., of een bepaald feit staat te gebeuren, of eene bepaalde onderneming al dan niet zal gelukken. De vraag gaat vooraf, dan volgt het onderzoek van lever en ingewanden, maar zonder mededeeling van den uitslag.

Deze vragen om een goddelijk orakel uit de lever van een offerdier zijn afkomstig uit den tijd van Asarhaddon (681—668 v. Chr.). Zij geven een belangrijken kijk op de geschiedenis van dien tijd. Volken van Arische afkomst bedreigen van uit het Noorden de cultuurlanden van West-Azië. Voor de oorlogen van Asarhaddon met de *Gimirai* (Kimmeriërs) en de *Iškuzai* (Scythen) en verwante volken zijn onze teksten de belangrijkste bron (vergel. p. LVI v.v.). De tekst Nr. 16 (= Knudtzon Nr. 29, bij Klauber door twee nieuwe fragmenten aangevuld) bevat de vraag, of het huwelijk van een dochter van Asarhaddon met Bartatua, den koning der Scythen (wellicht = Πρωτοθυης: Herodotus I 103) de gewenschte vriendschap tusschen beide volken zal helpen vestigen. Nr. 36 staat in verband met een der veldtochten van Asarhaddon tegen Egypte; in Obv. v. 5 wordt, indien Klauber's conjectuur juist is, de naam van Necho (*Nikû*) genoemd. Van geschiedkundig belang is o.a. Nr. 41: de vraag of een tocht van Asarhaddon naar het Westen (*êbir nâri*), met name tegen de stad Askalon, voorspoedig zal zijn.

Tusschen de vraag en de mededeelingen omtrent den toestand der ingewanden van het offerdier staan in de meeste gevallen uitvoerige formules, ingeleid door het woordje *ezib*, die gevallen opnoemen, welke, als zij zich voordeden, den gewenschten uitslag zouden verhinderen. Is *ezib* een imperativus, een permansivus of wellicht de status constructus van een zelfstandig naamwoord? Klauber (p. XV) geeft aan de opvatting als permansivus de voorkeur. Dan ware wellicht de beste vertaling: „daargelaten dat" of „dat zij verre" („God verhoede").

De tweede groep van teksten (Nr. 102—140) wordt door Klauber terecht „Berichte" genoemd. Hier hebben wij de bescheiden der priesters, die echter de aanvraag telkens nog eens letterlijk herhalen. De hier door Klauber gepubliceerde teksten zijn afkomstig uit den tijd van den zoon en opvolger van Asarhaddon, Asurbanipal (668—625 v. Chr.), dus iets jonger dan de teksten der eerste groep.

Deze bescheiden hebben den vorm van brieven, door den priester gericht aan den koning. De priester heet *bêl ṭêmi*, door Klauber vertaald met „Geheimer vortragender Rat"; zoo zal men ook den titel *beʿal ṭeʿem* in 't Arameesch moeten opvatten (b.v. Ezr. 4: 8 v. 17). Het onderzoek van het offerdier staat hier vooraf; de gunstige of ongunstige uitslag wordt meestal opgegeven; dan volgt nog eens de vraag, vaak kleiner en wellicht eerder geschreven dan gene bescheiden (vergel. p. XXIV v.).

Ook deze teksten, vroeger slechts gedeeltelijk en onvolledig gepubliceerd, zijn van geschiedkundig belang. Zij verplaatsen ons in den tijd van den broedertwist tusschen Asurbanipal en Šamaššumukin, den strijd, die de krachten van Assur en Babel ondermijnde en die den weg bereidde aan de Meden en aan de Chaldeën. Nieuw en belangrijk is b.v. tekst Nr. 118.

De geheele uitgave is uitstekend verzorgd.

Geen aanbeveling verdient m. i. de transscriptie der letter *ch* door *h* zonder haakje of punt, evenmin als de aanduiding der z.g. determinatieven niet alleen in de transscriptie, maar ook in de vertaling (vergel. p. XXVI v.). De autographieën (plaat 1—80) zijn flink en duidelijk geschreven, hoewel niet mooi. Dr. Klauber heeft eer van zijn degelijken arbeid; zijn boek zal voor ieder, die op dit gebied werkt, onmisbaar blijken.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Die prosaische Edda im Auszuge nebst **Vǫlsunga-saga und Nornagests-þáttr.** Mit ausführlichem Glossar herausgegeben von **E. Wilken.** Zweite verbesserte Auflage. I: Text. II: Glossar. (Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler. XI. Band). Paderborn, F. Schöningh 1912—1913. (Pr. M. 4 en 6).

Toen de eerste uitgave van Wilken's werk in de jaren 1877—83 verscheen, voorzag zij in een door velen gevoelde behoefte. Want wel waren al deze teksten uitgegeven, maar slechts in Skandinavische uitgaven, die vooral toen voor vele studeerenden in de zuidelijke landen moeilijk toegankelijk waren en ook niet geheel aan hun behoeften voldeden. Thans staan wij er wel eenigszins anders voor. Van de Snorra Edda is niet alleen de Arnamagnaeaansche uitgave voltooid, maar er is ook eene handuitgave van Finnur Jónsson verschenen, vollediger dan de fragmenten in Wilken's tekst; de Vǫlsungasaga is herhaaldelijk uitgegeven, ook in een Duitsche uitgave, met glossarium; alleen de Nornagestsþáttr is na Bugge's uitgave in de Norroene Skrifter niet herdrukt behalve in het werk, dat thans in tweede oplaag verschijnt. Ook de lexicographische hulpmiddelen zijn sedert 1883 sterk toegenomen. Niettemin zal de uitgever met zijn werk zeker een aantal lezers bereiken, die anders met deze teksten of althans met een deel er van niet zoo gemakkelijk zouden kennis maken. Ik denk hier aan de beginners, voor wie het moeilijk is, met groote woordenboeken te werken, en aan hen, die ver van een bibliotheek zitten en geen gelegenheid hebben, de dure boeken te koopen. Ook zijn er onder degenen, die wel wat Oudnoorsch studeeren, nog velen, voor wie, bij gebrek aan kennis van het Deensch, Fritzner's woordenboek een gesloten boek moet blijven. Wat de Vǫlsungasaga betreft, heeft de uitgever bij Ranisch, die ook een tekst met een Duitsch glossarium gaf, op dit oogenblik voor, dat hij Magnus Olsen's nieuwe uitgave, die een reeks verbeteringen op die van Bugge brengt, heeft kunnen gebruiken. En voor het

Digitized by Google

publiek, waarvoor dit werk in de eerste plaats bestemd is, zijn fragmenten uit de Snorra Edda voldoende.

Het boek is met zorg bewerkt. Natuurlijk kan men van den uitgever verschillen in oordeel omtrent de wenschelijke citaten; maar in een werk als dit moest een keuze gedaan worden, en deze is uiteraard subjectief. Ik zal op dit punt dan ook niet ingaan, vooral daar dat, wat gegeven wordt, bruikbaar is, al zal de zelfstandige onderzoeker verder moeten zien. De bestemming voor tamelijk elementair onderwijs blijkt ook ten duidelijkste uit de etymologische opmerkingen van den meest primitieven aard (b.v. dat in *dreki* het latijnsche *draco* zit), die men overal in het glossarium vindt (vgl. ook de aanhoudende verwijzing naar Gotische parallellen). Nieuwe gezichtspunten kan men dan ook hier niet wachten. Niettemin kunnen wij belangstellend uitzien naar de 'Vorbemerkungen', die de uitgever in uitzicht stelt, en waarin hij belooft, zijn critisch standpunt nader toe te lichten. Het is trouwens nog niet de tijd, om het laatste woord over de Snorra Edda te zeggen. Wat wij thans het eerst noodig hebben, zijn afzonderlijke afdrukken van de hoofdhandschriften. Een landgenoot van ons, Dr. W. van Eeden, heeft ons reeds zulk een afdruk van den Trajectinus gegeven; de bestaande uitgave van den Upsaliensis is ook nog voor langen tijd voldoende — alleen maar moeilijk te krijgen; — thans zijn de Regius en de Wormianus aan de beurt.

Amsterdam. R. C. Boer.

V. Michels, Mittelhochdeutsches Elementarbuch. Zweite veränderte Auflage. (Germanische Bibliothek, I. Sammlung, I. Reihe, 7. Band). Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 5.—, geb. M. 6).

De eerste uitgave van dit werk, in 1900 verschenen, werd destijds door Prof. Boer in dit tijdschrift besproken (VIII. p. 289 vlgg.). Verschillende opmerkingen, toen door den recensent gemaakt, blijven ook voor den nieuwen druk van waarde. De „Lesestücke" zijn thans in nog hoogere mate ongemotiveerd. En ofschoon de schrijver getracht heeft door een meer systematische indeeling van zijn stof het gebruik van het werkje te vergemakkelijken, geeft ook deze nieuwe druk aanleiding, de vraag te herhalen, „of niet aan de behoeften van diegenen, voor wie het Mhd. in de eerste plaats een litteratuurtaal is, in een *Elementarbuch* moest zijn tegemoetgekomen, ware het ook maar door een eenigszins gescheiden behandeling van het algemeene en het bijzondere."

De naam „Elementarbuch" is dan ook voor het werk weinig passend, zoowel wegens het vele niet-elementaire, dat het bevat, als ook wegens verschillende elementaire constateeringen, die men niet, of slechts met groote moeite vindt. Dit geldt bepaaldelijk voor de syntaxis. Maar niettemin is Michels' Elementarbuch een verdienstelijk werk, waarvan de waarde door uitbreiding en omwerking nog belangrijk is toegenomen. Inderdaad is deze tweede uitgave, waarin de schrijver de resultaten van een dozijn jaren van eigen ervaring en van ijverige kennisneming van den arbeid van anderen heeft verwerkt, in vele opzichten een geheel nieuw boek geworden, waardoor een eenigszins uitvoerige bespreking, die zich uiteraard in het bijzonder op de wijzigingen en aanvullingen zal richten, gemotiveerd moge zijn.

Naar twee richtingen heeft de schrijver zijn gebied van observatie uitgebreid. In den eersten druk verstond hij onder mhd. „die Sprache Ober-und Mitteldeutschlands in der Zeit von der Mitte des 12. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts"; thans rekent hij er den tijd van het midden der 11e tot het midden der 12e eeuw bij en wenscht daarvoor den naam „früh-mittelhochdeutsch'" ingang te doen vinden: „Wir rechnen die Zeit vor 1050 zur althochdeutschen Periode, die nach 1350 zur neuhochdeutschen; die Sprache des Jahrhunderts zwischen 1050—1150 bezeichnen wir als *früh-mittelhochdeutsch*." Op dezelfde plaats stond in de eerste uitgave: „Wir rechnen die Zeit vor 1150 zur althochdeutschen Periode, die von 1350 bis 1600 als *frühneuhochdeutsche* oder Übergangsperiode." Deze vroegere formuleering wees op een indeeling in *vier* taalperioden; de nieuwe formuleering onderscheidt *drie* tijdvakken, wat geen verbetering beteekent, of geeft daarvoor een indeeling in *vijf* perioden (ohd., „frmhd.", mhd., „frnhd.", nhd.), die m.i. verwerpelijk is. Immers de verhouding van het „frnhd." tegenover het mhd. en nhd. is een geheel andere — ik herinner slechts aan het vocalisme en aan de verbaalflexie — dan die van het „frmhd." tegenover het ohd. en mhd. De verplaatsing van de begingrens van het mhd. echter is zeker een verbetering: zoowel uit taalkundig oogpunt (de volle eindvocalen, mits kort, waren immers reeds vóór 1100 gereduceerd, Behaghel, Grundriss² § 30) als vooral ook om daardoor een gewenscht samenvallen van taal- en literatuurperioden (Vogt, Grundriss² § 1) te verkrijgen.

Niet alleen chronologisch, ook geographisch heeft Michels zijn observatiegebied uitgebreid; hij sluit thans niet meer het rip.-frank. uit, wat in den eersten druk ten opzichte van andere middelduitsche dialecten een vrij willekeurigen indruk maakte. De noordgrens van zijn gebied is thans de bekende lijn Aken — Düsseldorf — Solingen — Olpe — Rothaargebergte — Winterberg — Berleburg — Münden — Heiligenstadt — Worbis — Sachsa. Ook deze uitbreiding van gebied is een verbetering: het omvat thans alle dialecten, die aan de verschuiving van oergermaansche tenues tot affricaten of spiranten hebben deelgenomen.

Wat deze dubbele uitbreiding van het taalgebied, dat Michels beschrijft, beteekent, blijkt het duidelijkst uit zijn te waardeeren lijst van „Quellen des Mittelhochdeutschen," waarin thans ook het Annolied, Lamprecht's Alexander, König Rother, Herzog Ernst, Hartmann's Rede vom Glauben, de Deutsch-Ordens-Dichtung, Reinhart Fuchs, Alpharts Tod, Frau Ava en Heinrich von Melk, de Kaiserchronik en verschillende proza- en poëzie-behandelingen van geestelijke stoffen genoemd worden.

Michels heeft niet alleen zijn gebied van observatie uitgebreid, hij heeft ook zijn indeeling van het gebied in aansluiting aan de nieuwere onderzoekingen op het gebied van dialectstudie, speciaal Wenker's thans voltooiden „Sprachatlas," Wrede's „Dialektgeographie", de publicatie's in het „Zeitschrift für hochdeutsche (resp. deutsche) Mundarten," gewijzigd, hoofdzakelijk in dier

Digitized by Google

voege, dat hij het oost- en zuidfrankisch, dat hij vroeger met het alemannisch samenvoegde en als „alemannisch-fränkische" dialectgroep in „nieder-alemannisch," „hochalemannisch," „ost- und südfränkisch" en „schwäbisch" onderscheidde, thans tot het middelduitsch rekent, dat door deze verschuiving eenerzijds en de toevoeging van het ripuarisch anderzijds thans in vier dialectgroepen uiteenvalt: „ripuarisch" „moselfränkisch," „rheinfränkisch" en „süd- und ostfränkisch." Het alemannisch, thans meer juist als „alemannisch-schwäbisch" aangeduid, omvat na de verschuiving van het „ost- und südfränkisch" de drie vrij zelfstandig naast elkander staande dialecten: „niederalemannisch," „hochalemannisch" en „schwäbisch." Het beiersch wordt thans nauwkeuriger in „nordbairisch," „mittelbairisch" en „südbairisch" onderscheiden.

De aandacht, die de schrijver aan de afwijkende taalverschijnselen in verschillende dialecten wijdde, bepaalde reeds in den eersten druk in hoofdzaak de waarde van het werk in wetenschappelijk opzicht; door in dezen druk zijn mededeelingen dienaangaande uit te breiden en aan te vullen en ook door menige constateering te herzien en te verbeteren — zoo in § 185 Anm. 5 de opvallende vergissing met de pers. vnwd. *ez* en *enk* in het beiersch — heeft Michels dezen tweeden druk gemaakt tot een werk, dat voor dialectstudie een uitstekenden grondslag oplevert en door verwijzingen naar speciale werken en verhandelingen ook bibliographisch goede diensten kan bewijzen. Nauwkeurig en duidelijk worden de afwijkingen der verschillende dialecten en dialectgroepen — in den regel afwijkende verschijnselen ten opzichte van het consonantisme, soms ook ten opzichte van den woordenschat — aangegeven, zoo scherp mogelijk worden de dialectgrenzen aangeduid. Het gedeelte, waarvoor deze dialectstudie de grootste beteekenis heeft, de klankleer, is dan ook m.i. het zwaartepunt van het werk; „Wortlehre" en „Satzlehre," hoewel volledig omgewerkt, staan ook thans nog niet op de hoogte van de „Lautlehre." Te betreuren is het, dat de schrijver twee hoofdstukken, waarin veel oorspronkelijks voorkwam, over de *quantiteit der lettergrepen* en over het *accent*, heeft weggelaten. Ik begrijp, dat deze twee hoofdstukken den auteur niet bevredigden: de tijd was toen, en is ook thans nog niet gekomen, dat men een accent- en quantiteitsleer van het mhd. kan opzetten, zooals Michels dat — betrekkelijk zoo los van de metriek — heeft trachten te doen; maar toch ligt het voor de hand, dat de uit metrische en niet-rhythmische constateeringen zorgvuldig af te leiden quantiteitsverschijnselen als bouwstoffen voor een onder de „Lautlehre" ressorteerende accent- en quantiteitsleer van het middelhoogduitsch in het algemeen in een boek als dat van Michels thuisbehooren. Hoe meer men er zich van doordringt, dat voor den germanist ook met betrekking tot de middelhoogduitsche dialecten de spreektaal hoofddoel van zijn taalkundige studie moet zijn, hoe minder men de studie van de accentverschijnselen zal mogen verwaarloozen.

Wat de rangschikking van zijn stof betreft, is het den schrijver, voor de klankleer althans, gelukt, „eine grössere Übersichtlichkeit," waarnaar hij blijkens het voorbericht heeft gestreefd, te verkrijgen: hij heeft de verschillende hoofdstukken over het vocalisme en die over het consonantisme samengevoegd, zoodat hij thans in tweemaal vier hoofdstukken *uitspraak, voor-ontwikkeling, wisseling* en *na-ontwikkeling* resp. van *klinkers* en *medeklinkers* behandelt. Hoe systematisch deze indeeling, vooral tegenover die van den eersten druk, ook is, toch schijnt mij, dat een korte, zuiver-practische inleiding over orthographie en uitspraak, zooals Paul in zijn mhd. grammatica geeft, aan den beginner — voor wien toch het Elementarbuch, ook blijkens het nieuwe voorbericht, mede bestemd is — onmiskenbaar gemak aanbiedt.

Ingrijpender verschuivingen ten dienste van een „grössere Übersichtlichkeit" hebben op het gebied van woord- en zinsleer plaatsgegrepen. Toch is het den schrijver niet overal gelukt, zijn stof op bevredigende wijze te systematiseeren. Op enkele punten zij het mij vergund te wijzen. Weinig practisch is de behandeling van de naamvallen; over den genitief bij voorbeeld vindt men iets in het hoofdstuk „Präposition und Kasus," „Substantiv mit Substantiv," „Substantiv mit Infinitiv," „Adjektiv oder Adverbium als Mittelpunkt einer Gruppe," „Kasus regiert vom Verbum." Onlogisch is dit niet: het is het natuurlijk gevolg van Michels' — theoretisch te rechtvaardigen — indeeling; maar voor den gebruiker, die zich naar aanleiding van een tekst over een lastige en voor het mhd. dikwerf typische genitiefconstructie wenscht te oriënteeren, is een zoo constructieve dispositie zoowel tijdroovend, wat het opzoeken, als verwarrend, wat het bestudeeren betreft; juist voor hen, die door het voortdurend occasioneel gebruik van een grammatica in de eigenaardige structuur van een dialect willen doordringen, zijn practische samenvoegingen van de opvallende verschijnselen gewenscht. Hoe vruchtbaar zijn in dit opzicht de kleine verhandelingen, die Paul, zonder gesloten systeem van syntaxis, in zijn „Mittelhochdeutsche Grammatik" samenstelt, in het bijzonder hoofdstukken als bij voorbeeld *Verneinung* — het zoo typische gebruik van de mhd. negatie is door Michels al te zeer en passant behandeld —, *Ersparung* — waar moet de gebruiker bij Michels bijv. naar constructie's ἀπὸ κοινοῦ zoeken —, *Satzverschlingung* en *Mischung verschiedener Constructionen*. Intusschen zou het onbillijk zijn, niet te constateeren, dat Michels een gebrek van Paul vermijdt: hij geeft van zijn „Belegstellen" altijd door nauwkeurige aanduiding rekenschap. — Een ander voorbeeld van onpractische organisatie vindt men in de eerste regels van pag. 153 en 155. Zeer juist zegt schr. op eerstgenoemde bladzijde: „Bei Superlativen ohne Artikel ist im Mhd. *auch die schwache Form* noch gebräuchlich" en geeft dan het bekende voorbeeld uit Walther: (der) „manne beste" naast „manne boestem". Twee bladzijden verder volgt dan de vage omschrijving: „Der Komparativ flektiert nach schwacher Deklination; der Superlativ kann im Mhd. (anders als im Ahd.) *auch stark* flektiert werden." Voor den superlatief, waar de schrijver zich thans op het standpunt van *taalontwikkeling* plaatst, terwijl hij even te voren hetzelfde verschijnsel van het standpunt van *taalgebruik* behandelde, is deze mededeeling verbijsterend, voor den comparatief is de constateering onjuist. Ook de comparatief wordt in het mhd. reeds herhaaldelijk sterk verbogen, wat te meer

Digitized by Google

voor de hand ligt, daar sterke vormen reeds uit de achtste en negende eeuw dateeren, o. a. Otfrid II, 6, 45: „zi beziremo thinge." Zoo: Tristan 1749 vlgg. „Owê der ougenweide,/ dâ man nâch leidem leide/ mit leiderem leide/ siht leider ougenweide!" Eveneens: Iwein 4206: „ze hôherm werde" (volgens hss. BEDbflz, ook a en c); eveneens Iwein 5642: „ich wânde mich nieten/ groezers liebes mit dir" (volgens hss. AJc). Het is opvallend, dat ook Paul, die § 226 sub 8 regel en voorbeelden voor den superlatief geeft, het verschijnsel voor den comparatief, waaraan reeds Grimm zijn aandacht schonk (Deutsche Grammatik, Bd. IV, Göttingen 1837, pag. 520; vgl. ook Braune, Ahd. Gr.[4], pag. 218), niet behandelt. — Nog een derde voorbeeld moge ter adstructie van mijn bezwaren tegen Michels' indeeling van de stof dienen. Het is zeker niet aanbevelenswaardig, de leer van den conjunctief voor de helft bij de woordleer — conjunctief in hoofdzinnen —, voor de helft bij de zinsleer in te deelen. Bij de behandeling van de tweede helft, den conjunctief in afhankelijke zinnen, gaat Michels niet meer van de door Behaghel (Literaturblatt XXI Sp. 204) afgekeurde bewering uit: „Der Konjunktiv steht in abhängigen Sätzen in derselben Verwendung wie im Hauptsatz," maar verdeelt zijn stof, zonder eenig oriënteerend woord, over de twee verrassende hoofdstukken: „I. Konjunktiv im Satzgefüge" en „II. Consecutio temporum." Dat dit inderdaad geen verdeeling is, blijkt uit den aanhef van § 286. Doelmatiger zou het geweest zijn, het voor het mhd. zoo belangrijke principe van de consecutio temporum als hoofdregel voorop te stellen. — Deze en dergelijke bezwaren, waaraan niemand ontkomt, die, gesteund op theoretische overwegingen, een bevredigend systeem van syntaxis tracht te ontwerpen — voor een grammatica van eigen taal, die bekende feiten rubriceert, zeker meer aan te bevelen dan voor een grammatica, die in de eerste plaats ten doel heeft, kennis mede te deelen — zouden gedeeltelijk te ondervangen zijn door een betrouwbaar „Sachregister." Michels geeft thans uitsluitend een te waardeeren en behoudens enkele uitzonderingen (brût, val, gollier, jehen, sus, topel) met gewenschte nauwkeurigheid bewerkt „Wörterverzeichnis."

Hoewel het werk, indien er aan bovenstaande bezwaren werd tegemoetgekomen, zeker voor het gebruik practischer zou worden gemaakt, verdient het ook in zijn tegenwoordigen vorm een woord van krachtige aanbeveling; met groote nauwgezetheid heeft de schrijver kennis genomen van wat er sinds den eersten druk op het gebied van mhd. grammatica is verschenen, zorgvuldig heeft hij onjuistheden in den eersten druk (o. a. § 26 êrze, § 97 hêroro, § 123 töuwen, § 244 leide) verbeterd, enkele twijfelachtige verklaringen (o. a. § 225 Anm. 4 tete met gesloten e) heeft hij gewijzigd of weggelaten, zoodat niet alleen de „Übersichtlichkeit," waarnaar de schrijver streefde, is toegenomen, maar in hoogere mate nog de „Reichhaltigkeit" en „Zuverlässigkeit."

Een paar opmerkingen van specialen aard, die in dit oordeel geen wijziging brengen, mogen deze bespreking besluiten. De iu-Umlaut (§ 177, sub 3) komt niet alleen in het alem.-frank., maar ook in het beiersch voor: *érheftiu, endriu, elliu*; vgl. Schatz, Altbairische Grammatik, p. 39. — Over de ontwikkeling van het perfectum in het mhd. zou iets meer gezegd dienen te worden dan wat § 205 Anm. 2 wordt medegedeeld; „die fehlenden Participia" zijn natuurlijk meer symptoom dân oorzaak voor „geringe Neigung zur Verwendung dieser Umschreibung." — De uitgang *ent* dringt niet alleen in den conjunctief, in het praeteritum en in den eersten persoon pluralis door, maar ook in den infinitief, wat van groot belang is voor de ontwikkeling van het Duitsche gerundivum; vgl. Behaghel, Grundriss § 336. — Naast § 248 „Subjektlose Sätze" zou ook een paragraaf „Prädikatlose Sätze" — constructie's als „sam mir got der guote" en dgl. — op haar plaats zijn. — In het danslied van Nîthart „Ez meiet hiuwer aber als ê" (Haupt 8,3; Keinz 8,32) is de regel „diu wiege var verwâzen" geen voorbeeld van *varn* met den infinitief (§ 267); *verwâzen* is participium.

Amsterdam. J. H. Scholte.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. 6. Binds 1. Hefte. **Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel. 1913.**

Dit is het eerste gedeelte van het beloofde „Kommentarbind" op den eersten bundel der *Danske Viser fra Adelsviseböger og Flyveblade* 1530—1630, waarvan in *Museum* XX, 176 vlg. eene aankondiging voorkomt. Het bevat: de aanwijzing der origineele teksten, in handschrift of in druk, van 32 der 36 in *Bind* I. uitgegeven gedichten; de vermelding van vroegere publicatie, zoo die heeft plaats gehad, waar en door wien; de opgaaf van andere lezingen; van in de teksten aangebrachte verbeteringen enz. Historische toelichtingen maken het mogelijk vele der *Viser* naar inhoud en bedoeling beter te verstaan.

Leiden. A. Beets.

M. Grammont, Le vers français. — Ses moyens d'expression. Son harmonie. (Collection linguistique publ. p. l. Soc. de Linguistique de Paris, 5). 2e édition refondue et augmentée. **Paris, Champion. 1913. (Pr. fr. 12.50).**

Met zorg, streng wetenschappelik en tevens onderhoudend, heeft professor Grammont zijn onderwerp behandeld: de kunst in de Franse versifikatie (zie *Mus.* XII kol. 423).

Vond ik in het tweede en derde gedeelte betrekkelik weinig gewijzigd, het eerste gedeelte (*Le rythme considéré comme moyen d'expression*) heeft talrijke, ingrijpende veranderingen ondergaan. Alleen de voornaamste verbeteringen kan ik hier vermelden.

Geheel nieuw is het tweede hoofdstuk (*Le rejet*), een verhandeling over alle mogelike soorten van enjambementen. Terloops merk ik op, dat de schrijver, groot bewonderaar van de verskunst van Victor Hugo, het bekende, vaak gelaakte enjambement in *Hernani*:

C'est bien à l'escalier
(*Dérobé*,

volkomen gemotiveerd acht. Als laatste argument voert hij nog dit aan: „V. Hugo était trop artiste pour sacrifier la facture d'un vers à des questions de polémique..." (p. 39).

Digitized by Google

Een biezondere aandacht schenkt hij de alexandrijnen met „rejet à l'hémistiche", omdat deze zoveel overeenkomst vertonen met de trimeter. Daarom kon dit vers, dat V. Hugo zo meesterlik wist te hanteren, duideliker en beknopter in het volgende hoofdstuk besproken worden. Over de „trimeters van Racine," die geen trimeters zijn, is hij nu ook dadelik uitgepraat. Daarentegen houdt hij zich langer op bij de pentameter en de hexameter. Merkwaardig zijn de verzen, die zowel trimeter als hexameter zijn: „Ce sont des trimètres par la syntaxe et des hexamètres par le rythme." (p 81).

In het vierde hoofdstuk (*La variété du mouvement rythmique*), dat evenals het tweede geheel nieuw is, bewijst de schrijver met behulp van de experimentale fonetiek, dat het ritme in de gewone alexandrijnen, de tetrameters, volstrekt niet zo eentonig is als men wel hoort beweren; het is integendeel zeer afwisselend. Tot dusver heeft men echter te weinig gelet op de medeklinkers, die door het ritme aanzienlik in lengte en intensiteit kunnen toenemen. „Cette augmentation de durée et d'intensité des consonnes, à laquelle il ne semble pas qu'on ait pris garde jusqu'à présent, a une importance de premier ordre dans notre versification. C'est elle qui joue le principal rôle dans la constitution du rythme de certains hémistiches." (p. 94). In dit verband bespreekt hij ook het ritmies aksent, dat geen eigenlik aksent is, maar „une augmentation de durée" (p. 100). Men neme bijvoorbeeld het vers van Hugo

Une reine n'est *pas* reine sans la beauté,

waar alleen de a van *pas* reeds viermaal zo lang wordt aangehouden als in proza.

Men mag uit deze bladzijden besluiten, dat het in het Franse vers in de eerste plaats aankomt op de lengte der syllaben. Maar dan, zou ik denken, kan men ook zoals b.v. Passy beweert (*Petite phonétique comparée* p. 41) in poëzie sommige stomme e's weglaten en toch het ritme behouden. De schrijver blijft evenwel aan zijn vroeger oordeel vasthouden. Iedere e, meent hij, die de dichter meetelt, dient men uit te spreken, „sans quoi les vers deviennent faux." (p. 235).

Het is jammer, dat ook in deze druk nagenoeg geen voorbeelden zijn aan te wijzen, ontleend aan bekende moderne dichters. Al zijn de meesten hunner teruggekeerd tot de vroegere, klassieke versvormen, zij hebben zich enige vrijheden voorbehouden, die het vers van de toekomst aankondigen.

Niet altijd heeft de heer Grammont voldoende rekening gehouden met de geschiedenis en evolutie van het Franse vers. Niets voorzeker verhindert hem, om b.v. een fabel van La Fontaine, een meditatie van Lamartine en een gedicht van de Régnier naast elkaar te leggen en met elkaar te vergelijken; maar men kan immers niet, zonder onbillik te worden, zulke uit zo verschillende tijden en scholen daterende verzen beoordelen naar eenzelfde maatstaf? Dit is mijn enige ernstige kritiek op een werk, waarin zeer veel te prijzen valt.

Cornjum (*Friesl.*) C. Kramer.

J. C. P. Smits, De geschiedschrijver Herodianus en zijn bronnen. Een poging tot analyse van zijn werk. Leiden, E. J. Brill. 1913.

„Quellenuntersuchungen", bij onze Duitsche naburen zeer in trek, staan tot dusver bij onze landgenooten minder in de gunst. Daar zij echter voor den historicus het onontbeerlijke vóór-onderzoek vormen en onmisbaar zijn als fundament van het geschiedverhaal, mogen wij ons verheugen, dat de schrijver der bovengenoemde verhandeling, door het bewerken zijner in 1908 verschenen dissertatie „De fontibus e quibus res ab Heliogabalo et Alexandro Severo gestae colliguntur" geen vreemdeling meer op dit gebied, zijne studiën in deze richting heeft voortgezet.

Van den geschiedschrijver, aan wien hij thans zijne krachten heeft gewijd, is door één der beste kenners, L. Mendelssohn, gezegd, dat hij „callide officinam suam occultavit", en er zijn dan ook over de bronnen van Herodianus reeds de meest uiteenloopende oordeelvellingen uitgesproken. Is het nu aan Dr. Smits gelukt, het raadsel voorgoed op te lossen? Die vraag zou ik, al breng ik hulde aan zijne scherpzinnigheid en al ga ik ook op tenminste één belangrijk punt met hem mee, niet bevestigend durven beantwoorden. De oorzaak, waarom de poging van Dr. Smits mijns inziens niet volkomen is geslaagd, is tweeledig; deels ligt zij in den aard van het vraagstuk zelf, deels in de wijze, waarop hij het aanpakt. Vooreerst hangt de quaestie van de bronnen van Herodianus ten nauwste samen met die van de bronnen van Cassius Dio en der Historia Augusta. Een onderzoek daarnaar belooft de schrijver wel voor *later*, maar hij volstaat *hier* met een niet nader geadstrueerd overzicht zijner meening (blz. 37 vlg.); voor wie nu zijne opvattingen betreffende die beide geschiedwerken niet deelt, verliest veel, van wat hij over Herodianus beweert, bewijzende kracht. Mijn tweede bezwaar, dat tegen de gevolgde arbeidswijze, is, dat Dr. Smits, hoewel soms zeer breedvoerig, toch op betrekkelijk *weinig* plaatsen van Herodianus, die hij dan met Dio of de Historia Augusta vergelijkt, zijn betoog bouwt. Het ligt buiten de bedoeling zijner verhandeling, zegt hij blz. 33, „de genesis van Herodianus' boek in alle bijzonderheden na te gaan", en het zou bovendien de vraag zijn, of dit „van historisch, of zelfs van litterarisch, standpunt gewichtige resultaten belooft." Ik zou meenen, dat eene monographie over de bronnen van een geschiedwerk er juist hare waarde aan ontleent, indien de wording van dat werk in zooveel mogelijk *alle* bijzonderheden wordt verklaard. Is dit niet het geval, dan blijft het resultaat steeds onzeker.

Wat is dan de hoofdzakelijke inhoud van Smits' boek? Op zijne Inleiding (kritiek der litteratuur, blz. 1—15) en de korte eerste twee hoofdstukken (I. Herodianus' persoon en levensomstandigheden, blz. 16—18; II. Zijn werk, wanneer hij het schreef en voor wie hij het bestemde, blz. 19—22) zal ik niet nader ingaan. Alleen wil ik opmerken, dat Dr. Smits m. i. het werk van zijn voorganger Fuchs zeer onbillijk beoordeelt. Fuchs heeft in een paar artikelen in de Wiener Studien van 1895 en 1896, op het voetspoor van J. J. Müller, een onderzoek ingesteld naar de werkwijze van Herodianus, zonder zich te

Digitized by Google

bekommeren om diens bronnen. Hij vond daarbij dat Herodianus herhaaldelijk te werk gaat volgens een bepaald schema, bij verwandte onderwerpen eene gelijksoortige dispositie — men zou haast zeggen: dezelfde kunstmiddelen — gebruikt en dan zelfs vaak dezelfde uitdrukkingen bezigt. Nu wil ik Dr. Smits gaarne toegeven, dat Fuchs overdrijft, maar in de kern van de zaak heeft hij gelijk. Herodianus is in de eerste plaats rhetor, eerst daarna geschiedschrijver: het komt hem, ook volgens het oordeel van Dr. Smits, op den vorm, niet op den inhoud aan. Het is dus bij hem, meer nog dan bij anderen, noodig, om, zooals Fuchs het uitdrukt, „den Autor aus seinen eigenen Worten zu beurtheilen, aus der Art der Darstellung und der Anlage des Werkes überhaupt"; eerst met de kennis daarvan gewapend kunnen wij het onderzoek naar zijne bronnen terhand nemen. Ik kan derhalve het oordeel van Dr. Smits, dat Fuchs' werk „een grooten achteruitgang beteekent" (blz. 13), niet onderschrijven. Ik houd het daarentegen, ondanks zijne gebreken, voor een nuttig vóór-onderzoek.

In het derde hoofdstuk, het belangrijkste en uitgebreidste (blz. 22—104), stelt de schrijver de vraag, hoe men zich heeft voor te stellen, dat Herodianus zijn werk geschreven heeft. Na over een paar excursies, die Herodianus in zijn geschiedverhaal heeft ingelascht, te hebben uitgeweid, bespreekt hij eerst diens verhouding tot Dio, eene moeilijke quaestie, waarover door geleerden van naam zeer verschillend is geoordeeld. Het laatst was zij behandeld door E. Baaz in eene in 1909 verschenen Berlijnsche dissertatie De Herodiani fontibus et auctoritate. Baaz kwam daarin tot de conclusie, dat Herodianus en Dio uit eene gemeenschappelijke bron putten, maar dat Herodianus Dio zelven niet heeft gekend. Het gebruik eener gemeenschappelijke bron stemt Dr. Smits toe, maar, in tegenstelling met Baaz, meent hij het bewijs te kunnen leveren, dat Herodianus wèl Dio gekend heeft, al heeft hij hem ook niet als bron ten grondslag gelegd: „een schrijver op uitgebreide schaal *als bron gebruiken* en hem *kennen* zijn twee zeer verschillende dingen", zegt hij blz. 35 terecht. Nu zijn m. i. de gronden, die Dr. Smits er voor aanvoert, dat Herodianus Dio zou gekend hebben, niet alle concluant. Waar hij b.v. beweert, dat de beschrijving eener begrafenisplechtigheid van eenen vergoddelijkten keizer, door Herodianus IV 2 aan de vermelding der begrafenis van Severus vastgeknoopt, onder den invloed zou staan van het verhaal der begrafenis van Pertinax bij Dio 74, 4.5, kan hiertegen worden aangevoerd, dat Herodianus bij de beschrijving der ceremonie op verscheiden punten uitvoeriger is dan Dio. Toch geloof ik, dat Dr. Smits in dezen gelijk heeft en Herodianus Dio heeft gekend. Immers, zooals ik hoop binnenkort op eene andere plaats breeder aan te toonen, het verhaal bij Herodianus I 17 van de vermoording van Commodus staat m. i. onder den invloed van dat van de vermoording van Domitianus bij Dio 67, 15 (onjuist acht ik de opvattingen van Heer, Der historische Wert der vita Commodi blz. 113 vlg, en Baaz a. w. blz. 59); het verhaal bij Herodianus IV 9 van Caracalla's optreden tegen de bewoners van Alexandrië staat onder invloed van dat bij Dio 77, 13, 5 van het optreden van denzelfden keizer tegen de Alamannen (ten onrechte meent Bang, Hermes 41, 1906, blz. 623 vlgg., en hem volgend Baaz blz. 50, dat in deze plaats van Dio — het is een excerpt uit de reeks περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας — niet over de Alamannen gesproken wordt en het excerpt dus verplaatst moet worden); Herodianus II 3, 3 staat onder invloed van Dio 73, 3, 3 (onjuist is het oordeel over deze Dio-plaats van Baaz blz. 58). We hebben hier dus voorbeelden, dat Herodianus datgene, wat hij aan Dio ontleent, te pas brengt bij de beschrijving van *andere* gebeurtenissen, eene eigenaardige wijze van plagiaat, dat toch wel met *bewustheid* moet zijn gepleegd. Ik geloof dus met Smits blz. 44/45 aan een streven van Herodianus, om „wat hij elders gevonden had, onherkenbaar te maken door omwerking". De oorzaak van deze neiging ligt in Herodianus' rhetor zijn: eene mooie beschrijving wil hij zich niet laten ontglippen, en om nu niet in klakkeloos overschrijven te vervallen, geeft hij haar bij eene andere gelegenheid dan waar zij hoorde.

Ga ik dus tot zoover met Dr. Smits mee, met zijne verdere uiteenzettingen kan ik slechts zeer ten deele instemmen. Hij verdeelt het werk van Herodianus, wat de bronnen betreft, in twee stukken, waarvan het eerste loopt tot in den aanvang der regeering van Severus Alexander. In dit eerste stuk — over het tweede straks — zou Herodianus er zich toe bepaald hebben, de biografieën van Marius Maximus na te schrijven en min of meer pasklaar te maken voor zijn doel. In de, met het genoemde eerste stuk van Herodianus' werk correspondeerende, levens der Historia Augusta zou Marius Maximus in excerpt bewaard zijn, en hij zou voor deze periode ook de hoofdbron zijn voor Dio. Deze beweeringen heeft Dr. Smits niet bewezen, en slechts een klein gedeelte ervan kan m. i., mits anders geformuleerd, den toets der critiek doorstaan. In dit gedeelte van zijn boek komen nmlk. de beide in den aanvang dezer bespreking genoemde grondfouten ervan duidelijk aan het licht. Uitstekend is dat ook de Historia Augusta in het geding betrokken wordt en terecht rekent Dr. Smits het Baaz als eene fout aan, dat deze zich hiervan met enkele woorden afmaakt, maar ook hijzelf gaat niet diep genoeg op het vraagstuk in. Zelf zegt hij, blz. 37: „de kwesties, die Herodianus, het overeenkomstige stuk van Dio's werk en de Historia Augusta ons voorleggen, schijnen me zoo met elkaar verweven te zijn, dat een beschouwing van ieder dezer werken afzonderlijk tot geen bevredigende oplossing leiden kan." Waarom dan het beproefd? Over geen geschiedbron wellicht loopen de meeningen zoo uiteen als over de Historia Augusta, en dat Dr. Smits met het summiere overzicht zijner opvattingen in dezen, blz. 38/39, iemand, die ze niet reeds deelt, zal hebben overtuigd, zal hij zelf niet meenen. Hij had dus m. i. zijne verhandeling over Herodianus moeten laten liggen, tot hij haar tegelijk met zijne beschouwingen over de Historia Augusta had kunnen uitgeven. *Dan* zouden beide elkaar hebben kunnen aanvullen en steunen. Nu bepaalt hij, om de afhankelijkheid van Herodianus van de bron der Historia Augusta te bewijzen, er zich toe, eenige plaatsen met elkaar te vergelijken (blz. 39- 44

Digitized by Google

en 54—59; wat blz. 44—54 over Herodianus' werkwijze gezegd wordt, bewijst niets voor de bronnen en is bovendien alles aan vroegeren, in het bijzonder aan Fuchs, ontleend). Over verscheidene van de door Dr. Smits genoemde plaatsen van vergelijking laat zich twisten, zoo staat bv. het oordeel van Heer a. w. blz. 45 over de verhouding van Herod. I 8, 5 tot vita Commodi 4, 2 lijnrecht tegenover dat van Dr. Smits blz. 54 vlgg. Maar al zou deze laatste inderdaad bewezen hebben, dat op alle door hem vergeleken plaatsen Herodianus van de bron der Historia Augusta afhankelijk is, dan blijft het bezwaar onverzwakt, dat ik boven als de tweede grondfout van zijn boek noemde; hij doet nmlk. slechts hier en daar een greep. Zeker, er is op verscheidene plaatsen overeenkomst tusschen Herodianus, de Historia Augusta en Dio, maar Dr. Smits weet zelf het best, dat er op vele plaatsen ook groot verschil bestaat tusschen deze drie of tusschen één van hen éénerzijds en de beide anderen anderzijds. De door hem vergeleken plaatsen leveren hem niet een fundament, breed en zwaar genoeg om de door hem omtrent de onderlinge verhouding dier drie geschiedwerken opgebouwde algemeene hypothese te dragen. Daartoe zou hij door een systematisch en gedétailleerd onderzoek van het geheele deze quaesties rakende materiaal hebben moeten bewijzen: 1. dat de hier in aanmerking komende vitae der Historia Augusta in hoofdzaak een excerpt zijn uit Marius Maximus (dezen noemt hij herhaaldelijk uitdrukkelijk, al laat hij ook blz. 59 in dubio, of de naam van de hoofdbron der Historia Augusta een andere was), 2. dat Dio, na aftrek van hetgeen men hem persoonlijk mag toeschrijven, eveneens voornamelijk teruggaat op Marius Maximus, 3. dat het eerste gedeelte van Herodianus een pasklaar gemaakte Marius Maximus is. Met belangstelling wacht ik af, of Dr. Smits in zijn aangekondigd werk het bewijs voor dit alles zal kunnen leveren; ik voor mij betwijfel het.

Met wat ik boven als gedeeltelijke waarheid in zijne beweeringen erkende, bedoel ik dit. Ook m. i. zijn er plaatsen — ik heb hier andere op het oog dan de door Dr. Smits aangehaalde —, die er op wijzen, dat Herodianus het verhaal van sommige gebeurtenissen gekend heeft in den vorm, dien de Historia Augusta ervan geeft, en die dus in eene harer bronnen moet zijn voorgekomen. Dien vorm heeft hij dan m. i. soms gecontamineerd met wat hij in een ander geschiedwerk, nmlk. in Dio, aantrof. Dit wettigt ons hoogstens tot de conclusie, dat Herodianus waarschijnlijk eene der bronnen van de Historia Augusta heeft *gekend*, wat heel iets anders is dan dat hij dezelfde *hoofdbron* zou hebben *gevolgd*.

Deze bespreking is reeds te lang geworden. Over de rest van het boek van Dr. Smits wil ik dus kort zijn, en dat is mogelijk, omdat ik mij daarmede over 't algemeen weer beter vereenigen kan. Voor de tweede helft van Herodianus' werk, die hij VI 2 laat beginnen, neemt hij ééne bron aan, die een beslist militair karakter droeg. Dat dit stuk, speciaal de beschrijving der mislukte belegering van Aquileja, veel hooger staat dan het voorgaande, was ook reeds vroeger opgemerkt; terecht m. i. neemt Dr. Smits hier een werk van een hooggeplaatst militair als bron aan. Maar is nu het geheele slot van Herodianus uit dezen militair geput? Volgens Dr. Smits treedt in een stuk van boek VII Herodianus zelf weer meer naar voren; ik zou vermoeden, dat dit op nog meer plaatsen het geval is. Beslist onjuist acht ik de opmerking over het centrifugale karakter der militaire bron.

Het slot van Dr. Smits' werk vormt een korte beschouwing over de waarde van Herodianus als historiebron. Dat ik het met hem eens ben, waar hij deze zeer laag stelt, behoeft na het bovenstaande geen betoog.

Groningen. A. G. Roos.

Quelques pièces relatives à la vie de Louis I, duc d'Orléans, et de Valentine Visconti, sa femme, publiées par **F. M. Graves.** Paris, Champion. 1913. (Pr. fr. 7.50).

Terwijl men in Nederland al zeer tevreden mag zijn met in de „Historische Bibliotheek" één stelselmatige vervolguitgave te bezitten, tellen de ons omringende landen er voor elk tijdvak haast afzonderlijke, meest keurig gegroepeerd. Het boek, waarvan ik den titel boven deze bespreking schreef, vormt deel negentien eener „Bibliothèque du XVe Siècle" en bij het verschijnen wordt reeds een twintigste deel als ter perse aangekondigd. De eerste der uitgaven is van 1905. Dat beteekent gemiddeld twee of drie deelen 's jaars. Zou er ook kaf onder zooveel koren schuilen? Rijpe, zware korrels werden zeker meegeoogst, wanneer men ziet, hoe hier de „Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle" van Ch. Petit-Dutaillis geborgen werden en G. Doutrepont's „La littérature française à la cour des Ducs de Bourgogne".

De stukken omtrent Louis, duc d'Orléans, en Valentine Visconti, die de heer F. M. Graves met een lichte zorgeloosheid heeft bijeengebracht, verplaatsen u in dien veetezwangeren tijd van omstreeks 1400, toen, onder de regeering van den met waanzin geslagen Karel VI, 's konings broer Louis d'Orléans en 's konings oom Philippe le Hardi elkander het regentschap betwistten. Toch komt van de politieke verwikkelingen in deze stukken weinig voor. Op den regentschapsstrijd hebben uitsluitend de Zoen van Parijs[1]) betrekking — die zeer korte wapenstilstand tusschen Lodewijk en Filips, dien de Koningin bemiddeld had, — en de plechtige belofte van eensgezindheid[2]) — eerste leugen eener eindelooze rij — tusschen Lodewijk en zijn neef Jan zonder Vrees, die, na den dood van zijn vader Filips, diens aanspraken geheel had overgenomen. Deze stukken waren bovendien van elders reeds bekend. Van zuiver staatkundigen aard is verder de poging van Lodewijk, om zich in Italië een koninkrijk te veroveren, waarvoor hem zijn huwelijk met Valentine Visconti een gewichtige verbintenis was en waartoe in 1392 een fransch gezantschap[3]) met een bizondere zending ook bij den Paus belast werd. Voor het overige zwijgt de politiek in deze uitgave haast geheel. Maar tegen den achtergrond der als bekend veronderstelde, dramatische gebeurtenissen van oorlog en verraad speelt zich duidelijk het weidsche,

---

[1]) CXX, p. 183 sqq. [2]) CXXVIII, p. 220-21.
[3]) XLIII, p. 87-90.

weelderige leven af van hem, die heeten mocht „le plus grand seigneur de son siècle". Als toelichting daarop is deze verzameling van oorkonden en rekeningen en opsommingen van werkelijk belang.

Hiermee weet men, wat men aan deze uitgave heeft. Niets minder, maar ook niets meer moet ge erin zoeken.

Men is dus op het terrein der histoire intime. Lodewijk, toen nog duc de Touraine, was in 1389 in het huwelijk getreden met de dochter van Gian Galeazzo Visconti. Waardig kind van een onwaardigen vader, scheen Valentine slechts zijn goede karaktertrekken geërfd te hebben, die immers bij hem, den wreedaard, toch ook voorhanden waren en zich, naar al de samengesteldheid van het renaissancetemperament, nu eens in raadselachtige vroomheid uitten, wanneer hij als bouwheer optrad van die wondere Certosa di Pavia of van den Dom van Milaan, dan hem met verfijnden kunstzin wetenschap en letteren boven alles deden begunstigen. Jammer genoeg zijn de sporen van Valentine's invloed ten bate der humanistische letterkunde in dit werk niet te vinden. Waar men uit elders gepubliceerde bronnen weet, dat die invloed heeft bestaan, lijkt mij het niet-overnemen dezer stukken, bij wel-overnemen van zoovele andere, ook reeds gepubliceerde, een ernstige leemte. Nu zou men, door de stukken hier, den indruk krijgen, als had zich Valentine's zorg beperkt tot het laten komen van.... eenig borduurwerk en kant uit Lombardije [1]).

Gelukkig slaat dit enkel op één bepaalden toets in de geheele karakteristiek. In hoofdlijnen is de uitbeelding van den onbekommerden grootedelman, die een verblindend rijken staat voert, met deze stukken prachtig getroffen. Zoo geeft het kasboek, door Lodewijks varlet de chambre gehouden en maandelijks verrekend, merkwaardige aanwijzingen, hoe een koningszoon dier dagen koninklijk mild en royaal verkwistend kon zijn. Zestien van die maandlijsten [2]), over verschillende jaren verspreid, zijn door mr. Graves bijeengebracht, en even wijdloopig, als nu nog soms een ouderwetsche baas in deze of gene provinciestad zijn vorderingen indient, doen ze u het „waaraf en waaraan" van Lodewijks despenses kennen, waarbij dan volledigheidshalve afzonderlijke kwijtbrieven gevoegd dienen te worden als de juweliersrekening van 1389, de kleedijkosten over de jaren 1394—96 en de betalingen voor den hertogelijken jachtstoet met zijn tallooze jagers en knechten, voor goudsmeden, bontwerkers, wapenmakers in 's hertogs bizonderen dienst [3]). Zulk leventje deed heel wat geld rollen. Lodewijks eigen inkomsten schoten vaak te kort: bijspringen moest dan de koning. In 1391 onderneemt Lodewijk een reis naar zijn domeinen in Lombardije. Droomde hij toen reeds van dat Adriatisch koninkrijk, waarnaar we hem later zien streven? 't Is stellig een tocht in grooten stijl. Bij de eerste reispenningen van 34000 francs [4]) — waarde dier dagen — voegt de koning

[1]) IX, p. 33.
[2]) III, IV, VII, X, XII, XV-XVIII, XXVIII, XLIX, LXXVIII, LXXX, LXXXII, LXXXIV, CXIII.
[3]) Gemakkelijk in de Table des pièces te vinden.
[4]) XX.

er straks 60000 [1]), terwijl in 1392 een achterstallige schuld gekweten moet worden voor zilveren en zilververguld vaatwerk, dat de hertog voor zijn uitrusting had noodig gehad: nòg een kleine tweeduizend livres [2]). En telkens wordt de hulpvaardigheid van Karel VI op proef gesteld: niet alleen, dat deze zijn broeder een pasgekochte prachtwoning laat [3]), dat hij hem als apanage Orleans [4]), in plaats van Touraine, in leen geeft, maar achtereenvolgens schenkt hij — en zijn deze schenkingen wel voltallig overgeleverd of opgenomen? — in 1392 een rente van 4000 livres tournois en per maand 4500 francs, in hetzelfde jaar 30000 francs, in 1394 28000, 1396 300000 francs, in 1395 weer 4500 francs per maand [5]). Belangwekkende kultuurhistorische gegevens liggen voorts verscholen in de lijst van artsenijmiddelen, waarvoor Lodewijks lijfapotheker, bij de Lombardische reis, te zorgen had gehad en waarvan de nauwkeurige opgave met de prijzen ernaast bewaard is — uitmakend alles te zamen een bedrag van 125 livres [6]), — of in het jaarlijksch honorarium van 300 livres tournois, dat voor Mahieu Regnault, 's hertogs physicien uitgetrokken blijkt [7]). In verrassende tegenstelling met het wereldsche gepraal, dat uit nagenoeg al deze stukken u tegenschittert, staat dan plotseling Lodewijks Testament [8]). Dit is voor de kennis van zijn persoon zeker een van de eigenaardigste, maar ook moeilijkste gegevens. Doorvlochten met teksten uit de Schrift en schrijvers als Augustinus en Bernardus, getuigt dit stuk van een vrome stemming, die niet gehuicheld schijnt en, nog meer dan in die aanhalingen, in de beschikkingen zelve tot uiting komt. Zijne houding tegenover het Groote Schisma stelt hij zoo voorzichtig mooglijk vast — daarin kan nog iets formuleachtigs liggen. Maar een laatste wensch, dat zijne dienaren terstond na zijn dood zijne sponde bedekken moeten „de cendres et de pouldre", maar zijn bepalingen omtrent lijkwade, uitvaart, kaarsen, aalmoezen, bijzetting in de kerk der Celestijnen en grafmonument, dragen zulk een eigen stempel en zijn zoo eenvoudig en sober gehouden, dat men haast niet gelooven wil, met dienzelfden levensblijen Lodewijk te doen te hebben. Alleen bij de godsdienstige giften spreekt weer de kwistige edelman.

Ook had hij in dit testament de mooglijkheid voorzien, dat hij zou sneuvelen „pour la deffense de ce Royaulme et de la chose publique." Heeft hij dan ook gedacht, te vallen door de hand van een sluipmoordenaar? Zooals men weet, liet Jan zonder Vrees in 1407 zijn neef en tegenstander door een huurling uit den weg ruimen....

Tegen deze uitgave, van goede drukkerstechniek en verrijkt met een drietal geslachtstafels en met de facsimile-handteekeningen van Lodewijk, Valentine en kinderen, heb ik slechts één hoofdbezwaar. Ik wil me verlaten op het inzicht van den bewerker, dat elk stuk van dezen bundel in zijn geheel de opneming of wederopneming verdiende — ofschoon men sceptisch hier en

[1]) XXIII. [2]) LV. [3]) II. [4]) XXXIX.
[5]) Zie den Inhoud op die jaren.
[6]) XIX. [7]) LXI. [8]) CXXVII, p. 196-219.

Digitized by Google

daar zou willen twisten, — maar aan de inleiding hadden waarlijk andere eischen gesteld moeten zijn dan de heer Graves het zichzelf gedaan heeft. Mij dunkt, dat hij, die zulk een bundel rangschikt, ook geroepen is om den inhoud en het belang der stukken in een toelichting naar behooren te bespreken. In een aantal levensomstandigheden van Lodewijk van Orleans oriënteert u de inleiding eenigszins; maar den draad te pakken door het eigenlijke der gegevens wordt den lezer niet gemakkelijker gemaakt. Den gebruiker van dit boek in den doolhof van stukken een weg te leeren, naar het bizonderste de aandacht te trekken, dat, mooglijk, als ter zijde in een schuilhoek zit of op zijn minst bij datgene, waar de inleiding op de later volgende stukken steunt, naar de plaats dier stukken to verwijzen — dat alles heeft mr. Graves verzuimd. Wie moest er beter toe bij machte zijn dan hij, die door het voorbereidend werk paden en gangen door en door kent? Maar m. i. had ook hij in de eerste plaats daartoe den duren plicht.

Wat ten slotte de waarde der stukken, te zamen genomen, betreft, mag deze bundel van de Bibliothèque du XVe Siècle er met gerustheid zijn. Geen kaf onder het koren — ook niet uitsluitend rijpe korrels leverde de uitgave op. Zou ik de vergelijking naar vóor den oogsttijd mogen terugbrengen, dan dunkt me, dat de meeste dezer stukken doen, wat in het veld vol graan de blauwe korenbloemen: schakeering en levendigheid brengen in het algemeene beeld.... En mag men, waar toch reeds graan genoeg wordt ingeoogst, niet ook blij zijn met wat bloemen?

Zwolle. H. van der Velden.

L. van der Essen, Les archives farnésiennes de Parme, au point de vue de l'histoire des anciens Pays-Bas catholiques. Bruxelles, librairie Kiessling et Cie. 1913.

In 1911 zag, van de hand der Leuvensche hoogleeraren A. Cauchie en L. van der Essen, het licht een *Inventaire des archives farnésiennes de Naples*, samengesteld met het oog op de geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden. Op deze belangrijke uitgave levert de hierboven aangekondigde inventaris een onmisbare aanvulling. Den nauwen samenhang verklaart de geschiedenis van het beroemde archief-Farnese.

Dit archief bevatte aanvankelijk de geheele schriftelijke nalatenschap van het te Parma heerschende geslacht Farnese, dat vooral in de tweede helft der 16^e^ eeuw, ook ver buiten het kleine hertogdom, een staatkundige rol van niet geringe beteekenis gespeeld heeft. Men denke slechts aan Margaretha van Parma en haar zoon Alexander Farnese, haar gemaal Ottavio en haar machtigen oom kardinaal Alessandro; om niet eens te spreken van de uitgebreide diplomatieke briefwisseling, welke de opvolgende hertogen van Parma onderhielden met de Hoven te Rome, Madrid, Weenen, Parijs en Londen. Men begrijpt dan terstond de zeldzame waarde van deze verzameling voor de 16^e^- en 17^e^-eeuwsche geschiedenis zoowel van Europa's staatkunde in het algemeen als van de Nederlanden in 't bijzonder. Slechts aan verkeerde inlichtingen van den toenmaligen archivaris zal het te wijten zijn, dat indertijd de ijverige Gachard van deze verzameling geen kennis genomen heeft.

Als geördend geheel dankt het archief-Farnese zijn ontstaan aan Ranuccio I, die in 1592 zijn hertogelijk paleis, genaamd „Palazzo della Pilotta", inrichten liet tot bewaarplaats der genoemde familie- en staatspapieren. Maar reeds in 1595 werd, op eisch van Philips II, een gedeelte hiervan, betrekking hebbende op de Nederlandsche landvoogdij van Alexander Farnese, naar Spanje overgebracht. Nog is het onzeker, wat daar van deze papieren geworden is. Maar zeker blijft het, dat de schriftelijke nalatenschap van den vermaarden landvoogd Alexander voornamelijk, d. w. z. wat haren geschiedkundig meest belangrijken inhoud aangaat, door Ranuccio I is achtergehouden.

Het archief-Farnese, voor zoover het te Parma bestond, onderging een tweede, veel aanzienlijker besnoeiing in de jaren 1734—'35. Wegens uitsterving van het geslacht der Farnese's werd don Carlos de Bourbon, infant van Spanje, erfgenaam van het hertogdom. Twee jaar later — in Februari 1734 — nam hij bovendien, als koning Karel III, bezit van de kroon van Napels. Spoedig liet hij, met andere kostbaarheden, uit Parma ook het archief-Farnese, voor een groot gedeelte althans, overbrengen naar zijn nieuwe residentie. Voortaan was dit archief dus in twee ongelijke helften gesplitst. De nog te Parma gebleven helft kreeg in 1767 eene vermeerdering. Want toen liet de koning van Napels, Ferdinand III, uit zijn Staatsarchief een gedeelte der van Parma overgekomen Farnese-papieren, op verzoek van hertog Ferdinand, naar de oorspronkelijke bewaarplaats terugzenden. Maar deze restitutie vulde bij de verzending niet meer dan 20 kisten, terwijl bij het transport van 1734—'35 niet minder dan 316 kisten waren gemoeid.

Dat deze verdeeling van het archief-Farnese, zoowel den eersten als den tweeden keer, tamelijk willekeurig geschiedde, zonder dat men lette op het onderling verband der brieven en stukken, behoeft wel geen nader betoog. Genoegzaam bleek echter reeds uit het gezegde, dat de Farnese-papieren, die te Napels en te Parma worden bewaard, elkander noodzakelijk aanvullen, als twee uiteengescheurde helften van hetzelfde geheel. Tevens blijkt, dat de verdienstelijke inventarisatie van het te Napels bewaarde archief-Farnese, door Cauchie en Van der Essen vóór eenige jaren verricht, nog onvolledig moest heeten, zoolang deze arbeid zich ook niet over den rest te Parma had uitgestrekt.

Dr. van der Essen heeft thans gelukkig in de leemte voorzien. De nieuwe inventaris bevat 494 nummers, gaande van 1531 tot 1750. Hoewel zich hieronder niet weinig, min of meer lijvige, *bundels* met brieven en stukken bevinden, zoo blijft dit resultaat toch verre ten achter bij den te Napels ingehaalden oogst, die tot 2068 nummers klom en dus schijnbaar ruim viermaal grooter is. Met dezen schijn nochtans moeten wij ons voorloopig tevreden stellen, alvorens met zekerheid den omvang van beide depôts onderling te kunnen vergelijken. Want enkele afdeelingen van het Farnese-archief te Parma, door hem uitdrukkelijk genoemd (p. 12), maar wegens gebrek aan tijd ter zijde gelaten, zouden nog ander materiaal voor onze geschiedschrijving kunnen

Digitized by Google

opleveren. Maar behalve deze omstandigheid gelde het feit, dat tegenover genoemde cijfers, door Cauchie en Van der Essen respectievelijk voor hun bepaald doel bereikt, in het algemeen de verzekering staat, dat te Parma het „Carteggio farnesiano" ongeveer 3500 bundels of liassen bedraagt, terwijl hun aantal in de „Carte farnesiane" te Napels de 1850 niet overtreft. Toch blijft Dr. van der Essen de meening toegedaan, dat Napels het voor ons in belangrijkheid van Parma wint.

In elk geval heeft, op zichzelf genomen, zoowel naar zijn omvang als naar zijn inhoud, ook het te Parma bewaarde archief-Farnese ongetwijfeld waarde genoeg voor onze landshistorie, om met dankbare vreugde ook dezen nieuwen inventaris te begroeten. Met enkele staaltjes zou ik hiervan de waarheid thans willen aantoonen.

Wij vinden bij voorbeeld in de Parma'sche verzameling aanwezig: tal van oorspronkelijke brieven der landvoogdes Margaretha van Parma; evenzoo van haren voorganger Emanuel Philibert van Savoye en van hare opvolgers Alva, Requesens, don Juan, Alexander Farnese, Albert en Isabella; drie van Willem van Oranje; verscheidene van Nederlandsche grooten als Egmont en Hoorne, en van pauselijke diplomaten, die zich met de Nederlandsche Beroerten hebben ingelaten, zooals Sega, Castagna, Bonomi, Frangipani en Vincentius de Zeelander. Dit alles bevindt zich in het eigenlijk gezegde „Carteggio Farnesiano", de eerste en voornaamste der vijf afdeelingen van het Farnese-archief te Parma, welke Dr. van der Essen onderzocht. In het „Carteggio Borbonico" trekken vervolgens onze bijzondere aandacht; eenige oorspronkelijke brieven van Maria Louise, prinses van Oranje, ten jare 1730, en van Amsterdamsche kooplieden, ook uit de 18e eeuw; alsmede een plan der vestingwerken van Naarden (na 1709). De derde afdeeling, gerangschikt onder *Casa ducale*, bevat wederom tal van brieven van Margaretha en haren zoon Alexander Farnese. Minder gewichtig zijn voor ons de vierde en vijfde afdeeling, waarvan het zwaartepunt in de Zuidelijke Nederlanden ligt, wanneer zij niet uitsluitend persoonlijke aangelegenheden der familie raken.

Maar ook deze mogen niet geheel en al door onze geschiedschrijvers uit het oog worden verloren. Want terecht merkt Dr. van der Essen op in zijn naschrift, dat voor een juist en volledig begrip der landvoogdij van Margaretha van Parma en haren zoon Alexander noodig is, dat men daarbij rekening houde met de lotgevallen en particuliere belangen dezer familie. „En bien des moments de notre histoire, ces intérêts particuliers ont eu une influence indéniable sur les événements politiques de nos provinces, et ce serait d'ailleurs se condamner à ne pas comprendre beaucoup d'aspects de la révolution du XVIe siècle que de l'envisager uniquement au point de vue trop restreint de notre histoire nationale" (p. 134).

Wij meenen dus goed te doen met een uitvoerige bespreking van dezen inventaris, waarin de stukken overzichtelijk naar tijdsorde zijn gerangschikt en waarvan het gebruik door een alphabetische naamlijst is vergemakkelijkt. Nu blijkens zijn laatste Jaarverslag het Historisch Genootschap te Utrecht de uitgave der op het bewind van Margaretha van Parma betrekking hebbende brieven en stukken, die Bakhuizen van den Brink indertijd verzamelde, eindelijk weer aan de orde heeft gesteld, kan zulk een rijke aanwinst als het Farnese-archief te Napels en Parma oplevert, stellig geacht worden onze levendige belangstelling gaande te maken.

Rome. Gisbert Brom.

H. T. Colenbrander, Inlijving en Opstand. (VIIe deel van de Nederlandsche Historische Bibliotheek onder leiding van Prof. Dr H. Brugmans). Amsterdam, Meulenhoff en Co. 1913.

Dr. H. T. Colenbrander heeft de reeks zijner geschriften over de geschiedenis van ons omwentelingstijdperk voortgezet door de uitgave van dit derde deel. Voltooid heeft hij die niet, wat aanvankelijk zijne bedoeling was; de rijkdom der stof heeft hem genoopt de gebeurtenissen van 1814 en 1815 nog te laten rusten om die te behandelen in een later te verschijnen deel zoodat dit boekdeel niet verder gaat dan tot de uitroeping van den Prins van Oranje tot Souvereinen Vorst te Amsterdam, in de laatste maand van het jaar 1813. —

Voorzeker zal met belangstelling worden kennis genomen van wat Dr. Colenbrander over deze droevige maar gewichtige jaren en over de groote gebeurtenis van November 1813 mededeelt. Aangaande de personen die gedurende het Fransch bewind op den voorgrond treden heeft hij vele bijzonderheden bijeengebracht. die vergeten waren omdat na het herstel van onze onafhankelijkheid men zich vrij algemeen beijverde om die aan de vergetelheid prijs te geven; over zaken heeft hij uit tot nog toe niet of weinig bekende ambtberichten en andere regeeringsbescheiden veel nieuws aan het licht gebracht dat de aandacht der nakomelingschap ten volle verdient.

Wat het meest belang inboezemt is — zoude ik denken — de gemoedstoestand der Nederlanders gedurende de inlijving. Wat wij hieromtrent in Colenbrander's boek vinden versterkt den indruk dat, nadat het nieuwe gezag zich in zijne volle macht had doen gevoelen, de verhouding der Nederlanders tegen de Fransche heerschappij beslist vijandig werd en dit in klimmende mate bleef. Napoleon beweerde in een brief aan zijnen stiefzoon Eugène, na zijn bezoek aan ons land, (Colenbrander bladz. 147), dat de Nederlanders veel meer Franschgezind waren dan de inwoners van eenig ander bij Frankrijk ingelijfd land; of hij dit geloofd heeft is moeielijk uit te maken, de gewoonte om vaak met grooten nadruk verzekeringen te geven waarvan de onwaarheid aan hem bekend was, maar niet aan hen voor wie zij bestemd waren, was Napoleon niet vreemd. Intusschen zoo hij het geloofd heeft dan is hij, zooals Dr. Colenbrander terecht opmerkt (blz. 148), de dupe geweest van de aanspraken die hij zelf door zijn satellieten de Hollandsche autoriteiten had doen vóórzeggen. Dit komt evenwel mij niet waarschijnlijk voor; Napoleon zal van het gehalte der Hollandsche autoriteiten wel geen gunstigen indruk hebben ontvangen en zich ook wel niet hebben ontveinsd dat zij volstrekt geen betrouwbare tolken der openbare meening waren. Dit is zeker dat de Nederlanders die in de laatste jaren der achttiende eeuw zeer Franschgezind waren geweest nadat het eerste tiental jaren der negentiende voorbij

Digitized by Google

was de Franschen waren gaan haten. Bijna eenparig werd het verlangen naar een staatkundige omwenteling gekoesterd. Het Fransche regeeringstelsel had noch onder de hoogere noch onder de lagere standen aanhangers met uitzondering alleen van enkelen die onder den indruk van de buitengewone bekwaamheden van den Franschen Keizer en misschien nog meer van het geluk dat hem voortdurend begunstigde, aan zijne persoon een blinde vereering hadden toegewijd, met eerbied en ontzag naar zijne reuzengestalte opzagen, die boven het gewone menschdom zoo hoog uitstak en het een onschatbaar voorrecht achtten een zoo groot man te mogen dienen. Maar deze enkelen slaagden er niet in om door hunne geestdrift hunne omgeving te doen ontvonken. Het was dan ook niet te verwonderen dat de gansche natie den opstand in de Novemberdagen van 1813 met groote blijdschap begroette, ook al nam zij in haar geheel er niet dadelijk aan deel. De lagere standen lieten zich niet onbetuigd, zij hadden het zwaarst geleden en er bleef hun niet veel meer te verliezen over dan het leven. De burgers en de boeren waren eenigzins voorzichtiger gestemd, vooral de laatsten wien het vergelijkenderwijze niet slecht ging. De hoogere standen waren het moeielijkst in beweging te brengen, zij kenden van nabij de middelen waarover de keizer kon beschikken, zij wisten dat hij voor niets terugdeinsde waar het de handhaving zijner macht gold, en zij begrepen dat, zoo hij er in slaagde den opstand te bedwingen, zij de eerste slachtoffers zouden worden. Moed en zelfopoffering zijn altijd zeldzaam geweest, ook in Nederland in November 1813. Intusschen moet men de behoedzaamheid van sommigen in die dagen, ook al schijnt zij ons wat te ver gedreven, niet zoo dadelijk als lafheid brandmerken. Wanneer Dr. Colenbrander van van der Hoop spreekt als „de jammerlijke grijsaard" blz. 236 dan is hij, zoo mij wil voorkomen, niet geheel billijk.

Op voortreffelijke wijze heeft Dr. Colenbrander verder het aandeel van de verschillende leiders van den opstand in het tot stand komen van de omwenteling uiteengezet en hen in hun eigenaardig karakter geschetst. Hogendorp wien de hoogste plaats thans door niemand meer wordt betwist, de oud-regent die wel de aristocratische republiek in geen geval terugwenscht en met hart en ziel voor de vestiging der grondwettelijke monarchie ijvert maar die toch nog te veel in de overleveringen zijner jonge jaren zit vastgeklemd om niet van de souvereinen van vóór 1795, de oud-regenten, de vestiging dezer nieuwe staatkundige orde van zaken te willen doen uitgaan komt goed uit tegenover Falck en Kemper, voor niets meer bevreesd dan voor een eenzijdige beweging waarbij alleen de mannen van vóór 1795 en de Oranjepartij de leiding zullen nemen en die daarom in de eerste plaats een samenwerking van allen trachten te bevorderen, zonder onderscheid van godsdienstige of staatkundige overtuiging. Zij hadden voorzeker minder durf dan van Hogendorp maar bleken toch helden vergeleken bij mannen zooals van Maanen en Roëll die voor de terzijdestelling van een bestaand wettelijk gezag op zichzelf reeds sidderden en zich niet konden voorstellen dat er oogenblikken zijn waarop de wettelijke orde moet worden verbroken om aan den rechtmatigen volkswil voldoening te geven.

Ook van de mannen die in het tweede gelid stonden, waaronder hoogst verdienstelijke zooals Van Limburg Stirum, wiens onverschrokkenheid het vrij worden van 's Gravenhage heeft verhaast, van der Duyn van Maasdam die met onwankelbare trouw en volkomen belangeloosheid van Hogendorp in alle pogingen ter zijde stond, May, Krayenhoff en nog vele anderen geeft Dr. Colenbrander verdienstelijke karakterschetsen. Zijn verhaal van de gebeurtenissen is boeiend geschreven, het zoude wellicht nog niets gewonnen hebben indien de lange uittreksels uit de mededeelingen van de tijdgenooten niet woordelijk waren overgenomen maar door den schrijver zelven verbalenderwijs waren medegedeeld. Wellicht stelde Dr. Colenbrander er echter prijs op om deze belangrijke geschiedkundige bescheiden in hunnen oorspronkelijken vorm onder de oogen der lezers te brengen.

Wij moeten tot ons leedwezen onze aankondiging besluiten met een verwijt dat waarschijnlijk meer den uitgever dan den schrijver treft. Het boek wordt ontsierd door te veel drukfouten.

's Gravenhage. W. H. de Beaufort.

G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer. (Iwan von Müller, Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft V. 4). 2de druk. München, Beck. 1912. (Pr. M. 11, geb. M. 13).

Tusschen den eersten en den tweeden druk van Wissowa's beroemd boek, waarvan de betrouwbaarheid [1]) en volledigheid in het opgeven van literatuur en het vermelden van afwijkende opvattingen [2]) ver boven mijn lof verheven zijn, liggen tien ook op dit gebied vruchtbare jaren. In de godsdienstwetenschap trachtte men meer en meer zich van vooropgezette meeningen en algemeen geldende theorieën los te maken en in plaats daarvan mee te voelen met de bestudeerde geloovigen, zich in hun zielstoestand in te denken, de vormen van vereering in verband met de gewoonten en de economische ontwikkeling van het vereerende volk te verklaren. Men zag in, dat de godsdienstgebruiken van jagers-, herders- en landbouwvolken; van in familie-, stam- of staatsverband levenden verschillend moeten zijn.

---

[1]) De correctie is zeer zorgvuldig, de eenige eenigszins storende drukfout, die ik opmerkte, is het cursiveeren van *die* op bladzij 387 Aanm. 5, regel 5.

[2]) Men kan natuurlijk wel een enkelen keer het oneens zijn met Wissowa. Zoo schijnt mij, dat ten opzichte van de *Argei* Warde Fowler (*The religious experience* enz. blz. 65 noot 24) gelijk heeft te blijven gelooven aan ouden oorsprong van het gebruik (zie Wissowa 420 A. 6). Het werpen van de stroopoppen (toch zeker plaatsvervangers van vijanden) van de Tiber*brug* lijkt mij een bewijs, dat de heele ceremonie stamt uit een tijd, toen die brug nog een belangrijke rol vervulde in de verdediging van de stad, die de Argei doodde (vgl. *Onze Eeuw* Mei 1913 bl. 214), wat in Rome nooit (zie *Onze Eeuw* November 1910, bl. 237 vlgg.), zeker niet in den tijd van den tweeden Punischen oorlog het geval was. — Waarom de *fortuna aurea* of *regia* — het gouden beeldje, dat de keizers in hun particuliere vertrekken bewaarden (Hist. Aug. Anton. Pius, c. 12; Anton. Phil. 7; Alex. Sev. 23, vgl. Cumont's *Religions orientales*) — niet vermeld is?

Digitized by Google

Kenschetsend voor deze nieuwe beschouwing is de uitdrukking „religious experience", die meer en meer in gebruik komt en bewijst, dat men godsdienst gaat zien als iets, dat, voornamelijk wat zielkundigen inhoud betreft, onder den invloed van uiterlijke omstandigheden staat. Voor de vormen van de vereering is dit in veel mindere mate het geval. Kenmerkend voor deze is overal en altijd behoudzucht, die leidt tot het in stand houden van oude gebruiken naast nieuwe, en *belet, dat verschillende godsdiensten tot een homogeen geheel samensmelten*. Omdat blijkbaar oorspronkelijk elke nationaliteit een eigen vorm van godsvereering had — wereldgodsdiensten zijn betrekkelijk jong — is het te verwachten, dat daar waar taalstudie, oudheidkunde of geschiedenis de vermenging van twee volken vaststellen, de religieuze gebruiken sporen van verschillenden oorsprong en karakter vertoonen, ook al heet de religie één geheel. Ik meen, dat de moderne godsdienstwetenschap zulk over elkaar schuiven van verschillende lagen het eerst bij de Israëlieten constateerde.

Hier was het de bestudeering der schriftelijke overlevering, die den weg wees, in Griekenland daarentegen, waar men nu duidelijk het verschil tusschen de vóór-Helleensche en Helleensche religie is gaan zien, was de archaeologie de wegwijster. Zij bewees, dat twee in religieus opzicht sterk verschillende volken vermengd het historisch Griekenland bewoonden en maakte de philologie opmerkzaam op het zonderlinge feit, dat één volk de Homerische godenwereld, waarin de zon zoo helder schijnt en b.v. de monsterachtige Minotauruslegende naast elkaar duldde.

Eerst na de ontdekking van de samengesteldheid van de godsdienstgebruiken van Israël en Griekenland zijn enkelen gaan gelooven, dat ook in de Romeinsche religie twee boomen door elkaar gegroeid zijn. In 1909 probeerde J. Binder in zijn boek „*Die Plebs*" (Leipzig 1909) een Palatijnschen herdersgodsdienst van primitieven vorm en Latijnschen oorsprong te onderscheiden van een hooger ontwikkelden Sabijnschen op den Quirinalis — poging, die mij volkomen mislukt schijnt. — In 1911 hield L. Deubner in het Duitsche Archaeologische Instituut te Rome een voordracht (gepubliceerd in de Neue Jahrbücher f. d. klass. Altert. XXVII, 1911, bl. 321 - 335), waarin hij in de godsdienstige gebruiken van Rome's geschiedkundigen tijd een primitief magische laag blootlegde. — W. Warde Fowler zinspeelt in de voorrede van zijn boeiend boek (*The religious experience of the Roman people*, London 1911) er op, dat zich in de laatste jaren meer en meer een strooming openbaart, die in het oude Rome twee verschillende godsdiensten wil onderscheiden. Hij zelf echter voelt zich nog niet gerechtigd die scheiding — welke ze geweest zou zijn, is me niet duidelijk — door te voeren.

Wissowa betreurt het in zijn voorbericht, dat hij te laat kennis maakte met de denkbeelden van Warde Fowler en Deubner om ze nog te kunnen verwerken in zijn boek.

Dat is jammer, want — eenmaal overtuigd van het tweeslachtig karakter der Romeinsche religieuze overlevering — zou het den scherpzinnigen en grondigen kenner van alle bronnen zeker opgevallen zijn, dat die tegenstrijdigheid veel verder gaat dan Deubner aannam en Warde Fowler geloofde en men ter verklaring er van onmogelijk uit komen kan met de oude opvatting als zou zich een staatsreligie ontwikkeld hebben uit een familiedienst. (Men zie Fustel de Coulanges' Cité Antique, De Marchi's Culto privato di Roma antica; zoo ook nog Wissowa op bl. 412: „Wie der Gottesdienst der Gemeinde überall aus dem häuslichen hervorgegangen"; ofschoon het Vorwort bl. VII zegt, dat na bladzij 409 Warde Fowler en Deubner gebruikt konden worden). Hoe duister het blijven hangen aan de eenheid van oorsprong het geheel maakt bewijzen bijvoorbeeld de bladzijden 23 tot 26. Wissowa spreekt eerst (24 boven) van „scharf umgrenzten Befugnissen" der goden, maar schrijft dan één zin verder: „Selbst der alles umfassende Himmelsgott Juppiter erhält seinen bestimmten Wirkungskreis angeweisen: er schickt Regen und Sonnenschein, jedes zu seiner Zeit, und fördert so das Gedeihen der Felder und vor allem der Weinberge, er gibt durch Blitz und Donner Zustimmung oder Miszbilligung zu erkennen und lenkt damit die Entschliezungen der Gemeinde zum besten, er ist überall sichtbar und daher der gegebene Zeuge bei jeder Abmachung und Vereinbarung und überall, auch in der Schlacht und auszerhalb der römischen Feldmark, bereit, das Wohl der Gemeinde zu schützen." Op dezelfde bladzij nog wordt Mars niet alleen beschouwd als „Vorkämpfer der Gemeinde, der die römischen Waffen zum Siege führt, maar ook als „der furchtbare Verheerer der Fluren und Saaten, den man mit Gebet und Opfern anfleht, von der römischen Feldmark fernzubleiben". Mij schijnt de werkzaamheid van deze beide goden toch niet zoo heel erg eng begrensd! Wèl is het die van de rij „goden" die op bladzij 25 besproken worden. Het zijn twaalf landbouwgoden, die heeten naar wat ze te doen hebben (Wissowa noemt ze dan ook terecht *nomina agentis*): Vervactor, Redarator, Imporcitor, Insitor, Obarator, Occator, Sarritor, Subruncinator, Messor, Convector, Conditor, Promitor. In dezelfde categorie behooren de „godinnen" Deferunda, Commolenda, Coinquenda en Adolenda, die samen moesten werken om de fratres Arvales in staat te stellen een vijgeboom van het dak van hun tempel te halen, te breken, stuk te hakken en te verbranden. Dat zijn wezens van heel andere beweging dan Juppiter of Mars! Hoe onlogisch zou een volk op twee gedachten gehinkt hebben als het gaan kon, zooals Wissowa (bl. 25) schrijft: „In anderer Weise zeigt sich der Spezialisierungstrieb bei den Gottheiten örtlich begrenzter Kompetenz: wenn der Staat nur einen Gott aller Quellen (Fons) und einen aller „sich dahinwälzender" Flüsse (Volturnus) verehrt, so schlieszt das nicht aus, dasz man sich in jeder Quelle, jedem Flusse, ebensowie auf jedem Berge und in jedem See, eine eigne Gottheit waltend vorstellt, die der einzelne verehren und die auch der Staat, wenn er dazu Veranlassung findet, in den Kreis seiner Götter aufnehmen kann. Vor allem aber haben einzelne Gottheiten die Fähigkeit sich ins ungezählte zu vervielfältigen: der Staat verehrt die Laren seiner Feldflur und die Vesta als Schützerin des Staatsherdes, aber auf jedem Grundstücke walten eigene Laren und an jedem Herde eine

Digitized by Google

eigne Vesta, denn wie der Staat, so hat auch jedes Haus seine Götter für sich; dasz auch der Waldgott Faunus in ähnlicher Weise differenziert wurde, wird dadurch wahrscheinlich, dasz Silvanus, der in der Folgezeit an seine Stelle getreten ist, oft durch individualisierende Beinamen als Gott eines einzelnen Grundstückes (z. B. Silvanus Maevianus) bezeichnet wird."

Hoeveel duidelijker wordt alles, als men niet een ontwikkeling van een staatsdienst uit een familiedienst aanneemt, maar een vereeniging van twee systemen (een stadsreligie met onpersoonlijke, nauwkeurig omschreven „krachten" [*numina*] en een stamgodsdienst met persoonlijke, over groot gebied vrij handelende goden); vereeniging, die zelden vermenging, nooit samensmelting wordt.

Het aannemen van een synoikismos van twee verschillende volken op Romeinsch gebied behoeft ons werkelijk niet vreemd te lijken. De schriftelijke overlevering vertelt er genoeg van — toch stellen anders meest alle volken er een eer in autochthonen te zijn! — en de archaeologie van Latium levert de overtuigende bewijzen, dat de bewoners van de Albaansche bergen van ander soort zijn dan die van de omliggende Apennijnen. Neemt men met de groote meerderheid der autoriteiten (Helbig, Modestov, nu ook A. Grenier, Bologne Villanovienne et Etrusque. Bibl. Ecole française fasc. 106. Parijs 1912) aan, dat de „Latijnen" oorspronkelijk woonden in de terremare der Po-vlakte (men zie mijn opstel in Onze Eeuw van 1910) en zij zich op Rome's bodem, toen de stad plotseling groot werd, vereenigden met de Apennijnenbewoners, de „Sabijnen" der overlevering, dan is in een naast elkaar bestaan van een stadsreligie (de terremare waren zeker steden, waarschijnlijk zelfs republieken) en een familiegodsdienst van herders geen moeilijkheid. Hoe men zich de scheiding zou kunnen denken, heb ik in Onze Eeuw, jaargang 1913, aflevering van April en Mei, probeeren voor te stellen.

Aan den „Sabijnschen", waarschijnlijk niet-Arischen, kant [1]) staan alle goden met eigennamen (bijna altijd etymologisch duister) en persoonlijkheid: Janus, Juno, Mars, Faunus, Quirinus, Vesta, ook Juppiter; zij worden door *flamines* gediend, die nog iets van sjamanen aan zich hebben; aan den „Latijnschen" kant zien we *numina*, die *nomina agentis* dragen en waarvan nauwelijks een enkel het tot een „goden"-bestaan gebracht heeft: Volturnus — de god, die de rivieren doet stroomen —, Portumnus — de god van den „import" —, Consus — de opberger van het graan —, zijn kleurloos gebleven, Saturnus dankt zijn persoonlijkheid slechts aan zijn identificatie met den Griekschen Kronos.

De *numina* worden bij vóórkomende gelegenheden tot bijstand opgeroepen door de magistraten. Deze raadplegen daarvoor de *pontifices*, de „bruggebouwers", d. i. de stadsarchitecten, die van de Sabijnsche priesters zoo weinig weg hebben, dat ook Wissowa opmerkzaam maakt op het verschil (Bladz. 508: Vergleicht man diesen starren Priesterkanon unter welchem Rex, Flamines maiores und Vestalinnen, stehen, mit der weltlichen Ungebundenheit der Pontifices, so findet man darin einen deutlichen Beweis dafür, dasz diese dem jüngsten Bestandteil des Gesamtcollegiums bilden").

De pontifices kennen de „formules" en weten wèlk *numen* men noodig heeft. Hoe weinig ze eigenlijk met offers en dergelijke te maken hadden, releveert Wissowa (bl. 516): „Was die Überlieferung der Pontifices bei den ständigen Opferhandlungen berichtet, ist auszerordentlich dürftig."

Verschil tusschen staats- en familieoffers blijkt b.v. ook uit hun financieele regelingen en de verschillende getallen van de priesters (pontifices en augures 3, 6 of 9; de andere 12 of 20; Wissowa bl. 485).

Opmerkelijk is ook het verschil ten opzichte van de behandeling der dooden. Hoe kunnen opvattingen als die de *mundus* vertolkt (Wissowa bl. 234; vgl. Warde Fowler in *Roman Studies* II 1912 I bl. 25—33) aan éénzelfde begrip ontsproten zijn als de *lemuria* en *parentalia*?

Ik meen, dat de Romeinsche religie — en ook de Romeinsche staatsinrichting — heel veel begrijpelijker wordt, als men veronderstelt, dat Rome ontstond uit de vereeniging van een volkomen republikeinsch denkend volk — van het slag van de Zwitsers —, dat sedert eeuwen in steden met gemeenschappelijken grondeigendom wonend zich in de allereerste plaats een staatseenheid voelde met een in familie- en los stamverband levend herderscontingent, dat doodenvereering en godenvrees op den voorgrond stelde. Ik geloof, dat het dan mogelijk is in de beschouwingen over de oudste Romeinsche religies tenminste evenveel helderheid te brengen als in die over de later ingevoerde. Nu is het onderscheid tusschen de duistere warboel tot aan de komst van de eerste Grieksche goden en de dan al meer en meer begrijpelijk wordende ontwikkeling ook in Wissowa's boek te jammerlijk groot. Men vergelijke de bladzijden 60 tot 102 eens met de voorafgaande!

Dan zal ook zeker een reeds tegen den eersten druk van Wissowa's boek gericht verwijt vervallen. Tot nog toe merkte men (b.v. Wide in zijn Römische Religion in Norden-Gercke's Einleitung II bl. 270) op, dat de schrijver het gevoelselement verwaarloost, dat hij de Romeinsche religie te veel beschouwt van het standpunt van het ius pontificium uit, te veel leerling van Mommsen is. Wissowa zelf (Vorwort VII) neemt dit als een lofspraak aan en constateert (in een beoordeeling van de Einleitung in de N. Jahrb.) niet ten onrechte, dat Wide in zijn korte beschouwing niets levert, dat niet explicite of implicite ook in zijn boek staat. 't Is waar, alles staat in dit godsdienstig handboek en toch ontbreekt voor ons gevoel juist het voornaamste: de beschrijving van de ontwikkeling van het gemoedsleven, die leidt tot het aanvaarden van nieuw geloof. Goede voorbeelden zijn in dat opzicht — voor de latere periode — het genoemde boek van Warde Fowler (The religious experience of the Roman people) en vooral

[1]) Men zie na Trombetti's bekende onderzoekingen nu ook over niet-Arische bestanddeelen in het Latijn b.v. Fr. Von den Velden „Über Ursprung und Herkunft der indogermanischen Sprachen und anarische Sprachreste in West-Europa", Bonn, 1912; over anthropologische argumenten ten opzichte van Italië de onderzoekingen van de school van Sergi.

Digitized by Google

F. Cumonts „Religions orientales dans l'empire romain", dat Warde Fowler zich tot voorbeeld genomen heeft. In enkele gevallen spreekt ook Wissowa van de gevoelsuiting onder het volk (Bladzij 60: De vrees voor Hannibal; 90—91: de bekoring, die de Mithrasdienst uitoefent, en de behoefte aan boete en wijding), maar meestal blijkt bij hem niet, dat in religie altijd hartsbehoefte spreekt.

Rome. H. M. R. Leopold.

J. Teufer, Zur Geschichte der Frauenemanzipation im alten Rom (eine Studie zu Livius 34, 1-8). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 1).

De heer Teufer heeft oorspronkelijk deze verhandeling in een schoolprogramma gepubliceerd. Het feit, dat hij ze nogmaals afzonderlijk heeft laten drukken, bewijst, dat hij ook op de belangstelling buiten schoolkringen meende te mogen rekenen; te recht, naar het mij voorkomt. Het boekje is populair-wetenschappelijk in den goeden zin. Het behelst wel is waar geen nieuwe ontdekkingen, maar hetgeen vroeger reeds bekend was, is verstandig geordend en wordt uit een zeer modern gezichtspunt bekeken. Alleen in het tweede hoofdstuk stelt de schrijver zelfstandig een onderzoek in, of er bij de twee redevoeringen voor en tegen de lex Oppia — beide zijn in het eerste hoofdstuk nauwkeurig en vloeiend vertaald — van eenige originaliteit sprake kan zijn. Eigenlijk bepaalt hij zich tot de eerste rede, die van Cato. Dat ze vrij wel geheel een schepping van Livius is, stond reeds lang vast; toch was de mogelijkheid niet uitgesloten, dat hij de origineele redevoering hetzij door Cato zelf in zijn Origines uitgegeven, hetzij door een annalist in zijn geschiedwerk opgenomen, voor zich had gehad. Geen van beide is echter volgens den heer Teufer waarschijnlijk. Livius heeft den juisten toon weten te treffen, omdat hij Cato's werken in het algemeen, en in het bijzonder die gedeelten, waarin over de vrouwen wordt gehandeld, zorgvuldig had bestudeerd. Ook aan het verhaal van Zonaras-Dio Cassius liggen niet de authentieke redevoeringen ter grondslag. Dio geeft eenvoudig weer, wat hij bij Livius heeft gelezen, met eenige veranderingen en verzinsels van eigen maaksel.

De laatste drie hoofdstukken: Frauenversammlungen, Die Frau im Zivilrecht en Die Frau im offentlichen Leben mogen als verdienstelijke compilatie geroemd worden.

Dordrecht. A. H. Kan.

G. Rauschen, Florilegium Patristicum, Fasciculus VI, Tertulliani Apologetici recensio nova, editio altera emendata. Bonn, Hanstein. 1912. (Pr. M. 2.40).

Het geldt hier een pennevrucht van catholieke hand. Een aartsbisschoppelijk „imprimi permittitur" siert de eerste bladzijde. De eerste uitgave werd in der tijd — in 1907; in 1906 was Fasciculus IV met „Tertulliani liber de praescriptione haereticorum" voorafgegaan — geroemd als „eine wertvolle Bereicherung der Ausgaben der tertullianischen Werke" en als „la meilleure édition, que nous ayons en ce moment." Deze laatste verklaring berustte, behalve op de wèl voorziene noten, op het gebruik van den codex Fuldensis, waardoor „le texte de M. Rauschen est presque toujours supérieur a celui d'Oehler, à ceux der anciennes éditions". Bedoelde codex Fuldensis namelijk, die zelf verloren ging, werd in het laatst der 16de eeuw door Franciscus Modius met een Parijsche uitgave vergeleken, waardoor een „indiculus discrepantium lectionum" ontstond, die sinds zijn lotgevallen had en door de geleerden op ongelijke waarde werd geschat. Rauschen's oordeel luidde: „In codice Fuldensi habemus singularem formam Apologetici, quae multis locis sola veras Tertulliani scriptiones adservavit." Dienovereenkomstig riep zijn recensent uit: „Que de difficultés ont disparu! Que de passages obscurs sont devenus clairs!" De rechtmatigheid dezer lofspraken durf ik vooralsnog niet beoordeelen, maar een aanbeveling van het gebruik dezer tekstuitgave naast die van Oehler bij de studie van den Apologeticus wettigen zij in elk geval.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

O. Harnack, Wilhelm von Humboldt. (Geisteshelden. Eine Sammlung von Biographien. Band 62). Berlin, Hofmann und Co. 1913. (Pr. M. 2.40).

Dit boek heeft veel goeds, maar bevredigt toch niet. Schr., die ook eene biographie van Schiller heeft geleverd, is een groot bewonderaar van het idealisme dier twee vrienden; in zooverre toont hij zich een geëigend beschrijver van Humboldts leven. Hij heeft zich groote moeite gegeven, om alle bijzonderheden daaromtrent te leeren kennen, heeft een chronologisch, en toch weer niet al te pedant chronologisch geordend verhaal der gebeurtenissen opgesteld, heeft zijne stof doordacht en goed gedisponeerd, schrijft een duidelijken, niet onaangenamen stijl, boeit zelfs van tijd tot tijd.... En toch? Deze biographie behoort tot eene lange reeks van beschrijvingen van Geisteshelden. Het zijn meest Duitschers; men staat een weinig verbaasd, dat er zoovelen zijn geweest. Maar in allen geval, Wilhelm von Humboldt, de man waar het hier om gaat, was ongetwijfeld een Geistesheld. Blijkt dat nu uit het boek van Harnack, voelt men het, doorleeft men het? O, het wordt vaak genoeg gezegd, soms zelfs gedemonstreerd. Maar een lezer, die het van te voren niet wist, wordt hij ook overtuigd? Laat zulk een lezer een brief of wat bestudeeren uit de correspondentie met Schiller, uit die met Charlotte Diede, uit die met Goethe, laat hij een honderd bladzijden doorwerken uit welk geschrift van Humboldt ook; dan vat de overtuiging bij hem post, dat hij te doen heeft met een Geistesheld. Maar het is de groote fout van het onderhavige boek, dat Schr. bij alle bewondering en warmte voor Humboldts idealisme toch niet kunstenaar genoeg is, om een klaar en afgerond eigen beeld van den bewonderde in zich te kunnen opnemen en dat dan in de ziel van den lezer te projecteeren, niet kenner en geleerde genoeg, om Humboldt overal in zijne wijde vlucht te kunnen volgen. Deze biographie van een groot man — lotgenoote van zoo heel vele — komt niet veel verder dan tot beredeneerd registreeren van uiterlijkheden, zij is in den grond niet veel meer dan eene goede rangschikking van het materiaal. Daarmede hangt ook wel samen, dat zij bijna voor de helft gewijd is aan Humboldts korte loopbaan als staatsman en patriot, dat deel van zijn leven, dat rijk was aan naar

Digitized by Google

buiten tredende feiten. Zeker, die korte loopbaan was zegenrijk en gewichtig; maar voor den man, in wiens schatting doen zoozeer achterstond bij innerlijk, schouwend leven, die bovenal streefde naar ideale, veelzijdige zelfontwikkeling, was zij toch iets bijkomstigs, ten minste in geen geval de hoofdzaak. Hoofdzaak is bij Humboldt zijn cultus van de oude Grieken en zijne diepe studie van het verschijnsel taal. Veel breeder dan hier is geschied hadde moeten worden uiteengezet, uit welke gegevens precies die buitengewone vereering voor de Grieken was opgebouwd, welke stroomingen, werken, personen hem bovenal aantrokken, welk onderscheid er was tusschen zijne vereering en die van allerlei andere, ongeveer gelijkgestemde tijdgenooten, en vooral ook, welken invloed die vurige liefde zijner jeugd, die levenslang bleef, op hem als man en grijsaard heeft uitgeoefend. En scherper en duidelijker ook — al is hier althans het een en ander te berde gebracht — hadden zijne verdiensten voor de taalvergelijking en de taalpsychologie moeten zijn ontleed, toegelicht en tegenover die van tijdgenooten en lateren gehouden. Dat zijn eischen, die een lezer, tachtig jaren na Humboldts dood, aan een levensbeschrijver van hem stelt. Ik weet wel, dat zij zwaar zijn; maar, nu er reeds zooveel van en over hem is uitgegeven, welke behoefte bestaat er aan een nieuw boek, als men dezen heros der veelzijdigheid niet kan omspannen? Humboldt zelf, in zijne heerlijke studie Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers, heeft het zoo waar gezegd: Mit der nackten Absonderung des wirklich Geschehenen ist noch kaum das Gerippe einer Begebenheit gewonnen.

Utrecht. H. van Gelder.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Kon. Akademie van Wetenschappen, gehouden 11 Mei 1914, heeft de heer D. E. J. Völter gesproken over *de laatste maaltijd van Jesus, volgens synoptische overlevering*. Uitgaande van het stuk Mrk. 14, 1—25, en de daarmede in hoofdzaak overeenstemmende parallellen bij Mattheus en Lukas, werd de vraag gesteld, of aan dat verhaal, dat uit een reeks van kleine, los naast elkaar staande stukjes en brokjes bestaat, niet oorspronkelik een eenvoudiger verhaal ten grondslag ligt, dat meer eenheid en samenhang vertoonde en dat eerst naderhand door allerlei toevoegsels uit elkaar gerukt werd. Een uitvoerige bespreking der verschillende avondmaalsberichten in de langere en kortere Lukastekst, bij Markus en Mattheus, evenals in 1 Kor. 10 en 11, voerde tot het resultaat, dat het avondmaal eerst naderhand tot een parallel van de Joodse passahmaaltijd gemaakt en daarom ook op 14 Nisan gelegd werd, terwijl het oorspronkelik op de 13 Nisan plaats had. De onderhandelingen van Judas met de hogepriesters te Jeruzalem, de aankondiging van zijn verraad vallen dan echter uit het verband. Doch aan 't histories karakter van dat verraad werd reeds lang getwijfeld. De spreker versterkt die twijfel en verklaart het ontstaan der sage uit Handel. I, 15—26. Daarin is eerst later het verraad van Judas ingevlochten en tevens het verhaal van zijn verschrikkelike dood. Wordt in Mrk. 14, 1—25 alles geschrapt wat slaat op het verraad van Judas en op de bestelling van de passahmaaltijd, dan komt het verhaal van de instelling van de avondmaalsritus in onmiddellik verband met dat van de maaltijd in Bethanië. Op verschillende gronden is aan te nemen dat die maaltijd te Bethanië en de laatste maaltijd van Jezus oorspronkelik identiek waren.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 8 Mei gehouden sprak Dr. P. J. Blok over *Leiden in 1672*. Hij wees er op dat de oorlog met Frankrijk de republiek niet had overvallen; hoewel De Witt de landsverdediging ten slotte niet had verwaarloosd, bleek zij toch onvoldoende; de vijand was reeds 21 Juni te Utrecht en Woerden. De Prins van Oranje, in Februari kapitein-generaal voor een veldtocht geworden, trok zich reeds 18 Juni achter de Hollandsche waterlinie terug en verdeelde daar zijn troepen, o.a. werd 3600 man te Nieuwerbrug geplaatst, om Leiden en Rijnland te dekken. Deze plotselinge tegenspoed overviel 't gansche land, ook Leiden, waar inderhaast nog middelen van tegenweer werden genomen, te midden van groote verwarring daar de vijand reeds 26 Juni trachtte achter Nieuwerbrug om door de venen Leiden te bereiken. Algemeen was de radeloosheid, en half Juni reeds werd tot onderhandelen besloten; in de praktijk bleek het spoedig wenschelijk, de onderhandelaars „ongelimiteerde autorisatie" te verleenen. Toen echter stond de bevolking overal op tegen haar regenten en eischte de verheffing van den Prins van Oranje tot de waardigheden zijner voorvaderen — het eenige redmiddel in den nood geacht. 3 Juli gaven de Staten toe. Te Leiden waren ook reeds half Juni volksbewegingen ontstaan, vooral tegen de niet-vertrouwde Roomschen, en Oranjekreten geuit. De vroedschap gaf ook hier dadelijk toe. Na den moord op de De Witten werd de beweging ernstiger; zij richtte zich tegen sommige „suspecte" magistraten van de „Loevesteinsche factie," die wederom als in de dagen van Van Oldenbarneveldt gelijkgesteld werd met de „Arminiaansche secte," te Leiden bij uitzondering nog altijd scherp vervolgd gebleven. Men eischte verwijdering van 9 regenten met de als Wittianen te boek staande pensionaris en secretaris. De schutterij stelde zich aan het hoofd der beweging, maakte een lijst van nieuwe regenten op en stelde eischen. Hare kapiteins noemden zich weldra een „college representeerende de regenten dezer stede" en wendden zich met de lijst tot den Prins, die hen „favorabel" ontving. De vroedschap trachtte den Prins van hare zijde te bereiken en vroeg bescherming, waarop de Prins alvast 25 harer 40 leden „continueerde." Maar de schutterij stelde nieuwe eischen, in het algemeen „herstel der oude privileges" en aftreding der geheele stadsregeering met alle stadsbeambten. De stadsregeering gehoorzaamde en zoo was er eenige dagen lang „interregnum" der schutterkapiteins. Een „petitie" der schutterij formuleerde nu de eischen: eigen keuze harer kapiteins, alleen burgers in de stadsposten, privilegiën openbaar, verbod van den aangevangen bouw eener Remonstrantsche kerk. Deze eischen werden met een lijst van nieuwe regenten naar den Prins gebracht. Deze zond twee gemachtigden die rapport deden, waarop ten slotte nog 10 oude regenten werden hersteld en 5 nieuwe aangewezen, terwijl de petitie grootendeels werd afgewezen. De Prins toonde zich, evenals Maurits in 1618 en Willem IV in 1747, hier dus volstrekt ongeneigd om eischen van democratischen aard in te willigen en bleef op de regenten steunen. De beweging is dus ten slotte uitgeloopen op een geringe omzetting in de regeering. Het gevaar van Fransche zijde is ook op den duur gelukkig afgewend. De Hollandsche waterlinie heeft Holland en de republiek gered, al duurde 't nog tot het laatst van 1673 eer Condé het Utrechtsche verliet en heeft door den tocht van Luxembourg tot voorbij Zwammerdam toe (27—30 Dec. 1672) Leiden nog ernstig gevaar geloopen, en zou het zonder veel moeite den vijand in handen gevallen zijn, wanneer niet de plotseling invallende dooi hem tot den terugtocht had bewogen. — De heer Bijleveld stelde een enkele vraag aan den spreker.

Digitized by Google

Bij de firma Teubner te Leipzig is een ***Repertorium Lateinischer Wörterverzeichnisse und Speziallexika*** van de hand van Paul Rowald verschenen, dat evenals Schöne's Repertorium voor het Grieksch, een alphabetische lijst van alle groote Latijnsche woordenboeken bevat, waaronder ook die voor Middeleeuwsch-Latijn en de etymologische lexica begrepen zijn. Bovendien vindt men in dit boekje nog een opgave van bijzondere woordenboeken op Latijnsche auteurs benevens een opsomming van alle edities, welke volledige of nagenoeg volledige 'indices verborum' bevatten. Vooral om deze laatste rubriek is dit repertorium voor Latinisten van groote waarde. (Pr. M. 0.60).

J. van Wageningen.

Reeds twee keer werd in het ***Museum*** E. Bernekers Slavisches etymologisches Wörterbuch besproken. Tans verscheen de tiende aflevering, half zo groot als elk der negen voorafgaande, en daarmede is het eerste deel kompleet (760 bldz.), lopende van de *a* tot de *l*. Het boek staat geheel op de hoogte van zijn tijd, 't is met ijver en zorg en met grote kennis van zaken geschreven. 't Is dan ook te hopen, dat de uitgave der volgende delen vlugger zal opschieten dan die van dit eerste, waarvoor vijf jaren zijn nodig geweest. De eerste aflevering is nog van 1908 en werd in 't ***Museum***nummer van April 1909 besproken. Later komen we op dit boek terug. v. W.

Van de ***Utrechtsche Catalogussen***, door mr. S. Muller Fz. verscheen het tweede gedeelte der ***Cat. der bij het stads-archief bewaarde archieven***, bevattende die der ***Kloosters en begijnhuizen*** (Utrecht, Leydenroth, 1913). Deze nieuwe catalogus is het tweede deel van de eerste afdeeling dezer rubriek, die hiermede voltooid is.

In het weekblad ***the Nation*** (16 April 1914) verscheen ter gelegenheid der herdenking van Motley's geboortedag vóór 100 jaren een artikel van John T. Morse en een van prof. Blok te Leiden over den grooten Amerikaanschen geschiedschrijver.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1913, Août-Sept.: F. Préchac, La date du „De clementia" de Sénèque. — Dez., Notes sur C. Velleius. — F. Cumont, Une figurine grecque d'envoûtement. — L. Poinssot, Note sur une inscr. de Koudiet Es-Souda. — Leynaud, Découv. de quatre mosaïques tombales dans la 5e catacombe d'Hadrumète. — A. Héron de Villefosse, Une inscr. de Tebourba „colonia octavanorum Thuburbo". — Pottier, Sur quelques documents céram. du Mus. du Louvre. — J. Couyat-Barthoux, Carte topogr. et archéol. de l'isthme de Suez.

Oct.: A. Merlin, Les recherches sous-marines de Mahdia en 1913. — Ph. Fabia et G. de Montauzan, Note sur un dipl. milit. récemment decouvert à Lyon. — Wiet, Les inscr. arabes d'Egypte. — P. Lacau, Note sur les trav. de l'Institut franç. du Caire (1912-13).

Nov.: G. Colin, L'auteur du 2e hymne musical de Delphes. — P. Monceaux, Un couvent de femmes à Hippone au temps de S. Augustin. — G. Perrot, La vie et les travaux de M. A.-A. Longnon. — M. Pillet, Le palais de Darius Ier à Suse. — C. Cochin, J. Lemaire de Belges, M. Colombe, J. Perréal et la constr. du tombeau de Philibert de Savoie.

Déc.: Cagnat, Un temple de la Gens Augusta à Carthage. — J. de Figueiredo, Un panneau inconnu de Roger v. d. Weyden? — Rapport sur les trav. des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome. — Rapport sur l'emploi des fonds De Clercq.

Journal des Savants, 1914, Avr.: G. Perrot, Le Parthénon (fin). — A. Blanchet, Les fouilles de Périgueux et les enceintes rom. des villes de la Gaule. — R. Gauthiot, La langue étrusque, I. — Variétés.

Mnemosyne, XLII, 2: J. van Wageningen. Maniliana. — J. J. H., Ad tabulas quasdam Aegyptiacas. — J. J. Hartman, Ad Plutarchi moralia annotationes criticae (contin.). — P. H. Damsté, Lectiones Valerianae (contin.). — G. Vollgraff, Ad Sophoclis indagatores. — G. V., Ad Duridis frg. XXXI. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure romano (contin.). — J. J. Hartman, Ad Tibulli elegiam libri secundi priman. — P. H. D., Ad Lysiae Or. 1 § 16. — F. Garin, De historia Apollonii Tyrii. — F. Muller, De locutione vulgari itala *noi si canta*. — J. J. Hartman, Persiana.

Jahresber. d. österreich. archäol. Inst., XVI, 1: H. Schrader, Athene mit dem Käuzchen. — F. Hauser, Ein neues Fragment des Medic. Kraters. — Dez., Die Statue der „Schutzflehenden" im Pal. Barberini. — H. Thiersch, Kret. Hornbecher. — F. Eichler, Zur Phaidimos-Basis. — O. Waldhauer, Eine Lekythos aus der ehemal. Samml. Abasa. — P. Ducati, Di un simplegma dionisiaco. — W. Klein, Anchises u. Aphrodite auf pompej. Wandgemälden. — Beiblatt.

Atene e Roma, 1913, Nov.-Dic.: E. Romagnoli, La seconda olimpia di Pindaro. — A. Gandiglio, Intorno al v. 22 dell'epitaffio di Allia Potestas. — Tre imprese italine. — H. Gummerus, Dai muri di Pompei. — G. Patroni, Archeologia e storia antica. — U. Galli, Il „Sigillo" di Teognide.

Rev. archéol., 1914, Janv.-Févr.: J. L. Herr, La Reine de Saba et le bois de la croix. — L. E. Lefèvre, Buste en marbre d'Athéna, acquis à Paris. — W. Deonna, Unité et diversité. — L. Joulin, Les âges protohist. dans l'Europe barbare. — Nouv. archéol. et corresp.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, LXIX, 2-3; P. H. van der Kemp, Uit den tijd van C. P. J Elout's toewijding aan de Maleische taal. — H. H. Juynboll, De verhouding van het oudjavaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskrit-origineel. — H. Kern, Zang LXXXIV tot XCI van den Nāgarakṛtāgama. — H. Kern, Oudheidkundig onderzoek in Burma. — J. de Hullu, De matrozen en soldaten op de schepen der Oost-Indische Compagnie. — A. J. Gooszen, De Majo-mysterien ter Nieuw-Guinea's Zuidkust. — H. H. Juynboll, Catalogus der Javaansche, Balineesche en Madureesche handschr. v. h. Kon. Instituut voor de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederl. Indië. — Meded. betreff. Atjehsche Onderhoorigheden.

Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellsch., LXVII, 4: J. Németh, Die Rätsel des Cod. Cumanicus. — J. Hertel, Indolog. Analekta, I. — J. Wellhausen, Z. Koran. — A. Marmorstein, Über das Gaonat in Palästina. — H. Torczyner, Zur Gesch. d. semit. Verbums. — R. Schmidt Beitr. z. Flora Sanscrit., IV. — E. König, Mose, der Medizinmann. — J. Charpentier, Über eine alte Hs. der Uttarādhyayanatīkā des Devendragani. — E. Leumann, Bibliogr. Notizen über zwei nordar. u. zwei skr. Fragmente. — A. Fischer, Die Quitte als Vorzeichen bei den Persern. — H. Bauer, Die כלמו-Inschr. aus Sendschirli. — A. Fischer, Zu arab. *lāta*. — Arab. *ḏāti*.

LXVIII, 1: A. Grohmann, Die im Äthiopischen, Arabischen und Koptischen erhaltenen Versionen Apa Schenute's von Atripe. — O. Rescher, Notizen ü. arab. Handschr. aus Brussaer Bibl. — J. Hertel, Indologische Analekta. — S. Konow, On the nationality of the Kuṣaṇar. — F. O. Schrader, Das Sastitranta. — F. Schwally, Zum hebr. Nominalsatz. — S. Poznanski, Zur Gesch. d. palästinen. Geonim. — J. H. Mordtmann, Türk. Lehensbrief aus d. j. 1682. — G. Jahn, Antwort auf die Besprechung meiner

Digitized by Google

Schrift über die Eleph. Pap. durch Prof J. W. Rothstein. — L. H. Mills, Yasna XXX. — C. Frank, Rm. 155. — B. Vandenhoff, Zu den Ged. des Cyrillonas.

Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterk., XXXIII, 1: J. E. Gillet, De Nederl. Letterk. in Duitschl. in de zeventiende eeuw. — J. S. Speyer, Een Indische tegenhanger van het Reinaert-motief. — H. J. Eymael, Costelick Mal. — A. A. Fokker, Het Papiamentoe of basterd-Spaans der West-Indiese eilanden. — Kleine Mededeelingen.

Nieuwe Taalgids, VIII, 3: D. C. Tinbergen, De „Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst". — C. G. N. de Vooys, Hoe zijn Anglicismen te beschouwen? — A. Jacob, De datering van „De Vlaamsche Leeuw".

Zeitschr. f. deutsches Alt., LIII, 3-4: Galle, Wappenwesen u. heraldik bei Konr. v. Würzburg. — Lunzer, Zu könig Wenzels 2 minneliedern. — Gottschick, Vorlagen zu fabeln Boners. — Biener, Eine unbekannte hs. des Winsbeken. — Strauss, Joh. Ackermann u. Hans Sachs. — Pschmadt, Die quellen des Friedr. v. Schwaben. — Schröder, Wieland der schmied. — Dez., Miscellen. — Degering, Neue fragm. Walth. v. d. Vogelw. — Jostes, Bruchst. eines Münst. minnesängerhs. — Schröder, Z. Armen Heinrich. — Schneiderwirth, Fragmente des Parzival aus Dorsten. — Jülicher, Ein letztes Wort z. Gesch. d. got. Bibel. — Vogt, Neue bruchst. aus Wernhers Marienleben. — Baesecke, Z. kritik des Münch. Oswald. — Schröder, Miscellen.

LIV, 1: J. Franck, Germ. *b d g*. — E. Schröder, Fuld. Bruchst. v. Rud. v. Ems Barlaam. — R. Meissner, Über eine gruppe v. kenningar für 'mann' u. 'frau'. — E. Michaelis, Z. Ludus de Antichristo. — H. Schmidt. Coll. des Biterolf. — Dez., Die Nibelungenhs. O. — Th. Baunack, Beitr. z. Erkl. Heinrichs von Melk. — A. Morsbach, Bruder Hansens englisch.

Ned. Archievenblad, XXII, 3: Bos, De archivaris in de literatuur. — Een archiefschool?

Revue hist., CXVI, 1: Gaffarel, Les lettres de cachet en Provence. — Halphen, La renaissance de l'histoire ancienne en France. — De Boüard, La suzeraineté du pape sur Rome. — Bulletin hist. (France: époques franque et des capétiens directs. — Eglise: moyen âge. — France: 1660-1789).

Anal. Bollandiana, XXXIII, 2: Ch. Plummer, Vie et Miracles de S. Laurent archevêque de Dublin. — F. van Ortroy, Le pape saint Pie V. — Append.: U. Chevalier, Repertor. hymnolog., Addenda et corrig. pp. 225-256.

Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde, extra afl.: Zwierzina, Nederl. penningen 1898-1908 (slot).

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXI, 3: Rietsma, Wierden en dijken (slot). — L. Honoré Naber, Nederl. leeskaartboek.

Gids, 1914, Mei: Valkhoff, Over Anatole France, I. — Westerling, Een stukje jodengeschiedenis (Hoogd. joden in Den Haag).

Onze Eeuw, 1914, Mei: Kuiper, De ontwikkelingsgang der Grieksche tragedie, II. — Van der Ven, De volkspoëzie der spinneweken.

Tijdspiegel, 1914, Mei: Domela Nieuwenhuis, De hervormde kerken in Zuid-Nederland in 1850.

Nieuwe Gids, 1914, Mei: Aletrino, Rondom Napoleon (vervolg).

Vragen des Tijds, 1914, Mei: Bos, Hooger Volksonderwijswet.

Theol. Tijdschrift, VI, 2: Smit, De Hel en hare bewoners volgens Jongere Medraschim. — Ortt, Studies in het grensgebied van natuur- en godsdienstwetenschap. — Groenman, De anse maamad. — Lake, De bergrede; VI, 3: Zondervan, Evangelium. — Oort, Farizeeën en Sadduceën. — Eerdmans, Nog eens Farizeeën en Sadduceën. — Groenewegen, Gedachten van een wijsgeer. — Proost, Lukas 17:21.

Het Boek, 1914, 3: l'Honoré Naber, Nicolaas Witsen's Scheepsbouw. — Bibliogr. beschrijving van Witsen's Architectura Navalis (1690). — Nederl. bibliographie. — Varia; Extra nummer: J. F. van Someren. — Hulshof, Het Utr. psalterium. — A. Brom, Afbeeldingen van orgels. — Alblas, De Nederl. incunabelen der Utr. Universiteitsbibl. — Bongertman, De Utr. Akademieboekerij in de Sint-Janskerk. — Evers, Het Paleis van koning Lodewijk te Utrecht. — Van Bockel, De binnendienst der Utr. Univ. bibl. — Van Rije, Statistische gegevens van de Utr. Univ. Bibl.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

A. de Cock, Natuurverklarende sprookjes: N. Taalg. VIII, 3 (de Vooys).

Van Gelder, Schoolatlas N. Indië: Onze Eeuw 1914, Mei (Kielstra).

Van Ginneken, Handboek, I: D. Lit. Ztg. 1914, n°. 18 (v. Wijk).

Van Hamel, Oudste Kelt. en Ags. geschiedbr.: Anz. f. d. Alt. XXXVI (Deutschbein).

Jacob, Briefwisseling-Conscience, I: N. Taalg. VIII, 3 (v. d. Bosch).

Kalff, Gesch. d. Ned. Letterk., VII: N. Taalg. VIII, 3 (Koopmans).

Knippenberg, Reyer Anslo: N. Taalg. VIII, 3 (de Vooys).

Kooistra, Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst: N. Taalg. VIII, 3 (Tinbergen).

Kruitwagen, Catal. bisschopp. Mus. Haarlem: Anal. Bolland. XXXIII, 2 (V[an d[e] V[orst]).

Mej. Naber, Betje Wolff en Aagje Deken: N. Taalg. VIII, 3 (Koopmans).

Roessingh, Moderne theologie: Onze Eeuw 1914, Mei (Haspels).

Schönfeld, Altgerm. Pers.- u. Völkernamen: Anz. f. d. Alt. LIV (Kralik).

Smits, Herodianus: Berl. Philol. Wochenschr. 1914, n°. 15 (Baaz).

Wirth, Unterg. ndl. Volksl. Anz. f. d. Alt. XXXVI (Blöte).

In de *Hist. Zeitschr.* 112, 3, S. 608-630 geeft prof. Brugmans een overzicht van de sedert 1909 in Nederland verschenen geschriften over de geschiedenis des Vaderlands.

PERSONALIA.

Benoemd aan een H. B. S. te Dordrecht tot leeraar in het Fransch de heer P. Keegstra, in het Duitsch de heer L. J. de Jongh, in het Engelsch de heer C. C. M. van der Naaf, in Nederl. en Gesch. de heer J. C. H. de Pater in de Aardr. de heer H. S. L. Bleckink; tot conrector van het Gymn. te Amersfoort Dr. J. H. Strijd; tot tijd. leeraar in de Gesch. aan Gymn. en H. B. S. te Deventer de heer L. Leopold; tot tijd. leeraar in Duitsch aan een H. B. S. te 's-Gravenhage de heer L. Molenaar.

Eervol ontslag verleend op verzoek met ing. van 1 Sept. aan Dr. J. K. de Cock als leeraar aan het Gymn. te Maastricht, aan den heer B. C. Brennan als leeraar aan de H. B. S. te Zwolle.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam mej. S. A. Krijn op proefschrift *De Jómsvíkingasaga*.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Heden verscheen bij H. D. Tjeenk Willink & Zn. te Haarlem:

INLEIDING TOT DE STUDIE
DER
LITERATUURGESCHIEDENIS

DOOR **G. KALFF**
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

I Algemeene Beschouwingen — II De Schrijvers — III De Werken — IV Het Publiek — V Literatuurgeschiedschrijving.

Prijs ingenaaid f 4.50. — Gebonden f 4.90.

Jubilé-Uitgave
VAN DE
Complete Dichtwerken
VAN
NICOLAAS BEETS.

Volledige Uitgave, naar tijdsorde gerangschikt.

± 1600 bladzijden. ± 2000 gedichten.

ACHTSTE DRUK.

Prijs geb. in 2 deelen f 3.25.

Het zal op 13 September van dit jaar een feestdag zijn in heel Nederland. Op dien datum zal het 100 jaren geleden zijn, dat Nicolaas Beets, de man aan wien het Nederlandsche Volk een schat der mooiste gedichten te danken heeft, te Haarlem het levenslicht aanschouwde.

Waar overal in den lande de wensch tot uiting is gekomen om dezen grooten Nederlander te herdenken, hebben wij gemeend aan deze algemeene huldebetuiging op onbekrompen wijze te moeten deelnemen door **een buitengewoon goedkoope uitgave van zijn Dichtwerken** het licht te doen zien.

Gedrukt met duidelijke letter in een sierlijk kader op goed papier en geb. in twee keurige banden zal deze jubilé-uitgave van Beets' Dichtwerken een sieraad zijn voor elke boekenkast en voor elke bibliotheek.

Laat nu de gelegenheid om U tegen een zoo geringen prijs in het bezit te kunnen stellen van deze **volledige Dichtwerken** niet ongebruikt voorbijgaan. Zij vormen een schatkamer van echt Hollandsche poëzie.

Wij vertrouwen dat ons streven, om door deze uitgave Beets' werk tot gemeengoed te maken, zal worden beloond met de sympathie van ieder, die den man wil eeren, wiens leuze het was eerst dan te spreken als hij wat te zeggen had, en in alles was de verpersoonlijking van Hollandsche degelijkheid, eenvoud en wijsheid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS V.

Vlechtwerken I.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Nieuw Nederlandsch
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden
EN
Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—.** Gebonden in halfléderen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—.**

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. No. 10. Juli 1914.

Kock-Jacobsen, Sprogets Forandring (v. Blankenstein).
Aly, Hesiods Theogonie (K. Kuiper).
Fischer, Thucydidis reliquiae (v. Leeuwen).
Steele, Case Usage in Livy, IV (Slijper).
Van Wageningen, Persi Saturae (Karsten)
Franke, Dīghanikāya (H. Kern).
Van Ginneken, Handb. der Nederl. Taal, I (Kluyver).
Holmes-Schott-Rosenberg, Cäsars Feldzüge (Brakman).
Déchelette, La Collection Millon (J. H. Holwerda).
Tudeez, Tetradrachmenprägung von Syrakus (Six).
Hyamson, Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio (Nap).
Staehelin, Mission der Brüdergemeine in Surinam etc., I (Heeres).
Van der Sman, Indië, een wordende Staat (Kielstra).
Duker, Voetius, III, 2 (Knappert).
Meyer, Das Weihnachtsfest (Meyboom).
Schoolboeken:
Cron-Uhle, Platons Verteidigungsrede des Sokrates u. Kriton, 12te Aufl. (Greebe).
Heinichen-Blase-Reeb, Lat.-Deutsches Schulwtb. (H. D. Verdam).
Bouman, Cicero's Pro Lege Manilia.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Sprogets Forandring, bearbejdet af **Lis Jacobsen** efter **Axel Kock: Om Språkets Förändring**. Kopenhagen, Hagerup's Forlag. 1913.

Axel Kock, de voortreffelijke Zweedsche taalgeleerde heeft 20 jaar geleden een reeks populaire lezingen gehouden „Om språkets förändring", die hij in 1896 onder dezen titel uitgegeven heeft. Van dit aardige boekje is in 1908 een tweede druk verschenen.

Mevrouw Dr. Lis Jacobsen heeft een vrije en vermeerderde Deensche bewerking ervan geleverd. Reeds het vervangen van de Zweedsche voorbeelden door Deensche maakte belangrijke wijzigingen noodzakelijk; de vlijtige schrijfster is echter nog verder gegaan. Het boekje heeft onder haar handen meer het karakter gekregen van een beknopte wegwijzer, die ook voor studeerenden te gebruiken is. Kock's populair hoofdstuk over den invloed van vreemde talen op het Zweedsch is vervangen door een vrij wat dieper gaande schets der ontwikkeling van den Deenschen woordvoorraad. Ook in het hoofdstuk over de klankwetten zijn grondige veranderingen gekomen. Ik geef aan de formuleering van Mevrouw Jacobsen beslist de voorkeur.

Haar bewerking heeft echter ook fouten, die men in het voorbeeld niet terug vindt. Moet men ze misschien vrouwelijk noemen? Vaak wordt men onaangenaam verrast door oppervlakkigheden, die met een zekere diepzinnigheid gedebiteerd worden.

Op blz. 18/19 lezen wij: „Als men zich niet op het standpunt van den taalgeleerde stelt, maar op dat van den taalgebruiker, kan men zeggen, dat twee menschen dezelfde taal spreken, als zij elkaar verstaan." Dit is van een practisch standpunt toch wel zeer academisch geredeneerd. Om bij de taal van de schrijfster te blijven: Denkt iemand eraan Deensch en Zweedsch één taal te noemen? Desniettemin verstaat een Kopenhagenaar een Stockholmer beter, dan een landgenoot uit Vendsyssel of Thyland, als deze zijn eigen dialect spreekt.

Blz. 42 wordt van het suffix-*eri* gezegd, dat het in *svineri* (Schweinerei) een verachtelijke verbaalafleiding vormt. Het is niet duidelijk wat het arme suffix bedorven heeft aan de waarlijk niet edele beteekenis van het stambegrip. Even ongelukkig gekozen zijn drie andere voorbeelden *skænderi*, *skribleri*, *kryberi*, waar de onedele beteekenis ook al in den verbaalstam zit. *Skribleri* (vgl. Eng. *to scribble*) is dubbel ongelukkig gekozen, omdat de schrijfster in het voor de hand liggende *skriveri* gevonden zou hebben wat zij zocht. Nu is *Fædrelanderi* haar eenige goede voorbeeld.

Dat zij met haar voorbeelden ongelukkig kan zijn, zien wij ook blz. 114. Daar wil zij bewijzen dat *dyd* (deugd) van een prijzende een lakende beteekenis gekregen heeft. Het valt niet te loochenen, dat het woord tegenwoordig meestal in ironische beteekenis gebruikt wordt. Maar mevr. Jacobsen haalt, om haar bewering te staven, de woorden *dydsexemplar*, *dydsmønster* en *dydsdragon* aan. Bewijzen bij ons *hemeldragonder*, *moederszoontje* enz. iets ten nadeele van de woorden *hemel* en *moeder*?

Het gevoel voor de juiste kleur van woorden schijnt de schrijfster te ontbreken. Blz. 114/115 bespreekt zij *fræk*. „Dit woord, dat 150 jaar geleden nog „dapper" (beter „stout") beteekenen kon, is in onzen tijd een zoo plomp scheldwoord geworden, dat men het gewoonlijk door zachtere termen vervangt. *Han lyver frejdigt*

Digitized by Google

zegt men, en meent — *fræk!*", vernemen wij. Dit laatste ligt minder aan de harde beteekenis van *fræk*, dan wel aan die van *lyve*. De klank van het werkwoord maakt een krachtig bijwoord ongewenscht; bovendien heeft het Deensch, evenals onze spreektaal, een sterke voorliefde voor lithotes. Het ergste voor deze mededeeling is echter, dat *fræk* volstrekt niet een „plomp scheldwoord" geworden is, maar in alle kringen zeer veel, en dan schertsend, gebruikt wordt.

Nog erger maakt de schrijfster het blz. 116/117 met de woorden *rende* 'hollen' en *næve* 'vuist', die zij naar de „laagste straattaal" verbant, en die haar snijdend in het oor klinken door hun schrilheid. Ach kom! *Næve* is zelfs nog geschikt voor verheven, rethorisch gebruik, en *rende* is, misschien door Jutschen invloed, zeer populair geworden. Het heeft dan de kleur van ons „haal eens *op een draf je*" enz.

Mij dunkt, een mannelijk taalonderzoeker zou er niet licht toe komen op deze wijze zijn neus op te trekken voor woorden, die buiten de vormelijke salontaal liggen. Het is daarom al te zwak uitgedrukt als het op blz. 15 heet: „Maar ook tusschen de taal van mannen en vrouwen heeft men door onderzoek van litteraire en gesproken taal verschil in woordvoorraad kunnen bewijzen". Daarvan is waarlijk iedere leek overtuigd! Maar mevr. J. blijkt van voorzichtige beweringen te houden; blz. 17 zegt zij b.v.: „Voor den foneticus, die met zijn fijn waarnemingsvermogen zelfs zeer geringe schakeeringen in de uitspraak ontdekt, die om zoo te zeggen de taal door het vergrootglas bekijkt, zal zelfs een nauw begrensde taal als het Jutsch, zich in talrijke dialecten oplossen". Waarlijk er is geen fonetisch vergrootglas voor noodig om het onderscheid te ontdekken tusschen de Jutsche dialecten, die fonetisch, morfologisch en zelfs syntaktisch zoo sterk uiteenloopen, dat men aan een rijkstaal sprekenden, beschaafden Jut bijna altijd kan hooren, uit welk deel van Jutland hij afkomstig is. Iedere Jutsche boerenjongen is zich deze grondige verschillen bewust geweest, reeds voordat de fonetiek was uitgevonden.

Dit zijn mijn opmerkingen tegen het boek, voorzoover zij, naar ik geloof, verklaard moeten worden uit het feit, dat de auteur een vrouw is. Verder heeft dan nog mijn aandacht getrokken, dat op blz. 25 bij alle Angelsaksische woorden de lengteteekens vergeten zijn. Dit staat nog te leelijker omdat zij bij de vergeleken Oud-Noorsche woorden behoorlijk op hun plaats staan.

Ten slotte zij nog een verklaring vermeld, die juist een Nederlander moet opvallen. Op blz. 140 heet het: „Men zegt nu *her hjælper ingen kære mor* (hier helpt geen lieve moeder); deze vrij onzinnige uitdrukking is een vervorming van de oudere — *her hjælper ingen kæremaal*, d. w. z. hier helpt geen aanklacht, geen gerechtelijke vervolging; daar het woord *kære* „'klagen' verloren gegaan was, verstond men de uitdrukking niet meer en werd deze veranderd".

Als de schrijfster geweten had, dat wij Nederlanders ons eveneens in het bezit verheugen van de als onzinnig gewraakte uitdrukking, dan zou zij misschien de meer vernuftige dan waarschijnlijke verklaring achterwege gelaten hebben. Het oude *kæremaal* heeft immers een heel andere kleur, dan waarin hier *kære mor* gebruikt wordt. De zegswijze hoort waarschijnlijk thuis onder het kapittel „De invloed van de Hollandsche (zeemans)taal op het Deensch", een kapittel dat geheel vergeten is, toen de schrijfster den invloed van vreemde talen behandelde.

Men heeft zoo zelden het voorrecht, een vrouwelijk geleerde als taalwetenschappelijk auteur te begroeten, dat ik de verleiding niet weerstaan kon de kenmerken der vrouwelijke bewerking in dit boekje eenigszins uitvoerig te behandelen. Ik mag daarom echter niet verzuimen de schrijfster de eer te geven die haar toekomt, dat zij een nuttig en onderhoudend boekje op aangename wijze geschreven heeft. Het is een verdienstelijk werk uit de school van Jespersen en Nyrop. Dit gevoegd bij het voorbeeld van Axel Kock, zegt reeds genoeg als aanbeveling.

Berlijn-Schöneberg. M. van Blankenstein.

Hesiods Theogonie. Mit Einleitung und kurzem Kommentar versehen von **W. Aly**. Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 1.60).

Deze beknopte bewerking van Hesiodus' Theogonie is uit „Seminar-Uebungen hervorgegangen". Zij geeft naast een weloverwogen text, die in hoofdzaak zich aansluit aan Rzach, een zeer gecondenseerden commentaar, en — min of meer in excerptvorm — een litterairhistorische inleiding. Hare herkomst uit „Seminar-Uebungen openbaart zij op verschillende wijze; en vooral hierdoor dat in verband met de bedoelingen van den Seminarleider in de allervoornaamste plaats aandacht wordt geschonken aan Hesiodus' streven „om de nationale eenheid door systematische vereeniging van het verstrooide materiaal te herstellen": m. a. w. hier wordt een poging gedaan om zooveel dat doenlijk is de aanknoopingspunten tusschen de hesiodeïsche speculatie en den bestaanden cultus is aan te toonen, en tevens de verhouding der Theogonie van Hesiodus vast te stellen tegenover de oudere „Cyclische" proeven over welke Aly zelf in den vorigen jaargang van het Rhein. Museum getracht heeft eenig licht te doen schijnen.

De Aanteekeningen die met dit streven in verband staan zijn meerendeels niet van belang ontbloot. Maar zij vormen slechts een gedeelte van den commentaar en als geheel beschouwd komt deze mij niet gelukkig geslaagd voor. Wel is het in de compres gedrukte aanteekeningen gebodene soliede en betrouwbaar maar voor eene uitgave die „uit seminariumoefeningen ontstaan" en dus voor zelfstandig werkende studenten bestemd is, schijnt ze mij te schoolsch. Niet slechts had zij vrijwat kunnen worden bekort indien de immers volkomen overbodige verwijzingen naar Pauly-Wissowa, Roscher of de medewerkers van Iwan von Müller waren weggelaten; waarlijk die weg behoeft den studenten niet nòg nadrukkelijker te worden aangewezen; maar bovendien zijn de noten van eene autoritaire kortheid die nauwelijks ooit de lezers tot nadenkend kiezen uitnoodigt. Eigenlijk is een schrijver als Hesiodus voor „korte" aanteekeningen volkomen ongeschikt. En wat wordt er van die kortheid bij eene aanteekening als die op vs. 11: „Was die Musen singen ist der Inhalt

Digitized by Google

der Theogonie in umgekehrter Reihenfolge. Zeus s. zu v. 457, Hera z. v. 454. Athena zu v. 888" enz. enz.

Toch zal deze editie naast grootere commentaren als handexemplaar haar dienst kunnen doen, want zij is met duitsche nauwkeurigheid bewerkt. Ook met duitsche kortzichtigheid. Is het niet bijna ongeloofelijk dat deze uitgave voor de studenten in hare lange lijst van „Hilfsmittel" noch Paley's editie noch Waltz' geleerde werk vermeldt? Of worden inderdaad de Heidelbergsche studenten niet bekwaam geacht om fransch en engelsch te lezen?

Amsterdam. K. Kuiper.

F. Fischer, Thucydidis reliquiae in papyris et membranis Aegyptiacis servatae. Leipzig, B. G. Teubner. 1913 (Pr. M. 3.—, geb. M. 4.20).

In boekvorm verschijnt hier een dissertatie, die kort geleden te Giessen is verdedigd door een leerling van Professor Alfred Körte. Het was een gelukkige gedachte van den Heer Fischer, de fragmenten van oude Thucydides-uitgaven, die door de handschrift-vondsten der laatste twintig jaren aan het licht zijn gekomen, bijéén te brengen en kritisch toe te lichten. Immers, sinds de laatste uitgave van Thucydides, die van Hude, is verschenen, zijn er bij het destijds bekende vijftal fragmenten reeds weer acht gekomen, daaronder een fragment van een perkamenthandschrift van de 4e of 5e eeuw, dat door Dr. Fischer hier voor het eerst wordt gepubliceerd, alsmede een stuk van een ouden commentaar op Thucydides, waarin een verstandige polemiek tegen het oordeel van Dionysius Halicarnassensis over den historicus voorkomt. Van dit werk bespreekt Dr. Fischer alleen de lemmata.

Nagenoeg dezelfde stof was kort te voren in een Straatsburger dissertatie behandeld, die den schrijver echter te laat is bekend geworden om ze anders dan in een paar korte noten te kunnen vermelden.

Nieuws hebben de vondsten weinig opgeleverd; toch wel iets, onder andere de bevestiging van een paar conjecturen. In de beoordeeling der nieuwe lezingen behoef ik van den schrijver niet af te wijken, daar hij zich bij hetgeen ik zelf in der tijd over het belangrijkste der nieuw gevonden fragmenten in de *Mnemosyne* heb opgemerkt, zoo goed als zonder uitzondering heeft aangesloten.

Terecht merkt Dr. Fischer ten slotte op, dat juist de overeenstemming dezer fragmenten, waaronder er zijn uit het begin onzer jaartelling, met den tot dusverre gangbaren tekst van Thucydides, het belangrijkste is wat uit de nieuwe vondsten is gebleken. Zeker, de tekst van het oude geschiedwerk is allesbehalve gaaf tot ons gekomen en geeft der kritiek de handen vol, maar hij zag er reeds omstreeks Christus' geboorte vrij wel juist zóó uit als in de laat-middeleeuwsche handschriften.

Dit geldt niet voor den tekst van Thucydides alleen, en bij de beoordeeling der oude teksten moet met dit gewichtige feit rekening worden gehouden.

Scheveningen. J. van Leeuwen Jr.

R. B. Steele, Case Usage in Livy, IV The Ablative Leipzig, Brockhaus. 1913.

De indruk die de vroegere gelijksoortige verhandelingen van Steele gemaakt hebben, wordt door deze nieuwe en laatste bevestigd. Men duizelt eenvoudig wanneer men op de laatste bl. vier staatjes ziet, waarvan er hier een volgt:

I Ablative

Ab	5050	Separation	1096
De	1407	Source	52
Ex	2953	Cause	1247
Sine	515	Accordance	191
	9925	Efficient	1957
			4543

Zo wordt de locativus behandeld, de associativus en onder IV: Special verbs, Comparison, Difference samen 581, om te komen tot Total 19615 en 16340 behalve 6157 Abl. Abs., in het Am. Journal of Phil. 23. 298 besproken.

Leest men het boek, dan komt men voortdurend in opstand. Waartoe al die moeite? Was de telling naar boeken gedaan, dan was er nog enig nut bereikt misschien, want de doorsnee zesde-klasser merkt al dat de eerste dekade met de andere niet te vergelijken is. Splitst men dus zijn getallen, dan zou men de afhankelikheid van Livius percentsgewijs kunnen aantonen.

Maar ook al neemt men de hele Livius als één geheel, dan nog vraagt men of de indeling in soorten wel juist is, zoals Steele die maakt. Hoe minder grondbetekenissen van de Ablativus hoe beter; Steele maakt het aantal groter dan gewoonlik aangenomen wordt.

Eerst behandelt hij de abl. van preposities afhankelik, dan de enkele abl.; inderdaad, hij had omgekeerd moeten doen. De termen delativus, elativus naast ablativus zijn wel ingenieus gevonden; maar is de bepaling van de oorspronkelike gebruikssfeer van ab, de en ex wel juist?

Kan men neutro inclinare een ablativus noemen?

Er blijven meer vraagtekens staan op de bladzijden van dit boek, dat men al zeer onbevredigd uit de hand legt.

Utrecht. E. Slijper.

Auli Persi Flacci Saturae. Edidit atque prolegomenis interpretatione belgica, commentario instruxit **Jacobus van Wageningen.** Groningae, in aed. heredum P. Noordhoff. 1911 [1]). (Pr. *f* 3.60).

De verdiensten dezer uitgaaf (die in twee stukken verscheen, waarvan het tweede den commentaar bevat) zijn vele. In de prolegomena wordt niet alleen alles wat men over den auteur en zijn werk wil weten — zijn voorbeelden en navolgers, zijn Stoische richting, zijn taal en metriek, en den aard zijner Satiren — medegedeeld met de helderheid en de nauwgezette geleerdheid, die het werk van dezen uitgever steeds plegen te kenmerken, maar wordt bovendien ook de netelige vraag

[1]) Hoewel dit boek dus reeds in 1911 verscheen, verzocht mij wijlen Prof. Speyer eerst in September jl. het aan te kondigen, wat door een buitenlandsche reis en ander dringend werk vertraging ondervond.

Digitized by Google

over den oorsprong der Romeinsche satire aan een bondig onderzoek onderworpen en een oplossing daarvan aan de hand gedaan, die mij allezins plausibel voorkomt. Van de hss. geeft v. W. alleen een kort overzicht en verwijst ons verder naar Leo's tekstuitgaaf van 1910, waarin wij lezen op blz. XVII: „codices vetustiores omnes (en die zijn talrijk) perquiri debere antequam edendorum carminum munus vere perfectum esse dici queat, quod ego facere cum nec possem nec vellem, paratis usus sum". Ook v. W. heeft dien tijdroovenden en weinig belovenden arbeid niet ondernomen en geeft den tekst van Leo, behoudens een twintigtal plaatsen, waar hij aan andere lezingen of eigen conjecturen de voorkeur gaf.

Een uitgaaf van Persius is overigens nagenoeg geheel een zaak van interpretatie. Niet zonder groote overdrijving zegt Schanz van deze dichter: „Der Schriftsteller hat alles aufgeboten, um uns die Lektüre zu einer warhaften Höllenpein zu machen.., es ist ein Meer von Dunkelheit duch das wir hindurchsteuern müssen." Wij beseffen wel dat iemand, die een volledige literatuurgeschiedenis te schrijven heeft. zich niet gaarne bij een tweederangs auteur door gordiaaansche knopen ziet opgehouden en blijde is als hij tot vlugger werk kan overgaan. ,,Mit Freuden, zegt Sch. nog, legen wir den Dichter aus den Händen"; dit neemt niet weg dat er in deze Satiren ook een aantal vlot geschreven en terstond verstaanbare stukken voorkomen, terwijl de *cruces* een geduldig en scherpzinnig philoloog gelegenheid te over geven om zijn krachten nuttig en met voldoening te besteden. Prof. v. W. heeft dat blijkbaar *con amore* gedaan, zoowel bij het overzetten in het Nederlandsch als in den commentaar. Beide deze dingen toch zijn noodig en niet het minst het eerste, als men bij ingewikkelde plaatsen den lezer niet in onzekerheid wil laten omtrent den zin der woorden, en evenmin, gelijk de Hongaarsche uitgever Némethy (1903), in omslachtige en toch nog onbevredigende latijnsche omschrijvingen wil vervallen. Op zulke plaatsen is de vertaling van v. W. een min of meer vrije paraphrase, die evenwel geen twijfel laat, hoe hij de woorden verstaat. Men hoede zich er dan voor de nederlandsche woorden precies op de latijnsche te leggen om te zien of zij elkander wel volkomen dekken; wil men de strenge interpretatie vinden, dan vergelijke men den commentaar. Dit heeft Prof. Hartman begrepen, toen hij bijv. in zijn aanteekening (Mnem. 1914 p. 214) op, Sat. 1.5 vlgg. betreffende *accedas* eerst schreef: „Parum accurate haec sic editor vertit"..., maar dan: „At rectissime idem in commentario... Er zijn plaatsen, aan de lezers van Persius wel bekend. waarover het moeilijk is tot eensgezindheid te komen, wat ik met een enkel voorbeeld wil aantoonen.

In Sat. 1.22 vlg. zegt Persius tot een verflenst declamator van wulpsche gedichten:

Tun', vetule, auriculis alienis colligis escas,
Auriculis, quibus et dicas cute perditus, ohe!

Het scholion[1]) verklaart: Scribis ergo quod te non delectet, sed quod capiatur auribus imperitis, et ideo laboras... ut a pueris tibi plaudatur eviratis et dissolutis. O. Jahn (1843), anders zoo nuttig voor de interpretatie, geeft hier niets dan dit: *cute perditus* beteekent hydropicus en ziet op de summa animi et iudicii perversitas. Heinrich (1844) vat *cute perditus* op als de verharde huid van een, die tamelijk veel gevlei kan verdragen, maar toch niet den overdreven lof hem nu toegezwaaid, waarom hij (met Horatius S. 1.5.12) uitroept: *Ohe!* iam satis est! Verder zegt H.: *Auriculis quibus* = *eorum quibus*; *et* behoort per hyperbaton bij *cute perditus*, zoo in 't grieksch καί. Madvig corrigeerde in in 23: *articulis*, te verbinden met *et cute p.*: jichtig en waterzuchtig; zoo verdwijnt het lastige *et; escas* is voor hem = voluptates, en *ohe dicere* = valedicere. De beteekenis wordt dan: de declamater zamelt voor de ooren van anderen genietingen, d.i. hij prikkelt door zijn verzen de anderen tot genietingen, die hij door jicht en waterzucht uitgeput, zelf vaarwel moet (cogitur, Mdv.) zeggen. Némethy en Hartman nemen deze conjectuur over. Van Wageningen behandelde deze plaats reeds in zijn Groninger Program over Persius van 1891; als toen keurt hij in Madvigs conjectuur ook nu nog af, dat *quibus* niet slaat op het onmiddelijk voorafgaande woord, wat ons zeker vreemd aandoet, en voelt weinig voor de dubbele kwaal, die Hartman echter juist noodig vindt. v. W. giste dus zelf, wat hij nu ook geeft: *Versiculis, quibus edicas c. p. o.* en vertaalt: „Schrijft gij lokaas voor eens anders ooren met verzen, waarvoor gij zelf, met een verschrompeld vel 'dank je' moest zeggen." *Edicas* (met nadruk zeggen) lijkt mij geen gelukkig hulpmiddel om *et* kwijt te raken, en *escas* schijnt met *versiculis* min of meer hetzelfde begrip te vertegenwoordigen, zooals Hartman zag. Wij blijven dus ten slotte met deze plaats verlegen zitten en ik begrijp dat men *faute de mieux* nog het meest voelt voor Madvigs verandering, waarbij echter *eho dicere* anders verklaard wordt dan Horatius zou doen ververmoeden, en vooral dit m.i. verkeerd is dat, terwijl de verontwaardigde vraag: 'tun colligis' een aanval op op den dichter doet verwachten, hem door Mdv.'s tamme vraag: „Zamelt gij voor anderen, wat gij zelf niet meer kunt genieten?" veeleer lof dan blaam ten deel valt: de dichter zal de eerste zijn om dit laatste te betreuren, maar is blijkbaar niet zelfzuchtig. Kon men voor *auriculis* in v. 23 lezen *plausilibus*, dan zou, in de richting van den scholiast en van Heinrich, de zin deze worden: „Zamelt gij voor (of door) andermans ooren, die met bijvalsbetuigingen naar u luisteren (*auriculis plausilibus*), spijs (genot) nm. voor u zelf, terwijl gij aan dat applaus basta moest toeroepen, hoe hard van huid gij ook zijt. Dat het namelijk dien poeet alleen om toejuichingen te doen is, leeren de volgende verzen: *at pulchrum est digiti monstrari et dicier hic est*, enz.

Even interessant, maar ook tot onzekere uitkomst leidend, zijn de interpretatien van Sat. 6.4 vlg. en enkele andere plaatsen, waarbij het mij geen moeite zou kosten om aan te toonen met hoeveel beleid en scherpzinnigheid de Uitgever steeds te werk is gegaan, en niet zelden zoo, dat, ook waar de eerste lezing van zijn betoog onzen twijfel wekt, een tweede onderzoek het goede recht

[1]) De scholia hebben weinig of geen gezag; toch had ik daarover gaarne van v. W. nog iets gehoord.

Digitized by Google

van zijn opvattingen doet erkennen. Slechts één versregel wil ik hier nog even bespreken, omdat Hartman mijn inziens ten onrechte de verklaring van v. W. door een andere vervangt; In Sat. 3.4 staat: *Sufficiat quinta dum linea tangitur umbra.* H. meent dat de lijn (*linea*) hier op te vatten is als *de naald* die de schaduw werpt, en zal dus moeten vertalen: terwijl de naald (de gnomon) geraakt wordt door de vijfde schaduw. In waarheid, zegt hij, wordt de gnomon door de zon geraakt, maar de zon, welke die schaduw maakt, kan door onze poeet schaduw genoemd worden: sed sol umbram pariens a poeta nostro *umbra* appellari potest. Dit komt mij allerzonderlingst voor, vooral ook die *vijfde* schaduw, zegge zon. Némethy en ook v. W. nemen m.i. terecht een enallage aan, waardoor *quinta*, logisch behoorende bij *linea*, verbonden wordt met *umbra*. Behalve dat hier dwang van het metrum in het spel is, wordt door Persius dikwijls het het adjectivum onlogisch verplaatst, van het eene substantivum, waar het bijbehoort, naar het andere; zie bijv. 81 *rabiosa silentia rodunt* voor *rabiosi* (philosophi) *s.v.* 2.3 *prece poscis emaci*, 5 *tacita libabit acerra*, 3.26 *secura patella*, 5.184 *recutita sabbata*, waar het attribuut overal bij de personen en niet bij de dingen behoort.

Met de nieuwste Engelsche en Italiaansche uitgaven, door v. W. genoemd op blz. LXVII, ben ik niet bekend. Daar de nauwgezette auteur ze zelden in het debat betrekt, vermoed ik dat zij niet van overwegend belang zijn. Ik eindig dus met een warme aanbeveling van deze uitgaaf an alle nederlandsche philologen, en twijfel niet of zij heeft ook buiten de grenzen haar weg reeds gevonden.

Amsterdam. H. T. Karsten.

R. O. Franke, Dīghanikāya, das Buch der langen Texte des buddhistischen Kanons in Auswahl übersetzt. (Quellen der Religions-Geschichte). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 14, geb. M. 15.20).

In een uitvoerige, voortreffelijke Inleiding behandelt Prof. Franke met grondige geleerdheid en scherpzinnige kritiek het moeielijke vraagstuk hoe de Dīghanikāya tot stand is gekomen. Dat de Buddhistische overlevering omtrent de vaststelling van de teksten van 't Suttapiṭaka op een Concilie van Rājagaha, onmiddellijk na den dood des meesters, geen geloof verdient, daarvan is hij evenzeer overtuigd als verscheiden andere geleerden die zich met het onderwerp hebben bezig gehouden. Deze laatsten hebben alleenlijk een negatieve kritiek geleverd; Prof. Franke heeft de grootere verdienste dat hij niet enkel afbreekt maar ook opbouwt. Hij tracht met klem van redenen aan te toonen dat de Dīghanikāya niet is een verzameling van leerredenen, maar een „einheitlich abgefasstes schriftstellerisches Werk: das Buch vom Tathāgata".

In den geheelen Nikāya is een draad te ontdekken en te bespeuren dat het oogmerk van den vervaardiger is: een schema uit te werken van de heilsleer welke leidt tot de verlossende wijsheid, en dus tot het Nibbāna. Dit thema wordt door Prof. Franke tot in de kleinste bijzonderheden behandeld. Het onderwerp is te ingewikkeld dan dat het zich leent tot een uittreksel, ten minste in een noodzakelijk korte aankondiging van het voor ons liggende boek. Wij kunnen hier enkel den belangstellenden lezer naar de inhoudrijke Inleiding zelve verwijzen.

Niet minder voortreffelijk dan de Inleiding is de vertaling, die aan alle vereischten voldoet: zij is zeer getrouw, en tevens aangenaam te lezen door 't zuivere, heldere Hoogduitsch waarin zij gesteld is. In de noten geeft Sch. volledig rekenschap van zijne vertaling, overal waar omtrent de juiste beteekenis van allerlei in den tekst gebezigde woorden onder de geleerden verschil van gevoelen bestaat. Ook de niet deskundige lezers vinden in de noten de gewenschte inlichtingen.

In de talrijke gevallen waarin Sch. een andere meening verdedigt dan vroegere vertalers ben ik het volkomen met hem eens, bijna zonder uitzondering. Om mijne belangstelling in de zaak te toonen, wil ik evenwel enkele opmerkingen niet achterhouden.

Blz. 39 is *cetaso ekodibhāva* in 't algemeen vrij goed weergegeven met: „durch Hinrichtung des Geistes über (*ud*) die Vielheit der Sinneswahrnemungen hinaus auf einem einzigen (*eka*) Punkt", maar de etymologie met *ud* is verkeerd. De Skr. vorm is *ekotībhāva*, waarin *ekoti* „einem und demselben Ziele zustrebend" vervat is. *Ūti* beteekent o.a. het streven (vooral: intensief) streven naar een doel. Zoo vinden wij in Divyāvadāna 653: *utsāhany ūtir aprativāṇih*, in welke drie woorden 't algemeen begrip van intens streven vervat is, en wel in toenemenden graad. *Ekodibhūta* is Skr. *ekotībhūta* „op één doel gericht." Vgl. o.a. Mahāvastu III, 213, waar men vooral lette op de zinsnede: „*yad ihaikatyo karuṇāpareṇa cetasā ekān diçāṃ spharitvopasaṃpadya viharati.*"

Blz. 91. *Ibbhā* vertaalt F. vragenderwijze met „dieser protzigen Bauern". Ik geloof niet dat het begrip „Protz" hierin opgesloten ligt, want dit veronderstelt het bezit van rijkdom. Wel is waar kan *ibbha*, Skr. *ibhya* „rijk" beteekenen, maar ook iets anders, namelijk, om de omschrijving van 't woord in Pet. W. te gebruiken: „zum Gesinde gehörig, ein Höriger." Regelmatig wordt *ibbha* verklaard met *gahapatika*, dat wegens 't verkleiningsuffix *ka* kan vertaald worden met: „kleine burgerman", niet zelden met eenige minachting uitgesproken. In *brahmaṇibbha*, o. a. Jāt. VI, 223, en 't synonieme *brāhmaṇagṛhapatika* Mahāvastu III, 111, ligt wel is waar niets bepaald minachtends, maar brahmaansche familievaders zijn toch altoos minder in aanzien dan hun overige standgenooten.

Maṅguracchavi, blz. 156. *Maṅgura* is m. i. niets anders dan een andere uitspraak van *maṅgula*, welks acc. sg. fem. *maṅguliṃ*, Sutta-vibhaṅga I, 107, 11, verklaard wordt met „virūpaṃ duddasikaṃ bībhacchaṃ". Dit wordt bevestigd door een overeenkomstig Prākṛtsch *maṅgula*, in de Pāiyacchī-Nāmamālā (Ed. Bühler), 243, opgegeven als synoniem van *asundara*, „leelijk van voorkomen." In het algemeen duidt het woord dus iets leelijks aan. Intusschen is *bībhaccha*, Skr. *bībhatsa* een woord dat zeer juist in 't Hollandsch vertolkt kan worden met „vies", hetwelk in 't Hoogduitsch, naar gelang van omstandigheden, weêr te geven is met „schmutzig, widrig, ekelhaft." Met *maṅguracchavi* kan dus wel „een

Digitized by Google

vieze, groezelige huidkleur hebbende", bedoeld zijn, vooral omdat het overeenkomstige buddh. Skr. *madguracchavi* in Lalitavistara (ed. Calc.) 320, gezegd wordt van den Bodhisattva ten gevolge van zijn overmatig vasten [1]). Of de vorm *madgura* geheel in den haak is, zou ik niet durven verzekeren. De Engelsche vertaling „golden in colour" is zoo averechtsch mogelijk, daar „goudkleurig" bij de Indiërs een teeken van schoonheid en gezondheid is.

Diṭṭhā, blz. 202, is natuurlijk = Skr. *diṣṭyā*, zooals behoorlijk bij Childers is opgeteekend.

Doch genoeg. Ik besluit deze mijn aankondiging van Prof. Franke's werk met de verzekering dat ik er niets dan lof voor heb.

Utrecht. H. Kern.

J. van Ginneken, S. J., Handboek der Nederlandsche Taal. Eerste Deel. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1913. (Pr. *f* 10; geb. *f* 11.90).

In het voorbericht bij dit eerste deel geeft de heer van Ginneken een kort begrip van zijn algemeene beginselen. De verschijnselen der taal — zoo zegt hij in de eerste plaats — kunnen alleen worden verklaard door middel van de psychologie, en wel van de psychologie in haar geheelen omvang. Maar wat is dan in den mensch de psyche? Volgens den heer van Ginneken is de wetenschap, na te zijn verdwaald in het materialisme, weer teruggekeerd tot de belijdenis dat de mensch uit twee elementen bestaat, die hij met de woorden van Vondel noemt *engelscheit* en *dierscheit*, d. w. z. ziel en lichaam. Is nu dit dualisme inderdaad de onbetwiste leer der moderne wetenschap? Naar ik meen, is dat niet zoo. Wilde de schrijver bepaald van deze quaestie gewag maken, dan had hij misschien liever moeten zeggen: „Er zijn verschillende denkbeelden over dit onderwerp; ik voor mij ben een aanhanger van de leer, dat twee verschillende naturen in den mensch met elkaar zijn verbonden, geest en lichaam". Deze leer komt overeen o. a. met de populaire voorstelling; en de gewone lezer kan den schrijver dus gemakkelijk volgen, wanneer deze het vervolgens heeft over den strijd tusschen het hoogere en het lagere in den mensch. Over het beloop van dien strijd denkt de schrijver optimistisch. Het moge waar zijn, dat „lekker eten en prettig levensgemak" ons telkens het hoogere doen vergeten, toch kan men de geschiedenis niet raadplegen of men durft gelooven, dat „de ziel overwint". Dit blijkt inzonderheid uit de taal, wier geschiedenis het leven van den geest als het ware afbeeldt. Hier heeft men eenige moeite de bedoeling te begrijpen. Want men verwacht het betoog, dat de menschen zich aldoor meer hebben weten los te maken van het lagere, het „stoffelijke"; doch de schrijver wil opmerken, „dat er in globale geschiedenis der Indogermaansche talen een merkbare vooruitgang in psychische nauwkeurigheid en volheid is te constateeren." Gesteld dat dit zoo is, dat men dus in den loop der geschiedenis een toenemende verfijning mag aannemen van het denken en gevoelen, een verfijning die zich vanzelf in de taal weerspiegelt, is dit dan hetzelfde als een overwinning van „de ziel" over „het lichaam"? Zijn er niet bij herhaling menschen geweest, in wie een inderdaad verfijnde geest samenging met een sterke gehechtheid aan lagere begeerten? Mijn bezwaar is dus, dat terwijl de schrijver ons eerst doet denken aan een zedelijken vooruitgang, hij ten slotte spreekt van een verstandelijke en artistieke ontwikkeling. Heb ik hem niet goed begrepen, dan moge ik ten deele een verontschuldiging vinden in zijn eigenaardigen stijl; immers wanneer hij er van spreekt, dat de ziel soms „haar lichaamsboeien slaakt," dat „wij andere zielen willen... helpen," en dat wij soms ook bereid zijn „te slaan, waar het noodig is, met onze zielehand, in een sfeer waar brood of levensgemak niets vermogen," — denken wij dan aan „psychische nauwkeurigheid" in de taal, of denken wij aan de beoefening der deugd? De schrijver denkt aan het eerste, en verheugt er zich over, dat nu juist in onzen tijd onze Nederlandsche taal „tot nieuwen rijken bloei" is „bezield." Die taal te mogen beschrijven is voor hem een genot.

De groote verdienste van het werk is, dat hier binnen de grenzen van het Nederlandsch allerlei groepen worden onderscheiden, waarvan tot dusverre niet veel werk is gemaakt. Men heeft er altijd oog voor gehad, dat de levende taal in de eerste plaats wordt gevormd door de dialecten, en deze *locale taalkringen* heeft de heer van Ginneken dan ook beschreven voor zoover het thans mogelijk is. Hij heeft daarbij niet vergeten wat er van het Nederlandsch is geworden in andere werelddeelen. Maar veel meer oorspronkelijk zijn de hoofdstukken over *De familiale taalkringen*, waarop in het tweede deel *De sociale taalkringen* zullen volgen. Men vindt hier beschouwingen over de taal van kleine en groote kinderen, van aankomende jongens en meisjes, van studenten, van vrouwen, van oude menschen. De schrijver heeft waarlijk geen moeite gespaard om te verzamelen wat hij kon; veel moest hij van anderen ontvangen, want zijn eigen ervaring was, zooals van bijna ieder, vrij beperkt. Hij is zich er van bewust, dat wat hij heeft volbracht, slechts een begin kan heeten. Als psycholoog heeft hij van het karakter dier verschillende groepen een zekere kennis, en nu komt het er op aan in de verschillende vormen van taal die karakters weer te vinden. Een leek zooals ik gelooft onwillekeurig aan het bestaan van grooter verscheidenheid dan hier schijnt te worden aangenomen. Eén hoofdstuk b.v., dat ook de schrijver voor onvolledig houdt, is over *De vrouwentaal*, dat is de taal van volwassen vrouwen. Onder vrouwen is nogal wat verschil in stand, in aanleg, in opvoeding, in manier van leven hetzij in het huisgezin of in de maatschappij. Hoeveel verschil van vrouwentaal moet er dan niet wezen, en hoe moeilijk zal het zijn in al die vormen het gemeenschappelijk-karakteristieke te ontdekken, dat een tegenstelling zal zijn b.v. met de taal der mannen. Het materiaal dat hier wordt gedrukt, bestaat voornamelijk uit een lange aanhaling uit een roman, uit lijsten van keukentermen, van termen die op nuttige en fraaie handwerken betrekking hebben, en van termen uit een catalogus van Liberty. Doch verdienen al die koks- en kleermakerswoorden niet eer eene vermelding bij de beschrijving van technische talen? Indien enkele daarvan inderdaad aan de meeste vrouwen bekend

[1]) Het woord is aangehaald in Pet. W., maar misverstaan.

Digitized by Google

zijn, is hun gebruik dan iets eigenaardigs waaruit de mentaliteit van de vrouw kan blijken? Veel meer stof had de heer van Ginneken voor de taal van jongens en meisjes, zooals die b.v. blijkt uit hun schoolwerk. Verschillende proeven worden meegedeeld van opstellen: de lezer gevoelt stellig, wat die kinderen aan een docent met zooveel liefde voor zijn vak moeten te danken hebben. Een minder levendigen indruk maakt het verslag van *De studententaal*, en men zou kunnen vragen of die hier in deze afdeeling het best op haar plaats is. Want de studentenwereld is maar niet een willekeurige groep van aankomende mannen, maar zij is ook een sociale groep, waarvan de taal ten deele op die van andere groepen van jonge mannen zal gelijken, en ten deele eigenaardigheden zal hebben die met de opvoeding aan de Universiteit in verband staan. De schrijver heeft gebruikt wat hij dienstig vond; doch men bespeurt o.a. niet veel van een verschil tusschen termen die vele geslachten achtereen bewaard blijven, en andere die spoedig door nieuwe worden vervangen. Dit laatste ziet men vaak in min of meer afgesloten kringen: zoodra sommige termen buiten zulke kringen bekend worden en worden nagevolgd, kiest men weer andere, waaraan eigen levendigheid van geest trouwens al spoedig behoefte heeft. Voor *De oudere-menschentaal* is de heer van Ginneken niet genadig: de parodie in de geschiedenis van Hein Knap is het beste voorbeeld van die taal dat hij ooit heeft gezien. Maar kan de ouderdom een ander vonnis verwachten van een geleerde die zich nog jong voelt, een man vol geestdrift, phantasie en werkkracht? Als het werk van zulk een man moet men dit boek leeren begrijpen. Men vindt er een aantal algemeene beschouwingen in waarmede niet ieder geheel zal kunnen instemmen; doch, als ik het goed inzie, zijn deze voor den schrijver niet de hoofdzaak: hij heeft in de eerste plaats materiaal willen verzamelen voor een door hem ontworpen onderzoek, en hij wil ook anderen aansporen in de door hem aangeduide richting verder te gaan.

Groningen. A. Kluyver.

T. Rice Holmes, Cäsars Feldzüge in Gallien und Britannien. Übersetzung und Bearbeitung der Werke „Caesar's Conquest of Gaul" 2nd ed. Oxford 1911, und „Ancient Britain and the invasions of Julius Caesar", Oxford 1907 von **W. Schott**; nach dessen Tode zu Ende geführt, durchgesehen und zum Druck befördert von **F. Rosenberg**. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Het is van algemeene bekendheid, dat, wanneer een standaardwerk — niet alleen op philologisch gebied — in Engeland verschenen is, men doorgaans niet lang behoeft te wachten op een verkorte bewerking in 't Duitsch, die de verdienste bezit goedkoop te zijn. Wij hebben hier met zoo'n geval te doen. De omvang en de prijs der twee uitnemende geschriften van Holmes, hierboven genoemd, maakten het wenschelijk, dat een kundige hand een boek samenstelde, hetwelk althans de hoofdzaken door den Engelschen geleerde besproken, omvatte, natuurlijk tot een organisch geheel vereenigd.

Nog vóór 't einde van 1911 had prof. Schott die taak afgewerkt tot aan 't optreden van Vercingetorix, toen hij plotseling stierf. Op aansporing van Meusel, wiens kennis van 't corpus Caesarianum misschien door niemand wordt geëvenaard, voltooide Dr. Rosenberg 't werk, dat ik hier aan te kondigen heb.

Het eerste hoofdstuk geeft ons behalve een beknopte biographie van Caesar tot 59 a. C. n. een kort overzicht van de cultuur van Gallië, als welker middelpunt men Bibracte mag beschouwen: getuigen de 1500 munten (voor 't meerendeel dateerende uit de periode der onafhankelijkheid), 't vaatwerk, allerlei sieraden, resten van gebouwen, enz., aldaar bij de opgravingen gevonden! De acht volgende capita zijn successievelijk gewijd aan de behandeling van de Lib. VIII de bello Gallico.

Bij die behandeling wordt 't verhaal gegeven volgens den tekst van Meusel, hoewel Holmes doorgaans niet met dezen editor meegaat, als hij een interpolatie aanneemt, bijv. I 39, 5 vulgo totis castris testamenta obsignabantur, hetgeen immers ook Florus I 45, 12 vertelt. Krachtig verdedigt hij verder de echtheid van de bekende beschrijving van Britannia V 12—14 (door Meusel in zijn Jahresbericht (1910) voor geïnterpoleerd verklaard) o.a. op grond hiervan, dat talrijke hoopen *taleae ferreae* (als geld aangewend) gevonden zijn en dat het niet aannemelijk is, dat die nog gangbaar waren in de dagen van den „interpolator". Terwijl de auteur erkent, dat Caesar voor dit stuk zijner *Commentarii* Timaeus tot bron had, die zelf putte uit Pytheas' dagboek, verklaart hij, dat de veldheer evengoed zijn eigen opmerkingen neerschreef o.a. betreffende de merkwaardige dichtheid der bevolking, de superioriteit van de cultuur in Kent e.d. Ten aanzien van de „Polyandrie" (V 14, 4 sq.) vermoedt hij, dat op enkele primitieve plaatsen in afgelegen oorden werkelijk een gebruik bestond, dat Caesar aanleiding gaf tot zijn vermaarde uitspraak.

Ik wil hier nog vermelden, dat de conjectuur *devectis* (III 26, 2) voor 't overgeleverde *eductis*, waartoe Meusel zelf in zijn jongste editie (Weidmann 1913) terugkeerde, geen genade vindt bij Holmes; dat deze terecht in den zin VII 15, 6 datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia *vulgi*, den genetivus *vulgi* opvat als subiectivus (evenals VII 28, 6); dat hij aan *altero die*, welke uitdrukking natuurlijk van belang is VII 11, 1 *altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset*, voor het vaststellen van de ligging van Vellaunodunum, de beteekenis hecht van *postero die* met een beroep op de bell. civ. III 19, 4; Verg. Ecl. V 49; Horat. Sat. II 3, 193, waarbij hij in herinnering brengt, dat τῇ ὑστεραίᾳ en τῇ ἑτέρᾳ zonder onderscheid ter afwisseling gebezigd worden. Met deze voorbeelden moet ik volstaan om te doen zien, hoe nauwkeurig Holmes zelfs alle philologische quaesties, die de tekst biedt, heeft nagegaan [1]). In de eerste plaats toch wilde hij ons een zakelijken kommentaar schenken. De man, die eenige tientallen van jaren besteed heeft aan de bestudeering van de vele vraagstukken, die met Caesar's hoofdwerk in verband staan en die alle streken van Frankrijk, België, Duitschland en Engeland, welke daarvoor in aanmerking

[1]) Ik veroorloof mij alleen nog te wijzen op de mooie conjectuur VII 15,3 *carptis* quibusdam cohortibus, waar in de Hss. staat *captis* q. c., terwijl Meusel opnam *distractis* q. c.

Digitized by Google

komen, heeft doorkruist, kan ons leeren c.q. versterken in de overtuiging, dat II 29, 3 *duplici* altissimo muro 't woord *duplici* niet mag vertaald worden door: zeer dik of breed, maar letterlijk door: dubbel. In Provence en in de Zee-Alpen zijn inderdaad bevestigde plaatsen en verschansingen ontdekt, voorzien van twee duidelijk gescheiden muren. De kenner van 't terrein bestrijdt Napoleon III, die 't Atuatucorum oppidum identificeert met de citadel van Namen. Hoe zouden daar 57000 menschen (II 33, 5—7) plaats kunnen vinden? Holmes zelf zegt, dat hoogstwaarschijnlijk die stad gebouwd was op den Mont Falhize tegenover de huidige vesting Huy. Wij laten ons overreden door dezen topograaf, wien hier thans zelfs Meusel geloof schenkt, om te lezen IV 15, 2 et cum ad confluentem *Mos*<*ell*>*ae* et Rheni pervenissent reliqua fuga desperata magno numero interfecto reliqui se in flumen praecipitaverunt. Een drietal bewijzen stellen helder in 't licht, dat hier niet valt te denken aan 't fort St. Andries, gelijk Napoleon III deed. Heeft deze practicus, die zoo wel omtrent de geographische gesteldheid van de kust van Kent (in de oudheid) als betreffende de zeestroomingen in 't Kanaal onderzoekingen deed en die mag bogen op eenige ervaring in de krijgskunde en in 't zeewezen niet 't recht zich niet te bekommeren om Mommsens spot over „den Inspirationsglauben der Lokaltopographen"? Van zijn kant is Holmes van oordeel, dat nauwgezette lectuur alleen van Lib. IV en V op verre na niet voldoende is om zich met eenige juistheid een voorstelling te vormen van den overtocht, de landing en den marsch van Caesar's leger op de beide expedities naar Engeland. Neem hem tot gids en 't zal u gelukken; op dien weg zal hij tevens u duidelijk maken, dat op iederen strijdwagen niet 6 essedarii stonden, zooals Napoleon III rekende, doch slechts één bestuurder en één strijder en als toegift krijgt gij de uiteenzetting, hoe verkeerd de Galliërs deden door al hun essedarii te vervangen door bereden troepen: welk een succes hadden die esseda niet in den slag bij Sentinum? Op zóó ongedwongen wijze eindelijk weet de schrijver VII 33, 3 Ipse ad flumen *Scaldim, quod influit in Mosam*, extremasque Arduennae partes ire constituit, te verklaren, dat de conjectuur *Sabim* onnoodig schijnt. Hiermee stappen wij af van de topographische quaesties.

De beknoptheid van Caesar is af en toe oorzaak, dat er leemten ontstaan in zijn rapport. Zoo lezen wij (VI 29, 1—3), dat hij aan den linkeroever van den Rijn ter plaatse, waar hij de tweede maal die rivier overtrok, 12 cohortes achterliet om aldaar een sterke verschansing en toren bezet te houden: nergens echter wordt gezegd, dat deze troepen teruggeroepen zijn — toch zal 't geschied zijn, eer 't leger de winterkwartieren betrok. Uit de correspondentie van M. en Q. Cicero is met zeer groote waarschijnlijkheid af te leiden, dat Caesar, toen 't oppidum van Cassivellaunus (denkelijk Verulamium) ingenomen was, een reis naar de kust maakte met een vliegende kolonne, ongetwijfeld op 't vernemen van ongunstige berichten uit 't scheepskamp. In de *Commentarii* vindt men dienaangaande geen syllabe. Na hierop de aandacht gevestigd te hebben overweegt Holmes de vraag, of het niet slecht afgeloopen zou zijn met de Romeinen, als Cassivellaunus eens — gelijk later ongeveer de tactiek was van Vercingetorix — zijn sterkten had in brand gestoken en Caesars verbindingslijnen had bedreigd of de scheepslegerplaats, die al te zwak bezet was, met zijn hoofdmacht had aangetast. Ook elders kritiseert de schrijver 't beleid van Caesar onder meer, waar hij toegeeft, dat de imperator den toestand te rooskleurig inzag, toen hij Sabinus, die niet geheel berekend was voor zijn taak, op een post plaatste, welke 't meest aan den aanval van Ambiorix was blootgesteld.

Hier en trouwens overal bespeurt men 't streven van Holmes om onpartijdig te zijn. Verklaart hij aan den eenen kant, dat zelfs Shakespeare niet in alle opzichten de grootheid van Caesar als veldheer en staatsman vermocht te teekenen, aan den anderen kant getuigt hij, dat het genie van Labienus, die in de 8 jaren van den oorlog nooit een enkele fout beging, niet genoegzaam door zijn opperbevelhebber op prijs gesteld werd. Dan lezen wij in de mooie karakteristiek van Vercingetorix, dien de Franschen niet minder vereeren dan de Duitschers hun Arminius, dat de ridderlijke Kelt in meer dan één opzicht Caesars gelijke was. Het is te begrijpen, dat de Engelsche auteur steeds met de grootste waardeering citeert uit: Vercingétorix par Camille Jullian, maar het niet kan laten te spreken van de „Fantasiegebilde" van Ferrero.

De Duitsche bewerker was terecht van meening, dat het orgineel enkele hoofdstukken bevat, die hoewel zij niet direct binnen 't kader der materie van de *Commentarii* vallen, toch te belangrijk zijn om stilzwijgend voorbijgegaan te worden. Zij zijn verwerkt in zes „Exkurse"; de eerste handelt over de handschriften, de laatste over de opstelling der troepen. De archaeoloog vindt al wat van zijn gading is in Exk. III over de Gallische munten, nog meer evenwel in Exk. V over de Britsche munten. In 't laatstbedoelde kapittel betoogt de Engelsche geleerde, hoezeer men van den tijd van Lucanus (verg. Phars. II 572) af tot heden toe geneigd is de beteekenis van de resultaten, door Caesar in Britannia bereikt, te onderschatten. Niet minder interessant is de schets van Gallië in praehistorischen tijd (Exk. II), zij vangt aan met de menschen van 't „Neanderdal—ras", om te eindigen met een beschouwing over de Liguriers, de Iberiërs en de „iberische Frage". Mij lijkt intusschen het opstel: De godsdienst der Galliërs en de Druiden (Exk. IV) 't voornaamste. Wie deze ongemeen leerzame studie leest, zal niet kunnen instemmen met S. Reinach, die nog onlangs wilde aantoonen, dat de Druiden geen menschenoffers kenden (Rev. archéol. XXII pag 87 sqq.).

Mag het zonder overdrijving beweerd worden, dat het door en door grondige en veelzijdige werk van Holmes, hetwelk bovendien boeiend en bezielend geschreven is, 't gewichtigste is, dat in de laatste jaren aangaande Caesar's boek *de bello Gallico* werd gepubliceerd, dan mag men zeker ook de hoop koesteren, dat de practische en degelijke Duitsche bewerking op 't gymnasium veel nut zal stichten.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Digitized by Google

J. Déchelette, La Collection Millon. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 30).

Dit boek is een zeer uitvoerige catalogus van de door Millon in Frankrijk verzamelde collectie inheemsche oudheden, gerangschikt naar de in de praehistorie vrij wel algemeen geldende indeelingen: palaeolithicum, neolithicum, bronstijd, Hallstatt- la Tènetijd enz. Hoofdzaak in het boek zijn de zeer mooie, soms gekleurde afbeeldingen; de wijdloopigheid van den text maakt vaak den indruk alsof hij als waardige begeleiding der zoo fraaie platen een bepaalden omvang bereiken moest. Toch steekt hij op verscheidene punten boven het niveau van een gewone vondstenbeschrijving uit. Het overzicht van de in z.g. Hallstatt- of la Tènemilieu gevonden Grieksche voorwerpen die tot nadere dateering kunnen dienen is interessant en volledig, gelijk we dat van Déchelette's werk gewend zijn, evenzoo dat van de vuursteenvondsten in Hallstatt-graven — men moge dan van de praehistorische uitvlucht deze hier als „amuletten" te verklaren het zijne denken —. De praehistorie op haar smalst vinden we echter aan het woord als er een overzicht wordt gegeven van „plusieurs trouvailles de monnaies romaines et même merovingiennes, signalées dans les tumulus préhistoriques," d.w.z. in tumuli die volgens het vooropgezette systeem zeer oud moeten zijn en we deze latere vondsten in die graven als geexcuseerd vinden met de woorden dat hun présence „nous indique que le tumulus reçut sinon des ensevelissements, tout au moins des offrandes, plusieurs siècles après son érection." Verder lezen we dan nog n.b. „la coûtume d'inhumer dans les anciens tumulus n'avait pas disparu aux temps carolingiens comme le prouve formellement le texte d'un capitulaire de Charlemagne: Jubemus ut corpora christianorum Saxonorum ad coemeteria ecclesiae deferanter, non ad tumulos paganorum." Zouden deze laatste woorden werkelijk beteekenen „dat ze niet gestopt mogen worden in de oude tumuli die eeuwen geleden de heidenen al hadden opgericht voor hun dooden?" Onnoodig hier te zeggen dat deze vondsten, voor het overzicht waarvan we weer dankbaar zijn, ons bewijzen dat die vooropgezette praehistorische dateering niet in orde is.

Bijzondere vermelding verdient nog het hoofdstuk over de ijzeren staven die den Galliërs, evenals den klassieken volken vroeger, tot primitieven muntvorm zouden hebben gediend, tevens een studie over den oorsprong van drachme en obool. Dit hoofdstuk is een herhaling van een artikel van Déchelette in de Revue numismatique.

Op een uitvoerigen index achteraan volgen dan de 46 zeer mooi uitgevoerde platen, die, gelijk gezegd, naar ons inzicht, de hoofdwaarde van het boek vormen.

Leiden. J. H. Holwerda.

L. O. Th. Tudeez, Die Tetradrachmenprägung von Syrakus in der Periode der signierenden Künstler. Zu beziehen durch die Akademischen Buchhandlung in Helsingfors. 1913. (Pr. M. 9).

Een degelijk boek maar geschreven voor de koks, niet voor de gasten. Het is dan ook eigenlijk een tijdschriftartikel (Zeitschrift für Numismatik Bd. XXX). Ruim zevenhonderd munten in 113 typen, samengesteld uit 43 stempels van vóór- en 80 van keerzijden worden zorgvuldig beschreven en daarna uitvoerig gerangschikt. Een dertiental meesters, die hun handteekening min of meer volledig op hun werk hebben gezet, worden stuk voor stuk besproken. Hun wordt, meestal met vrij groote zekerheid, hun plaats aangewezen, rekening houdend met wat over dit onderwerp reeds door anderen is geschreven en wat het zoo volledig mogelijk verzamelde materiaal leert. Afdoende wordt vaak de volgorde bepaald door vergelijking van de beschadigingen die de stempels allengs ondergaan hebben. Men wordt aan het onderzoek der houtsneden bij de blokboeken en wiegedrukken herinnerd.

Zulk een arbeid is niet na te rekenen zonder een even uitgebreid materiaal of ten minste één volledige groep van oorspronkelijke stukken en afgietsels onder de oogen te hebben. De platen zijn goed doch hiervoor alleen toch niet voldoende. Niet gaarne zoude ik dan ook op mij genomen hebben voor muntkenners verslag van dit boek te geven. Hier is het wat anders.

Den lezers van het *Museum* zoude ik willen aanraden om bladzijden 3 tot 217 voorloopig over te slaan. Het is een droge lectuur die niet voldoende vervroolijkt wordt door een enkele Kathederblüthe als op blz. 103: diese Entgleisung ist der Schlussstein zu dem Beweise.

Wanneer zij dan beginnen bij Hoofdstuk III, Die Künstler, vinden zij in hoofdzaak alles wat zij noodig hebben te weten van kunstenaars als Eumēnos en Eumenes, den beroemden Euainetos, Phrygillos en het vinkje, Kimon en zijn onovertroffen meesterwerken om geen andere namen te noemen, en kunnen waar zij er aanleiding toe vinden, altijd in de voorafgaande bladzijden naslaan het onderzoek waarop gebouwd wordt. De platen geven daarbij een volledig overzicht in goede afbeeldingen van de stempels en antieke nabootsingen van stempels en bovendien eenige voorbeelden van stempelbeschadigingen.

Deze munten, men weet het, behooren, in hun soort, tot de mooiste wat wij van Grieksche kunst bezitten. Daarom is hun geschiedenis zulk een uitvoerig onderzoek zeker waard.

Voor het volgen van Hoofdstuk IV, Verhältnis zu anderen Sizilischen und äussersizilischen Prägungen, wordt natuurlijk eenige kennis van andere munten vereischt.

Afdoende lijkt mij dan in V, Die Deutung des Kopfes, het betoog dat de meest voorkomende kop toch wel Arethusa moet zijn, en ook VI, Die Zeit der signierten Tetradrachmen maakt den indruk dat de schrijver, of is het niet veeleer een schrijfster, door voorzichtig gebruik maken van alle gegevens, werkelijk tot meer betrouwbare gevolgtrekkingen is gekomen dan haar voorgangers, de groote mannen van het onderzoek der Sicilische munten.

Amsterdam. J. Six.

Digitized by Google

M. Hyamson, Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio. With Introduction, Facsimile and Transcription of the Berlin Codex, Translation, Notes and Appendices. London, Henry Frowde. 1913. (Pr. £ 1).

In de eeuwen van ontreddering en verval, die Oudheid en Middeleeuwen meer scheiden dan verbinden, biedt ook de rechtgeschiedenis een treurig schouwspel. En kon de wetenschap niet als haar recht eischen, dat haar degelijke beoefenaar door blijde en droeve dagen, door zomer- en winterlandschap heen haar voetspoor zal volgen, dan zou hij maar al te zeer geneigd zijn, tot de eeuwen van opkomst en bloei zijne studiën te beperken. Doch juist bij die neiging is het niet meer dan billijk, dat een onderzoeker als Hyamson, die de noodige zelfverloochening blijkt te bezitten om aan een onderwerp uit bloesemlooze tijden zijne krachten te wijden, reeds uit dien hoofde erkenning vindt. Met een beroep op de bekende, schoon in den regel onjuist aangehaalde spreuk van Propertius (II, 10, 6): *in magnis et voluisse sat est*, zal ook die kritiek, welke aan zijn werk geen onverdeelden lof toezwaait, toch aan zijn streven recht doen weervaren. Te meer omdat zijn werk geschreven is in Engeland waar — in de voorrede wordt het uitdrukkelijk gezegd — de Romeinsche rechtsgeschiedenis minder dan op Europa's vasteland beoefend wordt.

Hyamson's werk is eene nieuwe tekstuitgave der Collatio. Hierbij doet zich de vraag voor, of aan eene nieuwe kritische uitgave van een tekst, reeds door een geleerde van den eersten rang als Huschke, en het laatst (in 1890) door Mommsen optimus maximus gepubliceerd, wel behoefte bestond. Hoe dit echter zij, in elk geval kan niet worden ontkend, dat Hyamson's commentaar op de Collatio menige wetenswaardige bijzonderheid bevat. In de „Introduction" heeft de schr. de drie hss. — den Berolinensis, den Vindobonensis en den Vercellensis, waarin de tekst is overgeleverd, nauwkeurig beschreven. Behalve den tekst, toegelicht door eene goede Engelsche vertaling, geeft de schr. een facsimile met transcriptie van het Berlijnsche hs. Ten slotte van het werk komen aanhangsels en indices betreffende de verschillende plaaten uit de Mozaïsche en Romeinsche wetgevingen, in de Collatio bijeengegaard.

Hyamson's werk is dat van een aanvanger en het kan ons dan ook niet verwonderen, dat daarin hier en daar vlekjes voorkomen. Waarom het Hebreeuwsch nu eens in Romeinsche, dan in Hebreeuwsche letterteekens weer te geven? Waarom is het in dit laatste geval, soms wel, soms niet gevocaliseerd? Waarom worden in de vertaling de namen der Romeinsche keizers niet overeenkomstig het moderne spraakgebruik genoemd? Voorts kon IV, 3, 6 de dateering van het daar vermelde rescript althans approximatief worden opgegeven: daar Commodus in het najaar van 176 mederegent van zijn vader Marcus Aurelius werd en deze laatste den 17den Maart 180 kwam te overlijden, moet het rescript tusschen deze tijdstippen zijn uitgevaardigd.

Nieuwe gezichtspunten van eenig belang heb ik in het werk niet aangetroffen. Al staat sind geruimen tijd vast, dat de Collatio tusschen 390 en 438 moet zijn geschreven, toch kan het onderzoek verder worden voortgezet. Nu de in de Collatio vervatte aanhalingen uit het Oude Testament verkort en gewijzigd zijn weergegeven, terwijl de aanhalingen uit Romeinsche rechtsbronnen in extenso worden medegedeeld, moet de Collatio zijn samengesteld door een persoon, die zich aan de bewerking van juridische fragmenten niet waagde en zich dus niet tot de juristen rekende. Ook uit zijne woorden (7, 1, 1) *scitote iurisconsulti, quia Moyses prius hoc statuit* kan dit worden afgeleid. Van een zoodanig schrijver kan men aannemen, dat hij de door hem aangehaalde juridische fragmenten niet rechtstreeks aan de bronnen, doch aan eene oudere, reeds bestaande verzameling van uitspraken ontleende; alleen dan toch kon hij er van overtuigd zijn, dat de door hem aangehaalde fragmenten den toets der kritiek konden doorstaan. Naar alle waarschijnlijkheid heeft de bedoelde oudere verzameling op naam van Julianus gestaan; immers de handschriftelijke overlevering der Collatio wijst op een nauw verband met Julianus, iets waarop Conrat, Geschichte der Quellen und Litteratur des römischen Rechts im frühern Mittelalter I bl 87 noot 3 — een werk dat, evenals de overige nieuwere continentale litteratuur, door Hyamson niet geraadpleegd schijnt te zijn — indertijd heeft gewezen.

Ten slotte eenige losse aanteekeningen.

I, 2, 1. In eene noot op deze plaats zegt schr. „False testimony.. was an offence under this *lex Cornelia*" (bedoeld wordt de *lex Cornelia de sicariis*). In hare algemeenheid is deze uitspraak niet juist. Blijkens Collatio VIII, 4, 1. bedreigde deze *lex Cornelia* alleen dan *falsum testimonium* met straf, wanneer deze handeling geschied is met het doel, iemand van het leven te berooven (*quo quis periret*). In de toenmalige maatschappij zou trouwens het strafbaar stellen van elke valsche getuigenis een draconische maatregel zijn. Voorts bedenke men, dat in de Romeinsche rechtstaal *falsus* niet opzettelijke valschheid, doch enkel gemis aan nauwkeurigheid, aan rechtmatigheid te kennen geeft. Zoo is in de Twaalf Tafelen (XII, 3) *vindicia falsa* de onrechtmatige eigenrichting, die eveneens onder den naam van *falsum* ook in de *legisactio sacramento* door eene partij aan de tegenpartij wordt verweten (Gaius IV, 13 *eaque actio* [*sacramentum*] *perinde periculosa erat* falsi nomine, *atque hoc tempore periculosa est actio certae creditae pecuniae propter sponsionem, qua periclitatur reus* si temere neget, *et restipulationem, qua periclitatur actor*, si non debitum petat). Een *falsum testimonium* is dus, evenals een *falsus nuntius* bij Cicero *de oratore* 1, 38, 175, niet noodzakelijk leugenachtig, *opzettelijk* onjuist, al is het in strijd met de waarheid. Eveneens is een *falsus tutor* (bv. l. 27 D. de contr. empt. 18, 1; fragm. Vat. 1) niet noodzakelijk hij, die zich te kwader trouw uitgeeft als voogd, doch iemand die rechtens niet als voogd kan worden beschouwd, ook indien hij te goeder trouw meent, die kwaliteit te bezitten. De evolutie van het begrip *falsum* brengt mede dat — evenals bv. *iniuria* het geval is — het psychisch element, de bedoeling van den dader of spreker oorspronkelijk geheel irrelevant is en eerst later beteekenis verkrijgt.

I, 3,1. De woorden van Sulla's *lex Cornelia de sicariis: uti* (*Praetor*) *quaerat cum iudicibus, qui ei ex sorte lege*

Digitized by Google

obvenerint worden door H. vertaald als volgt: that the Praetor should, together with the *iudices* legally assigned him by lot, enquire.... Deze vertaling van het asyndeton enumerativum *ex lege sorte* acht ik onjuist. Men vertale bv.: assigned him by law or by lot. Naar Grieksch-Romeinsche opvatting wordt de aanwijzing der ambtenaren of rechters door het lot als het werk der godheid beschouwd en derhalve principieel onderscheiden van hunne aanwijzing door de wet. Vandaar dat die loting — te Rome althans — in een tempel moest plaats vinden. (Livius 41,10. Valeton *Mnemosyne* 1895 bl. 42; vgl. ook uitdrukkingen als *divina sors* Cicero *pro Milone* 16,44 en de onderscheiding tusschen de *centuria sorte praerogativa* en de *centuriae iure vocatae* bij Livius 27, 6,3).

I, 5, 1. *Moyses legaliter dicit*: *Si autem subito, non per inimicitias inmiserit super eum aliquod vas, non insidians, vel lapidem, quo moriatur, non per dolum, et ceciderit super eum et mortuus fuerit, si autem non inimicus eius fuerit neque quaesierit male facere ei, iudicabitis inter eum, qui percussit et proximum mortui secundum iudicia haec, et liberabitis percussorem.* (Vgl. Numeri 35 vers 22—25).

Hierbij teekent de uitgever aan: Since 70 C. E. the Jews had no criminal jurisdiction, and even before that date, as long as Palestine was under the Roman rule, they could not exercise it without the Procurator's consent. Hence, the compiler of the Collatio omits the references to the Avenger of Blood in this text as well as above in Num. XXXV, 21 (= Collatio I, 1 3) and condenses the italicised passages.

Wanneer volgens den uitgever in den aangehaalden Latijnschen tekst der Collatio I, 5, 1 de wreker des bloeds, de goël haddām zooals hij heet, niet wordt vermeld, kan ik niet anders doen dan tegenover zijne ontkenning eene even pertinente bevestiging te stellen. Bevreemdend is het, dat dezen uitgever, die hier en daar blijken van bekendheid geeft met Israëlitische instellingen, klaarblijkelijk niet helder voor de oogen staat, wat onder den wreker des bloeds moet worden verstaan. Dan had hij ingezien, dat de *proximus mortui* en de wreker des bloeds dezelfde personen zijn. Om dit te weten, behoeft men waarlijk in vergelijkende rechtsgeschiedenis of Israëlitische oudheden geene diepgaande studiën te hebben gemaakt. Hoewel het m. i. geheel onnoodig is, wil ik eene enkele zinsnede aanhalen van een voor niet-theologen geschreven tijdschriftartikel van Prof. G. Wildeboer: „Er zijn inderdaad in het Oude Testament bewijzen, dat de koninklijke regeering, of wil men, de staatsmacht, gepoogd heeft, de uitvoering van de doodstraf aan zich te trekken; maar in de wetgeving is dit altijd het recht gebleven van den *goël haddām*, den bloedwreker, d. w. z. den naasten verwant, die tot de bloedwraak gerechtigd, ja verplicht is." (Wij spatieëren). (Tijdschrift voor Strafrecht VIII bl. 201).

II, 5, 5 *Legitima (actio) ex lege duodecum tabularum: „qui iniuriam alteri facit, quinque et viginti sestertiorum poenam subito.* Nu staat vast, dat in het oudste Latijn steeds *iniuria facere*, nooit *iniuriam facere* wordt gezegd, Plinius h. n. 17, 1, 7 *Cautum est duodecim tabulis ut qui iniuria cecidisset alienas (arbores) lueret in singulas aeris* XXV.— Cn. Naevius fragm. 40 *Egone an ille iniurie facimus?* Tot zelfs bij Ulpianus wordt de archaïsche uitdrukking *iniuria facere* zonder voorwerp aangetroffen, *Pauperies est damnum sine iniuria facientis datum; nec enim potest animal iniuria fecisse.* (1 1, 3. D. *Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur* 9, 1). Ook bij Gellius 20, 1, 12 hebben de hss. de lezing *Si iniuria faxsit.* Men leze dus ook in *Collatio* II, 5, 5: *Qui iniuria alteri facit.* (Vgl. Huvelin, *La notion de l'iniuria dans le très ancien droit romain*, Mélanges Ch. Appleton p. 460).

II, 6, 4.... *Sicut formula proposita est*: *quod Auli Ageri mala pugno percussa est.* Lees: *quod Aulo Agerio mala pugno percussa est.* Vgl. Gaius IV, 60: *Si cui pugno mala percussa est.... percussam sibi demonstraverit*, Ulpianus D. 47, 10, 11 pr. *ut cui mala pugno percuteretur.* De genitief *Auli Ageri* behoort dus door den datief te worden vervangen.

IV. 3, 4 Schr's opmerking The *dediticius* was created bij the *Lex Aelia Sentia*, passed in the year 4 C. E. and could not have been mentioned in the *Lex Julia*, the date of which is 18 B. C., is stellig onjuist. De *lex Aelia Sentia* schiep niet den sedert eeuwen (vgl. Mommsen *Röm. Gesch.* II bl. 24 noot) reeds bestaanden *dediticius*, doch regelde den toestand van vrijgelatenen, die met *dediticii* gelijk werden gesteld.

IV, 12, 3 *qui corpore quaestum faciunt* wordt door schr. opgevat als „paid gladiators or those who hire themselves out to fight in the arena with wild beasts." Hij vertaalt de uitdrukking door „public performers." Die opvatting is stellig onjuist. Naar primitieve opvallingen bestaat eene voor de hand liggende wijze om zich kost en levensonderhoud te verschaffen, te weten de prostitutie. *Quaestus, quaestum facere*, ἐργάζεσθαι doelen dan ook herhaaldelijk op prostitutie. Zoo bv. bij Valerius Maximus 6, 1,6 *quaestum a domino facere coactum;* Livius 37, 9, *Scortum nobile libertina Hispala Fecennia, non digna quaestu*; Cod. 8, 50, 7 *odium detestabilis quaestus* etc. In denzelfden zin ἀπὸ τοῦ σώματος ἐργάζεσθαι bij Polybius 12, 13, 2; ἐνεργάζεσθαι bij Herodotus 1, 93. Dat naar het taaleigen der Romeinsche wetten de vaak voorkomende uitdrukking *quaestum facere* steeds „zich prostitueeren" beteekent, is kenmerkend voor het ook in dezen echt Romeinsche conservatisme.

VI, 3, 3. De slotzin is ongetwijfeld geïnterpoleerd. Vgl. Lotmar in *Mélanges Girard.* Paris 1912 II bl. 126.

Ik eindig zooals ik begonnen ben. Al is blijkens het bovenstaande des schrijvers „coup d'essai" nog geen „coup de maître," toch getuigt zijn werk van een zin voor studie, waarvan wij de beste vruchten mogen verwachten.

Den Haag. J. M. Nap.

F. Staehelin, Die Mission der Brüdergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert. Eine Missionsgeschichte hauptsächlich in Briefen und Originalberichten. I Teil: Erste Missions- und Kolonisationsversuche in Suriname 1735 bis 1745. Herrnhut, Verlag des Vereins für Brüdergeschichte in Kommission der Unitätsbuchhandlung in Gnadau. 1913. (Pr. M. 1.20).

Een boekje, eenvoudig, zonder pretensies. Het geeft weinig nieuwe feiten en is toch niet zonder belang,

Digitized by Google

omdat het ons een kijkje geeft in de gedachtenwereld van de eenvoudige menschen, welke door de Hernhutsche Gemeente uitgezonden werden om mede te werken tot de kerstening van onze West Indische koloniën. Op resultaten kunnen de in dit werkje beschreven pogingen niet bogen en tòch is het belangwekkend, haar te leeren kennen, juist òmdat het pogingen waren, niet meer en omdat ons zoo eenvoudigweg verteld wordt, wat de Hernhutters, die van 1735 tot 1745 in Suriname verblijf hebben gehouden, voor mannen en vrouwen zijn geweest, hoe zij dachten en voelden.

Als men verder weet dat in de bronnen, in dit bundeltje van een goede honderd bladzijden gepubliceerd, het een en ander over Surinaamsche toestanden wordt verteld en dat daaronder enkele teekenende bijzonderheden voorkomen, dat aan land en inheemsch volk van Suriname eenige aandacht is gewijd, dan meen ik de waarde van dit deeltje op het juist percentage te hebben geschat.

De hier verzamelde documenten (meest brieven uit Suriname), welke berusten in het archief der Broedergemeente te Hernhut, het z. g. *Unitätsarchiv*, zijn uitgegeven door den heer F. Staehelin, vroeger voorzitter der *Surinamer Mission*, thans bisschop der Gemeente. Over 't geheel heeft hij — volgens het *Vorwort* — deze stukken „im wesentlichen unverändert" gelaten, maar helaas geheel onveranderd bleven ze niet: spel- en schrijffouten, enz. zijn verbeterd, m. a. w. een deel van het naïeve der naïeve brieven [1]) is verloren gegaan. Niet alle berichten zijn opgenomen: alweêr jammer want de feiten en data, welke de documenten bevatten, zijn van minder belang dan wel de „mentaliteit" – om een modewoord van thans te gebruiken — van de schrijvers. Maar laat ons dankbaar zijn voor wat wij gekregen hebben. En vooral wij, Nederlanders. Want het geldt een brokje van *onze* koloniale geschiedenis.

Vergelijken met andere gegevens en aanvullen met wat andere archieven (o. a. de Nederlandsche) konden bieden, deed de uitgever niet. Wij hadden b. v. wel graag naast het oordeel door de Hernhutters over de toestanden in Suriname geveld [2]), ook eens de opinie van de Surinaamsche autoriteiten over het optreden dezer leden van de Broedergemeente gehoord. Maar het lag nu eenmaal alleen in de bedoeling van den uitgever om te geven wat hij gaf, dus van dat standpunt uit hebben wij zijn publicatie te beoordeelen. Ik hoop zeer, dat hij zijn plan zal kunnen volvoeren, nl. om later op dezelfde wijze te behandelen de zending onder de Indianen in Berbice en Suriname, die onder de negers („wo sie durch die Christen nicht verderbt worden, sind sie sehr tractable"), enz. enz.

Want — de missie wordt in de thans uitgegeven berichten en brieven eigenlijk niet behandeld. Wat wij hieruit leeren is niets anders dan pogingen eener kolonisatie in Suriname van Hernhutters, welke tot

[1]) Een voorbeeld: van een aanzienlijk Amsterdammer heet het: „der darin seine Religion setzt, dass er allen Menschen dient (sonst ist er reformirt)."

[2]) Over 't geheel is hun oordeel over de Europeanen in Suriname zeer ongunstig.

missie zouden hebben kùnnen leiden, maar in deze periode nog niet geleid hèbben.

Zij begonnen betrekkelijk spoedig na de stichting der Gemeente in 1727 (1722): nadat reeds in 1732 (1733) twee harer leden — later door andere gevolgd — naar andere deelen van West-Indië (de Deensche eilanden) waren gezonden, werden in 1735 [1]) een drietal hunner naar Suriname afgevaardigd „umb bei der ordentlichen Arbeit zu sehen, ob unter den Wilden [2]) und Mohren [3]) etwas vor den Heylandt zu gewinnen ist." Eigenlijke zendelingen waren het dus niet; het waren christen-kolonisten, zooals er reeds vroeger meerdere waren gegaan naar andere streken der aarde: handwerkslui en boeren. Dat men het oog nog op Suriname sloeg, kan ook hierdoor verklaard worden, dat de Nederlandsche koloniale autoriteiten de kolonisatie naar Suriname in die dagen aanmoedigden. Beletselen zijn den Hernhutters bij hunne onderhandelingen in Amsterdam, met de Societeit van Suriname in 1734 begonnen, dan ook niet in weg gelegd. En ook in de kolonie zelf hebben zij over tegenwerking weinig te klagen gehad. Reeds in 1736 was deze zending mislukt: een der mannen overleed, de twee anderen keerden naar Europa terug. Evenmin gelukte een tweede uitzending in 1738, in het volgend jaar was zij reeds verloopen. Die van 1739 tot 1745 is van iets meer beteekenis geworden.

Een chronologisch overzicht en biographische aanteekeningen verhoogen de waarde van het boekje.

Leiden. J. E. Heeres.

G. van der Sman, Indië, een wordende Staat. Proeve van een beknopt overzicht van Bestuur, Staatszorg en Geschiedenis van Nederlandsch-Indië. Groningen, P. Noordhoff. 1913. (Pr. *f* 1.50).

Het is een verblijdend verschijnsel, dat bij het onderwijs hier te lande gaandeweg meer aandacht wordt geschonken aan onze koloniën. De onderwijzers lezen werken die over deze koloniën handelen, en trachten de daaruit geputte kennis aan hunne leerlingen mede te deelen.

Edoch, wie anderen wil voorlichten, dient zelf de stof welke hij behandelt behoorlijk meester te zijn; anders kan hij slechts aanspraak maken op den lof, het goede te hebben gewild, maar moet men bij dien lof de opmerking voegen dat de krachten waarover hij beschikt onvoldoende waren.

Zoo is het, tot mijne teleurstelling, gesteld met de „proeve" van den heer Van der Sman. Volgens den titel is zijn boekje „geschikt voor inrichtingen van Voortgezet Onderwijs"; ik meen te kunnen aantoonen dat aan die geschiktheid nog veel ontbreekt, en dat iemand, die zich tot schrijven zet, zich veel meer in zijn onderwerp moet hebben ingewerkt dan de heer v. d. S. heeft gedaan.

[1]) C. A. v. Sijpesteyn, Beschrijving van Suriname ('s-Gravenhage, Van Cleef, 1854), bldz. 42, is wat dit jaartal betreft juister dan de meeste andere schrijvers over de geschiedenis van Suriname. Van een afzonderlijke vestiging van Hernhutters in Paramaribo in 1740 (of 1739, zooals andere auteurs willen), kan moeilijk worden gesproken.

[2]) Indianen. [3]) Negers.

Digitized by Google

Het is geen aangenaam werk, dit met enkele voorbeelden aan te toonen; maar aan het slot van het Voorbericht schrijft hij: „Gegronde aanmerkingen hoor ik gaarne", en deze zinsnede geeft mij hoop dat hij van mijne aanteekeningen zonder weerzin althans zal kennis nemen.

Eéne opmerking vooraf: ik heb, jaren geleden, eens een schoolboekje over Indische geschiedenis afgekeurd, met aanwijzing van eenige grove fouten; de schrijver meende tegen die afkeuring te moeten opkomen met het argument: „van de 19 hoofdstukken liet gij 16 onbesproken". Dit argument nu wijs ik bij voorbaat af; plaatsruimte dwingt tot beperking, en wanneer de schrijver overtuigd kan worden in welk opzicht hij in het algemeen is te kort geschoten, is verder betoog overbodig.

Wat bovenal in dit boekje ontbreekt, is *nauwkeurigheid*. Een leerboek kan zoo beknopt zijn als men wil, maar wat de schrijver geeft moet juist wezen; hij moet elke zinsnede kunnen verantwoorden.

In de verwarde paraphrase van art. 31 van het Regeeringsreglement (bl. 7) wordt gezegd: „de algemeene naam voor Staatsstukken in Indië is Algemeene Verordeningen". Heeft het woord „staatsstuk" niet eene veel algemeener beteekenis? En terwijl ons hier wordt geleeraard dat de wetgevende macht van Nederland, de Koning en de Indische Regeering bevoegd zijn „wetten voor Indië te maken", vernemen wij twee blz. verder dat in rechtstreeks bestuurd gebied de residenten de wetgevende macht uitoefenen!

Op blz. 8 wordt verwezen naar een kaartje, dat, zonder bijwerking tot 1912, doch wel met eenige besnoeiing, is overgenomen van een bijlage van het Koloniaal Verslag van 1909. Dat gaat toch niet.

Op bl. 13 vernemen wij, dat Raffles den Indischen Archipel in 1816 overgaf aan den Nederlandschen staat. Maar Raffles was in 't begin van het jaar vervangen door Fendall, en zij waren belast met het bestuur van *Java en Onderhoorigheden*, niet van den *Indischen Archipel*. Wij kregen de Molukken dan ook pas in 1817, Sumatra's Westkust in 1819, Benkoelen en Billiton in 1825.

De oorzaken van den Java-oorlog (1825—30) worden op bl. 15 verhaald op eene wijze die, na al wat daarover het licht zag, heusch niet door den beugel kan. Hoe verklaart de schrijver dat gedurende dien oorlog „geheel West-Java op het spel stond"? De in 1830 onder ons bestuur gebrachte landschappen noemt hij „deelen van des Sultans gebied", alsof ook niet de Soesoehoenan van Solo in zijn grondgebied werd beperkt.

„Banka was ons door Palembang afgestaan (1822)", zoo heet het op bl. 16. In werkelijkheid is de zaak zoo geloopen: door de Britsche expeditie van 1812 werd Palembang gedwongen, Banka af te staan aan Engeland; ten gevolge van de Londensche conventie van 13 Aug. 1814 kwam het in het laatst van 1816 in ons bezit.

„Een met kracht opgetreden expeditie in 1825 dwong den Sultan van Palembang, zijn rijk aan het Nederlandsch gouvernement af te staan" (bl. 17). Neen, het Sultansbestuur is in genoemd jaar afgeschaft, maar de krachtige expeditie — na de mislukte van 1819 — had in 1821 plaats gehad, en de Sultan had de souvereiniteit over zijn land „met alle attributen welke aan de opperste macht toekomen", reeds in 1823 tegen een vast maandgeld afgestaan.

Op bl. 18 wordt o. a. gezegd, dat onze vestiging te Siak in 1841 werd opgeheven. Maar dat was reeds in 1763 geschied; eerst in 1858 keerden wij er terug. De zaak is, dat in 1841 werd afgezien van een plan om ons weder te Siak neder te zetten, en dat toen de daarover gevoerde onderhandelingen werden afgebroken.

Brooke (bl. 19) werd niet in 1840, maar in 1841 radja van Serawak. Onjuist is het, te zeggen dat Serawak (daardoor) „komt onder den invloed van Engeland". Wij hebben nog, in 1859, de gelegenheid gehad, alle rechten van Brooke over te nemen.

Djambi (bl. 21) „eischt militair optreden", niet in 1853 maar in 1858.

Dat wij ons in 1858 te Siak vestigden, en daarmede den grond legden voor de ontwikkeling der tegenwoordige residentie Oostkust van Sumatra, vermeldt de Schr. niet; wel maakt hij melding van eene vrij onbelangrijke expeditie (van 1865) naar Assahan, destijds eene onderhoorigheid van Siak, in de volgende woorden (bl. 21): „Naar Siak wordt eene expeditie ondernomen (1865). Assahan erkent in 1866 ons gezag."

Ik mag vragen: wat heeft de leerling aan zulke chronologietjes?

Ik zou op de bovengevolgde wijze kunnen doorgaan, doch dien mij te bekorten. Enkele opmerkingen dus nog.

Op bl. 31 staat: „In '79 wordt een begin gemaakt met de onderwerping der Bataklanden, die later vormen zullen de residentie Tapanoeli".

Maar die residentie bestond al sedert 1842! Zij werd na 1879 vergroot met een aantal binnenslands gelegen landschappen, en in 1906 afgescheiden van het gouvernement van Sumatra's Westkust, waartoe zij tot dusver behoorde. Niet *alle* Bataklanden maken nu echter deel uit van genoemd gewest; de Oostelijke zijn gevoegd bij de residentie Oostkust van Sumatra.

Bl. 36. Niet Goesti Arsat, maar Mohammad Seman was pretendent-Sultan van Bandjermasin. Als men dergelijke namen wil noemen, moet men het ook goed doen.

De mededeelingen omtrent de oorzaken van den jongsten strijd met Boni (bl. 38) en van ons optreden op Bali na 1903 zijn bijzonder onjuist; te meer bevreemdend, nu de Schr. mijn boekje *Indisch Nederland* aanhaalt en hij daarin, bl. 348 en 96, alles had kunnen vinden wat hij behoefde. Dat Bali en Lombok „nu" eene afzonderlijke residentie vormen, is reeds waar sedert 1882.

Ik laat de rest nu rusten, om alleen nog te wijzen op eene merkwaardige slordigheid.

Op bl. 44 lezen wij: de laatste wijziging van het Regeeringsreglement is die van 1903; maar de Schrijver geeft als bijlage een overdruk van die wet, aan het hoofd vermeldende dat zij óók is gewijzigd en aangevuld is in 1906 en 1909. Deze veranderingen neemt hij echter niet in den tekst op. Het blijkt dat hij een verouderd stuk heeft overgedrukt, en niet den tekst heeft gevolgd die in den jongsten regeeringsalmanak voorkomt. De wijzigingen van 1906 zijn nog niet in werking getreden, maar de noten, die dit bij artt. 75,

Digitized by Google

86 en 109 vermelden, laat de heer v. d. S. eenvoudig weg.

Het „overdrukken" van een reglement blijkt trouwens nog niet zoo gemakkelijk. Bij art. 92 plaatst hij een noot, waarin naar een — niet bestaande — noot bij art. 52 verwezen wordt; bedoeld zal zijn, dat dit artikel met de tweede zinsnede werd aangevuld. Verder lezen wij: „Art. III dezer wet luidt als volgt" (bl. 18), maar.... er volgt niets!

Met de meest welwillende gezindheid kan ik alzoo het werkje van den heer van der Sman niet geslaagd noemen.

's-Gravenhage. E. B. Kielstra.

A. C. Duker, Gisbertus Voetius. Derde deel, tweede stuk. Leiden, E. J. Brill, 1913. (Pr. *f* 2.25).

„Moge de hooggeachte auteur zijn levenswerk voltooid zien" — met dezen wensch besloten wij (dit maandblad, Oct. 1911) onze aankondiging van een vorig gedeelte van dit standaardwerk. Thans is, tot blijdschap van allen die belangstellen in de geschiedenis van ons vaderlandsche christendom, die wensch weder dichter tot zijne vervulling genaderd. Het tweede hoofdstuk van deel III geeft ons Voetius' leven en bedrijf als medepredikant in de Utrechtsche gemeente en daarmede tegelijk eene schildering van wat er in dien kring voorviel en werd gearbeid. Daaraan niet het minst ontleent dit hoofdstuk eene groote belangrijkheid. Uit alle beschikbare bescheiden, natuurlijk vooral uit het rijke kerkeraadsarchief, puttend, handelt de schrijver over predikbeurten, catechisatiën, armenzorg, tuchtoefening in deze voortreffelijk georganiseerde gemeente, een ander Genève op nederlandschen bodem. Omdat die tucht zich zeer ver uitstrekte, brengt de geschiedenis ervan ons, ook thans weêr, in aanraking met tal van openbaringen van het volksleven (blz. 132—138). In weêrwil van de zuiverheid der leer een slecht leven in de gemeente. „Alsoo 't volk verloren gaet, als er geen kennisse en is", zegt Voetius, maar de auteur van „Gisb. Voetii misgrepen" vroeg niet ten onrechte: wat baat soodanige kennisse, alleen spelende in de hersenen, sonder besondere reformatie des levens?" Het derde hoofdstuk behandelt het gezin en de verdere familie van den hoogleeraar en voorts de in verwijdering overgaande vriendschap met Anna Maria van Schuurman (door het labadisme) en de verzoening met Maresius na 27-jarigen strijd. Ook Voetius' persoon treedt in 't volle licht, zijn karakter ontplooit zich voor onze oogen, de strijdvaardige dogmaticus, voor wien het tegelijk een groot genot was „de kleynste kindertjes nederig en familiaer te onderrichten", de vijand aller ketters, tot wien tegelijk ieder zich om redding uit den nood wendde, vast verzekerd „die sou 't wel doen, hij was altijd het plechtanker en noyt quam men hem te onpasse". Het geheel bewerkt naar dezelfde beproefde methode, welke van den beginne in dezen geleerden arbeid is gevolgd. Ik heb vroeger eens gesproken over „pijnlijk-nauwkeurige onderzoekingen". Met deze woorden, zeide onlangs de heer Knipscheer in de K. C. van 30 Januari, kan, dunkt ons, in geenen deele iets afkeurends bedoeld zijn. Inderdaad niet. Die navorschingen hebben daarentegen hoe langer zoo meer onze bewondering gaande gemaakt, ook, nadat wij het voorrecht hebben gehad het voorbeeldig gerangschikt materiaal voor dit bouwwerk te mogen bezien. En voorts — terecht zegt dezelfde: „wat heeft men ten slotte aan eene verheerlijking door een vereerder of aan eene verguizing van een tegenstander? Dat is alles werk, dat weêr van voren aan moet opgezet worden, maar Voetius staat thans voor ons zooals voor- en tegenstanders hem kennen moeten, zooals hij was". Zoo is het — en het zal alleen van het temperament des onderzoekers afhangen, of hij temet door een enkel adjectief die kennismaking zal vergemakkelijken, de grenzen tusschen subjectief en objectief iets verder of iets dichter trekt.

Een paar aanteekeningen ten besluite. Na lectuur van blz. 232 vlg. noot 7 neem ik gaarne mijne daar vermelde opmerking terug, die thans geen reden van bestaan meer heeft, want de lezer heeft thans het materiaal, om over Voetius' gedragingen tegenover Schoock te oordeelen. De maatregelen des kerkeraads tegen „L'escole des filles", 1667, worden hoogst merkwaardig toegelicht door Samuel Pepys' „Diary" uit dezen zelfden tijd, 13 Januari en 9 Februari 1668 (uitg. Henry B. Wheatley, 1904, VII 261, 291). Eindelijk, Duker vertelt, blz. 244 noot 2, dat Voetius en zijn zoon Paul zekeren Vincent van Drielenburch gebruikten, om tegen Schoock „een zeer vileyn gedicht te divulgeren". Dit woordje „zekere" geeft mij vrijmoedigheid tot de verwijzing naar Wttenbogaerts „Kerck. Hist". fol. 695, Dodt's „Archief" VI 70, 89, en Rogge's „Joh Wttenbogaert" II 259—263.

Met verlangen wachten wij thans het laatste hoofdstuk, de voleindiging van deze biografie, die door geleerdheid, beheersching van het materiaal en bezonnen ernst een sieraad is van onze Nederlandsche Kerkgeschiedvorsching.

Leiden. L. Knappert.

A. Meyer, Das Weihnachtsfest, seine Entstehung und Entwicklung. Tübingen, Paul Siebeck. 1913. (Pr. M. 3.60).

Nader wordt dit boekje aangeduid als „Neubearbeitung der bei Gebr. Leemann & Co. in Zürich in zwei Auflagen erschienenen Schrift" enz. In dien vroegeren vorm was het mij niet bekend. De schrijver spreekt dan ook van succes „im engeren Kreis und dann namentlich in der Schweiz". In de jongste omwerking is het wel geschikt om attentie te trekken. Het ziet er keurig verzorgd uit en prijkt daarenboven „mit einem Titelbild, einer Abbildung im Text und sieben Tafeln". Niet als enkel „Buchschmuck" zijn deze laatsten bedoeld, maar als middel om meesterwerken of merkwaardigheden onder meer oogen te brengen. Het oorspronkelijk doel: de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek betreffende beteekenis, ontstaan en verloop van het Kerstfeest te populariseeren, is gebleven, maar als „Neubearbeitung" geeft het boekje zich te kennen door aanvulling op sommige punten. Vooreerst in zake den samenhang tusschen het Christelijk en het Helleensch Epiphaniënfeest en de beteekenis van den 6den Januari. Usener had hier den weg gebaand. Vervolgens in zake de concentratie op den 25sten December. Behalve Usener was Cumont hier voorganger. Al verder werden onwille-

Digitized by Google

keurig St. Martinus, St. Nicolaas en de oorsprong van den Kerstboom mee in het onderzoek betrokken. Alles te gader leverde een smakelijk geheel. „Älteste und heutige Weihnachtsfeier" zijn er met elkaar verbonden en zoowel de man van exacte studie als de vrome vereerder van „goddelijk Heil" en „onoverwinnelijk Licht" kan er van zijn gading in vinden.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

Platons Verteidigungsrede des Sokrates und Kriton. Für den Schulgebrauch erklärt von Dr. **Chr. Cron.** Zwölfte Auflage bearbeitet von Prof. Dr. **H. Uhle.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1.40, geb. M. 1.80).

Ten twaalfden male zond de firma Teubner in haar welbekende Schulausgaben Plato's Apologie, met de Crito tot één deeltje vereenigd, in het licht. Een breedvoerige aanbeveling mag thans overbodig heeten. Uhle, die den vorigen druk herzag, bezorgde ook deze editie. De inleiding werd aanmerkelijk door hem besnoeid. Al wat op de vóór-Socratische natuurphilosophie betrekking had, werd ditmaal weggelaten. Voor het overige bleef zijn standpunt vrijwel ongewijzigd. De man, die circa 25 jaar geleden schreef: omni coniecturae praestare arbitror explicare ea quae tradita sint recteque ea se habere demonstrare, en ten aanzien van Plato's stijl getuigde, dat nihil aspernari stilum Platonis quod intellegi possit, liet zich ook hier van de conservatieve zijde zien. Inderdaad schijnt niet altijd voldoende in het oog gehouden, dat Plato's vaak gewilde nabootsing der onvoorbereide mondelinge voordracht veel gedachtensprongen, herhalingen en schijnbare onnauwkeurigheden verklaart en niet steeds naar den maatstaf eener logisch afgeronde en zuiver gestiliseerde rede mag worden afgemeten. Ik weet b.v. niet of zij, die met v. Herw., door al te groote zucht naar concinnitas gedreven, Apol. 19 E de woorden οἷόν τ' ἐστὶν schrappen, niet al te zeer de fijne ironie miskennen, die juist in dit anacoluthon opgesloten ligt. Uhle behoudt ze m. i. terecht. Daarentegen zou op enkele andere plaatsen een weinig meer doortastendheid hem niet misstaan hebben. Waarom niet Apol. 22 A met Schanz, Madvig, v. Herw. de inlassching ἵνα < μὴ > μοι? Een gezochte verklaring ware ons bespaard gebleven. Durfde ook Ritter met zijn gansch afwijkende interpretatie in zijn groote Plato-Studie dl. I p. 373 deze emendatie niet aan? Toch zegt Socrates herhaaldelijk met nadruk, dat hij uittoog onder de menschen ὥσ ἐλέγξων τὸ μαντεῖον. En straalt niet juist hieruit zijn ironisch vernuft? Doch, al moge al eenige malen de schrijver niet gansch vrij te pleiten zijn van een zekere gewrongenheid, al hadden wel enkele uitweidingen achterwege kunnen blijven en ware het misschien beter geweest in stede daarvan Crito 46 C eene kleine vingerwijzing te geven, daar de ondervinding leert, dat de meeste jeugdige studiosi in de fout plegen te vervallen van δεομένου κτἑ te verbinden met πλείω i.pl.v. met τ. ν. παρόντων, over het geheel zijn toch de verklaringen van een duidelijkheid en zakelijkheid, de aanteekeningen van eene volledigheid en zorgvuldigheid, die den uitgever maken tot een zelden falenden gids. Trouwens het feit, dat deze editie reeds den 12den druk beleefde, bewijst genoegzaam welk een eereplaats zij in de onderwijswereld verworven heeft.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

Heinichens Lateinisch-Deutsches Schulwörterbuch. Verkürzte Bearbeitung von Dr. **H. Blase** und **Dr. W. Reeb.** Leipzig und Berlin, Teubner. 1911. (Pr. geb. M. 5).

Dit woordenboek houdt alleen rekening met hetgeen op de Duitsche gymnasia gelezen wordt, zoodat Lucretius er niet in is verwerkt en dus b.v. een woord als *frugiferens* (Lucr. I, 3) er tevergeefs in wordt gezocht. Van de stukken van Plautus zijn slechts enkele behandeld, waaronder b.v. niet de op onze gymnasia wel gelezen Mostellaria. Van woorden en wendingen, die alleen bij dichters of in later Latijn voorkomen, is dit met nauwkeurigheid aangegeven.

Het verkrijgen van een goed inzicht in de beteekenis van een woord en een overzicht over den loop van zijn verschillende beteekenissen is door de verkorting verzwaard. Ik neem b.v. het artikel „facilis". De „groote Heinichen" geeft daar als eerste beteekenis: „*leicht = was man leicht thun* (*sich verschaffen, erwerben*) *kann*: res, causa, aditus, iter, concordia"; de verkorte bewerking laat het tusschen haken geplaatste weg, ten gevolge waarvan de vertaling bij een gedeelte van de gegeven voorbeelden niet meer past. Kort en tegelijk beter geeft Georges: „Was sich leicht *thun lässt*" en nog beter de Thesaurus: „de rebus quae facile *fiunt*". In het vervolg van het artikel „facilis" laat de groote Heinichen met de woorden „v. Verhältnissen, *die sich leicht machen*, günstig, bequem: res, fortunae" zien, hoe deze beteekenis zich bij de eerstgenoemde aansluit; dit voordeel verdwijnt, als, gelijk in de verkorte uitgave, hetgeen ik cursiveerde wordt weggelaten.

Aan het eigenlijke woordenboek vooraf gaat een „Abriss der Laut- und der Wortbildungslehre"; bij de woorden zelf zijn nl. geene aanwijzingen gegeven over de afleiding, doch daarbij wordt naar dezen „Abriss" verwezen; de bedoeling van dezen maatregel is, den leerling te nopen zich rekenschap te geven van de desbetreffende wetten. „Auf diese Weise kann das Buch wohl mit dazu beitragen, einem lateinischen Sprachunterricht die Wege zu ebnen, der die gesicherten Ergebnisse der Sprachwissenschaft benutzen will, um bei dem Schüler lebendiges Interesse zu wecken und Vertiefung in die Sprache zu erzielen". Of een Abriss in dezen vorm tot het bereiken van dit doel geschikt zou zijn, waag ik ernstig te betwijfelen. Maar dan nog zou het slechts dan verantwoord zijn, hem den leerling in handen te geven, als de stof wetenschappelijk was beheerscht en de voorstelling glashelder was. Dat dit niet het geval is, zullen de volgende voorbeelden bewijzen.

p. VIII. „Alle kurzen Vokale fliessen *mit v, das die nächste Silbe beginnt*, zu *u* zusammen"; in plaats van de door mij gecursiveerde woorden leze men: mit intervokalischem *v in unbetonter Silbe*, zie: ŏvis.

p. XI. In het hoofdstuk „Der Halbvokal *v* und seine Verbindungen" is de eerste mededeeling: „*v* geht leicht (sic) in *u* über"; men heeft hier echter geen overgang, maar twee gedaanten van eenzelfde klankelement, eene consonantische en eene vocalische, waarvan niet de eerste anterieur is aan de tweede.

p. XII. Onder hetzelfde hoofdstuk worden behandeld de combinaties „*qu*, b.v. *quequo (vgl. πέσσω) > coquo" en „*gv*, b.v. gvemjo > venio". Hier heeft men evenwel niet de semivocale *v*, maar een element van de velare q^u en g^u. De doorloopende vermenging van deze twee geheele verschillende klanken ziet men ook uit het volgende:

ibid. „*gu* zwischen zwei Vokalen geht in *v* über: ninguit, aber... nivis". Dit geldt weer alleen voor de velare g^u, zie: *exiguus*, dat zijne *g* met semivocale *u* behoudt.

p. XIV. „Griechischem φ und ϑ im Anlaut entspricht lateinisches *f*, im Inlaut meist *b*, auch *d*"; de correspondentie φ-*d* komt niet voor, terwijl in het midden van woorden aan φ (als vertegenwoordiger van g^uh) ook *u* en *gu* beantwoorden νίφα-nivem, ninguit.

Sneek. H. D. Verdam.

Een vertaling van *Cicero's Redevoering over het Opperbevel van Gnaeus Pompeius of Pro Lege Manilia* van den Heer R. Bouman, S.J. vormt het zevende nummer van een „Philologische verzameling" die, onder den titel Humaniora, bij de Keurboekerij (Leuven en Brussel) is verschenen.

Digitized by Google

Vooraf gaat een overzicht van den inhoud (blz. 3 en 4), bestaande uit een opgaaf van de §§ die het exordium, de tractatio (verdeeld in confirmatio en refutatio) en de peroratio bevatten. Aanteekeningen of verklaringen ontbreken; voor welke lezers het geschrift is bestemd, blijkt niet.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering van 8 Juni 1914 hield de heer Heymans een voordracht over *Spinozistisch en modern parallelisme.* Het zoogenaamde parallelisme van Spinoza is in grondslagen, uitwerking en gevolgtrekkingen iets geheel anders dan het moderne parallelisme. Terwijl dit laatste niet meer inhoudt dan de vaststelling en hypothetische generaliseering van gegeven feiten betreffende den wettelijken samenhang tusschen bewustzijns- en hersenverschijnselen, komt het eerste neer op de stelling, dat alle oorzakelijke samenhangen als logisch noodzakelijk begrepen kunnen worden. Terwijl dan verder dit begrijpen bij God volledig aanwezig wordt geacht, en een individueel-menschelijk bewustzijn wordt omschreven als dat deel der goddelijke voorstellingen, hetwelk betrekking heeft op het bijbehoorende lichaam, moet Spinoza er toe komen, den geheelen menschelijken bewustzijnsinhoud tot voorstellingen van stoffelijke processen te beperken en de psychische wettelijkheid voor het allergrootste deel van de physische afhankelijk te stellen. Deze sensualistische en epiphenomenalistische gevolgtrekkingen, die in de grondgedachte van Spinoza liggen opgesloten, heeft men ten onrechte dikwijls ook als gevolgtrekkingen uit het moderne parallelisme voorgesteld.

De jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 10 Juni gehouden, werd door den voorzitter, den heer G. J. Boekenoogen, geopend met een toespraak, waarin hij stilstond bij de geschiedenis en het doel van de bibliotheek der Maatschappij. Klein begonnen, is deze door aankoop en schenkingen tot een instelling van groote beteekenis geworden; spr. drong er op aan dat zij die boeken bezitten voor de bibliotheek van belang, en vooral verzamelingen van werken over een bepaald onderwerp, welke anders zoo licht op veilingen uit elkaar geraken, deze door schenking aan de bibliotheek voor de wetenschap zullen behouden.

Na de pauze hield de heer J. te Winkel een voordracht over *Nicolaas Beets.* Spr. deed een beroep op de welwillendheid zijner hoorders, nu hij voor hen een zoo overbekend onderwerp zou behandelen als de letterkundige werkzaamheden van Beets, een der zeer weinige eereleden der Maatschappij, wiens geboortedag we na honderd jaar herdenken. Weinig nieuws zal hij kunnen vertellen over den schrijver der Camera Obscura en zijn werk dat iedereen gelezen heeft, doch door het heldere licht, dat al sinds lang op den humorist Hildebrand viel, werd de dichter Beets wat al te veel in de schaduw gesteld; en daarom kiest hij nu bij voorkeur diens gedichten ter behandeling uit, temeer omdat zij in lateren tijd wel eens onder een te ongunstig licht zijn bezien. Hij toch acht Beets een dichter van beteekenis, ook naar den maatstaf van onzen tijd gemeten, omdat hij zoo geheel voldoet aan den eersten eisch dien men aan een dichter stellen mag: „waar" te zijn. Zijn gedichten waren de spiegelbeelden zijner persoonlijkheid, de uitingen van zijn innig geestesleven. Daarom bieden zij ons ook zoo groote verscheidenheid, omdat Beets een man was van groote veelzijdigheid, een voor indrukken vatbaar gemoed bezat, en onder den invloed zijner levensomstandigheden zijn karakter wijzigde en vormde. Hij was vroeg ontwikkeld. Reeds als knaap maakte hij nationale straatliedjes ter eere van Van Speyk en Holbijn, en toonde hij zijn vereering voor Bilderdijk. Dit maakte hem tot bewonderaar van het verleden, waarnaar hij een zeker heimwee bij zich aankweekte; het was niet alleen de tijd die onmiddellijk aan den zijnen voorafging, waarvoor zijn genegenheid o. a. uit zijn Camera Obscura blijkt, maar ook een verleden der verbeelding: de middeleeuwen, waarmee hij leerde dwepen door zijne kennismaking met Scott's romantische dichtstukken. En deze baanden hem den weg tot de poëzie van Byron. Door deze niet alleen te vertalen, maar ook in oorspronkelijke gedichten na te volgen, en door den invloed dien hij onderging van Victor Hugo en andere Fransche romantici, werd Beets tusschen 1830 en 1840 bij ons de hoofdvertegenwoordiger der nieuwe letterkunde van dien tijd, de romantiek, terzelfdertijd dat hij ons ook de eerste en beste navolging gaf van de humoristische geschriften der Engelschen, als Lamb, Dickens enz. Tegenstand vond hij bij de oudere letterkundigen, maar misschien nog meer bij eenige jongeren, die onder invloed van Geel hem als vijand van den vooruitgang beschouwden en zijn Byroniaansche wereldsmart een ziekte der verbeelding achtten. Aan het eind van zijn studententijd gekomen, moest Beets zelf ook wel inzien dat zij gelijk hadden gehad.

De heerlijke werkelijkheid drong zich toen zoo machtig aan hem op, dat de romantiek toen wel voor hem moest ophouden „waar" te zijn; want inderdaad, hij was een gelukskind: gevierd dichter in zijn studententijd, lieveling zijner leermeesters, gereed, met een lieve vrouw van edelen huize, als gepromoveerd predikant de pastorie te Heemstede binnen te treden. Zóó moest hij er wel toe komen de romantische poëzie van zijn „zwarten" tijd te verloochenen en van zijn werkelijk geluk, van de heerlijkheid der wereld te zingen. Dit deed hij nu o. a. in zijn liefdezangen voor zijn Aleida en in de guitige volksliedjes, door hem in den Volksalmanak der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen geplaatst. Zij getuigen ook van zijn belangstelling in den vooruitgang der Maatschappij, waarvoor met de toepassing der stoomkracht een nieuw ontwikkelingstijdperk aanbrak. Uit overtuiging predikant geworden, moest hij, om waar te blijven, nu ook wel stichtelijke gedichten gaan maken, zooals die van zijn Rijmbijbel en andere; maar steeds bleef zijn vroomheid van gemoedelijken aard, nooit werd zij strijdzuchtig. Bij de partij van zijn vriend Da Costa kon hij zich reeds hierom niet aansluiten, omdat hij de schoonheid der schepping, den adeldom van den mensch wist te waardeeren en niet kon toestemmen dat de wereld in het booze verzonken lag. Hij zelf kon zich gelukkig blijven gevoelen, in zijn werk en vooral in zijn huiselijken kring. Onwaar zou hij als dichter geweest zijn, indien hij van wat hem op de wereld het liefst was, niet had gezongen. Zoo kwam hij van zelf tot de huiselijke poëzie en begon hij de open plaats van Tollens bij ons in te nemen. Van dezen en van Staring leerde hij eenvoud en soberheid, zelfcritiek en zelfbeperking. Deze komt voornamelijk uit in zijne voortreffelijke aesthetische verhandelingen, maar ook in zijn verzen, waarin onder den invloed van die critiek en van zijn klimmenden leeftijd nu het verstandselement meer en meer op den voorgrond trad. Van lierdichter moest hij in zijn ouderdom leerdichter worden, maar hij werd het in den aantrekkelijksten vernuftsvorm, dien van het puntdicht. Zijn ontwikkelingsgang als dichter loopt geheel parallel met dien van onze literatuurgeschiedenis zelf gedurende de vijftig jaar, waarin hij van haar de beste verpersoonlijking was. Die overeenstemming was niet toevallig, maar ten deele ook toe te schrijven aan het gezag, dat hij zich verworven had en waardoor hij de leiding kon krijgen, maar zeker ware dat niet mogelijk geweest, indien hij zelf niet van nature de kunst verstaan had mee te leven met zijn volk. Zoo zien wij achtereenvolgens in zijn poëzie en tegelijk in onze geheele literatuur van dien tijd: aanvankelijk de kleurrijke romantiek, met de wereldsmart in haar gevolg, maar vergezeld van den joligen, overmoedigen humor; waarop het zonne-realisme met zich opdringenden levenslust; dan het bezadigd wel-

Digitized by Google

gevallen in stille vroomheid en huiselijk geluk in de schoonheid en gevoeligheid van het kleine leven; eindelijk streng critische zelfbeperking en wijsheid, zoodat geleidelijk bij hem, evenals in de letterkundige wereld in het algemeen, de poëzie der jeugd overging in het proza van den ouderdom. Dat daarna voor onze literatuur een nieuwe jeugd moest opbloeien, begreep ieder voor wie poëzie een levensbehoefte was. Maar de vijftig jaar literatuur-geschiedenis, waarvan hij de meest kenmerkende vertegenwoordiger was, zullen in de geschiedenis onzer literaire ontwikkeling blijven meetellen. En veel er van zal nog lang voortleven. Onttrokken aan de oogen die zich alleen door het tegenwoordige laten boeien, zal het nog lang aesthetisch genoegen blijven schenken aan hen die genoeg liefde hebben voor schoonheid en poëzie om zich de moeite te getroosten, die ook op te zoeken in nu min of meer verouderde vormen. En in hun oog zal Beets blijven meetellen onder de klassieke dichters van ons volk.

Den avond tevoren was een voor alle leden der Maatschappij toegankelijke vergadering der Comm. voor Geschied- en Oudheidkunde gehouden, waarin eerst de heer J. van Kuyk optrad met *Eenige mededeelingen uit het Germaansch familie- en gemeenschapsleven*, waarbij op den voorgrond werd gesteld dat het Germaansche recht minder dan het Romeinsche individualistisch is aangelegd. Van de twee kringen waarin het leven der middeleeuwen zich afspeelt, de stad en het boerendorp, komt dit vooral in het laatste uit. Daar geldt als maatstaf: één voor allen en allen voor één. Spreker acht het onjuist om de Romeinsche familia en patria potestas als specifiek Romeinsch tegenover Germaansche toestanden te beschouwen. De familie als bloedverwantenkring en de staat zijn altijd elkanders complement geweest; in de ontwikkeling van armenzorg, voogdij-voorziening en strafrecht openbaart zich dit het duidelijkst. Eigenaardiger is de familie als huisgemeenschap, niet bijeengehouden door bloedverwantschap, maar door de macht van het hoofd des huizes, den „mond". De rechtseenheid van het „huis" is ook voor de organisatie van de gemeenschap belangrijk. Het vestigen van eigen huis, van eigen zaak, valt met het huwelijk samen. En dit weer met het uittreden van den zoon des huizes uit de familievermogenseenheid, die onder het beheer van het huishoofd voordien bestond. De macht van den huisheer tegenover de daaraan onderworpen leden van het gezin is met de Romeinsche patria potestas volkomen op één lijn te stellen. Allen zijn daaraan gelijkelijk onderworpen; pas in later tijd heeft een differentiatie plaats. Spreker herinnert vervolgens met een enkel woord aan den familie-eigendom van vast goed en aan de langzame ontwikkeling tot individueel grondbezit. Dat het sterke gemeenschapsgevoel een krachtig argument is om voor de middeleeuwen een onderscheiding tusschen publiek- en privaatrecht aan te nemen, wordt te veel vergeten. Ten slotte deed de spreker nog eenige mededeelingen uit het boerenleven in dit verband.

Vervolgens sprak de heer S. P. Haak over *Analogie of wet in de geschiedenis*. Het streven om de wetten der geschiedenis op te sporen, openbaart zich vooral nadat het ontwikkelingsbegrip zijn intrede in de historische wetenschappen heeft gedaan. Men wilde de ontwikkeling van de samenleving als een regelmatig proces zien. Hegel ziet in de geschiedenis het tot bewustzijn van zijn vrijheid komen van den wereldgeest. Dit geschiedt in drie perioden. Bij de oude Oostersche volken was de vrijheidsgedachte nog niet ontwikkeld, bij de Grieken en Romeinen openbaart zij zich, maar eerst bij de moderne volken wordt het vrijheidsbewustzijn verbonden met vrijwillige beperking van de groote ongebondenheid door middel van den staat. De volken die geen aandeel hebben aan het vormen van den modernen staat worden zoodoende ten onrechte van de ontwikkeling buitengesloten. Ook wordt een onhoudbare tegenstelling gemaakt tusschen de drie genoemde volkengroepen. Van grooten invloed is het positivisme van Auguste Comte geweest. Het is ook niet historisch verdedigbaar, maar het is belangrijk als eerste poging om de geestelijke uitingen van den mensch, wetenschap, godsdienst, kunst, enz. in verband te brengen met den tijd en het milieu waarin hij leeft. Het individu is bij Comte slechts een deel van de massa, de taak van de sociologie is de beweging der massa te doorgronden; er zijn verschillende tijdperken van beschaving, die men kan kenschetsen. Wij hebben hier den oorsprong der beschavingsgeschiedenis. Buckle doet in zijn History of Civilisation in England een poging om de grondslagen van deze wetenschap vast te stellen, maar zijn opvattingen zijn niet van eenzijdigheid vrij te pleiten. Hij trekt een willekeurige scheiding tusschen de volken van Europa die zich ontwikkelen, en die van andere werelddeelen die niet tot ontwikkeling komen. Aannemelijke wetten formuleert Buckle niet. Men heeft gemeend deze te kunnen vinden door middel van de statistiek. Men vond zekere regelmaat en telkens voorkomende verschijnselen, zooals in het aantal huwelijken en geboorten en het aantal misdrijven van een zelfde soort, maar men leerde de verschijnselen niet verklaren en statistieke wetten zijn niet gevonden. Spencer en andere sociologen hebben gemeend de wetten der biologie op de menschelijke maatschappij te kunnen toepassen, maar vonden alleen merkwaardige vergelijkingen, geen wetten. Het historisch materialisme heeft groote verdiensten door op den invloed van de economische verhoudingen op de maatschappij te wijzen, maar wordt eenzijdig door alle geschiedkundige bewegingen tot economische feiten te willen terugbrengen.

In den laatsten tijd is een nieuwe historische richting ontstaan, wel eens de cultuur-historische genoemd, hoewel Lamprecht dezen naam afwijst omdat hij niet alleen de cultuur wil behandelen maar alle onderdeelen der geschiedenis vernieuwen. Hij stelt zich op het collectieve standpunt: de massa is bij hem de groote drijfkracht, evenals bij Comte. Ook hij neemt verschillende beschavingstijdperken aan, welke hij voor de Duitsche geschiedenis heeft trachten vast te stellen, vooral uitgaande van de beeldende kunst. Hij meent dat andere volken dezelfde tijdperken doorloopen, dat wij dus met regelmatig terugkeerende verschijnselen, met wetten te doen hebben. Vergelijking van de ontwikkeling van alle volken zal dit moeten uitmaken. Zoolang dit nog niet is geschied, kunnen wij de, voor de Duitsche geschiedenis aangenomen „Kulturzeitalter" geen wettelijke kracht toekennen. Verder nog gaat Breysig, die in een geschrift „Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte" een aantal wetten ontwerpt, ontleend aan de vergelijking van verschillende volken. Hij begint met den oertijd en toont merkwaardige anologieën aan in de ontwikkeling van de Indianen, de Germanen die Tacitus beschrijft, en andere volken uit het oertijdperk. Hij stelt wetten op die betrekking hebben op de ontwikkeling van de eerste staatsvormen uit de oorspronkelijke verhoudingen van familie en geslacht. Maar het geslachtenverband is tot heden niet aangetoond bij het zwarte ras, waardoor de wettelijke kracht der opgestelde regels sterk vermindert. Er is inderdaad veel stof tot vergelijking, maar het is de vraag of niet te veel gelijkheid wordt gezocht. Men bemerkt in elk geval, dat de regelmatige ontwikkeling telkens wordt verstoord. Vooreerst ontwikkelen vele volken, zooals de Indianen en Australiërs, zich in het geheel niet en blijven duizenden jaren op denzelfden trap. Japan heeft het geheele tijdperk der nieuwe geschiedenis overgesprongen en is van een middeleeuwsch een modern rijk geworden. Het kalifaat van Bagdad is door de Turken veroverd en teruggevallen op een lageren trap van beschaving, zoodat de ontwikkelingstrappen hier in omgekeerde volgorde voorkomen. In Sparta, waar geen grootgrondbezit is, is geen adel ontstaan, het koningschap, dat in geheel Griekenland gevallen is door den adel, is hier gehandhaafd. Allerlei invloeden wijzigen den ontwikkelings-

Digitized by Google

gang. Breysig's betoogen zijn zeer belangwekkend, hij vindt merkwaardige analogieën en geeft een denkbeeld van de beteekenis der vergelijkende methode. Voorloopig kunnen we echter nog niet zeggen dat hij wetten aan het licht heeft gebracht.

In de bekende verzameling van *Les Classiques français du moyen âge*, uitgegeven, bij Champion, onder leiding van Mario Roques, en waarvan wij in deze jaargang (kol. 15) een deel hebben aangekondigd, zijn vier nieuwe werken verschenen, nl.

Les Poésies de Peire Vidal, p. p. Anglade.
Oeuvres de Huon le Roi de Cambrai, I, p. p. Långfors.
Le Roman de Tristan par Béroul, p. p. Muret.
Mémoires de Philippe de Novare, p. p. Kohler.

Deze voortreffelike kollektie zij opnieuw aan de beoefenaars der Oudfranse en Provençaalse letteren ten zeerste aanbevolen. S. d. G.

Gaarne vestigen wij de aandacht op den belangrijken *Fondscatalogus van Martinus Nijhoff* (1853-1913) te 's-Gravenhage; hij is in twee gedeelten verdeeld: in het tweede zijn de werken vermeld, die op onze koloniën en op vreemde werelddeelen betrekking hebben, terwijl het eerste de overige uitgaven beschrijft.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1914, Janv.: F. Sartiaux, Recherches sur le site de l'ancienne Phocée. — J. Carcopino, Note sur un fragment épigraph. récemment découv. à Constantine. — L. Chatelain, Note sur les dern. fouilles exéc. à Mactar (Tunisie). — A. Boulanger, Note sur les fouilles exéc. à Aphrodisias en 1913. — M. Dieulafoy, Basilique constantin. de Lugdunum Convenarum. — Durrieu, Rapp. s. l. trav. de la Fondation Piot. — Rapp. s. l. trav. des Comm. de publication.

Abhandl. d. Kgl. Bayer. Ak. d. Wiss., Phil. u. hist. Kl., XXVI, 6: S. Riezler u. K. von Wallmenich, Akten z. Gesch. des bair. Bauernaufstandes 1705/06, II.

Sitzungsber. d. Kgl. Bayer. Ak. d. Wiss., Phil. u. hist. Kl., 1913, 9: C. Baeumker, Die Stellung des Alfred. v. Sareshel u. seiner Schrift De motu cordis in der Wissensch. des beginnenden XIII. Jhrhs. — 10: F. W. von Bissing, Vom Wadi Es S'aba Rigâle bei Gebel Silsile, mit Beitr. v. Dr. H. Kees. — 11: K. Vossler, Der Trobador Marcabru u. d. Anfänge des gekünstelten Stils. — Schlussheft: Inhaltsber.

1914, 1: H. Prutz, Die Briefe Jeanne d'Arcs.

Journ. d. Savants, 1914, Mai: L. Leger, Les soeurs de Pierre le Grand. — R. Gauthiot, La langue étrusque, II (fin). — M. Besnier, Fouilles et découvertes récentes en Tunisie. — Variétés.

Riv. di Filol. e di Istruz. class., XLII, 2: Santi Consoli, La satira II di Giovenale nella tradizione della cultura sino alla fine del medio evo. — V. Costanzi, Le relazioni della *Lex Hortensia* sui plebisciti. — F. Garin, La „Expositio Theocriti" di Ang. Poliziano. — C. Cessi, Sul „Telefo" di Filita. — J. E. Harry, Philoctetes inermis. — A. Beltrami, Eurip. *Hippol.* 468 sg. — A. Cosattini, Note ad Eschilo.—P. Rasi, Di un nuovo presunto ἅπαξ λεγόμενον in Orazio (*Sat.* I, 3,25). — P. Bellezza, A proposito di *inunctus*, „non unto". — L. Valmaggi, Quisquilie di ortografia. — U. Moricca, A proposito del ΠΛΟΙΟΝ Η ΕΥΧΑΙ di Luciano. — G. Pasquali, F. Leo (†).

Journal Asiatique, 1914, Janv.-Févr.: Cl. Huart, Le conte bouddhique des deux frères, en l. turque et en caractères ouïgours. — A. Vissière, Nouvelles nomenclatures militaires en Chine. — R. Weill, Monum. et hist. de la période comprise entre la fin de la XIIe dynastie et la restauration thébaine. — H. Sottas, Étude sur deux papyrus démotiques inédits de Lille. — A. Vissière, Les désignations ethniques *Houei-houei* et *Lolo*.

Zeitschr. f. deutsches Altertum, LIV, 2: K. Droege, Z. geschichte d. Kudrun. — G. Mehring, Stuttgarter bruchstück einer Tristanhs. — W. Schulze, *Alaferhviae*. — E. Schaus, Ein westdeutsches reutergedicht a. d. mitte d. 15 jhrhs. — W. von Unwerth, Der zweite Trierer zauberspruch. — A. Jacoby, Der Bamberger blutsegen. — R. Henning, Der name der Germanen. — L. Pfannmüller, Kleinere beitr. z. kenntnis der mhd. novellendichtung, I-II. — A. Leitzmann, Zu Athis u. Prophilias. — W. Behne, Kleinigk. zu Neifen.

3-4: E. Gierach, Untersuch. z. Armen Heinrich, I. — E. S[chröder], Das fragment B der hl. Elisabeth. — A. Hübner, Studien zu Naogeorg. — H. Schneider, Studien zur heldensage. — W. Bruckner, Hildebrandsl. 37.38. — W. H. Vogt, Charakteristiken aus der Sturlungasaga. — E. A. Kock, As. Genesis 322. — E. Schröder, Waldeckische findlinge I-IV. — L. Polak, Untersuch. über die sage vom Burgundenuntergang, I. — E. Dickhoff, Der unterschied im gebrauch von got. *uns* u. *unsis*. — A. Leitzmann, Bemerk. zu Eilharts Tristant. — E. Schröder, Joh. v. Zernin.

Romania, XLIII, 1: A. Jeanroy, *Le Débat du Clerc et de la Damoiselle*, poème inédit du XIVe siècle. — A. Långfors, Notice du manuscrit français 17068 de la Bibliothèque nationale. — E. Philipon, Suffixes romans d'origine pré-latine. — A. Thomas, Variétés étimolojiques. — Mélanges. — Comptes rendus.

2: J. Anglade, Nostradamica, II. — G. Bertoni, Il „Pianto" provenzale in morte di Re Manfredi. — L. Constans, Une trad. franç. des *Héroïdes* d'Ovide au XIIIe siècle. — E. Faral, Une source latine de l'hist. d'Alexandre: la *Lettre sur les merveilles de l'Inde*. — A. Långfors, *Le Dit des hérauts*, par Henri de Laon. — A. Parducci, Le *Mystère de Suzanna* et la décoration de quelques livres d'heures imprimés. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschr. f. roman. Philol., XXXVIII, 1: J. Jud, Probleme der altromanischen Wortgeographie. — M. Scholz, Die Alliteration in der altprovenz. Lyrik. — W. Tavernier, Vom Rolanddichter. — Vermischtes. — Besprechungen.

2: G. B. Festa, Il dialetto di Matera. — E. Hoepffner, Vier altfranzös. Lieder aus dem Archiv des Benedictiner Stifts St. Paul im Lavanthal. — C. Juret, Quelques additions au Glossaire de Pierrecourt. — Th. Braune, Prov. *grinar*, fr. *grigner*, *rechigner*, fr. *grigne* u. a. — M. Scholz, Die Alliteration in der altprovenz. Lyrik (verv.). — Vermischtes. — Besprechungen.

3: G. B. Festa, Il dialetto di Matera. — A. Kolsen, 25 bisher unedierte provenz. Anonyma. — M. Schulz, Die Alliteration in der altprovenz. Lyrik. — Vermischtes. — Besprechungen.

Gelre, XVII: Van Schevichaven, Het huishouden van een Nijmeegschen kanunnik. — De Graaf, De Boedelhof. — Kuyk, Sonsbeek. — Hoefer, Krijgsgeschiedenis van Hattem. — Beunink, Glasfabriek te Nijkerk. — Van Veen, Vaderl. sociëteit te Arnhem. — Evers, De menagerie van Willem V op Het Loo. — Gimberg, Oude binnenhuizen te Zutphen. — Van Haarst, Bethanië omstr. 1500. — Van Veen, Stukken over hertog Willem II. — Van Doorninck, Middachten in 1667. — Laman Trip, Zalt-Bommel 17de en 18de eeuw. — Van Schevichaven, Ritueele moord te Nijmegen. — Bibliographie. — Bladvulling.

Nederl. Archief voor Kerkgesch., XI, 1: Pijper, Autobiographie van W. Moll. — Eekhof, Jac. Koelman, II. —

Digitized by Google

Mallinckrodt, Sicco Tjaden. — Busé, Volkszonde en kerkelijke tucht 2de helft 17de eeuw.

Archief aartsbisdom Utrecht, XXXIX, 3: Gasman, Uit de abdij van Aduard. — Thijm, De seculiere medehelpers aan de statie te Culemborg. — Jansen, Litanie van de H. patroonen des aartsb. Utrecht. — Van Veen, Het kerspel Halderen. — Dez., Twee stichtingsbrieven van vicarieën. — Dez., Ellecom in 1556. — Dez., Beneficiën van Culemborg. — Meyer, De eerste Ned. dominicanessen in de Middeleeuwen. — Van Soest, Het kerspel van H. Stephanus te Hasselt. — S., Kerken in het aartsbisdom geconsacreerd 1903-1913.

Bijdragen bisdom Haarlem, XXXVI, 1: Graaf, Maagden van den Hoeck te Haarlem. — Graaf, Faberdom. — De Boer, Carmelitessen vóór de Hervorming. — Drossaers, Abdij van Loosduinen. — De Hullu, Bedevaart naar S. Jago 1520. — Kramer, Runxputte te Heiloo. — Dez., Pastoor Warmelink 1795. — Dez., Het bidden voor Lod. Napoleon. — Huilmand, Vicarie van St. Jozef in St. Bavo te Haarlem. — Bruinvis, Michiel van Riemsdijk. — Van der Loos, Amstelland (vervolg).

Hist. Zeitschrift, CXII, 3: Elkan, Entstehung und Entwickelung des Begriffs Gegenreformation. — Hintze, Die Hohenzollern und der Adel. — Zevingmann, Kants Staatstheorie. — Niese, Der Sturz Heinrichs des Löwen. CXIII, 1: Xenopol, Natur und Geschichte. — Düve, Karl der Kühne und der Ursprung des habsb.-span. Imperiums. — Miszellen (o. a Missalek, Die Forschung der ältesten polnischen Geschichte; Finke, Geschichtsforschung in Spanien).

Westdeutsche Zeitschrift, XXXII, 3: Schiefer, Der Repräsentanten-charakter der deutschen Landstände. — Klinkenberg, Das Ursulaproblem. — Ilgen, Gegenbemerkungen. — Kleine Beiträge (Schmidt, Die fränkisch-alamannische Grenze im 5 Jahrh.).

Engl. Hist. Review, April 1914: Caspari, The parliament of the Achaean League. — Ramsay, English armies in the Middle Ages. — Scofield, John de Vere. — Lubimenko, A project for the acquisition of Russia bij James I. — Holland Rose, Frederick the Great and England. — Pickford, The panic of 1789 in Dauphiné and Provence. — Notes and documents (o.a. Blok, England and Holland at the beginning of the 19th century).

Gids, 1914, Juni: Salverda de Grave, Het Roelandslied.

Onze Eeuw, 1914, Juni: Kielstra, Noord-Borneo. — Kuiper, Grieksche tragedie, II.

Tijdspiegel, 1914, Juni: Carelsen, Jean Paul.

Nieuwe Gids, 1914, Juni: Aletrino, Rondom Napoleon. — Naber, Speelgoed van Bacchus.

Vragen des Tijds, 1914, Juni: Kalff, Brieven van Toussaint aan Potgieter. — Enklaar, M. O. in de nieuwe methodiek.

Indische Gids, 1914, Mei: Fock, Het fransche protectoraat. — Von Wolzogen Kühr, Geografische namen op Java.

Studiën, LXXXI, 5: In Memoriam P. Franc. Sträter. — J. van den Tillaart, Verplichting tot het bewaren van Geheimen, II. — H. Wilbers, De Historiciteit van Genesis I-III. — F. Tummers, Oud en nieuw Strafrecht. — Uit de Pers. — Meded.
6: L. Clobus, Mislukte Poging der Nederl. Herv. Kerk. — H. Wilbers, Historiciteit v. Genesis I-III, II. — J. J. Boelen, Kersthymnen. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Vrije Fries, XXII: Wumkes, Kalenderkroniek 1809-1824. — Visscher, Goudsmeden te Leeuwarden. — Wumkes, Waling Dijkstra. — Boeles, Het Friesch Museum. — Busé, Verdwenen doopsgez. gemeenten in Friesland. — Boeles, Corbelyn Battaerd. — Wumkes, Worp van Peyma.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boer, Methodol. Bemerk.: Zeitschr. f. d. Philol. XLV, 4 (Polak).

Bosboom-Toussaint, uitg. Bosboom: Nieuwe Gids 1914, Juni (Kloos).

Büchner, Merovingica: Wochenschr. f. klass. Philol. 1914, n°. 21 (C. Weyman).

Cohen, De magistratibus Aegyptiis etc.: Berl. Philol. Wochenschr. 1914, n°. 21 (F. Stähelin).

Kroniek van Abel Eppens, uitg. Feith en Brugmans: Hist. Zeitschr. CXIII, 2 (Hagedorn).

Huybers, Don Jan v. Oostenrijk, I: Studiën LXXXI, 6 (G. G.).

Schönfeld, Wtb. der altgerm. Personen- u. Völkernamen: Berl. Philol. Wochenschr. 1914, n°. 19.

PERSONALIA

Benoemd tot hoogleeraar in de Oud-Christelijke letterkunde en de uitlegging van het N. T. aan de Rijksuniv. te Leiden Dr. H. Windisch; tot rector van het Gymn. te Hengelo Dr. J. W. Th. van Konijnenburg; te Amsterdam aan de Openb. Handelssch. tot tijd. leeraar in Engelsch de heer G. A. Dudok, aan dezelfde inrichting en aan een H. B. S. tot leeraren in Fransch de heer P. H. Walle en W. van der Wijk, aan het Sted. Gymn. tot leeraar in Oude talen Dr. C. Deknatel, aan het Lyceum v. m. tot leeraar in Oude talen Dr. V. Hartmann, tot leerares in Geschied. mej. M. S. Wiener; te Haarlem tot leeraar in Staatswetensch. aan een H. B. S. de heer D. A. J. G. L. Eggink; te Leiden tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. Dr. J. W. Lely; te Tiel aan het Gymn. tot leeraar in Nederl. de heer A. C. van Waveren, in Duitsch de heer D. van Emmerik; te Zwolle tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. Dr. A. C. H. Boissevain; te Dordrecht tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. Dr. L. Hillesum, tot leeraar in Fransch aan een H. B. S. de heer D. Klerk; te 's-Gravenhage aan een H. B. S. tot leeraar in Engelsch de heer D. B. Folmer, tot leeraar in Staatswetensch. Mr. J. B. de Klerk; tot conr. van een Gymn. te Rotterdam Dr. W. Werff; te Utrecht tot leerares in Ned. Gesch. en Aardr. aan een H. B. S. Dr. F. E. J. M. Baudet, aan een Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer H. D. Brascamp, tot tijd. leeraren de heer P. J. Glasz in Hebr., Dr. Ph. G. Gunning in Oude talen; tot directeur van een H. B. S. en Handelssch. te Groningen Dr. J. Hoeksma; te Haarlem aan een H. B. S. en Handelssch. tot leeraar in Ned. en Gesch. de heer J. Pot, in Fransch de heer J. Borggreve, in Duitsch de heer J. van Hessen; te Hilversum aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Aardr. Dr. W. A. van der Vet, tot leeraar in Oude talen Dr. L. Hillesum; aan de H. B. S. te Terneuzen tot leerares in Duitsch mej. M. J van der Möhlen.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan den heer J. G. Bruins als leeraar aan een H. B. S. te Dordrecht; met ingang van 1 Sept. aan den heer J. H. van der Voort als leeraar aan H. B. S. en Gymn. te Gouda; met ingang van 1 Aug. aan den heer R. J. Dalhuisen als leeraar aan het Gymn. te Dordrecht; met ingang van 1 Sept. aan mej. E. M. H. Hallo als leerares aan een H. B. S. te Utrecht.

Gepromoveerd tot doctor in de Ned. letterk. aan de Rijksuniv. te Leiden de heer S. A. Waller Zeper op proefschr. *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, bijdrage tot de geschiedenis der Nederlanden in de 1e helft der 14e eeuw*, de heer G. S. Overdiep op proefschr. *De vormen van het aoristisch praeteritum in de middelnederlandsche epische poëzie*, en de heer J. J. van der Hoek op proefschr. *De veldtocht van prins Maurits in 1597.*

Digitized by Google

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

Jubilé-Uitgave

VAN DE

Complete Dichtwerken

VAN

NICOLAAS BEETS.

Volledige Uitgave, naar tijdsorde gerangschikt.

± 1600 bladzijden. ± 2000 gedichten.

ACHTSTE DRUK.

Prijs geb. in 2 deelen f 3.25.

Het zal op 13 September van dit jaar een feestdag zijn in heel Nederland. Op dien datum zal het 100 jaren geleden zijn, dat Nicolaas Beets, de man aan wien het Nederlandsche Volk een schat der mooisie gedichten te danken heeft, te Haarlem het levenslicht aanschouwde.

Waar overal in den lande de wensch tot uiting is gekomen om dezen grooten Nederlander te herdenken, hebben wij gemeend aan deze algemeene huldebetuiging op onbekrompen wijze te moeten deelnemen door **een buitengewoon goedkoope uitgave van zijn Dichtwerken** het licht te doen zien.

Gedrukt met duidelijke letter in een sierlijk kader op goed papier en geb. in twee keurige banden zal deze jubilé-uitgave van Beets' Dichtwerken een sieraad zijn voor elke boekenkast en voor elke bibliotheek.

Laat nu de gelegenheid om U tegen een zoo geringen prijs in het bezit te kunnen stellen van deze **volledige Dichtwerken** niet ongebruikt voorbijgaan Zij vormen een schatkamer van echt Hollandsche poëzie.

Wij vertrouwen dat ons streven, om door deze uitgave Beets' werk tot gemeengoed te maken, zal worden beloond met de sympathie van ieder, die den man wil eeren, wiens leuze het was eerst dan te spreken als hij wat te zeggen had, en in alles was de verpersoonlijking van Hollandsche degelijkheid, eenvoud en wijsheid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS V.

Vlechtwerken I.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50**. Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

21ste Jaargang. — No. 11-12. — Aug.-Sept. 1914.

Von Arnim, Suppl. Euripideum (J. C. Vollgraff).
Diehl, Suppl. Sophocleum (J. C. Vollgraff).
Q. Smyrnaeus, The Fall of Troy, transl. by Way (J. C. Vollgraff).
Procopii opera rec. Haury (Boissevain).
Ernout, Morphol. hist. du Latin (F. Muller)
Pirson, Merowing. u. Karoling. Formulare (Slijper).
Dorez, Notice s. un recueil de poésies lat. et un portrait de l'humaniste Montagna (Rogge).
Holma, Beitr. z. assyr Lexikon (Böhl).
Schwab, Le ms. hébreu no. 1408 de la Bibl. nationale (Wensinck).
Sipma, Grammar of Mod. West-Frisian (Buitenrust Hettema).
Paulussen, Rhytmik u. Technik d. sechsfüss. Jambus im Deutschen u. Engl. (J. H. Kern).
Poutsma, Grammar of Late Mod. English, II, 1 A (Günther).
Faral, Recherches s. l. sources lat. des contes et romans courtois du moyen âge (Salverda de Grave).
Mikkola, Urslav. Gramm., I (v. Wijk).
Legrain, Le Temps des Rois d'Ur (Böhl).
Nachmanson, Hist. att. Inschriften (v. Gelder).
Fayen, Lettres de Jean XXII, II,2 (Mulder).
Gronau, Poseidonios u. d. jüd.-christl. Genesisexegese (Oort).
Würtheim, Teukros u. Teukrer (Valeton).
Kutsch, Att. Heilgötter u. Heilheroen (Schrijnen).
Firmici Materni Mathesis ed. Kroll, Skutsch, Ziegler (K. H. E. de Jong).
Bulanda, Bogen u. Pfeil b. d. Völkern d. Altert. (Boeser).
Beuchat, Archéol. américaine (J. P. B. de Josselin de Jong).
Michelitsch, Thomasschriften, I (Keysens).
Von Boehn, Die Mode im 17. Jhrh. (Huizinga).
Stammer, Aesthetizismus Schleiermachers (v. d. Wyck).
Babinger, J. J. Hoffmann (de Visser).
Vocabulaire de l'éditeur (Petit).
Schoolboeken:
Homers Ilias erkl. v. Ameis, Hentze u. Cauer (Rogge).
Jacobsen en Engers, Oude Geschiedenis (Valeton).
Heimans en Schuiling, (Nederl. Landschappen (Beekman).
Uitg. v. d. fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Supplementum Euripideum bearbeitet von **H. von Arnim.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen herausgegeben von Hans Lietzmann No. 112).
Supplementum Sophocleum edidit **E. Diehl.** (Lietzmann No. 113). Bonn, Marcus und Weber. 1913. (Pr. M. 2 en M. 0.90).

I. Hoogst welkome, duidelijke en buitengewoon goedkoope uitgave der talrijke, na de editio altera van Nauck hoofdzakelijk in de papyri ontdekte nieuwe fragmenten van Euripides. Men vindt hier, zorgvuldig bijeenvergaard, wat, op zeer verschillende plaatsen gepubliceerd, voor menig philoloog niet wonende in een centrum van geleerdheid niet of nauwelijks bereikbaar is. Vooraf gaat, voor zoover nog eenigszins verstaanbaar, de nieuwweergevonden levensbeschrijving van den dichter door den peripateticus Satyros (afgedrukt uit Oxyr. Pap. Vol. IX) met merkwaardige, nieuwe citaten uit Aristophanes en andere comici. Daarna volgen de fragmenten van de Antiope, de Cretenzen, de beide Melanippen (ἡ σοφὴ en ἡ δεσμῶτις), den Oeneus (Euripides?), den Pirithous, de Stheneboea, de Hypsipyle en den Phaëton. Ten slotte een klein gedeelte van den Archelaus. De reeds bekende brokstukken der genoemde treurspelen zijn er bijgevoegd. „Dass ich in der Ausfüllung lückenhafter Verse vielfach über die Grenze des wissenschaftlich beweisbaren hinausging, wird die Brauchbarkeit des Buches nicht schädigen", schrijft v. Arnim. Zeer terecht m. i. De regel „μηδὲν ἄγαν" is in conjiciendo vooral niet minder in het oog te houden als heilzame waarschuwing tegen die overdreven angstvalligheid, welke tot dor conservatisme leidt, dan tegen toomelooze roekeloosheid die allicht der philologen werk in discrediet zou kunnen brengen. Van de conjecturen op de fragmenten door oudere en nieuwere vakgenooten gemaakt is in den tekst en in calce een even dankbaar als verstandig gebruik gemaakt. Uit de behandeling der Hypsipyle, waarin men inzonderheid v. Arnim's eigen verbeteringen en aanvullingen kan bewonderen, blijkt nergens dat de uitgever van de overigens, bepaaldelijk in Duitschland, naar verdienste geschatte speciale editie van van Herwerden (Utrecht, Oosthoek 1909) kennis heeft genomen.

II. Op gelijke wijze als von Arnim voor Euripides heeft voor Sophocles zich Ernst Diehl verdienstelijk gemaakt. Diehl's supplementum bevat vooreerst den tekst der ΙΧΝΕΥΤΑΙ, twee jaar geleden in de Oxyrhynchus papyri vol IX No. 1174 door Hunt gepubliceerd. Aan den voet der bladzijden ziet men steeds nauwkeurig aangeteekend al wat tot nog toe tot tekstherstelling en verklaring door duitsche en engelsche geleerden beproefd was geworden. Op de Indagatores volgen de gelijktijdig weergevonden, ook het eerst door Hunt uitgegeven overblijfselen van den Eurypylus en een kort fragment van den Ἀχαιῶν σύλλογος (het eerst

Digitized by Google

door v. Wilamowitz bewerkt en uitgelegd in de Berliner Klassikertekste V 2 (anno 1907). Eindelijk de fragmenten in hetzelfde jaar door R. Reitzenstein bekend geworden (zie: Der Anfang der Lexikons des Photios p. XIII vlg.).

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Quintus Smyrnaeus, The Fall of Troy with an English translation by A. S. Way. London, William Heinemann. 1913. (Pr. sh. 5).

Van den zeer laten dichter Quintus Smyrnaeus — zijn bloeitijd moet hoogstwaarschijnlijk kort vóór Nonnos worden gesteld —, voor wiens door de echte philologen nooit geheel verwaarloosde Posthomerica belangstelling in ruimer kring voor het eerst weder gewekt is door Sainte-Beuve [1]), vindt men in dit elegante kleine deeltje der Loeb Classical Library naast de metrische vertaling den griekschen tekst van Koechly afgedrukt, zooals die later nog hier en daar herzien is door Zimmermann. Oorspronkelijk philologisch werk te leveren heeft Way zich niet tot taak gesteld. Men zal zich wellicht herinneren dat in de Loeb Library o. a. Prof. Kirsopp Lake een vertaling heeft gegeven van de Patres Apostolici en Postgate Tibullus vrijelijk heeft overgezet, terwijl A. S. Way zelf daarin reeds vroeger zijn sporen als vlijtig en nauwgezet vertolker verdiend heeft door Euripides te verengelschen.

Way heeft alle de veertien boeken van het voor onzen modernen smaak al te lang gerekte, met niet altijd even natuurlijke vergelijkingen overladen kunst-epos, dat we om zijn over het algemeen vrij bevredigenden samenhang en zijn vele schoonheden van detail toch eens begonnen noode uit de hand leggen, met degelijke kennis van den grondtekst, met volkomen beheersching van zijn moedertaal, met opmerkelijke virtuositeit en blijkbaar met bijzonder veel animo in vloeiende, gelukkig rijmelooze verzen overgebracht.

Neem b.v. den aanhef:

When godlike Hector by Peleides slain
Passed, and the pyre had ravined up his flesh,
And earth had veiled his bones, the Trojans then
Tarried in Priam's city, sore afraid
Before the might of stout-heart Aeacus' son:
As kine they were, that midst the copses shrink
From faring forth to meet a lion grim
But in dense thickets terror-huddled cower;
So in their fortress shivered these to see
That mighty man....

Zou men niet zeggen dat de navolger hier zoo waar zijn voorbeeld overtroffen heeft? En verder lezende vind ik nog dikwijls in de iamben van Way vrij wat meer „Schwung" dan in de hexameters van Q. Smyrnaeus Calaber.

Een struikelblok bleken soms ook in deze vertaling weder de tallooze *epitheta ornantia.* Zekere besnoeiing zou een weldaad zijn geweest. Een engelsch recensent — zoo ik mij wel herinner, in de Saturday Review — verweet aan Way zijn al te grif gebruik maken van samengestelde woorden. Maar men moet rekening houden met het feit dat nu eenmaal niet ieder taaleigen zich daartoe zoo gemakkelijk leent als b.v. het hoogduitsch. Toch had ook ik b.v. de Οὐρανίωνες, the heavenly ones, the gods above, liever niet telkens tot heavenabiders gemaakt.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

[1]) Etudes sur Virgile, suivies d'une étude sur Quintus Smyrnaeus.

Procopii Caesariensis opera omnia recognovit I. Haury. Vol. III, 2: VI libri περὶ κτισμάτων sive de aedificiis, cum duobus indicibus et appendice. Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXIII. (Pr. M. 7.50, geb. M. 8).

Met dit deel is de nieuwe uitgave van Procopius voor de Bibliotheca Teubneriana voltooid. De uitgever is terecht geprezen om zijn uitgebreid en zorgvuldig onderzoek van de vóor hem grootendeels onbekend gebleven handschriften, maar heeft het verwijt niet kunnen ontgaan dat hij in de juiste schatting dier handschriften en diensvolgens ook in zijne recensio niet altijd even gelukkig is geweest, al is het oordeel van Crönert (*Gött. gel. Anz.* 1906 p. 396), „*eine zukünftige wissenschaftliche Ausgabe wird die Unterlagen des Textes von Grund auf neubearbeiten müssen*", ongetwijfeld veel te hard.

Ook dit laatste deel lijdt m. i. aan het gewraakte euvel. Haury kent in het geheel 12 handschriften van Procopius περὶ κτισμάτων, waarvan echter drie, een *Laurentianus* (*70, 5*) en twee *Parisini* (*39* en *2489*) slechts elk een kort. fragment bevatten. De overige negen behooren tot twee families. Van deze bevat de eene (y) den volledigen tekst, de andere (z) eene verkorte editie [1]). Van de codices der recensie z geeft Haury alleen de lezingen van *A*(*mbrosianus A 182 sup.*), niet die van *g*(*enavensis m g 43*), hoewel deze volgens het stemma niet van A is afgeschreven, maar naast hem staat. Dit is niet te verdedigen. Stamt de *Genavensis* inderdaad noch direct noch indirect van A af, dan moeten wij ook zijn lezingen kennen, al zijn, zooals ik vermoed, de afwijkingen gering. En geheel hetzelfde geldt van de familie y. Hier staan, afgezien van den reeds genoemden *L*(*aurentianus 70, 5*) — die slechts de beschrijving der Hagia Sophia bevat (p. 9—18) — naast elkander het beste handschrift *V*(*aticanus 1065*) en de l_1 (*Leidensis Vulcanii 56*). Van dezen Leidensis, afstammeling van een codex, die *codici V simillimus* wordt genoemd, dus niet van V zelf en derhalve, naast dezen, zelfstandigen representant van de familie y, wordt de varia lectio evenmin medegedeeld.

Ik heb voor de eerste 10 bladzijden van Haury's editie den Leidensis vergeleken en gevonden dat hij op negen van de 21 plaatsen, waar hij van den Vaticanus afwijkt, de betere lezing geeft: 6, 18 συντρίχασ] συντρίψασ met A; 7, 1 κρατυνόμενοσ] κρατυνάμενοσ; 8, 12 ὁ συρφετὸσ ὄχλοσ] ὁ συρφετώδησ ὄχλοσ; 8, 14 ἀπαρακαλήπτωσ] ἀπαρακαλύπτωσ; 12, 6 ἐξεπιπήτηδεσ] ἐξεπίτηδεσ met L; 12, 8 συμβαίνει] ξυμβαίνει; 12, 16. 17 κυκλωτερὲσ κυκλωτεροῦσ] κυκλοτερὲσ κυκλοτεροῦσ met L (?);

[1]) Haury zegt in de Prolegomena p. III „*altera* (*z*) *lacunosum contextum exhibet*". Dit is een uitdrukking, die ik onjuist acht. Bij een „*textus lacunosus*" denkt niemand aan een tekst, die opzettelijk door het uitlaten van langere of kortere pericopen en zinnen tot een verkorte editie is omgewerkt.

Digitized by Google

12, 22 ἐξημμένον] ἐξημμένη met AL; 14, 4 κατηλείλειπται] κατηλήλειπται met L.

Het zijn zeker geen lezingen van groot belang — over het geheel zijn de fouten in den tekst van *de aedificiis* van betrekkelijk geringe beteekenis — maar ze voor conjecturen van den scriba te houden gaat niet aan (vgl. Prol. p. IV).

Vooral op de zeer talrijke plaatsen waar de verkorte recensie in den steek laat en V dus bij Haury de eenige getuige wordt, is het van belang de lezingen van den Leidensis te kennen. In het bijzonder is dit het geval met de lijsten der versterkte plaatsen door Iustinianus op het schiereiland van den Balkan aangelegd of vernieuwd, waarvan het èn voor linguistische èn voor topographische en ethnographische onderzoekingen noodzakelijk is de overlevering der handschriften tot in de kleinste bijzonderheden te kennen [1]).

Wat de inrichting van de *adnotatio critica* betreft heb ik dit bezwaar dat niet of althans slechts hier en daar aangegeven wordt wat in de familie z, in A dus, is overgeslagen. Slechts voor de eerste acht bladzijden (p. 5—12) kan men dit in de Prolegomena vinden. De argelooze lezer die in de adnotatio b. v. p. 31 vindt: 1 εἶτα V] om A; 3 θαλάσσια A; 4 πρόεισι V] πρόει A; 5 μόνον l] μένον V [1]); 11 δὴ V] δὴ τὸν A, vraagt zich

[1]) In deze lijsten p. 116, 22—124, 31 en p. 145, 14—149, 23 zijn de afwijkingen van V, die in den Leidensis gevonden worden, de volgende:

	Vaticanus	Leidensis
p. 116, 27	βουλπιανσόσ	βουλπιανόσ
35	σαβιανόσ	σαβιάνοσ
117, 11	στρίδην	στραίδην
19	τητιάνα	τιτιάνα
22	βρεβατή	βεβρατή
26	κεθρίων	κεθρεών
27	ἄπισ	ἄπισ
31	σκυδρίων	σκυδρεών
34	βρίβετα	βρέβεται
40	κάπαζα	καπάζα
118, 4	χίμαιραι	χίμαιρα
18	κινστάρνα	κινστάρα
36	μακεδονίασ	μακεδόνασ
44	βριγίζησ	βρίγιζισ
49	βογᾶσ	βογὰσ
119, 18	βουρβοώδην	βουρβοώδιν
22	λάγησ	λάγοσ
27	λιμναᾶί	λιμναάί
45	καστέλλιον	om.
120, 3	πετρίζην	πετρίτζιν
5	μουλατώ	βουλατώ
9	πέντζα	πέλτζα
10	κάτταφ' έτεροσ	καττᾳφέτροσ
13	γέρματζα	γέρβατζα
15	ἄζετα	εὔζετα
16	δουρβουλι$^{ν'}$	δουρβουλιανά
19	τουττιανά	τουττινά
20	βαλλεσι^{να}	βαλλεσιανά
22	κατρέλατεσ	κατρέλλατεσ
24	μανίανα	μαμίανα
26	μιλετήσ	μιλέτησ
32	ἰδετζίω	ἰνδετζίω
51	μαρκελλι^{ιά}	μαρκελλιανά
53	παμίλινοσ	παμμίλινοσ
121, 9	μακκουνιανά	μωκηουνιανά
27	στενεκόρτα	στελεκόρτα
122, 1	τοῦ γουρίασ	τουγουρίασ
6	γέρμεννε	γέρμενε
7	σκαπλιζώ	σκλαπιζώ
15	παυτά	παύτην
21	σκάσσετανα	κασσέταινα
29	φαράνορεσ	φράνορεσ
30	στρανβάστα	στραβάνστα
39	τιμίανα	τιμβίανα
p. 49	δλόδορισ	δλόδορισ
123, 4	καστέλλιον	καστε^{λλ}
5—7	ἀνενεώθη — μουτζιανικάστελλον	om.
12	χεσδούπαρα	σχεδούπαρα
32	ῥεπόρδενεσ	ῥεπόδερνεσ
34	σκοῦμβρο	σκοῦμβροι
35	βριαρο	βρίπαρο
47	πέτρεσ	τέτρεσ
124, 26	μώτρεσεσ	μώτρεσσ
29	ἰουλιοβάλλσι	ἰουλλιοβάλλαι
30	πόντζασ	ποότζαπ
145, 16	οὕτωσ	om.
24	τὸ τοῦ θρασουσουδανέ^{λ} [τὸ τοῦ θράσου σουδάνελ A]	τὸ τοῦ θράσουδανέλ
31	βρέ [ook A]	κρέ
146, 2	βόσπαρα [ook A]	βόσπορα
10	σκέμνασ	σκεληνάσ [ook A]
21	ποταμουκάστελλαν	ποταμοῦ κάστελλαν [ook A]
29	van ὑμαυπάρουβρι maakt A er zich van af met de woorden καὶ λοιπὰ οὐχ ὑποπίπτοντα ἀριθμῶ	
30	σκαριωτασαλούκρα	σκαριωτασά λούκρα
32	οὐρδαούσ	οὐρβαούσ
34	δέρταλλοσ	δέρταλοσ
40	| ηρι | πάρων	κηριπάρων
44	γεσιλαφοσσᾶτον	γεσιλαφοσσάτον
147, 16		
25	Ζδεβρήν	ζδεβρίν
28	βουρτούδγιζ	βουρτούδγιζι
37	τῆ ἰσιμόντη	τοῦ αἰσιμόντη
51	μεσογεἰκ	μεσογείω
55	σκατρῖνα	σκατρίνα
148, 7	ἀρῖνα	ἀρίνα
9	ζικίδεβα	ζικινδεβα
15	βηρίπαρα	βεκρίπαρα
20	τουρούλησ	τοῦ ῥούλου
24	ἀσίλβα	ἀσιλβά
27	φοσσᾶτον	φοσσάτον
34	νεαιοδουνώ	νεαιοδυνώ
45	ἀλτῖνα	ἀλτινα
149, 17	τόμησ	τόμισ

Het is waarschijnlijk dat evenals op de eerste 10 bladzijden ook hier ongeveer $^2/_3$ der lezingen van den Leidensis onjuist zullen zijn, maar hoe noodig het is er zorgvuldig rekening mede te houden blijkt b. v. p. 146, 10, waar Haury niet met den Vaticanus Σκέμνας had moeten lezen maar met den Leidensis Σκεληνάς, dat ook in A staat en daarenboven gesteund wordt door het Thracisch ethnicon Σκεληνός, vgl. *Rev. Arch.* XX, 1912 p. 269. Zoo is 118, 4 Χίμαιρα wel te verkiezen boven Χίμαιραι, schijnt p. 116, 27 βουλπιανός beter dan Βουλπιανσός en is p. 122, 7 Σκλαπιζώ waarschijnlijk juister dan Σκαπλιζώ, vgl. de volksstam der Σκλαβηνοί.

[1]) De l in „μόνον l" is hier — en elders in de adnotatio critica — de Leidensis, hoewel in de Prolegomena l als siglum voor den van A overgeschreven Laurentianus 9, 32 wordt aangegeven en l_1 als siglum voor den Leidensis.

Digitized by Google

af wat A regel 5 hebben zou, μένον of μόνον. Maar zonder twijfel is A hier tusschen regel 4 en 11 weder verkort. Men had althans vooraf moeten gewaarschuwd zijn dat overal waar de lezing van A niet wordt aangegeven, dit een bewijs is dat daar ter plaatse de fam. z verkort is. Maar een nauwkeurige opgave van deze verkortingen zou gewenscht zijn geweest, ook om te kunnen nagaan volgens welk beginsel en met welke bedoeling dit doorloopend epitomeeren heeft plaats gehad.

Haury is bij de vaststelling van den tekst, waarbij hij telkens tusschen de lezingen van y en z had te kiezen, voor zoover ik het heb nagegaan, over het geheel met beleid te werk gegaan. Grondslag van de recensio is de familie y, maar uit z kunnen op vele plaatsen hare foutieve lezingen verbeterd, hare omissies aangevuld worden. Waar afwijkende lezingen in y en z, op zich zelf beschouwd, beiden mogelijk zijn, verdienen die van y de voorkeur (voor zoover niet het spraakgebruik van Procopius eischt z liever te volgen dan y), daar in z niet alleen sterk verkort maar ook willekeurig veranderd is. Als ik wèl zie, is Haury ook naar deze regels te werk gegaan. Toch zijn er nog verscheidene plaatsen waar hij er ten onrechte van is afgeweken. Zoo is 14, 7 ἑκατέρωθεν van VL even goed als ἑκατέρωθι van A en dus te verkiezen, 20, 18 ἐπιθαλασσίδιοσ van V (dat ook Thucydides gebruikt en p. 189, 17 nog eens voorkomt) niet ἐπιθαλάσσιοσ van A in den tekst te zetten en 92, 6 πάντωσ van V voor πάντα met A te lezen; zoo kies ik 163, 18 ἐντέμνοντες van V boven ἐκτέμνοντεσ van A en kan 171, 6 ἐσ van V even goed zijn als ἐπὶ van A.

Zeker is het niet te verdedigen als Haury uit den in z *omgewerkten* tekst iets aan y toevoegt. Pag. 7, 22 v. v. moet de volkomen gave zinbouw van y τεκμηριώσει δὲ τὸ τοιοῦτον (nl. Iustinianus' voortreffelijkheid als vorst en als mensch) ἡ μὲν πολιτεία πρὸς αὐτοῦ.. πλεῖν ἢ διπλασία γεγενημένη, οἱ δὲ τὴν ἐπιβουλὴν αὐτῷ σκαιωρησάμενοι.. μὴ ὅτι βιοτεύοντες.. ἀλλα καὶ στρατηγοῦντες... καὶ ἐς τὸ τῶν ὑπάτων ἀναγεγραμμένοι ἀξίωμα niet door een uit den verkorten tekst van A tusschen ἀναγεγραμμένοι en ἀξίωμα ingeschoven τελοῦσιν bedorven worden. Evenmin meen ik dat wij het recht hebben p. 7, 11 de lezing van y ἄριστον μὲν δὴ βασιλέα γεγονέναι τὸν Πέρσην Κῦρον τοῖς τε ὁμογένεσιν αἰτιώτατον τῆς βασιλείας ἀκοῇ ἴσμεν, met die van A ἄριστον μὲν δὴ βασιλέα Κῦρον τὸν Πέρσην φασίν ὃν ἀκοῇ ἴσμεν τοῖς τε ὁμογένεσιν αἰτιώτατον τῆς βασιλείας te contamineeren tot hetgeen Haury in den tekst zette: ἄριστον μὲν δὴ βασιλέα γεγονέναι Κῦρον τὸν Πέρσην φασίν ὧν ἀκοῇ ἴσμεν τοῖς τε ὁμογένεσιν αἰτιώτατον τῆς βασιλείας.

Goede conjecturen van den uitgever zelf vindt men, afgezien van kleinigheden, op een twaalftal plaatsen (b. v. 6, 13 ἐκποριζεσθαι, dat in den tekst behoorde, voor ἐμποριζεσθαι; 29, 9 ἐνεργολαβεῖν voor ἐν ἔργῳ λαβεῖν; 77, 20 ἀλλ' οὐ voor ἄλλου; 113, 3 Τρίκα τοὺς voor Τρικαττούς; 116, 13 γὰρ ὄψις voor πάροψις), en noodige aanvullingen o. a. 20, 2 waar vóor ἄχρι τοῦδε <εἰπεῖν> ἡμῖν ἀποχρήσει misschien ook nog <διόπερ> ingeschoven moet worden, 107, 25; 139, 4 en 22. Emblemata zijn verwijderd 12, 9; 71, 23; 141, 26. Op p. 81, 22—25 en 145, 14—16 komt men echter m. i. met een *seclusi* zonder meer niet uit. De eerste plaats houd ik voor eene herhaling van Procopius zelf, die hij verzuimd heeft te schrappen, en p. 145, 14—16 meen ik dat wij het opschrift hebben van de officieele lijst der castella, die Procopius aan zijn scriba ter overschrijving had gegeven en waarvan deze nu ook den titel overnam.

Ten slotte een paar losse opmerkingen.

P. 12, 21 ἀλλὰ τῇ σφαίρᾳ τῇ χρυσῇ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἐξημμένῃ καλύπτειν τὸν χῶρον is Haury's σφαίρᾳ een παραδιόρθωμα van σειρᾷ. Procopius dacht aan Hom. Il. 8, 39, waarop zoovele lateren toespelingen hebben gemaakt. P. 134, 18 is het overgeleverde μυλίας volkomen goed. Als men meent dat Procopius zelf den vader van Themistokles bij vergissing Nikokles noemde, wat ik ook voor waarschijnlijk houd, moet men Νικοκλέους p. 6, 11 natuurlijk in den tekst laten staan. Dat p. 106, 20 Κουιμέδαβα *cui me dıbam* zou zijn is hoogst onwaarschijnlijk. Plaatsnamen op -δεβα -δαβα komen herhaaldelijk voor en p. 123, 29 wordt dezelfde (?) burg Κουμούδεβα geheeten.

Dit laatste deel van Haury's Procopius bevat tevens de registers op de boeken *de bellis*, op de *historia arcana* en het geschrift *de aedificiis* tot één index verwerkt en vermeerderd en verder een zeer nuttigen index Graecitatis, rijker dan de bestaande, waarvan men alleen betreuren kan dat hij niet ook alle woorden van den ouden index heeft overgenomen en — dat hij niet nog veel rijker is.

Ook het interessante περὶ κτισμάτων heeft in de nieuwe uitgave niet weinig gewonnen. Men kan op Haury's Procopius anders aan dan op den Dindorf van het Bonner corpus. Het is echter spijtig dat Haury niet door enkele fouten te vermijden, die zoo gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden, zijne uitgave tot eene — natuurlijk betrekkelijk — definitieve heeft gemaakt. Maar allen die zich met Procopius bezig houden zullen hem dankbaar zijn voor zijne langdurige en vruchtbare bemoeienis met een schrijver wiens geschriften voor de geschiedenis van het Byzantijnsche rijk onder Iustinianus van zoo uitnemend gewicht zijn.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

A. Ernout, Morphologie historique du latin (avec un avant-propos par A. Meillet). Paris, Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 3.50).

Dit werkje is een vervolg op de veelgeprezen en weinig gebruikte Phonétique van Niedermann. De schrijver, bekend door een verhandeling over het lat. dialect van Praeneste, door een zelfstandig boek *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin* (1909), beide om hun volledigheid van groote bruikbaarheid, en door eenige tijdschriftartikelen, was voor de samenstelling van dit boekje van ruim 350 pag. in Frankrijk de aangewezen man. Het product van zijn arbeid vind ik sterker dan Niedermann's Phonétique: de schrijver heeft zich blijkens zijn voorrede losgemaakt van de verleidelijke maar bedriegelijke gedachte, dat hij zou kunnen schrijven óók voor gymnasiasten; daardoor gaat zijn boekje rechter door zee, heeft niets tweeslachtigs meer; het is voor de coqui bestemd, die hier tot een kleine kookcursus of kookdemonstratie worden genood: gansch up to date.

Digitized by Google

Ook de askese van Niedermann, in wiens boek geen grieksche letter voorkomt, is opgegeven. Dit is een stap in de goede richting. Immers, twee tegengestelde gevaren zullen nooit geheel te vermijden zijn. Men geeft verwante vormen uit verschillende talen aan, geeft aldus handelende den lezer een inzicht in de imposante taal- en dus geestesverwantschap van het overheerschende ras op onze aarde; maar dit illustratiemateriaal blijkt in de handen van den lezer, die niet met die talen zelf vertrouwd is, indien opnieuw in omloop gebracht, een vermeerdering van schijnkennis. Dit willende vermijden geeft men zijn hoorder alleen vormen in handen, die hij door en door kent; men verricht wonderen van zelfbeperking, doch ontneemt tevens aan zijn onderwerp het ruime, het perspectief, dat juist, zoolang maar gave resultaten worden meegedeeld, een van de voornaamste bekoringen ervan uitmaakt. Een combinatie, die twee of meer volken, die twee tijdperken op grooten afstand van elkaar verbindt, heeft en houdt iets verrassends; het bestudeeren van twee klankcomplexen met een verschil van 50 jaar interesseert den leeraar of leerling veel minder. Dit alles verdient bij deze *„nouvelle collection à l'usage des classes"* overweging; ik acht het eerste bezwaar minder groot dan het tweede gevaar.

Ernout heeft zijn werk tot een gelukkig einde gebracht; duidelijk, beknopt, goed gedisponeerd en volkomen op de hoogte van zijn taak en zijn tijd, heeft het van zijn peetvader Meillet af en toe die kostelijke ruimte van blik meegekregen, die langbekende feiten samenziet en er het essentieele uitleest. Als voorbeeld wijs ik op de behandeling van de *-ă* in het fem. en ntr. der I en II declinatie de lectuur van zulke passages zou kunnen voorkomen, dat vluchtige theorieën, als nog onlangs (in het Rhein. Mus. over hetzelfde onderwerp in den lateren keizertijd) gehoord, overigens verdienstelijk werk in discrediet brengen.

Zoo is deze Morphologie ook voor ons land met warmte aan te bevelen; niets Oostelijks kleeft haar aan; ik kan er voor instaan, dat deze Franschman niet is „made in Germany".

Dc volgende kantteekeningen maakte ik bij de eerste 75 pagina's: men moge er de bekende belangstellingsformule overheen dekken.

Bij de Bibliographie hadden Lindsay's *Latin Language* en Sommer's *Handbuch* een vermelding verdiend, althans des eersten *Short Historical Latin Grammar*. Pg. 6: het bestaan van een dualis in het Lt. is niet zoo onzeker, vgl. bijv. Schulze, *Z.G.lat. EN.* 117; Gl. 1,415; IF. 30, 219; Leo, *Plaut. Forsch*[2] 248 A[2]; immers dat een enkele vorm soms als laatste representant van een heele categorie gevonden wordt, ziet men in gr. delph. ϝοίκω als oude Ablat.; *duŏ* naast *ambō* heeft geen „onbekende dualis uitgang" (= gr. att. δύο) maar is door Iambenkürzung ontstaan. — Pg. 9: Pl. Rud. 247 als Gen. Part. opgevat, zoo ook Lindsay Synt. of Pl. 17: dit voorbeeld is in ieder geval zeer ongelukkig en *omnium laborum* is dan even goed als *omnium nostrum* slechts per analogiam hier onder te brengen. — Pg. 16. Dat in *abiĕs*, *pariĕs* de *ĕ* nog op oorspr. Ablaut zou wijzen, terwijl Plaut. nog *miless* scandeert, is onwaarschijnlijk; men ga uit van *abiess* enz. (< abiet-s): de rhythmische eigenaardigheid, waarop de Iambenkürzung, maar ook de zoogen. loi Barbelenet (vgl. Vendryès, *Recherches* etc. 184; IF. 31, 481) berust, verklaart hier geheel, waarom *abiĕs*: *pĕdēs ĕquĕs* (waarnaar dan vermoedelijk *mīlĕs* in later tijd zich richtte). — Hetzelfde is van toepassing (pg. 17) op *pār*, *sāl*, juister dus par(r), sal(l) (men vergelijke hiermede de behandeling van *germ. z-*, *oernoorsch -R*, bijv. Dieter, *Laut- und Formenlehre* p. 227). — De behandeling van den Gen. Sing. I Decl.: *āī* en *-ăī* (waar?) naast elkaar is zwak (pg. 21, 31). De eerste uitgang is zonder twijfel zeer jong, een unicum van de bewoners van Latium; terwijl nu *-āi*, *-ōi*, *-ēi* regelmatig *-ā* (oude Dat. I Decl.), *-ō* (*lupō* Dat.: gr. λύκῳ), *-ē* (V Decl.) werd, is het waarschijnlijk dat de 2 lettergrepen -ăī tot één versmolten, daarbij juist door hun evenwicht beide aan tijdsduur verliezende, vandaar *-ai* > *-ae*. — Gelooft (p. 40) de Schrijver werkelijk, dat *vir* ĭ in plaats van ī heeft naar *decemvir*, dat zelf eerst in historischen tijd uit *decemviri* nieuw gevormd werd? Bij dit woord zullen we zonder zeer ouden Ablaut (vgl. KZ. 43, 54), wederzijdsche influenceering en vermoedelijk ook wisselend accent in den trant van gr. γαῖα volgens Fick's theorie, geen aannemelijke verklaring vinden. — Dat (pg. 45) *rected* Adv. een Instrum. is, geen Ablat., met analogische *-d* wordt zeer onzeker, veronderstelt althans hoogen ouderdom van dit proces, wanneer men Osk. *amprufid* „improbe" vergelijkt; wanneer men voor den Lokat. (*-ei*: *-oi*) qualitat. Ablaut aanneemt, kan de Ablat. daar ook mee gaan strijken. — Pg. 47: de theorie van Sommer (1909) over Lucilius' *ei*-en-*i*-wijsheid is sindsdien heftig bestreden: hier had òf alles òf het laatste òf niets gegeven moeten worden. — Dat de uitgang Nom. Pl. *-eis* (pg. 48, 129) door vermenging van de lat. en de dialekt. uitgangen ontstaan is, lijkt uiterst onwaarschijnlijk: verder komen we door invloed aan te nemen van de III Decl., speciaal van de i- stammen op de o/ā-stammen. — Pg. 49: zoodra men Enn. sc. 59 naslaat, blijkt dat *meum factum* vermoedelijk Nom. is, subjekt bij het trans. *pudet*; beteekenis was wellicht: *stoot*, *stoot af*, vgl. *tripudium*. — Als uitgang van den Instrumentalis is e (pg. 62) louter fantasie: waarschijnlijk naar Meillet, *De quelques innovations* etc. 25, die het zich hier echter eens bij uitzondering wat heel makkelijk maakt. — De Dat. uitgang -εσσι (pg. 64) kan niet eenvoudig van de s-stammen uitgegaan zijn (zoo onlangs nog Cl. Rev. 19, 247); reeds jaren geleden heeft Wackernagel er op gewezen, dat γένε-ος, γενέ-ων, γένε-σσι slechts -σσι zou kunnen ontwikkelen. Ik stel het me zoo voor, dat naast den metrisch haast onbruikbaren vorm γένεσσι terwille van de eenheid in het paradigma (vgl. de moderne beschouwingen van Witte in Glotta) γένε-σι(ν) ontstond: γενέων = σύ-σι (ipv. σῦσι): σύων, vgl. ἡδέσι: ἡδέων naar μάντι-σι: μαντίων. De vorm γενέεσσι (daaruit dan ἀκτίν-εσσι enz.) is het laatste product in de rij, uit de beide voorgaande ook onder den druk van het metrum (bij γένος bijv. heeft de vorm ∪ ∪ — op cons. eindigend de overhand) ontstaan. (Dit is een der oorzaken, dat -ι Dat. Sing zoo vaak lang is). — Pg. 71 wordt *cinis*, als sporadisch fem., verklaard door invloed van κόνις; a priori is dit onwaarschijnlijk, bovendien wordt

Digitized by Google

c. eerst laat en zelden door de grammatici met κόνις verbonden. Omgekeerd is juister: c. is mannelijk naar de woorden op -nis. — Pg. 73,76: een 'alternance' van r en s stammen is een nog onzeker phenomeen; wanneer men in deze richting grootere verbanden wil leggen, zal men, dunkt me, het eerst komen tot een *r/l/n/t* groep, waarmee de participium-formanten *ro/lo/no/to* (vgl. bijv. lat. plē-nus, plē-rumque, gr. πληρης, explē-tus, bibulus, -gerulus, famulus, de slav. *-lŭ*-Participia enz.) zeker in zeer nauw verband staan. — Pg. 76: de oplossing der moeielijkheid *ācer*, *ācris*, *ācre* is wellicht in deze richting te zoeken, dat men van masc. **akro-* (= ἄκρος), fem. **akrī* + *s* (analog.) uitgaat, met de ā van Hom. ἀμφ-ήκης, πυριήκης (naast πυριακτέω): deze laatste zouden dan geen compositieverlenging hebben, maar met μακρός: περι-μήκης te vergelijken zijn: m.a.w. evenals bij *vetus* (?), *ūber* zou hier het Subst. **ākos* het adj. genaderd zijn en vervolgens zich met het Partic. **ak-ró-* (gr. ἄκρος is óók onregelmatig, in accent!) eig. *gespitst*, *scherp* verbonden hebben. Lat. *macer*: gr. μακρός heeft dan de oorspronkelijke toestand beter bewaard. — Pg. 83: lees Abl. *gentē*.

Het bovenstaande is een bewijs van de goede qualiteiten van Ernout's boek: dit toont eerlijk hoeveel nog onzeker is en schroomt niet in onzekere gevallen partij te kiezen.

Den Haag. F. Muller Jzn.

J. Pirson, Merowingische und Karolingische Formulare. (Sammlung vulgärlateinischer Texte herausgegeben von W. Heraeus und H. Morf N°. 5). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 1.30 kartoniert).

Wie met leerlingen vulgairlatijnse teksten leest, kan voortaan ook de Formulae binnen zijn lektuur betrekken. Tot dusverre kon men daaromtrent alleen het door K. Zeumer uitgegeven deel V van de Leges in de Monumenta Germaniae raadplegen, dat kostbaar is, niet binnen een ieders bereik — zelfs niet in een stad met Universiteitsbibliotheek — en voor taalkundige studie feitelik overbodig, omdat men desnoods met een uittreksel volstaat. In de aard toch van de Formulae ligt het, dat gevijkte wendingen telkens weerkeren; een verstandige keuze kan zeker in deze materie van veel nut zijn.

Verstandig gekozen nu heeft de Heer Pirson wel; voor niet juristen heeft hij de in het biezonder rechtsgeleerde termen achteraan in een woordenlijst te zamen gebracht, het eerste tiental stukken in het Duits vertaald. Een kort voorwoord verwijst naar enige geschriften, die meer bepaald de Formula tot voorwerp van beschouwing hebben.

De tekst zelf sluit zeer nauw bij die van Zeumer aan; dat is een ramp. Zeumer is jurist geweest en historicus, Pirson is taalkenner; nu er toch een nieuwe uitgave gegeven wordt zij het dan ook van een deel der Formulae, had de taalkenner Pirson moeten aanvullen en verbeteren waar Zeumer te kort schoot; dezen zal niemand het kwalik nemen, dat hij hier en daar gezondigd heeft, aan Pirson kan men, zeker nu hij nog wel vertaalt, de eis stellen van een wel verzorgde tekst.

Op pag. 5, N°. 10: Annum quarto regnum domni nostri staat de eerste der Formulae Andecavenses — Pirson rangschikt de uitgekozen stukken zeer willekeurig zonder zijn wijzigingen in de volgorde te motiveren, maar dat doet er minder toe — afgedrukt. In regel 8 leest men: quid apud acta prosevere debiam. Pirson tekent aan: prosevere, c: prosequere, Z[eumer]. Mij ontgaat de zin van deze noot. Twee regels verder staat ook in het hs. prosequere. Is het heus een verbetering van Zeumer? Neen, die vorm prosevere als voorganger van poursuivre is te zeer welkom om te verbeteren!

Dat het hs. in regel voor cotecis wat anders heeft, dat er obodire staat in regel 11, laat ik daar.

Maar hoe doet Pirson met per mandato suo pagina? In de vertaling laat hij pagina weg; waarom niet opgelost in pagi nostri? Ook in het vervolg is van een pagus sprake, en ni met een streepje erboven kan voor een klerk, die van paginaas droomt, gemakkelik, achter pagi, pagina geven ook zonder zin. Even verder staat seu liticare, regel 18; de aantekening luidt: vielleicht eliticare statt et l. Waarschijnlik: Seu et etliticare; seu et is een vaste wending in de Formulae; etliticare voor eliticare schrijfwijze, zoals op pag. 4 regel 2 (en vaker in de volledige tekst) etdocet voor edocet.

Ten slotte deze opmerking: In N°. 4 pag. 2 regel 24 staat et accipit, in regel 30 valeat. Pirson tekent aan: Lies: accipi, valea c.; dit zou mijn methode niet zijn; druk ik accipit, dan ook valea; voor de schrijver is het precies hetzelfde of er een *t* staat of niet; hij spreekt hem niet en schrijft hem juist waar hij niet staan moet. Druk ik valeat, dan ook accipi; ik geef dan een grammaticale tekst en druk in de noot de hs.-lezing. — Zeumer heeft in 1885 met een tekst kunnen omspringen gelijk hij inderdaad gedaan heeft; men is hem dankbaar geweest omdat hij het hs. — een Weingartensis, nu in Fulda — ten minste geraadpleegd heeft. Maar Pirson had zijn voorbeeld in 1913 niet moeten volgen, hij had het handschrift nog eens moeten vergelijken. De groene serie van Carl Winter wil immers dienen voor wetenschappelike doeleinden!

Utrecht. E. Slijper.

L. Dorez, Notice sur un recueil de poésies latines et un portrait de l'humaniste véronais Leonardo Montagna. (Not. et extr. de la Bibl. nat. etc. XXXIX). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2).

Gelukkig, dat Keizer Frederik III bij zijne bezoeken te Rome in 1452 en 1469 met eeretitels strooide, anders zouden wij moeten twijfelen aan zijn goeden smaak, daar hij Leonardo Montagna, een dichter van den tweeden of derden rang, den titel van *poeta laureatus* schonk. Thans kwam op diens hoofd de laurierkrans terecht, evenals in onze dagen bij vorstelijke bezoeken een ridderorde op de borst van allerlei beambten. In die dagen was namelijk de dichter Montagna ook apostolisch secretaris.

Dorez heeft met groote nauwgezetheid nagespoord, wat omtrent Montagna's leven en werken te zeggen valt ook na de uitvoerige onderzoekingen van Biadego. Hierbij maakte hij gebruik van het origineele manuscript N°. 806 de la Bibliothèque de l'Institut. Enkele

Digitized by Google

disticha uit deze collectie publiceert hij, maar wij betreuren het niet, dat de rest is achterwege gebleven, want nog meer klachten te lezen over jicht, ondank en armoede in den verwaterden stijl van Ovidius lokt niet bijster aan.

Voor de geschiedenis van Paus Paulus II heeft deze poëzie eenig belang. Had de opvolger van Pius II zulk een angst voor het drijven der humanisten? Zag hij hierin gevaar voor de belangen van de Kerk en vervolgde hij allen, die in eenige betrekking stonden tot de academie van Pomponius Laetus? Hoewel Montagna in de humanistische kringen dier dagen een zeer bescheiden plaatsje innam, blijkt uit de woorden van lof over het optreden van den Paus voldoende, dat Paulus in de humanisten volstrekt geen ketters zag, doch alleen zich verzette tegen de lichtzinnige levenswijze en het dwepen met Plato's uitspraken van sommigen hunner. De meening van Voigt, in zijn *Wiederbelebung des classischen Alterthums* neergeschreven, wordt door Montagna's verzen nader bevestigd.

Hengelo (O.) Y. H. Rogge.

H. Holma, Kleine Beiträge zum assyrischen Lexikon. (Annales Acad. Scient. Fennicae Ser. B, Tom. VII N°. 2). Helsinki, 1912.

De Schr., bibliothecaris en docent aan de hoogeschool te Helsingfors, heeft zijnen naam reeds vroeger bekend gemaakt door lexicographische onderzoekingen op assyriologisch terrein. In het nu te bespreken werk gaat hij door op den weg, dien hij reeds met het in 1911 uitgegeven geschrift „Die Namen der Körperteile im Assyrisch-Babylonischen" ingeslagen had en biedt een rijk materiaal aan op nog geen 100 bladzijden.

Dr. Holma behandelt in de onderhavige bijdragen tot het assyrische woordenboek 1) de assyrische benamingen der huidziekten, 2) benamingen van visschen en 3) enkele plantennamen.

Als bijdragen èn tot het assyrische woordenboek èn tot eene vergelijking der semietische talen onderling zijn soortgelijke onderzoekingen steeds van waarde. Maar er is meer. Studie's als deze zijn daarom zoo moeilijk en worden daarom betrekkelijk zelden ondernomen, omdat zij kennis veronderstellen, die niet dikwijls vereenigd is in één persoon: niet slechts op taalkundig, maar tevens op genees- en natuurkundig gebied. Op beiderlei gebied moest de Schr. zich inwerken; uit den aard der zaak zal echter de taalkundige in dit boek meer zijne gading vinden dan de natuurkundige. In verreweg de meeste gevallen geven onze bronnen in spijkerschrift enkel de namen, zonder eenige nadere omschrijving: dan is de verklaring meestal pas met behulp der verwante talen mogelijk.

Dr. Holma's afleidingen en identificatie's zijn zeer scherpzinnig, maar zij worden vaak met grooter stelligheid uitgesproken, dan mij met het oog op de schaarschte van het materiaal en de onzekerheid van het weinig betreden terrein geraden lijkt. Het boek wemelt, vooral in 't begin, van woorden als „ausgeschlossen" en „fraglos"; op blz. 6 b.v. vinden wij op eene ruimte van 18 regels de uitdrukkingen „unmöglich zu zweifeln", „sicher", „ausgeschlossen", „sicher", natürlich" en „fraglos"!

De namen der **huidziekten** in het eerste hoofdstuk (p. 1—25) zijn meerendeels bijeengezameld uit de onlangs verschenen deelen 29 en 30 der „Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum". In deze teksten worden de goede en de kwade voorteekens opgenoemd, die zich bij de geboorte van een kind kunnen voordoen. Kwade voorteekens zijn onreinigheden der huid, zooals moedervlekken, lidteekens, builen, zweren, melaatschheid. Van de 18 woorden, die de Schr. uitvoerig bespreekt, zijn de volgende ook voor het Hebreeuwsche woordenboek van belang: *uplu* = hebr. *'ophel* (1 Sam. 6:5 v.) buil, gezwel; *liptu* (van *lapâtu* raken, beroeren, slaan) vergel. hebr. *nega'* melaatschheid; *ṣennitu* = hebr. *ṣāra'at* melaatschheid (dus $r > n$); *siqṣu* onreine ziekte = hebr. *šeqeṣ* gruwel. De bewering, dat het woord *malû* overal „unzweifelhaft" buil of gezwel beteekenen **moet** en dat eene beteekenis „rouwgewaad" buitengesloten is (p. 11 v.v.) lijkt mij vrij twijfelachtig; „Hellevaart van Ištar" Rev. 2 is m.i. juist omgekeerd de beteekenis „gezwel" onmogelijk; vergel. voorts 81-4-28, ed. Pinches (lijst van kleedingstukken, waaronder *malû*) en Nabuna'id Konst. II 39 (ed. Messerschmidt MVAG 1896, 1).

Het tweede hoofdstuk handelt over de **vischnamen** (p. 26—56). Het is opvallend, hoe arm alle semietische talen in dit opzicht zijn. De „Urheimat" der Semieten was dus een land, arm aan water en visschen. Zelfs een gemeenschappelijk woord voor „visch" ontbreekt, de rol van den visch in den cultus is gering (vergel. de babylonisch-assyrische gegevens bij Holma op blz. 28 noot 4; bijgevoegd kan hier worden *nûnu* als bijnaam van Ea (?) op de grenssteenen, vergel. Jastrow, Die Religion Bab. u. Assyr. I 166 f.). Dr. H. poogt eene vertaling en verklaring der namen van enkele vischsoorten te geven, zooals die opgenoemd worden in de syllabaren Cuneif. Texts XIV 11 en 12; VI 13 v. Merkwaardig zijn namen voor visschen als „vos" (p. 41), „hond" (p. 42), „zwijn" (p. 42), „geitje" (p. 44, 53), „zwaluw" (p. 50).

Het derde hoofdstuk (p. 57—94) behandelt de namen van niet minder dan 38 **planten** en boomen. Een bezwaar is hier, dat ook de tegenwoordige flora van Mesopotamië nog niet voldoende onderzocht en beschreven is. Voor het Hebreeuwsch van belang zijn van de in dit hoofdstuk onderzochte benamingen o. a.: *biṣru* = hebr. *bāṣāl* look, knoflook (p. 66); *lardu* = hebr. *nērd* = νάρδος (p, 75); *urbatu* = hebr. *'arābâ* wilg (p. 88 v.); *šišanu* = hebr. *šûšān* lelie (p. 94). Van algemeen belang is de verklaring van *dišarru* = rogge of haver (over het hoofd gezien door Hrozný, Das Getreide im alten Babylonien, 1914), voorts b.v. de woorden voor den pereboom (*kumeššarû*) en den olmboom (*ṣarbatu*). Een uitvoerig register (p. 98—103) vergemakkelijkt het gebruik.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Digitized by Google

M. Schwab, Le manuscrit hébreu n°. 1408 de la Bibliothèque nationale. (Notices et extraits des Mss. de la Bibl. nationale, Tome XXXIX). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 1.50).

Het hier door Schwab beschreven handschrift is wat in het Hebreeuwsch een *kol bo* genoemd wordt, d. w. z. waarin van alles staat. Op grond van de geciteerde autoriteiten, stelt Schwab vast, dat de schrijver tot de noord-fransche school behoorde en waarschijnlijk in de 12e/13e eeuw geleefd heeft. Het handschrift is namelijk aan het begin en het eind incompleet, zoodat het geen directe gegevens over zijn auteur bevat.

Het merkwaardigste uit den inhoud is een lijst van grieksche en latijnsche woorden, die in den Midrasj Tanhoema voorkomen. Schwab drukt deze lijst af met een vertaling en opmerkingen.

De schrijver van het handschrift gebruikt herhaaldelijk ter verduidelijking van zijn hebreeuwsche uitdrukkingen, romaansche en germaansche woorden in hebreeuwsche transscriptie, waarvan Schwab op p. 26 vgg. voorbeelden geeft. Voor de studie van het Romaansch en Middelhoogduitsch kunnen dergelijke ophelderingen van belang zijn.

Op blz. 29 vgg. wordt de verdere inhoud van het Ms. beschreven en toegelicht; dogmatische, chronologische en ritueele kwesties worden er in behandeld. Na eenige palaeographische opmerkingen, vestigt Schwab dan ten slotte de aandacht op de citaten uit den jerusalemschen Talmud, die hier voorkomen en die van waarde zijn voor den Talmudtext.

Leiden. A. J. Wensinck.

P. Sipma, Phonology and Grammar of Modern West-Frisian, with phonetic texts and glossary. Oxford, University Press. (Pr. 10/6).

Als tweede in de „Publications of the Philological Society" werd deze Spraakleer van het Nieuwmiddenfries opgenomen.

De eerste is (1913) „a Grammar of the dialect of Norton" in West-Cumberland, „with an appendix of the Scandinavian elements", bewerkt door Börje Brilioth (Upsala). In dit dialekt zijn, als in meer noordelike engelse dialekten, met het fries in onze provinsie veel overeenkomsten te vinden. Bewoog dit de voorzitter van deze Society, Dr. Craigie, om naar Friesland te gaan en daar studie van de taal te maken? Zeker heeft hij er veel aan toe gedaan dat Sipma's boek, enkele weken geleden, uitkwam.

't Een en 't ander toont hoe er meer en meer belangstelling komt in de studie van het Fries; al neemt deze buiten, maar inzonderheid in Nederland, waar het een van de drie grote Volkstalen is, nog niet de plaats in, die het, en niet alleen linguisties, verdient. In zijn klein bestek zijn talloos vele „phenomena" te vinden „fully worthy of the student's attention".

Het boek van Sipma is engels goed: degelik, beknopt, prakties.

Uit de gehele behandeling blijkt de grondig wetenschappelike zin van de auteur: met ingenomenheid wijs ik op (§ 297) „means of expressing the different relations" in de volzin.

En met voldoende volledigheid vindt men van het Fries beschreven „its grammatical inventory" in zijn volle omvang. Hoe weinig aan de bewerker is ontsnapt, bewijzen de mededelingen, die in nieuw-germaanse grammatica's zelden of nooit voorkomen, als over de „inverse sounds" (§ 83, waarbij de verwonderings s* ontbreekt); en ook over dubbelkontakt-zinnen en -zin-delen (§ 296 c, die in ouder germaanse talen wel voorkomen; zie over de naam-hier: Reynaert, Inleiding (1909), blz. XXVI en LVIII).

Het geheel omvat een klankleer (p. 8—42), een overzicht van de Grammatica (p. 55—82) en syntaxis p. 82—93); een 20-tal verzen en prozastukjes, en 'n glossarium (p. 134—175) in friese spelling met fonetiese transscriptie, en engelse vertaling. Behandeld is 't Fries zoals de meesten 't spreken en allen 't wel verstaan, met weglating van individualismen en tongslag; van de veel afwijkende dialekten als Hindelopens, en Zuidhoeks, Terschellings en Schiermonikoogs wordt niets vermeld; wel de „dialectical variations" (§ 149—177) als „eech" en „æch", naast „each", „heel" naast „hiël", „beitel" naast „betel", „lölk" naast „lilk".

Voor 't afbeelden van de klanken zijn de tekens gebruikt van de Internat. Phonet. Association; vooral voor fries-vreemdelingen is van groot prakties nut daarbij de lange lijst van „Values of written letters" (p. 49 vv.).

Gaat men van 't vroegere uit, en past de nu-taal in 't oude systeem, dan laat men zich zo licht verleiden dat oude als beter, en — bevooroordeeld, het latere als verbasterd te brandmerken. En vindt dan — in 't Fries nml.! — nog altijd vier naamvallen, en schrijft bladen vol over „waens"-fallen, en „waem"- en „waen"-fallen — (vol waan-wijsheid). Wetenschappelik is het constateren van 't nu — omdat ook dit in z'n geheel te controleren is — en dan „die Gegenwart projektiren auf die Vergangenheit" (Brugmann) [1]. Dan schrijft men een descriptieve grammatica, alleen met inmenging van historiese taalkennis om allereerst 't nú uit het verleden te verklaren en op te helderen.

Deze retrograde methode, zoveel juister en praktieser, is uitnemend gevolgd in deze „Grammar". Toch had ik graag de oude zuurdesem nog meer uitgezuiverd gevonden. Hier en daar: o. a. bij de „genders" (§ 188) geldt nog te veel 't vroegere historiese: vandaar de opmerking in § 189 na al die regeltjes; „the indication by the personal pronoun *hja* or *sy* (is) falling more and more into disuse", d. w. z. dat de „disuse" regel is, en alleen naar verouderde grammatica in de, door sommigen aangenomen, schrijftaal 't oude en vooral 't hollandse voorgeschreven woordgeslacht nog wordt gevolgd! Datzelfde verouderde laat in § 102 schrijven „*l* is assimilated before *t* and *d* in sâlt, hâlde, etc.; in § 81 „*ʍ* has become *w* (hwet)" in plaats van: *w* earlier has been *ʍ*. Zo ook dat weggevallen is de *r* of *d* in: wie, hie, die, kwea, brea, bea, sea, woe, koe, soe, (§ 127, 128); en de *ɹ* in lilk (§ 140 noot) [2]. Daardoor heet „hwet goeds" (§ 197,1)

[1]) Zie verder Taal en Letteren 1895. blz. 53.

[2]) Eigelik hoort ook anders geformuleerd § 256: „prepositions no longer govern cases in Frisian." De indeling van de verba in VII klassen (§ 247) is zo ook niet in de haak; al zal dit niet onmiddelik onjuiste taalbegrippen geven.

Digitized by Google

een genit. part.; waarvan het tegendeel bewezen wordt door: „ha jou it nijs al heard", enz.; in Taal en Letteren V, 56/7 is al op deze substantiva op *-s*, soms in bepaalde constructies gebruikt, gewezen. Zo wordt ook gesproken van „adverbial genitives" (§ 197, 7): hoeveel juister is daartegenover gedefiniëerd b.v. § 204 en verder § 206—211, e. a. Juist daarom had de schrijver ook in § 152 v.v. de term „pronounced" moeten vermijden, daar dit van de letter, niet van de klank uitgaat; en in § 86 niet „unstressed" moeten gebruiken (zie Reynaert, Inleid. XLIX, noot).

Onjuist is ook in § 109 de „voicing" van de *k* voor de *b*; en in § 110, 2, de „unvoicing" van de *d* na de *k*: beide zijn „reduced", zoals terecht in de leesteksten achterin, en voor de laatste soort o. a. in § 122, 7 (tob̥ke), § 128, wordt aangegeven: vgl. Taal en Letteren 1892, 237; 1897, 338; 1904, 218—224; en H. Logeman, Tenuis en Media, over de stemverhouding bij consonanten in moderne talen 1908; een boek dat te veel wordt doodgezwegen.

Voor 't eerst is hier een syntaxis van 't Nieuwfries gegeven die goed is, en in hoofdzaken kompleet, met de nodigste détails; al hoop ik dat in een 2e druk iets meer en iets minder is te vinden. 't Komt me nog te weinig analyties voor, te veel „syntaktein". Meer dient dus uitgegaan van de „sentences and soundgroups" [1]). Dan valt ook weg een uitdrukking als vokatieven „outstanding of the sentences"... En wordt zeker § 298, 3,4 veranderd, al weet ik dat zelfs in Sanskritgrammatica's dit voorkomt alsof het daarmee gerechtvaardigd wordt, en ook deze niet, evenals nog vele andere, dienen gezuiverd.

Of § 273 wel zuiver geformuleerd is, al is 't zeer voorzichtig uitgedrukt, en of § 275 er niet mee in strijd is, goed doorgedacht?

In een volgende druk dienen verdere onregelmatigheden te verdwijnen, die vaak 't gevolg zijn dat het boek op onderscheiden uren in een drukke betrekking, bewerkt is.

Zo moet in het paradigma (§ 239, 240, 108) *jy* in *jou* veranderd, in overeenstemming met § 226, waar *jij* tussen haakjes staat, en § 141, met terecht *jou* vooraan is geplaatst. En in § 250 (p. 75) zal als praeteritum van „wêze" moeten opgegeven: *wie* (wieën), wat ook al in § 127 staat.

Dan is ook wenselik in § 158 de algemene uitspraak te scheiden van de biezondere, zoals 't slot al belooft, (vgl. ook § 170, noot). Verder zijn wat meer nog te kompleteren de „dialectal variations", als „jar" (p. 50) naast „har" (p. 51) geschreven „hjar", „ljacht" naast „ljecht" en „ljocht", „pampier" naast „pempier", en „pompier"; en in § 238 vermeld dat naast de *-d*, *-t* van het partic. praeter. ook elders *-e* voorkomt, vgl. in het Glossary „fjochte" naast „fjochtsje"; en Waling Dijkstra, Fr. Sang S. 30. Mogelik zijn dan de nodige voorstudieën gemaakt om wat in 't slot van § 149 is gezegd, uittevoeren.

Een eigenaardigheid van 't Fries mag wel dan ook meegedeeld: 't woord „agoasje" komt naast „negoasje" voor; naast de licht betoonde *n*- staat dus *a*-: is dit niet in een levende taal een bewijs voor wat aangenomen wordt voor 't oerindogermaans en grieks in ἑκατόν: hund-centum; τατός: tentus, γεγαμεν (: γεγονα), het veranderen van *n̥* in *a*?

Ik vraag me nog af of *ju* (§ 227) wel de vokatief is van de 2 p. s.; en *elkmes* (§ 225) een datief; komt *yen* (§ 232) wel van *ien*? toch zeker niet om de toevoeging dat „ien" was „formerly written yen"; hier brengt de kortheid van uitdrukking onduidelikheid mee; komt ook *jyns* (§ 233) wel van *yen*, en niet van *jy*? — Verder wil ik op gezag van Sipma wel aannemen dat naast „mjoksje" het subst. „mjoks" = dung, mest (§ 45) bestaat; maar houd liever *J. H.* Halbertsma, onder het mooie „Utfenhûs by de boer" (p. 106/7) voor een drukfout van *E.* Halb. Overigens, wat vooral in een phonetiese transcriptie te waarderen is, heb ik drukfouten niet gevonden, of 't moest wezen p. 131 r. 2 v.o. „ɪˑə̄lək", voor 't juiste „ɪˑələk!

In de „Introduction" — kort en zakelik — wordt bij de verwantschap tussen Fries en Engels gesproken van de „original Anglo-Frisian language": wel in navolging van Siebs, e. a.; wat door zeer velen evenwel wordt betwijfeld, en ontkend [1]). Juister is wat er even later volgt, dat de stammen die in de Ve eeuw naar Engeland overstaken en de „neighbouring Frisians spoke a group of dialects which bore a very close relationship to each other".

Bij de verwantschap tussen Fries en Engels was meer te vinden geweest bij De Hoog, Studiën over de Nederlandsche en Engelsche Taal en Letteren, en in de Litteratuur, bij G. Walter aangehaald.

Trouwens verwijzingen ontbreken geheel in dit werk van Sipma; 't zou in 't algemeen goed wezen zo in het vervolg de, eventuëel bestaande voornaamste litteratuur bij de verschillende hoofddelen en paragrafen werd opgegeven.

Al wat ik hier heb geschreven, doet niet af aan de praktiese en grote waarde van dit boek, de enige en eerste nieuwmiddelfriese spraakleer op wetenschappelike grondslag Een nederlandse, zo mogelik bredere, bewer-

---

[1]) Vgl. Taal- en Dichterstudies blz. 190; — waarbij dan de sandhi kan behandeld; — dan ook kan rekening gehouden met het zinsaksent bij de *u* en *u*: — en andere vokalen.

[1]) Een van de laatste die over deze verwantschap schreef, is G. Walter, ***Der Wortschatz der Altfriesischen, eine Wortgeografische Untersuchung*** (1911); hij komt (S. 76) tot deze konkluzie „dass auf grund einer wortgeographischen untersuchung des afrs. wortschatzes die englisch-friesische spracheinheit sich nicht nachweisen lässt." De schrijver „will nicht so weit gehen, eine deutsch-friesische gemeinschaft zu behaupten"; eerder meent hij 't fries — en terecht — een „mittelstellung" te moeten aanwijzen. Wat deze methode van onderzoek tegen heeft, is door de schrijver zelf uitstekend uiteengezet op blz. 5. Toch verdient het werkje zeer de aandacht.

Jammer is dat daarin niet ter sprake komen taalverschijnselen als *k* > tsj (kerk, tsjerke, church); syntaktiese overeenkomsten, en die in samenstelling; in één woord de geest van de taal. Vooral 't Nieuwfries had hem hierbij tal van gegevens kunnen verschaffen — wat de schrijver trouwens zelf erkent.

Digitized by Google

king is hoogst wenselik van een werk, waarvan het tegendeel kan gezegd van dat het is „ein gewagter Aufbau der friesischen Sprache".

Zwolle. F. Buitenrust Hettema.

H. Paulussen, Rhythmik und Technik des sechsfüssigen Jambus im Deutschen und Englischen. (Bonner Studien zur englischen Philologie, hrg. von K. D. Bülbring, heft IX). Bonn, Hanstein. 1913. (Pr. M. 2.80).

De overtuiging dat men het eigenlike rhythme van een Duits of Engels vers niet benadert met het gewone skanderen, het verdelen in sterk en zwak beklemtoonde lettergrepen, dagtekent niet van vandaag of gisteren. Op grond van die overtuiging heeft men verder trachten te komen door te onderscheiden arses van de eerste en van de tweede orde (de eerste soort met, de tweede zonder ictus), m. a. w. door het vers in te delen in dipodieën, en uitgaande van deze indeling, heeft Ernst Zitelmann, professor in de rechtsgeleerdheid te Bonn, in een werk over de „vijfvoetige jambe" (het Engelse 'blank verse') de wetten van het „hogere rhythme" (in tegenstelling met het „elementaire", „lagere") pogen op te sporen. De door Zitelmann verkregen uitkomsten past Paulussen nu toe op de Duitse en Engelse „zesvoetige jambe", de „Germaanse aleksandrijn".

In de inleiding vernemen we o. a. dat het „hogere rhythme" hierin bestaat, dat de verdeling van de klemtoon over de heffingen en de plaatsing van de rusten beide geschieden naar een bepaalde, artistieke orde; dit hogere rhythme is in overeenstemming met de klemtoon naar de betekenis (de *Sinnton*), d. w. z. met de klemtoon in de volzin (de *Satzton*), evenals het elementaire overeenkomt met de klemtoon in het woord. Daarna volgt een kort overzicht van opmerkingen in de oudere metries-rhythmiese literatuur die betrekking hebben op het hogere rhythme.

Het werkje zelf is gesplitst in twee delen.

In het eerste zet de Schrijver uiteen, aan welke voorwaarden de rusten en de sterkteverhouding tussen de heffingen moeten voldoen om rhythmiese verzen op te leveren, en dan gaat hij na, wat de verschillende rhythmiese typen zijn die men bij de aleksandrijn (en trimeter) vindt. Het rhythme komt tot stand, doordat de golving van het ene lid in het tweede wordt nagebootst, hetzij in rechte, hetzij in omgekeerde reden, b.v. recht: *Sie schauten grimmig áus* | *nach einer karawáne* of *Die erde schläft und rúht,* | *ich aber wách' und träume*; omgekeerd: *Ein schlicht und herzig líed,* | *wie hírtenkinder singen* of *Dem nácht und fínsternis* | *die müde séele schléusst.* Dit zijn verzen met „tripeltakte", maar ook verdeling in drieën is mogelik, b.v. recht: *Erschlagne kríeger* | *starr am bóden* | *sah ich liegen,* gedeeltelik omgekeerd: *Ist noch dein hérz.* | *Noch téilst du nicht* | *der grossen mángel,* en eveneens verdeling in vieren, b.v. *Du líebst mich,* | *und du géhst.* || *Ich géh,* | *weil ich dich líebe* of *Wer mag es séin?* | *wer ist's?* || *Hier kómmt er!* | *Stráfet ihn!* of *O kómm!* || *gerettet sei* | *die holde júngfrau,* || *die.* Nadat op deze wijze vijftig volmaakte verstypen zijn onderscheiden, komen de onvolmaakte aan de beurt, die óf in het volgende lid (of de volgende leden) geen volmaakte nabootsing van de golving in het eerste lid vertonen, b.v. *Bei dem ein erstes já* | *mich an dein hérze bánd,* óf fouten vertonen in de plaatsing van de rusten, b.v. *Für éwig.* | *Viel bedárf's* | *zu wúrd'ger unterháltung,* of wel aan beide euvels mankgaan, b.v. *Warúm?* | *Wér?* | *Wo bín ich?* || *Zum glück.* | *Ein ménsch.* | *Auf érden.* In een aanhangsel spreekt Paulussen over het estheties karakter van de voornaamste typen en de eigenaardige kracht van onvolmaakte regels te midden van volmaakte, en waagt enkele opmerkingen van stilistiese aard. Hijzelf ontveinst zich in genen dele dat hiermee het laatste woord over 't hogere rhythme nog niet gezegd is.

Het tweede deel is gewijd aan de toepassing van de verkregen resultaten op Engelse aleksandrijnen, ontleend aan Robert Mannyng of Brunne zijn Kroniek, waarvan de verzen nog nauweliks de naam aleksandrijn verdienen, en aan werken van Surrey, Blenerhasset, Philip Sidney, Shakespeare, Bryskett, Drayton, Wordsworth en Robert Browning. De Schrijver komt tot de slotsom dat het hogere rythme het hoogst is ontwikkeld bij Sidney en Browning, terwijl er bij Robert Mannyng eigenlik nog geen sprake van is. Het eentonigste zijn de verzen van laatstgenoemde, het meeste afwisseling vertonen die van Bryskett en Browning, welk tweetal echter tevens het sterkste is in verkeerd aangebrachte rusten, terwijl de laatste alle anderen overtreft in het aantal onvolmaakte verzen.

Spoedig hoopt Paulussen op dergelijke wijze de Duitse aleksandrijn (en trimeter) te behandelen, en hij belooft ons dan te zullen aantonen dat enige nieuwe Duitse dichters hier en daar geheel hebben weten te ontkomen aan het gevaar voor eentonigheid, bij deze verssoort zo licht dreigende, en erin geslaagd zijn rhythmies welbehagen te wekken.

Groningen. J. H. Kern.

H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English for the Use of Continental, especially Dutch, Students. Part II, Section I A. Groningen, Noordhoff. 1914. (Pr. *f.* 7.25, geb. *f* 8.25).

Het tweede deel van Poutsma's Grammar beantwoordt ten volle aan de verwachtingen door het eerste deel opgewekt. Behandelt het eerste deel de leer van den zin, in het tweede is de leer van het woord aan de beurt en worden het zelfst. naamw., lidw. en bijv. naamw. besproken. Men wordt evenzeer getroffen door den noesten vlijt als door de scherpzinnigheid van den schrijver. Hoofdstuk XXIII, het eerste van dit deel, *the adnominal use of nouns*, brengt reeds dadelijk veel nieuws. Al heeft Poutsma een dankbaar gebruik gemaakt van het weinige, dat hij vond in Dr. G. Wendt's Syntax des Adjektivs im heutigen Englisch, zoo is toch dit hoofdstuk geheel eigen werk. Een enkele opmerking zij mij veroorloofd. Dat het gebruik van uitdrukkingen als *giant tree, virgin soil* te danken is aan de eigenschap van den menschelijken geest om overeenkomst op te sporen tusschen de verschillende voorwerpen van de natuur (p. 13) is zeker waar, maar dat aan deze eigenschap het gebruik te danken is van de uitdrukking *grandfather clock* is minder juist. Het zal ongeveer 35 jaar geleden zijn, dat men allerwegen in Engeland een

Digitized by Google

lied kon hooren zingen, waarvan de twee eerste regels luidden *My grandfather's clock was too large for the shelf, So it stood ninety years on the floor* (woorden en muziek van H. C. Work). De handelaren in antiquiteiten plachten sedert dien tijd de bekende soort staande klokken, naar dit populaire lied, met den naam van *grandfather's clock* (ook wel *grandfather clock* en eenvoudig *grandfather*) aan te duiden. In *a very heathen father and mother*, is *heathen*, dunkt mij, geen attributief zelfst. naamw. maar een zuiver adjectief. In den zin *they turned Christian* (p. 27), zou ik *Christian* geen pred. zelfst. naamw. maar een adjectief noemen. Op p. 26 wordt *dwarfer* als voorbeeld gegeven van een pred. zelfst. naamw. in den comparatief; dat *dwarf* echter veel gebruikt wordt als adj. (= *dwarfish*) blijkt uit de voorbeelden in de N. E. D. en de Century Dict. te vinden.

In hoofdstuk XXIV geeft de schrijver een uiterst breedvoerige behandeling van den genitief der zelfst. naamw. Ook hier geen gebrek aan scherpzinnige opmerkingen: men leze b.v. par. 32 (waar Poutsma verzuimd heeft opmerkzaam te maken op het verschil tusschen *the love of God* en *God's love*) en par. 34. Toch komt het mij voor, dat de scherpzinnigheid van den schrijver wel eens ontaardt in spitsvondigheid, zoo b.v. wanneer Poutsma zegt, dat in den zin *he was pronounced by all the neighbourhood the wickedest dog in the street* (p. 84), *in the street* mag beschouwd worden als een omschrijving van den genitief. De schrijver is geneigd aan te nemen, dat de pleonastische genitief in *a friend of my brother's* ontstaan is uit de gewoonte om den genitief achter het bepaalde naamwoord te plaatsen. Toen later deze wijze van uitdrukken in onbruik geraakte, werd het voorzetsel *of* ingelascht tot bevordering der duidelijkheid (p. 80). Het komt mij waarschijnlijker voor, dat wij hier een oorspronkelijk partitieven genitief hebben (*a friend of my brother's* = *one of my brother's friends*) en dat de constructie later uitgebreid is geworden tot gevallen, waarin van geen partitieven zin gesproken kan worden (*that sweet wife of mine*). Het is wel merkwaardig, dat de voorbeelden van ouderen datum die de N. E. D. geeft, alle partitief in beteekenis zijn.

Hoofdstuk XXV is gewijd aan het meervoud der zelfst. naamw., dat behandeld wordt met een uitvoerigheid, die men in geen ander werk zal aantreffen. De schrijver gebruikt in dit hoofdstuk de woorden *vowel* en *consonant* nu eens om klanken, dan weer om letters aan te duiden. Het zou, dunkt mij, meer wetenschappelijk geweest zijn, als hij deze termen gereserveerd had voor de klanken, en voor de letterteekens het woord *sign* of *symbol* gebruikt had. Onder de geweldige massa voorbeelden zijn er zeer vele ontleend aan de New English Dictionary. Om deze bron aan te duiden gebruikt Poutsma den naam Murray, ook wanneer de voorbeelden ontleend zijn aan Bradley en Craigie, Murray's medewerkers aan het prachtige woordenboek. Hij zou beter gedaan hebben de uitdrukking New Eng. Dict. te gebruiken, als hij niet wenschte de verschillende bewerkers op te geven. Dat in samenstellingen als *commander-in-chief*, *father-in-law* steeds het eerste lid den meervoudsvorm aanneemt is te positief uitgedrukt; getuige de meervouden *will-o'-the-wisps* and *slug-a-beds*. Op p. 176 zegt Poutsma, dat hij geen voorbeeld heeft kunnen vinden van het enk. *gallows*, voorafgegaan door een aanwijzend voornaamw. (*that gallows*). Hij kan er een vinden bij Jespersen, ontleend aan Bernard Shaw (Mod. Eng. Gr. II, p. 148).

Na een hoofdstuk over *Concord* volgt een uiterst volledige behandeling van het geslacht der zelfst. naamw. Interessant zijn de voorbeelden die Poutsma geeft van de woorden *fellow* en *statesman* van vrouwen gezegd (p. 346). Voortreffelijk geslaagd zijn de hoofdstukken aan het adjectief gewijd. De trappen van vergelijking zijn met een grondigheid en degelijkheid behandeld, die den hoogsten lof verdienen. Men leze de paragraphen over *late—later*, *latter—latest*, *last*; *old—older*, *elder—oldest*, *eldest*; *near—nearer—nearest*, *next*, en men zal getroffen worden door de groote opmerkingsgave van den schrijver.

Het slot van het werk wordt gevormd door een breed opgezette studie van het lidwoord. Op p. 514 zegt Poutsma dat in sommige dialecten de *n* van het niet bepalend lidw. voor woorden als *aunt* zich verbindt met den klinker van het volgend woord. Dit verschijnsel, dat zich in de literaire taal voordoet in *newt* en *nickname* (van *ewt* en *ekename*), is echter niet beperkt tot enkele dialecten, maar komt voor in een zeer groot-aantal dialecten van Noord- en Midden-Engeland. Op p. 515 bevreemdt het, dat de schrijver slechts twee voorbeelden geeft van *an* voor een onbeklemde lettergreep met *h* beginnend (*historian*, *historical*). De vorm *an* wordt toch zeker even vaak gevonden als *a* voor woorden van dat type.

Wat de uitvoering van het belangrijke werk betreft, deze strekt schrijver en uitgever tot groote eer. De correctie is met de grootste zorg geschied; in het lijvige boekdeel heb ik niet meer dan een twintigtal drukfouten gevonden. In de aanhaling uit Tennyson *all the spirit deeply dawning in the dark of hazel eyes* (p. 15) is het voorzetsel *of* uitgevallen. Op p. 40 vinden we *she walketh up and down* (Chaucer), waar *down* vermoedelijk een drukfout is voor *doun*.

Ten slotte druk ik den wensch uit, dat het Poutsma gegeven moge zijn het reusachtige werk dat hij op zich genomen heeft binnen niet te langen tijd te voltooien. Reeds nu heeft hij aanspraak op de dankbaarheid van alle beoefenaren van het Engelsch.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

E. Faral, Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge. Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 10).

Meer en meer wordt het duidelik dat het eerste begin der Franse litteratuur ligt in het gebied der Latijnse letteren. Dat de klassieke letterkunde der Romeinen op de meest verschillende Franse genres invloed heeft geoefend, zelfs op het uiterlik zo populaire heldendicht, is zeker. En in het hier aan te kondigen, hoogst belangrijke, nauwkeurige en rijke werk, is vastgesteld dat één dier genres, de roman, zelfs zijn ontstaan dankt aan vertalingen van Ovidius, Statius en Virgilius. De dichter van de oudste Franse roman, *Thèbes*, heeft de *Thebaïs* op zeer originele wijze vermengd met gegevens van

Digitized by Google

het Oudfranse heldendicht, van de lyriek en van de geschiedenis van zijn tijd; de vertaler van *Piramus et Tisbé* — onlangs uitgegeven door dr. C. de Boer — heeft in de beschrijving van de liefde een geheel nieuwe, ook aan Ovidius ontleende, techniek ingevoerd, en de schrijver van de *Roman d'Enéas* heeft die procédé's verder uitgewerkt in zijn vertaling van de *Æneïs*. Die werken nu zijn de eerste Franse „romans"; dit te hebben vastgesteld is een der verdiensten van de Heer Faral.

Het is niet de enige. Uit zijn boek leren wij deze waarheid, die Roethe voor de Oud- en Middelhoogduitse poëzie vaststelde: dat kennis van de middeleeuwse Latijnse litteratuur ook onmisbaar is voor de studie der Oudfranse werken: „da es leider noch immer nicht selten ist, dasz Germanisten deutsche Literatur des Mittelalters ohne Belesenheit in den Latinern der Zeit treiben....", deze woorden zullen zeker hoe langer zo minder toepasselik worden zowel op Romanisten als op beoefenaars der Duitse letterkunde. Faral drukt aldus uit hoe nauw het verband is tussen Latijn- en Fransschrijvende dichters: „La plupart des ouvrages écrits en français au XIIe siècle sont comme l'affleurement à la surface d'une très riche vie souterraine, de veines et de filons multiples, dont les œuvres en latin du même temps forment la masse enfouie". Men weet dat er geleerden zijn die zelfs het ontstaan van het Oudfranse heldendicht en van de lyriek in verband brengen met die Middellatijnse letterkunde.

Het werk van de Heer Faral bevat een aantal verhandelingen over speciale onderwerpen en een samenvattend slothoofdstuk over de oorsprong van de „hoofse" roman. Zo handelt hij uitvoerig over de werken waaruit de dichter van *Enéas* geput heeft om zijn vertaling van de *Æneïs* aan te kleden: Ovidius en allerlei wonderverhalen uit zijn eigen tijd, zoals de *Brief van Priester Johannes*, de *Sept Merveilles du Monde*, de natuurlike historieën, enz. De chronologie van de drie „antieke" romans wordt, tans zeker wel definitief, vastgesteld; de volgorde *Thèbes*, *Enéas* en *Troie* moet nu wel als de juiste worden erkend. Aan de Middeleeuws-Latijnse letterkunde is gewijd het hoofdstuk over de *Débats du Clerc et du Chevalier*; de studies van Oulmont over ditzelfde onderwerp (zie *Museum*, XIX, kol. 295) waren inderdaad niet afdoende.

De *Recherches* van de Heer Faral, die, evenals zijn vroeger werk over de Jongleurs, zeer aangenaam van vorm zijn, behoren tot het beste wat over de letterkunde van de XIIe eeuw is geschreven.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. J. Mikkola, Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen. I Teil: Lautlehre, Vokalismus, Betonung. (Indogermanische Bibliothek, herausgeg. von H. Hirt und W. Streitberg, I Abt., 1 Reihe, 11 Band; Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgeg. von A. Leskien und E. Berneker. 1 Reihe: Grammatiken, 3. Bd.). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 3.60).

Dit eerste deel van Mikkola's Urslavische Grammatik bevat in 146 pagina's een inleiding over het Slavies, zijn verhouding tot andere taalgroepen en zijn inwendige „Gliederung", een tweede inleidend hoofdstuk over phonetiek, verder een geschiedkundig overzicht van het slaviese vokalisme — waarin behalve de vokaliese liquidae en nasalen ook de konsonantiese worden behandeld — en van het slaviese aksent.

In een „Vorwort" roept de schrijver de klementie in van zijn lezers en verzoekt ze, een zekere ongelijkmatigheid in de behandeling der stof daaraan toe te schrijven, dat het drukken reeds in 1907 begonnen is. Niemand zal hem die klementie weigeren, maar betreuren zullen allen het, dat een man als Mikkola, die bekend is als goed Slavist en ook in dit boek weer nieuwe getuigenissen van zijn geleerdheid geeft, door allerlei omstandigheden verhinderd is om van deze grammatika te maken, wat iemand als hij er anders van had kunnen maken. Het meest hebben die omstandigheden schade gedaan aan het phonetiese hoofdstuk: had de schrijver hier Olaf Broch's Slavische Phonetik nog kunnen gebruiken, dan was het in menig opzicht anders uitgevallen.

Maar ook zo zal het boek zeer nuttig kunnen wezen. Ik geloof echter, dat het geschikter is om door vakmensen, die kennis van zaken hebben, als nasla-boek gebruikt te worden dan als leerboek door de aankomende generatie. Immers deze grammatika is zeer subjektief, de schrijver stelt bij onzekere kwesties niet steeds de verschillende opinies naast elkaar, ook kiest hij er niet altijd diegene uit, die 't algemeenst wordt aangenomen, maar heel vaak vermeldt hij zijn eigen mening eenvoudig als een feit. Dit is te gevaarliker, aangezien hij niet de nodige literatuur opgeeft: aan het eind van elk der inleidende hoofdstukken wordt een en ander vermeld, evenzo volgt op de aksentleer een — helaas te onvolledige — lijst van literatuur, maar in het lange hoofdstuk over de historiese klankleer vinden we slechts sporadies een verwijzing. Het zij me vergund enige saillante gevallen van subjektiviteit aan te halen: Blz. 2 vlg. wordt 't Slovinzies als rest van het Oostzeewendies beschouwd en aldus een relatief scherpe grens getrokken tussen Slovinzies en Kašubies; gelukkig wordt literatuur opgegeven op blz. 13. — Laat toch niemand Mikkola's opinie over de oude „Gliederung" van 't Slaven-volk (blz. 9 vlg.) als vaststaand of zelfs bevredigend gefundeerd aannemen of op zijn gezag de slaviese palatalisatie *k* > *č*, *g* > *dž* > *ž* voor zo oud houden, dat die met een dgl. aries verschijnsel gelijktijdig zou zijn of zelfs gemeenschappelik! — Blz. 44, N°. 3. Over anl. *e*, die soms bewaard bleef, vgl. Meillet, Statji po slaw'ano-wěděnïju, wyp. 2, p. 387 vv., G.G.A. 1910, 369, — nog meer is de regel van N°. 5 een hypothese, in deze formulering voor bestrijding vatbaar; de literatuur geeft Endzelin, Slaw'ano-baltijskije et'udy 84 v. — Blz. 51,3. Hoeveel mensen geloven met M. nog aan de genitiefuitgang *-ŏm*? — Blz. 57. Het probleem van idg. *ĕu* > *ju* behandelt veel objektiever Endzelin t. a. p. 78 vv. — Blz. 59 en 60. Zowel over de lit. *ė* als over het lot van *-ai*, *-oi*, *-āi*, *-ōi* in het Slav. vinden we een losse opinie als de waarheid vermeld. Over de slav. reflexen dezer groepen handelt kritieser Solmsen KZ. 44,183 vlgg., hoewel ik bekennen moet, het niet geheel met hem eens te wezen. — Blz. 62. Als we de leer, dat lit. *ů* steeds op *ōu* teruggaat, moeten kopen voor fan-

Digitized by Google

tasterijen als *sukù* (*-ů-s*) < *-ōu* en de slechts indirekte kombinatie van *sů'dżiai* met ags. *sót* en *ů'ga* met obg (*j*)*agoda* (direkt vergelijkt Mikkola ohd. *siodan* resp. lit. *ùugu*, lat. *ūva*!), dan geven we liever die leer op. — Blz. 71 Anm. Sedert zijn uiteenzettingen Bezz. Beitr. 22,245 vlgg. is Mikkola van gedachte veranderd, wat betreft *lyko* e. dgl. Wanneer hij niet nog eens zijn opinie wijzigt, mag hij niet op algemene instemming rekenen. — Blz. 73. Hoeveel mensen zijn er nog meer, die *vezǫ* uit **ụeĝhānt* verklaren? — Blz. 74 vlg. De gen. enk. *żeny*, *zemlję* blijft een crux, met welk een gedecideerdheid M. ook van *-ōns* uitgaat. — Blz. 76. De instrum.-uitgang *-mĭ* wordt lang niet algemeen uit *-mn̥* verklaard. — Blz. 83. In *tr̥r̥* e. dgl.. rekonstrukties kan ik slechts ondingen zien. — Blz. 85. Po. *ziarno* wordt ook anders, m. i. beter verklaard. — Blz. 86. M. kent de schakels in de ontwikkeling van *ol* enz. beter dan die met enige mogelikheid te kennen zijn! Over *baltiny* bij Johannes Exarchus e. dgl. bestaat ook een andere opvatting, die M. niet vermeldt. — Blz. 114. De afleiding van *žujǫ* uit een vorm met **gieui-* (: ndl. *kauwen* enz.) is een der bewijzen, dat M. ten onrechte de klankovergang *eu* > *ju* loochent (zie hierboven). Ik kan slechts hopen, dat zijn tegenwoordige opvatting even temporair zal zijn als zijn vroegere, IF. 16,95 vlgg. uitgesproken. — Blz. 116. Van de indogermaanse intonatie-kwaliteiten weet M. meer dan weetbaar is. — Blz. 117 vlg. De verhouding tussen de litause en lettiese intonaties is ingewikkelder dan Mikkola zegt; vgl. Bezzenberger BB. 21,304 vlgg., Endzelin ib. 25,259 vlgg., Izwěstija 6,4.140 vlgg. — Blz. 123. Dat de aksentverplaatsing van een korte of slepend betoonde lange syllabe op een volgende lettergreep met stoottoon oerslavies zou zijn, wordt betwijfeld; zie Meillet Archiv 25,425 vlgg. Ofschoon ik de gegrondheid van die twijfel niet voor uitgemaakt houd (over klruss. dial. *bývaš*, serv. *bìvāš*, NB. čak *bívāš* vgl. tans Belic' Rocznik Slawistyczny 5,171 vlg.), had M. er in dit verband melding van moeten maken; meer reden is er, dunkt mij, om deze ook uit het Litaus zo overbekende aksentverplaatsing voor niet-oerbalties te houden dan voor niet-oerslavies; vgl. Rozwadowski IF. 7,267 vlgg. over een opvallend verschijnsel der Universitas l. L. en het dialekt van Worniany en Bezzenberger KZ. 41,73 vv. over opr. *tickra* enz.: *antrā* enz.

De laatste door mij besproken plaatsen komen voor in het hoofdstuk over de betoning. Op dit hoofdstuk wens ik nog speciaal de aandacht te vestigen. Er was ook na de Vergleichende slav. Grammatik van Vondrák nog een sterke behoefte aan een samenhangende behandeling van de slaviese aksentkwesties, voor dit onderdeel der grammatika was een klare, zakelike uiteenzetting in groter mate een desideratum dan voor vokalisme en konsonantisme. Mikkola geeft in dit hoofdstuk zeer veel goeds, maar hoe dankbaar ook, we zijn niet voldaan. Zien we de literatuur in, dan zijn daar lakunes in: laat ik slechts er op wijzen, dat met evenveel of nog meer recht als Leskiens onderzoekingen in Archiv 24 die uit Archiv 21 konden zijn vermeld, en dat Kul'bakin in zijn hier niet genoemde verhandeling K istorii i dialektologii pol'skago jazyka niet alleen de poolse kwantiteiten op degelike wijze onderzocht heeft, maar dat hij daar ook een goed overzicht geeft over de aksent- en kwantiteitskondities in andere slav. talen en over de aan dat onderwerp gewijde studieën. Ook in het hoofdstuk zelf zijn oneffenheden: Over de aksentverplaatsingen in Bulgaars, Servies, Sloveens, Polabies, Slovinzies wordt gesproken, maar op welke plaats in 't woord in 't huidige Pools en Čechies het woordaksent staat, schijnt als bekend en dus niet vermeldenswaard beschouwd te worden. Nog enige kleine aanvullingen op dit hoofdstuk laat ik hier volgen: Blz. 127. De gestoten intonatie van sommige korte vokalen blijkt ook uit 't Russ.: *na wól'u* : *ná goru*. — Blz. 130 vlgg. Het betoningstype serv. *zä gr̀ăd* is ook slov. en russ. (zie Valjavec Rad 132, 193): dat weet Mikkola best (zie blz. 135); waarom heeft hij deze gevallen dan niet bij 't oerslaviese aksent besproken? Daar behoorde ook thuis de intonatie-wisseling in de genitief meervoud (blz. 133), waarvoor Brandt Načertanije 321, Vondrák Archiv 20,55 vlg. voorbeelden uit allerlei talen aanhalen. — Blz. 134 vlg.: Russ. *koról'* enz. moesten in samenhang met čakavies *králj* (: štokavies *krâlj*) besproken zijn. De čak. ' had met evenveel recht op blz. 131 vermeld moeten worden als de door Ivšic' bestudeerde posaviese ˜ ; vgl. Belic', Zbornik u slavu V. Jagic'a, 449 vv. en de daar vermelde literatuur.

Ik zie er van af, om de talrijke aantekeningen, die ik verder nog maakte bij het doorlezen, deels bestaande in kleine korrekties, hier mee te delen: immers, gelijk ik al zeide, het boek lijkt me alleen geschikt voor in het vak ingewijde lezers, en die hebben geen behoefte aan allerlei kleine korrekties en toelichtingen bij details. Ik zou ook niet graag door al te veel aan- en opmerkingen de schijn aannemen, dat ik deze Urslavische Grammatik minderwaardig vond. Die schijn zou onjuist zijn: ik ben er van overtuigd, dat ieder vakman, die dit werk ter hand neemt, er lering uit zal putten en stof tot nadenken, en ik wens de schrijver gaarne veel sukses toe met deze arbeid, verder wens ik hem toe, dat generlei omstandigheden hem zullen beletten, het vervolg gauw te doen verschijnen; eerst als de klank- en aksentleer kompleet is, is het mogelik, uit de veelheid van verschijnselen de algemene tendenzen der oerslaviese taal naar voren te halen en de banden te zien, die al die verschijnselen tot een harmonies geheel verbinden.

Den Haag. N. van Wijk.

L. Legrain, Le Temps des Rois d'Ur. **Récherches sur la société antique d'après des textes nouveaux. (Biblioth. de l'Ecole des Hautes Etudes, fasc. 199); 2 voll., 158 pp. LVII planches. Paris, Champion. 1912.**

De hier gepubliceerde spijkerschrift-tabletten zijn afkomstig uit Dréhem, eene plaats in de buurt van Niffer (Nippur) in Noordelijk Babylonië. Hier werden in 1909 vele honderde soortgelijke tafeltjes gevonden en door den handel over de Musea en particuliere verzamelingen verspreid (behalve Parijs, Brussel, Constantinopel b.v. Cleveland, Ohio, vergel. M. I. Hussey in het Journ. of the Amer. Orient. Soc. 1913, p. 167 v.v., en zelfs Jeruzalem, vergel. P. Dhorme in de Rev. d'Assyriol.

Digitized by Google

1912 p. 39 v.v.). Eene collectie van 390 dezer teksten heeft de Heer Legrain in 1911 kunnen koopen en reeds één jaar later in het onderhavige werk op zorgvuldige wijze met uitvoerige inleiding en registers gepubliceerd. Hoewel eentonig van inhoud werpen ook deze teksten nieuw licht op de grijze oudheid, waarin zij geschreven zijn. Het zijn lijsten der opbrengsten, meestal van vee, die ingeleverd werden aan den hoofdtempel van Nippur ten tijde der koningen uit de dynastie van Ur in de tweede helft van het derde millenium vóór Christus. Tal van zulke lijsten uit hetzelfde vroege tijdperk werden ook reeds gevonden te Telloh en Nippur en zijn o. a. gepubliceerd door Radau (Early Babylonian History 1900), Reisner (Tempelurkunden aus Telloh 1901), King (Cuneif. Texts Vol. 1, 3, 5, 7, 9 en 10) en Myhrman (Babyl. Expedition, Ser. A, Vol. III 1, alwaar op blz. 13 v. een volledig overzicht der tot 1910 verschenen literatuur te vinden is, hetgeen bij Legrain ontbreekt). Ondanks dit groote materiaal staan aan de verklaring dezer teksten, sumerisch van taal en grootendeels ideographisch geschreven, nog altijd groote moeilijkheden in den weg. De Heer Legrain poogt dan ook niet eene volledige transscriptie en vertaling te geven, maar hij heeft zich anders uitstekend gekweten van zijne moeilijke taak. Wat zich op blz. 49—92 onder den bescheiden titel „Catalogue" aandient, komt eene vertaling, tenminste der belangrijke gegevens, nabij Voorts biedt de Heer L. niet slechts naamlijsten van personen, goden en plaatsen (p. 93—122), maar ook eene woordenlijst („table analytique, p. 123—158), handig in het gebruik, hoewel met noodzakelijke vraagteekens nog rijkelijk voorzien. Het tweede deel (in grooter formaat) brengt op 50 platen duidelijke nateekeningen der teksten in autographie en tevens (op pl. LI—LVII) eene lijst der teekens, alphabetisch gerangschikt, eene aanvulling van lijsten gerangschikt naar den vorm der spijkers, zooals die gevonden worden in de bovengenoemde publicatie's van Reisner en Myhrman.

Belangwekkend ook buiten den nauwen kring der Assyriologen is de uitvoerige inleiding. Al omvatten onze oorkonden van de 117 jaren der dynastie van Ur (2469—2353 v. Chr. volgens Ed. Meyer) niet meer dan een tijdperk van ± 30 jaren, toch geven zij een goeden kijk op „cette antique société mûre déjà et bien vieille en ce pays des premières civilisations." Wij worden door den Schr. ingelicht over de koningen van Ur en hun rijk (p. 1—13), over de tijdrekening (p. 13—16), den veestapel (p. 16—22), over de schrijvers, hun archieven en berekeningen (p. 22—32), over de ambtenaren en de groepen der maatschappij, die bij moesten dragen tot de belasting (p. 32—39) en ten slotte over den cultus en de goden (p. 39—47). En wij staan opnieuw verbaasd over de ingewikkeldheid en de regelmaat der staatsinrichting in dit vroege tijdperk, waarin zelfs de kleinste bijzonderheden ten dienste van de belasting worden opgeschreven en zoo tot op onze dagen bewaard bleven.

Het werk diende als dissertatie: de Schr. verwierf daarmede den welverdienden titel van „élève diplomé de l'Ecole des Hautes Etudes" en zijn werk werd opgenomen onder de publicatie's dezer hoogeschool, wier assyriologische afdeeling onder de leiding van Père V. Scheil hoogen bloei heeft bereikt.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Historische attische Inschriften, ausgewählt und erklärt von **E. Nachmanson.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, hrg. v. H. Lietzmann. N°. 110). Bonn Marcus und Weber. 1913. (Pr. M. 2.20).

De serie van Lietzmann wil, voornamelijk wel voor gebruik op colleges en bij Seminarübungen, goedkoope teksten geven in handig, klein formaat, met korte aanteekeningen en verwijzingen naar literatuur, liefst verzamelingen van papyri, opschriften, fragmenten van auteurs, brieven, preeken, liederen, enz. Dat zij in eene behoefte voorziet, blijkt uit den zeer snellen aanwas van het aantal harer nummers. De Grieksche epigraphiek scheen tot dusverre vrijwel vergeten: op 110 boekjes slechts één uit haar gebied (N° 20, Antike fluchtafeln von Wünsch), waartegenover acht met verzamelingen van Latijnsche opschriften. Thans wordt de schade ingehaald; verschenen is het hierboven genoemde nummer, door Nachmanson bewerkt, aangekondigd wordt nog als N°. 115 Griechische inschriften zur griechischen staatenkunde von Bleckmann.

De „historische attische inschriften" dunken mij volkomen te voldoen aan de eischen, die men in billijkheid aan eene dergelijke uitgave mag stellen. Bijeengebracht zijn op 71 kleine bladzijden 87 geschiedkundige opschriften in transscriptie, en dan nog heeft Schr. gelegenheid gevonden, om in voetnoten de voornaamste boeken en tijdschriften te noemen, waar de opschriften in kwestie reeds vroeger zijn uitgegeven, moeilijke plaatsen toe te lichten, en overal literatuur op te geven voor wie wat verder zou willen gaan dan alleen even hier het opschrift te lezen. Alles is dus wel zeer kort en gedrongen behandeld, maar tegelijk zeer degelijk. Wie zelf eenigermate te huis is in de Grieksche epigraphiek, bemerkt zeer spoedig, dat Schr. geheel vertrouwd is met zijn onderwerp en overal weet wat het voornaamste is, datgene waartoe hij zich hier dient te bepalen.

Het spreekt vanzelf, dat er veel meer dan 87 geschiedkundige Attische opschriften zijn; Schr. moest dus eene keuze doen. Het spreekt ook vanzelf, dat ieder deskundige niet precies dezelfde 87 nummers zou hebben uitgezocht, en zich verbaast, dat dit of dat niet, een enkelen keer zelfs, dat het een of ander wèl is opgenomen. Maar globaalweg is zeker verstandig gekozen. Naar mijn smaak zijn er wat weinig opschriften uit de vijfde en vierde eeuw, wat veel uit den keizertijd; die zijn dooreengenomen minder belangrijk. Maar wschl. heeft Schr. dit om de zeer verdedigbare reden gedaan, dat de vroege inscripties toch alle in de zoo gemakkelijk toegankelijke verzamelingen van Hicks-Hill, Roberts-Gardner of Dittenberger zijn te vinden. Een vitter zou ook kunnen vragen, of het 19[de] nummer van Nachmanson (Draco's wetgeving over doodslag) niet meer een juridisch dan een historisch opschrift is.

Wat de vaststelling van den tekst betreft, Schr. heeft in de vrij talrijke gevallen, waarin een opschrift in Dittenbergers Sylloge voorkomt, diens lezing voetstoots overgenomen. Dit zal niemand misprijzen. Verder heeft

Digitized by Google

bij zooveel mogelijk den tekst van het Corpus inscriptionum atticarum ten grondslag gelegd. Inscripties, die noch bij Dittenberger noch in het C I A voorkomen, zijn er slechts een tiental. Waar hij van het C I A afwijkt, teekent hij nauwkeurig aan, wiens verbeterde lezing hij volgt. Eene enkele maal heeft hij ook zelf den tekst verbeterd en aangevuld (bijv. bij zijne nummers 23, 58 en 59).

Zeer bruikbare indices besluiten het boekje.

Utrecht. H. van Gelder.

A. Fayen, Lettres de Jean XXII (1316–1334). Tom. II 2e partie. Rome, M. Bertschneider; Bruxelles, A. Dewit; Paris, H. Champion. 1912. (Pr. met de eerste helft van dit deel, fr. 10).

Ik moet beginnen met aan de belangstellenden en vooral aan den voortreffelijken bewerker dezer hoogst belangrijke brieven mijn excuus te maken, voor het lange uitstellen dezer bespreking. Een langdurig verblijf in het buitenland moge mijn schuld lichter maken, geheel kan ik mij niet vrij pleiten en ik zal dan ook geen pogingen aanwenden dit te doen.

Het eerste deel van dit omvangrijke werk werd door Dr. Brom, directeur van het Historisch Instituut te Rome, voor dit tijdschrift besproken (*Mus.* 16e Jaarg. kol. 428–429) en de eerste helft van dit tweede deel eveneens (18de jaarg. kol. 141–142). Het zou mij aangenaam geweest zijn, indien de uitgever van het Bullarium Trajectense bij de bespreking, ook van dit laatste deel, ons had willen meedeelen, of de verwachtingen, die hij omtrent het voltooide werk had gekoesterd, werden vervuld. Nu hij evenwel, ongetwijfeld uit welwillendheid, die taak niet uit mijn handen heeft willen overnemen, hoop ik, niet al te diep te blijven beneden hetgeen men van een aankondiging van zulk een werk redelijk mag verwachten.

Dit laatste deel dezer publikatie omvat dan de pontifikaatsjaren 1330–1334, juister van 9 Oct. 1330–28 Oct. 1334. Het getal brieven, betrekking hebbend op de Zuid-Nederlandsche diocesen klimt nu op tot bijna 3600, waarbij nog een zestigtal gevoegd zijn, die niet in de registers aanwezig waren. Het groot belang dezer brieven springt in het oog, als men weet, dat er bijna geen enkele groote politieke gebeurtenis in Zuid-Nederland plaats had, waarvoor wij hier geen gegevens vinden. Vooral de oorlog der Vlamingen tegen Frankrijk, de strijd der Luikenaars tegen Adolf van de Marck, de verkoop van Mechelen door den laatste aan den graaf van Vlaanderen, de opstand van Lodewijk van Beieren en zijn verhouding tot den hertog van Brabant en den prins-bisschop van Luik, benevens de pogingen van den hertog van Brabant, om zijne landen aan den invloed van Luik te ontrekken, door de oprichting van een Brabantsche diocese, worden hier op verschillende wijzen belicht. Ongelukkig zijn de brieven, die hierop betrekking hebben, niet de talrijkste, zegt de bewerker in zijn inleiding. De groote meerderheid gaat over het toekennen van beneficiën of andere gunsten aan leeken zoowel als geestelijken. Dan is elk dier officieele bescheiden, op zichzelf beschouwd wel bijna onbeduidend, maar samengenomen werpen zij een hel licht op den ongelukkigen geestelijken toestand der Nederlanden. Het systeem van concentratie en fiscaliteit van het hof te Avignon, had de ongelukkigste gevolgen, ook hier. Cumulus beneficiorum; dispensaties van wijdingen, residentie, leeftijd en wettigheid van geboorte, zelfs voor zonen van priesters, zijn op elke bladzijde te vinden. Groot was ook het nadeel, aan de kerk toegebracht, door het uitstel, verleend aan de bisschoppen, voor het ontvangen van de wijding(en). Voor wie zich de moeite geven wil, aandachtig bladzijde voor bladzijde na te gaan, liggen de documenten open, waaruit hij het leven der kloosters dier dagen als ziet herboren worden. Kapittels vergaderen, kloosters worden gesticht, kerken gebouwd, pastoors en andere waardigheidsbekleeders benoemd. Grensstrijden worden beslecht, kapellen onder het gezag der kapittels gebracht of er van los gemaakt, om over te gaan aan kloosters; aflaten verleend aan stichters of weldoeners.

Vooral de geschiedenis onzer kerkelijke instellingen profiteert van al die bizonderheden; maar, aangezien de geestelijkheid voor een goed deel tot de adellijke familiën behoorde, wordt er ook tevens een rijke bijdrage geleverd voor de geschiedenis van den adel. Genealogie en biografie zullen baat vinden bij een aandachtig doorloopen van het uitvoerig register.

Ook de politieke geschiedenis kan uit deze uitgave nieuwe gegevens verzamelen. Al heeft dan het grootste deel der stukken betrekking op het tegenwoordige België; er behoorden in die tijden groote gedeelten, van ons vaderland tot de diocese van Luik, en wat de uitgever in zijn inleiding zegt over de verhouding van zijn volk tot Frankrijk en Italië, geldt eveneens voor de Noordelijke provinciën. Wij constateeren dan niet alleen, dat een deel van onze kapittels door Fransche en Italiaansche clerici wordt bezet, maar eveneens, dat vele landgenooten in vreemde kapittels zitting nemen en vele adellijken in dienst van den Paus treden, tegen de Italiaansche rebellen. Wij merken ze op in het gevolg van vreemde vorsten en wij vernemen, dat Italiaansche bankiers te Brugge hulpbanken oprichten, die door de Curie worden belast met de verzending van de gelden, door de pauselijke collectoren in de rijke Nederlanden verzameld.

Hier vertoont zich het belang van dergelijke publikaties ook voor de economische geschiedenis, al is het dan ook voornamelijk aangaande bisdommen en abdijen, dat wij van financiën en schulden hooren spreken.

Het register, toegang verleenende tot het geheele werk, maakt het ons thans mogelijk, het aandeel te bepalen, dat de Noordelijke Nederlanden in de gunsten, dispensaties enz. hadden, voorzoover zij tot de Zuidelijke diocesen behoorden, maar eveneens voor daarbuiten. De plaatsnamen zijn in dit register vet, de overige gewoon gedrukt. Bij een vluchtig doorloopen, teekende ik de volgende aan: Aardenburg, Arnhem, Baexem, Bergen op Zoom, Breda, Dalem(?), Deventer, Egmond, Geertruidenberg, 's Gravenhage, Kessel, Kuyk, Maastricht, Meersen, Middelburg, Mierlo, St. Odiliënberg, Oorsbeek, Oorschot, Oldenzaal, Oostburg, Oranje, Rolduc, Roermond, Sittard, Sluis, Steinkerken, Susteren, Utrecht, Valkenburg, Vlodrop, Voorne, Vucht, Zutfen. Uit deze opsom-

Digitized by Google

ming moge blijken, dat een onderzoek van dit werk, ook voor de Vaderlandsche geschiedenis niet onvruchtbaar zal zijn, vooral, daar ik alleen op de plaatsnamen heb gelet. Daarbij is het mij opgevallen, dat de vette letter lang niet duidelijk genoeg tegen de gewone letter afsteekt.

Moge de gelukkige voltooiing dezer belangrijke uitgave velen tot nut zijn en den ijverigen bewerker een aansporing, zijn onderzoek in de Vaticaansche archieven voort te zetten.

Nijmegen. W. Mulder.

K. Gronau, Poseidonios und die jüdisch-christliche Genesisexegese. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Van de werken van Poseidonios, den wijsgeer uit de eerste eeuw vóor Chr., is slechts weinig overgebleven, maar men weet dat van het verloren gegane, met name van zijn commentaar op den Timaeus van Plato, veel gebruik is gemaakt door Cicero, Seneca, Filo en andere schrijvers. Dr. Gronau nu heeft reeds vroeger aangetoond dat ook in den Hexameros van den kerkvader Basileios veel aan dat werk ontleend is; in dit boek nu — waarin de verhandeling over Basileios, met vele uitweidingen, opnieuw is afgedrukt — toont hij aan dat het ook geschied is in de werken der twee andere, „groote Kappadociërs", Gregorios van Nyssa en Gregorios van Nazianza. Het uitvoerig en zorgvuldig gedocumenteerd onderzoek heeft groote waarde voor de vaststelling der beteekenis van Posidonios, en dezen te kennen is de wensch van allen die zich verdiepen in de duistere, slechts in fragmenten bewaarde Grieksch-Joodsche vóor-Christelijke letterkunde. Zij die haar bestudeeren, vooral om den oorsprong en de oudste geschiedenis van het Christendom te leeren kennen, J. Weisz, P. Wendland en anderen, noodigen herhaaldelijk de filologen uit aan de theologen een Poseidonios te geven. In dit werk heeft men een bijdrage daartoe.

Leiden. H. Oort.

J. J. G. Vürtheim, Teukros und Teukrer. Untersuchung der Homerischen und der nachhomerischen Ueberlieferung. Rotterdam, Brusse. 1913.

In de tweede uitgaaf van zijne Gesch. d. A. merkt Ed. Meyer op (p. 625), dat de godennaam Tarku, Tarko, Troko in Kilikië en in 't algemeen bij de Chetieten en verder bij de Pisidiërs, Isauriërs, Lykiërs, Kariërs en in Phrygië voorkomt. In de derde uitgaaf herhaalt hij dit, en voegt er aan toe (p. 703) „Hersfeld, Arch. Jahrb. 24, 1909 Anz. S. 435 hat in den Namen Aias und Teukros der Priesterfürsten in Olbe", in Kilikië, „(Strab. XIV. 5.10) Hellenisierungen der Namenselemente Ιαν-Ειαν und Tarku-Τροκο- erkannt". Hoe Meyer die „Hellenisierungen" opvat blijkt als volgt (2e uitgaaf p. 659, 3e uitg. p. 739): „das die Priester von Olbe sich abwechselnd Aias und Teukros nennen, ist nichts als eine der beliebten Kombinationen der Hellenistischen Zeit" Anders Vürtheim in Teukros und Teukrer p. 25 „Vielleicht lautete der in Griechenland und Kl. Asien verbreitete Namen Τεῦκροσ Τεῦκροι ursprünglich Tarku (wie noch später in Kilikiën). Anfänglich bezeichnet dieser Name bei den Lelegern den Gott, später dessen Priester und König. Dann wäre der Aias dessen Name ebenfalls in Kilikiën vorkommt, vielleicht auch als eine Gottheit auf zu fassen" en, eenige regels later, „Wäre dies so, so hätten wir ein neues Beispiel für die oben besprochene Ausdehnung der Lelegischen Urbevölkerung an der Küste bis nach Kypros". V. stelt zich dus voor, dat het Grieksche volk, ontstaan uit de vermenging van ingestroomde Indogermanen en eene niet Indogermaansche oerbevolking waartoe de Lelegiërs behoorden, eenen Lelegischen Godennaam Tarku omgevormd heeft tot Teukros, en dat het proces zich herhaald heeft toen de Grieken kennis maakten met de priesternamen van Olbe waar ook Lelegiërs gevestigd waren. Ed. Meyer daarentegen ontkent innerlijken samenhang tusschen Tarku en Teukros, en denkt bij Tarku niet aan Lelegiërs. Wie gelijk heeft mogen meer bevoegden beslissen, mij scheen het der moeite waard, de beide meeningen naast elkaar te plaatsen. Nog eene gissing over Tarku geeft V. op p. 24 in de noot. Jensen (Bemerk. p. 156) had geschreven: „aus der" (Chetitischen) „Bilingue des Tarkudimi-Tarkondemos" (koning van Metan) „ergäbe sich dass der Ziegenkopf Tarku zu lesen sei", waarbij V. aanteekent: „Was aber wenn der vermeintliche Ziegenkopf ein Bockskopf wäre und dieser Symbol für den Gott?" en na vermeld te hebben, dat volgens eene mededeeling van prof. Wensinck in 't Syrisch tarūḫ in 't Assyrisch turāchu in 't Arabisch ṯaruch als steenbok voorkomt, „es wäre immerhin möglich das wir hier den Ursprung des Namens Teukros hätten". Maar hoe vroeg moet dan wel Semitische invloed in Kilikië gedateerd worden, als eene in Griekenland reeds voor de instrooming der Indogermanen (toch zeker vóór 2000) vereerde Godheid aan de Semieten via Kilikië ontleend is?[1]) Moeten we niet in 't belang van V.'s eigen theorie zijne gissing ten minste zoo wijzigen, dat niet de god maar zijne afbeelding als steenbok onder Semitischen invloed ontstaan is wegens toevallige overeenkomst met den Semitischen naam van dat dier?

De vraag intusschen naar den oorsprong van Teukros' naam is eene zaak waar V's theorie, zooals ik haar noemde, m. a. w. hetgeen hij uit de door hem onderzochte gegevens als waarschijnlijke werkelijkheid omtrent de Teukriërs opmaakt, grootendeels buiten omgaat. De hoofdinhoud van zijne studie, ondernomen op verzoek van Roscher, maar, breed als zij was opgezet, slechts voor een deel in diens lexicon passend en daarom in haar geheel afzonderlijk uitgegeven, is verdeeld in 7 hoofdstukken. 1 Teukros der Troïsche könig. 2 der in Troas eingewanderte Teukros a) Teukros ein Kreter b) Teukros ein Attiker. 3 Teukros der Kypriër. 4 Teukros in Olbia. 5 Teukros in Thrakiën. 6 Teukros der Grieche bei Homer. 7 der ausgewanderte Teukros. Deze opschriften omvatten alle voorstellingen omtrent Teukros en de Teukriërs tot ons gekomen in

[1]) Op een der laatstgevonden z.g. „Kappadokische Tontafel" is het zegel afgedrukt van Ibisis Koning van Ur (24tigste eeuw), zie Thureau Dangin Rev. d'Ass. III 135 vgg. aangehaald bij Meyer t. a. pl. 3e uitgaaf p. 613. Maar zelfs dit is blijkbaar niet voldoende voor den vereischten ouderdom.

Digitized by Google

de litteratuur der ouden. Hoogst zorgvuldig en volledig ook wat betreft de betrekkelijke nieuwe litteratuur, — zooals we dat van Vürtheim gewoon zijn — gaat hij die alle na; in een 8ste hoofdstuk behandelt hij in denzelfden trant „Teukros in der Kunst". Door scherpzinnige combinatie maakt hij het zeer waarschijnlijk, dat de Teukriërs, van wie wederom de Gergithiërs (Gerginiërs) een onderdeel uitmaakten, een stam waren van het volk der Lelegiërs, dat door de indringers van noordelijke afkomst uiteengescheurd, in Troas, Ionië, Lydië, Karië, Kilikië, Kypros en verschillende streken van Griekenland, sporen van zijn bestaan heeft achtergelaten. In de verhalen van Teukriërs op Kreta, in Attika, in Thrakië ziet V. geen historische kern. Zij berusten op combinaties zonder grond. Van belang daarentegen is de verbinding van Teukros en Hesione, zooals, door Kerkops (6de eeuw) het eerst voor zoover we weten, de vroeger Asia geheeten nymph genoemd werd, wier oude naam tevens, reeds bij Homeros, die was van de streek rondom Sardes, welke streek bij lateren dan ook Hesionië heette en de daar wonenden Hesioniërs Deze Asia of Hesione speelt eene rol in de mythen der Lokriërs (zelve, zooals reeds de ouden meenden, Lelegiërs met gewijzigden naam), bij wie ook van den anderen kant Aias, als Telamons zoon Teukros' broeder, als Oïleus'zoon thuis behoort.

Over enkele punten van ondergeschikt belang veroorloof ik mij eene opmerking. Op p. 7 staat: die Kreter haben, als sie bei Hamaxitos landeten, bereits dort ein Smintheion gefunden (Strabo XIII p. 604)". Uit de aangehaalde plaats blijkt dit niet en op p. 4 vond V. het zelf ook niet, want daar zegt hij „hier" (d. i. Strabo XIII 604) wird also der Smintheuskultus aus Kreta abgeleitet" vgl. p. 5 „über die Zeit dieser angeblich aus Kreta gekommenen (mythischen) Teukrischen Einwanderer lernen wir also implicite dass sie vor dem Troischen kriege erfolgte, denn wie konnten sonst die Achaier den Smintheuskultus in Troas vorgefunden haben?" Hiermee vervalt de grond waarop V. (p. 7) het Killaion bij Hamaxitos door Gutschmidt voor ten onrechte met het Smintheion aldaar vereenzelvigd houdt. Omtrent dat Killaion zegt Strabo XIII p. 612 καὶ ἐν Χρύσῃ δὲ λέγουσι Κίλλαιον Ἀπόλλωνι ἱδρῦσθαι ἄδηλον εἴτε τὸν αὐτὸν τῷ Σμινθεῖ εἴθ' ἕτερον. — Op p. 21 lees ik: „Wir denken nämlich an Kallinos den Milesiër, der zuerst von Hesioneis und Teukroi geredet hat". *Milesiër* is eene verschrijving voor *Ephesiër* (zoo ook p. 17). En wel is het waar dat Kallinos èn Teukriërs (Strabo XIII 604) èn Hesioniërs (Strabo XIII 627) vermeldt, maar dat hij ze met elkaar in verband heeft gebracht blijkt niet.

Arnhem. Matthée Valeton.

F. Kutsch, Attische Heilgötter und Heilheroen. Giessen, Töpelmann. (Pr. M. 4.80).

Het speciale gezichtspunt, waaronder de Attische „Heilgötter" in dit jongste nummer der *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* van R. Wünsch en L. Deubner worden beschouwd, is de wisselwerking in de sfeer hunner bevoegdheden, de verheffing van halfgoden tot goden en omgekeerd, alsmede de vervorming der private vereering tot staatskultus.

Ongetwijfeld is het een vruchtbare taak, godsdiensthistorische verschijnselen van algemeenen aard als deze bij een bepaalde groep van wezens-verwante figuren na te gaan, en enkele van 's schrijvers resultaten kunnen dan ook dankbaar worden aanvaard. Maar de plaatselijke en zakelijke omschrijving lijkt ons hier wat te eng, om tot volstrekt waardevolle of stellige konklusies te kunnen voeren. De geheele groep wordt gevormd door Heros Iatros, Aristomachos, Amynos, Asklepios – natuurlijk met zijn gevolg: Hygieia, Epione enz. – en Amphiaraos. En nog, wat is ons eigenlijk met voldoende zekerheid omtrent dezen laatste bekend? De voornaamste getuigen zijn natuurlijk de steenen gedenkteekenen; de schrijvers treden hierbij op den achtergrond. Nu begiftigde ons de plastiek met zegge twee votiefreliefs (Svoronos, XXXVIII, 4, bl. 328, en L 4, bl. 347), en de epigrafiek met één deerlijk verminkte inskriptie (IG. II V 83 c). Nemen wij aan, dat deze inskriptie dagteekent uit het begin der IVe eeuw, waarom moeten dan voor het overbrengen van den kultus van Oropos naar Athene de jaren 415/11 uitgeschakeld worden? Aan de hand van Pausanias I 8,2 en de alleszins betrouwbare fixeering der restauratie van den Eirenekultus na den slag van Leukas (zie Ed. Meyer, Geschichte des Altert. III, § § 904, 936) kunnen wij 375 v. Chr. als den jongsten term aannemen. Maar kon de invoering dan niet hooger opklimmen? Kutsch moet zelf toegeven, dat uit de schamele fragmenten der inskriptie niet veel te besluiten valt, en daarom tracht hij de onzekere inskriptie te verklaren door de niet veel duidelijker voorstelling van het relief. Ja zelfs, waarom kunnen wij niet hooger opklimmen dan 415? Haalt Kutsch niet te veel uit het ἀκραιφνὲς ὕδωρ van het blijspel Amphiaraos, wanneer hij hieruit besluit, dat Aristophanes in 415 zijn zieken nog naar Oropos stuurt? Ook is het zonder meer duidelijk, dat de onzekerheid omtrent het tijdstip van het overbrengen van den kultus de vertrouwbaarheid dezer andere konklusie: „der Kult ist also offenbar sofort verstaatlicht worden" (bl. 41) in niet geringe mate schokt.

Anders wordt het, wanneer de bronnen rijkelijker vloeien. Aldus bij de vereering van Asklepios. Zij werpen een eigenaardig licht op de betrekking van Sophokles tot den heelgod; zij toonen ons, hoe het stedelijk Asklepieion wordt gesticht, hoe het ten koste van het Piraeusheiligdom in de volksgunst toeneemt, hoe het omstreeks het midden der IVe eeuw ook in de staatsgunst zich mag verheugen. Gedurende de IIe eeuw kwijnt hij, om in het Romeinsche tijdperk te herrijzen. De Asklepiosvereering nam een einde door de zegevierende intrede van het Christendom.

Eigenaardig was het lot der Hygieiavereering. Zij is eigenlijk geen heelgodin, maar verpersoonlijkt de gezondheid. Daarom richt men zijn bede om genezing dan ook niet tot haar, maar tot Asklepios. Eerst in het Romeinsche tijdperk treedt zij opvallend sterk naast Asklepios op; blijkbaar was de scheidslijn tusschen de begrippen „heelgodin" en „gezondheidshoedster" vervloeid.

Onnauwkeurigheden, als bl. 32, waar het attribuut van den staf als een teeken geldt, dat Asklepios te

Digitized by Google

Athene van meet af aan als god werd beschouwd, ga ik voorbij. Liever wijs ik ten slotte nog op het belang van dit geschrift voor de klassieke naamkunde; zie b.v. bl. 3 de verklaring van Θεός Ἥρως Ἰατρός.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII ediderunt W. Kroll et F. Skutsch in operis societatem assumpto K. Ziegler. Fasciculus alter libros IV posteriores cum praefatione et indicibus continens. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 12, geb. M. 12.60).

In deze editie beslaat de „Praefatio" p. III—XXXVI, de „Appendix praefationis, t. w. Lectiones variae codicis N et editionis α" p. XXXVII—LXVII, de „Corrigenda" p. LXVII, de „Conspectus libri" p. LXVIII, de „Conspectus siglorum" p. LXX, de text zelf p. 1—361, de „Index auctorum" p. 362, de „Index nominum praeter mathematica" p. 363 vlg., de „Index nominum et rerum ad mathesin pertinentium" p. 365—384, de „Index verborum" p. 384—546, de „Addenda et corrigenda" p. 546—555, de „Addenda ad indicem" p. 556, de „Comparatio capitum Aldinae et huius editionis" p. 556—558, de „Montepessulani H 180 manuum variarum quattuor exempla" p. 559.

In de voorrede worden niet slechts de codices p. V—XXVIII en de edities p. XXVIII—XXXIII op voortreffelijke wijze beschreven, maar ook de belangrijkste verhandelingen over Firmicus vermeld p. XXXIII vlgg.; de eveneens goed verzorgde text geeft behalve kritische adnotaties ook p. 71—132 parallelplaatsen uit den codex Marcianus Venetus 334 (vgl. Kroll in Catal. cod. astrol. tom. II (1900) p. 159—180); de van buitengewone vlijt en zorgvuldigheid getuigende Indices zijn zoowel voor de kultuurgeschiedenis als voor de taalstudie van groote waarde, zoodat wij het gebruik van deze uitgaaf den belanghebbende niet genoeg kunnen aanbevelen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

E. Bulanda, Bogen und Pfeil bei den Völkern des Altertums. (Abhand. des Arch. epigr. Seminars der Universität Wien, herausgegeben von E. Bormann und E. Reis, XV Heft). Wien, Alfred Hölder. (Pr. M. 6.80).

Tot dusver werd de boog met toebehooren alleen van een kultuurhistorisch standpunt onderzocht, daar de verschillende soorten van dit wapen zeer geschikt waren om volken te groepeeren, alsook om den invloed, dien zij op elkander hadden, en de betrekkingen, die tusschen hen bestonden, nader in het licht te stellen. Uit de oudheid kwam daarbij alleen de boog der Grieken ter sprake, en dan nog zeer oppervlakkig. De weinige speciale onderzoekingen, gewijd aan het genoemde wapen bij dit volk, hielden zich slechts bezig met zijne ontwikkeling in eene bepaalde periode, terwijl op de overige tijdperken geen acht werd geslagen. Het behoeft voorzeker geen betoog, dat de aldus verkregen resultaten niet volledig zijn, en in bijzonderheden vatbaar voor tegenspraak. Het hierboven genoemde boek van Bulanda stelt zich ten doel te onderzoeken wat de geschreven documenten en de monumenten ons leeren over den vorm van boog en pijl benevens het hanteeren van dit wapen bij de Oostersche volken der oudheid en bij de Grieken. In eene korte inleiding over het ontstaan van boog en pijl onderscheidt de schrijver den boog in twee afdeelingen: een eenvoudigen en een samengestelden. Onder een eenvoudigen boog verstaat hij dien, welke uit eene twijg of stukken hout is vervaardigd. Dit is de oudste, die in Europa en Afrika voorkomt, en den hoogsten trap van volkomenheid bereikt in de Middeleeuwen en in West-Europa.

De samengestelde boog, die tot den huidigen dag nog gevonden wordt bij de Arabieren, Perzen, Eskimo's enz., bestaat uit verschillende bouwstoffen, zooals hout, hoorn, been, dierweefsels enz. Deze verschillende deelen worden door plak- of andere middelen aan elkander bevestigd en van buiten met schors, lak of iets dergelijks zoodanig bedekt, dat men van de bestanddeelen, waaruit hij bestaat, niets kan zien. Hiertoe rekent de schrijver ook die bogen, uit twee horens van een steenbok gemaakt, en door hem horenbogen genoemd. Dan volgen drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk komt de boog en pijl ter sprake, bij de Egyptenaren, het eenige volk der oudheid, waarvan bogen zijn overgebleven, vervolgens bij de Etheopiërs, Arabieren, Babyloniërs, Assyriërs, Hettieten en andere volken van Klein-Azië, Meden, Perzen, Kanaanieten, Joden, en Skythen. Ook Kreta en Mycene worden niet uit het oog verloren. Het geheele tweede hoofdstuk wordt in beslag genomen door den Griekschen boog. Het slothoofdstuk bevat een kort overzicht over den boog bij de volken in het Westen.

De groote zorgvuldigheid, waarmee de schrijver zijne bouwstoffen heeft bijeengebracht en bewerkt, de omzichtigheid, overal aan den dag gelegd, bij het trekken van conclusies, maken den wensch levendig het boek in handen te zien van ieder, die zich met de bestudeering van den boog bezig houdt.

Leiden. P. A. A. Boeser.

H. Beuchat, Manuel d'archéologie américaine. (Amérique préhistorique — Civilisations disparues). Paris, Picard. 1912. (Pr. fr. 15).

Als men bedenkt, wat de term „amerikaansche archaeologie" alzoo omvat, en wat op dit gebied alzoo gedaan is, dan moet men toegeven, dat het samenstellen van een werk als dit een onderneming is, die menig amerikanist niet zou hebben aangedurfd. Trouwens, de feiten spreken voor zichzelf. Tot nu toe *heeft* geen enkel amerikanist zich aan iets dergelijks gewaagd, en toch deed de behoefte aan een degelijk handboek zich sterk gevoelen. Sinds het verschijnen van den tweeden druk van Cyrus Thomas' *Introduction to the study of North American archaeology* (Cincinnati 1903) zijn de gegevens aangaande de praehistorie van Noord-Amerika, dank zij den onvermoeiden arbeid zoowel van particulieren als van wetenschappelijke instellingen, zoo enorm toegenomen, dat het voor den amerikanist, die zich niet speciaal op de archaeologie heeft toegelegd, haast ondoenlijk is om in de tallooze, voor Europeanen bovendien dikwijls onbereikbare museumpublicaties, monographieën, brochures enz. enz. zijn weg te vinden en zich althans eenigermate van den gang van het archaeologisch onderzoek op de hoogte te houden.

Hetzelfde geldt van Zuid-Amerika. Hier heeft Beuchat

Digitized by Google

weliswaar een voorganger gehad in T. A. Joyce, wiens werk, getiteld *South American Archaeology* (London, Macmillan) even te voren was verschenen, maar dit werk was niet als een wetenschappelijk handboek, maar als een inleiding bedoeld, zoodat het, hoewel zeer welkom, toch niet geheel in de bestaande behoefte kon voldoen.

Meer van dien aard is er over Mexico en Midden-Amerika geschreven, maar deze werken zijn gedeeltelijk verouderd, gedeeltelijk onvolledig of min of meer onbetrouwbaar. De mexicanistiek is trouwens een wetenschap op zich zelf, en de moeielijkheden, aan het schetsen van de resultaten dezer wetenschap verbonden, worden door niet-specialisten maar al te vaak onderschat. Hier komt nog bij, dat de oudmexicaansche beschaving, evenals trouwens die der overige „cultuurvolken" van Amerika, tengevolge van den geheimzinnig-romantischen nevel waarin zij gehuld is, te allen tijde een voorwerp van de meest onbekookte speculaties is geweest, zoodat de belangstellende leek, die zijn toevlucht neemt tot populaire werkjes, half-wetenschappelijke „magazine"-artikels e. d. m. buitengewoon veel gevaar loopt zich niets dan onzin te laten wijsmaken. Vooral voor dit gedeelte van Amerika dus, was de behoefte aan een betrouwbaar, beknopt en ook voor buitenstaanders begrijpelijk handboek zeer groot.

Het werk van den heer Beuchat nu voldoet m. i. aan alle eischen, die men aan zulk een handboek mag en moet stellen. Volkomen op de hoogte van de literatuur, gewapend met een op zelfstandige bronnenstudie gegronde, strenge critiek, heeft de schrijver alle gegevens van eenig belang weten te verwerken tot een helder en boeiend, een beknopt en toch volledig geheel, kortom tot een boek, dat voor leek en voor vakman in gelijke mate belangwekkend mag heeten. Aan een uitvoerige bespreking kan hier natuurlijk niet worden gedacht, maar een vluchtig overzicht van den inhoud moge tot nadere kennismaking opwekken.

Niet het minst aantrekkelijke gedeelte vormen de inleidende hoofdstukken over de ontdekkingsgeschiedenis, voorafgegaan door een beknopte bespreking van de physisch-geographische omstandigheden (zeestroomingen e. d.), die bij de studie van dit onderwerp in aanmerking genomen moeten worden.

Na deze hoogst belangwekkende inleiding komt de archaeologie van Noord-Amerika aan de beurt. Achtereenvolgens worden besproken: de ijstijd in Amerika, de fossiele menschelijke overblijfselen, de palaeolithische industrie, de „kjökkenmöddings", de „mounds", de „mound"-industrie, het probleem der „mound-builders", de „cliff-dwellings" en „pueblos", hun oorsprong en de bijbehoorende industrie. Dan volgen eenige hoofdstukken over de menschelijke overblijfselen in Zuid-Amerika, de „sambaquis" van Brazilië en de „paraderos" van Patagonië. Beknopt en helder worden hier de verschillende vondsten en de daarop gegronde hypothesen behandeld en duidelijk doet de schrijver uitkomen (en dit was vóór alles noodig), dat op dit gebied nog de meest absolute onzekerheid heerscht. De rest van het boek ($\pm$ $^2/_3$ gedeelte) is geheel aan de zoogenaamde „cultuurvolken" gewijd. Vooral uit deze hoofdstukken (natuurlijk verreweg de moeielijkste) blijkt duidelijk, welk een grondige studie aan het schrijven van dit boek moet zijn voorafgegaan. De wijze waarop hier de moeilijkste problemen uiteengezet en de verschillende theorieën critisch toegelicht worden, kan niet anders dan meesterlijk worden genoemd. Zonder ooit zijn persoonlijke meening op te dringen of te suggereeren, stelt de schrijver door zijn heldere expositie der gegevens ook den niet-specialist in staat zich een eigen oordeel te vormen, terwijl hij tevens, door zijn eigen critische methode, ook den lezer voortdurend tot verstandige terughouding aanspoort. In de eerste plaats worden geschiedenis en cultuur van het Azteken-rijk geschetst, terwijl ook aan het praeazteeksche Mexico een uitnemend hoofdstuk wordt gewijd. Sociale organisatie, godsdienst, kalenderwezen, schrift en het private leven van de Mexicanen der azteeksche periode worden, elk afzonderlijk, besproken, en ook aan de Naua-stammen van Midden-Amerika wordt de noodige aandacht geschonken. Dan behandelt de schrijver, op dezelfde wijze, de Maya-Qu'iche stammen, die het grootste gedeelte van Midden-Amerika in beslag nemen en wier praehistorische beschaving de mexicaansche evenaarde, in sommige opzichten zelfs overtrof. Een korte schets van de praehistorie der Antillen, voorzoover de gegevens strekken, brengt ons op het zuidamerikaansche cultuurgebied, waaraan de laatste 200 bladzijden gewijd zijn. Terecht worden Costa Rica en Panama in verband met het zoogenaamde „colombische" cultuurgebied besproken, want het kan tegenwoordig niet meer betwijfeld worden, dat al deze stammen archaeologisch en hoogstwaarschijnlijk ook linguistisch (zooals de schrijver en Dr. Rivet hebben trachten aan te toonen) bij elkaar behooren. Veel is van deze groep overigens niet bekend, zoodat dit geheele gebied, dat zich uitstrekt van Costa Rica tot Peru, met veel succes in een 40-tal bladzijden behandeld kon worden. Anders is het gesteld met het peruaansche cultuurgebied. Wat men gewoonlijk onder „oudperuaansche beschaving" verstaat, is een complex van culturen, die, hoewel nauw aan elkaar verwant, toch ook opmerkelijke verschillen vertoonen en wier genetische samenhang in verband met de historische ethnographie van het Andes-gebied nog geenszins duidelijk is. De behandeling van dit gebied levert dan ook zeer eigenaardige moeielijkheden op, niet het minst doordat voorstudies van meer algemeenen aard nagenoeg geheel ontbreken. Voorzoover wij het kunnen beoordeelen, heeft de schrijver ook hier bereikt wat voor het oogenblik te bereiken was. In ieder geval houdt hij steeds den vasten grond onder de voeten en dat is iets wat men van menigeen, die over Peru schrijft, *niet* kan zeggen. Het laatste hoofdstuk geldt voornamelijk de Calchaquis of Diaguites van Argentinië. Over de materieele cultuur van dit volk is de laatste jaren, vooral door de nasporingen van argentijnsche geleerden, heel wat bekend geworden, maar over zijn verwantschapsbetrekkingen en den oorsprong van zijn merkwaardige cultuur weet men eigenlijk niets. Ook hier kiest Dr. Beuchat weer de wijste partij door een afwachtende houding aan te nemen.

De waarde en bruikbaarheid van het boek worden zeer verhoogd door talrijke, met zorg gekozen illustraties, een vrij uitvoerige bibliographie en een uitstekend register.

Digitized by Google

Ten slotte nog enkele opmerkingen, die aan mijn appreciatie van het werk volstrekt niets afdoen, maar die de schrijver bij het gereedmaken van den tweeden druk (die wel spoedig noodig zal zijn) wellicht zal kunnen gebruiken.

Omtrent wat men in een werk als dit in de bibliographie moet opnemen en wat niet, heeft ieder natuurlijk zijn eigen opvatting, maar toch meen ik enkele geschriften te kunnen noemen, die de schrijver hoogstwaarschijnlijk bij ongeluk heeft weggelaten: Warren K. Moorehead, *The stone age in North America*, Boston and New-York 1910; Fr. Weber, *Beiträge zur Charakteristik der älteren Geschichtsschreiber über Spanisch-Amerika*, Leipzig 1911; W. Lehmann, *Ergebnisse und Aufgaben der mexikanistischen Forschung*, Archiv für Anthropologie XXXIV (1907) 113; G. A Dorsey, *A bibliography of the Anthropology of Peru*, Publications of the Field Columbian Museum, Anthropological series II 50 (1898).

Op blz. 134 vlgg. staat overal in plaats van G. Fowke: G. Fewkes. Niet alleen de op blz. 146 vlgg. beschreven voorwerpen van schelp staan onder den naam van „gorgets" bekend (vgl. Charles Peabody and W. K. Moorehead, *The so-called „Gorgets"*, Philips Academy, Department of Archaeology, Bulletin II (1906).

Op blz. 230 wordt gezegd, dat de praehistorische menschelijke overblijfselen in Brazilië niet zoo oud zijn als die in Europa en op blz. 245 geeft de schrijver als zijn meening te kennen, dat de vondsten van Lund in Minas Geräes *misschien ouder* zijn dan de in Europa gevonden restes. Hier is de auteur blijkbaar onder het schrijven van zijn hoofdstuk van meening veranderd, maar heeft vergeten zijn vroeger terloops gemaakte opmerking te herzien.

Leiden. J. P. B. de Josselin de Jong.

A. Michelitsch, Thomasschriften. Untersuchungen über die Schriften Thomas' von Aquino, I. Graz und Wien, Verlagsbuchhandlung Styria. 1913. (Pr. M. 5).

Voor de herlevende en zelfs bloeiende studie der middeneeuwsche denkers en schrijvers is het hier aangekondigde werk van groote waarde en beteekenis. Welke de algemeene bedoeling is der uitgave is in den hoofdtitel genoegzaam aangegeven. In het voorwoord wordt zij als volgt nader omschreven: „Die Thomasschriften, deren ersten Band hier vorliegt, werden hauptsächlich Übersetzungen von Werken des heiligen Thomas von Aquin und seiner bedeutendsten Schüler bringen." Wie nu weet, hoezeer S Thomas en zijn school in het middeneeuwsch denkleven op den voorgrond treden, zal de beteekenis dezer uitgaven voor de kennis dier kultuur niet onderschatten. Vooral ook daarom, omdat deze uitgaven blijkbaar worden ondernomen met de meest ernstige bedoeling, om ze aan alle eischen der moderne wetenschap ten volle te doen beantwoorden. Daarvoor staat dit eerste inleidende deel borg. Het bevat het bibliografisch materiaal, verzameld met de uitgesproken bedoeling om tot een betrouwbare kritische behandeling der S. Thomas-geschriften te kunnen geraken. Er behoeft wel niet te worden bijgevoegd, dat dezelfde gegevens bij ideologische of exegetische behandeling dezer geschriften groote diensten bewijzen kunnen. De stof van het hier aangekondigde eerste deel is als volgt verdeeld. Het eerste hoofdstuk bevat de aanwijzing van „bronnen voor de levensbeschrijving van S. Thomas van Aquino". Allereerst vindt men daar aanwijzing en korte bepaling van de handschriften over zijn leven. § 2-9 geeft uittreksels uit verschillende geschiedschrijvers en levensbeschrijvers, die voor het doel belangrijk kunnen zijn; § 10 brengt een lijst van pausen, vorsten, generaaloversten der Dominicanerorde, die tijdgenoten van S. Thomas waren, en van de generaalkapittels derzelfde orde, die tijdens zijn leven zijn gehouden; § 11 bevat een reeks van korte geschiedkundige mededeelingen omtrent gebeurtenissen aan de Parijsche universiteit en elders, waarbij het eigene in S. Thomas' leer was betrokken; § 12 is gewijd aan korte levensberichten van hen, die als getuigen bij de beoordeeling der echte of onechte geschriften moeten gehoord worden; § 13 geeft afzonderlijk een opsomming der bekende Dissertaties van de Rubeis O. P.; het hoofdstuk besluit met een levensschets van S. Thomas naar de bronnen, waaraan een afzonderlijk chronologisch overzicht is toegevoegd. — Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de „bibliotheken met echte en onechte Thomas-handschriften"; de gegeven lijsten, hoe uitgebreid ook, zijn naar de samensteller zelf vermeldt, wel zeker nog vrij onvolledig. Het derde hoofdstuk geeft in § 21—41 de verschillende katalogen en lijsten van S. Thomas' werken voorzien van korte aanteekeningen en toelichtingen. In § 42 wordt een systematisch overzicht gegeven van deze katalogen; § 43 geeft kritische, historische en een enkele maal ook polemische opmerkingen met betrekking op de verschillende katalogen afzonderlijk. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de gedrukte geschriften van S. Thomas.

Alles bij elkander geeft het aangekondigde werk een handleiding, maar een rijke en in sommige onderdeelen zeer volledige handleiding, voor hen, die zich met deze speciale studie willen bezighouden Ook de rangschikking der stof, en — wat in een boek als dit van niet gering belang is — de typographische behandeling van het werk beantwoorden ten zeerste aan het doel, waarvoor het werd samengesteld. Het boek is werkelijk aanbevelenswaardig, allereerst natuurlijk voor hen, die zich met het speciale onderwerp willen bezig houden, maar ook naar ik meen voor vakbibliographen, die, mijns inziens, onder menig opzicht daarin een model-uitgave zullen begroeten.

Utrecht. J. Th. Beysens.

M. von Boehn, Die Mode. Menschen und Moden im 17. Jahrhundert. München, F. Bruckmann A. G. 1913.

Een aardig prentenboek, doch in alles wat het meer wil zijn niet volmondig te prijzen. Op den omslag heet het „Die Mode im 17. Jahrhundert," zoodat men een costuumgeschiedenis verwacht; eerst de binnentitel kondigt met „Menschen und Moden" aan, wat het boek werkelijk is: een populair cultuurhistorisch beeld der 17de eeuw, met een bijzonder hoofdstuk over de kleederdracht, waaraan de illustratie uitsluitend gewijd is. Op dezelfde wijze is de 18de en de 19de eeuw reeds eerder door den schrijver behandeld (die echter eerst ditmaal

Digitized by Google

ook de keuze der afbeeldingen zelf heeft bezorgd). De cultuurschildering is van de bekende soort, waarbij een aantal geruchtmakende faits divers uit mémoires en brieven, verbazingwekkende staaltjes van ruwheid, achterlijkheid en verwildering, aanhalingen uit reizigers en satirici, zotheden uit „Kleiderordnungen," prijzen van prachtgewaden enz. tezamen het tijdbeeld moeten opleveren, dat zoodoende, de enormiteit als norm voorgesteld, pikzwart uitvalt. Daarbij hier en daar in een groven toon, dien ik met Johannes Scherr ten grave gedaald waande, en niet altijd getuigend van diepgaande historische kennis. Veel beter is het costuumhistorische hoofdstuk, waarin de ontwikkeling van verschillende kleedingstukken, b. v. het verband van kraag, haardracht en hoed, wel duidelijk wordt aangegeven. Ook daar zou overigens naar mijn oordeel de schrijver veel beter werk hebben kunnen leveren, wanneer hij, in plaats van zich te onderwerpen aan den slechten smaak van een publiek, dat geépateerd wil worden, ons rustig en eenvoudig costuumgeschiedenis had gegeven: hoofdstukken: de rok, van buis tot vest, van kraag tot bef, haar en hoed enz. Over modes als de „rhingrave" zouden zulke leerzame opmerkingen te maken zijn geweest. Ook in dit hoofdstuk is het verband met de illustratie nog te zwak. Waar de schrijver een bepaalden modeovergang bespreekt en op afbeeldingen wijst als voorbeeld daarvan, vindt de lezer doorgaans die afbeeldingen of in het geheel niet of op een geheel andere plaats (p. 102, 110, 121, 130, 136). Dit is voor een deel er aan te wijten, dat de prenten, zooals de schrijver verzekert, streng chronologisch gerangschikt zijn. Echter is die rangschikking niet overal nauwkeurig. Zoo is b. v. het costuum op het prentje naar Bolswert (p. 133) een twintigtal jaren ouder dan het voorafgaande op p. 131 naar De Hooch, evenzoo dat op p. 130 (Coques) ouder dan dat op p. 128; dat op p. 149 (Le Nain) ouder dan vele eerdere. Zelfs voor de twee portretten van Ter Borch (tusschen p. 112 en 113), waar inderdaad de catalogus van de Alte Pinakothek als signatuur van het eene GT 1642 aangeeft, zou ik op grond van het costuum willen twijfelen, of daar niet 1662 is te lezen. Verreweg de meeste afbeeldingen zijn naar het werk van Nederlandsche kunstenaars (108 tegen 67 Fransche, 30 Duitsche enz.). De schrijver schat dan ook Holland's cultuurbeteekenis in de 17[de] eeuw zeer hoog (p. 63 ff 111 ff). Des te vreemder is het, dat de tekst zoo in het geheel geen bekendheid met Hollandsche geschiedenis verraadt, en het tafereel, dat zelfs voor het Duitschland na den dertigjarigen oorlog al te duister is, zoo vreemd afsteekt bij de voorstellingen, die de kostelijke prentjes naar onze meesters in ons wekken.

Helpman. J. Huizinga.

M. O. Stammer Lic., Der Aesthetizismus Schleiermachers in Theorie und Praxis, während der Jahre 1796-1802. Leipzig, Deichert. 1913. (Pr. M. 4.50).

Bij Schleiermacher is vroomheid een gemoedstoestand, die niet in eene wereldbeschouwing wortelt, een toestand, die wel tot overtuigingen brengt, maar zelf niet vrucht van overtuiging is, een oorspronkelijk zich één voelen met het eeuwig Universum. Aan zulk een opvatting ligt de ondervinding ten grondslag, dat de mensch, schoon hij eindig is, tevens oneindig wereldwezen, mikrokosmus, mag heeten, dat hij, al leeft hij *in* den tijd, zich *boven* den tijd, tot het rijk der eeuwige waarden, kan verheffen. Bij zulk een vrije en frissche theorie aangaande religie is er geen botsing met de wetenschap te duchten en wordt de mogelijkheid geopend voor hen, die een bepaald geloofstelsel niet aanvaarden kunnen, nogtans de vroomheid als de hoogste uiting der menschelijke natuur te huldigen.

Stammer heeft niet opgemerkt, dat een zoodanige beschouwing van religie, waarbij alle dogmatiek ondergeschikte waarde heeft, en aan de vroomheid een plaats in het gemoed is aangewezen, door Schleiermacher zelf in zijn „Geloofsleer" reeds de „aesthetische" is genoemd geworden. Hij meent, dat die term van Tzschirner afkomstig is, die in zijne „Briefe eines Deutschen", reeds bij het leven van Schleiermacher, hem beticht heeft het echte wezen van geloof en vroomheid te miskennen. Het geloof, zegt Tzschirner, is „voor waar houden", dus niet een uiting van gevoel, maar van de rede. Eerst moet het goddelijke als werkelijkheid in de *overtuiging* van den mensch post vatten, vóórdat het gevoel, dat door de gedachte aan God ontroerd wordt, en de wil, die aan de goddelijke wet besluit te gehoorzamen, in werking kunnen treden. Stammer is met dit betoog, waardoor de psychologische ongenoegzaamheid der opvatting van Schleiermacher bewezen heet, hoogelijk ingenomen, ofschoon hij aan den anderen kant bereid is te erkennen, dat Schleiermacher het belang van de religie heeft behartigd door in zijn dagen, toen stijve rechtzinnigheid en koel rationalisme met elkander om den voorrang dongen, die zijde van den godsdienst, waardoor religie ook een zaak van het gemoed is, op den voorgrond te trekken. „Bij een uitsluitend aesthetische opvatting van religie werkt men het mysticisme in de hand, dat God, „die in een ontoegankelijk licht woont", rechtstreeks op den geest des menschen doet inwerken." Men zou zoo zeggen, dat de Bijbelsche leer, volgens welke de mensch van Gods geslacht is, niet in strijd is met Schleiermacher's opvatting en dat het mysticisme, dat niet uitsluitend een God van verre duldt, aan het wezen van echte vroomheid nooit geheel vreemd kan zijn. Stammer, die de vroomheid van den modernen tijd weer in de oude banen wil terugleiden, beweert dat door Schleiermacher de wetten van het zieleleven miskend zijn. „Gott *kann* zunächst nur zu den Menschen reden durch das Wort seiner Offenbarung und erst dann durch die vermittels der Offenbarungsworte verstandenen Realitäten in Natur und Geschichte. Damit wirkt er nicht so sehr auf das Gefühlsleben des Menschen, sondern auf seine erkenntnismäszige Tätigkeit".

Aan Stammer moet de lof worden toegezwaaid, dat hij, schoon hij geen sympathie gevoelt voor Schleiermacher's opvatting, nogtans onpartijdig en volledig er verslag van geeft.

Het referaat van wat in de „Reden" en „Monologen" te lezen is munt uit door juistheid, terwijl vervolgens wordt aangetoond, dat, als Schleiermacher den kansel bestijgt, hij veel meer dan men op grond dier eerste geschriften zou verwachten de oude aan de gemeente

Digitized by Google

welbekende taal der Kerk gebruikt. Daarmede acht Stammer de onwaarde van Schleiermacher's theorie voor de homiletische praktijk bewezen.

In het boek treft men merkwaardige citaten niet alleen van Schleiermacher, maar ook van Fr. Schlegel, Novalis en andere romantici aan.

Doorn. Van der Wijck.

F. Babinger, Johann Joseph Hoffmann (1805-1878). Ein Würzburger Orientalist. (Sonderabdr. aus dem Archiv des hist. Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg", Band 54). Würzburg, 1912.

Het was een uitmuntende gedachte van den schrijver, den sympathieken grondlegger der Japanologie eens aan breeder kringen te doen kennen. Een merkwaardig man, die stille, bescheiden geleerde, dien het lot langs zulke wonderlijke paden tot zijn roeping voerde. Het deed hem, den 20-jarigen student in de klassieke letteren, in 1825 de wonderlijke gedachte opvatten om operazanger te worden, en dreef vijf jaar lang dit vreemde spel met hem, om hem toen door een schijnbaren gril van het toeval op het onverwachtst met zijn landgenoot Von Siebold samen te brengen, die juist uit Japan was teruggekeerd. Dat was het keerpunt in zijn leven. Van toen af zag Leiden hem ijverig werken in het Chineesch en Japansch, het eerste met behulp van een Chinees, met Von Siebold meegekomen, en met Rémusat's grammatica, het tweede aan de hand der door Von Siebold meegebrachte Japansche boeken, waarbij deze hem slechts ten deele kon toelichten. Het is verbazingwekkend, hoe Hoffmann met zóó weinig hulpmiddelen een zóó groote kennis der Japansche schrijftaal wist te verkrijgen. Toch duurde het 16 jaren, eer de aandacht onzer regeering op hem viel. In 1846 richtte men, op raad van Stanislas Julien, van uit Engeland tot Hoffmann het verzoek, een nieuw in te stellen Chineesch professoraat te Londen te komen vervullen. Eerst toen bood men hem hier het ambt van „Japansch translateur" aan tegen een jaarwedde van 1800 gulden. Het spreekt voor zijn gehechtheid aan Leiden, dat hij aan dit aanbod de voorkeur gaf boven het professoraat te Londen. Ongestoord werkte hij daarna voort, en zijne vele belangrijke publicaties bezorgden hem in 1855 te Leiden het hoogleeraarschap in 't Chineesch en Japansch. In 1868 verscheen zijn Japansche spraakleer, een bewonderenswaardig boek van baanbrekende beteekenis. Een ander levenswerk van zijn hand, het groote Japansche woordenboek, heeft hij, helaas, niet meer zelf kunnen doen drukken. Hij had het zijn leerling Serrurier toevertrouwd, en ook de Regeering gaf dezen door een subsidie gelegenheid tot de uitgave. De schrijver van dit levensbericht meent dat Serrurier ook werkelijk aan dien plicht heeft voldaan. Hij weet niet, dat Hoffmann's kostbare arbeid in deze handen te loor is gegaan, en niet verder dan de letter b is afgedrukt, terwijl de letter o wonderlijkerwijze tusschen de a en de b werd geschoven! Het had waarlijk een beter lot verdiend. Piëteit voor zijn leermeester zoowel als liefde voor de wetenschap hadden Serrurier tot aansporing moeten zijn. Maar het groote werk bleef liggen, en om het nu nog uit te geven is het natuurlijk te veel verouderd.

Een lange lijst van geschriften, bij de levensbeschrijving gevoegd, geeft een goed beeld van Hoffmann's groote kunde en werkzaamheid. Met veel genoegen leest men de vlot, met sympathie geschreven biographie, bij de samenstelling waarvan het indertijd door Prof. Kern gegeven levensbericht goede diensten heeft bewezen. Voor onze oogen rijst het beeld van een bescheiden geleerde, verdiept in zijn kalm, gestadig werk; een man van groote gaven, werkkracht en geduld, door een gunstige lotsbeschikking tot ontplooiing daarvan in staat gesteld; in één woord, een gelukkig mensch.

Leiden. M. W. de Visser

Vocabulaire technique de l'éditeur, en sept langues français, deutsch, english, español, hollandsch, italiano, magyar. Berne, Congrès international des éditeurs. 1913. (Pr. *f* 11).

Op verschillende internationale Uitgeverscongressen was de wenschelijkheid besproken van een polyglottisch woordenboek der technische termen, die in den boekhandel en aanverwante vakken voorkomen, en als eene proeve van een dergelijk woordenboek werd door de Cercle de la Librairie Française aan de bezoekers van het 7de Congres, dat in 1910 te Amsterdam plaats vond, als feestgave aangeboden een Vocabulaire technique de l'éditeur, waarin de technische termen in het fransch verklaard werden. De schoone proeven daarvan waren vooraf aan de verschillende buitenlandsche boekverkoopersvereenigingen ter beoordeeling van den inhoud gezonden, tevens met de opdracht voor eene vertaling in hare landstaal te zorgen.

In September 1912 aanvaardde de heer W. Heinemann de hoofdredactie van dat internationaal technisch woordenboek, en dank zij zijne voortvarendheid en die der drukkers, konden de eerste zes ingeleverde vertalingen in druk gereed komen, vóórdat het congres op 1 Juni 1913 te Boedapest bijeen kwam.

In dezen door de Ballantyne Press te Londen fraai gedrukten kwartijn, waarvan de titel hierboven is medegedeeld, worden niet minder dan 1760 vaktermen in het fransch alphabetisch gesteld en uitvoerig verklaard; daarnaast in parallel kolommen is elke term zonder verklaring vertaald in het duitsch, engelsch, spaansch, nederlandsch, italiaansch en hongaarsch. Daarachter volgen eenige hoogst belangrijke Bijlagen: de opgave van den duur van het letterkundig eigendomsrecht in 52 landen; de data waarop in die landen de wet op het auteursrecht in werking is getreden; de namen der Staten die bij de Berner Conventie aangesloten zijn; de boekformaten; de papierafmetingen; de namen en hoogten der lettertypen en ten slotte Tableaux comparatifs des signes de corrections typographiques. Daarna volgen de zes Indices, waarin alle trefwoorden in elk der zes aan 't fransch toegevoegde talen in één alphabet gerangschikt zijn, met verwijzing naar de bladzijden waarop zij voorkomen.

Bij een tweede, vermeerderde uitgave van dit nuttige boek, die zonder twijfel wel spoedig zal noodig zijn, is het zeer wenschelijk dat door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels een commissie benoemd worde, die technisch én taalkundig zou moeten

Digitized by Google

vaststellen alle termen die in den boekhandel en aanverwante bedrijven hier te lande voorkomen, want het Nederlandsche gedeelte (dat uitmuntend gecorrigeerd is) laat in dit werk wel wat te wenschen over; niet slechts door dat er vele termen in ontbreken, maar ook dat er woorden en woordverbindingen in gevonden worden die in geen enkel woordenboek der Nederlandsche taal te vinden zijn.

Leiden. Louis D. Petit.

SCHOOLBOEKEN.

Homers Ilias, für den Schulgebrauch erklärt von **C. Fr. Ameis** und **C. Hentze**, siebente Auflage bearbeitet von **P. Cauer**. I, 1: 1-3. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

Een commentaar op de Ilias is bij Paul Cauer in goede handen. Zijne toelichtingen op de Odyssee staan ons hier borg voor. Hij kent de struikelblokken, waarover de leerlingen bij het vertalen telkens vallen, en weet hun door enkele wenken verkeerde gewoonten af te leeren. In aansluiting aan dat, wat hij in zijn *Grammatica Militans* zoo duidelijk heeft uiteengezet, laat hij, waar het noodig is, zien, hoe b.v. het verschil tusschen imperfectum- en aoristusstam bijdraagt tot het schilderachtige in Homerus. Tegen de traditioneele fout om aan het participium en den infinitivus van den aoristus steeds verleden beteekenis te geven wordt niet alleen gewaarschuwd, maar ook wordt aangetoond, hoe de gedachte aan het verledene uit den samenhang van den zin zich ontwikkelen kan bij deze verbaalvormen, die op zichzelf met het verledene niets te maken hebben. Is dus deze commentaar voor de grammaticale verklaring van belang, niet minder is hij het voor den epischen stijl. Bij al het conventioneele ziet men toch leven in taal en uitdrukking, of, gelijk Cauer het uitdrukt: „das Konventionelle beruht nicht auf einer mit Bewusztsein abgeschlossenen Konvention". Het stopwoord epitheton ornans moet herhaaldelijk plaats maken voor een uitlegging, waaruit blijkt, dat aan een versteende uitdrukking niet gedacht mag worden, of dat wij hieraan ten minste kunnen twijfelen. Cauer drukt hierbij de voetstappen van zijne voorgangers. Ook de zoogenaamde hoogere critiek komt om een hoekje kijken. Wat over deze critiek in het voorwoord staat, is zeer leerzaam. Op dit punt moet de commentaar alleen dienen om den docent, zoo hij wil, gelegenheid te geven iets over de samenstelling van het gedicht mee te deelen, en den schranderen leerling op te wekken tot het stellen van vragen. Cauer onthoudt zich van partij kiezen en oordeelen in deze netelige vraagstukken, maar stelt zich tevreden, wanneer hij op de moeilijkheden der compositie wijst.

Niettegenstaande de vele voortreffelijke eigenschappen dezer uitgave, die in 1868 voor het eerst verscheen, zullen wij, Nederlanders, ons toch moeilijk kunnen vereenigen met het standpunt, dat Cauer inneemt bij het vaststellen van den tekst. Wij zijn terecht trotsch op de uitgave van Van Leeuwen en Mendes da Costa, die vooral in de vroegere drukken met de aardige, beknopte Latijnsche aanteekeningen ons het onderwijs zooveel gemakkelijker maakte. Menigeen zal het betreuren, dat de uitgevers in den laatsten druk een anderen weg zijn ingeslagen en den commentaar weglieten. Voor het eerste boek der Ilias worden wij thans schadeloos gesteld door het werkje van Mendes da Costa. Wanneer wij Cauers commentaar vergelijken met dien van Mendes, zal op menig plaats de zakelijke, heldere verklaring van onzen landgenoot het winnen van de zware, omslachtige annotatie van Ameis-Hentze-Cauer. Men sla bij beiden op Ilias A 313 sq. en leze, wat zij zeggen over: οἱ δ' ἀπελυμαίνοντο καὶ εἰς ἅλα λύματα ἔβαλλον. Het nuchtere: zij wierpen *de onreinheden*, v. d. het water, waarin zij hun bad genomen hadden, in zee, zal beter bevallen dan: und liessen die Befleckung ins Meer gehen u. s. w. — Hoeveel goeds er dus in Cauers uitgave is, het werk onzer landgenooten blijft daarnaast zijn waarde behouden. Een schooluitgave, gelijk de titel vermeldt, zal deze Ilias in ons land niet worden, ook al zullen onze leeraren met vrucht bij hun onderwijs ervan gebruik maken.

Hengelo (O.) Y. H. Rogge.

R. Jacobsen en M. Engers, Leerboek der Oude Geschiedenis ten dienste der Gymnasia. Rotterdam, Brusse. 1912.

Dit werkje moet volgens de schrijvers „hoofdzakelijk dienen voor het onderwijs in de eerste klasse". Hieruit is waarschijnlijk te verklaren dat zij van hun 175 pagina's er 14 hebben gewijd (de „Oostersche Oudheid" wordt daarentegen in 10 afgedaan) aan Grieksche heldensagen, en plaats hebben gevonden voor mededeelingen omtrent Ninus en Semiramis, de kuische Lucretia, Mucius Scaevola en Horatius Cocles, de ganzen van het Kapitool, Cyrus' hoofd in een zak met bloed geworpen, enz., terwijl herhaaldelijk gemist wordt, wat gegeven diende te worden, zoo men waarde hecht, ook voor het leerboek, aan de gezichtspunten door het onderzoek van onzen tijd geopend (o. a. wat de pentekontaëtie betreft). Van den anderen kant is ongetwijfeld het namen- en feiten-materiaal van dit boekje te rijk voor de leerlingen der 1e klasse, zelfs daargelaten de paragraphen getiteld „Geschiedenis der Grieksche cultuur" en „Geschiedenis der Romeinsche cultuur". (Waarin overigens naast vele dorre namen ook menige goede kenschetsing voorkomt). De oplossing dezer tegenstrijdigheid zal wel liggen in het vervolg op de boven aangehaalde woorden der voorrede, dat aldus luidt: „wellicht zullen er echter [docenten] zijn die het [boekje] met eenige mondelinge of schriftelijke uitbreiding ook in de vierde zullen willen gebruiken."

Hierin zou ik ook geen bezwaar zien, daar er aldus in gebracht kan worden, wat ik er voor leerlingen der 4e klasse in mis. Tevens zou er aldus eenig meer leven in geblazen kunnen worden. Want hoezeer te waardeeren valt de takt waarmede de schrijvers in weinig woorden veel weten te zeggen zonder dat hun stijl duister of overladen wordt, is toch niet te ontkennen dat het ongeveer geheel ter zijde laten der „undercurrents" d. i. van het denken en voelen der gemeenschappen en der representatieve enkelingen, er aan onthoudt wat hem eenigszins kleurig en pakkend zou kunnen maken.

Over 't geheel toonen de schrijvers op de hoogte te zijn van den stand der wetenschap. Dat ze in de oudere geschiedenis van Rome conservatief zijn, is hun recht, daar het onderzoek in dezen nog niet heeft uitgegist. Voor het overige komt mij minder juist voor (p. 3) dat Egypte na Psammetichus' dood „met rassche schreden achteruitging" (Necho en Amasis worden niet genoemd); dat (p. 14) „o. a. de Phoeniciërs de bemiddelaars waren van de Minoïsche en Myceensche cultuur" en in Cadmus de herinnering aan hen gepersonifieerd is; dat (p. 51) Aristides „de eerste was die het ambt van hellenotamias bekleedde" (er werd na 476 een college van hellonotamiën ingesteld maar uit Plutarchus Arist. c. 4 maakt tegenwoordig niemand meer op, dat A. daar ooit lid van is geweest), dat (p. 68) de Corinthische oorlog ontstaan is „uit den grooten wrevel tegen de brutale overheersching der Spartanen", dat (p. 75) bij den vrede van Philocrates „de Phociërs werden uitgesloten trots het verzet van Demosthenes".

Bij het boekje zijn (niet te uitvoerige) tijdtafels en een bruikbare kaart der oude wereld gevoegd, terwijl 33 met zorg gekozen photographieën een goede aanvulling geven van Luckenbachs atlas.

Arnhem. Matthée Valeton.

Digitized by Google

Nederlandsche Landschappen, geschetst door **E. Heimans** en **R. Schuiling.** Handleiding bij de Aardrijkskundige wandplaten van Nederland door R. Schuiling en J. M. de Feijter. Groningen, Noordhoff. 1913.

Met dit werk, met welks Afl. X Voor Dordrecht, XI Weidelandschap bij Schiedam, beide van Schuiling, en XII De Drentsche Heide, van Heimans en Schuiling, ik kennismaakte, is meer bedoeld dan een eenvoudige toelichting bij de wandplaten. In „Een paar woorden vooraf" wordt meegedeeld een beproefd goede methode om het te gebruiken bij onderwijs aan „de leerlingen" in „de klasse" met het doel „eenigszins grondige, op aanschouwing berustende kennis van het Vaderland."

Maar voor welke leerlingen? In welke klasse?

Het doel is zeer toe te juichen en het is van harte te hopen dat het bij zeer vele leerlingen worde bereikt, maar voor Gymnasium of Hoogere Burgerschool, waar nauw tijd genoeg is om een beknopt boekje over de Aardrijkskunde van Nederland door te werken, zullen deze geschriften toch wel te uitgebreid zijn, om er althans te behandelen, b.v. de geschiedenis en den tegenwoordigen staat van Dordrecht met o.a. een en ander over het oude stadsbestuur, over het Stapelrecht en het Maasrecht, de oude en tegenwoordige nijverheid, enz. enz. (14 bladzijden groot 8o). Misschien voor de Kweekscholen voor Onderwijzers?

Hoe dit zij, de inhoud is voortreffelijk. In de beschrijvingen van Dordrecht en Schiedam en hunne omgeving is uit de geschiedenis van die plaatsen en van den bodem en de wateren der streken waarin zij liggen juist datgene genomen wat noodig is tot goed begrip en kenschetsing van het tegenwoordige landschap. Alleen hoofdzaken zijn op den voorgrond gebracht; de behandeling is dus zooals we die van den geograaf Schuiling mochten verwachten.

Een enkele opmerking: ik meen, dat de voorstelling alsof het water dat weleer Delf heette later Schie (= scheiding) genoemd werd, minder juist is. Het dorp Sche (Scye, Schie), dat zeker naar het water van dien naam genoemd is, komt reeds in een stuk van 993 voor. De rivier de Schie, tusschen dat dorp, nu Overschie, en de Maas door gorzen en slikken kronkelend, is, nog naar den tegenwoordigen loop te oordeelen, oorspronkelijk een natuurlijk water geweest. De fossa Corbulonis tusschen de Maas en den Rijn kan voor een deel de Schie tusschen Overschie en Delft geweest zijn, die òf geheel gegraven is òf misschien mede door vergraving van een gedeelte van de oorspronkelijke Schie kan verkregen zijn. Dat dit water ooit Delf geheeten heeft is mogelijk, maar ik heb het nooit in eenig stuk onder dien naam aangetroffen, — wel een Oude Dilf en Nuwe Dilf, waaraan de stad Delft gebouwd is, en waarvan het eerste nog onder dien naam over is. Overschie werd in het laatst der 13e eeuw nog eenvoudig Schie genoemd; de naam Ouderschie (later tot Overschie verbasterd) komt het eerst in 1268 voor, blijkbaar in tegenstelling met Nieuwerschie, zooals het begin van „de nieuwe stad bij het Huis te Revier" het eerst genoemd werd, — later Nije Schiedam of Nieuwendam, gelijk Schie ook wel Oude Schiedam.

De Aflevering XII, „De Drentsche heide", sluit zeker aan bij Afl. I, die Drente meer in 't algemeen beschrijft. Hier vinden wij meer in 't bijzonder een en ander vermeld omtrent de flora en de fauna, vooral omtrent de heide en andere gewassen, de schapen en hun „scheper", de bijen en de hunnebedden, een en ander in goed verband met den bodem, maar wat de flora betreft hier en daar wel een weinig over het kantje der aardrijkskunde gaande.

Duidelijke kaartjes in zwart van Dordrecht en omstreken, Rotterdam en Schiedam met omgeving en een stuk van Drente tusschen Grolloo en Eekst, genomen naar de Topografische Kaart 1 : 50000, zijn aan beide werkjes toegevoegd. Het is zeker een vergissing, dat het land ten N. van de Nieuwe Maas rondom Rotterdam en Schiedam grootendeels als bouwland is aangeduid (wit gelaten). Gedeelten van de droogmakerijen den Prins-Alexanderpolder en den Oost-Abtspolder, waarin bouwland voorkomt, zijn daarentegen geheel als grasland aangegeven.

Voorts bevatten deze afleveringen fraaie foto's, gezichten op en in Dordrecht, bij en in Schiedam, zeer oordeelkundig gekozen, en een zestal van Drente, waaronder het Grollerholt, de Ballooër Kuil e. a.

Prettige stijl en ruime druk doen de boekjes aangenaam lezen en niet alleen jeugdige „leerlingen", maar ook ontwikkelde „groote menschen" zullen daaruit hun kennis van het Vaderland op onderhoudende wijze kunnen opfrisschen en aanvullen.

's-Gravenhage. A. A. Beekman.

Sedert onze vorige opgaaf werd ons door de fa Wolters te Groningen de vierde druk toegezonden van M. A. P. C. Poelhekke, Woordkunst.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Les Universités et les Ecoles françaises. Enseignement supérieur. Enseignements techniques. Office National des Universités et Ecoles françaises, 96 Boulevard Raspail. Paris, 1914, 1 vol. in 18°. 2 frs.

Cet élégant petit volume édité par les soins du professeur Coulet, directeur de l'Office des Universités, rendra beaucoup de services à ceux qui voudront connaître l'organisation assez compliquée du haut enseignement en France et surtout aux Etudiants hollandais qui se rendent dans ce pays pour y faire des études ou y conquérir certains grades, notamment le doctorat de l'Université, seule consécration universitaire offerte actuellement par exemple aux possesseurs du brevet B de français (M. O.). Sur les diplômes accessibles aux étrangers et sur ceux qui leur sont réservés, sur les conditions très libérales d'ailleurs de l'immatriculation, sur les instituts, les musées, les laboratoires de Paris et de la province, trop oubliée généralement et dont l'organisation a marché à pas de géant depuis une vingtaine d'années, on trouvera ici tous les renseignements désirables, qu'au surplus l'Office des Universités se déclare prêt à compléter par lettre particulière, si on s'adresse à lui. G. C.

Evenals vorige jaren heeft de heer J. Lhoneux te Bergen in Henegouwen in de *Revue germanique* (Mai-Juin 1914) een overzicht gegeven van *Le mouvement littéraire hollandais* in het afgeloopen jaar (1913).

Onder leiding van Prof. Michant te Parijs zal, bij de uitgever Champion, een nieuw tijdschrift verschijnen waarop wij de aandacht willen vestigen: *Sommaire analytique des Travaux concernant la littérature française.* Hierin zullen uit een groot aantal tijdschriften geregeld de artikelen worden geëxcerpeerd die betrekking hebben op de Franse letterkunde. S. d. G.

Mr. S. Muller Fz. gaf in de serie zijner Catalogussen van de Rijks-archieven in Utrecht thans (Utrecht, Oosthoek, 1914) den *Catalogus van den topographischen Atlas der provincie Utrecht,* bevattende 2218 nummers.

De aandacht wordt gevestigd op het nieuwe *Archiv für Fischereigeschichte,* uitg. Em. Uhles (Berlin, Paul Parey), waarin o.a. in afl. 2: Lampert, Prähistorische Fischerei en Schultze, Frühneolithische Jagd- und Fischereigeräte. De prijs van 4 Hefte is voor ieder 2 tot 4 M.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch., Afd. Letterk., 4de Reeks, XII, 3: J. G. C. Jonker, Kan men bij de talen van den Indischen Archipel eene oostelijke en eene westelijke afdeeling onderscheiden? — W. H. de Beaufort, De Academie voor Internationaal recht te 's-Gravenhage.

Bull. de l'Acad. d. I. et B.-L., 1914, Févr.-Mars: G. Darier, Note sur l'idole de bronze du Janicule. — F. Préchac, Le dernier ouvrage de Sénèque. — J. Loth, Les noms propres d'hommes et de lieux de la plus ancienne Vie de S. Samson de Dol. — P. Paris, Antiquités prérom. de Mérida. — R. Cagnat, La carrière du chevalier rom. Rossius Vitulus. — F. Cumont, La dédicace d'un temple du Soleil. — G. de Montauzan et Ph. Fabia, Note sur les fouilles de Fourvière. — E. Hébrard, Les monum. seldjoukides de Konia. — M. Dieulafoy, La ziggourat de Dour Charroukin. — N. Slousch, Rés. hist. et épigraph. d'un voyage dans le Maroc orient. et le Grand Atlas. — G. de Créqui-Montfort et P. Rivet, L'origine des aborigènes du Pérou et de la Bolive.

Journal des Sav., 1914, Juin: C. Bellaigue, L'opéra italien en France avant Lulli. — P. Fabia, L'irréligion de Tacite. — F. G. de Pachtere, L'Afrique du Nord av. l'hist. et au début de l'hist., I. — Variétés.

Juillet: G. Radet, La Gaule et la Germanie. — F. G. de Pachtere, L'Afrique du Nord av. l'hist. et au début de l'hist. (slot). — A. Thomas, Le Parlement de Poitiers et l'Egl. de France. — Nouv. et Corresp.

Idg. Forsch., XXXIII, 5: A. Kock, Zur Frage nach dem Suffix der Partizipia Passivi altnord. starker Verba. — E. W. Fay, Word Studies. — N. van Wijk, Das idg. Wort für „Ameise". — E. Prokosch, Die Stabilität des germ. Konsonantensystems. — F. Knauer, Zur *Rusī*-Frage. — R. Günther, Griech. Miszellen. — N. Joki, *Katun*. — E. Hermann, Noch einmal das Junglakonische. — A. Thumb, Antwort. — A. Zimmermann, Erwiderung.

Rhein. Mus., LXIX, 2: B. Schmidt, Die Lebenszeit Catulls u. d. Herausg. seiner Gedichte. — F. Rühl, Die Interpolationen in Prokops Anecdota. — P. Friedländer, Krit. Untersuch. zur Gesch. der Heldensage. — Th. Birt, Ἄγνωστοι θεοί u. d. Areopagrede des Apostels Paulus. — F. Jacoby, Drei Gedichte des Properz. — Miszellen.

3: F. Jacoby, Drei Gedichte des Properz (slot). — E. Lattes, A che punto siamo coll' interpretazione dei testi etruschi? — A. Schulten, Das Pilum d. Polybios. — W. Bannier, Wiederholungen bei älteren griech. and lat. Autoren. — J. M. Stahl, Z. Aias d. Sophokles. — J. Dietze, Z. kyklischen Theogonie. — O. Könnecke, Zu den griech. Bukolikern. — O. Viedebantt, Antike Messungen d. Landenge von Suez. — Miszellen.

Philologus, LXXIII, 2: V. Coulon, Textkrit. zu Aristophanes. — J. Baunack, Hesychiana, IV. — C. Ritter, Kleinigkeiten zu Thales, Herakleitos, Gorgias. — H. Wegehaupt, Planudes u. Plutarch. — P. Lehmann, Cassiodorstudien. — W. Kroll, Die Grabschrift der Allia Potestas. — L. Gurlitt, Die Allia-Inschrift. — E. Müller-Graupa, Mapalia.

Le Musée belge, XVIII, 1: A. Delatte, Études sur la magie grecque.

2: P. Graindor, Kykladika. — J. Paris, Gnomonica, I. — R. Schoorman, Un préceptorat en Flandre au XVIe s. — L. Laurand, Notes bibliogr. sur Cicéron.

Atene e Roma, 1914, Genn.-Febbr.: G. Albini, Note di estetica Plautina. — T. Tosi, Il sacrifizio di Polissena. — P. L. Ciceri, Un aspetto della leggenda di Nerone. — U. Galli, Intuizioni critiche di Cicerone. — F. Leo (†).

Marzo-Apr.: D. Comparetti, Le imagini di Virgilio e i primi sette versi dell' Eneide. — D. Arfelli, Le Baccanti di Teocrito. — V. Costanzi, Storia antica e archeologia. — N. Terzaghi, Perchè Allia fu „infamis"?

Hermes, XLIX, 2: F. Leo (†). — F. Leo (†), die röm. Poesie in der sullan. Zeit. — F. Münzer, Hortensius u. Cicero bei hist. Studien. — H. Tiedke, z. Textkritik d. Dionysiaka des Nonnos. — K. Witte, Porsons Gesetz. — F. Blumenthal' Auguria salutis. — A. Rosenberg, nochmals Aedilis lustr. u. d. Sacra v. Tusculum. — W. Kolbe, der zweite Triumvirat. — E. Lattes, per l'interpretaz. del testo etrusco di Agram. — H. Mutschmann, z. ersten Rede des Antiphon. — Miscellen.

3: J. Geffcken, die Hirten auf dem Felde. — W. Soltau, der Ursprung der Diktatur. — Cl. Lindskog, zur Überlieferungsgesch. d. Biographien Plutarchs. — Chr. Jensen, zu dem Menanderpapyrus in Kairo. — C. Robert, das Oxyrhynchosblatt d. Epitrepontes. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, der Feldzugsbericht d. Ptolemaios Euergetes. — F. Jacoby, eine vergessene Horazemendation (epod. IV, 16). — W. Hoffa, textkrit. Untersuchungen zu Senecas Tragödien. — Miscellen.

Rev. archéol., 1914, Mars-Avril: A. Bobrinskoy, Le Kourgane de Solokha. — S. Polovtsoff, Une tombe de roi scythe (Tumulus de Solokha). — F. Sartiaux, Les sculptures et la restauration du temple d'Assos. — Ch. Picard, Scènes du Cycle épique troyen sur les sarcophages de Clazomènes. — S. Reinach, Les loups de Milan. — M. Bieber, Un torse d'Aphrodite à retrouver. — Variétés. — Nouv. archéol. et corresp.

Mai-Juin: A. Grenier, Fouilles nouvelles à Bologne. — V. Gross, Sur quelques danses égypt. — E. Espérandieu, Note sur un bronze gravé du musée de Rouen. — R. Sciama, A propos de la paix de Pouzzoles (39 av. J.-C.). — O. Tafrali, Une Métope en partie inédite du monument d'Adam Klissi. — F. de Mély, Signatures de primitifs. — L. Chatelain, Un bas-relief de Mactar. — F. Sartiaux, Les sculptures et la restauration du Temple d'Assos. — Variétés. — Nouv. archéol. et corresp.

Journal of Hell. Studies, XXXIV, 1: E. S. G. Robinson, Inscriptions from Lycia. — Dez., Coins from Lycia a. Pamphylia. — K. A. Esdaile, A Bronze Statuette in the Brit. Mus. and the „Aristotle" of the Palazzo Spada. — M. N. Tod, Notes on *Inscript. Graecae* V, 1. — W. Arkwright, The Cabalians of Herodotus. — R. Norton, The Boston Counterpart of the Ludovisi Throne. — W. R. Lethaby, Further Notes on the Sculpt. of the later Temple of Artemis at Ephesus. — J. Curtis, The Double Flutes. — M. A. B. Herford, A Cup signed by Brygos at Oxford. — R. Caton, Notes on a Group of Med. a. Surgical Instrum. found near Kolophon. — J. Peristianes, A Cypriote Inscription from Keryneia. — G. Dickins, The Holkham Head and the Parthenon Pediment. — E. J. Forsdyke, The Pottery called Minyan Ware.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië, LXIX, 4: C. J. Westenberg, Adatrechtspraak en Adatrechtpleging der Karo-Bataks. — H. Kern, Zang XCII tot het einde van 't gedicht Nāgarakṛtagama. — A. Bolsius S. J., Eenige aanteekeningen bij de Minahasische Pandagian-Legende.

Journal Asiatique, 1914, 2: R. Basset, Chronologie des rois de Harar. — R. Weill, Monum. et hist. de la pér.

Digitized by Google

comprise entre la fin de la XIIe dynastie et la restauration thébaine (suite). — G. Faure-Biguet et G. Delphin, Les séances d'El-Aouli (suite). — Vandescal, Les pierres gravées du Chê Kīng Chān et le Yûn Kiū Sséu. — P. Pelliot, Mo-ni et Manichéens.

Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellsch., LXVIII, 2: H. H. Spoer und E. N. Haddad, Volkskundliches aus el-Qubêbe. — F. Schulthess, Zu Agnes Smith Lewis' Horae Sem. IX. — H. Grimme, Sem. P-Laute. — E. Graefe, Zurufe an Tiere im Vulgärarab. — A. Fischer, Die Quitte als Vorzeichen bei Persern und Arabern. — E. Mahler, Ein alter jüd. Grabstein im Ungar. Nationalmus. — V. A. Smith, The indian travels of Apollonius of Tyana. — J. Jolly, Kollektaneen zum Kautilīya Arthaśāstra. — J. Barth, Die Etymol. von arab. *'in* „nicht", *laisa* „nicht sein". — H. Bauer, Semit. Sprachprobleme. — N. Rhodokanakis, Zur allegorie des Alters, Qoheleth, Kap. XII. — B. Cohn, Die Stundenteili im jüdischen Kalender. — O. Rescher, Kütübhāné- i- Feizījé und 'Aĝir Efendi I, II, III. — Lālā Sitā Rām. Sītā in the Aśoka grove.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 4: U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Neue lesb. Lyrik. — V. Gardthausen, Wiedergefundene Originale histor. Inschriften des Altertums. — F. Kuberka, Die Freiheitskriege im Lichte der systemat. Entwicklung. — P. J. Arnold, Goethes 'Novelle'. — R. Buchwald, Probleme der Monographie.

In het paedagog. ged.: E. Wettley, Der deutsche Aufsatz u. d. Individualität der Schüler. — A. Laudien, Platons Apologie des Sokrates. — B. Mentz, Turnen oder Sport? — A. Grünewald, Eine Reform des Geschichtsunterrichts durch Benutzung von Quellenbüchern? (hierbij: H. Humbert, Zur Klarstellung).

5: M. Pohlenz, Friedrich Leo (†). — W. Capelle, Die Nilschwelle. — E. Bethe, Die Einheit unserer Ilias. — Mitteilungen.

In het paedagog. ged.: K. Hartmann, Erziehung fürs Leben. — F. Lammert, Die Sprachwissensch. im Homerunterricht. — F. Graef, Freie deutsche Arbeiten in den Oberklassen. — R. Windel, Wie man zur Zeit des Pietismus die Schüler zu 'wohlanständigen Sitten' erzog.

6: R. Petsch, Die Lehre v. d. gemischten Gefühlen im Altertum. — K. Mras, Varros Menippeische Satiren u. d. Philos. — E. Maasz, Goethe in Spoleto. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: P. Wendland, Z. griech. Schullektüre. — O. Vogt, Extemplo als Ausgangspunkt eines sprachwiss.-kulturhist. Streifzugs. — A. Messer, Einführung n die neuere Psychol. des Denkens.

Rev. de l'Instr. publ. en Belg., LVII, 1: Ch. Michel, Une bibliographie pratique de la littérat. grecque. — J. Feller, Quelques ouvrages de pédag. française.

2-3: J. Bidez, Julien l'Apostat. — H. Grégoire, Notes de philol. grecque. — J. Feller, Le congrès belge de l'enseignement moyen libre. — P. Thomas, Notes crit. sur Ammien Marcellin. — Variétés.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIV, 12: H. Mörtl, Das philos. Gespräch in Schillers „Geisterseher".

LXV, 1: S. Hock, Zu Bürgers, Millers u. Vossens Gedichten.

2: W. Soltau, Wie gelang es Rom so schnell, Mittelitalien zu romanisiren?

3: J. Fuchs, Die Schlacht an der Trebia. — Miszellen.

4: E. Kalinka, Das neue Handbuch d. Altertumswissensch. — Miszellen.

Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk., XXXIII, 2: M. Boas, Een weinig bekende Cato-berijming uit het jaar 1700. — N. O. Heinertz, Mnl. *labaye*; *Seghelijn* v. 1422 ff. — H. J. Eymael, Batava Tempe. — Dez., *Bontwerker*. — J. Storme, Een van de bronnen van Kiliaan's etymologieën. — H. Schuchardt, Zum Negerholländ. von St. Thomas. — D. C. Hesseling, Naschrift; Aanteekeningen. — W. de Vries, Etymol. aanteekeningen. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, VIII, 4: C. G. N. de Vooys, Hoe zijn anglicismen te beschouwen? (vervolg). — J. Koopmans, De Oud-Hollandse Kermis-Parnas. — M. Schönfeld, Het taalkundig geslacht. — E. Kruisinga, Poëzie en omgangstaal.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XXXIX, 3: G. Krömer, Die präposit. in der hd. Genesis u. Exodus nach den verschied. überlief. — R. Wolkan, Neue briefe von u. an Niklas v. Wyle. — A. Leitzmann, Zu den kleineren ahd. denkmälern. — H. Petersson, Ahd. *thwesben*. — K. Plenio, Th. Murners sapphicum. — F. E. Ettinger, Zu *beschummeln*, *beschuppen*. — E. Gutmacher, Der wortschatz des ahd. Tatian. Anhang.

Zeitschr. f. deutsche Philol., XLV, 4: A. Hauffen S. Franck als verfasser freichristlicher reimdichtungen (1531). — K. B. Erman, Bezieh. zwischen stellung u. funktion der nebensätze mehrfacher unterordnung im ahd. (slot).

Anglia, XXXVIII, 1-2: E. Einenkel, Die entwickelung des engl. Gerundiums. — F. Holthausen, Nochmals die ae. rätsel. — O. Johnsen, On some Oe. Adverbs a. Conjunctions of Time. — W. Dinsmore Briggs, Studies in Ben Jonson, II. — E. P. Hammond, Poet a. Patron in the *Fall of Princes*: Lydgate a. Humphrey of Gloucester. — T. S. Graves, The political Use of the Stage during the Reign of James I. — F. Brie, W. Baldwin als dramatiker. — P. W. Long, Spencer a. Sidney. — E. Einenkel, Nochmals zur fügung *'a good one'*. — Dez., Nachtr. z. Gerund. — O. Petersen, The Two Noble Kinsmen. — M. J. Minckwitz, Pope als übers. der Ilias, II. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. z. ae. Wortforschung. — Dez., Zu Robert Brunne, *Handlyng Synne*. — J. de Perott, Eine portug. parallele z. H. Dreikönigsabend. — J. H. Kern, Noch einmal z. Leidener rätsel. — Dez., Nachtr. zu Anglia XXXVII, 59 ff.

Beibl., XXV, 6: Lindelöf, Altnordhumbr. *gimungo*, „hochzeit".

Bijdragen vaderl. geschiedenis, II, 1: S. Muller Hz., De Trechtsche kathedraalkwestie. — Obreen, De eerste jaren na den dood van Floris V, II. — Enschedé, J. N. de Parival. — Unger, Hoeveel inwoners had Leiden in 1574? — Beekman, Uit de geschiedenis der groote waterschappen in Holland.

Tijdschr. v. Gesch., Land- en Volkenk., XXVIII, 4: T. J. Geest, Het leven van Mevrouw Roland. — M. G. de Boer, Anton Reinhardt Falck. — H. Zijderhand, Herodotus' vierde Boek en de Oeralische Volken. — M. G. de Boer, Hist. Mededeelingen. — M. E. A. Raadersma en R. Schuiling, Mededeelingen op geogr. gebied. — J. S. Verburg, Schetsen voor het Onderwijs.

Bulletin Oudheidk. Bond, VII, 4: Haslinghuis, Oud-Breda. — Ligtenberg, Grafmonumenten in de Groote Kerk te Breda. — Martin, Catal. van het Mauritshuis.

Archief voor Kerkgeschiedenis, XI, 2: S. Muller Fz., Het verbod van den katholieken godsdienst in Utrecht (1581). — De Hullu, De Waalsche gemeente te Sluis. — Van Schelven, Christ. Fabritius. — Van Veen, Meyndert van Emden. — Serrurier, In memoriam Mirandolle. — Holmquist, Nieuwe nederl. kerkgeschiedk. navorschingen.

Nederl. Archievenblad, XXII, 4: Heeringa, Over Belgische en andere buitenlandsche archieven. — Dez., Uit Amerika.

Digitized by Google

Archief aartsb. Utrecht, XL, 1: De Hullu, De Katholieken in Twente. — Flament, Doop-, trouw- en sterfregister van Abcoude.

Historische Vierteljahrschrift, XXV, 2: Stölzel, Zur ältesten Anlage Cassels. — Winckelmann, Ueber die ältesten Armenordnungen der Reformationszeit. — Kleine Mitteilungen (Hesselbarth, Die Urheberschaft der Uebereinkunft von Gastein).

3: Soltau, Das pontifikale Jahrbuch. — Heller, Marbacher Annalen. — Winckelmann, Die Armenordungen der Reformationszeit, II. — Kleine Mitteilungen (Oszwald, Herausgabe von Landtagsakten).

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XII, 1-2; Von Below, Handwerk und Hofrecht. — Baist, Brevium Exempla en Capitulare de Villis. — Bethge, Zu den Karol. Grenzbeschreibungen von Heppenheim und Michelstadt i. O. — Bugge, Der Untergang der norwegischen Schiffahrt. — Van der Essen, Le progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers. — Miszellen (o. a. Coornaert, La duperie de Leyde).

Anal. Bolland., XXXIII, 3: Ch. Segvič, Chronol. des évêques de Salone, suivie de la chronol. des archevêques de Spalato. — H. Bosmans, Documents relat. à la liturgie chinoise. Le mémoire de François de Rougemont à Jean Paul Oliva. — P. Peeters, S. Ražden le Persan. — Fr. van Ortroy, La Comp. de Jésus et son prochain centenaire.

Append.: U. Chevalier, Repert. hymnol. Add. et corrig. pp. 257-288.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXI, 4: Klein, spoorweg-geologie in Zuid-Limburg. — Loewoe en Mamoedjo. — Mededeelingen.

Gids, 1914, Juli: Huizinga, Uit de geschiedenis der Univ. te Groningen (Groninger richting)

Aug.: De Meester, Vincent's brieven. — Veth, De aanbidding der Koningen van Hugo van der Goes te Berlijn.

Onze Eeuw, 1914, Juli: Van Suchtelen, Dante's Vita Nuova, I. — Stellwagen, Bismarck's dagen van strijd, II.

Aug.: Dante's Vita Nuova, vert. door van Suchtelen, II. — Stellwagen, Bismarck's dagen van strijd (slot).

Nieuwe Gids, 1914, Juli: Schepers, Bredero's invloed op tijdgenoten.

Indische Gids, 1914, Juli: Boelen, Ceylon (slot). — Kalff, Een doode indische taal.

Theologisch Tijdschrift, VI, 4: Wolff, Joodsch socialisme. — De Holl, De objectiviteitstheorie in de ethiek. — Groenman, De anse maamad.

Studien, LXXXII, 1: J. J. G. Boelen, Carmen saeculare, Eeuwgetij. — L. Clobus, Wezen van het Sacrament des Priesterschaps. — H. Bolsius, Rolf, de Mannheimer Hond. — W. Mulder, Uit het groene Erin. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Het Boek, 1914, 4: Kruitwagen, Breviarium Windeshemense. — Nederl. Bibliographie, IX. — Sterck, Alardus op Scorel's Ecce Homo.

5: Boas, Cato-album uit 1585. — Nederl. Bibliographie, X. — Foncke, Alle de wercken van Lamb. Vossius. — Varia.

6: Enschedé, De voorgeschiedenis der Nederl. Bijbelcompagnie. — Nederl. Bibliographie, XI. — Varia.

7: Enschedé. Nederl. Bijbelcompagnie, II. — Burger, De Bijbeltentoonstelling. — Kronenberg, Joh. Phoconius, I. — Brom, Geschriften over Nicol. Beets. — Nijhoff, Nederl. Bibliographie, XII.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Besselaar, Z.-Afrika in de Letterk.: N. Taalg. VIII, 4 (Hesseling).

Thoukudides' Navorschingen, vert. Boissevain en Boeken, II: Nieuwe Gids 1914, Juli (Kloos).

Brieven van Toussaint aan Potgieter, uitg. Bosboom, Onze Eeuw 1914, Juli (la Saussaye); N. Taalg. VIII, 4 (Koopmans).

Brakman, Miscella altera: Wochenschr. f. kl. Phil. 1914, n°. 25 (Stangl).

Brinkgreve, Statii Achilleis: Journal des Sav. 1914, Juillet (Lafaye).

Enk, Ad Propertii Carmina: Zschr. f. d. österreich. Gymn. LXV, 4 (Prinz).

Hartman, Beatus Ille: Nieuwe Gids 1914, Aug. (Grashuis).

Hoogvliet, Die sogen. Geschlechter: Wochenschr. f. kl. Phil. 1914, n°. 24 (Walde); Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVII, 2-3 (Mansion).

Immink, v. Rijssele's Sp. der Minnen: Het Boek 1914, n°. 5 (v. d. S[tempel]).

Japikse, Br. van J. de Witt: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 28 (Brugmans).

De Josselin de Jong, Levend en levenloos: Arch. f. Religionswissensch. 1914, blz. 572 (Preuss).

Kern, Verspr. Geschriften: Onze Eeuw 1914, Juli (Kielstra).

Kleerkooper, Boekhandel te Amsterdam: Het Boek 1914, n°. 4 (Burger).

Jer. de Decker, bloeml. door J. A. N. Knuttel: Nieuwe Gids 1914, Aug. (Kloos).

W. P. C. Knuttel, Verboden boeken: Het Boek 1914, n°. 7 (Burger).

Koolemans Beynen, Hist. Gedenkboek: Onze Eeuw 1914, Juli (Kielstra).

Kruisheer, Atjeh 1896: Onze Eeuw 1914, Juli (Kielstra).

Miedema, De H. Menas: Deutsche Literaturz. 1914, n°. 26 (C. M. Kaufmann).

Scholte, Grimmelshausenf. I: Euphorion XX, n°. 3 (Bechtold); Journ. of Engl. a. Germ. Phil. XII, n°. 2 (K. Hechtenberg-Collitz); Studi di Filol. mod. VI (Manacorda).

Schoncken-Fuldauer, Oorsprong der Kaapsch-Holl. Volksoverleveringen: N. Taalg. VIII, 4 (Hesseling).

Sipma, Phonology and Grammar of Modern West Frisian: N. Taalg. VIII, 4 (Kooistra).

Van der Smagt, Katal. afgietsels Rijks-Acad: Rev. archéol. 1914, Mars-Avril (S. R[einach]).

Smits, Herodianus: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVII, 1 (Humpers).

Speyer, Die indische Theosophie: Liter. Zentralbl. 1914, n°. 26 (J. Br.).

Tenhaeff, Diplom. studiën: Het Boek 1914, n°. 6 (Poelman); Nederl. Archievenblad XXII, n°. 4 (Joosting).

PERSONALIA.

Benoemd tot buitengew. hoogleeraar in Nederl. en Nederd. te Bonn Dr. A. G. van Hamel; te 's-Gravenhage tot tijd. leeraar in Duitsch aan een H.B.S. de heer L. Molenaar; aan een Handelssch. tot tijd. leeraar in Nederl. en Handelsgesch. de heer W. Mensonides, in Fransch de heer G. Schilperoort, in Duitsch de heer G. K. W. Bakker, in Engelsch de heer C. F. Heringa, in Staathuish. Mr. F. J. W. C. K. E. Bordewijk; aan een H.B.S. tot leeraar in Nederl., Geschied. en Aardr. de heer J. C. H. de Pater; aan een Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer J. van Vliet; te Dordrecht tot leeraar in Nederl. aan de M.T.S. de heer J. L. van Dalen; aan een H.B.S. te Nijmegen tot leeraar in Staatswetensch. Mr. J. P. C. van Overstraten; tot leeraar in Engelsch aan de Zeevaartsch. op Terschelling de heer W. A. Schippers; te Amsterdam

Digitized by Google

aan het Lyceum v. m. tot leeraar in Oude talen Dr. J. L. V. Hartman, tot leerares in Geschied. mej. M. S. Wiessen, in Kunstgesch. mej. L. E. Beyerman, in Fransch mevr. L. Baarslag-Vos en mej. A. A. Joustra; aan H.B.Scholen tot leeraar in Staatswetensch. de heer J. A. Nederbragt, tot leerares in Nederl. mej. C. M. Th. Mohr, in Fransch mej. M. G. Tardieu, in Eng. mej. A. J. Bracken; te Zutfen tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. Dr. J. W. van Rooyen; te Zwolle tot leeraar in Eng. aan de H.B.S. de heer F. D. de Soet, in Aardr. de heer H. Postema; te Dordrecht aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer A. Heyboer; te Leeuwarden tot leeraar in Eng. aan een H.B.S. de heer H. Mulder; te Leiden aan een H.B.S. tot leeraar in Nederl. de heer B. M. Noach; te Rotterdam aan een H.B.S. tot leerares in Geschied. en Aardr. mej. J. E. Wennekes; te Tilburg tot leeraar in Nederl. aan de H.B.S. de heer G. Opstelten; te Winterswijk aan de H.B.S. tot leeraar in Nederl. en Geschied. Dr. W. van Eeden Jr.; te Haarlem aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Gesch. de heer A. Noé; te Hengelo aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer A. M. Gaasbeek, in Nederl. en Aardr. de heer W. G. A. Frans; te Nijmegen aan het Gymn. tot leeraar in Gesch. Dr. H. J. E. M. van der Velden; te Utrecht aan een H.B.S. tot leeraar in Fransch de heer H. Sire; te Arnhem tot leeraar in Oude talen aan een Gymn. de heer O. A. Bouma; te Delft aan Gymn. en H.B.S. tot leeraar in Duitsch de heer J. W. Weehuizen; te Groningen aan H.B.Scholen tot leerares in Gesch. en Aardr. mej. G. F. Wals, tot leeraar in Eng. de heer A. P. Leeuwenburg, tot leerares in Gesch. mej. A. C. Middelveld Viersen, tot leerares in Nederl., Gesch. en Aardr. mej. J. L. Droste, aan een Handelssch. tot leeraar in Staathuish. Mr. A. Spanjer, aan Gymnasia tot leeraar in Oude talen de heer K. Hofstee, en tot tijd. leeraar in id. de heer J. Janssen; te Schiedam aan Gymn. en H.B.S. tot leeraar in Duitsch de heer J. W. Weehuizen; te Ter Neuzen aan de H.B.S. tot tijd. leeraar in Staatswetensch. de heer B. J. Krijgsman; te Apeldoorn aan de H.B.S. tot leeraar in Nederl. de heer R. J. Spitz; te Breda aan de H.B.S. tot leeraar in Nederl. en Gesch. de heer K. E. van Griethuyzen; te Goes tot tijd. leeraar in Nederl. en Gesch. aan de H.B.S. de heer E. J. Poll; te 's-Hertogenbosch aan de H.B.S. tot tijd. leeraar in Staatswetensch. de heer J. Kofman; te Haarlem aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer J. A. Schroeder; te Middelburg aan de H.B.S. tot leeraar in Fransch de heer J. de Koning; te Zaandam aan de H.B.S. tot leeraar in Staatswetensch. de heer R. K. H. Kuyper; te Apeldoorn aan het Gymn. tot leeraar in Nederl., Gesch. en Aardr. Dr. G. Brom, tot tijd. leerares in Duitsch mej. D. G. Formsma; te Assen aan het Gymn. tot conrector Dr. W. van der Hagt, tot leerares in Fransch mej. B. H. Wind, tot leeraar in Oude talen de heer D. W. Hoogh iemstra; te Harlingen aan H.B.S. en Handelssch. tot leeraar in Staatswetensch. Mr. Römer; tot leeraar in Nederl. aan de H.B.S. te Maastricht de heer L. Hermans; te Rotterdam aan de Handelssch. tot leeraar in Nederl. de heer S. Elzinga; te Winschoten aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen Dr. L. Lucassen; te Zutfen aan de H.B.S. tot tijd. leeraar in Duitsch de heer H. A. L. van Olphen; tot leeraar in Fransch in N.-I. de heer J. A. Kuiler; te Schiedam aan Gymn. en H.B.S tot leeraar in Duitsch de heer S. Anholt; te Zwolle tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. de heer J. G. Bruyn; te Amsterdam aan H.B.Scholen tot tijd. leeraar in Fransch de heeren J. P. Griss en K. R. Gallas, tot leerares in Duitsch mej C. C. S. M. Cramer, aan een Handelssch. tot tijd. leeraren in Fransch de heer H. L. de Leeuw, in Aard. de heer J. Rienstra, in Nederl. en Gesch. Dr. I. H. Gosses, in Duitsch de heer J. J. H. Lambermon; te Doetinchem aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Hebr. Dr. K. F. Proost, in Eng. de heer W. van Ravenhorst; te 's-Gravenhage aan een Gymn. tot leeraar in Fransch de heer M. Hovingh, tot tijd. leeraar in Gesch. de heer H. Boersma, in Eng. de heer C. Jansen, aan H.B.Scholen tot leerares in Staatswetensch. mej. A. J. Stigter.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan den heer H. M. Leopold als leeraar aan H.B.S. en Gymn. te Delft; aan den heer P. van Duinen als leeraar aan een H.B.S. te Amsterdam; aan mej. Dr. F. E. M. J. Baudet als leerares aan een H.B.S. te Groningen; aan de heeren R. Borggreve en J. Pot als leeraren aan de H.B.S. te Middelburg; aan Dr. Ch. Deknatel als leeraar aan het Gymn. te Zutfen; aan den heer W. van der Wijk als leeraar aan de H.B.S. te Assen; aan Dr. W. Werff als conrector en Dr. J. W. van Rooyen als leeraar aan het Gymn. te Assen; aan den heer C. F. Heringa als leeraar aan een H.B.S. te Groningen; aan Dr. L. Hillesum als leeraar aan het Gymn. te Middelburg; aan den heer F. D. de Soet als leeraar aan de H.B.S. te Ter Neuzen; aan Dr. H. E. J. M. van der Velden als leeraar aan de H.B.S. te Zwolle; aan den heer J. van Essen als leeraar aan Gymn. en H.B.S. te Schiedam; aan den heer S. Elzinga als leeraar aan de H.B.S. te Zieriksee.

Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der Rijksuniv. te Groningen zijn de volgende eeredoctoraten toegekend: in de Nederl. letterkunde aan H. M. Koningin Wilhelmina, de heeren P. van Anrooy te Arnhem, J. Bédier te Parijs, A. A. Beekman te 's-Gravenhage, H. P. Berlage Nz. te Amsterdam, A. J. Derkinderen te Amsterdam, A. S. Napier te Oxford, A. Noreen te Upsala, H. Pirenne te Gent, D. Schaefer te Berlijn, A. Verwey te Noordwijk a/Z., W. L. de Vreese te Gent; in de Klassieke letteren aan de heeren M. Holleaux te Parijs, O. W. M. J. Lindsay te St. Andrews, J. Partsch te Freiburg, W. Peterson te Montreal, Th. F. Zielinsky te St.-Petersburg; in de Semietische letterkunde aan den heer E. Koenig te Bonn; in de Wijsbegeerte aan den heer P. Janet te Parijs.

Voorts zijn gepromoveerd aan de Univ. van Amsterdam tot doctor in de Nederl. letterkunde de heer H. J. Smit op proefschr. *De opkomst van den handel van Amsterdam*, in de Staatswetensch. de heer J. G. van Dillen op proefschr. *Het economisch karakter der middeleeuwsche Stad*, I; aan de Rijksuniv. te Groningen tot doctor in de Nederl. letterkunde mej. A. L. A. Roessingh op proefschr. *De vrouw bij de Dietsche moralisten*; aan de Rijksuniv. te Leiden tot doctor in de Nederl. letterkunde mej. S. I. von Wolzogen Kuhr op proefschr. *De Nederlandsche vrouw in de 1e helft der 18e eeuw*, en de heer F. D. K. Bosch op proefschr. *De legende van Jīmūtavāhana in de Sanskritliteratuur*; aan de Rijksuniv. te Utrecht tot doctor in de Nederl. letterkunde mej. C. Ligtenberg op proefschr. *Willem* [illegible] N. J. J. de Voogd op proefschr. [illegible] *te Amsterdam in 1748*, en de he[illegible] proefschr. *De kroniek van Johan*[illegible] *nen en haar eerste redactie.*

de uit- zooveel [illegible] oefpagina's [illegible], terwijl de komen.

ADVERTENTIEN.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Th. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

[illegible] elke aanbeveling ontberen. Slechts [illegible] hier:

[illegible] moest noemen, dat wij eerst [illegible] uitenland konden toonen, dan [illegible] **[illegible]denis van het Nederlandsche** [illegible] BLOK zijn."

[illegible] *et Boek in 1909.* (Onze Letterkunde der [illegible] ste 10 jaren door Frans Erens).

De [illegible] per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebon[illegible] linnen stempelband f 6.90.

Deel I en II zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Binnenkort verschijnt de eerste aflevering van het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat, terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij.

Doezastraat 1, 3, 5. Leiden. Int. Tel. No. 1.

BOEK- COURANT- EN KUNSTDRUKKERIJ.

Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Wetenschappelijk, Technisch en Algemeen Gebied. Modern ingericht bedrijf, waarin de nieuwste vindingen op Typografisch en Technisch gebied zijn toegepast.

Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Digitized by Google

Jubilé-Uitgave

VAN DE

Complete Dichtwerken

VAN

NICOLAAS BEETS.

Volledige Uitgave, naar tijdsorde gerangschikt.

± 1600 bladzijden. ± 2000 gedichten.

ACHTSTE DRUK.

Prijs geb. in 2 deelen f 3.25.

Het zal op 13 September van dit jaar een feestdag zijn in heel Nederland. Op dien datum zal het 100 jaren geleden zijn, dat NICOLAAS BEETS, de man aan wien het Nederlandsche Volk een schat der mooiste gedichten te danken heeft, te Haarlem het levenslicht aanschouwde.

Waar overal in den lande de wensch tot uiting is gekomen om dezen grooten Nederlander te herdenken, hebben wij gemeend aan deze algemeene huldebetuiging op onbekrompen wijze te moeten deelnemen door **een buitengewoon goedkoope uitgave van zijn Dichtwerken** het licht te doen zien.

Gedrukt met duidelijke letter in een sierlijk kader op goed papier en geb. in twee keurige banden zal deze jubilé-uitgave van BEETS' Dichtwerken een sieraad zijn voor elke boekenkast en voor elke bibliotheek.

Laat nu de gelegenheid om U tegen een zoo geringen prijs in het bezit te kunnen stellen van deze **volledige Dichtwerken** niet ongebruikt voorbijgaan. Zij vormen een schatkamer van echt Hollandsche poëzie.

Wij vertrouwen dat ons streven, om door deze uitgave BEETS' werk tot gemeengoed te maken, zal worden beloond met de sympathie van ieder, die den man wil eeren, wiens leuze het was eerst dan te spreken als hij wat te zeggen had, en in alles was de verpersoonlijking van Hollandsche degelijkheid, eenvoud en wijsheid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XIV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

TWEEËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1915.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 22sten Jaargang.

Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. E. Bessem te Utrecht.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. C. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
E. Boulan te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
† Dr. G. Brom te Rome.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. C. P. Burger Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. J. K. de Cock te Maastricht.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. M. A. Evelein te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Dr. E. C. Godée Molsbergen te 's-Gravenhage.
Dr. G. Gorris S. J. te Baaxem.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Dr. C. C. van de Graft te Utrecht.
Mr. S. Gratama te 's-Gravenhage.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Gorinchem.
Dr. Ph. G. Gunning te Utrecht.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Bonn.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te Alkmaar.
Dr. P. Hoekstra te Breda.
Dr. J. H. Holwerda te Leiden.
Dr. J. M. Hoogvliet te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Delft.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Voorschoten.
Dr. A. H. Kan te Dordrecht.
† Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Rijswijk.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. E. C. van Leersum te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te 's-Gravenhage.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Noordtzij te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. A. Poelman te Groningen.
Prof. Dr. J. W. Pont te Bussum.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers van der Loeff te Utrecht.
Prof. Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen te Leiden.
Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen te Utrecht.
Dr. A. A. van Schelven te Vlissingen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
N. J. C. Schermerhorn te Nieuwe Niedorp.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. Meerum Terwogt te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Dr. J. A. Vollgraff te Leiden.
Dr. C. G. N. de Vooys te Assen.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
Prof. Jhr. Dr. B. C. H. van der Wyck te Doorn.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Dr. M. Wolff te Haarlem.
H. Zondervan te Groningen.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

'Abīd b. al-Abras, zie Lyall.
Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV (Hesseling) 28.
Aeschylus, zie v. Wilamowitz.
Agrell, Intonation und Auslaut im Slavischen (v. Wijk) 208.
Albrecht, Challa (A. Noordtzij) 111.
Allen, The age of Erasmus (Blok) 180.
Allier, Une Société secrète au XVIIe siècle. La Compagnie du Très-Saint-Sacrement de l'Autel à Toulouse (Krämer) 314.
'Āmir b. at-Tufail, zie Lyall.
Andocides, zie Blass.
Aufhauser, Miracula S. Georgii (Hesseling) 220.

Baba qamma, zie Windfuhr.
Babelon, Moneta (Evelein) 56.
Baehrens (Aem.), Poetae latini minores iterum rec. Vollmer, V (Karsten) 231.
Dez., XII Panegyrici Latini, 2e uitg. d. W. A. Baehrens (F. Muller Jz.) 297.
Baehrens (W. A.), zie Baehrens (Aem.)
Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren, V (Brugmans) 213.
Barbelenet, De la phrase à verbe être dans l'Ionien d'Hérodote (Hesseling) 34.
Bardt, Römische Charakterköpfe (Enk) 218.
Beeson, Isidor-Studien (v. Wageningen) 74.
Besnier, Lexique de Géographie ancienne (Koch) 68.
Besselaar, Zuid-Afrika in de Letterkunde (de Vooys) 77.
Blass, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, 4e Aufl. v. Debrunner (W. H. v. d. Sande Bakhuyzen) 3.
Dez., Andocidis oriationes, ed. IV cur. Fuhr (Schepers) 195.
Bock, Walter Pater's Einfluss auf Oscar Wilde (Koster) 12.
Boeken, zie Thoukudides.
Böklen, Die „Unglückszahl" Dreizehn und ihre mythische Bedeutung (K. H. E. de Jong) 312.
Bohrmann, Spinoza's Stellung zur Religion (Meijer) 279.
Boissevain, zie Thoukudides.
Boll, Die Lebensalter (K. H. E. de Jong) 311.
Bosch, De Legende van Jīmūtavāhana in de Sanskritlitteratuur (de Cock) 328.
Bousset, Kyrios Christos (Meyboom) 181.
Brakman, Miscella (Bierma) 294.
Bruins, Petri Hofmanni Peerlkamp Vitae aliquot exellentium Batavorum (Bessem) 327.
Bulle, Handbuch der Archäologie (H. M. R. Leopold) 65.
Burdach u. Piur, Briefwechsel des Cola di Rienzo, I, 1 (Gorris) 121.

Challa, zie Albrecht.
Chamberlain, Goethe (Scholte) 331.
Classen, Thukydides, II, 5e Aufl. v. Steup (Leyds) 251.
Colijn van Rijssele, zie Immink.
Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique au 17me siècle (Hesseling) 313.
Conscience, zie Jacob.
Conway et Walters, Titi Livi ab urbe condita, I (Lely) 198.
Corbin, Histoire de la Politique extérieure de la France, I (Mulder) 178.
Coster, De Kroniek van Johannes de Beka. Haarbronnen en haar eerste redactie (Mulder) 148.
Cotterill, Oud-Hellas (Ph. G. Gunning) 289.
Cramer, Römisch-Germanische Studien (v. Hamel) 240.
Crönert, zie Passow.

Van Dale's Zakwoordenboekje der Nederlandsche Taal 361.
Debrunner, zie Blass.
Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, II, 3 (J. H. Holwerda) 177.
Van Dijk, Ibsen's Brand (Schermerhorn) 83.
Dittmar, Aischines von Sphettos (Ovink) 259.
Draheim, Die Lieder des Horaz, lateinisch und deutsch in Auswahl (Koster) 73.
Dez., Die Ilias als Kunstwerk (Valeton) 321.
Drost, Het Nederlandsche Kinderspel voor de zeventiende eeuw (v. d. Graft) 353.
Dupouy, France et Allemagne (Boulan) 271.
Dussaud, Les Civilisations préhelléniques dans le Bassin de la Mer Egée (C. W. Vollgraff) 341.
Dziatzko, Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, I, 4e Aufl. v. Hauler (Hoekstra) 110.

Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? (Brugmans) 145.
Eissner, Epistulae privatae graecae (D. Cohen) 292.
Elert, Die voluntaristische Mystik Jacob Böhmes (v. d. Wyck) 58.
Enk, Elegiaci Romani, Catulli, Tibulli, Propertii carmina selecta (Greebe) 281.
Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen (Slijper) 59.
Eusebius, zie Grapin.

Fessler, Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz (Wilde) 21.
Festus, zie Lindsay.
Fidao-Justiniani, L'Esprit classique et la Préciosité au XVIIe siècle (Serrurier) 46.
Finsler, Homer, I (v. Leeuwen) 164.
Fischer, König Lear (v. Dam) 205.
Foerster, Kristian von Troyes. Wörterbuch zu seinen Sämtlichen Werken (C. de Boer) 142.
Formigé, Remarques diverses sur les théâtres romains à propos de ceux d'Arles et d'Orange (v. Hoorn) 352.
Fouché, Het Dagboek van Adam Tas (1705—1706) (Godée Molsbergen) 83.
Frankenberg, Der Organismus der semitischen Wortbildung (Wensinck) 42.
Fuhr, zie Blass.

Gaselee, Parerga Coptica, II-III (Boeser) 204.
Geerebaert, Sophocles' Antigone (K. Kuiper) 221.
Geffcken, zie Lübker.
Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, III (Vürtheim) 33.
Graeca Halensis, Dikaiomata (Engers) 19.
Grapin, Eusèbe, Histoire ecclésiastique, III (Meyboom) 243.
Griss, zie De Raaf.
Grüner Nielsen, Danske Viser, II (Beets) 234.
Gudeman, P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus (Beck) 261.

Ten Haeff, Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw (Gosses) 342.
Hauler, zie Dziatzko.
Hausrath u. Marx, Griechische Märchen, Fabeln, Schwänke und Novellen aus dem klassischen Altertum (Hesseling) 231.
Havet, Notes critiques sur le texte de Festus (F. Muller Jz.) 324.
Hense, L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistularum Moralium quae supersunt (v. Wageningen) 201,
Hesiodus, zie Rzach.
Van Heurck, L'oeuvre des Folkloristes anversois (v. d. Graft) 315.

Digitized by Google

Hillebrandt, Mudrārākṣasa by Viçākhadatta (H. Kern) 202.
Dez., zie Rgveda.
Hippocrates, zie Meyer-Steineg.
Holtzmann, Middot (A. Noordtzij) 111.
Homburger, Etude sur la phonétique historique du Bantou (Hoogvliet) 129.
Hoogewerff, Nederlandsche Schilders in Italië in de XVIe eeuw (Martin) 358.
Horatius, zie Draheim en Lejay.
Horten, Texte zu dem Streite zwischen Glauben und Wissen im Islam (Wensinck) 233.
Hosius, M. Annaei Lucani belli civilis libri decem (v. Wageningen) 137.
Huber, Johannes Monachus, Liber de miraculis (Kruitwagen) 244.
Hüffer, Loreto. Eine geschichts-kritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses (Gisb. Brom) 184.
Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden, II (Haak) 306.

Ilias, zie v. Leeuwen.
Immessen, zie Krage.
Immink, Colijn van Rijssele, De Spiegel der Minnen (J. A. N. Knuttel) 264.

Jacob, Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience (de Vooys) 46.
Jahresbericht (Zwölfter) der Gutenberg-Gesellschaft (Kruitwagen) 23.
Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur (Böhl) 300.
Johannes Monachus, zie Huber.
Joma, zie Meinhold.

Kahrstedt, Die Annalistik von Livius B. XXXI–XLV (Burger) 147.
Dez., zie Meltzer.
Kalff, Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis (Prinsen) 175.
Kalkoff, Die Entstehung des Wormser Edikts (Pont) 276.
Kamp en le Roux, Uit de Nederlandse lyriek van de drie laatste eeuwen (de Vooys) 9.
Kern, Inscriptiones Graecae (Rutgers v. d. Loeff) 210.
Kittel, Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitlich? (Wensinck) 173.
Knortz, Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart (Schrijnen) 90.
Kochalsky, Das Leben und die Lehre Epikurs übersetzt (v. d. Wyck) 35.
Krage, Arnold Immessen, Der Sündenfall (Scholte) 265.
Kramer, C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo (Meerum Terwogt) 5.
Von Kraus, Mittelhochdeutsches Übungsbüch (Scholte) 10.
Krijn, De Jómsvíkingasaga (v. Hamel) 138.
Kruitwagen, Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (v. Wijk) 245.
Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion (Vürtheim) 215.
Kurfess, Sallustii in Ciceronem et invicem Invectivae (Brakman) 196.

Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino (Brakman) 36.
Latte, De saltationibus Graecorum capita quinque (Kan 216.
Laurand, Manuel des études grecques et latines (Hesseling) 161.
Van Leeuwen, Ilias, II (Valeton) 97.
Lejay, Q. Horatii Flacci Satirae (Karsten) 40.
Lemaître, zie Raynaud.
Leo, Plautinische Forschungen (Bierma) 103.
Lindsay, Sexti Pompei Festi de verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome (F. Muller Jz.) 324.
Livius, zie Conway.
Lyall, The Dīwāns of 'Abīd b. al-Abraṣ and 'Āmir b. aṭ-Tufail (Houtsma).
Lot-Borodine, Le roman idyllique au moyen-âge (Sneyders de Vogel) 207.
Lucanus, zie Hosius.
Lübker, Reallexikon des klassischen Altertums, 8e Aufl. v. Geffcken und Ziebarth (C. W. Vollgraff) 1.

Malo, Les Corsaires dunkerquois et Jean Bart, II (Japikse) 51.
Marouzeau, Conseils pratiques pour la traduction du Latin (Slijper) 125.
Marx, zie Hausrath.
Masqueray, Bibliographie pratique de la littérature grecque (K. Kuiper) 193.
Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Anhang (Roos) 151.
Mayer, Prodikos von Keos und die Anfänge der Synonymik bei den Griechen (W. E. J. Kuiper) 101.
Meinhold, Joma (A. Noordtzij) 111.
Meltzer, Geschichte der Karthager, 3er Band v. Kahrstedt (H. v. Gelder) 14.
Meyer-Steineg u. Schonack, Hippokrates „Ueber Aufgaben und Pflichten des Arztes", in einer Anzahl auserlesener Stellen aus dem Corpus Hippocraticum (J. A. Vollgraff) 217.
Michon, Un décret du dème de Cholargos relatif aux Thesmophories (v. Hille) 87.
Middot, zie Holtzmann.
Misjna, zie Albrecht, Holtzmann, Meinhold en Windfuhr.
Müller, Die antiken Odyssee-illustrationen in ihrer kunsthistorischen Entwicklung (Six) 214.
Mulder, Hoofdstukken uit de Algemeene Aardrijkskunde (Zondervan) 316.
Musaios, Hero und Leander, deutsch v. Zimmermann (Hesseling) 260.

Naumann, Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief (Meyboom) 124.
Neugebauer, Tafeln für Sonne, Planeten und Mond, nebst Tafeln der Mondphasen für die Zeit 4000 vor Chr. bis 3000 nach Chr. (H. G. v. d. Sande Bakhuyzen) 182.
Nieuw Testament, zie v. Soden.
Norden, zie Gercke.

Overdiep, De vormen van het Aoristisch praeteritum in de Middelnederlandsche epische poëzie (Heinsius) 140.

Passow's Wörterbuch der griechischen Sprache, v. Crönert, afl. 3 (Schepers) 163.
Pedersen, Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen, II (v. Hamel) 112.
Peerlkamp, zie Bruins.
Philipp, Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla (Koch) 210.
Pindarus, zie Schroeder.
Piur, zie Burdach.
Plato's Samenspraak Phaedrus vert. d. J. C. Vollgraff (T. J. de Boer) 257.
Dez., zie Vollgraff.
Plautus, zie Thomas.
Poelhekke en De Vooys, Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis (Varenhorst) 360.
Pohorilles, Das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong) 155.
Popol Wuh, zie Pohorilles.
Van Puyvelde, Schilderkunst en Tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen (v. d. Graft) 247

Digitized by Google

De Raaf en Griss, Een nieuwe Bundel, III (Varenhorst) 252.
Rasch, Sophocles quid debeat Herodoto in rebus ad fabulas exornandas adhibitis (K. Kuiper) 70.
Raynaud et Lemaître, Le Roman de Renard le Contrefait (Sneyders de Vogel) 235.
Ree, 50 Fragmenten uit werken van Duitsche en Nederlandsche schrijvers, ter vertaling (Verwer) 253.
Le Roman de Renard le Contrefait, zie Raynaud.
Ṛgveda (Lieder der) übersetzt v. Hillebrandt (Caland) 75.
Richter, Das alte Rom (Kan) 310.
Rienzo, zie Burdach.
Rijpma, Kort overzicht der Nederlandsche Letteren (Prinsen) 253.
Rittinghaus, Die Kunst der Geschichtschreibung Heinrich von Treitschkes (Blok) 306.
Roemer, Homerische Aufsätze (v. Leeuwen) 132.
Roscher, Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl (K. H. E. de Jong) 323.
Rothe, Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias (v. Leeuwen) 227.
Le Roux, zie Kamp.
Rzach, Hesiodi carmina (K. Kuiper) 133.

Schinz, Les accents dans l'écriture française (Sneyders de Vogel) 82.
Schissel von Fleschenberg, Entwicklungsgeschichte des griechischen Romans im Altertum (Hesseling) 194.
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 1-2 (Koch) 116.
Schonack, zie Meyer-Steineg.
Schroeder, Pindari carmina cum fragmentis selectis (K. Kuiper) 322.
Schultz, Einleitung in das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong) 155.
Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Slijper) 153.
Seneca, zie Hense.
Shakespeare, zie Fischer.
Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques, I (C. W. Vollgraff) 147.
Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam (Poelman) 241.
Smits, Die Vita Commodi und Cassius Dio (Boissevain) 237.
Von Soden, Griechisches Neues Testament (de Zwaan) 134.
Sophocles, zie Geerebaert.
Spohr, Instrumenta Graeca publica et privata, I (Engers) 151.
S.S.S., Kerkhistorische Opstellen (v. Slee) 277.
Steup, zie Classen.
Szper, Nederlandsche nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd (v. Schelven) 17.

Tacitus, zie Gudemann en Wolff.
Täubler, Imperium Romanum. I (Boissevain) 304.
Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Eprigraphie byzantine (Hesseling) 154.
Tas, zie Fouché.
Terentius, zie Dziatzko.
Thomas, T. Macci Plauti Aulularia (Enk) 170.
Thorning, Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von Bast Madad et-Taufiq (Houtsma) 152.
Tronnier, Über Gutenberg-Bildnisse (Kruitwagen) 23.
Thoukudides' Navorschingen, vert. d. Boissevain en Boeken (Leyds) 35.
Thucydides, zie Classen.

Usener, Kleine Schriften, III (v. Wageningen) 225; IV (K. H. E. de Jong) 52.

Valerius Flaccus, zie Kramer.
Viśākhadatta, zie Hillebrandt.
Völter, Wer war Mose? (Böhl) 8.
Dez., Der Ursprung von Passah und Mazzoth (Böhl) 8.
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, afl. 5 (C. B. Nederburgh) 281.
Vollgraff (J. C.), Platonis dialogus qui inscribitur Phaedrus (T. J. De Boer) 257.
Dez., zie Plato.
Vollmer, zie Baehrens.
De Vooys, zie Poelhekke.
Vulliod, Pierre Rosegger, l'homme et l'oeuvre (Scholte) 78.

Wachmann, Praktische Inleiding in de Engelsche Taal en Conversatie, I (J. de Josselin de Jong) 188.
Walker, The Hellenica Oxyrhynchia (v. Gelder) 49.
Walters, zie Conway.
Wellmann, A. Cornelius Celsus (v. Leersum) 21.
Von Wilamowitz—Moellendorff, Aeschyli tragoediae (K. Kuiper) 228.
Dez., Die Schrift des Dioskurides Περὶ ἁπλῶν φαρμάκων (v. Leersum) 293.
Willemsen, Lateinische Inschriften (Boissevain) 91.
Windfuhr, Baba qamma (A. Noordtzij) 111.
Wolff, P. Cornelii Taciti Historiarum Libri qui supersunt, I (Werff).

Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455 (Kruitwagen) 23.
Ziebarth, zie Lübker.
Zijp, De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof (1543—1566) (Gratama) 349.
Zimmermann, zie Musaios.
Van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage (Wolff) 359.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Beatrijs, zie Kaakebeen.
Beets, zie De Vries.
Biblothekwesen (Niederländisches) 29.
Van Binsbergen (W. A. A.), Miniatuur Deensch (Noorsch) Woordenboek 189.

Cauer (P.), Das Altertum im Leben der Gegenwart 221.
Certamen poëticum Hoeufftianum 286.
Claudel (J. C.), Le Français né malin 126.

Van Dale's Woordenboek 189.
Dumont (C. F. H.), Het Javaansche Letterschrift 189.

Heusler (A.), Zwei Isländergeschichten 189.

Van IJzeren, zie Schepers.

Junks (E. A.), An Index of the Adverbs of Terence 362.

Kaakebeen (C. G.) en Ligthart (J.), Beatrijs 29.
Kultur der Gegenwart: die Griech. u. Lat. Literatur u. Sprache 125.

Lasonder, Archieven der rechtbanken, weeskamers en notarissen van de Zeeuwsche eilanden 254.

Digitized by Google

Leo (F.), Kriegserinnerungen an 1870—'71, 125.
Leuvensch Boekenfonds 93.
Ligthart, zie Kaakebeen.

Martens van Sevenhoven, Archief van het kapittel St.-Maria op het hof te 's-Gravenhage 254.
Matthias (A.), Kriegssaat und Friedensernte 362.
Muller Fz. (S.), Supplement op den Catalogus van het archief der gemeente Utrecht 254.

Neophilogus 221.
Nijhoff's catalogus La Belgique 221.

Rectoraatsoverdrachten 29.
Robert (C. M.), Matériaux préparatoires 285.
Roethe (G.), Von deutscher Art und Kultur 362.
Dez., Zu Bismarcks Gedächtnis 362.

Schepers (M. A.) en van IJzeren (J.), Scholia Aristophanea 92.
Scholia, zie Schepers.
Sormani, Inventaris van de archieven der weeshuizen te Nijmegen 254.
Stichting—De Goeje 92.
Sturtevant (E. H.), Studies in Greek Noun-Formation 189.
Symons (B.), Moderne Filologie aan de Groningsche Universiteit 218.

De Vries' en Te Winkel's Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche Taal, bew. door A. Beets 158.

Wendland (P.), Rede auf Fr. Leo 29.
Von Wilamowitz—Moellendorff (U.), Zwei Reden 125.
Dez., Reden aus der Kriegszeit 362.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 158. 318. 363.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 286.
Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 190.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 62. 222. 363.
Bijdragen voor het Bisdom Haarlem 158.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned.-Indië 29.
Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 158.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions & Belles lettres 126.
Eeuw, Onze, 30.
Forschungen, Indogermanische, 93. 126. 362.
Gids 30.
Gids, Nieuwe, 30.
Hermes 61. 190. 285.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 29. 61. 126. 158. 190. 285. 318. 326.
Journal of Hellenic Studies 190.
Journal des Savants 190. 222. 285. 318. 362.
Mitteilungen, Neuphilologische, 363.
Mitteilungen des Kais. deutschen Archäolog. Institutes, Röm. Abt. 61. 222. 318.
Mnemosyne 285. 362.
Museum, Rheinisches, 126. 222.
Review, English Historical, 30. 158. 190. 286. 364.
Revue historique 190.
Studiën 30. 62. 94. 126. 190. 222. 286. 364.
Taalgids, Nieuwe, 93. 126. 222. 363.
Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 158. 190.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 222. 363.
Tijdspiegel 30.
Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen 93. 362.
Zeitschrift für deutsche Wortforschung 93.
Zeitschrift, Historische, 190.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 61.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Alcan, Paris 78.
Appelberg, Upsala 208.
Aschendorff, Münster 184. 321.
Bais, Enkhuizen 17.
Basch und Co., Berlin 145.
Beck, München 65. 74.
Boisevain & Co., Haarlem 35.
Brill, Leiden 8. 237. 281. 294. 303.
Bruckmann, München 331.
Brusse, Rotterdam 140. 252.
Bureau Scriba, Amsterdam 188.
Buschman, Anvers 315.
De Bussy, Amsterdam 77.
Champion, Paris 34. 82. 129. 235. 314. 324.
Clarendon Press, Oxford 49. 170. 180. 198.
Delaplane, Paris 271.
Diederichs, Jena 231.
Van Doesburgh, Leiden 328.
Engelmann, Leipzig 151.
Fastré, Zwolle *126.
Gerstenberg, Leipzig 90.
Geuthner, Paris 147. 154. 341.
Van Goor Zonen, Gouda *189.
Gouda Quint, Arnhem 349.
Grote, Berlin 73.
Gyldendalske Boghandel, København 234.
Hachette en Cie, Paris 40.
Hanstein, Bonn 12.
Heinsius Nachf., Leipzig 276.
„Het Westen"-drukkerij, Potchefstroom 9.
Hinrichs, Leipzig 155. 173. 182. 300. 312.
Hirt, Breslau 240.
Van der Hoek, Leiden *189.
IJdo, Leiden 138.
Janssen, Nijmegen *254.
Klincksieck, Paris 56. 68. 87. 125. 153. 193. 313. 352.
Kruyt, Amsterdam 241.
Van Langenhuysen, Amsterdam 245.
Levisson, 's-Gravenhage 359.
Leydenroth, Utrecht *254.
Longmans, Green & Co., London 83.
Luzac & Co., London 303.
Marcus, Breslau 202.
Marcus & Weber, Bonn 195. 205. 210. 217. 233.
Mayer und Müller, Berlin 152.
Mercure de France, Paris 51.

Digitized by Google

Meulenhoff, Amsterdam 253.
Milford, London *362.
Nederl. Vereen. v. Bibliothecarissen, Utrecht *29.
Niemeyer, Halle 142. 194.
Nijhoff, 's-Gravenhage *158. *189. 213. *221. *254. 277. 353. *361.
Noordhoff, Groningen 28. 88. 318.
Oosthoek, Utrecht 148. 264. 342. 358.
Picard, Paris 46. 161. 177. 178. 207. 243.
Schöningh, Paderborn 101. 227. 260. 323.
Siffer, Gent 46. 247.
Sijthoff, Leiden 97. *158. *189. 257. *361.
Teubner, Leipzig 1. 5. 21. 33. 35. 36. 52. 70. 110. *125. 132. 133. 137. 151. 164. 195. 196. 201. 218. 220. *221. 225. 231. 261. 292. 304. 310. 311. 322. 324.
Thieme & Cie., Zutphen 281. 289. 297. 327.
Tjeenk Willink, Haarlem 175.
Töpelmann, Giessen 42. 111. 124. 215. 216. 279.
Trowitzsch u. Sohn, Berlin 58.
University of Chicago Press, Chicago *189.
University Press, Cambridge 204.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 8. 75. 112. 134. 163. 181.
Van der Vecht, Amsterdam 306.
Verlag der Gutenberg-Gesellschaft, Mainz 23.
Voigtländer, Leipzig 306.
Weidmann, Berlin 14. 19. 21. *29. 91. 103. 116. 121. *125. 147. *158. *189. 210. 214. 228. 251. 259. 293. 317. *362.
Winter, Heidelberg 10. 59. 244. 265.
Wolters, Groningen *29. *157. *221. 253. *285. 316. 360. *361.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. **No. 1.** **October 1914**

Lübker's Reallexikon des klass. Altertums, 8e Aufl. v. Geffcken u. Ziebarth (C. W. Vollgraff).
Blass' Grammatik des neutestamentl. Griechisch, 4e Aufl. v. Debrunner (W. H. v. d. Sande Bakhuyzen).
Kramer, Valeri Flacci Argonautica (Meerum Terwogt).
Völter, Wer war Mose? (Böhl).
Dez., Der Ursprung von Passah u. Mazzoth (Böhl).
Kamp en le Roux, Uit de Nederl. lyriek (de Vooys).
Von Kraus, Mittelhochd. Übungsbuch (Scholte).
Bock, Walter Pater's Einfluss auf Oscar Wilde (Koster).
Meltzer-Kahrstedt, Gesch. der Karthager, III (v. Gelder).
Szper, Nederl. Nederzettingen in W.-Pruisen (v. Schelven).
Graeca Halensis, Dikaiomata (Engers).
Wellmann, Celsus (v. Leersum).
Fessler, Benutzung der philosoph. Schriften Ciceros durch Lactanz (Wilde).
Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 u. 1455 (Kruitwagen).
12ter Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft (Kruitwagen).
Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV (Hesseling).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

In overleg met den Uitgever heeft de Redactie besloten den omvang van het *Museum*, althans voorloopig, met vier blz. per nummer te verminderen. In verband hiermede zullen voortaan personalia en mededeelingen die gewoonlijk reeds uit de dagbladen aan de lezers bekend zijn, niet worden opgenomen.

Friedrich Lübkers Reallexikon des klassischen Altertums, achte vollständig umgearbeitete Auflage, herausgegeben von **J. Geffcken** und **E. Ziebarth**. Leipzig en Berlijn, Teubner. 1914. (Pr. M. 28).

Het oude, ook in Nederland welbekende lexicon van Lübker verschijnt hier in geheel verjongden en vernieuwden vorm. De vernieuwing gaat zelfs zoo ver, dat er van het oude weinig anders mag behouden heeten dan de naam. Wel heeft men blijkbaar bij de keus van de opgenomen artikels gelet op hetgeen er in het oude boek voorkwam, hoewel natuurlijk niet om zich daaraan te houden. De oude artikels zelf zijn door nieuwe vervangen, die deels korter, deels uitgebreider zijn dan vroeger het geval was.

De nieuwe Lübker wil een boek zijn, niet langer voor gymnasiasten, gelijk de oude Lübker oorspronkelijk uitsluitend was, maar voor leeraren aan gymnasia en andere litteratoren. Dientengevolge is er een andere, meer wetenschappelijke geest in het werk gekomen. De moderne litteratuur, vooral de Duitsche, vindt men overal in de gewenschte mate van volledigheid aangehaald. Hierbij vooral treft ons het verschil met het oude boek: dit haalde meer de bronnen uit de oudheid zelve aan, het nieuwe daarentegen verwijst bij voorkeur naar boeken of tijdschriftartikelen uit den laatsten tijd, waar die bronnen in te vinden zijn. Dit is ongetwijfeld practischer, ten minste voor wie eene philologische bibliotheek tot zijne beschikking heeft.

Voor den inhoud van het werk als geheel beschouwd heb ik niets dan lof. Het is mij o. a. opgevallen, hoe goed de artikels Bergbau en Vereinswesen zijn, en dat in het art. Metrik gezonde opvattingen worden verkondigd. Ook de zeer beknopte vorm, waarin op elke bladzijde zulk eene menigte feiten wordt medegedeeld, staat mij wel aan. In de stellige verwachting, dat het hoogst nuttige boek in zijn nieuwen vorm wederom eene reeks van oplagen zal beleven, meen ik hier met vrijmoedigheid de enkele tekortkomingen te moeten mededeelen, waarop onder het bladeren mijne aandacht gevallen is, en die gemakkelijk te verbeteren zouden zijn.

Onder Apollonius Rhodius is niet genoemd Fitch' dissertatie *de Argonautarum reditu*. Zij staat echter wel vermeld onder Argonauten. Van denzelfden schrijver had voorts genoemd kunnen worden: *Apollonius Rhodius and Cyzicus*, Amer. Journ. of Philol. 1912, blz. 43 en volg. — Onder Aristophanes is Alfons Willems' naam niet genoemd. — Onder Bastarnae mis ik wat Fürtwängler in zijne Intermezzi over dezen volksstam zegt naar aanleiding van het gedenkteeken te Adam Klissi. Komt overigens dit monument wel ergens in het lexicon voor? — Geen zeer duidelijke voorstelling van de aardrijkskunde van Nederland blijkt de schrijver van het artikel Batavi te hebben, waar hij zegt: „.... auf der Insula Batavorum (h. Betuwe) im Mündungsgebiet des Rheins wohnhaft, nach *Waal* und *Schelde* zu hinausgreifend." Het art. Cannenefaten verraadt dezelfde hand. —

Digitized by Google

Te Chaironeia ligt geen myceensche burcht; er is daar eene myceensche nederzetting geweest; maar de burcht, die er is, is niet myceensch. — Het art. Delphoi is nagenoeg niets dan bibliographie. — De zoog. Dialexeis zijn *niet* in Argivisch dialect geschreven. — Onder Dionysos (en elders) had aangehaald kunnen worden: Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, Paris-Nancy, 1910. — Voor Romeinsch glaswerk wordt geciteerd A. Kisa, Die antiken Gläser der Frau Maria vom Rat zu Köln, 1899, niet echter ook het uitvoerige werk van denzelfden schrijver: Das Glas im Altertum, Leipzig, Hiersemann, 1908. — Over Kleobis en Biton lezen wij: „Ihre Statuen in Delphi aufgestellt (Herod. I, 31), neuerdings Reste der Basis mit einer verstümmelten Inschrift gefunden (v. Premerstein, Oesterr. Jahresh. 13, 1910, 41 ff.; vgl. Arch. Anz 1911, 47 ff.)." Dit geeft eene geheel verkeerde voorstelling. De door Herodotus vermelde beelden zelve zijn door Homolle teruggevonden en, hoewel met eenige weifeling, als zoodanig erkend; later heeft Premerstein door het opschrift op de voetstukken vollediger te ontcijferen de juistheid van Homolle's vermoeden bewezen. — Onder Kreta wordt op blz. 562 de uit het archaische tijdperk dagteekenende stad Lato nog steeds als myceensch beschouwd. — In het art. Name zouden op blz. 699 onder de werken handelende over Grieksche plaatsnamen te vermelden zijn geweest Fick's opstellen in Bezzenberger's Beitr. XXI—XXV over „Altgriechische Ortsnamen". — De beeldhouwer Naukydes is als Narkydes verzeild geraakt tusschen Narkissos en Narnia. — Het art. Paktolos is niet *up to date*. De Paktolos is waarschijnlijk de tegenwoordige Tabak-Tschai. Zie Philippson, Reisen und Forsch. im westl. Kleinasien, II (1911), blz. 72. — In het art. Vasen zou ik Buschor, Griechische Vasenmalerei, gaarne hebben zien vermeld.

Het spreekt, dunkt mij, vanzelf, dat eenige leemten of vergissingen in een werk als het onderhavige zeer vergefelijk zijn. De nieuwe Lübker is geroepen om velen litteratoren, ook ten onzent, dagelijks groote diensten te bewijzen. Ik eindig dan ook met een woord van oprechte hulde aan de bewerkers en aan den uitgever. Papier, druk en band zijn zeer goed.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Friedrich Blass' Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Vierte, völlig neugearbeitete Auflage besorgt von **A. Debrunner,** Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1913. (Pr. M. 7.20, geb. M. 8).

Het mag voor de studie van het N. T. een gelukkig verschijnsel heeten dat van een werk als dat van Blass, dat voor het eerst in 1896 verscheen, nu reeds een vierde druk vereischt wordt. Want het is inderdaad een voortreffelijk werk.

Natuurlijk worden aan zulk eene grammatica geheel andere eischen gesteld dan aan eene gewone grammatica der Grieksche taal. De kennis van vormleer en syntaxis wordt als bekend verondersteld; alleen op de afwijkingen wordt de aandacht gevestigd. Zij moet ook nog iets anders zijn dan eene spraakkunst der κοινή, al maakt zij daarvan een onderdeel uit; zij moet zich niet beperken tot de boeken des N. T.'s alsof die taalkundig een afgesloten geheel uitmaakten; maar ook de daarmede verwante geschriften der Patres apostolici in haren gezichtskring opnemen; i. e. w. zij moet zich uitstrekken maar dan ook bepalen tot die oud-christelijke geschriften wier Hellenistische taal nu eens meer (de Apocal. v. Joh.) dan weer veel minder (Br. a. d. Hebr.) Semitisch getint is.

De verdienste nu van Blass' Grammatik is hierin gelegen dat hij niet alleen aan die eischen beantwoordt [1]), maar dat de Schrijver, vertrouwd als hij is met alle eigenaardigheden der Grieksche taal, duidelijk en met zekerheid heeft aangewezen waar eene afwijking voorkomt, waar niet. En daardoor behoudt dat boek zijne waarde, ook al hebben na hem anderen, o. a. Radermacher en Robertson hunne onderzoekingen over de taal des N. T's uitgestrekt.

De bewerker der 4e uitgave heeft het in vele opzichten verrijkt. Hij heeft gebruik gemaakt van de geschriften van Thackeray en Psichari over de taal der LXX, van de talrijke papyri die in den laatsten tijd uitgegeven zijn o. a. door Mitteis en Wilcken, van Wellhausens Einl. in d. drei ersten Evv. e. a., en daardoor zijn de literatuuropgaven veel vollediger geworden. Er is nog iets waardoor het overzicht gemakkelijker gemaakt wordt. In de 3 eerste uitgaven is de geheele grammatica verdeeld in 82 groote paragraphen, die wel in onderdeelen gesplitst zijn, maar waarin men toch zoeken moet. Debrunner heeft diezelfde stof in 465 paragr. verdeeld, ieder met een opschrift voorzien en heeft de in den tekst verspreide citaten onder iedere paragr. afzonderlijk samengebracht; en ieder die eene vorige uitgave gebruikt heeft zal ondervinden hoeveel gemakkelijker het geworden is te vinden wat hij zoekt.

Het gaat natuurlijk niet aan den inhoud eener grammatica in het kort op te geven, maar toch wil ik op eene enkele zaak de aandacht vestigen, namelijk het gebruik van Hebraismen. De vraag toch of die in het N. T. voorkomen is niet alleen van belang voor de grammatica, maar hangt samen met een andere vraag van veel meer gewicht, de vraag namelijk of de evangeliën afkomstig zijn van een ouder Arameesch geschrift.

In vroegeren tijd was men grif in het aannemen van Hebraismen overal waar men maar eene afwijking vond van het gewone Grieksch. Daarvan is men teruggekomen toen men de volkstaal uit de eerste eeuw voor en na Chr. leerde kennen, vooral door de onderzoekingen van Deissmann (Bibelstudiën en Licht vom Osten), maar, zooals het gaat: men is naar het tegenovergestelde uiterste overgeslagen; sommigen ontkennen het voorkomen van Hebraismen bijna overal in het N. T. Tot hen behoorde Blass niet — Deissmann in „L. v. O." acht dit de schaduwzijde van zijn werk —, hij schreef in de Voorrede van den 1sten druk: „Das nationale, hebräische oder aramäische Element beeinflusste die griechisch schreibenden Juden in einer dreifachen Weise." Debrunner treedt in zijne voetsporen en schrijft o. a. p 5: „Nicht alles was zum Semitischen stimmt

[1]) „Die Isolirung des N. T. ist eben ein schlimmes Ding für das Verständnis und muss gehoben werden soviel man immer kann". Voorrede voor de 1ste uitg. p. VII.

„ist Semitismus; aber auch nicht alles, was im Griechi- „schen irgendwo und irgendwan vorkommt, ist echtes „Griechisch." Volkomen juist. Eene enkele plaats uit de geheele Grieksche literatuur bewijst niet veel voor het karakter van eene in het N. T. dikwijls gebruikte uitdrukking; bovendien worden wel eens plaatsen op den klank af aangehaald. Zoo treedt b. v. in het N. T. in de plaats van een naamwoordelijk gezegde menigmaal de praep. εἰς „unter semitischen Einfluss (hebr. לְ)" § 145, b. v. Luc. 13:19, waar van het mosterdzaad gezegd wordt: καὶ ἐγένετο εἰς δένδρον, 2 Cor. 6:18 ἔσεσθέ μοι εἰς υἱούς, Rom. 9:8 τὰ τεκνὰ τῆς ἐπαγγελίας λογίζεται εἰς σπέρμα. Deissmann nu acht dit overeenkomstig de gewone spreektaal, L. v. O. p. 82, en vindt een afdoend bewijs in de woorden van een Papyrus: ταῦτα δὲ εἶναι εἰς φυλακὴν τῆς πόλεως, terwijl deze toch dan eerst in aanmerking zouden kunnen komen als er εἰς φύλακας stond.

In Mt. 26:52 lezen wij: ἐν μαχαίρῃ ἀπολοῦνται, en Apoc. 19:21 ἀπεκτάνθησαν ἐν τῇ ῥομφαίᾳ. Terecht schrijft Debr. hiervan § 219: „Instrumentalis ἐν. Der gebrauch von ἐν ist namentlich durch die hebr. constructionen mit בְּ so ausgedehnt", en weinig beteekent daartegen eene plaats uit een Papyrus, waar wel ἐν μαχαίρῃ gebruikt wordt, maar... naar de analogie van ἐν ὅπλοις.

In vele opzichten — niet in alle — komen Bl.-Debr. in hun oordeel over dit gedeelte der grammatica overeen met Wellhausen. Evenals hij vinden zij Semitismen in zinnen als οὗ οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς.... λῦσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ Mc. 1:7, § 297, Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήμψεως αὐτοῦ καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐστήρισεν τοῦ πορεύεσθαι Luc 9:51, ὡς δὲ ἤγγισεν... καὶ ἰδοὺ ἐξεκομίζετο.... υἱὸς Luc. 7:22 § 442, in de weglating van het lidwoord voor een substantief in genit. (Hebr. status constructus) § 259, in uitdrukkingen als κριτὴς τῆς ἀδικίας, οὐρανοὶ (mv.) enz.

Maar genoeg hiervan. Het is te wenschen dat deze grammatica en evenzoo de werken van Deissmann hunnen weg vinden ook in ons land en in de handen komen ook van de studenten in de Theologie aan onze hoogescholen. Want al omvat de godgeleerdheid ook heel wat meer dan taalkunde, zeker is het dat zonder deze het recht verstaan van het Nieuwe Testament onmogelijk is.

Utrecht. W. H. Van de Sande Bakhuyzen.

C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri Octo edidit **Otto Kramer**. Leipzig. Teubner. 1913. (Pr. M. 3.20, geb. M. 3.60).

Wie, ondanks den gebrekkigen toestand van den tekst en de moeilijkheid der waardebepaling van de handschriften — gezwegen nog van tal van bijkomstige bezwaren — in het gedicht van Valerius Flaccus belang blijven stellen, mogen niet klagen over gebrek aan studie-materiaal.

Door de genoemde bezwaren niet afgeschrikt, noch ontmoedigd door het ver-uiteenloopend verschil van inzicht omtrent hun oplossing, heeft Otto Kramer een tekst-kritische uitgave der Argonautica bewerkt, die, niet het minst om hare methode, mag worden geprezen.

De tekst steunt op den Codex Vaticanus, maar zelfs dit handschrift, hoewel het belangrijkste en betrouwbaarste, wordt zeer kritisch en behoedzaam gebruikt. In een gedetailleerde en stevig-gedocumenteerde studie der ons bewaarde manuscripta heeft de uitgever vooraf dien voorkeur voor V — na Thilo voor verscheidene jongere auteurs niet langer gerechtvaardigd — gemotiveerd. Komt hem echter de plaats in V corrupt voor — en dit geschiedt niet zelden — dan treden variae lectiones van andere mss. of aannemelijke conjecturen van ouder of jonger datum, als even zoo vele gelukkige emendaties, in den tekst op. Zoo krijgt men — voor zoo ver dat onder zulke bizondere omstandigheden mogelijk is - een gaven tekst ter lezing, die, zekerder dan bij een getrouwe handschriften-copie met variae lectiones of conjecturen in calce paginae, van menige dubieuze plaats de opvatting van den uitgever verraadt.

Vindt noch varia lectio, noch emendatie genade in zijn oogen, dan krijgt de lezer den locus corruptus, ook daar, waar naar zijne meening misschien (bijv. VI 230) anderen althans iets bruikbaars hadden voorgesteld. Komt naast de gedane keuze nog een ander voorstel met evenveel recht in aanmerking, dan vindt dat aan den voet der bladzij, na de handschriftelijke overlevering, eervolle vermelding. Zoo vinden wij met voldoening Renkema's dissertatie een enkel maal geciteerd.

Handhaaft K., terecht, lezingen van V., waaraan vóór hem andere uitgevers aanstoot namen, dan worden vroegere verdedigers van zulke plaatsen meestal niet genoemd. Zoo vond ik reeds bij Renkema Virg. Georg. II 140 geciteerd ter staving van de lezing VI 437. Zoo heeft o. a. bij IV 644 en V 245 diens dissertatie reeds de interpunctie, waardoor de zin verstaanbaar wordt. Intusschen is het allerminst uitgesloten, dat men, van anderen onafhankelijk, den tekst zoo interpreteert.

Gelukkig heeft K. niet het voorbeeld gevolgd van zoovele uitgevers, die bij soortgelijken arbeid nog altijd meenen verplicht te zijn, rijp en onrijp, kaf en koren op te disschen: wie hier van nabij de overstelpende massa kent, zal bemerken, dat de uitgever blijkbaar een zeer strengen maatstaf heeft aangelegd: van de zeer velen, die zich geroepen waanden, heeft hij er maar weinigen uitverkoren. Verschil van meening en waardeering met den uitgever bestaat hier natuurlijk. Beurtelings zal elk lezer bij deze of gene plaats zich afvragen, waarom dít wel en dát niet?

Maar ook met volle erkenning van het goed recht dier afwijkende zienswijze zal men ervaren, dat deze uitgave ons deugdelijk kritisch apparaat geeft, óók in dien zin, dat, wat op dit gebied waarde had en nog heeft, hier, als in een volledig dossier, grootendeels is bewaard, terwijl het meerendeel van wat onvermeld bleef, als overtollig, zonder schade voor het werk kan worden gemist.

Dat, voor de vaststelling van den tekst, de meening van K. zoo zeer verschilt met die van Giarratano, zal, naar ik vermoed, enkelen onzer filologen verrassen en bevreemden, die reeds door G. waren overtuigd van de waarde en beteekenis van Carrio's codex. Hoevele meeningen zijn omtrent dat (denkbeeldige?) handschrift nu al niet verkondigd en elk op hare beurt met talent verdedigd? Of K. dan nu de kwestie heeft opgelost?

Digitized by Google

Men wil er blijkbaar niet aan, haar onoplosbaar te erkennen. Ligt niet de moeilijkheid juist in de raadselachtige omstandigheid, dat voor elke denkbare hypothese codex Carrionis evidente bewijsplaatsen biedt? Carrio's codex, beweert de een, is slechts afschrift van V; maar dan gecorrigeerd naar een andere, betere bron, voegt een ander daaraan toe; volgens een derde is C. „ex eodem archetypo ac V vel potius ex eius archetypi gemello quodam, ita tamen, ut Carrionis Codicis scriba plurimis locis suas coniecturas in verba poëtae intulerit."

Een vierde eindelijk beweert, dat Carrio zijn lezers bij den neus heeft gehad, en dat er van een codex C. sprake kan noch mag zijn: aanteekeningen, 't zij dan van eigen of anderer vinding, heeft C. in zijne uitgaven opgenomen, als waren het variae lectiones uit een origineel — sedert verloren gegaan — handschrift. En tusschen die uitersten is dan nog plaats voor allerlei schakeering. Geen enkele dezer hypothesen zal echter voldoende zijn bewezen, zoolang niet de feiten, daarmede in tegenspraak, die als bewijs voor andere stellingen dienst doen, zijn verklaard of als slechts schijnbare tegenstrijdigheden kunnen worden gekarakterizeerd. Al naar mate men meer geneigd is, het een aan te nemen, het ander te verwerpen, zal men, bij dezen eigenaardigen en zeer ingewikkelden stand van zaken, met onvoldoende objectieve gegevens, de waarde der verschillende verschijnselen naar subjectieven maatstaf beoordeelen: wie, bijv., codex C. wantrouwt, moet aantoonen, dat de plaatsen, die anderen in C. voor betere lezingen houden dan die van V., òf geen betere lezingen zijn, òf — zijn zij het wèl — dan toch niet anders dan uit conjectuur ontstaan. Het onzekere en subjectieve element van dergelijk betoog weerspiegelt zich, ook bij K, in de woordkeuze, waar „videtur", „mea quidem sententia", „verisimile" of hoogstens „verisimillimum est" herhaardelijk passenden dienst doen. Zóó moet, wat voor de stelling van den een evident is, door den ander, ter verdediging van de zijne, worden ontzenuwd. En zoo is het mogelijk geweest, dat, kort na elkander, in dezelfde materie van onderzoek, twee viri docti, beiden hun stof toch volkomen beheerschend, beiden nauwkeurige en scherpzinnige critici, beiden niet schromend, om elk verschijnsel, hoe verschillend dan ook gewaardeerd, in dat onderzoek te betrekken .... tot zoo uiteenloopend resultaat kwamen. Voor K. is het eindoordeel, dat Carrio's handschrift niet één enkel „certum vestigium melioris memoriae" bevat. Over de juistheid dezer conclusie waag ik geen oordeel Nog altijd trekt het standpunt, dat hier geen afdoend oordeel k a n worden geveld, mij het meest aan.

Na kennismaking met deze zorgvuldige en grondige studie zal misschien aan een enkelen lezer, op grond der hier geboden gegevens, de twijfel van Carrio's tijdgenooten aan het bestaan van zijn eigen codex gegrond en rechtvaardig voorkomen.

Dat C. zelf in zijn tweede uitgave tegen die verdenking in zwierig latijn protesteert, is in elk geval geen bruikbaar argument voor degenen, die het, als K, een sanctissimum officium achten: „laesae fidei suspicionem a viri memoria, si fieri potest, defendere."

Den Haag. W. Meerum Terwogt.

D. Völter, Wer war Mose? Eine religionsgeschichtliche Untersuchung. Leiden, Brill. 1913. (Pr. *f* 0.60).

Dez., Der Ursprung von Passah und Mazzoth, neu untersucht Leiden, Brill. 1913. (Pr. *f* 0.60).

De Amsterdamsche hoogleeraar in de theologie heeft, behalve in zijn werk „Aegypten und die Bibel", ook in tal van kleinere brochures aan zijne overtuiging uiting gegeven, dat Israël's oudste geschiedenis niets anders is dan verkapte Egyptische mythologie. Van de juistheid zijner stellingen is de Schr. vast overtuigd. „Dass es gelingen wird, die von mir nachgewiesenen fortlaufenden und zusammenhängenden Parallelen, wie sie eben nur die aegyptische Mythologie anbietet, als Luftgebilde oder Hirngespinste aus der Welt zu schaffen, erscheint mir absolut ausgeschlossen." („Wer war Mose?" Vorwort).

Aanleiding tot het schrijven van de eerstgenoemde brochure gaf het verschijnen van K. Sethe's onderzoek „Zur altägyptischen Sage vom Sonnenauge, das in der Fremde war" (Untersuchungen zur Gesch. u. Altertumskunde Aegyptens V, 3, 1912) H. Junker (in: Anhang zu den Abhandl. der Berl Akad., 1911) had uit Egyptische opschriften, afkomstig uit het Hellenistische en Romeinsche tijdperk, fragmenten verzameld van eene legende, waaraan hij eene zekere eenheid en hoogen ouderdom meende te mogen toeschrijven. De zonnegod Rê heerscht in Egypte en wordt door vijanden bedreigd. Zijne twee zonen, Schu en Thot, roepen de godin Tefnut, die in de gedaante van eene bloeddorstige leeuwin in de woestijn in het zuidoosten van Egypte huist, te hulp. Volgens andere gegevens echter halen zij niet de godin Tefnut, maar het „zonne-oog", dat als eene zelfstandige godin beschouwd en ook wel met Hathor, de dochter van Rê, vereenzelvigd werd. Hathor is ook de gebiedster van den Sinai. Dit zijn de hoofdtrekken der legende. Volgens prof. Sethe echter is in deze geheele legende geene eenheid te bespeuren; hij onderscheidt hier niet minder dan vijf verschillende verhalen.

Het is te betreuren, dat prof. Völter niet zegt, welken vorm der legende hij juist acht. Hij veronderstelt het verhaal blijkbaar als bekend en bepaalt zich bij de mededeeling, dat „dieses Märchen ... auf die alttestamentliche Erzählung den grössten Einfluss geübt" heeft. Jahwe is Rê, Mozes is Thot, het „Sonnenauge" is de brandende braambosch, de godin, die door Mozes Thot naar Egypte geleid wordt, is zijne vrouw Zippora. Het antwoord op de vraag: „wer war Mose?" luidt volgens den Schr.: hij was de Egyptische maangod Thot. Deze stelling wordt met tal van argumenten gestaafd, waaraan bewijskracht toe te kennen mij volstrekt onmogelijk is.

In de tweede brochure poogt de Schr. opnieuw (vergel D. Völter, Passah u. Mazzoth u. ihr aegypt. Urbild, 1911) den Egyptischen oorsprong van het Israëlietische paaschfeest aan te toonen. Volgens Herodotus II 47 v. hebben de Egyptenaren een afschuw van zwijnen en van varkenshoeders; slechts ééns in 't jaar, op het feest van de vollemaan, slachten zij zwijnen ter eere van Selene (= Thot) en Dionysos (= Osiris); zij verbranden den staart, de milt en het vet en eten het vleesch gedurende de nacht der vollemaan; eenen anderen dag zou men het niet meer mogen gebruiken. De

Digitized by Google

armen echter offeren slechts brooden van tarwemeel in den vorm van varkens. Op den vooravond van dit feest slacht een ieder buiten de deur een varken voor Dionysos en laat het vleesch weghalen door den varkenshoeder. — Prof. Völter nu verandert het karakter èn van het Egyptische èn van het Israëlietische feest, zonder dat de bronnen hiertoe m. i. het recht geven. Wat het Egyptische feest aangaat, zoo veronderstelt hij (blz. 13), dat Herodotus zich vergist en dat het op den vooravond weggehaalde varken niet voor Dionysos Osiris maar voor Seth, den god der woestijn, bedoeld was; voorts (blz. 22) dat de offerkoeken der armen uit *ongezuurd* tarwemeel bestonden. Wat het Israëlietische feest aangaat, zoo meent de Schr., dat het paaschfeest en het feest op den grooten verzoendag oorspronkelijk één waren. Het weggehaalde varken van het Egyptische feest komt overeen met den bok voor Azazel op den Israëlietischen verzoendag en tegelijk met het paaschlam, met wiens bloed deurposten en dorpels worden bestreken (blz. 14 v.); de varkens uit tarwemeel echter komen overeen met de ongehevelde brooden van het Israëlietische Mazzothfeest (blz. 21 v.). Men zoude verwachten dat de Schr. liever de geofferde varkens, waarvan niets tot den morgen mag overblijven, met het paaschlam zoude vereenzelvigen; hij doet dit echter niet, omdat hij zich aansluit bij den hypothese van Smend (Die Erzählung des Hexateuch, 1912), dat volgens de oudere jahwistische bron het paaschlam niet werd gegeten (blz. 1 v.v.).

Het is eene verdienste van prof. Völter, tegenover de overdrijvingen van de „panbabylonistische" zijde ook weer eens met nadruk op de mogelijkheid van Egyptische invloeden op Israël en op het Oude Testament te hebben gewezen, Evenwel strekken de verkregen resultaten m. i. de methode niet tot aanbeveling. Van de juistheid dezer methode heb ik mij niet kunnen overtuigen.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

J. Kamp en T. H. le Roux, Uit de Nederlandse lyriek van de drie laatste eeuwen. Potchefstroom, „Het Westen"-Drukkerij. 1912.

„Als een verblijdend verschijnsel kan gekonstateerd, dat in 't algemeen de belangstelling in Zuid-Afrika voor de voortbrengselen der Nederlandse Dichtkunst toenemende is", zeggen de verzamelaars in hun *Inleiding*. Niet minder verblijdend is het feit, dat Zuid-Afrika mannen van smaak en inzicht telt, aan wie de leiding ten volle toevertrouwd is. In en buiten het onderwijs wil deze bloemlezing belangstelling wekken voor onze dichtkunst. Daarom is het zo juist gezien, geen volledige dichterreeks te geven, maar de voornaamste dichterpersoonlikheden naar voren te brengen, zodat Hooft en Vondel, Potgieter en Gezelle goed vertegenwoordigd zijn. Dit is vooral nodig in een land, waar de bekendheid met een grote letterkunde als de Engelse zo licht tot vergelijking uitlokt. Met deze bloemlezing kan de leraar in het Nederlands, zonder chauvinisme, ook aan Engelse landgenoten laten zien dat de Nederlandse dichtkunst sedert de renaissance de moeite van het bestuderen waard is. Van Prof. Kamp, die onze jongere dichtkunst zo zeer waardeert, en van Dr. Le Roux, die door zijn Leidse studie het Nederlandse geestesleven van onze tijd leerde kennen, was te verwachten dat ze de dichtkunst na 1880 tot haar recht zouden doen komen.

„Ook in Afrika bestaat nu Lyriek, die meetelt", heet het in de *Inleiding*, en ten bewijze worden goed gekozen proeven gegeven van een dichter uit de oude school, A. Moorrees, en van een viertal die in het Afrikaans dichtten: Celliers, Totius, Malherbe en Joubert. Deze gedichten, die mij onmiddellik bij de eerste lezing verrasten, en tot nadere kennismaking met deze nieuwe opbloei brachten, maken dat deze bundel, die in de eerste plaats voor Zuid-Afrika samengesteld werd, ook voor Nederlandse lezers belangwekkend is.

Assen. C. G. N. de Vooys.

C. von Kraus, Mittelhochdeutsches Übungsbuch. (Germanische Bibliothek, I. Sammlung, III. Reihe, 2. Band). Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4.20).

Von Kraus heeft met het samenstellen van deze verzameling van philologisch oefenmateriaal voor het middelhoogduitsch een goed werk verricht. Nieuw is het inzicht, dat oefeningen aan de hand van genormaliseerde teksten den student slechts op zeer onvolkomen wijze met de taalproblemen van het mhd. in aanraking brengen, volstrekt niet. Reeds Pfeiffer's „Altdeutsches Übungsbuch" (1866) en Müllenhoff's „Altdeutsche Sprachproben" (1864, herhaaldelijk opnieuw gedrukt) trachtten in de leemte van geschikte philologische oefenstof te voorzien; Müllenhoff gaf teksten zoowel voor het gotisch en oudsaksisch als voor het oud- en middelhoogduitsch, wat een bij toeneming onpraktische samenvoeging bleek te zijn; Pfeiffer beperkte zich tot het middelhoogduitsch, maar was over het algemeen weinig gelukkig in zijn keuze. Voor eenige jaren stelde Heinrich Meyer-Benfey zeer bruikbare „Mittelhochdeutsche Übungsstücke" samen (Halle a. S., 1909). Het hoofdprincipe van deze „Übungsbücher" is onweerlegbaar juist: het is gewenscht, den leerling niet alleen statarisch en cursorisch te laten lezen, maar ook hem door het werken met „handschriftlichem Rohmaterial" in het critisch behandelen van een tekst te oefenen. Over het algemeen is verder het streven, slechts teksten of redactie's te doen afdrukken, die nog niet gepubliceerd of althans moeilijk te krijgen zijn; Meyer-Benfey drijft zelfs het methodologisch principe zoo ver, dat hij den gebruikers den weg tot eventueele hulpmiddelen afsnijdt, door opzettelijk alle „Literaturangaben" weg te laten, vergetende, dat het een eisch van methode zoowel als van wetenschap is, den leerling van het begin af er aan te wennen, van alle ten dienste staande hulpmiddelen een oordeelkundig gebruik te maken. Von Kraus daarentegen geeft een zeer nuttig overzicht van de in aanmerking komende literatuur en deelt bij de meeste teksten ook de door anderen voorgestelde „Textverbesserungen" mee.

Het zijn in het geheel twaalf nummers — het voorbericht zegt veertien — die den gebruiker van Von Kraus' „Mittelhochdeutschem Übungsbuch" ten dienste staan. De eerste twee, „Mittelfränkisches Legendar" en de door Busch gepubliceerde fragmenten uit de Halberstädter Dombibliothek („Mittelfränkische Bruchstücke"),

Digitized by Google

noodigen vanzelf uit tot een onderlinge vergelijking; reeds in zijn „Deutsche Gedichte des 12. Jahrhunderts" heeft de verzamelaar hun samenhang betoogd. Het derde nummer, de veelbehandelde „Litanei", voert naar de tegenovergestelde streek van het Duitsche taalgebied en geeft aanleiding tot een vergelijking met de gedichten van Heinrich von Melk; Von Kraus drukt daarvoor het Grazer en het vollediger Straatsburger handschrift naast elkaar af. Dan volgen de fragmenten van „Graf Rudolf" en van „Athis und Prophilias"; niet alleen voor oefening, ook als publicatie zijn deze en andere nummers belangrijk, te meer daar de verzamelaar bijna alle teksten opnieuw gecollationneerd heeft. Van Fleck's „Flore und Blanscheflur" geeft de samensteller naast de voor vergelijking in aanmerking komende gedeelten van den tekst van Sommer, afdrukken van de Frauenfelder en Prager fragmenten; hoewel ook deze aanvulling van Sommer's uitgave (Quedlinburg, 1846) in wetenschappelijk opzicht van belang is, schijnt mij met het oog op deze fragmenten als oefenstof de ten grondslag liggende gedachte minder gelukkig: zonder gebruikmaking van den volledigen tekst van het epos blijft elke oefening min of meer gebrekkig. Bij „Wigamur" richt zich de publicatie in hoofdzaak op de later ontdekte Salzburger en Münchener fragmenten (S en M); om overal gelegenheid tot vergelijking te geven, drukt Von Kraus den tekst steeds in twee kolommen; naast S resp. M staat de redactie van het Wolfenbüttler hs. (V. d. Hagens „Deutsche Gedichte des Mittelalters", Bd. I, Nr. 4); waar S en M parallel loopen, beperkt hij zich voor W tot de varianten. De gebruiker beschikt dus ook hier niet over het volledige materiaal, tenzij hem Büsching's uitgave in V. d. Hagen's „Deutsche Gedichte" ten dienste staat. Uit literairhistorisch oogpunt interessant zijn de beide volgende nummers: de voor onze kennis van „höfische Epik" belangrijke fragmenten van „Portimunt" en het fragmentarisch overgeleverde verhaal „Der Sperber", waarvan het middenstuk reeds door Wihelm Grimm in de „Altdeutsche Blätter" onder den titel „Dulziflorie" gepubliceerd werd, terwijl de aanvullingen in het „ZfDA" (1864) verschenen. Tot andere problemen geeft weer het raadselachtige „Mittelfränkische Bruchstück" aanleiding. Het volgende nummer is van bijzonder belang voor elke diepergaande studie van Walther von der Vogelweide. De verzamelaar, die door zijn zorgvuldige bewerking van den zevenden druk van Lachmann's Walther aan de „Waltherforschung" een belangrijken dienst heeft bewezen, vereenigt hier onder den titel „Lyrica" alle strofen, die op grond van een aanwijzing of aanduiding in de handschriften of naar aanleiding van innerlijke verwantschap met Walther in verband zijn te brengen. Behalve de strofengroepen, die in MSF onder (of naar aanleiding van) de namen Hausen (54, 1 vlgg.), Morungen (146, 11 vlgg.), Reinmar (152, 25 vlgg., vgl. Lachmann's Walther 71, 19 vlgg.), Hartmann (214, 34 en in den „Anhang" van de beide uitgaven van Vogt: 1911 p. 434, 1914 p. 439) of in Bartsch-Golther (uitgave 1901, 18, 97 vlgg., 30, 105 vlgg., 43, 164 vlgg. en 51, 21 vlgg.) medegedeeld worden en dus gemakkelijk voor ieder toegankelijk zijn, vindt men er groepen als „Got in vier elementen", „Lieb dv hast mich gar gewert", „Iz was an einer wunnichlichen stat", „Sich huob ein ungefüeger zorn", „Ich han ein hertze daz mir noch sol". De samenstelling van dit interressante materiaal zal aan de Walther-studie ook in ons land zeker ten goede kunnen komen. Den tekst geeft Von Kraus naar één handschrift, voorzoover mogelijk trouwens met volledige varianten; een afdruk van de verschillende redactie's in extenso zou m. i. van methodologisch standpunt de voorkeur verdiend hebben. Het laatste nummer geeft een twintigtal „Sprüche" van den „Teichner", een publicatie, die, als voorlooper van Lessiak's uitgave in de „Deutsche Texte des Mittelalters", aan deze cultuurhistorisch belangwekkende poëzie een gewenschte verbreiding geeft.

Uit deze inhoudsopgave blijkt reeds, dat er bij de keuze van teksten voor voldoende afwisseling, zoowel chronologisch als geographisch, gezorgd is: er zijn er uit het begin en uit het einde van de twaalfde eeuw, verscheidene uit de dertiende en ook nog uit de veertiende eeuw; de verschillende dialectgroepen van het hoogduitsche taalgebied, van af het middel- en rijnfrankisch tot het beiersch-oostenrijksch, zijn vertegenwoordigd. Ook in ander opzicht bieden de teksten verscheidenheid van philologische oefening; naast de gewone quaestie's van orthographie en normaliseering bij de beter overgeleverde teksten geven gebrekkige redactie's aanleiding tot conjecturen en hoogere critiek; verwantschapsproblemen van teksten onderling of ten opzichte van meer bekende gedichten kunnen het gevoel voor literairhistorischen samenhang, voor individueel en chronologisch stijlverschil scherpen en het inzicht in het ontstaan en het wezen van de middelhoogduitsche poëzie verhelderen. Von Kraus' „Übungsbuch" is een voortreffelijk boek om den student te oefenen in het philologisch handwerk; wenschelijk zou het intusschen zijn, het werken met diplomatiek afgedrukte teksten te combineeren met eenige oefening op palaeographisch gebied: enkele facsimile's zouden in een dergelijk werk reeds goede diensten bewijzen. Maar ook in den tegenwoordigen vorm wijst het boek in de goede richting. Het ware te wenschen, dat ook van de meer bekende gedichten in ruimere mate diplomatieke afdrukken tegen billijken prijs verkrijgbaar werden gesteld, opdat men zich ook daarbij meer en meer aan den suggestieven invloed der „Herausgeber" kan onttrekken. De onder de auspiciën van Von Kraus en Zwierzina verschenen uitgave van den „Armen Heinrich" door Gierach (Heidelberg, 1913), waar behalve de genormaliseerde tekst de beide voornaamste handschriften benevens de fragmenten naast resp. onder elkaar volledig zijn afgedrukt, heeft mij gelegenheid gegeven te constateeren, hoezeer de zelfstandigheid der leerlingen door het laten werken met het „Rohmaterial" wordt bevorderd.

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. J. Bock, Walter Pater's Einfluss auf Oscar Wilde. Bonn, Hanstein. 1913, (Pr. M. 2.80).

Bovenstaand essay verscheen als Heft VIII van de „Bonner Studien zur englischen Philologie" onder redactie van Prof. Bülbring. De schrijver heeft het werk van Ernst Bendz: *Notes on the Literary Relationship between*

Digitized by Google

Walter Pater and Oscar Wilde („Neuphilologische Mitteilungen", Helsingfors, 1912) niet meer kunnen raadplegen, omdat het vlak voor het afdrukken van zijn eigen boek verscheen [1]). Dat er invloed van Pater op Wilde bestaat, is bekend genoeg, immers Wilde zelf heeft dat herhaaldelijk verklaard, maar natuurlijk niet zelf in al zijn geschriften aangewezen. Is nu het bewijzen van den invloed min of meer „enfoncer une porte ouverte", iets anders is het nauwkeurig na te gaan waar de invloed duidelijk aangewezen kan worden. Dit nu heeft schrijver op verdienstelijke wijze gedaan, en wel in de *Poems*, in *L'Envoi* en de voordrachten, in verschillende opstellen van *Intentions* en in *De Profundis*. Vooral Paters inleidend woord tot het werkje *The Renaissance* (op welk kostelijk boekje hier nog even de aandacht moge gevestigd worden) heeft op Wilde indruk gemaakt. Maar niet alleen de voorrede, ook *The Renaissance* zelf heeft op Wilde gewerkt, en we ontmoeten dan ook in zijn geschriften menigen „Anklang" aan Pater, menige herinnering, ja nu en dan woordelijke ontleening. Toch is de invloed van Pater op Wilde vaak meer uiterlijk dan innerlijk, en wendt Wilde gezegden van zijn ouderen tijdgenoot, die ook eenigermate zijn leermeester was, in anderen zin en in ander verband aan dan Pater dit deed. Het kan ook wel niet anders, want Wilde en Pater waren geheel verschillende naturen en karakters: de vriendschappelijke verhouding die eerst tusschen hen bestond, werd langzamerhand geringer en eindigde zelfs in een soort van verwijdering.

Het lezen van het werkje van den heer Bock, dat lezenswaardig is en veel meer bevat dan ik in een korte bespreking kan noemen (ik wijs o. a. op de afdeelingen „Die Forderungen konkreter Kunstkritik", „Der Pater'sche Platonismus" en „Der neue Hedonismus") heeft mij er toe gebracht Wilde's *Intentions*, dat schitterend arsenaal van geest, paradox en subtiliteit, nog eens door te lezen, en daarbij heeft het me getroffen hoe Wilde op zijn beurt grooten invloed heeft gehad op een van onze schrijvers, die Wilde en diens „dandysme" hier en daar in zijn werken noemt, maar meer aan hem te danken heeft dan oppervlakkig vermoed zou worden. Het geval doet me denken aan een ouden schrijver die massaas aan een ander ontleent en hem dan ergens in zijn werk een „haud spernendus auctor" noemt. Ik bedoel hier „niemant" anders dan den heer Van Deyssel, en ieder die de moeite neemt Wilde's *Intentions* te lezen, zal kunnen bemerken, hoe er telkens wendingen, gedachten, opmerkingen enz. bij hem voorkomen, die men precies zoo of „mit ein bisschen anderen Worten" bij onzen landgenoot kan terugvinden. Al heeft deze misschien niet zulke reusachtige verplichtingen aan Wilde als bijv. Verwey aan Shelley, Keats en andere Engelsche dichters, toch zijn de ontleeningen vaak opvallend, en even opvallend is het, dat deze lieden, die anderen onoorspronkelijkheid verweten, waarschijnlijk schuldiger zijn dan hun slachtoffers. Als alles eens goed werd nagevorscht, men zich niet vergenoegde te zweren bij „de mannen van tachtig", en naliet de N.-Gids-„beweging" als de voornaamste gebeurtenis van de wereldliteratuur (voor zoover men die kent) te beschouwen, dan zou men nog aardige dingen kunnen beleven.

Den Haag. Edward B. Koster.

[1]) Van denzelfden E. Bendz verscheen in April 1914 bij H. Grevel: ***The Influence of Pater and Matthew Arnold in the Prose Writings of Oscar Wilde.***

O. Meltzer, Geschichte der Karthager. Dritter Band (von 218—146) von **U. Kahrstedt.** Mit zwei Karten. Berlin, Weidmann, 1913. (Pr. **M. 20**).

Voor de geschiedenis van een zoo belangrijken staat als Carthago bezitten wij maar één bruikbaar boek, dat van Meltzer. Het is gelukkig zeer bruikbaar, en in zooverre klemt het bezwaar minder, dat het het eenige is. Maar het is een torso; Meltzer gaf in 1879 een eerste deel (tot 306), in 1896 een tweede (tot 218). Voor hij met een derde zijn werk mocht voltooien, nam de dood hem weg.

Thans is dit ontbrekende derde deel door Kahrstedt geschreven. Doch het is slechts uiterlijk een vervolg; in persoonlijkheid, opvattingen, manier van bewerken is tusschen de twee geleerden het verschil al zeer groot. Meltzer, bescheiden, beminnelijk, voorzichtig en behoudend haast in het overdrevene; Kahrstedt, zelfbewust, zeer critisch aangelegd, met fellen ijver om nieuwe dingen te leeren. Zijn boek gelijkt zeker heel weinig op dat, wat zijn voorganger ons had toegedacht.

Toch is hiermede allerminst bedoeld, dat het niet aan hooge eischen voldoet, zelfs niet, dat het minder is dan de twee deelen van Meltzers hand. Kahrstedt heeft onlangs door zijne Forschungen zur Geschichte des ausgehenden fünften und des vierten Jahrhunderts zijne bevoegdheid bewezen, om over moeilijke gedeelten der Oude Geschiedenis te schrijven; hij heeft thans dit werk nog overtroffen. Alleen is het jammer, dat de uitgever, wien uit Meltzers nalatenschap duizenden beschreven papiertjes en drie uitgewerkte stukken voor dit derde deel ter beschikking stonden, niet een plaatsvervanger heeft weten te vinden, meer homogeen van natuur met den overledene, die dit allicht in een boek hadde kunnen verwerken, in waarheid met het vorige samenhangend. Kahrstedt heeft het wijselijk zelfs niet beproefd.

Het lijvige werk, dat wij, zooals het is, niettemin met groote erkentelijkheid aanvaarden, valt in drie duidelijk gescheiden gedeelten uiteen. Het eerste handelt over Das Karthagische Reich im Jahre 218. Een breed tafereel wordt ons ontrold, uitvoerig gedocumenteerd, van den cultuurtoestand van Carthago, toen de tweede oorlog met Rome begon. Iets dergelijks is nog nooit ondernomen, ten minste in de verste verte niet in dien omvang en met die grondigheid. Al wat in Noord-Afrika, in Spanje, op Malta door opgravingen is voor den dag gebracht, wordt naar zijn tijd van ontstaan, zijne plaats van herkomst, zijne beteekenis als kunstvoorwerp ondervraagd, en uit dat nauwkeurig geordend en beschreven materiaal worden dan omtrent mate van ontwikkeling in Carthago en in Noord-Afrika, omtrent verbreiding van macht en cultuur van de hoofdstad uit, omtrent handel en nijverheid, in- en uitvoer gevolgtrekkingen gemaakt. De opgravingen leveren ook gegevens, om de grootte en de bevolking van de stad Carthago te benaderen. Plaatsen

Digitized by Google

uit Polybius en anderen dienen als grondslag voor berekeningen aangaande de inkomsten en de legersterkte van Carthago. Alles is globaal, moet dat ook voorloopig nog wel zijn, maar wekt toch vertrouwen door den scherpen en critischen redeneertrant van Schr. Het resultaat — heel algemeen — is dit, dat Carthago, toen het zijne groote oorlogen met Rome vocht, eene stilstaande natie was, zonder frisch en krachtig leven meer; het leefde nog als omstreeks 400, terwijl de wereld rondom alom was vooruitgegaan. De stad was lang niet zoo uitgestrekt en bevolkt, de weermiddelen niet zoo groot als men gewoonlijk gelooft.

Dit zeer oorspronkelijke en belangwekkende eerste deel van het boek wordt gevolgd door een tweede, nog omvangrijker, besprekende Unsere Quellen zum zweiten Punischen Kriege. Het is al evenmin boeiende lectuur, maar eveneens zeer leerrijk. De tien boeken van Livius, waarin de Tweede Punische Oorlog staat beschreven, worden geanatomiseerd, in korte onderdeeltjes uit elkaar genomen. Bij ieder dier zeer vele stukken wordt over waarde of mindere waarde van het daar verhaalde geleeraard; tegelijk worden alle parallelberichten uit Polybius, Dio, Appianus, enz. enz. ten zorgvuldigste saamgedragen en eveneens becritiseerd. Het is natuurlijk van groot belang, om aldus het volledige materiaal voor elk onderdeel van den oorlog van Hannibal verstandig en methodisch bijeen te hebben. Reeds hierdoor heeft Schr. zeer nuttig werk verricht. Toch is dit niet zijn einddoel, hij wil nu uit deze rijke en bonte secundaire massa (Polybius, gelijk bekend, is na 216 slechts in fragmenten overig en is eigenlijk ook slechts betrekkelijk primair) tot de primaire bronnen opklimmen. Hij betreedt het pad, door zijn landslieden zoo vaak begaan, waarop zij nog zoo weinig hebben geleerd, dat en waarom zij weinig kunnen weten. Laat ik hem onmiddellijk de eer geven, dat hij zeer gematigd is, dat hij niet behoort tot de breede schare, die ons van ieder caput van Livius of Plutarchus kunnen inlichten, waar zij het nu precies vandaan hebben. Hij staat hoog boven dat gedoe. Maar naar mijn smaak — het is hier natuurlijk de plaats niet, om dit nader aan te toonen — weet hij nòg te veel, en bestaat er geen houvast, om met hem drie-, vier-, vijfderlei soort van verloren annalisten duidelijk te onderkennen.

Een paar hoofdzaken heeft hij verder gebracht. Het is een oude strijd, of Livius de monographie van Caelius als hoofdbron heeft gebruikt, ja dan neen. De uitvoerige uiteenzettingen van Kahrstedt maken het inderdaad zeer waarschijnlijk, dat dit het geval is geweest; hij heeft hier allerlei in het vuur gebracht, dat werkelijk overtuigt. Zoo lijkt mij ook het betoog, dat Livius vóór den veldtocht in Afrika Polybius bijna nooit direct heeft gebruikt, geheel geslaagd; de overeenkomst tusschen Livius en Polybius berust op eene gemeenschappelijke bron (Silenus?), welke èn Coelius èn Polybius als legger hebben genomen. Reeds deze twee resultaten alleen maken het tweede deel van Kahrstedts boek belangrijk. Er is echter meer, en veel, wat, al overtuigt het niet, toch belangstelling wekt.

Het derde deel van het werk is een geregeld geschiedverhaal van 218 tot 146, natuurlijk overwegend een verhaal van den Tweeden Punischen Oorlog. Hier kon de bovenal critisch aangelegde schrijver zich niet zoo in volle kracht vertoonen. Toch is ook dit gedeelte lezenswaard, ook na en naast de zeer vele reeds bestaande behandelingen van het onderwerp. Want ook hier is veel nieuws. Ten eerste houdt Schr. zeer streng er zich aan, om alleen eene geschiedenis van Carthago te geven, al wat daarmede niet strikt verband houdt (bijv. de inwendige geschiedenis van Rome, de lotgevallen van Hannibal na 195) wordt geweerd. Ten tweede heeft hij een Thucydideïschen afkeer van wat naar geschiedenis van personen of anecdotes zweemt. Ten derde — en dit is een zeer voornaam punt — wil hij niets geven dan wat uit Polybius of haast zeker uit Polybius stamt. Dat is zijn beginsel. Zulk eene behandeling kan ons laatste woord niet zijn; want de annalisten beoefenden de leugen niet als ambacht, en zeker heeft ook in hen het noodige gestaan, wat vertrouwen verdient. Scherper onderzoek zal moeten trachten dat geloofwaardige te benaderen. Maar in allen geval is het boek van Kahrstedt door deze methode èn op zich zelf eerlijker van inhoud dan zijne voorgangers — al geeft het voorshands nog te weinig —, èn leert het ons zonneklaar bij vergelijking, hoeveel er in Neumann, Mommsen, Ihne, Heitland, enz. enz. staat, wat niet door den beugel kan. Alleen Kromayer, Roms Kampf um die Weltherrschaft, al wordt daar ook soms annalistenwijsheid opgenomen, schijnt mij als ware voorstelling van den Tweeden Punischen Oorlog naast Kahrstedt te kunnen bestaan. Dat boek, onlangs verschenen (in „Aus Natur und Geisteswelt no. 368), is ook in een ander opzicht een gevaarlijke mededinger. Het leert, hoe men den kamp van Hannibal tegen Rome critisch en wetenschappelijk en toch daarnevens ook grootsch kan behandelen, overeenkomstig de tragiek van het geweldige onderwerp. Dat laatste nu heeft Kahrstedt niet bereikt.

Belangwekkend door nieuwheid is vooral het geschiedgedeelte, dat na den grooten oorlog komt. Hier heeft Schr. een geheel nieuw beeld van Masinissa geteekend, een beeld van een wordend, beschaafd Numidië — de archaeologische gegevens leverden er den zeer soliden grondslag voor —, dat zich tot eene macht in Noord-Afrika verhief, en op het punt stond, zijne natuurlijke hoofdstad, Carthago, als zoodanig voor zich zelve in te palmen, ... totdat de vrees van Rome, om Masinissa te groot te laten worden, dien toeleg deed mislukken en daaraan vooral in 146 Carthago werd opgeofferd. Van eenzijdigheid moge Kahrstedts voorstelling niet geheel zijn vrij te pleiten, hij documenteert haar uit de bronnen.

Ook na 202 is Polybius de veilige gids, op wien Schr. steeds uitsluitend poogt te leunen. Eens slechts is hij tot zijne schade van hem afgeweken. Het is bij zijne beoordeeling van den grooten Scipio. Hij komt er tegen op, dat Polybius hem tot een koel, verstandelijk man heeft gemaakt. Polybius is ook mijns bedunkens daarin wat ver gegaan, Scipio was nog wel meer dan alleen een slimme rekenaar. Maar dat toegegeven; toegegeven ook, dat Mommsen en wie al niet in onzen tijd hem allen te laag hebben geschat; dat geeft nog geen recht tot eene reactie zooals bij Kahrstedt. De man, die in 203 de vijandelijke legerplaats — en na zulke voor-

Digitized by Google

bereidende listigheden — twee uren na het afloopen van den wapenstilstand overviel, die in Spanje o zoo zacht, in Afrika ruw tegen de inheemsche bevolking optrad, was toch zeker ook wel een sluw verstandsmensch en niet geheel en al het ideaal, dat Schr. zich, tegen de bronnen in, heeft gelieven te abstraheeren. En het handhaven van dezen onhistorischen, al te idealen Scipio brengt natuurlijk van tijd tot tijd valsche kleuren op de schilderij van de slotperiode van den grooten oorlog.

Zoo zijn er meer voorstellingen, meest kleinigheden, waarmede ik mij niet kan vereenigen. Ik wil er hier niet op ingaan. Pro memorie vermeld ik nog, dat de Carthaagsche pottenbakker Νάμπων, dien Schr. op blz. 44 als bewijs van inheemsche naar Griekenland geschoolde industrie aanhaalt, een eerzame Rhodiër Λάμπων was (zie C I L VIII n. 22639, 102), en dat de Μάγων, die dan nog als inheemsche pottenbakker blijft, ook, vrees ik, te Rhodus gevestigd was (daar woonden meer menschen met Semietische namen, vgl. een Nahum, Νάουμοσ, I G XII 1, 32). Maar dit alles is bijkomstig en voor den eindindruk van geen belang. Waarde bezit deze jongste behandeling van Carthago's laatste tijdvak zeker; zij zal wel voorbestemd zijn, om naast de twee deelen van Meltzer nog voor lange jaren h e t boek over Carthago te blijven.

Utrecht. H. van Gelder.

Felicia Szper, Nederlandsche Nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd. Enkhuizen, P. Bais. 1913. (Amsterdamsche diss.)

Behalve een inleiding, twaalf bijlagen en twee kaarten, respectievelijk van de Weichseldelta en van Poolsch-Pruisen, bevat dit boek acht hoofdstukken, die achtereenvolgens handelen over: 1° De Nederlanders in Danzig, 2° De Nederlanders in Elbing, 3° De Nederlanders in het Hertogdom Pruisen, 4° De Nederlanders in den Grooten Mariënburger Werder, 5° De Nederlanders in den Kleinen Mariënburger Werder, 6° De Nederlanders in het overige gedeelte van Poolsch-Pruisen, 7° Overzicht van het bestuur, de wetten en de verordeningen der Nederlandsche koloniën en 8° De Godsdienst der Nederlandsche kolonisten.

Een recensie ervan te geven valt niet gemakkelijk. Wat toch is het geval? Het grootste deel van dien opgesomden inhoud is zoo goed als uitsluitend weergave van wat ontleend werd aan een aantal archivalia. Echter: daardoor onttrekt het zich dan ook grootendeels aan de beoordeeling van wie — 't zij uit de origineelen, 't zij uit afdruk — van die stukken geen kennis heeft kunnen nemen. Te meer omdat de aangebrachte gegevens vrijwel op zichzelf staan en dus ook niet naar analogie van en in verband met andere zijn te bezien. Voor critiek vatbaar zijn hier eigenlijk alleen auteurs keuze van onderwerp, methode van behandeling en wat op zulke aan archivalia ontleende gegevens niet berust: de inleiding van het boek en zijn achtste hoofdstuk over den Godsdienst der Nederlandsche kolonisten.

Dr. Szper vertelt in het voorbericht aanvankelijk de bedoeling te hebben gehad een onderzoek in te stellen betreffende de diplomatieke betrekkingen tusschen het koninkrijk Polen en de republiek der Vereenigde Nederlanden. Eerst toen bleek dat het Staatsarchief te Warschau doorvoor niet genoeg gegevens bood, gaf 't vinden van eenige pachtcontracten tusschen den Poolschen Koning en groepen van Nederlandsche boeren de aanleiding om zich te wijden aan de studie van het thans behandelde onderwerp. Me dunkt dat aan het tot stand gekomen werk wel te zien, is dat zulk een gang van zaken bij de geboorte van een proefschrift over het algemeen niet de meest wenschelijke is. Moeilijk kan ik de vraag terugdringen: bezitten de in dit boek van ruim 250 blz. beschreven gebeurtenissen nu toch eigenlijk wel genoegzaam historische waarde om voorwerp uit te maken van iemands studiën voor den doctorsgraad? Zoo ja, dan is in allen gevalle de auteur m.i. in gebreke gebleven om ons dat te doen zien. Op zich zelf zou 't natuurlijk zeer goed mogelijk zijn. Bldz. 18 wordt vermeld hoe een dergelijke emigratie als de hier beschrevene, die uit de 12de en 13de eeuw, van groot belang is geweest voor de germaniseering der slavische landen. Zoo zou ook die van na het jaar 1525 bijzonder gewicht kunnen hebben gehad. Hetzij doordat die Hollanders invloed op de materieele of geestelijke cultuur van Polen hadden geoefend, hetzij doordat ze als intermediair hadden dienst gedaan voor zulke invloeden op hun eigen vaderland. Maar behoudens een enkele op zich zelfstaande mededeeling op bldz. 187, dat die Nederlandsche kolonisten kennis van het bouwen van watermolens in Pruisen hebben gebracht, scheen er van dien aard niets te vermelden te zijn. En daarom lijkt het me dat Dr. Szper zich wel wat gewijd heeft aan een onderwerp dat voor een tijdschriftartikel, maar niet voor een dissertatie van genoegzaam belang was.

Wat dan voorts de wijze van behandeling van het gekozen onderwerp betreft: tegen de daarbij gevolgde methode heb ik over 't algemeen geen bezwaar. Slechts een enkele opmerking moge ik naar aanleiding ervan maken. Naar het mij lijkt had eenige bekorting hier en daar niet geschaad. Dat bldz. 192 precies 't zelfde te lezen geeft als bldz. 76 en 78, en bldz. 196 en 197 uitvoerig weer herinneren aan wat bldz. 22 reeds had verteld, is m. i. wel een bewijs dat de stof wat gedrongener had moeten zijn geëxposeerd en met wat strenger indeeling in de verschillende hoofdstukken had moeten zijn ondergebracht.

Eindelijk nog een woord over hetgeen in dit boek niet aan de Warschau'sche archivalia is ontleend. Als beoefenaar der kerkgeschiedenis richt ik mijn aandacht daarbij begrijpelijkerwijze vooral op hetgeen Dr. Szper over den Godsdienst der Nederlandsche kolonisten heeft gezegd. Over het algemeen houd ik de te dien aanzien geboden voorstelling, als zouden de Pruisische immigranten voornamelijk Wederdoopers en Mennonieten zijn geweest, wel voor juist. Maar zeker had de gegeven teekening toch gewonnen als het Gereformeerde, het Calvinistische element onder de kolonisten niet zoo verdwijnend klein was voorgesteld als dat het geval is. J. H. Hessels, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum T II n° 247 en Werken der Marnixvereeniging S. III, D I, bldz. 151—153 geven een brief d. d. 16 Apr. 1591 (O. S.) te lezen, waarin Koningin Elizabeth van Engeland bij Sigismund van Polen intercedeerde in het belang van een aantal Neder-

Digitized by Google

landers, die genoodzaakt waren „onder andere in sommige steden van Pruyssen" de toevlucht te nemen, maar niet waren „van die sorte van menschen, die den wettelijcken Magistraet wederspreken ende sonder overheyd willen leven, oft eenighe dwalende punten onderwijsen". Was die Calvinistische immigratie inderdaad slechts van zoo uiterst geringen omvang geweest, dan had ze toch wel niet tot zulk een correspondentie tusschen de hooge overheden aanleiding gegeven.

Overigens zou het geen weelde geweest zijn indien Dr. Szper deze zijde van het te behandelen onderwerp niet had besproken alvorens zich op theologisch, kerkhistorisch en dogmen-historisch gebied wat zuiverder inzicht, zelfs in de de hoofdzaken, te hebben eigen gemaakt. Iemand die de kerkhervorming durft karakteriseeren — zooals op blz. 63 geschiedt — als een ijveren „tegen de onverdraagzaamheid der kerk" o. a.; de Luthersche Avondmaalsleer „transsubstantiatie" noemt; en ten aanzien van de Sacramentisten neerschrijft (bldz. 194): „Immers kerkbezoek, het aanhooren van een preek, zelfs het lezen van den bijbel achtten de Sacramentisten heel nuttig voor de opvoeding van den mensch; maar strikt noodzakelijk was dat alles niet, daar het toch niet dienen kan tot versterking van het geloof. Het geloof verkreeg de mensch alleen bij voorbeschikking door de Genade; die alleen maakte het den uitverkorene mogelijk het woord Gods te begrijpen. Wanneer de Godsdienstoefeningen dus niet naar zijn zin waren, behoefde de Sacramentist daar geen deel aan te nemen", heeft nog niet het recht zich als anderer voorlichter in deze dingen op te werpen.

Bldz. 201 n. 3 had het Nieuw Biografisch Woordenboek Dl. I, kol. 227 goede diensten kunnen verleenen.

Vlissingen. A. A. van Schelven.

Dikaiomata, **Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universität Halle. (Pap. Hal. I), herausgegeben von der Graeca Halensis. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 20).**

Zeven leden van de vereeniging „Graeca Halensis", t. w. de heeren Friedrich Bechtel, Otto Kern, Karl Praechter, Carl Robert, Ernst von Stern, Ulrich Wilcken, Georg Wissowa, hebben het ondernomen, om onder gezamenlijke verantwoordelijkheid behalve enkele andere papyri van geen of minder gewicht de belangrijke Papyrus Halensis I uit te geven en te commentariëeren; deze papyrus bevat, zooals de titel aangeeft, Δικαιώματα uit Alexandrië d. z. officiëele stukken, zooals wetten, koninklijke besluiten en verordeningen, brieven van koning of ambtenaren, die bij een proces als bewijsmateriaal moeten dienen. Hoewel een andere mogelijkheid bestaat [1]), is het waarschijnlijk, dat deze Dikaiomata samengesteld zijn ten behoeve van een advokatenkantoor; intusschen, als men de onderwerpen beschouwt, waarover onze stukken handelen (zie onder), dan is het niet aan te nemen, dat bij één proces zoo uiteenloopende wetsartikelen noodig zouden kunnen zijn; zoo hebben

[1]) Men vgle J. Partsch in het Archiv für Papyrusforschung VI p. 36 vv.

deze Dikaiomata dus wel dienst gedaan voor verschillende processen van één of meer clienten van den advokaat, voor wiens kantoor ze zijn gemaakt. Om een indruk te geven van den inhoud dezer wetsartikelen (ik gebruik dit woord terwille der eenvoudigheid; boven omschreef ik reeds nauwkeuriger, wat met δικαιώματα bedoeld is) laat ik hier den titel van elk dikaioma volgen.

Bepalingen omtrent:

1. Het indienen van klachten wegens valsche getuigenis in een civiel proces.
2. Aanplantingen, bouw- en graafwerk en het graven en reinigen van slooten.
3. Klachten wegens mishandeling (vervolgd in 6).
4. Het voeren van een proces tegen geprivilegiëerde klassen van Alexandrijnsche burgers.
5. Inkwartiering.
6. Klachten wegens mishandeling (vervolg van 3).
7. Den wettigen eed.
8. Het verbod, dat de eene Alex. burger slaaf is van den ander.
9. Het dagvaarden van getuigen.
10. Het nemen van een pand.
11. Het koopen van land, huis of bouwterrein.
12. Kwijtschelding van de zoutaccijns.

Het is moeilijk uit te maken, onder welken vorm al deze bepalingen waren vastgesteld; alleen die genoemd zijn onder 5 en 12 zijn ontleend resp. aan een brief van een koning Ptolemaeus en van een ambtenaar, die waarschijnlijk διοικητής (de opperste finantiëele ambtenaar) was; 2 is blijkens zijn opschrift ἐκ τ[οῦ πο]λιτικοῦ νόμο[υ] d. i. uit de op de πόλις Alexandrië betrekking hebbende wet. Overigens komen wetten tot stand door διαγράμματα en προστάγματα, van den koning uitgaande, en ψηφίσματα, op welker totstandkoming de koning invloed moet hebben gehad of wier koninklijke bekrachtiging een vereischte was.

De groote beteekenis van de Pap. Hal. I ligt op juridisch terrein: hier worden ons geboden groote stukken van het in de 3e eeuw v. Chr. geldende Alexandrijnsch recht. En men kan gerust beweren, dat na het recht van Gortyns onze papyrus de belangrijkste bron is voor de kennis van het Grieksche recht. We hooren dan dat er in Alexandrië voor het civiele proces drie rechtscolleges waren, de δικασταί, de διαιτηταί en de κριταί. Allen waren zuiver stedelijke rechtscolleges, onafhankelijk van den koning m. a. w. *Alexandrië heeft een autonome rechtspraak gehad.* Ook de wijze van procedeeren wordt door onze papyrus in het licht gesteld. Minder resultaat dan men oorspronkelijk dacht heeft de papyrus voor de kennis van de Alex. staatsinrichting. Een der groote vraagstukken, of Alexandrië een βουλή heeft gehad of niet, wordt niet opgelost. Slechts leeren we wat nieuwe namen van ambtenaren kennen en enkele instituten van het Alex. bestuur; verder konden eenige foutieve opvattingen over de Alex. burgers recht gesteld worden.

Met de vondst van de Pap. Hal. I zijn vele problemen opgeworpen; de uitgevers hebben, om de uitgave niet te lang te doen wachten, meestal slechts op deze problemen gewezen, zonder ze zelf tot een oplossing te brengen. Trouwens velen zullen pas later, wanneer het

Digitized by Google

materiaal is vermeerderd, tot een oplossing kunnen worden gebracht. Een der eerste vragen, die zich opdringt, is deze: „vanwaar hebben de Alexandrijnen hun recht gekregen?" Zeker is, dat het Alex. recht, dat zuiver Grieksch is, veel, hetzij onmiddellijk, hetzij middellijk (b.v. door de Kl. Aziatische Grieken of de eilandbewoners) aan het Attische ontleend heeft. § 1 van de onder 2 genoemde bepalingen komt zelfs bijna woordelijk overeen met een wet van Solon, die bewaard is in de verklaring van Gaius ad legem XII tabularum in de Digesten. Maar zoo gezegd, de vraag blijft het onderwerp van latere onderzoekingen. Dat de uitgevers in deze editio princeps overal den weg gewezen hebben, waar en in welke richting te onderzoeken valt, is de hooge verdienste van dit superieure werk.

Rotterdam. M. Engers.

M. Wellmann, A. Cornelius Celsus. Eine Quellenuntersuchung. (Philol. Unters. hrg. v. A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Möllendorff, 23es Heft). Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 5).

Een van de merkwaardigste geneeskundige schrijvers uit de oudheid is zeker A. Corn. Celsus, en wel wegens het immer weder verbazingwekkende feit, dat hij, de dilettant, een werk zou hebben geschreven, dat èn wat den vorm, èn wat den inhoud betreft, alle andere oudromeinsche geneeskundige geschriften verre overtreft.

Dat Celsus niet tot den geneeskundigen stand behoord heeft, daaraan twijfelt niemand meer. De gronden, waarop de, in de klassieke geneeskundige litteratuur doorknede schrijver van deze doorwrochte studie nog eens den nadruk legt, zijn overtuigend genoeg.

Maar Wellmann gaat verder. Hij stelt een vraag, welke in de middeleeuwen, en nog lang daarna, als heiligschennis geklonken zou hebben, namelijk of de beroemde boeken „de medicina" werkelijk voor een conceptie van Celsus gehouden mogen worden? Het is moeielijk te gelooven. Een werk als de medicina verwacht men allerminst van een buitenstaander, die nog wel, kort na zijn dood, door niemand minder dan Quintilianus, voor een „mediocre ingenium" is gehouden.

Maar wat heeft Celsus' naam dan met het voortreffelijke werk uit te staan? Hij is, zegt Wellmann, niet anders dan vertaler, vertaler van het werk van een talentvol schrijver, die de leerstukken van de Hippokratische School, van Herakleides, Asklepiades, Meges en anderen tot een organisch geheel heeft weten te verwerken.

Die schrijver moet, zooals Wellmann met groote scherpzinnigheid aan de hand van vele citaten op overtuigende wijze aantoont, tot de empirisch-skeptische school behoord hebben. Deze kenmerken slaan op Cassius, Tiberius' lijfarts, en het is dus naar alle waarschijnlijkheid deze, die Celsus tot voorbeeld heeft gestrekt.

Amsterdam. E. C. van Leersum.

F. Fessler, Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz. Leipzig-Berlin, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.50).

Dat de vermaarde rhetor en apologeet *L. Caelius Firmianus Lactantius* een vurig bewonderaar en ijverig navolger van Cicero was en diens werken in zijn geschriften voortdurend aanhaalt en benuttigt, wist men sinds lang. Reeds bij *Sint Hieronymus* heet hij „quasi quidam fluvius eloquentiae Tullianae" en wie Lactantius' werken leest, vindt daar volgens denzelfden Kerkvader als het ware een korte samenvatting (ἐπιτομήν) van Cicero's dialogen. In later eeuwen dacht men niet anders. *Pico van Mirandola*, de befaamde veelweter, gaf Lactantius den naam van *Cicero Christianus*, dien hij nog heden draagt.

Trouwens wie bv. de „Divinae Institutiones" maar even openslaat, ontwaart aanstonds zoowel in den sierlijken stijl en de zuivere taal als in den ietwat vagen, vaak meer schitterenden dan degelijken betoogtrant een groote overeenkomst met de wijsgeerige werken van Rome's grootsten redenaar en de lange lijst van citaten uit Cicero in het tweede deel der Weener editie van Lactantius (in het Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum) toont overduidelijk, hoe vlijtig hij zijn geliefkoosd voorbeeld heeft bestudeerd, hoe onophoudelijk geraadpleegd.

Toch heeft de Eerw. Heer Fessler, wiens verhandeling wij hier aankondigen, geen nutteloos werk verricht. Wat hij ons thans geeft is slechts een gedeelte van hetgeen de titel aankondigt — de rest volgt wellicht later. Hij bespreekt niet alle werken van Lactantius, maar bepaalt zich bij de *Divinae Institutiones* en zelfs deze behandelt hij niet geheel; alleen de *twee eerste boeken* worden met groote nauwkeurigheid onderzocht. Dáár wijst Fessler niet slechts op de citaten, parallelplaatsen en toespelingen, die aan Cicero herinneren, maar hij toont ook door een scherpzinnige ontleding van Lactantius' betoog, hoezeer deze bijna overal Cicero op den voet volgt.

„Fassen wir", zoo zegt hij (S. 22), „alles zusammen, so kommen wir zum Schlusse, dasz Ciceros Gedanken, respektiv seine angeführten Meinungen in allen wesentlichen Fragen von Lactanz zugrunde gelegt sind. In den 23 Kapiteln des ersten Buches sahen wir über 40 Anklänge gröszerer und geringerer Ähnlichkeit. Von diesen sind 15 Zitate".

Het tweede Boek leidt Fessler tot eenzelfde uitkomst en ten slotte vermeldt hij met volle instemming de woorden van *Pichon* (Lactance, pp. 246—248): „D'action profonde, envahissante, souveraine il n'y a que Cicéron qui en ait exercé sur lui.... Il se pénètre de lui, il façonne sur lui sa forme de pensée et d'éloquence."

In een aanhangsel (SS. 43—54) volgen de voornaamste citaten uit Cicero, die in de overige boeken der Divinae Institutiones voorkomen; daarna worden ze door den Schrijver nog volgens den inhoud in verschillende groepen gerangschikt.

Zoo is deze verhandeling een nuttige bijdrage voor de kennis van den welsprekenden apologeet. Daar Fessler uitdrukkelijk verklaart geenszins op volstrekte volledigheid aanspraak te maken, ontslaat hij den recensent van den lastigen plicht om eventueel vergeten aanhalingen op te sporen.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

Digitized by Google

G. Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455 (Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft XII-XIII). Mainz, Gutenberg-Gesellschaft. 1913.

Zwölfter Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft (22 Juni 1913). Mainz 1913. Met Bijlage: **A. Tronnier. Über Gutenberg-Bildnisse.**

De Gutenberg-Gesellschaft heeft wederom eer van haar werk. Zij weet voor hare publicaties steeds wetenschappelijke autoriteiten van den eersten rang te vinden, en aan de uitvoering van hare uitgaven worden kosten noch moeiten gespaard. Bd. XII en XIII, bewerkt door Prof. Zedler, leveren weer een nieuw bewijs daarvan. Door prachtige facsimiles, vooral door de bijgevoegde 16 lichtdrukken, worden alle middelen ter oriënteering verschaft, en kan iedereen de ingewikkelde bewijsvoeringen, waartoe Zedler's onderzoekingen aanleiding geven, volgen en controleeren.

Zedler's studie gaat in hoofdzaak over de te Mainz in 1454 en 1455 gedrukte aflaatbrieven. Hun ontstaan danken zij aan de volgende omstandigheden.

Den 12en Aug. 1451 verleende Paus Nicolaas V in een bul, gericht aan den koning van Cyprus, Jan II van Lusignan, een vollen aflaat aan allen, die gelden zouden bijdragen voor den oorlog tegen de Turken en de verdediging van Cyprus. Deze aflaat kon gedurende 3 jaren, van 1 Mei 1452 tot 1 Mei 1455, worden afgekondigd. De koning van Cyprus droeg die afkondiging op aan zijn vertrouweling Paulinus Chappe (Zappe), een Cyprisch edelman, en deze begaf zich als aflaat-commissaris naar Mainz, om van daaruit de afkondiging van den aflaat en de inzameling der gelden te organiseeren. Een en ander bestond voornamelijk in het benoemen van sub commissarissen voor verschillende landstreken.

Voor het verdienen van zulk een aflaat was een zgn. aflaatbrief noodig. Wie de vereischte geldsom stortte — een vast quotum was niet bepaald; ieder kon „magis vel minus" geven, naar gelang zijn middelen het veroorloofden — ontving een van een zegel voorzienen brief, waarop zijn naam werd vermeld, daarbij de tekst van de aflaatverleening met de gebruikelijke absolutie-formulieren, en ten slotte de datum van afgifte van den brief. De bezitter kon zich met zijn brief te gelegener tijd bij een priester presenteeren, en deze kon dan krachtens de volmachten, welke in den brief vermeld stonden, hem na een rouwmoedige biecht absolveeren, en den vollen aflaat in werking doen treden.

Natuurlijk moest een aflaat-commissaris zorgen, dat hij zulke aflaatbrieven in voldoend aantal voorhanden had, en werden dus de formulieren veelal vooruit geschreven, met openlating van een ruimte voor de invulling van naam en datum. Ook Chappe liet zijn brieven in het begin schrijven, en daarvan zijn nog 19 exemplaren te vinden, meestal op perkament, enkele op papier. Men kwam evenwel op het denkbeeld, die formulieren te laten drukken, en zoo zijn ontstaan de beroemde Mainzer aflaatbrieven van 1454 en 1455, de eerste nauwkeurig gedateerde voortbrengselen van de Duitsche drukpers [1]).

Het zwaartepunt van Z's studie ligt in het onderzoek naar de druktechniek der aflaatbrieven. Er bestaan twee verschillende uitgaven. De tekst is in beide dezelfde, doch de letter waaruit zij gezet zijn, is geheel verschillend. Het beginwoord „Uniuersis" is in den eenen druk met een U gespeld, in den anderen met een V. Vandaar worden zij verdeeld in U- en V-formulieren. U telt 30 regels en is in 7 exemplaren voorhanden. V heeft 31 regels en daarvan zijn 38 exx. te vinden. De 7 exx, van U vertegenwoordigen 6 verschillende drukken; het zetsel is hetzelfde, doch telkens komen er kleine veranderingen in voor. Eveneens bestaan er 6 drukken van V. Zoowel van U als van V vindt men exemplaren die het jaartal 1454, en andere die 1455 dragen.

Alleen reeds uit deze dorre gegevens blijkt, tot welke gecompliceerde vraagstukken die aflaatbrieven leiden. En ware het daarbij nog maar kunnen blijven. Doch het bestaan van twee drukken, beide in dezelfde jaren en beide te Mainz verschenen, wijst op twee verschillende drukkers, en, wat in dien tijd vanzelf sprak, twee verschillende lettergraveurs en lettergieters. Nu schrijft Zedler de U-formulieren toe aan Gutenberg, en de V-formulieren aan Schoeffer. En daarmede zitten we midden in de kwestie van de allereerste ontwikkeling der boekdrukkunst te Mainz en de persoonlijke relaties tusschen Gutenberg, Fust en Schoeffer. Fust was de geldschieter van Gutenberg, en Schoeffer was Gutenberg's meesterknecht. Tengevolge van een proces moest Gutenberg zijn voornaamste materiaal aan Fust afgeven, en nu wist Fust, die feitelijk geen deskundige op typografisch gebied was, het personeel van Gutenberg, en voornamelijk ook diens meesterknecht Schoeffer, over te halen naar de drukkerij, die hij intusschen met het materiaal van Gutenberg had opgericht. Juist in dien tijd had Gutenberg de typen van den U aflaatbrief gesneden en gegoten; doch die moest hij, nog voordat hij kon gaan drukken, afgeven aan Fust. Intusschen laat Gutenberg door zijn meesterknecht Schoeffer onmiddellijk een andere type snijden en gieten, en brengt aldus de V-formulieren in den handel. Daartegen begint Fust aanstonds als concurrent op te treden, door de U-formulieren in den handel te brengen, waarvan de typen feitelijk door Gutenberg waren gegraveerd en gegoten. Zoo verklaart zich, volgens Zedler, het ontstaan der U- en V-formulieren in een en hetzelfde jaar, in een en dezelfde stad.

Doch Zedler zou Zedler niet zijn, indien hij bij deze kwestie wederom zijn geliefkoosde Missaal-hypothese niet betrok, welke hij sinds een tiental jaren verdedigt.

Volgens Zedler zou Gutenberg's oorspronkelijk plan niet geweest zijn het drukken van den bekenden Bijbel van 42 regels, doch het drukken van een Missaal, waarvoor minstens twee typensoorten, een kleinere en een grootere, noodig zijn. Die twee typensoorten moesten echter — zooals dat bij een Missaal steeds het geval

[1]) Ik zeg „nauwkeurig gedateerde". Reeds vanaf 1445 ongeveer is er te Mainz gedrukt, doch steeds zonder datum. Omstreeks 1900 vond Dr. Zedler te Wiesbaden een fragment van een astronomischen kalender, die eveneens te Mainz is gedrukt. Uit verschillende gegevens is af te leiden, dat deze kalender berekend was voor het jaar 1448, en dus in 1447 moet gedrukt zijn. Zie Seymour de Ricci in *Veröffentlichungen der Gutenberg-Ges.*, VIII-IX (1911), S. 3-4 en de daar aangehaalde litteratuur.

Digitized by Google

was — op een corps van dezelfde grootte worden gegoten, daar zij telkens door elkander moeten gebruikt worden. Op een of andere wijze is er echter een beletsel tusschengekomen, zoodat Gutenberg den Missaal-druk moest opgeven. Hij besloot nu een Bijbel te gaan drukken, waarvoor hij slechts één lettersoort behoefde te gebruiken. Daarvoor nam hij de kleinere letter, welke hij reeds voor het Missaal vervaardigd had. Doch die letter was zoo maar niet bruikbaar. Het lettercorps was te groot, en dus zouden in den druk de regels veel te ver van elkaar komen te staan, wat niet alleen on-œconomisch, maar ook on-æsthetisch zou geweest zijn. Daarom moest Gutenberg door afvijlen en afslijpen het lettercorps kleiner maken, terwijl het eigenlijke letterbeeld onaangetast bleef. Deze manipulatie is hem echter niet geheel gelukt. Met dat afvijlen werd nu en dan ook het letterbeeld, dat in haut-relief boven op het lettercorps of letterstaafje staat, een weinig afgevijld, en dat is op de eerste bladen van den Bijbel van 42 regels duidelijk merkbaar. Daar intusschen de lettervoorraad, die oorspronkelijk voor het Missaal bestemd werd, te gering was voor den Bijbeldruk, moesten er nieuwe letters gegoten worden, en Gutenberg was natuurlijk zoo verstandig, die nieuwe letters te gieten op een kleiner corps Zoo verklaart het zich, waarom in den Bijbel van 42 regels, vooral op de eerste bladen, afgevijlde letterbeelden voorkomen, en ook wordt daardoor duidelijk, waarom de Bijbel van 42 regels op de eerste bladen slechts 40, resp. 41 regels telt.

Doch wat heeft dit alles nu met de druktechniek van de aflaatbrieven te maken, zal men vragen?

Het verband zit in een zuiver technische kwestie, nl. de uitvinding van het hand-gietinstrument. Daarop nader in te gaan is te dezer plaatse onmogelijk. Het zou een uitvoerige verklaring vereischen, die nòg niet duidelijk zou zijn zonder afbeeldingen. In het algemeen zij dit ervan gezegd. Gutenberg ging, volgens Zedler's meening, bij zijn eerste proeven van lettergieten, te werk volgens de vrij eenvoudige zgn. Abklatschmethode, doch langzamerhand vond hij het meer gecompliceerde hand-gietinstrument uit, waarmede vooral dit werd bereikt, dat men er kleinere letters mee kon gieten, die tegelijk zuiverder en duurzamer waren dan bij de Abklatschmethode, en dus een zuiverder afdruk gaven, ook na veelvuldig gebruik. Gutenberg zou dat hand-gietinstrument voor het eerst gebruikt hebben bij het vervaardigen der typen van de aflaatbrieven, en daarna diezelfde meth de hebben toegepast bij het gieten der nieuwe typen van den Bijbel van 42 regels. Deze hypothese is weer van invloed op den datum, waarop het 1e deel van den Bijbel van 42 regels zou voltooid zijn. Tot nu toe nam men aan, dat het in 1453 gereed was, doch volgens Zedler kan dat natuurlijk pas na 1454/55 gebeurd zijn, daar de nieuwe Bijbelletter gegoten is na die van de aflaatbrieven.

In het kort is Zedler's bewijsvoering dus deze: De kleine typen van de aflaatbrieven van 1454/55 wijzen op een essentieelen vooruitgang van Gutenberg in de druktechniek. Die vooruitgang moet bestaan hebben in de uitvinding van het hand-gietinstrument. Anderzijds bewijst de nieuwe, niet afgevijlde lettertype van den Bijbel van 42 regels, dat Gutenberg daarvoor het hand-gietinstrument gebruikt heeft, en daaruit volgt, dat het tweede gedeelte van dien Bijbel eerst na 1454/55 kan gedrukt zijn.

Wanneer men als enkel historicus deze opeenhooping van hypothesen bij Zedler leest, houdt men zijn hart vast, en vraagt men zich af: zijn we nu nog op 't gebied van de wetenschap, of zijn we in het rijk der fantasie aangeland? Er is en wordt dan ook hier en daar eenigszins de spot gedreven met Zedler's historische combinaties. Maar of nu juist andere Gutenberg-vorschers daartoe het recht hebben? Feitelijk zijn zij op dit punt geen haar beter dan Prof. Zedler. De geheele Gutenberg-vorsching is, vooral wat de technisch-historische en typogenetsche zijde aangaat, een samenweefsel van hypothesen. De eene vorscher woont even goed in een glazen huisje als de andere, en m. i. hebben Zedler's hypothesen toch vooral deze verdienste, dat ze in hoofdzaak een logische verklaring geven van de raadselachtige feiten, welke men in de eerste Mainzer drukken aantreft.

Wanneer men dan ook bij Zedler's verklaringen en veronderstellingen voortdurend de facsimiles raadpleegt, die de Gutenberg-Gesellschaft in haar tot nu toe verschenen 13 deelen zoo overvloedig en zoo keurig-uitgevoerd aanbiedt, dan moet men toegeven, dat er wel degelijk een reëele ondergrond voor al die hypothesen aan te wijzen is. En mocht ooit eens de tijd komen, dat men in Nederland de Costeriana even onbekrompen en uitvoerig gaat bestudeeren, als thans de Gutenberg-Gesellschaft de Gutenbergiana bestudeert, dan zullen ook wij spoedig in een oerwoud van hypothesen zitten, waarin eerst het nageslacht wellicht een zuiver-afgebakenden weg zal kunnen vinden.

Wat er later zal kunnen overblijven van de thans bestaande Gutenberg-hypothesen, zal waarschijnlijk eerst een volgende generatie kunnen beslissen. En zij zal dan, als zij onbekrompen wil oordeelen, ook hulde weten te brengen aan de werkers van heden, die op gevaar af van voortdurend te dwalen, den moed hebben, om toch steeds voort te dringen op het interessante maar nog zoo onzekere terrein van het „Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst”.

Op twee speciaal-Nederlandsche elementen, welke door Zedler meer dan eens worden genoemd, moet nog even de aandacht worden gevestigd.

Vooreerst accepteert hij in hoofdzaak de resultaten omtrent de Abklatschmethode, welke Mr. Charles Enschedé in 1901 publiceerde in zijn werkje „Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst” (vgl. Zedler, SS. 27, 66, 75, 98—100, 102—104, 106), en neemt hij die in bescherming tegen opwerpingen van Schwenke en Wallau (S. 98—99).

En wat voor ons even merkwaardig is, Zedler aarzelt niet, vooral op grond van zijn technisch-historisch onderzoek, en in volkomen overeenstemming met het zoo duidelijke bericht der Keulsche Kroniek van 1499, aan Hollandsche drukvoortbrengselen (Donaten) de eer toe te kennen, dat zij Gutenberg „auf einmal die Augen öffneten und ihm zeigten, dass das Problem in ganz anderer Weise zu lösen sei, als er bisher in Strassburg

Digitized by Google

(waar hij woonde, voordat hij naar Mainz vertrok) versucht hatte". En dan voegt Zedler nog dit erbij: „Darauf weiter einzugehen, ist hier nicht der Ort. Ich werde aber auf den von der Kölner Chronik bezeugten Zusammenhang der Gutenbergischen Erfindung mit dem holländischen Frühdruck zurückkommen, wenn es mir beschieden sein sollte, das grosse Material, mit dessen Beschaffung ich seit mehreren Jahren bereits beschäftigt bin, erfolgreich zu bewältigen" (S. 94).

Toch blijft Gutenberg voor Zedler „de" uitvinder. Want volgens hem bestond de eigenlijke boekdrukkunst niet in het gieten van losse letters, die na eenmaal voor een bepaalden tekst gediend te hebben, weer konden worden gebruikt om een geheel anderen tekst te drukken, maar de uitvinding culmineerde in het handgietinstrument. Met de Abklatschmethode kon men geen kleine letters nauwkeurig en snel gieten, wel echter met het hand-gietinstrument. En daarom zegt Zedler (S. 103), blijkbaar met het oog op Holland: „Wurde auch nachgewiesen werden, dass die Erfindung der beweglichen Letter zunächst keine deutsche Erfindung ist, der Erfinder des Buchdruckes ist schliesslich nur derjenige, der das Handgiessinstrument konstruiert hat, und dies ist kein anderer als Johann Gutenberg".

Dat is wat men in 't Hollandsch noemt: de kool en de geit sparen.

Doch wij zijn er voorloopig al best mee tevreden, wanneer men maar wil erkennen, dat in Holland werkelijk het eerst de kunst uitgevonden is van boeken te drukken met losse gegoten typen. Of die methode nu door een Duitscher vervolmaakt is kan ons vrij koud laten.

Intusschen mag aan Prof. Zedler van heeler harte hulde worden gebracht voor zijn merkwaardige studie, die opnieuw bewijst, wat er met een nauwkeurige onderzoeking en vergelijking van de letterbeelden, zooals wij ze in de prototypografie op papier of perkament vinden afgedrukt, te bereiken is. Men moge van zijne hypothesen zeggen wat men wil, hij heeft er toch reeds merkwaardige resultaten mede bereikt, gelijk in dit tijdschrift (Jg. XX, kol. 26 – 28) vroeger reeds is medegedeeld.

Daar wij nu toch over druktechniek bezig zijn, zou de vraag kunnen gesteld worden, of de Gutenberg-Gesellschaft haar eigen „Veröffentlichungen" niet wat practischer zou kunnen inrichten. Het formaat daarvan is klein-4°, en zal wel moeilijk kunnen gewijzigd worden. De regelbreedte is daardoor 145 mM., dat is slechts 25 mM. smaller dan de 2 kolommen van dit tijdschrift. Daardoor wordt de type, die overigens goed is, te klein, en is het moeilijk bij het lezen, van den eenen naar den anderen regel over te gaan. Herhaaldelijk pakt men een verkeerden regel. Daarbij komt vooreerst nog de gewone zwaar-op-de-handsche zinsbouw, die men bij Duitschers maar al te veel aantreft, en ten tweede, dat de rug van het boek met 'n soort Hercules-lijm bestreken schijnt te zijn, zoodat de bladen bol staan, en men ze alleen plat kan krijgen door het boek radicaal uit elkaar te nemen en in „Fliegende Blätter" te ontleden. Al die dingen spannen samen, om de studie van Zedler's werk, dat toch al zulk een zware en ingewikkelde materie behandelt, nog moeilijker te maken. Indien het zetsel in twee kolommen werd gezet, zou er al veel gewonnen zijn. En wat dat lijmen van den rug aangaat: zeker is het, dat onze Hollandsche boekbinders die kunst beter verstaan, en in staat zijn, een boek ijzersterk in te naaien en te lijmen, terwijl toch alle bladen bij het openslaan zoo goed als vlak liggen.

In haar 12e „Jahresbericht" (1912/13) heeft de Gutenberg-Gesellschaft, jammer genoeg, wederom te klagen over vermindering van haar ledenaantal. Door sterfgeval of uittrede verloor zij 23 leden, en zij won er slechts 7 bij, zoodat zij behalve de 31 Stichters thans 503 leden telt. Het getal der Nederlandsche leden schijnt elk jaar met één lid toe te nemen; in 1911 waren er 8, in 1912 waren er 9, en in 1913 telt men er 10. De belangstelling in de Mainzer prototypografie neemt dus in Nederland gaandeweg toe. Ongetwijfeld is dat een goed voorteeken. Want de Nederlandsche prototypografie moet immers óók eens haar beurt krijgen, niet alleen omdat ons nationaliteitsgevoel ons daartoe aanspoort, maar ook omdat het iet of wat Jan Salie-achtig en onbeleefd zou zijn, indien wij Prof. Zedler bij zijn onbekrompen pogingen, om ons onze oude uitvindingstraditie terug te geven, maar alleen lieten voortploeteren.

In de Bijlage tot het Jahresbericht handelt Adolph Tronnier over de Gutenberg-portretten, welke nog te vinden zijn. Het resultaat is, zooals te verwachten was. Authentieke afbeeldingen bestaan er niet; wat daarvoor doorgaat zijn ideaalportretten in den iet of wat gemaniëreerden stijl van de tweede helft der 16e eeuw. Dus ongeveer dezelfde geschiedenis als met onze Coster-afbeeldingen.

Woerden. B. Kruitwagen. O. F. M.

Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV. Groningen Noordhoff. 1914. (Pr. *f* 5).

Een kwartijn van bijna 600 bladzijden, uitgegeven met smaakvolle weelde — een weelde die de prijs van verkoop niet in de verte doet vermoeden — is bestemd de herinnering te bewaren aan het driehonderdjarig bestaan van de Hogeschool te Groningen, in Junie 1914 met zoveel luister en hartelike belangstelling van alle zijden, gevierd. Het werk is van 63 afbeeldingen voorzien en in drie afdelingen verdeeld: de geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, bijdragen tot de geschiedenis van het onderwijs aan de universiteit, de tegenwoordige staat der universiteit. De twee laatste gedeelten zijn het werk van 23 verschillende schrijvers die door hun ambt nauw aan de hogeschool zijn verbonden of er toe behoord hebben, doch de eer van het voorafgaande deel, 238 bladzijden groot, te hebben samengesteld komt uitsluitend toe aan Prof. J. Huizinga, al heeft deze in zijn voorbericht ook aan tal van personen zijn dank betuigd voor de hulp hem bij 't verzamelen van zijn stof verleend. Dit eerste gedeelte zal vermoedelik niet alleen door de inhoud maar ook door de vorm de meeste lezers vinden; het geheel is een monument van blijvende waarde voor

Digitized by Google

de Groningse universiteit, het beste bewijs van haar hoge waarde en haar onmisbaarheid voor ons vaderland.

Het beoordelen van een werk dat wetenswaardigheden van zo verschillende aard bevat, valt buiten het bereik van de aankondiger; diens bewondering wordt alleen getemperd door het ontbreken van een register, waarvan het gemis zich vooral bij het raadplegen van het eerste gedeelte doet gevoelen.

Leiden. D. C. Hesseling.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Het ambt van Rector Magnificus is op 21 Sept. overgedragen te Amsterdam aan Dr. A. Bruining, te Groningen aan Dr. E. D. Wiersma, te Leiden aan Dr. J. M. Janse, te Utrecht aan Dr. H. Snellen.

Van n⁰. 2 der serie „Van alle Tijden", onder red. van de heeren C. G. Kaakebeen en J. Ligthart bij Wolters te Groningen uitgegeven, t. w. van de *Beatrijs*, uitgeg. door C. G. Kaakebeen en geparaphraseerd door J. Ligthart, werd ons de 3de druk toegezonden.

Te Berlijn is, bij de uitgever Weidmann, verkrijgbaar gesteld een *Rede auf Friedrich Leo*, door P. Wendland in een openbare zitting van de Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen gehouden [pr. M. 0.60] De grote Latinist wordt ons geschetst als een man met krachtig plichtbesef, omvangrijke kennis en dichterlike aanleg; zijn geschiedenis der Romeinse letterkunde getuigt van zijn streven om de schrijvers uit hun tijd en hun karakter te verklaren, en onderscheidt zich daardoor van Mommsen's zeer subjektieve oordeelvellingen.

In een rijk geïllustreerd boekje, smaakvol door een drietal vereenigingen van bibliothecarissen uitgegeven (Utrecht, 1914) onder den titel *Niederländisches Bibliothekwesen* verscheen een 8-tal vlot geschreven opstellen over dit onderwerp. Het boekje is bestemd tot een gids voor de Internationale tentoonstelling te Leipzig en geeft een duidelijk overzicht van alles wat de bibliotheken in Nederland betreft, openbare zoowel als particuliere. Het bevat ook voor Nederlandsche lezers veel wetenswaardigs.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, LXX, 1: J. Kreemer Jr, Volksheelkunde in den Indischen Archipel. — J. F. K. Hansen, De groep Noord- en Zuid Pageh van de Mentawei-eilanden. — H. Kern, Een juiste verklaring van twee plaatsen uit den Nāgarakrtāgama. — Dez., Over 't Sanskritvers aan 't begin der Inscriptie van den Minto-steen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 7: A. Hausrath, Die ionische Novellistik. — H. F. Müller, Plotinos über Notwendigkeit und Freiheit. — J. Dräseke, Kaiser Kantakuzenos' Geschichtswerk. — O. H. Brandt, Das Naturgefühl bei den Göttinger Dichtern. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Th. Siebs, Humanist. u. deutsche Bildung. — O. Brinkmann, Vom griech. Anfangsunterricht. — A. Messer, Einführung in die neuere Psychol. des Denkens (slot).

English Historical Review, 1914, July: Seymour, The policy of Livius Drusus. — Davis, The chronicle of Battle Abbey. — Johnstone, The county of Ponthieu, 1279-1307. — Turner, The Lords-justices of England. — Notes and Documents (o. a. Read, English foreign trade under Elizabeth; Torcy's Account of Matthew Prior's negotiations, 1711).

Gids, 1914, Sept.: Scharten, De geheimen der Camera Obscura.

Onze Eeuw, 1914, Sept.: Bosboom, Bosboom-Toussaint en Beets. — Kan, Nic. Heinsius in Italië, I. — Van Suchtelen, Dante's Vita Nuova. — Benschop, Thorbecke als verzorger van 's lands weerbaarheid, I.

Tijdspiegel, 1914, Sept.: Krekel, Antieke liefde. — Valter, De wordingsgeschiedenis van den grooten oorlog.

Vragen des Tijds, 1914, Sept.: Kalff, Eliz. Maria Post. — Enno van Gelder, Wat moet er op de driejarige burgerschool volgen?

Nieuwe Gids, 1914, Sept.: Van der Kemp, De stichting van den Botanischen Tuin.

Studiën, LXXXII, 2-3: H. Wilbers, De Historiciteit van Gen. 1-3. Geschied. d. verklaring v. Gen. 2 en 3, IV. — E. Hoogeveen, Bloedregens. — Fr. de Bruijn, De Kanaaltunnel. — A. Slijpen, Wettelijke Grondslag of louter Willekeur? — W. Mulder, Uit het groene Erin. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Vries, Korte Historiaal, uitg. Colenbrander: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Van Eerde, Koloniale volkenkunde: Onze Eeuw 1914, Sept. (Kielstra).

Van Gelder, Atlas: Onze Eeuw 1914, Sept. (Kielstra).

Gorris, Denkbeelden over oorlog en vrede: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Hartman, Beatus ille: Gids 1914, Sept. (Burger).

Knappert, Geschiedenis Ned. Herv. Kerk: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Acta Synodalia, uitg. Knuttel: Engl. Hist. Rev. 1914, July (Knappert).

Lindeboom, Bijbelsch humanisme: Eng. Hist. Rev. 1914, July (Allen).

Meilink, Hanzesteden: Engl. Hist. Rev. 1914, July (Unwin).

Moller, Ruusbroec: Nieuwe Gids 1914, Sept. (Kloos).

Scholte, Grimmelshausenforschung I: D. Lit. Ztg. 1914, n⁰. 34-35 (Rausse).

Tenhoeff, Diplom. studien: Gids 1914, Sept. (Huet).

Van Zuiden, Hoogd. Joden: Onze Eeuw 1914, Sept. (Blok).

Digitized by Google

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Th. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I en II zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Binnenkort verschijnt de eerste aflevering van het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat, terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XIV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. **No. 2.** **November 1914**

Gercke und Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, III (Vürtheim).
Barbelenet, De la phrase à verbe être dans l'ionien d'Hérodote (Hesseling).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, I en II (Leyds).
Kochalsky, Leben und Lehre Epikurs übersetzt (v. d. Wyck).
Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede Pro S. Roscio Amerino (Brakman).
Lejay, Q. Horati Flacci Satirae (Karsten).
Frankenberg, Organismus der semit Wortbildung (Wensinck).
Jacob, Briefwisseling van, met en over Conscience, I (de Vooys).
Fidao-Justiniani, L'Esprit classique et la Préciosité au XVIIe siècle (Serrurier).
Walker, The Hellenica Oxyrhynchia (v. Gelder).
Malo, Les Corsaires dunkerquois et Jean Bart, II (Japikse).
Usener, Kleine Schriften, IV (K. H. E. de Jong).
Babelon, Moneta (Evelein).
Elert, Die voluntaristische Mystik Böhme's (v. d. Wyck).
Schoolboeken:
Ernout, Hist. Formenlehre des Lat. (Slijper).
Inhoud van Tijdschriften
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Gercke u. E. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, III Bd. Teubner, Leipzig. 1914. (Pr. M. 10, geb. M. 12).

Hiermede is het welbekende werk van Gercke en Norden in tweeden druk verschenen. Lehmann-Haupt, Beloch, Kornemann behandelen in een driehonderd pagina's de grieksche en romeinsche geschiedenis; Keil de grieksche Staatsaltertümer in een 125 bladzijden; Neumann de romeinsche in een 150 pagina's. Deze samenvattende behandelingen hebben het karakter van simpele wegwijzing aan studeerenden vrijwel laten varen en daarvoor dat van leerboek aangenomen. Men zou tegen het uitgeven van dergelijke leerboeken, die bij eenige kwestie toch onmiddellijk nopen tot het grijpen van uitvoeriger werken, niet geheel ten onrechte bezwaar kunnen maken, te meer wijl bij een pogen om in matig bestek liefst zooveel mogelijk materie samen te persen nu juist niet de meest animeerende literatuur ontstaat. Als deze „Einleitungen" maar niet een verkapt „dictaat" vormen, inhoudende „wat de student er van weten moet". In dat geval toch zal menigeen, na zulk een genot, voor goed genoeg hebben van het wetenschappelijke diner. De ijver, waarmede van duitsche zijde „handboeken" ter markt worden gebracht, — handboeken wier spoedig volgende tweede druk den eersten tot een onvolledigen stempelt —, heeft eene bedenkelijke materieele zijde.

Leiden. J. Vürtheim.

D. Barbelenet, De la phrase à verbe etre dans l'ionien d'Hérodote. Parijs, Champion, 1913. [Pr. 4 fr.].

Op initiatief van Meillet hebben verscheidene Franse geleerden monografieën gewijd aan de syntaxis van het verbum substantivum in zeer verschillende talen; sommige hebben overzichten gegeven van het gebruik in gehele taalgroepen, andere hebben zich bepaald tot de studie van een enkele schrijver en dan in de kleinste biezonderheden de eigenaardigheden van de syntaxis nagegaan. Vooral de plaats van het werkwoord ten opzichte van het attribuut, en het al of niet ontbreken van de copula is nauwkeurig onderzocht geworden.

De verhandeling van de heer Bartelenet begint met een overzicht van het verschil tussen het Latijn, waar de copula enklities achter 't attribuut komt of als ze elders staat aan de zin een bepaalde schakering geeft, en het Grieks, waar het ontbreken van de copula bij Homerus zeer gewoon is en nog bij schrijvers als Plato en Aristophanes volstrekt niet zeldzaam. De vormen van εἰμι, voller en van meer inhoud dan die van *sum*, zijn in veel mindere mate enklites geworden. Dit laatste resultaat van de heer Barbelenet wordt bevestigd door de geschiedenis van het verbum substantivum in het Nieuwgrieks.

Wat nu Herodotus aangaat, het zeer minutieuse onderzoek van de Franse geleerde toont aan dat bij hem de verbinding van onderwerp en attribuut zonder copula alleen in enkele vaste uitdrukkingen voorkomt, dat de gewone volgorde voorwerp-attribuut-werkwoord is en dat afwijkingen daarvan aan een bepaald onderdeel meer nadruk geven, 't geen door talrijke voorbeelden van elke kombinatie bewezen wordt. Dit zijn de voornaamste resultaten. Verbijsterend door nieuwheid kan men ze niet noemen; ik meen zelfs dat de hoofdzaken van het

Digitized by Google

betoog al vervat zijn in Weil's *De l'ordre des mots* etc. (Parijs, 1844); maar het is toch nuttig de waarheid van een algemene stelling door 't onderzoeken van een biezonder geval duidelik te maken, en bovendien heeft de heer Barbelenet de eigenaardige betekenis van menige plaats van Herodotus uitmuntend doen uitkomen.

D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht boeken, vertaald uit het Grieksch door **Mej. H. M. Boissevain** en **Dr. H. J. Boeken.** Boek I en II. Haarlem, J. W. Boissevain & Co. 1914.

Het eerste deel van dit werk, indertijd anoniem verschenen bij een anderen uitgever, werd door mij beoordeeld in 't *Museum* 17e Jg. (1910) kol. 412 vg. Niet weinig was ik verwonderd te bemerken, dat precies hetzelfde boek voor mij lag, van een anderen omslag voorzien en achterin een opgave der aan te brengen verbeteringen, welke hun ontstaan te danken hebben aan mijne opmerkingen, doch evenals 't boek weer slordig behandeld. Wat te zeggen van zoo'n verbetering: „In de noot van blz. 18 leze men voor Atocus Atokos", terwijl het moet wezen Atreus. Verder kan ik natuurlijk hier niet op ingaan: ik zou 'tzelfde moeten zeggen als vroeger. Wel wil ik den vertalers mijne verdere aanteekeningen ter beschikking stellen: nu er een Nederl. vertaling is, stel ook ik 't op prijs, dat die goed worde. Het is echter een lange lijst.

Gelukkig kan mijn oordeel over het 2e boek veel gunstiger luiden. Wel ontbreken ook hier de slips of the pen niet (in c. 45 en c. 75 is de vertaling ook niet in overeenstemming met den tekst), doch het geheel is oneindig veel nauwgezetter behandeld en vele hoofdstukken verrassen door de kernachtige wijze, waarop het zoo moeilijk te vertalen oorspronkelijke bv. van Pericles' redevoeringen is weergegeven. Ik noem o. a. c. 47, 62, 65, waar „draagkracht" voor δύναμις een ἕρμαιον mag heeten, zooals baloorigheid voor ἀθυμία in I, 71 en in 't gedrang voor ἐν τῷ ἔργῳ in I, 68. Mogen de vertalers den lust en de kracht blijven behouden, het geheele opus tot een goed einde te brengen: een schoon werk van stoeren arbeid zullen zij dan verricht hebben.

Groningen. R. Leyds.

A. Kochalsky, Das Leben und die Lehre Epikurs übersetzt. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.40).

Wij maken hier met den ernstigen arbeid van een flink philoloog kennis, die zich de niet geringe moeite heeft getroost, ook voor hen, die geen Grieksch verstaan en zich toch voor den veel gesmaden en den veel bewonderden Epikurus interesseeren, het 10de boek van Diogenes Laërtius zorgvuldig in het Duitsch te vertalen. Ik spreek van een vertaling, niet van een paraphrase. Om die reden is het te betreuren, dat de Heer K. niet ter wille van hen, die in staat zijn haar met den Griekschen tekst te vergelijken, Grieksch en Duitsch tegenover elkaar heeft geplaatst. Dan zou men kunnen oordeelen over de juistheid der vertolking. Op ongeveer 158 plaatsen is K. van de lezing van Usener afgeweken en zeer zeker zullen de philologen smullen van de „Kritische Bemerkungen", waarin K. zijne vernuftige gissingen omtrent tekstverbetering aanbeveelt. Maar de „dure Epicurea" van U. zijn, zooals K. zelf opmerkt, niet onder ieders bereik; ook geven zij den tekst van D. L. niet als een samenhangend geheel, maar fragmentarisch over deelen van het werk verspreid; er komt bij, dat om een vertaling uit dikwijls corrupt Grieksch te verstaan, het wenschelijk is het origineel te kunnen raadplegen, daar juist op moeilijke plaatsen dit laatste soms nog het minste duister is. Ieder kan dat ondervinden, die de uitgave van Aristoteles gebruikt, welke Bussemaker indertijd voor Didot bezorgde. De afwezigheid van den Gr. tekst is een gebrek, dat vooral bij de twee eerste brieven van Epicurus zeer voelbaar is. Hoe K. b.v. § 51 en § 52 wil gelezen zien, blijft een raadsel, maar zeker is, dat hij den tekst anders opbouwt dan door Zeller en Steinhart werd gedaan. Het is zeer gewenscht, dat de Heer K. zijne halve belofte den tekst van het origineel uit te geven spoedig in vervulling late gaan. Eerst dan zal zijn verdienstelijke arbeid al het nut stichten, dat hij er, zoowel voor philologen als voor philosofen, te recht van verwachten mag.

Doorn. Van der Wyck.

G. Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino. Zweite Auflage. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8. geb. M. 9).

Een menschenleeftijd is verloopen sedert Landgraf zijn uitvoerigen kommentaar op de Rosciana 't licht deed zien (1884). Het werk heeft toen dadelijk de aandacht getrokken, omdat de schrijver, leerling van Wölfflin, er een historische beschouwing van Cicero's stijl in neergelegd had. Hij bewees, dat de libri de inventione, de redevoeringen Pro Quintio en Pro Roscio Amerino niettegenstaande 't uiteenloopend karakter van 't behandelde onderwerp onderling zooveel overeenkomst hebben wat de eigenaardige keuze van woorden en zinsbouw aangaat, daarentegen zoozeer afwijken in dictie van de latere oraties en rhetorische tractaten, dat men aan te nemen heeft, dat de genoemde geschriften de eerste periode van Cicero's stijl vertegenwoordigen. Hoeveel goeds en waars de theorie van Landgraf bevatte, 't is licht in te zien, dat hij door de diepgaande studiën der drie jongste decennia een ongemeen rijke stof te verwerken kreeg voor den 2en druk. Men heeft immers den tekst zuiverder kunnen vaststellen, 't spraakgebruik nauwkeuriger onderzocht, allerlei taalverschijnselen juister leeren verklaren, de voornaamste rhythmische wetten „der antiken Kunstprosa" opgespoord en menige quaestie 't gebied der realia betreffende opgelost. Er is dan ook in de nieuwe uitgave bijna geen paragraaf, welke niet verbeterd en vermeerderd is. Dit geldt evenzeer van de inleidingen op de hoofddeelen der rede. Zoo staat thans onmiddellijk onder 't opschrift Exordium vermeld, dat evenals de Rosciana en Miloniana, ook Demosthenes' rede περὶ τῆς εἰρήνης uitgaat van de *iniquitas temporum*. En vóór Landgraf de interpretatie begint van 't stuk (§ 124—142), waar Chrysogonus aangevallen wordt, haalt hij de woorden van Fr. Cauer (Ciceros politisches Denken pg. 71) aan

Digitized by Google

om te betoogen, dat men in 't optreden van den wakkeren pleiter tegen den veelvermogenden gunsteling van Sulla niet zien mag (met Mommsen) een coquetteeren met de democratische partij, noch (met Tyrrell) louter een poging om naam te maken: hij kwam in waarheid op voor de zaak van 't recht. Reeds hieruit blijkt, dat de auteur thans aan 't zakelijk deel, 't welk hij naar zijn eigen bekentenis vroeger niet tot zijn recht had laten komen, alle aandacht gewijd heeft. De lezer zal onder meer met voldoening bespeuren, dat overal partij getrokken is van de verhandeling van Heinze: Cicero's politische Anfänge. Aan dit werk is de opmerking ontleend, dat om de rechters tot medelijden te bewegen de verdediger er telkens (§ 7, 128, 150) op wijst, dat zijn klient afstand doet van al zijn bezittingen. Met beroep op dezelfde bron wordt elders (§ 142) aangetoond, dat de spreker handig te verstaan geeft, dat 't einddoel van de *victoria Sullana* toch niet zijn kan de heerschappij der nobiles, maar die van 't geheele Romeinsche volk.

Ditmaal vergezelt de tekst den kommentaar niet, omdat Landgraf zich nu in hoofdzaak aansluit bij Clark's editie (1905). Zeer voorzichtig heeft de ervaren philoloog alles gewikt en gewogen, kleinigheden niet verwaarloosd en van zijn zienswijze naar eisch rekenschap gegeven Hij acht het in overeenstemming met '*t genus admirabile*, waartoe de rede behoort, om met Σ te schrijven in § 1 't krachtige *is* qui neque aetate neque ingenio neque auctoritate sim cum his qui sedeant comparandus. In zijn „Schultext" van 1905 liet de uitgever zelf *is* nog weg. De bekende moeilijke plaats § 11 omnes hanc quaestionem te praetore manifestis maleficiis cotidianoque *sanguini dimissui* sperant futuram, laat hij op één letter na onveranderd met Σ en vertaalt: Alle erwarten, dasz unter deinem Vorsitz die heutige Verhandlung dem tagtäglichen Blutvergieszen Einhalt tun werde, eig zur Entlassung, Verabschiedung, Einstellung dienen werde. Inderdaad kennen Charisius en Diomedes den dativus *dimissui* en *dimissui esse* is voor de Rosciana geen enormiteit. Terecht verlangt de Beiersche geleerde § 49 id erit ei *maximae* (Σ) fraudi, maar Clark nam op *maxime*, hoewel de adverbia bij den dativus finalis hoogst zelden gevonden worden. (Ik verwijs naar Kühner-Stegmann § 77, 4). Ter wille van de clausula biedt Clark § 99 Quid erat quod Capitonem primum scire *vellet* in plaats van *voluerit*, dat in alle handschriften staat. In den kommentaar ontbreken evenwel niet de voorbeelden van vragende zinnen met een dergelijke consecutio temporum. De eensluidende overlevering § 106 Nihil est quod suspicionem *hoc* putetis, wordt verdedigd tegen Clark's willekeurige verandering: *Hic* nihil est quod *suspicione occupetis*. In negatieve zinnen n.l. bleef soms de „Angleichung" achterwege, 't is „une construction familière" zegt Riemann, vandaar dat bij de Comici, Martialis e. a. talrijke analoge gevallen aangetroffen worden. Met Clark echter ga ik mee, als deze emendeert § 130 nemo est enim qui nesciat propter magnitudinem rerum multa multos <*partim improbante*> partim imprudente L. Sulla commisisse. Weinig waarschijnlijk acht ik het, dat gelijk hier door Hauler vermoed wordt, *partim* eerst in de redactie der rede is ingeschoven na Sulla's dood. Ik wil ten slotte nog memoreeren, dat op een tiental andere plaatsen Landgraf op goede gronden m. i. de traditie in bescherming genomen heeft om dan van de kritiek af te stappen.

Niet dikwijls houdt onze interpres het voor noodzakelijk een vertaling te geven, een paar goed geslaagde uit de peroratie mag ik niet onvermeld laten t. w. § 143 Haec omnis oratio mea est: Diese meine Auseinandersetzung ist eine rein persönliche; § 150 in hac tanta immanitate: unter solchen Unmenschen. Vaker komt hij er toe realia te bespreken, zoo geven hem § 64 *conclave* en § 65 *aperto ostio* aanleiding iets over sloten en sleutels in 't midden te brengen en te herinneren aan de reconstructies van antieke sleutels, die tentoongesteld zijn in 't Museum van den Saalburg. Over *tesserae hospitales*, de Grieksche σύμβολα, wordt gehandeld ter illustratie van § 15 *hospitiis florens*, waarbij niet vergeten is de *chirs aëlichot* „Scherbe der Gastfreundschaft" van de Puniers (Plaut. Poen. 937).

Intusschen verwacht men van den bewerker eener historische grammatica van 't Latijn bovenal een degelijke taalkundige interpretatie. Die verwachting wordt niet teleurgesteld, ik doe hier slechts eenige grepen. De uitdrukking § 97 *id temporis* is niet gelijk *eo tempore*; de genetivus beteekent daar: op dit late uur; hij duidt bij Cicero nooit een duur aan, wat o. a. wel bij Tacitus mogelijk is. Wij krijgen een heldere uiteenzetting van 't aoristisches, punktuelles Futurum, aangewend § 84 de Capitone post *viderimus*. Wij worden verrast door § 118 si quo *de* illorum forte dubitabitur, wanneer wij vernemen, dat oorspronkelijk in 't Indogermaansch als regel de praepositie achter haar casus geplaatst werd, gelijk die plaatsing in 't Oscisch en Umbrisch nog meer gebruikelijk is dan de andere. Met den pluralis § 80 *cervices* (ook in de omgangstaal) wordt vergeleken de oudind. plur. *grīvās*; naast denzelfden numerus § 68 *conscientiae*, bij Cicero niet ongewoon, wordt gezet II Corinth. 5, 11 spero autem et in *conscientiis* (cf. συνειδήσεσιν) vestris manifestos nos esse. Archaisch is 't gebruik van *nisi* na een bevestigenden zin, zooals § 33 inter omnis constat *nisi* cet. Wanneer in deze rede niet zelden de indicativus voorkomt in bijzinnen afhangende van een infinitivus of coniunctivus, dan kan 't motief daartoe zijn, dat men op rhetorische wijze met veel nadruk de realiteit wil doen uitkomen (zie bijv. § 153), maar 't valt niet te ontkennen, dat een zeker weifelen bij Cic. tusschen den werkelijkheids- en mogelijkheidsmodus in 't oog springt (§ 64, 81, 98). Minder correct is ook de verbinding van *dum* met 't imperfectum (§ 91). Men houde echter in 't oog, dat wij nog staan aan 't begin van een redenaarsloopbaan, in een tijdperk, waarin de taal van 't volk en inzonderheid die van de oudere schrijvers haar invloed op de ontwikkeling van den jeugdigen letterkundige sterk deden gelden. Hierdoor laat 't zich duidelijk verklaren, dat de Apologia van Apuleius in menig opzicht zoo'n treffende overeenkomst heeft met dit stuk van Cicero: aan Apuleius en Fronto dankt de archaistische richting haar ontstaan.

Geen interpres van een oratie van Cicero zou het thans wagen te zwijgen van den rhythmus: aan de hand van May's analyse wordt op de meest belangrijke

Digitized by Google

punten gewezen, al terstond op den rhythmisch bedoelden aanvang: credo ego vos iudices mirari (choriambus † dicreticus, waarvan de 2ᵉ onregelmatig is, om het *mirari* nog meer op den voorgrond te doen treden). Een vaak voorkomeede clausula als § 5 causam velint dicere — —∪— —∪ᴗ laat Landgraf niet aan onze aandacht ontsnappen, evenmin als de „eklatant metrische" plaats § 48 (de 2 laatste zinnen), of de „Klauselresponsion § 1, 55, 147 cet. Alleen een rhythmische reden maakt 't gebruik van 't futurum § 44 *appellabitur* (waar 't praesens *appellatur* verwacht wordt) verklaarbaar: de zin toch eindigt nu op een creticus, terwijl de vorige ter afwisseling een trochaeisch slot heeft.

Onze commentator versmaadt het ook niet de lezers attent te maken op de allitteraties, welke zoo frequent zijn in dit stuk. Uitnemend o. a. is, wat hij aanteekent bij § 88 ardens avaritia feratur infestus in suos: das Ungestüme der Leidenschaft wird trefflich gemalt durch die Alliteration der Buchstaben *a* und *f* und den Gleichklang der Silben. Streng afkeurend echter laat hij zich uit over een kakophonie als § 116 *aequeque turpe atque* cet. Nu ik reeds bij de rhetorische figuren gekomen ben, verheugt het mij te kunnen verzekeren, dat Landgraf hoogen lof toezwaait aan Cicero voor zijn prachtige σχήματα Γοργίεια in § 13 *accusant ii... causam dicit is* (viermaal herhaald) en voor de fraaie διατύπωσις § 98 Nonne vobis haec quae audistis cernere oculis videmini cet.; waar de moord zeer aanschouwelijk geschilderd wordt. Die aanhalingen mogen voldoende zijn om te doen gelooven, dat deze meester der interpretatie, die weet, dat men geen antieke rede verstaan kan zonder kennis van de hoofdzaken der rhetoriek, aan 't rhetorisch element, 't welk in onze rede steekt, alle recht heeft laten wedervaren.

Dat zulk een voorganger nooit 't Grieksch uit 't oog verliest, spreekt eigenlijk van zelf. Hoe Cicero zich vormde naar de modellen Lysias, Isocrates, Aeschines en Demosthenes, is in deze oratie meer dan in eenige andere doorzichtig, hetgeen Landgraf telkens en telkens aantoont. Bovendien weet hij door vergelijking met de analoge Grieksche uitdrukking op de Latijnsche soms meer licht te werpen. Aan § 13 *hic ibidem* beantwoordt 't Homerische ἐνθάδε αὔθι; 't ironisch gebruik van § 23 *optimi* en § 101 *praeclarus* roept ons voor den geest dat van καλός (Eur. Med. 514 καλόν γ' ὄνειδος). De eigenaardigheid, waarbij 't werkwoord in den vorm van 't participium herhaald wordt, gelijk geschiedt § 32 Patrem meum.,. *iugulastis, occisum* in proscriptorum numerum rettulistis, is reeds bij Homerus te vinden, cf. A 595

ὣς 'φάτ', ἐμείδησεν δὲ θεὰ λευκώλενος Ἥρη,
μειδήσασα δὲ παιδὸς ἐδέξατο χειρὶ κύπελλον.

Het is de „altionische Erzählungsstil" volgens Norden (Agnostos Theos pg. 376 vlgg.). Een aardige parallelplaats zij nog aangevoerd. Doelende op Orestes en Alcmaeon vertelt Cicero, dat de Furiën hen niet met rust laten § 66 quod ne pii quidem sine scelere esse potuerunt. Landgraf citeert daar eenige passende Ovidiaansche dicta, bovendien 't beroemde Soph. Antig. 74 ὅσια πανουργήσασα.

Dat wij hier een der beste commentaren op een oratio van Cicero vóór ons hebben, behoeft nauwelijks uitdrukkelijk opgemerkt te worden. Toch betreur ik het, dat wij een schematisch overzicht, een duidelijke analyse van de rede missen. Bij § 24, waar ter wille van den term *iter* over servituten moet gesproken worden, ontbreekt Ulpianus' definitie van *res mancipi*. Ietwat schaarsch zijn de voorbeelden bij de verklaring van § 47 *expressam imaginem*; ik zou er minstens bijvoegen Pro Archia § 14 en Pro Caelio § 12. Naast ('t woord van C. Gracchus) *postremissumum*, aangehaald bij § 137 *homines postremi*, moest bepaald diezelfde superlativus opgediept zijn uit Apuleius, die schrijft Apolog. 98 cum adulescentulis *postremissumis*... puer hoc aevi convivium agitat. Ik twijfel zeer sterk aan de juistheid van de etymologie van (§ 23) *silicernium* aus *silis* von *silere* und *cerna* = *cena*. Veel overtuigender lijkt mij de volgende opvatting: *silicernium* = lijkmaal òf op, òf bij 't graf, dat met *silices* bedekt was (ein ἀποτρόπαιον, das die Geister des Verstorbenen von einer Wiederkehr abhalten soll; cf. M. Murko, das Grab als Tisch, Wörter und Sachen Bd. II (1910) pag. 157 vlgg.).

Landgraf schreef zijn boek voor jonge philologen, doch ook oudere zullen er niet weinig uit kunnen leeren zeker vol eerbied voor 't hooge standpunt, waarop tegenwoordig de Cicero-studiën staan. Ik eindig met den wensch, dat deze geleerde weldra zijn uitgave van de oratio pro Plancio moge maken tot een waardig pendant van zijn editie der Rosciana.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Oeuvres d'Horace. Texte latin avec un commentaire critique et explicatif des introductions et des tables par F. Plessis et P. Lejay. — **Q. Horati Flacci Satirae.** Satires publiées par **P. Lejay.** Paris, Hachette. 1911. (Pr. fr. 15).

De beteekenis van het omvangrijke deel, waarin de Satiren van Horatius zijn behandeld door Lejay, zal een korte inhoudsopgave voldoende in het licht stellen. In een Avertissement worden wij naast andere zaken er op gewezen dat dit boek vooral ook bestemd is om een hulpmiddel te zijn voor „Professeurs d'instruction primaire, qui ont rarement des livres indispensables sous les mains", namelijk ter voorbereiding voor hun lessen. Deze mededeeling verklaart voor een goed deel de omslachtigheid van dit werk, vooral van de zeer lange Introduction (CXXVIII blz.), waar de leeraren de geheele voorgeschiedenis van de zedekundige satiren — van Socrates langs Aristippus en de Cynici tot Bion en Teles — geschetst vinden, uitvoerig gedocumenteerd uit de nieuwste literatuur, vooral uit de Duitsche, waarbij goede polemiek niet ontbreekt. Verder worden hier behandeld de rhetorische vormen waarin de Stoici en Cynici hun leer predikten (Aristippus gaf o. a. zes boeken met Diatriben en drie met Chrien), en hoe die in de Satiren vertegenwoordigd zijn. Horatius geeft allerlei wat te vinden is bij de moralisten van professie, maar hij putte dat minder uit de philosophen zelf, dan uit zijn omvangrijke lectuur van Grieken en Romeinen, vooral uit de Comici en Lucilius. Hij was geen Epicurist of Stoicijn of Academicus, maar schiep zich een eigen levensphilosophie. Op blz. XXXVI begint een hoofdstuk over mimen, Atellanen, Rhintonica, Characteres

Digitized by Google

(van Aristoteles en Theophrastus), en hun sporen in de Satiren; daarna volgt blz. XLVII—LXXV een onderzoek over den invloed van de oude Comedie en Aristophanes. Lejay vindt bij Horatius den bouw der Aristophanische blijspelen, proloog, debat, „sortie", terug. Eindelijk wordt de bekende plaats van Livius VII 2 over het oude satyrdrama behandeld en de beschouwingen van Leo en Hendrichson aan een critisch onderzoek onderworpen en verworpen. Ten slotte worden de belangrijke vragen over de satura in de oud-Romeinsche literatuur — Ennius, Lucilius, Varro's Menipeen, enz. — behandeld en gewezen op de absolute originaliteit van Horatius; den invloed van Bion en Teles op zijn satiren acht Lejay gering en hypothetisch. Een beschouwing van de hss., blz. CXII—CXXVIII, besluit de Introductie.

De rest van het boek, blz. 1—605, geeft de exegetische en critische behandeling der Satiren, met „Introductions" voor elk gedicht, in den regel voor onzen smaak veel te lang, maar voor de genoemde leeraren der Lycea zeker zeer nuttig en bruikbaar; het slot dezer inleidingen geeft telkens iets over de chronologie der satire en een korte inhoudsopgave.

Onder deze inleidingen zijn er die getuigen van des Schrijvers omvangrijke geleerdheid, zijn kennis der oude en nieuwe letteren en zijn ontzaggelijke lectuur van tallooze boeken en tijdschriftartikelen (meest Duitsche), waaruit hij zijn meeningen staaft, of waarmede hij in hoffelijke polemiek treedt. Onder de belangwekkende dingen, die in sommige inleidingen voorkomen, wijs ik op die over Horatius' navolging van Lucilius (I V p. 135 vlgg.), over Cicirrus, over reisepisoden bij Varro (Marcipor), Catullus, Ovidius, later Sidonius Apollinaris, Rutilius Namatianus en Ausonius; ook hier is H. superieur. Voor I 10 (blz. 250 vlg.) is lezenswaardig wat over Lucilius gezegd wordt en H.'s verhouding tot Catullus en Calvus en waarom hij nooit spreekt over Varro en Gallus. Voor II 1 worden de carmina famosa der XII tafelen behandeld (tooverzangen) en de rechtspraak in beleedigingsprocessen. II 2 is volstrekt geen Sermo Bioneus. Bion et Teles n'ont pas excercé d'influence directe sur la satire d'Horace. II 7 over Cynische predikers en M. Aurelius; H.'s slaaf Davus en zijn meesters hoofdgebrek, de ongestadigheid, die te vergeefs aan verveling zoekt te ontkomen. Over geoorloofd en ongeoorloofd zingenot. II 8 p. 580 worden een aantal stijleigenaardigheden opgesomd naar het boek van Cartault over de satires; eindelijk over de personen in de Coena Nasidieni.

Rest iets over de critiek en de exegese.

Onder den tekst staan „Notes Critiques" met in hoofdzaak volledige varia lectio en een groot aantal der bekendste conjecturen. Hier wordt bondig maar degelijk rekenschap gegeven als de tekst afwijkt van de gewone of ook waar hij critische toelichting vereischt tegenover anderer meening. Daaronder vinden wij in twee kolommen de exegese, vooral taalkundig en hierin afwijkend van de welbekende Duitsche edities, dat de paraphrase van lastige zinnen, dáár gewoonlijk te vinden, meestal ontbreekt; soms helpen de critische noten, soms de inleidingen, maar de eigenlijke reden is wel deze dat die paraphrasen te vinden zijn in de lijvige, maar zeer goedkoope duodecimo editie der beide uitgevers, van het jaar 1903. Ik heb eenige van de meest bekende cruces nagegaan en maar zelden een onvoldoende of m. i. verkeerde toelichting gevonden. Ik wijs op I 1.29 *perfidus hic caupo,* 108 *qui nemo ut avarus,* 3.19 *Immo alia* etc., 29—37, 71. 5.6 *minus est gravis Appia tardis.* 15 *ut* etc. 6.12—22, zie introductie en onder den tekst; over *nos* (18) is men het nog steeds oneens. 125 *lusumque trigonem.* 9.44. 10 37 *defingit.* 65 *Graecis int. carm. auctor,* d. i. Ennius; zonderling is wat Kiessling hierover zeide. II. 3.1 *si raro scribis,* Lejay met Bentley, zeker verkeerd. 208 vreemde lezing van Lejay: *veris ceterisque tumultu.* 262 *nec nunc,* terecht, 7.13 *doctor.* 19 *illo.*

Uit deze inhoudsopgave blijkt voldoende, dat niemand die de Satiren van H. grondig wil bestudeeren dit boek vol stof, die tot onderzoek en nadenken wekt, ongebruikt mag laten; het vormt een groot contrast met de vernuftige maar wilde editie der Satiren van Lucian Muller.

Amsterdam. H. T. Karsten.

W. Frankenberg, Der Organismus der semitischen Wortbildung (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XXVI). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 6.50).

Volgens Frankenberg zijn de tot nog toe gedane pogingen tot classificeering der semietische substantieven zeer oppervlakkig geweest. Ze gaan alle uit van een opvatting, die z. i. geheel verkeerd is. Men maakt onderscheid tusschen abstractum en concretum, nomen en verbum, activum en passivum, adjectivum en participium zonder zich rekenschap te geven van de ééne wet, die al deze woorden oorspronkelijk als gelijkwaardige grootheden in het leven heeft geroepen (p. 1 vg.) Om nu maar met de deur in huis te vallen, deel ik den lezer hier mee, dat men volgens Frankenberg in al die gelijkwaardige grootheden infinitieven heeft te zien. Voor wie mocht vermoeden, dat ik de bedoelingen des schrijvers wat te drastisch weergeef, zullen deze citaten overtuigend zijn: Es sei hier ein für allemal gesagt, dass alle Wörter dieser Form (het thema qaṭāl) (vielleicht überhaupt alle Wörter im Semitischen), auch die scheinbar konkretesten, ursprünglich nichts anderes sind als abstrakte Infinitive (p. 6). En verder: Die Tatsache, dass alle Wörter Infinitive – wie wir es kurz nennen wollen — sind, ist der lebendige Keim, aus dem alle Triebe der Sprache verständlich werden (p. 75). Ten slotte: Einer der wichtigsten Grundsätze zum Verständnis des Semitischen ist die Anerkennung, dass es in den Sprachen dieser Art eigentliche Konkreta in dem Sinne, wie wir oder wir jetzt das Wort empfinden, ursprünglich nirgends gegeben hat; so weit wir wenigstens die Sprache zurückverfolgen können, treffen wir stets auf Gebilde, dir wir nur als Sätze, als abstrakte Ausdrücke für bekannte Vorgänge oder auch Zustände auffassen können (p. 74).

Van dit beginsel uitgaande, onderneemt de schrijver zijn tocht door de verschillende semietische woordvormen, die dus gelijk zullen blijken te wezen aan de ons bekende infinitiefvormen der verschillende conjugaties. Het eerste deel van het boek behandelt infinitieven zonder praefixen. Als hoofdtypen worden opgegeven:

Digitized by Google

qatāl. Dit schema is in het Hebreeuwsch natuurlijk qatōl geworden, in het Arameesch qetāl. Men zal zich, lettende op de geciteerde uitingen, niet verwonderen hier het hebreeuwsche 'arod (wilde ezel) en het syrische ḥiwwār (wit) als infinitieven te vinden. De vorm qatāl wordt evenwel ook in verkorten vorm

qatal gebruikt. Onder dezen infinitiefvorm vindt men bv. baqar (rundvee) opgenomen. Evenals qatāl tot qatal zoo is *qitāl* tot *qital* verkort. Als voorbeeld van een qital-infinitief worden o. a. ṣela' (rib) en 'enab (druif) opgegeven.

Deze infinitiefvormen nu kunnen van affixen voorzien worden; zulke affixen zijn bv. i en aj (p. 12). Een van deze affixen achter den infinitivus qatāl vindt men bv. in de arabischen gebroken pluralisvormen 'adhāraj (maagden) en in vrouwelijke syrische vormen als 'aborjata (voorbijgaande dingen).

Naast infinitieven met a staan infinitieven met i in de de tweede syllabe, niet alleen in de 1e, maar in alle conjugaties (vgl. p. 34: der rote Faden der i- und a- Infinitive). Onder den vorm

qatīl wordt dan bv. het hebreeuwsche qali (geroosterd graan) opgenomen met de verklaring: das oftmals oder an mehreren Objekten oder intensiv ausgeübte Sengen mit dem Hinblick auf die fortdauernde Folge (das „passive" Moment in diesen Sätzen) (p. 15). Bij de 2e conjugatie onderscheidt de schrijver als infinitieven: qattāl, qittāl en qattīl, bij de 4e conjugatie: aqtăl, iqtăl, uqtăl en aqtĭl, iqtĭl, uqtĭl. Als paradigma van den infinitivus der 4e conjugatie aqtāl dienen voornamelijk de plurales fracti van dien vorm als ašrāf (edelen) en anṣār (helpers). Om deze beschouwing aannemelijk te maken geeft de schrijver dan de volgende verklaring: Das arabische Wort für Riegel ist ġalāq, also ein verkürzter Infinitiv Ib; er bedeutet ursprünglich weiter nichts wie das andauernde erschliessen ....; aġlāq ist nun weiter nichts als eine Steigerung des verbalen Begriffes in das Plurale, etwa solche ġalaq produzieren (p. 36). Op dezelfde wijze wordt op dezelfde bladzijde amrāḍ (zieken) als „in stärkerem Masse krank sein = dass viele krank sind – oder freilich auch dass einer sehr krank ist = amrāḍ" verklaard.

Het tweede deel van het boek behandelt de infinitieven met praefixen m, t, en j. De vormen maqtil en maqtal worden verklaard als infinitieven van den afel met voorgevoegde m (p. 41). Ook de vorm maqtūl, tot nog toe als participium passivi van de 1e conjugatie beschouwd, moet zich in de rij der infinitieven scharen: m + aqtūl (p. 46 vg.). Hetzelfde geldt van de vormen met voorgevoegde t: teqūmah (opstanding) en tešūbah (terugkeer) zijn infinitieven van den afel met voorgevoegde t (p. 54). Op dezelfde wijze worden de vormen met voorgevoegde j behandeld (p. 58 vgg.) Deze vormen geven den schrijver tevens gelegenheid zich over het ontstaan van het imperfectum te uiten. Men zal zich na al het voorafgaande al weer niet al te zeer verwonderen over de beschouwing, dat eigenlijk ook vormen als jaqtul infinitiven zijn met een praefix. De praefixen en affixen aan het imperfectum hebben oorspronkelijk volstrekt geen betrekking tot bepaalde personen en hebben dus met pronomina niet het geringste verband. In den pausavorm tisma'ī b.v. (gij, vrouw, hoort) dient de uitgang ī niet tot aanduiding van de 2e pers. vrouwelijk; ī is het bovengenoemde versterkende affix, dat zoo vaak achter infinitieven gevoegd wordt (p. 65 vg.). De uitgang *na* van de 2e en 3e persoon vrouw. meerv. wordt gelijk gesteld met den uitgang ān, die aan zekere infinitieven gehangen wordt (p. 67). „Auf diese Art sind die Imperfekte aller Konjugationen des Semitischen gebildet worden".

Het derde deel bevat beschouwingen over den pluralis. Wanneer alle woorden eigenlijk infinitieven zijn, spreekt het vanzelf, dat de zgn. pluralis iets anders moet zijn dan men er tot nog toe in gezien heeft. De schrijver spreekt dan ook van .... „die Tatsache ...., dass es im Semitischen einen Pluralis in dem .... gebräuchlichen Sinne des Wortes, ... als eines organischen Mittels der Sprache, eine Mehrheit von Dingen zur Anschauung zu bringen, überhaupt nicht gibt" (p. 74). De zgn. pluralisuitgangen zijn dan ook niet anders dan „Affixe, die im Semitischen allgemein zur Verstärkung des (verbalen) Begriffes und damit zur Bildung des Pluralis dienen (p. 75). De zgn. pluralis heeft dus met het getal niet te maken, maar beoogt alleen de intensieviteit der handeling uit te drukken (p. 90). De voornaamste van deze intensieve affixen zijn i en a met verschillende aanhangsels; zoo is de noordsemietische manlijke pluralis īm of īn te verklaren als dit ī + de minatie of nunatie. Op dezelfde wijze is de uitgang ān, die in het Arabisch b.v. tot vorming van den dualis dient, als ā + n te beschouwen (p. 81). De vrouwelijke pluralisuitgang āt = ā + t. Hieruit heeft zich eerst door vokaalverkorting de singularis op at gevormd. Dezelfde t wordt gevonden in de singularisuitgangen ūt en īt (p. 81 vgg.). Deze beschouwing voert dan den schrijver tot de conclusie dat de noordsemietische vrouwelijke uitgang a niet volgens een bepaalde klankwet uit den oersemietischen vrouwelijken uitgang at kan ontstaan zijn, want at is verkorting van āt en āt = ā + t. De t is het determineerende element, dat al of niet achter den uitgang gevoegd wordt.

In het vierde deel worden de genoemde beginselen toegepast op de eensylbige wortels en op de wortels tertiae w en j. Zoo worden de eensylbige substantieven van de laatste wortelklasse beschouwd als infinitieven + infinitiefaffixen. Het hebreeuwsche 'oni (ellende) is dus = infinitivus 'un + i (p. 102). Ook de imperfecta der werkwoorden dezer klasse worden op dezelfde wijze ontleed jigleh = j + gilaj en dit laatste is de infinitief gil + aj (p. 110 vg.).

Het vijfde deel behandelt het passivum of wel het zgn. passivum, want Frankenberg wil dezen laatsten term niet als het togendeel van activum opvatten. De tegenstelling ligt voor hem in de handeling en den toestand daaruit voortvloeiend. Deze toestand ontstaat tengevolge van de herhaalde of intensieve handeling en heeft dus grammatisch nauw verband met den pluralis, die immers het intensieve der handeling zal uitdrukken. De hebreeuwsche vorm gunnabta (gij werdt gestolen) bestaat uit den infinitivus-pluralis gunnāb + pronominaalsuffix ta (p. 119). Dit gunnāb is dezelfde infinivus dien men in het Arabisch den pluralis fractus

Digitized by Google

van gānib zou noemen, en dan eigenlijk ook infinitivus is.

In het zesde deel wordt het geheele onderzoek samengevat en hier en daar verduidelijkt. Zoo worden de praefixen van het imperfectum nog eens behandeld en ten deele met de praefixen der verschillende conjugaties in verband gebracht. Het praefix van de 1e persoon sing. aleph is het zelfde als dat van de 4e conjugatie; de n = de n van den nifal. De t is een bekend infinitiefpraefix en ook de j geeft een zekere energie aan de handeling.

Ik hoop, dat ik in het bovenstaande résumé de bedoelingen des schrijvers goed weergegeven en geen punten van wezenlijke beteekenis weggelaten heb. Liefst zou ik de beoordeeling van dit systeem geheel aan den semitistischen lezer overlaten, te meer daar voor een uitvoerige discussie de ruimte hier ontbreekt. Maar het karakter van het „Museum" vordert, dat de recensent een oordeel geeft; zoo kort mogelijk zal ik dit dus doen.

De theorieën van Frankenberg zijn, zooals men ziet, revolutionnair. Ze zijn verrassend in hooge mate en met verbluffende consequentie doorgevoerd. Aan genialiteit en kennis ontbreekt het den schrijver niet. Toch vrees ik, dat hij niet ontkomen is aan het gevaar, dat dergelijke „ontdekkingen" bijna altijd meebrengen, nl. dat ze den ontdekker zóó meeslepen, dat hij zijn bezinning vrijwel verliest en niet meer in staat is bezwaren rustig onder de oogen te zien. Voorbeelden van een dergelijken gang van zaken zijn overbekend; ik behoef geen namen te noemen.

Frankenberg is uitgegaan van den overgangsvorm tusschen werkwoord en naamwoord, den infinitivus en heeft nu dezen overgangsvorm voor *den* grondvorm van beide verklaard, ook van concreta. De voorbeelden van concreta die gegeven worden, zijn evenwel zeer weinig overtuigend. En nog sceptischer wordt men, wanneer men denkt aan de *niet* gegeven voorbeelden Zal hij ons kunnen verklaren welke handeling bv. aan de begrippen *kelb* (hond) of ma' (water) ten grondslag liggen? Of aan de namen van lichaamsdeelen als *'ain* (oog), van verwanten als *ab* (vader)? Barth heeft ze wijselijk als „geïsoleerde" nomina beschouwd, d. w. z. hij erkent, dat wij hier zijn aan de grens der taalwetenschap, waar alle verklaring ophoudt. Frankenberg heeft evenwel van geen reserves gesproken.

Een algemeen bezwaar is verder, dat Frankenberg met de homonyme vormen te weinig rekening gehouden heeft. Wanneer bv. een infinitiefaffix ī luidt, dan is daarmee nog volstrekt niet gezegd, dat de uitgang ī van den pluralis ditzelfde affix is, vooral daar deze in het Arabisch in den vorm ū (n) voorkomt. Dit is een bezwaar, dat m. i. tegen de geheele behandeling van den pluralis geldt.

Evenzoo wordt de theorie over de vormen van het imperfectum door geen enkel argument aannemelijk gemaakt. Waarom bv. de tweede persoon vrouwelijk door een „intensieveren" vorm uitgedrukt zou worden dan de tweede pers. manlijk is niet in te zien. Ditzelfde bezwaar geldt tegen de geheele theorie der imperfektvormen.

Verder is met de waarde der verschillende werkwoordsconjugaties geen rekening gehouden. Wanneer bv. tešūbah (terugkeer) een infinitivus van den afel heet, dan zou de oorspronkelijke afel met zijn lateren naamgenoot zoo goed als geen verband houden, daar van een causatieve, zelfs van een intensieve beteekenis bij dit nomen niets blijkt.

Zoo zou ik meer van denzelfden aard kunnen noemen en telkens zou blijken, dat de nieuwe theorieën, die hier voorgedragen worden, een zeer sterk verband leggen tusschen uiterlijk overeenkomende verschijnselen, maar voor dit verband geen voldoende logische of psychologische gronden vermogen te geven.

Leiden. A. J. Wensinck.

Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de Jaren 1837 tot 1851, met een inleiding en aanteekeningen van **A. Jacob.** Eerste deel. (Uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). Gent, Siffer. 1913. (Pr. fr. 5).

„Dit werk is een poging om de studie van Conscience op wetenschappelijken grondslag te vestigen." Hoe de uitgever deze woorden bedoelt, wordt in het *Voorbericht* verduidelikt. De briefwisseling moet komen te staan „in de lijst van haar tijd". Te weinig heeft men er op gelet van hoeveel belang het is „de rol te leeren kennen die Conscience in den Vlaamschen Strijd heeft gespeeld". Op mannelike leeftijd had Conscience „een heftig verlangen om daarin een werkelijk aandeel te nemen."

Dit omvangrijke eerste deel, waarin nog geen brief is afgedrukt, bestaat uit een zeer leesbaar en een zeer onleesbaar gedeelte. Het eerste is een *Inleiding* van de uitgever over de *Voornaamste Stroomingen in den Vlaamschen Strijd van zijn Ontstaan tot het Jaar 1851* (blz. 17—51). Deze goed geschreven karakteristiek berust op degelike détailstudie, maar toont tevens dat de schrijver, bezield met liefde voor zijn vaderstad, die zo vol herinneringen aan de populaire romanschrijver is, en voor een breed opgevatte Vlaamse beweging, de aanleg bezit om ons later een doorwerkte Conscience-biografie te schenken. Voorlopig bepaalde hij zich tot het verzamelen van *Bio- en Bibliografische Nota's over Hendrik Conscience*, „disiecta membra", die het overige gedeelte van deze bundel (blz. 52—422) vullen. Als we dit archief doorbladeren, komt telkens de twijfel boven of al deze uitknipsels uit nieuwsberichten en recensies, van dag tot dag geboekt, wel een afdruk verdienden, maar zonder de Brieven, die ons het tweede deel zal brengen, is niet te beoordelen in hoeverre hier het nodige en het overbodige gemengd is. De Briefwisseling zelf zien we met veel belangstelling tegemoet.

Assen. C. G. N. de Vooys.

J.-E. Fidao-Justiniani, L'Esprit classique et la Préciosité au XVIIe siècle. Avec un Discours et un Dialogue inédits de Chapelain sur l'Amour et sur la Gloire. Paris, A. Picard. 1914. (Pr. fr. 3.50).

Een verfrisschende wind waait ons tegen uit dit boekje waarin niet zonder driestheid allerhand letterkundige dogma's omver geblazen worden. De voornaamste stelling die de schrijver verdedigt komt hierop neer, dat ten onrechte gemeenlijk een scheidslijn wordt

Digitized by Google

getrokken tusschen de naar „classicisme" en de naar „preciositeit" strevende Fransche litteratoren der 17de eeuw, terwijl er in werkelijkheid géén oppositie, doch slechts één streven bestond dat beide richtingen omsloot. Zelfs is het aan de samenwerking der *précieusen* te danken dat de Fransche klassieken zich onderscheiden van de klassieke schrijvers der oudheid en zij geen kopieën, doch oorspronkelijk en nationaal werk geleverd hebben (4). De zoogenaamde preciositeit wordt nog teveel beschouwd als eene bespottelijke en onnatuurlijke schrijf- of spreekwijze, die een groep hyperverfijnde woordkunstenaars zich had eigen gemaakt *pour épater le bourgeois* en die langen tijd remmend gewerkt heeft op den ontwikkelingsgang van den klassieken geest. Niets is volgens den heer Fidao-Justiniani minder juist. Ridicuul was de preciositeit in de literatuur slechts dáár waar zij werd nagestreefd door tweede-rang schrijvers, maar een Balzac, een Chapelain, een Vaugelas en een Conrart die tegelijk stichters der *Académie française* en voorstanders der précieuse richting waren, kunnen toch bezwaarlijk als bespottelijke taalverknoeiers beschouwd worden.

De „groote" précieusen (dit ter onderscheiding van de onuitstaanbare aanstellers en blauwkousen, zoo geestig door Molière gepersifleerd) zijn één met de classici en hebben dus eenzelfde ideaal voor oogen. De regels en voorschriften die Boileau, de classicus bij uitnemendheid, in rijm bracht, werden eertijds reeds door de précieusen verkondigd en hoewel deze lieden zich gaarne een aanschijn van nonchalance en wuftheid gaven en alle zwaarwichtige geleerdheid vermeden, waren velen van hen grondig bekend met de oude talen en genoeg op de hoogte van de Italiaansche en Spaansche letterkunde om er in hunne geschriften hun voordeel mee te doen — hetgeen natuurlijk weer aan de vorming van *l'esprit classique* ten goede kwam.

Chapelain, Jean Chapelain, de beminnelijke *précieux* die, doorkneed als hij was in de regelen der dichtkunst, zulk een goede *Art Poëtique* had kunnen schrijven indien hij gewild had, maar die liever den *dandy* uithing en slechte verzen rijmde, in de hoop aan schoone oogen te behagen, is de held van dit betoog. Totnogtoe werd Chapelain uitsluitend beschouwd als de groote theoreticus van het classicisme vóór Boileau; óók de lijvige dissortatie die de heer Collas onlangs aan den dichter van *La Pucelle* gewijd heeft, doet geen ander licht op hem vallen. Toch was het Chapelain's grootste ideaal om voor een *galant homme* (*honnête homme* was eigenlijk de term) te worden aangezien. Hij was tegelijk classicus en *précieux* en dat hieruit geen tweeslachtigheid voortkwam, wordt ons in deze verhandeling duidelijk gemaakt. Klassiek was Chapelain door zijne tot dweepzucht naderende vereering voor de letterkundige voorschriften van Aristoteles; reeds vóór Boileau roemde hij de wet der drie eenheden in het treurspel als „een dogma van eeuwige waarheid." Précieus toonde hij zich in zijn omgang met de geestige markiezin de Rambouillet in wier kring hij zéér gevierd werd; précieus was hij door zijn afschuw van alle *pédantisme* en duffe geleerdheid, door een ongedwongen, eleganten stijl dien hij in zijne brieven en in zijne conversatie nastreefde. Zelf *grand précieux,* bespotte hij de *précieux* en de *précieuses ridicules*, hun schijn-wetenschap, de overdreven uitdrukkingen waarvan zij zich zoo gaarne bedienden en de bewondering die zij aan den dag legden voor de woordkunstenarijen van den Spaanschen dichter Gongora. Précieus toonde hij zich door de inspireerende kracht die hij aan de liefde toekende en door de groote waarde die hij hechtte aan den dagelijkschen omgang met beschaafde vrouwen. „Pour débarbariser la France" schrijft Fidao-Justiniani, Chapelain devait faire appel, en même temps qu'aux règles, au plus aimable, mais aussi au plus capricieux des sexes" (35). In de philosophie der précieusen bekleedt de liefde een eereplaats: immers de liefde en de daarmee gepaard gaande behaagzucht verleent gratie aan de pen van den dichter en kracht aan het zwaard van den strijder die den lof zijner schoone begeert. Bij Racine, wiens helden zoo hartstochtelijk wisten te beminnen en hunne gevoelens in zulke schoone bewoordingen hebben geuit, vinden wij vele voorbeelden van de ware *amour précieux.* Sterker nog bij Corneille in wiens treurspelen liefde steeds zelfverloochening en zedelijken moed opwekt. De preciositeit heeft haren stempel op de geheele zeventiende eeuw gedrukt. Lodewijk XIV was een *galant homme* en òp ende òp précieus: schoone edelvrouwen vergezelden zijne veldtochten om door hare tegenwoordigheid de krijgers met moed te bezielen en de overwinnaars te huldigen. Den dag waarop de lieftallige madame de la Vallière, gevaren en bevelen trotseerende, zich een weg door de gelederen baande om aan de voeten van den koning neer te vallen, dien dag was Lodewijk XIV voorzeker de gelukkigste, maar tevens ook de meest volmaakte *précieux* van zijn rijk (74). Ook Chapelain wist te beminnen zooals het een *honnête homme* betaamde en het hoofdstuk getiteld *les Amours d'un précieux*, geeft ons een interessanten blik op zijn zieleleven.

Alle groote précieusen der 17e eeuw waren eenzelfde ideaal als de klassieken toegedaan en alle groote klassieken — zelfs Boileau, de dorre, hatelijke Boileau, (de schrijver staaft het met voorbeelden) — hadden een kantje van preciositeit, aldus is de conclusie van dit zeer lezenswaardige boekje.

Nadat de heer Justiniani juist Chapelain heeft uitverkoren om aan te toonen dat genoemde geestesrichtingen elkander geenzins uitsloten, doch bij de begaafde schrijvers eenzelfde streven vertegenwoordigden, gevoelen we ons eenigszins ontmoedigd aan het slot zijner studie (94) te lezen dat Chapelain zich toch eigenlijk nooit die *bel air*, waarop hij zoo prat ging, geheel heeft kunnen eigen maken en dat hij teveel notariszoon bleef om zich met den eleganten zwier van den *honnête homme* te kunnen uiten. Een andere bedenking is dat de schrijver Chapelain's meeningen dikwijls vertolkt uit een fictieven dialoog: *S'il faut qu'un jeune homme soit amoureux*, waarin Sarrasin, een tijdgenoot van den dichter van *La Pucelle*, dezen sprekend invoert; wij missen echter de zekerheid dat deze samenspraak de werkelijke gevoelens van Chapelain weergeeft en de heer Justiniani maakt zich naar mijne meening wat àl te gemakkelijk af van de in 't oog vallende tegenstrijdigheden tusschen de *Discours contre l'Amour*, een rede

door Chapelain in de *Académie* uitgesproken en bovengenoemden dialoog, door op vrij losse gronden te verklaren dat Chapelain, toen hij zijn *Discours* schreef, aan een ongelukkige liefde leed en daardoor onrechtvaardig in zijn oordeel was. Maar dit zijn kleine bezwaren die aan de waarde van het geheel geen afbreuk doen.

Behalve het vele wetenswaardige dat we over den persoon en invloed van Chapelain leeren, is dit boek door de nieuwe belichting die het op de verhouding van classicisme en preciositeit werpt, wederom eene aanmaning om geen conservatief standpunt in te nemen wanneer wij letterkundige stroomingen bestudeeren en tevens een nieuw bewijs dat men in de literatuurgeschiedenis wèl vele schakeeringen, doch slechts zelden scherpe grenslijnen onderscheiden kan.

Leiden. C. Serrurier.

E. M. Walker, The Hellenica Oxyrhynchia, its authorship and authority. Oxford, Clarendon Press. 1913. (Pr. sh. 5).

De Hellenica van Oxyrrhynchus — und kein Ende! In 1908 werd te Oxyrrhynchus in Egypte een papyrus gevonden, bevattende een stuk Grieksche geschiedenis van 395 v. Chr. en daaromtrent. Het was blijkbaar van een schrijver van naam. De vondst was zeer gewichtig om haar inhoud; bovendien prikkelde zij de nieuwsgierigheid door de onbekendheid van den auteur. Oogenblikkelijk ontstond eene rijke literatuur, waartoe de eerste coryphaeën op het gebied der Grieksche geschiedenis bijdragen hebben geleverd. Zij zal nog wel haar laatste woord niet hebben gezegd, ook al behandelt het hier boven genoemde boek van Walker de gerezen problemen met eene volledigheid en eene nauwkeurigheid, die den hoogsten lof verdienen.

Walkers boek is de samenvatting van zes lezingen over het onderwerp. Reeds te voren (in Klio 1908) liet hij zijn licht over de kwesties schijnen; thans echter dringt hij veel dieper door. Vier van de lezingen zijn gewijd aan het opsporen van den auteur. Feitelijk zijn er vier mogelijkheden: Theopompus, Cratippus, Ephorus, drie geschiedschrijvers van wie wij zeker weten dat zij in den loop der vierde eeuw over de gebeurtenissen van 395 hebben gehandeld, en een volstrekt non liquet. Het laatste standpunt heeft voor mij, na de verschenen literatuur grootendeels te hebben gelezen, nog altijd zeer groote bekoring; moet ik echter een naam noemen, dan ga ik bepaald met Walker mede, dat het Ephorus moet zijn. In den aanvang waren de meeste, en vooral de invloedrijkste stemmen, voor Theopompus; Walker behoorde tot de weinigen, die dat gevoelen bestreden en Cratippus noemden. De Cratippianen wonnen gaandeweg terrein; inderdaad laat zich bij rustige overweging voor de toewijzing aan Theopompus niets werkelijk overtuigends bijbrengen. Wat Walker in het hier aangekondigde boek aan het reeds te dier zake gezegde nog heeft toegevoegd, zal, denk ik, aan deze hypothese wel den genadeslag geven. Het noemen van Cratippus is evenwel slechts een elegantere vorm van het non liquet; want van dezen historicus, zijn opzet, zijne neigingen, zijn stijl, weten wij zoo bitter weinig af, dat men hem, als men wil, iederen mogelijken papyrus over geschiedenis van 395 kan toeschrijven. Judeich bracht daarop Ephorus naar voren (Rhein. Mus. 1911). Diens aanspraken worden nu, veel uitvoeriger en beter, door Walker bepleit.

Men had oorspronkelijk Ephorus om twee redenen geheel ter zijde gesteld. Ephorus, redeneerde men, die eene geheele Grieksche geschiedenis schreef, kan onmogelijk zóó uitvoerig zijn geweest als P., de schrijver van den papyrus; wij weten daarvan niets. Ten tweede is het zeker, dat P. vóór 355 schreef (hij kent blijkbaar den Heiligen Oorlog niet, die in dat jaar uitbrak), en Ephorus' boek is eene kwarteeuw later. Beide bezwaren tracht Walker te ontzenuwen. Hij put zich uit, om te bewijzen, dat Ephorus een zeer dik boek heeft geschreven. Dit bewijs is, dunkt mij, niet geslaagd; hoogstens maakt hij het aannemelijk, dat Ephorus' boek heel omvangrijk k a n zijn geweest, dat wij geen bewijs van het tegendeel hebben. De argumenten voor deze en al de verdere beweringen van Walker onttrekken zich aan bespreking hier ter plaatse; het loopt over tal van kleine bijzonderheden uit het gebied der Grieksche historiographie. Gelukkiger is hij, waar hij betoogt, dat Ephorus' achttiende boek (hier moeten, gelijk hij bewijst, de gebeurtenissen van 395 in hebben gestaan) vóór 355 is geschreven; hij bewijst, dat de gangbare latere dateering op niets wezenlijks berust. Dat het bewuste boek vóór 355 geschreven m o e t zijn, bewijst hij nog niet; maar hij bereikt toch een hoogen graad van waarschijnlijkheid. Dan, na zich aldus den weg te hebben vrijgemaakt, komt Walker tot het positieve deel van zijne bewijsvoering. Hij toont aan, dat er werkelijk in stijl, in sympathieën, in omvang van kennis, in voorliefde voor geographische details veel is in P., wat voor gelijkstelling met Ephorus pleit. Hij breidt hier een rijkdom van argumenten uit. En één geduchte troef blijkt hij ten slotte in zijne hand te houden: hij bewijst zeer duidelijk, dat Diodorus XIV 8 een uittreksel is uit de capita 6—8 van P. Welnu, reeds sedert langen tijd geldt het veertiende boek van Diodorus voor geëxcerpeerd uit Ephorus. Dus P. is Ephorus? Het zou toch altijd nog mogelijk kunnen zijn, dat wij ons sedert langen tijd vergissen en dat Diodorus' legger toch niet Ephorus is geweest.

De twee laatste hoofdstukken van Walker handelen over de geloofwaardigheid, de historische waarde van P. Het springt zeer in het oog, dat hij nog al afwijkt van Xenophon, die tot dusverre onze groote vraagbaak was voor dingen, het jaar 395 betreffende. Is het waar, wat Xenophon ons biedt? Of is misschien de nieuwgevondene historicus beter betrouwbaar? Beide meeningen zijn reeds verdedigd. Walker wil zooveel mogelijk de autoriteit van den een en die van den ander hooghouden; de tegenstrijdigheid wil hij dikwijls tot schijn herleiden, zij lijkt grooter dan zij is, omdat de twee auteurs zoo gansch verschillende menschen waren en dezelfde dingen zoo geheel anders bekeken. Beiden zijn historici van gewicht. Eene enkele maal lijkt mij zijn betoog meer vernuftig dan overtuigend. Maar het heeft geen nut, hier op de vele kleinigheden in te gaan, die in deze twee hoofdstukken ter sprake worden gebracht. Voor

Digitized by Google

den beoefenaar der Grieksche geschiedenis zijn ook zij ten hoogste lezenswaard, zoogoed als de vier voorafgaande.

Utrecht. H. van Gelder.

H. Malo, Les Corsaires dunkerquois et Jean Bart, II (1662 à 1702). Paris, Mercure de France. 1914. (Pr. fr. 3.50).

Met een even rijke documentatie als in deel I (*Mus.* XXI, kol. 22) heeft de heer Malo, nu vooral puttende uit Fransche archieven, in zijn tweede deel de eerste 40 jaar van Duinkerken onder Fransche heerschappij beschreven. De Spanjaarden hadden na den vrede van Munster de havenwerken verwaarloosd; de scheepvaart was in hooge mate verloopen. Eerst langzamerhand kwam onder Fransch bewind de verheffing. Colbert en Vauban hadden hieraan beiden een belangrijk aandeel. Evenals vroeger werd Duinkerken ook nu weer kaperplaats en station van een koninklijk eskader. Het hoogtepunt in de ontwikkeling van beide werd bereikt in den negenjarigen oorlog. Men kan in het tiende hoofdstuk van Malo's boek zeer merkwaardige gegevens vinden over de groote winsten, die de koopvaart toen afwierp. De geschiedenis van het koninklijk eskader valt dan samen met die van Jan Bart, aan wien een groot gedeelte van 's heeren Malo's boek is gewijd. Terecht, want de stoutmoedigheid en de bevarenheid der Duinkerker schippers culmineerden in hem. De schrijver loopt hoogweg met zijn held. In de „merveilleuse épopée", die het bedrijf der Duinkerkers voor den heer Malo is, past de figuur van Jan Bart, zooals hij deze ziet, als de „héros sans peur et sans reproche." Het zakelijke verhaal van 's mans leven en daden, zooals we dat hier vinden, is in elk geval in staat, het caricatuurbeeld, dat de achttiende eeuw van den Duinkerker zeeman maakte, door een beter te vervangen.

Het gedeelte van Duinkerkens geschiedenis, dat hier behandeld wordt, valt in tijdsorde samen met dat der groote zeeoorlogen van de tweede helft der zeventiende eeuw. Het is hiervan een klein onderdeel en niet, zooals eigenlijk wel in de eerste helft der zeventiende eeuw, de hoofdzaak van den zeeoorlog. Het is een schaduwzijde van het boek van den heer Malo, dat hij de daden der Duinkerkers verhaalt zonder veel verband met den grooten oorlog. Let men op dezen niet, dan ziet men de daden der Duinkerkers licht te groot. Het is algemeen bekend, dat Frankrijk in den negenjarigen oorlog ter zee vrijwel machteloos werd gemaakt door de Engelsche en Nederlandsche vloten samen. Hiervan hoort men bij den heer Malo niets. Leest men bij hem de uitvoerige beschrijving van het gelukkige gevecht van Jan Bart met een Nederlandsch eskader op de hoogte van Tessel in Juni 1694, dan krijgt men dientengevolge den overigens geheel onjuisten indruk, dat het den Franschen ter zee maar wat goed ging. Onder voorbehoud van deze algemeene opmerking erkennen wij gaarne, dat dit tweede deel opnieuw ook voor onze zeegeschiedenis van zeer wezenlijk belang is. Het heeft ons genoegen gedaan te mogen constateeren, dat de schrijver nu meer en beter dan in zijn eerste deel De Jonge's Zeewezen heeft gebruikt.

Wij besluiten met de vermelding van het feit, dat Jan Bart in 1667 op een Hollandsch schip den tocht op de Medway medemaakte. Dit heeft hem later (in 1690) aanleiding gegeven, aan Lodewijk XIV voor te stellen een dergelijken tocht met een Fransche vloot te ondernemen. De Engelschen, schreef hij in zijne memorie hierover, hebben zich nu wel meer versterkt, maar men moet ook niet vergeten „la différence, tout entière, qu'il y a entre la noble et vaillante impétuosité de nos François, et la timide et faible manière de cette innoble nation hollandaise". Hij oordeelde over het resultaat van den Nederlandschen tocht zeer ongunstig (p. 228). Men moet dit oordeel niet te ver wegwerpen, maar bedenken, dat het niet zoo heel ver afstond van dat van niemand minder dan Johan de Witt.

's-Gravenhage. N. Japikse.

H. Usener, Kleine Schriften. Vierter Band. Arbeiten zur Religionsgeschichte. Leipzig, Teubner 1913. (Pr. M. 15, geb. M. 18).

In het „Vorwort" somt de uitgever, prof. R. Wünsch, de hem bekende „religionsgeschichtliche Werke" van Usener op p. III – V, zet uiteen, waarom verscheidene dier geschriften in deze verzameling niet zijn opgenomen, wijst op de veranderingen bij deze uitgave aangebracht en betuigt zijn dank aan O. Weinreich voor de hem betoonde hulp, p. VI.

De inhoud, chronologisch gerangschikt, is als volgt: Kallone p. 1—93, Italische mythen p. 93—143, Das Verhältnis des römischen Senats zur Kirche in der Ostgothenzeit p. 143 – 154, Gislebert de la Porrée p. 154—162, Weihnachtspredigt des Sophronios p. 162—177, Chronistische Aufzeichnungen über die Jahre 1414 – 1420 p. 177 – 182, Pasparios p. 182—194, Übersehenes p. 194 – 198, Der Stoff des griechischen Epos p. 199 – 259, Göttliche Synonyme p. 259 — 306, Beiläufige Bemerkungen p. 307 – 315, Aus Julian von Halikarnass p. 316 – 333, Zwillingsbildung p. 334 — 356, Italische Volksjustiz p. 356 — 382, Zu den Sintfluthsagen p. 382 – 396, Divus Alexander p. 396—398, Milch und Honig p. 398 – 417, Eine Spur des Petrusevangeliums, p. 417—421, Heilige Handlung p. 422—467, Psithyros p. 467—469, Klagen und Lachen p. 469 vlg., Keraunos p. 471—497. Tot besluit het register (von O. Weinreich) p. 498—516.

In de eerste verhandeling tracht Usener naar aanleiding van Aristophanes Pax 261 – 286, vooral van 278, vgl. p. 4, het bestaan van eene godin Kallone „die geburtshelfende Artemis-Hekate" p. 90, aan te toonen en haar ook Aristoph. Aves 63, vgl. p. 78 vlgg. en Plat. Symp. p. 206 D, vgl. p. 80 – 93, ingang te doen vinden.

In „Italische mythen" wordt een poging gedaan, om zekere Romeinsche gebruiken bij den afloop van het jaar door ethnologische parallellen p. 94 – 116 toe te lichten, en in verband hiermede de overtuiging uitgesproken, dat oorspronkelijk voor de Romeinen Anna en anderzijds Perenna of Anna Perenna, vgl. de bekende passage bij Ovid. Fast. III, 523 – 660, „getrennte Kultusbegriffe", t. w. het loopende jaar en het afgeloopene, waren p. 121, die eerst bij de viering van den afloop van 't jaar, tot de eenheid Anna Perenna samenvielen p. 122, voorts dat Mars zelf het was „der als gealterter und aus-

Digitized by Google

getriebener Jahresgott „Mamurius Veturius" hiess", p. 132 vlg. f. f., vgl. ook hierbij het verhaal bij Ovid. Fast. III, 371—392, en dat Mamurius Veturius en Anna Perenna, vgl. wederom Ovid. Fast. III, 677—694 niet van elkaar kunnen worden gescheiden, p. 138—143.

In „Das Verhältnis des römischen Senats zur Kirche in der Ostgothenzeit" wordt als voor de hand liggend aangenomen, „dass unter nicht nationalen Herrschern, welche einen friedlichen und gesicherten Rechtszustand zu begründen strebten, die höchste politische Korporation des alten römischen Staats eine nicht unerheblich bedeutendere Stellung erhalten musste als unter nationalen Gewalthabern", p. 144, en uit verscheidene gegevens „ein offizielles Verhältnis des Senats zu Kurie und eine gewisse Abhängigkeit der letzteren" p. 151, afgeleid.

Het volgende opstel vestigt de aandacht voornamelijk op een onuitgegeven anonym geschrift uit de twaalfde eeuw, in cod. Vatican. lat. n. 561, f. 170—280^r, waaruit blijkt, op welke autoriteiten Gislebert de la Porrée zich beriep toen hij op de Synode te Rheims zijne triniteitsleer trachtte te rechtvaardigen.

De „Weihnachtspredigt des Sophronios" van 't jaar 634, tot dusver slechts in eene Latijnsche vertaling (Bibl. maxima patr. Lugdun. 1677, t. XII p 206 ff., Migne P. Gr. 87, 3, p. 3201 f. f.) en onvolledig bekend, is door Usener in het oorspronkelijke en in haar geheel uitgegeven.

De „chronistische Aufzeichnungen über die Jahre 1414—1420" door den auteur uit manuscript N. 432, sign. D/K. I. b 21 van de bibliotheek van het sticht Raigern voor 't eerst uitgegeven, zijn een interessante bijdrage tot de kennis der Hussitische beweging.

„Pasparios", een benaming van Apollo op Paros en te Pergamum, wordt afgeleid van de wortel σπαρ- of σκαρ-, vgl. het Latijnsche *coruscus* p. 185 en opgevat in de beteekenis van „den, der alles mit seinem Lichte durchtanzt" p. 193.

„Übersehenes" behandelt I p. 194 vlgg. uit het leven van den hl. Hypatios Acta Sanctorum Juni B III inzonderheid c. 70 p. 343^b, tot toelichting van hetgeen Kallimachos over de processie met den heiligen korf van Demeter, hymn. in Cer. v. 3, 121, 136 vermeldt, II p. 197 volg., uit het leven van den H. Theodoros van Sykeon, in Μνημεῖα ἁγιολογικὰ νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα Venet. 1884, c. 16 p. 375, over Artemis als eene in den middagtijd verschijnende godin, III v. 198 twee passages uit het leven van den hl. Paulus den jongere in de Anal. Bolland. (1892) B. XI p. 53 en 55, waaruit blijkt, dat nog in de 10. eeuw een heilige steen op het Latmosgebergte goddelijke vereering genoot.

Het opstel „Der Stoff des griechischen Epos" is drieledig. In I „Sagenbildung" wordt inzonderheid betoogd dat „die bedeutenderen Helden des griechischen Epos... nachweisbar alte, längst verehrte Heroen der Stämme und Geschlechter, ja ursprüngliche Götter" waren, p. 202 vlg., en als voorbeelden daarvoor naar Agamemnon, Menelaos, Diomedes, Nestor, Achilleus en Helena verwezen p. 203—210; in II worden de „Anfänge des Epos" van de „gebundene Lyrik des Kultus" afgeleid p. 218; III handelt over „Axylos en Kalesios" p. 221—234, IV over „Adrastos und Amphiaraos" p. 234—239, V over „Thersites" p. 239—259.

In „Göttliche Synonyme" wordt er op gewezen, dat de mythe vaak aan heroën twee vaderen, een goddelijken en een sterfelijken, toekent p. 262, en getracht het bewijs te leveren, „dass in den Namen der sterblichen Väter in der Regel ältere landschaftliche Benennungen desselben Gottes sich verbergen, dem sonst die Vaterschaft zugeschrieben wird", p. 263. Zoodoende leeren wij Zeus kennen als: Argos, Epopeus und als Herr des Sonnenrads Ixion, als zerschmetternder Blitzgott Tyndareos und Amphitryon, als Schleuderer züngelnder Blitze Aiolos, p. 263—277 en 306 f. Poseidon als Glaukos Aigeus Neleus, als Rossegott Hippotes Hippokoon Hippomenes Amphidamas Aktor en Elatos; als Gott der Vegetation Kretheus, als Pflüger Aphareus, als Drescher Aloeus, als Wintergott Melanthos, enz. p. 277—306, 306 f.

Van de „Beiläufige Bemerkungen" wijst I p. 307 vlg. op de antieke voorstelling, dat, bij den dood van lievelingen der goden, de zon verduistert, zooals reeds in de Ilias Π 567 bij het sneuvelen van Sarpedon wordt vermeld; II p. 308 vlgg. licht Sappho, frg. 109, over het heengaan der maagdelijkheid, door zekere huwelijksgebruiken bij de Slaven en Duitschers toe; IV p. 311, toont uit een Mantineesch dekreet, gepubliceerd in Bull. corresp. hell. 20, 126 aan, hoe de Grieksche godsdienst reeds in de eerste eeuw v. Chr. achteruitging; V p. 311 vlgg. wijst naar aanleiding van I G Ins. <I G XII> III n. 422 p. 101 op de rol, die de heroën als bemiddelaars tusschen menschen en goden vervulden; VI p. 313, stelt naast Ev. Joh. X, 30 „Ik en de Vader zijn Één" de uitspraak van Chrysippos (bij Philodemos π. εὐσεβ. p. 80 Gomp.) dat de aether (Zeus) tegelijk vader en zoon is; VII, p. 313 vlgg. vindt in Eurip. Andromache 846 de „alte bildliche Vorstellung vom Weg ins Jenseits" terug, schoon vertroebeld door de latere opvatting; VIII p. 315 acht de bekende formule ὗε κύε ὑπερχύε „schwerlich vor der römischen Zeit ersonnen."

Het volgende opstel geeft enkele passages uit den commentaar van Julianus van Halikarnassus (6de eeuw) op Hiob, inzonderheid diens bestrijding der astrologie p. 321—329, en licht de laatste in twee aanhangsels toe p. 329—333.

Het artikel „Zwillingsbildung" behandelt met verwerking van talrijke archaeologische gegevens de dubbelvormige gestalten in de mythologie, bijv. de Dioskouren p. 339 f.f. en Janus p. 340 vlgg., 347 vlgg.

In „Italische Volksjustiz" wijdt de auteur over occentatio, pipulus, vagulatio d. i. het uitschelden op den openbaren weg nader uit en geeft o. m. p. 377 vlgg. een verklaring van Plautus, Pseudol. 357—369.

Er volgen allerlei toelichtingen over Useners boek „Die Sintfluthsagen" (1899). De auteur haalt in I p. 382 vlg. een passage uit Wellhausens Proleg. z. Gesch. Israels[5] (1899) p. 318 f. aan als „überraschende Bestätigung" van zijn eigene opvatting, „dass der mythische Kern der Sintfluthsagen die Vorstellung von dem Aufgang oder der Geburt des Lichtgottes war", verdedigt in II p. 383 vlgg. zijne afleiding van het woord Deukalion, bespreekt in III p. 385 vlg. Ovid. Met. VII 352 f. en Apoll. Rhod. III, 1086 f., tracht in IV p. 386—393 „die völlige Gleichwertigkeit der beiden Bilder des Schiffes

Digitized by Google

und des Fisches, welche in der indischen Flutsage verknüpft werden" door twee varianten van een oud sprookje, dat wij bij de Slaven en elders vinden, aan te toonen, weidt in V p. 393 vlgg. uit over het „Götterschiff", wijst VI p. 395 op de voorstelling, dat „wer das überirdische Glück gehabt, Träger des Göttlichen zu sein, nicht länger leben kann, weil er für die Erde zu gut ist", en vermeldt in VII p. 396, dat de vondst, door Scheil in Rec. trav. rel. à la philol. e. l'arch. égyptienn. assys. t. XX (1898) p. 55—59 en door P. Jensen in Schraders Keilinschr. Bibl. VI, 1 p. 288 f. nieuw bewerkt, op de hoofdzaak, den oorspronkelijken kern der mythe, geen nieuw licht werpt.

In „Divus Alexander" wordt aangetoond, dat het bericht bij Johannes Chrysostomos, hom. XXVI over den II Brief aan de Korinthiërs (t. X p. 624ª Montf.) dat de Romeinsche senaat Alexander tot dertienden god zou hebben verklaard, niet op Alexander den Groote maar op Keizer Alexander Severus slaat, p. 396 vlgg.

Uit de volgende verhandeling blijkt, welke rol melk en honing in de mythologie der Grieken, in den Mithrasdienst en ook eens in de Christelijke kerk bij de doopen avondmaalsviering speelden. „Die Wurzel des Brauchs kann nur in den mythischen Vorstellungen vom himmlischen Land gesucht werden, wie sie am lebhaftesten in Sage und Kultus des Dionysos ausgeprägt waren," p. 416.

„Eine Spur des Petrusevangeliums" vindt Usener in eene legende uit cod. hist. gr. n. 3 van de hofbibliotheek te Weenen f. 267ᵛ vlg., vgl. p. 418, toont echter uit fol. 298ʳ—300ʳ, die hij in den breede aanhaalt, aan, dat de schrijver dier legende het Petrusevangelie zelf gekend noch gelezen heeft, p. 419 vlgg.

In „Heilige Handlung" weidt de auteur eerst voornamelijk over de godsdienstige voorstellingen van mythen uit, p. 422—429 en behandelt voorts in I „Wasserweihe" p. 429—435 een der zg. sakramentaliën in de Roomsch-Katholieke Kerk, in II „Caterva" p. 435—447 de in Rome en elders op bepaalde tijden gebruikelijke „gottesdienstliche Kämpfe", in III „Ilions Fall" p. 447—467 de dateering daarvan, waarbij ook het door Plutarchus de def. or. 15 vermelde Delphische feest nader wordt toegelicht, p. 451 vlgg.

In „Psithyros" wordt op grond van eene inscriptie uit Lindos, te vinden in „Oversigt kong. Danske videnskab. selsk. forhandl." 1904 No. 3 p. 67, betoogd, dat men ook een „fluistergod" d. w. z. tot wien men fluistert, vereerde.

Naar aanleiding van Hym. Hom. in Cer., 202 vlgg., waar Iambe door hare grappen de treurende Demeter opvroolijkt, wordt in „Klagen und Lachen", met verwijzing naar een gebruik op Sardinië, om nl. na een begrafenis de treurenden door eene zg. *buffona* aan het lachen te brengen, het vermoeden geopperd „dass der Brauch, Trauernde durch Spässe aufzuheitern, einmal auch in Attika geherrscht hat" p. 470.

In de laatste verhandeling toont Usener aan, „dass bis tief ins VI. Jahrh. bei den Hellenen ziemlich allgemein Keraunos als Gott Verehrung genossen hat", p. 473, voorts dat de vereering van den bliksemstraal bij de Makedoniërs en anderen „bis in weit spätere Zeit" p. 474 heeft voortgeduurd en treedt in allerlei bijzonderheden aangaande de voorstellingen, die den grondslag van dezen kult waren.

Wie deze opstellen met onpartijdige attentie leest, stuit herhaaldelijk niet slechts op eene zekere stroefheid van uitdrukking, als bijv.: „Wir haben hier einen Fall, wo auch die Spinnewebenarbeit ausgleichender Sage zu einer Dichtigkeit gelangt ist, welche ihr allgemeine Geltung verschaffte und die Fähigkeit zu dichterischer Umbildung verlieh," p. 266 regel 8 vlgg., maar ook op een zekere onbeholpenheid van denken, die niet slechts uit enkele gezegden, als „Kein Mensch hat seine Geburt und ersten Kinderjahre gesehen" p. 217 reg. 7, maar bovenal uit het onvermogen blijkt om zich bij het onderwerp te bepalen; in „Kallone" bijv. lezen wij allerlei over fragmenten van Empedokles p. 1 vlgg, over den roof van Persephone, p. 20 vlgg., over den stam *perj., p. 47—61 (dit alles met noten, die een lengte van tot 63 regels toe bereiken, vgl. p. 15 vlg.), maar weinig over de godin in quaestie, en dan luidt het nog p. 77: „Der fortwährende Zwang des Entsagens, den sich die Untersuchung auferlegen musste, um nicht ins Unabsehbare fortgerissen zu werden, hat etwas Ermüdendes. Wir lassen uns gerne wieder zu den bestimmt abgegrenzten Problemen zurückführen", zoodat men gerust beweren kan, dat over 't algemeen genomen, de waarde van deze verhandelingen in omgekeerde evenredigheid staat tot hare lengte.

Aan den anderen kant echter zal ook geen ernstig beoefenaar der „Religionsgeschichte", ethnologie, oudheidkunde, taalwetenschap zonder vrucht deze verzameling van degelijke geleerdheid bestudeeren. Het meest zal men — zooals reeds uit ons exposé blijkt — Usener dankbaar zijn voor hetgeen hij uit verborgen manuscripten en veronachtzaamde geschriften aan het licht heeft gebracht en dit is voornamelijk in de kleinere opstellen het geval. Maar ook in de grootere verhandelingen is voor ieder die den moed heeft om te zoeken, veel te vinden, wat ons inzicht verruimt, onze belangstelling wekt en ons tot nieuw onderzoek prikkelt, vgl. o. m. het betoog p. 18 vlg. dat de zg. theokrasie niet een symptoom van het stervende geloof en een werk van den Romeinschen tijd is, maar reeds van oudsher dateert, of de uiteenzettingen over de φαρμακοί, die toonbeelden van diepe menschelijke ellende, die voor goede voeding gedurende één jaar bereid waren, als zoenoffer gedood te worden, p. 255 vlgg., of hetgeen er over het begrip flagitium in 't midden is gebracht p. 360—373. Alles te samen genomen dus een uitgaaf, waarvoor prof. Wünsch onzen dank verdient, te meer, nu het uitstekende register van O. Weinreich iedereen in staat stelt, met gemak hetgeen van zijn gading is te vinden.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

E. Babelon, Moneta. (Extrait des Mém. de l'Acad. des Inscr. et B.-Lettres, t. XXXIX). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2).

Van bovenstaande verhandeling zijn de beide eerste hoofdstukken gewijd aan den oorsprong van het woord *moneta* en de vroegste geschiedenis van Rome's Munt op de Capitolijnsche Arx. In het 3ᵈᵉ hoofdstuk vervolgt

Digitized by Google

de schrijver de geschiedenis dier Munt in Augusteïschen en lateren keizertijd, en besluit in hoofdstuk 4 met een bespreking van de op vroege en late keizermunten voorkomende allegorische voorstelling van Moneta, die, als bekend, ook gevonden wordt op munten met *Aequitas* tot randschrift.

Van deze hoofdstukken mogen m. i. het meest geslaagd heeten de capita 1—2. De schrijver verwerpt daarin te recht de bekende opvatting van Assmann (*Klio* VI, p. 477 e. v.), als zou moneta ontleend zijn aan het punische *machanath*, dat voorkomt op munten door Carthago op Sicilië geslagen. Het is vooral op numismatische gronden, dat Babelon m. i. duidelijk aantoont, dat de Romeinen onmogelijk aan die machanathmunten een benaming voor hun eigen geld kunnen hebben ontleend. Het beste bewijs daarvoor is wel dat de muntvondsten zeker aantoonen, dat bedoelde Punisch-Sicilische munten nimmer te Rome, noch in Z.-Italië in omloop zijn geweest. — Tegenover Assmann's afleiding zelf een nieuwe geven voor het woord moneta, doet Babelon niet; met recht laat hij dit over aan linguisten, al is hij overtuigd, dat deszelfs oorsprong in Italië moet worden gezocht, daar het bij hem geen twijfel laat, of Juno Moneta is eene oud-italische, z. i. Sabellische godin, die reeds vroeg op de Arx moet zijn vereerd, en wier speciaal attribuut was de gans. Vreemd derhalve aan elk begrip van geld, meent Babelon dan ook dat het alleen om zuiver practische redenen — die hij nader aangeeft — is geweest, dat in 269 v. C. naast den tempel van Juno Moneta de Munt werd gesticht, die als aanbouw aan haar tempel, naar haar zou heeten Moneta.

Minder instemming verdienen m. i. de beide volgende capita. In cap. 3 wordt allereerst door Babelon, evenals onder de Republiek, ook voor den keizertijd het bestaan van één Munt bepleit, en dit in tegenstelling met hen, die op grond van de oude opvatting dat de keizer uitsluitend had het recht van 't slaan van gouden en zilveren munt, de Senaat daarentegen dat van brons, twee Munten aannemen. Dat Babelon's veronderstelling op zich zelf juist is, lijkt mij niet twijfelachtig, waarvoor hij als bewijs terecht aanvoert het feit, dat onder Augustus de muntmeesters M. Sanquinius en P. Licinius Stolo zoowel zilver en goud als brons hebben geslagen — al is, om dit hier tegelijk op te merken, onjuist het verband dat Babelon legt tusschen hun muntslag in alle drie metalen en het op hun (bronzen) munten voorkomende A A A F F. Immers ook die muntmeesters, welke *uitsluitend* brons hebben geslagen, noemen zich zoo. Doch behalve den muntslag dezer enkele muntmeesters, voert Babelon ook als argument aan de verdere reeks van emissies, zooals die onder de verschillende Augusteïsche muntcolleges successivelijk hebben plaats gehad. De schrijver gaat daarbij uit van de volgorde door Grueber aangegeven in zijn *Coins of the Rom. Rep. in the Br. Mus.*, waarin Babelon opvalt, hoe gedurende een aantal jaren om het andere jaar brons door den Senaat, en zilver en goud door den keizer is geslagen, een bijzonderheid, die z. i. wijst op één Munt, in elk geval geen twee Munten behoeft te veronderstellen. Doch, hoe natuurlijk deze conclusie zelf ook moge zijn, is Grueber's chronologie wel zóó vaststaand, dat zij in haar geheel kan dienen tot eenig bewijs? Stelt men daartegenover de chronologie, die Willers geeft in zijn *Röm. Kupferprägung*, dan is daar van een omwisseling, als bovenbedoeld, geen sprake, en of Willer's volgorde minder plausibel is dan die van Grueber, lijkt mij zeer de vraag, ja houd ik de eerste voor juister. Opmerkelijk is het zeker, dat Willers' publicatie door Babelon geheel niet ter sprake is gebracht, ook waar het betreft het muntrecht van keizer en Senaat, waarover Willers zoo belangrijke en zonder twijfel juiste opmerkingen heeft gemaakt, en dat geheel verschillend van vroegere opvattingen als boven door Babelon nog zonder meer zijn aanvaard.

Aan het slot van dit hoofdstuk bespreekt Babelon de Munt in lateren keizertijd, die verondersteld wordt te zijn verplaatst naar den Coelius. Dat die Munt moet gestaan hebben onder de hoede van Apollo, dient aan de hand van munten van Commodus te moeten worden aangenomen, doch dat, zooals de schrijver wil, die Apollo een Apollo Salutaris is geweest, houd ik voor zeer hypothetisch, in elk geval te onzeker, om daaruit met Babelon af te leiden, dat die Munt onder Nero moet zijn gebouwd.

Even kwestieus lijkt mij in cap. 4, dat de gelijkheid van voorstellingen op munten met *Moneta* en *Aequitas* tot randschrift, moet worden verklaard uit een assimulatie van de eerste met de laatste. Het daarvoor door den schrijver aangevoerde bewijs, een Gr. Br. van Sept. Severus (Coh². 23), is m. i. niet zóó overtuigend, dat daarmee weerlegd kan heeten wat Mowat in *Num. Zeitschr.* 1909, p. 87 e. v. hierover in het midden heeft gebracht.

Heb ik hiermee slechts de hoofdpunten van Babelon's verhandeling aangegeven, nog tal van kleinere kwesties zijn daarbij door den schrijver behandeld, die met het hierboven besprokene, Babelon's opstel van gewicht doen zijn voor allen, die belang stellen in Moneta en wat met haar in verband staat.

Den Haag. **M. A. Evelein.**

W. Elert, Die voluntaristische Mystik Jacob Böhmes. Eine psychologische Studie. Berlin, Trowitzsch u. Sohn. 1913. (Pr. M. 5).

Kennelijk was het niet het doel van Dr. Elert, Böhme in de lijst van zijn tijd te plaatsen. Dan toch zou hij over Paracelsus, Valentijn Weigel, Schwenkfeld hebben gesproken. De poging om een genie historisch te verklaren door hem met voorgangers en navolgers in verband te brengen vindt hier geen bijval. „Unsere ganze Sehnsucht, die wir von der Geschichtswissenschaft gestillt sehen möchten, geht doch vielmehr auf das Eigentümliche, Besondere geschichtlicher Persönlichkeiten."

Daarmede hangt het wellicht samen, dat de schrijver menige duistere plaats van Böhme citeert, zonder er een kommentaar aan toe te voegen. Een stokpaardje houdt volgens Sterne het juiste midden tusschen een hartstocht en een monomanie. Welnu het stokpaardje, dat de autodidakt Böhme bij voorkeur berijdt, is misbruik van technische termen aan astrologen, alchymisten en mystici ontleend. Daardoor zijn 's mans geschriften

Digitized by Google

voor een kind dezer eeuw dikwijls totaal ongenietbaar.

Zeer duidelijk is onze auteur, waar hij als het eigenaardige van Böhme aanwijst, dat deze geen historisch, maar een levend geloof verlangde, een geloof uit eigen persoonlijke ervaring voortspruitend. Wat baat het mij te erkennen, vraagt Böhme, dat God in Jezus mensch is geworden, indien dit feit zich niet in mij herhaalt? Men kan in kerkelijken zin orthodox en nogtans onvroom zijn. Böhme achtte zich wegens zijn protest tegen „Babel", dat het Christen-zijn van het aannemen van feiten uit het grijze verleden liet afhangen, een tweeden reformator. De eerste was Luther.

Dr. E. vermijdt het over Böhme's theosofie uit te weiden Daarentegen toont hij aan, dat veel in de geschriften van den schoenmaker de onwillekeurige autobiografie is van een geest met een zeldzaam rijk innerlijk leven. Het primaat van den wil werd door B. gehuldigd, gelijk overal geschiedt, waar in de eerste plaats aan godsdienstig leven en gevoelen, niet aan leer of bespiegeling wordt gehecht. Böhme was zeer speculatief en had sterke intellektueele behoeften; bovenal echter was hij een vroom en gemoedelijk man, dichterlijk, geweldig in zijn plastiek, niet zonder een gepaste mate van zelfgevoel.

Voortreffelijk schildert Dr. E., hoe Böhme aan een sterken aandrang gehoorzaamde, toen hij, oorspronkelijk enkel voor zich zelf, zijn innerlijke ervaringen op papier bracht. Hij had in zich zelf liefde, zachtheid, zin voor recht, m. a. w. God ontdekt, maar tevens een dier, een wolf, een slang, een kat, m. a. w. Lucifer, en ook den strijd tusschen de hemelsche en de duivelsche macht, in den mensch, om den mensch. Toen hij aan anderen lezen liet wat hij geschreven had, verzamelde zich spoedig een stille gemeente om hem, waardoor hij zich gedragen gevoelde, terwijl er van den kansel heftig tegen hem werd geijverd. Veel belangrijks deelt Elert over Böhme's aanhang mede eerst in Silezië, weldra ook in Saksen en in de Nederlanden. Hier leefde de eerste uitgever der meeste geschriften van Böhme, de aanzienlijke Amsterdammer koopman Hendrik Beets. Een voorvader van Hildebrand?

Het boek van Elert is lezenswaard, maar geen lichte lectuur. Ik begrijp niet, waarom Elert het geloof, dat bij Böhme „Gottes Wesen anziehen" is, in de beschouwingen van onzen dichterlijken en innig vromen „philosophus teutonicus" een „Fremdkörper" noemt.

Doorn. Van der Wyck.

SCHOOLBOEKEN.

A. Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen. Deutsche Uebersetzung von H. Meltzer. (Indogerm. Bibliothek, zweite Abt. Sprachwissenschaftliche Gymnasialbibliothek von Max Niedermann, V.) Heidelberg, Winter, 1913. (Pr. kart. M. 2.80).

Als motto voor dit boekje zou ik willen kiezen de woorden van Quintilianus: ***non enim doceo, sed admoneo docturos***; wel zegt de schrijver — de vertaler verklaart, dat hij niets anders heeft gedaan dan zijn tekst in leesbaar Duits overgebracht — dat hij dit boekje voor leerlingen bestemt, die voldoende de beginselen van het Latijn kennen, maar wanneer hij dit boek aan leerlingen van onze 3e en 4e klas in handen zou willen geven, dan zouden ook de allerbesten hem teleurstellen; dit is geen schoolboek, het is een boek voor leraren.

Aansluitend aan Max Niedermanns Historische Lautlehre, in 1911 in dezelfde serie verschenen, behandelt Ernout deklinatie en konjugatie van het Latijn histories beschouwd, archaies, klassiek, later-latijn. Vermeden wordt het drukken van Grieksche woorden, die kan de leraar aanvullen uit zijn kennis van „verwandten Sprachen", telkens wanneer hij dit nodig acht. Of dit zorgvuldig vermijden van Griekse woorden enig nut heeft? Mijn overtuiging is deze: wie denkt een klassieke opvoeding te kunnen krijgen zonder het Grieks, behoeft van het ontstaan en de groei van het Latijn niets te weten. Nog meer oppervlakkigheid en schijngeleerdheid te kweken kan niemands levenstaak zijn.

Nodig is het, dat het grammatikale gedeelte den leerlingen onderwezen wordt op meer wetenschappelike manier dan dat nu nog veelal geschiedt, te oordeelen altans naar de leerboeken, blijkens de programmaas, aan verreweg de meeste Gymnasia in gebruik; de jongens mogen gerust middelik de vruchten genieten van de wetenschap der laatste twintig jaren; dat kan niet anders dan hun ten goede komen.

Of dit boek hun dit voordeel brengen zou? Het spijt mij te moeten zeggen, dat zelfs leraren heel voorzichtig moeten zijn met alles aan te nemen, wat prof. Ernout hier met veel te veel positivisme neerschrijft.

Hier volgen enige vraagtekens uitgewerkt; uit veel kies ik een paar bij de twede deklinatie:

„Die 2e Dekl. umfasst m. f. und n. Subst. sowie mask. und neutr. Adj." Mij lijkt het verschil tussen Subst. en Adj. onnodig vooral waar er in de 2e dekl. geen flexie-verschil hoegenaamd is. Nomina zijn het.

Van de feminina wordt gezegd, dat daartoe ook behoren enige techniese termen: ***alvus, colus, humus, vannus.*** Toegegeven, dat de reden van de geslachtsafwijking nog niet voldoende opgehelderd is, kan deze bewering zonder meer er toch niet door; zijn ***alvus*** en ***humus*** „der technischen Sprache angehörig? Dat ***alvus***, arch. manl., vr. geworden is, wordt verzwegen; dat men ***humus*** tracht te verklaren door ***terra*** als synoniem, moge Ernout niet voldoen, maar met zo een algemeenheid als „technies woord" is toch evenmin een verklaring gegeven.

Onjuist is wat dan volgt (§ 32) dat de fem. op -os „Schritt für Schritt ausgemerzt wurden entweder durch Uebertritt ins Maskulinum wie *Corinthus alvus*, oder in die 4 Deklination, wo es mehr ursprüngliche Feminina gab, so ***colus, ficus, pinus***."

Dit is toch te vaag! Want ***alvus*** is niet overgegaan naar het manlik, archaisties is juist het manlik geslacht, later komt het voor ml. en vr. — Dan: de 4e deklinatie (in een boek als dit dient men te spreken van u-stammen) waar oorspr. meer fem. waren, bijv. ***colus, ficus, pinus.*** Meer dan in de 2e decl. of meer fem. dan masc.? Maar dan dient Ernout toch boomnamen als ***ficus*** en ***pinus*** evenzeer als een afzonderlike woord-soort te noemen als hij dat bij de 2e deklinatie doet in § 31; ***colus***, wat dan overblijft, is natuurlik geen ander woord dan ***colus*** het techniese der 2e, dat en een o-decl. en een u-decl. heeft.

Dit onderwerp is dus wel wat haastig behandeld. Nu § 35: „Der Nom. auf -us, -um geht auf ein älteres -os, -om zurück, das nicht blosz durch die verwandten Sprachen bezeugt, sondern im archaischen Latein selbst noch überliefert ist." Neen: omgekeerd, os, om niet alleen in arch. latijn, maar ook in verwante talen; of het een kwestie van schrijfwijze alleen of ook een van uitspraak is, beslist Ernout niet! § 36 behandelt de verklaring van adiect. -op -is van subst. op -o stam afgeleid, bijv. imberbis, exsomnis; diese Formen auf -is (Caecilis = Caecilius, Mercuris e. a.) sind zugunsten derer auf -ius ausgemerzt (een lievelingswoord) worden, oder

Digitized by Google

wo sie sich gehalten haben, hat der Nom. den Übertritt in die 3 Dekl. angebahnt. So erklären sich die Adiektiva imberbis, exsomnis usw. aus *imberbios, *exsomnios usw. Dit is onvolledig, laat zich gemakkelik zeggen, maar kwalik bewijzen, bovendien te positief; verontschuldigd kan deze inkleding slechts hierdoor worden, dat schr. te kort wou samenvatten, wat Lindsay hieromtrent met grote voorzichtigheid medodeelt, vooral op pag. 182, 183.

Over de verdeling der verba naar de vokaal der presensstam zodat men in één rijtje krijgt (§ 187) *ago, aio, alo, cado, cando, cano, carpo,* enz. laat zich nog wat zeggen; ook over de stelling dat *dare* eigenlik twee verschillende werkwoorden is één = διδωμι, één = τιθημι (§ 268); een perf. *-didi ascendidi, descendidi* is naar valse analogie van *abscondidi* toch alleen maar beperkt tot verba op *-ndo,* niet op *-do* (pag. 153) en die perf. komen voor in een aanhaling bij Aulus Gellius 6. 9. 17; daarheen had Ernout wel mogen verwijzen, liever dan de vage, zelfs voor een leraar weinig zeggende, maar zeer raadselachtige woorden erachter te zetten: ein Typus, der in einigen romanischen Sprachen (welke dan? en hoe?) weiterlebt.

Mij spijt het te moeten besluiten dat mij dit boekje niet overal even gelukkig geslaagd lijkt; dat het register niet altijd volledig is, bij *dare* bijv. mis ik 152, juist de bladzijde, waar het op aankomt, en dat men op pag. 203 toch gaarne zou willen weten, waar men de vier Lat. opschriften vinden kan met sporen van een verloren dualis. Dat er op het ogenblik vier bekend zijn, zegt op zichzelf niets.

Utrecht. E. Slijper.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 3: A. Brückner, Miszellen. — Dez., Die lituslav. Spracheinheit. — R. Trautmann, Altčech. *čilý* „frisch, lebhaft, munter". — Dez., Lit. *triszėti.* — E. Hermann, Die epische Zerdehnung. — R. Trautmann, Lit. *krañtas.* — J. Wackernagel, Indoiranica. — W. Caland, Zu *mulier quae mulier.* — J. Pokorny, Beitr. z. ir. Gramm. – Dez., Die Flexion der ā-Stämme im Indoiran. u. Armen. — Dez., Herkunft u. Etym des Wortes *Eisen.* — F. Bechtel, Parerga — T. Kehrhahn, Z. lesb. Dialekt. — J. Pokorny, Berichtigung. — H. Reichelt, Studien z. lat. Laut- u. Wortgesch.

Mitteil. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 1: C. Densmore Curtis, Notes on the walls of Perugia. — M. Bang, Eine Monumentalinschr. v. Forum Romanum. — A. Preyss, Mädchentorso vom Ilissos. — F. Poulsen, Röm. Porträts in der Ny Carlsberg Glyptothek zu Kopenhagen.

Hermes, XLIX, 4: T. Kehrhahn, Anacreontea. – H. Dessau, Vergil. u. Karthago, Dido u. Anna. — H. Silomon, Untersuch. z. Quellengesch. der Kaiser Aurelian bis Constantin. — M. Holleaux, ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ Η ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ. — St. Brassloff, die Rechtsfrage bei der Adoption Hadrians. — K. Busche, zu Ciceros Philipp. Reden. — P. Lehmann, Apuleiusfragmente. — Miscellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 8: K. Holl, Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtl. Entwicklung — A. Werminghoff, Von den Insignien u. den Reliquien des alten heil. Röm. Reiches. — L. Wendriner, Z. Verständniss von Kleists Drama 'Prinz Friedrich von Homburg'.

In het paedagog. ged.: E. Hoffmann, Die Entwickl. des Weltproblems in der vorsokrat. Philos. — O. Hartlich, VI. Verbandstag des Vereinsverb. akad. gebild. Lehrer Deutschlands. — Mitteil.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XL, 1: K. Helm, Beitr. z. überlief. u. kritik des Wiener Oswald. — G. Neckel, Untersuch. z. Eddakritik, I. — H. Peterson, Einige tiernamen aus alten farbenbezeichnungen. — Th. Frings. Tonlange vocale. — Th. von Grienberger, Leudus. — A. Wallner, Zu d. schwank v. d. bösen Frau. — Dez., Thomas v. Britannien. — E. Gutmacher, Miscellen z. Wortkunde. — W. von Unwerth, As. *hir.* — Dez., Ostacia u. Kára. — K. Helm, Ahd. *evangeljo* swm. — C. Nörrenberg, Ahd. *v = f.*

Studiën, LXXXII, 4: H. Wilbers, De oorsprong van Genesis 1-3. — E. Hoogeveen, Eucharistische Bloedwonderen. — C. Wessels, Ontdekkingsgeschied. v. d. Zuidpool, VIII. De tweede exped. v. R. F. Scott. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Fritz, Hist. v. Wagenaer: Volkskunde XXV, n°. 5-6 (A. de Cock).
Fruin-Japikse, Brieven v. De Witt IV: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 28 (Brugmans).
Van Ginneken, Handboek I: Volkskunde XXV, n°. 5-6 (A. de Cock).
Hoogvliet, Die sogen. Geschlechter im Indo-Eur.: Berl. Phil. Wochenschr. 1914, n°. 33 (H. Meltzer).
Kossmann, Niederl. Faustspiel: Gött. Gel. Anz. 1914, n°. 8 (Kaulfuss-Diesch).
Lindeboom, Bijbelsch Humanisme: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 25 (ß;).
Roos, Biblioth. d. Rijksuniv. te Gron.: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 30 (Brugmans).
Speyer, Theosophie: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 26 (J. Br.).

ADVERTENTIEN.

Nieuw Nederlandsch
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,
ONDER HOOFDREDACTIE VAN
Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden
EN
Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.
MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid f10.—. Gebonden in halflederen band f11.50. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs f1.—.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Th. BUSSEMAKER

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkander in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van 1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. Blok zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I en II zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat, terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XIV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. **No. 3.** **December 1914.**

Bulle, Handbuch der Archäologie, I, 1 (H. M. R. Leopold).
Besnier, Lexique de Géographie Ancienne (Koch).
Rasch, Sophocles quid debeat Herodoto (K Kuiper).
Draheim, Die Lieder des Horaz (Koster).
Beeson, Isidor-Studien (v. Wageningen).
Hillebrandt, Lieder des Rgveda (Caland).
Besselaar, Zuid-Afrika in de Letterkunde (de Vooys).
Vulliod, Pierre Rosegger (Scholte).
Schinz, Les accents dans l'écriture française (Sneyders de Vogel).
Fouché, Het Dagboek van Adam Tas (Godée Molsbergen).
Michon, Un décret du dème de Cholargos relatif aux Thesmophories (v. Hille).
Van Dijk, Ibsen's Brand (Schermerhorn).
Knortz, Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart (Schrijnen).
Schoolboeken:
Willemsen, Lat. Inschriften (Boissevain).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Handbuch der Archäologie. In Verbindung mit zahlreichen Gelehrten herausgegeben von Prof. Dr. **H. Bulle**. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. VI). Lieferung I: Band I Seite 1-184. München, Beck. 1913. (Pr. M. 4).

De eerste aflevering van het groote nieuwe handboek der archaeologie, dat Sittl's verouderd werk zal vervangen en in vijf deelen (waarvan een deel platen) het geheele gebied der klassieke oudheidkunde behandelen, brengt afdeeling A, B en C van de „Gegenstände und Hilfsmittel der archäologischen Forschung": Wesen und Methode der A. (H. Bulle), Geschichte der A. (B. Sauer) en Untergang und Wiedergewinnung der Denkmäler (Th. Wiegand).

Reeds de titels van deze onderafdeelingen wekken het vermoeden, dat herhalingen niet gemakkelijk te vermijden zouden zijn. Men treft die dan ook werkelijk vrij dikwijls aan en niet altijd gelijkluidend. Voor een leerboek zouden dergelijke ongelijkheden misschien te veroordeelen zijn, maar in een voor deskundigen bestemd werk heeft dit systeem het voordeel, dat de opstellen zeer goed ieder afzonderlijk gelezen kunnen worden en de persoonlijkheden van de schrijvers tot haar recht kome.

Wie b.v. zich ergerde, omdat Bulle in zijn theoretische beschouwingen over methode en opvatting de niet-Duitschers bijna volkomen negeert of slechts smalende opmerkingen voor hen over heeft [1]), wordt door Sauer's enthoesiaste lofspraak op buitenlanders, b. v. op de Franschen Peiresc en Spon gerustgesteld (ook hier echter komen de nieuwere Italianen, Visconti en Pigorini b.v., te kort) en ziet met vreugde, dat ook Wiegand niet alleen vaak niet-Duitschers aanhaalt en de practische boekjes van Flinders Petrie en Salomon Reinach warm aanbeveelt, maar ook in hun toon blijft bij het geven van goed bruikbare aanwijzingen voor de praxis en bij de bespreking van de modernste reproductiewijzen.

Het is zeer lofwaardig, dat de medewerkers zich in het citeeren sterk gematigd hebben, maar toch zouden ze mijns inziens het boek nog toegankelijker gemaakt hebben, als ze enkele tweedehandsaanhalingen tot hun primaire bron teruggebracht hadden. Wanneer we op

[1]) P. Paris' *Manuel d'Archéologie* blijft ongenoemd, Déonna's groot boek wordt (bl. 15) met behulp van de autoriteit van een Noorsche recensie in een paar regeltjes afgehandeld, de publicaties van de Fransche opgravingen in Delphi worden (bl. 24) gekleineerd. — Als men spreekt over godsdienstgeschiedenis mag men toch de werken van Franz Cumont en Frazer niet vergeten (bl. 79). Dat de ethnologie en anthropologie (bl. 78) nog wel aan andere dan Duitsche geleerden iets te danken hebben, kan Bulle nu b.v. lezen in de *Revue de Paris* van October 1913 (Marcel Mauss, *L'Ethnographie en France et à l'étranger*). — Op bl. 71 lijkt het precies alsof Auguste Rodin zijn boek over kunst in het Duitsch publiceerde. — Dat kleine, *goedkoope* werkjes als die van De Morgan en Reinach (op bl. 15) „unzugänglich" genoemd worden, lijkt bijna ongelooflijk. Den inhoud van J. de Morgan's boekje: Les recherches archéologiques, leur but et leurs procédés (Parijs 1906 — niet 1905 —) kent de schrijver niet; anders zou hij het niet als literatuur onder het hoofdstuk „Begriffsbestimmung" genoemd hebben, terwijl het wenken voor de practijk bevat en dus tot het terrein van zijn medewerker Wiegand behoort. Dezen zal dan ook het werkje van den opgraver van Susa, den vinder van Hammurabi's wetboek, wel niet onbekend zijn.

Digitized by Google

bladzijde 143 lezen: „Die Getreideausfuhr Ägyptens war zu Justinians Zeit auf 5½ Millionen Modii herabgesunken, während sie zur Zeit des Augustus 20 Millionen betragen hatte, und als im Jahre 563 das ägyptische Getreide in Konstantinopel ausblieb, trat eine Hungersnot ein, da Anatolien und das Balkangebiet den Ausfall nicht decken konnten (*Brooks Adams*, Das Gesetz der Zivilisation und des Verfalles, 1907, S. 93)," kan alleen iemand, die het genoemde boek tot zijn beschikking heeft deze aanhaling controleeren. Ik kon het werk van den Amerikaanschen *staathuishoudkundige* hier alleen in den eersten druk (Londen — New-York 1895) machtig worden. Daarin is het me niet gelukt de aangehaalde plaats te vinden. Maar daar ze in de Duitsche vertaling van 1907 wel voorkomt, zal de schrijver zeker volgens zijn vaste gewoonte zijn bron hebben opgegeven en verwezen naar Romeinsche of Byzantijnsche documenten, wier teksten men in iedere bibliotheek aantreft. Maar ik wil hierover in dit bizondere geval niet klagen, want deze methode is bijna algemeen; ofschoon mijns inziens citeeren van tweedehandsbronnen slechts dan gerechtvaardigd is, wanneer het aanhalen van de primaire te veel plaats zou vragen of deze zonder de toelichtingen van een modern historicus niet-specialiteiten op een dwaalspoor zouden leiden. Overigens ben ik bang, dat Brooks Adams' boek waarvan slechts de eerste dertig bladzijden over het Romeinsche rijk handelen (en dit wel over kwesties, die door recente onderzoekingen als b.v. die van Rostovzev in het 1ste Beiheft zum Archiv für Papyrusforschung een heel ander aanzien kregen), de andere over middeleeuwen en nieuweren tijd, in de bibliotheek van veel archaeologen ontbreken zal.

Als Nederlander zoekt men natuurlijk naar landgenooten en wat over ons gezegd wordt. Dan treft het als een werkelijk in het oog loopend verzuim, dat in de lijst van moderne opgravingen, die Wiegand op bladzij 153—155 geeft, met geen woord gerept wordt van die van C. W. Vollgraff in Argos, waarvan toch de resultaten een korte vermelding wel rechtvaardigen.

Maar 't treurigst stemmen ons de woorden op bladzij 184, waar van ons land gezegd wordt: „In Holland finden sich keine Vorschriften über Denkmäler, Ausgrabungen und Funde. Doch werden Staatsmittel zur Erhaltung wichtiger Monumente aufgewandt. Das Interesse des ganzen Volkes daran ist auszerordentlich grosz und rühmenswert, gleichwie in Belgien."

Die geprezen warme deelneming bij het publiek neemt echter niet weg, dat ons land het *eenige* is, waarin het ontbreken van elke wet geconstateerd wordt. We staan achter bij Rusland, Portugal, bij Turkije, Cyprus, Bulgarije en wie niet al meer; ook bij Spanje, welks wet op de oudheden kort geleden in druk verschenen is (Rev. archéol. Juillet-Août 1913 bl. 138). In Engeland, dat wij zoo graag tot voorbeeld nemen, treedt men tegenwoordig geweldig streng op: een amendement op de al sedert jaren ingevoerde wet straft met een boete van honderd pond sterling *en* drie maanden hechtenis al wie in het bezit zijnde van een „monument", dat nationaal belang heeft, daaraan eenige verandering of afbraak begint zonder de rijkscommissarissen minstens een maand van te voren van dit plan verwittigd te hebben.

't Wordt tijd dat bij ons ook iets gebeurt. Hoe vaak leest men klachten, dat het, ondanks de door Wiegand zoo hooggeroemde belangstelling der bevolking, veel moeite kost de historische monumenten in particulier bezit te beschermen! Wanneer zullen we toch eindelijk het voorbeeld volgen van.... keizer Hadrianus, van wien zijn *Vita* (c 16 § 2) vertelt: Constituit inter cetera ut in nulla civitate domus aliquae transferendae ad aliam urbem materiae causa diruerentur. D. w. z. kostbare bouwdeelen moesten in de oorspronkelijke omgeving bewaard blijven. Casaubonus vergelijkt hier Plin. n. h. 35, § 173: Lacedaemone excisum lateritiis parietibus opus tectorium propter excellentiam picturae ligneis formis inclusum Romam deportavere, in aedilitate ad comitium exornandum Murena et Varro. — Hadrianus bleef trouw aan zijn eigen voorschrift, hij had in zijn villa bij Tivoli alleen kopieën.

Rome. H. M. R. Leopold.

M. Besnier, Lexique de Géographie Ancienne. Avec une Préface de R. Cagnat. Paris, Libr. C. Klincksieck, 1914. (Pr. 10 frs.).

Dit is een uitstekend handboek, dat voor gymnasia van groot nut, voor studenten in de klassieke talen en voor vele docenten, in het algemeen voor allen, die wat met antieke geographie te maken hebben, onontbeerlijk zal blijken te zijn. Terwijl Schlimmer en de Boer's Woordenboek der Grieksche en Romeinsche oudheid, waarvan ik voor den herdruk o. a. de geheele geographie herzien heb, in overeenstemming met den geheelen opzet van het werk nooit bronnen noemt, hetgeen vooral voor studenten een groot nadeel is, en hen voortdurend noodzaakt naar den veel omslachtiger Lübker te grijpen, of Pape-Benseler's Griechische Eigennamen, die niet ieder in bezit heeft, op te slaan (voor het Latijn hebben we eigenlijk alleen Klotz, Lateinisches Handwörterbuch, en hoe weinig geeft dat?), geeft B. van alle geographische namen die hij opgenomen heeft, de voornaamste getuigenissen uit de Grieksche en Romeinsche auteurs, en bovendien — en dit verhoogt zeer de waarde van het werk — getuigenissen uit de verschillende *corpora inscriptionum*, en uit de Historia numorum van Head.

Tot grondslag van zijn keuze der 6000 à 7000 artikelen, die 832 bladzijden beslaan, heeft B. genomen den *index nominum* achter in den kleinen Atlas Antiquus van van Kampen, bij Justus Perthes te Gotha uitgegeven, terwijl hij bij elke plaats aanwijst, waar ze in van Kampen te vinden is.

Verder worden van de coloniae en municipia van het Rom. rijk de verschillende titels, van de plaatsen in Attica de phylen, van die in het Rom. rijk de *tribus* opgegeven, en dan volgt de moderne naam, voorzoover bekend (achteraan zijn vele moderne namen nog eens opgenomen met hun antieke naam er achter b.v. *Man* (Ile de, Monapia, *Nimègue*, Noviomagus Batavodurum). Dan volgen zeer korte, maar zeer nauwkeurige geographische en historische notities. Zoo heb ik b.v. opgemerkt, dat van zijrivieren steeds medegedeeld wordt,

Digitized by Google

van welken kant en *waar* zij in de hoofdrivier vallen, hetgeen in *ons* Woordenboek nu en dan verzuimd is. Dan komen bij elk artikel de reeds genoemde *loci* der antieke schrijvers en van de *Corpora*. Ook worden, wanneer er overblijfselen uit de oudheid gevonden zijn, die steeds vermeld.

Ik heb het werk op verschillende plaatsen op zijn betrouwbaarheid onderzocht, en het met ons woordenboek, met Lübker[7], en met Pape-Benseler vergeleken. Betrouwbaar is het boek in hooge mate; de schrijver heeft dan ook steeds van de beste hulpbronnen, die hij voor een groot deel in het Avant-Propos opnoemt, gebruik gemaakt: behalve de speciale werken, zooals Nissen, Italische Landeskunde, Desjardin, Geographie de la Gaule romaine, Tissot, Géographie comparée de la province romaine d'Afrique etc.: de groote atlas van Kiepert, verder o. a. Forbiger, de artikelen van Pauly-Wissowa (A—H, en voor de rest de eerste editie), Pape-Benseler, het Onomasticon van de Vit (A—O), Holder, Altceltischer Sprachschatz, Kubitschek, Imperium romanum tributim descriptum, etc, etc. Verder heeft de schrijver de hulp gehad van een stoet van fransche geleerden, in de eerste plaats van zijn leermeester R. Cagnat, die het plan met hem heeft vastgesteld, en ook een voorrede geschreven heeft.

Een groot bezwaar van het werk is, dat niet de grieksche vorm der woorden, en ook niet *alle* vormen der namen zijn opgenomen; ook de quantiteit wordt nergens aangeteekend; het zuiver philologische in het werk schiet dus te kort. Ik geef twee voorbeelden: *Cranii*, près d'Argostoli, 11 A 1. — Ville de la côte S.—W. de l'ile de Céphallénie: mentionnée dans la guerre du Péloponnèse et lors de la conquête de la Grèce par les Romains. Ruines (murs d'enceinte). — Thuc. II, 30; V, 35; Liv. XXXVIII, 28; Str. X, 455; I G IX, 1, p. 136; Head, 427. Ons woordenboek geeft: Cranii, Cranium, Κράνιοι, Κράνιον, stadje aan de Westkust van het eil. Cephallenia. — *Durostorum*, près de Silistrie, 10 E 1.; dan volgt een uitvoerig, buitengewoon nauwkeurig artikel, waarop de eenige aanmerking, die ik kan maken, is: er is o.a. opgegeven: Amm. XXVII, 4; dit had moeten zijn: XXVII 4, 12; anders zoekt men lang te vergeefs, en dat de plaats daar heet: Dorostorus.

Er ontbreken vele grieksche namen: ik heb, willekeurig zoekend, gemist: Abantes, Aepea, Bassae (Phigalia is wel opgenomen), Halesa, Halex, Halmyris, Halus of Halos, Hamaxitus, Hamaxobii, Harma, Harmatus, Myrmidones, Pharmacusa, Proërna of Proherna, Placia, Inachaea.

Daartegenover staat een rijkdom van namen uit den Romeinschen keizertijd, die in andere lexica verwaarloosd zijn, b.v. Pizus, dat zelfs bij Pape ontbreekt, niettegenstaande het bij Procopius voorkomt; men vindt het op den grooten atlas van Sieglin, bl. XV A 7. Ik vind ook o. a.: Abrincatui (waarnaar Avranches heet), Abudiacum (Epfach), Abus, Abusina (Eining). Maar — dit zijn eigenlijk de voor- en nadeelen van den kleinen Atlas van Justus Perthes, waardoor immers de schrijver zich heeft laten leiden. Het was misschien beter geweest, wanneer hij zich hieraan niet scherp gehouden had.

Belangrijk had de schrijver het nut van zijn boek kunnen vergrooten, als hij (zooals Lübker gewoonlijk doet) bij *elke* mededeeling zooveel mogelijk de plaats waar ze stond, had aangegeven; dan kon men onmiddelijk controleeren. Dit is mij o.a. gebleken bij het artikel *Lectum*. Er staat o.a. bij: avec un autel des douze grands dieux, dont on rapportait la construction à Agamemnon. Waar deze laatste mededeeling staat, heb ik eerst in Pape-Benseler gevonden: Strabo 13, 605. B. noteert Strabo XIII 581 etc, zeer onpraktisch, want dan kan men wel een half uur zoeken, eer men vindt wat men zoekt. Slaat men Lübker op, die toevallig dit woord apart geeft, dan vindt men zoowel een toespeling op het verhaal van Hom. Il. XIV, 284 (niet 294, zooals B. schrijft) als de aanwijzing, dat het altaar er was in Strabo's tijd.

Daar staat echter zoo ontzaglijk veel goeds tegenover, dat ik de aanschaffing aan ieder, die met oude geographie te maken heeft, dringend kan aanbevelen. Let b. v. eens op Abellinum, dat bij B. veel nauwkeuriger is dan bij Lübker. Verder zijn er vele plaatsen in Palestina en omgeving opgegeven, die elders ontbreken, b.v. Hatita, Hazor (2 pl.), en in Aegypte b.v. Momemphis, dat men te vergeefs bij Lübker onder Aigyptos zoekt. Slechts is mij opgevallen, dat Naarmalcha, Ναρμαλάχης, dat bij Plin. 6, 120, Amm. Marc. 24, 6, 1, Zos. 3, 24, 2. Theoph. 5, 6 voorkomt, ontbreekt. (Het artikel bij Lübker is misleidend).

Ten slotte nog een opmerking over het artikel *Quadi*. Bij de plaatsen uit de schrijvers vind ik behalve Tac. Ann. II, 63 en Germania 42, waar het woord werkelijk voorkomt, ook geciteerd: Tac Ann. XII, 29 sq. Hist. III, 5 et 25. De Suevi van Ann. XII 29 en Hist. III 5 (III 25 berust op een vergissing) zijn natuurlijk Quadi (cf. Schmidt, Gesch. d. deutschen Stämme II, 2 p. 159 Note 4), maar dat kan men uit den tekst niet opmaken. Waarschijnlijk heeft de schrijver Tacitus zelf niet ingezien, anders zou hij deze plaatsen er niet bijgevoegd hebben.

Tiel. W. Koch.

Joh. Rasch, Sophocles quid debeat Herodoto in rebus ad fabulas exornandas adhibitis (Comm. Phil. Jen. X. 2). **Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 5).**

De oude en telkens weer opnieuw ter hand genomen vraag, welke de betrekking is geweest tusschen Herodotus en Sophocles, is — men zal het den schrijver der bovenaangehaalde monografie moeten toegeven — ondanks de zorgvuldige onderzoekingen van Classen e. a. ter eene en van Fr. Rühl ter andere zijde, nog steeds eene *quaestio controversa*; eene verwijzing naar de opeenvolgende referaten in Bursians Jahresberichte is reeds voldoende om de groote verscheidenheid van inzichten op dit punt toe te lichten. Daarom is het een nuttig werk dat de heer Rasch heeft ondernomen toen hij besloot nog eens opnieuw en, zoo mogelijk, op zekerder grondbeginselen dan zijn voorgangers steunend al die plaatsen van Sophocles waar de gedachte aan invloed van Herodotus' zich bij de lectuur aan hem opdrong, nauwkeurig te onderzoeken ten einde de relatie tusschen beide schrijvers vast te stellen.

Het ligt niet aan den Heer Rasch dat de grondslagen

Digitized by Google

voor dat onderzoek zoo weinig vast zijn. Al heerscht over het algemeen aangaande de waarschijnlijkheid dat Sophocles met groote belangstelling kennis zal hebben genomen van Herodotus' Historie nauwlijks meer eenig verschil van gevoelen, verder dan tot aanwijzing van enkele toespelingen komen wij niet. Hoe men het bekende distichon dat Plutarchus (*an seni* p. 785 B) als „ὁμολογουμένως" door Sophocles gedicht citeert, ook aanvult, ook voor hen die het met Plutarchus voor „ontwijtelbaar" echt houden ligt daarin toch niets meer dan dat Sophocles op zijn vijf en-vijftigste jaar „ᾠδὴν Ἡροδότῳ τεῦξεν", eene hulde die de waardeering van Herodotus' litterairen arbeid van Sophocles' zijde staaft, maar de grenzen zijner navolging in geen enkel opzicht ver duidelijkt.

In het algemeen erkent de schrijver dit ook wel. Vóór hij overgaat tot zijn speciaal onderzoek tracht hij vast te stellen binnen welke lijnen het denkbeeld imitatie behoort te worden beperkt, wijst hij op den ontwikkelingsgang der algemeene godsdienstige en wijsgeerige opvattingen in den Attischen bloeitijd, op eene reeks van voorstellingen die zich telkens weer bij al de verschillende schrijvers van die periode vertoonen, en zoekt naar zekere in het oogvallende trekken in dictie, of expositie, die betrouwbare symptomen van navolging zouden kunnen heeten.

Nadat aldus de grondslag, zoo hecht als op dezen onzekeren bodem mogelijk was, is gelegd, gaat de schrijver over tot eene zeer gedocumenteerde bespreking vooreerst van de *res ad fabularum fundamenta pertinentes*, dan van de *singulae sententiae* (met name de beurtelings verworpen en verdedigde verzen 905—912 uit de Antigone), in de derde plaats van de *res ad orbis terrarum cognitionem spectantes* en eindelijk van bepaalde naar 't schijnt aan de Herodotuslectuur ontleende woorden.

Voor een deel, bepaaldelijk in de paragrafen aan den *sermo Sophocleus* gewijd, gaat hier de schrijver voort op reeds door anderen gebaande wegen. De juistheid zijner parallellen, en voornamelijk zijner meestal tot erkenning eener navolging van de zijde van Sophocles leidende conclusiën kan hier niet in bijzonderheden worden nagegaan. Zeker zou, indien inderdaad uit gelijkheid in een dezer punten steeds de waarschijnlijkheid van imitatie volgde, in vrij wat ruimer mate dan men tot nu toe placht te meenen, invloed van Herodotus op Sophocles moeten worden erkend. Of dat te recht zal geschieden betwijfel ik, al is mij niet onbekend dat de Heer Rasch in dit opzicht, door de wèlverzorgde documentatie van zijn betoog, dat zoover ik kon nagaan met al wat in Duitschland over deze vragen is geschreven, nauwkeurig rekening houdt, vele zijner landgenooten heeft overtuigd. Intusschen is discussie over woordnavolgingen of toespelingen op algemeene sententiën binnen het bestek eener aankondiging niet doelmatig. Beter schijnt het mij daarom, door de toelichting van één enkel voorbeeld uit de mythologumena aan te wijzen in hoeverre mij de betoogtrant van den schrijver bedenkelijk voorkomt.

Uit het hierboven opgegeven overzicht van het boekje blijkt dat de schrijver meent in sommige door Sophocles aangebrachte wijzigingen van de mythologische traditie duidelijk den invloed van Herodotus te kunnen aanwijzen. Zoo tracht hij o. a. aan te toonen dat het verschil in de voorstelling van Clytaemestra's droom bij Aeschylus en bij Sophocles is toe te schrijven aan hetgeen Sophocles bij Herodotus had gelezen — of van Herodotus had vernomen — omtrent den droom van Astyages (Her. I, 108). Volstrekt onaannemelijk is dit m. i. niet, althans niet zóó ten eenenmale verwerpelijk als de iets later te berde gebrachte bewering dat in den aangrijpenden proloog van den Aiax, waar Athena den rampzaligen held in zijnen waanzin toont aan Odysseus, de resultaten moeten worden gezocht van Sophocles' lectuur der geschiedenis van Gyges en Candaules in Herodotus' eerste boek! Maar zeer gewichtig zou het zijn indien de schrijver ten opzichte van een anderen minder bekenden droom zijn pleit moest worden geacht te hebben gewonnen, nl. ten opzichte van Hekabe's droom en de geschiedenis van Paris' jeugd. Hier veroorlove mij de lezer eenige meerdere uitvoerigheid.

De stelling door Rasch verdedigd komt in het kort hierop neer: de oudere epische traditie kent Paris nog niet als eenen tusschen de herders als herder opgegroeiden vondeling die slechts door een noodlottig toeval aan het hof van zijnen hem onbekenden vader komt en daar herkend wordt. In de Cypria is hij een door zijnen vader Priamus als herdervorst naar het Idagebergte gezonden prins; dat is hij ook nog in de *Andromache* van Euripides en in den *Dionysalexandros* van Cratinus. Maar in de *Troades* en den *Alexandros* van Euripides, die in 415 zijn opgevoerd, is de later algemeen geworden versie der sage gevolgd: de verstooting van het kind ten gevolge van Hekabe's boozen droom, zijn *expositio*, zijn leven als arme herder te midden van de herders en ten slotte zijne noodlottige ἀναγνώρισις. *Dit is het gevolg van den Alexandros van Sophocles.* Want Sophocles heeft het eerst, getroffen door het schoone verhaal van Cyrus' jeugd, de Paris-sage naar het model van Herodotus' vertelling gewijzigd.

Wie in de litteratuur der tragedie geen vreemdeling is zal begrijpen dat het den schrijver niet gemakkelijk is gevallen deze stelling te bewijzen. Het gebruik dat hij daartoe van zoogenaamde parallelplaatsen maakt laat ik liever rusten: men moet al meer dan ten halve bekeerd zijn om eenige bewijskracht te zien in de volgende overeenkomst(?): *Herod.* (I. 107): Μανδάνην οὐρῆσαι τοσοῦτον ὥστε πλῆσαι μὲν τὴν ἑωυτοῦ πόλιν, ἐπικατακλύσαι δὲ καὶ τὴν Ἀσίην πᾶσαν en *schol. ad Il* III 325: ἡ Ἑκάβη ἐνόμισε κατ' ὄναρ καιόμενον δαλὸν τίκτειν ὅστις κατέφλεξε πᾶσαν τήν τε πόλιν, καὶ τὴν ἐν τῇ Ἴδῃ ὕλην ἑστῶσαν. Maar letten wij nauwkeuriger op den opbouw der bewijsvoering zelve!

Het is zeer licht mogelijk dat de Paris-sage in de Cypria geene *expositio infantis* bevatte, vast staat dit evenwel ondanks het zwijgen van Proclus en zijne Epitome niet, aangezien het verhaal der Cypria slechts met den volwassen Paris te maken heeft. Maar in ieder geval maakte reeds vóór de dagen der tragici de booze droom van Hekabe deel van het verhaal uit zooals o. a. blijkt uit den — ook door Rasch niet geïgnoreerden — achtsten Paean van Pindarus. Den droom behoefde dus in ieder geval Sophocles niet aan Herodotus te ontleenen; en daarmee vervalt meteen het „treffende" der parallel in

Digitized by Google

de hierboven aangehaalde Grieksche woorden. Maar bovendien, de sagenversie die den droom kent, kan onmogelijk eene soort van tusschenvoorstelling zijn geweest waarvan de inhoud ongeveer deze was: „Ondanks deze schrikkelijke droom hielden Priamus en Hekabe het jonkske bij zich te huis." Neen, op den droom moet de voorspellende waarschuwing zijn gevolgd, zoo niet van Cassandra, dan van Aisakos of Helenos, en op die waarschuwing de verbanning van het knaapje, die toch het onheil niet zou afweren. Wie onbevooroordeeld eerst het fragment van Pindarus leest, en daarna het schoone koorlied herleest dat Euripides in zijne Andromache aan Paris' lotgevallen wijdt, zal dan ook o. i. niet licht met Rasch in den βοτῆρα, den μονότροπον νεανίαν van vs. 280 een vorstenzoon zien, die op 's vaders wensch de koninklijke kudden weidt in het gebergte, of in de bede van het koor (293) ἀλλ' εἴθ' ὑπὲρ κεφαλὰν ἔβαλεν κακὸν ἁ τεκοῦσά νιν πρὶν Ἰδαῖον κατοικίσαι λέπας de toespeling op zijne te-vondeling legging misverstaan.

Ten slotte: den inhoud van den Alexandros met de volledige latere versie der sage kennen wij uit Hyginus. Hoe weet nu de Heer Rasch dat het niet de Alexandros van Euripides is dien Hyginus refereert, doch dien van Sophocles, en dat de tragedie van Sophocles ouder was dan het gelijknamigs drama van Euripides? Wat we uit Euripides' fragmenten weten komt althans met Hyginus wèl overeen, en van Sophocles Alexandros weten we niets! Wat baat ons in die omstandigheden de uitspraak van den schrijver: A principio Sophoclis ut senioris tragoediam priorem esse videtur verisimilius?

Zoo is de conclusie tot welke de lectuur van dit geleerde opusculum mij bracht, niet onverdeeld gunstig. De waarde van dit werk ligt in de zorgvuldigheid waarmede de schrijver den tot nog toe in deze quaestie gevolgden weg heeft aangewezen, en in zijne vindingrijkheid bij het zoeken naar nieuwe banen. Wie hem echter als gids op die nieuwe paden wil volgen dien zij voorzichtigheid aanbevolen.

Amsterdam, K. Kuiper.

Die Lieder des Horaz. Lateinisch und Deutsch in Auswahl von **H. Draheim**. Berlin, G. Grote. 1913. (Pr. M. 4).

Voor hem, die als ik een φιλοράτιος is en van poëzië houdt, zal dit boekje een vreugd en een teleurstelling zijn. Want de heer H. Draheim is iemand die het handwerk verstaat en aangenaam stemmende verzen schrijft; maar zoo nu en dan moeten we vragen: „Waar blijft Horatius?" De vertaler heeft Horatius getransponeerd in het algemeen-dichterlijke, waarbij van het specifiek-Romeinsche soms weinig overblijft. Allerlei plaatselijke aanwijzingen, epitheta, volksnamen en dergelijke worden unverfroren genegeerd. Een bepaald systeem schijnt de vertaler er ook al niet bij te volgen, want sommige liederen worden tamelijk getrouw, andere geweldig vrij weergegeven, terwijl weer andere een soort van gemiddelde tusschen deze manieren vormen.

Als voorbeelden hiervan noem ik respectievelijk de vertalingen van I, 1; III, 12 en III, 3. Heel vrij zijn ook wel I, 9; I, 17 en I, 22.

Het mooie lentelied IV, 7 krijgt in Draheims vertaling een tikje weg van de beruchte predikantenpoëzië; het andere lentelied, niet minder mooi, I, 4, is veel beter vertaald.

Grove fouten, d.w.z. zulke die bewijzen dat de tekst niet is begrepen, heb ik niet gevonden; mijn eenige grief is dat de vertaler te willekeurig is, maar ik voeg er onmiddellijk bij dat de gedichten an und für sich, afgescheiden van den tekst van Horatius, zeer dikwijls genot geven.

De „Buchausstattung" van Bruno Jacob is eenvoudig en smaakvol.

Den Haag. Edward B. Koster.

C. H. Beeson, Isidor-Studien. (Quellen u. Untersuch. z. lat. Philologie d. Mittelalters begr. v. L. Traube, IV, 2). München, O. Beck. 1913. (Pr. M. 7).

Deze aan de nagedachtenis van Traube gewijde studiën bevatten in de eerste plaats een hoogst nauwgezette behandeling van alle handschriften van Isidorus uit de zevende, achtste en negende eeuw, welke buiten het vaderland van den bisschop van Sevilla gevonden worden. Zij zijn naar de landen, waar zij zich bevinden, gerangschikt, terwijl voor de volgorde van Isidorus' werken de editie van Arevalo tot voorbeeld is genomen. Ons land is o. a vertegenwoordigd door den Vossianus lat. F. 82 (IX eeuw), maar de Groninganus is niet opgenomen, daar Beeson's onderzoek zich niet verder uitstrekt dan tot handschriften uit het midden van de negende eeuw. Reeds bij deze beperking beslaat de verhandeling meer dan honderd bladzijden octavo. Er is dan ook geen schrijver, die zulk een invloed heeft gehad op de wetenschappelijke en theologische studiën der middeleeuwen als Isidorus. Terecht zegt Beeson (p. 122): „es gibt kaum ein mittelalterliches Werk gröszeren Umfanges, das nicht eine Bekanntschaft mit Isidors Schriften aufweist." Bijna de helft van deze codices hoort in Frankrijk thuis. Van daar is de stroom in alle richtingen gegaan, naar Engeland, Italie, Zwitserland en Duitschland, maar vooral zijn het de Ieren, die een hoofdrol bij de verbreiding van Isidorus' geschriften gespeeld hebben [1]). Zelfs onder de codices, die niet in 'insulair' schrift geschreven zijn, telt Beeson er nog een negen en dertig, waarvan men met groote zekerheid kan beweren, dat zij òf uit een insulair handschift zijn overgeschreven òf een Ierschen schrijver of corrector hebben gehad, die zijn Iersch-Angelsaksisch schrift nog niet goed kon vergeten. Is dus dit onderzoek van den Amerikaanschen geleerde reeds van het grootste gewicht voor de westersche cultuurgeschiedenis in de duisterste periode der middeleeuwen, van niet minder belang is deze studie voor den toekomstigen uitgever van Isidorus' geschriften, en het is te betreuren, dat Lindsay bij zijn uitgave der Etymologiae nog niet over den arbeid van Beeson heeft kunnen beschikken.

In het tweede gedeelte vinden wij de verzen van

[1]) Beeson p. 120: „wenn Spanien früher als Pflegestätte der römischen Bildung mehr Bedeutung hatte, so haben doch die Iren das meiste dazu beigetragen, die antike zusammen mit der christlichen Bildung auf dem Kontinent — besonders in Frankreich — zu verbreiten und zu pflegen." Norden, A. K. II 667.

Digitized by Google

Isidorus, die het laatst door Riese zijn uitgegeven, herdrukt en van een vollediger apparatus criticus voorzien. Hoog staat de poezie van den bisschop niet; „nihil hisce carminibus ineptius" leest men op de rand van een Madridsch handschrift bijgeschreven, maar enkele verzen, en daaronder vooral de tituli van Isidorus' bibliotheek, zijn merkwaardig om hun inhoud. Ik laat hier het tiende gedicht volgen, dat een voorstelling kan geven van Isidorus' lectuur en tegelijk van zijn dichterlijk talent:

X Prudentius. Avitus. Iuvencus. Sedulius.
Si Maro, si Flaccus, si Naso et Persius horret,
Lucanus si te Papiniusque tedet [1]),
Pareat eximio dulcis Prudentius ore,
Carminibus variis nobilis ille satis;
Perlege facundi studiosum carmen Aviti;
Ecce Iuvencus adest Seduliusque tibi,
Ambo lingua pares, florentes versibus ambo [2]),
Fonte evangelico pocula larga ferunt.
Desine gentilibus ergo inservire poetis:
Dum bona tanta potes, quid tibi Calliroen [3])?

Groningen. J. van Wageningen.

Lieder des Ṛgveda, übersetzt von **A. Hillebrandt** (Quellen der Religions-Geschichte, Gruppe 7). Göttingen, Vandenhoek & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 5, geb. M. 6.20).

Door de Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen is eene grootsche onderneming op touw gezet. Onder de leiding en volgens het plan eener commissie uit dit lichaam: de „Religionsgeschichtliche Kommission", zullen namelijk door de meest competente geleerden verschillende teksten van belang voor de godsdienstwetenschap in het Duitsch bewerkt, vertaald en uitgegeven worden. Het plan der onderneming is veel meer omvattend dan dat van de uitgave der Sacred Books of the East, ofschoon beide ondernemingen parallel loopen; voor de Quellen der Religionsgeschichte zijn namelijk behalve de groote godsdiensten van het Oosten, het Egyptisch, het Assyrisch, de Europeesche Volksgodsdiensten, het Hellenisme, Gnosticisme en Manichaeïsme op het programma gebracht, terwijl onder de twaalf groepen ook Afrika, Amerika en de „Primitiven der Südsee und des südlichen Asiens" eene plaats zullen vinden. Ofschoon het streng wetenschappelijke der onderneming voorop gesteld wordt, koestert de Religionsgeschichtliche Kommission toch de hoop, dat ook voor diplomaten en beambten, ja zelfs ingenieurs en kooplieden, die zich buiten Europa en vooral in de koloniën vestigen, deze verzameling van nut zal kunnen zijn. Tengevolge eener fusie met eene reeds bestaande onderneming van denzelfden aard zijn nu reeds vijf stukken verschenen: „Amida Buddha unsere Zuflucht" (Urkunden zum Verständnis des japanischen Sukhāvatī-Buddhismus) door H. Haas; „die Religion der Eweer in Süd Togo", door J. Spieth; het werk, welks titel aan 't hoofd dezer aankondiging vermeld staat; „Dīghanikāya, in Auswahl übersetzt" door Prof. O. Franke, en eindelijk „Die Religion der Batak" door J. Warneck. De Religionsgeschichtliche Kommission was zoo gelukkig Prof. Hillebrandt te Breslau bereid te vinden de Ṛk-saṃhitā voor deze „Quellen" te bewerken.

Dat hij ons niet eene vertaling van den ganschen tekst heeft gegeven, is evenzeer te betreuren als het aan den anderen kant te begrijpen is. Hoe meer men tracht door te dringen tot het begrip dezer oude liederen, hoe meer zwarigheden zich voordoen. Doch de vertaler is er, d. m., in geslaagd een goed overzicht te geven van de Ṛgveda-hymnen door zijn streven om zijne keuze zóó te bepalen, dat hij de voornaamste liederen in die proportie geeft, waarin ze in den tekst worden aangetroffen: 13 hymnen aan Soma, evenzooveel aan Indra, 10 aan Agni gericht, enz. De inleiding, die Hillebrandt geeft, is wel wat heel mager; zal een grootere kring van niet vakgeleerden aan zulk een boek iets hebben, dan had niet moeten worden verwezen naar verschillende literatuurgeschiedenissen, maar de Schr. had zelf de moeite moeten nemen om het kader te schetsen, waarin die oude hymnen passen, en hun karakter te teekenen: ook over het doel en de strekking er van had een en ander gezegd mogen worden, en nog meer dan nu en dan uit de korte inleiding op ieder lied en uit de noten blijkt had de nadruk moeten gelegd worden op het onzekere dat veelal de interpretatie bemoeilijkt en het duistere wezen van menige godenfiguur. De Schr. laat zich wel eens wat te apodiktisch uit. Wat overigens de interpretatie betreft, men kan volmondig verklaren, dat de vertaler zich voortreffelijk van deze zeer zware taak gekweten heeft, al geeft, zooals van zelf spreekt, een ander dan Hillebrandt op meerdere plaatsen de voorkeur aan eene andere opvatting. De vertaling is nauwkeurig, slechts zijn verschillende malen vocativen uitgevallen en hier en daar ook andere woorden, zonder dat daardoor trouwens de samenhang hinderlijk gestoord wordt (*viśvāḥ* V. 30. 5, *tvotaḥ* III. 59. 2, *aśvāḥ* X. 34. 11, *pakve* X. 94. 3, *śam arvate* IX. 11. 3). Een feit dat mij getroffen heeft bij de lektuur is de wijze, waarop Hillebrandt de verleden tijden weergeeft: Perf. Aor. en Impf. worden door hem nu eens (en wel meestal) door het onomschreven, dan eens door het omschreven praeteritum weergegeven, zonder dat hierin eenige regelmaat heerscht. Dit komt mij willekeurig voor. Immers wij hebben met poëzie te doen en daarvoor gelden niet altijd de regelen van het proza. Voor de vertaling der tempora hadden dus m. i. veeleer de regelen van het latere proza (Yajus en Brāhmaṇa) als richtsnoer genomen moeten worden, ten minste waar dit mogelijk was. Evenals de dichters van de Ṛksaṃhitā den voor korrekt proza geldenden regel (die zeker ook van kracht was voor de door hen gesproken taal) aangaande de plaatsing der enclitische pronomina niet altijd in acht nemen, zoo kunnen zij metri causa zich grootere vrijheid hebben veroorloofd in het gebruik der tempora. Zoo verdient het dus aanbeveling om bijv. den aoristus *avocāma* aan 't eind van V. 1 te vertalen: „wij hebben (ons lied) uitgesproken" en desgelijks al die aoristi aan 't slot van V. 83. Wat ik mis in H.'s behandeling der Ṛgveda-liederen is de aanknooping ons uit Brāhmaṇas en Sūtras bekend aan den ritus, die wel is waar be-

[1]) In VII 3 moet gescandeerd worden: *bibliŏthēca*, zooals hier *tēdet!*

[2]) *linguā;* vgl. Verg. Ecl. VII 4.

[3]) Pers. I 134.

Digitized by Google

wezen is niet geheel en al dezelfde te zijn geweest als die welke voor den tijd van ontstaan der Ṛksaṃhitā moet worden aangenomen, doch die toch in hoofdzaak dezelfde is. Zoo had d. m. de aanwending van ieder sūkta in den ons bekenden ritus altans kunnen medegedeeld worden voor zoover dit mogelijk was. Ook de Atharvaveda-literatuur had meer kunnen vergeleken worden; zoo had bijv. voor VII 55 verwezen moeten worden naar Ath. V. IV. 5 en Kauś. sūtra 36.1 vlgg. — Détails omtrent de interpretatie mogen den lezers van dit maandblad gespaard worden, doch om een bewijs van belangstelling in H.'s werk te geven wil ik met een tweetal opmerkingen deze aankondiging besluiten. *nīkṣaṇa* (I. 162.13) is zeker niet met den padapātha in *ni-īkṣaṇa* te splitsen maar op te vatten als afleiding van den verbaalwortel *nīkṣ*, bekend uit Āp. śrs. VIII. 22. 9: *pranīkṣya*, en waarschijnlijk ook Baudh. śrs. II. 9: 49. 1 en Baudh. gṛhs. I. 1 (*upanīkṣya*) voorkomend. Het beteekent dus hoogstwaarschijnlijk „spit", vgl. *nekṣaṇa*. Ten slotte een vermoeden omtrent de beteekenis van het adv. *īrmā* (V. 62. 2 en elders). Kan het niet beteekenen „stil"? (Van *īrmānta* I. 163. 10 weet men niet of het 't adv. *īrmā* of het subst. *īrma* „arm" bevat). In dit geval zou het in beteekenis en vorm kunnen worden gelijkgesteld met av. *armē* in *armaēšta*, *armaēšad*, *airime*, *airime-aṅhad*.

Utrecht. W. Caland.

G. Besselaar M. A., Zuid-Afrika in de Letterkunde. Amsterdam, Pretoria, Johannesburg — J. H. de Bussy. 1914.

Het was niet gemakkelik voor deze veelomvattende studie — de omwerking van een Gents proefschrift — een vlag te vinden die de lading dekte. Eigenlik zou de titel moeten luiden, gelijk aan het slot van de *Inleiding* gezegd wordt: „de geschiedenis van Zuid-Afrika in de letterkunde en van de letterkunde in Zuid-Afrika." Daaruit blijkt dat dit boek eigenlik in twee stukken valt, al tracht de schrijver die in de Inleiding met losse banden samen te strikken. Het ene gedeelte is een bronnenstudie voor de geschiedenis van Zuid-Afrika. In het eerste hoofdstuk worden de *Reisbeschrijvingen van Portugezen, Fransen, Duitsers, en Zweden* opgesomd en besproken. De reisbeschrijvingen en geschiedkundige geschriften van Nederlanders en Engelsen, een lange reeks, die zich tot op onze dagen voortzet, worden in Hoofdstuk II en III behandeld. Doordat in diezelfde hoofdstukken ook de Nederlandse en Engelse letterkunde in Zuid-Afrika besproken wordt, krijgen ze een tweeslachtig karakter. Bij strenger splitsing was het ook mogelik geweest, het zesde hoofdstuk, over de taal — over liever „talen" — en kultuur van Zuid-Afrika, vooraf te laten gaan aan de ontwikkeling van de letterkunde. Dan kon de struktuur van II en III gelijk geworden zijn aan het zuiver-letterkundige vierde hoofdstuk, over de jonge letterkunde in het Afrikaans. Het *Aandeel der Inboorlingen*, aan de letterkunde en „aan de vorming der Zuid-Afrikaanse verbeelding" (Hoofdstuk V) bevat eigenlik te schrale stof voor een afzonderlik hoofdstuk. Maar al zou deze uiteraard al enigszins bonte studie door beperking of splitsing van de stof aan overzichtelikheid gewonnen hebben, de Nederlandse lezers zullen de schrijver dankbaar zijn voor zoveel vlijtig verzameld en gerangschikt materiaal. Hij heeft geen moeite ontzien om met behulp van openbare en partikuliere bibliotheken zijn werk zo spoedig mogelik te maken. Bovendien kon hij zijn voordeel doen met de persoonlike voorlichting van Afrikaner voormannen. Dr. Besselaar, hoewel geboren Nederlander, voelt zich door een langdurig verblijf geheel burger van zijn nieuwe vaderland. Als hoogleraar te Pieter-Maritzburg vertegenwoordigt hij de Nederlandse kultuur te midden van een verengelste omgeving. Daardoor kreeg zijn boek het karakter van een met toewijding geschreven pleidooi, dat vooral als zodanig sympathiek is. Hij verheugt zich in het ontstaan van een jonge Afrikaanse letterkunde, weet die te waarderen, en volgt hoopvol haar verdere ontwikkeling. Daarom zien wij gaarne in het vierde hoofdstuk de kern van dit boek. Moge daaromheen een geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse letterkunde groeien, die in het oude en in het nieuwe vaderland van de schrijver blijvende belangstelling kan wekken voor deze nieuwe loot van de oude stam.

Assen. C. G. N. de Vooys.

A. Vulliod, Pierre Rosegger, l'homme et l'oeuvre. Paris, Alcan. 1912. (Pr. fr. 10).

Monsieur A. Vulliod, Docteur ès lettres, Agrégé de l'Université de Nancy, die, zoo mijn herinnering mij niet bedriegt, in de laatste jaren van de vorige eeuw hier te lande als assistent bij het onderwijs in het Fransch van Prof. A. G. van Hamel werkzaam was, heeft in een zeer uitvoerig, warm geschreven werk, de „grundlegende" biographie gegeven van den zoo door en door Duitsch voelenden en over het geheele Duitsche taalgebied als geen ander populairen schrijver Peter Rosegger. Een nieuw blijk van den humaniseerenden, volken in eendracht verbindenden invloed der wetenschap, zou men met voldoening constateeren, indien niet de verschrikkelijkste oorlog, die Europa kon treffen, alle idealen van verbroedering door wetenschap dreigde te vernietigen.

Liefde voor zijn onderwerp en belangstelling voor het land en de menschen, onder wie Rosegger is opgegroeid, kenmerken de eerste hoofdstukken van het werk van den Franschen geleerde. Tot in kleinigheden leeren wij het milieu te Alpel-Krieglach kennen, waar de dichter zijn jeugd doorbracht: het huis en zijn bewoners, de voorouders, vooral de grootmoeder, de dorpsgenooten, onder wie de blinde, door het ongeluk eerwaardige „Aja", de kerk te St. Kathrein. De bronnen voor deze gedetailleerde schildering van Rosegger's jeugd zijn in hoofdzaak de autobiographische mededeelingen in het door hem geredigeerde tijdschrift „Heimgarten" en in werken als „Waldheimat", „Als ich jung noch war", „Spaziergänge in der Heimat", „Mein Weltleben", „Das Volksleben in Steiermark": „L'auteur de l'ouvrage qu'on va lire a dépouillé, page par page, — depuis les plus anciennes rimes recueillies dans *Cithare et Tympanon*, jusqu'aux plus récentes notations du *Journal* — les cinquante volumes que Rosegger, de juin 1869 à l'automne de 1910, a livrés au public de son pays. Tous les documents dont il lui a été possible de s'entourer — et, au premier

Digitized by Google

plan, la collection entière du *Foyer* [1]), — il les a compulsés avec la méthode la plus vigilante." De opvoeding van den jongen Peter, zijn vroegtijdige theologische neigingen en talenten, zijn leergierigheid, de reis naar Weenen, waarvan „Waldheimat" vertelt, de ziekte van zijn moeder, de finantieele achteruitgang van zijn vader, de noodzakelijkheid een ambacht te leeren, zijn leerjaren als kleermaker, zijn niet-gedrukte geschriften, zijn relatie's met Svoboda en de „Grazer Tagespost," zijn vertrek naar Graz, zijn leerjaren aan de handelsschool, zijn ontwikkeling gedurende deze beslissende jaren, zijn vrienden en beschermers, zijn verhouding tot Robert Hamerling, zijn eerste bundel gedichten „Zither und Hackbrett" zijn enkele van de onderwerpen, die de schrijver in de drie eerste hoofdstukken van zijn werk behandelt. Het belangrijke vierde hoofdstuk schildert den invloed, dien het jaar 1870, dat van den Fransch-Duitschen oorlog en van de onfeilbaarheidsverklaring van den Paus, op den jongen dichter uitoefende: „Ainsi s'achevait pour Rosegger, dans un rehaut d'enthousiasme, l'année la plus féconde qu'il eût vécue depuis son premier entretien avec Svoboda. Son tour d'Allemagne, le tumulte d'idées soulevé par le spectacle du grand conflit qui mettait aux prises la France et la Confédération de l'Allemagne du Nord, le partage des consciences religieuses sur les décisions du concile de Rome, toutes ces leçons sur lesquelles il avait médité, cette double crise qui avait mis sa virilité à l'épreuve, tant de problèmes agités et tant d'expériences traversées avaient contribué à l'approfondir et à l'enricher." Maar hoe groot sinds dezen tijd Rosegger's sympathie voor Duitschland was, zijn bijzondere liefde bleef toch aan zijn Oostenrijkschen geboortegrond, aan Stiermarken verpand. De „Sittenbilder aus dem steierischen Oberlande" (1870), „Geschichten aus Steiermark" (1871), „Gestalten aus dem Volke der österreichischen Alpenwelt" (1872) en de „Geschichten aus den Alpen" (1873) zijn daarvan de bewijzen, — het werk, dat in deze jaren langzaam als door een natuurlijke ontwikkeling in hem rijpte, „Die Schriften des Waldschulmeisters" (1875), is daarvan de onovertroffen uiting. Het waren gelukkige jaren, waarin dit meesterwerk ontstond: „Tout lui riait. Rien n'avait fait obstacle à ce qu'il s'adonnât, avec lenteur, à l'intense plaisir de la production. L'amour conjugal charmait son coeur d'une lumineuse certitude. Et pourtant, une tristesse inconsciente, le subtil parfum d'une mélancolie qui s'ignore elle-même, traversait ce livre, conçu et exécuté sous les auspices de la félicité sentimentale. On eût dit que l'artiste eût été frôlé, à son insu, d'un effroi, devant la plénitude même du bonheur qui lui était échu, et d'un doute sur sa pérennité. De là, l'alternance des deux thèmes de l'attente et du renoncement, de l'exaltation illimitée et du désespoir sans plainte." De weemoed in de „Schriften des Waldschulmeisters" is als een schaduw van het naderend ongeluk: terwijl de roem van zijn boek zich begon te verbreiden, werd zijn familieleven door een zwaren slag, het overlijden van zijn jonge vrouw, getroffen. In de eenzaamheid van het Stiermarkensche hooggebergte vond hij leniging van zijn smart; nieuwe letterkundige plannen gaven hem levenskracht: het tijdschrift „Heimgarten" werd opgericht. Redactiebezigheden, „Vortragsreisen", nieuwe werken brachten verhoogden welstand, zoodat hij zich in de buurt van Krieglach een eigen villa kon bouwen. „Une espérance timide, encore très incertaine, y pénétrait avec lui." Het leven gaat verder; een tweede huwelijk brengt hem duurzaam geluk; zijn uitgever, de nobele Heckenast, ontvalt hem door den dood; van zijn weldoener Svoboda voelt hij zich door uiteenloopende inzichten op religieus en politiek gebied verwijderd; nieuwe vriendschapsbanden, met Auerbach, met Konrad Deubler, worden geknoopt; nieuwe werken zien het licht, als „Waldheimat" (1877), „Mann und Weib" (1879), „Dorfsünden" (1883), „Der Gottsucher" (1884), „Jacob der Letzte" (1888), „Martin der Mann" (1889). Meer en meer wordt Rosegger door zijn tijdschrift tot sociale bemoeiingen gedrongen: „S'étant efforcé de révéler, du point de vue descriptif, dans la série de ses précédents livres, le mode d'existence du peuple styrien, il allait tenter d'influer sur le sens de son développement prochain." Zoo ontstaan de „Bergpredigten," waaraan Vulliod het achtste hoofdstuk van zijn boek wijdt. Het negende hoofdstuk, waarmee het biographische deel van het werk besloten wordt, schildert het verdere leven van den dichter en behandelt de werken, die van af de „Persönliche Erinnerungen an Robert Hamerling" (1891) verschenen, o. a. het tooneelstuk „Am Tage des Gerichts" (1892), „Peter Mayr" (1893), „Das Ewige Licht" (1897), „Erdsegen" (1900), „Weltgift" (1903), „INRI" (1905), en ten slotte „Lasset uns von Liebe reden" (1910), dat als „testament littéraire, la conclusion de son oeuvre entière" bestempeld wordt. Zoo komt Vulliod tot de afronding van zijn biographie van den thans zeventigjarige: Rosegger heeft gegeven, wat hij te geven had; „dès lors, avec quelque générosité qu'il produise encore, on ne tiendra les nouveaux fruits de sa verve ou de son génie que pour donnés, en quelque manière, par surcroit."

De Fransche germanisten, wier verdienste vooral jegens de nieuwere literatuur — de Romantiek, Grillparzer, Platen, Heine, Lenau, Keller, Hebbel, thans ook Rosegger — niet gering is, hebben in hun boeken iets schematisch, dat het bestudeeren van zoo'n werk vergemakkelijkt, maar er ook iets uiterlijks aan geeft. Een voorbeeld moge dit illustreeren. Ik vergelijk daarvoor Reynaud's „Lenau" met Vulliod's „Rosegger": na eenige bladzijden „avant-propos" volgt het eerste hoofddeel „l'homme"; daarop het iets minder omvangrijke, bij beiden — allicht zuiver toevallig — vijfdeelige tweede hoofddeel „l'oeuvre"; dan enkele bladzijden „Conclusion" vervolgens de bibliographie; en ten slotte de „table de matières". Bezwaren heb ik op zich zelf tegen deze indeeling geene; integendeel: ze is practisch en klaarblijkelijk voor zeer uiteenloopende geesten bruikbaar; het aanwijzen van het opvallend parallelisme houdt dan ook geen critiek in,

[1]) Vertaling van titels als „Cithare et Tympanon", „Journal" en „Foyer" voor „Zither und Hackbrett," „Heimgärtners Tagebuch" en „Heimgarten" — werken, die onder den Duitschen titel zoo algemeen bekend zijn en waarvan een Fransche vertaling niet bestaat — schijnt mij voor een werk, dat toch in de eerste plaats wetenschappelijke aspiratie's heeft en mag hebben, ongewenscht.

Digitized by Google

maar tracht een verschijnsel, dat naar het mij voorkomt een meer algemeene psychologische beteekenis heeft, te typeeren.

In dit tweede deel dan vestigt Vulliod in het hoofdstuk „La vie de la nature et ses enseignements" er de aandacht op, hoe nauw de kunst van den dichter met de eigenaardigheden van zijn land samenhangt; voortreffelijk is zijn uiteenzetting van den invloed van de jaargetijden en van de tijden van den dag op de stemming en op de schildering in Rosegger's werk. Ik citeer uit velerlei een enkele opmerking: „L'artiste individualise, si l'on peut dire, la saison. Sa préoccupation est de donner l'émoi direct, et comme la sensation vive, du milieu qu'elle crée, de l'atmosphère dans laquelle elle se développe. Pour réaliser cet effet, il lui suffit de savoir combien les souvenirs enregistrés par nos principaux sens sont fidèles, et quelle prestigieuse aptitude ils ont à se convoquer les uns les autres devant la conscience, dès que l'un d'eux est éveillé, au point qu'il n'est que de nommer, par exemple, une fleur, pour suggérer à notre sensibilité aussitôt complice toutes les nuances, tous les parfums, tous les bruissements d'un coin de campagne, à une heure précise du printemps, de l'été ou de l'automne." Een tweede hoofdstuk „Le christianisme de Rosegger et l'orthodoxie" heeft voor onzen dichter uiteraard buitengewone beteekenis; verschillende van zijn werken staan tot den godsdienst in bijzonder nauw verband; ik denk hier aan de zoo stichtelijke „Schriften des Waldschulmeisters", aan den „Gottsucher," aan „Erdsegen" en aan de „Frohe Botschaft eines armen Sünders" Rosegger is van jongs af vroom opgevoed; in zijn schilderingen van de stemming op godsdienstige feestdagen, als „Heiligabend" („Mein Himmelreich"), Kerstmis („Waldheimat") en Paschen („Waldschulmeister") vloeien godsdienst en poëzie ineen. Zijn vroomheid sluit echter de critiek niet uit; hij stelt een ontwerp van godsdienst op, dat radicale veranderingen meebrengt: „Wie ich mir die katholische Kirche der Zukunft denke" (in de „Volksreden über Fragen und Klagen, Zagen und Wagen der Zeit," 1908). „Il prend du catholicisme ce qui, d'une part, répond aux exigences de sa sensibilité et ce qui, d'autre part, — comme à cet empereur Joseph II, qu'il admirait dès l'enfance, ou comme à tel publiciste moderne, — lui paraît comporter une vertu sociale. Dans sa conviction mi-partie éthique, mi-partie esthétique, se mêle précisément quelque peu de l'état d'esprit que l'on a qualifié de 'Joséphisme'." Twee belangwekkende vergelijkingen, met Schleiermacher en met Tolstoi, besluiten dit hoofdstuk. Over de liefde handelt het volgende, „Les sentiments et la vie de l'âme": de schilderingen van ontwakend liefdegevoel in Rosegger's werken; situatie's van hartstocht, vooral in zijn vroegere geschriften; ouderliefde; de liefde voor het verleden; liefde voor den geboortegrond; algemeene menschenliefde. Daaraan sluit zich een uiteenzetting van „ses idées morales et sociales," waarin de sociale ethiek hoofdzakelijk op het begrip plichtsgevoel teruggevoerd en op de opvoeding als „seul moyen d'action morale" de nadruk gelegd wordt. Het laatste hoofdstuk, „Les ressources et les aspects divers du talent de Rosegger," behandelt in hoofdzaak stijlproblemen. Rosegger is een geboren verteller; hij doorleeft meer als herinnering dan als voorstelling niet alleen zijn verhalen, maar ook zijn beschrijvingen. Dramatisch-levendig en tegelijkertijd psychologisch-overtuigend is zijn schildering; impressionistisch is zijn methode. Hij heeft een neiging voor het didactische. Zijn stijl is helder en natuurlijk; bombast is hem vreemd; in phrases ziet hij verkapte leugens (vgl. „Bergpredigten" p. 296). Zijn taal is kernachtig; hij is bij het volk in de leer gegaan en maakt gaarne van het dialect, waarmee hij van jongs af vertrouwd was, gebruik, om het realisme van zijn verhalen te versterken. Hij is een meester in de psychologie, een kunstenaar met het woord. Het meest kenmerkende echter is zijn naieve humor, die aan Raabe, en nog meer aan Fritz Reuter herinnert. Rosegger zelf spreekt over de moeilijkheid, het begrip humor te definieeren („Heimgarten", Nov. 1909): „Komik Witz, Satire, Ironie, die sind leicht zu definieren. Humor ist mehr Empfindungssache. Die naive, kindliche Lebensanschauung des Volkes gegenüber der Tragik der Welt tut uns wohl, das Nichternstnehmen der Tragik, das mit gütigem Lächeln Über sie-erhaben-sein, wirkt auf uns wie eine Erlösung, wenigstens gegensätzliche Stimmungen auslösend und befreiend. Der Humor entspringt entweder der seligen Einfalt oder der Weisheit". Zoo geeft de humor van Rosegger een aangename koestering, „wie ein Sonnenstrahl im Herbst".

In zijn „Conclusion" wijst Vulliod met recht op het unieke in de literaire figuur van Peter Rosegger: „On ne sait pas d'homme, dont la vie ait marqué, qui, s'étant libéré par son génie propre des servitudes de sa condition première, soit demeuré plus exactement, plus véridiquement fidèle à ses origines.... Il a soutenu avec bonne grâce cette gageure de parler de soi tout au long d'une série de volumes sans encourir le reproche de fatuité ni d'orgueil". Zijn eigenaardigheid berust in een gelukkige menging van realisme en idealisme: „Le réalisme et l'idéalisme, chacun dans sa sphère, et en quelque sorte superposés l'un à l'autre, voilà la formule de Rosegger. Il est réaliste par la caractéristique et par l'expression; il est idéaliste par tendance; il se distingue ainsi des naturalistes, à qui manque cet horizon".

Het boek van Vulliod, dat kort na zijn verschijnen door Moritz Necker in het Duitsch vertaald werd (Leipzig, 1913), is een aanwinst voor de literatuurgeschiedenis van den jongsten tijd; het is geen werk van grootsche gedachten of stoute combinatie's, maar het beantwoordt volledig aan het doel: een met liefde en talent, met kennis van zaken en onvermoeide vlijt geschreven biographie van een hoogst merkwaardig auteur. Het doet den Franschman, die het schreef, en den Oostenrijker, wien het geldt, eer aan.

Amsterdam. J. H. Scholte.

A. Schinz, Les accents dans l'écriture française. Etude critique de leurs diverses fonctions dans le passé et le présent. Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 2.50).

Niemand zal beweren dat de Franse spelling een ideale is; ook het gebruik der drie aksenttekens is verre van konsekwent: *carême* maar *théorème; câble* maar

Digitized by Google

cablogramme; *pêche* naast *calèche; père* naast *guerre*. Dit zet schr. in bovenvermeld boekje nog eens uiteen.

In het eerste gedeelte geeft hij een histories overzicht van de aksenten, waarbij hij zich hoofdzakelik baseert op de dissertatie van Hillmann, *Gesch. d. Accentsetzung seit der Erfindung des Buchdruchs*, en wijst op het verschil tussen Grieks, Latijn en Frans. Dat hij daarbij de tussen 1513 en 1855 verschenen edities van Latijnse schrijvers tot de Middeleeuwen rekent, is een enigszins zonderlinge vergissing: daardoor heeft schr. niet doen uitkomen dat het gebruik van aksenten in de Latijnse gedrukte teksten vrijwel gelijktijdig is met dat van de Franse.

Na uiteen gezet te hebben hoe de aksenttekens nu eens diakritiese, dan weer orthoëpiese waarde hebben, doet schr. in het tweede gedeelte van zijn boekje verschillende voorstellen om tot een vereenvoudiging te komen, voorstellen die zeker wel de overweging waard zijn. Hij wil de *gravis* en de *circonflexus* afschaffen, en alleen de *acutus* handhaven. Om toch enige vaste regels te hebben voor de uitspraak, zou hij in bepaalde gevallen een medeklinker willen verdubbelen of twee medeklinkers vereenvoudigen. Jammer dat schr. zelf verklaart bij zijn voorstellen niet aan de praktijk gedacht te hebben — juist bij dergelike kwesties mag de praktijk nooit uit het oog verloren worden —; jammer ook dat, nu hij van de aksenten op de spelling komt, hij er zich geen rekenschap van geeft dat men een oordeel moet hebben over de spellingkwestie in het algemeen, alvorens men op een enkel punt voorstellen tot verandering kan doen.

Een grote fout is ook dat schr. te veel wil systematiseren: met profetiese blik verklaart hij bl. 57 dat in de toekomst de taal zijn systeem wel zal gaan volgen ook daar waar dit op 't ogenblik 't geval nog niet mocht wezen; toch heeft Rousselot al zo goed opgemerkt dat allerlei invloeden de geregelde fonetiese ontwikkeling verhinderen, en dat in woorden als *bêtise* de *e* onder de invloed van *bête* anders klinkt dan die van *périr* bijvoorbeeld.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Het Dagboek van Adam Tas (1705—1706), uitgegeven door **L. Fouché,** met een onderzoek naar **de klachten der Vrijburgers tegen de Gouverneur Willem Adriaan van der Stel.** English translation by A. C. Paterson, London, Longmans, Green en Co., 1914 (Pr. sh. 12).

In Zuid-Afrika behoort Adam Tas tot de populaire historiese personen, zoals hier te lande de veerman van Den Briel of de dienstbode van Hugo de Groot. De geest van verzet tegen onrecht of overmacht is bij Nederlanders en hun stamverwanten nog zeer krachtig en vooral de schooljeugd geniet bij het herdenken van strijd, list of gewaagd optreden, waarop sukses volgde. Zo voelt jong Zuid-Afrika veel voor Adam Tas, die als het verpersoonlikt verzet tegen de tyrannieke Goeverneur W. A. Van der Stel het veld hield, terwijl zijn tegenstander op last van Heren Bewindhebbers Zuid-Afrika moest verlaten.

Een boek over dit tijdvak, als het licht geeft over wat nog niet met zekerheid bekend was, is biezonder welkom. Dr. Fouché heeft, doordat archiefstukken, die vóór 1910 niet voor het publiek toegankelik waren, door hem konden worden geraadpleegd, tot in kleine biezonderheden zijn onderwerp kunnen bestuderen.

Onder historici is voldoende bekend hoe W. A. van der Stel in het begin van de 18de eeuw door de Kaapse kolonisten beschuldigd werd, dat hij door allerlei onwettige middelen zich trachtte te verrijken en door zijn welgeregelde bedrijven aan wijn-, vee-, en korenboeren een concurrentie aandeed, waar ze niet tegen op konden. Dat hij bij zijn pogingen om zijn tegenstanders ten onder te brengen hard en onrechtvaardig te werk ging, wist men. Er was alleen verschil van mening over de graad van tyrannie.

Tijdgenoten van W. A. van der Stel hebben te boek gesteld hoe volgens hun inzicht de toedracht was. Valentijn, zeer bevriend met de familie Van der Stel, laat niet veel los over de Goeverneur: Abraham Bogaert, die als overbrenger van de Klachtbrief der ontevredenen zelf een werkzaam aandeel had in de gebeurtenissen, geeft ten volle de Kaapse boeren gelijk. Kolbe doet evenzo. W. A. van der Stel trachtte in een Korte Deductie te bewijzen, dat zijn aanklagers gelogen hadden en de zaken scheef voorgesteld; in een Contra-Deductie beweerden de kolonisten dat de deductie geen betrouwbaar geschrift was.

Dr. Theal, de welbekende Kaapse historicus, gaf in zijn „History of South Africa" zijn opvatting en schaarde zich aan de zijde van Bogaert. H. C. Vos Leibbrandt, de gewezen predikant, die met de zorg voor het Archief te Kaapstad belast werd, nam reeds in 1887 in zijn „Rambles through the Archives" het voor Van der Stel op en gaf in zijn serie „Precis of the Archives", waarin in engelse vertaling de briefwisseling tussen Goeverneur en Raad met patria en met Batavia voorkwam, in 1897 „The Defence of Willem Adriaen van der Stel" uit, een vertaling van de Korte Deductie.

Voor hen die hollands niet verstonden was het nu mogelik geworden te lezen hoe de voornaamste aanklagers hun beschuldigingen introkken en verklaarden berouw te hebben over hun lasteren. Zo kwam ongeveer twee eeuwen na dato de Van der Stelkwestie op in Zuid-Afrika, en in verschillende geschriften werd Willem Adriaan in de hoogte gestoken, terwijl men voor Tas, cum suis, geen goed woord had.

Het is jammer dat Dr. Fouché zijn boek ontsierd heeft door een felle aanval op wijlen Leibbrandt. Hij zegt op blz. 284: „De heer Leibbrandt heeft de Deductie vertaald, „en de vervalste stukken daarin vervat zonder enige „waarschuwing voor echt uitgegeven. Het zou hem geen „half uur gekost hebben, zich door een oppervlakkige „vergelijking van de Uittreksels in de Deductie met de „oorspronkelijke, onder zijn zorg berustende stukken te „overtuigen van 't ware karakter van de Deductie. Men „moet aannemen dat hij dit niet heeft gedaan. Immers, „Leibbrandt had stellig de beste bedoelingen toen hij „met de publicatie begon .... Zijn beginselen zijn onbe- „rispelik. Niet echter de toepassing, anders zou hij zeker „de Deductie, die de Archiefstukken op zoveel punten „tegenspreekt, verworpen hebben „as worthless"."

„Hoe het ook zij, de archivaris, die zulke gemutileerde „en vervalste uittreksels uit stukken onder zijn persoon- „like bewaring publiseert zonder de minste kritiek toe „te passen, en zonder enige waarschuwing, dat geen

Digitized by Google

„kritiek is toegepast, geeft daardoor aan zijn werk een „karakter, dat ik liever niet nader wil definiëren. Dat „een samenflansing van leugen en bedrog, als de „Korte „Deductie", plechtig uitgegeven is, als deel onzer Archi„valia, door 's Lands Archivaris, en op 's lands kosten, „is een schande voor Zuid-Afrika."

En op bl. 332 een kwestie besprekend zegt Dr. Fouché: „Zulke verzinsels behoren niet op rekening van Leibbrandt gezet te worden. Hij heeft reeds genoeg op zijn kerfstok."

Waarom dit harde oordeel over wijlen Leidbrandt? 't Is waar, een theoloog, niet een historicus was hij, van huis uit. Dat indertijd hem de post van archivaris gegeven werd, kan Dr. Fouché betreuren. Of het plan om de Korte Deductie in vertaling in de serie op te nemen een goede inval was, valt zeker te betwijfelen. In allen gevalle had men dan ook op een vertaling der Contra-Deductie mogen rekenen. Maar dat Leibbrandt verkeerd deed met een on-kritiese uitgave zou men alleen kunnen volhouden als men weet of Leibbrandt de gegevens ten dienste stonden, die we nu hebben.

Met grote nauwgezetheid (al is zijn werk evenals dat van ieder niet feilloos) vertaalde Leibbrandt archivalia. In de „Introduction" van de „Defence" schrijft hij 12 Maart 1897:

„It has been a source of regret to me that the vo„lume of „Attestations", which contains the original ad„dresses of the Cape, Stellenbosch and Drakenstein „communities, with the original signatures attached, a „copy of which is annexed to the „Deductie", is in „private hands. Hence I have not been able to add the „names of the signatures of Stellenbosch and Draken„stein, of whom a considerable number were refugees. „I would also have liked to have composed the printed „list given in this volume with the original, in order to „correct the misprints..."

Menig uur heb ik op het Kaaps Archief in Leibbrandt's bijzijn doorgebracht en zeer goed herinner ik mij zijn herhaaldelik geuite grief, dat belangrijke archiefstukken zich buiten het Archief bevonden en hem geen inzage vergund werd. Waar de stukken lagen vertelde hij er niet bij en ik wilde niet onbescheiden vragen doen. Elk historicus zal toegeven dat Leibbrandt wat de Van der Stel-kwestie betreft in ongunstige conditie was.

Leibbrandt werd ziekelik en kon niet meer naar het Archief komen. Eind October 1909 werd de „Cape Archives Commission" geïnstalleerd. In een der vergaderingen werd gerapporteerd dat de familie De Wet stukken bezat, die op het Archief thuishoorden. Dr. Theal nam op zich er met de familie over te spreken en het resultaat was, dat aan het Archief ten geschenke werden gegeven (ik citeer uit mijn notulen, die, evenals de besprekingen in het engels gehouden werden):

„1. Sentences of the High Court of Justice from the 27th of September, 1697, to the 7th of August., 1704."

„2. Sentences of the High Court of Justice from the 2nd of April, 1705, to the 7th of December, 1713."

„3. Attestatie Boek from the 18th of February, 1706, to the 6th of March, 1710."

„4. Sentences of the High Court of Justice from the 3rd of February, 1714, to the 30th of July, 1716."

„5. Sentences of the High Court of Justice from the 16th of May, 1726, to the 22nd of December, 1735."

Pas in het begin van 1910 waren bovengenoemde stukken ter inzage voor belangstellenden. Dr. Theal is de enige die in onze dagen vóór 1910 de stukken heeft gebruikt. Op bl. 366 van zijn History of S. A. vol. II zegt Dr. Theal van de Deductie „a document covering forty„four pages... and a number of official papers forming „appendices.... Van der Stel shows that his accusers „made many rash and untrue statements, but he has „not succeeded in refuting the charges that his adminis„tration was oppressive to the colonists." En over het Klachtschrift (Op. cit. I. 398): „The official records... „prove that some of the most serious of the charges „against him were without foundation."

Had het niet op Dr. Fouché's weg gelegen de levende Dr. Theal om de plaatsen te vragen, waarop bovenstaande uitingen gegrond zijn, in plaats van de overleden Leibbrandt de uitgave van de Deductie te verwijten?

Een paar jaren geleden vond de heer A. G. C. Lloyd, bibliothecaris van de Zuid-Afrikaanse Bibliotheek te Kaapstad een stuk van Tas' dagboek, een aanvulling van hetgeen op het Rijksarchief in Den Haag berust. In 1912 werd in „Stemmen des Tijds" naar aanleiding van het Haagse stuk van Tas geschreven. Het Kaapse stuk schildert de stijgende ontevredenheid der kolonisten, maar geeft geen nieuws betreffende de hoofdzaak. De vrijburgers hadden werkelik reden tot klagen. De goede jaren der burgers waren voorbij; tot toen hadden vele kolonisten gelegenheid gehad om tot rijkdom te komen. Wissels van bijna ƒ20.000 kunnen sommigen hunner naar patria zenden. Valentijn vindt na een afwezigheid van tien jaren aan de Kaap grote veranderingen: grote huizen, „geheel op zijn Amsterdams, met royale Onderwoningen." Zou het niet de moeite lonen om in Kaapse testamenten e. d. een onderzoek in te stellen naar de groei van het kapitaal der Kaapse kolonisten? Als naar betrouwbare gegevens gewerkt kan worden zal, vermoed ik, de aanwas van bezittingen te snel bevonden worden, om die uit regelmatig „vooruitboeren" te kunnen verklaren.

De leiders van het verzet waren heel rijke kolonisten en, Dr. Fouché erkent het, ze kwamen op voor hun eigen belangen. Hierin ligt niets verkeerds, maar men make van hun penvoerder, Tas, geen vrijheidsheld. Anderen dan Tas hebben zich flinker gedragen, van het somber begin tot het gelukkig einde. En wie de administratie en ambtenaren van de O. I. C. dier dagen kent, verbaast zich niet erg over een karakter als W. A. Van der Stel. Hij heeft er vast op gerekend bij Heren Bewindhebbers in 't gelijk te zullen worden gesteld; anders had hij misschien wel stukken erger vervalst die hij naar patria zond. Nu nog berusten in Den Haag de volledige Interrogatoriën, die in de Deductie, zoals Dr. Fouché met nadruk ons herinnert, partijdig verkort zijn gegeven. Zoals ik elders zeide: de „Deductie diende in het vaderland dan ook alleen om in eigen kring niet als een geschandvlekte met den nek te worden aangezien." De mishandelingen der kolonisten staan niet in de Interrogatoriën en werden natuurlik ook niet vermeld in de Deductie.

Digitized by Google

Het Dagboek is, voorzover het in den Haag berust, afgedrukt naar de Haagse kopie. Nauwkeurig is Dr. Fouché's afschrift niet. Zo op bl. 2 vooraf-meedeboekzalen, waar 't hs. heeft vooraff - mede - Boekzaalen. Op bl. 4 Tafel Bhay in plaats van Taaffel Bhay. En zo zijn er meer veranderingen in schrijfwijze. Bl. 22 Dr. Stamhorst, lees Ds. — gelapt lees geslapt. – Blz. 42: de twee meisjes, lees de twee nonjes.

Dr. Fouché's taal is helder. Dr. Reinink, die de proeven van het hollandse deel nazag, liet hier en daar een onjuist woord staan, b. v. bl. XXXIV: De *wroeging* tussen ambtenaren en burgers is nu op zijn ergst, i. pl. v. *wrijving*.

bl. 188.: De Bewindhebbers hadden van tijd tot tijd *ingegeven*, i. pl. v. *toegegeven*.

bl. 228.: Zelf kon hij *op* die Kommissie niet zitten, i. pl. v. *in*.

Drukfouten zijn er weinig. De engelse uitgevers hebben opnieuw bewezen een hollands boek goed te kunnen doen drukken. Kaarten, lettertype en band, het is alles even correct.

De engelse vertaling is heel goed, al moesten in het Dagboek veel van Tas' boertige uitingen verloren gaan.

Over deze eerste uitvoerige historiese studie van een geboren Zuid-Afrikaner heeft men zich te verblijden. Als in een nieuwe druk de aanval op Leibbrandt ontbreekt, zal de lezer alleen te prijzen hebben en herhaaldelik het boek opnemen om in gedachten met Tas en zijn vrienden te verwijlen te Stellenbosch en Kaapstad in hun dagen van spanning.

Dr. Fouché geve ons nog veel resultaten van nauwgezet onderzoek na dezen.

's-Gravenhage. E. C. Godée Molsbergen.

E. Michon, Un décret du dème de Cholargos relatif aux Thesmophories. Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 1.50).

M. Étienne Michon publiceert een onlangs door het Louvre verworven inscriptiefragment, bevattende 1° de ingredienten te leveren door de beide aanzienlijke dames, die met de leiding der Thesmophoria voor den demos Cholargos waren belast; 2° bepalingen over de opteekening van het decreet op een stele, de opstelling daarvan en de verantwoording der daarvoor gemaakte onkosten. Het decreet is gedateerd door de vermelding van den archon Ktesikles (334 – 3).

De onverstaanbare genitief in den zin τὰς δὲ ἀρχούσας κοινεῖ ἀμφοτέρας διδόναι τῆς ἱερείας εἰς τὴν ἑορτὴν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν Θεσμοφορίων wordt door den uitgever in een datief veranderd. Ik zie geen middel om aan dit doorhakken van de knoop te ontkomen, tenzij men aanneemt, dat μετὰ uitgevallen is.

In de interpretatie doet het vreemd aan, dat 't woord στατήρ eens als gewicht, eens als geldstuk verklaard wordt; m. i. is er in beide gevallen van een gewicht sprake, dat we als διμνοῦν zullen te verklaren hebben. Dan zijn alle hoeveelheden eet- en drinkwaren in maten en gewichten uitgedrukt; ruim 1½ K.G. knoflook en kaas lijkt me voor den bedoelden maaltijd niets ongerijmd, als ik denk hoe groot een rol nog tegenwoordig τυρί en σκόρδα op een grieksch menu spelen.

Overigens schijnen me de verklaringen van M. Michon en de aangehaalde vergelijkplaatsen zeer ad rem.

Alkmaar. E. van Hille.

Ibsen's Brand met Nabetrachting door Is. van Dijk. Groningen, Noordhoff. 1913. (Pr. *f* 1.50).

„Nog levendig herinner ik mij den indruk, dien de eerste lezing van Brand op mij maakte; tijden lang heeft Brand mij niet losgelaten."

Zóó schrijft Dr. van Dijk in het eerste hoofdstuk van het boek, dat hij wijdde aan Ibsen's Brand. Deze éóne zin zegt eigenlijk al genoeg over de beteekenis van dat machtige drama, waarover toch maar niet zooveel moest worden geschreven. Ik houd niet van al die geschriften, welke gewijd worden aan het bespreken en uitpluizen (ja, vooral uitpluizen!) van groote aangrijpende werken. Mij is het genoeg er den weldadigen invloed en de louterende werking van te ondergaan. Wanneer ik getroffen word door een spreker, die een verheven gedachte in schoone woorden uit en mij meesleept en opheft, dan heb ik er een afkeer van om het gesprokene te gaan ontleden, dan heb ik slechts een gevoel van dankbaarheid in me voor wat hij mij gaf.

En nu heb ik Brand lief, omdat ik door de lezing en de herlezing daarvan zoo diep ontroerd ben geworden, omdat die lezing mij is geworden een keerpunt in mijn leven.

En wanneer men mij nu vraagt: hebt ge wel alle bijzonderheden volkomen begrepen, kent ge de juiste beteekenis van het moeielijke slot? Dan antwoord ik: och, lastige vrager, houd u toch stil; mij is het genoeg dat ik Brand vóór me heb zien staan als de geweldige figuur, waartegenover ik me klein heb gevoeld en laf, mij is het genoeg dat Brand in me heeft doen opleven den sterken wil om méér te worden dan ik ben, om mijn lafheid te bekampen; gebeefd heb ik, toen ik Brand las, gehuiverd óók voor dien man van het „alles of niets" en door mijn ziel heeft gesidderd iets van levenshartstocht.

Dr. Is. van Dijk denkt er evenwel anders over. Hij heeft Brand gelezen, is er door aangegrepen, maar heeft daarna het drama met kritischen blik bekeken. Het gevolg daarvan is geweest, dat hij een drietal lezingen daarover heeft gehouden, welke hij daarna in boekvorm heeft uitgegeven. Of eigenlijk zijn er twee lezingen over Brand, de derde lezing is de nabetrachting.

Toen ik het boek in handen kreeg, was mijne eerste gedachte, wat zal een man als prof. van Dijk over Brand te zeggen hebben? Zal hij me iets ontnemen van mijn bewondering voor den held van dit drama, zal hij haar doen stijgen? En zie, daar las ik al heel spoedig den zin, welke ik in het begin afschreef. Dit stemde mij terstond sympathiek tegenover den schrijver en ik ging lezen met gretigheid en de lezing is mij een genot geweest. Men moge het met Dr. van Dijk eens zijn of niet, gevoeld wordt dat hier een superieur mensch aan het woord is. Fijne, treffende, van diepe wijsheid getuigende opmerkingen zijn voor het grijpen. Daar is tevens een humor in van zuiver gehalte. Men sla — om slechts iets te noemen — de pagina's 129 en 134 eens op. Een hoogst enkele keer maar — misschien omdat het lezingen

Digitized by Google

zijn — doet de humor éven pijnlijk aan. Die firma Bahlman op pag. 42 had achterwege moeten blijven.

Toch dweept de schrijver geenszins met Brand.

Hij komt er ook rond voor uit. „Brand — zegt hij — trekt u en mij onweerstaanbaar aan, en Brand stoot u en mij even sterk, misschien nog sterker af."

Welnu de waarheid dezer uitspraak voelen we altijd door bij de lezing.

Ja, waarlijk Dr. v. D. heeft meer gevoeld het afstootende dan het aantrekkelijke in de Brandfiguur.

En dat afstootende vindt hij voornamelijk in de hardheid van Brand. Hij spreekt zelfs (pag. 47) van den wreeden Brand. Ik vind dit oordeel van den auteur onbillijk. En wanneer hij deze hardheid verklaart uit afwezigheid van liefde, dan zou ik toch wel willen vragen of er geen liefde is die streng moet zijn, juist omdat zij liefde is.

Mij dunkt, één ding van overwegend belang is door den schrijver voortdurend uit het oog verloren: Brand wordt ons geteekend als de sterke idealist, als de krachtmensch tegenover de slapheid en halfheid der wereld.

Kan Ibsen nu wel iets anders doen dan dien krachtmensch tot in het uiterste consequent doen zijn? Het is waar, Ibsen brengt zijn held in zeer moeielijke gevallen, maar dit is zijn recht als dichter. Het gansche drama zou echter zijn beteekenis hebben verloren, wanneer Brand concessies had gedaan b. v. jegens zijne moeder.

Dr. v. D. is er zich zeer wel van bewust, dat we leven in een tijdperk van decadentie (zie pag. 85), welnu tegenover de decadenten, tegenover de met het geweten schacherende massa, tegenover de menschen van „het accoord" staat Brand als de sterke held, die niet transigeeren wil, die elk accoord verwerpt.

Hard? Zeker! Maar was ook Jezus, naar wien de schrijver telkens heenwijst, niet hard? Staat niet op naam van dezen zachtmoedige het bekende woord: wie vader of moeder liefheeft boven mij is mijns niet waardig? En heeft dit voor ons niet deze beteekenis: wanneer de strijd voor het ideaal het eischt, moeten we zelfs het liefste kunnen prijs geven?

Wat den schrijver bovenal dwars zit, is het slot van het drama. Het is dit slot, met de bekende woorden „Hij is Deus Caritatis" hetwelk Dr. v. D. een m. i. onverdiend oordeel doet uitspreken. „Een drama — zoo zegt hij — dat zoo onzeker en nevelachtig in de bedoeling, zoo onvast in de kern is, moge nog boeien en zelfs verbijsteren in de détails, als geheel is het wegens dit kapitale gebrek toch zeker geoordeeld." Mij komt het juist voor dat de bedoeling van het drama heel duidelijk is en het lijkt mij hoogst onbillijk het slot uit te buiten tegen het drama als geheel. En wanneer Dr. v. D. zegt „dat het gansche drama van het begin tot het einde met immanente noodzakelijkheid graviteert naar het slot, waar Brand gebroken neerligt aan de voeten des Heilands," dan kan ik niet van mij zetten de gedachte, dat hij 't zoo ziet, omdat hij het gaarne zoo zien wil. En dit wordt m. i. wel heel duidelijk uit de nabetrachting, welke is een pleidooi voor de gematigd orthodoxe opvatting van den schrijver.

Ik betwijfel wel zéér of Ibsen daarmede accoord zou gaan.

Dr. v. D. wijst er ook op hoe Brand te gronde gaat. Eenzaam en verlaten staat hij eindelijk hoog in de bergen en een lawine verplettert hem. Dat is tragisch. Maar is het niet de tragiek der werkelijkheid? Is daar niet geteekend het lot der waarachtige idealisten? De groot-willende, de naar het hoogste grijpende bereikt nooit zijn doel, draagt altoos den smaad der wereld. Christus wordt door alle eeuwen heen gekruisigd!

Maar door alle eeuwen heen hoort ook de stervende Christus de woorden „Hij is Deus Caritatis!" Dat wil zeggen: hij wordt er zich van bewust dat hij ondanks zijn lijden het grootste, het heerlijkste behoudt: vrede, en daarvoor kan hij danken.

Nu zou ik nog veel kunnen schrijven over de nabetrachting, maar 't zou dan worden tot een groote verhandeling, daarom wil ik mij beperken. Deze nabetrachting is het lezen dubbel waard. Hoe mooi en pittig wordt alles gezegd. Toch heb ik een groot bezwaar. De schrijver verheerlijkt de liefde, de Christelijke liefde, maar hoe gaarne had ik gewild dat hij nu eens heel ernstig de vraag had behandeld, welke voor mij in dezen de allesbeheerschende vraag is, n. l. hoe staat die liefde tegenover het leven in dèze maatschappij. Deze maatschappij schept bepaalde verhoudingen onder de menschen, omdat zij den persoonlijken eigendom erkent. Deze maatschappij erkent eveneens het geweldsgezag. Wanneer wij een daadwerkelijke liefde wenschen, mij dunkt, dan moeten we noodzakelijk komen tot de vraag of zij zich verzoenen kan met den persoonlijken eigendom en het gezag.

Dit is zoo scherp gevoeld door een Tolstoi en 't wil mij voorkomen dat hij op deze vraag een afdoend antwoord heeft gegeven.

Dr. v. D. neemt 't voor de naastenliefde op. Hij is tevreden met de vervulling daarvan (pag. 146). Maar waarin die vervulling bestaat, daarop komt 't juist aan! Dit had moeten worden aangeduid. En ik kan niet anders inzien dan dat die vervulling noodwendig voert tot herschepping dezer samenleving. Want het is deze samenleving, welke ons menschen tegenover elkaar plaatst in onzuivere, met liefde onvereenigbare verhouding.

Hier leg ik de pen neer, ik heb geen lust om mijne bezwaren te uiten tegen de opvatting van het Christendom, gelijk de schrijver die verdedigt. Wel heb ik lust om te eindigen met een woord van dank voor het vele goede, dat hij heeft gegeven. Ik kan me niet anders voorstellen dan dat ieder, die zijn boek leest — vooral de nabetrachting! — er door gestemd zal worden tot grooten ernst en er uit zal putten wat van waarde is voor zijn innerlijk leven.

Nieuwe Niedorp. N. J. C. Schermerhorn.

K. Knortz, Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart. Leipzig, Th. Gerstenberg. 1913. (Pr. M. 3).

Karl Knortz is een buitengewoon vruchtbaar auteur, die sinds ruim veertig jaar het publiek van poëzie (humoristische en andere), literaire, pedagogische en wijsgeerige beschouwingen, voornamelijk echter van Amerikaansche folklore voorziet. „Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart" is zijn laatste pennevrucht; in een bijgevoegd reklame-biljet wordt hierover gezegd:

Digitized by Google

„Professor Karl Knortz, der allgemein bekannte, verdienstvolle Forscher auf dem Gebiete der Volkskunde, liefert in seinem neuesten auf jahrelanger Sammelarbeit beruhenden Werke über den amerikanischen Aberglauben der Gegenwart eine fast unerschöpfliche Fundgrube für den Kulturhistoriker, der sich besonders mit der vergleichenden Völkerpsychologie befasst, die wie keine andere Wissenschaft uns einen tiefen Einblick in die Seele des gemeinen Mannes gewährt". Wie met het boekje heeft kennis gemaakt, zal deze uitspraak vrij sterk Amerikaansch getint lijken.

Men dient het te beschouwen als een bonte verzameling van vele wetenswaardige gegevens over Amerikaansche bijgeloovige gebruiken en opvattingen, zeden en gewoonten, tooverspreuken, sympathetische heelmiddelen, ammuletten enz. Treffend is vaak de overeenkomst met het ons ten dienste staande materiaal der Europeesche volkskunde, en het zou m. i. wel de moeite loonen na te gaan, welke de aard en oorsprong dezer overeenkomst is. Dit doet de schrijver slechts zeer onvolkomen; maar wij hebben geen reden er ons over te beklagen, want het ware hem slecht toevertrouwd. Knortz is verzamelaar, verteller, wouldbe-wijsgeer zelfs, maar wetenschappelijke methode is hem vreemd. Dit blijkt reeds terstond uit zijn beschouwingen over het bijgeloof op de allereerste bladzijden. Toch zullen voorzichtige en geschoolde volkskundigen met zijn gegevens hun voordeel kunnen doen.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

SCHOOLBOEKEN.

H. Willemsen, Lateinische Inschriften, für den Gebrauch im Schulunterricht zusammengestellt. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.20).

Een aardig denkbeeld: een beknopte verzameling van Latijnsche inscripties ter illustratie van de Romeinsche geschiedenis en het Romeinsche leven. Ook de uitvoering niet ongeschikt. Het zijn slechts 257 nummers, een klein getal, maar daaronder het *Monumentum Ancyranum*, het protokol van de *ludi saeculares* van Augustus, de bekende rede van keizer Claudius over het *ius honorum* der Galliërs, de zoogenaamde *lex de imperio Vespasiani*, stukken uit verschillende stedelijke wetten, de legerorder van keizer Hadrianus, stukken van de alimentaartafels van Traianus, de zoo karakteristieke considerans van het *edictum de pretiis* van Diocletianus met een proeve van het tarief, uittreksels uit paspoorten, stukken uit de *acta* der Arvaalbroeders, enz., en voorts een reeks kleinere inscripties die op allerlei deelen van het staatsbestuur en van het maatschappelijk leven betrekking hebben.

Ik heb hoop dat het boekje aan zijn doel zal beantwoorden. *Für den Gebrauch im Schulunterricht* is het bestemd en ingericht. Vóór elk hoofdstuk — want de inscripties zijn onder rubrieken verdeeld — eenige inleidende opmerkingen met niets dan hoofdzaken. De teksten zelf in gewone letter, doorloopend zonder verdeeling der regels, zonder aanduiding ook van hetgeen aangevuld is, en de afkortingen, die het lezen van inscripties voor den beginner zoo verdrietig kunnen maken, in den regel aangevuld.

Het is een boekje zonder pretenties door een kundige hand gemaakt[1]). Dat de keuze, door een ander gedaan, allicht iets anders zou zijn uitgevallen, spreekt van zelf. Men zou kunnen wenschen dat een *lex collegii* was opgenomen; men kan een enkel hoofdstuk wat stiefmoederlijk bedeeld vinden; voor de meening dat in een verzameling als deze ook een enkele Grieksche inscriptie niet misplaatst zou geweest zijn, ware iets te zeggen: hoofdzaak is dat de keuze verstandig is, en de beperking die de verzamelaar zich oplegde prijzenswaard.

Ik zou wel wenschen dat er onder de docenten aan onze gymnasia gevonden werden, die eenige uren wilden en konden besteden om met hunne leerlingen der hoogste klassen dit boekje cursorisch door te lezen en door te bladeren. Ik houd het er voor dat de gymnasiasten in die weinige uren een levendiger kijk op de Romeinsche wereld, met name van het Keizerrijk, zouden verkrijgen dan de meesten bij het weggaan van de school thans plegen te bezitten.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Meermalen werd tot ons in den laatsten tijd de vraag gericht, hoever de door ons voor eenige jaren aangekondigde nieuwe editie der *Scholia Aristophanea* reeds gevorderd is. Wij stellen er daarom prijs op thans mede te deelen, dat ook hier de Europeesche oorlog stoornis heeft gebracht in den gang der zaken. De firma Teubner toch, die zich bereid had verklaard de uitgave te ondernemen van het eerste deel, dat de scholia op Acharnenses en Equites zou bevatten, berichtte ons reeds in de maand Augustus, dat zij voorloopig niet wenschte over te gaan tot onderteekening van het definitieve contract; zij hoopt evenwel op de uitgave terug te komen, zoodra de vooruitzichten, ook voor den Boekhandel, gunstiger zullen geworden zijn. In afwachting van die betere tijden besloten wij den arbeid voort te zetten; misschien zal het ons, met of zonder medewerking van Teubner, mogelijk zijn na den vrede ook de Scholia ad Nubes in het eerste deel op te nemen.

M. A. Schepers.
Den Haag. J. van IJzeren.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der Stichting heeft sinds November 1913 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve uit dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), dr. H. T. Karsten, dr. M. Th. Houtsma, dr. T. J. de Boer en mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Het bestuur heeft tegen het eind van het vorig jaar besloten de uitgaaf van den Kitāb al-Fākhir van al-Mufaddal door C. Storey (tekstuitgaaf met critisch apparaat) te doen geschieden voor rekening van de Stichting; zij zal eerlang bij Brill verschijnen.

3. Het bestuur heeft in het voorjaar aan dr. J. Bergsträsser, privaatdocent in de Semitische talen te Leipzig, een subsidie toegekend voor een taalkundig onderzoek in Syrië en Palestina. Een kort bericht over die studiereis is opgenomen in ZDMG 68 (1914) blz. 600-602.

4. Het kapitaal der Stichting bleef onveranderd, en bedraagt nominaal *f* 21.500; daarnevens was in November 1914 een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 2600.

[1]) Bl. 60 n. 105 is de aanvulling *Aniena* (nl. *tribu*) onjuist. De tribusnaam staat wel in den regel in den ablativus: *Publilia tribu*), maar *Arnensis* en *Aniensis* worden bij uitzondering als adjectief direct met den persoonsnaam verbonden. De eerste woorden van de inscriptie op het bekende grafmonument der Plautii bij Ponte Lucano zijn dus *T. Plautio T. f. Ani(ensi)* [dat.] *Silvano Aeliano.*

Digitized by Google

5 De aandacht wordt nog in het bijzonder gevestigd op de omstandigheid, dat van de in 1909 door de Stichting bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidsche (eenige) handschrift der Hamāsah van al-Buhturī nog een aantal exemplaren over zijn, verkrijgbaar tegen 200 francs; daar de opbrengst van den verkoop aan de Stichting ten goede komt, steunt men door een exemplaar te koopen het doel der Stichting: bevordering van de studie van oostersche talen en haar letterkunde.

November 1914.

Gaarne plaatsen wij op verzoek der Commissie ad hoc de volgende mededeeling:

LEUVENSCH BOEKENFONDS.

Nu de oude Academiestad Leuven door een zoo wreed lot getroffen en daarbij de Bibliotheek door brand vernield is, noodigt een daartoe gevormde Commissie onder voorzitterschap van Prof. Mr. R. Fruin alle Nederlanders en Nederlandsche instellingen van Wetenschap en Kunst uit, mede te werken tot de hernieuwing dier boekerij door zich reeds nu bereid te verklaren, na den oorlog boeken uit hunne eigen bibliotheken en exemplaren der door hen geschreven of uitgegeven werken af te staan.

Opgaven van wat men beschikbaar wenscht te stellen worden ingewacht bij den 1sten Secretaris Dr. M. P. Rooseboom ('s-Gravenhage, 125 Laan van N. O. Indië); formulieren waarop de titels vermeld kunnen worden, zendt de 2de Secretaris, Mr. J. A. G. Verspyck Mijnssen ('s-Gravenhage, 7 van Boetzelaerlaan) op aanvraag gaarne toe. Deze opgaven zullen worden verwerkt in een systematischen catalogus, die het Bestuur der Bibliotheek zal worden aangeboden. Daarna zullen de voor de Bibliotheek aanvaarde boekwerken van de eigenaars worden opgevraagd en naar Leuven opgezonden. Opzending van boeken reeds thans is ongewenscht.

Ook gelden tot bevordering van dit plan zullen gaarne worden aanvaard door den Penningmeester Mr. M. I. Duparc ('s-Gravenhage, 77 Van Blankenburgstraat).

Het ligt in de bedoeling tot vorming van sub-comités voor het bovenomschreven doel in de neutrale staten over te gaan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetenschappen, Afd. Letterk., 5de Reeks, I, 1: W. Caland, Over en uit het Jaiminīya-Brāhmana. — J. C. Naber, Over de quaestiones van Pseudo-Irnerius. — S. Muller Hzn., Egilbertus Episcopus Traiectensis.

Indogerm. Forsch., XXXIV, 1-2: W. Schwering, *Deus* und *divus*. — M. Lambertz, Die hypothetische Periode im Albanischen.

Nieuwe Taalgids, VIII, 5: C. G. N. de Vooys, Hoe zijn anglicismen te beschouwen? (slot). — J. Koopmans, Geestdrift en praktijk.

Zeitschr. f. deutsche Wortforschung, XV, 3-4: J. A. Walz, *Heil!* — G. Schoppe, Zur Gesch. der Fremdwörter im Deutschen. — A. Kluyver, *Lapsit exillis*. — E. Reichel, Auch eine Quelle fürs deutsche Wörterbuch. — O. B. Schlutter, Weitere Nachtr. zu den Althochdeutschen Glossen. — F. Mentz, *r* für *n* in unbetonter Silbe. — N. O. Heinertz, Nhd. *Felber* und Verwandtes. — F. Hegi, Gesellennamen. — O. Basler, Die Sprache des modernen Arbeiters. — K. Helm, Worterklärungen zum Keronischen Glossar. — O. Crusius, Sprachl. Beobachtungen aus Marpurgs „Anleitung zur Singcomposition". — O. Clemen, Das Exempel von dem Läuseknicker. — Dez., *Scherflein*. — E. Weissbrodt, Niederdeutsch-lateinische Glossen um 1500. — Bücherschau. — Register zu Band XI-XV.

Studiën, LXXXII, 5: P. Zeegers, Shakespeare's godsdienstige gezindheid. — H. A. Janssen, De tijdrekening van Christus' openbaar leven. — W. Mulder, De pausschisma's voor het Groote schisma. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, Ad Propert. carmina: Zschr. f. d. österr. Gymn. LXV, 4.

Hesseling en Pernot, Erotopaegnia: Neos Hellenomnemon II, 1 (Lambros).

Hofker, Fóstbrœðrasaga: Anz. f. d. A. LV, 1 (Neckel).

Mej. Immink, Colijn van Rijssele, Spiegel der Minnen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooys).

Knuttel, Bloemlezing uit Nederlandsche schrijvers sinds de Renaissance, I: N. Taalg. VIII, 5 (Koopmans).

Kossmann, Niederl. Faustspiel: Anz. f. d. A. LV, 1 (Richter).

Mej. Scheepstra, Van den heilighen drien coninghen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooys).

Mej. van der Stempel, Roman vanden Riddere metter Mouwen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooys).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en Patricius' Vagevuur: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

Heden verscheen bij H. D. Tjeenk Willink & Zn. Haarlem:

DE ONTWIKKELINGSGANG
DER
GRIEKSCHE LETTERKUNDE.
DOOR
Dr. K. KUIPER,
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam.
Ingenaaid f 4.50. — Gebonden f 4.90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.
Zoo juist verschenen:
Dr. H. VAN GELDER,
LEERBOEK DER OUDE GESCHIEDENIS.
VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA.
DERDE HERZIENE DRUK.
Prijs, gebonden . . . . . . f 2,25.
UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. VAN WAGENINGEN,

LATIJNSCH WOORDENBOEK.

Tweede, vermeerderde druk.

Prijs, gebonden . . . . f 7,50.

Onze Woordenboeken OUDE TALEN:
Van den Es, Grieksch-Nederlandsch,
Mehler, Nederlandsch-Latijnsch,
Van Wageningen, Latijnsch-Nederlandsch,
worden per stel geleverd voor . . . . f 15,50.

UITGAVE VAN J. B WOLTERS TE GRONINGEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XIV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

PLATENATLAS BIJ DE NEDERLANDSCHE LITERATUURGESCHIEDENIS

door M. A. P. C. POELHEKKE,
Directeur der H.B.S. met 5-j. c. te Nijmegen
en Dr. C. G. N. DE VOOYS,
Leeraar aan het Gymnasium te Assen.

Met 280 afbeeldingen, 2 gekleurde platen en 8 pagina's kunstbijlage, benevens fragmenten van handschriften, aanteekeningen en een uitgebreid register.

Prijs, gec **f 2,50**, geb. **f 3,50.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat, terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.
Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. — **No. 4.** — **Januari 1915.**

Van Leeuwen, Ilias, II (Valeton).
Mayer, Prodikos von Keos u. d. Anfänge der Synonymik bei den Griechen (W. E. J. Kuiper).
Leo, Plautinische Forschungen (Bierma).
Dziatzko u. Hauler, Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, I (Hoekstra).
Albrecht, Challa (A. Noordtzij).
Windfuhr, Baba qamma (A. Noordtzij).
Meinhold, Joma (A. Noordtzij).
Holtzmann, Middot (A. Noordtzij).
Pedersen, Vergleichende Gramm. der keltischen Sprachen, II (v. Hamel).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis z. Ausgange der Völkerwanderung, II 1-2 (Koch).
Burdach u. Piur, Briefwechsel des Cola di Rienzo I, 1 (Gorris)
Naumann, Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief (Meyboom).
Schoolboeken:
Marouzeau, Conseils pratiques pour la traduction du Latin (Slijper).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Ilias, cum prolegomenis, notis criticis, commentariis exegeticis, edidit **J. van Leeuwen J. F.** Tomus II. Leiden, Sijthoff. 1913 (Pr. *f* 4.80).

Wat ook bij de aankondiging van het 1e deel had kunnen opgemerkt worden, maar in het 2e m. i. nog sterker treft, is van den exegetischen commentaar het zeer persoonlijk karakter. Wel te verstaan; iemand spreekt hier die inhoud en taal van het dichtwerk beheerscht, en geen plaats verklaart zonder het geheel voor den geest te hebben, dat hij niet moede was geworden nocturna versare manu, versare diurna. En terwijl het niemand, die zich nog in Homerus orienteeren moet, kwaad zal doen voorloopig door van Leeuwens oogen te kijken, wordt juist het origineele, het niet van een ander afgeziene in diens opvattingen, bij voortgezette studie tot een prikkel om eveneens door eigen oogen te zien, heeft dat dan ook meeningsverschil ten gevolge.

Op het zeer persoonlijke van het encomium Helenae wees ik bij de bespreking van dl. I der nieuwe Iliasuitgaaf. In dl. II hebben we de Διὸσ ἀπάτη. Origineel is v. L.'s gissing dat ten grondslag ligt een lied waarin Hera, niet Zeus' gemalin maar de jonkvrouwelijke godin van Argos, den Idaeïschen god der Trojanen, niet den Olympischen Zeus, in hare armen lokte om, terwijl hij daar sliep, de krijgskans zich tegen de Trojanen te laten keeren. Maar er zijn bezwaren. Moeilijk kan men met het oog op Ξ 249 vgg., vergel. O 24 vgg., Dietrich Mülder[1]) ontstrijden dat hier grepen zijn gedaan uit een Heraklesgedicht (al is het geen „Heraklesschwank" zooals Mülder wil). En daarin was Hera toch zeker de ijverzuchtige echtgenoote. Wel is het waar dat daarin niet van Hera's *verlokking* behoeft gehandeld te zijn. Want deze en het in dienst nemen van den slaapgod maken elkaar onnoodig, en zeker is *dit* het oudere gegeven, anders had het geen raison. Maar het andere heeft, zooals v. L. zelf toestemt, ook een oude bron in de cultusmythe van den ἱερὸσ γάμοσ. Als nu de dichter der ἀπάτη Hera's *doen* inslapen van Zeus aan het Heraklesgedicht ontleend heeft en aan den ἱερὸσ γάμοσ zijn inslapen *in haar armen*, lag dan niet het motief hiervoor, de *verleiding*, te veel voor de hand om er het aannemen eener aparte bron, de Argeïsche jonkvrouw en haar Kraftmittel, voor noodig te maken[1])? Want dat Zeus de Trojanen begunstigt, was, hoewel de *oorsprong* van dit denkbeeld zeker aan de vereenzelviging van Zeus met den Idaeïschen god te danken is, in *casu* gegeven door de belofte van Zeus aan Thetis. Ik zeg *vereenzelviging*. Namelijk door de *oudste* zangers van den Trojaanschen krijg. Want als ze niet *terstond* had plaats gegrepen toen deze met den Idaeïschen God kennis maakten, had ze m. i. *nooit* plaats gegrepen. v. L. ziet in de zending van Iris tot Achilleus door Hera κρύβδα Διὸσ ἄλλων τε θεῶν (Σ 168) sporen eener bron, waarin ze *nog niet* had plaats gegrepen. Maar Robert[2]) heeft zeer waarschijnlijk gemaakt dat in de Ilias oorspronkelijk

---

[1]) Die Ilias und ihre Quellen p. 123 vgg.

[1]) De aanteekening bij Ξ 238-241 „thronus Junoni a Vulcano, sed fallaci consilio datus, nam cum in eo consedisset dea, laqueis detenta surgere non potuit" is mij niet duidelijk; ik weet niet waar het op doelt. Ik begrijp niet wat de aangehaalde plaats Θ 277 (het net door Hephaistos gemaakt om Aphrodite te betrappen) daar mee te maken heeft.

[2]) Studien zur Ilias p. 88 vg.

Digitized by Google

de door Iris tot Achilleus gesproken woorden (Σ 170 – 180) [Robert legt ze zeer willekeurig Automedon in den mond.] deel uitmaakten der berichtgeving van Patroklos' dood, en de zending van Antilochos een invoegsel is. In dat geval kon Hera vreezen dat haar gemaal het oogenblik nog niet gekomen achtte om Achilleus te laten inlichten [1]). Uit bovengenoemde vereenzelviging besloten de zangers van zelve dat Zeus ook de Trojanen (de Grieken natuurlijk ook) liefhad en voor zoo ver 't noodlot toeliet beschermde. Voor de nederlaag der Grieken vond de zanger der Menis dit niet genoeg, van daar de belofte aan Thetis.

Ingrijpender in het wezen der Ilias is de scheur tusschen Πρεσβεία en Πατροκλεία. Curieus is het de Verlegenheitsabkünfte te zien waarmee de oudere Einheitshirte s. v. v. haar trachten dicht te praten. V. L. gaat ook in dezen zijn eigen weg. Π 72^b 73^a εἴ μοι κρείων Ἀγαμέμνων ἤπια ϝειδείη vertaalt hij: Si Agamemnon mihi esset (mansisset) amicus, si despicatui non habuisset; en voegt er bij: Etiamnunc inimicum Achilles sibi ducit Agamemnonem; odit atque contemnit regem et dona ferentem. Bij vs. 84 – 96 ὥσ κέν μοι τιμὴν μεγάλην καὶ κῦδος ἄρηαι πρὸσ πάντων Δαναῶν, ἀτὰρ οἱ περικάλλεα κούρην ἄψ' ἀποδάσσωσιν ποτὶ δ' ἀγλαὰ δῶρα πόρωσι teekent hij aan: Non ab Agamemnone Briseidem sibi reddi vult Achilles aut dona offerri — ἐχθρὰ γὰρ τοῦ δῶρα — sed ab ipsis Achivis mulierem ad se reduci splendidis donis additis. Dat Achilles op den roover van zijne eeregave zoo boos wordt dat hij, als de ander haar terug wil geven zegt: „Uw berouw komt te laat, nu moogt ge haar houden van u wil ik verder niet weten, ik heb met u afgedaan" laat zich voorstellen Maar dat hij daarna zou kunnen zeggen: „als Agamemnon mij maar goed gezind was", dat is mij te kras. Heeft hij geweigerd omdat de teruggave geen bewijs was van goede gezindheid? (v. L. vertaalt „als Agamemnon mij altijd bevriend *gebleven* was, mij niet veracht had", maar ligt dat in den geschreven tekst opgesloten?) Het sentimenteele daargelaten zeg ik: hoe Agamemnon hem gezind was kwam er voor hem alleen op aan in zooverre daaruit volgde of Agamemnon hem al of niet in zijn eer herstelde. En ook dat kwam er alleen dan op aan als hij zich door Agamemnon in zijn eer *wilde laten* herstellen. En dan zou hij gewild hebben dat *niet* Agamemnon *maar* de Achaeërs hem Briseïs teruggaven? Ten eerste is de eisch absurd. En ten tweede hadden Agamemnon's gezanten mede uit naam van alle Grieken gesproken. Odysseus had gezegd (I 300 vgg.) „indien gij ook al Agamemnon en zijn geschenken haat, heb dan toch medelijden met de overige Achaeërs in het leger, *die u als een god zullen eeren*. Wat kon Achilleus meer verlangen? Hem zoo te laten spreken als hij in 't begin der Patrokleia doet, kon niet opkomen in 't brein van den dichter der Presbeia. En wat v. L. zegt in de lange aanteekening op Π 38 – 45 tegen hen die de Presbeia verwerpen treft mij niet. Ik redeneer zoo: Ἀπόρρησισ

[1]) Aan de woorden ἄλλων τε θεῶν schrijf ik alleen de bedoeling toe er nadruk op te leggen hoe heimelijk Hera handelde. Iemand mocht het eens aan Zeus vertellen.

is geheel afhankelijk van Πρεσβεία [1]). En geen van beide laat zich uit de Ilias wegsnijden, laat staan alle beide [2]). Want uit Thetis' bede in A blijkt zonneklaar, dat de dichter zich voorstelde Agamemnon zich te laten vernederen. Maar tevens blijkt daaruit dat Achilles met die vernedering genoegen zou nemen. Immers een leelijk démenti, zeker door den dichter niet bedoeld, zou Achilleus èn aan zijne moeder èn aan Zeus geven door dat niet te willen. Want *uit naam van haar zoon* had Thetis aan Zeus verzocht (A 509 vgg) „zet zoolang den Trojanen kracht bij *totdat de Achaeërs*" (d. i. toch wel Agam. in de eerste plaats) „*mijnen zoon zullen eeren*." M. a. w. In het kerngedicht der Ilias heeft de Presbeia einen *tegenovergestelden* uitslag gehad als in onze Ilias [3]), en is op haar *onmiddellijk* (dus den volgenden morgen) de verzoening gevolgd, en is met haar (T 275?) het gedicht geëindigd. Hij die Πατροκλεία en Ἕκτοροσ ἀναίρεσισ dichtte, deed dat om ze te laten dienen tot *vervanging* van Πρεσβεία en Ἀπόρρησισ. Een derde dichter vereenigde beide slotstukken; hij veranderde den uitslag der Πρεσβεία, zette, de groote nederlaag (nu Λ-Ο, daargelaten de uitbreidingen door nadichters) die eerst vóór Πρεσβεια gestaan had, er achter; dichtte de kleine nederlaag (Κόλοσ μάχη, een lappedeken) om die aan gene vooraf te laten gaan, zette de Πατροκλεία tusschen groote nederlaag en Ἀπόρρησισ, en Ἕκτοροσ ἀναίρεσισ daar achter.

Verschillende andere plaatsen zou ik gaarne bespreken, maar de ruimte verbiedt het [4]). Ik merk op dat ook v. L. geneigd is sommige stukken uit de laatste boeken (het 2e deel der θεόμαχιά, het vogelschieten, de klachten bij Hektors lijk) voor nadichting te houden. Ten slotte dit. Bij de bespreking van dl. I bleek dat v. L. den versregel „en door den veelbewerkten thorax drong zij heen" alle de 4 keeren schrapt waar hij voorkomt, en daarbij nog 4 andere plaatsen waar men den thorax vermeld vindt; en van die 8 plaatsen *zes* om geen

[1]) Curieus wederom zijn de pogingen o. a. van Naber Quaest. Hom. p. 196 vgg. en Fick Die Hom. Il. I p. 59 vgg. om zooveel uit Ἀπόρρησισ te schrappen dat zij ook zonder πρεσβεία bestaan kan.

[2]) Zie het nadere Mnemos. 1914 p. 57 vgg.

[3]) Het is merkwaardig hoe weinig er in πρεσβεία veranderd behoeft te worden om dit gedaan te krijgen. Zet achter *I* 648: *Π* 60-63; daar achter *T* 67, maar verander οὐδέ τί με χρὴ in ὥσ γὰρ ἄμεινον, sla *I* 650-655 over; verander *I* 648 aldus: κεῖνοσ μήνιθμον ἐθέλει σβέσαι ἠδὲ δέχεσθαι, voeg daarachter iets in als het volgende: δῶρα τά ϝοι δώσεισ, νοέειν δὲ ϝε θύμὸσ ἀνώγει, sla *I* 680 over en verander in *I* 681 σαόησ in σαόη. There you are.

[4]) Bijv. N. 54. Ἕκτωρ ὃσ Διὸσ εὔχετ' ἐρισθενέοσ παῖσ εἶναι. Hier is meen ik ὃσ εὔχεται zooveel als „die zich verbeeldt" (blijkens zijn overmoed, zie vs. 53). v. L. ziet in dit vers het bewijs dat Hektor oorspronkelijk voor een zoon van den Idaeischen god gehouden werd. — *Υ* 1-40. v: L. neemt hier eene bron aan in welke de Idaeische god de rivieren en nymphen van het Trojaansche land tegen Achilleus ter hulp riep. Moet hier eene bron aangenomen worden, dan zou ik toch liever denken aan eene mythe op den Olympischen Zeus en Achilleus, niet op den Idaeischen god en de Trojanen betrekking hebbende. — In mijne bespreking van het 1° dl. v. v. L.'s Iliasuitgaaf (in het Dec.nummer van 1913) staat door eene drukfout tweemalen (in noot 4 op p. 86 2° kolom) *T* waar gelezen moet worden *Γ*.

Digitized by Google

andere reden *dan* omdat er de de thorax in voorkomt. In dl II heeft hij juist drie plaatsen waar Achilleus' metalen harnas vermeld wordt, zoowel het eerste (Π 133, vg. 804) als het tweede, door Hephaistos vervaardigde (Τ 371), die in de vorige uitgaaf waren uitgestooten, weer opgenomen [1]). Terecht meen ik, want ook X 323, waar Hektor door Achilleus in de strot gestooten wordt, zit hij in het „metalen wapentuig van Patroklos" en Hephaistos maakte voor hem Σ 610 „een harnas schitterender dan de glans van het vuur", en deze plaatsen waren in de vorige uitgaaf niet aangevochten evenmin als verscheidene van dergelijke strekking o. a. Θ 195, Λ 29 vgg. Maar mij ontgaat de leidende gedachte in dezen bij het al of niet uitstooten gevolgd.

De heer F. Stürmer [2]) noemt v. L.'s commentaar „enttaüschend". Dat is in den mond van dien geleerde van wiens inepta loquacitas in zijn commentaar op α ik in het Meinummer van dit blad eenige staaltjes gaf een groote lof. Want het beteekent: sober. En de soberheid verhindert niet, dat uitleg, waar hij wenschelijk is, gegeven wordt. Met een rijken overvloed van wetenswaardigheden.

Beleve deze uitgave menigen herdruk. Misschien wordt dan ook nog wel — wie weet? — de kwestie van auteurschap herzien. Niet alle geleerden zijn zoozeer als v. L. vrij van φιλαυτία, staan zoo hoog boven alle consideratie voor zich zelf in het dienen der waarheid.

Arnhem. Matthée Valeton.

H. Mayer, Prodikos von Keos und die Anfänge der Synonymik bei den Griechen. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup). Paderborn, Schöningh. 1913. (Pr. M. 5).

Als eerste aflevering van een reeks monografieën over onderwerpen uit de geschiedenis der rhetoriek, waarvan intusschen ook de tweede aflevering verscheen, heeft Dr. Hermann Mayer een studie gepubliceerd over Prodicus als parens artis synonymicae. Schmidt's Synonymik der griechischen Sprache, aldus de korte inleiding, is voornamelijk eene „Materialsammlung" zonder poging tot een historisch onderzoek omtrent de „Anfänge". Toch had reeds Spengel in zijne συναγωγὴ τεχνῶν den weg tot zulk een onderzoek gewezen. Maar ook de lateren zijn dien weg niet gegaan: men heeft Prodicus' persoon getracht te schetsen en hem zijn plaats in de geschiedenis der wijsbegeerte trachten aan te wijzen, maar over zijne pogingen in zake onderscheiding van Synonymen heeft men, met Plato, ironisch geglimlacht, en ze een nauwkeuriger beschouwing niet waardig gekeurd.

De resultaten van zulk een onderzoek geeft Mayer nu in twee hoofdstukken, waarvan het eerste een veertig, het tweede ruim honderd bladzijden beslaat. Hoofdstuk I bespreekt Prodicus' leven en geschriften, de bedoeling en methode van zijn onderwijs, zijn verhouding tot zijne tijdgenooten, en ten slotte zijn „Synonymik"; in hoofdstuk II wordt dan de invloed nagespeurd, dien Prodicus' kunst op de schrijvers van zijn eigen en de jongere generatie uitgeoefend heeft, n.l. op Sophocles en Euripides; Herodotus en Thucydides; Thrasymachus, Gorgias en Antiphon; Andocides, Lysias, Antisthenes en Alcidamas; en op den laatsten „Prodikeer" Isocrates.

Het boekje eindigt met een korte besomming der verkregen winst, te weten: het inzicht dat Prodicus den grondslag heeft gelegd tot een wetenschappelijke leer, waardoor de woorden volgens hun begrip worden gedefinieerd en van woorden met overeenkomstige beteekenis onderscheiden, een leer, die, al is ze niet streng-wetenschappelijk en methodisch naar onze opvattingen, niettemin de groote verdiensten van haren grondlegger in het licht stelt; en als tweede het bewijs, dat deze leer bij Prodicus' onmiddellijke en jongere tijdgenooten haar invloed niet gemist heeft, waardoor dan Heinze's bewering „dasz Prodikos in seiner eifrigst getriebenen Synonymik nichts zustande gebracht hat, das von den Späteren oder auch nur von seinen Zeitgenossen anerkannt worden wäre" wederlegd is. Om dit nog duidelijker aan te toonen, drukt schrijver zijn voornaamste Prodicea hier ten tweede male af, maar nu met bijvoeging der plaatsen van de in hoofdstuk II behandelde schrijvers, waar hij die zelfde onderscheidingen gevonden heeft. Dat deze en nog een of twee andere, zooals ze ook in Diels Vorsokratiker te vinden zijn, werkelijk authentiek zijn — de twijfel hieraan is dunkt me tamelijk onvruchtbaar. Want zelfs al zou bewijsbaar zijn, dat Plato in de Prodicus-figuur van zijn dialoog Protagoras een tijdgenoot wil treffen (Joël heeft aan Antisthenes gedacht, en Mayer betoogt het onhoudbare van die onderstelling) dan zou daarmee toch Prodicus niet het vaderschap der ars synonymica verliezen. Een andere vraag echter is, of men de kennelijke ironie, waarmede Plato Prodicus behandelt — Mayer spreekt zelfs van „Miszgunst" en meent dat zijn held „von Platon in derber Weise lächerlich gemacht und als Synonymenschnüffler mit schulmeisterlich pedantischem Gebaren karikiert wird" — enkel en alleen verklaren mag uit Plato's antipathie tegen de sophisten in het algemeen. Ons althans lijkt het zeer goed mogelijk, dat het volkomen willekeurige van vele van Prodicus' onderscheidingen Plato's wrevel en spotlust opgewekt heeft. Dat inderdaad dikwijls die distincties vrij willekeurig waren, in elk geval een algemeene geldigheid misten, kan men herhaaldelijk opmerken. Zoo gebruik b. v. Xenophon (Mem. II, I, 24) εὐφραίνεσθαι voor zinnelijk, Prodicus (Prot. 337 c) juist uitdrukkelijk voor geestelijk genieten, en blijft ook Euripides zichzelf in zijn synonymen-onderscheiding volstrekt niet gelijk. Aan den anderen kant moet natuurlijk ook voor Socrates en Plato de juiste definitie van beteekenis en gebruik van synonymen een groote waarde gehad hebben; en Mayer laat niet na daarop te wijzen. Te onbegrijpelijker is het daarom, dat hij de onderscheiding, die Socrates in den Euthydemus (277 e) tusschen μανθάνειν en συνιέναι maakt, en die toch kennelijk ten doel heeft Clinias en den lezer op het tweeledig gebruik van μανθάνειν attent te maken en zoo den eristicus te weerleggen, juist aan dezen, aan Euthydemus toeschrijft.

[1]) In 't geheel zijn van de juist 100 versregels in boek *N-Ω* in de vorige uitgaaf verworpen, 37 in deze weer opgenomen. Nieuw daarentegen zijn uitgestooten Ξ 317-327 *T* 326-337.

[2]) In de Wochenschr. f. klass. Philologie 1913 N°. 37.

Digitized by Google

Dit is niet het eenige geval van onjuiste interpretatie van het geheel van den tekst. Ook in Lysias X heeft M. door de synonyme boomen het bosch niet gezien en schrijft aan den auteur van deze redevoering de onderscheiding toe tusschen 'ῥῖψαι en ἀποβεβληκέναι, die deze inderdaad slechts schertsenderwijze oppert om zijn tegenstander te bestrijden. Onnoodig-diepzinnig ten slotte lijkt mij de verklaring van Isocrates IV. 130: τὸν γὰρ αὐτὸν λόγον οὐχ ὁμοίως ὑπολαμβάνειν δεῖ, μὴ μετὰ τῆς αὐτῆς διανοίας λεγόμενον, in welke woorden M. een kort begrip wil vinden van de methode der Synonymiek. „Das unterscheidende Moment" zoo interpreteert hij „zwischen den beiden synonymen Wörtern (τὸν αὐτὸν λόγον) bildet die jeweils verscheidene 'διάνοια' des Ausdruckes". Wie echter zonder bepaald op synonymen uit te zijn, in den Panegyricus de aangehaalde woorden, in verband met die er aan voorafgaan, doorleest, ziet daarin toch, vermoed ik, slechts de opmerking, dat 'n mensch één en hetzelfde gezegde al naar de gezindheid van den spreker verschillend op moet nemen.

Aan de waarde van het boekje doen deze opmerkingen natuurlijk niets af. Want al slaat de schrijver Prodicus misschien te hoog aan als taalgeleerde, zijn onderzoekingen zijn in de eerste plaats „rhetorische Studien" en hebben des sophisten invloed op de litteraire kunst van omstreeks 400 onomstootelijk bewezen. Het sterkst is die invloed wel bij Antiphon, Thucydides en Isocrates, en bij den schrijver van de pseudo-Isocratische redevoering ad Demodocum. Ook karakter en formuleering der zeer talrijke onderscheidingen zijn hier, meer dan bij de andere schrijvers, naar den trant van Prodicus. Van de beteekenis der ars synonymica voor het litteraire proza van Herodotus tot Isocrates heeft Mayer dus voor het eerst een eenigszins volledig beeld gegeven. Dat zijne onderzoekingen ook bijkomstige waarde kunnen hebben bij de bestudeering van kwesties van echtheid en tijdsorde mag men met hem verwachten.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

F. Leo, Plautinische Forschungen. Zur Kritik und Geschichte der Komödie. 2e Aufl. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 11).

Door bizondere omstandigheden ben ik niet in staat geweest deze beoordeeling binnen den normalen termijn te voltooien [1]). De schrijver is inmiddels door den dood aan de wetenschap ontvallen. Beide zaken, evenals de omstandigheid, dat hier een tweede edidtie voor ons ligt, zullen op mijne bespreking eenigen invloed hebben.

Het laatste evenwel niet op die wijze, dat ik, de eerste editie als algemeen bekend veronderstellend, mij beperken zal tot de bespreking, waarin ze van de eerste verschilt. Ik geloof veeleer, dat het boek van Leo niet zoo bekend is in Nederland. Een bespreking van de tweede edite als zoodanig ware trouwens luttel werks. Het verschil tusschen beide drukken is gering, slechts hier en daar is er wat veranderd, b. v. in Hoofdst. V, verder zijn de literatuuraanwijzingen bijgewerkt en is hier en daar in een noot de verhouding eener inmiddels verschenen studie tot Leo's opvattingen nagegaan.

Van het werk van dezen grooten geleerde is dat, wat hij aan Plautus wijdde, wel het bekendste en zal waarschijnlijk ook wel het langst na hem blijven voortleven. Zijn gelijkelijk beheerschen van de Grieksche en de Latijnsche literatuur kwam hem hier al bizonder te stade en maakte, dat hij perspektieven zag waar anderen keken tegen een vlakken wand.

De aard van Leo's werk biedt vele zwakke punten aan de aanvallen eener afbrekende kritiek. Het sterk persoonlijke in zijn manier van werken, het menigmaal scherpe, soms onrechtvaardige in zijn toon lokt er toe uit. Maar, vóór dit alles, zijn werk heeft een groot en vrij karakter, ver staande boven alle moeitevol geploeter, en in zijn schoonheid en belangrijkheid dwingend tot eerbied.

Hoe het ontstaan is, en het karakter er van mede, geeft de schr. in de voorrede van zijn eersten druk aldus aan: „Dieses Buch ist dazu bestimmt meine Ausgabe des Plautus zu begleiten und zu stützen. Meine Absicht war gewesen es zu diesem Zwecke geschickter zu machen als es sich nun darstellt; aber es hat seine Entwicklung selbst genommen." Het omvat dan ook nagenoeg elk soort van onderwerp, dat hierbij te pas kan komen: Vergelijkende literatuurgeschiedenis (III Plautus und seine Originale, IV Die Prologe), metriek (V Auslautendes *s* und *m*, VI Hiatus und Synalöphe bei auslautendem *ae*), overleveringsgeschiedenis (I), biografie (II Leben des Plautus). Inhoud en stijl bewegen zich tusschen het zuiver wetenschappelijke betoog aan den eenen kant en het schitterend geschreven literair essay aan den anderen. Waard om gelezen te worden, verdienend om bestudeerd en overdacht te worden, is alles, maar het bewonderenswaardigst door geleerdheid en fijn letterkundig gevoel evenzeer zijn wel de middelste hoofdstukken, waar Leo de Latijnsche komedie verklaart door de Grieksche en aantoont, hoe de Νέα nog naklinkt in de elegie, in de Grieksche eerst, daarna in de Latijnsche. Hier, heeft hij ook meer dan dat van de andere gedeelten gezegd kan worden, op den weg der wetenschap een merksteen gezet. In de eerste plaats wat de Plautijnsche prologen betreft. Vóór hem meende men, zooals hij zelf zegt (p. 188), dat: „die mit den Stücken organisch zusammenhängenden Prologi von Plautus aus dem Original übertragen sind, während an der Echtheit der Übrigen jeder Zweifel für erlaubt gehalten wird.

Dus van de niet in het stuk ingewerkte prologen, zooals b.v. die welke door den monoloog van Palaestrio in den Miles gevormd wordt, stond, meende men, vast, dat ze tot het Grieksche stuk hadden behoord en hiermee ook, dat ze van Plautus waren, van de anderen stond ook dit laatste niet vast. De omzichtigsten dachten er over gelijk Morris, die zich in zijn editie van den Pseudolus aldus uitlaat: „Those which preceed the play have suffered much from change and interpolation so that it is difficult to decide what verses are genuine." Velen gingen verder. In een Ned. uitgave van de Captivi werd de proloog toegeschreven aan dengeen, die het

[1]) De nawerking eener ziekte verhinderde mij langen tijd buiten de aan mijn betrekking verbonden werkzaamheden mij met iets van beteekenis bezig te houden.

Digitized by Google

stuk voor een latere opvoering geschikt had gemaakt. Hoe is dat nu na Leo's studie veranderd. Alle prologen zijn van Plautus, in een enkele is voor een latere opvoering hier en daar iets gewijzigd, en alle ook hebben behoord tot het Grieksche origineel, even goed de prologen van het soort, dat wij in Captivi en Poenulus vinden als de andere; alleen de proloog van de Asinaria, een voorlooper van de prologen van Terentius, is oorspronkelijk werk van Plautus, dienend om het stuk bij het publiek in te leiden.

Haast nog schitterender stuk is het voorafgaande. Wat een scherpzinnigheid en fijne smaak is het ontleden der fragmenten van Andronicus, Nævius en Ennius. En deze eigenschappen komen niet minder aan den dag in het verdere gedeelte van het hoofdstuk, waar wordt aangetoond, dat een Grieksche laag aan 't licht komt, waar men maar even aan het Romeinsche doek krabt. De levenswijsheid, de opvatting der goden, de macht van het lot, het is al Grieksch. De maatschappij en het recht evenzeer. De ædiles zijn de ἀγοράνομοι, de tresviri de ἕνδεκα, de magister curiae de δήμαρχος. De frumentarii zijn de σιτόπωλοι; de parasiten, de meretrices, die de baas spelen over de voorname jongelui, de argentarii, in de Grieksche en niet in de Romeinsche wereld hooren zij thuis.

Zijn werk is geschikt om het onderzoek in nieuwe banen te leiden en heeft dit op ten minste een gebied reeds gedaan. Men kwam altijd in moeilijkheden, waar men, zooals Karlowa, Mommsen en anderen deden, en zooals eigenlijk ook voor de hand lag, uit Plautus bizonderheden omtrent het Romeinsche recht trachtte af te leiden. Leo wijst aan, dat de *manus iniectio*, zooals die Persa vs. 68 voorkomt, wel een Grieksche rechtshandeling moet zijn, die door Plautus met een Latijnsche tintje overtrokken is. Op dezen weg is men hem gevolgd en er is een heele reeks van studies ontstaan, die wat bij Plautus Romeinsch en wat Grieksch recht is trachten te ontwarren.

In hoeverre verschillende onderdeelen van dit hoofdstuk tegenspraak gevonden hebben, heb ik niet kunnen nagaan. Allicht is dit, rijk als de stof is en onzeker vaak de redeneering, bij verschillende 't geval geweest. Van de enkele, waartegen ik zelf bezwaar heb, zal ik er een, die zooals ik uit Schanz' LG. meen te moeten opmaken, tot nog toe geen tegenspraak gevonden heeft, aanvoeren. Leo beschouwt de Ἀλαζών, 't origineel van den Miles Gloriosus als 't werk van een navolger van Menander (p. 180). Waar hij het bewijs hiervoor tracht leveren (p. 115, A. 3), redeneert hij als volgt. De parasiet en de praalhans zijn vaste oude komedietypen, de eerste is omgevormd naar het leven van hun tijd door Antiphanes en Alexis, de tweede door Menander. De verbinding van beide is het werk van Menander, geschetst in de Δὶς ἐξαπατῶν (Bacchides), uitgewerkt in den Κόλαξ, waaruit Terentius dit gedeelte heeft gelicht en in den Eunuchus verwerkt.

Maar wij mogen bij de spaarzame resten, die wij van de Νέα hebben uit het feit, dat een motief bij één dichter alleen voorkomt, niet afleiden, dat 't zijn vinding is. Hadden wij meer stukken van Philemon over, we zouden mischien hetzelfde motief bij hem vinden. Ook mogen wij uit 't feit, dat de kleuren in den Miles zooveel dikker zijn opgelegd dan in den Eunuchus niet tot navolging concludeeren, De ontwikkeling kan zoowel den kant der verfijning als der vergroving uit gaan. Wat aan toespelingen in het stuk voorkomt, geeft recht tot de conclusie, dat 't geschreven moet zijn tusschen 306 en 280, en eerder vóór 290 dan er na. Het is dus vóór Menanders dood geschreven. Een analyse van den stijl nu voert, zooals ik later eens uitvoeriger hoop aan te toonen, van Menander af en zal ons het werk aan zijn tijdgenoot Diphilus doen toekennen.

De twee laatste hoofdstukken zijn van geheel anderen aard. En — laat ik dit direkt op den voorgrond stellen — met hoe groote zorg en geleerdheid ze ook geschreven zijn, wat een zorg de schr. ook besteed heeft aan het verzamelen der met het onderwerp in verband staande feiten, het rangschikken en verklaren van de stof, het meesterschap der vorige hoofdstukken mist men hierin. De schr. begaat principieele fouten. Het verschil tusschen den gesproken klank en het geschreven letterbeeld staat hem min of meer vaag voor den geest, zoodat hij soms beide uit elkaar houdt, soms dingen zegt, waaruit blijkt, dat tegen zijn wil in de klankvoorstelling door de voorstelling van het letterbeeld wordt vervangen. Zoo b. v., waar hij over het wegvallen van *d* in eindklank spreekt (p 249/50) „*haud* wurde neben *hau* bewahrt....; ja *hau* wurde so weit wieder aufgegeben, dass seine Spur nach Plautus in den Handschriften selten wird." Kunnen handschriften dan bewijzen geven voor de uitspraak van het Latijn in den tijd van den auteur, wiens werk zij bevatten? Maar hoogst zelden zal dit 't geval zijn, ze kunnen alleen de orthographie van dien tijd weergeven. Wel kunnen we uit verschrijvingen dikwijls conclusies trekken omtrent de uitspraak in den tijd van den librarius. En de handschriften van Plautus, die klaarblijkelijk een gemoderniseerde spelling weergeven, kunnen omtrent de uitspraak in Plautus tijd nu wel heelemaal niets leeren.

En toch, in weerwil van hunne fouten zijn deze hoofdstukken in vele opzichten modellen van philologisch onderzoek, baanbrekend in hunne resultaten. De door Leo verdedigde stelling, dat bij een woordeinde, bestaande uit korte vocaal + *s*, voor klinker de *s* ook wordt geëlideerd, is, naar het mij toeschijnt, door hem bewezen. Want al vallen ook enkele voorbeelden onder andere gezichtspunten, tegen de redeneering in zijn geheel schijnt het mij moeilijk iets in te brengen. Daarmee is dan een geduchte slag toegebracht aan de ouderwetsche opvattingen van de Plautijnsche metriek, zooals ze voornamelijk in de *Plautinische Prosodie* van Müller zijn neergelegd. Het is een gaan naar de opvatting, dat men de metriek van Plantus alleen uit zijn stukken zelf kan leeren, terwijl men zich er voordurend rekenschap van tracht te geven, wat wel de uitspraak van zijn tijd kan geweest zijn. De conclusie, dat het bewijs dat *s* in eindklank kan staan of vallen, van groote beteekenis is voor de vraag, of *m* dat niet evenzeer kan, trekt Leo nog niet. Toch ligt het voor de hand aan te nemen, dat de voorwaarden voor *m* niet veel anders kunnen geweest zijn. Daarmee is de hiaatvraag een heel eind tot hare beantwoording genaderd.

De beide eerste hoofdstukken, die ik als de slechtste

Digitized by Google

van het boek beschouw, hebben gemeen, dat ze door het verwerken van Grieksche analogieën voor het gebied van het Latijn, tot nieuwe inzichten trachten te komen; ook, dat ze bij oppervlakkige lezing iets meeslepende hebben, aan welken invloed men zich eerst bij langer overwegen en sterker doordenken ontworstelt. In het Hoofst. over Plautus' leven tracht Leo dat weinige wat wij van den dichter zijn levensgang kennen als onwaar voor te stellen, verkeerde conclusies getrokken uit toespelingen of vermeende toespelingen in zijn stukken. Hij steunt daarbij voornamelijk op wat er met de toespelingen (en ook vermeende toespelingen) bij Grieksche comici, met name bij Aristophanes, is gebeurd. Dat avontuurlijk leven van Plautus, zooals het ons in korte trekken is geschilderd, draagt het niet, zoo redeneert hij den stempel van de eigenaardige combinatie en fictie der anecdotenjagers? En is het niet veel verstandiger om vast te houden aan een paar feiten die we uit de opvoering zijner stukken kennen? Vooral als men bedenkt, zooals hij aan 't einde van zijn hoofdstuk zegt dat „Ein Talent wie das des Plautus konnte nur in beständiger Arbeit, durch unzählige Versuche zu der Meisterschaft des Stiles ausgebildet werden, die es erreicht hat. Diese Erwägung allein schafft den Handelsman und Müllersknecht aus der Welt, den um Geld spielenden, um Geld reisenden, um Geld mahlenden!"

Ik kan hier niet uitvoerig bespreken, waarom ik meen, dat op deze vraag neen moet worden geantwoord. Alleen dit. Men zou uit het met Aristophanes gebeurde een concusie tot iets dergelijks bij Plautus kunnen maken alleen dan, als de verhoudingen wederzijds gelijk waren geweest. Maar dit is niet 't geval. In de Latijnsche stukken ontbreekt eerstens de parabase; en in den prologus spreekt de dichter niet van zich zelf; 't stuk door ontbreken de toespelingen evenzeer. Waar men niet gewend was aan toespelingen in de stukken, konden snuffelaars naar bizonderheden in het leven van den dichter ze daar ook niet zoeken. De door Gellius vertelde bizonderheden zijn uit Varro geput, zooals Leo zelf aanneemt, door deze wellicht uit Accius. Ze moeten dus wel heel onaannemelijk zijn, dat zij zoo zonder uitwendige gronden worden verworpen. Is nu zulk een avontuurlijk leven van tooneelspeler, koopman, werkman in een molen vreemd bij een dichter van talent? Is het vreemder dan 't leven van Shakspeare? Of dan dat van den armen „clerq", half student half bandiet, François Villon? Of eindelijk dan dat van den meester van het Spaansche proza, Cervantes? Het bloempje van het dichterlijk genie groeit op rare plaatsen, in de wel bewaterde en zorgvuldig bewerkte tuinen evenwel slechts zelden.

Naast hyperkritiek en een te sterke neiging om parallellen met de Grieksche literatuurgeschiedenis te trekken, de fouten van het tweede hoofdstuk, komt in 't eerste een te fantastisch combineeren uit geringe gegevens. Van dit hoofdstuk meen ik de kern aldus te kunnen samenvatten. De Ambrosianus en de Palatini zijn in den grond der zaak één recensie en degeen, die deze recensie heeft gemaakt is, de grammaticus Valerius Probus. De fabulae Varronianae dragen dien naam, omdat Varro deze stukken als onbetwistbaar door Plautus geschreven heeft aangewezen, niet omdat ze in een door hem gegeven editie opgenomen zouden zijn geweest. Wat hij gevonden had in zijn onderzoekingen over Plautus, had hij in verschillende geschriften, deels ook kritisch van inhoud, neergelegd. In de eerste periode der monarchie was door de veranderde smaak Plautus totaal in vergetelheid geraakt. Probus bracht Plautus opnieuw onder het lezend publiek en redde hem daarmee voor ons. Zonder hem zouden Plautus' stukken voor ons verloren gegaan zijn.

Is dit nu inderdaad het geval, dan staat het met den tekst van Plautus niet heel gunstig. Op zijn best kunnen wij dan nog tot den tekst van Probus komen, en vóór Probus kon er reeds heel wat met dien tekst gebeurd zijn, ja was er reeds heel wat gebeurd. We kunnen dan alleen nog maar geheel op de gis af pogingen doen om wat vooruit te tasten. Werkelijk trekt Leo dan ook deze conclusie: „der in der Sache liegende Widerspruch führt dazu dasz die mögliche Leistung ein Mittelding ist, ein Mittelding zwischen objektiver und subjektiver Wahrheit."

Degene die zich met deze kwestie het grondigst heeft bezig gehouden na Leo, Prof. Lindsay in zijn *Ancient editions of Plautus* aanvaardt de resultaten van Leo niet. Hij bestrijdt ze niet zoozeer als dat hij zijn eigen op zorgvuldig onderzoek berustende theorie er naast zet [1]). Ik meen in de bestrijding van Leo's theorie wel wat verder te kunnen gaan. De twee stutten er van: dat alle uitgaven van later tijd op de recensie van Probus teruggaan en dat de Ambrosianus en de Palatini in den grond der zaak een recensie zijn, schragen elkaar wederkeerig, al zijn ze strikt genomen niet van elkaar afhankelijk. Wat Leo verder p. 60 als indirekte argumenten voor zijne theorie aanvoert; de geschiedenis van een Latijnschen tekst moet verstaan worden in verband met de Romeinsche geschiedenis, de geschiedenis van een tekst is een deel der algemeene overleveringsgeschiedenis en moet bekeken worden van uit de gezichtspunten, die door de overleveringsgeschiedenis der andere teksten gegeven worden, de techniek der Grieksche grammaticii is ook voor de overlevering der Romeinsche literatuur beslissend geworden, dit zijn hier geen bruikbare overwegingen en in den grond der zaak zijn ze ook niet geheel juist. De traditie der Grieksche teksten hangt van de bibliotheken, die der Romeinsche van den boekhandel af. Nemen we eens een concreet geval. Door deze algemeene overwegingen wordt wel verklaard, waarom een gedeelte van Livius verloren gegaan is, maar niet waarom de eerste decade wel en de tweede niet is bewaard. Onbekende faktoren, het schijnbare toeval speelt hier een rol. Dit zou ook gemaakt kunnen hebben, zelfs al wil men de recensie van Probus aan-

[1]) p. 145 These are, I think, the main props on which the theory rests; but the details are filled in whith such learning and ingenuity and with so great a wealth of illustration from Greek literature, that I do not think any unprejudiced person can read with attention the whole of the first chapter of Leo's book and pronounce the theory to be utterly impossible. All that can be said is that so revolutionary a theory requires very strong evidence to support it, and that the available evidence is not strong enough.

Digitized by Google

nemen, dat naast deze, ergens in de provincie een andere recensie over was gebleven, die door den boekhandel voortgeplant tot ons was gekomen.

Keeren wij dus tot de twee werkelijke argumenten terug. Leo stelt het als een onbetwistbaar feit voor, dat wij in Ambrosianus en Palatini dezelfde overlevering hebben: „dasz wir in unseren beiden Texten nicht verschiedene Überlieferung haben, lehrt ihre Übereinstimmung mit Sicherheit" (p. 6) [1]). Hij concludeert dit uit de bedorven plaatsen, die beide recensies gemeenschappelijk hebben. Pag. 7—13 geeft hij een overzicht van deze plaatsen. Na deze lijst nauwkeurig te hebben nagegaan meen ik er geen bewijskracht aan te moeten toekennen. Men vindt er in gewone schrijffouten der librarii, plaatsen, die in waarheid niet corrupt zijn (bv. Poen 331, welk vers door Lindsay volkomen verklaard wordt) en plaatsen, die alleen corrupt zijn, als zekere metrische theoriën waar zijn, waaromtrent we evenwel beter doen 't *adhuc sub judice* te aanvaarden. Van wat er rest vindt voor een gedeelte het feit, dat ze corrupt zijn, de verklaring in eigenaardigheden van de plaatsen zelf. En de plaatsen, die er dan nog overblijven zijn niet voldoende om er zulk een gewichtige theorie op te bouwen. Te meer daar toch maar een gedeelte van het onderzoek door Leo is verricht. Hij had immers die plaatsen moeten bespreken, die beide schijnbaar goed, toch in Ambrosianus en Palatini verschillend zijn. Want als zijn veronderstelling juist was, zouden deze of in een der beide recensies of in beide moeten berusten op een na Probus tijd gemaakte conjectuur. En hieronder zouden gevallen kunnen voorkomen, die op zich zelf al 't onwaarschijnlijke van zijne theorie aantoonden. Ook het onderzoek naar de orthographie der beide recensies had resultaten kunnen geven.

Juist deze orthographie schijnt mij bedenkelijk voor den anderen kant van zijne theorie, n.l. dat Probus de oorspronkelijke recensie gegeven heeft. Immers de orthographie der stukken is een tamelijk wel gelijkmatige. En dit kan moeilijk anders worden verklaard, dan dat we of de orthographie van Plautus of van den recensor der editie hebben. Het eerste is volkomen uitgesloten. Maar als dan de recensor der editie Probus is, hoe kan men dan verklaren dat de orthographie ongeveer die van den tijd van Cicero is met een archaisch tintje? Trouwens dat Probus een editie van Plautus gaf, wordt nergens vermeld. Leo concludeert daartoe op algemeene overwegingen, haast zou ik zeggen, omdat hij een Aristarchus voor Plautus wil zoeken. „Sie wird wahrscheinlich durch den allgemeinen Ausdruck Suetons und dadurch, dasz nach Probus Plautus wieder in den Händen der Leser und Grammatiker ist." Het laatste nu wordt volkomen verklaard door de verandering die de smaak in dien tijd ondergaat, het beginnen van het archaistisch tijdvak. Wat die algemeene uitdrukking van Suetonius aangaat, hier volgen zijn woorden: „Nimis panca et exigua de quibusdam minutis quæstiunculis edidit. Reliquit autem nom mediocrem silvam observationum sermonis antiqui." Mij dunkt de conclusie die men hieruit trekken moet, is dat hij heelemaal geen edities heeft gegeven.

[1]) Heel wat heftiger uit hij zich een eindje verder.

Het boek, dat schitterende bladzijden ook in zijn zwakste gedeelten bevat, blijft voor den schrijver een schoon monument na zijn dood; den lezers zal het, als zij het met nauwgezetheid en niet zonder kritiek lezen, rijke vruchten dragen.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, erklärt von **K. Dziatzko.** Erstes Bändchen: **Phormio.** 4e Auflage, bearbeitet von **E. Hauler.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

In den loop der jaren is Dziatzko's uitgave van den Phormio geheel van karakter veranderd. De derde door den Weenschen hoogleeraar, E. Hauler, bewerkte druk gaf reeds voor gymnasiasten veel te veel en deze door denzelfden geleerde uitgegeven 4[de] druk is bestemd voor jonge philologen. Van deze gewijzigde strekking draagt het boek, dat 77 bladzijden meer telt dan zijn voorganger, overal de sporen.

Nieuw is al dadelijk een opgave van litteratuur, die niet minder dan tien bladzijden beslaat. Veel zal er aan de aandacht van den samensteller wel niet zijn ontsnapt.

De Inleiding is op tal van punten verbeterd en uitgebreid. Men vergelijke bijvoorbeeld de paragraaf, waarin de geschiedenis van den text van Terentius wordt behandeld en vooral die over de metriek en het tooneel.

In de behandeling van den text is Hauler zeer voorzichtig te werk gegaan. In de derde uitgave was hij vrij dikwijls (in 39 gevallen en 11 gevallen van interpunctie) afgeweken van Dziatzko, meestal om terug te keeren tot de overlevering. Deze 4[de] uitgaaf verschilt slechts dertien maal van de vorige en telkens in conservatieve richting. Dat zulk een uitgever niet bijster ingenomen is met Fleckeisen's, indertijd door mij in dit maandschrift aangekondigde 2[de] texteditie, spreekt van zelf. Zelfs enkele van diens op het oog zoo verleidelijke gissingen bijv 573 *adfero* (voor *aufero*), 553 *quid si quid* (voor *si quid? quid?*) 994 *adi tange* (voor *abi tange*)) heeft hij niet opgenomen, omdat hij zich, al moge de lectio difficilior zijn, aan de overlevering houdt. Daarom verwondert het mij ook niet, dat hij thans vs. 73—78 de persoonsindeeling van den Bembinus volgt, zij het ook met de geringe wijziging van Havet. Er is voor en tegen beide lezingen te zeggen; het komt ten slotte neer op een kwestie van smaak. Eveneens verzet prof. Hauler zich tegen de overgroote menigte van gissingen van Havet en Ramain, hoe aardig zij dikwijls ook schijnen.

Veel zorg is klaarblijkelijk besteed aan den commentaar. De opmerkingen omtrent spraakgebruik en grammatica van Terentius, hier en daar ook van Plautus, zijn nog grondiger behandeld dan vroeger en zij zijn nu zooveel mogelijk bijeen gegroepeerd en in hun verband besproken. De korte opmerkingen omtrent den gang der handeling zijn voortreffelijk gekozen.

Het kritisch aanhangsel is uitgedijd tot 66 pagina's. Alles wat men redelijkerwijze in zulk een toch nog beknopt bestek mag verwachten, is hier bijeengebracht en honderden uiteenloopende meeningen zijn hier kort en zakelijk besproken en beoordeeld.

Groote nauwkeurigheid kenmerkt het register aan het einde van het boek. De zorg en de moeite, die er

Digitized by Google

aan besteed zijn, zullen door iederen lezer dankbaar worden gewaardeerd.

Aan het boek zijn twee tafels toegevoegd; de eerste met staaltjes van hetzelfde stuk (einde II 3, begin II 4) uit den Bembinus, den Victorianus en den Lipsiensis. De tweede geeft twee scherpe reproducties van de illustraties uit den Parisinus en den Ambrosianus, beide van het begin van het vierde tooneel van het tweede bedrijf.

Deze uitgave is een toonbeeld van wetenschappelijke degelijkheid. Niet alleen jonge, maar ook meer ervaren philologen zullen hier veel van hun gading vinden.

Breda. P. Hoekstra.

Challa (Teighebe), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem tekstkritischen Anhang von **K. Albrecht.** (Pr. M. 2.40).

Baba qamma („Erste Pforte" des Civilrechts), Text etc. von **W. Windfuhr.** (Pr. M. 4.80).

Joma (der Versöhnungstag), Text etc. von **J. Meinhold.** (Pr. M. 4.30).

Middot (von den Massen des Tempels), Text etc. von **O. Holtzmann.** (Pr. M. 6).

Dat deze vier Misjna-tractaten, die deel uitmaken van de onder leiding van Beer en Holtzmann bij Töpelmann in Giessen verschijnende Misjna-uitgave, reeds zoo spoedig de tractaten Pesachim en Berachot zijn gevolgd, bewijst dat het ernst was, toen in het prospectus de hoop werd uitgesproken, dat de geheele Misjna binnen vier of vijf jaar kon worden gegeven. Want ook al is na anderhalf jaar zelfs het eerste tiental nog niet vol, verwacht mag toch worden, dat de andere medewerkers, die allen het hun toegewezen tractaat hebben ontvangen, zich door het voorbeeld hunner collega's zullen geprikkeld gevoelen om den uitgever en de inschrijvers niet teleur te stellen [1]).

De opzet is hier natuurlijk dezelfde als in de eerste twee tractaten. Na een kort „woord vooraf" wordt eene min of meer breede inleiding gegeven, gevolgd door den nauwkeurig gevocaliseerden tekst, waarvan niet alleen de vertaling maar ook een dikwijls tot in bijzonderheden afdalende commentaar geboden wordt, terwijl eindelijk het tekstcritisch apparaat aan het geheel wordt toegevoegd.

De tekst der hier geboden tractaten is goed bewerkt. Slechts is het mij opgevallen, dat Holtzmann niet konsekwent is in de vraag of consonanten met sjewa ook van een dagesj forte mogen voorzien worden. Ook lijkt mij Middot IV 5 b de vocalisatie אֳמַגִּים juister dan de door Holtzmann gebodene (אמגִים). Eene onnauwkeurigheid is het, dat in den tekst (Middot I 9) driemaal טַבְלָה staat, terwijl in de lijst op blz. 45 טַבְלָא te vinden is. Van meer belang is het, dat de bewerker van het tractaat Challa de door Strack in 1912 bezorgde lichtdrukuitgave van de Codex Monacensis 95 niet heeft geraadpleegd. Dr. Albrecht had moeten inzien, dat de noten van Goldschmidt nu niet meer voldoende zijn.

De vertalingen zijn goed. Meinhold schijnt er in de eerste plaats naar gestreefd te hebben eene vertaling te kiezen, die zich vlot laat lezen. En dat is hem inderdaad gelukt. Het komt mij echter voor, dat hij daardoor wel eens in het andere euvel is vervallen en de vertaling dikwijls wat al te vrij is. Dan lijkt mij de methode van Albrecht verkieslijker, die zich zoo nauw mogelijk aan den tekst houdt en dan door aanvullingen tusschen ( ) den tekst verduidelijkt. Dat heeft in ieder geval voor, dat ook wie het Nieuw-Hebreeuwsch niet goed machtig is, onmiddellijk zien kan wat er eigenlijk staat.

De „Einleitung" staat natuurlijk in het teeken der Wellhausiaansche Schriftbeschouwing. Dit komt vooral sterk uit bij de inleiding op het tractaat Joma, waar Meinhold meent het na-exilisch karakter van den Grooten Verzoendag te kunnen handhaven. Op de daartegen van verschillende zijden ingebrachte bezwaren gaat hij nauwelijks of in het geheel niet in. Eerdmans, die in zijn Altt. Studien IV (1912) verscheidene bladzijden aan dit onderwerp heeft gewijd, wordt in een noot van $2^1/_2$ regel ter zijde geschoven. Een belangrijk artikel als dat van Orelli in de Real Enc.[3] XX bl. 576-582 wordt zelfs niet genoemd, laat staan bestreden. Daardoor is Meinholds „geschiedenis van den Verzoendag" niet te gebruiken voor wie geen Wellhausiaan is. Liever dan de voor het minst genomen vrij onzekere splitsing en dateering van Lev. 16 zouden we gaarne eens van Meinhold gehoord hebben hoe de Verzoendag na Jeruzalems val wordt gevierd, nu de wettelijke offers niet meer kunnen worden gebracht en de verzoeningsritus niet meer kan worden voltrokken. Dit zou voor de geschiedenis van het Jodendom vrij wat belangrijker geweest zijn.

Deze zijde der kwestie is ook veronachtzaamd door Dr. Albrecht, die in zijn „Geschiedenis der Challa" in gebreke blijft een paragraaf te wijden aan het voortduren van dit gebruik tot op onzen tijd. Hoe belangrijk het Jodendom juist deze gewoonte heeft geacht, bewijst Sabb. II 6, waar veronachtzaming van het brengen der Challa een van de drie dingen is, waaraan een vrouw in de bevalling kan sterven.

Utrecht. A. Noordtzij.

H. Pedersen, Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen. II. Bd. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 23, geb. M. 24.40).

Toen ik eenige jaren geleden achtereenvolgens de twee afleveringen van het eerste deel van Pedersen's reuzenwerk besprak, heb ik voldoende het algemeen karakter ervan uiteengezet, zoodat ik thans daarover zwijgen kan. Immers de methode van behandeling der stof is in alle opzichten dezelfde gebleven. Voor de vormleer geeft de schrijver eene even eerbiedwekkende verzameling materiaal als voor de klankleer, met dezelfde overzichtelijkheid wordt het voor ons gerangschikt, en ook de heldere en scherpe blik, die ons telkenmale nieuwe gezichtspunten aangeeft, is niet verminderd. Ook de bezwaren tegen de methode zijn dientengevolge niet verzwakt — integendeel, somwijlen zelfs versterkt —, nu Pedersen zich met een onverflauwden drang om *alles* te verklaren, aan eene ont-

[1]) Sindsdien heeft de oorlogsellende zich over bijna geheel Europa uitgestort. En waar Mars het woord heeft, zwijgt Minerva.

Digitized by Google

leding van den Ierschen en den Britschen vormenrijkdom gezet heeft. Niet dat ik deze sterk subjectieve manier van werken zou betreuren. Wij zien nu Pedersen geheel voor ons, gelijk hij is en denkt, en een boek, dat zoo duidelijk de sporen eener persoonlijkheid vertoont, kan er ons slechts te dierbaarder om zijn. Tevens echter prikkelt het meermalen tot tegenspraak, en nog vaker wekt het in ons eene sterke verbazing over den man, wien een „non liquet" nagenoeg niet te aanvaarden schijnt. Dit voor geen enkele hypothese terugdeinzen in iemand, die zijne stof met zoo onvergelijkelijke meesterschap hanteert, maakt de Vergleichende Grammatik tot een der merkwaardigste monumenten in de geschiedenis der keltologie.

In een eenentwintigtal hoofdstukken worden achtereenvolgens samenstelling en afleiding van de nomina en hunne suffixen, de adjectiva, telwoorden, pronomina, praeverbia en eindelijk het verbum behandeld. Eene lijst van volledige paradigmata der Iersche verba vormt het slot; deze is stellig niet het minst belangrijke gedeelte van het werk, en zal voor het practisch gebruik bij een onderzoek ook van latere texten van zeer groote beteekenis zijn. In een boek van zoo grooten omvang en zoo ruime strekking is het natuurlijk onmogelijk, het gansche materiaal tot in bijzonderheden na te gaan. Derhalve meen ik te kunnen volstaan met het weergeven van die opmerkingen, welke zich bij eene aandachtige lezing aan mij voordeden. Daarmede zal de lezer dan tevens de punten vóór zich hebben, waar hij m. i. bijzonder voorzichtig zal moeten wezen in het volgen van Pedersen's voorstelling.

Vooreerst dan enkele bijzonderheden, waar de schrijver zoo gelukkig geweest is, eene nieuwe verklaring te vinden, die onmiddellijk door aannemelijkheid treft. — Blz. 141. *Olse* etc. onder invloed van een verloren **sech se* = cymr. *heb*, doch verward met de praepositie *sech*. — Blz. 153. *Fadesin* etc. samengesteld met een vorm van het werkwoord „zijn". Vgl. ook jonger *budéin* etc. — Blz. 182. Relatieve zinnen met *a n-* „wat", gesubstantiveerd met voorvoeging van het onzijdige lidwoord. — Blz. 208. *Cacha* „quidquid" een geredupliceerde vorm. — Blz. 225. Relatieve zinnen, waarin het begrip, dat den genitief regeert, epexegetisch zonder pronomen achteraan staat, zijn oorspronkelijk oneigenlijke relatieve zinnen, waar juist het wegblijven van den genitief den zin als bijzin karakteriseert. — Blz. 282. Het stelsel der perfectieve praeverbia in het Keltisch heeft niets te maken met de onderscheiding eener perfectieve en imperfectieve „Aktionsart", die in verschillende Idg. talen voorkomt, doch hangt samen met de kracht dier praeverbia zelve. — Blz. 356. De tot dusverre onverklaarde 2e persoon enkelvoud van den conjunctivus in het Cymrisch (op *—ch*) is oorspronkelijk een vorm van den imperativus en te vergelijken met vormen als Skr. *bhava-sva*. — Blz. 419. Het is niet noodig, met Thurneysen (Handb. blz. 482) aan te nemen, dat de Iersche conjunctief *beo* voor een ouder **eo* (uit **esō*) in de plaats getreden is. — Hiermede is natuurlijk de reeks van gevallen lang niet uitgeput, waar het werk ons nieuwe inzichten van groote waarde brengt; maar het zijn die punten, die ook in ruimer kring eene bijzondere aandacht verdienen.

Thans enkele bezwaren, d. w. z. gevallen, waar eene andere verklaring dan de door Pedersen gegevene mij juister schijnt, of waar voorloopig nog een vraagteeken zal moeten staan. — Blz. 2. *Cuccum* „naar mij" behoeft geen geredupliceerde vorm te zijn. Veeleer is aan analogiewerking van *ocum* enz. te denken. Blijkens het moderne Iersch staat de *c(c)* voor *g(g)* in: *cuccum*, *cuccut*, *cucci* (masc.), *cuccunn*, *cuccuib*, doch voor *k(k)* in *cuicce* (fem.) en *cuccu*. Vgl. *agam*, *agat*, *aige*, *aici*, *againn*, *agaib*, *acu*. — Blz. 10. Ook Iersch *imm* en Cymr. *am* dienen als vergrootende praefixen. Vgl. Cymr. *amdlawd* „zeer arm", Iersch *immúalach* „zeer trotsch". Voor de ontwikkeling vgl. Cymr. *ambwl* „rondom stomp" (*pwl* = stomp). — Ib. Het Nieuwiersche praefix *an-*, *ana-* „zeer" kan niet aan Cymr. *en-* ontleend zijn, dat reeds in de Middeleeuwen niet meer levend was. Het is het Middeliersche *in-* (*in-isel*, *in-ichtarach*), dat evenals de praepositie *i n-* doffe vokaal gekregen heeft. In oorsprong is dit praefix dus hetzelfde als *in* „in staat tot", dat zijn vokaal tot heden toe behoudt.; het wordt anders behandeld, doordien men het als een zelfstandig woord gevoelt. — Blz. 14. De talrijke Cymrische nomina agentis op *-wr* zijn stellig ontstaan onder invloed van die op *-awr* (uit Lat. *-ārius*); deze laatste toch veranderen door volksetymologie hun *-awr* dikwijls in *-wr*. Naast elkaar staan b.v. *porthawr* en *porthwr*, *telynawr* en *telynwr*. Anders ware de formatie, die niet Keltisch is, niet te begrijpen, vgl. Iersch *ferlegind*, *banchäinte* enz. — Blz. 20. De Cymrische plurales op *-os* zijn lang niet altijd „Koseformen", doch hebben even dikwijls een verachtenden klank, vgl. *teios* „krotten", *gwerinos* „luitjes" (beide bij Theophilus Evans). — Blz. 28. Pedersen's verklaring van *-id* in *samlid* (en dus ook *in chorpdid* enz.) kan ik niet aanvaarden. Hier heeft men toch wel een toegevoegd pronomen *id*, dat dienst deed bij niet-attributief gebruik van adjectiva. Dus is *samlid* = Cymr. *fel hyn*. — Blz. 31. *Sualig* en *dualig* zijn in de eerste plaats samengesteld met *álaig* „ervaring, bedrevenheid". Het blijft de vraag, of dit woord een suffix bevat. — Blz. 38. In de jonge Cymr. deminutiva als *ffwlcyn*, *bryncyn* enz. zie ik het Engelsche suffix *-kin* van *lambkin* e. d. — Blz. 36. De verklaring van de *y* in Cymr. *llygad* uit *e* kan niet juist zijn. Nennius Hist. Brit. § 73 heeft *licat Amir;* hier is *licat* = bron, vgl. *Llygad Llychwr* „the source of the Loughor river" (Rhys, Celtic Folklore I 391). — Blz. 40. Naast Cymr. *euraid* en *ariannaid* staan vormen op *d*, die wel ouder kunnen zijn en aan een *j*-suffix doen denken. Vgl. *Celtaidd*. — Blz. 51. Oudiersch **pot-ire* enz. wijzen op overneming van Lat. *-arius* met *ă*. Vgl. Mnl. *portenere* enz. — Blz. 65. *Dún* „burcht" komt in de oudere Iersche litteratuur zeer dikwijls vrouwelijk voor. — Blz. 76. Voor het eigenaardig gebruik van de praepositie *i n-* in uitdrukkingen als *is bés duib-si in-farn-Ultaib* is te vergelijken de verklaring van Baudiš (Z f c P IX 333 vlgg.), die mij aannemelijker schijnt dan die van Pedersen. — Blz. 111. Bij Iersch *anam* naast *anim* (**anamō*) is te vergelijken Cymr. *annwfn* „Andere Wereld", waarin hetzelfde woord schuilt. — Blz. 152. De verklaring van *de* in *a thorbe de* „zijn voordeel daarvan" uit *ade* is gewrongen. Men heeft hier toch wel de geconjugeerde praepositie *di* in

Digitized by Google

den 3en persoon enk. masc. — Blz. 168. Het augens *su* in *tussu* hoeft niet op *stu terug te gaan. Men kan het veel eenvoudiger afleiden uit het demonstratieve *so*. — Blz. 169. De afleiding van het possessieve *ar*- uit *nserōm is mij onaannemelijk. Het hangt veeleer met Skr. *vayam*, Got. *weis* enz. samen. Voor *athar* naast *ar* en *sethar* naast *far* vgl. Gr. ἡμέτερος. Van ouds zullen Oerkeltisch *-ero* en *-tero* naast elkaar gestaan hebben. — Blz. 177. *Frisc-llar* is eer een jonge dan een ouderwetsche vorm. Het is een voorlooper van *'sa scoil* enz. De *s* stamt uit *ass* e.d. — Blz. 194. De onderscheiding tusschen *hwn* en *hon* zal wel analogisch ontstaan zijn, onder invloed van *trwm-trom*; men begrijpt haar dan gemakkelijker dan met behulp van Pedersen's omslachtige verklaring. — Blz. 213. Zou Iersch *cech* niet eer aan Lat. *quique* beantwoorden dan op reduplicatie berusten? — Blz. 250. Ik geloof dat i. p. v. *for-r-or-bris* in te deelen is: *for-ro-r-bris*. De laatste voorgevoegde *r* ontstaat onder denzelfde invloed, die later zoo vaak *for* deed overgaan in *fo-ro*. — Blz. 260. Pedersen's verklaring van Cymr. *do* en *naddo* voldoet mij niet. Wel neem ik aan, dat de ontkennende vorm ouder is dan de bevestigende, maar de ongeleneerde *d* van *do* verbiedt den bevestigenden vorm uit een ontkennend *na-ðo* af te leiden. Men moet uitgaan van een ontkennend *nad-o, waarin *nad* de relatieve ontkenning is (met pronominale *d*) en *o* hetzelfde pronominale element, dat in *ef-o* optreedt. Zoo ontstond *do*, en onder invloed van dit woord en het leneerende *na* werd *nado tot *naðo*. — Blz. 295. De *s* van *gos-ymdeithio* e. d. zou ik liever afleiden naar analogie van *go-sgordd*. — Blz. 334. De verklaring der jongere vormen van de 2e en 3e persoon enk. op *-ann*, *-enn*, *-inn* schijnt mij zeer gezocht. Ik zou hier veel liever denken aan analogiewerking der verba met een *n*-suffix, dat slechts in het praesens optreedt, zooals *benid*, *arachrin* e. d. — Blz. 336. In den uitgang van den 1en pers. meerv. *-mit* kan ik geen pronominaal object zien. Stamt de *-t* niet veeleer uit den 3en pers. meerv.? In de moderne taal treedt zij op als ongeleneerde *d*, terwijl alle vormen met pronominaal *d*-suffix den consonant leneeren. — Blz. 340 vlgg. In de verklaring der Iersche simplex- en compositie-vormen der verba- kan ik Pedersen in geen enkel opzicht volgen. Immers de regel, dat suffigeering van een pronomen slechts bij een niet-samengesteld verbum mogelijk is, geldt niet voor het subject. Ondanks alle vernuft, dat de schrijver hier aanwendt, kan ik uit zijne bewijsvoering slechts tot een „non liquet" bebesluiten. En deze opmerking geldt eigenlijk heel veel van wat Pedersen ter verklaring van de verbaalvormen aanhaalt. Het zou ondoenlijk zijn, dat alles in bijzonderheden hier te beschrijven, weshalve ik alleen de punten wil vermelden, waar de schrijver m. i. allen vasten grond onder de voeten verliest en niets dan ijle hypothese overhoudt. Het zijn met name zijne verklaring van de *r* in het passivum (*berir* < *bhered se* met *-ds-* > *-dz-* > *-z-* > *-r-*) op blz. 400, die van vormen op *-tir*, *-thir* naast *-tar*, *-thar* op blz. 404 vlg., en die van *téit* uit *tégid op blz. 647. Tegen de eerste verzet zich bijv. *is* uit *ped-su, de tweede kan vervangen worden door een veel eenvoudiger, als men eene analogiewerking van het activum (*berit*, *-beral*) aanneemt, voor de derde laat zich geene enkele parallel, waarbij intervocalisch *g* in het Iersch verdwijnt, aanhalen. Ook hier lijkt het mij voorloopig beter óf te zwijgen óf te zoeken.

Men houde mij deze uitvoerige bespreking ten goede. De stof leidt daar vanzelf toe, en het zou niet moeilijk zijn haar nog tot het dubbele te doen uitdijen. Reeds dit kan toonen, welk een reuzenarbeid Pedersen verricht heeft. Het werk is nu gereed en het past derhalve tot slot een woord van dank te zeggen tot den geleerde, die al het materiaal met zoo groote nauwgezetheid en zoo klaar inzicht verzameld en geordend heeft. Daarnaast past ook eene gedachte van erkentelijkheid jegens Dr. M. van Blankenstein, aan wien wij een groot gedeelte van den Index verschuldigd zijn.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 1 en 2. (Heft 24 en 27 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann, 1911 en 1913. (Pr. M. 3 en 4).

Terwijl de schrijver in het eerste deel van dit omvangrijk werk (I 1 en I 2 (Heft 7 en 10) door Prof. Valeton, *Museum* 1908 p. 65/66, I 3 (Heft 12) door Dr. Strootman, *Museum* 1909 p. 16—18 aangekondigd), zich bezighoudt met de Oost-Germanen, bespreekt hij in II 1 (Heft 24) de Inguaeonen, in II 2 (Heft 27) de Herminonen gedeeltelijk, zoodat blijkbaar nog heel wat volgen moet.

Het grootste voordeel van dit werk is wel, dat de rijke literatuur zoo volledig geraadpleegd en geciteerd, en ook met oordeel gebruikt is; juist bij dit onderwerp is ontzaglijk veel verwarring gesticht door een groote literatuur van half- of in het geheel niet bevoegden.

Een nadeel lijkt het mij, dat door het afzonderlijk behandelen der verschillende stamgroepen en stammen het onderwerp uiteengerafeld is, terwijl door het tot nu toe ontbreken van *indices* het naslaan zeer bemoeilijkt wordt. Ik geef korte inhoudsopgaven van de beide afleveringen, en bespreek overigens alleen wat mij nieuw of interessant toeschijnt.

Tot de Ingwäonen (Inguaevonen) rekent Schm. 1°. de Kimbern, Teutonen en Ambronen (p. 1—22), 2°. de Angelen en Warnen (p. 22—33), 3°. de Chauken en Saksen (33—74), 4°. de Friezen en Amsivarii (p. 74—92).

Volgens den schrijver hebben de Kimbern alleen in het noorden van Jutland, en niet aan de Waddensee van Sleeswijk gewoond, (zooals Matthias, *Ueber die Wohnsitze und den Namen der Kimbern*, door mij aangekondigd, *Museum* 1905 p. 340—342, wil), de Teutonen daarentegen in Sleeswijk-Holstein, de Ambronen op de eilanden vóór de Sleeswijksche kust (naar hen heet het eiland Amrum) Landverlies ten gevolge van stormvloeden heeft de westelijke Teutonen en de Ambronen verdreven, terwijl de Kimbern met hen meegetrokken zijn. De Teutonen verdwijnen geheel uit de literatuur en worden bij Tacitus (*Germania* 40) vervangen door de Nerthusvolkeren, waarvan de Angelen en Warnen de voornaamste zijn. Het eiland bij Tacitus genoemd, is waarschijnlijk Alsen, aan de oostkust van Sleeswijk; een Noordzeeeiland is natuurlijk uitgesloten; op die eilanden groeien geen bosschen.

Digitized by Google

De belangrijkste quaestie, die zich omtrent die volkeren voordoet, is, hoe ze naar Engeland overgestoken zijn. De Eudoses, Euten of Juten, Juti of Jutae vinden we later in Zuid-Engeland (Kent, Wight en Hampshire). Volgens Hoops, Waldbäume S. 586 (en hiermede stemt de schrijver in), moeten ze vooraf gewoond hebben in de Rijnstreken, hetgeen uit de taal zou blijken. In 540 geven de overgeblevenen zich over aan Theudeberf, koning der Franken. Het komt me voor, dat zə dus wel over zee daar gekomen zullen zijn, en wel ten Zuiden van de Schelde aan de zeekust zich neergezet zullen hebben, naast de Saksen (zie hierachter), evenals enkele scharen van Angelen (de meeste Angelen zijn rechtstreeks tegen het einde van de 5de eeuw naar Oost-Engeland getrokken) en de Warnen, die waarschijnlijk in Braband gewoond hebben.

Daar Julianus ze in 358 daar nog niet vindt, zijn deze laatsten eerst in het einde van de 4de of in de 5de eeuw naar onze gewesten gekomen. Andere afdeelingen van de Angelen en Warnen zijn naar Midden-Duitschland getrokken, waar ze zich met de Hermunduri tot Thuringi vereenigd hebben.

In het hoofdstuk over de Chauken en Saksen bespreekt Schm. het streven naar expansie van de Chauken; een chaukische kolonie is er in een streek, die later de gouw Falaha of Falhon vormt, waaruit de namen Oost- en Westfalen zich gevormd hebben. Na 170 n. C. verdwijnt de naam der Chauken uit de geschiedenis. (De schrijver is er terecht van overtuigd, dat bij Zosimus III 6,1 in plaats van Quaden *Chamaven*, en niet *Chauken* moet gelezen worden, zie zijn artikel in de Histor. Vierteljahrschrift 1911. Heft 1 p. 3). De Saksers worden het eerst vermeld bij Ptolemaeus II 11,7; ze woonden in Holstein en op de eilanden ten N. van de Elbe, op de plaats dus, waar Tacitus de Nerthus-volkeren plaatst. Volgens Schm. (en Bremer, Paul's Grundriss III § 137 p. 857) is Ptolemaeus' bericht ontleend aan de vloottocht van 5 n. C., terwijl Tacitus uit een jongere bron put.

Nu vinden we verder Saksen voor het eerst vermeld in 286 in de geschiedenis van Carausius; het zijn zeeschuimers, en daar ze in gezelschap van de Franken optreden, moeten ze in de nabijheid van de Franken gewoond hebben; ze zijn dus niet uit de streek ten N. van de Elbe, maar uit ons land. Dat de Chauci den naam Saksen hebben aangenomen, lijkt ook mij nu wel waarschijnlijk, cf. Bremer, Paul's Grundriss III § 139, p. 859. Vgl. ook L. Schmidt, Zur Sachsenforschung. (Historische Vierteljahrschrift XIV (1911) 1, S. 1—11). Vroeger (Nijhoff's Bijdragen 1897, p. 13/14 en 22, Kaiser Julian, p. 405 en 409) had ik mij door het enorme verschil in lichaamsbouw, zeden en gewoonten, en karakter, tusschen Friezen en Saksers in ons land, en de wetenschap, dat aan de kust van Oost-Friesland Friezen wonen, en verder door de schildering, die Plinius van de Chauken geeft, laten verleiden, te meenen, dat de Chauci niet alleen stamverwant waren met de Friezen, maar tot denzelfden stam behoorden. Terecht zegt echter Schm. p. 68, dat de schildering van Plinius alleen geldt voor de bewoners der marschgronden, niet voor die van de geestgronden (en zandgronden, had hij er bij kunnen voegen), die een heel andere levenswijze moeten gehad hebben. De Saksen, die in ons land zijn doorgedrongen, komen dus waarschijnlijk grootendeels uit de binnenlanden van Oostfriesland en Oldenburg, en daar ze in het oosten van ons land (behalve de Brukteren, die tot de Istaevonen behooren), een verwante bevolking aantroffen, hebben ze die zoo gemakkelijk kunnen onderwerpen. Verder mogen we, vanwege de geschiedenis met Carausius, aannemen, dat die verhuizing $\pm$ 280 grootendeels over zee begint, waarbij ze dan een deel van de Saliers aan den IJssel naar de Betuwe verjagen, en met een ander deel plundertochten van uit het Vlie ondernemen. Ten gevolge van de oorlogen van Constantius en Constantijn is dan de volksverhuizing tijdelijk tot staan gekomen, maar wanneer het rijk wederom verzwakt wordt door de binnenlandsche oorlogen, breekt ze weer los. De Saksers dringen vooral te water (p. 41) in het Romeinsche rijk door; slechts de bezetting van het oosten van ons land geschiedt over land (p. 46). Schm. sluit zich in de quaestie der Chamaven bij mij aan, en bestrijdt de meening van Krom *de populis Germaniae*, dat de Saksers in de Betuwe gewoond hebben.

Van 406 dateert waarschijnlijk de blijvende bezetting van de Noordfransche kust door Saksische scharen (cf. *Museum* XVII p. 20), het *litus Saxonicum*, tusschen Loire en Seine, en tusschen Seine en Schelde. Onder den naam Vlamingen, d.w.z. vluchtelingen, landverhuizers, hebben de Saksers tusschen de Lys en de zeekust tot op heden in lichaamsbouw, karakter en taal hun nederduitschen oorsprong bewaard (p. 45). Van hier uit is een gedeelte van hen later naar Engeland (Sussex en Wessex) verhuisd, terwijl door de voortdurende expedities ter zee ook het duitsche kustgebied ontvolkt werd; in die streken zijn toen langzamerhand de Friezen doorgedrongen tot aan gene zijde van de Weser (p. 45/46 en 80). Zoo verklaart Schm. het Friesche karakter der kustbevolking.

Schm. neemt (p. 46) aan, dat de verjaging van de Chamaven door de Saksers in 358 van uit Munsterland heeft plaats gehad. Hij maakt dus onderscheid tusschen de Saxones van Zosimus 3,6.2 (Mendelssohn p. 119, 8/9), die volgens hem in $\pm$ 285 de Saliers van den IJssel verjaagd hebben, en de Saxones van Zosimus 3,6.1 (M. p. 118, 22—25), die de Chamaven verjaagd hebben. De eersten hebben zich meer op zeeroof toegelegd, de laatsten zijn landbouwers.

Pg. 47—57 beschrijft Schm. voor zoover de toestand der bronnen het toelaat, de geschiedenis der binnenlandsche, duitsche Saksers, p. 57—74 de grenzen van het gebied door de Saksers ingenomen, en hun cultuur. Wat de grenzen betreft, is hij voor Nederland niet juist ingelicht. Hij beweert (p. 40) dat de Chamaven ten N. van den Rijn zich uitgebreid hebben over de gouwen Thriant, Twente, Salland, Felwe (Veluwe) en Flethetti, omdat daar het chamavische recht gold, terwijl hij het saksische dialekt en het saksische huis in Salland, Drente, Twente en een deel van de Veluwe aan latere verhuizing van de Saksers toeschrijft. Dit lijkt mij beslist onjuist; Salland, Drente en Twente zijn saksisch, en dat de Chamaven ten N. van den Rijn zoo'n belangrijke rol hebben gespeeld, blijkt uit niets. Cf. Julian der

Digitized by Google

Abtrünnige p. 403, Zeuss p. 335/336, v. d. Bergh, Handboek der M. Ned. Geographie p. 182—187, en vooral p. 116 en 122/123. Vgl. ook Fockema Andreae in de Zeitschr. d. Sav. Stift. XXX² (1909) p. 1 v.v.

De Saksers hebben niet één staat gevormd; ze zijn in vele staatjes verdeeld onder zelfgekozen vorsten; men vindt er dus dezelfde toestanden als bij de Alamannen tijdens Julianus. Hiermede valt ook de nieuwe theorie, dat de stamvorming der Saksers berust op het voorwaartsdringen van één stam, de Holsteinsche of Nordalbingische Saksen. Was dat het geval geweest, dan zou er één koningrijk zijn ontstaan. Eerst sluiten zich de Reudigni en Aviones aanéén, dan in de 3de eeuw voegen zich de Chauken er bij, later andere stammen, de meeste van inguaevonische afkomst.

In het hoofdstuk over de Friezen (p. 74 v.v.) beweert de schr. dat dezen uit Scandinavië stammen, omdat het friesche recht oostgermaansche bestanddeelen bevat. Hij plaatst de Frisiavones niet ten N. van den Rijn, maar in de buurt der Tungri; ze moeten zich reeds vroeg van de Friezen hebben afgescheiden en zijn, evenals de andere Germanen in die streken, geheel in de Kelten opgegaan.

De Amsivarii plaatst Schm. aan den benedenloop van de Eems; hij houdt Amisia (Tac. Ann. II, 8) voor een militair station; verder houdt hij ook Tac. Ann. II, 9 (8), 22 en 24 aan de lezing der handschriften vast, en laat dus den naam Angrivarii staan, die door de uitgevers gewoonlijk in Amsivarii veranderd wordt; de Amsivarii zijn evengoed romeinsch gezind als hun buren, de Friezen en Chauken, en Germanicus heeft blijkens Tac. Ann. II, 41 getriumfeerd over Cheruscen, Chatten en *Angrivarii* [1]). Later zijn de Amsivarii door de Chauken verdreven, en komen in Frankische streken, aan de Wupper, terecht. Dat daar een niet-frankische echt westfaalsche bevolking woont, is mij onlangs bij een bezoek aan Elberfeld duidelijk gebleken.

In het 2de boek (Heft 27 p. 97—218) behandelt de schrijver de Herminonen, die hij verdeelt in Angrivarii en Cherusci (95—139) en Sweben (139—218). De Angrivarii rekent hij om hun politieke tegenstelling tegenover de Inguaevonen, die op de hand zijn van de Romeinen, evenals de Cherusci tot de Herminones. Ze wonen aan beide zijden van den middelloop van de Weser; het eerst komen ze voor bij Tac. Ann. II 9, zie hiervoor. In 98 n. C. moeten ze wijken voor de Chauken, en nemen nu het land der Brukteren in bezit; later sluiten ze zich bij de Saksen aan (cf. p. 46).

Nieuws omtrent de Cheruscen te melden is natuurlijk, gezien de ontzaglijke literatuur over het onderwerp, omogelijk. Schr. geeft echter o. a. een heel goede uiteenzetting omtrent de Varus-katastrophe; hij beschouwt Dio daarbij als de beste bron; de autoriteit van den rhetorischen Florus verwerpt hij, waar die met Dio in conflikt komt. Omtrent de plaats der gevechten meent hij, dat geen resultaat te verkrijgen is; slechts komt hij tot de conclusie (p. 145), dat het noordwestelijk deel van den Osning in de nabijheid van Osnabrück het meest hiervoor in aanmerking komt. Ook de beschrijving der veldtochten van Germanicus is met veel zorg geschied, en kan een uitnemende hulp zijn bij het *zakelijk* interpreteeren van deze gedeelten van Tacitus' Annalen. Schm. neemt met Delbrück, *Kriegskunst* II² 113 ff. en Kessler, *die Tradition über Germanicus* (Berlin 1905), aan, dat Germanicus in het jaar 16 (Tac. Ann. II, 8 v.v.) *niet* de Eems, maar de Weser opgevaren is, en wel tot aan den middelloop, b.v. tot Minden; dit maakt het begrijpen van Tac.' tekst in ieder geval veel gemakkelijker.

Tot de Sueven rekent Schm. p. 140: de Hermunduri (hierover spreekt hij in deze afl. niet), Marcomanni, Quaden, Naristi of Varisti, Marsigni, Vangiones, Triboci, Nemetes en de Iuthungi. De Chatten hooren er dus niet toe, zooals nog Mommsen R. G. III⁶ p. 243 *Note* en menigeen na hem gemeend heeft. Tot welke afdeeling de Chatten dan wel behooren, zegt hij niet; daar echter Plinius de Chatten tot de Herminones rekent, zal Schm. dit misschien als vanzelf sprekend aannemen.

De hoofdmoeilijkheid vinden we hier juist bij deze Chatten. Mommsen l. l. neemt aan dat de Sueven, die bij Caesar voorkomen, Chatten zijn; volgens Schm. echter zijn het de Quaden, die onder dezen naam eerst later voorkomen. Hij beroept zich hiervoor op Much, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* XVII (1893), *Die Südmark der Germanen*, p. 19 en XX (1895), *Die Herkunft der Quaden* p. 24, zonder echter diens betoog weer te geven. Daar de *Beiträge* niet in ieders bezit zijn, zal ik in het kort diens bewijs weergeven. Much bewijst (Beiträge XVII), dat de Chatten niet identisch kunnen zijn met de Sueven, daar Drusus door het land der Chatten naar dat der Sueven trekt; bovendien krijgen de Chatten, die vroeger waarschijnlijk een ondergeschikte positie hebben ingenomen, van de Romeinen het land, dat de Ubii ontruimd hadden (Dio Cassius 54,36 vgl. 54,33). Nu verdwijnen (Beiträge XX) na het jaar 9 of 8 v. C. de Sueven uit de Rijnstreek, en in Moravië duiken de Quaden op, als machtig Suevisch volk; wat natuurlijker, dan dat ze met de Markomannen naar het oosten getrokken, en daar onder den naam Quaden bekend gebleven zijn. Deze meening lijkt mij wel waarschijnlijk; des te vreemder is het, dat Schm. het niet de moeite waard vindt, deze theorie wat uitvoeriger toe te lichten.

In de plaats van de wegtrekkende Quaden komen dan de Hermunduren, die een geheel ander karakter hebben, en *niet* oorlogzuchtig zijn.

Maar ik ben vooruitgeloopen op hetgeen Schm. van de Sueben in het algemeen zegt. Van het stamland (het gebied der Semnones, d. w. z. de Mark Brandenburg en Mecklenburg-Strelitz) uit verbreiden ze zich over het westelijk deel van Niederlausitz, de provincie Sachsen om Halle, Thuringen, en het koningrijk Sachsen; de bewoners nemen omdat ze aan de Kelten grenzen, den naam Marcomannen aan. De bewoners van Niederlausitz en het koningrijk Sachsen trekken echter in 120 v. C. met de Cimbren en Teutonen mede, en sinds dien is dit land maar zwak bevolkt geweest tot aan de komst der Slaven (p. 141 cf. II, 1 p. 7/8. Dit stemt overeen met hetgeen ik in de omstreken van Dresden heb opge-

[1]) Schm. houdt in het 2de deel p. 96 het tweemaal vermelden van den afval der Angrivarii voor een *doublette*.

Digitized by Google

merkt. Niet alleen dat bijna alle plaatsnamen niet-germaansch zijn, de bevolking zelf (dit ziet men aan het uiterlijk) is beslist *niet* van germaanschen oorsprong, maar slechts gegermaniseerd.

Langzamerhand trekken de verschillende andere stammen naar het Zuidwesten; die Suebi, die tijdens Ariovistus optreden, zijn zooals ik reeds zeide, volgens Schm. de latere Quaden. Van den tocht van Ariovistus zal ik hier niet spreken, evenmin van het achterblijven aan de linkerzijde van den Rijn van Vangiones, Nemetes en Triboci. Niet alleen de veldtochten van Caesar, maar ook de latere veldtochten der Romeinen hebben op den toestand aan den Rijn grooten invloed gehad; Maroboduus trekt, om de onderwerping door Drusus te ontgaan, met een deel der Markomannen naar Boheme; een gedeelte, dat achterblijft, wordt naar Gallië, naar de kust van Vlaanderen gebracht, Suet. Aug. 21 cf. Tib. 9. Daar wonen ze nog in 83 n. C. (cf. Tacitus Agricola c. 28. ed. Andresen). Andere Markomannen blijven in hun land, de Naristi of Varisti. In den zelfden tijd verhuizen de Quaden onder leiding van Tudrus naar Moravië Boheme en Moravië hadden door de vernietiging van de Boii in 60 v. C. door de Markomannen en Dacae bijna geen bevolking meer, zoodat nu Markomannen en en Quaden hierheen trekken kunnen. In de oude streken blijven kleine stammen achter, die dan later binnen den *limes* komen te wonen; de inlijving van deze streken begint al onder Keizer Claudius.

Nu bespreekt de schrijver uitvoerig (p. 166—209) de lotgevallen van Markomannen en Quaden, vooral de Markomannen-oorlogen, waarvoor hij van de nieuwste gegevens gebruik maakt.

Dan volgt de geschiedenis der Beieren (209—218); eerst bewijst Schm. dat de Beieren uit de Markomannen, wier naam verdwijnt, zijn voortgekomen. Baiovarii zijn lieden uit het land Baia (verkorting van Baiaheima, Boiohemum = Boheme); ook uit de taal, die westgermaansch is, blijkt het. Aan de vorming kunnen niet veel Quaden hebben deelgenomen. De Sweben of Suaben van dien tijd (de 6e eeuw) zijn geen Sueben maar Alamannen.

De verhuizing uit Boheme heeft plaatsgevonden vóór 526/533 en na 488. Eerst hebben ze Opper-Oostenrijk ten W. van de Enns bevolkt; daarna breiden ze zich westelijk en zuidelijk uit, zoodat ze ten slotte aan de Alamannen grenzen (de Lech vormt de grens); ook naar het noorden, zoodat ze Opper-Oostenrijk, Salzburg, Opper- en Neder-Beieren, het duitsche gedeelte van Tirol, een deel van de landen ten W. van het Boheemsche woud en ten N. van de Donau innemen; maar een groot gedeelte van de romaansche bevolking was in het land gebleven, en is met de Beieren tot één volk versmolten.

Tiel. W. Koch.

Vom M. A. zur Reformation Forschungen z. Gesch. der Deutschen Bildung.... von Konr. Burdach. IIer Band, **Briefwechsel des Cola di Rienzo von K. Burdach u. P. Piur** Ier Teil, **Burdach, Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit.** Ie Hälfte. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 12).

Het is zeker geen gemakkelijke taak dit werk te bespreken. Men ziet reeds aan den titel volgens welk een ingewikkeld systeem deze *Forschungen* worden uitgegeven. Reeds vroeger besprak ik Deel III en IV van de briefwisseling van Cola di Rienzo en wees daarbij op den ontzaglijken en moeilijk overzienbaren „apparatus”, waarmede daarin de brieven van en aan Rienzo werden afgedrukt en gecommentarieerd. Tot mijn genoegen vond ik zoowel de bewondering, die ik toen uitdrukte, als de aanmerkingen, die ik meende te moeten maken, in hoogstaande, buitenlandsche tijdschriften terug. Dit geeft mij moed ook over dit nieuwe deel een en ander in het midden te brengen, hoewel ik mij niet in staat acht er geheel competent over te oordeelen. Trouwens, dit zullen alleen de weinigen kunnen, die zich in Burdach's speciaal studiegebied sinds jaren totaal hebben ingewerkt.

Het hier verschenen deel dan is een grootsche opbouw uit de vroeger uitgegeven materialen. Het getuigt evenals de vorige van een bewonderenswaardigen speurzin, en van een ontzaglijke eruditie en volledigheid. Daar komt bij, dat hier het combinatie-vermogen en het schrijverstalent van den auteur schitterend tot hun recht komen, waartoe bij de vorige deelen nog geen gelegenheid bestond. Men vergisse zich echter niet: hetgeen hier wordt geboden is zoo ver mogelijk verwijderd van wat men een biografie van Rienzo zou kunnen noemen. Het boek behandelt, geheel in overeenstemming met den titel en den opzet, de omkeering, die er in de geesten van de 14e eeuw heeft plaats gehad met betrekking tot het Heilige Roomsche Rijk en de Katholieke Kerk; en het aandeel, dat Rienzo daarin gehad, zoowel als den invloed, dien hij daarvan ondergaan heeft. Om te verduidelijken hoe de schrijver zijn taak heeft opgevat, schrijf ik hier eenige titels van hoofdstukken of paragrafen af.

Na een kort hoofdstuk: *Gleichzeitige briefliche Stimmen über Rienzo* volgt een beschouwing over *Roms heilige Brautschaft* (n.l. met Paus en Keizer) *und die Umwandlung des Imperiums.* Daarin worden o. a. behandeld: *Das biblisch-kirchliche Bild der Theogamie* en *Säkularisierung und Synkretismus der Vorstellung des Imperiums.* Het derde hoofdstuk heet: *Die Vorbereitung des Apollinischen Imperiums*, maar midden in dit kapittel breekt het boek af, zoodat wij nog niet te weten komen, op welke gronden de schr. dezen ongebruikelijken naam heeft uitgekozen. Intusschen worden hier reeds behandeld: *Menschheitsgedanke und Weltkultur, Staat und Nationaliteit; Papsttum und Cäsarenkult; Die neue Rolle der Legende von Constantin*, enz. In laatstgenoemde onderafdeeling komen paragrafen over: *Alte Kosmokratorsymbole als Waffen im Wettstreit um das Imperium; Friedrichs des Zweiten imperialistische Theorie; Humanitätsidee und Adams-speculation* enz.

Hieraan alleen ziet men reeds, dat dit onderzoek op de meest uitgebreide schaal is ingesteld, maar tevens ook dat het vrijwel onmogelijk is een overzicht te geven van den rijkdom van alle behandelde stoffen. In het geheel zijn er 45 van dergelijke deelen of onderdeelen. Ik bepaal mij dus tot de mededeeling, dat dit boek inderdaad zeer veel verrassende vue's ontwikkelt, ideeën voordraagt die ernstig willen nagedacht worden, combinaties en opmerkingen maakt, die op uitgebreide eruditie

Digitized by Google

steunend als aanwinst onzer historische kennis dankbaar moeten aanvaard worden. In één woord, aan elken beminnaar of beoefenaar van „Ideeëngeschichte" kan ik dit werk ten warmste aanbevelen; hij zal er veel uit leeren en genieten tevens.

Maar, en ziedaar een eerste grief, dit genot zal toch niet zonder de noodige (en misschien ook onnoodige) inspanning bereikt worden. Door zijn zwaren toon, zijn te omhalerige eruditie, en zijn moeilijke denkwijze drukt dit boek u terneer, althans mij recensent, en het zal den niet-Duitschen lezer wel eveneens gaan. Als staaltje wijs ik op p. 21 vlg. Rienzo teekent zich een keer in een brief aan Joh. v. Neumarkt: *Dormiens in sepulcro*, om de voor de hand liggende reden dat hij toen, na een kort maar schitterend tribunaat, in Boheme gevangen zat. Diezelfde gevangenis noemt hij in een anderen brief ook eenmaal *specus, imo spelunca*, terwijl hij op een derde plaats opmerkt, dat Dominicus en Franciscus *in spiritu Henoch et Eliae* gepredikt hadden.

Deze enkele uitdrukkingen (n. b. 3 plaatsen uit 3 verschillende brieven) zijn in het oog van den schrijver een *vieldeutige Allegorie*, en geven hem aanleiding tot de volgende speculaties: Het speluncum of specus beteekent vooreerst R.'s gevangenis. Maar vervolgens *versteht er unter Beidem* zijn teruggetrokken leven in de gevangenis, tusschen zijn beide tribunaten in. Ten derde doelt hij daarmee op het Hol uit het Cyrillische Orakel (afgedrukt in het IVe deel), waaruit de mystische Verlosser Sol hem zal verlossen; en ten slotte op de Eremitoria, waarin de Fraticelli woonden, en met wie Rienzo, dat is een feit, na zijn eersten val in levendig verkeer was getreden. Het voorbeeld van al die grotten en holen zoekt Burdach dan verder in die *Grotte des Elias*, en nu volgt een met eruditie zwaar beladen bericht over al wat er waars en legendarisch over Elias bekend is; daarin is er sprake van *Mytischer Sonnewagen*, *Uralte mytische Messiastradition*, Elias als voorlooper van den Messias in den eschatologischen Mythus, en van den berg Karmel, met zijn geheele geschiedenis en invloed in de Oostersche en Westersche Kerk.

Maar nog meer. *Hinter diesem Dormiens birgt Rienzo's Hang zu symbolischen Vergleichen den Flug zu einem noch höherem Vorbild*, n.l. Christus' driedaagsch verblijf in het graf en opstanding, en wel omdat hij, alweer in andere brieven, driemaal te kennen geeft, dat de Italianen *sperant de mea resurrectione salutem*, of iets analoogs. Hier *fliessen beide Tropen*: *Sepulcrum und Spelunca für Rienzo und seine Leser zusammen*. Dan volgt een lange uitweiding over allerlei eremieten, die in holen geleefd hadden of nog leefden, en aan wie Ri. allemaal zou gedacht hebben. Zoo komt de auteur, heel geleidelijk maar wel wat omslachtig, ten slotte nog tot beschouwingen over den „Höhlenkultus" toen en vroeger, die daarenboven als ik het wel heb, het begin of de eerste uiting van de Renaissance zou geweest zijn, zooals Burdach die opvat. Mij dunkt zulk een staaltje is welsprekend. En zoo zijn er vele stukken, waarbij het iemand voor de oogen bepaald gaat schemeren van de geleerdheid: wetenswaardig zeer zeker, maar moeilijk gedacht en met overladen eruditie uitgewerkt.

Met ziet aan het aangehaalde voorbeeld tevens, dat de waarde van B.'s beschouwingen ook niet altijd onaanvechtbaar is. Ik bedoel niet, dat ik als Katholiek heel veel zaken anders beschouw dan de schrijver, of dat ik als zoodanig dikwijls positieve gegevens mede in de beschouwing zou betrokken hebben, die B. achterwege laat. Maar even als hier zijn de speculaties ook elders vaak op te weinig gegevens gebaseerd. Rienzo stond zeker onder spiritualistischen invloed, dat blijkt uit zijn brieven aanhoudend. Doch die bovengenoemde „Höhlenkultus," met al dat andere waar Rienzo aan gedacht zou hebben, is toch maar gebaseerd op het figuurlijk gebruik van éénmaal het woordje *sepulcrum* en tweemaal *spelunca*. Dat dunkt mij toch wel wat onsolied, ondanks al het soliede der bijgebrachte geleerdheid, om daar zulk een gebouw op te construeeren.

Doch reeds genoeg. Menigeen zal het met de wijze van arbeiden en met sommige beschouwingen van den schr. niet eens zijn; dit neemt niet weg, dat hij een blijvend geschiedboek, een standaardwerk aan het schrijven is.

Baaxem. G. Gorris.

W. Naumann, Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief. Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 2.20).

De geleerden zijn het oneens over de vraag, of bedoeld apocryph geschrift als een Grieksch origineel, dan wel als vertolking uit het Hebreeuwsch moet worden aangemerkt. Geffken, Deissmann, Brühl, en vooral Fritsche, onderstellen het eerste, Eberhard, Nestle en catholieke theologen het laatste. Van oordeel dat men bij de vestiging zijner keuze te weinig met den inhoud te rade gegaan is, tracht Naumann te ontdekken tegen welke dwalingen en misbruiken de polemiseerende schrijver te velde trekt. Daartoe stelt hij wat de brief te lezen geeft betreffende goden, priesters en eeredienst in het licht der resultaten van de algemeene godsdienstgeschiedenis, en komt dan tot de conclusie:

„1. Ep. Jer. enthält nicht eine Polemik gegen griechische, ägyptische oder die polytheistische Götterverehrung im allgemeinen, sondern ist, von dem als ägyptisch anzunehnenden Zusatz vs. 21 (Katze als Tempeltier) abgesehen, von Anfang bis Ende allein gegen den babylonischen Götzendienst gerichtet, gegen den sie auch die Fiktion des Briefes gerichtet sein lässt.

2. Der Verfasser kennt genau, und zwar aus Autopsie, den babylonischen Götterkult, die religiösen Vorstellungen der Babylonier und die babylonische Kultur überhaupt."

Deze „religionsgeschichtliche" argumentatie wordt daarna versterkt door een linguistische, waarbij den betooger, na al wat hij betreffende spelling, woordenkeus en constructie vermocht aan te voeren, zeer te stade kwam, dat ergens sprake is van rottend „marmer", wat Nestle en een voorganger noopte aan een „Übersetzungsfehler" te denken. „Das zu Grunde liegende Wort schesch bedeutet sowohl Marmor als Byssos". Een en ander schijnt Naumann's slotsom te wettigen, dat te eenigen tijde een babylonische jood getracht heeft zijn geloofsgenooten te wapenen tegen de verzoekingen tot afval, die er voor hen van het reactionair streven tijdens en na Alexander den Macedoniër te duchten waren. Zijn boekje telt slechts ruim vijftig bladzijden, doch

Digitized by Google

naar het mij voorkomt legt het ten aanzien van de onderhavige quaestie groot gewicht in de schaal.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

J. Marouzeau, Conseils pratiques pour la traduction du Latin. (Nouvelle collection à l'usage des Classes XXXI). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 1).

Omtrent de inrichting van dit boekje zal ik geen opmerking maken; 't is door een Fransman voor Fransen geschreven; met Franse toestanden nu ben ik niet voldoende bekend om te beoordelen of het voorwerk inderdaad bij het boekje hoort. Wat daar verteld wordt lijkt zo laag bij de grond, dat men verbaasd is even verder zulke allerkostelikste opmerkingen te lezen.

Kostelik is dit boekje met zijn praktiese wenken allereerst. Men verwachte hier niet de opmerkingen uit Cauers *Kunst des Uebersetzens*; 't is hier alles met smaak en bevattelik neergeschreven; voor het Latijn alleen weliswaar, maar voor het Grieks laten zich de voorbeelden vanzelf vinden en theorie omtrent vertalen is toch voor alle talen dezelfde.

Heeft dit boekje voor Hollanders ook betekenis?

Zolang nog de gymnasiale jeugd in de eerste klasse reeds vergiftigd wordt met de heerlike wetenschap van de heilige uit Zierikzee, zaliger gedachtenisse, en leert dat modus wijze is, modius schepel, senex grijsaard, ulciscor wreken, vacuus ledig, licet, ofschoon, utilis nuttig, aes koper en aeneus koperen, quidem weliswaar en die wetenschap zelfs in de zesde klasse nog vasthoudt; zolang er leraren zijn die *eisen* dat de leerling vooral geen eigen woorden geeft van gelijke betekenis, maar uitsluitend de door hem gedikteerde, die altijd dezelfde zijn: currus steeds wagen bijv., damnum, nadeel, — zolang zal de Heer Marouzeau met vrucht kunnen vechten tegen toestanden die — en dit is een niet geringe troost — gelukkig ook in Frankrijk bestaan!

Utrecht. E. Slijper.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van het encyklopediese werk *Die Kultur der Gegenwart* is het deel dat *die Griechische und Lateinische Literatur und Sprache* tot titel voert, reeds in 1912 voor de derde maal verschenen. De dood van onze mederedakteur, Dr. J. S. Speyer, en de verplaatsing der boeken die in zijn bezit waren, zijn oorzaak geweest dat nu eerst op deze derde uitgave de aandacht van onze lezers kan worden gevestigd. Vergelijking met de tweede uitgave toont aan dat alle onderafdelingen van het behandelde herzien en bijgewerkt zijn, maar dat deze herhaalde bewerking aan geen enkele afdeling meer ten goede is gekomen dan aan von Wilamowitz' geschiedenis der Griekse letterkunde. De opmerking, die bij 't verschijnen der eerste uitgave gehoord werd, dat de z.g. attiese periode wat al te kort was afgedaan, zal nu niet meer gemaakt kunnen worden. De tekst van von Wilamowitz' werk is met 80 bladzijden verrijkt. Dientengevolge kan deze schitterende schets van 't literaire leven der Oude Grieken nog meer dan vroeger als de schoonste bijdrage tot het gehele deel beschouwd worden. H.

De redaktie heeft enkele geschriften ontvangen die geschreven zijn door filologen, maar waarvan de inhoud buiten het kader van het in het *Museum* besprokene valt. Daarom worden hier alleen de titels vermeld. F. Leo, *Kriegserinnerungen an 1870-71*, Berlijn, Weidmann, 1914. — U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Zwei Reden*, Krieges Anfang, Die geschichtlichen Ursachen des Krieges, Berlijn, Weidmann, 1914. — J. C. Claudel, *Le Français né malin*..., Zwolle, 1913.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1914, Avril-Mai: F. Préchac, Sénèque et la Maison d'or. — M. Collignon, Plaque en terre cuite à relief prov. de Crète. — Note sur les récentes découvertes de M. Bonnel de Mézières. — F. Courby, L'Omphalos delphique. — Ch. Picard et Ch. Avezou, Les fouilles de Thasos (1913). — J. Maurice, Les capitales impériales de Constantin et le meurtre de Crispus.

Juin: G. Montauzan et Ph. Fabia, Note sur les fouilles pratiquées à Fourvière. — M. Dieulafoy, Le temple de Bêl Mardouk à Babylone. — R. Mesguich, Un palais de Byzance: „La Maison de Justinien".

Indogerm. Forsch., XXXIV, 3-4: H. Collitz, Bemerkungen zum schwachen Praeteritum. — H. Petersson, Die altind. Wörter auf *-amba*. — W. v. der Osten-Sacken, Zu Hirts Erklärung der idg. *es*-Stämme. — W. Petersen, Der Ursprung der Exozentrika. — R. Blümel, „Verbindung von Ganzem und Teil" und andere Gruppen syntakt. Beziehungen in der nhd. Umgangssprache. — A. Leskien, Die litauischen zweistämmigen Personennamen. — Dez., Lit. *vėlės*. — Dez., Lit. *kiekolika*. — E. Sievers, Ags. *géagl*. — E. Hermann, Über die Apokope der griech. Präpositionen. — W. Streitberg, Zu Grassmanns Gesetz.

Rhein. Mus., LXIX, 4: J. M. Stahl, Arion u. Thespis. — Th. Birt, Zu Sophocles. — A. Rosenberg, Herodot u. Cortona. — F. Münzer, Ein röm. Epikureer. — S. Tafel, Die vordere, bisher verloren geglaubte Hälfte des Vossian. Ausonius-Kodex. — H. Kallenberg, Studien über den griech. Artikel, III. — A. Ludwich, Die Quellenberichte über Aristarchs Ilias-Athetesen. — R. Philippson, Die Abfassungszeit der Horazoden II 6 u. III 29. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 9: F. Poland, Z. Charakteristik Menanders. — O. Weinreich, Typisches u. Individuelles in der Religiosität des Aelius Aristides. — A. Schulten, Birrenswark. Ein britann. Numantia. — K. Reuschel, Goethes Gedicht 'Der Gott u. d. Bajadere'. — A. Vierkandt, Der gegenw. Stand der Völkerpsychol.

In het paedagog. ged.: M. Hartmann, Die neusprachl. Abt. des Kön. prakt. päd. Seminars der Univ. Leipzig. — E. Samter, Homerunterricht u. Volkskunde. — W. Schink, Cicero als Philosoph.

Nieuwe Taalgids, VIII, 6: J. M. Acket, Uit mijn Praktijk, IX. — E. Kruisinga, Heeft het Nederlands een genitief meervoud? — J. Koopmans, Geestdrift en Praktijk (slot). — P. Valkhoff, De leuze „l'art pour l'art" in de Franse letterkunde.

Studiën, LXXXII, 6: J. van Kasteren, Een en ander over den Judasbrief. — W. Mulder, Het geheim van de Bog, I. — J. Daniels, Leekenbiecht en symbolische Communie in de ME. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Ginneken, Handboek der Ned. Taal, I: N. Taalg. VIII, 6 (de Vooys).

Kempeneers, Hendrik van Veldeke en de bron van zijn Servatius: N. Taalg. VIII, 6 (de Vooys).

Moller, De werken van Jan van Ruusbroec, in nieuwere taal overgezet, 1: N. Taalg. VIII, 6 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VIII.

Vlechtwerken IV.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f 1.—**.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mu., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. No. 5. Februari 1915.

Homburger, Phonétique hist. du Bantou (Hoogvliet).
Roemer, Homerische Aufsätze (v. Leeuwen).
Rzach, Hesiodi carmina (K. Kuiper).
Von Soden, Griech. Neues Testament (de Zwaan).
Hosius, Lucani belli civilis libri X (v. Wageningen).
Krijn. Jómsvíkingasaga (v. Hamel).
Overdiep, Aoristisch praeteritum in de Mnl. epische poëzie (Heinsius).
Foerster, Kristian v. Troyes, Wörterb. zu seinen Werken (C. de Boer).
Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? (Brugmans).
Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques (C. W. Vollgraff).
Kahrstedt, Annalistik von Livius XXXI-XLV (Burger).
Coster, Kroniek v. Joh. de Beka (Mulder).
Mau, Pompeji in Leben u Kunst. Anhang (Roos).
Spohr, Instrumenta graeca publica et privata (Engers).
Thorning, Islam. Vereinswesen (Houtsma).
Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Slijper).
Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie byzantine (Hesseling).
Pohorilles, Das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong).
Schultz, Einl. in das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong).
Schoolboeken:
Uitgn. v. d. fa. Wolters en de fa. Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

(Mlle) **L. Homburger, Étude sur la phonétique historique du Bantou.** (Deel No. 209 van de Bibliothèque de l'École des Hautes Études). Paris. Champion. 1914.

Dit vrij zwaarlijvige werk, oorspronkelijk universitaire dissertatie, later in de *Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes* als onderdeel opgenomen, gaf mij de blijken van enorme studieijver en zeer groote nauwkeurigheid in het werken. Aan diegene der lezers van het *Museum*, die nooit één enkele der zoogenaamde Bantoetalen zelfs oppervlakkig leerden kennen. kan ik niet aanraden zich dit boek aan te schaffen, want naar alle waarschijnlijkheid zullen zij aan de geheele inhoud *geen enkele voorstelling* kunnen ontleenen omtrent wat eigenlijk de voornaamste eigenaardigheden enz. van de Bantoe-talen zijn. Voor hen daarentegen, die van één of twee dezer talen, zeggen wij b. v. Zoeloe of Swahili of Kongo, *iets* geleerd hebben (b.v. door middel van een eenvoudig *leesboekje* met *letterlijke vertaling*) is dit boek een *kostbaar* zelfs een moeielijk te ontberen *handboek* om zich langzamerhand te oriënteeren in dit uitgestrekte taalgebied en denkbeelden te vormen omtrent de grootere of geringere *verwantschap*, die tusschen al deze talen zoowel in *klanken* als in *woorden* bestaat.

Het grootste deel van het boek wordt in beslag genomen door kurkdroge *tabellen*, 58 in getal. In elk van die tabellen wordt een vijf- tot achttal woorden vergelijkend behandeld, d. w. z. de pagina's zijn in 5 tot 8 kolommen verdeeld overeenkomende met het aantal der in aanmerking komende woorden. In de kolommen zelf, die zich over verscheidene bladzijden verlengen, worden die woorden in ruim een vijftigtal *verschillende Bantoetalen* onder elkander neergeschreven. *Bovenaan* iedere kolom (en dit is, naar mijn idee het voorname feit, dat aan deze schrijfster onmiskenbare rechten geeft op de dankbaarheid der lezers !) wordt de (natuurlijk hypothétische) *oervorm* van het behandelde woord, m. a. w. dat woord zooals het zich in de *oorspronkelijk-gemeenschappelijke Bantoetaal* moet hebben voorgedaan, in vette letters en met een sterretje gemerkt, aan de lezers aangeboden. Ik zelf, die van harte aan deze schrijfster *bevoegder beoordeelaars toewensch* dan mijn eigen persoon hier zal kunnen zijn, ik zelf ben voor de kennismaking met deze „gedékoreerden" (een term, waarmee wijlen prof. Cosijn zulke hypothétische woordvormen placht te noemen) bizonder dankbaar ; *voor mij* is dat onderdeel *het voornaamste* van 't heele boek ; *zonder* dat zou ik aan heel de rest *bijna niets hebben gehad.*

De Bantoe-taalfamilie omvat, zooals mijn lezers zullen weten, de groote meerderheid der talen van Zuid-Afrika, van de Kaap de Goede Hoop tot ongeveer de 6de breedtegraad, d. w. z. tot ongeveer daar, waar het duistere werelddeel aan beide zijden tegelijk in breedte begint toe te nemen. De Zoeloetaal is, geloof ik, van al deze talen, hier te lande betrekkelijk het meest „bij name bekend". Hoe staat het nu met de onderlinge verwantschap tusschen de talrijke idiomen van dat uitgestrekte gebied ? De beschouwing van Mej. Homburger's tabellen geven daaromtrent verschillende indrukken. De voornaamste daarvan is voor mij deze, dat over 't geheel de Bantoe-talen evenals de Semitische slechts door *zeer geringe afwijkingen van elkander* schijnen te worden gescheiden. De meeste woorden toch hebben in een aanzienlijk aantal der talen *geheel dezelfde*, in de meeste een *tamelijk sterk overeenkomende gedaante*.

Digitized by Google

(Ik mag niet verzuimen te vermelden, dat elk der tabellen oordeelkundig volgens een bepaald klankelement of klankelementengroep is ingericht, zoodat er b. v. één tabel is voor de *woordaanvangende m*, één voor de *woordaanvangende n*, één voor de *verbinding pa*, de verbinding *té*. de *verbinding kwo*, enz. enz.)

Wat is het karakter der klankregels, die zich in de verschillende Bantoe-talen doen gelden? Mijn *algemeene* indruk is ... dezelfde, die ik tot dusver van de klankregels in onverschillig welke taal der wereld ontving, nl. deze, dat (zooals de geestige Alphonse Karr eenmaal omtrent iets heel anders aanmerkte) *plus ça change, plus ça reste toujours la même chose*, m. a. w. dat we hier onder duizenderlei grillige weifelingen en wisselingen in hoofdzaak telkens *dezelfde verschijnselen* zien optreden. De Javaansche fonétiek (zooals we die in de *verbale* en andere vormen gewaarworden) scheen mij bij de eerste kennismaking zeer treffend Indo-Europeesch-achtig geaard. Zoo ook de Oeral-Altaïsche, de Semitiesch-Hamitische, enz. *Eerst maar de inzicht-belemmerende letterschriften overboord* ... dan stijgt ons luchtschip omhoog en zien we over de bergen het nieuwe daglicht gloren. Zoo ook hier weer in het Bantoe. Is 't iets nieuws voor ons, dat *kw* óf tot *k* óf tot *w* óf tot *h* wordt? Is 't iets nieuws, dat *r* en *l* met elkaar afwisselen? Is 't iets nieuws dat de *dentalen d* en *t* in *l* en ook wel in *r* kunnen overgaan? Mijn lezers antwoorden stellig in koor, dat dit *niet* het geval is. Ook voor zeldzamer overgangen vind ik gewoonlijk nog wel analogieën . Als ik b.v. in de Bantoetalen een keelklank als *g* aan de woordaanvang zie afvallen, dan denk ik aan ons beroemde *Gentiaan-bitter*, dat door de Duitschers *Enzian* genoemd wordt, en aan onze *gember*, die door de Duitschers *Ingwer*, door de Denen *Ingiver* en door de Zweden *ingifär* wordt genoemd. Of er dan geen „unica" overblijven? Zeker. Ik zou me b.v. niet makkelijk kunnen voorstellen, dat bij ons het woord *lap* in *hap* veranderde, maar... ik ben toch zoo vrij aan te nemen, dat het „alleenstaande" van zoo'n feit altijd hoofdzakelijk op onze *beperkte kennis* berust; het „*bekende*" is dikwijls bij ons te weinig werkelijk bekend en van het „onbekende" is er even dikwijls veel, dat onder een andere naam al een *heel ou'e kennis* van ons is geworden.

Aanmerkingen, die ik (natuurlijk in alle bescheidenheid) op dit zeer degelijk en nauwkeurig studiegewrocht te maken heb, zijn vooral de volgende:

1°. In de voorrede erkent de schrijfster bij de weergeving der 52 verschillende talen *niet een en hetzelfde*, maar *tenminste drie verschillende spellingsystemen* te hebben gevolgd. Volgens HEd. is dit een gering bezwaar, omdat er vóór in 't boek eenige aanwijzingen te vinden zijn, met behulp waarvan men langs een omweg de drie spellingen eenigermate tot eenheid brengen kan. *Dat zij hierin gelijk zou hebben, wil er bij mij niet in.* Naar mijn idee is een *juiste aangeving* van *gelijkheid* of *ongelijkheid* der *klanken* in een *fonétiesch* werk *niet* No zóóveel, maar zeker No *één*. Een zeevaarder zou even goed zich kunnen verontschuldigen wegens 't gebruiken van een kompas met *drie verschillende Noordpolen*.

2°. In de tabellen worden zeer dikwijls uit eenige der talen woordvormingen aangehaald, die blijkbaar met *één of meer suf- of préfiksen vermeerderd zijn*, die dus *niet zóó als ze daar staan afgeschreven* aan een fonétische vergelijking met de rest van de kolom mogen worden onderworpen. *Gebruik van afscheidingsstreepjes* met *verschillende lettersoort* ware ten behoeve der onervarenen zeer gewenscht.

3°. In het oer-Bantoe moet een verschijnsel zich hebben voorgedaan, dat ik persoonlijk in de oervorm van een Polynézische taal als het Javaansch meen te mogen aannemen, nl. dit, dat oorspronkelijk *samengestelde woorden* op verschillende wijzen *als ondeelbare eenheid* een nieuw leven beginnen om dan in verschillende talen en dialekten de meest uiteenloopende gedaanten te gaan aannemen. Zulke woorden nu komen ook in deze tabellen vrij talrijk voor. Naar mijn bescheiden meening is de waarde van dergelijke voorbeelden voor een wetenschappelijk fonétische vergelijking *zuiver negatief*. Wanneer ik b.v. mijn lezers kom vertellen, dat een oer-Bantoesche · taalvorm *ma-yeikô* (= oog) in verschillende idiomen de gedaanten aanneemt van 1° *aisu*, 2° *lito*, 3° *eho*, 4° *intya*, enz. dan zullen ze wel allemaal gerif toegeven, dat we hier niet op een *zuiver fonétiesch* gebied, maar eerder op een gebied van „raadseltjes opgeven" of van goocheltoeren vertoonen zijn aangeland.

Mijn slotwoord aan 't adres van algemeene linguisten kan geen ander zijn dan dit: „Schaft U alle dit boek aan, maar doet het niet *alvorens* uit een *ander* boek omtrent één of meer der afzonderlijke Bantoe-talen een eenigszins *levende* en *heldere voorstelling* te hebben geput."

Den Haag. Dr. J. M. Hoogvliet.

A. Roemer †. Homerische Aufsätze. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 9).

Kort na het verschijnen van zijn merkwaardig boek over „Aristarchs Athetesen in der Homerkritik" [1]) is Roemer uit zijn welbesteed leven plotseling weggenomen. Het werk, dat ons thans [2]) wordt aangeboden, verscheen weinig weken later, in Juni 1913, door de goede zorgen van zijn leerling en geestverwant Dr. Belzner; de eerste vellen waren door Roemer zelf nog voor de pers gereed gemaakt.

In Roemer verdwijnt van het tooneel der kritiek en aesthetiek een buitengewoon kundig, scherpzinnig, zelfstandig en werkzaam philoloog, die onversaagd placht op te komen voor zijn overtuiging, vol „jugendlichfrischen, natürlich-liebenswürdigen Sinn", gelijk het schoone getuigenis luidt, dat Belzner aan zijn leermeester in het graf heeft medegegeven. Van die Liebenswürdigkeit placht voor Roemers tegenstanders — of wie hij als zoodanig beschouwde — niet veel over te schieten; maar ook dezen zullen zijn nagedachtenis zeker in eere houden en het bekende dichterwoord op hem toepassen: „neemt hem zooals hij was: hij was een man."

Ook in de drie verhandelingen, die in dit opus postumum zijn bijéén gevoegd, is Roemer zichzelf, geheel en al. De eerste, „über den Kunstcharakter der homerischen Poesie," schijnt mij het best afgerond en het best geslaagd. Zij is vooral tegen Finsler gericht, die — grootendeels in aansluiting aan Bergk — heeft beweerd dat het negende boek der Ilias niet goed zou samenhangen en geen deel van het oorspronkelijke gedicht zou zijn. Roemer is overtuigd van de éénheid der Ilias, en sluit zich bij het betoogen daarvan ook thans, evenals vroeger, zoo nauw mogelijk aan bij Aristarchus.

In het tweede opstel, een geheel omgewerkten herdruk van een in 1902 verschenen tijdschriftartikel [3]), stelt Roemer „den Kunstcharakter des zweiten Teils der

[1]) Besproken door Dr. Groeneboom in het *Museum* van Aug.-Sept. 1913.

[2]) D. w. z. einde 1913; ik ontving het exemplaar ter recensie in December 1913, en zond dit stukje kort daarna aan de Redactie.

[3]) „Der Schluss ist unvollendet", teekent Belzner aan (blz. 143).

Digitized by Google

homerischen Odyssee" in het licht, en neemt daarin terug of bestrijdt althans — want hij ontkent dat hij ooit zoo zou hebben geoordeeld — de meening dat het tweede deel der Odyssee van een anderen dichter afkomstig zou zijn dan het eerste [1]).

Het derde stuk is reeds blijkens het opschrift: „einige Probleme der Göttermaschine bei Homer" geen geheel, en heeft mij minder bevredigd dan de beide voorafgaanden, al is ook dit geschrift rijk aan scherpzinnige opmerkingen en vruchtbare denkbeelden. Roemer betoogt daarin dat de „Göttermaschine", m. a. w. de tusschenkomst der goden, voor den dichter der Ilias en dien der Odyssee heel wat meer is dan een stijlsieraad en zonder schade voor den samenhang niet kan worden weggedacht. De dichter laat de goden ingrijpen zoovaak bij hen n o o d i g heeft, om aan zijn verhaal dien gang te kunnen geven dien hij wenscht en aannemelijk te maken wat anders onwaarschijnlijk of zelfs ongerijmd zou schijnen. Want in de menschenwereld, die hij schildert, mag de samenhang tusschen oorzaak en gevolg nergens schijnen te ontbreken: voor het t o e v a l is in Ilias of Odyssee geen plaats (blz. 72).

Amden (Zwitserland). J. v a n L e e u w e n Jr.

Hesiodi carmina ed. **A. Rzach** (ed. minor). Leipzig, Teubner. 1913 (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.20).

Wie door geregeld gebruik vertrouwd is geraakt met de in 1902 door Rzach uitgegeven Editio maior van Hesiodus, en door ervaring weet, met hoe kundige zorgvuldigheid door dezen in de hesiodeïsche litteratuur uiterst geverseerden geleerde van al de hem ten dienste staande subsidia voor dien arbeid werd gebruik gemaakt, zal zeker niet licht terwille van de hier aangekondigde editio minor de groote uitgave voor goed ter zijde leggen. Toch is zij ook de kennismaking ten volle waardig. Bestemd voor een klasse van lezers die aan volledige opgave der parallelplaatsen, testimonia en variae lectiones geene behoefte gevoelen, en door eene zeer gelukkige keuze van den apparatus criticus verrijkt met eene bloemlezing der verschillende subsidia, bleek de editio minor reeds in twee uitgaven (1902 en 1908) welkom en zoo is zij ook thans, als aanvulling van de reeds twaalf jaar oude groote uitgave, in deze derde editie vrij wel onmisbaar. De oogst uit critische studiën, en uit verder publicatiën van het laatste decennium is op het gebied der Hesiodus-litteratuur zeer rijk, en zoo iemand, dan is wel Rzach de man om van de verschillende vruchten uit dien oogst de waarde met objectieven takt te bepalen Dit zal niet licht iemand betwijfelen die Rzach's referaten in Bursians Jahresberichte kent.

Onze aankondiging kan zich tot deze weinige woorden te eer bepalen omdat ieder lezer reeds van zelf begrijpen zal dat door den onvermoeiden Hesiodus-uitgever voor deze edito tertia nauwkeurig notitie is genomen van alle vondsten en critische onderzoekingen sedert 1908 bekend geworden. Dat de papyrus-publicaties van het laatste lustrum niet zoo verrassende resultaten hebben gebracht als de daaraan voorafgaande jaren, is niet zijne schuld. Intusschen zal de opmerkzame lezer kunnen zien dat ook de *papyr. Oxyrrh.* 873 (Theog. 930—939 en 994—1004) en de in 1911 door Hunt gepubliceerde *Pap. Ryland* (de oudste tot nu toe bekende Hesiodus-papyrus met fragmenten van Theog. 643—656) nauwkeurig door den uitgever zijn geraadpleegd, en zijn behandeld met die zorg welke in het algemeen de editio minor van Rzach maakt tot een model van eene „hand-uitgaaf."

Amsterdam. K. K u i p e r.

Griechisches Neues Testament, Text mit kurzem Apparat (Handausgabe) von **H. von Soden.** Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. geb. M. 5.).

Von Soden, door een noodlottig ongeval in het begin van dit jaar om het leven gekomen, heeft met deze handuitgave zijn levenstaak volbracht. Eerbied voor de stalen werkkracht en het organisatievermogen door den overleden geleerde ten toon gespreid, zou ons reeds nopen een en ander over het grootere werk, waarop dit kleine rust — hier te zeggen, indien dit niet reeds noodzakelijk was om de beteekenis van de bovenvermelde uitgave te kunnen schatten. Waar de klassieke philologie met tientallen van codices werkt, omvat het materiaal der philologia sacra even zoovele honderdtallen van hss. Meer dan twee en een half duizend afschriften van het N. T. of van gedeelten daarvan bieden ons een reeks van texthistorische problemen, die niet verwaarloosd kunnen worden: immers het gaat hier niet om een werk, dat in de kringen der geleerden is gebleven, maar om een geschrift, dat zijns gelijke niet heeft. Het heeft den geest der volkeren gedurende de eeuwen gevormd en de geestesarbeid dier eeuwen heeft ook weer zijn text niet ongedeerd gelaten. Er behoort moed toe om de N.T.ische textcritiek te beoefenen, zoo als Von Soden zich dit ten taak gesteld had. Met subjectivisme komt men hier niet verder: eerst moet in den chaos orde geschapen worden. Van de 18e eeuw tot op heden [1]) is daaraan gewerkt: Wetstein, Mill, Bengel, Semler, Griesbach, Hug, Matthaei, Lachmann, Tregelles, Tischendorf, Westcott & Hort en vele anderen, in wier gezelschap Von Soden zeker nog niet de laatste zal wezen. De betrekkelijke eenstemmigheid ten opzichte van den N.T.ischen text, waarvan Nestle's edities een goed beeld geven, wordt thans door Von Soden verstoord, hoewel minder dan men verwachten zou.

Zijn schets van de texthistorie wijkt meer uiterlijk dan innerlijk af van de verkregen resultaten, zooals die ten slotte door Westcott en Hort waren geformuleerd. Volgens hem zijn onze hss. in te deelen in drie groepen: de *K*(οινή)-text, die in de meeste voorkomt, ouder is dan de VIIIe eeuw en de textus receptus der oudere Grieksche Kerk vormt, verder de *H*(σύχιος)-text, die afkomstig is uit Egypte en ten slotte een I(ερουσαλημ)-text, die in Palestina haar beslag gekregen zou hebben. Deze indeeling beantwoordt vrijwel aan de oudere: *K* = de Antiocheensche (Syrische) recensie, *H* = de Alexandrijnsche + den z.g. Neutralen text, *I* = de Grieksche getuigen van den z.g. „Westerschen" text. De stelling van W.H., dat hoofdzakelijk codex Vaticanus met den Sinaïticus (B ℵ) ons een vrijwel ongedeerden „neutralen" text gaven, blijkt meer en meer aan zeer sterke bedenkingen onderhevig te zijn. De z.g. „Westersche text" blijkt verder bij nader onderzoek vrijwel overal in Oostersche vertalingen voor te komen en ons te stellen voor 't probleem, hoe wij uit deze, aan de werkzaamheid der Grieksche geleerdheid ontsnapte en daarom wellicht vaak oorspronkelijker gegevens, een draad zullen ontwarren, die ons voert in een periode, waarin deze kerkgeleerden hun ordenend werk nog niet hadden verricht. Von

---

[1]) Vgl. Finsler Homer² I 428: „In den Homerischen Studien 1902 nimmt Roemer für die zweite Hälfte der Odyssee einen besonderen Dichter an, eine eigene und einzigartige Dichterindividualität, die sich aus dem Chorus der homerischen Sänger greifbar heraushebt und uns in eine ganz andere Welt versetzt." Finsler's werk hoop ik binnenkort in het *Museum* te bespreken.

[1]) *Theol. Stud.* 1913, 3.

Digitized by Google

Soden heeft dit probleem onderschat en de toestand gecompliceerd door een theorie omtrent het ontstaan van deze afwijkende textstroomingen, die m.i. niet met vertrouwen kan worden aanvaard. Volgens hem is nagenoeg alle variatie in de oude texten ontstaan door den invloed van een door Tatianus (einde IIe eeuw) bewerkte ineenvoeging der 4 evangeliën (het z.g. „Diatessaron"). Dergelijke factoren zouden ook in Handelingen alles moeten verklaren. In de rest van het N.T. heeft Marcions uitgave der Paulusbrieven deze werking gehad. In het voorbericht van deel II der groote uitgave, p. VI beweert V.S.: „voor het phantoom van een „Westerschen text" naast Tatianus laten de aangevoerde „Zeugenreihen" geen plaats over." Toch hebben b.v. de studiën van Sanders over het Freer-MS. (The Washington MS., vol. XI, part I van The University of Michigan Studies, 1913, p. 41) weer bevestigd, dat „de eigenaardigheden van den z.g. Westerschen text nauw samenhangen met de oude vertalingen" [1]). Vermelden wij nu nog het feit, dat wij geen zekerheid hebben of het Diatessaron oorspronkelijk in het Grieksch of in het Syrisch was opgesteld, dat wij het althans alleen kennen in de Arabische vertaling van een verdwenen Syrisch, naar de Pesjitto herzien, exemplaar, verder in een Armeensche vertaling van Ephraëms Syrische commentaar op het Diatessaron en ten slotte in eenige citaten bij Aphraätes en Išo'dadh, dan is 't duidelijk met welk een moeilijk te hanteeren instrument Von Soden wil, dat men werken zou — tenzij men hem in alles blindelings volge. Met onze kennis van Marcions text is 't al niet veel beter gesteld. Het bewijs voor deze positiën levert Von Soden echter z. i., op pp. 1309 — 1643, 2028—2035. De groote taak der textkritiek (Handausgabe p. XV) ligt nu, z.i., in het fixeeren van den text der drie „recensies" *K H I*. Op grond hiervan wordt de gedrukte text naar de volgende regels geconstitueerd (p. XXIII)

(2) staan de lezingen der recensies vast, dan wordt in den regel die opgenomen, die in twee ervan voorkomt.

(3) Bieden twee recensies een lezing, die met parallelle plaatsen overeenkomt, dan is de van de parallelle plaats afwijkende lezing — uitzonderingen voorbehouden — opgenomen.

(4) De lezing, die Tatianus aanvaardde, is principieel verdacht van afwijking ten opzichte van den oorspronkelijken text. Alleen wanneer twee recencies met Tatianus instemmen en de derde samenvalt met een parallelle plaats, moet deze laatste als secundair veroordeeld worden, ook al heeft de eerste ook een parallel.

(5) Waar oude, wederzijds zeker onafhankelijke getuigen, al zijn die slechts kerkvaders of vertalingen, samenstemmen in een lezing, die afwijkt van Tatianus, komt deze voor den text ernstig in aanmerking, ook wanneer alle drie de recensies met Tatianus medegaan.

Afgezien van bezwaren is dus de groote vraag: hoe te beslissen tusschen „Tatianus" en *K—H—I*? Het werkelijk interressante en voor den onderzoeker waardevolle is: na te gaan hoe Von Soden dit gedaan heeft en, zoo noodig, zelfstandig anders te beslissen. Hiertoe stelt deze handuitgave ons niet in staat: haar apparaat leert alleen dan iets, wanneer men Tischendorfs octava maior of, desnoods, Baljon ernaast legt. Doet men dit niet, dan zal men er hoogstens uit leeren spreken over „recensies", maar zakelijk doordringen in de werkelijke vragen zal men niet. Bovendien lijdt deze uitgave, evenals de *editio maior*, onder het systeem der *negatieve notatie.* Von Soden verdeelt n.l. zijne recensies weer in onderdeelen, die bepaalde groepen van hss. omvatten. Hier zit enorm veel werk en studie achter, daar deze groepeeringen alleen zichtbaar worden bij diep doordringen in reusachtige massa's varianten. Zeer te betreuren is het echter, dat hij zich nu van deze feiten bediend heeft om zijn notatie te bekorten. Hij vermeldt b.v. de lezing, die de kortste getuigengroep heeft. De overige getuigen stemmen dan alle tegen; ondertusschen moet de lezer om hier achter te komen zelf de getuigenlijsten raadplegen en noteeren welke hss. dit zijn. Verschillende andere bekortingstrucs, die werkelijk zeer vernuftig en eenvoudig zijn, maken 't mogelijk, dat inderdaad een maximum van inlichting op een minimum van ruimte saamgeperst wordt, maar het resultaat is ten slotte een ongerechtvaardigd tijdverlies voor den serieus werkenden lezer. Het ware zeer te wenschen, dat wij inplaats van deze handuitgave een editie in groot quarto of folio ontvangen hadden, waar de drie recensies althans in parallelle kolommen en hun onderverdeelingen door lettersoort, haakjes of onderstreeping onderscheiden waren, zoodat het geheele apparaat zonder tijdverspilling toegankelijk was. Thans dringt zich de constructie van Prof. Von Soden in den vorm van een notatiesysteem tusschen de wetenschap en de feiten. Het is misschien niet onmogelijk, dat deze constructie aan de realiteit beantwoordt, het is echter te veel gevergd, dat men dit controleeren zou aan een materiaal, dat alleen ten koste van een ingespannen arbeid, die overbodig moest zijn, uit het notatiesysteem in bruikbaren vorm op te delven is. In de handuitgave zijn deze bezwaren nog vermenigvuldigd: feitelijk vinden we hier niets dan de geconstructeerde teksttypen en veel te weinig materiaal. Dit moet voor den gebruiker noodlottige gevolgen hebben. De waan wordt gewekt, dat alles inderdaad zoo eenvoudig is en zoo vast staat als het apparaat hier apodictisch leert. De argelooze lezer weet, dat de groote uitgave met haar paar duizend pagina's inleidende studie van hss., groepen, klassen, typen, recensies enz. een standaardwerk is, maar kan niet bevroeden, dat daar zelfs de methode van onderzoek nog zware bedenkingen wekt, waarvan slechts een enkele hierboven werd geformuleerd, terwijl het grondig onderzoek naar de feiten belemmerd wordt door de wijze, waarop het materiaal ons voorgelegd is.

Een enkel voorbeeld: op de zeer merkwaardige plaats 2π3[10] leest Von Soden p. 301 terecht γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα εὑρεθήσεται. 't Apparaat der handuitgave geeft slechts: κατακαησεται l. ευρεθησεται (ıK 315) *K*. αφανισθησονται (cf. Ja 414) *H*δ3 d. w. z. de codices der *K*(οινή)-recensie lezen κατακ', en de Cod. Ephrem Syri rescriptus *H*(esychius-recensie) leest ἀφ ιν'. Men vergelijke nu Tischendorf of zelfs Baljon om te zien wat men hier mist. Zelfs Nestle geeft hier meer aanleiding tot overwegen van de gedachten, waardoor men tot de verschillende varianten gekomen is. En dat is voor den lezer van de grootste beteekenis.

Hoe keurig dus ook uitgevoerd, moet deze handuitgave toch uit wetenschappelijk, practisch en paedagogisch oogpunt onvoldoende worden geacht. Zij geeft slechts een helder beeld van hetgeen Von Soden zelf voor een handuitgave uit zijn apparaat meende te kunnen losmaken „um den Leser des Textes zu instruieren auf Grund welchen Materials und nach welchen Grundsätzen der Text hergestellt ist, welche Lesarten mit den in den Text aufgenommenen im Lauf

[1]) Cf. *Review Theology and Philosophy* 1908, Oct., Nov., 1914 March, *Geref. Theol. Tijdschr.*, XV, 5. 6. 7., *Zschr. ntl. Wsch.*, XV, 4.

Digitized by Google

seiner älteren Geschichte ernstlich concurriert haben, wie (nach meinen Ergebnissen) die Texte der drei groszen Rezensionen aus dem Anfang des 4 Jahrhunderts aussahen, und auf welcher Vorgeschichte deren Schöpfer ihren Text aufgebaut haben." Dit is **misschien** heel belangrijk voor wie weten wil wat de feiten in Von Soden's handen, nadat zij door diens zeef en molen gegaan zijn, beteekenen. Zoo belangrijk, dat wij dit boek gaarne aanbevelen zouden, is deze speciale kennis echter niet, vooral niet wanneer zij verwisseld zou worden met inzicht in feiten en methode der textkritiek zelve.

Groningen. J. de Zwaan.

M. Annaei Lucani belli civilis libri decem, tertium edidit **C. Hosius**. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 4.40, geb. M. 5).

In het jaar 1892 verscheen de eerste uitgave van dezen Lucanus, na dertien jaar de tweede en na acht jaar de derde. De belangstelling in de Pharsalia is dus toegenomen of de oplage van den tweeden druk kleiner geweest dan die van den eersten. Voor den dichter willen wij het eerste hopen. Toen Hosius voor de eerste maal zijn Lucanus uitgaf, was Francken nog met zijn eigen critische uitgave bezig. De verschijning van Hosius' editie was voor den grijzen geleerde een onverwachte slag, maar toch zette hij zijn arbeid voort, want hij was zich bewust, dat zijn werk, ook na de uitgave van Hosius, niet overbodig geworden was. In de voorrede van het eerste deel schrijft Francken: „et de Hosio post trium annorum usum locupletior testis quam cum anno 1893 [1]) eius libri censuram dedi, affirmo quod olim testatus sum. Eius editio studiis Lucaneis bonum fundamentum egregia ἀκριβείᾳ compositum offert. Si quis tamen ea editione satisfactum putat postulatis omnibus, et fuit qui crederet, valde errat — nisi forte nulli lectores sint, qui amplius scire cupiant quam quid in mss. tradatur et ab editore, qui se insinuavit in mentem et sermonem auctoris, obscuris locis cognoscere velint, num se ludat imbecillitas sua an taciturnitas editoris an mendum non correctum." Dit oordeel kan ook nu nog gelden, nu wij den derden druk voor ons hebben. Alleen stelt Hosius zich niet tevreden met „quid in mss. tradatur" te vermelden, maar tracht hij zooveel mogelijk tot de lezing van den archetypus op te klimmen. Daarbij gaat hij uit van den Montepessulanus H 113 (M), die bij Francken eerst in de tweede plaats kwam, terwijl hij met Fr. Beck den Ashburnhamensis (A), die door Francken vooropgesteld werd, als een apographon van den Parisinus 10314 (Z.) beschouwt. Het komt mij voor, dat het standpunt van Hosius het juiste is en dat ook Francken, wanneer hij nog leefde, tot andere gedachten zou zijn gekomen. Van de honderd vijftig hschr., die wij van Lucanus bezitten, is dus M het beste, daarbij sluiten zich Z en P (Parisinus 7502) aan, terwijl eerst daarna de Vossiani U en V (XIX f. 63 en XIX q. 51) in aanmerking komen (Hosius praef. LIV).

Kan ik mij met deze waardeering der overlevering geheel vereenigen, wat de constitutie van den tekst betreft, had ik gaarne gezien, dat Hosius wat minder conservatief was te werk gegaan. Niet dat ik het noodig of gewenscht acht alle mogelijke conjecturen, die nu in de adnotatio critica staan, in den tekst op te nemen, maar zelfs op plaatsen, waar de lezing der hschr. er weinig toe afdoet, omdat het woorden betreft die telkens door de librarii met elkaar verward worden, houdt Hosius krampachtig aan de overlevering vast. Zoo

[1]) Berl. Phil. Woch. 1893 p. 300.

behoeft men maar weinig aan Latijnsche palaeographie gedaan te hebben om te weten, hoe dikwijls *horis* en *auris* (dat. of abl. plur.) met elkaar verward worden. De fout, gemakkelijk uit het dicteeren te verklaren, komt bij Manilius ontelbare malen voor [1]). Toch geeft Hosius uit (I 16):

quaque dies medius flagrantibus aestuat horis,

een onmogelijke lezing, omdat op die plaats geen sprake is van den tijd van den dag, maar van een deel van de aarde, het zuiden, daargelaten al de tautologie die ontstaat door de verbinding van *dies medius* met *flagrantibus horis*.

Een ander voorbeeld, waar de lezing van de hschr. verdedigd wordt, hoewel Guyet, Heinsius, Burmann, Nettleship, Francken en Postgate met recht aan de juistheid der overlevering twijfelen, is VII 141. Daar blijft Hosius met Heitland (Class. Review XI p. 258) lezen:

tunc omnis lancea saxo
erigitur,

hoewel hier voor het werkwoord *erigere* geen plaats is, dat, zooals Postgate te recht opmerkt ‚is set upright' of ‚is elevated' beteekent, terwijl wij het begrip van *corrigere* verwachten. *Erigitur* is waarschijnlijk ontstaan, doordat het vorige vers ook met *e* begint. Een dergelijk conservatisme, dat zich o.a. in de voorrede (p. LVI) aldus uit: „neque in scriptore, quo paucos invenias melioribus membranis traditos, a studio verba codicum tutandi, quoad fieri potest, animus hodie abhorret," is een psychologisch verschijnsel, dat ik ook reeds bij Fisher's uitgave van Tacitus heb opgemerkt. Door het dagelijksch omgaan met een mooi handschrift (en Hosius heeft voor deze derde uitgave op nieuw den Montepessulanus te Greifswald gecollationeerd), krijgt men zulk een veneratie voor de overlevering, dat men het als heiligschennis beschouwt daaraan te gaan tornen, en men vergeet welke etapes er liggen (Symmachus — Cassiodorus — Iersche en Angelsaksische monniken — Karolingers) tusschen het autographon van den dichter en den archetypus, dien men tracht te reconstrueeren. Ik geloof, dat indien men van elken uitgever zou eischen, naast den tekst ook een vertaling te leveren, hij de verkeerdheid van dit ultra-conservatisme beter zou inzien.

Overigens heb ik voor deze editie, zooals trouwens voor alles wat uit handen van Hosius komt, allen lof. De adnotatio critica is hoogst betrouwbaar, de testimonia veterum zijn zeer volledig, de indices „non sine sudore taedioque confecti" overvloedig en rijk. Drukfouten heb ik niet opgemerkt behalve dat in de praefatio een paar malen (XVII r. 22 en XXIV r. 4) P staat waar Π moet gelezen worden, aangezien daar het palimpsest bedoeld wordt, en dat vermoedelijk I 433 de lezing in A *raptum* is (niet *raptim*), vgl. praef. XXXII r. 14.

Groningen. J. van Wageningen.

S. A. Krijn, De Jómsvikingasaga. Leiden, Ed. Ydo. 1914. (Amsterdamsche diss.).

De Oudnoorsche Jómsvíkingasaga is ons overgeleverd in vijf verschillende redacties, van welke sommige door een aanzienlijk aantal handschriften vertegenwoordigd worden. Daar die redacties in menig opzicht van elkander afwijken, terwijl er bovendien eene reeks andere geschriften bestaat, waarin dezelfde stof ter sprake komt, levert de genoemde saga velerlei kwesties

[1]) Vgl. ook Drakenb. ad Sil. XV 67.

Digitized by Google

op, die haar eene afzonderlijke studie overwaard maken. Mejuffrouw Krijn, die zulk eene studie ondernomen heeft, toont in haar werk zóóvele goede eigenschappen te bezitten, dat wij slechts hopen kunnen, dat op den duur hare dissertatie moge blijken eene inleiding te zijn geweest tot datgene, wat tot volkomen begrip van haar werk onmisbaar is: eene vollediger uitgave van den text in al zijne vormen.

De vele kwesties, die zich voordoen, worden door de schrijfster alle volgens éène deugdelijke methode behandeld: de vergelijkende studie van ieder motief, zooals het zich in de verschillende texten vertoont. Reeds het eerste hoofdstuk, waar de vijf redacties der saga gekarakteriseerd worden, biedt hiertoe ruimschoots gelegenheid. Immers in één ervan vinden wij vele toevoegsels van een jonger bewerker, in een tweede is eene afwijkende recensie — aan Heimskringla ontleend — door den text heengewerkt, de derde redactie bekort sterk, de vierde toont nevens bekortingen ook afwijkingen naar bronnen, die aangewezen kunnen worden, terwijl eindelijk de vijfde redactie door groote omslachtigheid van verhaaltrant uitmunt. In het 2de hoofdstuk worden de vragen reeds moeilijker, daar hier de groepeering der redacties besproken wordt. Doch de boven beschreven methode maakt het de schrijfster mogelijk aan te toonen, dat alle vijf op éène schriftelijke bron teruggaan, terwijl de eerste drie blijkens eene gemeenschappelijke fout eene afzonderlijke groep tegenover de laatste twee vormen. In het 3de hoofdstuk wordt betoogd, dat de saga ontstaan is uit twee deelen, die oorspronkelijk niet bij elkaar behoorden. Dan geven het 4de en 5de hoofdstuk beschouwingen over de bronnen dier beide deelen, welke hare beteekenis vooral ontleenen aan de omstandigheid, dat hier sporen gevonden worden van enkele verloren geschriften, n.l. eene oude Deensche geschiedenis en eene Jarlasaga voor het eerste, eene oudere Jómsvíkingasaga voor het tweede deel. Van de laatste wordt de inhoud door vergelijking met Fagrskinna en met enkele bewaard gebleven gedichten vastgesteld. Een 6de hoofdstuk over de behandeling van dezelfde stof in andere geschriften (Konungasogur, Saxo), en een 7de over de jongere ontwikkeling der overlevering besluiten het werk. Belangrijke deugden der schrijfster zijn de consequentie, waarmede zij van het begin tot het einde aan hare methode vasthoudt, zonder ooit van die methode eene sleur te maken, het onbevangen oordeel, dat zij tegenover subjectief-getinte beschouwingen gelden laat (zie bijv. blz. 43), en eindelijk de ruime blik, dien zij op aard en aanleg der verschillende schrijvers heeft (zie o.a. blz. 70, 89).

Enkele bezwaren heb ik evenwel ook. De stijl is somtijds duister, zoodat men slechts moeilijk de bedoeling vatten kan, en zich dan nog wel eens afvraagt, of er eigenlijk niet iets anders beoogd wordt dan er staat. Eene zekere omslachtigheid is den betoogtrant van Mejuffrouw Krijn ook niet vreemd. Zoo had zij zich b.v. in het begin van het 2de hoofdstuk veel gemakkelijker kunnen afmaken van het bewijs, dat de vijf redacties op éene geschreven bron teruggaan, na al hetgeen reeds in hoofdstuk I opgemerkt was. Lastig is het ook, dat, wanneer een zelfde punt in verschillend verband tweemaal ter sprake komt, de tweede keer niet naar de eerste verwezen wordt. Zoo had op blz. 95 (Snorri en de Jómsvíkingasaga) naar blz. 63 verwezen moeten worden, en op blz. 67 (Agrip) naar blz. 47. Eindelijk kan bij mij het veelvuldig gebruikmaken van een argumentum ex silentio niet door den beugel. Op blz. 63 moet de lezer op grond van een tweetal ondergeschikte trekken, die Snorri niet vermeldt, aannemen, dat deze noch Fagrskinna noch de Jómsvíkingasaga voor zijne voorstelling gevolgd heeft. Op blz. 68 wordt betoogd, dat de sagaschrijver de Vellekla niet als bron gebruikt heeft, omdat hij een romantisch motief van dat gedicht niet vermeldt, terwijl hij toch groote voorliefde voor het fantastische heeft. Dergelijke stellingen zijn niet voldoende geadstrueerd. In verband hiermede lijkt mij ook de bewijsvoering van het 3de hoofdstuk (de tweeledigheid der saga) zwak. Het is niet voldoende, dat de argumenten van een voorganger, die de eenheid der saga had betoogd, ontzenuwd worden, doch de tweeledigheid moet men bepaald aantoonen, daar de eenheid a priori waarschijnlijker is. En daartoe deugen de argumenten niet. De visioenen van Klakk-Haraldr beantwoorden weliswaar niet aan de chronologie, doch wel aan een innerlijken climax; het eerste deel der saga moge geene verklaring van het tweede bevatten, het is in ieder geval eene goede inleiding ervoor; en het argumentum ex silentio van blz. 58 (bovenaan) schijnt mij waardeloos. Men moet van zijne methode niet te veel vragen.

Uit het bovenstaande zal men, hoop ik, den indruk ontvangen hebben, dat wij hier ondanks enkele tekortkomingen te doen hebben met eene goede dissertatie, die ons, gelijk reeds werd opgemerkt, op voortzetting van dezen arbeid doet hopen.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

G. S. Overdiep, De vormen van het Aoristisch praeteritum in de Middelnederlandsche epische poëzie. Rotterdam, Brusse. 1914. (Leidsche diss.).

Na de woord- en tekstverklaring, de tekstkritiek en de klank- en buigingsleer van het Middelnederlandsch, is ook de syntaxis zich gaan verheugen in de belangstelling van de taalkundigen. Nadat vooral Van Helten, in zijn Vondelgrammatica en in tijdschriftartikelen, een aantal punten had besproken, volgde de samenvattende behandeling der mnl. syntaxis in het proefschrift van Stoett, later in tweeden druk belangrijk uitgebreid; aan enkele onderdeelen zijn voorts monografieën gewijd. Thans is onder bovenstaanden titel een studie van syntactisch-stilistischen aard verschenen, waarin de schrijver de middelen bespreekt die onze mnl. epische dichters bezigden om den in hun verhaal meest gebruikelijken tijd, het praeteritum van de perfectieve „aktionsart" [1]), uit te drukken. Voor dat doel werd een tamelijk groot, in ieder geval voldoend aantal epische werken, geheel of gedeeltelijk, onderzocht.

Eerst geeft de schr. van die perfectiveeringsmiddelen een kort overzicht, dat beter op zijn plaats was geweest aan het slot van het werk. Vervolgens over praefigeering sprekende uit hij zich, op grond van hetgeen door Mourek, Delbrück en Behaghel is gezegd, zeer sterk tegen de door Streitberg betoogde onderscheiding van verba imperfectiva en (meestal samengestelde) perfectiva in het Germaansch. Ongetwijfeld heeft Streitberg zijn doel voorbijgeschoten, maar dat samenstelling wel degelijk in een groot aantal gevallen met perfectiviteit (ook al een term dien O., m. i. zonder voldoende reden, minder gewenscht acht) gepaard gaat, blijkt toch duidelijk uit het rijke materiaal van Streitberg, wordt ook door O. erkend, en is nog tegenwoordig in verschillende germaansche talen duidelijk genoeg waar te nemen: trouwens dat vloeit direkt voort uit de be-

[1]) Schr. geeft de voorkeur aan den, uit de slavische grammatica afkomstigen term „aspect", dien hij „practischer" vindt. Waarom? Het woord *aspect* zegt tot diegenen die met de zaak onbekend zijn, niets; *aktionsart* althans iets.

Digitized by Google

teekenis der praefixen waarmee die werkwoorden zijn samengesteld.

Meer voldoet mij wat O. over het gebruik van het praesens historicum in zijn beide functies van „imperfectisch" („recapituleerend") en „aoristisch" praesens schrijft; hier heeft hij inderdaad zeer verdienstelijk werk geleverd. Hetzelfde geldt van zijn behandeling van het omschreven perfectum; ook dit komt in de epische poëzie in twee functies voor, „recapituleerend" en „aoristisch". Het ontstaan van dit gebruik uit wat men gewoonlijk de perfectische aktionsart noemt, wordt door den schrijver zeer aannemelijk gemaakt: hij betoogt dat het zoo moet verklaard worden, dat de verhaler zich verplaatst in den tijd van de personen die in zijn verhaal optreden; wat voor hen perfectisch was is 't dan ook voor hem, vandaar het gebruik van den perfectumvorm voor een recapituleerend omschrijven van het verleden, en vervolgens ook in „aoristisch" gebruik. — Bij deze behandeling van de tijdsvormen sluit zich een vergelijking aan van de mnl. uitdrukkingswijzen met de tempora in 't oudfransche epos, waarbij de schr. zich bepaalt tot de 1000 eerste verzen van den Ferguut; gaarne zou men dat onderzoek wat uitgebreider zien, maar voor de gedichten waaruit O. voornamelijk put, den Walewein en den Alexander, kon hij zoo'n onderzoek natuurlijk niet instellen.

Daarna behandelt schr. de adverbia die het „aoristisch aspect" uitdrukken, en hij wijst er op dat men hetzelfde in de oudgermaansche epische poëzie, bijv. in den Béowulf en den Hêliand vindt; dat die adverbia ook voor andere stilistische doeleinden dienen, wordt tevens aangetoond.

Ten slotte geeft de schr. een statistiek van het gebruik van verschillende aoristische hulpmiddelen bij Maerlant (Alex., Troje), Segher Dengotgaf, Velthem, Penninc, Vostaert, in den Ferguut, den Karel ende Elegast (waarbij de Karlmeinet wordt vergeleken), den Reinaert, den Parthenopeus en de Vergi, en eindelijk bij Stoke; herhaaldelijk heeft hij hierbij gelegenheid tot het maken van interessante gevolgtrekkingen.

Het is jammer dat het verdienstelijke werk van den heer Overdiep wordt ontsierd door een zekere slordigheid van bewerking. Soms is schrijvers betoogtrant verre van duidelijk, zijn wijze van zich uit te drukken onnauwkeurig. Het overzicht over de indeeling der stof wordt hier en daar bemoeilijkt door het ongelijkmatig gebruik van de lettersoorten in de opschriften. Druk- en schrijffouten (de laatste bijv. op het punt van cursiveering in de aanhalingen) zijn lang niet zeldzaam [1]). Het gebruik van leesteekens is inconsequent: de citaten worden in den regel — maar niet altijd — zonder eenige interpunctie gedrukt, zelfs als de uitgaven waaraan de schr. ze ontleent, wèl interpunctie hebben. Kortom, de bewerking vertoont weinig van die acribie waarvan de philologen den naam (maar dikwijls niet de daad) hebben, en die toch eigenlijk in wetenschappelijk werk niet moest ontbreken.

Het is hier niet de plaats om te wijzen op eenige bepaalde vergissingen van den schrijver, of om enkele punten te bespreken waaromtrent ik anders denk dan hij. Liever wil ik den wensch uitspreken dat hij lust en gelegenheid moge vinden om een dergelijk onderzoek als hij met zooveel succes heeft ingesteld voor de mnl. epische poëzie, ook te wijden aan de verhalende poëzie en het verhalend proza van de volgende eeuwen. Enkele malen heeft hij in zijn proefschrift de wijze van zich uit te drukken in de hedendaagsche „volkstaal" vergeleken, door aanhalingen uit Brusse's Landlooperij; daarin waren verrassende overeenkomsten met de mnl. dictie op te merken. Een stelselmatig onderzoek van hetgeen tusschen de mnl. epiek en de hedendaagsche „volkstaal" ligt, zal stellig belangwekkende uitkomsten opleveren.

Leiden. J. Heinsius.

[1]) Blz. 3, n. 3 leze men: Anz. f. d. Alt. 17 : 91 (daar vindt men een bespreking van Mourek's werk door R. Heinzel).

Kristian von Troyes. Wörterbuch zu seinen Sämtlichen Werken. Unter mitarbeit von Hermann Breuer verfasst und mit einer litterargeschichtlichen und sprachlichen Einleitung versehen von **Wendelin Foerster.** (Romanische Bibliothek, 21). Halle, Niemeyer. 1914. (Pr. M. 10).

Dit jongste werk van de oud-hoogleraar Foerster bestaat uit twee gedeelten, die afzonderlik besproken dienen te worden: een woordenboek, dat belangrijke diensten zal kunnen bewijzen, en een inleiding, die alle wetenschappelike waarde mist, hier en daar niet veel anders is dan een pamflet, en waartegen zo spoedig mogelik gewaarschuwd behoort te worden.

Het eerste hoofdstuk behandelt, in 6 bladzijden, „Das Volksepos". Bédiers nieuwe teorie over 't ontstaan der „Chansons de geste" wordt verkeerd weergegeven en dan met enige algemene argumenten („ex nihilo nihil fit", enz) op zij geschoven. Bédier — heet het verder in een lange noot op bl. 228 [1]) — „ignorirt den Ertrag der ganzen philologischen Arbeit der letzten dreissig Jahre, eine Missachtung, die dem Zug der jetzigen, der Philologie immer mehr abgewandten Zeit zu entsprechen scheint. Es dürfte auch kaum wirkliche Unkenntnis sein", etc. Dit soort insinuatie is karakteristiek voor Foersters wijze van polemiseren.

Onder de titel „Das klassische Dreigestirn" behandelt Foerster daarna de vier klassieke romans: *Alexandre*, *Thèbes*, *Enéas*, *Troie*. Dit korte hoofdstuk is zo onvolledig en de lastigste kwesties worden er met zoveel aplomb opgelost, dat het onnodig is er enige aandacht aan te wijden. In de Nachträge krijgt Faral, de schrijver van *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge* een standje, omdat hij Foerster's „seit Jahren vorgetragenene These ausführt", zonder zich „seines Vorgängers zu erinnern". Wat zijn al die niet-Duitse romanisten toch kleingeestige en onbillike wezens!

't Derde hoofdstuk is getiteld „Welches ist nun der erste Artusroman?". Hier is G. Paris als slachtoffer uitgekozen. Volgens Foerster hebben G. Paris c. s. in de Mabinogionkwestie, en in 't algemeen overal waar het 't oorsprongsvraagstuk der Arthurromans betrof, een „von gegnerischer Seite schliesslich mit grenzenloser Leidenschaft persönlich gehaltenen Polemik geführt.... die ich glücklicherweise durch eine spätere Entdeckung erledigen und die gegnerische Ansicht als eine ganz willkürliche, bloss auf der *petitio principii* beruhende Phantasterei nachweisen konnte." Rions et passons!

Op bl. 21 begint de eigenlike bespreking van Chrétien en zijn werk (ruim 200 bladzijden). Wat in dit gedeelte positief vaststaand is, staat ook reeds in de verschillende inleidingen der afzonderlike romans.

[1]) De blz. 228-237 bevatten „Nachträge zur Einleitung".

Digitized by Google

Voor 't overige blijft de wijze van argumenteren van de schrijver dezelfde, en er zijn ook in de feiten tastbare onjuistheden. Dat *Philomena* een werk van Chrétien zou zijn ontkent F. natuurlik ook nu, en dit is de grote, zeer te betreuren lakune in zijn boek. Aan deze kwestie is een aparte paragraaf gewijd van zulk een minderwaardig gehalte, dat men er slechts het zwijgen toe kan doen. F. is op dit en op andere punten trouwens op hardhandige wijze terechtgezet door Zenker in zijn „Zur Mabinogionfrage" (p. 63–66)[1]. Op een andere plaats (p. 54, 55) „behandelt" F. het vraagstuk van de bronnen en de eenheid van *Erec*. Hier negeert hij *alles* wat over die kwestie tegen hem is geschreven (Edens, Jordan, Zenker) en komt dan tot de „konkluzie": „Aber die ganze Anlage des Tendenzromans, seine Grundidee, zwingt bereits zu der Annnahme, dasz wir uns auf keinen Fall etwa einen mit unserm *Erec* zich irgend deckenden, einheitlichen, dieselben Einheiten, Gespräche und dergl. enthaltenden Roman vorstellen dürfen." !! Deze paragraaf is de zwakste plek van 't hele boek, én wat methode, én wat kennis der feiten aangaat. Natuurlik heeft F. zich er wel voor gewacht hier een toch zeer nodige bibliografie te geven[2]. De schrijver van deze paragraaf kan niet langer beschouwd worden als de beste kenner van Chrétien de Troyes: men behoort hem integendeel te beschouwen als iemand die zich van Chrétien en zijn werk een volkomen verkeerde, door niemand gedeelde, voorstelling maakt.

Men weet dat, volgens Foerster en vele anderen, *Guillaume d'Angleterre* een werk van Chrétien is; anderen menen dat dit onbewezen is. Deze tegenstanders nu worden hier, zoals ook steeds bij vroegere gelegenheden, flink op hun plaats gezet, (p. 29–33), wat niemand verwonderen zal na de onwaardige wijze waarop F. indertijd te keer is gegaan tegen Borrmann, toen deze in een studie over „Das kurze Reimpaar bei Chr. v. Tr. mit besonderer Berücksichtigung des Wilhelm von England" (Rom. Forsch. XXV, 1, p. 287–320) Foerster's argumentatie verzwakt had[3].

In de studie over *Yvain* krijgt van Hamel er van langs, wien, naar aanleiding van zijn hypothèse over het Jocaste-motief in *Yvain* (Rom. XXXIII), alweer bewust en expres verzwegen plagiaat wordt verweten (p. 232)[4]. Op bl. 187 begint een studie over de Kyotkwestie (tot p. 202). F. noemt hen, die nog aan Kyot geloven, „einige Sonderlinge", beschouwt hun optreden als een treurig teken des tijds, dat aantoont „wie wissenschaftliche Methode, die nur von Tatsachen ausgeht und vorgefasste Meinungen ebenso wie blosse Erfindungen festhält, selten geworden is." (!!) Hij noemt hen „Kyotler", spreekt van hun „Gedankenlosigkeit", heeft het in dit verband over „Keltomanen, Folkloristen und andere — isten und Dilettanten", enz.

Op enkele punten, waar F. werkelik argumenteert, heeft men een houvast, zo b. v. daar waar hij de mening van G. Paris bestrijdt volgens welke Chrétien zelf in Engeland geweest moet zijn (p. 40). F.'s argumenten zijn voornamelik deze: 1e. Chrétien kan zijn kennis van Engeland, zoals hij die in *Cligès* toont, van reizende kooplieden hebben; 2e. in de *G. d'Angleterre* blijkt hij slecht van Engeland op de hoogte te zijn Maar de topografiese aanduidingen in *Cligès* zijn zeer presies, en de *G. d'Angleterre* is misschien niet van Chrétien: de waarschijnlikheid blijft dus groot dat Chrétien wel in Engeland geweest is. Op bl. 88 bestrijdt F. de bekende mening van G. Paris volgens welke de *Lancelot* de *amour courtois* op haar hoogtepunt schildert, maar laat Paris' hoofd-argument geheel weg, om daarna te doen alsof Paris beweerd had dat vóor de *Lancelot* de *amour courtois* in de literatuur niet voorkwam! Als tegenbewijs wijst hij dan op de *Tristan* van Thomas, alsof die passie hoofse liefde was!

Het schijnt mij onnodig deze bespreking verder voort te zetten. Ik heb gemeend dat het *plicht* was deze inleiding van Foerster's boek, zonder consideratie van welke aard ook, te brandmerken als onwetenschappelik, onwaardig, en gevaarlik voor studenten en voor niet-romanisten, voorzover zij Foerster nog steeds beschouwen als een autoriteit waar het Chrétien de Troyes' werken betreft. Op flesjes, waarin vergif zit, behoort het etiket „vergif" geplakt te worden. Gelukkig zijn er zulke maar heel weinig in onze wetenschap.

Tans het tweede gedeelte, het woordenboek, waarbij de studie over de taal gevoegd kan worden (p. 210—17). Dit is, daargelaten de onoverzichtelike manier van rangschikken der stof, serieus werk. In de woordenlijst is achter ieder woord de etymologie geplaatst, b. v. *esmaiance* (*ex-may-antia*), *assener* (*ad-sinn-are*), maar is het niet te vrezen dat studerenden zich bij deze wijze van voorstellen een verkeerd begrip vormen van de historiese vorming van dergelike samenstellingen? Wat beteekent *encore* (*anqua?* + *hac* + *hora*)? Hier behoorde ook achter *hac* een vraagteken te staan, en hier blijkt nog een ander bezwaar van deze wijze van etymologiseren in een beknopte woordenlijst: men kan, in twijfelachtige gevallen, nooit volledig zijn. Hoe zal verder een student 't verband zien tusschen *aronde* en *hirundine*: ook bij zulke woorden is men noodzakelik onvolledig en doet meer kwaad dan goed. Inkonsekwent is 't bovendien dan te schrijven *eür* (*a*[*u*] *gūriu*). De interpretatie die F. geeft van de opvallende reeks afwijkingen in de tekst van *Erec*, is, geloof ik, onjuist, zoals ik heb trachten aan te tonen *Romania* XLI, p. 97: F. beschouwt al die vormen als behorende tot de oostelike Champagne, volgens hem Chrétiens eigenlike dialekt; ik beschouw ze liever als „des influences littéraires dans ce sens que leur emploi s'explique par l'emploi de ces mêmes formes dans la littérature (anglo-franco-normande) du temps". Men vindt voorbeelden van al die eigenaardigheden in

[1]) F. laat mij b.v. de nonsens zeggen dat Chrétien *Erec* in een westelik dialekt geschreven zou hebben, de latere werken in een oostelik (p. 27 en p. 23) en voegt er dan bij: „Diese Behauptung zeigt eine solche krasse Ignoranz in Sachen der altfranz. Dialekte, dass jedes Wort einer Widerlegung ganz zwecklos wäre". Zo iets is eenvoudig perfide.

[2]) De algemeene bibliografie op bl. 224—27 is te onvolledig om enige waarde te hebben, behalve waar het de tekstuitgaven van Chrétiens werken betreft.

[3]) *Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil.*, 1908, 107—14.

[4]) Op bl. 235 wordt hij zelfs uitgescholden voor „der Abschreiber van Hamel!"

Digitized by Google

de schrijvers van die tijd door wier lektuur Chrétien zich gevormd heeft. Waarom er dan iets anders in te zoeken? Wat bewijst dat Chrétien in 't oosten van de Champagne geboren is? Immers niets. Bij *pooir* tekent F. aan dat de *subj. imp.* bij Chrétien steeds *poïsse* is: *Cligès* 908 moet echter *peüst* gelezen worden, rijmend met *eüs'*. (F. corrigeert hier: *seüst*). Bij *Cligès*, vs. 3, zou ik een verbetering willen voorstellen, en hier 't woord *Et* willen vervangen door *C'est*:

1. Cil qui fist d'Erec et d'Enide,
   Et les Comandemenz Ovide,
3. Et (l. *C'est*) l'Art d'Amors(,) en romanz mist, etc.

Deze verzen hebben steeds een moeilikheid opgeleverd: als met *l'Art d'amors* de „Ars Amandi" bedoeld wordt, dan moeten de *Comandemenz Ovide* de „Remedia" zijn. Deze verklaring, die noodzakelik is zolang men de tekst onaangetast laat, heeft zeker nooit iemand bevredigd. Vervang nu in vs. 3 *Et* door *C'est*, en de betekenis wordt glashelder. Wel steunen de handschriften deze lezing niet, maar 1e is *C'est* een heel gewone formule in zulke gevallen, terwijl het toch bij 't overschrijven gemakkelik door *Et* kan vervangen zijn; 2e zijn de handschriften van *Cligès* slecht.

F. beschouwt de e < a als lang en open. Deze klank rijmt bij Chrétien echter slechts met *De*, *Gre*, enz., en is dus veeleer als gesloten te beschouwen. Bij 't rijm *Chastiier*: *priier* spreekt F. bij 't eerste woord van een „Hiattilgendes *i*", wat mij niet duidelik is: de vormen hebben een analogiese *i*, maar de uitgang is normaal ontstaan. In vormen als *obliier*, *iriez*, *desheritier* is immers ook geen kwestie van „Hiattilgung", maar van suffixe-verwisseling.

Dit alles is echter een kwestie van détails: de *grote* fout ook van deze overigens met zoveel zorg en competentie bewerkte woordenlijst is dat *Philomena* niet opgenomen is onder de werken van Chrétien.

Amsterdam. C. de Boer.

Otto Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? Kritische Studien über Comte, Marx, Rickert, Stammler, Simmel, Bernheim, W. Freitag, Ed. Meyer, Gumplowicz, Lamprecht, Breysig u. s. Berlin, Verlag Dr. Basch und Co. (z. j.).

Het is een merkwaardig, maar zeer verklaarbaar verschijnsel, dat de historici zich in den regel niet al te druk maken over de philosophische grondbeginselen en grondslagen van hun wetenschap. De „Geschichtsphilosophie" is altijd veel meer het terrein van de philosophen dan van de geschiedkundigen geweest. Het is met de geschiedenis veelal gegaan als met de kunst. De kunstenaars hebben gewerkt zooals hun scheppingsdrang hen noodzaakte te arbeiden; evenzoo hebben de geschiedvorschers en geschiedschrijvers onderzocht en uitgebeeld wat hun aantrok en belangwekkend voorkwam. Evenmin als de kunstenaars cursussen volgden of gaven in de theorie der schoone kunsten, hebben de historici de theorie der geschiedenis naarstig onderzocht. Zelfs zoo een wijsgeer soms beredeneerde, dat de geschiedenis eigenlijk geen wetenschap was, hebben de historici zich daarvan genoegelijk weinig aangetrokken; zij zijn voortgegaan te doen wat hun hand vond te doen; zij zijn steeds dieper ingedrongen in het historische verleden en zij zijn daarbij steeds verzekerd geweest van belangstelling in zoo ruimen kring als waarop nauwelijks een andere wetenschap mag bogen.

Het spreekt intusschen van zelf, dat een boekje, waarin getracht wordt de vraag te beantwoorden, hoe de geschiedenis als wetenschap mogelijk is, op onze belangstelling aanspraak mag maken. Vooral wanneer het ons belooft kritische studiën te geven over minstens elf bekende historici en „Geschichtsphilosophen" — zie de lijst boven in den titel — en dat alles in nog geen honderd bladzijden, dan neemt men er gaarne kennis van.

Die belangstelling blijft levendig bij het doorlezen. Ongetwijfeld is het niet mogelijk om in zulk een kort bestek alle vragen, die zich hier voordoen, ook maar aan te roeren. Maar de beknoptheid heeft weer haar goede zijde in zoover de schrijver genoodzaakt werd zich zakelijk te houden bij zijn onderwerp en niet te gaan divageeren, waartoe men in deze materie zoo licht vervalt. Duidelijk en scherp weet dr. Ehrlich ook de problemen te stellen en de oplossingen uiteen te zetten, waartoe men reeds meende gekomen te zijn. Zijn kritiek op deze oplossingen is in den regel juist en treffend, maar minder juist en treffend is hetgeen hij zelf als de oplossing aan de hand doet. Hoe kan het trouwens ook anders? Omnis definitio claudicat en als men een omschrijving wil geven van het begrip geschiedenis, zal men altijd een bepaling maken, die niet op alle gevallen sluit of wier bewoordingen tot dubbelzinnigheid of verwarring aanleiding geven. Het is daarmede als met onze kinderwetten; de artikelen zijn in den regel zoo geformuleerd, dat de argelooze lezer er geen touw aan kan vastknoopen. Intusschen valt de praktijk wel wat mee en voldoen de artikelen vrij wel, als men maar eenmaal weet, wat er in de praktijk mee wordt bedoeld of liever hoe men gewoon is ze op te vatten. Zoo gaat het ook met het onderzoek naar een goede definitie van het begrip geschiedenis; er is nauwelijks eene te vinden, die voldoet, maar praktisch weet men toch in den regel zeer goed, wat men onder geschiedenis verstaat. Iedere tijd heeft weer zijn eigen opvattingen en deze zijn dan gemeen goed en spreken voor den tijdgenoot van zelf.

Dr. Ehrlich geeft een in den regel zeer juiste kritiek op Bernheim's definitie in zijn bekend en veel gebruikt Lehrbuch der historischen Methode. Hij zelf meent veiliger te gaan door niet aprioritisch te redeneeren en theoretisch op te stellen, wat geschiedenis is, maar door zich de vraag te stellen, „was in den wirklich vorhandenen historischen Werken selbst Gegenstand der Geschichte ist und gewesen ist und aus dem Vorgefundenen, aus all den einseitigen kulturellen, wirtschaftlichen und politischen Geschichtsdarstellungen das Gemeinsame zusammzufassen." Dr. Ehrlich gelooft, dat hij er op deze wijze komt. Inderdaad vindt hij langs dezen weg een definitie, die hij aldus formuleert: „Gegenstand der Geschichte sind die menschlichen Gemeinschaften, und zwar ihre Zustände (oder Beschaffenheiten) und Beziehungen zu einander und die Veränderungen dieser Zustände und Beziehungen". Inderdaad een zeer goede definitie, maar naar onze wijze van zien in den grond niet veel anders dan die van Bernheim, die werd verworpen. De kritiek van dr. Ehrlich tegen Bernheim's „Sozial" richt zich evenzeer tegen zijn „Zustände"; beide moeten in praegnanten zin worden genomen, maar dat in die mate, dat de kritiek er terstond vat op heeft.

Er staat nog allerlei zeer lezenswaards in dit boekje over een goede historische methode; gezonde kritiek wordt hier uitgeoefend op het historisch materalisme, op Lamprecht's „kulturhistorische" methode en veel meer. Maar wij kunnen het hierbij laten en verder naar het boekje verwijzen.

Amsterdam. H. Brugmans.

Digitized by Google

L. Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques Tome I: *De la fin du quaternaire à la fin du bronze.* Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 20).

In de voorrede, die Emile Cartailhac voor het belangrijke werk van Louis Siret heeft geschreven, wordt in het kort verhaald, hoe de uitgebreide praehistorische en archaeologische verzamelingen van den schrijver tot stand zijn gekomen. Siret, die Belg van oorsprong is, is sedert 1880 als mijningenieur werkzaam in het Zuidoostelijke gedeelte van Spanje, in de streek tusschen Murcia en Granada, waar de bodem buitengewoon rijk is aan oudheidkundige vondsten. In 1887 gaf hij in samenwerking met zijn broeder Henri een groot beschrijvend werk in het licht getiteld: „Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne." Na dien tijd is zijne verzameling (waarvoor de staat ongetwijfeld eens een groot museum zal moeten stichten) voortdurend aangegroeid. Er is nooit een beschrijvende catalogus van verschenen. Wel heeft de bezitter een aantal belangrijke stukken hier of daar besproken, wel is ook de geheele verzameling wat betreft de rangschikking der voorwerpen met opteekening der vindplaatsen enz. uitstekend in orde — maar dat neemt niet weg, dat wie niet geruimen tijd zelf te Cuevas vertoefd heeft, haar niet kan kennen. Het is ons daarom voorloopig schier onmogelijk om het werk, dat Siret ons thans aanbiedt, naar waarde te beoordeelen. Zijn doel is namelijk geweest om eene chronologische en ethnologische classificatie der oudheden van het iberische schiereiland te ontwerpen. De vragen, die hier behandeld worden, zijn onze aandacht ten volle waard: hoevele van 's schrijvers hypothesen en redeneeringen echter den toets der kritiek op den duur zullen kunnen doorstaan, kan slechts de tijd leeren. Laat ons vooral met Cartailhac volmondig erkennen, dat wij in de meeste gevallen bij gebrek aan eigen kennis niet gerechtigd zouden zijn om Siret tegen te spreken.

Door het geheele werk verspreid vindt men oorspronkelijke opmerkingen over allerlei bijzonderheden, zooals slechts een in zijne lievelingsstudie doorkneed man er maken kan. Wij zien het volgende deel, waarin de schrijver voor historische beschouwingen van zelf vasteren grond onder de voeten zal krijgen, met groote belangstelling te gemoet.

Groningen. C. W. Vollgraff.

U. Kahrstedt, Die Annalistik von Livius B. XXXI - XLV. Vorschläge und Versuche. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 4.—).

De schrijver, reeds bekend door zijne geschiedenis der Karthagers, betreedt hier het terrein, voor jaren ontgonnen door de bekende Kritische Untersuchungen van Heinr. Nissen. Hij stelt zich ten doel, dat gedeelte van de 4e en 5e dekade, dat niet op Polybius teruggaat maar van Romeinsche annalisten afkomstig moet zijn, van paragraaf tot paragraaf, ja zoo noodig van woord tot woord op de verschillende bronnen die in aanmerking komen terug te brengen. Voor andere boeken van Livius is dit reeds met meer of minder zekerheid gedaan, o. a. door Soltau; K. acht het noodig, daar Livius een van de allerbelangrijkste auteurs is die we hebben, dat het ook voor dit gedeelte van zijn werk zoo volledig mogelijk gedaan wordt. Het resultaat voldoet hem zelven niet; slechts voor ongeveer de helft van het materiaal is de toewijzing hem tot zijn eigen bevrediging gelukt, en ook hier is hij op de mogelijkheid voorbereid, dat anderen misschien nog tot een ander en beter inzicht komen.

Hij begint met de jaarberichten over de Spaansche veldtochten, waar bij nauwkeurig toezien duidelijk twee bronnen te herkennen zijn, een die den landvoogden den rang van Proconsul geeft, een andere die hen Praetor noemt. Verscheidene malen zijn de verhalen van beide auteurs opgenomen met zooveel punten van verschil dat Livius de identiteit niet bemerkte, en toch met zooveel overeenkomst dat een scherp criticus die nu nog kan vaststellen. Daarna wordt bekeken wat elk jaar over magistraturen en andere geregeld weerkeerende beschikkingen en gebeurtenissen te Rome wordt vermeld; ook hier twee auteurs, een wiens zeer volledige kroniek als het ware het geraamte van Livius' annalen vormt, en een tweede die afwijkende berichten geeft. Ook in de Gallische oorlogsberichten worden twee geregeld gebruikte bronnen onderscheiden, en de slotsom is, dat naast Polybius doorgaand twee annalisten gebruikt zijn die men wel met de meermalen geciteerde schrijvers Valerius Antias en Claudius Quadrigarius zal moeten vereenzelvigen.

Zij zijn beiden van zeer geringe betrouwbaarheid, zij hebben op hun manier gemeend compleete jaarboeken te geven, maar de verschilpunten in alle details toonen, dat zij dit gedaan hebben door eenvoudig al wat niet overgeleverd was willekeurig aan te vullen. Het resultaat is dus, dat al die bijzonderheden, als ambtsverdeeling tusschen de consuls, verdeeling van de troepen, en zooveel meer, die bij oppervlakkige lezing van Livius zoo'n betrouwbaren indruk maken, volstrekt waardeloos zijn. De annalen van de tweede eeuw voor Christus zijn dus, afgezien van de hoofdfeiten, niet veel secuurder dan die van de vorige eeuwen.

Dit resultaat is van zeer groot belang, en we mogen er den geduldigen en scherpzinnigen onderzoeker ten zeerste dankbaar voor zijn. Of we nu met hem moeten wenschen dat een ander het werk op nieuw aanvat om voor al die paragrafen, waar hij nog geen etiketje bij heeft kunnen zetten, ook het auteurschap vast te stellen? Zoo heel belangrijk kan mij dit niet voorkomen; het algemeene resultaat zal er wel niet door gewijzigd worden, en voor elk bijzonder punt zal men ten slotte toch altijd Livius als auteur hebben te beschouwen en niet Antias of Claudius. Immers al blijkt het overtuigend dat een bepaalde zinsnede aan den laatste ontleend is, dan kan zij toch bij het overnemen in verband met den nieuwen samenhang eene wijziging in vorm of in beteekenis ondergaan hebben, zoodat zij zakelijk afwijkt van hetgeen Claudius had geschreven. Werkelijk herleven kunnen die oude annalisten voor ons niet; Livius zal wel steeds de levende bron voor de oude Romeinsche historie blijven.

Amsterdam. C. P. Burger Jr.

H. P. Coster, De Kroniek van Johannes de Beka. Haar bronnen en haar eerste redactie. Utrecht, Oosthoek. 1914. (Utrechtsche diss.).

Eigenlijk is dit boek, zooals de S ons zelf meedeelt, een Utrechtsche dissertatie. Maar eene dissertatie, die blijkbaar meer in het bizonder de aandacht verdient, daar zij is opgenomen in de Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis.

Inderdaad heeft Dr. Coster nuttig werk verricht, met zijn overzicht en beoordeeling der oudere kronieken, vóór Beka. Ook is de behandeling der bronnen van Beka te prijzen. Onze middeleeuwsche bronnen hebben wij dikwijls in uitgaven, die wel goed zijn wat den tekst aangaat, maar die tot stand kwamen in een tijd, toen de historische studie nog niets wist van het belang, dat er kan zijn, te weten, waar de bron eigenlijk is ontsprongen en door welk water zij is gevoed. En met grooten ijver en prijzenswaardige nauwkeurigheid vult Dr. Coster die leemte voor Beka

Digitized by Google

aan. Zoo zijn wij thans in staat, de verhouding tusschen B. en de Ann. Egmundani, de Narracio de Groninghe, Beda, Regino van Prümm, Liudprand van Cremona en Sigebert van Gembloux, nauwkeurig aan te geven.

Dit is voorwaar geen gering voordeel, waarvoor wij dankbaar moeten zijn. Of evenwel dit voordeel, dat ons in veruit het kleinste deel dezer dissertatie en dan nog op zeer verspreide punten er van wordt geboden, opweegt tegen het overige en grootste deel van het boek, durf ik niet uit te maken. Het zou mij aangenaam geweest zijn, als de S. zijn onderzoek had beperkt tot het duidelijk bijeenzetten slechts van deze resultaten. Dan zou ik alleen hebben te prijzen. Thans kan mijn lof niet onverdeeld zijn. Men oordeele.

Behalve de genoemde bronnen en enkele andere, van mindere beteekenis, heeft Dr. C. er nog twee meenen te ontdekken, die tot op den tegenwoordigen tijd geheel onbekend waren. De reden dier onbekendheid ligt hierin, „dat deze werken niet afzonderlijk bewaard gebleven zijn ; wij kennen ze slechts als bestanddeelen van twee 15de eeuwsche kronieken, de Annales Tielenses en het Chronicon Tielense" (blz. 44). Men zal aan deze ontdekking haar waarde niet kunnen onthouden, als men hoort, hoe de S. er toe kwam. De berichten der Annales zijn kort en sober, die van het Chronicon veel talrijker en uitvoeriger; toch werden die berichten tot nog toe voor later dan Beka gehouden. Om nu het tegendeel te bewijzen zal hij een tweetal plaatsen uit de drie kronieken – Annales, Chronicon en Beka – naast elkander zetten. Niet meer, want dit is voldoende — volgens den S. — om in de redeneering uit te gaan van de prioriteit van een gedeelte van Annales en Chronicon. Uit die twee parallellen moet dan blijken, dat de Annales de oudste berichten bevatten, want zij zijn het kortst en het eenvoudigst. Dan volgt het Chronicon en eindelijk Beka. Natuurlijk met dien verstande, dat Ann. en Chron. beide, in hun tegenwoordigen vorm, door den S. in de 15de eeuw blijven gedateerd. „Wij mogen dus de prioriteit *van een gedeelte* der Annales en van het Chronicon als werkhypothese aanvaarden. Noemen wij gemakshalve dit oudere gedeelte bij de Annales Tielenses, Annales priores, en bij het Chronicon Tielense, Anonymus, dan hebben wij door een analyse van beide kronieken eerst inhoud en vorm van Annales priores en Anonymus vast te stellen." (blz. 47).

Mij klonk dit alles, bij eerste lezing een weinig wonderlijk. De eerste moeilijkheid rees, toen de S. uit de kortheid en soberheid van *twee* plaatsen der Annales T. tot hun prioriteit concludeerde. Zijn twee plaatsen, korter en soberder van inhoud, genoeg, om tot zoo'n gewichtige gevolgtrekking te geraken ? Vooral, wanneer het karakter van Annalen met zich brengt, korter en soberder te zijn dan kronieken ? Maar men zal zeggen : dit geschiedt alleen als werkhypothese. Ik neem er vrede mee, wanneer dan later, verder in het boek wordt aangetoond, dat met deze werkhypothese *alle* feiten zich gemakkelijk en ongewrongen laten verklaren en dit met de andere waarschijnlijke hypothesen niet mogelijk is. Maar dat aantoonen blijft later heelemaal uit en de S. schijnt al heel spoedig vergeten te zijn, dat de prioriteit maar gesupponeerd is, want zijn geheele verdere redeneering gaat uit van die prioriteit als van een onomstootelijke waarheid.

Dit alles komt ieder voorzichtig criticus uiterst gewaagd voor. Maar erger wordt de waaghalzerij, indien men, uitgaande van een gedeelte der Annales en van het Chronicon als ouder dan Beka, later doet, alsof, de geheele Annales en het geheel Chronicon, behoudens de Tielsche intorpolaties, ouder zijn. Zoo iets zou men het best met goochelen kunnen vergelijken, als er een vergelijking noodig ware. Dit ouder gedeelte van beide bronnen nu, noemt de S. *gemakshalve* (ik cursiveer) Annales priores en Anonymus. Men zal tegen dit streven naar gemak weinig bezwaar kunnen maken, als die Annales priores en Anonymus werkelijk bestaan hebben. Maar daar zit hem juist de knoop. Nergens in het heele dikke boek wordt ook maar een poging gewaagd, dat bestaan te *bewijzen*. Of het zou moeten zijn, dat de S. die lastige taak aan den bescheiden lezer over heeft gelaten.

Wij komen dan tot dit besluit : Dr. Coster heeft na zijn verdienstelijk overzicht der oudere bronnen en van die van Beka twee zeer gewaagde hypothesen opgezet. (blz. 44 en 47). Reeds op blz. 49 is hij vergeten dat het slechts veronderstellingen waren, die hij te voren had gemaakt. Hij zegt daar immers, uit de aangehaalde voorbeelden *bleek*, dat de berichten in kwestie ouder zijn dan Beka. En hij gaat rustig voort, met te onderzoeken, hoe de Annales priores in de A. T. zijn overgeleverd. Dit onderzoek komt tot een onverwacht spoedig einde : zij zijn onvolledig en niet altijd even zuiver overgeleverd. Op blz. 50 is het al afgeloopen. Het zal wel een kunststuk genoemd moeten worden, het onderzoek naar de overlevering van Annalen, die verloren zijn gegaan, die alleen bij wijze van veronderstelling bestaan, in zoo kleine ruimte saam te persen. Of liever neen; een kunstuk is het heelemaal niet. Het is een waagstuk. En daarmee houdt de durf van onzen auteur niet op. Van die hypothetische Annales priores gaat hij nu de bronnen opzoeken, terwijl hijzelf ons eerst komt verklaren, dat zij *onvolledig* en *niet zuiver* door de A. T. zijn overgenomen ! En dat-zelfde spel herhaalt hij met de Anonymus en het Chronicon Tielense. Is het niet ongelooflijk ?

Wellicht zal iemand, die voor hypothesen niet bang is, zeggen : Maar dat alles is toch zoo onaannemelijk niet ! Inderdaad, niet onmiddellijk blijkt de onhoudbaarheid van Dr. C.'s onderstellingen. Scherpzinnigheid heeft hij genoeg, om te zorgen, dat hij met zich zelf niet in tegen spraak komt. Maar dat is niet voldoende, om een hypothese tot these te maken. Vooral niet, wanneer de heele redeneering eigenlijk op een vicieusen cirkel neerkomt. Dr. C. moet aantoonen, dat deelen van de A. T. en het Chr. T ouder zijn, dan Beka. Om die deelen af te scheiden van de rest, heeft hij vergelijking met Beka noodig. Maar wat baat vergelijking met Beka, als niet eerst bewezen is, dat Beka jonger is ? Zoo lang dit niet is geschied, blijft het immers even goed mogelijk, uit die vergelijking te komen tot een rest, die de A. T. en het Chr. T. *niet* aan B. hebben ontleend, als tot een rest, die de bewerkers van de A. T. aan de zoogenaamde Annales priores, van het Chron. T. aan den z. g. Anonymus zouden hebben toegevoegd.

Laten wij dengenen die nog iets voor het vernuftige en stoutmoedige van Dr. C.'s boek voelen eens op enkele gevolgtrekkingen wijzen, die hij zelf als resultaat zijner onderzoekingen, als zekerheid opdient. Beka, een Premonstratenser kanunnik (het woord monnik, wordt door Dr. C. ten onrechte aan de leden dezer orde toegekend) en pastoor te Nieuwendam en te Pijnacker, zal achtereenvolgens *vier*maal dezelfde stof bewerkt hebben. 1) In de „Bella Campestria", eene kroniek uit het begin der 14de eeuw; 2) in de „Annales priores", die de S. op weet te diepen uit de A. T.; 3) in den „Anonymus", bewaard, altijd volgens Dr. C., in het Chron. T.; 4) in de bekende kroniek van Beka (c. 1350). Dit klinkt al erg onwaarschijnlijk, omdat 1 en 4 veertig jaren uit elkaar liggen; omdat de stijl van 1 met dien van 4 overeenkomt, terwijl de stijl van 3 en 2 geheel anders is; omdat 2 en 3, beide geheel verloren, terwijl toch 4 in talrijke hss. is bewaard gebleven, beide verdwaald zijn naar Tiel (waar men het werk van een Hollandsch pastoor toch niet op

Digitized by Google

de eerste plaats zoeken zou) en daar ook beide door twee Tielsche geschiedschrijvers later voor hun werk gebruikt zouden zijn.

Nu zou men dien wonderen samenloop gaarne willen aanvaarden, wanneer de bewijsplaatsen overvloedig en overtuigend waren. Maar hoe mager en schraal zijn toch de poovere parallelletjes niet, die ter adstructie worden aangevoerd! Vooral wanneer er geredeneerd wordt uit het feit, dat Beka op een paar, vrijwel gelijkluidende plaatsen minder geeft, dan de beide anderen en dus die anderen hun kennis niet bij Beka kunnen hebben opgedaan, volgt daaruit toch niet, dat die anderen dus ouder moeten zijn! De S. geeft immers zelf toe, dat Beka nu en dan meer geeft, dan zijne vermeende bronnen. Hij tracht dit te verklaren door middel van een nieuwe hypothese (de hoeveelste?): dat Beka voor zijn definitieve redactie nogmaals de bronnen van Annales Priores en Anonymus heeft onderzocht. Maar mogen wij dan niet eveneens, uitgaande van de oude meening dat Beka ouder is, dan A. T. en Ch. T. den overvloediger inhoud van de laatste kronieken verklaren uit het raadplegen der bronnen van Beka? Ik heb die ontdekking niet gedaan; maar waar nu toch eenmaal het hek van den dam is, komt het er niet op aan, of er een hypothesetje meer of min uit de wei loopt!

Het zou mij niet moeilijk vallen, aldus nog bladzijden te vullen met gewaagde, gedurfde beweringen van Dr. C. Ik sla zelfs aanmerkingen van ondergeschikt belang over, want het is genoeg. Behalve, dat de driehonderd bladzijden lange constructie van den S., tot een armzalig restje ineenkrimpt, als men de critiek haar gang laat gaan, blijft mij nog het volgende te constateeren. Zelfs indien wij wilden toegeven, dat Dr. C. gelijk heeft, veroordeelt het boek zichzelf, in zijn eindconclusie. Want waartoe komt de S. eigenlijk? Tot deze banaliteit, dat Beka, die de Bella Campestria, de Annales priores, den Anonymus en de groote Chroniek geschreven zou hebben, als hoofdbron voor dit laatste werk, zijn eigen produkten zou hebben gebruikt.

Nijmegen. W. Mulder.

A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Anhang zur zweiten Auflage. Leipzig, W. Engelmann. 1913. (Pr. M. 2.80).

In 1908 verscheen de tweede druk van Mau's Pompeji, 5 jaren later is nu het in het voorbericht in uitzicht gestelde deeltje „Anmerkungen" verschenen. Het grootste gedeelte hiervan is nog van de hand van Mau; na zijnen dood heeft eerst W. Barthel, die ook den 5en druk van Mau's Führer durch Pompeji heeft herzien, later F. Drexel het werk voortgezet en met de sindsdien verschenen literatuur aangevuld. Het boekje bevat voor elk hoofdstuk van Mau's werk eene opgave der antieke bronnen en der moderne literatuur, verder toelichtingen, eene enkele maal ook verbeteringen, van wat in het hoofdwerk was gezegd, soms met polemiek tegen door anderen uitgesproken beweeringen. Geen bezitter van Mau's Pompeji verzuime, zich ook dezen Anhang aan te schaffen. Voor wie op een of ander punt dieper wil ingaan, is hij onontbeerlijk. Ook zij er hier de aandacht op gevestigd, dat men niet slechts speciaal over Pompeji, maar ook over menig onderwerp der zoogen. „Privataltertümer" nergens zoo gemakkelijk de nieuwste literatuur bij elkaar vindt.

Groningen. A. G. Roos.

Instrumenta Graeca publica et privata. Pars prima. Edidit **Ludovicus Spohr.** (Papyri Iandanae, III). Leipzig. Teubner. 1913. (Pr. M. 2.80).

Van de Papyri Iandanae, welke zich te Marburg bevinden en door Kalbfleisch en zijn leerlingen worden uitgegeven, hebben reeds vroeger twee fasciculi het licht gezien. De derde is het boekje, dat ik hierboven noemde. Het bevat een 28-tal documenten (Nos. 26 - 51), deels uit Romeinschen, deels uit Byzantijnschen tijd. Belangrijke stukken zijn er niet onder, waarmee ik niet wil zeggen, dat de uitgave dezer papyri overbodig zou zijn; integendeel, er zijn in de papyrologie nog zoovele kwesties hangende, dat het voorloopig nog noodzakelijk is, zooveel als mogelijk te publiceeren.

De meesten der hier verzamelde papyri vinden reeds hun voorbeeld in een der grootere papyruspublicaties: daar zijn er, die betrekking hebben op het verpachten van staatsland; of die officieele brieven inhouden, gezonden aan een der gouwambtenaren; ook vinden we eronder fragmenten van de bekende lange lijsten met namen, die eens afrekeningen waren ten behoeve van de schatkist of voor particuliere doeleinden, en verschillende kwitanties, waarbij het interessant is den eenvoudigen stijl van b.v. n°. 29, geschreven in het begin van Traianus' regeering, te vergelijken met den omhaal van woorden, dien in n°. 43 (uit Byzantijnschen tijd) een Aurelia Rachel, een bleekster, noodig oordeelt, om te verklaren, dat ze $2^1/_2$ artabe koren heeft ontvangen als loon voor door haar verrichte werkzaamheden.

Wanneer ik voor sommige dingen nog even de aandacht mag vragen, dan is het voor de annotatie ad 27,1, waar de schr. het aannemelijk maakt, dat in het begin van den Romeinschen tijd de drie deelen der Arsinoïtische gouw ieder een strateeg hebben gehad, maar dat ± 132 de Polemonis en Themistae μερίδες bij elkaar zijn gevoegd; verder voor n°. 30, tot nu het eenige voorbeeld van een borgstelling tegenover de schatkist voor drie pachters van staatsland; en voor de inleiding van n°. 48, waar uitvoerig is gehandeld over Flavius Apio en zijn familie, die in de papyri der 6e en 7e eeuw zoo dikwijls worden genoemd.

Bij ieder der papyri is zoo noodig een annotatio critica en exegetica gegeven en vier niet al te zeer geslaagde tabulae phototypicae zijn aan het boekje toegevoegd.

Rotterdam. M. Engers.

H. Thorning, Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von Bast Madad et-Taufiq. (Türkische Bibliothek 16. Band). Berlin, Mayer und Müller. 1913. (Pr. M. 10.).

Het onderwerp door den auteur van het hierboven genoemde geschrift behandeld behoort tot de minst bekende zaken in het leven der Mohammedaansche volken. Behalve eenige hier en daar verstrooide opmerkingen van verschillende geleerden en reizigers bezitten wij slechts eene in het Arabisch geschrevene verhandeling van Elia Kudsi, gedrukt in de *Actes du 6e Congrès international des Orientalistes tenu en 1883 à Leide*, 2e Partie, Section 1, bladz. 1 vvg.; waarin meer opzettelijk over dit onderwerp, naar aanleiding van de te Damaskus bestaande gebruiken, gehandeld wordt. Het betreft hier eene organisatie van het handwerkersbedrijf, die eene zeer verre gelijkenis vertoont met het gildewezen der Middeleeuwen in Europa. Met name onderscheidt zich het Mohammedaansche gildewezen, om dien term te gebruiken, hierin van het ons bekende, dat het een zeer sterk religieus karakter draagt en ten

Digitized by Google

nauwste blijkt samen te hangen met het Derwischwezen. Hoe en wanneer die samenhang is tot stand gekomen en welke andere factoren nog daarbij in aanmerking genomen moeten worden, namelijk de vereenigingen van ongehuwde jongelieden (Fityân), die ons uit Klein-Azië het best bekend zijn, dat alles is nog in een nevelachtig duister gehuld en wordt ook in het hier besproken geschrift niet opgehelderd. Verwonderen kan ons dat niet, want noch de officieele geschiedschrijving, noch de officieele Mohammedaansche theologie bemoeien zich met deze zaken, zoodat de noodige inlichting gezocht moet worden in eene litteratuur, die tot dusver zeer weinig onderzocht is en zonder opzettelijke studie zeer moeilijk verstaanbaar is.

Des te verdienstelijker is de poging van Thorning om een dier bronnen, een klein traktaatje, getiteld: Bast Madad et-Taufîk door eene Duitsche vertaling toegankelijk te maken en de vele daarin voorkomende raadselachtige uitdrukkingen en toespelingen zoo veel mogelijk uit de reeds bekende gegevens toe te lichten. Dat daarbij nog veel onopgehelderd is gebleven behoeft geen betoog, doch de aard van dit Maandblad verbiedt mij hier in allerlei bijzonderheden te treden, die deze aankondiging tot eene verhandeling zouden doen uitdijen. Alleen veroorloof ik mij op te merken, dat vóór alles tot recht verstand van de kwestie grondige studie van het derwischwezen noodig is. Op dit gebied schijnt mij de auteur nog niet voldoende onderricht. Zoo spreekt hij p. 132 van de derwischorde der Burhânîja in Egypte, hetgeen Barhamîya, meerv. Barâhima moet zijn; vergeet bij het bespreken van de *'irk achdar* te verwijzen naar het Perzische spreekwoord: „het geschenk van den Derwisch is een groen blad" enz. Daarmede is echter niets gezegd ten nadeele van het streven van den schrijver, die slechts „Beiträge" tot de kennis van het islamische vereenigingsleven heeft willen geven en zelf de eerste zal zijn om toe te geven, dat hij slechts een eersten stap gezet heeft op een nagenoeg onbekend gebied. Integendeel er is alle reden om hem aan te moedigen zijne studiën voort te zetten en te verdiepen, want het geldt hier een onderwerp van groot belang en wat hij reeds geleverd heeft wekt de gegronde verwachting dat hij de rechte man is om dergelijke vraagstukken te onderzoeken en tot oplossing te brengen. Het ware inderdaad te wenschen dat het wetenschappelijk onderzoek zich meer daartoe getrokken voelde, dan tot andere veel besproken taalkundige en historische vragen, die voor de kennis der menschelijke samenleving niets bijdragen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

M. Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Ms. hébréo-provençal). (Notices et extraits des ms. de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques tome XXXIX). Paris, Klincksieck 1913. (Pr. frs. 2).

In 1374 heeft te Marseille een verder niet bekende Mordechai Josef een fabriek gehad van hars-produkten. Zijn werklieden betaalde hij in klinkende munt, in levensmiddelen, soms ook met kleeren, wat hij alles precies heeft opgeschreven. Het boek nu met die optekeningen heeft Salomon Kahn, rabbijn te Nîmes op het archief te Marseille gevonden en beproefd te ontcijferen. want Mordechai Josef hield boek in zijn taal, zuiver bijbels hebreeuws en waar de vrij beperkte woordenschat van het O.T. te kort schoot, in provençaals maar geschreven in hebreeuws kurrent schrift en dat niet altijd, gelijk uit een foto blijkt en uit talrijke reprodukties in de tekst, heel duidelik. Ook Moise Schwab heeft beproefd dit koopmansboek te ontcijferen op het voorbeeld van wijlen Isidore Loeb die twee zulke en van Paul Meyer die dat van Ugo Tevalk uitgegeven hebben. Er blijven nog heel wat vraagtekens staan, die echter niet het gevolg zijn van een tekort aan scherpzinnigheid, maar die wel niet opgelost kunnen worden, omdat het boek eigenschappen vertoont, die niet te verklaren zijn, zo bijv. waarom er van de 48 bl. 24 blanco zijn, waarom geen chronologiese volgorde gevolgd is van de transakties en evenmin een alfabetiese van de klienten. 't Is moeielik lezen in andermans boeken — ook in dat van Mordechai Josef. Toch heeft Moise Schwab uit het leesbare veel merkwaardigs gehaald, wat hij siestematies beschrijft na de tekst te hebben gedrukt en verklaard.

De verhandeling in zijn geheel wordt een merkwaardige bijdrage tot de kennis van de ekonomie der veertiende eeuw, munten, maten, gewichten, prijs van levensmiddelen, loon; uit taalkundig oogpunt bovendien biedt zij door de omzetting in hebreeuwse karakters een bijdrage tot de uitspraak-leer van het provençaals, zij het dan ook van een plaatselik patois, zooals terstond blijkt uit de schrijfwijze der maand-namen.—

Eindelik schijnt er een oplossing gevonden te zijn voor de vraag wat אלגומים algumiem betekent, een woord, dat in de Bijbel tweemaal voorkomt éèns zo, Kon. I 10. 11, en éèns, met omzetting, almugiem, Kron. II 2. 8., maar waaromtrent nog geen eenstemmigheid verkregen is, welk voortbrengsel het eigenlik is. Schwab meent pijnboom.

Te onderzoeken blijft of de fabriek van Mordechai Josef soms een van de vele zeepfabrieken kan geweest zijn, die mijn rasgenoten, in het biezonder Crescas Davin gezegd Sabonerius, juist toen in Marseille gesticht hebben, dat heden ten dage nog bloeit door de handel in oliën en reukartikelen. Misschien wil de rabbijn Kahn op het Archief in Marseille daarnaar nog eens zoeken.

Utrecht. E. Slijper.

O. Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie Byzantine. Parijs, P. Geuthner. 1913. (Pr. fr. 6).

Van de vijf opstellen die hier tot een bundel zijn verenigd, verschenen er drie in de Revue Archéologique van 1909 en 1910. Twee er van handelen over de tijd waarin de beroemde kerk van de H. Demetrius te Saloniki is gebouwd, en over de omvang van de herstellingen die in de zevende eeuw aan dat gebouw en zijn mozaïkversiering hebben plaats gehad. De schrijver heeft hier in een veel besproken kwestie nieuw licht ontstoken door uit een Parijs handschrift van de 12de eeuw (Bibl. Nation. Ms. gr. 1517) te bewijzen dat de brand die in de zevende eeuw de kerk teisterde, volstrekt niet zo veel vernielde als men gewoonlik aanneemt.

Het derde van de herdrukte opstellen geeft een overzicht, opgeluisterd door zeven afbeeldingen, van hetgeen in de laatste tijd door Roemeniërs over de kunst van hun vaderland is geschreven. Wij vernemen dat in de bouwkunst een nationale stijl eigenlik niet aanwezig is, maar dat men moet spreken van de bouwtrant die onder een bepaalde vorst in zwang was. Wat aan de Roemeense kunst als zodanig eigen is, blijkt daarentegen uit het aardewerk, uit de houtsnijkunst en uit de weefsels. De zeer sterke invloed van de Byzantijnse kunst op die van Roemenië, rechtvaardigt het opnemen van deze studie in de bundel. Vooral de kerkelike kunst getuigt van Byzantium's invloed.

Nieuw is een stuk dat het woord τριβηλον, gebruikt van een deel der kerk van de H. Demetrius, verklaart. Er wordt mee bedoeld de voorhof of narthex, en

Digitized by Google

de naam is ontleend aan de drie v e l a die opgehangen waren voor de ingangen, gevormd door de twee kolommen in het midden en de *antae* ter rechter- en ter linkerzij.

Het slot van de verzameling (blz. 71—89) vormt de uitgave van 22 inscripties, op de Sinaï afgeschreven; de meeste waren reeds vroeger gepubliceerd, maar minder nauwkeurig. De belangrijkste is wel het opschrift boven de hoofdingang van het klooster, die het jaartal van de stichting aangeeft. Er is hier tweestrijd tussen twee tijdsbepalingen, die van het jaar na Kristus' geboorte (527) en die van het dertigste na Justinianus' troonsbestijging (= 557). De heer Tafrali ziet geen ander middel om deze moeilikheid op te lossen, dan door aan te nemen dat hij die de oorspronkelike inscriptie uit de zesde eeuw in jongere taal overbracht een vergissing maakte, en in plaats van 't dertigste jaar van Justinianus' regering het jaartal van zijn troonsbestijging (527) vermeldde.

De gehele bundel getuigt van nauwgezetheid en goede methode.

Leiden. D. C. H e s s e l i n g.

N. E. Pohorilles. Das Popol Wuh. Die mythische Geschichte des Kiče-Volkes von Guatemala nach dem Original-Texte übersetzt und bearbeitet. (Mythologische Bibliothek VI, 1). Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M, 5.25).

W. Schultz, Einleitung in das Popol Wuh. (Mythologische Bibliothek VI, 2). Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M. 4.50).

In het begin der 18e eeuw vond een Dominikaner monnik, Francisco Jimenez, in het dorp Santo Tomas in Guatemala, een blijkbaar kort na de invoering van het Christendom vervaardigd handschrift bevattende de met allerlei mythen vermengde historische overlevering van het Kiče-volk. Jimenez, die uitstekend Kiče kende, vertaalde het handschrift in het Spaansch. Deze vertaling, in 1857 door Scherzer uitgegeven, is zoozeer doorspekt met kičeïsmen en provincialismen, dat zij eigenlijk alleen bruikbaar is voor iemand die zoowel met het Kiče als met het min of meer gecreoliseerde Spaansch van Guatemala volkomen vertrouwd is. Het manuscript zelf raakte na verschillende omzwervingen in handen van Brasseur de Bourbourg, die het mee naar Frankrijk nam en het in 1861 met een Fransche vertaling uitgaf. Zijn vertaling laat weliswaar aan leesbaarheid niets te wenschen over, maar is in hooge mate onbetrouwbaar, doordat hij zich niet enkel liet leiden door zijn kennis van de taal, maar ook, ja hoofdzakelijk, door zijn ongebreidelde fantasie, die achter elk simpel regeltje een of andere geheimzinnige toespeling of beeldspraak zocht.

Thans hebben wij van de hand van den heer Pohorilles een nieuwe vertaling met commentaar. De auteur is mytholoog, maar heeft voor dit doel Kiče geleerd en meent te mogen constateeren, dat zijn vertaling, vergeleken bij die van Brasseur de Bourbourg, in ieder geval een vooruitgang beteekent. Dat zal ieder, die ziet welk een zorg de auteur aan zijn boek heeft besteed, gaarne willen aannemen, al moet het eindoordeel natuurlijk voorbehouden blijven voor hen, die nog beter Kiče kennen dan de heer Pohorilles, en in de gelegenheid zijn geweest om land en volk ter plaatse te bestudeeren. De inleiding van den heer Schultz bevat, behalve de tekstgeschiedenis en een behandeling van den inhoud uit een algemeen mythologisch oogpunt, een opsomming der mythologische motieven en een hoofdstuk over ouderdom en oorsprong der overlevering.

Welbeschouwd is dit boekje meer een „commentaar" dan een „inleiding". Onder een „inleiding" zouden wij in dit geval liever verstaan: een beknopt overzicht van de in het Popol Wuh neergelegde mythen en tradities in verband met die der naburige, eveneens tot het Mexicaansch-Middenamerikaansche cultuurgebied behoorende, volken. De schrijver is van oordeel, dat de tijd daarvoor nog niet gekomen is: „Zu solchen Forschungen haben wir trotz Selers grundlegender Vorarbeiten für verwandte Fragen kaum noch Ansätze ...." Mijns inziens ten onrechte. Heeft niet reeds Brasseur de Bourbourg veel bruikbaar materiaal bijeengebracht en heeft niet juist sindsdien de mexicanistiek een hooge vlucht genomen? Zeer zeker, maar daar moet men den heer Schultz niet mee aankomen: „.... während es zum täglichen Brote des Mythologen gehört, sich mit sprachlichen und stilistischen Eigenheiten seiner Quellen abzufinden, dürfte es umgekehrt dem Amerikanisten viel schwerer fallen, sich in Gedanken und Methoden der Mythenforschung einzuleben; denn wie schon hervor zu heben war: das amerikanische Mythengut befindet sich im Zustande heilloser Zersetzung, *und wer stets bloss solchen Stoff vor Augen hat, kann nie merken, dass dem so ist* [1]). Daher werden ihm auch immer wieder Blick und Erfahrung für das Tatsächliche und Mögliche in der Gestaltung und Umgestaltung der Erzählungen fehlen. Bisher had noch kein Amerikanist auch nur eine einzige vergleichende Arbeit über die Varianten eines fest begrenzten Mythenstoffes vorgelegt, und vereinzelte Ansätze dazu im Rahmen grösserer, verfrüht zusammenfassender Arbeiten von Boas, Kröber und Anderen verraten deutlich völligen Mangel an Schulung in solcher Tätigkeit. Das betone ich mit Schärfe, um die Ansprüche der Mythenforschung als selbstständige und zur Verarbeitung einschlägiges Stoffes — auch wenn er aus Amerika stammt — berufene Wissenschaft, gerade dem Amerikanisten gegenüber geltend zu machen. Es wäre sicherlich eine ungleich grössere Arbeit für den Mythologen, alle im Sinne der Mythenforschung „unmöglichen" Stellen aus der amerikanistischen Literatur heraus zu heben, als diejenige sein wird, die dem Kičekundigen Amerikanisten zufallen mag, der es unternimmt, Irrtümer und Missverständnisse, welche etwa dieses Mal der Mythologe verschuldet hat, nachzuweisen und zu Nutz fortschreitender Forschung zu beseitigen." (Schultz p. 115—116). Het komt blijkbaar geen oogenblik bij den heer Schultz op, dat voor de interpretatie van een half mythische overlevering als deze, meer vereischt wordt dan eenige kennis van de taal waarin zij bewaard is en het vertrouwd-zijn met de methoden en resultaten der mythologische wetenschap. Welke mytholoog, ook al kent hij wat Angelsaksisch, zal zich aan de interpretatie van den Beowulf wagen?

Ook de heer Pohorilles laat zich in dezen geest uit (Vorwort p. V) en voegt er aan toe, dat de Amerikanistiek ook op taalkundig gebied zeer achterlijk is:

---

[1]) Ik cursiveer.

Digitized by Google

„Wir wollen auch nicht vergessen, wie rückständig naturgemäss amerikanistische Sprachstudien in sprachwissenschaftlicher Hinsicht heute noch sein müssen. Wo sollen auch die tatkräftigen Pioniere archäologischer und ethnologischer Forschung Zeit und Kraft erübrigen, veraltete Kunstausdrücke und vorsinflutliche sprachliche Auffassungen, wie sie noch in Brasseurs und anderen Grammatiken.... spuken, zu überwinden? So dankenswert auf diesem Gebiete auch jede nur irgend wie brauchbare Leistung sein muss, so hat doch die Amerikanistik — was in ihrem Wesen liegt und ihr nicht zum Vorwurfe gereicht — so wenig Fühlung mit den entsprechenden Forschungen auf altweltlichem Gebiete, dass die hier auf Grund von neu gefundenem Stoffe eroberten neuen Gedanken und Methoden für den Amerikanisten ein Buch mit sieben Siegeln zu sein scheinen." In deze beweringen steekt een kern van waarheid — elk amerikanist zal het erkennen — maar die kern is heel klein: voor het overige zijn zij deels onjuist, deels schromelijk overdreven. De schrijvers hebben zich nu eenmaal in het hoofd gezet, dat het noodig is, hun onderneming tegenover de amerikanistiek met kracht te verdedigen — alsof een werkelijk goed boek nog een verdediging noodig zou hebben! — en meenen dit nu op de meest afdoende wijze tot stand te kunnen brengen, door den vermeenden aanvaller maar vast bij voorbaat te lijf te gaan. Het is waar, dat zij van amerikanistische zijde weinig aanmoediging ondervonden hebben (Pohorilles, Vorwort p. VI), maar, aan wien de schuld? Men kan het geleerden, die hun gansche leven onafgebroken doende zijn geweest, zich met de cultuur van de Mexicaansch-Middenamerikaansche oudheid vertrouwd te maken, toch moeilijk kwalijk nemen, dat zij een onderneming als deze niet bepaald met enthousiasme konden begroeten, te meer daar de heer Pohorilles reeds in een vroegere verhandeling, die als een voorlooper van zijn vertaling kan worden beschouwd (Anthropos VII 995—1013), duidelijk getoond had, dat hij niet alleen allesbehalve thuis was op mexicanistisch gebied in het algemeen, maar dat ook bepaaldelijk zijn kennis van het Kiče nog heel wat te wenschen overliet (vgl. Seler, Anthropos VIII 382—388).

Hoe dit zij en hoe het eindoordeel der mexicanistiek thans ook moge uitvallen, het kan niet worden ontkend, dat dit tweelingwerk veel bevat, wat de taak van latere onderzoekers in niet geringe mate zal verlichten en dat het dus niettegenstaande de gebreken die het ongetwijfeld heeft, wellicht toch als een aanwinst mag worden beschouwd zoowel voor de amerikanistiek als voor de algemeene mythologie [1]).

Voorschoten. J. P. B. de Josselin de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

Sedert onze vorige opgaaf ontvingen wij de volgende herdrukken: van de fa Wolters te Groningen: F. van Rijsens, Gesch. des Vaderlands, 13de dr. bew. d. Dr. A. J. van der Meulen; Dr. C. G. N. de Vooys, Hist. Schets van de Nederlandsche Letterkunde, 7de dr.

[1]) Sinds ik dit schreef is al weer een nieuwe vertaling (door Seler) in het uitzicht gesteld.

van de fa Weidmann te Berlijn: Sophocles' Trachinierinnen, hg. v. F. W. Schneidewin u. A. Nauck, 7te Aufl. v. L. Radermacher.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van De Vries en Te Winkel is bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage en A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden een nieuwe uitgaaf, de zevende, verschenen, die bezorgd is door Dr. A. Beets.

Deze uitgaaf getuigt, wat men trouwens van den bewerker kon verwachten, van bizondere nauwkeurigheid en grooten ijver. Dr. B. heeft „een aantal woorden opgenomen die in de oudere drukken niet staan, maar die men, naar 't hem voorkomt, thans in deze lijst wenscht te vinden". Misschien zal menigeen, met mij, wenschen dat de bewerker hierin nog wat verder was gegaan, en ongaarne woorden missen als *onderzeeboot* (naar ik meen de officieele benaming bij onze marine), *onderzeeër*, *duikboot*, *noodlanding*, *één-* en *tweedekker*, *scheluwtrekking*, *zweefvlucht*, al ware het alleen maar omdat de vermelding in „De Vries en Te Winkel" een woord in de oogen van velen tot „een goed woord" stempelt en daardoor het gebruik van (reeds vrij algemeen bekende) nederlandsche termen in plaats van vreemde wordt bevorderd. Deze opmerking doet niets af aan het feit dat we Dr. Beets dankbaar mogen zijn voor zijn goede zorgen, aan deze uitgave besteed. De druk doet het oog aangenaam aan, wat bij een boek als dit niet zonder belang is. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIII—XXXIV, 10: W. Nestle, Thukydides u. die Sophistik. — R. Foerster, Die Laokoongruppe. — E. Hohl, Das Problem der Historia Augusta.

In het paedagog. ged.: O. Vogt, Das Genus des lat. Substantivs in zeitgemässer Betrachtung. — F. Strohmeyer, Zur stilist. Vorbereitung der freien Arbeiten im Französ.

Anglia, XXXVIII, 3-4: K. Luick, Zur mittelengl. verslehre. — M. Trautmann, Die quellen der ae. rätsel. — Dez., Sprache u. versbau der ae. rätsel. — Dez., Zeit, heimat u. verfasser der ae. rätsel. — H. Logeman, The Name of Christ. Marlowe's Murderer. — P. Fijn van Draat, The Cursus in Old English Poetry. — R. E. Zachrisson, Northern English or London English as the Standard Pronunciation. — M. Eimer, Zu Shelley's dichtung *The Wandering Jew*. — H. Lange, Zur datierung des mittelengl. Rosenromanfragments A. — G. O. Curme, The Gerund in Old English and German. — E. Einenkel, Zur herkunft des engl. Gerundiums. — Dez., Berichtigung. — N. Bögholm, Notes on Present-Day English. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. Wortforschung.

Beibl., XXV, 10-11: M. Trautmann, Das Geschlecht in den ae. Rätseln. — Dez., Bericht zu Anglia, Beibl. XXV, Sept. — Koch, Neuere beitr. zur Chaucerliteratur in Amerika.

Bijdragen vaderl. Gesch., 5de R., II: Gosses, De vorming van het graafschap Holland, I. — S. Muller Hz., Nog iets over Schieland. — Bylsma, Oud-Rotterdamsche Groenlandsvaart. — Beelaerts van Blokland, Ridderheeren. — Van Brakel, Rostocker scheepvaartstatistieken. — Japikse, Literatuur (Oct. 1913-4).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXIX, 6: Geest, Mevrouw Roland. — Verburg, Schetsen voor het onderwijs.

Bijdragen Bisdom Haarlem, XXXVI, 2: Gonnet, Het convent der Predikaren te Haarlem. — Hensen, Godfried van Mierlo. — Wils, Langeraar. — Hensen, Alimentatie van kloosterlingen te Warmond. — Byvanck, Repertorium Ned. Tijdschriften.

English Hist. Review, Oct. 1914: Gray, Villain services in England. — Chance, Treaty of Hanover. — Notes and Documents.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dillen, Econom. karakter der middel. stad: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).
Grijpink, Parochien: Engl. Hist. Rev. 1914, Oct. (C. J.).
Muller, Schetsen: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).
Poutsma, Grammar, II, 1, A: Anglia, Beibl. XXV, no. 10-11 (Western).
Sipma, Phonol. a. Grammar of West-Frisian: Anglia, Beibl. XXV, no. 10-11 (v. Hamel).
Smit, Opkomst van Amsterdam: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).

Digitized by Google

VERSLAG

betrekkelijk de in 1915 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van ƒ 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1915** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1916 op te maken en vóór 1 Juni 1917 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1915. Mr. C. B. MENALDA.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **80** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—.** Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f 1.—.**

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1915.**

Laurand, Manuel des études grecques et latines (Hesseling).
Passow-Crönert, Wörterb. der griech. Sprache, afl. III (Schepers).
Finsler, Homer (v. Leeuwen).
Thomas, Plauti Aulularia (Enk).
Kittel, Die Oden Salomo's überarbeitet oder einheitlich? (Wensinck).
Kalff, Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis (Prinsen).
Déchelette, Archéologie préhist., celt. et gallo-rom. (J. H. Holwerda).
Corbin, Politique exterieure de la France, I (Mulder).
Allen, Age of Erasmus (Blok).
Bousset, Kyrios Christos (Meyboom).
Neugebauer, Tafeln f. Sonne, Planeten u. Mond (H. G. v. d. Sande Bakhuyzen).
Hüffer, Loreto, I (Brom).
Schoolboeken:
Wachmann, Inl. in de Eng. Taal en Conversatie (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. E. Laurand, Manuel des études grecques et latines. Fasc. I.: géographie, histoire, institutions grecques; fasc II: littérature grecque. Paris, Picard. 1913, 1914. (Pr. fr. 1.50 en 2 per afl.).

Het werk van de heer Laurand berust op dezelfde behoefte aan orientering op het steeds zich uitbreidend gebied der klassieke studie als Salomon Reinach's *Manuel de Philologie classique* (Parijs, 2 dln. 1881, 1884). Aan dat tans natuurlik verouderde boek heeft menig filoloog die voor dertig jaren jong was, buitengewoon veel te danken; hij maakte er door kennis met wetenschappen waarvan op de kolleges van zijn tijd niet gerept werd, en menigeen wiens aanleg niet strookte met wat toen zo goed als uitsluitend voor filologie werd verklaard, heeft het bewaard voor indutten of opgaan in de louter techniese beoefening van zijn dageliks bedrijf. De oudere handleiding was geen gemakkelike lektuur; in het eerste deel bevatten de aanmerkingen aan de voet van de bladzijden ongeveer evenveel als de tekst, en het tweede deel bestaat uit 284 bladzijden gevuld met noten op de paragrafen en aanmerkingen van deel I. En toch werd het boek door ons niet alleen telkens geraadpleegd, maar ook doorgelezen. Dat had het te danken aan de gelukkige citaten van Reinach, aan zijn pakkende anekdoten, aan de suggestie van zijn frisse, jonge geest; wij gevoelden dat het ontstaan was uit de aantekeningen van een jong man als wij waren, maar van een veel rijker begaafd en van een veel werkzamer jong man. En van een knappere studiemakker leert men in de regel liever en beter dan van zijn professor.

De heer Laurand heeft een heel ander boek willen schrijven, een boek dat veel steviger is van kompositie en daardoor gemakkeliker is te overzien; het heeft geen enkele noot aan de voet van de bladzij, het is niet ontstaan uit de aantekeningen van een student, maar de vrucht der vijftienjarige ervaring van een zeer belezen en zeer ijverig docent. Anekdotes moet men er niet in zoeken en nog minder uitwijdingen over onderdelen; alleen de hoofdzaken worden vermeld en die in logiese volgorde, waarbij er naar gestreefd wordt om de belangstelling over alle punten zo gelijkmatig als mogelik is te verdelen. De eenvoudige zinnen, de verdeling der alinea's, de onderscheiding door verschil van lettersoort, alles werkt mee om heel veel wetenswaardigs in een zeer duidelike, uiterst beknopte vorm weer te geven. De vereniging van al die goede eigenschappen heeft intussen ook grote nadelen. De kortheid leidt al te dikwels tot dorheid en herhaling; op vele plaatsen zou verzwijgen hetzelfde resultaat hebben gehad als vermelding zonder enige biezonderheid. Een paar voorbeelden ter verduideliking. Wat heeft een student aan de mededeling (§ 57, 1) dat op de vijfde dag na de geboorte van een kind „la nourrice, prenant l'enfant dans ses bras, fait en courant le tour du foyer"? Als hier niet wordt vermeld wat men vermoedt dat die ceremonie oorspronkelik betekende, wordt het bericht niet opgemerkt of wel het werkt eenvoudig verbijsterend. Op blz. 64 (§ 101) worden de toneelmaskers besproken; van de, naar ik meen tans algemeen verworpen, opvatting dat zij ook dienden om de stem te versterken, doet men beter te zwijgen dan er dit in 't midden latende zinnetje van te zeggen: „l'ouverture de la bouche est disposée en forme de porte-voix." Zulke opmerkingen hebben alleen waarde voor hen die van de kwesties enigszins op de hoogte zijn; hun dienen zij ter herinnering. En hiermee kom ik

Digitized by Google

aan het doel dat Laurand's werk m. i. uitmuntend kan bereiken; het is een goed repetitorium voor wie een eksamen in angstige nabijheid gevoelt, maar het zal geen geestdrift kweken voor de filologie en wie het memoriseert zonder voorafgaande kennismaking met uitvoeriger werken, loopt gevaar al die korte uitspraken als bewezen waarheden in zich op te nemen. De schr. heeft ongetwijfeld het recht 't een of ander stuk van Aeschylus of Sophokles „het minst mooie" te vinden (blz. 152, 157), en te getuigen dat Homerus „a peint avec plus de vérité et de puissance que personne les passions et les sentiments éternels de l'humanité" (blz. 106), maar in een handboek als het zijne kan zulk een absoluut oordeel op de leerling zeer verkeerd werken. Ik betreur ook dat de schr. nooit een Griekse tekst aanhaalt; Aeschylus' grafschrift in de oorspronkelike taal is toch heel wat schoner en leerzamer, dan de onnauwkeurige en nuchtere vertaling die hij er van geeft op blz. 151.

Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een korte bibliografie. Het komt mij voor dat in 't algemeen de schrijver hierbij het beste genoemd heeft en op de hoogte blijkt te zijn ook van de jongst verschenen werken. Een zeer zwak hoofdstuk vond ik alleen dat aan „la religion grecque" gewijd; de blz. 72—80 houden niet veel meer in dan wat ouderwetse „mythologie," met toevoeging van 't een en ander over de cultus. Van enig onderscheid tussen volksgeloof en de religie der hoger ontwikkelden, van een poging tot karakterisering of van een histories overzicht is geen sprake. Het is merkwaardig dat in de bibliografie (waarin de namen van Roscher, Stengel, Farnell, Harrison, Gruppe, Foucart enz. enz. niet ontbreken) gezwegen wordt van Reinach's *Orpheus*, maar wel Huby's *Christus* wordt vermeld.

In de twee afleveringen die reeds verschenen zijn — het werk zal er acht tellen — komen natuurlik tal van plaatsen voor die tot diskussie aanleiding kunnen geven, en ook enkele lapsus, waarvan ik er een paar aanhaal als bewijs dat ik aandachtig gelezen heb: Epirus ligt niet ten Oosten van Thessalië (blz. 3) en Euboea niet ten Westen van Boeotië (blz. 4); het Odeion ligt niet *op* de Akropolis (blz. 10).

Het is te hopen dat de heer Laurand zijn werk spoedig zal kunnen voltooien; menig jong filoloog zal er een prakties hulpmiddel in vinden bij het ordenen en herzien van wat hij geleerd heeft.

Leiden. D. C. Hesseling.

Passow's Wörterbuch der Griechischen Sprache von **W. Crönert**, afl. III.

Deze 3e aflevering (die loopt van ἀλφός tot ἀνά) is, voorzoover ik uit vergelijking en naslaan heb kunnen opmaken, met nog meer zorg bewerkt dan de eerste twee. Het spreekt dus vanzelf, dat er voor den recensent niet veel meer valt aan te vullen. Daarbij komt nog de omstandigheid, dat mijn collega van IJzeren en ik aan Crönert op zijn verzoek reeds eenige opmerkelijke woorden en uitdrukkingen uit de scholiën op Aristophanes hebben opgegeven, van ἀμφί tot ἀντί, waarmee dus nu rekening is gehouden. Volledigheidshalve voeg ik er hier nog een paar bij van ἀλφός tot ἀμφί.

τοῖς εἰκῇ καὶ ἀμελῶς κειμένοις schol. Nubb. 44 (passivē dus)
τὸ ἀμύνειν καὶ ἀμυνάθειν λέγουσι schol. Nubb. 1323 (duidelijk praesens)
ἀμυντήρια = tela schol. Plut. 125, cf. schol. Nubb. 1297.

't Is nu maar te hopen dat de voortgang van dit belangrijke werk door den Europeeschen oorlog niet al te veel wordt vertraagd, zooals dat helaas het geval is met onze uitgave der scholia vetera in Aristophanem, welke de firma Teubner reeds op zich had genomen.

Den Haag. M. A. Schepers.

G. Finsler, Homer. Erster Teil: Der Dichter und seine Welt. Zweite, durchgesehene und vermehrte Auflage. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Wanneer van een werk als dit reeds na zeven jaar een herdruk verschijnt, is een recensie vrij wel overbodig. Immers, uit het feit, dat die tweede uitgave noodig was, blijkt dat het zijn weg heeft gevonden in de kringen waarvoor het was bestemd. Volgens Finsler's Voorwoord zijn dat inzonderheid „de scholen waar Homerus in het Duitsch wordt gelezen." Mij schijnt het werk wèl zoo geschikt voor degenen die hij tevens vermeldt: „leeraren aan gymnasia, studenten, professoren en ontwikkelde leeken." Voor schoolgebruik is het te breed opgezet. Een boek waarvan de eerste helft thans op 443 dicht bedrukte bladzijden — als roman gezet zouden ze licht tot duizend uitloopen — over den dichter en zijn wereld handelt, is een studieboek, geen leesboek, en een studieboek voor volwassenen.

Daaraan beantwoordt dan ook de vorm zoowel als de omvang. Finsler's wijze van voorstellen, zijn stijl, is duidelijk, zijn opmerkingen zijn vaak fijn en in zeer goed gekozen woorden vervat, maar hij tracht niet zijn lezers te lokken, hen te boeien en mee te slepen. Alles wat hij zegt, of althans het meeste, is klaar en helder, maar in dat koel diffuse licht trekken niet enkele groepen — als in de gedichten zelve — den blik onweerstaanbaar tot zich. Ik bedoel niet dat Finsler een „rammelend" schilderstuk zou hebben vervaardigd; o, neen, daarvoor heeft hij te veel smaak en gezond verstand. Maar het is een panorama, waarvan men slechts gaandeweg de verschillende gedeelten kan overzien; een panorama, zóó rijk aan belangwekkende bijzonderheden, dat men, als de blik heeft rondgewaard, aan het einde gekomen het begin allicht heeft vergeten en zeker uit het oog heeft verloren. Lang zijn Ilias en Odyssee, maar veel langer is het werk van Finsler over die beide gedichten.

Een studieboek dus, en, mits met eigen oordeel gebruikt, een voortreffelijk studieboek. Finsler heeft zich zijn taak waarlijk niet licht gemaakt. Wie van zijn in 1912 verschenen boek: „Homer in der Neuzeit" heeft kennis genomen [1]), weet hoe oneindig veel werken over Homerus hij heeft doorgelezen, doorgeworsteld vaak, om zich een eigen overzicht te verwerven van de uiteenloopende meeningen der geleerden. Ook uit het werk dat wij thans bespreken, vooral de vierde onderafdeeling, „die Homerkritik" betiteld, blijkt dat ten duidelijkste. Hij heeft een eerbiedwaardige hoeveelheid

[1]) Door mij besproken in het *Museum* van November 1912.

Digitized by Google

vlijtigen en niet altijd aantrekkelijken arbeid verricht; — doch wat wordt niet aantrekkelijk als men er nut van kan verwachten ter bereiking van een met liefde nagestreefd doel! En dat doel, den dichter en zijn kunst te doen waardeeren, heeft hij bereikt.

Bereikt — voor zoover bereikbaar. „In's innere der Natur" dringt geen menschengeest, en de springader der poezie is ontoegankelijk voor de geleerdheid. De onderzoeker kan het opborrelende bronnat hooren ruischen, zien fonkelen, hij kan het proeven, en hoe nader hij tot den oorsprong is doorgedrongen, des te zuiverder en helderder, — maar zoodra hij spade en houweel hanteert, wordt het troebel, en geen chemische analyse kan aan anderen duidelijk maken hoe hèm het levende water heeft gesmaakt.

Verder, — men moet niet het onmogelijke verlangen. Zóóveel meeningen van anderen in zich opnemen, zóóveel détail-onderzoekingen bestudeeren, en toch voortdurend een eigen kijk op de oude gedichten, een eigen oordeel behouden en zichzelf gelijk blijven, dat is niemand gegeven. Zal uit die multa een multum of liever een unum kunnen worden, dan moeten er eerst jaren, vele jaren wellicht, voorbijgaan, tot in onnaspeurlijke en veelal onbewuste hersenwerking dat alles zal zijn geassimileerd en een deel van den eigen geest des onderzoekers zal zijn geworden. Dan kan hij opnieuw den dichter nadertreden en — onafhankelijk thans van anderen — den ouden zanger vragen: Wat hebt gij ons te zeggen? Wat zegt gij mij?

Zoover is Finsler nog niet, en inmiddels zijn wij hem erkentelijk voor zijn uitvoerig en nuttig overzicht van allerlei wetenswaardigs. Het bezwaar, waarop ik wees, zal zich in de tweede helft van zijn boek, die in bewerking is en veel uitvoeriger moet worden dan in eersten aanleg, ongetwijfeld duidelijker doen gevoelen. Die tweede helft zal „een verklaring van den geheelen Homerus" geven, en dankbaar zullen wij ook die aanvaarden, mits zij niet slechts de gansche Ilias en heel de Odyssee toelichte, maar ook zelf een geheel blijke te zijn, uit eigen opvatting en zelfstandige overtuiging geboren. Daartoe is echter vóór alles noodig dat Finsler het met zichzelf op allerlei punten beter éèns wordt dan thans nog het geval is.

Natuurlijk valt er niet aan te denken hier de vele honderden op- en aanmerkingen te bespreken, die ik, tusschen veel dat mij aantrok en niet zelden nieuw was, bij de lezing maakte [1]). Maar ik dien althans door één voorbeeld toe te lichten wat ik bedoel, en op die wijze mijn bewering te staven. Ik kies daartoe de belangrijkste van alle vragen die op dit gebied kunnen worden gesteld, de vraag die reeds tallooze malen gesteld is — wie zou het beter weten dan Finsler zelf! —: „zijn Ilias en Odyssee twee g e d i c h t e n in den waren zin des woords, ja of neen?" Hoe staat Finsler tegenover deze vraag, waarvan het antwoord op honderden vragen van minder belang afhankelijk is? Een verklaring van „den ganschen Homerus" kan alleen dàn waarde hebben, als de verklaarder op die vraag een klaar en duidelijk antwoord weet te geven — althans aan zichzelf. Wie nu in dit omvangrijke en geenszins breedsprakige boek, dat in rustige, eenvoudige taal is vervat, zulk een duidelijk antwoord zoekt, vindt zich teleurgesteld. Wel is telkens sprake van „den dichter der Ilias" en „den dichter der Odyssee," — volgens Finsler twee personen, — „die nicht etwa bloss vorhandene Stücke in Reihe gestellt sondern allem den „Stempel ihres Geistes aufgedrückt haben" (277); wel wordt van den dichter der Ilias gezegd dat hij „de religie der Grieken geschapen heeft" (284), dat hij „de eerste Grieksche wijsgeer met een zelfstandige wereldbeschouwing is" (285), dat wij „aan zijn oorspronkelijken dichtergeest de vele schoone vergelijkingen hebben te danken" (329), en meer dergelijke uitdrukkingen, die aan duidelijkheid zeker niets te wenschen overlaten; wel wordt van beide gedichten herhaaldelijk en „ohne weiteres" (441) erkend dat zij, afgezien van enkele jongere toevoegsels, elk een g e h e e l vormen; dat zij elk in den geest van één dichter zijn ontstaan en slechts dáár konden ontstaan, — — maar terwijl wij aldus Finsler als overtuigd bewonderaar van dichter en gedicht leeren waardeeren, ontmoeten wij bij de bespreking van de verschillende g e d e e l t e n der beide gedichten allerlei uitdrukkingen, die van een geheel àndere geestesrichting getuigenis afleggen, — de richting der d'Aubignac's en Lachmann's en tutti quanti, die aan geen oorspronkelijke eenheid hebben geloofd. Dan bevinden wij ons telkens en telkens weer in de maar al te bekende woordenwildernis, waar veelheid van stof en eenheid van gedicht twee tegenstrijdige voorstellingen schijnen of althans heeten. Zoo kan het dan Finsler bijvoorbeeld gebeuren zich (437) aldus uit te laten (ik zal zijn woorden een weinig bekorten): „lang-

[1]) De volgende drukfouten of vergissingen schijnen mij de moeite waard hier te worden vermeld. Komt deze aankondiging Finsler niet onder de oogen, — immers: belgica sunt, non leguntur, — dan kan er althans aan anderen uit blijken dat ik met aandacht heb gelezen. Blz. 4: „In der Odyssee bedeutet Hellas wohl ganz Griechenland o d e r den Peloponnes" l. o h n e. — 53: „der ihn... gescholten habe". Deze woorden zouden volgens F. met een andere plaats strijden; maar er staat niets van: *ἔφατο hij dacht* is door F. als *ἔφη hij zeide* opgevat. — 80 en 100: *Podagre* lees *Podarge*. — 104, 1: I. 12, 16 l. 12, 161. — 112 en elders worden singularis en pluralis van *μέγαρον* en dergelijke woorden ten onrechte gelijk gesteld. — 117: „wo Telemachos den Theoklymenos untergebracht hat, wissen wir nicht." Wel ja! Zie *ο* 513—520, 540—546, *ρ* 71 sqq. — 135: „Athene bezeichnet selbst den Chiton des Zeus als Rüstung." Dat staat op de aangehaalde plaatsen (*Ε* 736 *Θ* 387,375) volstrekt niet. — 180: „das sind indessen die einzigen Beweise" lees: <n i c h t> die e. B., als ik ten minste des schrijvers gedachtengang goed heb gevolgd. — 181: „Hunde und Geier frassen den Aigisthos, und für ihn gab es keine Totenklage." De dichter zegt juist het tegendeel (*κεν* is over het hoofd gezi en). — 185: „das beste Glück aber erlosten sie sich selbst." Zoo wordt *ἔκλυον ζ* 180 vertaald: van *ἐκ-λύειν* derhalve? Bona verba! Op blz. 253 wordt de parallelplaats *Λ* 218 terecht heel ànders vertaald, nl.: „auf den haben sie stets gehört."— 232: „tot op den tijd van Alcinoüs hebben de goden de Phaeaken bezocht en bij hen deelgenomen aan de offermalen." Dus nu niet meer? Wel zeker! *πάρος η* 201 schijnt verkeerd te zijn verstaan. — Het is te hopen dat de geleerde interpres bij het bewerken van het tweede deel wat meer dan thans bij elke plaats den griekschen tekst zelf zal raadplegen. Dan zullen vergissingen als de bovenstaande van zelf verdwijnen, en zeker ook verschillende min gelukkige vertalingen, zooals *ἐνοσίφυλλος* b l ä t t e r a b s t o s s e n d (90), *ἐξ ἔρον ἕσθαι* das Verlangen h i n a u s w e r f e n (170), *ὑγρὰ κέλευθα* n a s s e Pfade (86), *λαός λαοί* V o l k V ö l k e r (51,218), beter M a n n e n 198,219 en elders, nog beter k r i j g s v o l k (manschap) 218, *ἕζεσθαι zitten* (206), *ἀναστῆσαι naar huis sturen* (215).

Digitized by Google

„zamerhand is de opvatting van Heyne weder in eere „gekomen, dat het groote epos uit een planmatige ver- „binding van kleinere epische gedichten is ontstaan. „Duidelijk is dat o.a. door van Leeuwen in zijn Commen- „tationes Homericae 1891 [1]) gezegd: ‚de Ilias is een „geheel, maar opgebouwd uit materiaal dat aan andere „gedichten is ontleend; de vraag naar de compositie „mag echter niet met die naar de stof worden ver- „mengd, zal men tot klare resultaten kunnen komen." Evenzoo Bethe, Hektors Abschied 1909: ‚wij zijn van „de eenheid van het geheel even zeer overtuigd als van „de veelheid der Vorlagen, die der Dichter planmässig „zusammengearbeitet hat'." — Hier moet men in plaats van „evenzoo" lezen „daarentegen," of men dringt aan Bethe en van Leeuwen het tegendeel op van het door elk hunner beweerde. Immers, wat in het ééne geval een dichter . . . niet slechts heet maar ook is, dat wordt in het àndere geval, hetzij dan openlijk of ongemerkt, een redacteur, een diasceuast, of hoe men de bedrijvers van dat onderstelde „zusammenarbeiten" mag willen betitelen en vaak betiteld heeft.

Men meene niet dat de afgeschreven woorden als een uitzondering, een vergissing misschien, zijn te beschouwen, of dat ik ze aanhaal omdat mijn eigen naam er in voorkomt. Ik haal ze aan omdat ze ten duidelijkste aantoonen dat Finsler het met zichzelf nog niet is ééns geworden, wàt hier „duidelijk" is en wat niet. Vindt hij mijne woorden duidelijk en juist, dan moet hij Bethe en vele anderen afvallen. En omgekeerd. Tertium non datur.

De zaak is, dat Finsler bezig is zichzelf te worden. Wel hem van wien dat kan worden getuigd: hoevelen blijven levenslang de spreektrompet van anderen! Hij wordt of is reeds „unitariër," maar de oude zuurdeesem werkt nog na. Daarvan nog eenige voorbeelden:

Blz. 39: „De persoon en de redevoering van Phoerix gehörten nicht dem alten Bestande des Buches I an." Onecht kan Finsler de bedoelde passage met Bergk en anderen noemen zonder met zichzelf in strijd te komen, maar van een „alten Bestand des Buches I" mag slechts spreken wie aan saamgevoegde gedichten of stukken van gedichten gelooft; niet wie meent dat de stof der Ilias door één dichter aan oudere gedichten is ontleend.

Blz. 43: „Het gesprek van Glaucus en Diomedes in Z schijnt, zooals het daar ligt, werkelijk gedicht voor de plaats waar het staat. Aber es lehnt sich an vorhandenes Sagengut an." Wat beteekent hier „aber"? En wat is eigenlijk „Sagengut"?

Blz. 143: „Omdat die homerischen Dichter slechts gevechten van hoogstens een duizend man kennen, wird die homerische Poesie met de schildering van een veldslag tusschen groote troepenmassa's nicht fertig. Zij kan geen samenwerking van verschillende legerafdeelingen voorstellen, wie es die Poesie überhaupt nicht kann." Ik behoef wel niet aan te toonen dat begin en slot van deze passage elkander te niet doen. Eerst in de laatste woorden wordt Finsler zichzelf.

Blz. 181: „Die Vorlage Homers erzählte... dass Achilleus den toten Hektor zerstückte und den Hunden vorwarf. Einen so rohen und unmenschlichen Schluss... konnte Homer nicht stehen lassen." — Vorlage? Stehen lassen? Spreken wij nog van een dichter? Immers niet, maar van een Flickpoet, een „diasceuast" of zoo iets.

Blz. 220: „Die olympischen Szenen der Ilias bilden eine Einheit für sich." — Volgens Finsler zijn die tooneelen geheel en al het geestelijk eigendom van den dichter der Ilias; maar wat beteekenen dan hier de woorden „een op zichzelf staand geheel"? En hoe kan Finsler (432) beweren dat Niese en Heyne en anderen terecht die tooneelen „niet oorspronkelijk" noemen? „Oorspronkelijk" wil nu zeggen: „vóór-homerisch:" — wij zitten weer vast in de oude ῥωπήϊα πυκνά, de taai ondoordringbare macchia van begripsverwarring. En wat (277) de bedoeling is van de woorden „die Götter sind auch von unserem Dichter" (den dichter der Ilias) „in Menschengestalt gedacht. Was aber in den anderen Partien des Gedichtes nur hoheitsvolle Erhabenheit war, wird bei ihm leicht grotesk, und zwar mit Absicht," kan ik zelfs niet gissen. Dan volgt: „das Tollste ist die Prahlerei des Zeus enz. enz.," — en nu hoor ik de stem van Herman Grimm of Dietrich Mulder of Engelbert Drerup, — niet met genoegen voorzeker, maar het recht zoo te spreken wil ik hun nu niet betwisten: wat hebben echter deze en dergelijke woorden voor zin in den mond van Finsler? Deze heeft — en ik verheug er mij over! — heel àndere opvattingen, en heeft tegen die van de genoemde geleerden elders duidelijk protest aangeteekend (zie 287), al noemt hij geen namen.

Blz. 236: „Boek N-O zijn, zooals zij daar liggen, stark umgearbeitet worden. Es lag ein einfaches schönes Gedicht zugrunde enz. enz." — Waar blijft de dichter der Ilias?

Blz. 278: „In de tooneelen op den Olympus is veel meer sprake van verwantschapsverhoudingen tusschen de verschillende goden als in den ältern Partien" (zie ook 281). — „Oudere deelen" van een gedicht dat een organisch geheel vormt? ! De bedoeling is natuurlijk dat de dichter daar, waar hij zich nauw aansluit aan oude overleveringen, van familiebetrekkingen der goden geen gewag pleegt te maken.

Blz. 290: „Bearbeitung der Irrfahrten durch den Dichter der Odyssee." Ik zal niet beweren dat deze en dergelijke uitdrukkingen ten eenemale onverstaanbaar zijn, maar „bearbeiten" is toch niet het woord dat men bezigt als men spreekt van een dichter, zelfstandig ook — en juist — dàn als hij de stof van elders ontleent. De „redacteur" van Kirchhoff of van Fick of van wien men wil, „bewerkt": de „dichter" van Finsler en van allen die aan een gedicht Ilias gelooven „schept", „maakt". Hij vervormt wel vaak, maar drukt ook dàn op de door hem nieuw gevormde stof „den stempel van zijn eigen geest," gelijk Finsler zelf zeer juist heeft gezegd.

Blz. 315: „Selbst wenn... ein einziger Dichter die Ilias erfunden hätte enz." — Hoe hebben wij het nu?

Blz. 316: „Der Zorn des Achilleus, den der Dichter an den Anfang seines Werkes gestellt hat, ist in groszen Partien, denen er ursprünglich fremd war, kaum gestreift." — Deelen van een gedicht, die reeds bestaan zouden hebben eer het gedicht nog was geschapen? Nu ja, ik begrijp wel wat Finsler bedoelt, maar wijs alleen op de onzalige spraakverwarring.

[1]) Sic; lees „1911." Op blz. XIV staat het goed.

Digitized by Google

Blz. 322 volg.: „Der homerische Dichter pleegt zichzelf in den loop van zijn verhalen als het ware hindernissen in den weg te leggen, retardierende Momente. Toch is niet alles wat den gang van het verhaal tegenhoudt met dat doel gedicht . . . : die olympischen Szenen, welche gewöhnlich einen Zusammenhang unterbrechen. sind erst bei der Abfassung des ganzen Gedichtes entstanden." — Als hier het woordje „eerst," en eigenlijk heel deze redeneering, geen onzin is, dan weet ik het niet meer. De dichter van de Ilias, zoo heeft Finsler hier en elders gezegd, heeft de tooneelen die op den Olympus spelen uitsluitend aan eigen vernuft ontleend; verder behoort tot de eigenaardigheden van den epischen stijl, dat de dichter geen haast maakt: — en dus? Dus moet de gevolgtrekking juist het tegenovergestelde bevatten van hetgeen Finsler ter aangehaalde plaatse heeft neergeschreven.

Blz. 329 en 331: „De vergelijkingen der Ilias zijn zonder voorbehoud het geestelijk eigendom des dichters. Hoe nu de vergelijking die Stufen der Erzählung begleitet, leert bijzonder duidelijk boek Λ. Het slot der ursprünglichen Erzählung ist verloren...., aber schon was geblieben ist, zeigt den strengen und doch freien Gebrauch, den der Dichter von seinem Kunstmittel macht." — Wat wil „schon" hier zeggen? Waren dan in dat „verloren" — d. w. z. door den dichter der Ilias opzettelijk weggelaten— „gedeelte" toch óók vergelijkingen? En spreken wij nog over een dichter, dan wel over een werkman, die stukken van oorspronkelijke verhalen aan elkaar heeft gelascht?

Blz. 341: „Den Genuss an Homer kann die Forschung nach der Entstehung der Gedichte nicht in Ernst gefährden." — Niet? De feiten spreken maar al te duidelijk! Die schijngeleerdheid heeft reeds kwaad genoeg gesticht. Maar Finsler bedoelt: het onderzoek naar de stof, waaruit de dichter der Ilias en die der Odyssee hun gedichten hebben gevormd.

Blz. 365: „Het middengedeelte van de inleiding der Ilias" (A 2—5) „ist vom Dichter der Ilias zugesetzt."— Zoo mag slechts spreken wie meent dat A 1 en A 6 volgg. n i e t van den dichter der Ilias afkomstig zijn, maar door hem van elders zijn ontleend. Men moet dan tevens liever van een „bewerker" dan van een dichter spreken. Van eigen schepping, zelfstandige uitwerking door den dichter der Ilias van het motief, dat hij aan zijn gedicht heeft ten grondslag gelegd,— en dat is toch ook Finsler's meening, — kan dan geen sprake zijn.

Blz. 370: „Welcker heeft ons geleerd den Anteil des Dichters an seinem Werke zu erkennen." — Kon het ongelukkiger zijn uitgedrukt? Alsof aan een dichtwerk iets of iemand anders „aandeel" zou kunnen hebben dan de dichter zelf! Hebben dan de verffabrikant en de penseelenhandelaar aandeel aan een schilderij? Heeft de beeldhouwer een deel van zijn marmergroep te danken aan kleigraver of bergwerker, de architekt een deel van zijn gebouw aan metselaar en kalkbrander? De stof, o ja! Zonder hun aller hulp kon het in den geest aanschouwde niet in zichtbaren en tastbaren vorm worden vastgelegd. Maar gedeelde eigendomsrechten? Het zijn immers woorden zonder zin.

Blz. 374: „In Λ-O ziet Lachmann terecht vier oorspronkelijk niet bijéén behoorende stukken enz."— Wie hier van „stukken" spreekt, denkt aan een redacteur. Finsler moest van „gegevens" spreken. De vraag of hier inderdaad door den dichter der Ilias van zooveel verschillende gegevens is gebruik gemaakt, kunnen wij nu laten rusten.

Blz. 418: „Niese heeft stellig gelijk dass der Groll Poseidons gegen Odysseus nur im fünften Buche der Odyssee ursprünglich war und von da aus an die übrigen Stellen, die seiner erwähnen, gelangt ist."— Wat beteekent dit nu in Finsler's mond, niet z o o o n g e v e e r, maar precies, zoolang hij van een dichter der Odyssee — of ook maar van een „laatsten dichter der Odyssee" (zoo 431) — blijft spreken? Ik weet het niet.

Wat verder te zeggen van wendingen als de volgende? „Men heeft (door Niese) beter leeren inzien dat het ontstaan van het epos voor een overgroot gedeelte aan de werkzaamheid van dichters moet worden toegeschreven, en dat veel van het beste wat tot ons is gekomen aan hen is te danken" (386). Wij gelooven het gaarne, en ook wat op blz. 438 staat: „als wij bedenken dat de dichter der Ilias tevens de schepper van den Gleichnisstil is, so gewinnen wir einen tiefen Einblick in seine Bedeutung für unsere Ilias"; maar als het niet Homerus gold, zou dan eenig verstandig man op de gedachte komen zoo iets neer te schrijven? Dat Goethe's invloed voor den Faust, die van Shakespeare voor den Macbeth of den Hamlet van groote beteekenis is geweest, heeft nooit iemand noodig gevonden te verzekeren.

Ik bedoel geen spot. Voor Finsler's streven en voor zijn werk heb ik respect en sympathie. Hij is beter dan zijn leer, beter dan hij zelf weet. Nú maakt hij bij de bespreking van Oskar Jaeger's boek: Homer und Horaz im Gymnasialunterricht, de als het ware verontschuldigende opmerking, dat een leeraar verstandig doet Ilias en Odyssee als afgesloten eenheden te behandelen, zonder zich om de kritiek te bekommeren (411); — de school kan en moet het dus met wat minder doen dan de wetenschap. Maar ik verwacht dat de noeste arbeider en scherpzinnige geleerde, als hij eenmaal geheel zichzelf zal zijn geworden, tot het inzicht zal komen dat ook hier „slechts het beste voor de kinderen goed genoeg is," en dat het beste wat de „Homerforschung" gegeven heeft en geven kàn juist de overtuiging is, dat Ilias en Odyssee echte en waarachtige kunstwerken zijn, in de eerste plaats dus éénheden, — geen doffe conglomeraten, maar organische éénheden, fonkelend en doorzichtig als kristal.

Als hij zich die overtuiging waarlijk zal hebben eigen gemaakt, zal hetgeen hij terecht van Cauer's Grundfragen beweert (413): „die Meinung Cauers ist nirgends recht fassbar," niet langer op hem zelf toepasselijk zijn. En dan zal hij ook inderdaad in het tweede deel van zijn boek een verklaring van de Ilias en de Odyssee kunnen geven. Tot zóólang zal hij slechts veler meeningen naar zijn beste weten en zoo goed het gaan wil kunnen vereenigen — als een bekwame diasceuast of redactor.

Amden (Zwitserland). J. v a n L e e u w e n Jr.

T. Macci Plauti Aulularia, edited by **E. J. Thomas.** Oxford, Clarendon Press. 1913. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Ofschoon de Aulularia onder Plautus' blijspelen, tot die groep behoort, die in de eerste plaats verdient te worden gelezen, bestaat er geen enkele moderne uitgave

Digitized by Google

met commentaar, waarin rekening gehouden wordt met de nieuwste onderzoekingen. De editie's van Hildyard (1839), Wagner (1876), Ussing (1878), Benoist (1878) en het onbeduidende werkje van Blanchard (1888) met zijn pretentieuzen titel zijn nu verouderd evenals de voor zijn tijd verdienstelijke uitgave van onzen landgenoot Prof. Francken (1877), die ook door Buitenlandsche geleerden veel gebruikt is.

Thomas' bewerking voorziet dus ongetwijfeld in een bestaande behoefte, al is zijn boek niet een wetenschappelijke uitgave in den strengsten zin des woords De uitgever begint zijn voorbericht aldus: „The general plan of the present edition of the Aulularia is the same as that of Prof. Sonnenschein's editions of the Mostellaria and Rudens"; laatstgenoemde uitgaven staan echter veel hooger: Sonnenschein stelt zelf den tekst vast, Thomas heeft voor de aanteekeningen den door Lindsay voor de Bibliotheca Oxoniensis bewerkten tekst van de Aulularia (tom. I) laten afdrukken; maar ook Sonnenschein's commentaar is veel origineeler en leerrijker.

De inleiding, die Thomas aan den tekst vooraf laat gaan, beslaat slechts 14 pagina's, waarin de uitgever achtereenvolgens spreekt over het Grieksche origineel, den inhoud der Aulularia, de supplementen uit Pius' editie van 1500 en die van Urceus Codrus in de uitgave van Beroaldus, de latere bewerkingen van ons stuk, waarbij ook de „Warenar" niet vergeten wordt, zooals ik tot mijn genoegen zag, de scansie en de hiaat-kwestie In de paragraaf over de scansie is Thomas zoo verstandig geweest de wet der *Breves Breviantes* te geven volgens Sonnenschein; wat over den hiaat wordt meegedeeld, is onvoldoende, ook voor den kring lezers, dien de schrijver op het oog heeft; er had in elk geval moeten verwezen worden naar de glasheldere beschouwingen van Lindsay in zijn voortreffelijk boek „*Ancient editions of Plautus*," p. 118 en volg.

Het is den commentaar zeer ten goede gekomen, dat Thomas de voor een vir Plautinus onmisbare belangstelling heeft voor historische grammatica; de archaische taalvormen worden overal zorgvuldig verklaard, zoo b.v. de *u* van *surruptum* (vs. 39) *locassim* (vs. 228) enz. Hier en daar mis ik echter verklaring, waar deze noodig is, b.v. vs. 5 is de dativus *patri* achter *colo* niet voldoende toegelicht; vs. 281 mis ik een noot bij *apud forum*, zie Dziatzko-Kauer op Adelphi 154, vs. 229 bij het deminutivum *asellus* naast *asinus* in het volgende vers, bij *attactam* (vs. 754), waar er op gewezen had moeten worden, dat de mogelijkheid van het misverstand tusschen Euclio en Lyconides daarop berust dat *tangere* en *attingere* ook „stelen" beteekenen, zie Skutsch, *die volskische Lex sacra*, Kleine Schriften, p. 438. Dit zijn echter kleinigheden; een van de lastigste scène's uit ons stuk is het begin van het tweede Bedrijf, het gesprek tusschen Eunomia en Megadorus: vs. 150 raadt Eunomica haar broer aan om te gaan trouwen: *volo te uxorem domum ducere*, waarop deze antwoordt *ei occidi*; de zuster blijft echter aanhouden, maar Megadorus drukt zich nog sterker uit: *ut quidem emoriar prius quam ducam*. Nu deelt Eunomia haar broer mee, dat zij een rijke vrouw van middelbaren leeftijd voor hem op het oog heeft. Tegen beide eigenschappen heeft Megadorus echter bezwaar; Eunomia laat hem uitpraten en vraagt dan doodkalm: *dic mihi si audes quis ea quam vis ducere uxorem?* waarop Megadorus Euclio's dochter noemt.

Men ziet de moeilijkheid: waarom wilde Megadorus eerst niets van trouwen weten?

Men kan antwoorden: Megadorus vermoedde, dat Eunomia, toen zij hem aanried te trouwen, reeds een bepaalde vrouw op het oog had, en dat deze wel een ander zou zijn dan Euclio's dochter. Ook is Eunomia's vraag „wie is het meisje dat je wilt trouwen" na Megadorus' apodictische uitlatingen vreemd. Hier kan men nu van een uitgever verwachten, dat hij wat dieper op den *inhoud* van het stuk ingaat; Thomas teekent echter niets aan, waaruit men kan opmaken, dat hij zich de moeilijkheden bewust was; onze landgenoot Francken daarentegen begreep 35 jaar geleden reeds, dat hier een moeilijkheid school.

Ook in andere opzichten vat de Engelsche uitgever m.i. zijn taak te licht op; zooals tegenwoordig de stand onzer wetenschap is, mag een commentator zich niet tevreden stellen met uitsluitend aanteekeningen te geven van zuiver taalkundigen aard; achter Plautus staat de νέα en al hebben wij de orgineelen niet meer over, toch kan door nauwkeurige analyse van iedere scène vaak aangetoond worden, wat in 't oorspronkelijk stond, wat Plautus zelf toevoegde; zie b.v. over vs. 556, Leo, Plautin. Forsch.[2] p. 111; de νέα zelf hangt op haar beurt samen met de ἀρχαία en met Euripides; waar nu de bewaard gebleven litteratuur ons in staat stelt, dien samenhang door voorbeelden toe te lichten, mag een uitgever dat niet verzuimen; vs. 470 zegt de gierigaard *credo edepol ego illi mercedem gallo pollicitos coquos*, wat een variatie is van Xanthias' woorden over Philocleon: τὸν ἀλεκτρυόνα δ', ὅς ᾖδ' ἀφ' ἑσπέρας, ἔφη | ὀψ' ἐξεγείρειν αὐτὸν ἀναπεπεισμένον | παρὰ τῶν ὑπευθύνων ἔχοντα χρήματα. Thomas heeft zich deze gelegenheid echter laten ontgaan, en vermeldt de parallelplaats niet. Zoo had naar aanleiding van vs. 478 den samenhang met Euripides kunnen worden aangewezen, zie Leo, Plautin. Forsch.[2] p.117; bij vs. 795 had ik eveneens een vergelijking met de tragedie verwacht, vgl. ibidem p. 159. Er is nog een ander bezwaar dat ik tegen Thomas, commentaar heb, zoowel uit een didactisch als een wetenschappelijk oogpunt: vs. 377 ziet Lindsay's tekst er aldus uit: † *abeo iratus illinc, quoniam † nihil est qui emam*; de lezer, die met behulp van Thomas' uitgave in Plautus wil worden ingeleid, vindt geen enkel woord ter verduidelijking der corrupt geachte plaats, wat hem van de wijs moet brengen; waarom is hier nu niet Leo's bekende theorie (zie Plaut. Forsch.[2] p. 274) ter sprake gebracht? zie o.a. Lindsay *the Captivi of Plautus*, *Methuen* 1900, Introduction p. 16.

In de verklaring van vs. 359 is Thomas Leo gevolgd; ik geloof echter ten onrechte. De samenhang is deze: naar aanleiding van Staphyla's bewering *ligna hic apud nos nulla sunt* vraagt de kok Congrio *sunt asseres?* 't gesprek verloopt nu als volgt:

Sta. *sunt pol.* Co. *sunt igitur ligna, ne quaeras foris.*
Sta. *quid, inpurate? quamquam Volcano studes,*
cenaene caussa aut tuae mercedis gratia
nos nostras aedis postulas comburere?

Bij *inpurate* nu teekent Thomas aan: „not only *vile*, but according to Leo, R. Mus. 38. 26. also with a direct

Digitized by Google

reference to its etymological meaning „*without fire.*" Ongetwijfeld kende het Italisch een woord **pur*, vgl. o. a. Tab. Iguv. VI. B. 17 *eno mefa, vestisia sopa purome efurfatu*, en op de Oskische tafeltjes van Agnone *aasaî purasiaî*. Men zou kunnen meenen, dat de Umbrier Plautus een woordspeling, aan zijn eigen dialect ontleend, had ingevoegd, maar een Romeinsch publiek zou dat bezwaarlijk begrepen hebben; vandaar dat Leo aanneemt *vestigia aliqua vocis Italis Graecisque communis apud Romanos quoque extitisse videntur*. Het door Schöll (Archiv. f. Lat. Lex. 2. p. 123) aangehaalde fragment van Julius Caesar Strabo (Ribbeck trag. Rom. fragm. p. 227) bewijst nog niet dat de Romeinen in 't werkw. *purare* nog een etym. samenhang met **pur* = πῦρ voelden, aangenomen dat die bestond, wat lang niet zeker is, zie Walde sub voce *purus*. Bovendien is *impurate* een allergewoonst scheldwoord. Er is hier [1]) een toespeling op τὸ πῦρ καθαίρει; *impurate* = ἀκάθαρτε.

Van de in den commentaar vermelde gissingen bevalt mij zeer goed die van Prof. G. B. Mathews, die aan het eind van vs. 5 < *Euclio* > wil aanvullen. Dit neemt vooreerst den hiaat weg, die onverklaarbaar is; bovendien bewijst vs. 26, dat de naam Euclio reeds in het voorafgaande moet genoemd zijn.

Kan ik, nadat ik hierboven op verschillende tekortkomingen wees, het typographisch keurig uitgevoerde werkje aan Hollandsche lezers aanbevelen? Zeer zeker, mits men het als handleiding gebruikt, om de Aulularia te *lezen*, niet om haar te *bestudeeren*. Ook voor onze Gymnasiasten der 6de klasse is de uitgave zeer bruikbaar; zij leeren dan bovendien een wetenschappelijk boek in het Engelsch lezen, wat niet overbodig is.

Leiden. P. J. Enk.

G. Kittel, Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitlich? (Beiträge zur Wissenschaft vom alten Testament herausgegeben von Rudolf Kittel, Heft 16). Leipzig, Hinrichs. (Pr. M. 5).

De schrijver van deze studie, die in een beoordeeling van de waarde van het Nitrische handschrift der Oden (Zeitschr. f. d. neutest. Wissensch. 1913) reeds goede verwachtingen wekte, heeft hier nieuwe bewijzen van gezond oordeel en degelijke kennis gegeven. Dat zijne methode van onderzoek de juiste is, blijkt al dadelijk uit de verdeeling van de stof (p. 6) en de 3 stellingen (p. 7 — 9) die hij aan het eigenlijke boek laat voorafgaan. De stellingen luiden: 1. ieder stuk literatuur, dat als eenheid overgeleverd is, moet voorloopig als zoodanig beschouwd worden. 2. De Oden van Salomo moeten krachtens hun christelijke traditie zoolang als christelijk beschouwd worden, totdat het tegendeel duidelijk blijkt. 3. Men mag deze liederen niet naar een metrisch schema gaan knippen, daar zulk een schema te weinig objectieve zekerheid heeft.

Het eerste deel behandelt den stijl der Oden. De schrijver laat zien, hoe weinige dezer liederen op uniforme wijze één gedachte uitwerken; bij de meeste treedt sterke veelvormigheid op, zoowel wat den gedachtengang als wat de uitdrukking daarvan betreft. De dichter begint vaak met zeer persoonlijke uitingen om later tot algemeene uitspraken over te gaan. Maar ook de in de 1e persoon gedichte stukken gaan dikwijls over in uitspraken, die zonder twijfel alleen Christus in den mond gelegd kunnen zijn; het verwonderlijke daarbij is, dat de overgang zóó geleidelijk kan zijn, dat de lezer er niets van bemerkt, totdat hij reeds midden in de tweede categorie is.

P. 36 vgg. geeft de schrijver een overzicht van de gevonden stilistische aardigheden en trekt daaruit de juiste conclusie, dat deze zoodanig zijn, dat ze ons geen standpunt aanwijzen, van waar we met eenige zekerheid geinterpoleerde stukken zouden kunnen onderkennen.

Het tweede deel (p. 44—142) geeft een beoordeeling van de verschillende interpolatiehypothesen. Het resultaat is, dat er geen dwingende redenen zijn om interpolaties aan te nemen. Ik stem dit den schrijver geheel toe.

Verder zijn er twee bijlagen; in de eerste vindt men een bibliographie van de Oden, onder verschillende hoofdden gerangschikt; in de tweede een register van de syrische woorden, die in deze liederen voorkomen. De biliographie maakt den indruk van volledig te zijn; de concordantie heeft mij reeds herhaaldelijk goede diensten bewezen.

Ten slotte wil ik nog vermelden, dat in de aanmerkingen bij den text moeielijke uitdrukkingen en de discussies, waartoe ze aanleiding gegeven hebben, besproken worden. Ook hier geeft de schrijver blijk van philologische bekwaamheid. Een enkele opmerking. Bij de bespreking van Ode 42, 1 — 3 zegt de schrijver, dat hier, evenals in 21, 5; 35,8; 37,1 vg. bedoeld wordt het uitstrekken der handen tot God in het gebed, en dat deze geste een symbool van het kruis wordt genoemd. Ik weet niet of de genoemde plaatsen wel hetzelfde bedoelen. In 42,1 vgg. is de kruishouding der armen bedoeld, daar de dichter dat zelf zegt. In 21,1 staat alleen: „Ik hief mijne armen tot den hooge." In 35,8 heet het: „Ik strekte mijne handen uit bij het opstijgen mijner ziel en ik richtte mij tot den Allerhoogste." Vooral de laatste plaats spreekt duidelijk; hier strekt de dichter zijn handen *ten hemel*, als symbool van het opstijgen zijner ziel. Deze geste past, dunkt mij, niet bij de kruishouding, die moeielijk het opstijgen der ziel kan symboliseeren en dan ook niet bestond in het naar boven richten der handen, maar in het horizontaal houden der armen. Kittel zegt het zelf juist (p. 141, noot 2): „während die ausgebreiteten Arme das Querholz symbolisieren."

Dr. Plooy heeft in het Theol. Tijdschrift andere voorvoorbeelden van deze houding bij de oude Christenen gegeven (1912, p. 449 vgg.). Ik kan daaraan nog twee duidelijk sprekende plaatsen uit het leven van Alexis ed. Amiaud, p. 8 en 9 van den syrischen text) toevoegen. Daar wordt verteld, dat Alexis, zoodra de nacht gekomen was, in den vorm van een kruis tegen een muur of zuil ging staan en zoo bleef bidden (slab nafšeh lesta). Zoo vond hem iemand „gekruisigd" (slīb) biddende.

Bij de behandeling van Ode 19,6 (p. 90 noot 6) komt ook de door Frankenberg voorgeslagen lezing ʻáfat i. p. v. van gáfat ter sprake. Kittel is niet geneigd Frankenberg's verklaring „verging vor Hunger" aan te

[1]) Zie ook Ussing's verklaring p. 311.

Digitized by Google

nemen. Zij schijnt evenwel de beste van de tot nog toe voorgedragen opvattingen. 1° correspondeert zij volkomen met infirmatus est van Lactantius. 2°. is de wortel 'af *het* werkwoord voor uitputting ten gevolge van honger; hoe sterk deze beteekenis met dezen wortel samenhangt blijkt daaruit, dat ook het hebreeuwsche 'ajef in het bijzonder iemand aanduidt, die uitgeput is door honger (Richt. 8, 4, 15). 3°. heeft de hier gebruikte beeldspraak haar parallel in een plaats bij Ephraim Syrus ed Lamy, II, 743, waar Maria genoemd wordt een *dorstig* land, dat gedrenkt werd door de conceptie van haar kind.

De schrijver moge deze opmerkingen beschouwen als een bewijs van de belangstelling, die hij ten volle verdient op grond van de goede eigenschappen van dit werk.

Leiden. A. J. Wensinck.

G. Kalff, Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis. Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. f 4.50; geb. *f* 4.90).

Dit boek is ontstaan uit de colleges van Prof. Kalff en is bestemd voor hen, „die hun weg zoeken in de geschiedvorsching en de geschiedschrijving der letterkunde." „Het wil vooral belangstelling wekken, de aandacht vestigen op feiten, verschijnselen, stroomingen, niet het minst op uitspraken en gevoelens van scheppende kunstenaars," die den schrijver belangrijk voorkomen. Wat tot heden slechts binnen de muren der college-kamer werd gehoord, zal thans zeer stellig dankbaar worden aanvaard in dien ruimeren kring van allen, die zich wenschen voor te bereiden tot een diepgaande studie der letterkundige geschiedenis of die zich geroepen achten zelf aan de verdere ontwikkeling dier historie mee te werken.

Op tal van feiten en verschijnselen wordt hun aandacht gevestigd en meestal wordt een helder inzicht in de verhouding en den aard der dingen mogelijk gemaakt. Dat de behandeling van een zoo groote massa stof in een betrekkelijk klein bestek en dan nog wel een stof, die grootendeels voor de Nederlandsche litteratuur hier voor het eerst wordt behandeld en die bovendien door haar aard soms aanleiding geeft tot geheel verschillende beschouwingen bij verschillende personen, noodzakelijk kleine onnauwkeurigheden in sommige onderdeelen meebrengt en op andere punten opwekken moet tot een levendig debat, spreekt wel van zelf. Als ik hier even een paar van die punten aanstip, mag dit slechts als een bewijs van mijn belangstelling in Kalff's nuttigen arbeid beschouwd worden.

Tot zoo'n gezellig debat zou aanleiding kunnen geven de bewering, dat bij ongelijkheid van taal binnen een zekere staatkundige eenheid, de taal het criterium zal zijn naar hetwelk men een auteur bij de eene of de andere litteratuur rangschikt en dat dus b.v. Verhaeren en Maeterlinck tot de Fransche litteratuur te rekenen zijn (p. 31). Is er niet een hoogere eenheid, die boven de eenheid van taal en politieke grenzen gaat in de verschillende volksgroepen? Heel onze Dietsche cultuur is van den aanvang af gevoed door de Fransche, maar dit neemt niet weg, dat ze toch haar eigen karakter heeft weten te behouden, zelfs een afzonderlijk karakter voor de noordelijke en zuidelijke Dietsch sprekende gewesten. Zit het karakter van deze laatste niet geheel en volkomen in Maeterlinck en Verhaeren? Zijn zij geestelijk niet innig verwant aan Gezelle, Streuvels, Teirlinck, Van de Woestijne en Timmermans? Lemonnier staat misschien op de grens en er zijn tal van Waalsche schrijvers, die men zonder aarzelen bij de Fransche litteratuur voegen zal. Is Erasmus in zijn Colloquia niet vaak na verwant aan de Hollanders, waaruit de Camera zou voortkomen? Ik herhaal, ik kan hier slechts aanstippen en geef gaarne toe, dat een dergelijke indeeling in de praktijk der historiographie nog al moeilijkheden zou opleveren.

Een andere uitspraak: „De Romantiek is in de eerste plaats een Germaansch verschijnsel." (p. 40). Zou men niet beter doen te spreken van een West-Europeesch verschijnsel, zelfs al beschouwt men Engeland, dat zoo zeer den invloed der Romaansche cultuur gevoeld heeft, als een zuiver Germaansch land? Van verschillende zijden hebben sedert het midden der 18de eeuw zoovele, ook Romaansche krachten in elkaar gegrepen. Is ook hier weer niet Frankrijk de groote verspreidende en leidende macht geweest? Is de beteekenis van Rousseau in deze beweging niet van het grootste gewicht? Wat dankt Lessing niet aan Diderot en andere Franschen? Wat is Rousseau niet voor den jongen Goethe geweest, om maar een enkelen naam te noemen.

De l'Art pour l'art-theorie kon in haar aard en wording (o. a. uit de hooghartige en souvereine houding der artisten van omstreeks 1830 tegenover het philisterdom) wel wat uitvoeriger en klaarder behandeld zijn (p 82). Ze verdient dit, waar machtige kunstenaars als Flaubert en Zola voor haar hebben gestreden. Maar noch de partijleus, noch de meer ruime en stellig te rechtvaardigen strekking, die de theorie heeft, komt tot voldoende helderheid in het boek van Kalff [1]). Een zelfde blijven aan de oppervlakte treft mij in wat over het zoogenaamde leelijke in de kunst wordt gezegd (p. 146), waar over de verhouding van de groote naturalisten tot deze kwestie wel een en ander te berde mocht gebracht worden.

Ook over de wording en ontwikkeling der kritiek in de 18de eeuw zou men iets meer wenschen. Ook hier heeft Frankrijk meer te beteekenen, dan men naast den onbetwisten roem van een Lessing b.v. meestal ziet. Leerzaam is hierover o. a. het hoofdstuk De la critique philosophique à la critique du sentiment in Le Romantisme en France au XVIIIe siècle van Mornet [2]), die aantoont, hoe de meest heftige ideeën uit de Préface van Cromwell reeds in het hartje van de 18e eeuw in Frankrijk zelf zijn ontstaan.

Een korte karakteristiek van de kritiek van Kloos en Verwey had hier niet mogen ontbreken; op de lyrische kritiek van Van Deyssel, men mag ze dan onsympathiek en in het algemeen gevaarlijk vinden — persoonlijk ben ik overtuigd, dat ze van onberekenbaar nut is geweest voor ons landje — had moeten gewezen worden.

Bepaald onjuist acht ik wat Kalff meedeelt over het gebruik van rijmlooze verzen. „Als terugslag op de strengheid, waarmede sommige letterkundigen hun eischen

[1]) Men zie b.v. het artikel van Paulhan in De Beweging, VI, 1ste dl. 271.

[2]) Paris, Hachette, 1912, p. 177 vlg.

Digitized by Google

aangaande het rijm handhaafden, begonnen anderen het rijm te onderschatten," zegt de schrijver. Ik geloof, dat er hier van onderschatten geen sprake is, maar dat we eenvoudig met een Renaissance-verschijnsel te doen hebben. Men wilde rijmlooze, metrische verzen schrijven, omdat de Romeinen en Grieken dat hadden gedaan en men hen wilde navolgen. Ook is Kalff's bewering onjuist: „De Engelschen hadden ook hier het voorbeeld gegeven" (p. 189). Neen, de Franschen en de Italianen hebben ook hier het voorbeeld gegeven. In de Toskaansche litteratuur zijn van haar begin aan rijmlooze verzen. De Cantico del sole van Franciscus van Assisi is rijmloos en Molza († 1544) gaf een rijmlooze vertaling van de eerste twee boeken van Virgilius in het Italiaansch. Engeland heeft er den smaak wel van weg gekregen door Frankrijk, zooals het zijn gansche Renaissance aan Frankrijk dankt. Michel de Bouteauville zou misschien nog in de 15e eeuw Fransche metrische verzen geschreven hebben, maar een bepaalde culte werd het rijmloos vers voor het lid der Pléiade, Jean Antoine de Baïf, en zijn poëtische Académie vond in den Areopagus van Harvey, Spenser en Sidney navolging in Engeland. Gabriel Harvey het eerst schreef in navolging van De Baïf Engelsche rijmlooze verzen. En naast hem Surrey met de blank verses. Daarna komen Marlowe en Shakespeare en later Milton. Bij ons was Van Hout een navolger van De Baïf. Brandt verdedigde het rijmloos vers in het midden der 17e eeuw [1]).

Ik wijs op een dergelijke kleinigheid slechts om te voldoen aan Kalff's verzoek aan het eind van zijn voorrede.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

J. Déchelette, Manuel d'archéologie Préhistorique, Celtique et Gallo-Romaine. II. Archéol. Celt., 3e Part. Second age du fer ou époque de la Tène. Paris, Picard. 1914. (Pr. fr. 15).

Voor eenige weken brachten de bladen het bericht van het sneuvelen van Jos. Déchelette. Zoo heeft dus de oorlog Frankrijk zeker een zijner meest verdienstelijke vaderlandsche-archaeologen gekost. Waar in het algemeen op de Fransche inheemsche archaelogie nog sterk het stempel der „lokal-Forschung" gedrukt staat, was Déchelette een der weinigen die breeder banen zocht. Zijn werk over Terra sigillata heeft werkelijk een groote algemeene beteekenis, het is een der eerste en voornaamste schreden geweest op den weg van het moderne terra sigillata-onderzoek; zóó sterk dat men zelfs eenige jaren na het verschijnen daarvan in musea bijna alle sigillata aan de door hem behandelde fabrieken van Graufesenque of Lezoux kon zien toegeschreven. En ook dit handboek waarvan we reeds vroeger vorige deelen aankondigden en waarvan dit deel den tijd zoogenaamd vóór de „Romeinsche periode" behandelt, heeft zeer groote algemeene verdiensten. Wat ik vroeger als zijn uitstekende eigenschappen heb vermeld, het heldere overzicht en daarbij de kolossale belezenheid van den schrijver, vinden we ook hier terug. De bestudeering der in dit boek door Déchelette behandelde „perioden" — of wil men ze liever „culturen" noemen — zal voor ieder die na hem komt oneindig veel gemakkelijker zijn, omdat hij eigenlijk voor het eerst de zoo enorme en zoo afschrikwekkend wijd verbreide stof bijeenbracht. Dat daarbij ook tegen dit deel dezelfde bezwaren te maken zijn die ik vroeger reeds tegen de vorige inbracht: te scherpe systematiseering, veel te groote zekerheid van dateering, gemis aan klassiek-archaeologischen ondergrond — het spreekt eigenlijk van zelf en behoeft hier nauwelijks gezegd.

Het is echter voor de archaeologie in het algemeen een onherstelbaar verlies dat het den geleerden en toch zoo helderen schrijver niet gegeven was zijn Manuel af te maken. Een overzicht van zijn hand van den zoo slecht bekenden rijkdom aan Romeinsche overblijfselen in zijn land, aansluitend aan wat elders het onderzoek reeds aan het licht bracht, zooals we het in het laatste deel van dit werk hadden mogen verwachten, zou een groote vermeerdering onzer archaeologische kennis hebben beteekend.

Leiden. J. H. Holwerda.

P. Corbin, Histoire de la Politique extérieure de la France. t. I. Les Origines et la Période anglaise (jusqu'en 1483). Paris, Picard. (Pr. fr. 7.50).

Al kan men het niet buitenop zien, toch blijkt uit de opdracht, die aan niemand minder dan Gabriel Hanotaux is gericht, dat dit boek in 1912 is uitgekomen. Het heeft dus wel lang op eene bespreking moeten wachten. Mijn schuld is dit evenwel niet, daar ik het lijvige deel eerst eenige weken geleden heb ontvangen. Aanvankelijk immers had Prof. Bussemaker de bespreking op zich genomen. Helaas! De dood belette hem, dit werk evenals zoo vele andere, ten bate van de wetenschap ondernomen, tot een goed einde te brengen. Met aandoening heb ik in het recensie-exemplaar de kantteekeningen teruggevonden, waarmede hij zijne critiek ongetwijfeld voorbereidde. En ik meen, dat een woord van hulde aan zijne zoo sympathieke nagedachtenis, aan zijn zoo diepe kennis en onverdroten werkkracht, hier niet ongepast is.

Het doet mij leed, dat ik dezelfde hulde aan den schrijver der 456 compakt gedrukte bladzijden, die hier voor mij liggen, zal moeten onthouden. In zijn Introduction spreekt hij van een „essai timide"; hij is zich de zwaarte van zijn taak dus wel bewust. Maar dan valt het te meer op, dat die vreesachtigheid zich in het eigenlijke boek zoo geheel door, laat ik maar zeggen, verregaande zelfgenoegzaamheid laat verdringen. Iemand, die een pendant wil leveren van Viollet's Histoire des institutions politiques de la France, zal zich toch wel niet mogen beperken tot het gebruik van reeds uitgegeven materiaal. Voor hem zal de studie der archieven toch wel dure plicht genoemd mogen worden. En toch; uit het geheele boek blijkt niet, dat Corbin ook maar terloops gecontroleerd heeft, wat anderen vóór hem hadden uitgegeven. Nu wil ik allerminst beweren, dat men alles, wat door anderen uit de bronnen is afgeleid, weer opnieuw aan eigen onderzoek zal moe-

[1]) Men zie over deze kwestie: Sidney Lee, The French Renaissance in England, Oxford, 1910, p. 237 vlg.; Brunetière, Histoire de la Littérature française, I. 403; Petit de Julleville, Hist. de la langue et de la litt. française, III, p. 205; Darmesteter et Hatzfeld, Le seizième siècle en France, Paris, 1897, p. 113; Morley, A first sketch of English Literature; en mijn boekje over Jan van Hout, p. 120.

Digitized by Google

ten toetsen; behalve dat dit onmogelijk is, zou het mij in flagrante tegenspraak brengen met de theorieën van Prof. Bussemaker op dit punt en niet gaarne zou ik zijn werk op die wijze voortzetten. Maar het gaat over de Politique extérieure! En nu zal toch wel niemand meenen, dat alle diplomatieke verhandelingen der Fransche regeering volledig zijn uitgegeven. Er is nog meer. Had Corbin zich dan tot het uitgegeven materiaal willen bepalen- zijn boek had dan niet zoo magistraal aangelegd moeten worden, noch aanspraak mogen maken op blijvende waarde-dan had hij ten minste de laatste litteratuur moeten opgeven en gebruiken. Maar, niettegenstaande dat hij elk artikel (vreemde methode, de hoofdstukken in artikels onder te verdeelen, vooral wanneer er dan dikwijls maar één artikel in een hoofdstuk gevonden wordt) sluit met eene „Bibliographie: Ouvrages principaux et les plus récents," ontbreken juist bij die nieuwste werken de nieuwste en vloeien de oudere over. Ik kan maar geen begrip krijgen van die wijze van werken! Wie laat nu toch bij de behandeling van de Pragmatieke Sanctie van Bourges het boek van Noël Valois weg; bij de opheffing der Tempeliers en bij Bonifatius VIII de boeken van Finke; bij Bazel, Haller; bij de geschiedenis der Ottonen, Giesebrecht; bij de verhoudingen van Vlaanderen tot Frankrijk, Pirenne — al citeert hij dit boek wel elders; bij de, zij het ook vluchtige bespreking van Noord-Nederlandsche zaken, Blok? Wie kan er nu toch over de pausen schrijven der tiende en elfde eeuwen, zonder de Regesten van Jaffé en Potthast te citeeren? Hoe is het mogelijk, dat bij de litteratuuropgave van een boek over Fransche geschiedenis, Bouquet niet genoemd wordt? Nergens ook vind ik melding gemaakt van de Acta Sanctorum, van Migne, van de Monumenta!

Het maakt den indruk, dat de S. te hooi en te gras, na het neerschrijven van zijn hoofdstukken en artikelen, daaraan ook een lijst van litteratuur heeft willen toevoegen en dat hij dit werk erg lichtvaardig heeft opgevat, daar in den regel de plaats en dikwijls het jaartal van uitgave ontbreken. Dit laatste is toch wel van belang zou ik meenen, daar het toch iets heel anders is, b.v. Hefele of Hefele-Leclercq te citeeren. De voetnoten zijn uiterst spaarzaam aangebracht, zoodat men eigenlijk niet goed weet, in hoeverre de tekst van den S. afhankelijk is van zijn litteratuur. Het lijkt wel, alsof er tusschen beide in het geheel geen verband bestaat. Er heerscht bij die litteratuuropgave volledige willekeur: mag men Coulon, Lettres de Jean XXII citeeren en Fayen weglaten? Mag men Tschackert's Peter von Ailli noemen en Salembier over denzelfde verzwijgen? Wat beteekent dan nog het opschrift: ouvrages les plus récents?

Ik geloof de genese van dit boek op de volgende wijze te kunnen verklaren en veroordeelen. De schrijver, gedreven door een onzalig verlangen, een groot werk te schrijven, heeft zonder grondige bronnenstudie, zonder critischen geest en zonder historisch geweten, de ideeën, die hij allengs over de Fransche middeleeuwsche politiek heeft opgedaan, neergeschreven. Hij heeft zijn lezers daarbij talrijke en onnoodige herhalingen niet gespaard, daar hij historische gebeurtenissen rangschikt op eene wijze, die met den organischen samenhang van de geschiedenis in strijd is. Dat laatste heeft nog dit andere noodlottige gevolg, dat ook die herhalingen den samenhang maar amper kunnen herstellen. Hij draagt allerlei ware en algemeen bekende en aangenomen voorstellingen voor op een toon, die van triomfantelijke ontdekkingsglorie gloeit. Hij voegt tusschen al dat oude en lang bekende hier en daar eigen nieuwe beschouwingen in, die somtijds juist, meestal twijfelachtig, dikwijls totaal verkeerd zijn en in strijd met de uitkomsten van de aangehaalde werken. Hij bedient zich van uitdrukkingen, die een historicus kippevel doen krijgen. Hij streeft naar pikanterie, die maar al te dikwijls vervelend wordt. Over dat alles strooit hij een groot aantal titels van werken, zonder nauwkeurigheid of methode. Hij brengt den lezer in verzoeking, te denken, dat hij geen Latijn kent, door alle Latijnsche bronnen stelselmatig te vermijden en op blz. 57 het bekende „cujus regio, illius et religio" tot: „cujus region, cujus religion" te verfomfaaien."

Kortom, hij maakt den indruk, een onderwerp te hebben willen behandelen, dat verre boven zijne krachten ligt.

Nijmegen. W. Mulder.

P. S. Allen, The age of Erasmus. Oxford, Clarendon Press. 1914. (Pr. 6 sh.)

Deze elf „lectures delivered in the universities of Oxford and London" door den bekenden uitgever van Erasmus' brieven zijn los samenhangende, vlot gestelde beschouwingen over menschen en dingen uit Erasmus' tijd. Zij illustreeren als het ware met tal van aanhalingen uit brieven en boeken de toestanden en personen uit Erasmus' omgeving en min of meer in verband met zijn denkbeelden en levensloop. Er wordt in gehandeld over de „academie" van Aduard een wel wat weidsche naam voor het samenwerken van een aantal Humanisten in dat Groningsche klooster—, over scholen, kloosters en universiteiten waarbij Butzbach's mededeelingen hoofdbron zijn. Dan volgt een kort overzicht van Erasmus' levenswerk in zeer breede trekken, gevolgd door een in verband met Erasmus' karakter gehouden merkwaardig hoofdstuk over „force and fraud" in zijn dagen. Een vrij onvolledig hoofdstuk over „private life and manners" geeft als het ware een inleiding op de zeer algemeene beschouwingen over levensleer en levenswijsheid uit die dagen in het ietwat zonderling getitelde hoofdstuk: „the point of view." Dan komt nog een hors d'oeuvre over de „pilgrimages" van den tijd, een breede beschouwing over het karakter der „Transalpijnsche Renaissance" als de ontwikkeling der Italiaansche onder de „Germaansche barbaren", die hunne beteekenis gaan gevoelen. De rij wordt gesloten door een weinig in het kader passend hoofdstuk over de Moravische broeders.

Zooals men uit deze korte inhoudsopgaaf kan opmaken krijgt men hier van allerlei, een soort van kaleidoskoop over personen, toestanden, denkwijzen uit die dagen. De schrijver kent blijkbaar het tijdvak door en door, heeft er jaren in geleefd, zich ingedacht in het denken en voelen der tijdgenooten. Al vormt zijn boek allerminst een goed sluitend geheel, men zal het met genoegen en voordeel lezen en daardoor Erasmus' brieven van zelf beter begrijpen, welker bij de groote verwarring en dateering, bij de weinig critische behandeling der

Digitized by Google

teksten zoo broodnoodige uitgave de onvermoeide schrijver tot zijn levenstaak heeft gemaakt. Moge het hem gegeven zijn die levenstaak af te werken in de schaduw van dat Oxford, waar Erasmus zelf grooten invloed op de Engelsche Renaissance heeft geoefend, te midden van de schatten der Bodleiana, van de sedert Humphrey van Gloucester's tijd daar verzamelde boeken en handschriften.

Leiden. P. J. Blok.

W. Bousset, Kyrios Christos, Geschichte des Christusglaubens von den Anfängen des Christentums bis Irenaeus. Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht. (Pr. M. 12, geb. M. 13.)

Het verschijnen van een werk van Bousset is een evenement in de theologische wereld. Zijn „Judenthum im Zeitalter Jesu," zijn „Hauptprobleme der Gnosis," zijn massieve studiën, vrucht van jarenlangen arbeid. Zoo ook nu weer zijn „Kyrios Christos." Zelf zegt hij van dit laatste, dat het gegroeid is uit een onderzoek naar den zin van den term „Kyrios" in het Nieuwe Testament, tot zoodanigen omvang, dat de sobere titel een bijzondere rechtvaardiging vereischte. „Kyrios Christos ist Jesus von Nazareth im wesentlichen als der im Kultus verehrte Herr seiner Gemeinde. Und von der Praxis des Kultus und des Gemeindegottesdienstes versucht das vorliegende Werk überall den Ausgangspunkt zu nehmen und die Entwickelung der Dinge zu verstehen." Zonder voor den uitvinder dezer methode gehouden te willen worden, is hij er zich toch van bewust de eerste te zijn, die beproefde hare eischen „in einer zusammenhangenden und umfassenden Darstellung zu verwirklichen." Die „Darstellung" zal tevens de grenslijn uitwisschen, eenerzijds tusschen nieuwtestamentische theologie en oudchristelijke dogmengeschiedenis en andererzijds tusschen de godsdienstgeschiedenis van het oorspronkelijk Christendom en de algemeene ontwikkeling van het godsdienstig leven der periode. Een en ander geeft recht tot de verzekering, dat geen theoloog, die op de hoogte wil blijven van zijn tijd, dit boek ongelezen mag laten.

Deskundigen gissen reeds, dat achtereenvolgens ter sprake zullen komen de oorspronkelijke palaestijnsche en heidenchristelijke gemeenten, de synoptische evangeliën, de Paulinische en de Johanneïsche litteratuur, Gnostieken, Apologeten, en ten slotte Irenaeüs. In zoovere is een nadere inhoudsopgave hier overbodig, en afdaling in bijzonderheden is uit den aard volstrekt onmogelijk. Misschien moet ik hier bijvoegen, dat onder den titel: „Die Ausgestaltung des Christentums auf Grund des Christuskultus und seine verschiedenen Typen" ter sprake komen alle personen en geschriften waarvan men verder behandeling verwachten mocht. Ik ga op dit alles niet nader in en laat nog slechts een paar opmerkingen volgen.

Van bijzonder belang dunkt mij, dat van de „religionsgeschichtliche Studien," die in den laatsten tijd een zoo hooge vlucht genomen hebben, in dit werk zulk een dankbaar gebruik gemaakt is. Wat van philologischen zoowel als van theologischen kant op dit gebied geleverd is, heeft de schrijver in zijn onderzoek mee opgenomen en aan zijn oogmerken dienstbaar gemaakt. Telkens worden wij verrast door „religionsgeschichtliche" uitweidingen, waardoor het van oudsher bekende komt te staan in een geheel nieuw licht. Wie het mocht betreuren dat de glorie der Tubingers getaand is, na de lectuur van een boek als het onderhavige zal hij tot de vertroostende ontdekking komen, dat wij sinds hunne roemrijke dagen op menig punt wezenlijk vooruit zijn gegaan.

Ten anderen wensch ik de aandacht te vestigen op de houding die Bousset aanneemt ten aanzien van „Jezus" en „Paulus." Tot op den huidigen dag is Duitschland op het punt van synoptische en paulinische critiek min of meer onder den invloed der reactionaire strooming, die zich tegen Strauss en de Tubingers heeft verzet. Holtzmann is tot aan zijn uiteinde de „Grossmeister" gebleven. Bousset nu verlaat de bedding van dezen stroom niet. Als er sprake is van de „Thesen" van ultra-Tubingers of van Drews en Smith, dan noemt hij zijn boek „eine fortlaufende Widerlegung dieser Thesen." Niettemin neemt hij een plaats in aan den linkervleugel der Duitsche theologen.

Wat Paulus betreft geeft hij nergens uitdrukkelijk rekenschap van zijn critische vóórstudie, maar hij spreekt b.v. van den „späten Colosserbrief", en Ephesen en Pastoraalbrieven doen hem diensten ter beschrijving van den napaulinischen tijd. Uit de als echt erkende brieven weet hij een Paulus te construeeren, die meer conservatief gezinden vermoedelijk weinig naar den smaak zal zijn, doch van alle anderen de aandacht in hooge mate verdient.

Wat de synoptische evangeliën aangaat aanvaardt hij de Marcus-Logica-hypothese, en Marcus blijkt telkens zijn hoofdbron te zijn, doch hij verliest geen oogenblik de les van Baur uit het oog, dat steeds de hoofdvraag is, niet „welche objektive Realität diese oder jene Erzählung an sich hat," maar: „wie sich das Erzählte zum Bewusstsein des erzählenden Schriftstellers verhält, durch dessen Vermittlung es für uns ein Ofjekt des historischen Wissens ist." In dit opzicht is hij bij zijn brongebruik zoo consequent mogelijk, en menige „man van rechts" zal bij de lectuur zich weinig op zijn gemak gevoelen. Of evenwel het geheel niet eenigermate geleden heeft door de ten grondslag gelegde critische hypothesen, of met name de Jezus van Nazareth, wiens beeltenis als „ein gutes Stück des echten und ursprünglichen Lebens" door het weefsel der „Messiasdogmatik" zal heenblinken, aan de historische werkelijkheid beantwoordt, ziedaar een vraag die ik liefst ter beantwoording aan voortgezet onderzoek wil overlaten. Intusschen breng ik gaarne hulde aan het talent en de kunde, waarmede de onvermoeide en veelomvattende geleerde getracht heeft licht te ontsteken over het oud-christelijk duister.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

P. V. Neugebauer, Tafeln für Sonne, Planeten und Mond, nebst Tafeln der Mondphasen für die Zeit 4000 vor Chr. bis 3000 nach Chr. Zum Gebrauch für Historiker, Philologen und Astronomen abgekürzt bearbeitet. (Tafeln zur astronomischen Chronologie II). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1914. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

In No. 5 van den 20en Jaargang van het *Museum*, Febr. 1913, is het 1e stuk van Neugebauer's Tafeln für astronomische Chronologie aangekondigd, thans is het 2e stuk verschenen, dat het eerste in belangrijkheid overtreft. Het bevat, zooals de titel aangeeft,

Digitized by Google

tafels om op eenvoudige wijze met eene voor het beoogde doel voldoende nauwkeurigheid, van minstens een paar minuten, voor een bepaalden datum tusschen 4000 v. en 3000 n. Chr. de plaatsen aan den hemel te bepalen van de zon, de maan en de hoofdplaneten Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus; verder tafels ter bepaling van de datums der phasen van de maan, en ter bepaling van de mogelijkheid van zons- en maansverduisteringen bij gegeven nieuwe en volle manen.

De hoofdtabellen gelden voor het tijdvak van 4000 v. tot 2000 n. Chr; in een toevoegsel vindt men de tabellen voor de jaren van 2000 tot 3000 na Chr.

Bij de tabellen voor de plaatsen van de zon, Mercurius, Venus en Mars is Neugebauer uitgegaan van de elementen der loopbanen en hunne seculaire veranderingen van Leverrier in de *Annales de l'Observatoire de Paris*; voor de plaatsen van Jupiter en Saturnus van de elementen en hunne seculaire veranderingen van Gaillot, eveneens in de *Annales de l'Observatoire de Paris*, gepubliceerd; voor de maansplaatsen heeft hij zich bediend van de elementen uit de *Syzygientafeln für den Mond* van Oppolzer en van de *Tables de la lune* van Hansen.

Ter bepaling van de plaatsen van de zon en de planeten Mercurius, Venus en Mars zijn, behalve de seculaire veranderingen der elementen, geen storingen in rekening gebracht, hetgeen bij den verlangden graad van nauwkeurigheid voor deze lichamen overbodig zou zijn geweest; daarentegen zijn voor Jupiter en Saturnus, zoowel in de middelbare lengte als in de excentriciteit en de lengte van het perihelium, hunne wederkeerige storingen van korte periode in rekening gebracht. Het is duidelijk dat men in de tafels ter berekening van de maansplaatsen de zoo belangrijke door de zon uitgeoefende storingen, zoowel die van lange als die van korte periode, in hoofdzaak heeft opgenomen. De storingen, welke van de standen der planeten afhangen, zijn, als te gering, in de tafels niet in rekening gebracht.

Hoofdzaak is, de volgens deze beginselen saamgestelde tafels zoo in te richten, dat men er met geringe moeite het verlangde doel mede kan bereiken, en hierin is de schrijver op zeer gelukkige wijze geslaagd.

De plaatsen van zon en maan en de plaatsen, waar zich de planeten van uit de zon gezien vertoonen, verkrijgt men in hoofdzaak door het samentellen van eenige getallen, die onmiddellijk met behulp van den datum en het uur, waarvoor men die plaatsen wenscht te kennen, aan de tafels worden ontleend; kleine toe te voegen verbeteringen verkrijgt men eveneens uit tabellen, waarbij, niet de datum, maar grootheden, eveneens uit die eerste tafels ontleend, als argumenten zijn gebruikt.

Voor de zon en de maan vindt men op die wijze wat men verlangt, maar voor de planeten heeft men zijn doel slechts ten deele bereikt, daar men wenscht te kennen niet hunne plaatsen, gezien uit de zon, maar de plaatsen gezien uit de aarde. Om deze laatste te berekenen moet men echter uitgaan van de eerste, welke men met behulp van de tafels heeft bepaald.

Voor den overgang van de eerste, de zoogenaamde heliocentrische plaatsen, tot de tweede, de geocentrische, is eene kleine logarithmische berekening met goniometrische grootheden noodig. Deze berekening is zeer eenvoudig, en de schrijver vermeldt alle bijzonderheden, waarop men heeft te letten. In den regel ontvangen onze literatoren op de Gymnasia wel is waar geen onderricht in het gebruik der goniometrische formulen, maar allicht kunnen zij in hunne omgeving een deskundige vinden die hen kan inlichten.

De aldus verkregen plaatsen der verschillende hemellichten stellen hunne standen voor ten opzichte van de ecliptica aan den hemel, d. i. door hunne sterrekundige lengte en breedte; wil men echter de plaatsen kennen ten opzichte van den hemelschen aequator, d. i. door rechte klimming en declinatie, zoo vindt men in Neugebauer's werk ook de daarvoor noodige tafels.

Wat de tijdstippen betreft der phasen van de maan, nieuwe en volle maan en eerste en laatste kwartier, deze vindt men gemakkelijk voor de gemiddelde maansphase; door aan deze tijdstippen een paar kleine, eveneens aan de tafels te ontleenen grootheden toe te voegen, worden de oogenblikken der werkelijke maansphasen verkregen.

Aan de tafels gaat eene 30 pag. groote inleiding vooraf, waarin van pag. X tot XXX, verklaringen van het gebruik der tafels ten dienste van niet-sterrekundigen worden meegedeeld. Van elke berekening wordt een volledig uitgewerkt voorbeeld gegeven, en de inlichtingen zijn zoo volledig, dat een ieder die ze volgt gemakkelijk de verlangde uitkomsten verkrijgt. Ten einde zich bij de berekeningen zoo min mogelijk te vergissen, is het zaak dat men vooraf, aan de hand van de uitgewerkte voorbeelden, een schema uitschrijft, waarin de aan de tafels te ontleenen grootheden door letters zijn aangegegeven, waarachter men dan de getallen uit de tafels invult.

Door zijn werk heeft Neugebauer een grooten dienst bewezen aan hen die voor lang geleden tijdstippen de plaatsen der beweeglijke hemellichten wenschen te kennen, daar vóór de uitgave van dit werkje het alleen mogelijk was de noodige gegevens te verkrijgen uit een aantal uitgebreide astronomische werken, die men alleen in sterrewachten aantreft. Ook voor de historici, die niet zelve de berekeningen kunnen of willen volbrengen, maar daartoe de hulp van een wiskundige inroepen, zijn dus de tafels eveneens van groote waarde.

Leiden. H. G. v. d. Sande Bakhuyzen.

G. Hüffer, Loreto. Eine geschichts-kritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses. Erster Band. Münster, Aschendorff. 1913. (Br. M. 6).

Te Loreto bij Ancona — zoo geloofde men sinds het vierde kwart der 15de eeuw — wordt de „Casa Santa" bewaard, die eenmaal de woonstede was van het h. Huisgezin te Nazareth. Dit heiligdom werd in 1294 — door Engelenhanden, naar men devotelijk aannam — overgebracht naar Recanati, op de plaats, waar het tegenwoordige stadje Loreto zich bevindt. Daar ontstond dus spoedig een beroemde bedevaartplaats, die nog in onzen tijd door tal van godvruchtige pelgrims wordt bezocht.

Voor zoover thans kan worden nagegaan, is de vrome legende het eerst schriftelijk opgeteekend door den uit Teramo geboortigen proost Tolomei (1473); in dezen vorm is haar klassieke naam: „relatio Teramana." Ruim vijftig jaar later is zij uitgewerkt tot eene

Digitized by Google

„Lauretanae Virginis historia", door Girolamo Angelita, die stedelijk kanselier of secretaris van Recanati was. Hij droeg in 1531 deze „historia" op aan paus Clemmes VII en liet haar kort daarna te Venetië drukken. Haar eigenlijken geschiedschrijver kreeg de „Casa Santa" in den Jezuiet Torsellino, van wiens hand ten jare 1597 de „Historiae Lauretanae libri quinque" het licht zagen. Van toen af was allerwege de roem van Loreto gevestigd. Het even keurige als schijnbaar degelijke kleed, dat Torsellino aan de eerbiedwaardige legende gaf, is haar tot heden nog geldende en algemeen erkende vorm.

Maar aan twijfel heeft het de wonderbare legende nooit ontbroken. Reeds in 1485 schreef de Venetiaansche Minderbroeder Suriano, dat zij niet is „consonante a sano intelletto." En omstreeks 1533 klaagde, naar aanleiding der toenemende vereering van het Loreto-heiligdom, de Normandiër Affagart: „Tels abuz donnent occasion aux hérétiques et ennemys de l'Eglise de mal parler." Men kan zich slechts verwonderen, dat dergelijke protesten niet luider en talrijker zijn opgegaan. Doch hoe langer zoo meer nam het geloof in de echtheid van het te Loreto vereerde Huisje van Nazareth de overhand, totdat dit heiligdom 10 December 1632 in de liturgie der kerk zelfs een officieele plaats kreeg.

Eerst aan onzen tijd bleef het voorbehouden, tegen de historische waarheid der legende stevig gegronden twijfel uit te spreken. Ook in ons vaderland deden zich in dien geest enkele stemmen hooren, nog vóórdat tot algemeen opzien het standaardwerk van den geleerden kanunnik Ulysse Chevalier[1]) verscheen. Het was een reusachtige ammunitie, die Chevalier met zijn onuitputtelijke belezenheid tegen de echtheid der „Casa Santa" had bijeengebracht, en in voortreffelijk geordende linie stelde hij zijne batterijen op. Menigen lezer kwam het voor, alsof tegenover zulk een geduchten aanval het geloof in de echtheid der „Casa Santa" wel als... een kaartenhuisje was ingestort. Toch was het geenszins zoo. Chevalier's aanval maakte veel sensatie en joeg heel wat stof op, maar bleek op stuk van zaken niet tot een beslissende overwinning geleid te hebben. Zijn critisch standpunt bleef in verschillende landen een felle bestrijding vinden, welke zich uitte in een stortvloed van tijdschriftartikelen en binnen drie jaren tijd — van 1909 tot 1911 — in niet minder dan vier lijvige, bepaald tegen Chevalier gerichte, ernstig naar wetenschappelijkheid strevende boeken.

De aanval was met een geweldigen tegenaanval beantwoord, waarbij de overmacht ten slotte wel de zege scheen te hebben behaald.

Doch het was slechts een korte wapenstilstand, en de krijgskans zou nog keeren. Onverwacht mengde zich Georg Hüffer in het strijdgewoel, met zwaar geschut, zoo verrassend en overweldigend als de beruchte 42 c.M. mortieren. Zal hij daarmede het pleit hebben beslist? Ik zou het nog niet absoluut durven verzekeren, ofschoon ik ook niet inzie, welke redelijke argumenten er nog tegen zijne streng-logische bewijsvoering kunnen worden ingebracht. Deze bewijsvoering, in zijn hierboven genoemd boek samengevat, komt in hoofdzaak op het volgende neer.

Zij tast de legende in haren wortel aan: de „relatio Teramana." Haar inhoud wordt nauwkeurig ontleed, en dan blijkt, dat zij niet meer is dan een vrome legende, zooals de kinderlijke phantasie der Middeleeuwen er bij menigte heeft voortgebracht; maar geschiedkundige waarheid bevat zij niet.

Vervolgens komt Hüffer aan het door Angelita opgestelde verhaal. Het was het werk van een handigen bedrieger, die tot elken prijs zijne vaderstad Recanati en het daar hoogvereerde heiligdom wilde ophemelen. Uit innerlijke gronden wordt Angelita's bedrog aangetoond; en bovendien nog ten overvloede uit drie willekeurige „Stichproben", waarbij telkens aan den dag komt, dat hij beter weten *moest*, toen hij met de meeste stelligheid dingen verhaalde, die konden strekken tot verheerlijking van het Lauretaansche heiligdom.

Hiermede zijn de twee voornaamste bronnen der legende als zeer troebel en verdacht tentoongesteld, en eindigt het eerste boek. Het volgende boek houdt zich bezig met de oudste geschiedenis van Loreto en toont aan, dat deze zoo min vóór als kort of lang na het jaar 1294 iets heeft afgeweten van de wonderbare overdracht der „Casa Santa."

Niet vóór 1294. Want toen was de S.-Mariakerk te Loreto slechts een gewone kerk op het land, die als filiaal der parochie-kerk diende en niets bijzonders aan zich had. Dit blijkt duidelijk uit eene ontwijfelbaar echte oorkonde van 4 Januari 1194 en eene van het jaar 1285, die van het Loreto-wonder noodzakelijk *moesten* gewagen, als het inderdaad overbekend was. Evenmin kort of lang na 1294. Want van het h. Huisje wordt met geen enkel woord gewag gemaakt in tal van oorkonden, Loreto betreffende en gaande van het jaar 1315 tot 1470. Daar zijn ook verscheidene pauselijke aflaatbullen onder, welke ten doel hadden om de godsvrucht tot en den luister van Loreto's sinds 1315 als bedevaartsplaats bezochte Maria-kerk te bevorderen; doch geen van allen weet blijkbaar iets van het in zijne soort éénige wonder af, dat in deze kerk het h. Huisje van Nazareth zou bewaard zijn.

De aflaatbulle, die er het allereerst melding van maakte, is van Paulus II en gedagteekend 12 Februari 1470; van de Loreto-kerk zegt zij: „in qua ipsius Virginis gloriosae *domus et* ymago augusto comitante cetu mira Dei clementia collocata existat." Maar helaas, de hier gecursiveerde en beslissende woordjes: *domus et* ontbreken in de authentieke Vaticaansche registers en moeten dus — de oorspronkelijke bulle ging verloren — wel later zijn geinterpoleerd!

Dit zoowel vóór als na het wonderjaar 1295 regelrecht doorloopende *argumentum ex silentio* bewijst duidelijk, dat tot 1470 de wonderbare overdracht van het h. Huisje naar Loreto volstrekt onbekend was, zelfs te Recanati en aan het pauselijk Hof. Derhalve is de legende, welke dit mirakel overleverde, eerst na 1470 ontstaan; maar zoo verliest zij alle vertrouwbaarheid. De voorstanders van de echtheid der „Casa Santa"

[1]) *Notre Dame de Loreto* (Paris, 1906). Eene bespreking hiervan plaatste ik in *Van Onzen Tijd* VII (1906), blz. 46 vlg.

Digitized by Google

kunnen nooit een redelijke oplossing vinden van het onverklaarbaar raadsel: dat het h. Huisje, na op Gods bestel van Nazareth te zijn overgedragen naar Loreto om het tegen ontheiliging te vrijwaren, toen gedurende 180 jaren geheel *incognito* daar heeft vertoefd, zoodat zelfs de naaste omgeving en het oppergezag van den h. Stoel van dit overgroote wonder, van deze allerkostbaarste reliek, totaal onkundig gebleven zouden zijn.

Tot zoover gaat Hüffer's strenge bewijsvoering in het eerste deel. Een volgend deel zal den werkelijken oorsprong en verderen ontwikkelingsgang der legende trachten te verklaren. Met gespannen verwachting zien wij het te gemoet, hopende, dat Hüffer's onderzoek, dat tot nu toe slechts een negatieven uitslag gaf, ook in positieven zin niet minder sterk zal staan. Het ontwikkelingsproces der legende van het Loreto-wonder uit haar aanvankelijk richtige kern van waarheid te volgen naar de fantastische en wereldverbazende hoogte, waartoe zij geleidelijk opgroeide, moet wel uiterst belangwekkend zijn en buitengewoon leerzaam zoowel voor de cultuurgeschiedenis in het algemeen als voor de waardebepaling van middeleeuwsche legenden in 't bijzonder.

Voor dit nieuwe, positieve onderzoek is stellig professor Hüffer, die aan de hoogeschool te Breslau een leerstoel der katholieke kerkgeschiedenis bekleedt, de aangewezen man. Want hij is volstrekt geen hypercriticus, die bij voorbaat tot twijfel en ontkenning geneigd is, zoodra het om middeleeuwsche legenden en wonderen gaat. Dit bewijst afdoende zijn glansrijke verdediging der echtheid van Sint Bernardus' kruistochtwonderen.

Ook deze verdediging was een meesterstuk van historische critiek, maar zij kwam, op onweerlegbare bewijsgronden, tot een alleszins bevestigend resultaat. Als katholiek geschiedvorscher neemt hij natuurlijk de *mogelijkheid* van wonderen aan, dus ook de mogelijkheid der wonderbare overdracht van het h. Huisje. Maar staat hij daarom niet minder onbevooroordeeld dan en minstens even vrij als een ongeloovig geleerde tegenover dit vraagstuk, wanneer hij een nauwkeurig onderzoek instelt naar de waarheid van het *feit*?

Evenals ten opzichte van elk ander geschiedkundig feit, wikt en weegt hij de bewijzen, die zoowel voor als tegen de werkelijkheid van het overgeleverde feit pleiten, zonder dat hij daaromtrent een vooropgezette meening is toegedaan. Hij komt dan met zekerheid tot de slotsom, dat hier geen historische waarheid doch slechts legendarische verdichting van het woord is. Juist daarom wordt zijne bewijsvoering zoo krachtig.

Niet slechts de strenge logica en de critische scherpzinnigheid in Hüffer's boek zijn het, die onze bewondering gaande maken. Ook en niet weinig de kunst, waarmede hij zijne bewijsvoering opbouwt als een nauw aaneensluitend geheel, waar geen speld tusschen valt te steken. Maar bovenal de onverbiddelijke kracht, waarmede hij zijne argumenten stuk voor stuk uitwerkt tot de verste gevolgtrekking. zonder in de ijle lucht van hypothesen te gaan wankelen, doch altoos staande blijvend, en streng staande, op het eenmaal strakgespannen koord der onaantastbare premissen. Voeg daarbij een zeldzame helderheid en zakelijke soberheid in het geheele betoog en men zal erkennen, dat ik niet ten onrechte beweer nauwelijks een nieuwer Duitsch geschiedwerk te kennen, dat zóódanig uitmunt in „l'art de faire un livre."

Aan het boek gaat vooraf eene verklaring van den vicaris-kapitulaar van het bisdom Munster, dat het niets strijdigs met geloof en zeden bevat. Ook het werk van Chevalier bezat een kerkelijk *Imprimatur*: van niemand minder dan van den pauselijken hoftheoloog P. Lepidi, die niet slechts in zijne waardigheid van „magister S. Palatii" maar ook als godgeleerde een groot gezag heeft.

Rome. † Gisbert Brom.

SCHOOLBOEKEN.

D. Wachmann, Praktische Inleiding in de Engelsche Taal en Conversatie. Deel I. Tweede druk. Amsterdam, Bureau Scriba. (Pr. *f* 1.25).

Met behulp van dit boek wordt het Engelsch onderwezen noch volgens de directe methode noch volgens de andere. De gezamenlijke stof is (zooals de schrijver in het Voorwoord meedeelt) van drieërlei aard. Zij bestaat ten eerste uit versjes (ook raadsels, spreekwoorden enz.); ten tweede uit schetsjes van het dagelijksch leven (ook verhaaltjes en beschrijvingen); en ten derde uit gesprekken, vragen en antwoorden, opgaven, idiomatische uitdrukkingen gegeven in korte zinnetjes, enz. Spraakkunst-regels vindt men weinig, alles bij elkaar ongeveer 5 bladzijden korte opmerkingen. De S. wil het boekje aldus gebruikt zien: De lessen worden in de klas behandeld (opgelezen, vertaald en besproken). Thuis vertaalt de leerling de les schriftelijk in het Nederl. en leert de woorden en uitdrukkingen van buiten, terwijl hij later de les in 't Engelsch terugvertaalt. Ook de opgegeven vragen worden op school behandeld en thuis schriftelijk uitgewerkt en beantwoord; de verhaaltjes worden bovendien van buiten geleerd.

Men behoeft niet te vreezen, dat de leerling, die met behulp van dit boek wordt onderwezen, zich zal vervelen. Ten eerste is de leesstof nergens vervelend, en ten tweede krijgt hij heel wat te doen, indien hij behoorlijk wil meekomen. De S. zegt wel dat het boek (158 blz.) geschikt is voor scholen waar men slechts weinig uren voor Engelsche taal en conversatie ter beschikking heeft; maar ik betwijfel of men het in één cursus kan doorwerken. Om te beginnen heeft men al heel wat tijd noodig om de leerlingen een beetje thuis te brengen in de uitspraak (waarover in 't boek zelf zoogoed als niets wordt gezegd); vervolgens komen er al heel spoedig grammaticale en idiomatische moeilijkheden, die veel verklaring behoeven; verder dient men, vooral in de eerste maanden, telkens en telkens weer te repeteeren, en dit alles kost veel tijd. De S. zegt zelf dat men *van den beginne af aan* telkens waar men een klank in den tekst ontmoet, die van 't Nederl. belangrijk afwijkt, er de aandacht op moet vestigen, en de zuivere uitspraak door *vóórspreken* duidelijk moet maken. Maar in den beginne komen zoowat *alle* klanken den leerling vreemd voor, medeklinkers zoowel als klinkers; en hij zal er niet veel van onthouden tenzij men hem helpt, door b.v. de eerste 10 of 15 lessen in

Digitized by Google

phonetische spelling te geven (om die daarna, in de gewone spelling gedrukt, te herhalen).

Wat meer spraakkunst-regeltjes (waarom is men daar toch zoo bang voor?) zouden geen kwaad kunnen, daar zij den leerling helpen in 't begrijpen en 't vasthouden van het gelezene; maar die regeltjes, evenals de noodige verklaringen van de idiomatische moeilijkheden, kunnen door den onderwijzer er bijgevoegd worden. En als dan de onderwijzer het aantal lees- en leerstukjes weet te verminderen, zoodat het boek zonder overhaasting in een jaar kan doorgewerkt worden, geloof ik dat er goede resultaten mee te bereiken zijn.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de onder toezicht van Carl D. Buck uitgegeven publicatie *Studies in Greek Noun-Formation*, waarvan de beide eerste afleveringen, bewerkt door den heer E. H. Sturtevant, door mij werden aangekondigd *Museum XX* Kol. 121 e. v., zijn thans twee nieuwe gedeelten verschenen, in één bundel vereenigd, (*Labial Terminations III and IV*) van de hand van denzelfden bewerker. Thans zijn aan de beurt de *Words in -πη or πὰ (also -πᾰ) — in -πης; or -πᾱς, gen. -που — in -πος and- πον, gen. -που. Words in -ψ*, waaraan zijn toegevoegd eenige *Additions and Corrections to Labial Terminations I-IV*. Omtrent de gevolgde methode behoef ik, na wat ik in bovenvermelde aankondiging zeide, hier geen nadere opmerkingen te maken; slechts wil ik even met vreugde constateeren, dat de heeren Buck en Sturtevant blijkbaar hetzelfde bezwaar gevoeld hebben, dat door mij werd aangeroerd: het nieuwe gedeelte is niet meer in het tijdschrift *Classical Philology* opgenomen, doch als afzonderlijk werkje verschenen. Toch zou ik het nog wenschelijker achten, dat men zich minder met de uitgave haastte en grooter gedeelten tegelijk in het licht gaf.

Den Haag. J. van IJzeren.

In de Weidmannsche Buchhandlung te Berlijn is eene tweede uitgave verschenen van *Zwei Isländergeschichten*, die Hønsna-þóres und die Bandamannasaga mit Einleitung und Glossar herausgegeben von A. Heusler. De twee interessante kleine teksten zijn bij uitstek geschikt voor een eerste kennismaking met Oudijslandsch prosa, en daar het aantal teksten met bruikbaar glossarium gering is, zullen deze saga's ook in de nieuwe oplaag zeker nog vele diensten aan het onderwijs kunnen bewijzen. De inleiding is gedeeltelijk omgewerkt en verbeterd; nieuw is een overzichtskaart bij de eerste der beide saga's. B.

De afleveringen der nieuwe uitgave van Van Dale's Woordenboek. van welke in *Mus.* XXI, 256 vlg. de eerste werd besproken, volgen elkander gestadig en regelmatig op. Afl. 2 — 6 werden aan de Redactie, ter aankondiging, toegezonden; zij gaan van Angstvallig tot Koolzaad; de inhoud geeft geen aanleiding tot nieuwe of tot gewijzigde opmerkingen. Hetgeen sedert reeds weder is verschenen doet verwachten dat het werk spoedig geheel gereed zal zijn. A. B.

De fa Van Goor Zonen te Gouda zond ons een nieuw nummer der serie „Van Goor's Miniatuur Woordenboeken", nl. een *Miniatuur Deensch (Noorsch) Woordenboek*, Deensch-Nederl. en omgekeerd, bewerkt door W. A. A. van Binsbergen. Het is een praktisch boekje, dat voor dagelijksch gebruik stellig genoeg geeft.

Van Gebr. Van der Hoek te Leiden ontvingen wij *Het Javaansche Letterschrift* door C. F. H. Dumont. Voor hen die pas met het Javaansche schrift kennis maken. zal het zeker zijn nut hebben.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Août: B. Haussoullier, Hist. d'Athènes. — H. Dehérain, F. Colomb et sa bibliothèque. — G. Seure, Les ruines de Delphes. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Hermes, L, 1: G. Wissowa, die röm. Staatspriestertümer altlatin. Gemeindekulte. — O. Viedebantt, Lesb. Bauinschr. (IG XII 2,11). — W. Weber, eine Gerichtsverhandl. vor Kaiser Traian. — W. Kranz, die Irrfahrten des Odysseus. — I. Hammer-Jensen, das sogen. IV. Buch der Meteor. des Aristoteles. — J. Kroll, Poseidonios u. Vergils vierte Ekloge. — K. Praechter, eine Demokritspur bei Xenophon. — Miscellen.

Journal of Hell. Studies, XXXIV, 2: J. D. Beazley, The Master of the Achilles Amphora in the Vatican. — A. Shewan, Leukas-Ithaka. — O. B. Caspari, On the Long Walls of Athens. — A. S. F. Gow, The Ancient Plough. — A. M. Woodward, Notes a. Queries on Athenian Coinage a. Finance — G. Dickins, Some Hellenistic Portraits. — Ch. Waldstein, The Holkham Head. A Reply. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1913—'14.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXV-XXXVI, I: R. Heinze, Von altgriech. Kriegergräbern. — P. J. Meier, Die Marsyasgruppe des Myron. — E. Maass, Totenopfer f. Jugurtha. — C. Clemen, Bolls Studiën z. Offenbarung Johannis. — E. Schultze, Das engl. Urteil über Friedr. den Gr. — H. Tardel, Patriot. Lyrik von Friedr. dem Gr. bis Wilhelm II.

In het paedagog. ged.: B. Wilm, Neuere Bahnen im griech. Anfangsunterricht.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXX, 1: E. T. Kuiper, Vlamingen en Brabanders eind 16de eeuw. — De Boer, De redenaar der menschheid (Anacharsis Cloots). — Dominicus, Basoetoland. — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen.

Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, XI, 4: Pijper, Oud-Christelijke epigraphie. — Lindeboom, Anna Byns. — Vos, Oudsten en Dooplijsten van de Harde Vriezen.

Revue Historique, CXVII, 1: L'appel des Allemands. — Waltz, Les artisans et leur vie en Grèce (Hésiode). — De Puybusque, Lettres de Sismondi à Mackintosh. — Bulletin historique (Hist. byzantine).

Hist. Zeitschrift, 113, 3: Hiller, Kaiser Heinrich VI. — Platzhoff, Die Gesandschaftsberichte Hub. Languets. — Kern, Karl Zeumer.

114, 1: Beloch, Die Schlacht an der Trebia. — Ritter, Die Entstehung der Indemnitätsvorlage 1866. — Hintze, Reinh. Koser.

Engl. Hist. Review, 1915, Jan.: Haverfield, Old Sarum. — Lapsley, Archbishop Stratford 1341. — Skeel, The council of Marches 17th century. — Monckton Jones, Free and open trade in Bengal. — Notes and Documents.

Studiën, LXXXIII, 1: J. P. v. Kasteren, Een en ander over den Judasbrief, IV. — H. Bolsius, Bewijzende of niet-bewijzende vondsten. — M. v. Steen, Volk en godsdienst in Marokko, I. — C. W. I. Wenneker, Ave Maris Stella. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Barnouw, Ags. Christian Poetry: Anglia, Beibl XXVI, no. 1 (Fehr).

Boeser, Denkm. d. Neuen Reichs: Rev. Crit. 1914, no. 33 (G. Maspero).

Geyl, Suriano: Engl. Hist. Rev. 1915, Jan. (H. L.)

Vürtheim, Teukros u. d. Teukrer: Berl. Philol. Wochenschr. 1914, no. 49 (Aly).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

T. MACCIUS PLAUTUS'

RUDENS.

Verkort en met aanteekeningen voorzien door Dr. A. VAN IJSENDIJK,
Rector van het Gymnasium te Gouda.

Prijs . . . . f 0,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f 1.—**.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/6.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VIII.

Vlechtwerken IV.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

//

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. — No. 7. — April 1915.

Masqueray, Bibliogr. pratique de la littérature grecque (K. Kuiper).
Schissel v. Fleschenberg, Entwicklungsgesch. d. griech. Romans im Alt. (Hesseling).
Blass-Fuhr, Andocidis orationes (Schepers).
Jander, Oratorum et Rhetorum graecorum fragmenta (Schepers).
Kurfess, Sallustii in Ciceronem et invicem Invectivae (Brakman).
Conway and Walters, Livius (Lely).
Hense, Senecae ad Lucilium Epistulae Morales (v. Wageningen).
Hillebrandt, Mudrārākṣasa by Viśākhadatta (H. Kern).
Gaselee, Parerga coptica (Boeser).
Fischer, Shakespeares Quellen, I: König Lear (v. Dam).
Lot-Borodine, Le roman idyllique au moyen-âge (Sneyders de Vogel).
Agrell, Intonation u. Auslaut im Slavischen (v. Wijk).
Kern, Inscriptiones graecae (Rutgers v. d. Loeff).
Philipp, Hist.-geogr. Quellen in den etymologiae d. Isidorus v. Sevilla (Koch).
Bakhuizen v. d. Brink, Studiën en schetsen, V (Brugmans).
Müller, Die antiken Odyssee-illustration (Six).
Küster, Die Schlange in der griech. Kunst u. Religion (Vürtheim).
Latte, De saltationibus Graecorum (Kan).
Meyer-Steineg u. Schonack, Hippokrates „Ueber Aufgaben u. Pflichten des Arztes" (J. A. Vollgraff).
Barth, Röm. Charakterköpfe (Enk).
Aufhauser Miracula S. Georgii (Hesseling).
Schoolboeken:
Geerebaert, Sophocles' Antigone (K. Kuiper).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Paul Masqueray, Bibliographie pratique de la littérature Grecque, des origines à la fin de la période Romaine. Paris, C. Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 4).

Dit kostbare handboekje voor studenten die in den chaos van edities, commentaren en studia critica vergeefs den weg zoeken, is inderdaad een practische gids. Met eene vaderlandsliefde die in een voor jonge Fransche philologen geschreven werkje alleszins natuurlijk is, wijst de schrijver bij de chronologische en systematische bespreking der Grieksche auteurs in de eerste plaats zijne lezers op de fransche werken, die zij met vrucht kunnen raadplegen, maar daar hij tevens met sympatieke openhartigheid de groote verdiensten der Duitsche Altertumswissenschaft roemt, en het rondweg uitspreekt dat wie in onze dagen klassieke Philologie wil studeeren, Duitsch en Engelsch behoort te kunnen lezen, betoont hij zich vrij van alle chauvinisme, ook door de kundige en practische keuze, betracht in de opgave van Duitsche en Engelsche geschriften. Zoo heeft hij de kunst verstaan in een boekje van 325 bladzijden een zeer nuttige handleiding samen te stellen die niet voor slechts vrij ver gaande aanvangsstudie betrouwbaar is, doch bovendien bij alle streven naar objectiviteit het cachet van des schrijvers persoonlijkheid draagt, en door de korte hier en daar ingelaschte oordeelvellingen aan de dorre opsomming van boeken en artikelen eene zeer welkome en verkwikkende levendigheid geeft.

Natuurlijk brengt dat persoonlijke karakter mee dat wij, lezers, soms in de plaats van een aanbevolen werk liever een ander, dat wij misen, zouden plaatsen. Ook gelooven wij gereedelijk den schrijver op zijn woord wanneer hij verklaart niet alle geschriften te hebben gelezen welker titels hij opgeeft; hoe zou hij anders o. a. van Leeuwens Enchiridion eerst - te recht - onder de grammatica's, en daarna - verkeerdelijk - onder, de lexica op Homerus vermelden? Of hoe Ludwichs volslagen mislukte studie over den Hermeshymnus onder de travaux à consulter? Maar dit zijn kleinigheden, die niet verhinderen dat wij in dezen practischen gids een voortreffelijk hulpmiddel voor studenten begroeten, te verkwikkelijker omdat het vrij is van de storende eenzijdigheid waarmee zoo vaak Duitsche hodegetieken van dien aard zich opzettelijk beperken tot hetgeen op den Duitschen akker is geteeld en gewonnen.

Amsterdam. — K. Kuiper.

O. Schissel von Fleschenberg, Entwicklungsgeschichte des griechischen Romans im Altertum. Halle, M. Niemeyer. 1913.

Erwin Rohde heeft, volgens de schrijver van het hier aangekondigde boek, ten onrechte het ontstaan van de Griekse roman enkel willen verklaren uit de hellenistiese erotiek en uit reisverhalen; hij heeft tevens de zeer kenmerkende verschillen die tussen de ons overgeleverde romans bestaan, over het hoofd gezien. Samenhang tussen vroegere realistiese verhalen en de erotiese, fantastiese roman werd door Rohde ontkend, maar de heer Schissel von Fleschenberg betoogt dat die wel degelik waargenomen kan worden

Digitized by Google

en hij toont, door 't bespreken van de verschillende types van romans die hij onderscheidt, hoe hij zich de ontwikkeling van het gehele genre voorstelt. Daarmede wil hij niet zeggen dat de gang van die ontwikkeling histories wordt weergegeven door de romans die hij achtereenvolgens bespreekt, maar alleen dat er een natuurlike overgang (in twaalf stadia) kan aangewezen worden van de eenvoudige vertelsels, al of niet door een verbindend verhaal bijeengehouden (Rahmenerzählung), tot de eigenlike Griekse roman die, naar zijn oordeel, het hoogste punt van ontwikkeling bereikt heeft in de Pastoralia van Longus, „de schepper van de psychologiese roman" (blz. 82).

De schrijver heeft lange jaren zich beziggehouden met zijn onderwerp. Daardoor zijn de verschillende Griekse romans hem zo gemeenzaam geworden dat hij 't onderscheiden van al die in onze ogen zo op elkander gelijkende verhalen iets van zelf sprekends schijnt te vinden, en dan ook bij zijn lezers niet alleen aanneemt, dat zij de scriptores erotici kennen — wat een billike eis is — maar tevens dat zij zich de avonturen en de namen der helden in biezonderheden herinneren. Daardoor wordt zijn boek, waarvan de taal voor een niet-Duitser toch al niet gemakkelik is te volgen, een inspannende lektuur. Het komt mij voor dat het aantal novelles en romans waarover wij beschikken veel te gering is om met zekerheid de evolutie van de Griekse roman te schetsen, maar het kan niet ontkend worden, dat von Fleschenberg op menige plaats fijne nuances doet uitkomen en bijvoorbeeld de techniek van het parallelisme in een boek als de Pastoralia zeer duidelik heeft aangetoond. Zijn algemeen oordeel over deze produkten der Griekse fantasie is gunstiger dan het mijne. Het woord „geniaal", gebruikt van de vondsten van Longus en Xenophon van Ephese, komt mij zeer overdreven voor.

Leiden. D. C. Hesseling.

Andocidis orationes ed. **F. Blass,** ed. IV cur. **C. Fuhr.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.20).
Oratorum et Rhetorum Graecorum fragmenta nuper reperta ed. **K. Jander.** („Kleine Texte" 118). Bonn, Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 1.).

Bij het aankondigen van de door Fuhr bezorgde 4e uitgave van Blass' Andocides kan ik, hoezeer overigens de piëteit van den bewerker begrijpend en waardeerend, niet nalaten mijn spijt te betuigen dat deze uitgave niet wat bruikbaarder is geworden. In zijn kort voorwoord verklaart Fuhr: „editionem quartam... ea qua par erat pietate curavi." Maar zou het impium zijn geweest zoo deze bewerker, optime ille meritus de oratoribus Graecis, er na de praefatio een siglorum conspectus en na den text een verborum index aan had toegevoegd? Een korte opsomming immers van de in de ann. crit. gebruikte afkortingen is geheel onmisbaar: hoe kan een lezer, die geen tijd heeft om uit de praefatio de oplossing van de puzzle op te sporen, begrijpen dat, om maar iets te noemen, met Sl. Sluiter, met Kl. Klotz, met Hi. Hirschig, met W. Weidner, met Ros. Rosenberg wordt bedoeld? Wat het tweede desideratum betreft, 't komt misschien van herhaalde teleurstelling bij onderzoek naar het gebruik van een woord, maar een uitgave zonder index verborum vind ik niet af: een index nominum et rerum memorabilium, zooals nu is toegevoegd, lijkt mij reeds hierom bedenkelijk omdat zóó de samensteller uitmaakt wat memorabile is en wat niet.

Dat Fuhr de bestaande uitgave zooveel mogelijk intact heeft willen laten, blijkt ook hieruit dat hij de praefatio van Blass, behoudens enkele toevoegingen, onveranderd heeft overgenomen: onveranderd dus ook dat wat Blass pag. IX — XII zegt aangaande de spelling van sommige woorden en vormen, vooral in verband met inscripties. Men kan dit billijken, maar men moet heel wat gezag toekennen aan inscriptie-spellingen om in een text als deze onder meer vormen op te nemen als σῴσειν [1]) σῴσητε σῷσαι σέσῳμαι naast ἐσώθην σωθείς, σωτηρία, en ἠργαζόμην ἠργάσατο naast εἴργασμαι.

Ten slotte nog een vraag meer speciaal over de text-constitutie van I 4. Gesteld dat men daar de overgeleverde woorden ᾧ... ἔστι... ἣ... διδομένη καὶ δωρεᾷ ὑπάρχουσα wil veranderen in ᾧ... ἔστι... τῇ... δεδομένη ἐν δωρειᾷ [2]) ὑπάρχουσα, mag men dan de verandering ἐν δωρειᾷ verdedigen met een plaats als Demosth. XX 27 δίδοτ' ἐν τιμῆς μέρει? Ja, als er bij Demosthenes maar ἐν τιμῇ stond!

Onder de Oratorum et Rhetorum Graecorum fragmenta nuper reperta, die als n°. 118 in de verzameling van Kleine Texte zijn opgenomen, is er geen van Andocides. Trouwens ook van de overige oratores „in canonem recepti" is de oogst gering. Enkele kleine fragmentjes van Antiphon, van Lysias (waarvan 3 uit de or. Κατὰ Θεοζοτίδου), een paar van Isaeus, Demosthenes, Hyperides, Lycurgus en Dinarchus. Dan volgen de fragmenta incertorum, van welke vooral dat uit een or. περὶ μουσικῆς (van Hippias volgens Blass, Jander twijfelt en zet een vraagteeken) te noemen is. Iets beter vertegenwoordigd zijn de Rhetores, van wier fragmenten eerst die uit de λόγοι δικανικοί, dan die uit de λόγοι συμβουλευτικοί καὶ ἐπιδεικτικοί zijn opgenomen. Bovendien moet men niet uit het oog verliezen wat Jander in zijn voorwoord zegt: „.... fragmenta parvula easque chartas, quae tradunt orationum fragmenta nobis codicum fide jam dudum nota, omisi..."

De uitgave van deze fragmenten was in goede handen. De aanteekeningen van Jander munten, zooals we dat in de „Kleine Texte" gewoon zijn, uit door kortheid en helderheid en geven nauwkeurige inlichtingen.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Sallustii in Ciceronem et invicem Invectivae rec. **A. Kurfess.** Leipzig. Teubner. 1914. (Pr. M. 0.90 geb. M. 1.20).

Kurfess, wiens opstellen in de Mnemosyne (Jaarg. 1912 en 1913) over de Invectivae, staande op naam van Sallustius en Cicero, niet minder bijval vonden dan zijn dissertatie, welke naast den Commentariolus criticus een studie over de handschriften, waarin ons die rhetorische producten overgeleverd zijn, bevat, heeft thans een nieuwe uitgave van de welbekende pamfletten 't licht doen zien.

In de Praefatio geeft hij een kort overzicht der oudste codices, welke meerendeels door hem zelf gecolla-

---

[1]) I 2 staat σώσειν, blijkbaar bij vergissing.
[2]) De spelling met ει is van Lipsius.

Digitized by Google

tionneerd zijn; zij stammen blijkens de gemeenschappelijke fouten en interpolaties af van denzelfden archetypus. Terwijl nu de lezingen van die vetustiores in den apparatus criticus alle vermeld worden, acht de editor 't voldoende van de jongere manuscripten slechts de belangrijksten varianten te memoreeren. De tekst wijkt veel sterker af van dien, welken Jordan geconstitueerd heeft voor de Weidmanniana (1887) dan men verwachten zou. Weliswaar deinst Kurfess er niet voor terug conjecturen van zichzelf of anderen op te nemen, maar hij geeft de overlevering de eer, die haar toekomt. Kenmerkend bijv. voor de jongste editie is Pseudo-Sall. in Cic. II 4, waar de spreker Cicero ter verantwoording roept en eischt, dat deze zal verklaren, hoe hij aan 't geld kwam, waarmee hij te Rome zijn huis — eenmaal dat van Crassus —, te Tusculum en Pompeji zijn villa's gekocht heeft, of: si retices, cui dubium potest esse: opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium *parasti*? Bij Jordan leest men: cui dubium potest esse, *quin* opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium *pararis*, niettegenstaande 't oudste handschrift (H) *quin* weglaat en *parasti* in 7 der beste codices, *pararis* in geen enkelen voorkomt. Aan de directe rede heeft Jordan ten onrechte aanstoot genomen. De tweede Invectiva biedt een goed voorbeeld van de andere ratio. Van Sallustius n. l. zegt de spreker tot de senatoren V 15 primum honorem in quaestura adeptus hunc locum et hunc ordinem *despectui* (*habuit*). Zoo luidt overeenkomstig een conjectuur van Norden de tekst in de Teubneriana. Bij Jordan evenwel vinden wij: primum honorem in quaestura adeptus *secutus est* hunc locum et hunc ordinem *despectu*; alleen de vrij jonge Vaticanus lascht *secutus est* in, doch eenstemmig is de traditie ten opzichte van *despectus*. Men zal dus toegeven, dat in de nieuwe uitgave, waar 't werkelijk noodig is, 't woord is aan de conjectuur [1]).

Onder den tekst van de eerste Invectiva heeft Kurrfess telkens volledig de parallelplaatsen uit Cicero Sallustius, Quintilianus, Iuvenalis, Cassius Dio en de Grammatici aangehaald. Het is jammer, dat hij een soortgelijke methode niet toegepast heeft op de tweede, hetgeen te eer had kunnen geschieden, daar hij in de Mnemosyne XL (1912) pag. 377 sq. een lijst opgemaakt heeft van zinswendingen door Pseudo-Cicero aan Pseudo-Sallustius ontleend. Ik meen, dat men nog verder gaan kan. Is 't begin van de tweede Invectiva: Ea demum magna voluptas est e. q. s. niet kennelijk een toespeling op Sall. Bell. Cat. 20, 4 ..... ea demum firma amicitia est? Zouden niet de woorden III 7 ea culpas quae historiis mihi gloriae ducis vooral doelen op Sall. Bell. Cat. 41—48, waar Cicero in zoo gunstig licht verschijnt?

Moge dus al 't tweede stuk ietwat stiefmoederlijk behandeld zijn, het verdienstelijk boekje zal ongetwijfeld menigeen uitlokken tot (hernieuwde) kennismaking met de beide Invectivae. Van de eerste, die sarcastisch en in haar soort pittig is, gelooft Kurfess, dat zij ontstaan is in de school van Asinius Pollio, den antipode van Cicero. Geen tegenspraak zal zijn bewering ontmoeten, dat de tweede, breedsprakig en weinig oorspronkelijk als zij is [1]), moet toegeschreven worden aan een onbeduidend rhetor van veel later tijd.

Den Haag. C. Brakman Jz.

[1]) Op de geheel verkeerde interpunctie bij Jordan aan 't slot der eerste Invectiva zij hier nog uitdrukkelijk gewezen.

Titi Livi ab urbe condita recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt **R. S. Conway** et **C. F. Walters.** Tomus I libri I-V. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1914. (Pr. 3 sh. 6 d., geb. 4 sh. India paper 5 sh. 6 d.).

De bekende schrijver van „the Italic Dialects" Dr. R. S. Conway, hoogleeraar aan de Universiteit van Manchester, en C. F. Walters, hoogleeraar aan de Londensche Universiteit, zijn bezig den tekst van Livius te herzien.

Het eerste deel van hunne critische uitgave omvattende de eerste vijf boeken is gereed.

Reeds dertien jaren hebben de uitgevers aan dit werk besteed. Nieuw materiaal waren de *codex Oxoniensis* (cf. The classical Quarterly, 1908, p. 210) en de *codex Agenensis* = Harleianus 2493 (cf. Class. Review XVIII p. 392).

Voor den codex Harleianus (2672) hebben Conway en Walters zich niet tevreden gesteld met de excerpten van Casley, waaruit Drakenborch putte, maar zij bestudeerden den codex zelf.

De Floriacensis, Bambergensis, Einsiedlensis en Dominicanus, wel vroeger vermeld, maar weinig gebruikt, zijn vergeleken.

Daar het den uitgevers bleek, dat de lezingen door Drakenborch, Alschefski en ook die door Frigell aangegeven niet zonder fouten waren, zijn zij zelf aan 't werk getogen en hebben in 't geheel tien codices bestudeerd.

Het onderzoek van den Leidensis en van den Bambergensis is voor hen verricht door J. F. Dobson, hoogleeraar te Bristol, en door A. H. Kyd. Een twintig plaatsen van den Leidensis zijn door Dr. P. J. Enk vergeleken.

In de critische noten wordt steeds aangegeven, welke lezingen de uitgevers zelf in de handschriften zagen en welke zij aan anderen ontleenden.

De uitgevers verdeelden onderling het werk en wel zóó, dat zij elkanders werk nagingen en de uitkomsten bespraken. Voor de nu uitgegeven eerste vijf boeken had Conway de leiding, voor de volgende vijf boeken zal Walters de leiding hebben.

Het doel is een tekst vast te stellen, die de lezing der handschriften weergeeft, geen lezing op te nemen, tenzij zij steunt op ten minste één goed handschrift en tevens een verklaring geeft voor de afwijkende lezing der andere handschriften.

De uitgevers verwaarloozen „emendantium multitudinem paene innumeram codices ignorantium". Tenzij dat „eorum temptamina" in werken van grooteren omvang zijn neergelegd (Madvig. H. J. Müller).

De lezingen der codices, welke noodig zijn voor het vaststellen of het beoordeelen van een bepaalde plaats of onontbeerlijk zijn om den aard der handschriften, hun verschil of hun gezag aan te geven, worden zonder uitzondering in de noten vermeld.

Bij deze omzichtige en degelijke wijze van handelen,

[1]) Te veel zoekt deze haar kracht in grof geschut, als I 3 vitae sordes; III 10 perbacchatus suum annum; VI 18 cilo; VIII 21 omnium mensarum assecula cet.

Digitized by Google

wanneer die ten minste gesteund wordt door een scherp oog en scherpe opmerkingsgave is er alle kans, dat men nu beter dan vroeger kan weten, wat de handschriften aanbieden. Of de tekst door Conway en Walters vastgesteld meer waarborg geeft, en meer vertrouwen verdient, dan die van hunne voorgangers, staat nog te bezien. Het zou geen wonder zijn, als menigeen zich verbaasde over de veranderingen, die de handschriften zouden toelaten.

Voor de spelling zijn in hoofdzaak gevolgd de voorschriften van Buck (Classical Review XIII 1899 ; Hale and Buck, Latin Grammar, Boston 1903). „Impendeo, immensus" wordt gedrukt, ofschoon in de beste handschriften bijna meer „inpendeo en „inmensus" gelezen wordt. Met Madvig wordt „Di" gedrukt, ofschoon de handschriften veel vaker „Dii" en soms „Dei" geven. Zooals vanzelf spreekt, moest er in deze materie een keus gedaan worden.

In The Classical Quarterly, 1910. p. 277, en 1911. p. 1, behandelen Conway en Walters enkele tekstveranderingen door hen voorgesteld. Wat mij bij het lezen van die artikels en bij het doorbladeren van de nu uitgegeven eerste vijf boeken opgevallen is, wil ik hier mededeelen. Een ieder kan dan zich zelf een meening vormen omtrent den nieuwen tekst van Livius en omtrent de critiek door Conway en Walters toegepast.

Praefatio § 5. leest men „*ut me a conspectu malorum quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe dum prisca* [*tota*] *illa mente repeto, avertam.*" Sommige handschriften hebben „tota illa", andere „illa tota." Volgens Conway zou „tota" òf blijkens de „ordinis variatio" een invoegsel zijn bij „mente", òf ontstaan zijn uit het voorafgaande „tot". Madvig leest „*prisca illa tota mente*", juist door zich met zijn *geheelen* geest in de oudheid te verdiepen, vindt Livius troost voor de ellende, die hij zelf beleefd heeft.

I. 7. 7. „*Quem* (Herculem) *cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset*". — De lezing van den Mediceus „*ad speluncam vadentem*" geeft aanleiding tot de noot „malim „*ad speluncam*" seclusum et „*invadentem*" pro „*vadentem.*" Maar past „invadentem" wel in het verhaal van Livius? Hercules had Cacus nog niet gezien en wist niet, dat Cacus de roover van zijne runderen was, hij kon dus moeielijk op Cacus losgaan; hij ging eenvoudig naar de plaats, vanwaar het geloei kwam.

I. 26. 5. „*recens meritum facto obstabat*". Deze plaats wordt in de noten goed toegelicht door de aanhaling van Sall. Cat. 52. 31., maar toch „malim „*facto*" seclusum" omdat H „obstabat facto" heeft?

IV. 1. 1. Conway en Walters geven „*Fuit annus infestus. Nam* [*ann*] *pr nc p o* —." Waarschijnlijk is het ook hier de „ordinis variatio" die aan „anni" den toegang tot den tekst ontzegt. De Mediceus en een vetus lectio Rhenani geven „*anni nam.*"

IV. 13. 12. „*adprobantibus cunctis, primo Quinctius abnuere et* —. *Dein cum* , *precatus tandem* —." De handschriften hebben „*primo Quinctius*", alleen de Veronensis heeft „*Quinctius primo*" dus opmerking van Conway „malim „primo" seclusum."

I. 7. 13. „*evenit ut Potitii* —, *Pinarii extis adesis ad ceteram venirent dapem. Inde institutum mansit* —, *ne extis eorum sollemnium vescerentur.* Eigenlijk hadden de uitgevers in den tekst moeten zetten „eo<rum>." De Mediceus geeft „*extis sollemnium*, een groep handschriften „*extis sollemnibus*", een andere groep „*eo sollemnium.* Conway en Walters vermoeden, dat „eo" ontstaan is uit een slecht geschreven of slecht begrepen afkorting voor „eorum". Zij verklaren deze invoeging aldus: „From M's reading we should naturally infer, that the Pinarii were excluded from *all* annual sacrifices; this would seem a disproportionate penalty for having once come late." Zullen velen het met hen eens zijn?

II. 43. 5. Fabius voert een leger tegen de Veienten, Furius tegen de Aequi. Het leger van Fabius is oproerig en trekt terug, ofschoon de vijand nagenoeg overwonnen was. Hiermede is in strijd II. 44. 11 „*traditam ultro victoriam victis Aequis*" en evenzoo II. 46. 1 „*prope certa spes erat* (van de Veienten en van de Etrurische legioenen) *non magis secum pugnaturos, quam pugnaverint cum Aequis.*" Volgens Madvig heeft Livius zich vergist evenals op verscheidene andere plaatsen. Conway en Walters nemen een dergelijke vergissing niet aan.

De gewone lezing II. 43. 5. is „*Ad duo simul bella exercitus scribitur*; *ducendus Fabio in Veientes, in Aequos Furio datur. Et in Aequis quidem nihil dignum memoria gestum est, Fabio aliquanto plus negotii* —." C. en W. lezen „ducendus Fabio in Aequos, Furio datur in Veientes. <In Veientes> nihil dignum memoria gestum; et in Aequis quidem Fabio aliquanto plus negotii —." De handschriften zouden deze omzetting en invoeging min of meer aangeven. Met deze lezing zou alles in orde zijn, het oproer zou gebeurd zijn in den oorlog tegen de Aequi. — Vreemd is echter, dat bij Dionysius Halicarnassensis IX. 2. 3. staat „Σπόριος μὲν Φούριος ἐπὶ τὰς Αἰκανῶν πόλεις, Καίσων δὲ Φάβιος ἐπὶ Τυρρηνούς," en verder geheel hetzelfde verhaal als bij Livius gelezen wordt, alleen uitvoeriger, blijkbaar uit dezelfde bron. Volgens Dion. is het oproer wel degelijk gebeurd in den oorlog tegen de Veienten en dat moet ook Livius gelezen hebben. Hierdoor wordt het zeer twijfelachtig, of de voorgestelde omzetting en invoeging juist is. Wil men dus niet aan nemen, dat Livius zich vergist heeft of zich heeft kunnen vergissen (een gevaarlijke stelling, die te ver doorgedreven tot subjectieve critiek leidt) dan zou de fout moeten schuilen in II. 44. 11. en II. 46. 1. Voor de eerste plaats zou een fout denkbaar zijn, als men Dion. IX. 7. 5. „Παραχωρήσαντες της νίκης τοῖς ἡττηθεῖσι" vergelijkt met „*traditam ultro victoriam victis Aequis.*"

Ter overdenking wijs ik nog op de omzettingen. IV. 2. 4. en IV. 30. 4.

Ten slotte nog een voorbeeld van de wijze, waarop Conway en Walters den tekst vaststellen. I. 59. 5. Er wordt verhaald, wat na den dood van Lucretia gebeurde. De handschriften geven „*Inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas custodibusque datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam profecti.*"

Vooral omtrent het woord „pari" is er verschil in de handschriften; (cf. The Classical Quarterly 1910). F. „patri paris" M. D. R. L. „pari" H. O. „pars" P. „paris" deteriores duo „patres" Heerwagen leest „*parte praesidio*

Digitized by Google

relicta." H. J. Müller „*custodibusque ad portas locatis*." Conway en Walters, die „parte" in de lezing van Heerwagen willen vertalen met „de helft" en „ad portas" overbodig vinden, lezen: „ *Inde patre praeside relicto Collatiae* [*ad portas*] *custodibusque datis, ne quis* –. Tegen deze lezing zijn verschillende bezwaren. Er is geen reden, dat Lucretius hier door „patre" zou aangeduid worden, grammaticaal is „patre" onjuist „praeside" = praefecto zeer twijfelachtig, en „ad portas" kan m. i. niet gemist worden. Maar het grootste bezwaar is, dat Livius zelf, eenige regels lager (I. 59, 12) zegt „*imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab rege instituto, relinquit*. Lucretius kan dus niet in Collatia achtergebleven zijn, maar is met de anderen naar Rome vertrokken.

De gegeven voorbeelden van het schrappen of het invoegen van woorden, van de omzettingen en van de nieuwe lezingen zullen, hoop ik, een ieder in staat stellen zich een beeld te vormen van den tekst van Livius door Conway en Walters aangeboden. Allicht is men het eens met het oordeel van H. J. Müller, die naar aanleiding van de artikels in The Classical Quarterly, 1910—1911 schreef: „Die Versuche zeichnen sich durch scharfes Erfassen des Sinnes aus; die Heilungsversuche sind mitunter etwas gewaltsam."

Leiden. I. W. Lely.

L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistularum Moralium quae supersunt iterum edidit **O. Hense**. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6.60, geb. M. 7.20).

Wie in de Berl. Phil. Woch. van 24 Jan., 9 en 16 Mei 1914 de mededeelingen van Hense omtrent den Quirinianus (Q), het handschrift van Brescia, waarvan de groote waarde door Beltrami in het licht is gesteld, gelezen heeft, zal het met mij betreuren, dat deze tweede uitgave van Seneca's Epistulae niet eenigen tijd later is verschenen, zoodat de uitgever van de goede lezingen uit Q (10de eeuw) had kunnen gebruik maken. Maar, zooals het gaat, de eerste editie der brieven was uitverkocht en met verlangen werd naar een tweede uitgezien. Langer uitstel was onmogelijk, en zoo moeten wij het zonder de lezingen van Q stellen, welke ons evenwel in de voorrede als supplement worden toegezegd. Maar ook zonder de hulp van Beltrami's publicaties heeft deze nieuwe uitgave, met de eerste vergeleken, veel gewonnen. Zooals bekend is, bestaat de overlevering van Seneca's brieven in de oudere handschriften uit twee gedeelten (alleen de Quirinianus, waarin alle brieven zijn overgeleverd, maakt hierop een uitzondering en komt in dit opzicht met de jongere codd. overeen). Het eerste gedeelte, dat ep. 1 – 88 omvat, steunt voornamelijk op Parijsche handschriften (p P b), waarvan door de medewerking van Chatelain en Lebègue — aan wie deze uitgave is opgedragen — Hense nieuwe collaties ten dienste stonden. Voor het tweede deel (ep. 89 – 124) zijn het nog steeds de Bambergensis en Usener's collatie van den Argentoratensis (welk hschr. in den oorlog van '70 bij de belegering van Straatsburg is verloren gegaan), waarvan men bij de constitutie van den tekst moet uitgaan. Juist door de nauwkeuriger vergelijking van deze codices is het gebleken, dat wij in veel gevallen van de jongere hschr. geen gebruik behoeven te maken, maar goede lezingen reeds in de oudere hschr. van de 9de, 10de of 11de eeuw aanwezig zijn. Met dit al kunnen wij de deteriores (ς) niet geheel missen. Waar in de oudere codices een woord verminkt is overgeleverd of een lacune kan geconstateerd worden, moeten de jongere hschr. ons te hulp komen. Ze bevatten een zóó groot aantal voortreffelijke lezingen, dat men deze niet alle als conjecturen beschouwen kan, maar ze aan een oudere, voor ons verloren gegane bron moet toeschrijven. Ook Hense is die meening toegedaan, maar hij gaat in het opnemen van de lezingen der deteriores niet zoo ver, als ik hier en daar wel zou wenschen. Zoo had 40,9 *audieris* in pl. v. *videris*, 92,10 *pars* in pl. v. *ars*, 92,25 *hunc et ultimum* in pl. v. *hunc et hunc* (cf. 93,6) kunnen opgenomen worden. Evenzoo leze men 8,7 met ς: *compilamus* (in pl. v. *complicamus*), zooals reeds van der Vliet voorstelde.

Onze landgenooten Kronenberg en Brakman kunnen zich niet beklagen, dat door Hense aan hun geschriften over Seneca geen aandacht is geschonken, maar ook hier had de uitgever van tijd tot tijd een schrede verder kunnen gaan door een evidente emendatie in den tekst op te nemen. Daaronder reken ik Kronenberg's gissing *facit temperantia* <*ad*> *bonam valetudinem* (14,15), *adulescens vietus* (77, 5), en Brakman's inlassching van <*more*> na *tuorum* (31,5). Met recht heeft Hense 89,15 de lezing *inter* <*se*> *aestimata* opgenomen, maar 76,30 is hij weer tot de overlevering *inludunt* met een beroep op 76,17 teruggekeerd, doch ik geloof, dat op de laatste plaats de zaak anders staat en daar *deludunt* in het voorafgaande *inflant* zijn verklaring vindt. Een palaeographisch zeer waarschijnlijke conjectuur van E. Hermes, nl. de invoeging van *conloco* na *eodem loco* (49,5) heeft haar weg tot den tekst gevonden. Bij de vergelijkingen, die Seneca ep. 2,3 opsomt eischt het verband een begrip als <*multa*> vóór *medicamenta* (vgl. Mnem. 39, 137), terwijl de woorden (4,3) *quia multum metus adferunt*, met het onmiddellijk volgende *nullum malum est magnum, quod extremum est* in strijd zijn, en daardoor een verandering in *quia ultimum metus adferunt* noodig is. Zoo zou er, vooral ook wanneer men de lezingen van den Quirinianus in het geding betrekt, nog heel wat over den tekst te disputeeren vallen, doch liever wil ik eindigen met een warme aanbeveling van deze uitnemende uitgave der epistulae, waarvan de lectuur in de hoogste klasse van ons gymnasium een aangename afwisseling kan zijn naast de bestudeering van Tacitus' annalen of historiën en de lezing van Horatius' gedichten.

Groningen. J. van Wageningen.

A. Hillebrandt, Mudrārākṣasa by Viçākhadatta. (Indische Forschungen IV). Breslau, M. L. H. Marcus. 1912. (Pr. M. 10).

Deze nieuwe uitgave van bovengenoemd merkwaardig tooneelstuk is de rijpe vrucht van een jaren lang voortgezette studie. Reeds in 1905 verscheen van de hand van Prof. Hillebrandt een artikel „zur Kritik des Mudrārākṣasa" in de „*Göttingische Gelehrte Anzeigen*." Behalve de materialen die H. toen ter tijd ten dienste stonden, heeft hij nu nog andere Hss. ter beschikking gehad. De tegenwoordige uitgave berust op een zorgvuldige vergelijking van alle Hss. in Nāgarī Malayālam, Bengali, Telugu en Nepaleesch schrift.

Het verschil van lezingen dat men in de Hss. aantreft

Digitized by Google

is bijzonder groot, zonder dat de verschillen van dien aard zijn, dat men van verschillende redacties kan spreken. Wanneer twee of meer lezingen, ondanks een verschil in de woordenkeus, op hetzelfde neerkomen, is het uiterst moeilijk te beslissen welke lezing de voorkeur verdient. Om een enkel voorbeeld te geven: p. 125, 2 heeft men de keuze tusschen *viśaste* (*visattham*) en *visaddho*(*viśaddhe*, of *visaddham*). Het eerste woord is Skr. *viśvasta*, het andere *viśrabdha*, ook *visrabdha* gespeld. Beide woorden beteekenen „gerust". Dergelijke voorbeelden zijn er in menigte. De uitgever kan in zulke gevallen maar één lezing in den tekst opnemen en heeft zijn plicht gedaan, wanneer hij door de mededeeling van de varianten den lezer de vrije keus laat. Aan dien plicht heeft Prof. H. ten volle voldaan.

Een lastig vraagstuk betreft de juiste schrijfwijze der Prâkṛtwoorden, die over 't algemeen in de Hss. slordig is en menigmaal in strijd met de voorschriften der grammatici. Prof. H. heeft bijzondere moeite besteed om de vormen zoo zuiver mogelijk weer te geven, waarbij hij een gepast gebruik maakt van hetgeen de Prâkṛt-grammatica's ons leeren. Hij verklaart hieromtrent het volgende: „At all events, by following the rules of the grammarians we gain firm footing ground, while by following the manuscripts and their varying practice we are constantly troubled by the feeling of inconsistency." Hiermede kunnen wij ons volkomen vereenigen. Men verwachte nu nog geen volkomen consequentie; bijv. 40, 4 leest men *pasāena*, 47,5 *pasādam*; 105,7 *pasāeṇa*, var. l. *pasadena*. Doch dubbelvormen worden ook meermalen door de grammatici toegelaten.

Het spreekt van zelf dat niet alle lezingen die de uitgever in zijn tekst heeft opgenomen, den lezer als de beste zullen voorkomen. Ik zal mij bepalen tot enkele aanmerkingen, meer om een bewijs te geven van mijn belangstelling dan om iets af te dingen op de groote verdienste der ons aangeboden nieuwe uitgave.

P. 62,3. De lezing der oudere uitgaven lijkt mij verkieslijker, nl. *nanv ayuktatarah suhṛddrohah*, „is dan verraad aan den vriend niet nog onbehoorlijker?" *Ayuktatara* is een weerslag op *ayukta* in den vorigen regel.

P. 65,3. Voor *muddia* l. *muddiam* of *muddidam*, Skr. *mudritam*. — *Pavittasya*, r. 1, is een drukfout voor *pavittassa*.

P. 67,4. De locatief *calaṇesum* instede van den accusatief *calaṇe* bij *sevidum* is in strijd met het taalgebruik. Mogelijk is *calaṇe saṃsevidum* of *sevidum*, tenzij men de var. l. *calaṇe sussūsidum* verkiest, die niet onmogelijk is.

P. 69,1. *Vikkāanti* voor *vikkianti* is onverdedigbaar.

P. 73, 7. *Śāntakūta*, dat niet anders kan wezen dan een samenstelling van *śānta* + *ākūta*, voornemen, bedoeling, geeft geen zin; wel de var. l. *śāntā bhūtāḥ* of liever nog *śāntībhūtāḥ*, „kalm geworden"; *śānta* is een zeer gewone uitdrukking voor de windstreken.

P. 77,11. *Stūpam* is geheel misplaatst; juist is de var. l. *stomam*, d. i. „menigte".

P. 90,6. L. *pradāne'pi*. Voorts *kṛtaghnatāmātraphalaḥ*, „louter ondankbaarheid tot vrucht (belooning) hebbende" niet „de vrucht zijnde."

P. 93, 7. *Vahala* is een verkeerde spelling voor *bahala*. Verkeerd is ook de spelling *vaṭu*, die p. 77 b in den tekst is opgenomen instede van *baṭu*.

P. 102,10. In *kavikakaśākarṣaṇa*, verklaart een Commentator *kaśā* met *tejana*, waarmede hij een zweep bedoelt; een ander evenzoo met *aśvatālana* (= °*tāḍana*), dus ook met „zweep". Doch die verklaring is in strijd met *ākarṣaṇa*, „het aantrekken," want niet één zweep wordt aangetrokken, maar de teugels. Natuurlijk is deze laatste beteekenis van *kaśā* hier van pas. De var. l *kuśī* is foutief voor *kuśā*, hetwelk ook „teugel" beteekent

Het ontbreekt niet aan andere voorbeelden van misverstand bij de commentatoren. Bijv. p. 118,1 wordt *gahavadibudhaṣṣa* verklaard met *gṛahapatibudha* d. i. „de heer der planeten Mercurius," doch deze planeet is geen heer der planeten maar wel een *gṛhapati*, „de regent van een (astrologisch) huis." Māgadhī *gaha* beantwoordt zoowel aan Skr. *gṛha* als aan *graha*.

P. 108,6. *Nibbhacchida* is „uitgescholden." wat hier niet te pas komt; „uit een ambt", (*adhikārād*) ontzet" is *vibhraṃśita* of *bhraṃśita*, waarvan de var. l. de overeenkomstige Prākṛtvormen geeft.

P. 111,7. Lees met B Be *jñātaduḥkhaḥ pratijñām*. of *dṛṣṭaduḥkhaḥ* p.

P. 117,1. Hier, gelijk ook 7.3, en p. 118.3; 1119,3 122. 7 heeft de uitgever *śadhaka* opgenomen, tegen 't getuigenis der meeste lezingen, die *sāvaa*, *śāvaga* enz. hebben. Er is geen twijfel aan, of de ware lezing is *śāvaka* (of *śāvaga*), d. i. Skr. *śrāvaka*, belijder van 't Jainisme, want er is sprake van een Jaina. Verscheiden Hss. hebben *uvāsaka* of *uvāsaa*, Skr. *upasaka*, d. i. belijder, wat in den mond van een Jaina natuurlijk beteekent een belijder der ware leer. Ik ben geneigd deze laatste lezing voor jonger te houden dan *śāvaka*(*śāvaga*), doch ze is op zich zelf niet verwerpelijk. De bedoeling van beide lezingen is dezelfde.

P. 135,10. De Tribrachys *guṇesu* als derde Gaṇa is tegen de maat, dus onmogelijk. Intusschen vermag ik de juiste lezing niet te herstellen. Alleen zij nog opgemerkt dat *parammuhaṃ* een samenstelling is, Skr. *parāṅmukham*.

P. 36,6. Lees met de var. l. *ullaṅghayasi*, „dat gij 's konings bevel overschrijdt."

P. 142,7. Ook hier is de lezing *kirāḥ* de juiste, instede van *virāḥ*, zooals blijkt uit vergelijking met p. 140,6.

P. 154,3. De symmetrie met *pūryantām* eischte den Imperatief *ghātyetām* in overeenstemming met het getuigenis der Hss.

P. 167,13. De gedrukte tekst heeft *kunitaiva*, doch de zin en de symmetrie met *tṛṇaiḥ* eischen *kunitair aviduṣaḥ*. zooals N P K L behoorlijk te lezen geven.

P. 174,5 Lees *atthamattā*, d. i. zooals de commentaar, ditmaal te recht, verklaart: *arthamātrā*. Vgl. *arthamātrā* Mahāvastu III, 350 en Pet. Wtb. 5, 710, alsook Pāli *mattā*.

Indien het mij gelukt is den gedrukten tekst hier en daar te verbeteren, dan is dat in de eerste plaats te danken aan de volledigheid der door Prof. Hillebrandt meegedeelde var. lect. Hij heeft met zijne zorgvuldige uitgave aan alle vakgenooten een grooten dienst bewezen.

Utrecht. H. Kern.

Parerga Coptica conscripsit **Stephanus Gaselee A. M. II, De Abraha et Melchisedec. III, Hymnus de Sinuthio.** Cantabrigiae, Typis Academicis. MDCCCCXIII.

De tweede aflevering van dit werk, waarvan de

Digitized by Google

eerste mij onbekend is, bestaat uit de publicatie van een viertal bladen, waarvan twee afkomstig zijn uit een handschrift in het Sahidisch dialect berustende in de „Bibliothèque nationale.” De twee andere behooren tot een handschrift in het Boheirisch dialect, dat te Cambridge bewaard wordt. De tekst bevat een gedeelte eener liturgie, en werd uitgegeven omdat er een gedeelte van het verhaal van Abraham en Melchisedec in voorkomt. Daarop laat de uitgever de Grieksche bewerking van dit verhaal volgen zooals het voorkomt bij Migne Patrologia Graeca, Athanasius IV blz. 526 § 189, en die geheel aan den Koptischen tekst beantwoordt. Verder geeft hij eene nog uitvoerigere redactie van dit verhaal uit A. Vassilev, Anecdota Graeco-Byzantina Mosquae 1893 blz. 209. Dan komt er eene hymne aan Sinuthius. Hierbij wordt de hoop uitgesproken, dat anderen meer ervaren in den stijl van diens geschriften hier hun licht zullen kunnen ontsteken. Het overige gedeelte dezer aflevering blz. 20—24 behelst toevoegingen en verbeteringen, die betrekking hebben op de teksten in de eerste aflev. uitgegeven. Het belangrijkste in deze laatste blz. zijn wel de twee hymnen hier, voor zoover ik weet, het eerst uitgegeven. Aan de Liturgische stukken, waarmee deze aflevering begint, is eene Latijnsche vertaling toegevoegd, benevens ophelderende aanteekeningen, zoodat zij niet alleen toegankelijk zijn voor de beoefenaars van het Koptisch, maar ook voor hen, die zonder deze taal te verstaan, er gebruik van willen maken. De tekstuitgave beantwoordt geheel en al aan de eischen, die men mag stellen. Het zij mij geoorloofd een paar opmerkingen in het midden te brengen, die evenwel volstrekt niet ten doel hebben iets op deze aflevering af te dingen. Zooals von Lemm reeds heeft opgemerkt Bull. de l'Acad. Imp. des sciences de St.-Petersb. 1914 blz. 305 Aant: 21 moet men op blz. 21 r. 1 in plaats van netouaab, nehoou invullen; blz. 2. r. 25 phuché lees: psuché; blz. 6 r. 10 mouscht, blijkens de vertaling vocavit in moute te veranderen; blz. 10. r. 9 af-thōt wordt vertaald door secavit, in dien zin is thōt niet bekend: men leze dus: afsjōt; blz. 12. reg. 25 af-phasjō lees: af-phasjoou: reg. 17 eunedesus, blijkens de vertaling sensus heeft de uitgever aan αἴσθησις wellicht gedacht. Men leze sunédesus Gr. συνείδησις = geweten.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. I. Bändchen. R. Fischer. König Lear. Bonn, Marcus u. Weber 1914.

Onze tijd is democratisch. Men is niet meer tevreden met de resultaten van andermans studie, maar zelf wil men gelegenheid hebben de documenten te keuren en eigen oordeel te vormen. Aan dat verlangen komt de bekende *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft* op eigenaardige wijze te gemoet. Zij stelt zich ten doel, langzaam aan naarmate haar middelen het veroorloven, alle geschriften, die Shakespeare voor zijn tooneelspelen kan hebben benut, of verwerkt, opnieuw uit te geven en er een Duitsche vertaling aan toe te voegen.

Prof. Fischer begint met de bronnen van *King Lear.* In het tweede deeltje worden de bronnen van *Hamlet*, en *Othello* beloofd, die door Prof. Förster worden bewerkt. Prof. Fischer volgt dan weder met de bronnen van *Romeo and Juliet.*

In het nu aangekondigde deeltje neemt „*The True Chronicle History of King Leir and his three daughters London* 1605 (*acted* 1594)” 137 bladzijden in. De overige 46 bevatten de verhalen van *Leir* in de *Historia Britonum*, in *Holinshed's Chronicle*, in *The Mirour for Magistrates*, in *Spenser's Faerie Queene* en in *Sidney's Arcadia.*

Duitschland doet waarlijk voor Engeland niet onder in liefde en vereering voor Shakespeare. Al kent een Duitscher geen woord Engelsch, door deze uitgave wordt het hem mogelijk gemaakt zich er in te verlustigen, hoe Shakespeare's dramatisch genie een oude fabel vereeuwigde tot een meesterstuk van handeling en karateruitbeelding! Ziedaar het eerste doel, dat door haren secretaris Brandl de *Deutsche Gesellschaft* zegt te beoogen en dat zij ten volle bereikt.

Andererseits, zegt zij, *wird hier den tiefer Bohrenden zugleich der Wortlaut, wie Shakespeare ihn fand, mit wissenschaftlicher Genauigkeit und Vollständigkeit dargeboten.* Toch moet ik hen, die dieper boren, hier ietwat waarschuwen. De wetenschappelijke nauwkeurigheid is bij mij niet boven eenige verdenking. Om maar iets te noemen, de titel van het oude drama, hierboven afgeschreven, moet achter *daughters* worden aangevuld met: „*Gonorill, Ragan, and Cordella. As it hath bene divers and sundry times lately acted. London, Printed by Simon Stafford for John Wright, and are to bee sold at his shop at Christes Church dore, next Newgate Market*, 1605.” Een vergelijking met andere afdrukken en gedeeltelijke afdrukken, die mij ten dienste staan, doet mij ook enkele kleine onnauwkeurigheden in den eigenlijken tekst van Leir en van de andere verhalen vermoeden.

Het gemis van elke aanteekening, opheldering en noodige verbetering van de oude Engelsche teksten wordt niet vergoed, of vergeten door een zoo zeer gewenschte nauwkeurigheid van de Duitsche vertalingen.

De eerste vijf regels van den *Leir*-tekst worden aldus afgedrukt:

Leir. Thus to our griefe the obsequies performd
Of our (too late) deceast and dearest Queen.
Whose soule I hope, possest of heavēly ioyes,
Doth ride in triumph 'mōgst the Cherubins;
Let vs request your graue aduice, my Lords,

De tweede regel bevat een dwaze fout van den ouden drukker. Ik twijfel er niet aan, of (*too late*) *deceast* behoort *so late deceast* te zijn: zoo kort geleden gestorven. En dat Prof. Fischer met deze plaats geen weg heeft geweten, blijkt uit de vertaling:

Leir. So haben gramvoll wir die Leichenfeier
Begangen für die teure Königin.
In Himmelsfreuden wandelt jetzt die Frühver-
Mit Cherubim — als Geist voll Glorie. — [blaszte
Nun fordern, Lords, von euch wir ernsten Rat

Zou misschien die. *Frühverblaszte* den schemerindruk weergeven, die (*too late*) *deceast* op Prof. Fischer heeft gemaakt? In elk geval bewijzen deze vijf regels, dat de vertaling soms nogal wat te wenschen overlaat en zelfs zinsbouw en versmaat verwaarloost. Over 't

Digitized by Google

geheel is zij veel beter, dan men uit deze eerste regels zou afleiden, maar veelal ontbreekt haar nauwkeurigheid en daardoor bijna doorgaans het typeerend aroom der oud-Engelsche rhetorica. Zoo b.v. als *Leir* den op hem afgezonden moordenaar vermurwt, zegt hij o. a.: ik zou alles ter wereld willen geven,

But I haue nothing but these teares and prayers,
And the submission of a bended knee. (*Kneeles*)
III, 5, 2688 & 269.

Die ootmoed van een gebogen knie komt er bij Prof. Fischer weinig roerend af:

Doch hab ich nichts als Thränen, nichts als Bitten
Und dasz vor dir mein Knie ich sklavisch beuge.

Loont het echter wel de moeite een artistieke vertaling te leveren? Ik geloof het niet, daarvoor is in 't algemeen de letterkundige waarde der bronnen niet groot genoeg. Mij komt het voor, dat met een stipt juiste woord - voor - woord - proza-vertaling kan worden volstaan en dat deze verduidelijking van Shakespeare's bronnen, mits vrij van democratische slordigheden, op de beste wijze aan het goede doel van de *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft* zou beantwoorden.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Myrrha Lot-Borodine, Le roman idyllique au moyen-âge. Paris, Picard. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Gaston Paris deelde de hoofse verhalende poëzie der middeleeuwen in naar de oorsprong van de behandelde stof en onderscheidde zo: romans 1) antiques 2) gréco-byzantins en 3) bretons. Deze groepering echter is moeilik door te voeren, omdat juist de vraag naar de oorsprong der stof een der duisterste punten van de Middeleeuwse letterkunde is. Daar is dus moeilik een indeling op te baseren. Bovendien zou men dan ook wel arabiese, perziese en zeker ook inheemse romans moeten onderscheiden, immers gedichten als *La Châtelaine de Vergy*, *Galeran de Bretagne* en de provensaalse *Flamenca* spelen, in strijd met de heersende mode, geheel in Frankrijk.

We kunnen dus het streven van schrijfster niet anders dan billiken om een andere norm aan te leggen bij de indeling der hoofse litteratuur. Zonder zich veel om de oorsprong van de werken te bekommeren heeft ze in haar studie vijf romans bijeen gebracht die, naar het haar toeschijnt, een zelfde gegeven behandelen. Het zijn *Floire et Blanchefleur*, *Aucassin et Nicolette*, *Galeran de Bretagne*, *l. Escoufle* en *Guillaume de Palerme.*

Deze groep onderscheidt zich hierdoor van de gewone romans dat de beide hoofdpersonen elkaar reeds sinds hun prilste jeugd kennen, soms zelfs op dezelfde dag geboren zijn en we dus hier niet de analyse van de hartstocht vinden, maar van de langzaam ontluikende liefde: een idylle zonder veel actie.

Jammer dat Mevr. Lot maar vijf romans heeft kunnen vinden die aan deze karakteristiek voldoen. En dat nog maar gedeeltelik. In *Aucassin et Nicolette*, die allerliefste chante-fable, wordt van de jeugd der beide gelieven niet gesproken. In *Guillaume de Palerme* is de held ongeveer 10 jaar oud, als hij Melior ontmoet, dus slechts drie jaar jonger dan Parthenopeus op 't ogenblik dat deze zijn Melior ontmoette; 't is dus moeilik in te zien waarom schr. deze lange roman, die met allerlei wonderlike verhalen is opgesmukt, gedaanteverwisselingen, weerwolf, belegeringen en gevechten, herkenningscènes enz. tot een idylle wil stempelen.

De eenheid van deze groep schijnt ons dus zeer problematies toe, en het is wel tekenend dat schr. geen antwoord heeft gegeven op de vraag in de inleiding gesteld: „De cette identité du plan général ne faut-il pas conclure à l'existence d'un modèle-type du genre, peut-être antérieur au moyen-âge?"

Moeten wij dus een voorbehoud maken van soortgelijke aard als we dit indertijd (*Museum*, 1911, kol. 57) deden voor een ander werk van dezelfde schrijfster *La femme et l'amour au* XII*e s. d'après les poèmes de Chretien de Troyes*, Mevr. Lot toont zich in beide werken een vrouw van smaak die de gevoelens van haar helden en vooral van haar heldinnen fijn weet te analyseren. Met genoegen zal men dan ook haar werkje lezen naast het boek van Langlois, die zich op een ander standpunt stelt en wie het in *La société francaise au* XIII*e s. d'après* 10 *romans d'aventure* vooral te doen was trekjes uit het leven in de 17e eeuw te belichten. Alleen had ze er dunkt me beter aan gedaan de kwestie van de oorsprong maar te laten rusten. De bladzijden daaraan gewijd bevatten niets oorspronkeliks; schr. refereert slechts heel kort de verschillende meningen der geleerden zonder zelf tot een konklusie te komen. Op zich zelf hebben deze uiteenzettingen dus weinig waarde en het verband met de rest is maar heel losjes.

Alles tezamen genomen een prettig geschreven boek, dat men voor zijn genoegen leest, al valt op samenstelling en strekking wel wat aan te merken [1]).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

S. Agrell, Intonation und Auslaut im Slavischen. (Archives d'Etudes Orientales, publiées par J. A. Lundell. Vol. 7). Livr. 1. Upsala, Appelberg. 1913. (Pr. Kr. 3.75).

Over de Slaviese intonaties is tans, dank zij de onderzoekingen van mannen als Šachmatov, Leskien, Kul'bakin, Belic' heel wat meer bekend dan een twintig jaar geleden, en ook daar, waar nog geen klaarheid gekomen is, hebben deze en andere geleerden scherpzinnige en geestvolle hypothesen opgesteld. Er is nog heel wat nieuws te vinden, en onder degenen, die de hand aan het werk hebben geslagen, behoort de heer Agrell. Van de vroeger verschenen literatuur citeert hij slechts heel weinig. Nu, dat standpunt laat zich verdedigen: daar waar zoveel tot nog toe onzeker is, kan ons een geheel nieuw opgezet systeem door zijn innerlike waarschijnlikheid overtuigen, ook al houdt het geen rekening met allerlei vroegere hypothesen. Maar in dit geval toch lijkt het me, alsof het weglaten van zoveel literatuur eenvoudig op onkunde berust. Zo heeft de heer Agrell zijn aparte opvatting over de quantiteit der van ouds lange klinkers in het Čechies; als hij die heeft uiteengezet, dan merkt hij met een paar

[1]) p. 52, reg. 2957 *faisait*. Leg. *faisoit*; p. 95, reg. 23 *s'en semble*. L. *s'en emble*; p. 124, reg. 17 *mengucent*. L. *mengeuent*; p. 203, reg. 3458 *avoi*. le pers. Ind. praes. van *avoiier* is niet vertaald; ib. reg. 3464 *partir* is niet *quitter* maar *briser*; p. 243, reg. 874 is verkeerd weergegeven; men moet *coeur* in plaats van *amoureux* lezen; p. 261. reg. 2860 *dole*. L. *doie*.

Digitized by Google

woorden op, dat Jagic'' opvatting over deze kwestie (IF. Anz. 3, 253) niet de juiste is (p. 35). Nu vinden we op de genoemde plaats een heel kort referaat van een voordracht van Jagic', terwijl later Černy in de Listy filologické aan de hand van een rijk materiaal de juistheid van Jagic'' mening heeft pogen aan te tonen; nog later behandelde in 't genoemde čechiese tijdschrift Sedláček het probleem, eveneens met veel materiaal. Had A. deze artikels gekend, dan had hij er niet over kunnen zwijgen!

En zo is het telkens.

Al dadelik worden we weinig geïmponeerd door de arbeidsmethode van Agrell, als we het eerste hoofdstuk, over de verhouding van de lettiese intonaties tot de litause, lezen. Endzelin heeft hierover een hypothese opgesteld, Agrell stelt er de zijne naast, zonder eigenlik Endzelin te bestrijden; hij meent blijkbaar, dat de innerlike waarschijnlikheid aan zijn eigen kant is. Hij is echter zo weinig het Letties meester, dat hij geen ander materiaal kan behandelen dan dat van Endzelin, en als hij af en toe een vorm uit Bielenstein aanhaalt, dan is hij niet in staat, die volgens Endzelins aksentuérings-systeem (dat met drie, niet slechts met twee intonaties rekening houdt) te betonen. Dat is op zichzelf geen verwijt, want wie geen geboren Let is, heeft bij de gebrekkige hulpmiddelen, waarover we tans beschikken, geen gelegenheid de finesses dezer taal bevredigend te leren kennen, — maar wèl treft A. het verwijt, dat hij over dgl. zaken, die hij niet beheerst, zijn eigen fantastiese opinie heeft en die tegenover de wetenschappelik gefundeerde mening van de eerste kenner van het Letties durft stellen.

Ik kan me onthouden van een verdere bespreking: wilde ik van de afzonderlike kwesties, waaraan de heer Agrell zijn boek wijdt, en van de in dat boek vervatte vermoedens aan mijn lezers enig begrip geven, dan zou ik lang van stof moeten zijn, en dat is onnodig, — temeer aangezien een andere beoordelaar het reeds geweest is.

Onlangs verscheen namelik in Le Monde Oriental VIII, 116 — 168 een uitvoerige kritiek op Agrell's boek van de hand van Tore Torbiörnsson, onder de titel „Kritische Bemerkungen zur slavischen Laut- und Akzentlehre." Torbiörnsson stelt hier de onwetenschappelikheid en de onkunde van Agrell medogenloos aan de kaak, en wie de uiteenzettingen van beiden gelezen heeft, kan moeilik anders doen dan ongeveer in alle punten Torbiörnsson gelijk geven. Toch is het jammer, dat deze kritiek verschenen is, en wel omdat ze niet alleen een uiting van wetenschappelike toorn, maar niet minder van persoonlike wrok genoemd moet worden. De heer Agrell is docent voor Slavies te Lund, Torbiörnsson meent meer recht op deze betrekking te hebben, en reeds menig woord over deze zaak is uit zijn pen gevloeid. Nu heeft Agrell door een boek te schrijven, dat wel bij niemand instemming vinden zal, zijn tegenstander een krachtig wapen in de hand gegeven, om zijn eigen superioriteit te tonen. Waarom doet deze dat echter door een beoordeling, die wel-is-waar voor de onjuistheden en ongemotiveerde fantasiebeelden van Agrell wetenschappelikere opvattingen in de plaats stelt, maar die toch weinig of niets nieuws geeft? Waarom schreef hij niet liever als tegenhanger een originele arbeid?

De heer Agrell heeft — dat is me van verschillende zijden verzekerd — een grote gave om vreemde talen te leren, hij heeft een scherp gevoel voor betekenisnuancen e. dgl., vandaar dat zijn werk over de aspekten van het Poolse werkwoord veel hoger staat dan zijn intonatie-studieën. Het is voor hem zelf en voor de wetenschappelike vrede in Zweden te hopen, dat hij in 't vervolg zijn kracht zoeken zal daar waar ze zich bevindt.

Leiden. N. van Wijk.

Inscriptiones Graecae, collegit O. Kern. (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann VII). Bonn, Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 6).

Voor weinig geld vindt men hier op 50 bladzijden van 20 × 30 cM. ongeveer 150 photographische afbeeldingen van voorwerpen met opschriften, waarvan slechts enkele niet Grieksch (p. 1 en 2) of niet leesbaar (p. 6, 7, 8, 11, 12, 36, 46) zijn.

In het Latijn is daarbij gevoegd een korte en nuttige lijst van de voornaamste werken over Grieksche opschriften benevens een summiere beschrijving der afgebeelde voorwerpen met verwijzing naar de desbetreffende litteratuur.

De eerste 11 bladzijden bieden veel minder en weinig meer dan Röhls Imagines inscriptionum Graecarum antiquissimarum (3de editie 1907). Daarna worden veel goede voorbeelden gegeven van Oud-Attische en latere monumenten.

Door een ervaren deskundige is het werk samengesteld voor epigraphische oefeningen aan de Universiteit. Daarvoor kan het met vrucht gebruikt worden. hoewel het geenszins voldoende of onmisbaar is.

Over keuze en uitvoering der afbeeldingen is ook de samensteller zelf niet volkomen tevreden. Te meer past de erkentenis, dat beide van zorgvuldigheid getuigen.

Utrecht. A. Rutgers van der Loeff.

H. Philipp, Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla. T.I. Quellenuntersuchung 1912. Pr. M. 3. T. II. Textausgabe und Quellenangabe 1913. Pr. M. 8. (Heft 25 en 26 van de Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmann.

Door de uitgave van het historisch-geographische gedeelte van de etymologiae van Isidorus trekken de Quellen u. Forschungen, die zich gewoonlijk met de schrijvers van den eersten keizertijd bezighouden, een late, eigenlijk reeds M.E.sche bron binnen hun gezichtskring. Beter dan uitvoerige werken over de geschiedenis der M. E. geeft dit geschrift van Isidorus ons inzicht in het denken van den M. E. mensch. Van kritiek, die trouwens reeds bij de Romeinen zwak vertegenwoordigd is, is hier geen sprake; naast het geloovig aannemen van den inhoud der gewijde schriften en wat daarmede samenhangt, vindt men een naieve, absoluut kritieklooze vereering van het weinige *weten*, dat uit den storm der volksverhuizing zich gered heeft, of voor deze eenvoudige naturen nog *bruikbaar* is. Dit bruikbare nu heeft Isidorus uit vele werken bijeen-

Digitized by Google

gezocht of door zijn monniken laten bijeenzoeken, en heeft zoo in zijn *libri XX originum sive etymologiarum* een soort encyclopaedie gegeven, die in de M.E. in de kloosters geregeld gebruikt is.

Voor de tegenwoordige wereld bestaat het nut van de uitgave van een dergelijk geschrift niet in het armzalig geprutsel, dat hier bijeengebracht is, maar in het doorzoeken van de bronnen, waaruit onze eerwaarde bisschop van Sevilla geput heeft, of geput kan hebben, om zoo een reconstructie te bewerken van de geographische kennis van vroegere eeuwen. En nu lijkt het mij, voozoover ik er over kan oordeelen, dat het Philipp goed gelukt is, in hoofdzaak die bronnen terug te vinden. In Heft 26 heeft hij, na een voorrede over de vorige uitgaven, en over de handschriften, naast den tekst de bronnen en parallelplaatsen afgedrukt, terwijl een uitvoerige *index* (p. 196-236) het werk besluit. Het uitschrijven van al deze bronnen en parallelplaatsen is een reuzenwerk geweest, dat op groote waardeering aanspraak kan maken. Des te meer is het te betreuren, dat door het ontbreken van elke aanwijzing op de afzonderlijke bladzijden het consulteeren van het werk absoluut onmogelijk is. Wil men het gebruiken, dan moet men eerst zelf zulke bovenschriften ten minste op elke andere bladzijde aanbrengen, hetgeen ik dan ook bij mijn exemplaar gedaan heb. Uit mijn eigen aanteekeningen schrijf ik dus hier het volgende over: Isidorus l. IX c. 2 vindt men op bl. 5-41, l. XIII op bl. 42-82, l. XIV op bl. 83-169, l. XV c. 1 op bl. 169-195.

Dit wat betreft het 2de deel; het eerste deel, het bronnenonderzoek bevattende, geeft in de inleiding (bl. 1-19) een algemeen overzicht over de wijze waarop Isidorus' werk ontstaan is.

Hieruit blijkt het volgende: de uittreksels uit de boeken der kloosterbibliotheek zijn allen woordelijk; juist hierdoor gingen de geëxcerpeerde codices, als van geen verder nut, te loor. Alleen bij *woordelijke* overeenstemming met een bepaalden schrijver is die schrijver gevolgd; anders is er een tusschenbron. Vooral bij de *scholia* moet men hierop letten. Als bronnen waren tot nu toe wel een aantal schrijvers bekend, ook is er een dissertatie van Dressels over het onderwerp, maar een volledige opgave van plaatsen ontbrak nog.

Al naar mate van den inhoud wisselen Isidorus' bronnen: voor de geographie gebruikt hij in het hoofdstuk *de diversitate aquarum* (l. XIII c. 13. p. 43-47) bijna uitsluitend Plinius, etymologieën ontleent hij aan den Serviuskommentaar, grensaanwijzingen aan Orosius of Solinus of beiden tegelijk (Cf l. XIV 4, 6. p. 109).

In de geographische boeken is de volgorde geographisch, van het oosten naar het westen. Tegen Miller, Mappae Mundi VI p. 60, Müllenhoff en anderen, bewijst de schr. dat Isidorus zijn materiaal niet volgens een kaart geordend heeft. Isidorus heeft alleen een zoogenaamd T-kaartje gehad, waarop de 3 werelddeelen stonden, en waarbij het oosten boven was. Hij geeft de opeenvolging der landen (XIV c. 3-5, p. 86-131) *niet* volgens de kaart, maar volgens zijn bronnen, en de rivieren, steden, bergen naar de opeenvolging der landen in l. XIV c. 3-5.

Wel hebben de *bronnen* van Isidorus nu en dan een kaart, b. v. die van Agrippa, gebruikt, hetgeen blijkt uit de fouten, b. v. waar kuststeden als eilanden opgevat worden, maar Isidorus zelf niet.

Op p. 17 van het 1ste deel (Heft 25) begint het eigenlijke bronnenonderzoek; in de eerste plaats tracht de schr. de onmiddellijke bronnen van Isidorus op te zoeken, dan de oudste. Terecht zegt hij dat eigenlijk alleen de Grieken geographie hebben beoefend; de lateren schrijven steeds weer de ouderen uit, zonder er zich rekenschap van te geven, dat deze berichten geheel verouderd zijn. Alleen Agrippa's opmeting van het rijk helpt iets, maar hoe vaak ook de oude Agrippa-kaart opnieuw wordt uitgegeven, hij blijft tot diep in de M. E. onveranderd.

De onmiddellijke bronnen worden in 4 groepen verdeeld: kerkvaders, scholiasten, profane schrijvers en dichters. Hieronymus (p. 20 - 27) is zijn onmiddellijke bron voor bijbelsche geographie; Isidorus verstaat geen Grieksch, en kan dus Josephus, de bron van Hieronymus niet raadplegen. Over Hieronymus sprekende bestrijdt Ph. uitvoerig p. 23-25 de meening van Miller, Mappae Mundi, dat Hieronymus bij zijn werk ook een kaart heeft uitgegeven. De kaarten in werken van Hieronymus zijn middeleeuwsch; de jongste notitie op de kaart luidt *mesia hec et bulgaria*; dit wijst op den tijd na 678. Over het algemeen gelooft Ph. niet, dat de antieke schrijvers kaarten gemaakt hebben; in Note 1 op p. 26 zegt hij ter loops, dat tijdens Diocletianus op de kaart van Agrippa, die hij zich eivormig voorstelt, de wegen van het romeinsche en perzische (parthische) rijk opgenomen zijn, en dat de Geographus Ravennas deze kaart geëxcerpeerd heeft. Een nieuwe bewerking hiervan, onder Theodosius II in boekvorm gebracht, is dan de voorlooper van onze Pentingersche kaart. Men vgl. hieromtrent nu de studie van F. Philippi, Zur Pentingerschen Tafel, Rhein. Museum 69 I (Festschrift für Stahl) p. 40-55, die tot geheel andere conclusies komt. Orosius heeft ook geen kaart geteekend, maar er wel een gebruikt. De eerste nieuwe kaart sinds de kaart van Agrippa is die van Beatus uit 776, waarvan vele exemplaren bekend zijn.

Interessant is wat schr. p. 28 naar aanleiding van *Hegesippi* (= *Josephi*) *librorum de bello Judaico versio latina* door Isidorus als bron gebruikt, opmerkt. Isidorus gebruikt het boek niet alleen als bron voor het heilige land, maar ook voor Gallië, terwijl Josephus weer zijn berichten aan Timagenes ontleent, die weer uit Artemidorus geput heeft. Caesar gebruikt in zijn Commentarii volgens Sieglin (p. 29 Note 2) tot 56 Artemidorus, dan Posidonius.

Pg. 29 meent Philipp, dat Tacitus op een verloren plaats der *Historiae* Josephus gebruikt heeft. Dit geloof ik niet. Tacitus is een te voornaam heerschap, om een dergelijken schrijver als bron te gebruiken. Cf. Duebner ad Tac. Hist. V c. 2 p. 566 van het 2de deel van de 2de editie van Orell (Schweizer-Sidler). Bovendien, waar we Tacitus en Josephus naast elkander kunnen leggen b. v. in de berichten omtrent het winnen van asphalt in de Doodenzee (Tac. Hist. V 6.), heeft ook Plinius (7,65. 28, 80), die toch niet uit Josephus kan geput hebben, dergelijke verhalen.

Van Augustinus citeert de schr. alleen *de civitate Dei*, daar hij wegens de omvangrijkheid van diens geschriften niet alles heeft kunnen nagaan. Belangrijker is Paulus Orosius, *historiarum adversus paganos libri VII*, vooral het chorographische deel: l. I c. 2. Isidorus schikt zijn materiaal naar hem, en volgt zijn indeeling: Orosius is dus voor hem een hoofdbron. Het niet gebruiken van

Digitized by Google

een kaart leidt bij Isidorus tot zonderlinge vergissingen, vooral bij de eilanden der Aegaeische Zee. Orosius heeft wel een kaart gebruikt, cf. Miller, Mappae Mundi VI p. 61 vgl.

In het hoofdstuk over de Scholiasten blijkt uit een nauwkeurig onderzoek naar de verschillende Scholia op Vergilius: 1° de echte Servius-Scholia, 2° de geinterpoleerde scholia, 3° de Scholia Servii Danielis, dat Isidorus *naast* Servius, Aelius Donatus zelf gebruikt heeft, terwijl schr. ten slotte p. 46 een schema opstelt, waaruit het verband der verschillende scholiën-collecties duidelijk blijkt. Bij het onderzoek naar de *bronnen* der Servius-scholia noemt de schr. op (behalve Sallustius, waarover hierachter): Cato (Origines), Varro, Hyginus (*Urbes Italicae*), Verrius Flaccus en Suetonius, en van de Grieken vooral Timaeus. Direkt zijn deze schrijvers òf zeer weinig òf in het geheel niet door Isidorus gebruikt. Het onderzoek der andere scholiën (op Lucanus en Statius) levert minder belangrijke resultaten.

Van zijn onderzoek omtrent de prozaschrijvers is het belangrijkste, wat hij zegt van Sallustius (p. 67-73). Vaak heeft Isidorus, waar deze in zijn bronnen geciteerd was, Sallustius' *Historiae* zelf opgeslagen, en het citaat aangevuld. Juist wanneer Isidorus Sallustius noemt, heeft hij hem *niet* direkt gebruikt. Zijn onmiddellijke bronnen noemt hij nooit. Plinius Secundus is in dit gedeelte van het werk weinig gebruikt; tusschenbron is echter Solinus, en verder Augustinus en Servius. Solinus is vaak gebruikt, zooals reeds Mommsen heeft aangetoond.

Justinus gebruikt Isidorus op vele plaatsen, maar verkort, daar hij als historicus niet zoo maar te gebruiken is. Trogus, de bron van Justinus, heeft hij door middel van andere schrijvers, zooals Servius, leeren kennen. Annius Florus heeft hij waarschijnlijk niet gebruikt, wel Sextus Rufius Festus. Ten slotte bestrijdt Ph. in Note 5 op pg. 81 de hypothese van Rabenhorst (***Quellenstudien z. naturalis historia d. Plinius T. 1.*** Berlin 1905 en ***Die indices anctorum u. die wirklichen Quellen der nat. hist. des Plinius,*** Philol. LXV, 1906, p. 567 ff.), dat Plinius in zijn Nat. Hist. Verrius Flaccus zou gebruikt hebben, hetgeen ook mij geheel verkeerd toegeschenen heeft. Cf. Klotz, ***Quaestiones Plinianae*** en ***Arbeitsweise des älteren Plinius,*** Hermes 42 p. 323 ff.

Wat de dichters betreft, is Vergilius bij Isidorus het meest genoemd; dien heeft hij zelf gebruikt, en hij citeert hem met voorliefde; de andere dichters kent hij uit de scholia. Ten slotte geeft de schr. op pg. 89/90 in het kort het bereikte resultaat weer, waaruit ik alleen als het voornaamste citeer, dat de ordening van het materiaal door Isidorus heeft plaats gehad volgens Hieronymus en Orosius, *niet* naar een kaart.

Tiel. W. Koch.

R. C. Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren. Vijfde deel. Met portret. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1913.

Een aankondiging te geven van een bundel studiën en schetsen van Bakhuizen van den Brink is eigenlijk vrij wel overbodig. Wanneer er niettemin hier iets van moet worden gezegd, dan kan het weinig anders zijn dan de verzekering, dat het altijd een genoegen is met werk van dezen genialen geleerde kennis te maken, maar tevens, dat het genoegen zelden onvermengd is. Zoo is het ook weer bij het doorlezen van dezen bundel, waarvan bijna geen stuk voltooid is, zoodat de geneigde lezer telken male wordt geplaagd door het tergende *cetera desunt*, dat ook reeds zoovele bewonderaars van de Camera Obscura in de geschiedenis van Gerrit Witse heeft geïntrigeerd en gehinderd. Voor die ontstemming is reden; want dat *cetera desunt* verraadt een gebrek aan vormkracht, dat in schetsen als die van Hildebrand ten slotte vergefelijk, maar in een geschiedschrijver een bedenkelijk defect is. Bij Bakhuizen van den Brink was het allicht nog meer dan een gebrek aan vormkracht; wij constateeren hier een tekort aan moreelen ernst, die zooveel van zijn beste werk heeft geschaad, niet het minst zijn eigen levenswerk zelf. Wel had deze groote man les défauts de ses qualités en deze bundel doet dat opnieuw gevoelen. Maar wij moeten er haastig aan toevoegen, dat deze stukken voor een groot deel niet voor openbaarmaking waren bestemd; zelfs zou de vraag rijzen, of zij nog alle voor publicatie zijn geschikt. Het is gelukkig, dat mr. S. Muller Fzn. en prof. Bussemaker de vraag bevestigend hebben beantwoord. Want wat wij hier vinden, is nog steeds van beteekenis. Niet gaarne zouden wij nog langer het belangrijke derde rapport hebben gemist, waarnaar zoo lang tevergeefs is gezocht en dat eerst onlangs in Bakhuizens schrijftafel ten Rijksarchieve is teruggevonden; het was dus welbewaard! Wat in dat rapport over de geschiedenis van onzen opstand is te vinden, is misschien niet alles even nieuw, maar stellig nog even frisch als toen het meer dan zestig jaar geleden uit Bakhuizens pen vloeide. Het is een genoegen het thans te lezen, nadat zooveel is veranderd, ook in het oordeel over den opstand tegen Spanje en dat niet het minst door den arbeid van Bakhuizen zelf. In 1851 zou zulk een rapport stellig opzien hebben gewekt; thans nemen wij van zulk een kritische beschouwing van een beroemde en geliefde periode in onze geschiedenis zonder ontroering kennis. Ook kan het ons blijven voldoen; want het is geheel voltooid.

Amsterdam. H. Brugmans.

F. Müller, die antiken Odyssee-illustrationen in ihrer kunsthistorischen Entwicklung. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 6).

Lang had ik verlangd naar dit boekje. Nu het komt ben ik een beetje teleurgesteld. Zoo gaat het wel meer met een bevredigden wensch. De schuld ligt meest niet in een tekortkoming van het gewenschte; eer in overdreven verwachtingen van den wenscher. Ik vrees dus onbillijk te zijn als ik zeg dat Dr. Phil. Franz Müller mij niet alles gebracht heeft wat ik had gehoopt van een zoo volledige, met gezonden zin beoordeelde en uitnemend geordende verzameling van aan de Odyssee ontleende voorstellingen. Het is waarschijnlijk niet zijn schuld dat hij zich enkel kan beroepen op den smaak der verschillende tijden om te verklaren waarom het avontuur met den Cycloop verre weg het vroegste voorkomt, door de Sirenen en Circe gevolgd, waarom eerst de vijfde eeuw Penelope schijnt te kennen en de vrijers en Nausikaa en de Nekuia en pas de schilders

Digitized by Google

van de vierde eeuw Ulisses op de zee schilderen, Skylla en zijn verblijf op Ortygië of waarom in het algemeen herinneringen aan de Odyssee, in vroegeren tijd ten minste, zoo zeldzaam zijn.

Ook zal het wel niet aan hem liggen dat ik tevergeefs het antwoord zoek op de vraag waarom van alle vrouwen uit de wereld der goden of van het heldendicht naast Penelope alleen Circe, de vrouw die de mannen tot beesten maakt, zeer in strijd met haar aard zou men zeggen, even vaak (twee maal) met een weefgetouw voorkomt.

Alleen had men misschien van hem mogen verwachten dat hij met enkele woorden had verwezen naar de plaatsen b.v. waar hij voorstellingen behandelt die belangrijk zijn voor de beoordeeling van de kritiek van Aristarchus. Nu verbergt hij in een noot op blz. 119 het betoog dat verzen door den grooten Alexandrijn verworpen, blijkens een voorstelling uit de vijfde eeuw, toen reeds gelezen werden en brengt dat niet in verband met zijn opmerking op blz. 3 dat de vroegste (7e eeuw) van alle voorstellingen aan de Odyssee ontleend, niet den tekst van onze handschriften schijnt gekend te hebben maar dien van Aristarchus.

Dat neemt niet weg dat ik het boekje volgaarne aanbeveel aan allen die weten willen hoe de ouden de avonturen van Ulisses en Telemachus in beeld brachten. Zij vinden naast enkele prentjes uitvoerige beschrijvingen en verwijzingen naar de overal verspreide afbeeldingen, die met groote zorg verzameld zijn en waarvan de behandeling door zijn voorgangers met bezadigdheid en verstand wordt uiteengezet.

Zelf geeft hij ook wel nieuwe opmerkingen. Zoo trof mij als zeer juist gezien dat de perspectivische teekening van het vlot van Ulisses op een romeinsch lampje alle reden geeft om te vermoeden, dat wij hier een zwakke herinnering hebben aan een beroemd werk van Pamphilus *Ulixes in rate.*

Zoo is er meer. Naast de lezers van de Odyssee zullen er vooral zij hun gading in vinden, die belangstellen in de ontwikkelingsgeschiedenis van een type, een van die vraagstukken der kunstgeschiedenis die aan de orde zijn.

Amsterdam. J. Six.

E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIII Band. 2. Heft.). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 6. 50).

Het eerste deel van dit werk verscheen in 1913 als dissertatie „die Schlange in der griechischen Kunst” en was gewijd aan slangenvoorstellingen in palaeolithischen en neolithischen tijd. Daarbij sloot zich aan eene ontwikkelingsgeschiedenis van het slangenornament in de grieksche kunst. Het tweede, en zeker niet onbelangrijkere, deel behandelt de slang in het psyche-geloof en in den heroëncultus, de slang als aardgeest en als voorspellend wezen, als symbool van vruchtbaarheid en als waterdaemon. Drie registers en eenige afbeeldingen verhoogen de waarde van dit werkje, dat rekening houdende met het grondkarakter van alle beschouwingen over de slang, het chthonische betreffende, er wijselijk niet naar heeft gestreefd de vaak veruiteengaande voorstellingen binnen één schema samen te drukken.

Leiden. J. Vürtheim.

K. Latte, De saltationibus Graecorum capita quinque (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIII. Band 3. Heft). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 4).

De schrijver behandelt zijn onderwerp als philoloog; met technisch-aesthetische beschouwingen houdt hij zich niet op. Evenmin geeft hij een algemeen en volledig overzicht omtrent alles, wat wij van de Grieksche dansen weten. Zijn *Capita quinque* zijn met recht *Capita selecta.*

Philoloog is de schrijver echter in den meest uitgebreiden zin. Het eerste caput bevat een minutieus onderzoek der teksten (vooral van Athenaeus en Pollux), waarin de verschillende Grieksche dansen worden opgesomd. Resultaat: de meeste lijsten zijn aan Tryphon ontleend. Ik erken, dat ik het betoog van den geleerden schrijver niet overal heb kunnen volgen. Daarvoor wordt een grootere kennis van grammatici en lexicographen vereischt dan waarin ik me mag verheugen.

Het tweede hoofdstuk behandelt kort en bondig de dansbewegingen en -gebaren. Zoo mogelijk worden antieke afbeeldingen ter illustratie aangehaald, maar de schrijver weerstaat de verleiding om voor elke figuur, die op de duizenden vazen en andere kunstwerken voorkomt, naar een passenden naam om te zien.

Het derde hoofdstuk bevat een historisch onderzoek naar de ontwikkeling en ontaarding der beroemde pyrriche. In een excurs wordt de uiterst epineuze kwestie over het karakter der Corybanten en Cureten besproken „*quae res,*” zooals de schrijver vriendelijk opmerkt, „*tanta mole, quam* (lees: *quantam*) *de illis tam veteres quam recentiores protulerant, obruta lateret, nisi benigna terra titulos, religionis non theologiae testes nobis concessisset.*” Een nauwkeurige analyse van de Kouroshymme van Palaeokastro voert tot een alleszins aannemelijke conclusie, waarvan de kern deze is: Κούρητες beteekent „gewapende jongelingen.” Oorspronkelijk voerden deze een wapendans uit ter bescherming van het veldgewas. Naderhand verklaarde men die ceremonie als een nabootsing van den dans der Cureten, goddelijke beschermers van het vee en den landbouw.

Het vierde hoofdstuk, *de civium chorea sacra,* bestaat meer uit afzonderlijke verhandelingen. Hoe kundig en scherpzinnig schr. zich ook toont, toch laat zijn argumentatie soms aan duidelijkheid te wenschen over. Misschien ligt het aan mij, maar ik heb te vergeefs trachten te weten te komen, of de bekende γέρανος op Delos door beide sexen werd uitgevoerd. Schr. voert eerst eenige argumenten aan, die daarvoor zouden pleiten; dan maakt hij het waarschijnlijk dat in elk geval niet meisjes alleen daaraan deelnamen, om per slot van rekening slechts over mannelijke choreuten te spreken. Van een klemmende bewijsvoering, heb ik, ondanks zorgvuldige herlezing, weinig kunnen ontdekken.

Ook in het laatste hoofdstuk, *de saltatione exstatica,* dat zich meer op speciaal godsdienstig terrein beweegt, kan de bewijsvoering mij maar matig bekoren. Zoo bijv. de redeneering op p. 101, die ik hier woordelijk vertaal: „Bij dit zoo groote mengelmoes van vreemde „godsdiensten past het de redenen na te sporen, die ze „op het einde van de vijfde eeuw in Athene hebben inge-

Digitized by Google

„voerd. En in de allereerste plaats bracht iedere koopman zijn eigen godsdienst naar die stad over, welke „van heel Griekenland verreweg het meest werd „bezocht. Vervolgens werden in dien tijd de menschen „én door de rampen van den staat én door de werkzaamheid der sophisten ertoe gebracht, dat zij met „nieuwe vroomheid zich in de armen der goden wierpen „(cf. v. Wilamowitz Griech. Tragoed. übs. III² 293 sq). „*Voor beide zaken is de vereering der vreemde goden „wel het bewijs.*" Neen, juist die vereering moest worden toegelicht!

Het Latijn laat zich, van enkele grammaticale fouten afgezien, vlot lezen. Hoe de schrijver er toe komt het voornaamste werk over de antieke danskunst: Emmanuel, Essai sur l'orchestique grecque, eenige malen als: La danse grecque antique, te citeeren, blijft een raadsel.

Dordrecht. A. H. Kan.

Hippokrates „Ueber Aufgaben und Pflichten des Arztes", in einer Anzahl auserlesener Stellen aus dem Corpus Hippocraticum hrg. v. **Th. Meyer-Steneg** u. **W. Schonack.** (Kl. Texte etc. 120). Bonn, Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 0.80).

Deze uitgave, behoorende tot de serie „Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen" (uitgave van H. Lietzmann), bevat in 24 pag. een zevental stukken over de uitoefening der geneeskunst. De samenstellers hebben zich niet bepaaldelijk ten doel gesteld de meeningen van *Hippokrates* zelven in ruimer kring bekend te maken; immers op de echtheidsvraag (die trouwens voor de meeste Hippokratische geschriften niet opgelost is) zijn zij niet ingegaan. Het eerste stuk „De Eed" is waarschijnlijk voorhippokratisch, terwijl de drie volgende („De Wet", „Over de Kunst" en „Over de oude Geneeskunde") niet zoozeer van een deskundige als wel van een sophist afkomstig schijnen. De drie laatste stukken („Over den Geneesheer", „Over den behoorlijken Omgang met de Zieken" (περὶ εὐσχημοσύνης), en „Voorschriften") maken, hoewel hier en daar duister, een zakelijker en degelijker indruk.

„De Eed" doet ons zien, dat het artswezen niet bij de wet geregeld was. Het gilde der artsen eischte van zijne leden eene plechtige belofte om elkander te steunen en bij de behandeling der zieken op niets anders dan hun welzijn het oog te hebben. In „De Wet" wordt o. a. over de vrije uitoefening der geneeskunst (welke tot in den tijd der Romeinsche keizers heeft bestaan) geklaagd: stond er straf op uitoefening door onbevoegden, zoo zou veel kwaad voorkomen worden. — Het is niet onaardig te zien hoe een actueel vraagstuk ook voor meer dan 2000 jaar tot de „questions brûlantes" behoorde. Zeker zullen in den loop der eeuwen ontelbare medici en staatslieden zich het hoofd gebroken hebben over de vraag hoe men het bedrijf van kwakzalvers kan tegengaan zonder de individueele vrijheid te zeer aan banden te leggen of het opkomen van nieuwe bruikbare methoden kunstmatig te beletten.

In de drie laatste stukken wordt raad gegeven over keuze en inrichting der ziekenkamers, nadruk gelegd op de moreele eigenschappen welke den geneesheer moeten kenmerken en betoogd dat de medici „esprit de corps" behooren te bezitten.

Vele ingrijpende textveranderingen zijn uit de uitgave van *E. Littré* overgenomen ten einde een min of meer verstaanbaren text te verkrijgen. Toch moesten verschillende gedeelten als „fast unverständlich" worden gesupprimeerd. Hier is nog werk voor philologen. — Natuurlijk moesten ook vele §§ worden weggelaten om het boekje niet te omvangrijk te maken. Had echter niet in περὶ εὐσχημοσύνης § 6 bewaard mogen blijven, waaruit blijkt, dat de ware arts volgens Grieksche opvatting van een diep godsdienstig gevoel doordrongen moet zijn?

Daar vooral in de laatste jaren de belangstelling in de geschiedenis der geneeskunde toeneemt, zal het boekje wellicht sommigen welkom zijn als inleiding tot de studie van het Corpus Hippocraticum.

Leiden. J. A. Vollgraff.

C. Bardt, Römische Charakterköpfe in Briefen vornehmlich aus Caesarischer und Traianischer Zeit. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Er zijn weinig boeken over de Romeinsche Oudheid, die ik met zooveel genoegen en bewondering gelezen heb als Bardt's „Charakterköpfe; het is het werk van een literator, die diepgaande historische studie's gemaakt heeft en over de Romeinsche samenleving en den politieken toestand ten tijde van Caesar en Traianus boeiend en helder weet te schrijven. Groote menschenkennis, onpartijdigheid van oordeel, frischheid en oorspronkelijkheid van stijl en voorstelling pakken den lezer van af de eerste bladzijden en houden zijn aandacht gedurende de 400 pagina's voortdurend bezig.

Dr. Bardt, de bekende vertaler van Plautus en Terentius, heeft een boek willen schrijven zoowel voor geleerden als voor het groote publiek bestemd, waaruit men „Personen des Altertums wie sie wirklich waren" kan leeren kennen; hij trachtte dit doel echter op een geheel andere wijze te bereiken, dan Eduard Schwartz in zijn werkje, waaraan de titel van Bardt's nieuwe boek ons herinnert. Bardt voert zijn personen sprekend in door ons een bloemlezing voor te leggen uit Cicero's en Plinius' brieven, die vooraf in inleidingen van alle kanten worden toegelicht.

Zoodoende is een boek ontstaan dat niettegenstaande zijn populair karakter — alle geleerdheid, die afschrikkend zou kunnen werken, is vermeden — er in hooge mate toe kan bijdragen den blik van den specialist te verruimen.

De vertalingen zijn, zooals men dat van Bardt verwachten kan, meesterlijk: elke nuance van het Latijn is fijn gevoeld en in levend Duitsch, niet in pons-asinorum-stijl weergegeven; de toon is zuiver overal in overeenstemming met dien der oorspronkelijke brieven; men weet hoe licht men bij zulk werk in anachronistische en daardoor lachwekkende vertalingen vervalt, gedreven door de zucht om hypermodern te zijn. Dergelijke smakeloosheden heeft Bardt dank zij zijn ontwikkeld stijlgevoel vermeden.

In het geheel heeft de schrijver 83 brieven uit de Ciceroniaansche verzameling en 58 uit Plinius opgenomen; bovendien vindt men nog de twee brieven of fragmenten van brieven, die op naam van Cornelia, de moeder der Gracchen staan (Cornelius Nepos de historicis latinis. Halm 123.)

Digitized by Google

Over het algemeen kan ik mij met de keuze der brieven goed vereenigen; alleen mis ik er uit Plinius eenige, die zeer karakteristiek zijn, bv. VII. 7, waar Plinius aan Sura vraagt, of hij aan geesten gelooft; I. 9; II. 17 de interessante beschrijving van Plinius' villa te Laurentum; IX. 36, waarin Plinius vertelt *quem ad modum in Tuscis diem aestate disponat.*

Een woord van lof verdienen de keurige inleidingen, die den lezer alles mededeelen wat hij noodig heeft om de personen in den brief genoemd, de tijdsomstandigheden en de stemming, waaronder de brief ontstond, te kunnen begrijpen; zoo karakterizeert het hoofdstuk over de spelen van Pompeius bv. de houding van hoogstaande Romeinen tegenover wildedierenen gladiatoren-gevechten. In een brief aan Marius schrijft Cicero (ad fam. VII. 1) over de wildedierengevechten, die Pompeius het volk aanbood: *quae potest homini esse polito delectatio, cum aut homo imbecillus a valentissima bestia laniatur, aut praec'ara bestia venabulo transverberatur? Quae tamen, si videnda sunt, saepe vidisti; neque nos qui haec spectamus quidquam novi vidimus*; naar aanleiding hiervan zegt Bardt in de inleiding tot dezen brief: (p. 72) „sein (nl. Cicero's) Schweigen über die empörenden Szenen der Gladiatorenkämpfe, zeigt dass er ein Kind seiner Zeit und seines Volkes war"; dat een gevoel van medelijden bij het *vulgus* en de *turba* echter niet geheel ontbrak, zien wij uit hetgeen Cicero in denzelfden brief over het optreden der olifanten schrijft: *extremus elephantorum dies fuit, in quo admiratio magna vulgi atque turbae, delectatio nulla exstitit*; *quin etiam misericordia quaedam consecuta est a que atque opinio eiusmodi esse quandam illi beluae cum genere humano societatem.*

Bardt's oordeel (zie p. 25) over Cicero's redevoeringen is niet rechtvaardig; wij hooren te veel den naklank van Mommsen's weinig waardeerende woorden aan het adres van den grooten stilist. Wel heeft Bardt's kritiek den vorm van een verdediging, maar *velut excusando exprobrat*, om met Tacitus te spreken. „Romanische Hörer dulden, ja verlangen eine Wortfülle, die dem kühleren Nordländer wohl mit Recht als Bombast erscheint, und die wüste Menge einer zuchtlosen Weltstadt verlangte noch ganz andere Kost als gebildete romanische Hörer." Dergelijke uitingen zullen niemand verwonderen, die weet, hoe ongunstig in Duitschland langen tijd over Cicero geoordeeld is; de tirade over de „Romanische Zuhörer" is dan ook niets dan een *locus communis*, die men in allerlei Duitsche boeken (zie bv. Birt, eene Römische Literaturgesch. p. 66) telkens op nieuw aantreft; schrijver dezes, dien Bardt toch zeker ook tot de „Nordländer" rekenen zal, kan zich beter met het oordeel van een anderen „Nordländer", den fijnen Mackail vereenigen, zie diens Latin Literature p. 63. 68. 71.

Doch, al ben ik het hierin niet met den schrijver eens, dit doet niets af aan de bewondering, die ik voor Bardt's werk als geheel heb.

Het boek, dat zeer smaakvol is uitgegeven, bezit een gemakkelijk ingericht register, dat den lezer van alle minder bekende eigen- en plaatsnamen op de hoogte brengt; bovendien zijn eenige afbeeldingen van munten en een kaart van Middel-Italië toegevoegd.

Leiden. P. J. Enk.

Miracula S. Georgii recensuit **J. B. Aufhauser.** Leipzig. Teubner. 1913. (Pr. M. 4).

De heer Aufhauser, die in 1911 een uitvoerige studie schreef over „Das Drachenwunder des Heiligen Georg" de vijfde aflevering van het *Byzantinisches Archiv* vormend, geeft tans een editie van al de wonderverhalen die St. Joris tot held hebben. Bij 't behandelen van „de strijd met de draak" werden alle lezingen van de veertig geraadpleegde handschriften medegedeeld, om bij wijze van voorbeeld eens aan te tonen hoe de tekst van een anoniem overgeleverde legende tot ons is gekomen. Zeer te recht is die methode hier niet gevolgd. Voor het vaststellen van de tekst der verhalen — edita en inedita — is een keus uit de berg handschriften gedaan; daarbij is alles wat alleen op de spelling slaat uit de apparatus weggelaten en verder zo goed als niets veranderd. Dit konservatisme is noodzakelik bij schrijvers die naast Oudgriekse woorden en vormen allerlei modernismen dulden. Soms plaatst de uitgever achter zulke nieuwigheden een (!); waarom is mij niet duidelik: immers hij signaleert op die wijze wel πρâγμαν (72,8) en ἠξιώθην (3de Pers. Sing., 72, 13), zeer gewone middelgriekse vormen, maar niet ἠναθεμάτισεν (93,13), ἔσθαι (Infin., 112,27), θέλας (Partic, 119,1), ἀκτῖνας (Gen. Sing., 141,13) en vele andere die even zeer, of even weinig, de biezondere aandacht van de lezer verdienen te trekken.

Een enkele maal is een kleine verbetering in de tekst opgenomen. Op blz. 65 is b.v. 't woord κελεύσῃς voor βαλεῖν (r. 20) ingevoegd; beter lijkt mij 't woord οὔτε in ὥστε te veranderen, waarvan de infin. βαλεῖν kan afhangen.

Ook de Latijnse verhalen, alsmede een Griekse hymne aan St. Joris, die de voornaamste wonderen bezingt, zijn opgenomen in de editie. Aan 't eind vindt men een index verborum et rerum die wel wat willekeurig is uitgevallen. Tal van allergewoonste woorden zijn opgenomen, maar verschillende termen die of vrij zeldzaam of in de hier voorkomende betekenis niet algemeen bekend zijn, ontbreken. Zie hier eenige voorbeelden: κνιπός (107,5, inhalig, duur; voor een Neograecus merkwaardig omdat in Zuid-Italië een vervorming van dit woord 't algemeen Griekse ἀκριβός, duur, heeft verdrongen), πρεσβεύω (60,4, bidden), μετριάζω (47,1, spotten), μνημόσυνον (54,12 = τὰ ὑπάρχοντα, bezitting) enz. Een enkele maal wordt een vorm verklaard, b. v. στεή voor ὀστᾶ, waarbij aan verwarring met στέατα gedacht wordt; de tekst (τὰ μὲν κρέη ἐσθίεσθε, τὰ δὲ στεὴ φυλάττετε, 59,6) toont echter dat de pluralisuitgang -η hier zowel de -α van τὰ κρέα als van ὀστέα vervangen heeft en dus alleen 't aksent van στεή (is 't goed overgeleverd?) afwijkend is. Στέο voor „been" is nog heden ten dage de gewone vorm in Otranto.

De taal van deze heiligenverhalen is ongetwijfeld een interessant voorwerp van studie, vooral omdat men hier menigmaal de tekst in bewerkingen van vroeger en van later tijd voor ogen heeft, maar veel interessanter is toch nog de inhoud. We zien hier hoe duidelik ook in die voor het volk bestemde verhalen de geestelikheid waarschuwde voor verwarring van verering en aanbidding (blz. 92), we leren allerlei aardige biezonderheden uit het middeleeuwse leven kennen en een enkele keer krijgen we een vertelsel te horen waaruit

Digitized by Google

een naïveteit spreekt die door een klein vleugje ironie ook voor minder kinderlike gemoederen genietbaar wordt. Ik denk hier aan 't wonder van de pannekoek, die door een kind aan St. Joris was gewijd en door de Heilige tot een middel werd om zijn kerk te vernieuwen. Dat is alleraardigst verteld.

Ik hoop, dat de heer Aufhauser veel genoegen van zijn werk zal hebben.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Sophocles' Antigone met inleiding en aanteekeningen. Uitgegeven door **A. Geerebaert S. J.** Eerste deel: tekst, tweede deel: inleiding en aanteekeningen. Luik, 1914. (Pr. fr. 0.75 en 0.95, geb. fr. 1.15).

Aangaande den Griekschen text dezer, voor de „onderwijsinrichtingen van den hoogeren graad" in België bestemde, maar ook voor de Nederlandsche gymnasiën zeer bruikbare uitgave, kan de mededeeling volstaan dat de uitgever zich den eisch heeft gesteld zoo weinig mogelijk van den Laurentianus (aan welken hij dus uitsluitend autoriteit toekent) af te wijken; doch, waar hij noodzaak tot afwijking ziet, eene *varia lectio* of emendatie zonder verdere waarschuwing in zijnen tekst opneemt. De inleiding geeft eene eenvoudig geschrevene en duidelijke introductie in de Attische tragedie, Sophocles' leven, en de structuur der Antigone, en de aanteekeningen zonder overtollige geleerdheid doch min of meer apodictisch gesteld, zijn zeer geschikt om den leerling de lectuur gemakkelijk te maken; minder misschien om hem te brengen tot de heilzame hersengymnastiek waartoe een gecompliceerde grieksche zin leiden kan. Bij een zóó vaak gecommentarieerd stuk als de Antigone kan het niet anders of de commentaar wordt meer en meer eene bloemlezing uit ouderen arbeid. Dat in deze uitgaaf de meeste bloemen gelezen zijn uit Jebb's voortreffelijke editie wordt door den uitgever met dankbaarheid erkend, en strekt zijn werk ten voordeel.

Amsterdam. K. Kuiper.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving de tweede, op vele plaatsen verbeterde uitgave, van P. Cauer, *Das Altertum im Leben der Gegenwart.* (Aus Natur und Geisteswelt, n. 356). Vooral het laatste hoofdstuk, handelend over de beeldende kunsten, is omgewerkt en uitgebreid. D. C. H.

Bij den uitgever J. B. Wolters te Groningen zal van 1 October a. s. af verschijnen een tweemaandelijksch tijdschrift voor de wetenschappelijke beoefening van levende vreemde talen en van hare letterkunde, getiteld: *Neophilologus.* De redactie zal bestaan uit: Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht, Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen, Prof. J. H. Scholte te Amsterdam, Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden en Prof. Dr. A. E. H. Swaen te Amsterdam. Secretaris der redactie is de heer K. R. Gallas, Palestrinastraat 7 te Amsterdam.

De fa. Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage zond ons haar Catalogus no. 408: *La Belgique,* 1e partie (Géographie, Ethnographie, Topographie). Vooral in dezen tijd zal de rijke verzameling van werken over België, die bij de firma verkrijgbaar zijn, veler aandacht trekken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Sept.-Nov.: M. Dieulafoy, Le palais d'Ukhaidir. — Ch.-V. Langlois, L'hist. des moeurs dans „Renard le Contrefait." — L. Leger, Charles Jaromir Erben. — C. Dugas, Les fouilles de Vroulia (Rhodes). — H. Cordier, Les fouilles en Asie centrale. — J.-B. Chabot, L'architecture gréco-syrienne. — A. Thomas, Une oeuvre patriott. inconnue d'Alain Chartier. — Variétés.

Rhein. Museum, LXX, 1: W. Heraeus, *Προπεῖν.* — H. F. Müller, Glosseme u. Dittographien in den Enneaden des Plotinos. — G. Funaïoli, Scolii Filargiriani. — J. Mesk, Lukians Timon. — Miszellen.

Mitteil. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 2: R. Delbrueck, Carmagnola. — M. Jatta, Tombe canosine del Museo Provinc. di Bari. — N. Persichetti, Dell' antico Nome del Villaggio di Paganica nei Vestini.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXIII, 3: Kleine Meded.: C. Bake, *Costel. Mal.* vs. 284. — Dez., Tesselschade Hervormd of Doopsgezind? — J. E. Gillet, De groei van Vondel's stukken. — H. J. Eymael, Cluys-werck. — N. van Wijk, De umlaut van *a* in ripuaries- en salies-frankiese dialekten van België en Nederland. — Dez., Het vokalisme van het woord *drek.*

4: M. Boas, Bijdrage tot de kennis van den mnl. Cato (met naschrift). — J. te Winkel, *Uydop.* — J. W. Muller, *Bontwerker.* — Dez., *Op zijn plat vallen, op zijn achterhielen vallen,* enz. — J. C. H. Pater, Nog eens „Het Lied van de Zilvervloot". — G. J. Boekenoogen, Nog eens „Het Lied" enz. — C. H. Ph. Meyer, *Frijnen.* — M. Ramondt, Overblijfsels van geestelijke liederen voor de Hervorming.

Nieuwe Taalgids, IX, 1: J. van der Elst, Het isochronisme in het Nederlandse vers. — J. Koopmans, Johan Six van Chandelier. — A. Kluyver, Perfectieve vormen in het Middelnederlandsch.

2: J. van Ginneken, De statistiek en de taalwetenschap. — E. Kruisinga, De vorm van de verkleinwoorden. — C. G. N. de Vooys, Aantekeningen bij Potgieter's „Florence." — *Op eigen houtje.*

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XL, 2: F. Veit (†), Die ahd. *a-* und *e*-laute in der ma. von Ostdorf. — W. Braune, Zu Pauls Walthertext. — M. H. Jellinek, zur ausspr. der *e*-laute im 18. jahrh. — J. H. Scholte, Einige sprachl. erscheinungen in verschiedenen ausgaben v. Grimmelshausens Simplicissimus u. Courasche. — A. Lasch, Die mnd. zerdehaung. — G. S. Overdiep, Aorist. adverbia im mnl. — A. Leitzmann, Isidor u. Matthäus. — W. Braune, Esel u. gauch bei Walther. — Berichtigung zu Beitr. 39, 362.

Studiën, LXXXIII, Febr. Maart: A. J. Mulder, De deelbaarheid der Molekulen. — J. Derks, De Priester-Soldaat. — O. Huf, Grondvragen der Liturgie. — M. v. Steen, Volk en Godsdienst in Marokko, II. — W. v. d. Amstel, V. Ginneken's Handboek der Nederl. Taal II. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Engels, Potgieter's *Albert,* uitgegeven: N. Taalg. IX, 1 (de Vooys).

Kat, Klank en Symbool: N. Taalg. IX, 1 (de Vooys).

Priok van Wely, Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland, 3de dr.: N. Taalg. IX, 2 (de Vooys).

Uhlenbeck, Blackfoot Morphology: Rev. crit. 1914, nº. 34-52 (Meillet).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Hét **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/7.

Nieuw Nederlandsch
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.
Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—.** Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—.**

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XVI:**

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f0.80.
Per deel ingenaaid f6.—
en gebonden in linnen stempelband f6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. No. 8. Mei 1915.

Usener, Kleine Schriften, III (v. Wageningen).
Rothe, Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias (v. Leeuwen)
Von Wilamowitz-Moellendorff, Aeschyli tragoediae (K Kuiper).
Hausrath u. Marx, Griech. Märchen, Fabeln, Schwanken u. Novellen (Hesseling).
Baehrens-Vollmer, Poetae latini minores, V (Karsten).
Horten, Texte zu dem Streite zwischen Glauben u. Wissen im Islam (Wensinck).
Grüner Nielsen, Danske Viser, II-III (Beets).
Raynaud et Lemaître, Le Roman de Renard le Contrefait (Sneyders de Vogel).
Smits, Die Vita Commodi u. Cassius Dio (Boissevain).
Cramer, Röm.-Germ. Studien (v. Hamel).
Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam (Poelman).
Grapin, Eusèbe, Hist. ecclésiastique, l. IX-X (Meyboom).
Huber, Joh. Monachus, Liber de miraculis (Kruitwagen).
Kruitwagen, Catal. v. d. hss. en boeken v. h. Bisschopp. Mus. te Haarlem (v. Wijk).
Van Puyvelde, Schilderkunst en Tooneelvertooningen (v. d. Graft).
Schoolboeken:
Classen-Steup, Thukydides, II (Leyds)
De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, III (Varenhorst).
Rijpma, Kort overzicht der Nederl. Letteren (Prinsen).
Ree, 50 Fragmenten uit Duitsche en Nederl. schrijvers, ter vertaling (Verwer).
Berichten en Mededeelingen.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Usener, Kleine Schriften. IIIer Band. Arbeiten zur griechischen Literaturgeschichte, Geschichte der Wissenschaften, Epigraphik, Chronologie. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M 24, geb. M. 27).

Kort na het tweede deel (*Mus.* XXI 2,45) is nu ook het derde van Usener's kleine geschriften verschenen, een boek zóó rijk van inhoud en over zóóveel verschillende onderwerpen handelende, dat de firma Teubner niet één, maar vier geleerden (Radermacher, Kroll, Köpp en Wilhelm) heeft moeten te hulp roepen, om het voor de pers gereed te maken. Het belangrijkste hoofdstuk van deze verzameling is zeker wel het zesde „Unser Platotext," in 1892 door Usener gepubliceerd, toen kort tevoren de overblijfselen van een papyrusrol, die eenmaal den Phaedo bevatte, verschenen waren. Van de stukken op letterkundig gebied trekken vooral onze aandacht: „Beiträge zur Geschichte der Legendenliteratur" (V), „Die Unterlage des Laertius Diogenes" (VII) en „Nachträge zur Geschichte des Attischen Theaters" (XIII). Met het grootste genoegen herleest men de Latijnsche oratie, die Usener als afgevaardigde van Bonn, bij de Leidsche feesten van 1875 heeft gehouden. Hij sprak toen *de Iliadis carmine quodam Phocaico*' (XVIII) en trachtte in een geleerd betoog, waarin ook zijn groote kennis van archaeologie en numismatiek aan den dag kwam, aan te toonen, dat het gedicht, hetwelk aan Il. XI 474 sqq. ten grondslag ligt, in Phocaea tot stand is gekomen. Hij gaat daarbij uit van de bekende vergelijking van den gewonden Odysseus met een ἔλαφος κεραὸς βεβλημένος, besprongen door θῶες, die op hun beurt voor een leeuw het veld moeten ruimen, en deelt aan het slot van zijn opstel mee, hoe hij zich voorstelt, dat deze passage in het oorspronkelijk lied zal geluid hebben. Hoe ver zijn wij hier verwijderd van de tegenwoordige opvattingen van van Leeuwen omtrent den oorsprong van het Homerisch epos! — Met even veel gemak als Usener een boek van de Ilias bespreekt, verdiept hij zich in moeilijke kwesties der chronologie (XXI) of beweegt hij zich op het veld der astrologie (De Stephano Alexandrino XVI en Ad historiam astronomiae symbola" XV) of kondigt hij een een werk aan als L' Astrologie Grecque van Bouché—Leclercq, in welke recensie mij deze woorden troffen: „einer Entschuldiging bedarf, denke ich, heute nicht mehr, wer sich geschichtlich mit Astrologie beschäftigt."

Maar den besten indruk van Usener's persoonlijkheid krijgt men toch door zijn verhandeling „Ein Epigram von Knidos' (XVII), welke verhandeling door Köpp „ein schöner Aufsatz" genoemd wordt. In dat epigram, door Newton in 1870 op een steen niet ver van Cnidus gevonden, wordt Hermes sprekende ingevoerd. De god richt zich tot den reiziger, die zich op weg naar de stad bevindt, en wijst hem op de bezienswaardigheden, die hij op zijn verderen tocht nog zal ontmoeten. Dit twaalfregelige gedicht bood Usener een schitterende gelegenheid aan, zijn meesterschap in de kunst van interpreteeren te toonen. Opmerkelijk is het zeker, dat hij juist dit artikel aan zijn leermeester en vriend Fleckeisen, die hem eenmaal te Weilburg in het Lahndal de beginselen van het Latijn en het Grieksch geleerd had, heeft

opgedragen. De brief, welke het 'Epigram von Knidos' vergezelt, waarin de schrijver zich de dagen zijner jeugd herinnert, toen Fleckeisen als jong docent Zaterdags om de veertien dagen over de bergen naar zijn 'Braut' wandelde 'in Tempo norddeutschen Wüstenschrittens', om dan 's Maandags weer frisch aan zijn werk te gaan en de geheele week door tot laat in den nacht aan zijn Plautus te werken,... die brief is goud waard. Een enkel citaat daaruit teekent op treffende wijze de verhouding tusschen leermeester en leerling: „... seitdem weiss ich, dass das Beste und Bleibendste von dem, was wir unsern Schülern geben können, nicht die Lehre, nicht die Anleitung ist, sondern unsere schlichte Persönlichkeit.... Ich hatte in dir zum erstenmal die Wissenschaft geschaut" (p. 383).

Groningen. J. van Wageningen.

C. Rothe (†), Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias. Paderborn, F. Schöningh. 1914. (Pr. M. 5.40, geb. M. 6.40).

In boven genoemd werk geeft Rothe een vervolg op zijn „Ilias als Dichtung," waarvan ik enkele jaren geleden met groote ingenomenheid heb melding gemaakt [1]). Hoewel in Draheim's destijds verschenen „Odyssee als Kunstwerk" hetzelfde onderwerp reeds in gelijken geest was behandeld [2]), heeft Rothe, zeer terecht, ook zelf over de Odyssee willen zeggen wat hij daarover te zeggen had. Zijn geschrift en dat van Draheim vullen nu elkaar op gelukkige wijze aan.

Rothe geeft eerst een uitvoerig overzicht van den inhoud der Odyssee, waarin hij de bedoelingen des dichters en den samenhang der verschillende deelen van het omvangrijke kunstwerk voortdurend met evenveel liefde en bewondering als scherpzinnigheid in het licht stelt, en telkens ter vergelijking verwijst naar allerlei andere gedichten der grieksche, romeinsche, duitsche, italiaansche, engelsche letterkunde. Vervolgens tracht hij (blz. 195—305) te betoogen dat de Odyssee niet slechts ná de Ilias en in aansluiting aan deze is gedicht maar ook door denzelfden dichter, blijkens vorm en inhoud, stijl en taal.

Ik voor mij ben van dit laatste voorloopig nog niet overtuigd, al heb ik de *mogelijkheid* dier opvatting reeds uit eigen beweging toegegeven [3]). Wij staan hier voor een vraagstuk, tot welks oplossing ons de noodige gegevens ontbreken; Rothe erkent dan ook zelf (blz. 292) dat van een *bewijs* in den strengen zin des woords geen sprake kan zijn. De vraag is ten slotte deze, of men gelooft dat de dichter, die den „toorn van Achilles" heeft bezongen, op later leeftijd een onderwerp van zoozeer verschillenden aard als de „tehuiskomst van Odysseus" ter behandeling kan hebben gekozen. Deze vraag is verwant aan die waarover Plato aan het einde van Agathon's feestmaal Socrates met zijn vrienden laat redeneeren: of een groote tragediedichter ook een groote comicus kan zijn. Beide vragen zullen uit den aard der zaak niet door allen in denzelfden zin worden beantwoord; maar hoe men ook daarover moge oordeelen, in elk geval zal men Rothe moeten toegeven dat de onmogelijkheid allerminst is bewezen, en dat hij dus het recht heeft zich neer te leggen bij de *overlevering*, die vele eeuwen lang de beide gedichten aan één dichter heeft toegeschreven [1]).

In een aanhangsel wordt als plaats der hoofdhandeling het ook nu nog Ithaca genoemde eiland - en niet Leukas! - aangewezen, en vóór het werk is een lijst van vaak aangehaalde werken gegeven, alle van Duitsche geleerden, alsmede twee Engelsche en twee Amerikaansche tijdschriften. In het werk zelf worden af en toe ook de meeningen van enkele andere buitenlanders vermeld.

Rothe's boek is bestemd om *bestudeerd* te worden, niet slechts doorgelezen. Er is veel polemiek in, scherp niet zelden, hoewel steeds bezadigd en in waardigen toon: den toon van wie vaststaan in hun overtuiging. Men dient dus wel voortdurend naast zijn werk den tekst van Homerus opgeslagen te hebben, ten einde nu *déze*, dan die plaats te kunnen nalezen; want de Nicératussen, die hun Ilias en Odyssee heelemaal in het hoofd hebben, zijn in onzen tijd schaarsch. Leesbaar echter is het boek zeer zeker, en ook wie niet geneigd is zich in allerlei bijzonderheden te verdiepen, maar zich vergenoegen wil met een algemeenen indruk van des schrijvers betoog en van het kunstwerk, waaraan dat liefdevolle en grondige betoog is gewijd, zal het boek niet onbevredigd weg leggen. Moge het in veler handen komen, en, evenals Rothe's „Ilias als Dichtung", veel nut stichten.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[NASCHRIFT. — Gedurende de veertien maanden, die bovenstaande aankondiging op plaatsruimte heeft moeten wachten, is Rothe overleden; vergis ik mij niet, dan is hij nog vóór het uitbreken van den oorlog tot de welverdiende rust ingegaan. Laat het ons hopen. Den smaakvollen en moedigen geleerde blijft een eervol aandenken verzekerd.] v. L.

Aeschyli tragoediae edidit **Udalricus de Wilamowitz-Moellendorff.** Berolini apud Weidmannos. 1914. (Pr. M. 14).

Wanneer een Graecus, door taalkennis en dichterlijke fijngevoeligheid zoo bevoegd tot het verzorgen van eene Aeschylusuitgave, als Wilamowitz reeds sinds jaren is gebleken, ons eene editie in de handen legt die niet de vrucht is van een twee- of driejarigen arbeid, doch die langzaam is gegroeid in den loop van een geheel menschenleven, dan zetten wij ons wel met zeer bijzondere aandacht neer tot het bestudeeren van een zoo kostbaar werk, maar gevoelen na de eerste kennismaking bijzonder sterk hoe moeilijk het is de eigenaardige beteekenis van eene dergelijke Aeschylus-uitgave in het licht te stellen met vermijding van die algemeen prijzende bewoordingen die, waar het zulk een man en zulk een boek geldt, immers ten eenen male overbodig zijn.

Toch wil ik trachten door eene korte karakteristiek van Wilamowitz' Aeschylus-editie aan te duiden waarom, ondanks allerlei onvermijdelijk verschil van inzicht, en ook ondanks het verstorende van die welbekende hard-

---

1) Zie *Museum* 1911, 323.

2) Zie *Museum* t. a. pl.

3) In mijn „Homerus, Gestalten enz", 1913.

1) Volgens de scholien op de Ilias was Aristarchus van dezelfde meening als thans Rothe; doch Adolf Römer meende — ik geloof, terecht — het tegendeel te kunnen bewijzen; deze geleerde is echter, voor zoover mij bekend is, door den dood verhinderd geworden het toegezegde betoog te leveren.

Digitized by Google

vochtigheid van oordeel die zoo dikwijls in de geschriften van dezen geleerde de bekorende kracht van het betoog komt verduisteren en alleen „de lachers op zijne zijde brengt" dit boek moet heeten een zeer buitengemeene verrijking van onze Aeschylus-litteratuur.

Wilamowitz is er de man niet voor om met onuitputtelijk geduld en onverstoorbare gelijkmatigheid van aandacht voor alle, ook de meest „irrelevante" lezings-verschillen, in tal van bibliotheken al de bereikbare handschriften van zijnen schrijver te gaan collationneeren; hij zegt het ronduit: „taedium perquirendorum codicum declinabam, non solum quia bibliothecarum pulvere vesci minime amo, sed etiam quia alios talia multo melius ac facilius expedire probe scio. Maar hij wil den tijd niet afwachten dat Aeschylus door zulk eenen arbeid ook zijn onmisbaar codicum stemma verkrijgt; hij geeft ons dus, wat hij uit eigen middelen geven kan, en dat is zeer veel.

Allereerst teekent hij in vlugge, scherp getrokken lijnen de geschiedenis van den Mediceus, van de dagen van Robortelli en den begaafden Turnebus af tot op den tijd van Gottfried Hermann. Eene uiterst wèl overlegde keus uit de conjecturen der groote Aeschylus-uitgevers van de zestiende tot de achttiende eeuw toont in de tekstbewerking zijne vertrouwdheid met hunnen arbeid, ook zijn voorkeur voor de oude fransche en engelsche critici; in de inleiding legt hij er den nadruk op dat eigenlijk Hermanns uitgave het fundament is geweest waarop hij van den aanvang af zijn eigen Aeschylus-arbeid heeft gebouwd en zijne eerste vaste overtuigingen aangaande de waarde der verschillende handschriften heeft gevestigd.

Onder deze overtuigingen is er eene reeds lang bekend en naar mijne meening onwederlegbaar, bovendien door de collatie-opgaven aan den voet der editie op tal van plaatsen gestaafd, n. l. deze, dat het dogma van de uitsluitende autoriteit van den Mediceus voor Aeschylus evenzeer moet worden gewraakt als voor Sophocles, waar hij („tanta est grammaticorum inconstantia") Laurentianus heet. Want wie zorgvuldig de lectionum varietas, deels van den tekst en deels van de scholiën nagaat in den Ambrosianus A (den beroemden codex die ook in Pindarus terecht groot aanzien geniet) den Venetus Marcianus (V) den Parisinus 2787 (P), den Heidelbergensis (H) en den Laurentianus (B), welke handschriften met uitzondering van den Marcianus slechts den Prometheus, de Septem of de Persae, geheel of gedeeltelijk, bevatten, zal m. i. niet kunnen ontkomen aan de ook door Wilamowitz getrokken conclusie dat A. V. H. P. B. niet uit M. stammen, maar naast M. een ander apographon van den Archetypus vertegenwoordigen. Men ziet: het is de zelfde strijd als bij Sophocles tusschen den Laurentianus en den Parisinus 2712 (P.): in beide gevallen moet — onverminderd zijn eerbiedwaardig gezag — de codex van Aurispa afstand doen van de alleenheerschappij. Wat dat voor den tekst van Aeschylus zeggen wil, zal ieder aandachtig lezer van Wilamowitz' editie spoedig bespeuren.

De conclusie door Wilamowitz, ten opzichte van de zooeven genoemde codd., die hij deels „ipse pervolutavit", deels uit photografische reproducties, deels uit de reeds door Hermann verzamelde collaties kent, en wier verdwenen vader hij Φ noemt, getrokken, is duidelijk en zij liet zich kort formuleeren: „Ipse Φ", zoo schrijft hij p. XVII, „saeculi XII vel adeo XI librum praebet iuxta M minime spernendum; in scholiis unus ad M accedit, sed prae sua doctrina amplissima quaeque et antiquissima scholia sprevit et pleraque ad arbitrium mutavit et amplificavit."

Zoo hebben wij dus voor de drie door de Byzantijnen het meest gelezen stukken (Prometheus, Septem en Perzen) naast den Mediceus eene tweede traditie: Φ. Minderwaardig — en veel moeilijker te determineeren in hunne onderlinge verhouding — zijn nu de daarnaast nog resteerende codices; en in allen gevalle, al geven deze handschriften ons hunne onmisbare hulp in die gedeelten van Agamemnon en Eumeniden waar de Mediceus defect is, en al verdient vooral de editio Tricliniana (Cod. Neapolitanus II. F. 31) om Triclinius' eigen critische praestaties zeer bijzondere aandacht, in waarde staat deze groep ver beneden de codices der tweede klasse; bovendien laat zich het bewijs dat zij een derde apographum zou vertegenwoordigen niet leveren.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in het algemeen aan deze laatste codices door den uitgever, al veronachtzaamt hij in zijnen apparatus hunne lezingen — vaak conjecturen — niet, minder aandacht wordt geschonken. Voor M en Φ vraagt hij vooral onze opmerkzaamheid en hij wint die onvoorwaardelijk wanneer hij (p. XXIII. en w.) ons schildert hoe het commune exemplum van M. en Φ. dat zeker niet ouder is geweest dan de negende eeuw, er moet hebben uitgezien, en wanneer hij van dat exemplum opklimt naar de oudere, „ab apographo ad archetypum." Het is een groot genot den genialen hersteller van zoo menigen onleesbaar geachten regel in de Sapphopapyri, de Londensche Pindarusfragmenten en den Menander van Cairo eenvoudigweg te hooren verhalen, hoe men eigenlijk het zekerst gaat in de emendatie ook van die Grieksche auteurs die wij uitsluitend door talrijke minuskelcodices kennen en zoo met hem op te klimmen van de Byzantijnsche tijden tot de critici van de aetas Romana, straks tot het tijdperk van Aristophanes Byzantius, ja tot Aeschylus' eigen leeftijd; maar grooter genot is het nog, hemzelven die methode in zijne tekstverdediging zoowel als in zijne tekstemendatie te zien toepassen.

Wat nu die tekstbehandeling zelve aangaat, wil ik bovenal vermijden door de opgave van allerlei plaatsen waar mij eene andere lezing of een andere conjectuur aannemelijk voorkomt dan den uitgever, de aandacht van den lezer dezer aankondiging af te leiden van de hoofdzaak. Die hoofdzaak is dat duidelijker en betrouwbaarder dan of bij Weil of bij Wecklein ons èn de overlevering èn de belangrijkste emendatiën worden voor oogen gesteld. Ofschoon het eene ware verkwikking is zich van Weckleins ongebondene coniecturale vermetelheden te mogen wenden tot dezen met rijpe en eerbiedige piëteit — zoowel jegens den dichter als jegens zijne verklaarders — verzorgden tekst, zoo zou men toch Wilamowitz' editie niet eigenlijk conservatief mogen noemen. Niets is zij zoozeer als voornaam. Het is werk in den grooten stijl, den Vader der Grieksche tragedie waardig. Dit geldt in de eerste plaats van zijne conjecturen, die ook waar ze ons niet onafwijsbaar noodzakelijk schijnen, toch treffen door zijne zeldzame vertrouwdheid met den stijl van Aeschylus' poëzie. Maar vooral geldt het van zijne tekstverdediging. Juist zooals menige door tal van coniecturen omkranste

Digitized by Google

versregel van Pindarus in zijn ouden glans is hersteld geworden door het poëtisch nagevoelen en nadichten van von Wilamowitz, valt in deze Aeschylus-editie eensklaps weer het juiste licht op veel dat corrupt scheen, doch slechts duister was, wanneer de uitgever door enkele zeer korte woorden sub calce den door hem gehandhaafden tekst verdedigt.

Zeer kort zijn die noten: bijkans alleen — naast enkele scenische wenken, en eenvoudige metrische aanduidingen, (kenmerkend door hun sterke voorkeur voor choriambische metingen), testimonia en variae lectiones. Staat er een Latijnsche toelichting bij, dan dient die gemeenlijk om te waarschuwen tegen onnoodige, voorgestelde of niet voorgestelde conjecturen. Maar in hare kortheid zijn zij leerrijk zoowel ten opzichte van den Dichter als ten opzichte van zijnen uitgever. Prikkelend zijn ze dikwijls, niet slechts voor de emendatoren die op de welbekende, nu spottende, dan bitse wijze van dwaling moeten worden overtuigd, maar ook voor den lezer die minder apodictische exegese vaak meer overtuigend zou hebben geoordeeld. Maar indien ons die kortheid soms mishaagt, zij dwingt ons steeds tot nadenken en zij brengt ons steeds tot de erkenning dat Wilamowitz zijnen dichter met zich heeft omgedragen zijn leven lang.

Zoo is het wederom het persoonlijke, dat aan dezen arbeid de hoogste waarde geeft. Hoezeer dat persoonlijke de gansche Aeschylus-studie van von Wilamowitz heeft doortrokken, blijkt behalve uit zijne editie van Aeschylus' tekst zeer duidelijk uit zijne „Interptretationen" die ik binnen kort in dit blad hoop aan te kondigen.

Amsterdam. K. Kuiper.

A. Hausrath und **A. Marx, Griechische Märchen, Fabeln, Schwänke und Novellen aus dem klassischen Altertum.** Jena, E. Diederichs. 1913. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50).

De beide schrijvers hebben zich ten doel gesteld het grote publiek bekend te maken met populaire vertellingen uit de oudheid. Zij doen dat door vertalingen te geven van stukken uit de Odyssee (b. v. het eiland van Calypso, het avontuur met de Cyklopen), uit de fabels van Aesopus, Babrius, Phaedrus en Romulus, uit de verhalen van Herodotus, Aelianus, Lucianus, Petronius enz. Vooraf gaat een inleiding van 22 blz. waarin zij de auteurs die stof voor de bloemlezing hebben geleverd, karakteriseren. Die schetsen schijnen mij goed geslaagd, de vertalingen, voor zo ver ik ze heb gekontroleerd, met zorg gemaakt. Het boek is versierd met 22 afbeeldingen, meest aan vazen ontleend. De samenhang met de inhoud is soms vrij gezocht. Onder het tafereel dat een satyr voorstelt die een jong meisje laat schommelen, staat b. v. „Märchenstimmung." Maar voor de lezers aan wie de schrijvers hebben gedacht, zullen deze illustraties zeker de aantrekkelikheid van het boek verhogen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Poetae latini minores. Post **Aem. Baehrens** iterum recensuit **Frid. Vollmer**. Vol. V. Dracontii De laudibus Dei, Satisfactio, Romulea, Orestes tragoedia, fragmenta; incerti auctoris aegritudo Perdiccae. (Bibliotheca Teubneriana Scriptorum Graecorum et Romanorum). Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 4, geb. M. 4.40).

Deze kleine Teubneruitgaaf is, behoudens een aantal verbeteringen en latere conjecturen. een reproductie van de groote uitgaaf van Dracontius in 1905 door Vollmer gegeven in de Monumenta Germaniae historica vol. XIV, waar de kwestie der hss., hier verkort herdrukt, uitvoerig is uiteengezet. Behalve andere zaken den dichter betreffende is daar vooral de chronologie der gedichten door Vollmer nauwkeurig is onderzocht, met dit niet geheel zekere resultaat: de III boeken de laudibus dei zijn geschreven in den kerker en daarna, tusschen 486 en 496, de elegische Satisfactio in 490 in den kerker, de Romulea zijn meest uit zijn eersten tijd, bevattende 2 praefationes, 2 epithalamia, 3 rhetorische quaestiones en 3 mythische verhalen over Hylas, den roof van Helena, Medea. Van de Orestes, thans algemeen terecht ook aan Dracontius toegekend, is geen tijd te bepalen.

Dracontius was een aanzienlijk man en leefde onder den Afrikaanschen Vandalenkoning Gunthamundus. Wegens een gedicht aan een vreemd vorst (V. neemt met Papencordt aan, dat dit geweest is de Byzantijnsche keizer Leo II Zeno), viel hij bij den koning in ongenade en werd in de gevangenis geworpen, waar hij de Satisfactio schreef om zich vergiffenis en vrijstelling te verkrijgen, die hem ten slotte ook gewerd; in de zesde Romulea, een epithalamium, is hij vrij (v. 87 vlgg.).

Dracontius is een vlot en talentvol verzenmaker, die over een ontzaggelijke woordenschat beschikt en zoowel de bijbelsche verhalen als de oude geschiedenis en mythologie op zijn duimpje kent. Deze eigenschappen verleiden hem tot een uitvoerigheid in beschrijvingen en episoden, die alle grenzen te buiten gaat en waarbij het reeds gezegde nog eens om en om geworpen en in andere bewoordingen herhaald wordt. Ten gevolge hiervan is de lectuur zijner gedichten dikwerf een eentoonige en vermoeiende bezigheid. Hier komt nog dit bij, dat hij verre af staat van de klassieke latiniteit van een Claudianus en dat Dracontius, behalve eigenaardige woordenkeus, vaak gezochte construties heeft, zoodat menig vers moeilijk te begrijpen is en wellicht correctie behoeft, al staat er geen van de vele kruisjes bij, die in V's editie nog ongenezen corruptelen aanduiden. De conjecturaal kritiek heeft hier nog veel te doen, hoewel zij reeds prachtig werk heeft geleverd, zooals Faustinus Arevale in zijn uitgaaf van 1791 te Rome, en evenzoo de latere latinisten, waaronder Vollmer zelf en vooral Bücheler bijzondere vermelding verdienen. Baehrens' gissingen zijn in den regel niet bruikbaar.

Op het gebied van prosodie en metriek is Dr. zeer vrij (steeds muliēres enz, verlenging van korte eindsyllaben e. d. m.). Een voordeel is zijn originaliteit. In de behandeling der bijbelsche en mythologische verhalen gaat hij zijn eigen weg en wijzigt die naar zeer persoonlijke opvatting, wat niet zelden een verrassende frischheid geeft aan zijn lange uitweidingen. Goede voorbeelden hiervan zijn de verhalen van de schepping in zes dagen, de verleiding van Adam en Eva en wat daar verder volgt, en sommige gedeelten in den Hylas, de Helena, de Medea en de Orestes. De Epithalamien zijn kort en niet onaardig; ongenietbaar daarentegen de quaestiones, behandeld in den trant van de Controversiae van den ouden Seneca en Quintilianus.

Het Christendom van Dracontius is eigenaardig. Men kan niet zeggen dat hij een lauw en verdacht Christen was, als bijv. vroeger Ausonius. Doch alles op zijn

Digitized by Google

tijd en plaats, is zijn leuze. In de Laudes Dei, gedeeltelijk gelijktijdig ontstaan met sommige Romulea, is hij zuiver orthodox en zeer bijbelvast. Wij lezen daar zelfs in II 590:" Mars cadat ex animo, pereant Saturnus et Arcas, Jupiter atque Venus." De eigen woorden verraden echter, dat het afscheid maar tijdelijk was en dat ze hem diep in de ziel zaten. Al de overige gedichten, behalve de Satisfactio, kennen alleen den Olympus met zijn talrijke Goden en heroen, en zelfs eindigt de Orestes met dezen uitroep, 963: Di quibus imperio et facilis concessa Tonantis aeris et pelagi terrae Coelique potestas, vos pietas miseranda rogat etc. Als Christen gelooft hij in de orthodoxe triniteit en de verdere dogma's, val en verlossing des menschen, enz, maar dit alles krijgt bij hem een gemitigeerde kleur en wijkt sterk af van het starre geloof. Adam is van den aanvang af begeerig naar weten en inzicht in de beduidenis van alles wat hij om zich ziet en krijgt dan van God zijn Eva om daarmede te converseeren: Quid sit homo quos factus ad usus scire cupit simplex etc. (L. I 352). en zoo is ook Eva's val en de zijne als iets niet zoo heel ergs beschreven, terwijl hun doen en laten op aarde hun tamelijk wel bevalt. In verband hiermede is God de lankmoedigheid zelf en hebben alleen diegenen eeuwige straffen te wachten, die ten einde toe hardnekkig zondigen. Maar genoeg. Ik mag het vele merkwaardige in dezen dichter niet verder ophalen. Daar V's uitgaaf geen bespreking of aanbeveling behoefde, nam ik de vrijheid den weinig gelezen Dracontius zelf iets uitvoeriger dan in een aankondiging wellicht pas geeft, te bespreken.

Amsterdam. H. T. Karsten.

M. Horten, Texte zu dem Streite zwischen Glauben und Wissen im Islam. Die Lehre vom Propheten und der Offenbarung bei den islamischen Philosophen Farabi, Avicenna und Averraes (sic). (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausg. von H. Lietzmann, 119). Bonn, Marcus und Weber. 1913. (Pr. M. 1.20).

Dit boekje valt eenigszins buiten het kader der kleine Texte, in zooverre het meer de verdediging van bepaalde meeningen over de op het titelblad genoemde philosophen bevat, dan wel den doorloopenden text hunner eigen beschouwingen. Horten bestrijdt hier namelijk de heerschende meening, dat de moslimsche philosophen, die van de grieksche wijsbegeerte afhankelijk zijn, min of meer vrijdenkers waren. In dit opzicht gaan de moslimsche orthodoxie en de europeesche wetenschap hand in hand. Het zou wel zeer verwonderlijk zijn, wanneer deze twee van elkaar vrij wel onafhankelijke geestesrichtingen tot een zelfde onjuiste beschouwing van de moslimsche wijsbegeerte gekomen waren. Horten wil den nadruk leggen op het feit, dat de philosophen den Islam niet bestrijden. Maar dat zou al heel weinig tactvol geweest zijn en daarom was het hun ook niet te doen. Zij wilden wijsgeer zijn en hunne aristotelische of neoplatonische wegen gaan. En daarbij wilden zij of in ieder geval moesten zij trachten aan te toonen, dat deze wegen wel eenigermate parallel met die van den Islam liepen. Horten noemt deze pogingen apologetische Versuche. Maar onder apologetiek verstaat men toch iets anders. Hun uitgangspunt was de wijsbegeerte en niet de Islam.

Tegenover een verdienstelijk kenner der middeleeuwsche wijsbegeerte als Horten is, spreek ik deze bedenkingen met bescheidenheid uit. De behandeling van de texten, die hij hier geeft, getuigt weer van zijn kennis op dit gebied. Farabi, Avicenna, Gazali worden in een kort bestek besproken (p. 1—12). De nadruk valt op Averroes (p. 12—43). Eerst wordt de „rechtsverhouding" tusschen geloof en wetenschap bij Averroes behandeld (p. 12—18), daarna de verhouding tusschen het geloof en de uitspraken of „resultaten" der wetenschap. Verder worden afzonderlijke leerstellingen in verband met Averroes' beschouwingen behandeld en een vergelijking tusschen hem en Thomas van Aquino gemaakt (p. 23—29). En ten slotte wordt een overzicht van Averroes' theologie gegeven (p. 29—43). Ieder zal hier van Horten kunnen leeren en men moet hem dankbaar zijn voor dit kleine boekje, dat binnen ieders bereik valt.

Leiden. A. J. Wensinck.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. 2. Bind, Köbenhavn, Guldendalske Boghandel, 1914; 3. Bind, 1915.

De inhoud van het tweede deel der Danske Viser is voor den niet-Deen veel aantrekkelijker dan die van het eerste (zie *Museum* XX, 176). Het bevat twee afdeelingen: Epische stukken en Moraliseerende stukken. In de eerste rubriek vindt men legenden en berijmde geschiedenis, bijbelsche, klassieke en germaansche stoffen (Meester Hillebrand; Danhüser), moordverhalen, vertellingen, wachterliederen, gesprekken op rijm, b. v. van twee zusters over de verkieslijkheid van den geestelijken staat of van het huwelijk, waarin de eene verklaart dat zij „geen kloostervleesch" heeft en dat nog al plat motiveert. In de andere afdeeling zijn b. v. voorbeelden van gruwelijke misgeboorten met zedelijken uitleg en toepassing, maar er is ook een aardig „Vogellied", van zestig coupletten, met een karakteristiek van tal van vogels, overgebracht op, of ten voorbeeld of afschrik gesteld aan den mensch; ook een niet onvermakelijk gesprek tusschen een jongen en een ouden man over 't huwelijk en de keus eener vrouw; een boet- en strafzang op de dronkenschap; meer dan één „Gulden-A.B.C." enz. Ik wijs uit de 78 Viser van dit deel er maar heel enkele aan.

Het derde deel heeft tot titel *Lyriske Viser*; het behelst 183 grootere en kleinere stukken, die onder acht hoofden zijn gebracht: 1. klachten over 's werelds boosheid en valschheid, over ontrouw van vrienden en de ongestadigheid van het geluk; 2. beschouwingen van soortgelijken aard, maar met een optimistischen kijk op de dingen; 3. en 4. klachten over de ontrouw van den geliefde of der geliefde; 5. spotrijmen; 6. klachten over den dood van den of der beminde; 7. en 8. liefdesliederen, van de geliefde aan of over den geliefde, of omgekeerd. De achtste afdeeling is verreweg de grootste — zij beslaat meer bladzijden dan de zeven andere te zamen —, en zij bevat ook de beste verzen. Wat ook in dit deel wordt uitgegeven, is, men mag dit niet vergeten, uitsluitend bijeengebracht uit verzencollecties of verzencahiers van personen van wie, voor zooveel ik weet, niemand als dichter of dichteres is bekend geworden, laat staan als zoodanig eenigen naam heeft gemaakt. Gelukkig van vorm en versicatie is ongetwijfeld b.v. no. 133, in de eerste rubriek („o, Vrienden in nood! o, Vrienden in dood! enz."), en levendig zijn ook de, trouwens weinige, „spotrijmen", maar

Digitized by Google

anders zijn in alle groepen, behalve in de achtste, gedichten waarin iets frisch en oorspronkelijks aan het woord komt, hooge uitzondering. Met het derde deel zijn de uit te geven teksten compleet.

Eerlang zullen ook het tweede en het derde deel gevolgd worden door een „Kommentarbind", gelijk er op het eerste een verschenen is (*Museum* XXI, 332). De bundels enz. uit welke de verschillende stukken genomen zijn, worden nu, voorloopig, op de binnenzijde van het omslag dezer deelen aangewezen.

Zorgen en kosten zijn aan deze uitgave niet gespaard. De druk en het papier zijn een lust voor de oogen. Maar de „Duitsche" letter — ook de gewone lezer ondervindt dat — is vermoeiende lectuur, en zeker komt het daardoor dat er enkele drukfouten (verkeerde letters en omgekeerde teekens) aan den corrector zijn ontgaan, 't geen jammer is in een zóó keurig werk.

Leiden. A. Beets.

Le Roman de Renard le Contrefait, p. p. G. Raynaud et H. Lemaître. 2 tomes. Paris. Champion. 1914. (Pr. fr. 20).

In 1908 heeft Gaston Raynaud in de Romania een artikel gepubliceerd over de *Renard le Contrefait*, waarvan twee redakties bestaan, de eerste, vertegenwoordigd door ms. A. van de Bibliothèque Nationale en gedeeltelik door Tarbé gepubliceerd; de tweede slechts gebrekkig bekend, zelfs na de studie van Wolf in 1862.

Van deze laatste redaktie B is ook slechts één handschrift bewaard gebleven; de ene helft daarvan ligt in Weenen, de andere in Parijs. G. Raynaud vatte het plan op deze in zijn geheel uit te geven. Vijf jaren had hij eraan gewerkt, toen hij in 1911 stierf. De heer Lemaître, bibliothecaris aan de Bibliothèque Nationale te Parijs, heeft het op zich genomen het werk te voltooien. Twee flinke, fraai uitgevoerde delen, die de uitgever eer aandoen, liggen nu voor ons.

De tekst, 41150 verzen tellend met nog 70 bladzijden proza, was reeds ter perse gereed, toen Raynaud stierf. Voor inleiding en noten verschaften het bovenvermelde Romania-artikel de nodige stof. De rol van de heer Lemaître beperkte zich dus, naar hij zelf verklaart, voornamelik tot het samenstellen van een *Glossaire* en van een *Table des noms propres et des principales matières*. Maar als we nagaan wat er al zo in deze roman behandeld wordt, hoeveel geschiedkundige en legendariese personen er in genoemd worden, hoeveel schrijvers onze dichter citeert, wat voor stof hij er al bijsleept, dan moeten we eerbied hebben voor de werkkracht en de nauwgezetheid van de heer Lemaître, die dit werk tot een goed einde heeft gebracht.

Immers de dichter heeft, zoals hij zelf zegt, niet de *Roman de Renard* willen navolgen (zoals o. a. G. Paris en Groeber beweren), maar *contrefaire*; hij heeft het mom van Renart willen nemen:

pour dire par escrit couvert
ce qu'il n'oisoit dire en appert.

om zo veiliger de maatschappij te kunnen hekelen en in het biezonder de hoge geestelikheid en de edelen.

Zo bestrijdt hij de verschillende voorrechten van de ridderstand, de *dîme*, de *formariage*, de rechten geheven op markten en erfenissen, lenen met onderpand, de *corvée*, al zijn dan ook de lagere edelen, die hogere boeten betalen dan de burgers en niet het recht hebben van hun land afstand te doen langer dan voor drie jaren, in minder gunstige konditie. Ook over de geestelikheid, de zwarte monniken, de Jacobijnen stort onze schrijver zijn gal uit; vooral de priesterlike rechtspraak wekt zijn toorn op: als Renard zijn zonden biecht, verklaart hij onmogelik berouw te kunnen hebben over de diefstallen die hij begaan heeft ten nadele van edelen, priesters en bedelorden, die ongestraft hun misdaden bedrijven, terwijl de *vilain* gehangen wordt. Maar ook de andere standen worden niet gespaard. Als Renard een beroep zoekt, laat hij verschillende ambachten de revue passeeren: metselaar, lakenkoper, goudsmid, kruidenier enz.; geen van die alle bevalt hem, overal ontbreekt iets aan. Als een broodmagere tijgerin in de laatste *branche* rondloopt, vindt zij geen enkel eerlik werkman die dienen kan om haar honger te stillen; en leugenachtige advokaten, onbeschaamde monniken, pocherige kooplui kan haar maag ook niet verteren. En helaas! een fatsoenlik vrouwtje, dat haar 't best aan zou staan, is ook ver te zoeken!

Naast deze maatschappelike satire bevat de *Renard le Contrefait* een gehele encyclopedie. Sudre noemt in *Petit de Julleville* onze roman: „un des spécimens les plus curieux de la littérature du XIVe siècle; ..... l'historien et le folkloriste y auront plus à prendre qu'à laisser." Men vindt er een algemene geschiedenis in proza; verder allerlei wetenswaardigs over astronomie en theologie; voorts legenden als die van St. Bernard en de draak, de Heilige Maria uit Egypte; dan uittreksels van letterkundige werken als van *Athis et Prophilias*, ontleningen aan de romans de *Troies*, *d'Enéas* en vele citaten uit de Bijbel en uit allerlei klassieke schrijvers; en ten slotte een geschiedenis van Alexander, die alleen al 10,000 verzen beslaat.

Sudre heeft in zijn studie over de *Roman de Renard* bij het bespreken van ons gedicht geen onderscheid gemaakt tussen A en B. Deze uitgave stelt ons nu in staat dat te doen, waarbij de aantekeningen aan het eind ons een welkome steun bieden. Over het algemeen is B uitgebreider dan A. Onze schrijver heeft in 1328 op bijna vijftigjarige leeftijd het ondernomen zijn gedicht, dat hij van 1310 tot 1322 gemaakt had, om te werken. Daarbij heeft hij verschillende verhalen die minder stichtelik waren weggelaten: zo de verhouding tussen Hersent en Renard, zo de jongen van Drouin die door Renard werden opgegeten. Onze schrijver staat nu vrijer tegenover de *Roman de Renard*; stukken die direkt op het dierenepos betrekking hadden heeft hij geschrapt, ja in de achtste branche komt Renard zelfs in het geheel niet voor. Daarentegen bevat de tweede redaktie allerlei historiese biezonderheden die we niet in A lezen; zoals over Alexander en Julius Caesar.

Karakteristiek voor de schrijver, die op verschillende plaatsen blijk geeft van zijn onvriendelike stemming tegen de edelen, is de verandering die hij vs. 10320 aanbracht: in A staat *Les bons chevaliers tenoit prez*, in B *Et les preudhommes...*

De versifikatie van B is beter verzorgd dan die van A, waar we bijv. *matin*: *fin* (famem) lezen II, 202, cf. echter Rydberg, *Forschungen z. franz. Sprachgesch.* p. 41. Toch zijn er nog heel wat onzuiverheden in, zoals een oppervlakkige studie voornamelik van de zevende bran-

Digitized by Google

che me leerde: 36983 *foible*: *meuble*; 38323 *prendre joindre*; 38875 *meisme*: *signe*; 34511 *oeuvre*: *treuve*; 37825 *bonne*: *bourne*; 34855 *abaisse*: *taise*; 34923 *baisse*: *basse*; 34901 *miracle*; *cercle*; 34991 *encores*: *heures*; 35181 *pluie*: *venue*. Daarentegen zijn 37993 *repost*: *volt* en 34989 *oultre*: *monstre* volkomen zuiver, daar men *moutre* zal uitgesproken hebben.

Dit verwaarlozen van het rijm is voor de studie der taal een bezwarende omstandigheid. Toch kan deze studie interessante biezonderheden doen ontdekken. Zo rijmen als *amour*: *meilleur*, die herhaaldelik voorkomen, als *mont* (multum): *contremont* in A II, 212; 37903 *Chanpaigne*: *Bourgongne*, een rijm dat bewijst dat in het dialekt van onze dichter (hij is uit Troyes in Champagne) de *i* zich losgemaakt heeft van de ñ en zich met de voorafgaande klinker verbonden heeft; we hebben dus het vaak voorkomende rijm *ai* : *oi* (we), cf. 38249 *vilain*: *loing*. De *e* is meestal van de *ie* gescheiden: we moeten dus 33933, 33995 *iert* (erit) lezen in pl. v. *ert*, 37877 *respitier* i. pl. v. *respiter* cf. 3112. Enkele verzen geven evenwel *e*: *ie*, bijv. 34941 *appert*: *fiert*. Ook *e*<*a* wordt niet altijd meer onderscheiden van de andere *e*'s: 34411 *enfer*: *aller*; 35821 *demeurer*: *infer*, cf. Suchier, *Voy. toniques*, p. 44. Vs. 39021 *duré*: *tairay* is een rijm dat men al aan het eind van de twaalfde eeuw vindt, cf. Suchier, *Voy. toniques*, p. 73. De *s* en de *t* aan 't eind van een woord worden herhaaldelik verwaarloosd: 36925 *rivieres*: *yeres* (<ĕrat); 34611 *avon*: *nom*; 37207 *desert*: *serfs*. Merkwaardig zijn vormen als *vo force* 37637, *le force* 37644. Naar aanleiding van deze Picardiese vormen kan men zich de vraag stellen of de schrijver van *Renard le Contrefait* ze zelfstandig gebruikt, en zo ja, onder welke invloed hij zich deze heeft eigen gemaakt; dan wel of hij ze met stukken uit andere werken in zijn gedicht heeft opgenomen, zodat ze niets voor zijn eigen taal zouden bewijzen. Op deze vraag kan eerst door een nauwgezette studie antwoord worden gegeven: naar de geschiedenis van *Athis et Prophilias* te oordeelen, die schrijver in zijn eerste branche weergegeven heeft, werkt hij geheel zelfstandig zijn bronnen om.

Raynaud heeft enkele verzen, die klaarblijkelik korrupt waren, verbeterd, waarbij hem de vergelijking met A soms goede diensten bewees. Maar hoewel hij zeer sober is in deze verbeteringen, is hij toch een enkele maal te ver gegaan. Zo 30269, waar hij *Et lun* verandert in *Et li uns*; daar de verbuiging niet meer leeft, moet men *li un* lezen, cf. 30279 *chascun*. Waarom 5660 *lui* veranderd in *li*? De schrijfwijze *lui* bewijst dat de mannelike en vrouwelike vorm van het pronomen zijn samengevallen. Trouwens 1581 heeft de uitgever *lui* laten staan. Vs. 30195 is ook na de korrektie onbegrijpelik; zo ook 25212 en 37171 waar men *recreupt* tevergeefs in het glossarium zoekt. Vs. 37625 is eveneens moeilik te verstaan, terwijl het volgende vers een lettergreep te weinig telt. 36891 *service*. L. *servise* (: *Moyse*).

We zijn door deze uitgave een kostbaar dokument rijker geworden.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

J. C. P. Smits, Die Vita Commodi und Cassius Dio. Eine quellenanalytische Untersuchung. Leiden, E. J. Brill. 1914.

Hoofddoel van dit geschrift van Dr. Smits is aannemelijk te maken dat Dio de geschiedenis van zijn eigen tijd, de periode van 180—229 n. Chr., niet zooals hij zelf zegt ἐξ οἰκείας τηρήσεως, maar wel degelijk, evenals de vorige boeken, ἐξ ἀλλοτρίας παραδόσεως heeft gegeven. Er wordt gesproken van een „*bereits vorhandenes Geschichtswerk, das er im grossen Ganzen folgt*" en „*nach eigener Ansicht überarbeitet*" (p. 13). Dit geschiedwerk (van Marius Maximus) is eveneens de bron voor de eerste vitae der Historia Augusta. En deze verhouding van de „*verlorene Urquelle*" tot de genoemde vitae eenerzijds, tot Dio anderzijds wordt op p. 31 in een behoorlijk stemma vastgelegd. Intusschen, de toelichting tot het stemma doet tamelijk veel water bij den wijn. Dio heeft die *Urquelle* slechts als *Anleitung* gebruikt, speciaal voor de keuze en de indeeling van de stof. En niet zelden wijkt hij van zijn bron af, ook wel haar opvattingen bestrijdend.

Het bewijs zal geleverd worden door eene nauwkeurige vergelijking van de *Vita Commodi* en Dio's 72ste boek.

Ik moet bekennen dat ik a priori eenigszins sceptisch gestemd was tegenover eene bewijsvoering, die slechts steunen kon op eene vergelijking van de excerpten van Dio — immers Dio zelf is hier niet over — en een „*nicht einwandfreies Excerpt*" uit de *Urquelle*, zooals de schrijver zelf de *Vita Commodi* noemt (p. 32).

Maar ook afgezien van deze aan de argumentatie uitteraard inhaerente zwakheid, komen mij de gegeven bewijzen zelf weinig krachtig voor. Dio zegt (72, 1, 1,) dat Commodus van nature niet slecht is geweest, in lijnrechte tegenspraak met de bewering der biographie (*a prima statim pueritia turpis* etc. 1,7). Dit moet nu eene „*polemische Richtigstellung*" zijn van hetgeen in Marius Maximus stond en door de vita werd overgenomen. Maar waarom kan Dio hier niet eenvoudig polemiseeren, als hij dan polemiseeren moet, tegen een meening onder een grooter of kleiner deel van het Romeinsche publiek in zijn tijd verbreid? Het verhaal van den moord op Commodus bij Dio zal zoo zeer gelijken op dat der vita dat ook hierin de hypothese steun vindt. In de biographie worden een groot aantal voorteekenen opgesomd, die onder Commodus' regeering zijn voorgekomen, en daaronder aan het einde twee die den spoedig daarop gevolgden dood van den keizer hebben aangekondigd. Deze twee komen ook voor bij Dio. Zij stemmen wel in hoofdzaak, niet in alle onderdeelen overeen. Dan volgt bij beiden de moord:

Dio 72, 22, 4. 5.	*Vita Commodi* 17, 1. 2.
διὰ μὲν δὴ ταῦτα ὅ τε Λαῖτος καὶ ὁ ''Εκλεκτος ἐπέθεντο αὐτῷ, κοινωσάμενοι καὶ τῇ Μαρκίᾳ τὸ βούλευμα. ἐν γοῦν τῇ τελευταίᾳ τοῦ ἔτους ἡμέρᾳ, ἐν τῇ νυκτί, τῶν ἀνθρώπων ἀσχολίαν περὶ τὴν ἑορτὴν ἐχόντων, φάρμακον διὰ τῆς Μαρκίας ἐν κρέασι βοείοις αὐτῷ ἔδωκαν. ἐπεὶ δ' οὐκ ἠδυνήθη παραχρῆμα ὑπό τε τοῦ οἴνου ὑπό τε τῶν λουτρῶν, οἷς ἀεὶ ἀπλήστως ἐχρῆτο, φθαρῆναι, ἀλλὰ καὶ ἐξήμεσέ τι κἀκ τούτου ὑποτοπήσας αὐτὸ ἠπείλει τινά, οὕτω δὴ Νάρκισσόν τινα γυμναστὴν ἐπέπεμψαν αὐτῷ καὶ δι' ἐκείνου λούμενον αὐτὸν ἀπέπνιξαν.	*his incitati, licet nimis sero, Quintus Aemilius Laetus praef. et Marcia concubina eius inierunt coniurationem ad occidendum eum primumque ei venenum dederunt; quod cum minus operaretur per athletam, cum quo exerceri solebat, eum strangularunt.*

Digitized by Google

Natuurlijk verhalen beiden τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν. Zou dit een bewijs zijn dat zij dezelfde bron hadden gebruikt, zelfs indien het verschil in de kleine bizonderheden veel geringer was dan het inderdaad is? Of wordt dit bewijs geleverd door het in de derde plaats te berde gebrachte punt, dat nl. bij Dio en in de vita ongeveer terzelfder plaatse in het geschiedverhaal — maar in gansch ander verband — wordt melding gemaakt van den kolos door Commodus in een standbeeld van Hercules veranderd en van een opschrift voorzien waarin de Hercules Romanus zich ook als gladiator betitelde?

Dit zijn de eerste en de laatste der aangevoerde bewijsplaatsen. De daartusschen liggende kan ik niet krachtiger vinden, allerminst de vergelijking van Dio 72, 16, 1 οὗτος οὖν ὁ χρυσοῦς, οὗτος ὁ Ἡρακλῆς, οὗτος ὁ θεός met *vita* 8, 2 *idem Commodus, ille Pius, ille Felix*, waarop Dr. Smits bijzonder de aandacht vestigt (p. 60; p. 98. 99).

Evenmin acht ik ten deze overtuigend de op zich zelf juiste opmerking dat de keuze en de ordening van de stof bij Dio en in de vita ongeveer gelijk is. Inderdaad wordt en door Dio en in hoofdzaak althans door den biograaf eerst 's keizers terugkeer van het oorlogsterrein naar de stad na het sluiten van den vrede met de Germaansche en Sarmatische stammen verhaald, daarna de samenzwering van Lucilla en Claudius Pompeianus en de daarmee samenhangende vervolging der overige saamgezworenen, vervolgens het bewind van den oppermachtigen Perennis en, na diens vermoording, dat van den niet minder machtigen opperkamerheer Cleander; dan, als ook deze is gevallen, komt de persoon van Commodus zelf op den voorgrond, zijn zooveel ergernis gevend optreden als gladiator wordt uitvoerig geschetst; zijn zelfvergoding, zich o. a. uitend in het veranderen van de namen der maanden naar die van zijn officieele titulatuur enz., de samenzweering tegen hem gesmeed en zijne vermoording in den nacht van 192 op 193 vormen het slot.

Maar is dit dan niet de volgorde waarin de gebeurtenissen hebben plaats gehad, een volgorde die de annalistisch schrijvende Dio van zelf houden moest?

Het is zeker niet onwaarschijnlijk te vermoeden dat Dio zijn eigen tijd beschrijvende, indien er een geschiedwerk was dat hij kon gebruiken — en men kan dit omtrent de biografien der keizers van Marius Maximus aannemen — dat ook inderdaad heeft ingezien, en het is ook mogelijk dat hij er ettelijke bijzonderheden uit heeft overgenomen. Maar een doorloopende afhankelijkheid van zulk een werk, in den zin als door den schrijver bedoeld is, acht ik niet waarschijnlijk en zij wordt mij althans door zijn uiteenzettingen geenszins aannemelijk gemaakt.

Een inleidend hoofdstuk bestrijdt de meening van Heer (*der historische Wert der vita Commodi*), dat de biographie uit vier aan verschillende bronnen ontleende stukken is samengesteld. Die de vita onbevangen leest zal, zoo hij Heer's hypothese niet in haar geheel tot de zijne maakt, toch m. i. nog veel minder geneigd zijn dit wonderlijk product voor een excerpt uit één schrijver te houden (p. 73. 101).

In het derde hoofdstuk zet Dr. Smits zijne opvatting omtrent de waarde van Dio's geschiedenis van zijn eigen tijd uiteen, natuurlijk op grond van zijne vooraf-gaande beschouwingen, handelt daarbij over den tijd waarin Dio's historiën zijn ontstaan, naar aanleiding van de bekende woorden 72, 23, 5, en bespreekt verschillende data uit zijn leven. Hij eindigt met zijne meening uit te spreken over het Historia-Augusta-probleem, waarmede men volgens hem op den verkeerden weg is.

Op verschillende punten kan ik, met name in dit derde hoofdstuk met den schrijver medegaan. Over het geheel is zijne argumentatie scherpzinnig, schoon niet zelden wat ik hyperscherpzinnig zou willen noemen. En ook meende ik op te merken dat hem wel eens de voelhorens ontbreken om te onderkennen wat bewijsbaar is en wat niet.

Ook vreeze ik dat hem de vreugde over de verkregen resultaten de beteekenis van deze resultaten doet overschatten. Zie ik wel dan is het novum, dat de schrijver meent gevonden te hebben (p. 104), eensdeels dat Dio Marius Maximus als bron heeft gebruikt voor de geschiedenis van zijn eigen tijd, ten andere dat deze geschiedschrijver in zijne biografien naast voortreffelijke historische bouwstoffen ook veel heeft verwerkt wat in onze oogen minderwaardig is. Zelfs als men deze resultaten aanvaardt, zie ik vooralsnog niet in hoe dit tot de oplossing van het welhaast beruchte Historia-Augustaprobleem veel zou kunnen bijdragen.

Dat ik de resultaten van Dr. Smits voor niet waarschijnlijk houd, heb ik uiteengezet. Ik wil er echter aan toevoegen dat in een onderzoek naar de bronnen, waar de gegevens van den aard zijn als hier het geval is, een strikt overtuigende bewijsvoering niet wel mogelijk is. En dat mitsdien voor- en tegenstanders eener hypothese dikwijls het recht hebben van elkander afscheid te nemen met een wederzijdsch τῶν μὲν ἠγωνισμένων σοὶ μὲν δοκείτω τοῦτ', ἐμοὶ δὲ τ' ἀντία.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

F. Cramer, Römisch-Germanische Studien. Gesammelte Beiträge zur Römisch-Germanischen Altertumskunde. **Breslau,** Ferd. Hirt. 1913. (Pr. M. 6.80, geb. M. 8).

Franz Cramer heeft in een bundel al zijne redevoeringen en artikelen over topografie en cultuur der Rijnprovinciën in den Romeinschen tijd verzameld. Het zijn er zesentwintig, saamgevat onder de hoofden: Römer und Germanen, Obergermanien, Die Treverer, Die Eifel, Das Aachener und Jülicher Land, Das Ubierland und der Niederrhein, Das Glas im römischen Reinland, Völker- und Namenschichten auf römisch-germanischem Boden, Vom Altertum zum Mittelalter. Het is niet onmogelijk, dat de beoefenaar van de topografie der bedoelde streken in Cramer's werk iets belangrijks vindt, daar de schrijver uit een zeer groot aantal minder bekende boeken en tijdschriften put. Maar daarom alleen mag deze nog niet op de wetenschappelijke belangstelling van lieden buiten dat enge gebied rekenen. Evenmin geven hem recht daarop zijne „blonde helden van het Noorden" d. w. z. de Germanen, die een oogenblik later weer „Duitschers" heeten, zijn verwonderlijk gemakkelijke omgang met Germaansch- of Keltisch-Romeinsche goden en godinnen, waarvan een ander amper den naam weet, zijne veelbesproken Keltisch-Ligurische cultuur (wat moet dat beteekenen?), en vooral zijn vreemd omspringen met de etymologie en hare grondbeginselen, waarvan op menige bladzijde

Digitized by Google

de staaltjes te vinden zijn. Derhalve mag eene verdere ontleding op deze plaats overbodig heeten.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

H. J. Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam. Onderzoekingen naar de economische ontwikkeling der stad tot 1441. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Amsterdamsche diss.)

Ziehier een werk, dat in alle opzichten verdient, in breede kringen aandacht te trekken. Reeds om het onderwerp, dat er in behandeld wordt. Een volk, voor een groot deel van den handel bestaande, behoort volle belangstelling te koesteren voor de geschiedenis van zijn handel, voor die zijner handelssteden. Onder die handelssteden neemt Amsterdam een eerste plaats in en tot heden is er veel raadselachtigs, veel onzekers geweest, hoe dat voor den internationalen handel vrij ongunstig gelegen plekje grond zich tot een centrum van den geheelen wereldhandel heeft kunnen opwerken. Het eerste gedeelte dezer ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdams handel wordt in bovenaangekondigd werk geschetst.

Zal reeds het behandelde onderwerp velen tot kennismaking met dit werk verlokken, ook de wijze van behandeling der stof verdient veler belangstelling. De schrijver beheerscht geheel zijne materie ; hij heeft zijne gegevens volkomen verwerkt en deelt de resultaten zijner uitgebreide onderzoekingen in een zeer logisch, streng critisch, uitstekend leesbaar betoog mede.

Het werk begint als inleiding met eene korte uiteenzetting van de ontwikkeling van den doorvoerhandel van de Noordduitsche kooplieden door Nederland naar Vlaanderen, van de beteekenis van Utrecht voor dien handel, beschrijft verder de handelspolitiek der graven van Holland ten opzichte van Dordrecht en de verwaarloozing en tegenwerking, welke de opkomende eigenhandel der andere steden, waaronder ook Amsterdam, van de zijde dier graven ondervond. In het kort beschrijft Dr. Smit daarna het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amsterdam.

Omstreeks 1300 is Amsterdam een plaats, bewoond door landbouwers, visschers en schippers, centrum voor de omliggende landstreken voor het vervoer van de producten van landbouw en visscherij. Tegen het einde der veertiende eeuw echter is Amsterdam reeds een stad met vrij grooten eigenhandel op het buitenland. De kwestie, hoe het Amsterdam van 1300 in een vrij kort tijdsverloop zich tot handelsstad ontwikkeld heeft, lost Dr. Smit in het tweede hoofdstuk op. Voor mij is dit hoofdstuk niet alleen het meest aantrekkelijke, doch ook het belangrijkste.

De overgang van de landbouw- en visscherijplaats tot de handelsstad vormde een puzzle, welker oplossing door de oudere schrijvers niet, door de jongere langs eenigszins kromme banen beproefd is. Zoo was men tot de voorstelling gekomen, dat het Duitsch - Vlaamsch verkeer, dat in de veertiende eeuw langs Amsterdam over de Hollandsche en Zeeuwsche stroomen plaats gevonden zou hebben, aanleiding tot den actieven handel van Amsterdam gegeven zou hebben. De schrijver toont overtuigend aan, dat deze meening onhoudbaar is. Met dit negatief resultaat niet tevreden, zet hij er iets positiefs voor in de plaats. Hij bewijst, volgens mij afdoende, dat het levenwekkend beginsel van den Amsterdamschen handel te vinden is in den Hamburgschen bierhandel, waarbij de Hamburgers Amsterdam als stapelplaats gebruikten, om van die stad uit Holland van bier te voorzien. Over dezen Hamburgschen bierhandel doet de schrijver aan de hand van de nieuwste gegevens zeer belangrijke mededeelingen.

Uit dezen Hamburgschen bierhandel ontwikkelt zich de vaart van Amsterdamsche schippers op, de handel van Amsterdamsche kooplieden met Hamburg. Te Hamburg komen de Amsterdamsche schippers en handelaars in aanraking met de kooplieden uit de Oostzeelanden, uit Pruisen vooral. De schrijver schetst ons het binnendringen der Amsterdammers in de Oostzee, den concurrentie-strijd met de Hanze, welke daarvan het gevolg moest zijn, om te eindigen met den oorlog tusschen Holland en Zeeland met Amsterdam aan de spits aan de eene en de Wendische steden aan de andere zijde, welke oorlog tot den vrede van Kopenhagen in 1441 leidde, waarbij aan Hollanders en Zeeuwen volle vrijheid van verkeer in de Oostzeelanden gewaarborgd werd.

Ziehier de opgaande lijn van de ontwikkeling van den Oostzeehandel van Amsterdam, zooals de schrijver die in zijn werk teekent. Met opzet heb ik op de ontwikkeling van den Oostzeehandel gewezen, ten eerste, omdat die de „moederhandel" van Amsterdams eigen handel was en dus de eerste plaats verdient in te nemen, en ten tweede, omdat, al beschrijft Dr. Smit ook de ontwikkeling van den handel van Amsterdam met de IJselsteden, met de Noorsche rijken, met Engeland en Vlaanderen, hij de schildering dier ontwikkeling op den achtergrond houdt, om het volle licht op de geschiedenis van den Oostzeehandel te doen vallen. Gedeeltelijk zal de oorzaak hiervan te zoeken zijn in het domineerende van de beteekenis van den Oostzeehandel voor de lage landen aan de Noordzee, doch ook zal dit toe te schrijven zijn aan het feit, dat de bronnen voor de geschiedenis van den Oostzeehandel rijker vloeien dan die voor de geschiedenis van den handel met de andere landen.

In de bovenstaande uiteenzetting zie ik de kern van schrijvers betoog. Evenwijdig hieraan trekt de schrijver twee andere lijnen, eene, welke de ontwikkeling van het stedelijk bestuur van Amsterdam volgt en de andere, welke de houding van de graven van Holland en Zeeland ten opzichte van de handelsontwikkeling van Holland en Zeeland, van Amsterdam vooral, aangeeft. En ook hierbij volg ik den schrijver meestal gaarne in zijne heldere uiteenzettingen.

Stem ik dus in hoofdzaak met den schrijver in, toch moet ik op een paar punten wijzen, waar ik met zijn betoog niet geheel mede kan gaan. Het betreft in de eerste plaats de betrekkingen van Amsterdam tot Pruisen en van Amsterdam tot Schonen (blz. 114 vlgg.) Dat de Amsterdammer met den Pruisischen koopman over Hamburg in betrekking stond, geef ik gaarne toe voor den tijd, toen de Ommelandvaart nog niet geopend was, doch na de opening van de Ommelandvaart, tijdens de groote ontwikkeling van de markten op Schonen, hadden de Zeeuwen in de eerste plaats doch ook de Hollanders daar belangen, welke vooral den haringhandel betroffen. Dat de bronnen zoo weinig van Hollandschen en Amsterdamschen handel op Schonen melden is verklaarbaar, als wij bedenken, dat er op Schonen slechts één vitte en één voogd voor alle Zeeuwen en Hollanders was en wel de vitte en de voogd van Zierikzee. Het

Digitized by Google

feit, dat de stad Amsterdam in 1386 van koning Albrecht van Zweden een privilege voor Schonen kreeg en het recht, daar een eigen vitte te hebben, beteekent voor mij niet den aanvang van Amsterdams handel op Schonen, maar een uitbreiding van reeds verkregen rechten: Amsterdam was niet langer gebonden aan de vitte van Zierikzee; de Amsterdammer kreeg eigen vitte en daarmede eigen recht. Wel verloor Schonen voor de Hollanders eerder de waarde als marktplaats dan voor de Hanze, en dit werd veroorzaakt door den toenemenden tegenstand der Hanze en de juist in dien tijd groeiende haringvangst in de Noordzee. Het belang van de markten op Schonen voor Holland heeft de schrijver, mijns inziens, onderschat.

Een tweede opmerking geldt de houding van Filips van Bourgondië tegenover Pruisen in den strijd van Holland en Zeeland tegen de Wendische steden in de jaren 1438 tot 1441. Een toevallig samengaan van belangen bracht Filips nader tot zijn steden, deed hem zijn steden in dien strijd steunen, doch of Filips zulk een juist inzicht in de economische belangen van zijn gewesten had, dat „hij begreep, hoezeer het voor 't graafschap van belang was, dat de Pruisen en de anderen neutraal bleven" (blz. 277), meen ik te mogen betwijfelen. De schrijver heeft hier over het hoofd gezien de vriendschappelijke verhouding tusschen de vorsten, nml. tusschen den hertog van Bourgondië en den grootmeester der Duitsche Orde in Pruisen, welke vriendschap ook tijdens den strijd hunner steden in stand bleef. Ook bij de onderhandelingen na 1441 treft ons dikwijls een samengaan van den hertog van Bourgondië met den grootmeester tegen den wil der steden. De meer en meer gapende klove tusschen den grootmeester en het platte land aan de eene en de Pruisische steden aan de andere zijde komt hierbij ook in aanmerking.

Zoo meen ik ook, dat de schrijver, waar hij de economische gevolgen van den oorlog van 1438 - 1441 bespreekt, den toch zeer nadeeligen invloed op den economischen gang van zaken in Holland onderschat, en voor de Wendische steden overschat heeft. Ik zou nog op eenige punten kunnen wijzen, waarin ik niet geheel met den schrijver medega. Doch deze raken het betoog slechts zijdelings. In hoofdzaken kan ik mij geheel met de conclusies van Dr. Smit vereenigen, en het is mij daarom een genoegen, zijn werk warm te kunnen aanbevelen.

Groningen. H. A. Poelman.

E. Grapin, Eusèbe, Histoire Ecclésiastique, livres IX—X. Paris, Picard. 1913. (Pr. fr. 6).

Nog in 1913 is verschenen het derde deel der Eusebiusuitgave van Grapin, waarvan de beide eersten achtereenvolgens in 1905 en 1911 het licht zagen en te hunnen tijde ook in dit Maandblad zijn vermeld. Dit laatste deel bevat de boeken IX en X, een „Introduction" en een register. Het laatstgenoemde loopt over personen, zaken en aanhalingen en is practisch ingericht. De Inleiding geeft, behalve een uitvoerig overzicht van Eusebius' leven en werk, een geboorteverhaal der Historia ecclesiastica en een aanwijzing van het tendentieus karakter der aloude vertaling van Cousin. Zekere ondankbaarheid spreekt er uit de wijze, waarop de studie van Overbeck „Über die Anfänge der Kirchengeschichte" zoowel geëxploiteerd wordt als gewraakt. „Gaté par l'esprit de système", heet het daarvan. Ook schijnen de woorden: „rédigé dans un style singulier, avec des allusions nombreuses aux théologiens protestants du XIX siècle" een vonnis in te houden. Halmel's „Die palästinischen Märtyrer des Eusebius von Caesarea" blijkt mede bekend te zijn en gebruikt. Ons Nederlanders behoeft het niet te verwonderen, dat als „traductions modernes" wel Fransche, Duitsche en Engelsche vermeld worden, maar niet de vertaling van van der Meersch ten onzent, noch de nieuwere van mijzelven. Niet ondienstig is het misschien in herinnering te brengen, dat de besproken uitgave een deel uitmaakt van de „Textes et documents pour l'étude historique du Christianisme," waarvan nu in het geheel zeventien nummers verschenen zijn, alle smakelijke boekjes, bevattende texten en vertalingen met daarbij behoorende inleidingen en registers.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Johannes Monachus, Liber de miraculis. Ein neuer Beitrag zur mittelalt. Mönchsliteratur. von **M. Huber, O. S. B.** (Sammlung mittellateinischer Texte, hrsg. von Alfons Hilka, VII). Heidelberg. Winter. 1913. (Pr. M. 3.30)

Door dit Liber de miraculis wordt de middeleeuwsche exempellitteratuur met een nieuwe bron verrijkt. Alleen was de Prologus van het werk bekend, die in 1721 werd uitgegeven door B. Pez in zijn kostbaren *Thesaurus anecdotorum* (III. 3), en in 1884 had Max Hoferer in een dissertatie de eerste der 42 legenden, welke het Liber de miraculis bevat, laten afdrukken. Een volledigen tekst met het noodige litterair-critische materiaal wordt echter nu eerst gegeven door den Benedictijn Michael Huber.

Omtrent de persoon van Johannes Monachus is betrekkelijk weinig bekend. In den Prologus zegt hij, dat hij zijn werkje uit het Grieksch heeft vertaald, op verlangen van zijn vriend, den Proconsul Pantaleus. Verder beklaagt hij zich erover, dat hij niet genoeg Grieksch kent, en te oud en te zwak is, om volmaakt werk te leveren; waarbij nog komt, dat hij in een land woont, waar niemand zijn taal verstaat, zoodat hij alles alleen moet doen.

Huber vond slechts 5 handschriften van het werk, alle te München (vier van de 12e en 13e, en één van de 15e eeuw). Te Weenen berust nog een ander 12e-eeuwsch handschrift, dat slechts het eerste van de 42 „miracula" (de Antiphonetis-legende) bevat, en merkwaardigerwijze bevinden zich juist in dit Weensche hs. verdere gegevens omtrent Johannes Monachus. Hij was geboortig uit Amalfi, woonde in een klooster daar in den omtrek, en moet omstreeks 950—1050 geleefd hebben. Hij vervaardigde zijn vertaling terwijl hij als gast verbleef in het klooster te Balukli bij Constantinopel. Reeds Höferer had dus in 1884 goed gezien, toen hij Johannes Monachus in Zuid-Italië localiseerde en verband zocht tusschen de daar bestaande Latijnsche en Grieksche kloosters, welke laatste onder onmiddellijken invloed van en verkeer met Byzantium stonden.

De voornaamste bron van Joh. Monachus is het oorspronkelijk-Grieksche *Pratum spirituale* van Johannes Moschus (c. 570—620), dat men o. a. afgedrukt vindt bij Migne, *Patrologia latina*, 74. 121 ss. Daaraan zijn

Digitized by Google

minstens 20 van de 42 legenden ontleend. Verdere bronnen zijn de verhalen van een zekeren abt Daniel (c. 550), die in de woestijn Skete leefde, en van Anastasius Sinaiticus (c. 650). Over het algemeen zijn de verhalen van Joh. Monachus van hetzelfde eenigszins taaie en eentonige genre als alle andere legenden van het leven der „Vaderen in de woestijn". Als litteratuur staan ze beneden de exempelen der latere middeleeuwen, waarin bij alle eenheid en eentonigheid van grondvormen, toch veel meer kleur en leven heerscht.

Behalve een uitstekend litterair-critisch materiaal en een Register van personen en plaatsen heeft Huber aan zijne uitgave toegevoegd twee redacties van het bekende mirakel van een Christusbeeld te Constantinopel, dat door een jood werd verminkt en in een put geworpen, welks water toen in bloed veranderde.

Een andere Appendix bevat twee redacties van de overal verspreide middeleeuwsche legende van Sint Joris met den draak. Een betrekkelijk uitgebreid Glossarium (p. 136 - 144) maakt deze publicatie ook pasklaar voor hen, die belang stellen in het Latijn van de 10e—11e eeuw.

Woerden. B. Kruitwagen. O. F. M.

B. Kruitwagen O. F. M., Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1913. (Pr. f 5).

Met het schrijven van deze catalogus heeft Kruitwagen een nuttig werk gedaan, niet alleen omdat de waardevolle bibliotheek van het Bisschoppelik Museum een dergelijke catalogus waard is, maar ook, omdat ieder, die andere collecties van boeken en vooral handschriften te beschrijven heeft, aan Kruitwagens arbeid een voorbeeld kan nemen.

Wanneer een handschriften-catalogus aan zijn doel zal beantwoorden, dan moet hij uitvoerig zijn. Zijn doel is: te maken, dat ieder, die over een zeker onderwerp studeert, er uit leren kan, welke codices van de beschreven verzameling voor hem van belang kunnen zijn. Alles geven, wat maar iemand kan interesséren, dat is natuurlik uitgesloten; dan zou men de tekst der handschriften van a tot z moeten publicéren en de miniaturen met een onmogelik in praktijk te brengen minutieusheid moeten beschrijven, om van de andere onderdelen der handschrift-beschrijving, die naar evenredigheid behandeld dienden te worden, te zwijgen. Zulk een uitvoerigheid is natuurlik voor een catalogus uitgesloten, met iets en zelfs veel minder kan het ook, maar toch: een volledige opgave van al de stukken, die een handschrift bevat, liefst met de initia van elk (voorzover 't geen liturgiese en andere dergelijke teksten zijn, welker beginwoorden en verdere tekst altijd en overal gelijk zijn), is een eis, die men tegenwoordig terecht hoe langer hoe meer aan een handschriften-catalogus gaat stellen. Aan deze voornaamste eis voldoet Kruitwagens boek voortreffelik; hoe gewichtig deze eis is, dat blijkt uit een paar plaatsen, waar ik zelfs bij K. een aanduiding miste, die voor mij van belang zou zijn, als ik niet zelf indertijd in het Bisschoppelik Museum mijn notities had gemaakt. Zo vind ik als de vierde tekst uit hs. 66 vermeld: „Corte cruys-getide. Middelnederlandsche tekst." Er staat niet bij, dat deze tekst afwijkt van die, die in 1880 door Moll gepubliceerd is. Van deze getijden bestaan meerdere middelnederlandse vertalingen, zo komen er nog twee andere voor in hs. XXXVI der Kon. Akad. te Amsterdam resp. hs. 23 van het Utrechtse Aartsbisschoppelik Museum.

Soms geeft Kruitwagen meer dan voor een catalogus nodig is. Laat ik slechts wijzen op de uitvoerige beschrijving van hs. 7 (Missale uit de 12—13. eeuw) en 9 (Evangeliarium uit de 11. eeuw) en op de nuttige wenken voor hen, die zich speciaal met een of ander handschrift of een kategorie van handschriften willen bezig houden; zo frappeerde mij de beschrijving van de psalter, die als nr. 4 in hs. 14 voorkomt. De korte mededelingen over de indeling van deze psalmvertaling, de meest gewone vertaling, die vooral in Noord-Nederland in de 15e eeuw zeer verbreid was, kunnen de basis zijn, waarop een ander — waarom ook niet Kruitwagen zelf? — een uitvoerige onderzoeking over deze tekst opbouwt, — en het vermoeden, blz. 11 uitgesproken, dat dit handschrift daarom van sommige psalmen alleen de beginwoorden opgeeft, omdat die psalmen in een ander hs. al voorkwamen, doet ons de vraag stellen: welk hs. dan? Gaan wij na, welke psalmen in hs. 14 ontbreken, dan merken we, dat deze allemaal (inkluis 't *Benedicite*, *Benedictus*, *Te Deum*, *Magnificat*, *Nunc dimittis*, *Quicunque*) ook in het getijdeboek van G. Grote voorkomen, zodat dit blijkbaar dat andere hs. was; mogelik bezat men er een exemplaar van zonder de getijden van de H. Geest, altans de psalmen, die alleen in deze getijden voorkomen, zijn in 't Haarlemse handschrift voluit geschreven.

De literatuur, die onze schrijver voor deze catalogus behoorde te kennen, die beheerst hij goed; trouwens, dat weet ieder, ook zonder dat ik 't zeg: het spreekt bij Kruitwagen van zelf. Eén boekje, voor onze middelnederlandse mystieke literatuur van groot belang, is hem ontgaan. Dat is trouwens heel begrijpelik, want 't is een Duitse dissertatie, die, voorzover ik weet, in ons land nergens door iemand is besproken. Ik bedoel W. Dolch, Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen auf Grund der Handschriften dargestellt. I. Weida i. Th. 1909. Hiernaar had vooral bij die handschriften, die Suso's honderd artikelen bevatten, verwezen kunnen worden. Kruitwagen spreekt er over, dat hiervan blijkens de Haarlemse hss. meer dan een redaktie in Nederland bekend was. Wat voor redakties er in omloop waren, dat had hij kunnen vinden in Dolch's § § 121—130 [1]).

Nu ik op één onvolledigheid wijs, wil ik nog op een tweede wijzen: blz. XVI geeft K. een „vergelijkende tabel van de oude en de nieuwe nummers der handschriften." Deze oude nrs. zijn die van de vorige catalogus. Waarom echter zijn hier de andere soorten van nrs., die in of op meerdere handschriften zijn geschreven, buiten beschouwing gebleven? Zo had ik enige notities gemaakt betreffende een handschrift 2013 en ik had een poosje nodig om uit te maken, dat het bij Kruitwagen nr. 66 is. Zijn nr. 45 draagt behalve het oude catalogus-nr. 126a nog de signatuur N 749 en in rood op een fiche: 32, enz.

---

[1]) Een nog beknoptere redaktie dan Ia, nog dichter staande bij de Duitse tekst, door Dolch daarnaast afgedrukt, bevat — altans te oordelen naar de eerste regels — hs. 38 van het Aartsbissch. Mus. te Utrecht.

Digitized by Google

Het is de onaangename plicht van hem, die een goed boek recenseert, dat hij met vele woorden de onvolkomenheden er van tentoonstelt, terwijl een kort woord van lof voldoende moet wezen om het geheel te prijzen en aan te bevelen; maar dat woord van lof verdient in de eerste plaats de opmerkzaamheid van de lezer tot zich te trekken. Het zij me daarom vergund hier nog eens te herhalen, dat ik deze catalogus van Kruitwagen zo goed vind als een dgl. boek maar zijn kan en dat ik hoop, dat onze bibliografen en catalogisatoren er hun nut mee zullen doen. Ook de filologen, die zich in de eerste plaats met Middelnederlands proza, met de taal- zowel als de letterkundige kwesties, die hiermee verbonden zijn, bezig houden, zullen heel veel aan dit boek kunnen hebben. Het kan tot allerlei onderzoekingen aanleiding geven. Zo zou men bijvoorbeeld, van deze catalogus uitgaande, waarin zoveel handschriften, uit Haarlem afkomstig, beschreven worden (men zie bijv. in de index op blz. 134 onder *Hoeck*), kunnen nagaan, of deze stad eigenaardigheden van versiering en schrift kende, in andere steden niet voorkomende. Toen ik de vorige zomer in het Czartoryski-museum te Krakau de daar bewaarde Nederlandse getijdeboeken bekeek, werd ik gefrappeerd door de hoogst eigenaardige versiering van enige hiervan, die blijkens een jongere aantekening uit Haarlem zouden afkomstig zijn. Is die stijl typies voor Haarlem? was toen mijn eerste gedachte; wil ik die vraag beantwoorden kunnen, dan moet ik nu beginnen met het van Haarlem afkomstige collectietje, dat in Kruitwagens catalogus voorkomt, eerst uit deze catalogus te bestuderen en daarna de codices zelf te gaan zien.

Ten slotte zij 't mij vergund op een kleine onjuistheid opmerkzaam te maken, die Kruitwagen blz. 42 geheel buiten zijn schuld aan het papier toevertrouwt. Hij spreekt daar van een korte passus, die in hs. 59 in de proloog op de vigiliae voorkomt en die in het door Moll gebruikte hs. zou ontbreken. Dat is echter niet waar. Moll heeft alleen verzuimd, 't zij dan opzettelik of niet, om van deze passus melding te maken.

Leiden. N. van Wijk.

L. van Puyvelde, Schilderkunst en Tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen. (Koninklijke Vlaamsche Academie van Taal en Letterkunde) Gent, W. Siffer. 1912.

Dat het door E. Mâle ingestelde onderzoek naar den invloed van litteratuur en mysterietooneel op de middeleeuwsche iconografie (L'art religieux de la fin du moyen âge en France, Paris, Colin, 1908) anderen zou prikkelen tot toepassing van een gelijksoortig onderzoek meer in het bijzonder op de kunst van eigen land, was te verwachten.

Dr. L. van Puyvelde heeft zijn omvangrijk werk (318 blz.) uitsluitend gewijd aan den invloed van het tooneel op de schilderkunst. Twee andere hypothesen: Italiaansche invloed en invloed van stichtelijke litteratuur, verwerpt hij, de eerste omdat hij ze mogelijk maar niet waarschijnlijk, de tweede omdat hij ze onhoudbaar noemt. Schr. toetst een aantal feiten uit de gewijde geschiedenis aan den invloed der tooneelvertooningen. Ten slotte worden het theaterdecor en de kostumes in verband met de schilderijen behandeld.

Door een zorgvuldige bestudeering onzer middeleeuwsche tooneelvertooningen, waarbij het raadplegen van kerkrekeningen welkome aanvullingen verschafte, heeft Schr. de bestaande gegevens vermeerderd. Dat zijn onderzoekingen dikwijls hetzelfde resultaat hadden als die van Mâle is begrijpelijk. In dat geval had m. i. een verwijzing naar diens voorarbeid niet mogen ontbreken, gelijk nu soms het geval is. B.v. bij de afbeelding van Jezus die naakt en uitgeput op een steen of heuvel zit (blz. 143). Mâle gaf het eerst de verklaring dat Jezus hier wacht tot de gaten geboord zijn in het kruis, een episode die op het tooneel tusschen kruisdraging en kruisiging noodzakelijk was [1]).

Welk een verrassende ontdekking deed eveneens Mâle toen hij de kaars of lantaarn in Jozefs hand bij de H. Geboorte verklaarde uit den invloed van het mysterietooneel dat bij daglicht plaats had en waarbij men den nacht placht voor te stellen door een der spelers een licht in de hand te geven [2]). Schr. wijdt aan dit licht een paar blz. en besluit: „Wij zien geen andere kracht, die in staat was die opvatting aan de verbeelding der schilders op te dringen dan het tooneel" (blz. 230). Hier had Mâle genoemd moeten worden.

Een leemte schijnt mij in dit boek het verwerpen van den invloed der kerkelijke auteurs. Schr. bepaalt zich tot enkele hoofdbronnen, noemt b.v. nergens Bernardus, die zoo belangrijk is voor het leven van Maria, en bij wien wij nagenoeg alles in kiem vinden wat later door Bonaventura is uitgewerkt. Maar ook de invloed der wèl bestudeerde schrijvers wordt hier m. i. te laag aangeslagen. Schr. noemt b.v. dien van pseudo-Bonaventura's Meditaties gering, omdat enkele schilderachtige tafreeltjes en bijzonderheden die gereedelijk overgenomen konden worden, aan onze schilders onbekend zijn gebleven, o. a. de ontmoeting van Jezus en St.-Jan als kinderen in de woestijn, het afscheid van Jezus en Maria vóór de passie, het uitrusten van Maria op een zadel na de H. Geboorte enz. (blz. 49—50). Ik wil hier opmerken dat Christus' afscheid van zijn moeder wel degelijk door onze kunstenaars is afgebeeld (zie beneden) en dat we de beide andere voorstellingen met andere aardige trekjes uit de Meditaties terugvinden in de Italiaansche schilderkunst, waarop de invloed van dezen Italiaanschen auteur uitteraard grooter is geweest dan op de onze [3]). Maar ik kan den invloed der Meditaties op onze afbeeldingen toch zoo gering niet vinden. Afgezien van belangrijke détails b.v. bij de H. Geboorte: Maria die haar kind knielende aanbidt [4]), de afbeelding van de zuil waartegen zij vóór de geboorte leunde [5]); ook Maria's aanwezigheid bij de geboorte van geboorte van Johannes den Dooper [6]), zijn er toch drie onderwerpen, geheel door ps.-Bonaventura

---

[1]) Mâle, blz. 86—88. [2]) Mâle. blz. 62.

[3]) De ontmoeting van Jezus en St.-Jan als kinderen is in de Italiaansche kunst te algemeen om er hier vbb. van te noemen; Fra Angelico beeldt Maria af zittende op een zadel op de Aanbidding der Koningen in het San Marcoklooster te Florence.

[4]) Mater vero flexis genibus adoravit (cap VII). Zonderling genoeg beweert Schr. (blz. 106) dat deze bijzonderheid, die in alle Bonaventura—Ludolphiaansche Levens werd overgenomen, bij Bonaventura niet voorkomt.

[5]) Hugo van der Goes, Portinari-altaar, Uffize, Florence.

[6]) R. van der Weyden, Johannes-aldaar, K. Friedrich-Mus., Berlijn.

Digitized by Google

bedacht, in de beeldende kunst doorgedrongen: Christus' verschijning aan zijn moeder [1]), zijn afscheid van haar vóór de passie, en de ontmoeting van Christus en de H. Vrouwen bij de Kruisdraging [2]).

Schr. ontzegt aan de kerkelijke schilders invloed op de iconografie, omdat hij hun beschrijvingen niet aanschouwelijk vindt. Men zou hier in waardeering kunnen verschillen, maar ook als de aanschouwelijkheid ontbreekt, bij simpele mededeelingen, vinden we dikwijls afbeelding. B.v. dat Jozef os en ezel reeds meegenomen had op zijn tocht naar Bethlehem, vond ik het eerst in de Historia Scolastica vermeld: forte ibi ioseph presepium fecerat bovi et asino, quos secum duxerat....

Pseudo-Bonaventura neemt dit bericht in meer stelligen vorm eenigszins uitgewerkt over: Ducunt autem secum bovem et asinum et vadunt sicut pauperes mercatores bestiarum (cap. VII). Wij zien Maria rijdende op den ezel, waarnaast de os loopt, op de Volkstelling van Pieter Brueghel, Kon. Mus., Brussel.

Dat schr., uitgaande van het tooneel als hoofdfactor, feiten uit de gewijde geschiedenis, waarbij litteraire invloed overwegend is, als het Bezoek, de Rust op de Vlucht, onbehandeld laat, is te begrijpen. Maar ook bij de wèl behandelde onderwerpen mis ik noode den litterairen invloed. Nemen wij b.v. het eerste: de Boodschap.

Schr. spreekt eerst over de veranderde houding: op het eind der 14de eeuw staat de engel niet langer, maar buigt de knie. Schr. zegt (blz. 94): „In de Meditationes van Bonaventura komt dit détail voor. Of de schilders het eruit overnamen? Neen, dan hadden ze daartoe niet gewacht tot het einde der XIVde eeuw."

Afgezien hiervan dat de jongste vertaling die wij tot dusver van de Meditationes kennen, uit dien tijd is [3]), en dit werk eerst in de 15de eeuw populair is geworden in zijn bewerkten vorm, het Bonaventura-Ludolphiaansche Leven van Jezus, moet ik hier opmerken dat deze houding bij ps.-Bonaventura niet voorkomt. Daar staan eerst Maria en Gabriel tegenover elkaar, dan knielt Maria en staat Gabriel (als Maria haar toestemming geeft [4]), vervolgens staat Maria en knielt Gabriel voor de moeder des Heeren). De laatste houding is dus bij het afscheid maar niet bij de komst van den engel en de schilders gaven het oogenblik van de komst weer.

Met Schr. acht ik invloed van het mysterietooneel, met name van de voorstellingen van de Gulden Mis hier voor waarschijnlijk. En hetzelfde geloof ik van den

[1]) R. van der Weyden, Maria-altaar, K. Friedrich-Mus., Berlijn.

[2]) Afscheid. zie beneden; ontmoeting o. a. op een kopergravure van Jacob Cornelisz., Prentenkab., Amsterdam; ik geef toe dat deze vbb. buiten schr.'s bestek (1500) vallen, maar betreur dat de grens zoo eng getrokken werd: bij een werk dat eerst in de 15de eeuw populair werd, valt nog wel invloed in het begin der 16de te verwachten.

[3]) Een hs. van het St.-Jozefscollege te Leuven, waarvan Dr. D. A. Stracke S. J. te Drongen de uitgave voorbereidt; dit werd in 1437 afgeschreven en waarschijnlijk op het einde der 14de vervaardigd. Verder hs. 408 stadsbibl. Brugge geschreven in 1487 en hs. 15 MIG 29 (hs. Moll) Univ. Bibl. Amsterdam, dat een fragment van de passie bevat.

[4]) Dit moment vinden wij volgens de beschrijving van ps.-Bonaventura voorgesteld door Gerard David, Städelsches Institut te Frankfort en Sigmaringen, verz. vorst van Hohenzollern.

staf, dien de engel draagt en die steeds bij de voorstellingen van de Gulden Mis wordt genoemd. Maar dat deze staf „bijna uitsluitend te vinden is bij de Nederlandsche schilders" (blz. 96) is minder juist: hij komt reeds in Duitsche evangelieboeken van ± 1000 voor [1]). En ook in de litteratuur:

Doe dese (n. l. Gabriel) wt den consistori der H. drivuldicheit den raet ende den wille gods hadde verstaen en van sijnen eijghenen monde hadde ontfaen, soe nam hi ghelijc *eenen septrum een coninclijken staf* in sijn hant: ende braack voer der sonnen opganck wt den hemel (blz. 10 ^{vo} 11ro, hs 895 Univ. Bibl. Gent: Leven van Jozef).

In hetzelfde verband zou ik hier de nagemaakte duif willen noemen die met veel licht vanuit de hoogte werd neergelaten en waardoor de H. Geest werd voorgesteld. Want de duif met al die kaarsen was natuurlijk voor groot en klein het meest pakkende moment van de heele plechtigheid, vanwaar de volksnaam „Duvekedaels Messe [2]). Vgl. o. a. de Kerkrekening van Nieuwpoort anno 1605: Bet. Gheeraert Flandrijn over een pondt sackebanden omme den heijlighen geest te doen dalen up Missusdach.... 12 s. [3]).

Maar wat verklaart ons de nieuwe iconografie van de Boodschap, n. l. dat Maria is voorgesteld in haar slaapkamer, biddend met gesloten deur? Zij is afkomstig van den H. Bernardus: Ingressus est igitur angelus ad eam. Quo puto in secretarium cubiculi pudici, ubi illa fortassis clauso ostio super se orabat patrem suum in abscondito (De laudib. V. M. no. 1).

Ook moet de vaas met leliën die tusschen Maria en den engel op den voorgrond staat, toegeschreven worden aan den invloed van denzelfden auteur, die Hooglied 2, 1; *Ik ben een bloem des velds en een lelie der dalen* het eerst op Maria heeft toegepast (In Annuntiatione B. Mariae Sermo III).

Wie zonder vooropgezette meening het verband van litteratuur en schilderkunst gaat bestudeeren, zal de meest verschillende invloeden aantreffen. Niet alleen de bovengenoemde, maar ook die van de beeldende kunst op de litteratuur. Zoo geeft Beda (Collectanea et Flores) een beschrijving van het uiterlijk der Drie Koningen, toen nog magiërs geheeten, die wij terugvinden bij de schilders, maar bij geen enkelen compilator en die dus waarschijnlijk aan een soort van schilderboek ontleend is. Men zal traditioneele bijzonderheden op schilderijen vinden, die in de litteratuur ontbreken b.v. op den achtergrond van de Rust op de Vlucht de korenmaaiers [4]). De desbetreffende legende komt niet bij de kerkelijke schrijvers voor, alleen in den vorm van een liedje [5]). Ook hebben schilders wel rechtstreeks naar de literaire bron geschilderd (hetzij ze die zelf lazen of theologen hen hielpen [6]). Ook kan

[1]) Beissel, Gesch. der Verehrung Marias während des Mittelalters, Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, blz. 176.

[2]) P. Bon. Kruitwagen, de Gulden Mis, De Katholiek, Dl. CXXX, blz. 453.

[3]) M. van Dromme, Gulden Mis of Missus—Mis, Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. LVIII, 1908, blz. 396.

[4]) O. a. op Memlings z. g. n. Zeven Vreugden van Maria te München.

[5]) Zie o. a. Knuttel, Het geestelijk lied, blz. 109—111.

[6]) Een treffend voorbeeld hiervan heb ik meegedeeld in de Archives du Musée Teyler, Serie III, Vol. II. blz. 81—82.

Digitized by Google

een feit anders zijn afgebeeld dan de auteur het eerst beschreef. Christus' afscheid is geheel door Bonaventura bedacht, maar de mij bekende afbeeldingen slaan niet op zijn beschrijving. No. 49, Rijksmus., Amsterdam en de afb. naar den Antwerpschen meester van 1580 in Cat. K. Friedr.-Mus., Berlijn II. 141, hebben meer overeenkomst met de beschrijving in Joh. Gerson's Passie, terwijl een onlangs door Dr. de Vooys uitgegeven fragment [1]) mij deed denken aan de gravure van Jac. Cornelisz., Prentenkab. Amsterdam en de teekening van Aertgen van Leyden, Rijksprentenkab. Leiden.

Alleen door bij elk feit de mogelijkheid van deze en andere factoren na te gaan, schijnt het mij toe dat wij op dit terrein vasten voet zullen krijgen. In deze richting beschouw ik het boek van Dr. van Puyvelde als een welkome bijdrage. Zes en vijftig mooie platen naar schilderijen en miniaturen verhoogen de bruikbaarheid.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

SCHOOLBOEKEN.

Thukydides erklärt von **J. Classen**. Zweiter Band. Zweites Buch. 5e Aufl. bearb. von **J. Steup**. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3.60).

Van deze door Haupt en Sauppe begonnen uitgaven den lof te verkondigen, zou wezen: *γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας*, vooral waar 't geldt den rühmlichst bekannten Classen. Steup, die ook reeds den 4en druk van 't 2e boek bewerkt had, heeft de goede traditie voort gezet en zoo kunnen we altijd de meest volledige inlichtingen bij hem vinden en laat hij ons nimmer in den steek, al zouden we ook op enkele plaatsen een andere lezing verkiezen of een andere uitlegging. In den goeden zin is hij conservatief: hij schroomt niet, menigmalen de voorkeur te geven aan den Laurentianus of evidente verbeteringen op te nemen, maar over 't geheel houdt hij zich terecht aan den Vaticanus, soms door kruisjes de ars nesciendi toepassend. Zelfstandig is hij tegenover Classens opvattingen: reeds dadelijk bij 't begin van 't 1e cap. neemt hij met Ullrich, mij dunkt, terecht *ἐνθένδε* in den zin van: van hier af (na de oorzaak en aanleidingen in 't 1e boek), niet: met de volgende gebeurtenis, zooals Cl. wilde. Of St. echter goed gedaan heeft door in c. 2. r. 5 weer terug te keeren tot *δύο μῆνας* in pl. v. het door Krüger gevonden δ̄ (d. i. 4) betwijfel ik. In de opvatting van c. 11 § 7 houd ik 't met Boehme - Widm.: allen overvalt toorn, vlak voor oogen en op heeter daad te zien dat men iets ongewoons te lijden heeft. Evenals c. 15 § 4: de heiligdommen zijn op den burg, ook van de andere goden. Dat in de eerste plaats de heiligd. van Pallas Athene bedoeld waren, sprak immers ten opz. v. de stad Athene van zelf: daar hoeft dus bij den oorspronk. tekst niets bijgevoegd te worden. Even verder is St. in de gelegenheid geweest aan een papyrus de lezing *ἀρχαιότατα* te ontleenen. In c. 19 § 1 is de omzetting *ἐσελθόντων τῶν Θηβ.* (met Krüger e. a.) te verkiezen boven de schrapping van die woorden. Vóór het veelbesproken getal van 3000 zwaargew. (c. 20 § 4), die de Acharniërs zouden geleverd hebben, heeft St. wijselijk een kruisje gezet: men kan dan van de daaronder besproken meeningen aanhangen, welke men de verkieslijkste acht. Ik geloof, dat Polle 't juiste getroffen heeft, door *ὁπλῖται* in *πολῖται* te veranderen, waartoe ook St. 't meest neigt. In c. 25 § 1 wil St. liever een kruisje zetten dan met v. Herw. *πολλῶν* invoegen. Eenige goede lezingen wil ik nog opnoemen: c. 21 § 3 met Badham: *ὡς ἀκροᾶσθαι ἕκαστος ὥρμητο*, c. 40 § 2: *ἑτέροις* <*ἕτερα*> *πρὸς ἔργα τετρ.* met Richards en Hude, c. 42 in fine: *ἐν αὐτῷ* (sc. *τῷ κινδύνῳ*) *τὸ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν κάλλιον* (met Dobree) *ἡγησάμενοι ἢ τὸ ἐνδόντες σῴζεσθαι*, c. 44: *ἐνταλαιπωρῆσαι* met v. Herw. (hoewel *ἐντελευτῆσαι* ook wel te verdedigen is). Daarentegen is vlak daarvóór *ὀλίγοις* in pl. v. *οἷς* minder gelukkig en de schrapping der tusschen haakjes gezette woorden in c. 45 onnoodig. Op p. 131 staat: die Verwendung des Inf. praes. im Sinne eines Präteritums: ik zou in zoo'n geval spreken van een Inf. imperf. In c. 62 in fine is de verplaatsing der woorden *ἀπὸ τῆς ὁμοίας τύχης* achter *ἐλπίδι τε* (naar Döderlein) goed te keuren. Zoo ook c. 65 in fine *αὐτοὺς προέγνω* in pl. v. *αὐτὸς* (zooals ook reeds Cl. had). Bij c. 75 aan 't eind zegt de commentaar: „Dass der Damm die Mauer berührte kann nach ... nicht angenommen werden"; ik zou met B. - W. meenen: wel schuins van onderen, — van boven was er dan toch een tusschenruimte.

Onontbeerlijk ten slotte blijft deze voortreffelijke commentaar met de tekstkritische besprekingen voor de studie van dien wonderbaarlijken Thucydides, voor wien men steeds meer eerbied krijgt, naarmate men hem met andere geschiedschrijvers vergelijkt.

Groningen. R. Leyds.

K. H. de Raaf en J. J. Griss, Een nieuwe Bundel. Derde deel Bloemlezing van Nederlandsche poëzie en proza voor de hoogere klassen van gymnasia, hoogere burgerscholen en voor zelfstudie. . Dertiende tot achttiende eeuw. Rotterdam, Brusse. 1914. (Pr. geb. *f* 2,25.)

Er zijn, vooral in den laatsten tijd, letterkundige leesboeken, bloemlezingen uit Nederlandsche schrijvers en andere hulpmiddelen voor het onderwijs in onze letterkunde in het licht gegeven, welke door een fraai uiterlijk behagen en ook hierdoor, in verband met den inhoud, belangstelli g en waardeering kunnen wekken voor de kunst van het woord, opdat de vaderlandsche letterkunde voor de jeugd onzer gymnasia en hoogere burgerscholen niet zij eene woestenij van saaie onbeduidendheid en vervelendheid.

Zulk een smaakvol boek is ook de nieuwe bundel, derde deel, van Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, dat gevolgd zal worden door een vierde deel en tegelijk daarmede door een beredeneerd overzicht onzer letterkunde, waarin tevens voortdurend zal gewezen worden op belangrijke verschijnselen en personen in de Europeesche literatuur. Het is de bedoeling der verzamelaars, dat dit boekje naast de bloemlezing zal worden gebruikt.

Dit derde deel, de twee voorafgaande zijn als leesboeken bij de jeugd gunstig bekend, maakt een aangenamen indruk in zijn stevigen, lichtbruinen band, waarop de goed verdeelde titel in een lijst van donkerblauwe arabesken. Het is met eene fraaie Romaansche letter gedrukt, op eenigszins geel getint, ongelijmd papier; de randen zijn breed en het ligt gemakkelijk open, van het eerste blad tot het laatste. Zulke uiterlijkheden zijn niet van gering belang: *in dit mooie boek lijkt alles mooi*, zelfs het middelmatige, dat er, uit den aard der zaak, ook in voorkomen moet, b. v. om eene richting of een tijdperk te typeeren.

De correctie is met zorg geschied, maar een paar hinderlijke drukfouten zijn o.a.: Wilhelmus, 2, 6: *instument*, l. *instrument*; Wie dat zich zelfs verheft, 7: *ontydig*, l. *onlijdig*. Doch wie ontkomt er onverlet aan de lagen van den drukfoutenduivel?

De heeren De Raaf en Griss, die in eene voorrede rekenschap geven van hunne beginselen en bedoelingen, hebben inderdaad eene verzameling bijeengebracht „zoo rijk, dat de leerling niet te spoedig het nieuwtje van zijn boek heeft afgekeken, maar ook nog eens bij het doorbladeren verrast kan worden door onvermoede schoonheid, welke hij zelf, onafhankelijk van den leeraar, ontdekt". Bij de keuze der stukken zijn zij vooral geleid door het streven, „de voornaamste stroomingen van onze letterkunde - in - haar - geheelen - omvang duidelijk te doen uitkomen." Ook vindt de gewijzigde waardeering van sommige schrijvers in hun boek hare afspiegeling.

De verzamelaars zijn van het beginsel uitgegaan, zooveel mogelijk geheele stukken te geven. Zoo vindt men in deze bloemlezing, weinig of niet bekort, o. a.: Beatrijs, Een abel spel van Lanseloot van Denemarken, Een ghenoucheliche clute van *Nu Noch*, den Spyeghel der Salicheit van Elckerlyc, Griselde, Hooft's Warenar, Vondel's Gijsbreght. Behalve de middeleeuwen zijn vooral

[1]) Volkskunde 1914, blz. 37—40.

Digitized by Google

ook deze beiden goed vertegenwoordigd: Hooft met 90, Vondel met 105 bladzijden.

Met verklarende aanteekeningen zijn de verzamelaars al te spaarzaam geweest. Dit is voor schoolgebruik geen overwegend bezwaar, maar indien aan het 4de deel een woordenlijstje kan worden toegevoegd, zal het werk aan bruikbaarheid winnen voor zelfstudie en ook als letterkundig „huisboek".

Door zijn rijkdom aan Mnl. verzen en proza is het tevens een geschikt hulpmiddel bij de studie voor de acte M. O..

Den omvang in aanmerking genomen, is het werk laag in prijs. Men zou kunnen meenen, dat voor schoolgebruik een boek, half zoo groot, nog ruim voldoende is. Wel mogelijk, als men aanneemt, dat, jaar op jaar hetzelfde te lezen, voor een leeraar niet vervelend is. Een boek met rijken inhoud geeft gelegenheid tot afwisseling; de letterkundig aangelegde leerling vindt er iets in, dat door den leeraar nog niet is aangeroerd. En dit zijn voordeelen, waartegen het nadeel van een paar kwartjes hooger prijs niet opweegt.

Voor een herdruk van deel III geef ik in overweging:

1) de veel gemak gevende regeltelling in te voeren;

2) inlichting te geven over de gevolgde lezingen;

3) uit de 19de strophe van het lied van Heer Halewijn den dwazen „Halewijns zoon" te verwijderen, die, te kwader ure mogelijk uit „saen" voortgekomen, bij Hoffmann von Fallersleben en hen, die hem volgen, dit prachtig lied ontsiert. Als patronymicum, zooals in Vondel's Roskam, reg. 113, „Huygens soon," is dit taaie monstrum in den door de verzamelaars gegeven tekst niet te verklaren.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

E. Rijpma, Kort overzicht der Nederlandsche Letteren. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. geb. ƒ 0.90).

Ik betwijfel, of het wel goed gezien is om in een Nederlandsche letterkundige geschiedenis voor onze scholen thans nog van de 84 pagina's, die het heele boekje beslaat, er een kleine 60 voor de 19de eeuw en het begin der 20ste te gebruiken.

De tijden zijn veranderd; onder den invloed der beweging van '80 en van het tooneel is er bij het ontwikkeld publiek belangstelling en liefde ontwaakt voor onze middeleeuwsche en zeventiende-eeuwsche groote kunst. En we hebben thans docenten, die hun leerlingen warm weten te maken voor de schoonheid der Ouden.

Verdient Wallis — voor wie ik overigens respect heb — inderdaad evenveel plaats als bijna heel ons middeleeuwsch proza of heel ons middeleeuwsch drama? Bepaald onjuist is, dat slechts één mysteriespel zou zijn bewaard, *Die eerste bliscap*. En dat terwijl de zevende een ganschen zomer is gespeeld in Den Bosch! Ook dacht ik, dat door de studiën der laatste jaren Van der Noot, Van Mander en Van Hout als makers onzer Renaissance op den voorgrond waren gekomen en dat men in Coornhert en Spieghel meer de humanisten was gaan waardeeren. Over de drie eerstgenoemden vind ik in dit boekje echter geen woord.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

G. J. Ree, 50 Fragmenten uit werken van Duitsche en Nederlandsche schrijvers, ter vertaling, ten dienste zoowel van gymnasia en middelbare scholen als van hen, die zich voor de examens L. O. en M. O. voorbereiden. Van aanteekeningen voorzien. Amsterdam, Meulenhoff. 1914. (Pr. ƒ 0.90).

Ut het voorbericht blijkt nader, dat de verzamelaar het boek wil beschouwd zien als een vervolg op de werkjes van Schwippert en Dijkstra, en dat de vertalingen uit het Nederlandsch bedoeld zijn als oefenstof voor hen, die zich voor de akte A wenschen te bekwamen.

De stukken, alle ongeveer even groot, zijn over 't geheel met zorg gekozen. In de eerste 25, Duitsch-Nederlandsch, zijn 16 schrijvers van ouderen en nieuweren tijd vertegenwoordigd; in het tweede 25tal, Nederlandsch-Duitsch, slechts 6. Uit de Camera obscura alleen zijn 7 stukken overgenomen; voor enkele van deze, evenals voor de 3 fragmenten uit Potgieters proza, dat o. i. voor A-kandidaten te moeilijk is, hadden we gaarne stukken uit werken van moderne schrijvers gezien.

De heer Ree heeft vele woorden en uitdrukkingen vertaald in de tweede helft alleen ruim 300. Zal de kandidaat echter het woordenboek „met rust laten", dan mag dit aantal nog wel met eenige vermeerderd worden. Zonder woordenboek toch zullen de meeste studeerenden wel niet weten te vertalen: *Couleurbruder* (p. 15), *Abschach bieten* (p. 27), *Marmelblumen* (p. 38), *een doode afleggen* (p. 87), *weldig* (p. 86), *al schreeft ge hem drie h's op den rug* (p. 99). Te meer bevreemdt het, bij deze woorden geen aanteekening te vinden, daar *schavot* (p. 56), *Wirtin* (p. 15) en andere veelvuldig voorkomende woorden wel zijn vertaald.

Eenige vertalingen komen ons minder gelukkig of zelfs onjuist voor. *Bizar* wordt weergegeven met *aussergewöhnlich* (p. 57), *staatsschokken* met *politische Wirren* (p. 59), (wettig gevestigde) *orde van zaken* met *Sachlage*, in *een man van orde, regel en werkzaamheid* wordt *orde* vertaald met *Prinzipien, Grundsätze* (p. 71), *de Vette Vadoek* heet *zum fetten Waschlappen* (p. 75); met *het jagertje* (p. 93) is toch zeker niet bedoeld het *Zugpferd*, de *rondloopende planken* (p. 95) zijn geen *kreisförmige*; wat *het oor streelt* kan niet worden weergegeven met *was dem Ohre anschmeichelt* (p. 98). Zoo is er meer.

Alles te zamen genomen is ons oordeel, dat het boek goede diensten kan bewijzen, mits gebruikt onder goede leiding.

Leiden. J. Verwer.

¹) Hier staat tegenover, dat de eerste helft (240 regels) van des Hert - spieghels vierde boeck van eene doorloopende paraphrase is voorzien.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De inventarisatie en catalogiseering onzer rijks- en gemeente archieven gaat in de laatste jaren met groote kracht vooruit. In den laatsten tijd verscheen uit het Rijks archief-depôt in Zeeland een zwaar deel van de hand van dr. Lasonder met den inventaris van de *Archieven der rechtbanken, weeskamers en notarissen van de Zeeuwsche eilanden* (1456—1811) met een breede inleiding, waarin de geschiedenis dier archieven wordt behandeld met betrekking tot de geschiedenis der instellingen zelf ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1914). Uit het Algemeen Rijksarchief gaf jhr. mr. Martens van Sevenhoven den Inventaris van het *Archief van het kapittel St. Maria op het hof te 's Gravenhage* ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1914). Mr. S. Muller Fz. gaf een *Supplement op den Catalogus van het archief der gemeente Utrecht* (Utrecht, Lijdenroth, 1914). Mej. Sormani bezorgde den lijvigen *Inventaris van de archieven der weeshuizen te Nijmegen* (Nijmegen, Janssen, 1915).

ADVERTENTIEN.

ARCHIVES
OU
CORRESPONDANCE INÉDITE
DE LA MAISON
D'ORANGE-NASSAU
QUATRIÈME SÉRIE
PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE
PAR
Th. BUSSEMAKER
Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde
TOME IV 1759—1766
Prijs . . . ƒ 6.75.

Digitized by Google

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/8.

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—.** Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—.**

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XVI:**

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

22ste Jaargang. — **No. 9.** — **Juni 1915**

Platonis Phaedrus rec. J. C. Vollgraff (T. J. de Boer).
J. C. Vollgraff, Plato's Samenspraak Phaedrus vertaald (T. J. de Boer).
Dittmar, Aischines von Sphettos (Ovink).
Zimmermann, Hero u. Leander (Hesseling).
Taciti Dialogus de oratoribus, hrsgg. v. Gudeman (Beck).
Colijn v. Rijssele, Spiegel der Minnen, uitg. d. Immink (J. A. N. Knuttel).
Arn. Immessen, Der Sündenfall, hrsgg. v. Krage (Scholte).
Dupouy, France et Allemagne (Boulan).
Kalkoff, Entstehung des Wormser Edikts (Pont).
Kerkhist. Opstellen v. h. Gezelschap S. S. S. (v. Slee).
Bohrmann, Spinoza's Stellung zur Religion (W. Meijer).
Van Vollenhoven, Adatrecht v Ned.-Indië, afl. 5 (Nederburgh).
Schoolboeken:
Elegiaci Romani, d. Enk (C. A. A. J. Greebe).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Platonis dialogus qui inscribitur Phaedrus ad optimorum librorum cod. Bodl. praecipue fidem recognovit **J. C. Vollgraff.** Acc. scholia virorum doctorum coniecturae selectae appendix critica. Lugd. Bat. apud A. W. Sijthoff. MCMXII.

Plato's Samenspraak Phaedrus in het Nederlandsch vertaald door **J. C. Vollgraff.** Leiden. Sijthoff. 1913. (Pr. te zamen f 4.60).

Drie goede dingen geeft ons Prof. Vollgraff: een afschrift van het beste handschrift, daarnaast zijn recensie van den tekst, en daarna een vertaling in het Nederlandsch. Voor hen die noch den codex van Oxford zelf noch Sijthoff's phototypische uitgave daarvan (1898) bij de hand hebben is het eerste een groot gemak.

De recensie, waarop het kritisch apparaat volgt, getuigt van veel zorgvuldigen en scherpzinnigen arbeid. Ze draagt het kenmerk van de Hollandsche school, van Cobet tot Hartman, en is aan de nagedachtenis van van Herwerden opgedragen. Tot verdediging van zijn behandeling van den tekst beroept de uitgever zich gaarne op de eischen, die door elegantie van uitdrukking of logisch verband worden gesteld. Het kan mijn schuld zijn dat hij mij niet altijd overtuigt. Opgevoed in de vreeze der beste handschriften ben ik in het eerste opzicht wat skeptisch en wetend hoe vaak hij Plato logika en ironie met elkaar stoeien omtrent het tweede wat toegeeflijk.

Vele van Prof. Vollgraff's conjecturen zien er inderdaad verleidelijk uit. We kunnen er hem geluk mee wenschen dat een er van (245 C: αὐτοκίνητον i. pl. v. ἀεικίνητον, reeds is Mnemos. a. 1909 p. 438 voorgesteld) later door de lezing van den Oxyrh. papyrus bevestigd is. Een andere (279 A: πλέον ἤ <νῦν>) is, zeker wederzijds onafhankelijk, in 1909 door Dr. P. C. Boutens gemaakt (achter zijn Nederlandsche vertaling van den Phaidros).

Tegen sommige heb ik bedenking; een paar voorbeelden daarvan. 249 A: τοῦ φιλοσοφήσαντος ἀδόλως ἢ παιδεραστήσαντος μετὰ φιλοσοφίας. Quid sit **sine dolo philosophari** haud facile disceris, zegt de uitgever en hij stelt voor ἢ ἀδόλως te lezen, dit dus als een bepaling bij παιδεραστεῖν op te vatten. Hierdoor wordt echter niet alleen het evenwicht van den zin verstoord, maar, naar het me toeschijnt, ook tegen het spraakgebruik van Plato gezondigd. Plato houdt er van, in dergelijk verband, het φιλοσοφεῖν nader te bepalen, b. v. met ἀληθῶς, δικαίως, καθαρῶς, ὀρθῶς, ὑγιῶς (vgl. Ep. VIII, 355 E: ἀδόλῳ γνώμῃ καὶ ὑγιεῖ; zie verder Lexicon i. v.) — In 256 C: ἐὰν δὲ δὴ διαίτῃ φορτικωτέρᾳ τε καὶ ἀφιλοσόφῳ, φιλοτίμῳ δὲ χρήσωνται (scil. ὁ ἐραστὴς καὶ ὁ ἐρώμενος), τάχ' ἄν που ἐν μέθαις κτέ stelt de uitgever voor φιλοίνῳ te lezen i. pl. v. φιλοτίμῳ. Dit berust op een misvatting. Volgens **Plato is er geen tegenstelling maar een verschil in graad tusschen de** δίαιτα τεταγμένη van den filosoof en de φορτικωτέρα τε καὶ ἀφιλόσοφος δίαιτα van den eerlievenden man, die zich soms wel eens aan dronkenschap enz. overgeeft, maar niet als regel, den naam van φίλοινος dus zeker niet verdient. Dat bij Plato in rangorde op den φιλόσοφος de φιλότιμος volgt, bewijst Rep. VIII, 548 D—550 C. —

Over de vertaling zal ik niet uitweiden, want ik vind die het moeilijkst deel van het werk. Vooral bij het weergeven van het ironisch gezegde valt men licht uit den toon. Zoo gaat het m. i. den vertaler 234 D: *dat ik er paf van sta* (ὥστε μ' ἐκπλαγῆναι; waarom niet *versteld* of iets dergelijks?); — 236 E: *Te drommel! akelige vent!* (Βαβαί, ὦ μιαρέ, d. i. *foei,*

Digitized by Google

slimmerd ! of met Boutens: *O foei, slechtaard*); — 268C: *die vent is gek* (μαίνεται ἄνθρωπος).

Voorzoover ik vergeleken heb en erover mag oordeelen hebben wij hier een vertaling die door juistheid en vooral door duidelijkheid uitmunt. Een afwijking veroorloof ik me b. v. ten opzichte van 248 D: τότε νόμος ταύτην (scil. ψυχήν) μὴ φυτεῦσαι εἰς μηδεμίαν θηρείαν φύσιν ἐν τῇ πρώτῃ γενέσει κτέ d. w. z. dan (wanneer de ziel door onoplettendheid uit haar hemelsche sfeer op aarde gevallen is) is het regel dat ze bij haar eerste geboorte h e e l e m a a l n i e t i n e e n d i e r l ij k e n a t u u r ingeplant wordt (maar in een menschelijk wezen, en wel de ziel die daarboven het meest gezien heeft in een toekomstig wijsgeer en zoo vervolgens in afdalende reeks). Prof. Vollgraff vertaalt: „dan is het regel deze bij de eerste nieuwe geboorte z e l f s i n g e e n d i e r v o r m te laten herboren worden....” Zoowel grammatisch als logisch heb ik hiertegen bezwaar. Wat is een ziel die bij de eerste geboorte in 't geheel niet geboren wordt? Voor de juistheid van mijn opvatting, die trouwens niet nieuw is, pleit 249 B, waar gezegd wordt dat een ziel, die bij de eerste geboorte een menschelijk lichaam kreeg, bij de tweede in een diervorm kan overgaan. Van mensch tot dier — zoo is hier de voorstelling, bij anderen en ook vroeger bij Plato vindt men het anders — dat is mogelijk, maar de overgang van hemeling tot dierziel zou te groot zijn.

Trots enkele bezwaren begroet ik de Nederlandsche vertaling van den Phaidros met vreugde. Beter toegankelijk zal ze meer gelezen worden dan de boven reeds genoemde van Dr. Boutens. Maar deze — 1909 in 60 exemplaren gedrukt en niet in den handel gekomen — behoudt op grond van bizondere kwaliteiten haar waarde.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Dittmar, Aischines von Sphettos. Studien zur Literaturgeschichte der Sokratiker. (Philol. Unters., herausgegeben von Kiessling und v. Wilamowitz-Moellendorf Heft XXI). Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 10).

Het lijkt een onbegonnen werk om met de uiterst onbeduidende fragmenten en het weinige, wat door anderen over Aeschines medegedeeld wordt, een meer dan nevelachtige voorstelling zich te willen vormen van diens litteraire werkzaamheid en de plaats te bepalen die hij onder de leerlingen van Sokrates innam. De schrijver dezer lijvige verhandeling (± 250 blz.) heeft zich echter door de groote moeilijkheden niet laten afschrikken en men moet erkennen, dat hij, ook na het door anderen verrichte, nog vrij wat heeft aangebracht, dat de moeite der overweging waard is. Hier vindt men wel zoowat alles bijeen, wat voorloopig op Aeschines' leven en werken eenig licht, hoe uiterst zwak ook, zou kunnen doen vallen.

Dat Aeschines, meer dan Antisthenes, op Xenophon invloed gehad heeft, staat voor Dittmar vast. Den grondslag van zijn onderzoek vormt een zorgvuldige vergelijkende studie van alles wat bij Xenophon, Plato en verder in fragmenten van Antisthenes e. a. voorkomt over de in dien tijd te Athene algemeen bediscussieerde kwesties en personen (de positie der vrouw, de opvoeding, het wezen van den staatsman, de waarde en beteekenis van bekende politici, Cyrus, Themistokles, Perikles, Alcibiades etc). Met behulp van de zoo gewonnen resultaten onderneemt Dittmar het dan, van de zeven door Diogenes Laertius genoemde dialogen (Miltiades, Kallias, Axiochos, Aspasia, Alcibiades, Telauges en Rhinon) zooveel mogelijk de daarin optredende personen te ontdekken, den gedachtengang te reconstrueeren en den tijd der publicatie vast te stellen. — Het uitvoerigst worden de Aspasia, de Telauges en de Alcibiades onderzocht. Het resultaat van de verhandeling over de Aspasia (reeds 1911 afzonderlijk in het latijn als akademisch proefschrift verschenen) is 't volgende: Aeschines verkondigt een nieuwe opvatting van het wezen der hetaere. In een paar episodes worden twee exceptioneele vrouwenfiguren (bij Ktesias voorkomende) geschilderd: de hetaere Thargelia en de perzische koningin Rhodogyne, die beide door hun geesteseigenschappen grooten politieken invloed hebben uitgeoefend. Ook Aspasia wordt door Aeschines voorgesteld als knappe ῥητορική en πολιτική. „Aischines und Plato lassen Sokrates seine Auffaszung des ἔρως von Frauen gelernt haben. Doch besteht ein charakteristischer Unterschied: bei Aischines ist es eine Hetaere, bei Plato eine Priesterin. Eine Berührung mit Aischines ist auch hier vorhanden. Plato, der im Menexenos eine Erfindung des Aischines verspottet, korrigiert dessen Dichtung im Symposion.” Bestreden wordt Aeschines' idealiseering ook door Antisthenes, die in Aspasia alleen de bezorgster van ἡδονή wil zien en hevig tegen haar en Perikles uitvaart. Een bijoogmerk van Aechines' dialoog is de apologie van Sokrates, die, Aspasia verdedigend, zichzelf verdedigt. — Wat den Telauges betreft, deze handelt over de armoede en schijnt door Marcus Aurelius (VII. 66) bedoeld te zijn. Telauges was een dier smerige, opsnijderige Pythagoristen, die omstreeks 380 in Athene talrijker begonnen te worden. De veelbesproken plaats van Dio Chrysostomos aan het slot der 55^e^ redevoering wil Dittmar verbeteren door vóór ἀμιδίων καὶ κωδίων het woord Τηλαύγει in te voegen. Telauges zou zijn smakeloosheid bewijzen, doordat hij evenals het κώδιον zoo ook het ἀμίδιον zou gebruiken „für Bedürfnisse, die der eigentlichen Bestimmung des Geschirres fremd waren.” — De in bijzonderheden gaande reconstructie van den Alcibiades, waarbij vooral een paar plaatsen van Cicero, Augustinus, Maximus Tyrius en Aelius Aristides dienst doen, lijkt mij zeer gewaagd. —

Aan het slot van zijn uitvoerig en van overvloedige geleerde aanteekeningen voorzien geschrift heeft Dittmar de verschillende getuigenissen over Aeschines' leven en geschriften bijeengebracht en een nieuwe verzameling gegeven van diens fragmenten en eenige verwante dialogen van Antisthenes.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

A. Zimmermann, Hero und Leander, ein Epos des Grammatikers Musaios und zwei Briefe **aus Ovids Heroiden, deutsch** mit textkritischen Bemerkungen zu Musaios. **Paderborn,** F. Schöningh. 1914. (Pr. M. 1).

Ludwich's uitgave van Musaeus in de „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen,” n. 98, is voor de rector van het gymnasium te Hildesheim de aanleiding geweest om het vroeger veel geprezen epyllion van Hero en

Digitized by Google

Leander in Duitse hexameters te vertalen. Liefhebbers van de slappe, sensuele poëzie van Musaeus zullen hierbij hun gading vinden, want de vertaling is met zorg bewerkt en de meeste hexameters kunnen door iemand die met echte hexameters vertrouwd is ook als zodanig gelezen worden. Het is niet de schuld van de heer Zimmermann, maar een eigenaardigheid van onze Germaanse aksentuatie, dat daarbij het metrum alleen kan gehandhaafd worden wanneer men telkens in plaats van spondeeën trocheeën voor lief neemt, of wel aan de woorden tegen het gebruik in een dubbel of een verlengd aksent geeft. Alleen met veel goede wil kan men de volgende zinsneden als de aanhef van hexameters beschouwen: „'s War ein prächtiger Bursch" (v. 20), „Ihre Heimat war Sestos" (v. 21), „Ohne Zweifel" (v. 66) enz. enz. Intussen, de hexameters van Musaeus (5de eeuw n. Kristus) waren ongetwijfeld voor een goed deel meer voor de ogen dan voor de oren, of wel alleen voor zeer geleerde oren gemaakt, en zo hebben dan dichter en vertaler elkander niet veel te verwijten.

Musaeus' verzen zijn vol herinneringen aan de oudere poëzie; plagiaten noemde men ze vroeger, maar tans ziet men er versieringen in waarvan de herkomst door de dichter niet verborgen behoefde te worden. Integendeel, dat archaïsme en de belezenheid die er uit sprak werden mooi gevonden. Dit eigenaardige nu moest in de vertaling verloren gaan, want een algemeen gangbare vertaling van de poëtiese loci communes der Oude Grieken bestaat niet, of is in elk geval niet het geestelik eigendom van de tegenwoordige lezers.

De heer Zimmermann heeft in het voorbericht verschillende moeilikheden in de dikwels zeer onduidelike Griekse tekst besproken, en aan zijn werk de vertaling van de korrespondentie tussen Hero en Leander (Ovidius, Heroïdes XVII, XVIII) toegevoegd. Ook een paar epigrammen uit de Anthologie en een van Martialis over hetzelfde onderwerp zijn opgenomen.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus, mit Prolegomena, Text und Adnotatio critica, exegetischem und kritischem Kommentar, Bibliographie und Index nominum et rerum von **Alfred Gudeman.** Zweite, völlig neubearbeitete Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 14, geb. M. 16).

In 1894 gaf Alfred Gudeman te Boston eene Engelsche uitgave van den Dialoog in het licht. Hij was langen tijd professor aan eene Amerikaansche Universiteit, maar keerde ruim 10 jr. geleden, naar ik meen, in Europa terug. Te München sprak ik hem in den warmen zomer van 1911 op het Thesaurusbureau, tot welks staf hij behoort. Toen was er nog geen sprake van de verschijning van een 2den druk. Evenwel eenige maanden voor den oorlog kwam eindelijk het lang verwachte boek, nu geheel omgewerkt en in een geheel ander kleed. Was de 1e druk al een omvangrijk boek, tenminste in verhouding tot den Dialoog, de 2e is nog wat grooter (528 pagg.) De oude Engelsche uitgave is een nieuwe groote Teubner-editie geworden. — Voorloopig is het boek wel niet te overtreffen. De resultaten van het wetenschappelijk onderzoek van vorige eeuwen tot op onzen tijd zijn er met gezond, kritisch oordeel in verwerkt. Het draagt overal den stempel van een kennis, belezenheid, nauwkeurigheid, helderheid en volledigheid, die eerbied afdwingen. Gudeman staat vrij en onbevooroordeeld tegenover allen, en dat zijn zeer velen, die hij moet weerleggen of verbeteren. Geen philoloog van den eersten rang tot den derden ontkomt aan zijn fijne, scherpzinnige, rake, maar altijd humane kritiek.

De Prolegomena zijn een prachtig stuk werk: I *Die Verfasserfrage*, onderverdeeld in A Geschichtliche Uebersicht der Kontroverse, B Die Beweise für die Echtheit, met de volgende capita: 1. Das Zeugnis der Handschriften, 2. Die politischen Ansichten des Tacitus, 3. Ethische und soziale Ansichten, 4. Literarische Kritik, 5. Der Stil des D.; II. *Die Abfassungszeit des D.*, III. *Das Gesprächsdatum*, IV *Analyse, Plan und Kompositionstechnik des Dialogus*, V *Die Unterredner*, VII *Die beiden Lücken und die Sprecher van* 36—40,4, VII *Der fiktive Charakter des D.*, VIII *Die literarischen Quellen des Dialogus*, IX *Formenlehre, Syntax, Stilistik und Rhetorik*, X *Die Handschriften* (mit Nachträgen), weer onderverdeeld in 4 paragrafen. Dan volgt de Text met de Adnotatio critica, vollediger en nauwkeuriger dan ooit, eindelijk de Commentaar, waarin naast de interpretatie een schat van kennis ligt voor den Latinist onmisbaar. Gudeman heeft den tijd genomen om alles rustig te overwegen. Hij was te München in de voor een philoloog meest gunstige omstandigheden. En aan het Thesaurusbureau kon hij werken te midden van een overvloed van materiaal, waarover niemand van ons beschikt. Wie nu ook dat materiaal weet te gebruiken, zooals Gudeman, die kan aan de Klass.-philologie een werk geven van blijvende waarde.

Over de echtheid van den Dialoog valt niet meer te disputeeren. Nu is de groote vraag „wanneer is de D. geschreven" ? (periode van schrijven en tijd van uitgeven liggen bij Gu. niet ver van elkaar).

De echtheid van den D. blijkt ons uit de hss.-traditie eerst *vrij laat*. Want den cod. Hersfeldensis, die op zijn laatst uit de 10e eeuw is, zag met eigen oogen Candido Decembrio te Rome in 1455 en hij noteerde onder meer: Cornelii Taciti dialogus de oratoribus. Incipit: ‚Sepe ex me — retineat'. Opus foliorum XIV in columnellis. . . . Met dit getuigenis van Tacitus' auteurschap nog niet tevreden, wil Gu. het gebruik van den D. reeds bij Eumenius van Autun (zie Gu. p. 12) bewijzen. Dit is een van de heel weinige zwakke bewijzen van het boek. Daarentegen is punt 5 (p. 20—29): Der Stil des Dialogs bijzonder overtuigend.

In II wordt dan Die Abfassungszeit des D. behandeld. Er zijn drie partijen: die van „post-Domitianum" is in de meerderheid; bij de tweede partij „Onder Titus" (81) behoort Gu.; dat is dus „de partij van ante-Domitianum of geschrift van een jongen man"; de derde van „in de eerste jaren van Domitianus" laten wij maar rusten. Wie tot dusverre heeft geweifeld of naar de eerste partij overhelde, moet nu dit betoog eens lezen. Ik geloof waarlijk, dat Gu. gelijk heeft, waar hij zegt (Vorwort) ‚dass man hauptsächlich durch die Fata morgana des „literarischen Genres" verleitet, in die Irre gegangen ist. Dat ieder genre zijn stijl heeft en Apuleius b. v. in zijn Metamorphosen in een anderen stijl schrijft dan in zijn Apologie, is waar. Maar dat we er in dit geval niets mee kunnen *bewijzen* voor het ontstaan van den D. in zóó laten tijd n. l. *na* de Agricola en de Germania, op zijn hoogst dat ontstaan in dien

Digitized by Google

tijd zouden kunnen *verklaren*, als die tijd reeds *vaststond*, is duidelijk. Het keurig en helder betoog van Gudeman (p. 29—55) verdient ernstige overweging, te meer omdat Leo, Norden, Wilamowitz en Schanz er anders over denken.

Men houde toch in het oog, dat de D. pure fictie is. Slechts door een heel toevallige opmerking kunnen wij althans den tijd bepalen, waarop T. zich voorstelt, dat dit fictieve gesprek is *gehouden*. Dit wordt in VII ontwikkeld onder den titel Der fictive Charakter des Dialogs. Er is geen kunstig gestijleerde dialoog, die geheel historisch is. Op zijn hoogst is hier een zekere histor. achtergrond en zijn er eenige historische figuren. Het onhistorische karakter van den D. blijkt dan uit de 5 punten op pag. 82, 83. — Eindelijk de Hss. Nauwkeuriger en vollediger overzicht is haast niet denkbaar. Ook dit gedeelte is vergeleken bij de 1e uitgave stellig een vooruitgang. Vroeger was het (om niet te détailleeren): cod. Hersfeldensis (s. x) in apographo, waaruit 2 klassen X en Y; X vertegenwoordigd in A B en Y in y^1, y^2, tot welke behooren E V aan de eene zijde, D C Δ aan de andere. Nu is het: cod. Hersfeld. met weinig afkortingen, maar veel doubletten en in den D. lacune na c. 35 en in c. 40 (Gu. p. 80), naar Rome gebracht in 1455 door Enoch van Ascoli, in handen van Aen. Silv. Piccolomini (Paus Pius II † 1464), dan ondergegaan, nadat er eerst nog van de Germania en ook van den Dialoog 3 afschriften genomen waren. Dus X Y Z; X = A B; Y = C D Δ en [*y*], uit welke y verschillende minderwaardige getuigen; Z = E V. De Agricola alleen in Δ. Overlevering Y Z is de beste. Veel vroeger gaf men aan A B de voorkeur. Nu denkt men er anders over. Dit wil niet zeggen, dat we 't buiten A B kunnen stellen (men vergelijke de lijst op p. 133). Ten slotte uit mijn randnotities nog een paar opmerkingen. Terecht leest Gu. nu 5,1 *modesti*; in 6,9 quamquam alia diu *codd.* stel ik voor niet door conjectuur te verbeteren, maar eenvoudig te verklaren, omdat deze lof van de improvisatie *per se* duidelijk is. Nam ingenio quoque sicut in agro, quamquam alia (quae) diu serantur atque elaborentur (grata sint), gratiora tamen (alia) quae sua sponte nascuntur. Men vgl.: c. 9, 8: et ut beatissimus recitationem eius eventus prosequatur, omnis illa laus intra unum aut alterum diem (perit), velut in herba vel flore praecerpta ad nullam certam et solidam pervenit frugem (d. w. z. perveniunt frugem); c. 7,3 twijfel ik niet meer aan de lezing *si non in alvo oritur*; c. 8,1 non minus esse *codd.* Ik zou de fout eerder zoeken achter 't woord *esse*, waar een uitdrukking met de praepos. *in* (b. v. in ore hominum) voor in extremis partibus kan uitgevallen zijn; c. 8,9 promptum est *codd.* (cf. c. 32 slot) en Kuehner L. G. II 2 § 239, 2 a enz., niettegenstaande er een conj. vorafgaat (acceperint). Maar de gevallen staan hier niet gelijk. Dan c. 10,10 aut elegisse *codd.*, waar in pl. van *aut*, *ante* noodig is (vgl. c. 16 ante impetravero en c. 18 ante praedixero); c. 10, 11 hic (hinc B^2 H) ingentes ex his adsensus *codd.* In *ex his* is of een verklaring van *hinc* te zoeken, dan met Gesner schrappen, of er zit. *existere* in met Muretus; c. 11,1 de lezing *parantem, inquit, me* van Walther en John is op grond van de hss.: parant enim quid me (C E V) onberispelijk. In de andere hss. heeft men veranderd *parant quid enim me.* Hier blijkt, dat de foutieve lezing ontstaan is uit de scriptura continua van 't voorbeeld: in *paranteminquidme* las men fout: *emin* als *enim* en toen het overblijvende als vraagwoord, wat daarna naar voren werd gebracht; c. 11,5 nec comitatus istos et egressus aut frequentiam salutationum *codd.*: abstr. pro concreto in *dit* milieu, vgl. Nägelsbach, Stilist. § 15; c. 11,5 innocentia tueor *codd.*, waar Gu. terecht herstelt *tuetur* (zie de adn. p. 263); c. 13,2 *cent'* A, *coetus* B, maar *consulatus* (conventus D) in de andere hss. Hier moet dus ergens een merkwaardige afkorting zijn geweest (misschien c̄etus), die wellicht teruggaat op een niet goed leesbare plaats of een doublette in cod. Hersf.; vgl. c. 31,28 (p. 123 en p. 133 Gu. beneden) comitem (artem B), civitatem *cett.*; slot c. 16 hindert altijd die corruptie: sed fama eodem mense extitisse *codd.* Ik stel voor *sed iam et* (¦ am &) ;c. 30.3 habuerit de curiis statim *codd.*, wat niets beteekent. Uit „securus" verkeerd gelezen (curiis) en verbeterd *de curiis.* Zoo ook Meiser; c. 32,2 *autem* ten onrechte veranderd in *enim* door B. Rhenanus, want het is hier = *enim*, evenals c. 41,5 *tamen* ten onrechte veranderd werd, want het is hier = *enim.* A B heeft *inde*, dat wel berusten zal op een verkeerd begrepen afkorting. Maar ik moet eindigen. Geen Latinist verzuime den Dialogus eens met dit werk te bestudeeren. Het is tijd en moeite ruimschoots waard. Het boek is opgedragen aan Hermann Diels. Aan Alfred Gudeman „gratias et gratulationem"!

Amsterdam. J. W. Beck.

Colijn van Rijssele, De Spiegel der Minnen, met inleiding, aanteekeningen en woordenlijst uitgegeven door **M. W. Immink.** (Utrechtsche bijdragen VIII). Utrecht, A. Oosthoek. 1913. (Utrechtsche diss.).

Reeds alleen daarom zou men ijveren voor het behoud van het instituut der proefschriften, omdat zij zoo vaak min of meer belangrijke werken uit vroeger eeuwen binnen ons bereik en onder onze aandacht brengen, waarvan de drukkosten op andere wijze al zeer moeilijk op te brengen zouden zijn. Dat ik het bijzonder toejuich, dat nu ook aan het inderdaad „meer" belangrijke werk van Colijn van Ryssele het voorrecht van een herdruk is ten deel gevallen, behoef ik nauwelijks te zeggen. Wel moet ik getuigenis afleggen van de wijze waarop Dr. Immink haar taak heeft volbracht, en dat getuigenis kan in het algemeen gunstig zijn. Haar aanteekeningen (al is de lijst voor uitbreiding vatbaar) en woordenlijst zijn zorgvuldig bewerkt en in de inleiding is wel het voornaamste van wat er over stuk en schrijver te zeggen valt, bijeengebracht.

Ten aanzien van de woordenlijst zou ik willen opmerken dat mej. Immink wel eens te spoedig haar toevlucht neemt tot een vraagteeken, zoowel waar haar eigen verklaring boven allen twijfel verheven is (*coersken, corskens*), als waar zij zich niet aan een gissing waagt. Zoo kan „vruecht *brouwen om*" niet anders beteekenen dan vreugde scheppen in; *daecht* zal opdaagt moeten beteekenen; *colorijne* blijkbaar toornig; bij *schijffeling* waren we een stap nader tot de verklaring gekomen, als opgemerkt was dat het voor *schuifeling* staat; *scholen* moet door rijmdwang voor *schuilen* staan; *tintelteelken* is 't *endelteelken* (zie Mnl. Wdb. op *intelike, endeldore* en *teelkijn*), *vernaeyen* beteekent blijkbaar verbergen, verheimelijken; *verstringhen* driemaal ver-

Digitized by Google

sterken en eenmaal strekken; *vruchten* schijnt een voor de fraaiigheid van *vreucht* afgeleid werkwoord in den zin van genieten te zijn, en zou *metter weken* niet binnen de week kunnen beteekenen? Ik geef intusschen deze opmerkingen meer om ook een steentje tot de verklaring van den Spiegel bij te dragen dan als aanmerkingen.

Over den persoon van den dichter heeft mej. Immink geen nieuw licht kunnen doen opgaan — gelijk te vreezen was. Maar ik geloof dat zij verkeerd doet hem van den „amoureusen Colijn Keyart" te scheiden. De argumenten die zij aanvoert hebben m. i. zeer weinig kracht. Het taalverschil is al heel onbeteekenend — het is wel eens grooter in twee handschriften van één werk — en dat „Narcissus ende Echo" en „Leander ende Hero" zoo verre achterstaan bij den „Spiegel der minnen" kan ik niet toegeven. Er is in sommige andere opzichten groot verschil — maar vloeit dit niet reeds vanzelf voort uit de tegenstelling tusschen een mythologisch en een burgerlijk drama? Van „Narcissus ende Echo" zijn de intermezzo's voortreffelijk en „Leander ende Hero" bezit groote dramatische kracht — zou het nu niet zeer vreemd zijn als er ongeveer gelijktijdig te Antwerpen (want waar kan de „Spiegel" anders geschreven zijn?) twee dichters gewerkt hadden, beiden Colijn geheeten en beiden boven hun tijdgenooten uitmuntende? Van overeenstemming in uitdrukkingen en beelden moet men de beteekenis niet overschatten, maar tusschen den „Leander ende Hero" en den „Spiegel" is de overeenstemming al te groot om toevallig of aan navolging toe te schrijven te wezen. Dat „Mars ende Venus" en „Aeneas ende Dido" niet van Colijn zijn is thans ook mijn meening. Het is te hopen dat ook deze vier spelen nog eens een genegen doctorandus vinden.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

Arnold Immessen, Der Sündenfall, mit Einl., Anm. u. Wörterverz. neu hrsgg. v. **Fr. Krage.** (Germanische Bibliothek, II. Abteilung, 8. Band). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 6.40, geb. M. 7.40).

Het zijn in hoofdzaak twee quaestie's, die met het middelnederduitsche drama samenhangen, dat op grond van een acrostichon aan Arnoldus Immessen toegeschreven en sinds Schönemann's uitgave als „Der Sündenfall" geciteerd wordt: een taal- en een letterkundige. De letterkundige quaestie loopt over de meer of mindere zelfstandigheid en volledigheid van het werk. In den vorm, waarin het drama overgeleverd is, behandelt het de geschiedenis van de schepping der wereld tot de jeugd van Maria, van wie voorspeld wordt, dat zij den troost der menschheid zal baren. Het dramatisch doel is zonder twijfel de verheerlijking der Heilige Maagd; in dit opzicht stemt het dus overeen met de Eerste bliscap van Maria; het omvat echter minder, daar uitsluitend haar allereerste levensjaren behandeld worden. De afsluiting van den „Sündenfall" is niet geheel bevredigend; Creizenach meent dan ook, dat men het „mit dem Teil eines grösseren Spieles" te doen heeft; daarentegen gelooven Schönemann en Krage, die beiden het drama hebben uitgegeven, dat het een afgesloten geheel is. Het manuscript is zonder twijfel volledig: „Et sic est finis per me Johannem bokenem". Ook lijkt het mij waarschijnlijk, dat het hs. de geheele „Vorlage" omvat: de slotzang ter eere van het kindeken Maria, „Nu singet myt my, wat juwer is: Sancta maria virgo, succurre miseris" is een formeel begrijpelijke afsluiting. Men kan echter niet zeggen, dat de verheerlijking van Maria voldoende tot haar recht komt en de veronderstelling, dat de dichter het drama op een vroeger punt tot afsluiting heeft gebracht dan de dramatische opzet doet verwachten, is zeker gerechtvaardigd.

De taalkundige quaestie, waartoe „Der Sündenfall" aanleiding geeft, is de bepaling van het dialect. Met stelligheid komt men hier tot het Zuidelijk deel van het Nedersaksisch, nauwkeuriger het zoogenaamde „mik"-gebied tusschen Wezer en Elbe. Twijfelachtig is het echter, waar men binnen dit terrein, dat ongeveer een driehoek omvat, waarvan de hoekpunten in het NW. Hannover, in het ZW. Göttingen en in het NO. Magdeburg zijn, de woonplaats van den dichter heeft te zoeken. De schrijver van het hs., Johannes Bokenem, woonde vermoedelijk in Goslar; men pleegt hem met een zekeren Johann Bokenheim, die in het jaar 1491 aldaar „Altarist to St. Jacob" was, te identificeeren. Op grond van de omstandigheid, dat het Wolfenbütteler hs. vermoedelijk te Goslar is ontstaan, heeft men ook het gedicht aldaar gelocaliseerd: „Als Dichter nennt sich ein Arnoldus Immessen, der nicht aus Einbeck, sondern aus Goslar zu sein scheint" (Goedeke, Gr.). Op Einbeck namelijk, de vroegere hoofdstad van het vorstendom Grubenhagen, zouden de plaatsen in het drama kunnen wijzen, waar het Einbecker bier, „eymkes beyr", geprezen wordt. Schönemann concludeert daaruit, dat de dichter uit Einbeck of uit het bij Einbeck gelegen Immessen geboortig was; zoo ook Damköhler (Ndd. Jb. I, 96) en Sprenger (Ndd. Jb. XVI, 127). Ook Jellinghaus, die in den eersten druk van Paul's Grundriss (II, 426) zich voor Goslar verklaarde, localiseert in den tweeden druk (II, 373) het gedicht „in der Gegend von Einbeck".

Nu twee jaar geleden verschenen ongeveer gelijktijdig twee dissertatie's, die zich beide met deze quaestie bezighielden: „Wilh. Hohnbaum, Untersuchungen zum 'Wolfenbütteler Sündenfall', Marburg 1912" en „Fr. Krage, Vorarbeiten zu einer Neuausgabe von ‚Arnold Immessen, Der Sündenfall', Heidelberg 1912." Zoowel Hohnbaum als Krage hebben het handschrift met de uitgave van Schönemann vergeleken en leggen het resultaat in een lijst afwijkingen en verbeteringen neer. Beiden geven een grammatica van het dialect van den dichter, voorzoover het hs. daartoe in staat stelt, en trachten op taalkundige gronden de localiseeringsquaestie op te lossen. Hohnbaum komt bij zijn onderzoek van de rijmen er toe, het noordelijk gedeelte van het „mik"-gebied, verder de streek van Halberstadt en Ilsenburg, ook de omgeving van Hildesheim en het „Göttingisch-Grubenhagensche" uit te sluiten en constateert een sterke overeenstemming tusschen de dialecteigenaardigheden in het Wolfenbütteler hs. met een reeks van Goslarsche oorkonden uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. Hij concludeert: „in der Tat ist Goslar als die Heimat des ‚Sündenfall' anzusehen" en motiveert deze gevolgtrekking ook daarmee, dat de schrijver van het hs., met wiens taal volgens Hohnbaum het dialect van den dichter overeenkwam, te Goslar woonde. Krage gaat bij het dialectonderzoek minder in detail; zijn algemeene conclusie,

Digitized by Google

die op vergelijking van de taal in den „Sündenfall" met die in oorkonden van Göttingen, Einbeck, Alfeld, Goslar en Hildesheim berust: „Arnolds Sprache weicht von der Sprache der Urkunden dieser Gegenden im allgemeinen nicht ab", wordt door hem naar aanleiding van vergelijkingen meest op semasiologisch gebied verscherpt: „Ich bin derMeinung, dass Arnold aus dem Göttingisch-Grubenhagenschen stammt."

De oude tegenstelling tusschen het gebied van Goslar en de streek om Einbeck blijft dus gehandhaafd. Het dialectonderzoek alleen zal ook geen afdoende beslissing geven; het zeer systematische onderzoek van Hohnbaum is meer overtuigend voor de taal van het hs. dan voor het dialect van den dichter; het idiomatisch betoog van Krage is uiteraard nog minder klemmend. In dit stadium is een oorkonde van belang, waarop door Krage de aandacht gevestigd wordt. Blijkens het door Theele uitgegeven „Urkundenbuch zur Geschichte der Nicolaikirche zu Alfeld" bevestigde de raad der stad Alfeld op 10 November 1486, dat „de olderlude" van den „ersamen hern Arnde van Ymessen" de som van „verde halve mark" ontvangen hebben. Krage meent, dat „her" er op wijst, dat genoemde Arnd van Ymessen een geestelijke was; dat de dichter van den „Sündenfall" tot den geestelijken stand behoorde, is nauwelijks twijfelachtig. In verband met zijn uiteenzettingen over het dialect van den dichter komt hij tot de gevolgtrekking, dat deze Arnd van Ymessen vermoedelijk de dichter van den „Sündenfall" is.

Meer dan een hypothese is deze gevolgtrekking niet. Met het oog op de combinatie Alfeld-Einbeck zou ik er nog op willen wijzen, dat de eigennamen, die in het hs. vermeld worden: Immessen, de dichter, Johannes Bokenem, de afschrijver, en Hinricus Bokenum, „possessor huius libri", met Alfeld als geographisch middelpunt in verband gebracht kunnen worden. Van de plaatsnamen, die aanleiding voor den naam of de aanduiding van den dichter konden zijn, komt uitsluitend — ook volgens Hohnbaum — Imsen, Kreis Alfeld, in aanmerking. De conclusie, welke Hohnbaum daarmee verbindt, dat Arnoldus zijn drama niet in een plaats zou gedicht hebben, waar aan een opvoering niet kon gedacht worden, behoeft geenszins uit te sluiten, dat Arnold door geboorte of afkomst met Imsen, Kr. Alfeld, in betrekking stond. Ook de namen van den bezitter van het Wolfenbütteler hs. en van den afschrijver zijn als geographische naam (Bockenem) in de buurt van Alfeld te vinden. Voegt men daarbij de drie keer voorkomende vermelding van het Einbecker bier, die, al wijst ze ook niet juist op Einbeck, toch wel op groote belangstelling en misschien goede buurschap wijst, dan verhoogt dit alles te zamen zeker de aantrekkelijkheid van de localiseering van het gedicht te Alfeld.

Krage's dissertatie presenteerde zich als „Vorarbeiten zu einer Neuausgabe". Deze nieuwe uitgave is inmiddels in de „Untersuchungen und Texte" van Streitberg's „Germanische Bibliothek" verschenen. Zij is de aanleiding tot deze bespreking. Behalve de reeds genoemde deelen van de voorafgegane dissertatie bevat het handige boekje honderddertig bladzijden tekst, tien bladzijden opmerkingen en een twintig bladzijden vocabularium. Voor een nieuwe uitgaaf bestond na de vele verbeteringen van Schönemann's tekst, die wij aan Sprenger, Walther en Damköhler te danken hebben, wel aanleiding; van Hohnbaum's dissertatie heeft de schrijver, voorzoover ik kon nagaan, slechts in enkele noten gebruik kunnen maken. De „Anmerkungen" en het „Wörterverzeichnis" voldoen naar het mij voorkomt aan de te stellen eischen; bij verschillende woorden zou het intusschen dienstig geweest zijn, meer dan de schrijver doet, verwante dialecten, vooral het middelnederlandsch, verklarend te citeeren.

Immessen's „Sündenfall" heeft voor de Nederlandsche letterkunde in het bijzonder beteekenis door den samenhang van dit drama met „Dboec van den houte". Van deze mnl. kruishoutlegende, die in het Zutphensch-Groninger hs. het opschrift „Van den drie gaerden", elders echter den titel „Boeck van den houte" draagt en op grond van het opschrift in het Hulthemsche hs. en den titel van vijftiende- en zestiende-eeuwsche drukken als „Dboec van den houte" door Tideman — ten onrechte onder Maerlant 's naam — uitgegeven werd, bestaan verschillende nederduitsche bewerkingen. De „Bruderschaft des Heiligen Leichnams zu St. Johannes" te Hamburg, in de literatuur bekend als „die Flanderfahrer", stelde omstreeks het jaar vijftienhonderd een bundel van zeven gedichten, het „Hartebok", samen, waarvan het tweede „Van deme Holte des hilligen Cruzes" een vertaling van „Dboec van den houte" is. In zijn bovengeciteerde uitgave heeft Tideman dit gedicht als bijlage B opgenomen; daar het hs. van het „Hartebok" toen zoek geraakt was, gaf hij den tekst naar de „Hamburgische Kirchengeschichte" van Staphorst; nadat echter Lappenberg in het jaar 1847 zoo gelukkig geweest was, het origineel terug te vinden, was Schröder in staat, een betere uitgave voor te bereiden, die in het jaar 1869 te Erlangen verscheen. Vergelijkt men deze mnd. bewerking met het origineel, dan blijkt, dat de „Vorlage" voor het mnd. gedicht geen van de bekende hss. van „Dboec" — het Zutphensche (S), het Hulthemsche (H), het thans in de Un. Bibl. te Utrecht, vroeger in het „Provinciaal Archief"aldaar bewaarde hs. (U), de „Düsseldorfer fragmenten" — is, terwijl aan den anderen kant het „Hartebok"-hs. niet als de oorspronkelijke nd. redactie is te aanvaarden. — Een tweede nd. bewerking van „Dboec van den houte", die in het „Hamburger Conventhandschrift", werd eenige jaren na Schröder's uitgave „Van deme Holte des hilligen Cruzes" ontdekt en door Schröder in den tweeden jaargang van de Niederd. Jahrb. gepubliceerd. Beide redactie's hebben zooveel punten van overeenkomst, dat men niet van twee vertalingen, maar van twee redactie's van één vertaling moet spreken, waarvan het „Convenths." nader bij het origineel staat dan het „Hartebok." Wat de verhouding van de Nederlandsche hss. tot deze vertaling betreft, schijnt de conclusie gerechtvaardigd, dat het hs. S en de daarmee nauw verwante „Düsseld. fragm." dichter bij het prototype van de mnd. gedichten staan dan de hss. H en U. Men zou daarin, in afwijking van Tideman's meening, een steun voor de meerderwaardigheid van het Groningsch-Zutphensche hs. kunnen zien. — In de derde plaats komt een episode uit den „Sündenfall" als mnd. bewerking van een deel van „Dboec" in aanmerking: de schildering van Adam's laatste levensdagen en Seth's zending naar het Paradijs is door Immessen

Digitized by Google

gebruikt voor zijn zevende groep van tooneelen, de gesprekken tusschen Adam en Seth, Seth en „Cherubin", en Seth en Adam. Het verhaal van Seth's zending naar het Paradijs was natuurlijk niet zonder wijzigingen voor den dialoogvorm pasklaar; Arnold sluit zich echter over het algemeen nauw bij zijn „Vorlage" aan en geeft blijk van handigheid in het dramatiseeren. Van philologisch standpunt is de vraag van belang, of zich laat nagaan, welke deze „Vorlage" geweest is. Schönemann meent, dat hij het „Hartebok der Flanderfahrer" gebruikt heeft; „doch sind die Verse in Arnolds Schauspiel weit besser und geläufiger als dort." Krage heeft ook dit punt onderzocht; hij komt tot het resultaat, dat de dichter van den „Sündenfall" een onbekend middelnederlandsch hs. gebruikt heeft, dat zoowel met het hs. S als met den druk „Antwerpen 1546" (door Tideman A genoemd) nauwe verwantschap vertoont. — Voorzoover het betoog van Krage zich tegen de bewering van Schönemann richt, als zou Arnold eenvoudig het „Hartebok" gebruikt hebben, schijnt mij zijn bewijsvoering alleszins overtuigend. Met betrekking tot sommige details moet ik echter een opmerking maken. Van belang voor de verhouding der verschillende redactie's zijn de namen der paradijsrivieren en der omstroomde landen („Dboec" 139 vlgg.), o. a. *Auelat* (S), *Emelat* (H), *Eiulat* (U), *eylant* (A), *engelant* („Hartebok"), *Enbat* („Convenths."), *emmelat* (Immessen). Zonder twijfel gaan al deze vormen terug op *evilat* (vgl. Genesis 2 vs. 11: „Hevilath"). Nadat Krage dit geconstateerd heeft, vervolgt hij: „Nur U scheint das Richtige zu haben. *Eiulat* hat Tideman wahrscheinlich verlesen aus *Emlat*, indem er den i-Punkt falsch ergänzt hat" De veronderstelling, dat Tideman verkeerd gelezen heeft, is onjuist: het Utrechtsche hs., dat ik ten opzichte van de belangrijkste plaatsen met het Groningsch-Zutphensche heb kunnen vergelijken, heeft inderdaad *eiulat*, dat Tideman dan ook met recht heeft laten staan, al ligt de conjectuur van een verdwaalde stip op de i — echter liever *euilat* dan *emlat* — zeer voor de hand. De bewijskracht van deze plaats richt zich naar mij voorkomt uitsluitend tegen de hypothese-Schönemann. — Naar aanleiding van „Dboec" vs. 59 en 60, waar H, U en A in vrij nauwkeurige overeenstemming hebben: *Die mi God selve behiet / Doe men mi van daer versliet*, terwijl S heeft: *Die mi God zelue dede belouen / Doe ic van danen wart gescrouen*, zegt Krage, dat de mnl. redactie's een aanwijzing zijn, „dass Arnold Dboec und nicht das Hartebok benutzt hat." Deze conclusie zou slechts dan bewijskracht hebben, als *beslôt*: *gestôt* meer met *behiel*: *verstiel* dan met *untheit*: *vorsteit* overeenkwam; bovendien mag deze conclusie niet losgemaakt worden van een beschouwing van regel 117 en 118, waar dezelfde gedachte in de verschillende redactie's weer verschillend wordt weergegeven. — Hetzelfde bezwaar, dat Krage zijn gevolgtrekkingen uit een gedeelte van het materiaal trekt, terwijl hem uitgebreider stof tot vergelijking ten dienste stond, heb ik ten opzichte van *D'olie der ontfermenissen* (p. 61), waar naast „Dboec" vs. 116 en 199 ook vs. 58 van belang is; de Duitsche redactie's hebben daarvoor, onderling overeenstemmend, éénmaal *oly des entfermenissen* resp. *entfarmenissen* en tweemaal *oly der barmherticheyt* resp. *barmharticheyt*. — Te gemakkelijk concludeert Krage (p. 61), dat Arnold en „Hartebok" onafhankelijk van elkander *sloech neder* in *sloch up* („Dboec" 165, „Hartebok" 169) „verbessern"; in verband met de vertalingen voor *ghesien* („Dboec" vs. 158; „Hartebok" en „Sündenfall": *vornomen*; Krage p. 62), voor *becopen* („Dboec" vs. 195; „Hartebok" en „Sündenfall": *wedder kopen*; Krage p. 62) en voor *„entfermenissen"* zou hij dan tot de conclusie hebben moeten komen, dat tusschen „Hartebok" en „Sündenfall" te veel opvallende punten van overeenkomst bestaan, om die eenvoudig als toevallige overeenstemmingen te kunnen beschouwen. — Deze opmerkingen zijn uiteraard niet in staat, Krage's betoog geheel te ontzenuwen; evenmin als bij zoo gecompliceerde verhoudingen aan één detailconclusie op zich zelf bewijskracht mag worden toegekend, evenmin wordt door de bestrijding van één detailconclusie het betoog vernietigd. Het is het overzicht over de elkander gedeeltelijk tegensprekende tekstcritische verschijnselen, dat in het gunstigste geval een algemeene conclusie mogelijk maakt. Deze algemeene conclusie kan zeker luiden: Immessen's tekst wordt door het „Hartebok" alleen niet voldoende verklaard. Maar ik moet er tegenoverstellen: Immessen's tekst wordt bij geheele uitsluiting van het „Hartebok" evenmin voldoende verklaard.

Hiermee is het probleem natuurlijk geenszins opgelost. De samenhang van de acht in aanmerking komende redactie's is zoo gecompliceerd, dat tusschen geen twee er van onmiddellijke verwantschap is aan te nemen; tusschen de twee meest verwante redactie's moet telkens minstens één schakel uitgevallen zijn; het is dus a priori uitgesloten, de verwantschapsgraden tusschen alle acht redactie's nauwkeurig te bepalen. Nu rijst echter een concrete en in verschillend opzicht belangwekkende vraag: hoe vaak is een mnl. hs. van „Dboec" voorzoover wij kunnen nagaan in het nd. vertaald? Is het verband tusschen de drie nd. redactie's zoo nauw, dat men daarin secondaire varianten van één mnl. bewerking heeft te zien? Of zijn de afwijkingen tusschen de drie mnd. redactie's in verband met punten van overeenstemming in verschillende mnl. hss. en drukken zoo evident, dat drie zelfstandige vertalingen moeten worden aangenomen? Of zijn er aanwijzingen, dat twee van de mnd. redactie's op één bewerking teruggaan, terwijl de derde een zelfstandige bewerking vertegenwoordigt? Of eindelijk moet worden aangenomen, dat er geleidelijke inwerking van het mnd. op mnl. redactie's heeft plaats gehad? Met zekerheid kan men concludeeren, dat twee van de drie mnd. bewerkingen, nl. „Hartebok" en „Convenths.", op één vertaling van het origineel teruggaan. Het lijkt mij echter aannemelijk dat alle drie nd. bewerkingen op één prototype teruggevoerd kunnen worden, vooral, wanneer men bedenkt, dat zoo'n nd. bewerking van een nl. verhaal, als het verder werd afgeschreven, allengs een zuiverder Duitschen vorm zal hebben gekregen. Het is immers even goed mogelijk, dat veranderingen als van *fonteine* in *borne*, van *bekopen* in *wedder kopen*, van *gherde* in *rode*, *ris* of *bomeken*, van *gave* in *gnade* als secondaire wijzigingen in een in hoofdzaak mnd. redactie te verklaren zijn, als dat men aanneemt, dat uitsluitend een vertaler hier een ander woord zou kunnen gebruiken. Het betreft hier zoo diffuse grenzen, dat het begrip vertalen niet te absoluut mag worden opgevat.

Digitized by Google

De nieuwe uitgave van Immessen's „Sündenfall", waarmee Krage ook aan onze letterkunde een dienst heeft bewezen, geeft aanleiding tot de vraag, of niet ook voor een nieuwe uitgave van „Dboec van den houte", zich mede uitstrekkende over de mnd. bewerkingen van dit gedicht, de tijd gekomen is. Zij zou misschien tot een meer volledige oplossing van de quaestie's, die k in het bovenstaande aangeroerd heb, kunnen leiden.

Amsterdam. J. H. Scholte.

A. Dupouy, France et Allemagne. (Littératures comparées). Paris, Delaplane. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Le livre de M. D. apporte une contribution intéressante à ce chapitre de la littérature destiné à prendre de plus en plus d'ampleur qui s'appelle la critique comparée. Les travaux publiés dans ce domaine ont déja fourni matière à l'Essai bibliographique de Betz dont la 2e édition publiée par Baldensperger compte 5969 nos. Devant ce chiffre imposant il serait naïf de continuer à se demander si ces recherches ne sont pas condamnées à la stérilité. Les pages lumineuses de M. Texte préfaçant cette 2e édition en démontrent du reste la légitimité et l'utilité.

Le patriotisme le plus susceptible aurait tort de s'inquiéter. Toute littérature passe successivement par des périodes de concentration et par des périodes d'expension. Tour à tour elle se replie sur elle même (ainsi la France classique, l'Allemagne du Sturm und Drang, l'Angleterre du 18e se), et se rapproche du monde pensant (la France romantique, l'Allemagne du 17e se et du commencement du 18e, etc.) : c'est là une loi du développement moral des nations comme des individus. En fait, le contact d'une nation avec les nations voisines ne produit pas nécessairement un abaissement de son originalité. Il y a des imitations fécondes et il y a des réactions salutaires. Gaston Paris, a dit excellement:

„C'est prouver sa jeunesse et sa force, que de faire „connaître et de comprendre tout ce qui se fait „de grand, de beau, de neuf en dehors de ses „frontières, de s'en servir, sans l'imiter, de l'assi„miler, de le transformer suivant sa nature propre, „de conserver sa personnalité en l'élargissant et „d'être ainsi toujours la même et toujours change„ante, toujours nationale et toujours européenne."

Nous voilà tout à fait l'aise pour parcourir le livre très documenté de M. D.

Pour les relations franco-allemandes, nous avions déja comme travaux d'ensemble, le livre en allemand de Th. Süpfle — qui n'envisage qu'une moitié du problème — et celui en français de Virgile Rossel, tous deux intéressants, mais surtout pour les 17e et 18e siècles. M. D. franchit 12 siècles en 2 chapitres et consacre les 9 chapitres restants au Romantisme et à la période contemporaine.

L'écueil à éviter était ou d'être incomplet ou de se laisser écraser par la masse de faits, de noms et d'oeuvres que M. D. a fait entrer dans son livre avec une parfaite aisance et sans jamais donner au lecteur une impression de sécheresse ou de lourdeur. Chacun de ses chapitres, subdivisés eux mêmes en § § très nets, forme comme un tout grace à l'étiquette précise sous laquelle il les classe (e. a. l'Allemagne de Mme de Staël, chp. 3; Henri Heine et la Jeune Allemagne, chp. 7; Philosophie, philologie: Taine et Renan, chp. 9). Mais un lien solide et une grande unité de vues réunit les 11 chapitres et le style alerte et les rapprochements suggestifs font lire d'affilée ces 250 pages comme on lirait une oeuvre d'imagination. C'est à une 2ème lecture, que l'on s'aperçoit en outre combien l'oeuvre est mûrie, pondérée et solidement bâtie.

La recherche des influences réciproques des littératures de deux nations éveille fatalement l'image d'une balance : dans l'un des plateaux, influence allemande ; dans l'autre, influence française. M. D. montre partout dans son livre une louable impartialité et on ne peut l'acuser, si l'un des plateaux entraîne parfois l'autre, d'avoir donné un coup de pouce. Ses conclusions passablement sceptiques et quelques phrases éparses dans son livre sur l'importance réelle à accorder à ces problèmes de critique comparée sont un sûr garant de son objectivisme, comme on dirait de l'autre côté du Rhin. C'est, page 47, ce passage :

„Les Français de la Révolution accaparaient Schiller „et Klopstock et leur faisaient l'honneur de les déclarer „Français. Eux ils accaparent Mme de Staël et lui „font l'honneur de la traiter d'Allemande, peut „être pourrait-on voir là un indice de la peine que les „littératures nationales ont à se pénétrer mutuellement.

Et, dans sa conclusion, M. D. n'est pas éloigné de faire sienne cette phrase de Quinet, un Quinet désabusé pour qui l'Allemagne commença par être une vocation. Il croyait, comme Me de Staël, à l'unité de l'esprit humain. Or, il n'en a pas moins été frappé des „différences profondes" qui demeurent entre la France et l'Allemagne. C'est de lui qu'est ce mot incisif et si généralement juste : „Un perpétuel anachronisme les sépare." Mais oui ! L'insurrection littéraire du Sturm und Drang, par exemple, nous l'avons refaite en 1830, et notre vrai romantisme à nous, celui qui répond le mieux au romantisme d'Iéna et de Berlin, ça été notre symbolisne (p. 251). Et un peu plus haut (p. 236): tandis que la France wagnérisait, Zola et le naturalisme étaient en train de conquérir l'Allemagne. La conquète commence exactement aux mêmes dates, après 1880. Et c'est le recommencement de ce qui s'était passé de 1820 à 1830 : la France demandant à l'Allemagne du spiritualisme et encore du spiritualisme, l'Allemagne demandant à la France du positivisme et du réalisme.

Cette influence à longue portée ou ce chassé croisé d'influences a causé les malentendus les plus tragiques. Notre enquête trop tôt close sur les goûts et les aspirations de nos voisins fait que nous ne connaissons jamais qu'une Allemagne qui a partiellement cessé d'être la véritable Allemagne. C'est ainsi que nous avons vécu plus d'un demi siècle sur l'Allemagne de Mme de Staël. Ni les avertissements de Quinet, ni ceux de Michelet, ni ceux de Heine même n'y ont rien fait ; 1870 a été pour la masse des Français la révélation d'une Allemagne totalement insoupçonnée. Elle était demeurée, dans la pensée française, le pays de l'idéal, de la mysticité et du symbole. Notre générosité et notre esprit de classement, qui est parfois un esprit de paresse, se complaisaient dans cet aimable songe, dit M. D. (p. 220)

La faute en était aussi un peu aux voyageurs et aux enquêteurs. „En un mois, dit Michelet en 1842, j'ai

Digitized by Google

„coupé un morceau dans l'Allemagne ; j'ai touché „toutes ses électricités du sud-ouest, Rhin, Bavière, „Souabe. Mais combien j'ai plus encore développé la mienne. Combien j'a i v o y a g é en J u l e s M i c h e- „l e t *plus qu'en Allemagne*." Hum ! ce sont là de mauvaises dispositions pour bien voir." De ce côté disait-il sitôt le Rhin franchi, l'esprit militaire diminue visiblement." Evidemment il voyait ce qu'il voulait voir, une Allemagne idéale, transcendante. Et la guerre franco-allemande ne le rendit point renégat. Dans son manifeste aux nations en faveur de la patrie mutilée : *la France devant l'Europe*, il se borna à distinguer deux Allemagnes. Il y a bien quelque contradiction, après cela, à écrire au seuil de son Histoire du XIXe sc. que l'Allemagne est morte en sa victoire même, au sépulcre de fer où „la Prusse l'a inhumée."

Le songe de Quinet fut encore plus enivrant mais moins durable. A Heidelberg où il étudia deux ans tout le ravit. Mais lorsqu'il le revit quelques années après, il fut blessé d'un positivisme inattendu qu'il sent partout et il exhala ses premiers mécomptes d'observateur. En une page étrangement prophétique, dit M. D., datée d'octobre 1831, il signale à ses compatriotes engoués de l'aérienne Allemagne la transformation qui s'opère dans leur pays de prédilection, le passage des idées aux faits sous la dictature de la Prusse, la poursuite de l'unité germanique au profit de ce peuple „avide et dressé aux affaires, et la sourde ruée teutone „au meurtre du vieux royaume de France."

Son dernier mea culpa, d'une particulière véhémence, il l'a intitulé la teutomanie. Il date de 1842 ; il est donc à peine postérieur au voyage de Michelet en Allemagne. Une fois de plus Quinet y proteste contre „nos poètes, nos critiques, nos publicistes" qui s'obstinent à entonner l'éloge de la sentimentalité, de la blonde bonhomie, de la prude humilité de leurs confrères d'Outre Rhin. Ces confrères sont infectés d'un chauvinisme incurable. Les journaux allemands „ont liberté de tout faire, „inventer, imaginer sur la France".

Quinet précha dans le désert.

Heine, pas plus que Quinet ne réussit à réformer l'opinion des Français. Vainement invitait-il la France à se défier des kantiens, des fichtéens, des hégéliens, et prédisait-il un drame allemand auprès duquel notre Révolution ne serait qu'une „innocente idylle." Mais non : le pays des idylles, c'était sans contredit l'Allemagne. Pouvait-on le prendre au sérieux quand il nous disait : „Prenez garde, on ne vous aime pas en Allemagne" et qu'il nous engageait, devant la perspective d'une Allemagne libre et enivrée de sa liberté neuve, à garder la cuirasse, le casque et la lance, comme „la déesse de la sagesse" ?

Il ne réussit qu'à se faire méconnaître pas ses compatriotes et c'est une erreur à ajouter à la liste des malentendus, car Heine, qui a en lui du français, nous échappe à moitié par ce qu'il a d'essentiel et de plus prestigieux : la poésie. Il l'a senti mieux que personne, dit M. D. (p. 145) deux ans avant de mourir, il écrivait dans ses *Aveux* : „Le tailleur de pierre qui ornera le lieu de „notre dernier sommeil y gravera ces mots : Ici repose un poète allemand. Sa manière, dans la satire comme dans le lyrisme, sent l'étranger. Il se définissait „un rossignol allemand niché dans la perruque de Voltaire."

C'est bien à tort que les Allemands ont condamné et condamnent encore son âme à l'exil. Beaucoup pourtant se reconnaissent en lui et vont en pélerinage au cimetière Montmartre, à Paris, où est sa tombe que j'ai vue l'an dernier couverte de cartes de visite fraîchement déposées et portant des noms allemands. On se méfie de lui parce qu'il n'a pas été un gallophage, pas même un nationaliste (le mot est de lui). Mais il a été patriote. Sans cela il n'eût pas connu le mot exil qu'il a tant et si âprement commenté, dit M. D. Seulement ce qu'il n'aime pas dans le patriotisme allemand, c'est qu'il consiste trop dans „la haine contre la France."

Ce semble être une fatalité pour les Allemands de tenir maladroitement rancune à ceux de leurs grands hommes qui les ont fustigés. Nous tombons dans la même erreur psychologique lorsque nous citons avec une patriotique complaisance la critique acerbe de ces grands hommes à l'adresse de leur pays. On a dit de l'Ecclésiaste qu'il avait dû bien aimer les femmes, car il disait d'elles beaucoup de mal. On peut en dire autant, nous l'avons vu, de Quinet à l'occasion de l'Allemagne, et de Heine, et autant également de Schopenhauer et de Nietsche, ces contempteurs de l'âme et du caractère allemands.

C'est un même sentiment de patriotisme inintelligent qui fait nier par les Allemands ce que Schopenhauer avouait lui même de bonne grâce, à savoir qu'après Kant, Helvétius et Cabanis avaient fait époque dans sa vie. Il lisait assidûment nos moralistes, La Rochefoucault, La Bruyère, Vauvenargues, et surtout Chamfort, dont il a la phrase incisive. N'allons pas en faire pour cela un compatriote, nous nous tromperions à notre tour. Croyons simplement que c'est un de ces génies universels que des frontières ne sauraient contenir. Nietsche, en se donnant à mainte reprise pour „bon Européen" s'est rangé lui même dans la tradition cosmopolite des maîtres de la pensée et de l'art allemand, celle de Goethe, de Hegel, de Heine, de ceux-là que la France avait le plus délibérément adoptés, qui étaient entrés le plus et le mieux dans la substance de l'esprit français (p. 241).

Pour Nietsche, sa critique acerbe et inlassable de l'esprit allemand ne lui servit pas peu de passeport, après 1870. Absence de vraie culture, surdité esthétique, voilà ce que reproche à ses compatriotes, avec une terrible joie d'observateur, l'auteur des C o n s i- d é r a t i o n s i n a c t u e l l e s. Mais ce sont là querelles d'amant, et ceux qui ont aimé en Nietsche le démolisseur seulement n'ont pas compris à quel degré son influence a été précieuse sur ses vrais disciples en France, parce que la source en était une pure tradition française rajeunie par une sensibilité étrangère. Selon Nietsche en effet, trois supériorités au moins appartiennent encore à la France et suffisent à assurer l'hégémonie de sa culture : l'amour désintéressé de la forme, le plaisir de l'observation psychologique et la synthèse presque achevée, au fond de l'âme française, du Nord et du Midi. Aussi malmène-t-il fort, rappelle M. D. p. 241, les écrivains français qui auraient entraîné l'esprit français hors de sa nature et de sa tradition : J. J. Rousseau et George Sand, tous deux quelque peu allemands „dans le plus mauvais sens du mot", Victor Hugo, ou „le phare au bord de la mer du non sens", et même Renan, dont la grâce séduisante, mais qui

Digitized by Google

é n e r v e", est une calamité de plus pour la pauvre France, malade dans sa volonté." Ah! le clairvoyant censeur, et qu'il vaut mieux écouter ces voyants de génie que de se livrer au jeu décevant et peu philosophique de marquer les coups donnés et reçus dans les querelles littéraires entre nations. Nietsche ne s'est pas fait faute de choisir ses guides dans les deux pays. Ceux qu'il aime en France, ce sont nos clairs artistes, nos moralistes, et tout proches de lui un Taine, un Stendhal.

Admirable échange et pourquoi les Allemands ne reconnaissent-ils pas avec Goethe que la littérature européenne a autant droit à l'existence que telle littérature nationale. Voici un Stendhal qui prend comme pseudonyme le nom de la petite ville où est né Winckelmann et qui ajoute même un h pour le mieux germaniser sans doute, et qui plus tard demandait pour seule épitaphe: Arrigo Beyle, Milanese. Cesse-t-il pour ces „affinités électives „d'être Français? A d'autres.

De même pour Nietsche. M. D. note que son O r i g i n e d e l a t r a g é d i e est de trois ans postérieure au S e n t i m e n t r e l i g i e u x e n G r è c e, de Jules Girard, lequel d'ailleurs est largement tributaire de la critique allemande. Il est une autre influence profonde et indéniable que M. D. aurait pu signaler également: celle de notre philosophe Guyau, qui a été mise en relief par le livre de M. Fouillée: Nietsche et l'Immoralisme. „Sans le savoir, dit M. Fouillée dans un avant „propos, Nietzsche, Guyau et moi-même nous avions „vécu tous les trois en même temps à Nice et à Menton. Guyau n'eut pas la moindre connaissance du „nom et des écrits de Nietzsche; Nietzsche au contraire, connut l'E s q u i s s e d'u n e m o r a l e s a n s „o b l i g a t i o n n i s a n c t i o n et l'I r r é l i g i o n d e „l'a v e n i r. Ses exemplaires sont couverts de notes „marginales, de traits, de points d'exclamation, de „marques d'approbation ou d'improbation. Ces notes „indiquent de la part de Nietzsche, une réelle sym„pathie pour Guyau et une très profonde estime, qui „va jusqu' à l'admiration."

Après 1870, les penseurs et les écrivains français se scindèrent nettement dans leur attitude vis à vis de l'Allemagne. Les uns observèrent un distinguo utile: tout en condamnant avec force l'Allemagne militaire et prussienne" le peuple de „pantins pédants" que Heine, dans *Germania* flagellait de son ironie et que Quinet avait montré prêt „au meurtre du vieux royaume de France", ils continuèrent leur admiration à l'Allemagne de la pensée, de la science et des grands génies désintéressés qui avaient fécondé l'esprit humain. D'autres furent plus simplistes, comme Nisard qui disait en séance académique: „entre peuples „civilisés on échange avec profit réciproque les mar„chandises, les industries, les découvertes de la science „et de l'érudition, les armes de guerre; on n'échange „pas les choses de l'esprit et de l'art sans pertes pour „chacun."

L'esprit humain exigerait-il vraiment ce régime de protectionnisme littéraire? M. D. est pour le libre échange „L'image que se font deux littératures l'une „de l'autre les aide à développer leurs propres puis„sances sous une désignation étrangère, à trouver „en elles mêmes ce qu'elles cherchent ailleurs et à „jouer respectivement le rôle qui leur revient dans le „monde."

Ce sont les dernières lignes de son livre.

M. D. les écrivait à Remis, en 1913.

Quel est en 1915, et quel sera dans un avenir prochain le parti que prendront les écrivains français? La question est pressante et ne peut laisser personne indifférent. Les deux professeurs de Berne et de Genève, M. M. Herberlin et de Reynold, en ont jugé ainsi, qui viennent de fonder une R e v u e d e s n a t i o n s afin d'amener un rapprochament intellectuel entre les nations belligérantes.

Dans la Revue de Paris du 1er avril, M. M. Lanson et Lavisse exposent les motifs moraux qui les empêcheront — momentanément, ils l'espèrent, mais cela dépendra de l'Allemagne — de collaborer à cette Revue. M. Lavisse fait précéder son Non Possumus de ces lignes: „Après la guerre de 1870, l'historien allemand „Sybel publia dans une revue un article intitulé: „*Ce que nous pouvons apprendre des français*, où il nous „reconnaissait de sérieuses qualités. Sybel croyait que „la collaboration des esprits dissemblables de l'Alle„magne et de la France serait utile à l'humanité. Il „avait raison.

„Après la guerre de 1914, il faudra que nous recon„naissions ce que nous pouvons apprendre des Alle„mands. De cette constatation résultera la nécessité „de continuer les relations intellectuelles."

Le point de vue intellectuel reste donc intact et nous pouvons, nous devons, pour pénible ou héroïque que ce soit, continuer de souscrire aux conclusions du livre de M. Dupouy.

Amsterdam. E. B o u l a n.

P. Kalkoff, Die Entstehung des Wormser Edikts. Eine Geschichte des Wormser Reichstags vom Standpunkt der lutherischen Frage. Leipzig, M. Heinsius Nachf. 1913. (Pr. M. 7.50).

Kalkoff, die reeds meer dan eene zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd tot kennis van de geschiedenis van de eerste tijden der Reformatie, welke licht heeft gebracht in wat tot nu toe niet opgehelderd was — en ik denk bijv. aan de voor ons land zoo belangrijke studie over „die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden," Halle 1903 — en die op dit terrein autoriteit is als niemand anders, heeft ook door zijn studie over het ontstaan van het Wormser Edikt ons zeer aan zich verplicht. Het is 'n allerbelangrijkste studie, omdat zij ons zooveel ontsluit van wat achter de schermen plaats had en ons 'n blik doet slaan in het bedenkelijke optreden van den pauselijken nuntius Aleander. Luther was naar Worms geroepen om zich daar te verantwoorden. Dat dit geschiedde, was een gevolg van het optreden van Frederik den Wijze, van diplomatieke overwegingen, van consiliarische stroomingen in 's keizers omgeving, enz., maar was niet in den geest van Aleander die hem ongehoord had willen doen veroordeelen. Luther mag in Worms alles „christelijk" herroepen, maar dat doet hij niet, „nisi convictus testimoniis scripturarum aut ratione evidente". Ook de commissie, die met hem overleg zou plegen, bereikt haar doel niet. Hij moet 26 April vertrekken, zonder dat de rijksban over hem is uitgesproken. Aleander had reeds lang

Digitized by Google

een ontwerp hiervoor gereed. Het lag niet aan hem, dat niet reeds met nieuwjaar 1521 aan het Duitsche volk een edict tegen de ketterijen en de ketters als nieuwjaarsgeschenk was gegeven. Hij had er genoeg voor gewerkt. En nu verhaalt ons Kalkoff met een akribie, die bewonderenswaard is, steunend op de kennis van gegevens aan brieven, akten enz. ontleend, hoe Aleander ten slotte toch zijn doel bereikt, zoodat 25 Mei „nach der Stände einhelligem Rat" het Wormser edict wordt afgekondigd (gedateerd 8 Mei). Het is echter niet arbeid van de Rijksstanden, het is een product van den nuntius. „Seine Entstehungsgeschichte ist eine ununterbrochene Kette der schmählichsten Ränke, bei denen alle Künste der Fälschung und Verleumdung, der Verstellung und Ueberrumpelung, der Bestechung und Beschmeichelung aufgeboten wurden". Dat dit edict weinig heeft uitgewerkt is niet de schuld van Aleander, maar van omstandigheden, die hij niet in zijn hand had, ook al was hij nog zoo handig.

Zeer tot mijn spijt is de aankondiging van dit interessante werk door persoonlijke omstandigheden vertraagd; ik ben echter dankbaar er nog de aandacht op te mogen vestigen, want niemand, die den tijd om 1521 wil verstaan, kan zonder schade aan dit boek voorbijgaan.

Bussum. J. W. Pont.

Kerkhistorische Opstellen van het Gezelschap S. S. S., Nieuwe Bundel. 's-Gravenhage. Nijhoff. 1914. (*f* 2.—).

Een halve eeuw geleden hield de bekende kerkhistoricus Prof. W. Moll eenige jaren achtereen een privatissimum met meergevorderde studenten. In die avondsamenkomsten brachten zij kerkgeschiedkundige opstellen ter tafel, waaraan zij, op aanwijzing en voorlichting van den voortreffelijken hoogleeraar, hunne beste krachten hadden besteed. En jaar aan jaar vonden deze studies opname in den „Kalender voor de Protestanten in Nederland."

Op dien zelfden voet richtte ook de Leidsche hoogleeraar Dr. F. Pijper het gezelschap S. S. S. op, dat een aantal zijner leerlingen te zijnen huize bijeenbrengt, ter beoefening der kerkhistorische wetenschap. Als de vrucht hunner studies, waaraan ook de hoogleeraar een bijdrage van zijn hand toevoegde, verscheen reeds in 1906 een bundel „Historische opstellen uit den Hervormingstijd", en zag dezer dagen een nieuwe bundel „Kerkhistorische opstellen" het licht. Wat Prof. Pijper langs dezen weg doet om den zin voor de beoefening der kerkgeschiedenis op te wekken en toekomstige kerkhistorici te kweeken, kan niet genoeg op prijs gesteld worden, en wat zijne leerlingen in dezen en den vorigen bundel op dat gebied hebben gepresteerd verdient allen lof.

Op dien nieuwen bundel vestig ik, op verzoek van de Redactie van het *Museum*, gaarne en met ingenomenheid de aandacht. Hij bevat een vijftal bijdragen, door studenten geleverd, waaraan de hoogleeraar zelf er nog eene heeft toegevoegd.

De Heer R. Riphagen Jr. behandelt daarin den „Kloosterregel van Benedictus van Nursia", vroeger reeds door Martene in 1690 te Parijs uitgegeven en nu opnieuw door D. Cuthbert Butler te Freiburg i. d. Breisgau 1912 in het licht gezonden. In het beknopte maar duidelijke overzicht van de hoofdbepalingen van dezen kloosterregel wordt terecht gewezen op de vriendelijke trekjes van gematigdheid en mildheid, waaraan het, ondanks het legislatorisch karakter van Benedictus' regel, niet ontbreekt.

Over „Het oudste Christendom in de Rijnlanden tot het einde der 7de eeuw volgens de Christelijke opschriften" gaf de Heer E. L. Smit een lezenswaardige studie. Het is verblijdend dat de beoefening der epigraphische literatuur niet meer alleen aan R. Cath. geleerden wordt overgelaten, maar ook, na den allerbelangrijksten arbeid van den Heer H. F. Oberman over „De oud-Christelijke Sarkophagen en hun godsdienstige beteekenis" ('s Hage 1911), door den schrijver dezer bijdrage op gelukkige wijze is ter hand genomen. Of evenwel een afschrift van een Spoletaansche inscriptie, al komt deze voor op een relieken-schrijn te Aken (bl. 44), mag aangevoerd worden als bewijs voor het Christendom in de *Rijnlanden* valt te betwijfelen.

In het volgende opstel van den Heer T. W. van der Leij over „De Canones van den Frieschen bisschop Rotger" maken wij kennis met een der vele Capitula episcoporum, die afzonderlijke bisschoppen tot regel en richtsnoer voor de kerkelijke discipline in hunne diocesen opstelden. Zij werden in 929 door Rotger op een Provinciale Synode te Trier uitgevaardigd en zijn ons bewaard gebleven in een Leidsch Handschrift uit de collectie Bonaventura Vulcanius, No. 94 b., dat midden in Cap. 28 afbreekt. Na een duidelijke beschrijving van den inhoud, vinden wij hier die Canones zorgvuldig afgedrukt. Enkele bepalingen zijn zeer merkwaardig, zooals het verbod aan de priesters der diocese om geld te nemen voor doop, begrafenis en biecht (c. 20) en de bepaling dat slechts gedoopt mag worden op vaste tijden, nl. Paschen en Pinksteren, bij ziekte, doodsgevaar en vrees voor het heidendom uitgezonderd (c. 21). Dat zal wel inzonderheid betrekking hebben op den doop van volwassenen. Er volgt toch onmiddellijk op: „Si autem parvulus egrotans ad quemlibet presbyterum deportatus fuerit, statim eum baptizet."

Twee nagenoeg gelijkluidende handschriften, den „Regel en Statuten der Tertiarissen van het Utrechtsche Kapittel" inhoudende, gaven den Heer H. J. Barnouw de stof voor zijn bijdrage over dit onderwerp. Na een beknopt verslag van den inhoud, zijn de „Regula" en de „Statuta" hier afgedrukt, naar het Hs. dat op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Hage berust en van 1574 dateert. Het andere Hs., op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam aanwezig, acht de Heer Barnouw uit de 13de eeuw afkomstig. Waar echter in den Prologus der Statuten de pausen Nicolaas IV (1288-1294), Clemens VI (1342-1352), Johannes XXII (1316-1334), Benedictus XII (1334-1342) „et diversi alii", genoemd worden, die de orde der Tertiarissen hebben geapprobeerd, kan dit Handschrift wel niet uit de 13de eeuw zijn. Of hebben wij hier met een drukfout te doen en „15de eeuw" te lezen? (Zie Moll, Kerkgesch. v. Nederl. II 2e st. blz. 99 n°. 2). Eigenaardig is het dat de verkiezing van den Minister Superior in een schrikkeljaar moest geschieden, waarvoor ik echter de reden niet weet aan te geven.

Van den Heer G. Westmijse is de bijdrage over „De Protestantsche Bede-Dank-en Vastendagen in de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden", een met zorg bewerkt opstel. Alleen merk ik op, dat niet om het

Digitized by Google

buitengewone van een Biddag de viering er van niet op een Zondag plaats vond (bl. 104), maar omdat hij te gelijk een *vastendag* was, waarop tot den avond placht gevast te worden (Syn. Dordt 1578 art. 44, Syn. Middelburg 1581 art. 49, Syn. Dordt 1618 art. 59). Evenmin was de „inzinking der Republiek" in de 18de eeuw (bl. 105) oorzaak van de verslapping der Biddagsviering, maar in deze eeuw van weelde en welvaart, van rust en vrede had de bourgoisie satisfaite geen behoefte aan Biddagen, die hun ontstaan dankten aan tijden van nooden en calamiteiten. Daarom leefden zij na de omwenteling van 1795 weer eenigszins op en werd in 1816 de Waterloodag tot een Dank- en Bededag bestemd; maar ook deze nationale Dankdag, waartoe sinds 1830 de derde Zondag in Juni werd bestemd, begon gaandeweg aan de ziekte van sleur en gewoonte te laboreeren en stierf zoetjes aan weg.

In de laatste bijdrage leverde Prof. Pijper zelf een betoog over „Den invloed van de Broeders des Gemeenen levens op de Schoolstichting van Calvijn". Een zeer belangrijk stuk, dat Johan Sturm doet kennen als den tusschenpersoon door wien Calvijn het onderwijs van de Broeders des Gemeenen levens leerde kennen en waardeeren en ten deele ook navolgen. Het komt mij echter minder juist voor dat Sturm het program, dat hij op verzoek van den Magistraat van Straatsburg in 1538 voor een schoolinrichting aldaar ontwierp, ontleende aan het in Erasmiaanschen trant opgerichte Collegium Trilingue te Leuven. Dit ontwerp bestond veeleer in het „Consilium Joannis Sturmii curatoribus Scholarum Argentorati propositum VI die Kal. Mart. 1538," door G. Bonet Maury, De opera Scholastica patrum vitae communis (Lut. Paris. 1889 p. 89 sqq.) afgedrukt „ex chartis gymnasii St. Thomae Argentorati", en niet, zooals Prof. Pijper schijnt te meenen, uit Sturms geschrift „de litterarum ludis, recte aperiendis", al mag dit een breedere uitwerking van genoemd „Consilium" geacht worden te zijn. Uit dit „Consilium" blijkt toch duidelijk dat zijn program geschoeid was op de leest van het onderwijs der Broeders des Gemeenen levens in het Coenobium Hieronymitarum te Luik. Ook pasteur Gaufrès heeft in zijn opstel „L'enseignement protestant sous l'Edit de Nantes," opgenomen in „Le troisième centénaire de l'Edit de Nantes (Paris-Nancy 1899) p. 55-87," er reeds opgewezen, dat het Collège Royal te Parijs, door Frans I opgericht, de Collèges Navarre, St. Barbe en La Marche, evenals het van 1534 dateerend Collège Guyenne te Bordeaux en dat te Nimes, door Baduel in 1539 gevestigd, de methode van onderwijs der Broeders van het Gemeene leven hebben gevolgd. Dit ontneemt evenwel in het algemeen niets aan de juistheid van Prof. Pijpers betoog. Wij brengen hem en zijne leerlingen gaarne hulde voor dezen nieuwen bundel.

Diepenveen. Dr. J. C. van Slee.

G. Bohrmann, Spinoza's Stellung zur Religion. Eine Untersuchung auf der Grundlage des theol.-pol. Traktats. Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.40).

Weinigen staan zelfs in onzen tijd zoo onbevooroordeeld tegenover de boeken van het O. en N. Testament, als Spinoza in zijnen tijd. Er zijn er die, hoe vrijzinnig ook, zich nog niet kunnen losmaken van de traditie der eeuwen en van hun ouderlijk huis, menschen die 't verleden als 't ware nog in zijnen ban gevangen houdt; en tegenover hen staan zij die zonder voldoende kennis van de Schrift in arren moede alles verwerpen wat daarin geschreven staat, uit ergernis van 't geen in naam dier heilige boeken is gehoond, verwaarloosd en misdaan. Spinoza kende de Schrift als geen ander [1], en had zich vrij weten te maken van elk vooroordeel. Een en ander verklaart ons de moeilijkheid om een goed begrip van het Theol. Pol. Tractaat te verkrijgen. Vóór de Bijbelcritiek der 19de eeuw was geen zuivere opvatting daarvan mogelijk. Maar ook al is men daarvan op de hoogte zoo blijven er nog genoeg punten over, die den kritikus van onzen tijd, de beslissing moeilijk maken. Spinoza heeft „naar de bevatting der menigte", ad captum vulgi willen spreken en daardoor is 't hem niet altijd gelukt zich volkomen helder uit te drukken. Dr. Georg Bohrmann heeft in zijn Prolegomena tot het bovenaangekondigde werk veel aangevoerd, om tot beter begrip van het zoo heftig bestreden, maar tot heden zoo weinig juist gewaardeerde Vertoog te geraken.

Op grond van zijne studie over 't Tractaat begrepen in de 44 eerste bladzijden van zijn boek, komt de schrijver in Caput IV. tot een antwoord op de vraag welke Spinoza's verhouding is geweest „zur Religion".

Het bevreemdt ons aanvankelijk als wij vernemen dat Spinoza's verhouding zur Religion alleen wordt bestudeerd uit het Tractaat; in Caput IV blijkt echter dat de schrijver met 't woord Religion de Christelijke Offenbarungsreligion met name den Bijbel bedoeld heeft en in dit opzicht komt inderdaad alleen het Tractaat in aanmerking.

Wij leeren aan zijn hand ter dege onderscheid te maken tusschen de superstitio, die zich in hoofdzaak laat leiden door verhalen en ceremoniën en teekenen, en die echte vroomheid of pietas die alleen uit 's menschen leven en daden gekend wordt en die door Spinoza met de obedientia vereenzelvigd wordt, een vroomheid die zijn uitdrukking vindt in die catholica religio die voor alle menschen is weggelegd en die Spinoza in kiem gevonden heeft bij de Collegianten, zelf heeft geformuleerd in 't Theol. Pol. Tractaat Hst. 14 en voorgezegd aan J. J. Rousseau.

Spinoza heeft in de 17de eeuw 't zelfde gedaan wat Strausz deed in de 19de, hij heeft in 't Theol. Pol. Tractaat, aan de menigte duidelijk gemaakt, waartoe de uitlegkundige beginselen van zijn tijd en zijn natuurlijke religie onvermijdelijk moesten leiden.

Dr. Bohrmann laat het niet bij deze beschouwing van het Tractaat.

Zeer eigenaardig en waarlijk nieuw is het aanhangsel van zijn boek dat „Spinoza in Engeland" heet en ons doet zien hoe het Tractaat in Engeland ontvangen is en gewerkt heeft.

Terwijl Spinoza's Tractaat in Frankrijk den grond legde voor de wijsbegeerte der verlichting en de grondbeginselen der revolutie, schrikte „de brave zin der Engelschen" (Falckenberg Geschichte der Philosophie S. 223) daarvan terug. Eerst in de 19de eeuw begint Engeland oprechte belangstelling in Spinoza's wijsbegeerte te toonen, hoewel zijn metaphysiek altijd nog

[1] Men leze Dr. J. C. Matthes, de Bijbelcritiek van Spinoza. Teylers Theol. Tijdschrift 1909.

Digitized by Google

weinig in den smaak valt van den positieven onwijsgeerigen volksgeest.

Men tracht zijn Ethiek en Politiek van zijn metaphysiek te scheiden.

Hoezeer dit streven met Spinoza's stelsel in strijd is behoeft hier niet te worden betoogd. Deze taktiek wordt dan ook meestal alleen gevolgd om met de kerk op goeden voet te blijven, zooals reeds Oldenburg in zijne brieven aan Spinoza heeft beproefd en hem heeft aangeraden. De groote waarde van dit boek van Dr. Bohrmann, berust o. i. hoofdzakelijk in zijn zakelijke en scherpzinnige ontleding van het Tractatus Theologico-Politicus, dat alleen met behulp van de onderzoekingen der laatste tijden en enkel door een waarlijk vrijzinnig man kan worden begrepen en verstaan.

's-Gravenhage. Dr. W. Meijer.

C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Vijfde aflevering. Leiden. Brill. 1914.

In deze aflevering wordt voortgegaan met de behandeling van de huidige gesteldheid van het adatrecht, waarmede in de tweede aflevering een aanvang is gemaakt (Zie den 20en jaargang van dit tijdschrift, nos. 11-12, kolom 447 en volg.).

Achtereenvolgens komen ter sprake: het Maleische gebied, waartoe ook behoort het deels onder britsch, deels onder siameesch gezag staande maleische schiereiland, Banka en Billiton, waar — ook als gevolg van de tinwinning — bedroevend weinig adatrecht te vinden is, Borneo met als aanhangsel eenige korte beschouwingen over de Philippijnen, waarvan het zuidelijk deel ethnographisch nog geheel bij onzen Archipel hoort, de Minahasa, waarvoor — ook door de ontijdige staking van een in 1900 bevolen onderzoek naar het adatrecht — de gegevens zeer ongelijk zijn, gevolgd door een kort aanhangsel over de Sangi- en Talaudeilanden, wier adatrecht misschien verwant is aan dat der Zuidelijke Philippijnen, verder de Gorontalosche kring, waarover de gegevens nog schaarscher zijn dan die voor Banka en Billiton, het Toradjagebied, Zuid-Celebes, de Ternate-archipel en de Ambonsche eilanden, van welke laatste de bespreking echter in deze aflevering nog niet ten einde is gebracht.

Tot bijzondere opmerkingen geeft deze aflevering geen aanleiding.

's-Gravenhage. C. B. Nederburgh.

SCHOOLBOEKEN.

Elegiaci Romani, Catulli, Tibulli, Propertii carmina selecta, van aanteekeningen voorzien door Dr. **P. J. Enk.** Zutphen, Thieme. 1914. (Pr. ƒ 2.25, geb. ƒ 2.50).

De romeinsche dichters hebben het bij sommigen verbruid. Giebt es unter den Römern ein einziges wahres Dichtergenie? Ist es nicht ein Jammer, dasz unsere Schulmeister dazu verurteilt sind, unsere frischen Kinderjahre durch die obligate Bewunderung dieser rhetorischen, gedrechselten, seelenlosen, erlogenen Nachahmungen echter Poesie zu vergällen? Aldus Chamberlain in zijn geruchtmakende Grundlagen des XIX Jahrhunderts. Wat ongelukkig is, dat is, dat zijn bruisend temperament den anders scherpzinnigen en genialen schrijver zooveel parten speelt. Hij zelf heeft echter de wet opgesteld, die reeds de veroordeeling zou inhouden van zijn eigen klacht. Verklaarde hij niet naar aanleiding van de Homerische poezie in zijn apodictischen trant, dat bij dergelijke vragen die kompetentesten Richter offenbar die Dichter sind en was het niet juist een even belezen als fijngevoelend fransch artiest Remy de Gourmont, die, hoewel over het geheel geen vriend van de klassieken, niettemin bewonderend spreekt over des spontanés tels que Catulle, ce Verlaine! De heer E. heeft door een vol toewijding bewerkte keur van de allerbeste gedichten van Catullus, Tibullus en Propertius ten aanzien van deze dichtertrits meer algemeen een betere voorstelling trachten te wekken. Men behoeft dit werk slechts ter hand te nemen om terstond te zien, dat de bekentenis in het voorbericht, dat de voltooiing den schrijver zeer veel moeite gekost heeft, geen ijdel woord is. Ik betreur het dit boek pas lang na zijn verschijnen ter recensie ontvangen te hebben en daardoor niet eerder in de gelegenheid te zijn geweest openlijk mijn ingenomenheid te betuigen met dit sympathieke streven.

De door den schrijver gevraagde plaats naast Woltjer, Schulze en Jacoby ruimen wij hem gaarne in. Al kan ik de vrees niet onderdrukken, dat de genegenheid voor zijn lievelingsauteurs hem ietwat te stoute illusies doet koesteren en op de Gymnasia van elk toch slechts een klein aantal gedichten gelezen zal kunnen worden, er is veel waars in hetgeen de heer E. in zijn voorbericht schrijft. Hoeveel voortreffelijks vele bestaande latijnsche bloemlezingen ook mogen bezitten, zij hebben niet altijd de keuze ruim genoeg gelaten — of wel, zij zijn, met name de Duitsche, vaak van een zoo uitgebreiden kommentaar voorzien, dat het gebruik er van in de school op groote bezwaren stuit. De heer E. heeft getracht den gulden middenweg te bewaren. Of nu zijn boek zich reeds leent voor de vierde klasse van het Gymnasium, gelijk hij zich voorstelt, schijnt mij aan ernstige bedenking onderhevig. Doch voor kl. V en VI biedt het een hoogelijk te waardeeren lectuur.

Voor een zeer groot deel is deze poezie gelegenheidspoezie in dien besten zin des woords, waarin ook Goethe zeide, dat al zijn gedichten slechts gelegenheidsgedichten waren. Dit stelt aan den kommentator den eisch zijn lezers zoo nauwkeurig mogelijk in te lichten omtrent den tijd waarin, de stemming, waaronder en de omstandigheden, met het oog waarop de verzen werden geschreven. Of het onderzoek wel altijd op deze vragen diep genoeg is ingegaan? Het is ter nauwernood een jaar geleden, dat Felix Jacoby (Rhein. Mus. Bd. 69 Heft 2) de verzuchting uitte: Es wäre wünscheswert, wenn auch die Herausgeber der römischen Elegiker etwas mehr Gewicht darauf legten dasz auch diese Poesie Gelegenheitspoesie ist. De heer E. blijkt zich ten volle rekenschap te hebben gegeven van zijn taak. Beknopt en duidelijk wordt bij elk gedicht de aanleiding van zijn ontstaan getoond. „Het lijkt mij gewenscht, schrijft hij (p. VI), een Latijnsch gedicht niet alleen als een vertaal-oefening te beschouwen, maar het bovenal als kunstwerk te behandelen." Daarom heeft hij ook moderne parallelplaatsen opgenomen, die kunnen leiden tot besprekingen van literairen aard. Waarom geen enkele uit onze eigen rijke letterkunde?

Vóór alles was echter de schrijver er op uit te zorgen voor een goed leesbaren tekst. Aan dien van Catullus is ten grondslag gelegd de editie van Robinson Ellis, aan dien van Tibullus de uitgave van Postgate, aan dien van Propertius de Teubnereditie van Hosius. Waar hij voorts eene emendatie vond, die de duidelijkheid van den zin verhoogde, heeft hij niet geschroomd die op te nemen. Ook eigen gissingen hebben een plaats gekregen. Een appendix critica maakt het gemakkelijk de herkomst der variae lectiones na te gaan.

Cat. 64, 94 behoudt E. de overgeleverde schrijfwijze:

heu misere exagitans inmiti corde furores

Woltjer splitst in miti corde volgens O op het voorbeeld van Baehrens. Ellis, die in zijn grooten kommentaar de moeilijkheden van deze passage uitvoerig bespreekt, meent terecht, dat op deze wijze de bezwaren zeker niet zijn weggenomen. Kan soms Cat. geschreven hebben:

heu misere exagitans qui inmittis corda furores
sancte puer, curis hominum qui gaudia misces,
quaeque regis enz.?

Cic. Tusc. 3, 11, 25 spreekt van de perturbationes, quas in vita hominum stultitia quasi quasdam furias inmittit. Inmittere met den enkelen acc. ook bij Plautus Capt. vs 548. Zie voorts Cat. 64,54

Dat bij het vaststellen van den tekst van Propertius de schrijver

Digitized by Google

aan N den palm toekent, wisten wij reeds uit zijn dissertatie. Hij versmaadt echter de andere MSS. daarom niet. Ullmann (Class. Philol. VII, 1912) en F. Jacoby (Rhein. Mus. Bd. 69, Heft 2) mogen nog zoo heftig tegen de autoriteit van DV te velde getrokken zijn, E. neemt gaarne er uit over wat hem dienstig lijkt. Je prends mon bien où je le trouve, schijnt hij met Molière te hebben gedacht.

Men mag te dien aanzien soms van meening verschillen, voor de school heeft deze werkwijze de onmiskenbare verdienste een tekst in het leven te hebben geroepen, die op tal van plaatsen zich vrij wat vlotter en gemakkelijker lezen laat dan in de meeste edities het geval is — al heeft ook de scherpzinnigheid van den heer E. mij nog niet over alle moeielijkheden van Propertius heen kunnen helpen.

Niet in alle opzichten kan ik echter uit een paedagogisch oogpunt, waar het de eigenlijke woordverklaring betreft, met de opvatting van den schrijver meegaan. Heeft hij de door hem voorgestane wijze beperking altijd zelf betracht? Moet aan de leerlingen van de hoogste klassen onzer Gymnasia voorgezegd worden, dat linteo = velo (p. 2), comata = frondosa (p. 3), sibi = a se, cum = ofschoon (p. 4), simul = simulac (p. 10, 33), liquisse = reliquisse (p. 17), lux = levenslicht (p. 27), caede = bloed (p. 58, 68, 145), cani sc. capilli (p. 95), nitidus = welgedaan (p. 68), umbrae = folia (p. 138), lumina = oculos (p. 122)? Moeten hun constructies voorgekauwd worden als ik genoteerd vind bij Cat. 44, 9; 64, 127; 64, 240; Tib. II, 1.29; Prop. II, 26, 7? Mag het noodig zijn hun op te geven, dat Pelion een berg in Thessalie is (p. 47), dat Nereides = zeenymfen (p. 48), dat Pierides = Musae (p. 147), dat Pergama = de door Apollo en Poseidon gebouwde burcht van Troje (p. 184), wie Pyrrhus was, wie Syphax (p. 192)? Leerlingen, die bij zulke plaatsen dadelijk klaar staan om te vragen, behooren bij hun ooren getrokken te worden en hun verstand of hun geheugen wat meer te scherpen. En als al die verklaringen er maar niet vlak onder stonden! Nu kwam wel eens de gedachte bij mij op of het niet beter is, zooals tegenwoordig veelal geschiedt, de aanteekeningen, in een afzonderlijk deeltje vereenigd, aan den tekst toe te voegen. Niets is voor een regelmatige ontwikkeling van het denkvermogen en een vruchtdragende repetitie van het gelezene zoo bedenkelijk als wanneer het eene oog van den leerling door den tekst, het andere onrustig zoekend onderaan de bladzijde door de noten waart. Doch misschien zijn deze verklaringen in de eerste plaats bestemd voor die oud-leerlingen onzer Gymnasia, die, naar de schrijver zich vleit (p. VI) naderhand dit boek nog eens ter hand willen nemen. Houdt hij werkelijk zijn verwachtingen niet wat te hoog gespannen? Ik benijd hem, wanneer hij zijn leerlingen zoo weet op te leiden, dat zelfs de niet-philologen onder hen nog op lateren leeftijd, wanneer reeds hun eigenlijke vak beslag op hen gelegd heeft, naar een zoo moeilijken auteur als Propertius grijpen, aan wien het grootste deel van dezen bundel is gewijd. In elk geval zal echter de heer E. moeten toegeven, dat anders zijn de eischen der paedagogiek, anders die eener, na den volbrachten schooltijd, tot eigen ontwikkeling en genoegen voortgezette lectuur.

Dat overigens de verklaringen het doorslaand bewijs leveren van groote belezenheid en een degelijke kennis der Latijnsche poezie is bij iemand, die op dit gebied reeds met zooveel vrucht werkzaam was, niet anders te verwachten. Intusschen mogen mij onder meer enkele opmerkingen veroorloofd zijn.

Pag. 15. De Lat. aor. conj. is in beteekenis niet een fut., maar een fut. exact.

P. 41 moet de aanteekening bij het citaat uit Cat. 95, 7: „te Padua waren ongetwijfeld de annales geschreven" den leerling op een dwaalspoor brengen. De dichter bedoelt niet de stad Padua, welke in de oudheid Patavium heette. Padua was de naam van een der monden van de Po. Cf. Polyb. II, 16.

P. 62 heet de thyrsusstaf met wijngaardranken omwonden. Wingerdloof moge daar soms voor gediend hebben, klimop was gebruikelijker. Het wingerdblad verwelkt ras, werd daarom gewoonlijk vervangen door het in vorm hiermee eenigszins overeenkomende klimopblad. Cf. Eur. Bacch. 25: *θύρσον τε δοὺσ εἰσ χεῖρα, κίσσινον βέλοσ.* Prop. III, 3, 35: haec hederas legit in thyrsos in Enk's eigen bundel p. 171. Niet onaardig Festus, door E. zelf geciteerd p. 174.

P. 65. Volkomen terecht zegt de Schr. dat het spinrokken omhoog werd gehouden ter hoogte van 't hoofd. Wat echter deze opmerking doet ter verklaring van het woord supinus, is niet recht duidelijk. De digiti supini worden m.i. het best geillustreerd door een vaasschildering in het Britsch Museum, opgenomen in de Guide to the exhibition illustrating Greek and Roman Life 1908 p. 156.

P. 82. De Sullaansche periode is voor de verbreiding van den Isisdienst zeer bevorderlijk geweest. Mogen wij echter zeggen, dat de vereering der godin Isis door Sulla werd ingevoerd?

P. 113 heet Sulpicia de dochter van den beroemden jurist Servius Sulpicius Rufus. Lees: kleindochter.

P. 134 geeft Prop. I, 14. Tot wat al gissingen heeft vs. 5 aanleiding gegeven! Helaas! er is niet heelemaal ten onrechte gezegd: Quot editores tot Propertii! E. vertaalt: „Ofschoon het heele boschland <rondom u> de op den heuveltop geplante boomen zoo hoog laat opschieten, als de boomen, waardoor de Caucasus gedrukt wordt." De dichter Kloos heeft eens van eene natuurschildering van Gorter gezegd: „ik zou het kunnen teekenen, wanneer ik teekenen kon." Die pictorial impression geeft ook Enk's beschrijving mij nog niet.

P. 180 wordt geciteerd Velleius Paterculus II, 88: vixit angusti clavi <toga> contentus. Wij moeten met die inlassching voorzichtig zijn. Contentus komt meer dan eens voor met gen., en dat angustus clavus zeer wel kan staan voor de dus versierde toga leeren reeds de woorden uit het soldatenliedje bij Suetonius: Galli bracas deposuerunt, latum clavum sumpserunt.

P. 187 wordt rete abusievelijk onder consonantstammen opgegeven.

P. 225. Rome's oudste senaatsgebouw, de Curia Hostilia, kan Propertius niet gekend hebben. Dat was reeds in 52 afgebrand.

P. 95 wordt de lezing percussis door E. zelf in twijfel getrokken. Hoe het hiermede echter ook gesteld is, wanneer ik bedenk hoe, volgens een veel gehuldigde opvatting de afgestorvenen juist geacht werden de oogen tot hunne beschikking te moeten hebben om den weg te vinden naar de gewesten der onsterfelijkheid (Caland, Mus. Nov. 1902; v. Wageningen, Mnem. N.S. Vol. XXXII pars 1), wanneer ik lees hoe soms in de onderwereld de schimmen staan met neergeslagen oogen (Verg. VI, 469) en wanneer ik mij herinner hoe bij Petronius c. 35, nadat een slaaf een zilveren skeletje op tafel heeft gebracht, Trimalchio uitroept:

Sic erimus cuncti, postquam nos auferet Orcus,

waar dus, zooals reeds Lessing heeft opgemerkt in zijn opstel „Wie die Alten den Tod gebildet" een scherp onderscheid gemaakt wordt tusschen de na den dood voortlevende schim en het stoffelijk overblijfsel, dan wil het mij, ten spijt van het usto capillo, in geen geval waarschijnlijk voorkomen, dat Tibullus het idee zou hebben gehad, dat de schimmen in het doodenrijk rondwaarden, „nadat de oogen bij de verbranding uit de oogkas weggebrand waren, met uitgeholde oogkassen." Ook in het gevoelvolle, door E. niet opgenomen, Sunt aliquid Manes, laat de phantasie van Propertius (IV, 7) de schim van de gestorven Cynthia wel eenige bijkomstige sporen vertoonen van de verbranding, een verschroeid gewaad, een door het vuur aangetasten ring, doch overigens eosdem habuit oculos. Wanneer men naar het voorbeeld van den heer E. zich de gevolgen van het verbrandingsproces heelemaal door ging denken, zou trouwens van de gansche schim niets overblijven.

Ten slotte eene opmerking over Lesbia's passer, welke ondanks de vaak daartegen aangevoerde bedenkingen ook door E. nog altijd als een muschje wordt gepresenteerd.

Van Cat. c. 2 zegt Schr. dat „de dichter Lesbia's musch benijdt." „Muschje, lievelingsdiertje van mijn meisje, waarmee zij op allerhande wijzen speelt . . . .", zoo luidt het. Volgt er dan: „Wat zou ik graag in je plaats willen wezen."? Verre van dien. Wat zou ik gaarne — zoo heet het — evenals Lesbia met je willen spelen. Men zou zoo denken, dat, als iemand benijd wordt, het Lesbia is. Er ligt echter in dit gedichtje een diepte van gevoel, welke te veel over het hoofd is gezien. Hebben Lesbia en de dichter woorden gehad? Is er eene oneenigheid geweest, die even eene verwijdering deed ontstaan? Spelen zij nu hun rol voort, niettegenstaande elk van beiden in den grond des harten niets liever wenscht dan bij

Digitized by Google

de ander te zijn? Lesbia wil haar aanhankelijkheid niet bekennen en tracht al spelende met haar lievelingsbeestje afleiding te vinden voor haar ongedurigheid. Niet anders Catullus: durft voor zijn liefde niet uitkomen, weet eveneens niet waar hij het zoeken moet, zou evenals zij met haar vogeltje kunnen spelen om verstrooiing te vinden en stilling van zijn liefdepijn: eene situatie half ernstig half komisch: een kostelijk tafereeltje van ingehouden onrust en hartstocht. Men denkt onwillekeurig aan Heine:

Sie liebten sich beide, doch keiner
Wollt' es dem andern gestehn;

P. 45 staat nil = non velle: pleonasme. Dit zal eene vergissing van den zetter zijn voor nil = non; studeo velle = pleonasme. Het aantal drukfouten, dat mij opviel, is, afgezien van die, welke reeds in het lijstje der Corrigenda zijn opgenomen, nog vrij groot. Ik zal ze hier niet opsommen — οὐ γάρ εἰμι φιλόμωμος. Gaarne wil ik echter den heer E. desverlangd eene opgave verstrekken. Zij kan eene waarschuwing wezen voor een eventueelen nieuwen druk. Ik hoop van harte, dat die spoedig noodig zal blijken. Schr. heeft zijn taak niet licht opgevat. Deze bloemlezing is breed opgezet en er is veel werk van gemaakt. Maar zooals zij hier ligt is zij m.i. niet vrij van enkele fouten. Mochten deze bij een herdruk verholpen worden, dan zullen wij verrijkt zijn met een in alle opzichten hoogstaand schoolboek, dat niet weinig zal kunnen bijdragen om liefde voor de Elegiaci Romani aan te kweeken. Misschien wil ook de uitgever dan zoo beleefd zijn te zorgen voor een betere Grieksche letter. De dronken κ had zeker wel door een andere vervangen mogen worden.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Il est presque superflu de signaler aux candidats au brevet A de professeur de francais, les „*Matériaux préparatoires*" de M. C. M. Robert (1913 Wolters, éditeur). Cette 2eme édition est une preuve que ce bon instrument de travail leur est familier. M. Robert, dans ses quelques pages de „directions et conseils" s'est appuyé avec juste raison sur les travaux d'Albalat et de Lanson, et surtout sur le Précis de Stylistique de Ch. Bally. Nous souhaitons que la page que M. R. cite de ce dernier auteur donne aux étudiants l'envie de faire plus ample connaissance avec les travaux du professeur de Genève. Autre conseil excellent: M. R. insiste à plusieurs reprises sur l'utilité de la lecture à haute voix.

Amsterdam. E. Boulan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journ. d. Savants, 1914, Déc.: R. Cagnat, La ville romaine de Thugga. — A. Thomas, La formation des mots en provençal. — Variétés.

1915, Janv.: H. Lemonnier, La chapelle du collège Mazarin au XVIIe s., I. — C. Jullian, L'époque de la Tène. — L. Seger, Un consul de France poète serbe, M. Bruère Derivaux. — Le Musée Condé en 1914.

Mnemosyne, XLIII, 2: P. Damsté, Notae criticae ad T. Livii lib. XXXI-XXXV. — J. Berlage, De Herodoto, artificiorum aestimatore. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano (contin.). — C. Charitonides, Miscellanea. — G. van Hoorn, De origine cistophorum. — J. J. H., Ad Virg. Ecl. VI. 34. — P. Damsté, De remi actione.

Hermes, L, 2: E. v. Stern, die polit. u. sociale Struktur d. Griechencolonien am Nordufer d. Schwarzmeergebietes. — E. Lattes, per l'interpretazione del testo etrusco di Agram. III. — A. Schulten, ein keltiber. Städtebund. — W. A. Baehrens, literarhist. Beitr., I—II. — Chr. Blinkenberg, rhod. Urvölker. — G. Pasquali, Horaz C. I 18. — Miscellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXV—XXXVI, 2: A. Elter, Thukydides u. d. Name d. Peloponn. Krieges. — W. Amelung, Schraders Auswahl archaischer Marmorskulpturen in Akropolis-Mus. — E. Samter, Ein naxischer Hochzeitsbrauch. — O. F. Walzel, Das bürgerl. Drama. — K. Krieg, Zu Ew. v. Kleists 100. Geburtstage.

In het paedagog. ged.: H. F. Müller, Plotinos über ästhet. Erziehung. — G. Rosenthal, Lessing u. d. Cinquecento. — H. Schnell, Das sexuelle Problem in den höheren Schulen.

3: A. Götze, Deutscher Krieg . Deutsche Sprache. — P. Corssen, Die Christen als 'tertium genus'. — O. F. Walzel, Das bürgerl. Drama (slot). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: K. Eymer, A. Schopenhauer über den Wert der Antike f. d. Geistesbildung. — E. Schmidt, Der Krieg u. d. human. Gymn.—O. Immisch, Munera Martis. — Mitteil.

4: A. Rosenberg, Perikles u. d. Parteien in Athen. — M. Dibelius, Die Christianisierung einer hellenist Formel. — B Sauer, Der Verwundete v. Bavai. — J. Dräseke, Arethas v. Cäsarea. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Schwarz, Deutscher Militarismus u. Idealismus. — L. Hirschberg, C. Loewe u. d. klass. Altertum. — O. Brinkmann, Einiges v. d. Macht d. Tradition im Schulbetrieb, besonders im griech. Unterricht.

Archief aartsbisdom Utrecht, XL, 3: Van der Heyden en Van der Loos, Priesters uit het tegenw. aartsbisdom Utrecht. — Grevenstuk, De kapel te Baambrugge; XLI, 1: De Hullu, Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Deventer (1578—1587). — Van der Heyden, Teckop 1653—1852. Kamerijk, Cockengen. — Goossens, De abdij Bloemkamp. — Meyer, Ordinarium der Kruisheeren. — Van Soest, St. Stephanus te Hasselt.

English Hist. Review, 1915, April: Lapsley, Archbishop Stratford, II. — Rutherford, The forgeries of Guillaume Benoit. — Peyton, Tudon Lay Subsidy Rolls. — Turner, The Privy Council of 1679. — Notes and Documents (o. a. Lane, Relation of the United Provinces, 1675).

Studiën, LXXXIII, April: W. Mulder, Het geheim van de Bog, II. — P. v. Kraenenburg, De Ignatiaansche Ascese en de Liturgie. — P. H. J. Hoenen, Over explosies en explosieve stoffen. — P. Albers, Maria's Heerlijkheid in Nederland. — Uit de Pers. — Meded.

Mei: J. F. de Groot, Het vraagstuk der Epiklese. — L. Clobus, Christus Vredevorst. — J. P. v. Kasteren, De Syro-Sinaïetische lezing van Mt. 1,16. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Geschiedenis, III²: Engl. Hist. Rev. 1915, April (H.).
Falck, Gedenkschriften, uitg. Colenbrander: Engl. Hist. Rev. 1915, April (Lambert).
Stadsrekeningen van Leiden, uitg. Meerkamp van Emden: Engl. Hist. Rev. 1915, April.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis hoc anno hic fuit: Aureum praemium reportavit FRANCISCUS XAVERIUS REUSS poeta carminis c. t. MNEMOSYNON. Praeterea novem carmina hoc ordine recipientur in volumen sumptibus legati edendum: *Pueri ludentes* CAMILLI MORELLI, *Planasia* ALOISII GALANTE, *De Margaritis* ALFREDI AUGIAS, *Superstes sibi* ALEXANDRI ZAPPATA, *Aquileia* IOANNIS CALDANA, *Satelles* ANTONII FAVERZANI, *Pacis Augurium* ALPHONSI M. CASOLI, *Sophronia* ALFREDI BARTOLI, *Anticato* PETRI ROSATI.

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Ordinis literarii Academiae Regiae Nederlandicae praeses.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeesche Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/8.

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—.** Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—.**

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XVI:**

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

ave van Uitg A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

22ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1915**

Cotterill, Oud Hellas (Ph. G. Gunning).
Eisner, Epistulae privatae graecae (Cohen).
Wellmann, Die Schrift des Dioskurides περὶ ἁπλῶν φαρμάκων (v. Leersum).
Brakman, Miscella (Bierma).
Baehrens, XII Panegyrici latini (F. Muller Jz.).
Jeremias, Handbuch der altoriental. Geisteskultur (Böhl).
Lyall, The Diwāns of 'Abid b. al Abras and 'Amir b. at-Tafail (Houtsma).
Täubler, Imperium Romanum (Boissevain).
Rittinghaus, Die Kunst der Geschichtschreibung H. v. Treitschkes (Blok).
Huybers, Don Juan van Oostenrijk, II (Haak).
Richter, Das alte Rom (A. H. Kan).
Boll, Die Lebensalter (K. H. E de Jong).
Böklen, Die „Unglückszahl" Dreizehn (K. H. E. de Jong).
Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique (Hesseling).
Allier, La Comp. du Très-Saint-Sacrement de l'Autel à Toulouse (Krämer).
Van Heurck, L'Oeuvre des Folkloristes anversois (v. d. Graft).
Mulder, Hoofdstukken uit de Alg. Aardrijkskunde (Zondervan).
Schoolboeken:
Wolff, Taciti Hist. libri (Werff).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. B. Cotterill M. A, Oud-Hellas, zijn kunst, letterkunde en wijsbegeerte in verband met zijn staatkundige geschiedenis, van de oudste tijden tot aan Alexander den Groote. Bewerkt door **Dr. B. C. Goudsmit,** met eene inleiding van **Prof. Dr. A. E. J. Holwerda**. Zutphen, Thieme. 1914. (Pr. f 4,50, geb. f 4,90).

Wanneer men tegenover het titelblad van dit smaakvol uitgegeven werk reeds dadelijk een fraaie afbeelding van twee fijne attische λήκυθοι te bewonderen krijgt, dan moet wel een sterke neiging opkomen om in te stemmen met de waardeerende woorden, waarmede Prof. Holwerda deze vertaling van Cotterill's Ancient Greece den Nederlandschen lezers aanbeveelt. Verder bladeren kan deze gunstige stemming slechts versterken, want de vorm, waarin dit beroep op veler belangstelling voor oud-grieksche kunst en wijsbegeerte gedaan wordt, verdient bijna onverdeelde bewondering. Bij grondiger kennismaking evenwel blijkt, ofschoon er in dit boek veel te waardeeren valt, al spoedig, dat aan de verwachtingen door het uiterlijk gewekt de inhoud lang niet overal beantwoordt. Ten deele is dit wellicht een gevolg van den opzet van het werk. Eene indeeling naar onderwerpen moge streng doorgevoerd voor den algemeenen blik, die juist van een populair boek wordt verlangd, bezwaren opleveren, de schrijver van Oud-Hellas blijkt niet geheel opgewassen tegen de gevaren, die zijne behandeling naar tijdperken medebrengt. Reeds dadelijk wekt het eenige bevreemding, dat het eigenlijke onderwerp in „aanhangsels" is ondergebracht, terwijl de staatkundige geschiedenis, blijkens den titel slechts als achtergrond bedoeld, de stof voor de hoofdstukken zelf levert. Maar veel bedenkelijker nog is, dat de schrijver er door zijn systeem toe gedwongen wordt onderwerpen, soms zelfs onderdeelen daarvan, te splitsen en, wat volstrekt te zamen genomen had moeten worden, bij verschillende tijdperken te behandelen. Aeschylus b. v. wordt — nog wel met Herodotus en de wijsgeeren uit dat tijdperk in één „aanhangsel" vereenigd — besproken bij het hoofdstuk over den Atheenschen staat, Sophokles daarentegen met Euripides en Aristophanes bij het volgende, dat den Peloponnesischen oorlog tot inhoud heeft. Zulk verbrokkelen verhindert natuurlijk, dat een historisch inzicht wordt verkregen in den ontwikkelingsgang der tragedie en komedie en van hare beteekenis voor het atheensche volksleven in den loop der tijden, al zijn dan ook de karakteristieken der schrijvers en kunstenaars dikwijls zeer lezenswaard.

Voor de gedachte de oude Grieken zelf te laten spreken kan men den schrijver dankbaar zijn. Daardoor krijgen wij van Herodotus' werk, waaruit de inval van Xerxes voor een groot deel is naverteld, van Thucydides, uit de krachtig vertaalde hoofdstukken over Pericles, de pest, den overval van Plataeae e. a., en van menigen dichter een beter denkbeeld dan beschrijving geven kan. Homerus komt er minder gelukkig af. Eenigszins te beseffen, wat de epische poëzie voor de Grieken geweest is, wordt — en aan dit gebrek lijdt het geheele eerste hoofdstuk, dat „de Aegaeische beschaving" heet — den niet deskundigen lezer zeer moeilijk gemaakt door het veelvuldig gebruik van namen en termen, die men niet algemeen bekend mag rekenen. Buchero, Kamares- vazen, tyrannis gnomische poëzie, δανείζειν ἐπὶ σώματι, archon eponymos, wiggeschrift, ostracisme, deisidaimonia, wat zeggen deze en dergelijke den leek, wanneer er geen woord ter verklaring bij gegeven wordt? En toch ontbreekt

Digitized by Google

dit, waar dezulke uitdrukkingen voor het eerst voorkomen — de aangehaalde zijn natuurlijk niet alleen aan het eerste hoofdstuk ontleend — in de meeste gevallen, zoodat de lezer eerst uit het verband of zelfs veel later, soms ook in 't geheel niet tot het inzicht kan komen, wat eigenlijk bedoeld is. Verder is het aantal vraagstukken, die te berde gebracht worden, gezien den aard van het boek, overgroot; de meeste vallen met hunne oplossing, vaak op zeer onvoldoende gronden beproefd, geheel buiten het kader van een werk als Oud-Hellas.

Waarom godsdienst en mythologie niet evengoed als wijsbegeerte en kunst in Cotterill's plan zijn opgenomen wordt ons niet duidelijk gemaakt. De schrijver is af en toe wel genoodzaakt het een en ander hierover te zeggen, maar dat geschiedt zeer onvolledig en we vinden dan soms vreemde tegenstellingen. De geschiedkundige waarde van eenen mythus wordt dikwijls overschat, maar voor orakels toont de schrijver niet veel meer dan verachting; de godspraak, die voor Croesus zoo noodlottig werd, heet zonder meer „een gemeene poets" [1]); van een poging om ons te verplaatsen in de gedachtenwereld van den Griek, die van Delphi of Dodona goddelijke voorlichting verwachtte, is nergens een spoor te vinden.

De verhandelingen over beeldhouw- en schilderkunst zijn zeer ongelijk van gehalte, evenzoo ook de besprekingen der wijsgeerige stelsels. Over de Pythagoreërs zijn schoone bladzijden te lezen, maar of de uiteenzetting over Plato een helder denkbeeld geeft, mag betwijfeld worden, Aristoteles moet het doen met nog geen halve bladzijde. De kunstbeschrijvingen vinden een onvolprezen aanvulling in de schitterende reeks van 141 platen, met zorg gekozen afbeeldingen van de meest typische voortbrengselen der oud-helleensche kunst en kunstnijverheid. Behalve de reeds genoemde λήκυθοι verdienen in 't bijzonder vermeld te worden de n°s 13 (Vaphio-bekers), 18 („troon van Minos" met muurschildering), het zoo bevallige archaïsche meisje van n° 37 (duidelijke sporen van polychromie ook op de afbeelding te onderkennen), 38 (Paestum), 112 (Hermes van Praxiteles). Een gelukkige keuze is verder gedaan uit de attische grafreliefs en uit de belangrijkste typen der vazen. Ten slotte krijgt de lezer nog gelegenheid de romantische schoonheid van Delphi, Korinthe, Marathon en andere historische plaatsen te genieten en een „Lijst van illustraties" geeft bij tal van nummers aanteekeningen, die menigeen van nut kunnen zijn. De uitvoering der platen is boven allen lof verheven.

[1]) Blz. 189. Of voor deze uitdrukking werkelijk de schrijver verantwoordelijk is, kon ik, de engelsche uitgave niet ter beschikking hebbende, niet nagaan. Ik neem dus aan, dat de vertaling juist is, ofschoon het vertrouwen daarop niet bepaald versterkt wordt door „tekstboeken", die inlichtingen geven over grieksche bouwkunst (blz. 221), de „droevige" overwinning van Dionysus den oude (n.l. een ov. in de tragedie), blz. 421, de „sociale oorlog" blz. 455, en dergelijke. Mogelijk maakt de oorspronkelijke tekst ook begrijpelijk, waarom „splendide mendax" op blz. 325 door „heerlijk leugenachtig" weergegeven wordt, waarom Aeschylus' Septem een stuk „propvol met Ares" (δρᾶμα ..... Ἄρεως μεστόν. Ar. Ran. 1021.) heet (ib.), welke reden er is om Plato's Academia „op" den Cephisus te plaatsen (blz. 421), Aristoteles „te" Euboea te doen sterven blz. 459, de cultuur van Mycenae „mycenisch" te noemen enz. enz.

Indien dit boek ondanks al zijne gebreken toch een een begeerlijk bezit mag heeten, dan heeft het dit behalve aan de wijze, waarop het den lezer in aanraking brengt met de werken der oude schrijvers, voornamelijk te danken aan de talrijke afbeeldingen, die alleen reeds van de heerlijkheid van Oud-Hellas een schooner en klaarder beeld in den lezer wekken dan menig grondig werk.

Utrecht. Ph. G. Gunning.

Epistulae privatae graecae. Ed. L. Eisner. (Papyri Jandanae cum discipulis edidit C. Kalbfleisch, II). Accedunt III Tabulae Phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

De Duitsche vereeniging, die zich den aankoop van in Egypte gevonden Grieksche papyri ten doel stelt, en deze over de aangesloten universiteiten verdeelt (waarbij dan somtijds het lot een gewichtig document aan één Universiteit schenkt, als onlangs aan die te Halle de Pap. Halensis 1) heeft ook de Universiteit te Marburg in het bezit gebracht van een aantal papyri. Prof. Kalbfleisch laat — loffelijk voorbeeld! — deze onder zijn leiding door zijn leerlingen uitgeven, hetgeen de verschijning bespoedigt. In betrekkelijk korten tijd zijn nu al vier deeltjes verschenen, alle van een uitgebreide en nauwkeurige commentaar voorzien.

Ook dit tweede deeltje, 18 Epistulae privatae bevattend, munt uit door nauwgezetheid en vlijt. De brieven zijn chronologisch gerangschikt; de oudste is van de 2e eeuw na Chr., de jongste van de 7de. Zij omvatten de onderwerpen, waarover gewoonlijk ook de reeds vroeger bekende brieven handelen: afspraken omtrent het koopen of zenden van waren, een rechtsgeding, een vraag omtrent het afdoen van een schuld, een verzoek om hulp en dergelijke. Het aardigst van inhoud is wel N° 13, waar een vader bezorgd blijkt voor zijn zoon, die niets van zich laat hooren en zelfs niet aan het voeder voor de varkens, dat hij beloofd had te zullen zenden, heeft gedacht. De brief eindigt met de aardige, ook bij Cicero voorkomende formule: „Wees lief voor me en vlieg naar me toe."

Veel nieuws in dit opzicht brengen de brieven echter niet. Hoogstens leeren we er nog eens duidelijker uit, dat men rondreizende wachters ook als boden gebruikte (N° 10) en, nu voor het eerst, dat er een herberg was te Oxyrhynchus, waar de kooplieden te zamen kwamen (N° 17).

Afgezien echter van het zakelijke van den inhoud vallen er enkele min of meer meer belangrijke dingen op te merken. Eenige nieuwe woorden zijn op te teekenen: πελλυδόχος (uit πέλλα en δέχομαι) (N° 17), ἐριογλαυ < νι > σις voor ἐριογλαυνίδιον, waarin γλαυνίδιον een deminutivum is en een soort kleed aanduidt. τὸ γάριον staat in N° 8 voor de lekkernij, die anders in de papyri γάρος heet. Plompe afwijkingen van het gewone spraakgebruik zijn ook in deze brieven veelvuldig, waaronder opmerkenswaardig mogen heeten ἕως ὅτι voor ἕως ὅτε (N° 22,3), wellicht ook ἔρχω voor ἔρχομαι (22,2).

Belangrijker is de vraag, die zich bij N° 11 voordoet. Uit het daarin voorkomende ἐλπίσω εἰς θεόν leidt de uitgever, door vergelijking met plaatsen uit het N. T., af, dat deze brief door een Jood of een Christen geschreven is; het laatste lijkt mij het waarschijnlijkst wegens het ἀδελφός in regel 12. Is dit zoo, en dateert de brief inderdaad uit de 3e eeuw, dan hebben we hier een van de zéér zeldzame sporen van Christendom uit dien vroegen

Digitized by Google

tijd voor ons. Niet minder belangrijk is de verbinding ΘC in N° 13, die onverwacht midden in een overigens zeer begrijpelijke zin voorkomt. Er een contractie in te zien voor Θεός, gelijk die in christelijke en bijbelsche handschriften gevonden wordt, gedoogt nòch de zin nòch het feit, dat tot nu toe in papyri geen contracties gevonden zijn. Wilcken (Archiv f. Pap. VI. 1-2 p. 295) vermoedt dat er θῳ (θεῷ) staat, en leest θεῷ χαρὶν σῶν (in plaats van χαρίσων) μοι πετόμενος ἔρχοιο, waarin σῶν echter leelijk is. Ik twijfel, of het niet een verschrijving is, door den streep er boven als zoodanig aangeduid.

Er rest nog te vermelden, dat N° 22 het eerste papyrusbewijs geeft voor de Perzische overheersching van 619-629. Voor de scherpzinnigheid der aanvullingen valt den uitgever lof te brengen, al moet veel duister blijven; het aardigst is wel zijn verklaring van π(αρά) boven N° 23, dat volgens hem juist in het midden moet staan; een gegeven, waaruit hij de breedte van den papyrus afleidt, en daarmede de lengte der aanvullingen bepaalt.

Den Haag. D. Cohen.

M. Wellmann, Die Schrift des Dioskurides *Περὶ ἁπλῶν φαρμάκων*. Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3).

De beroemde Pedanios Dioskurides heeft als Romeinsch legerarts op zijn zwerftochten de gunstige gelegenheid te baat genomen om zijn kennis van de uitheemsche artsenijgewassen en andere geneesmiddelen te vermeerderen. Zijn ervaring heeft hij neergelegd in eenige werken, waarvan Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, dat voor eenige jaren door S. de Vries' goede zorgen zulk een kostelijke uitgaaf beleefde, wel de meeste bekendheid heeft verworven.

Onder de andere op Dioskurides' naam staande geschriften over Geneesmiddelen, Antidota en Theriaka, is er een, waarvan de echtheid meer dan eens, o.a. ook door den medico-historicus Curt Sprengel is betwijfeld, nl. de hier ter sprake gebrachte ἁπλᾶ. Hiervan heeft de geneeskundige Joh. Moibanus, die in de tweede helft der zestiende eeuw te Augsburg de praktijk uitoefende, een uitgaaf ondernomen, welke getuigenis aflegt van de phililogische kennis van dezen zoon van Eskulaap. De dood heeft echter den geleerden man niet vergund zijn arbeid te volvoeren, doch gelukkig heeft niemand minder dan Coenraad Gessner de taak overgenomen en is het werk ten slotte onder den titel van Εὐπόριστα Ped. Dioscuridis Anazarbei ad Andromachum libri II Argentorati 1565 in druk verschenen.

De gronden, waarop Sprengel zijn oordeel velde, zijn dezelfde, die indertijd door Gessner zelf tegen Moibanus zijn opgenoemd, o. a. het verschil in de middelen tegen slangenbeet en andere gevallen van vergiftiging in de ἁπλᾶ eenerzijds en in de voor echt gehouden geschriften van Dioskurides ter anderer zijde aanbevolen; het bezigen van plantennamen, die in een later tijdperk thuis behooren of met de nomenklatuur van περὶ ὕλης niet strooken. Maar terwijl Moibanus en Gessner deze afwijkingen aan interpolaties wijten, houdt Sprengel de bedenkingen voor zwaarwichtig genoeg om het geheele geschrift voor onecht te verklaren.

Wellmann, die in de antieke geneeskundige literatuur bij uitstek doorkneed is, heeft het geval aan een nader onderzoek onderworpen en is, op grond van een zeer nauwkeurige en vergelijkende studie, tot de slotsom geraakt, dat Moibanus en Gessner 't bij het rechte eind hebben gehad. Na eerst de vele interpolaties te hebben gezift, gaat Wellmann tot de bewijsvoering over, welke op een groot aantal aan Oribasius, Aetios, Archigenes-Galenos en andere schrijvers ontleende citaten steunt. Geven deze reeds blijk van Wellmann's groote belezenheid, in nog sterker mate doen het de talrijke noten, waarvan het slot van de studie, dat over de taalkundige kenmerken van de Euporista handelt, vergezeld gaat.

Doch dit is een terrein, waarop Ref. het niet zal wagen den schrijver te volgen. Hij veroorlooft zich echter een kleine opmerking aangaande de nationaliteit van den door Wellmann genoemden Sarazenus. Dat die in Lyon *gewonnen en geboren* geneeskundige door Wellmann een Leidenaar wordt genoemd is een *lapsus*, welke ongetwijfeld aan den calamus moet worden geweten.

Amsterdam. E. C. v. Leersum.

C. Brakman J. F, Miscella. Lugduni Batavorum, Brill. 1912. (Pr. *f* 0.90).

Het is wellicht voor den schrijver onaangenaam, dat door mijne ongesteldheid de recensie van zijn werk zoo lang is uitgebleven. Hoewel bij een ziekte van schuld minder goed kan worden gesproken, bied ik hem toch mijne betuigingen van leedwezen, verontschuldigingen voor zoover dat mogelijk is, aan.

Bij het doorlezen van dezen bundel, die achtereenvolgens plaatsen uit Arnobius, Minucius Felix, Valerius Maximus, Suetonius, Florus, Ovidius en Seneca behandelt, is het onmogelijk niet getroffen te worden door de groote belezenheid van den schr., die even goed in de Latijnsche auteurs zelf zijn weg weet te vinden als in de moderne literatuur, die over hen verschenen is. Geleerd in den zin, waarin de geleerden van de 16e en 17e eeuw dat verstonden en zoozeer waardeerden, is hij als maar weinigen van de hedendaagsche Nederlandsche philologen.

In de eerste plaats de lijsten van parallelplaatsen, die de schr. aan het einde van ieder hoofdstuk geeft, welk een omvangrijke lektuur veronderstellen ze niet.

Er is een heele lijst op te maken van de schrijvers, waaruit zij gehaald zijn, loopend van Lucretius tot Ammianus Marcellinus, en schier geen dichter of prozaschrijver, of hij komt in deze lijst voor. Zoo vormt zij een indrukwekkend monument van schr. belezenheid.

Alleen had ik bij de samenstelling wat meer kritiek gewenscht. Het bijeenbrengen van alle plaatsen, die maar eenigszins op elkaar gelijken, kan toch geen doel zijn, geen wetenschappelijk nut hebben. Heeft het waarde te weten, dat zoowel Ov. Met. I, 411 als Lucret. II, 78 staat *inque brevi spatio*? Wat nut is er te trekken uit een vergelijking van Ov. Met. VII, 75 *quas* (sc. *aras*) *nemus umbrosum secretaque silva tegebat* met Verg. Aen. VI, 138 *hunc tegit omnis Lucus et obscuris claudunt convallibus umbrae*? Of om eens een voorbeeld uit een ander deel van 't werk te nemen, van Flor. I, 31,16 *deploratis novissime rebus* met Amm. Marc. XVII, 9,6 *Musonius deploratis novissime rebus*; ib. 148,22 *ut similis furenti vager* met Sen. Phoen. 428 *Vadit furenti similis*? Soms ook is de gelijkheid zoo gering, dat van een parallel-

Digitized by Google

plaats in den gewonen zin niet gesproken kan worden. Zoo is Arnob IV, 35 *sedet cunctus populus et senatus consulatibus functi patres, diis proximi atque augistissimi reges*, geen parallelplaats, van Plut. Pyrrh. 19 λέγεται δὲ Κινέαν.... εἰπεῖν, ὡς ἡ σύγκλητος αὐτῷ βασιλέων πολλῶν συνέδριον φανείη, noch Arn. IV, 26 *senex Saturnus iamdudum obsitus canis atque annorum vetustate* een parallelplaats van Ter. Eun, 236 *video sentum squalidum aegrum, pannis annisque obsitum* (maar veeleer van Aen. VIII, 307 *ibat rex obsitus aevo*).

Soms is het, alsof schr. geheel vergeet, dat in het algemeen de woordenschat van een schr. van onnaspeurlijke herkomst is. Wie zal het zeggen, waar wij de voorraad, in onze hersens bijeengegaard, vandaan hebben gezocht? En wat van ons geldt, geldt ook van de ouden. *Hic primum observandum est*, zegt hij pag. 5, *Arnobium plura verba hausisse ex Plauti comoediis*, en dan geeft hij voorbeelden van woorden, die ook in de stukken van Plautus voorkomen. Maar moet Arnobius ze daarom uit Plautus genomen hebben? Plautus is toch niet de eenigste, die deze woorden gebruikt heeft. Er blijkt alleen, dat Arnobius een sterk archaistische smaak had, maar ook niets meer.

Wanneer men er eens toe kon besluiten deze parallelplaatsen, waarvan de vloed altijd nog wast, wat in te deelen, dan zou men, verbeeld ik mij zoo, er meer aan hebben. Bij wijze van voorbeeld sla ik een verdeeling in drieën voor: *a* plaatsen waar dezelfde zegswijzen, typisch geworden, voorkomen; *b* plaatsen, waar min of meer gelijke uitdrukkingen voorkomen zonder dat aan navolging moet worden gedacht; *c* plaatsen, die bewuste of onbewuste navolgingen zijn.

Het verdere gedeelte van schr werk is aan kritiek gewijd. Misschien zou men een eenigszins andere opvatting der studie kunnen wenschen. Er is in Arnobius zooveel wat voor de geschiedenis der kultuur en vooral van den godsdienst belangrijk is. En zeker zijn er hier problemen genoeg. Ik zou het aantrekkelijker in zijn werk gevonden hebben, als ook sommige van deze de aandacht van den schr. hadden getrokken. Maar het is zijn recht te kiezen, waaraan hij zijn aandacht wil wijden. En hij heeft de tekstkritiek gekozen. Als criticus dus zal ik hem verder te beoordeelen hebben.

Een zeker te waardeeren eigenschap in zijn kritiek is, dat hij groote waarde hecht aan de palaeographische waarschijnlijkheid. Conjecturen toch, die palaeographisch niet waarschijnlijk zijn, hebben alleen nog beteekenis voor de interpretatie. Ook houdt hij, inzonderheid bij Arnobius, zorgvuldig rekening met het spraakgebruik van zijn auteur; steeds bewijst hij door eenige parallelplaatsen, dat zijne lezing ten minste in den tekst gestaan kàn hebben.

Zeker schijnt mij schr. emendatie van Arn. III, 43 *et aures habeant structas et piaculis nos teneant inexpiabilibus* in *et aures habeant obstructas cet*. De lezing van den cod. is ontstaan uit de vorm *ostructas*, die op de uitspraak berust. Groote waarschijnlijkheid heeft ook de conjectuur op Arn. V, 1 *Esto*: *ab ludentibus poetis cuncta illa sint prodita et immortalibus* < *importata* > *diis probra*. Immers de lezing van Gelenius die *et* in *de* veranderd, heeft, aangenomen, dat we met een hschr. te doen hebben dat afgeschreven is van een voorganger in Langobardisch schrift, palaeographisch veel tegen zich en wil men *et* weglaten, wat wel een palaeographische juiste verandering zou zijn, dan is de dativus *diis* moeilijk verklaarbaar, zoodat schr. gissing, die hij door een goede parallelplaats weet te steunen, ten slotte het waarschijnlijkst schijnt. Evenzoo is zijne emendatie van I, 26 aanlokkelijk.

Op andere plaatsen kan ik mij, en wat is daar trouwens verwonderlijks in, minder goed met zijne meening vereenigen. Een algemeen desideratum schijnt mij toe, dat hij de plaatsen, die hij behandelt, nog niet genoeg naar alle kanten bekeken heeft. Zoo b. v. Arn. V, 6 *enititur* (sc. Nana) *parvulum, sed exponi Sangarius praecipit*: *repertum nescio quis sumit formas, lacte alit hirquino*. Schr. wil hier, min of meer in aansluiting bij de coniectuur van Meiser, die *ob formas* voorstelt, *formosum* lezen. Maar is dit niet een zonderling en onwaarschijnlijk epitheton van een pasgeboren kind, waarbij de vormen en trekken nog zoo weinig ontwikkeld zijn? Veeleer schijnt mij Salmasius in de goede richting gezocht te hebben, die hier een eigennaam vermoedt; een andere vraag is het of dit *Phorbas* moet zijn, de eigennamen in dit verhaal immers zijn allen niet-grieksch. Het zij mij vergund hiervan nog een voorbeeld te geven. In een passage, waar Arnobius uiteenzet, dat er maar één nuttige kennis bestaat, maar één wetenschap die verdient gezocht te worden, dat is de kennis van den eenigen waren God, begint hij een nieuw hoofdstuk (II. 61) aldus volgens den cod. *quid est, inquit, vobis investigare, conquirere quisnam hominem confecerit, animarum origo quae sit, quis malorum excogitaverit causas* cet. Hier wil schr. lezen: < *opus* > *est, inquam, vobis investigare*. Deze verandering in *inquam*, is moeilijk verdedigbaar. Arnobius begint zijn uiteenzetting met te zeggen: Christus heeft ons bevolen om al deze dingen ter zijde te laten, (60, vs. 259.) en langzamerhand gaat hij van datgeen wat hij Christus laat zeggen in zijn eigen taal over. Er zou dus niets tegen zijn om Christus als onderwerp van *inquit* te denken. Maar dit is niet eens noodig. *Inquit* heeft in het laat-latijn een eigenaardige beteekenis, het wordt gebruikt eenvoudig om aan te geven, dat een zeker argument wel gezegd wordt of gezegd zou kunnen worden, om redeneeringen in oratione recta aan te halen, dus ongeveer gelijk *iti* in het Sanskrt. Uit cap. 64 haalt schr. een voorbeeld aan dat hij trouwens ook emendeert. Een ander voorbeeld staat II, 74, een ander II, 76, waar de eerste uitgever, met dit gebruik onbekend, *inquitis* las. Een ander III, 20; en ongetwijfeld zijn er veel meer zoowel bij Arnobius als bij andere schr. te vinden. Evenzoo is de invoeging van *opus* onjuist. Arnobius gebruikt het ww. *esse* zelfstandig met een eigenaardige beteekenis, b.v. II, 26 *et ubi est illud*; IV, 13 *unde vobis est scire, an sit unus aliquis*.

In het algemeen kan ik niet zeggen, dat schr. met de gissingen, die hij op andere schrijvers dan Arnobius gemaakt heeft, gelukkiger is geweest dan bij dezen auteur. De plaatsen, die hij behandelt zijn ook dikwijls ware loci conclamati en met een enkele conjectuur zoo maar niet af te doen. Het meest valt misschien nog te zeggen voor Suet. Aug. XCVI, 1, waar hij voor *Philippos petenti* invoegt, hoewel dit toch niet zooveel meer voor zich heeft dan Boot's lezing < *eunti* > *Philippos*. Met de conjecturen op Ovidius inzonderheid, een schr. aan wien ik nog al eenigen tijd, ook met het collationeeren der hnschr. heb besteed, kan ik me slecht vereenigen.

Het werk is niet geheel vrij van drukfouten: p. 9

Digitized by Google

tweemaal *opinionem* voor *opinionum*, p. 11 in de laatste regel *fuisse* uitgevallen, p. 28 *brevi* in de Suetoniusplaats uitgevallen voor *potitus est*.

Ik eindig met den wensch, dat de schr. nog menige proeve van zijn studie mag geven, en dat men, inzonderheid in Nederland, aan zijn werk de aandacht schenken mag, waarop het om velerlei redenen recht heeft.

Amsterdam. J. W. Bierma.

XII Panegyrici Latini. Post Aemilium Baehrensium iterum recensuit Guilielmus Baehrens. Leipzig, Teubner. 1911. (Pr. M. 5; geb. M. 5.60).

Ware de Europeesche oorlog niet uitgebroken, ik zou waarschijnlijk nog niet de vrijheid gevonden hebben ander werk onderbrekende, dat nu voorloopig zooals zooveel thans in Duitschland moet blijven rusten, aan deze uitgave den tijd te besteden, dien zij verdient. De schrijver moge hier dus in de eerste plaats zien een weigering, om mij na een vluchtige doorbladering van mijn taak te kwijten.

In 1910 verscheen van Baehrens als dissertatie de Praefatio maior en als proeve zijner bewerking de Panegyricus van Plinius. Een jaar later kwam de uitgave zelve, voorzien van een Inleiding, die over de Hss. de resultaten zijner dissertatie kort samenvat, grootendeels woordelijk overneemt, terwijl voor de hoofdstukken II: over de *clausulae*, III *animadversiones criticae* (a. *de glossematis*, b. *de vestigiis posterioris latinitatis*, c. *de nonnullis locis corruptis*) naar de dissertatie verwezen wordt.

Een enkel woord over de clausulae. Ondanks al het getel en gereken der laatste jaren zijn we voor het begrip van de clausula als verschijnsel niet heel veel verder gekomen, ook Zielinski's nieuwe boek over de *Konstruktive Rhytmus* (d. i. de rhytmus van de gansche periode, niet van de cl. alleen) bevat een menigte fijne, vaak ook psychologische opmerkingen, maar brengt nog steeds geen synthese.

Baehrens' dissertatie (p. 39) bekent nog ongeloof in zake de „metrische" constitutie van de overige deelen der periode. Pg. 41 geeft hij een lijst der door de Panegyrici gebruikte en voor de Panegyrici geldende clausulae. Toetst men deze aan de practijk, dan blijkt, het eenigste en beste wat hier blijken kan, dat de lijst het resultaat is van zorgvuldig werk. Komen we hier dus voor de clausulae in het algemeen weinig verder, teleurstelling daarover zou ónze fout zijn, want de schrijver had niet in de eerste plaats hierover te spreken. Bedoeling van deze woorden is alleen duidelijk te maken, hoezeer we gaandeweg aan twee zaken behoefte gaan gevoelen: *a.* een studie, die de resultaten bij verschillende schrijvers experimenteel gevonden in een historisch perspectief (vgl. ook Skutsch *Rom. Jhrber.* XI, 1,55) plaatst, waardoor naar ik vermoed een bepaalde ontwikkelingslijn zich steeds duidelijker zal afteekenen, die achterwaarts doorgetrokken ook over het ontstaan der clausulae licht zal ontsteken [1]). Een derg. studie zal op haar weg in lateren tijd de verandering van het Romeinsch accent in het Romaansch accent ontmoeten, zal in verband daarmede wellicht ook hier sporen aanwijzen, die symptomen zijn van den overgang van quantitatief-metrische naar exspiratorisch-rhytmische poëzie en zal voor den ouderen tijd hebben op te lossen, hoe het compromis met het woordaccent moet worden voorgesteld.

b. hiernaast zal dan moeten komen van psychologische zijde en versterkt door vergelijking met andere literaturen een algemeene ontleding en definitie en deze beide, *a* en *b*, samen zullen juist weer voor onderdeelen zeer talrijke moeielijkheden wegnemen.

Wat het eerste punt betreft, principieel noodzakelijk schijnt mij altijd het volgende: ook al moge men de Fransche methode die angstvallig met den vorm der beide laatste woorden rekening houdt, veroordeelen zooals Baehrens doet (Praef. 36 diss.), men zal toch, meer dan tot nu toe vaak het geval was rekening moeten gaan houden met die [1]) woordgrens, omdat (zoo ook onlangs A. C Clark *Cl. Rev.* 1914, 214) dit ten nauwste samenhangt met het woordaccent. Dit wordt ook door Baehrens erkend, wanneer hij zegt (Praef. 40 diss.): *id pono* (aangeduid wordt dus het nieuwe van dit standpunt): *numquam clausulae ictum cadere in eam syllabam brevem, quae in sermone pedestri neque accentum graviorem neque leviorem habet.* Ik ben blij dit eindelijk erkend te zien. Immers, rhytmisch proza is proza en geen poëzie. Dat in de Rom. poezie de expiratorische ictus het gewonnen heeft van het ook in hoofdzaak expiratorische woordaccent, lijkt à priori ondenkbaar, wordt alleen als feit aannemelijk, wanneer men zich de gedachtegang van Leo eigen maakt en juist in dit opzicht het kunstmatige en exotische van oorsprong en ontwikkeling der Rom. poezie duidelijk indenkt. Maar de ontwikkeling van het proza is heel anders geweest: tot zelfstandigheid gerijpt heeft het de Gr. inwerking eerst veel later te verwerken gekregen. Ik geloof, dat men aan beide kanten het slechtste kiest, wanneer men aanneemt, dat zelfs in het zoogen. kunstproza het einde van zin of zinsdeel werd uitgesproken juist zooals dat bij een gedicht zou vallen (vgl. echter Cic. *Or.* 222 en 233), in flagranten (men zie de concessie van Baehrens boven) strijd met het machtige (en steeds machtiger!) woordaccent, terwijl de andere deelen van den zin in dit opzicht geheel neutraal zouden zijn. Integendeel, de spanning die stijgt tegen het einde (parallel met de plaatsing van het verbum aan het einde) en de afsluiting die het naderende rustpunt geeft, deden daar het eerst bepaalde vormen krystalliseeren of inslijten, duidelijker en bewuster dan elders: deze ontwikkeling houdt rekening met het woordaccent [2]) dat immers zelf door de paenultimawet ten deele quantitatief is (de moeielijkheid en het compromis komen dus eerst bij grootere woorden). Men stelle zich bij dit alles steeds voor, dat een derg. ontwikkeling eenmaal schuchter

[1]) De beschouwingen van Norden in zijn *Antike Kunstprosa* (Anhang), van hoeveel waarde ook voor den tijd waarin dit werk verscheen, brengen voor deze vraag niet veel verder.

[1]) Eigenaardig is dat ook Brugmann in zijn Studie over den hiaat (*BSG.* 1913, p. 145 vlg.) den nadruk legt op het groote verschil, ook in de taal blijkend, van hiaat tusschen woorddeeon (in één woord) en hiaat tusschen woorden.

[2]) De omspringing der waarde van primair en secundair accent is nauwelijks een concessie (àrbitrarémini : àrbitrarèmini of árbitràrémini) en zoowel voor het Gr. (het ontstaan van het verbaalaccent) als voor het Lat. (de „intensité initiale", een sterkteaccent ook volgens de Fransche school, in haar strijd met het opkomend secundair paenultima accentsysteem) bewezen.

Digitized by Google

begonnen de pas hoe langer hoe meer versnelt en in een bepaalde richting valt. De twee factoren, waarmee men dan voor het begin van de ontwikkeling uitkomt, zijn deze: *de afkeer* juist van den poëtischen vorm (heroische clausulae!) d. w. z. de eigen overtuiging van het fundamenteele verschil tusschen beide gedachteuitingen, en voorts de iambo-troch. cadans (in het Lat. in de richting van den trochaeus ontwikkeld door of in het ontbreken van oxytona), die reeds Aristoteles trof voor het Grieksch (Poet. 1449 A: πλεῖστα γὰρ ἰαμβεῖα λέγομεν ἐν τῇ διαλέκτῳ τῇ πρὸς ἀλλήλους; verder Cic. *Or.* 189, 191; Kroll ad 192).

Hoe dit eenvoudige schema voldoende zou zijn, kan ik hier natuurlijk niet uitwerken. Een hoofdbezwaar de —⏑— (—⏑) creticus vindt zijn drieledige verklaring: *a.* in de vermijding van —⏑⏑—⏑, *b.* in de vermijding van het monotone —⏑—⏑—⏑ (zoo ook Baehrens *Praef.* 41 diss.), *c.* in het feit, dat bij een zeer veelvuldige formatie —⏑⏑¦—⏑ (men luistere naar zichzelf bij het scandeeren van een hexameter) de laatste der twee korten normaal iets langer wordt dan de eerste, hetzij hier nu een voetgrens of woordgrens aanwezig is. Men vergelijke aant. boven gemaakt over den hiaat.

Op deze kwestie ben ik wat nader ingegaan, omdat Baehrens aan de stem der clausulae een groot gewicht toekent bij zijn textconstitutie. Het vele, dat ik verder daarvoor heb aangeteekend valt buiten het kader dezer bespreking en hoop ik elders uit te werken. Ook op de kwestie der handschriften, waarvan het stemma in de uitgave nog gewijzigd is vergeleken met de dissertatie, ga ik wegens gebrek aan plaats niet in.

De text zelf van Plinius is in de uitgave nog wat conservatiever behandeld dan een jaar vroeger en heeft vooral in de commentaar gewonnen, doordat talrijke parallelen uit andere schrijvers blijkbaar in verband met uitbreiding der lectuur van den schrijver (men vergelijke het veelzijdige materiaal door hem bij elkaar gebracht in Phil. Suppl. XII) zijn vermeld. Ik noem als een gelukkig voorbeeld cap. 70,6.

Voordat ik nog een enkele opmerking laat volgen, vat ik gaarne als mijn indruk van het geheel samen, dat we een uitnemend bruikbare editie der Panegyrici uit de hand van Baehrens hebben ontvangen, die met groote zorgvuldigheid en werkkracht een text heeft gegeven vrij van alle bepaalde willekeur, hoezeer dan ook de clauselindicies n o g niet dat vertrouwen wettigen, dat de auteur er dikwijls in stelt; voorzien van een critische commentaar, die — hoe kan het anders — vaak vragen onbeantwoord laat, maar in verreweg de meeste gevallen voldoende geeft; verrijkt met een reeks aanteekeningen hier en daar ingelascht, die ware het nog noodig duidelijk kunnen maken, op hoe breeden grondslag B. zijn studiën over het laat-latijn heeft opgetrokken.

Dat de opmerkingen, vragen en voorstellen bij de lectuur ontstaan geheel de gastvrijheid van het *Museum* zouden overspannen, toont alleen aan, hoe moeielijk de taak was waarvoor de schrijver zich hier geplaatst zag.

Ik lees er dus slechts een enkele uit en hoop, ook Baehrens, het overige later wel eens bij tijd en wijle mede te deelen. Plin. Cap. 14,5: l. *tum quoque — cum*, vgl. ib. § 1: *iam tum merere, cum*; Cap. 17,2: l. *immanibus auris* of *armis*, cf. § 1: *extorto auro*; Cap. 21, i.f.: *quod* is goed, cf. 35,4: *hoc magis — quod*; Cap. 23, i f.: l. *iteraturus gaudii faciem* (ipv. *fidem*), vgl. de volgende plaatsen, waar *facies* = schouwspel, aanblik is: c. 35 in.; 51,4 *si quidem per omne spatium una facies*, 56,6: *decora facies, multa post saecula — tribunal — caespite extructum*; 71,3: *contigit — oculis nostris memoranda facies*; 82,3 *foeda facies, cum — imperator sequeretur*, vgl. bijv. Verg. *nova mihi facies* en ib. VI, 560 (vgl. 575) Tac. *Ann.* I, 41: *in urbe victa facies*; palaeographisch is de verandering klein; Cap. 24,2: l. *nihil ipsa te fortuna mutavit*; Cap. 30,4: l. *infra usurpata*, vgl. Baehrens zelf in annot " *nimirum partes inferiores*" en Schmalz[4] 402, Löfstedt *Eran.* 8,110: doch vgl. *Glotta* 5,97; ib. l. *sed supino etiam ac non detinenti solo, placide sc* eqs. (*non* omzetten); Cap. 31,1: *exspectare* is goed: door *experiri*; anders *spectatum* (zoo bijv. Cap. 88,3), vgl. 33,3 ?; Cap. 31,3: l. *tandem* ipv. *tamen*; Cap. 31,5: l. *Nilum* [*non*] *sensisset* of beter *Nilum* (*Nili*?) *amnem*.

Doch ik bind in; Baehrens zal zich ook zonder meer overtuigd houden van mijn oprechte belangstelling in zijn werk. Mij was zijn boek een welkome aanleiding deze merkwaardige hof-producenten zorgvuldiger te lezen.

Den Haag. F. Muller Jzn.

A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M. 10, geb. M. 11.20).

In 1904 verscheen de eerste uitgave van het bekende werk van den Leipziger predikant en privaatdocent in de theologie Dr. Alfred Jeremias: *Das Alte Testament im Licht des Alten Orients* (Leipzig, Hinrichs). Anderhalf jaar later was het boek reeds uitverkocht en de tweede editie, die in 1906 verscheen, was haast dubbel zoo omvangrijk. Nog uitgebreider werd de Engelsche bewerking, uitgegeven in twee deelen bij Williams and Norgate te Londen (1911).

Het werk had zijne populariteit verdiend. Evenwel leed vooral de tweede uitgave methodisch aan eene ernstige fout. Het boek beoogde een dubbel doel. Het wilde niet alleen eene verzameling en verklaring geven van al het materiaal dat buiten den Bijbel om ter opheldering van het Oude Testament kan dienen, om zoodoende aan de geleerden en ook aan het groote publiek op ruimere schaal soortgelijke diensten te bewijzen als eertijds E. Schrader met zijn werk over „Die Keilinschriften und das Alte Testament". Maar het boek moest tevens dienen ter uiteenzetting van het zoogen. *Panbabylonisme*, d. i. de astraal-mythologische wereldbeschouwing, die de vriend en leermeester van Dr. Jeremias, Prof. Hugo Winckler, op grond van zijne assyriologische studiën had ontdekt en wier sporen hij niet slechts in het Oude Testament, maar in de geheele wereld meende terug te vinden. Deze twee doeleinden in één werk te vereenigen was feitelijk onmogelijk. De Schr. zelf heeft dit gevoeld en in de tweede uitgave van het genoemde werk de stukken, die meer bepaald met de astraal-mythologie te doen hadden, door een sterretje gekenmerkt, ter waarschuwing voor lezers, die slechts belang stelden in het eerst genoemde doel, het bijeenbrengen van het materiaal. Met te meer vreugde is het te begroeten, dat Dr. Jeremias nu in de plaats van eene derde editie een geheel nieuw werk geschreven heeft, een boek, dat enkel en alleen het tweede doel beoogt:

Digitized by Google

eene systematische uiteenzetting van de „altorientalische Geisteskultur".

Van Hugo Winckler's hand hebben wij zulk eene uiteenzetting nooit mogen ontvangen. 19 April 1913 overleed deze „Wiederentdecker der altorientalischen Geisteswelt" op den leeftijd van nog geen vijftig jaren, na een leven van strijd en verdriet, nadat hij door zijnen persoonlijken invloed, evenals door tal van kleinere brochures en opstellen den stoot had gegeven tot eene wetenschappelijke richting, die alom geestdriftige instemming of hevigen tegenstand heeft gewekt. De meest indrukwekkende bestrijding vond zijne theorie door den geleerden pater F. X. Kugler, Jezuiet in Valkenburg („ Auf den Trümmern des Panbabylonismus", in het tijdschrift Anthropos, Deel IV, blz. 477—499, 1909, en „Im Bannkreis Babels, panbabylonistische Konstruktionen und religionsgeschichtliche Tatsachen", Münster 1910).

Zonder veel polemiek geeft Dr. Jeremias in het onderhavige werk een geheel van bewonderenswaardige veelzijdigheid. Ook de tegenstander zal zijne waardeering niet onthouden aan de degelijke en veelzijdige kennis, die hier in 20 hoofdstukken in aantrekkelijken vorm en rijk geïllustreerd ten toon is gesteld.

De leidende gedachten der geheime wetenschap, die als de achtergrond van de „altorientalische Geisteskultur" wordt verondersteld, geeft de Schr. op blz. 9 in den vorm van zeven korte stellingen. Hiervan is weer de belangrijkste de tweede, die op blz. 171 herhaald en uitvoeriger uiteengezet wordt: „ *Alles irdische Sein und Geschehen entspricht einem himmlischen Sein und Geschehen wobei alle Teilerscheinungen vom Grössten bis zum Kleinsten als Spiegelbilder voneinander aufgefasst werden.* In Wirklichkeit ist natürlich das Irdische irgendwann und irgendwo an den Himmel versetzt. Aber die Theorie, die in eine für uns praehistorische Zeit zurückgeht, denkt es sich umgekehrt. Diese „praefigurierte Harmonie" nimmt die platonische Lehre voraus, nur dass es sich nicht um eine praeexistente Ideenwelt handelt, sondern um eine real gedachte kosmische Welt, die die Urbilder darstellt."

Het is m.i. eene blijvende verdienste van Winckler en Jeremias c.s., dat zij voor het eerst weer de innerlijke harmonie van den kosmos als de groote grondgedachte der oude oostersche wereldbeschouwing hebben aangetoond. Ik meen echter, dat zij twee gevolgtrekkingen zonder voldoende bewijzen hieruit hebben afgeleid: 1) dat Babel het land van oorsprong dezer theorie moet zijn en dat overal, waar haar spoor wordt gevonden, directe babylonische invloed valt waar te nemen, en 2) dat deze theorie reeds in voor ons praehistorische tijden uitgewerkt en klaar was, zoodat van ontwikkeling welhaast geen sprake kan zijn.

Het eerste dezer bezwaren heeft de Schr. nu zelf gevoeld: „Wir nennen die Geisteskultur „babylonisch", weil sie in Babylonien in verhältnismässig ältester Zeit und am klarsten entwickelt vorliegt, und weil die Himmelskunde, als deren Heimat Babylonien gilt, sich als ihre Grundlage darstellt . . . . Sollte sich einmal als Ausgangspunkt der Wanderung ein anderer Ort der Erde feststellen lassen, so würde die im Namen „Panbabylonismus" liegende These nur ihren Namen, nicht aber ihre Wahrheit verlieren." (blz. 7). Ik ben er echter nog niet voldoende van overtuigd, dat een directe invloed, eene „Wanderung der Ideen", de eenige en noodzakelijke verklaring van de verspreiding der grondgedachte moet zijn. Daarbij komt, dat Jeremias wellicht ten onrechte de „Himmelskunde" steeds en overal als de „Grundlage" veronderstelt, — hetgeen zij in Babylonië zonder twijfel was, terwijl b.v. in Egypte en Kanaän het vegetatieve leven der natuur klaarblijkelijk van grooter belang werd geacht dan de waarnemingen op astraal gebied. De plaatsruimte verbiedt nader op deze principieele vragen in te gaan.

Ons tweede bezwaar hangt nauw samen met eene strijdvraag, die gedurende de laatste jaren veel is verhandeld. Gaat de sterrenkunde der Babyloniërs reeds terug tot het tijdperk der vroegste ons bekende bronnen, of zijn de oudste sporen van astronomische waarnemingen, die dezen naam feitelijk verdienen, niet ouder dan de 7de en 6de eeuw vóór Chr.? Eene beslissing ten gunste van de oudheid der babylonische astronomie is voor het „Panbabylonisme" eene levensvraag. Waar de waarneming van den sterrenhemel nog ontbreekt, kan geen sprake zijn van een astraal stelsel, waaraan de overeenkomst van de aardsche met de hemelsche dingen ten grondslag ligt. De Schr. heeft dan ook (vergel. vooral blz. 130 v.v.) zooveel mogelijk gegevens bijeenverzameld ten bewijze, dat de Babyloniërs reeds in de oudste tijden de verschijningen des hemels stelselmatig hebben opgenomen. Hij steunt hier vooral op de talrijke onderzoekingen van E. F. Weidner. Van Weidner's hand is ook de sterrenkaart, die aan het onderhavige werk werd toegevoegd en die een gemakkelijk overzicht geeft van zijne resultaten; van Weidner's „Handbuch der babylonischen Astronomie" had Jeremias reeds de drukproeven gedeeltelijk ter beschikking, het is echter nog steeds niet verschenen. Een uitvoerig overzicht gaf Dr. Jeremias sedert het verschijnen van het hier besproken werk in het Lexikon der griech. u. röm. Mythologie van Roscher (IV 1427-1500: „Sterne bei den Babyloniern"). De geduchte tegenstander is Pater Kugler, de beste kenner der babylonische astronomie, schrijver van het standaardwerk „Sternkunde und Sterndienst in Babel". Waar b.v. Jeremias (blz. 124 v.) niet minder dan vijf bewijzen voor de bekendheid der oude Babyloniërs met de zoogen. praecessie van het voorjaarspunt aanhaalt, oordeelt Kugler over deze bewijzen: „sie entbehren offenkundig jeder astronomischen Grundlage und sind im wesentlichen längst widerlegt" (Sternkunde u. Sterndienst, Ergänzungen zum 1. u. 2. Buch, p. 226 noot 1). En terwijl Weidner onlangs eenen astronomischen tekst publiceerde, die volgens hem afkomstig was van omstreeks 1500 v. Chr. (Alter u. Bedeutung der babyl. Astronomie u. Astrallehre, p. 9 v.v.), bewees Kugler (op. laud. p. 233 v.v.), dat deze tekst dagteekent uit het 40ste jaar van Artaxerxes I, 425 v. Chr. Voor den leek in astronomicis is de beslissing moeilijk. Ook Kugler aanvaart de beoefening der astrologie, d.i. de voorspelling van de toekomst uit de sterren, reeds voor de oudste tijden; hij loochent echter, dat deze toen reeds steunde op de astronomie, d.i. het stelselmatige onderzoek van den sterrenhemel. Aan den anderen kant heeft ook Jeremias nooit beweerd, „dass die höchste Ausbildung der Astronomie in praehistorische Zeiten falle" (blz. 130 noot 1). De vraag waar het om gaat is dus, in welk tijdperk voor het eerst ook de astronomie stelselmatig ten dienste van de astrologie werd uitgeoefend. Gezien het verbazingwekkende peil der

Digitized by Google

beschaving in het derde millennium vóór Chr. lijkt het mij a priori waarschijnlijk, dat dit reeds vroeg heeft plaats gehad. Het tijdperk van Asurbanipal en van het nieuwbabylonische rijk was eene periode van kunstmatig herstel, niet van nieuwe denkbeelden. Niet alleen astronomische, ook andere wetenschappelijke en poëtische teksten werden uit den tijd vóór Asurbanipal tot nog toe uiterst weinig gevonden. Het materiaal is schaarsch en nergens wellicht is de toepassing van het argumentum e silentio gevaarlijker dan hier. Al had Kugler in al de bijzonderheden gelijk, toch lijkt mij de positie van Jeremias en Weidner hier op den duur sterker. Wij wenschen het boek van Dr. Jeremias ook in Nederland vele lezers.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

The Dīwāns of 'Abīd b. al-Abraṣ and 'Āmir b. aṭ-Ṭufail edited and supplied with a translation and notes by Sir **Charles Lyall.** (Gibb Memorial series XXI). Leyden, Brill; London, Luzac & Cp 1913. (Pr. sh. 12).

De bekende Oriëntalist, Sir Charles Lyall, schenkt ons in dit deel van de door het Gibb-fonds bekostigde uitgaven eene bewerking, Arabischen tekst en Engelsche vertaling, van de gedichten van twee oude Arabische dichters, wier namen in den hierboven afgedrukten titel vermeld zijn. De uitgave is gedaan naar een oud handschrift in 1907 door het Britsch-Museum verworven, een *unicum*, voorzoover bekend. Te voren kenden wij beide dichters slechts uit enkele gedichten in anthologieën opgenomen, of uit enkele dichtregels in woordenboeken en elders geciteerd, zoodat men thans veel beter in staat is over hunne poëtische verdiensten te oordeelen. Wij hebben dus alle reden daarvoor dankbaar te zijn en dat te meer, nu een man als Lyall de moeite genomen heeft de uitgave te bezorgen, want voor degenen, die het niet mochten weten, zij het hier gezegd, dat deze Arabist onder zijne vakgenooten bekend staat als één der beste kenners van de Arabische Bedowynen-poëzie en als een uiterst nauwkeurig en kundig werker. De tekst is dan ook volledig gevokaliseerd; alle citaten bij andere schrijvers zijn vergeleken en, voorzoover zij in het handschrift niet teruggevonden werden, afzonderlijk vermeld, waarbij de uitgever dankbaar gebruik gemaakt heeft van de door Hommel en Geyer gemaakte verzamelingen, terwijl hij alles nog eens heeft laten nazien door Nöldeke, aan wien het boek is opgedragen. Kortom niets is verzuimd om het werk zoo volkomen te maken als de voorhanden hulpmiddelen maar eenigszins gedoogen. De bijgevoegde Engelsche vertaling stelt ook hen, die geen Arabisch verstaan, in staat met beide dichters bekend te worden, hoewel de verzameling, die de gedichten van Amir bevat, voor het meerendeel slechts uit fragmenten bestaat en daarin slechts een paar gedichten min of meer volledig zijn bewaard gebleven. Vermoedelijk heeft dit hierin zijn oorzaak, dat de dichter bij de Geloovigen in slechten reuk staat wegens het verraderlijk, doch naar de begrippen der Bedowynen daarom niet onteerend, vermoorden van Mohammed's gezanten in het 4de jaar van de Hidjra. Om die reden heeft men zich om 's mans poëzie later niet veel bekommerd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

E. Täubler, Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches. I. Die Staatsverträge und Vertragsverhältnisse. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 14, geb. M. 16).

De schrijver is er, volgens de voorrede, door de studie der middeleeuwsche oorkonden toe gebracht, ook de ons uit de oudheid hetzij in originali of bij de schrijvers overgeleverde oorkonden, naar vorm en inhoud, aan een zorgvuldig onderzoek te onderwerpen. En bij de analyse van de formuleering der bepalingen in de verdragen door de Romeinen gesloten kwam hij tot een opvatting van den aard en den inhoud dier verdragen, die van de door Mommsen in zijn *Römisches Staatsrecht* ontwikkelde niet onbelangrijk afwijkt.

Na een inleiding, waarin de hoofdlijnen van zijn betoog worden getrokken, geeft Täubler eerst eene indeeling der romeinsche Staatsverdragen naar hun vorm en naar hun inhoud, waarbij hij drieërlei onderscheidt: 1. het verdrag van overgave, 2. het verdrag van wapenstilstand, 3. het eeuwig verdrag. In dit laatste houdt hij scherp uit elkander het verdrag van vriendschap en van bondgenootschap eenerzijds, het klienteelverdrag anderzijds (Hoofdstuk I). Het tweede hoofdstuk beantwoordt de vraag wie bevoegd zijn tot het sluiten van deze verdragen, en hoe de bevoegdheden van de drie (vier) staatsorganen die hiervoor in aanmerking komen, veldheer, senaat, volk (princeps), zich tot elkander verhouden. In het derde hoofdstuk worden de voornaamste verdragen die wij kennen, nauwkeurig en in alle bijzonderheden ontleed. Het vierde bespreekt de wijze waarop, de plaats waar het verdrag wordt gesloten en hoe het geprotokolleerd en uitgevaardigd wordt. Hierop volgt een hoofdstuk (V) waarin de slechts in de litteraire traditie bewaarde verdragen naar hunne geloofwaardigheid, in het algemeen en in bijzonderheden, worden onderzocht. Het zesde en het zevende eindelijk, m. i. de belangrijkste, trachten op grond der voorafgegane onderzoekingen ontstaan en ontwikkeling der verschillende vormen van verdrag bloot te leggen en daarin den gang der romeinsche buitenlandsche politiek aan te toonen.

Täubler's *Imperium Romanum* is een zeer belangrijk werk, en — voor zoover ik in dezen tot oordeelen bevoegd ben — acht ik de resultaten van zijn onderzoek in hoofdzaak juist. Maar ik heb twee bezwaren, een dat meer den vorm, een ander dat meer den inhoud raakt.

In opbouw, redeneering en uitwerking schijnen mij Täubler's studiën, hoe uitgebreid en minutieus ook, toch niet geheel doorwrocht te zijn, niet *ausgereift* zouden zijne landgenooten zeggen. Hoewel alleen door het lezen van het geheele boek hiervan de bewijzen kunnen gevonden worden, zij toch opmerkzaam gemaakt op het door den schrijver zelf in de *Nachträge* gereleveerde feit dat op pag. 152, naar Mommsen in het *Staatsrecht*, de sponsio *ihrem Wesen nach von Haus aus ein sakralrechtlicher Akt* wordt genoemd, doch op pag. 333 op grond der onderzoekingen van Mitteis wordt uiteengezet dat zij niet *aus einem Sakralakt hergeleitet werden darf*.

Mijn tweede bezwaar is dit: heeft niet de schrijver uit de formalia te zeer het wezen der dingen en hun beteekenis willen construeeren, heeft de zucht tot systematiseeren hem niet hier en daar parten gespeeld?

Täubler herhaalt telkens met nadruk dat Mommsen ten onrechte het verdrag van bondgenootschap reeds rekent

Digitized by Google

onder de *foedera iniqua* en het kliënteelverdrag, dat door Täubler van het bondsverdrag wordt onderscheiden, hiermede heeft gelijk gesteld. Het *foedus aequum* zegt hij, en hij zegt het te recht, is een verdrag tusschen twee souvereine Staten, die elkander wederzijds hulp beloven, 't geen ook duidelijk hieruit blijkt dat de oorkonde van zulk een verdrag *zweiseitig stilisirt* is, d.w.z. dat de beide Staten tegenover elkander gelijke verplichtingen op zich nemen. Eerst het klienteelverdrag, als b.v. dat van Rome met de Aetoliers, is *einseitig stilisirt*, is een *foedus iniquum*. Alleen de verplichtingen, die de Aetoliers tegenover Rome op zich nemen, zijn er in gestipuleerd.

Formeel is dit ongetwijfeld juist. Maar als Mommsen in dit verband spreekt van den *leiseltretenden Officialstil* der Romeinsche diplomatie, die wat feitelijk *foedus iniquum* was *foedus aequum* blijft noemen, heeft hij dan toch, wat het wezen der dingen aangaat, niet gelijk; als wij b.v. denken aan het verdrag met Antiochus, ook volgens Täubler een *foedus aequum*, inderdaad ook *zweiseitig stilisirt*, waarbij intusschen de koning zich verbindt geen krijgsolifanten en niet meer dan tien oorlogsschepen te houden. Waar blijft hier de volle souvereiniteit van Antiochus? En ik zie niet in dat wij hier met een onderscheiding van „*Grundvertrag*" en „*Spezialbestimmungen*" veel verder komen. Het geheel is toch het *foedus* dat *aequum* heet, maar dat zeer zeker niet is.

Het is in een noodzakelijkerwijze kort referaat niet mogelijk van den rijken inhoud van het boek, dien het summier overzicht, dat gegeven werd, nauwelijks kan doen vermoeden, ook maar het voornaamste mede te deelen, evenmin om mijne bedenkingen, die ik op verscheidene punten heb, uit één te zetten. Die bedenkingen zouden grootendeels onder één rubriek kunnen samengevat worden: bedenkingen tegen spitsvondige redeneering, waartoe men overigens in zoo splinterige kwesties, als de hier behandelde, lichtelijk geraakt. Zoo kan ik zijne meening niet deelen dat Polybius niet met Livius en Appianus zou overeenstemmen in zake den vrede met Antiochus (p. 10,6 en p. 360,1). Ook komt zijne *Geiselheirat* (p. 335 vv.) mij een minder gelukkig product van zijn zucht tot systematiseeren voor.

Vluchtigheden zal ik niet memoreeren, maar wel moet ik ten slotte een klacht uiten over den stijl. Zinnen als deze op p. 346: „*Die Erklärung dafür dass man eine angenommene Grenze statt der wirklichen für die Zusammenkunft bestimmte, liegt nur darin, dass aus Gründen der Sicherheit und für die Etikette, das Hinüberkommen auf die römische Seite statt eines Zusammentreffens an der Landgrenze, der Fluss sich als der geeignetere Treffpunkt erwies*", of deze op pag. 429: „ *Innerhalb Italiens kam die Bestimmung einer Fahrtgrenze zur See hinzu, uns aus dem Vertrage mit Tarent bekannt, in diesen als handelspolitische und auf Veranlassung der Tarentiner hineingekommen, als handelspolitische aber von seiten der Römer in den Vertrag mit Teuta von Illyrien, wahrscheinlich als nur für Kriegsschiffe geltende in den mit Antiochos*" zijn immers een beproeving voor den lezer. Ik heb naar aanleiding van Täubler's boek Mommsens uiteenzettingen in het derde deel van zijn *Römisches Staatsrecht* weder gelezen. Hoe is daar alles klaar en doorzichtig, en wordt de lectuur, hoe moeilijk het onderwerp ook zij, tot een aesthetisch genot; Täubler's gedachtengang en redeneering is ook scherp en klaar, maar de wijze waarop de gedachte onder woorden gebracht wordt is, volstrekt niet altijd, maar toch te dikwijls, stroef en soms confuus. Laten wij de hoop mogen hebben dat het tweede deel van deze zoo belangrijke studiën, waarnaar niet het minst de samenvattende twee laatste hoofdstukken ons met verlangen doen uitzien, in dit opzicht beter verzorgd zullen zijn.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

W. Rittinghaus, Die Kunst der Geschichtschreibung Heinrich von Treitschkes. (Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte, herausg. von Karl Lamprecht). Leipzig, Voigtländer. 1914.

Juist in dezen tijd zal een dergelijk geschrift over den genialen tegenvoeter van Ranke, over een der machtigste voorbereiders van den nieuwen Duitschen geest, van het nieuwe Duitsche Rijk, tal van lezers trekken. De „Freude am Kampf" van den hartstochtelijken schrijver der „Deutsche Geschichte," van den fellen publicist, treedt allereerst daarbij op den voorgrond. Tegenover de olympische rust en kalme overweging, de strikte onpartijdigheid van Ranke stelde hij den ongebreidelden hartstocht, de „Berserkerwoede" zijner vaderen, den homerischen vechtlust, die de grondtonen van zijn karakter vormden. De bewuste menschelijke wil maakt de geschiedenis der menschheid, meent hij; die wil is „dem feineren Kopfe immer überlegen"; de leiders der volkeren hebben den grootsten invloed op hun lot, niet de omstandigheden; de „mannen", niet de „wetten", behalve die, welke door God zelf gesteld zijn maar die wij, menschen, „zuweilen ahnen aber nie ergründen" kunnen. Als dichter begonnen — zijn dramatisch talent blijkt ook later — als essayist en politiek pamfletschrijver voortgegaan, gaf hij in zijn „Deutsche Geschichte" de maat van zijn kracht, van zijn „völlig rücksichtslose" opvatting. Zij had gevolgd moeten worden door een groot werk over „Politik", welks samenstelling hij als het hoofddoel zijns levens beschouwde, totdat de dood hem riep.

De schrijver ontleedt wijsgeerig den levensarbeid van Treitschke in grondslag en uitvoering en zoekt de hoofdwerking ervan in de „starke Affekte", die het groote boek den lezer medegeeft. Niet verhalen — zooals Ranke — maar den lezer in een bepaalde richting leeren denken en vooral handelen op grond van het verhaalde: dat is Treitschke's doel geweest. Zijn geest heeft inderdaad krachtig gewerkt op de meeningen van zijn volk, dat thans in hem een zijner machtigste nieuwere denkers eert en toont, dat het in zijn school is gevormd. Ranke wordt door dat volk nog hooger geëerd maar Treitschke wordt gevolgd.....

Leiden. P. J. Blok.

H. F. M. Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden. Deel II. Amsterdam, E. van der Vecht. 1914.

Met bekwamen spoed heeft de Heer Huybers het tweede deel van zijn werk over Don Juan op het eerste, dat in 1913 verscheen, laten volgen. Het is een boek van onderhandelingen. De besprekingen, die na de aankomst van den door Philips II benoemden landvoogd door afzonderlijke vertegenwoordigers van de Brusselsche regeeringscolleges waren begonnen, worden in December 1576 voortgezet door het groote gezantschap, dat namens de Staten-Generaal te Luxemburg verschijnt.

Digitized by Google

om de voorwaarden, waarop men Don Jan als landvoogd wilde erkennen, bekend te maken. Te Marche en Huy wordt verder onderhandeld totdat, na herhaalde afbrekingen en het telkens verlengen van den gesloten wapenstilstand, het Eeuwig Edict in Februari 1577 door beide partijen aanvaard wordt. Inmiddels heeft Don Jan particuliere correspondentie onderhouden met enkele leden van den adel als den hertog van Aerschot en met den markies van Havré, de Staten-Generaal hebben zich in betrekking gesteld tot Engeland, tot Frans van Anjou en tot den prins van Oranje te Middelburg, terwijl laatstgenoemde weer voeling houdt met een aantal aanhangers in het Zuiden, buiten de staats-colleges om.

In dezen doolhof van elkaar kruisende missives is het niet gemakkelijk den weg te vinden. Schr. heeft zich beijverd, de verspreide berichten samen te voegen en de groote lijnen in deze verwikkelingen te trekken.

Voorwaar geen overbodige arbeid. De door Don Jan gevolgde politiek is in hoofdzaken bekend, maar de groote bronnen-publicatiën over de 16de eeuw, zooals Gachard's „Correspondance de Philippe II" en „Correspondance de Guillaume le Taciturne" en de door Kervyn de Lettenhove uitgegeven „Relations politiques des Pays-Bas et de d'Angleterre" bevatten nog heel wat onverwerkt materiaal, dat de intieme beweegredenen der partijen belicht. Een aantal ongedrukte bescheiden vormt ook in dit deel eene welkome aanvulling van de gedrukte bronnen.

Moeilijk zijn de omstandigheden, waaronder Don Jan hier te lande verschijnt. Na de plundering van Antwerpen door de Spaansche soldaten en de elders door hen bedreven euveldaden was het begrijpelijk, dat Philips' vertegenwoordiger met wantrouwen begroet werd. Onderschepte brieven van den gehaten chef der spaansche troepen de Roda, aan Philips, in één waarvan deze zijn meester gelukwenscht met het te Antwerpen behaalde succes, gevoegd bij geruchten omtrent het werven van troepen door Don Jan, versterken opnieuw den bestaanden achterdocht.

Van zijne zijde is Don Jan vol bitterheid over de onderdanen, die in naam het gezag des konings erkennen, maar die verlangen, dat zijn landvoogd zich in hunne macht zal begeven en hem eerst als 's konings vertegenwoordiger willen beschouwen, als hij zijn voornaamsten steun, het spaansche krijgsvolk, heeft weggezonden. Uit zijne brieven aan Philips blijkt, dat hij alleen om diens wil de onderhandelingen blijft voeren, dat hij het liefst het woord aan het zwaard liet. Hij doet voorstellen over het werven van eene belangrijke troepenmacht, hij vraagt ontslag, zich niet in staat gevoelend, tot de lijdelijke rol, die hij moet spelen.

In hoofdzaak kan ik Huybers' oordeel over het tekort aan diplomatische talenten in Don Jan onderschrijven. Hij weet het wantrouwen der Nederlanders niet te overwinnen ; zijn voortdurend uitstellen doet het nog toenemen. Berust hij eindelijk na lange aarzeling in het wegzenden der spaansche troepen, dan klampt hij zich nog vast aan zijn geliefkoosd denkbeeld, om Engeland te veroveren en Maria Stuart op den troon te plaatsen. Daartoe moet het krijgsvolk over zee vertrekken, maar de plannen op eene landing in Engeland, hoe onzeker ook nog, raken bekend en de Staten slaan hem ook dit wapen uit de hand. Hoe dit hersenschimmige denkbeeld Don Jan's handelingen beïnvloedt, wordt duidelijk in het licht gesteld.

Op enkele plaatsen wordt de onhandigheid van den landvoogd m. i. wat te sterk geaccentueerd. Zoo noemt Schr. zijn antwoord aan de gezanten bij een der eerste besprekingen te Luxemburg, eene driftige poging om de stellingen der tegenpartij af te breken [1]). Waar Don Jan echter begint met toe te geven, dat de Spanjaarden redenen tot klachten hadden gegeven, maar verder aan de Nederlanders verwijt, dat zij recht in eigen zaak hadden gedaan, legers geworven en een nieuw bestuur hadden ingesteld, zonder de komst van den landvoogd af te wachten, kan men niet ontkennen, dat deze bewering, van spaansch standpunt althans, verdedigbaar was.

Elders wordt gezegd [2]), dat Don Jan de partijsplitsing in de Staten-Generaal niet doorzag en dat hij de verzoeningsgezinde partij niet voor zich wist te winnen. Maar, mag men vragen, was de houding dezer partij zoo tegemoetkomend? Zij wordt door Schr. zelf anti-spaanschgenoemd. Men wilde wel liefst vrede stichten, maar was niet toegefelijk in de voorwaarden. Onverbiddelijk blijft de strenge eisch van het vertrek der spaansche troepen over land gehandhaafd. Het blijkt niet, dat er velen waren, die zich gemakkelijk zouden laten vinden, om de gestelde eischen te matigen. De wandaden der spaansche muiters lagen te versch in het geheugen. Men gevoelde zich te sterk door het succes van eigen wapenen en door de zekerheid, dat de spaansche regeering wegens het voortdurend geldgebrek voorloopig niet zou doortasten. De taak van Don Jan was inderdaad niet licht en de Koning, die hem de middelen onthield, om kracht bij te zetten aan zijn optreden, maakt het hem niet gemakkelijker.

Goed werk is door Schr. gedaan bij het benaderen der verschillende partijgroepen. Dat de lijnen hier niet scherp kunnen getrokken worden, ligt niet aan hem, maar aan de beknoptheid der officiëele gegevens, zooals van de resolutiën der Staten-Generaal en aan de algemeene neiging, om gezamenlijk front te maken tegen het spaansche bestuur, zoodat de scheidende kenmerken niet duidelijk zichtbaar zijn. De elementen, die in de Staten-Generaal met den prins van Oranje medegaan, zijn niet met beslistheid aan te geven. De invloed der Oranje-partij is in dezen tijd niet zoo groot, als bij het sluiten der Pacificatie en als na Don Jan's verraad het geval zal zijn. De regeeringscolleges in het Zuiden handelen zelfstandig, zonder den Prins in alles te raadplegen. Het is meer de altijd woelige bevolking van Brussel, geleid door den gouverneur Heze, die de wenschen der Oranje-partij metterdaad ondersteunt, zooals bij de volksbeweging van 13 en 14 December, die de openbaarmaking der onderschepte brieven ten doel had en waarop de invloed van Marnix van Sint-Aldegonde, zooals Schr. waarschijnlijk maakt [3]), niet zonder uitwerking is gebleven. De besluiten der regeering daarentegen zijn dikwijls lijnrecht in strijd met de meening van den Prins en zijne aanhangers.

[1]) Huybers, blz. 5 vlg.
[2]) Ald. passim, o. a. blz. 69.
[3]) Ald. blz. 56 vlg.

Digitized by Google

Behoort de Unie van Brussel [1]) ook tot dergelijke maatregelen? Er is geoordeeld, dat zij tegen den Prins bedoeld was. Maar de kring, waaruit de Unie voortkomt, is hem niet vijandig. Holland en Zeeland maken reserves, maar teekenen toch. Met Schr., die een hoofdstuk aan het staatsstuk wijdt, ben ik van meening, dat het ten doel had te vereenigen en niet te scheiden, hoewel de verschillende elementen niet zonder toegeven van weerskanten konden worden samengebracht. Duidelijk werd, dat de Noordelijke gewesten ten opzichte van voorname punten anders dachten, dan het Zuiden. Wat betreft de regeling van het godsdienstvraagstuk en de erkenning van het gezag des Konings behielden zij zich eene eigen uitlegging van het verdrag voor.

Holland en Zeeland en dus ook de Prins nemen eene afzonderlijke positie in. Door het godsdienstverschil hebben zij minder toegevendheid van Spanje te wachten, dan de andere gewesten. Het wantrouwen is er grooter. De Prins waarschuwt van den beginne tegen Don Jan's bedoelingen. Hij wil, dat de Nederlanders geheel meester zullen zijn van het terrein en niets aan de goedgunstigheid der regeering zullen overlaten. Hij deinst voor geen middel terug, om hunne positie te versterken. In zijne brieven doelt hij zelfs op een staatsgreep, waarbij zooals in Sept. 1576 ook was geschied, een aantal regeeringspersonen zouden worden gevangen genomen. Moet het zijn, dan schrikt hij ook voor den oorlog met Don Jan niet terug. Deze uitdrukking komt mij juister voor, dan de op dezelfde bladzijde [2]) gebruikte bewoordingen, dat hij den oorlog wilde uitlokken. Wel is zijn streven, om de Nederlanders tegenover Spanje vereenigd te houden, om de voorwaarden van den vrede zoo gunstig mogelijk te maken. Het Eeuwig Edict voldoet de Oranje-partij niet, zooals blijkt uit een als bijlage [3]) opgenomen interessant stuk, waarin de artikelen van het verdrag punt voor punt worden gecritiseerd. Moeilijk ook kon Oranje goedkeuren, dat zijn zoon, de graaf van Buren, eerst zou worden vrijgelaten, als hij zelf voldaan had aan de besluiten, die eene toekomstige vergadering der Staten-Generaal nog moest nemen.

Een belangrijk hoofdstuk wordt gewijd aan den invloed van Engeland op den gang van zaken in de Nederlanden. Men verloor er de Nederlanden niet uit het oog, omdat men te veel belang bij den afloop van de verwikkelingen had. Men wilde niet, dat Spanje zonder belemmering de wet in de Nederlanden kon voorschrijven, evenmin, dat eene vreemde mogendheid, als Frankrijk, er meester werd. Geruchten, dat Frans van Anjou met eene dochter van Philips II zou huwen en hier te lande landsheer zou worden, deden de ronde [4]).

[1]) In navolging van Bussemaker, De Afscheiding der Waalsche Gewesten van de generale Unie I blz. 126 zegt Huybers (blz. 96), dat de Unie van Brussel op denzelfden dag (9 Jan. 1577) tot stand kwam, als waarop de voorwaarden, bij de onderhandelingen te Marche vastgesteld, door de Staten-Generaal werden afgewezen. De datum voor dit laatste besluit moet echter eerder gesteld worden, want Don Jan schreef reeds op 8 Januari erover aan Philips (zie Gachard, Correspondance de Philippe II, V p. 138).

[2]) Huybers, blz. 186. Zie ook blz. 56,62.

[3]) Ald. Bijlage XIX, blz. 350.

[4]) Kervijn de Lettenhove. Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angeterre, p. 117.

Elisabeth heeft derhalve toegestemd in de namens de Staten-Generaal gevraagde leening. Blijkbaar is de vrees voor inmenging van Frankrijk de grootste prikkel voor de Koningin, om steun te verleenen: „this conjunction with Fraunce is most dangerouse for us", luidt het in de instructie aan den Engelschen gezant Horsey [1]) en dergelijke uitingen keeren in de Engelsche diplomatische stukken betreffende de Nederlanders telkens terug.

Dat Elisabeth bijzonder beducht was voor de vermeerdering van Oranje's invloed en dat haar deelnemen in de Nederlandsche aangelegenheden gedeeltelijk hiertegen gericht was, zooals Schr. betoogt [2]), komt mij niet waarschijnlijk voor. De Engelsche gezanten Horsey en Wilson, de laatste vooral zijn geheel op de hand van den Prins. Elisabeth zelf verklaart zich noch voor, noch tegen den Prins. Dat met „a secreat combination wrought bij provocation of the Fraunce" waardoor deze landen te gronde zouden worden gericht „beeynge, as wee knowe, promised all succour and healpe from Fraunce", de combinatie Anjou-Oranje zou bedoeld zijn, schijnt mij te veel in de woorden gelezen [3]). Van Frankrijk en de verstandhouding van dit land met de Staten alleen is sprake. Zou de koningin, als hare waarschuwingen ook Oranje golden, niet iets duidelijker gesproken hebben in dit stuk, dat een instructie voor haren gezant is?

De stemming is in Engeland volstrekt niet ongunstig voor den Prins. Horsey deelt mede, dat de geruchten van het tegendeel onjuist zijn [4]); het zijn meer de Zuid-Nederlanders als Sweveghem en Champagney, die toeneming van 's Prinsen gezag vreezen.

Al kan men op een enkel punt met Schr. van meening verschillen, het is zijne verdienste dat hij niets van belang onbesproken laat. De regeering van Don Jan is weer door een groot aantal détails nauwkeuriger bekend geworden. Hier en daar zou men wat meer beknoptheid wenschen o. a. waar bekende stukken uitvoerig, in plaats van in hoofdtrekken, worden weergegeven. Het zou jammer zijn, als hierdoor het overzicht over het geheele werk zou bemoeilijkt worden, waar ook dit deel overigens in levendigen stijl is gehouden.

Arnhem. S. P. Haak.

O. Richter, Das alte Rom. (Aus Natur und Geisteswelt 386. Bändchen). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. geb. M. 1.25).

Voor den degelijken inhoud van het boekje staat de naam van den schrijver borg, wiens Topographie der Stadt Rom, in het handboek van Iwan Müller verschenen, een welverdiende reputatie geniet. Toch geloof ik niet, dat dit gepopulariseerde uittreksel in alle opzichten geslaagd mag heeten. Het is in de eerste plaats bedoeld als gids voor den reiziger, die niet van de topographie zijn hoofdstudie wenscht te maken. Maar een ieder, die zich ook maar een weinig in het oude Rome wil orienteeren, kan onmogelijk uitvoerige plattegronden ontberen en kaarten, waarop de antieke monu-

[1]) Ald. p. 89.

[2]) Huybers blz. 186, 202, 280.

[3]) Ald. blz. 185, Kervijn de Lettenhove t. a. p., p. 87.

[4]) Kervijn, p. 173.

Digitized by Google

menten en gebouwen in het moderne stratennet staan aangegeven. Die vindt men bijv. in Baedeker wel, hier niet.

In de tweede plaats moet het werkje een vriendelijke helper en gids zijn voor den leeraar, wien het geluk Rome te zien niet was beschoren, vooral bij de verklaring van Latijnsche schrijvers als Livius en Horatius. Ook hier bereikt de schrijver, vrees ik, niet wat hij zich heeft voorgesteld. De aanwijzingen zijn vaak al te beknopt. Wat heeft bijv. een leeraar aan de paar regels op blz. 36, waarmee de zoo belangrijke Forumsnekropolis wordt afgedaan? De beteekenis daarvan gaat geheel voor hem verloren, als hij niet tevens Huelsen „Das Forum Romanum" opslaat, of eenig ander werk, dat meer in bijzonderheden afdaalt.

Dat desniettemin iemand als Otto Richter een massa wetenswaardigs binnen de zeer enge ruimte, die te zijner beschikking stond, heeft weten samen te persen, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Maar het product van deze condensatie, dat bestemd was voor den vakman-niet-specialist, is meer geschikt als voedsel voor „den beschaafden leek."

P. Graffunder teekent in zijn bespreking (Berl. Phil. Wochenschr. 10 Oct. 1914) protest aan tegen de bewering van Richter, dat alle monumenten, die onder den befaamden Niger lapis liggen, eerst ± 300 vóór Christus zouden ontstaan zijn. Ik sluit mij van ganscher harte aan bij dit protest. De veelbesproken oerinscriptie is zeker ouder, wat trouwens vrij wel alle deskundigen toegeven. O. a. op grond van de volgende overwegingen lijkt mij een datum van ± 300 veel te jong: Is het aan te nemen, dat de Romeinen, die reeds volgens Mommsen in den koningstijd inscripties plachten te zetten, eeuwen later in de techniek zoo weinig waren gevorderd, dat zij zich in het centrum van hun stad met het onbeholpen βουστροφηδόν zouden vergenoegd hebben, dat de cippus vertoont? Vergelijken we verder het grafschrift van Scipio Barbatus, dat waarschijnlijk niet heel veel later dan 300 is gebeiteld, dan zien we èn in techniek èn in lettervormen èn in taal zulk een enorm verschil, dat we met geen mogelijkheid beide inscripties aan één periode kunnen toeschrijven. Zou men ten slotte in gemoede durven volhouden, dat de taal van Plautus slechts ± 70 jaar jonger is dan de onbegrijpelijke archaïsche vormen van den cippus?

Andere bezwaren, door Graffunder geopperd, die mij wel plausibel voorkomen, moet ik onbesproken laten. De toekomstige lezers van Richters boekje zullen er zich trouwens weinig aan stooten. Laat ik hen liever verblijden met de mededeeling, dat tegenover het titelblad een heele mooie photographie van het Forum prijkt en dat de „Bilderanhang" in quantiteit en qualiteit aan niet al te hooge eischen voldoet.

Dordrecht. A. H. Kan.

F. Boll, Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen. Mit zwei Tafeln. (Sonderabdruck aus dem XXXI Bd. der Neuen Jhrbb. für das klass. Altertum, Geschichte u. deutsche Literatur. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

Na eene inleiding over zijne methode van behandeling en zijne voorgangers p. 1. (89)—5 (93) zet de schrijver in het eerste hoofdstuk p. 5 (93)—24 (112) uiteen, hoe men oudtijds het menschelijk leven in verschillende perioden, hetzij twee (Mimnermos f. f. p. 6 (94) of drie (Aristoteles f. f. p. 10 (98) vlgg.) of vier (bijv. Xenophon p. 13 (101)) of vijf (Varro p. 18 (106) vgl.) of zes (bijv. Augustinus p. 20 (108)) of bij voorkeur zeven, placht te verdeelen. Aan dit laatste getal is het tweede hoofdstuk, p. 24 (112)—49 (137) gewijd, waarin inzonderheid op de bekende elegie van Solon p. 26 (114) vlgg., op Ptolemaios Tetrabibl. IV, 10 p. 30 (118)—39 (127) en Shakspeare, As you like it Act. II, sc. 7, p. 43 (131)—47 (135) nader wordt ingegaan. Er volgt nog een „Anhang. Zur Schrift περὶ ἑβδ" p. 49 (137)—57 (145) en een Register p. 58 (146).

De auteur gaat van de gelukkige gedachte uit om „nicht das Material für eine einzelne Zahl aus allen Lebensgebieten zu sammeln, sondern vielmehr auf beschränkterem Raume das konkurrierende Spiel der verschiedenen ordnenden Zahlen zu beobachten," p. 2. (90) en heeft zijn taak met zooveel belezenheid, scherpzinnigheid en smaak vervuld dat zijne verhandeling zoowel uit een wetenschappelijk als uit een literair oogpunt goed geslaagd mag heeten. Boll had echter geen poging moeten doen om een bekenden misgreep van Hegel weg te doezelen, p. 48 (136) aanm. 1.), en zijn betoog (in het aanhangsel) dat het geschrift Περὶ ἑβδ. van omstreeks 450 v. Chr. of later zou dateeren, schijnt ons, hoe verdienstelijk ook in bijzonderheden, toch in hoofdzaak mislukt toe.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

E. Böklen, Die „Unglückszahl" Dreizehn und ihre mythische Bedeutung. (Mythologische Bibliothek V, 2). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1913. (Pr. M. 4.50).

In de inleiding, p. 1—19, wijst de auteur er op, dat de 13 niet altijd als onheilspellend, de 12 niet altijd als gelukaanbrengend is beschouwd, p. 2—7, en dat „ein fortwährendes Schwanken zwischen der 13 und der 12" bestaat, p. 7. „Wer also die Bedeutung der 13 erklären will, der muss darauf bedacht sein, dass seine Deutung zugleich auch auf die so ausserordentlich häufig vorkommende 12 anwendbar ist." p. 8. Beide getallen hebben volgens Böklen hun oorsprong aan de waarneming en de berekening van de fases der maan te danken, p. 13—19.

In het eerste hoofdstuk, p. 19—27, worden als „Direkte Zeugnisse für den rein lunaren Ursprung der Zahlen 12 und 13 im Mythos" Rgw. I. 25,8, en IV, 33, 7, Test. der 12 Patriarchen VIII (Naphtali) c. 4, Openb. Joh. 12, 1, Grimm K H M N. 88 en eenige andere gegevens uit de mythologie en de sprookjesliteratuur, in het tweede hoofdstuk een groote menigte „Indirekte Zeugnisse" p. 27—99 van soortgelijken aard behandeld, waarvan wij Odyss. XX, 105 en XXII, 142, p. 29 vlg., de ancilia der Romeinen p. 40 vlgg. en p. 51 vlg. de Bôdhisattwa legende uit Lalita Vistara p. 33 ff. wenschen te releveeren.

In „Schlussbemerkungen" p. 100 vlg. vat Böklen de resultaten van zijn studie samen en verklaart omtrent den oorsprong van het getal 12: „wie der Mondkult, so reicht ja auch der Mondkalender weit zurück in die prähistorische — zweifellos bis in die neolithische — Zeit, daher haben höchst wahrscheinlich die Babylonier das Zwölfersystem selbst schon übernommen," p. 101.

Digitized by Google

Een uitvoerig register besluit het werk p. 102—116.

De auteur heeft o. i. zijne hoofdstelling omtrent den lunairen oorsprong der getallen 12 en 13 bewezen en ongetwijfeld over het aanhangige onderwerp veel te berde gebracht, dat ernstige overweging verdient; wij zouden echter niet durven beweren, dat het onderscheid tusschen de „direkte" en de „indirekte Zeugnisse" altijd streng is doorgevoerd, vgl. bijv. p. 21 met 32 1), en dat de toelichting op de gegevens vrij te pleiten is van subjektieve willekeur, vgl. o. m. de zonderlinge exegese van I Kon. 19, 19—21 op p. 77 vlg.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

M. Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique au 17me siècle. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). Paris. Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2.60).

Op de bibliothèque nationale te Parijs bevindt zich onder de papieren afkomstig van de markies de Nointel, de ambassadeur van Lodewijk de veertiende, een rapport over de toestand van Attica in zijn tijd dat, naar de Heer Collignon aantoont, samengesteld is door Jean Giraud, eerst consul van Frankrijk te Athene, daarna van Engeland. Giraud was reeds bekend als gids van verschillende beroemde reizigers in Griekenland, vooral als de wegwijzer van Spon en Wheeler; tans maken wij kennis met wat hij zelf heeft opgeschreven.

Giraud stelde veel belang in opschriften en monumenten, maar zijn kennis was niet groot. Een enkele maal is hij beter op de hoogte dan Spon, die b. v. de beelden van het Parthenon voor produkten uit de tijd van Hadrianus houdt, terwijl onze berichtgever zegt dat het werk van Phidias is, maar daar staat tegenover dat hij, in een ander rapport, het horologium dat bekend is onder de naam van Toren der Winden de gevangenis van Socrates noemt, en bij het monument van Lysicrates het gewone verhaal van Diogenes' lantaren doet. Van 's mans opmerkingen over de oudheid heeft Collignon dan ook niet veel gepubliceerd, maar hij geeft ons een aanzienlik en hoogst interessant uittreksel van wat verhaald wordt over de eilanden in de Saroniese zeeboezem, hun bevolking en bestuur; leefwijze, kleding, godsdienst en het aantal der inwoners wordt nauwkeurig opgegeven. Dit alles wordt met nog groter uitvoerigheid meegedeeld omtrent de bewoners der stad Athene; de prijzen der levensmiddelen worden opgetekend en vooral krijgen we een zeer uitgewerkt beeld van de virtuositeit der Turken op 't stuk van belastingheffing. Was er in de stad een moord gebeurd zonder dat de dader ontdekt werd, was er iemand door een val om het leven gekomen of was er iemand verdronken, de fiscus hief van elk gezin in de stad een kleine belasting, onder de naam van „phoniko": een voordelig middel om de onderdanen tot coöperatieve politie te brengen. Had iemands vrouw echtbreuk gepleegd en wilde de man haar vergiffenis schenken, hij mocht het doen, mits hij „horendragersgeld" (keratiatiko) betaalde. Naast zulke boeten op het overtreden van de geldende moraal, hielpen een lange reeks van indirekte belastingen de kas der machthebbers stijven. — Het gehele tafereel dat Giraud ons vertoont spreekt van weinig anders dan ellende.

Voor belangstellenden in de geschiedenis van het tegenwoordige Griekenland is de uitgave van de Heer Collignon van veel belang.

Leiden. D. C. Hesseling.

R. Allier, Une Société secrète au XVIIe Siècle. La Compagnie du Très-Saint-Sacrement de l'Autel à Toulouse. Une esquisse de son histoire. Paris, Champion. 1914.

In 1908 gaf de heer Raoul Allier, professeur honoraire aan de Université de Paris, een boek uit over het genootschap van het Heilige Sacrament te Marseille; door ambtsplichten eenige jaren in zijne studie over dat genootschap gestoord, heeft hij die thans weder opgevat en een tweede boek uitgegeven onder den bovenstaanden titel, voornemens ze, zoo mogelijk, verder voort te zetten. Ofschoon men tot dusver vergeefs gezocht heeft naar de officieele bescheiden van het geheime genootschap in quaestie, bleek het mogelijk zijne werkzaamheid in verscheiden streken van Frankrijk, vooral in het Zuiden, te Aix, Marseille, Montpellier, Toulouse — maar ook te Parijs, na te sporen, en zich van zijn doel en zijn karakter eene voorstelling te maken.

Het moet gesticht zijn in of omstreeks 1611, misschien wel door den Chevalier de la Coste, die in elk geval veel heeft gedaan om de geheime vereeniging op gang te helpen.

Haar eerste oogmerk schijnt geweest te zijn de bestrijding van de bedelarij en de wanordelijkheden, door landloopers, zwervelingen en dergelijke ongelukkigen, die in de XVIIe eeuw maar al te talrijk waren, veroorzaakt, en zulks door de oprichting van hospitalen, waarin die lieden werden opgesloten. Het is merkwaardig, dat daarbij het genootschap altijd in het verborgen bleef: het werkte door een of twee zijner leden, die oogenschijnlijk uit eigen beweging met de overheid in overleg traden en deze aanspoorden tot de beoogde maatregelen of haar trachtten te overreden tot goedkeuring van hetgeen door geestelijke colleges op hun aandrang reeds was gedaan. Omstreeks de helft der eeuw was de geheime vereeniging op die wijze op vele plaatsen aan het werk, maar men bespeurt alras dat zij haar arbeid ook aan andere doeleinden wijdde, en dat zij allengs van karakter veranderde, eerlang zelfs zich bewegen ging op het gebied van de staatkunde en den kerkelijken partijstrijd. Een der leden, wier namen men alle kent, nam tijdens het regentschap van Anna van Oostenrijk ijverig deel aan allerlei geheime bijeenkomsten te Parijs en maakte van zijne waardigheid van kanselier der Universiteit gebruik om te intrigeeren tegen den kardinaal Mazarin en bij de koningin-regentes aan te dringen op diens verwijdering — niet zonder groot gevaar naar de Bastille te worden gezonden.

Vooral ook spande het genootschap zich in de politie en de justitie te bewegen tot krachtige vervolging en onderdrukking van alle uitingen van godslastering, en het is vrij zeker dat de verordeningen, daartegen tusschen de jaren 1650 en 1660 uitgevaardigd, uitgegaan zijn van de Vereeniging van het Heilige Sacrament.

Ook de hervorming der geestelijke seminariën, met het doel behoorlijk onderlegde en degelijke priesters te verkrijgen, vooral voor het platteland, was een onderwerp van hare zorgen, en evenzeer de ondersteuning van nieuwe bekeerlingen. Het ligt daarom voor de hand dat men op de gedachte kwam de werkzaamheid van het

Digitized by Google

genootschap na te sporen in zake de bestrijding van het protestantisme, en het is inderdaad met eenige waarschijnlijkheid dat men zijn invloed ten deze heeft meenen aan te kunnen toonen. Bijna met zekerheid heeft men zijn aandeel kunnen aanwijzen in de vervolging van Labadie.

Zeer merkwaardig is, dat de broeders van het Heilige Sacrament ook met de grootste volharding ijverden tegen de „compagnonnages". d. i. tegen de arbeidersvereenigingen, en dat zij daartoe vooral het middel aanwendden van tegen-vereenigingen, die de gelofte aflegden elkander bij te staan door stichting van eene onderstandskas en een bureau van plaatsing, maar ook door onderhouding en aankweeking van het godsdienstig bewustzijn — natuurlijk met wering van al wat zweemde naar ketterij. Daarbij zwoeren de leden trouw aan de meesters te zijn, vlijtig te werken en zich niet te bemoeien met de belangen der meesters tenzij ter eere Gods. Ingeval van onderdrukking hunnerzijds zou de vereeniging door wettige middelen voor den betrokken gezel in de bres springen.

Op die wijze trachtte de Compagnie van het Sacrament invloed te verkrijgen op de arbeidersklasse en in hare kringen zich te doen gelden.

Tot hetzelfde genootschap behoorde waarschijnlijk eene andere geheime vereeniging, die alleen bekend is onder de geheimzinnige initialen A A, maar het is tevens niet onwaarschijnlijk, dat die A A veel heeft bijgedragen tot den ondergang der Compagnie van het Sacrament, die reeds in 1670, vooral uit gebrek aan fondsen, te niet ging. Van den aanvang af, of althans sedert de abbé Ciron, de bovenbedoelde kanselier der Universiteit, de toongever in het genootschap was geworden, was dit met wantrouwen en achterdocht bejegend. De leden behoorden meest tot de volgelingen van het „Oratoire", en die „Oratoriens" werden verdacht van Jansenistische neigingen. Het is niet onmogelijk, dat daarom niet alleen de Oratoriens van de vereeniging werden uitgesloten, maar dat, onder de mystieke letters A A als naam of leus, door het college der Jezuieten eene zustervereeniging is gesticht, die de oorspronkelijke Compagnie van het Heilige Sacrament òf verdrong òf in zich opnam.

Hoe dit zij — het onderzoek is nog geenszins geeindigd — het ontstaan en de werkzaamheid van het geheime genootschap zijn zeer opmerkelijk: tegelijk godsdienstig, philanthropisch, staatkundig en maatschappelijk, was het hoogst eigenaardig, en een opzettelijk historisch onderzoek is het ten volle waard. Natuurlijk is het onderwerp van dit onderzoek specifiek Fransch, maar de schrijver, die zijn boek aan het *Museum* ter kennisneming en aankondiging toezond of door zijne uitgevers toezenden liet, oordeelde terecht dat zijn onderzoek bij den beoefenaar van de geschiedenis der zeventiende eeuw belangstelling zou moeten wekken.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

E. H. van Heurck, L'Oeuvre des Folkloristes anversois, Augmenté de quelques bois de Max Elskamp et illustré des portraits de M. M. Elskamp et de Cock. Anvers, Buschman. 1914. (Pr. fr. 2).

In dit vlot en soms geestig geschreven boekje vertelt Schr. van de Antwerpsche folkloristen en over wat zij gedaan hebben voor de ontwikkeling van de wetenschappelijke studie der folklore. Terwijl in andere landen, met name in Duitschland, dat het eerst aan haar zijn aandacht schonk, de folklore door de geleerden beoefend wordt, zien in België de akademisch ontwikkelden op deze wetenschap neer. De kring van Antwerpsche folkloristen, waarin Schr. ons binnen leidt, bestaat dan ook geheel uit mannen die langs een zijweg tot deze studie gekomen zijn, en voor wie zij in den regel slechts een verpoozing of zelfs verademing is van geheel anderen arbeid.

Aan hun spits staat de dichter Max Elskamp, die eenige vrienden welke hij voor zijn nasporingen wist te interesseeren, vereenigde tot het *Conservatoire de la Tradition populaire.* Het groot aantal voorwerpen uit het dagelijksch leven door Elskamp verzameld, vormde de kern van het in 1907 te Antwerpen gestichte Museum voor Folklore, waarin het Conservatoire de la Tradition populaire nu geregeld vergadert. Van de voornaamste leden vertelt Schr. ons byzonderheden, en hoe zij door hun verzamelen voor de verzameling-Elskamp, ieder naar zijn aard en aanleg, tot de verschillende wetenschappen en speciaalstudies kwamen waartoe de studie der folklore leiden kan. Zoo verdiepte Edm. de Bruijn zich in de mythologie, geschiedenis der godsdiensten en prehistorie, en legde Emile van Heurck zich toe op het verzamelen van volksprenten, waaraan wij de in gelukkige samenwerking met Dr. Boekenoogen geschreven *Histoire de l'Imagerie populaire flamande* danken. Ary Delen is bezig de folklore bij de Vlaamsche en Hollandsche schilders te bestudeeren en begon een bibliografie van de Belgische folklore, die thans door Victor de Meyere wordt voltooid. En Max Elskamp wijdde zich in het byzonder aan de houtsneekunst, die hijzelf met gelukkig gevolg beoefent, zooals de aardige, decoratieve, en soms zelfs oorspronkelijke houtsneden die aan dit werkje zijn toegevoegd, ons bewijzen.

In het tweede hoofdstuk vertelt Schr. ons van het in 1889 gestichte maar reeds in 1900 gestaakte tijdschrift *Ons Volksleven*, waaruit het *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)* is voortgekomen, en van zijn redacteuren Vervliet en Cornelissen en hun geschriften.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan *Volkskunde,* het eenige thans bestaande Vlaamsche folkloristische tijdschrift, opgericht door Pol de Mont en Gittée, en nu geredigeerd door Alphonse de Cock, de grootste figuur van de hedendaagsche Belgische folklore.

Met een enkel woord over eenige andere folkloristen van de stad en de provincie Antwerpen, van wie ik alleen P. Delehaye S. J., den auteur der *Légendes hagiographiques*, en Maurits Sabbe wil noemen, en de vermelding van eenige particuliere verzamelingen besluit Sch. zijn aantrekkelijk geschrift, welks uiterlijke vorm niets te wenschen overlaat.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

G. J. A. Mulder, Hoofdstukken uit de Algemeene Aardrijkskunde. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. *f* 2.25).

Zooals de titel aanduidt, was het niet de bedoeling van den Schrijver een volledige algemeene aardrijkskunde te geven, en de gedeelten, welke besproken zijn, worden niet alle even uitvoerig behandeld. In het algemeen schijnt mij de keuze der hoofdstukken en de-

Digitized by Google

omvang daarvan juist te zijn. Alleen aan enkele, zooals dat over „Wind," had wel eenige meerdere ruimte besteed mogen worden, hetgeen dan de verklaring van sommige belangrijke verschijnselen, zooals moesons, föhn e. a. ten goede zou zijn gekomen. Ook het hoofdstuk „Vulkanisme" is erg beknopt uitgevallen, vooral nu daarbij aan de beschijving van bepaalde uitbarstingen zooveel ruimte is besteed, dat daardoor de verklaring der algemeene verschijnselen te kort komt. Afgezien hiervan, is het boekje wel geschikt voor hen, die met de hoofdverschijnselen der algemeene aardrijkskunde in beknopten vorm kennis willen maken. De verklaring is doorgaans duidelijk en de vele goed geslaagde afbeeldingen verhoogen ongetwijfeld de waarde der verklaring. Alleen fig. 8 zegt weinig en bij fig. 11 ware een toelichting niet overbodig geweest. Overal blijkt, dat de Schrijver de nieuwere literatuur heeft geraadpleegd. Jammer daarom, dat het werkje zoo weinig bevat omtrent het onderzoek der hoogere luchtlagen en de daarbij verkregen resultaten. Zoo mist men ook de vermelding van den Eiffeltoren als meteorologisch station. Bij de bestanddeelen der lucht had argon wel vermeld mogen worden, bij de wolkenvormen de nimbus of regenwolk. Dat droge lucht overal en altijd dezelfde samenstelling bezit (blz. 5), geldt toch alleen van de onderste helft der atmosfeer, daar deze op aanzienlijke hoogte uit lichtere gassen, vermoedelijk hoofdzakelijk waterstof, bestaat. Uit de verklaring op blz. 18 zou men kunnen afleiden, dat de hoofdoorzaak van het ontstaan der subtropische maxima te zoeken is in het feit, dat de meridiaanvlakken poolwaarts steeds dichter bij elkander komen. Boven den passaat en antipassaat hadden de in nieuweren tijd geconstateerde luchtstroomen wel vermeld mogen worden. Ook treden de groote atmosferische storingen (blz. 25) niet in de tropen, maar aan de poolgrenzen daarvan op en is het zeker niet juist (blz. 28), dat de moeson over den Himalaja doordringt. Zoo zouden er meer kleine vergissingen zijn aan te wijzen, welke ik onder het lezen aantrof. Een opsomming ervan zou evenwel den schijn kunnen verwekken, dat het werkje door mij minder geschikt wordt geacht voor het doel, waarmede het geschreven werd, terwijl zulks niet het geval is; want mijn totaalindruk is, dat het wel degelijk goede diensten bij het onderwijs kan bewijzen.

Groningen. H. Zondervan.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelii Taciti Historiarum Libri qui supersunt. Erklärt von **E. Wolff.** Erstes Heft. Buch I und II. Zweite, umgearb. Aufl. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3.60.)

Dat deze tweede druk een omgewerkte is, kan zeker niet verwonderen, waar de eerste van 1886 dagteekent. Inleiding, tekst en noten zijn dan ook in menig opzicht gewijzigd en verbeterd. De inleiding behandelt vele quaesties uitvoeriger, b.v. die, welke de persoonlijkheid van Tacitus betreffen, zijn opvatting van de taak der historiographie, zijn bronnen, de manier waarop hij deze gebruikt enz.

Voor den tekst is ook nu weer de uitgave van Halm als grondslag gebruikt en wel de 5de uitgave van G. Andresen van 1914, waarvan in dezen druk veel minder is afgeweken dan in den eersten. De 38 plaatsen, waar dit het geval is, worden pagg. 288 sq. opgesomd. Op drie ervan neemt Wolff een conjectuur van eigen vinding op. Gelukkig schijnt zijn lezing van het slot van I 54: *faciliore inter malos consensu ad bellum quam in pacem et concordiam*, i.p.v. *in pace ad concordiam*, die ons van het onzinnige *in pace* verlost. Minder voldoen de beide andere veranderingen. II 60 leest Wolff: *sed credita fama obiectumque mox in senatu*, i. p. v. *sed creditum.....* Hij verwijst voor *credita fama* naar IV 34 en Ann. VI 35; maar misschien schreef Tacitus *creditum* in verband met het volgende *obiectum*. II 100 vinden we i. p. v. het overgeleverde *inter malos, ut et similes sint*, dat geen behoorlijken zin oplevert, *inter malos et similes*. W. vertaalt „die im Bösen ähnlich sind". De woorden *quod evenit inter malos et similes* schijnen mij dan echter een vrij onnoodige uitbreiding en verklaring van het volgende *eadem pravitas*. Juister lijkt de zienswijze van Urlichs en Heraeus, die beiden meenen, dat vóór *similes* iets uitgevallen is (U. *consiliis*, H. *cogitationes*).

Zooals reeds is gezegd, is ook in de noten veel veranderd. De vragende vorm, vroeger menigmaal gebruikt, is opgegeven. Talrijke toevoegingen treffen wij aan, vermeerderd zijn o. a. de wenken voor een goede, smaakvolle vertaling. Ook is er dikwijls op gewezen, hoe juist Tacitus de kunstmiddelen der rhetorica vooral in de Historiae aanwendt.

Ten slotte is de toevoeging van een kaartje van Rome in den keizertijd zeker een verbetering te noemen van deze zoo bruikbare editie.

Rotterdam. W. Werff.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij P. Noordhoff te Groningen is, onder de titel *Moderne Filologie aan de Groningsche Universiteit*, de toespraak verschenen waarmede Prof. Symons op 1 Mei 1915 het „Germanistisch-Romanistisch Instituut" heeft geopend. In deze rede wordt nog eens duidelik uiteengezet hoe nuttig, naast de kolleges, instellingen zijn waar de student al doende leert; tevens wordt er de nadruk op gelegd dat het nieuwe Instituut alleen dan ten volle aan zijn bestemming kan beantwoorden, indien de Moderne Filologie door wettelike regeling aan onze Universiteiten eindelik de plaats verkrijgt waarop zij recht heeft. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Févr.: H. Lemonnier, La chapelle du coll. Mazarin au XVIIe s. (fin). — F. Cumont, Les mystères d'Éleusis. — V. Chapot, La vigne dans l'Antiquité. — Variétés.

Mars: G. Doutrepont, Le Roman de Renard. — H. Omont, La paléographie grecque en Russie. — P. Monceaux, Les origines du culte des Saints, I. — Variétés.

Mitteil. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 3-4: A. W. Byvanck, Aus Bruttium. — R. Foerster, Hermes mit Lotosblatt. — B. Nogara, La testa di bronze di Augusto della Bibl. Vaticana. — G. Rodenwaldt, Megalographia. — M. Meurer, Die Mammae der Artemis Ephesia. — E. Raehlmann, Röm. Malerfarben. — C. Albizatti, Vetri dorati del terzo secolo d. Cr. — H. Nachod, Gräber in Canosa.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXV-XXXVI, 5: F. Studniczka, Die griech. Kunst an Kriegergräbern. — E. Maasz, Goethes Geheimnisse u. Wahlverwandsch. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Der Sinn der gegenw. Kultur. — W. Steffen, Beitr. zur Würdigung deutscher Gedichte. — H. Rothe, Die orient. Frage im Geschichtsunterr.

Anglia, XXXIX, 1: E. Einenkel, E. Flügel †. — E. Flügel, Nachtr. zur bibliogr. der schriften v. L. T. Smith. — E. Pizzo, Zur frage der ästhet. einheit des Béowulf. — W. D. Briggs, Studies in Ben Jonson, III. — G. Dubislav, Beitr. zur philol. erklärung des Shakespeare-textes. — M. Rothbarth, Pope u. Shakespeare. — O. Johnsen, More Notes on Old Engl. Adverbs a. Conjunctions of Time. — M. J. Minckwitz, Pope als übersetzer der Ilias, III. — Dez., Randglossen zu E. Browning's Poems before Congress.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD / LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 1er Numéro: Dirk Coster, Henri Malo, Fernand Séverin, G. S. de Solpray, Max Elskamp, Jhr. Edzard Falck, Arthur van Schendel, Ph. Zilcken, Fernand de Solpray, Louis Piérard, P. Valkhoff, A. D. L. Mague, G. Houry.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XVII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS X.

Vlechtwerken VI.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/11.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'J., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

22ste Jaargang. — **No. 11/12.** — **Aug.-Sept. 1915**

Draheim, Die Ilias als Kunstwerk (Valeton).
Schroeder, Pindari carmina (K. Kuiper).
Roscher, Die hippokrat. Schrift v. d. Siebenzahl (K. H. E. de Jong).
Lindsay, Sexti Pompei Festi de verborum significatu (F. Muller Jzn.).
Havet, Notes crit. sur le texte de Festus (F. Muller Jzn.).
Bruins, Hofmanni Peerlkamp Vitae (Bessem).
Bosch, Legende v Jîmûtavâhana (de Cock).
Chamberlain, Goethe (Scholte).
Dussaud, Civilisations préhelléniques (C. W. Vollgraff).
Ten Haeff, Diplom. Studiën (Gosses).
Zijp, De Strijd tusschen de Staten v. Geld. en het Hof (Gratama).
Formigé, Remarques div. sur les théâtres romains (v. Hoorn).
Drost, Het Nederlandsche Kinderspel (v. d. Graft).
Hoogewerff, Nederl. Schilders (Martin).
Van Zuiden, Hoogd. Joden in 's-Gravenhage (Wolff).
Schoolboeken:
Poelhekke en de Vooys, Platenatlas bij de Nederl. literatuurgesch. (Varenhorst).
Uitg. v. d. fa. Wolters.
Van Dale's Zakwoordenboekje.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Draheim, Die Ilias als Kunstwerk. Ein Beitrag zur Erklärung der Dichtung. Münster i. W., Aschendorff. 1914. (Pr. M. 1.60).

De schrijver wil geene analyse der Ilias geven, maar haar beschouwen als het werk van eenen kunstenaar. Dat beteekent, als ik het wel begrepen heb, dat hij niet met een kritisch oog het gedicht bekijken wil, maar met het doel er de bewijzen van 's dichters kunst in te laten bewonderen. Den geest van het werkje (119 bladz.) leert men het best kennen uit eenige citaten, bijv. de volgende: „Es war ein glücklicher Umstand dasz ein begabter Sänger den geeignesten Stoff für epische Darstellung wählte." — „Da der Dichter es ganz in seiner Macht hatte die Zahl der Tage der Pest und der Abwesenheit der Götter und ebenso die Zahl der Tage der Miszhandlung des getöteten Hektor und der Vor-Vorbereitung zu seiner Bestattung zu verkürzen oder zu verlängern, so ist in der Ubereinstimmung zwischen den 21 Tagen der Einleitung und den 22 des Schlusses eine bestimmte Absicht zu erkennen, um so mehr als jedesmal der Zeitraum durch einen bedeutungsvollen Tag in zwei Hälften gegliedert wird .... Allerdings sind beide Zeitraüme nicht völlig gleich, zuerst 9 + 1 + 11 Tage, zuletzt 11 + 1 + 10 Tage, aber der Dichter hat ausgeglichen durch den Vers ἀλλ' ὅτε δὴ ῥ' ἐκ τοῖο δυωδεκάτη γένετ' ἠώς (A493 und Ω31) .... Das gleiche Streben nach Symmetrie gibt sich auch im Hauptteil zu erkennen: die erste Schlacht beginnt mit einem Zweikampf, und endet mit einem Zweikampf; drie dritte Schlacht beginnt mit einer Aristie, und endet mit einer Aristie." — „Auffällig ist eine gewisse Duplizität. Thetis vernimmt zweimal die Klagen Achills, Here und Athene fahren zweimal in die Schlacht, Zeus wägt zweimal die Todeslose, Athene begeht zweimal eine Hinterlist, Aphrodite ist zweimal Retterin, zweimal werden Götter verwundet. Diese Duplizität ist eine Art von Wiederholung, die dazu dient, das Auszerordentliche welches dem Seltenen und Einmaligen innewohnt zu mildern." — „Der Dichter hat also fast in jeden gröszeren Abschnitt seines Werkes eine Versammlung der Götter gelegt: nur der dritte Schlachttag entbehrt einer solchen. Es ist aber klar warum in der dritten Schlacht keine Berätung stattfinden kann: Zeus wird von Here eigeschläfert. Diesen groszartigen Vorgang, der mit seinen Folgen das 14 und 15 Buch ausfüllt steht also gewissermaszen negativ an Stelle einer Götterversammlung." Wie het hier aangehaalde mooi of belangrijk vindt zal zeker het geheele boekje met genoegen lezen.

Arnhem. Matthée Valeton.

Pindari carmina cum fragmentis selectis iterum edidit **Otto Schroeder.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 2.40. gob. M. 2.80).

Ofschoon zeker ieder die zich ernstig met de studie van Pindarus bezig houdt zich hartelijker zou hebben verheugd, indien de belangstelling in dezen dichter eene nieuwe uitgave van Schroeders groote Pindarus-editie (Poetae Lyrici Graeci Ed. V. I. 1) had noodig gemaakt, is toch het feit dat deze editio minor binnen één lustrum werd uitverkocht eene reden tot blijdschap. De herziening van zijnen arbeid heeft aan Schroeder aanleiding gegeven om op tal van plaatsen zijn oordeel op nieuw te overwegen, niet zelden te wijzigen, soms geheel te herroepen. In dit opzicht blijft zijn werk het tamelijk conservatieve karakter dragen waarop Prof. Vürtheim in zijne aankondiging van den eersten druk (*Museum* 1909 p. 282)

Digitized by Google

reeds heeft gewezen. Voorbeelden van deze verschillende wijzigingen op te noemen acht ik overbodig. Waar zij samenhangen met Schroeders zeer speciale opvatting van Pindarus' rhythmiek zijn ze voor eene korte bespreking volkomen ongeschikt; trouwens, ook in de uitgaaf zelve zijn, ondanks de welkome toevoeging van een *membrorum notabilium conspectus*, de metrische aanwijzingen zeer moeilijk te volgen tenzij dan voor hen die in het systeem door Schroeder verdedigd zich geheel tehuis gevoelen.

De uitgaaf der epinikiën is sober in het opnoemen van varianten, soberder nog in het refereeren van conjecturen, al bemerkt een aandachtig lezer spoedig dat al zeer weinig van hetgeen in de laatste jaren over Pindarus is gepubliceerd aan Schroeders opmerkzaamheid is ontsnapt. Die soberheid echter, die bij gewone — d. i. niet met philologisch-kritische bedoelingen ondernomen — lectuur der complete gedichten ongetwijfeld hare lichtzijden heeft, schijnt mij een bezwaar bij de *fragmenta selecta*. Eigenlijk heb ik reeds geen vrede met het feit dat de uitgever, die natuurlijk alles wat op de fragmenten van Pindarus betrekking heeft, in zijne collectanea, wèl-geschikt en wèl-bestudeerd, bezit, slechts eene selectie uit de fragmenten afdrukt. Maar mijne bezwaren vermeerderen zich wanneer ik van sommige der Paeanes uit de Oxyrrhynchus-papyri niet slechts de losse, waarschijnlijk volkomen onherstelbare brokjes, maar ook verscheiden gemutileerde aanhefswoorden of het slot, ja soms een geheelen paean, als door zijn verminkten toestand te onverstaanbaar, geheel zie weggelaten. De studie van dergelijke fragmenten is nu eenmaal iets anders dan lectuur; om er van te maken wat er van te maken is heeft men alle gegevens noodig; zelfs ware het m. i. wel goed geweest indien de scholiën die hier en daar tot herstel van den geschonden tekst konden bijdragen, ook mee waren afgedrukt.

Deze opmerking bevat veeleer een wensch dan een verwijt. Otto Schroeder verstaat zeer de kunst der beknoptheid — men zie in welk een concisen vorm hij de winsten uit de Hermopolis-papyrus voor Paean VII. boekt, en hoe kort hij reflecteert op Vürtheims opmerking over den δαφνηφόρος in het groote Partheneion (pag. 309). Voor hen die de Oxyrrhynchus-uitgave niet bezitten zou de uitbreiding dezer fragmentenverzameling met een half vel druks een kostbare aanwinst zijn geweest; en aan den geleerden Pindarus-uitgever zou zij geringe moeite hebben gekost.

Amsterdam. K. Kuiper.

Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl in ihrer vierfachen Überlieferung zum erstenmal herausgegeben und erläutert von **W. H. Roscher.** (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, herausg. von Drerup, Grimme und Kirsch, VI. Bd. 3/4 Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1913. (Pr. M. 7).

De inhoud van deze publikatie is als volgt: „Vorwort" p. VII—X, „Übersicht über die bisherige Literatur zu Π. ἑβδ." p. XI vlg., 1. Teil „Hippokrates" περὶ ἑβδομάδων p. 1—80, 2. Teil „Weitere Bruchstücke einer alten Hebdomadentheorie aus dem Bereiche der hippokratischen Schriften etc." p. 81—98, 3. Teil „Zur Geschichte des Buches περὶ ἑβδ." p. 99—130. Anhang I „Auszug aus der deutschen Übersetzung des im Cod. arab. Monac. 802 überlieferten Ps.-Galenkommentars zu „Hipp." Π. ἑβδ. 1—17 von G. Bergsträsser", p. 131—149, Anhang II A. „Widerlegung von Lortzings Kritik in B. Ph. W. 1912", p. 150—154, Anhang II B „Bolls Verbess. u. Erläut. zu Kap. II von Π. ἑβδ." p. 154—161, „Register" p. 162—175.

W. H. Roscher geeft eene volledige en zeer bruikbare uitgaaf van een geschrift, dat niet slechts voor de geschiedenis der geneeskunde, maar ook der philosophie in de oudheid belangrijke en nog niet genoeg op prijs gestelde gegevens bevat. Wij vestigen hier slechts de aandacht op I, 1 „Allgemeines über die Bedeutung der Siebenzahl", op I, 6, 1 „Vergleich des Makrokosmos mit dem Mikrokosmos und ihre sieben einander entsprechenden Bestandteile" en I, 12 „Rapport des maladies avec l'ensemble des choses."

Maar niet slechts de uitgaaf, ook de toelichtingen van Roscher zijn zeer verdienstelijk en inzonderheid zal zijn even scherpzinnig als inhoudsrijk betoog, dat dit geschrift niet na 450, maar voor den Ionischen opstand moet worden gedateerd, p. 99—128 f.f., ten slotte toch wel algemeene toestemming vinden.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Sexti Pompei Festi de verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome, **Thewrewkianis copiis usus edidit Wallace M. Lindsay.** Leipzig. Teubner. 1913 (Pr. M.12, geb. M. 12.60).

L. Havet, Notes critiques sur le texte de Festus. (Fasc. 214 van de uitgaven der Ecole des hautes Etudes), Paris, Champion. 1914 (Pr. fr. 2.50).

Na de Hongaarsche uitgave van Thewrewk de Ponor (1889), die slechts den text gaf, dientengevolge moeielijk bruikbaar of zooals dat in Duitschland heet „völlig unbrauchbar" (Gercke-Nordens Einl. I 571) en bovendien buitensporig duur geworden was, is deze nieuwe Festus-uitgave in handig klein formaat — het gebruik der editie van Müller op een volle tafel vormde een legkaart met lagen — een uitkomst. Lindsay (Praef. XXVI) wil haar beschouwd zien als het tweede deel van de Hongaarsche editie; van het materiaal door Th. voor zijn editie verzameld, heeft hij gebruik gemaakt. Een tweede deel zal nog volgen, dat naar ik vermoed velerlei nieuws zal brengen voor de verklaring van den text en daarbij vooral, zooals reeds elders (*DLZ*. 1913, 3040 *vlg.*) is uitgesproken, de glossen en andere grammaticale literatuur zal moeten verwerken: een reusachtige taak! Uit Lindsay's woorden (Praef. III: *certis igitur rebus ad volumen alterum reservatis* eqs.) blijkt, naar ik vrees, dat dit deel nog in verre toekomst ligt.

Op deze uitgave, waar ik straks nog op terug kom, heeft ook L. Havet zijn licht laten schijnen. De methode is hier dezelfde als uit zijn colleges aan het Collège de France of uit zijn *Manuel* welbekend mag heeten: iedere verandering van de lezing der Hss. moet psychologisch of graphisch verklaard worden. Zoo richt hij steunend op vaak zeer subtiele overwegingen een reeks van hypothesen op, die steeds met veel vernuft verdedigd door hun auteur tot in de kleinste details telkens in grooter verband worden gezien: men volgt deze koene aviatiek af en toe het Hollandsche hoofd schuddend maar gaat toch mee, want Havet is ook daar boeiend, waar we hem zien landen, vol zekerheid, in de wolken. Het eigenaardige van deze „Systemzwang" is dat ze volkomen persoonlijk is en dus ook blijft, dat ze, ook aan

Digitized by Google

Franschen kant, steunt op een voortreffelijk, met groote liefde en even groot geduld verzameld en verwerkt materiaal. Zonder twijfel hebben we hier een zeer sterke ontwikkeling en een eerbiedwekkend zelfvertrouwend uitwerken van de eigen methode; men vergelijke daarmee de meer linguistische artikelen uit de eerste deelen der *Mém. Soc. Ling.*!

Havet bespreekt eerst (p. 1—6) de uitdrukking: *cum ait*, die hij tegen de vroegeren overal wil handhaven op één plaats 218, 20 na: overtuigend.

Het zwakste gedeelte volgt nu: p. 7—17 waar H. op plaatsen ook waar vroeger nimmer iemand zich gestooten heef, ontdekt, dat een of meer regels zijn uitgevallen; de aanvullingen blijven natuurlijk, zooals H. zelf erkent, onzeker maar zij worden uitmuntend en met veel zorg verdedigd, en — ziehier een groote, niet alledaagsche verdienste — ze hebben iets, dat onmiddellijk pakt en Festus als uit het — verminkte — gezicht gesneden lijkt.

Het laatste deel eindelijk (p. 18—58) geeft verbeteringen van verschillende plaatsen, die ten deele overtuigend zijn en die op vele plaatsen voor de schrijfwijzen van het handschrift uitmuntende opmerkingen brengen.

Over een en ander straks nog een enkele opmerking.

Engelschman en Franschman vergelijkend zijn we dankbaar, dat de rolverdeeling zóó goed is geweest. Een text van Havet zou waarschijnlijk of voor hem zelf een groot deel van zijn bekoring of anders voor ons een nog grooter deel van de zoo noodige nuchterheid en koelheid ingeboet hebben. Lindsay's geloofsbekentenis luidt (Praef. III): *hic volui infra textum, quam proxime a codicum textu remotum, testimonia codicum quam plenissime et accuratissime exhibere.*

De Praefatio bespreekt den Cod. Farnesianus, met de afkortingen, de verloren quaternio's 8, 10, 16 met hun afschriften, eindelijk de epitome van Paulus en haar Hss.; ten slotte geeft zij een overzicht over de uitgaven en studies van den nieuweren tijd sinds de Renaissance. Twee apographa U V heeft Lindsay zelf gecollationeerd, waarvan V, de schedae Parisienses, de voornaamste nieuwe aanwinst vormen. De cod. Farnesianus wordt nu in het eind van de XIe eeuw geplaatst (Praef. XI).

De text zelf geeft veel minder aanvullingen dan Otfr. Müller aandurfde: dit heeft zijn voor en tegen, het laatste vooral, omdat Müller de eigen aanvullingen duidelijk als zoodanig in cursiefdruk gaf; de paginas komen niet zooals in de vroegere edities overeen met blad (Müller) of kolom (Thewrewk) van den codex: slechts de regels komen met het Hs. overeen. De pagineering van deze twee oudere uitgaven is voortdurend aan binnen- of buitenkant opgegeven.

De crit. commentaar geeft nauwkeurig de lezing van het Hs. aan, geeft regelmatig de lezingen van vroegere uitgaven, zeer (te!) zelden conjecturen van anderen, hier en daar een eigen poging tot verbetering van den text.

Kortom, we hebben een uitgave, die geheel aan de moderne eischen voldoet, betrouwbaar, conservatief, weinig brillant en weinig gewaagd, een editie die den lezer haast overal vrij laat. Zeer te wenschen is het intusschen, dat het tweede deel spoedig verschijnt, want een commentaar ook voor den inhoud is hier zeer zeer noodig en zoolang deze wensch niet vervuld is, zullen we telkens nog grijpen naar de editie van Karl Otfried Müller (1839), waarvan het buitengewone, het breede en veelzijdige door de nieuwe editie zeker niet minder opvallend wordt, opvallend blijft als een phenomeen.

In het volgende geef ik nog eenige opmerkingen naar aanleiding van beide geschriften. Aan volledigheid is hier natuurlijk niet gedacht. Ik citeer naar de pag. van Lindsay; H = Havet.

152, 18 (H. 18): wellicht te lezen: *si quid me fĭerit* ipv. *fuerit*; men las vroeger *mutierit*. Over *fĭ-* bij *fio* vgl. *Sommer Handb.*[2] p. 543, die echter de oorzaak der verdeeling (ĭ : ī) niet bemerkt heeft: het evenwicht van de lettergrepen komt overeen met de feiten, *fĭĕrem fīēbam*. De zeldzame vorm is later vervangen. *mē* (*si quid me fieril*) is oude Instrumentalis, bijv. in het Sanskrit nog in derg. gebruik.

166,7 is de lezing van F bij Lindsay tegenover Müller verbeterd, en zoo in enkele andere gevallen.

166,25 een typisch voorbeeld. F en Paul. geven, ook in het citaat, *narica*; Lindsay drukt als lemma *Narita*—; waarom, begrijpt niemand. Müller geeft het antwoord: om een gr. ναριτᾶν uit Ibycus = *ostreum*, dat ik intusschen nergens vond, noch in lat. noch in gr. glossen. Misschien dus toch *narica*, een „neusvischje", een soort sardine (cf. *Nasīca, nasūtus*); verder *cornutam* ipv. *canutam*, vgl. gl. (Thes. Gl. p. 278) *cornuta genus serpentis* (toch niet: **cernutam* : *cernuus*, „met een groote kop voorzien" ?), wellicht een soort aal (z. *anguilla* : *anguis*); † *taguma guinas fartas* is moeilijk; mogelijk is *tragemata* (als „toast" bij de hors d'oeuvre? anders *Plin. N.H.* XIII, 4) of *tagenitam* (vgl. gloss. III 316,1 *luocuntuli* τηγανῖται, een soort koek, vgl. *Heräus, die Sprache Petrons* enz. p. 49 Anm., maar hier in Att. Dor. vorm τἄγηνον (daarvoor vgl. *allium* knoflook :> ἀλλᾶς *Glotta* 1, 323, *machina* e.a.) z. Aristoph. *Eq.* 929; vooral Hesych. ταγηνίαι πεμμάτια (ἀπὸ) τηγάνων. οἱ δὲ στέας ὑγρόν, ἐπιχεόμενον τηγάνῳ, ᾧ προσβάλλεται μέλι, σησάμη, τυρός; vgl. ἐσχαρίτης : ἐσχάρα; eindelijk voor *bonam* moet om de maat, graphisch eenvoudig, *bellam* worden gelezen (vgl. Catullus' *bellus passer*, Petron. 57 *bellum pomum*, 68 *si quid belli habes* (om te eten). Om de lange ī van *tagenitam* in het vers te vermijden (gr. woord!) kan men **tageniam* lezen. Zoo zouden we een heel menu, hors d'oeuvre enz. krijgen: *naricam bellum et cornutam et tageniam* (of *tragemata*) *anguillas fartas* (gefarceerde snoek tegenwoordig) *conchas piscinarias*. -ā ā (= -*am an*-) met haplographie.

184,5: misschien beter (want H's constructies zijn wel heel doorluchtig): *belua* (vgl. Enn. *var.* 58) *sic quando vinclis venatica lentis capta silet*; *si forte canēs ea nare sagaci sensit, voce suav(e) nictit ululatque* (of *suāve nictit ulatque*) *ibi acute*. Of is *sua* = *suis* te lezen, knort als een varken ?!

182,17 (H.21) een typisch voorbeeld voor het te groote vertrouwen op de methode: om een kleinigheid die niet geheel passen wil, wordt zeer veel veranderd, terwijl iets eenvoudigs voor het grijpen ligt.

232,7: l. *argipes* (ἀργίπους) of *ăcŭpes* (cf. *ācupedius*) *vocem cum mittere coepit.*

266,35: l. *pro scapulis militum atque aerario reipublicae* (F. *sc. a. aer. multum reip.*): oude constructie *prodesse pro alqo* = *alci*.

Digitized by Google

268,14: *maior*, l. *sacer*, onzeker vgl. Celsus 3,23: *etiam is, qui comitialis vel maior nominatur*, Apul. *apol*. 50, *gloss*. II, 331,9: (*hic*) *sacer morbus*, gr. ἱερὰ νόσος.

282,29 (vgl. Paul.) l. *secunda horă dicatur* (afgek. *dicat*ʳ; Paul. plur. vgl. 292,4 en 298,5 Fest. *dicitur*, Paul. *dicerent*) of *horā pacunt sponsalia* (*-ia* als *-ib*' gelezen) of *horam* (geschreven *horā*) *dant sponsalibus* (Paul. *tribuebant*), waarbij Paul. *sponsalia* als verlovingsgeschenken heeft opgevat; mogelijk ware ook *faciunt* of *dictant*, z. Ov. *Her*. 19, 29: *dictatisque ab eo feci sponsalia verbis*, vgl. Blümner *Privataltert*. 345.

288,33. De beschouwing van Havet p. 10 gaat niet op, zoodra men zich de oorspr. toestand van het Hs. duidelijk voor oogen stelt: de verspringing is onmogelijk.

296,18: l. *pūbes* (adj.) *est puer, qui pubem generare potest* (*pū*: *q*, over de verwisseling van *p* en *q* Havet p. 29. Een etymologische opmerking dus.

306,32 *usur p a s s e* is onwaarschijnlijk, daar Fest. 328,13: *appella v i s s e* geeft, vgl. 329,5.

318,37: *ea licet* is veel beter in het oude latijn dan H.'s *sccilicet* vgl. Plaut. *Trin*. 1179, Bennett I 235.

320,23: een staaltje van onvruchtbare hypercritiek bij Havet.

328,11: l. *Caci imparum unicarumque virium* of *unicarum virium* (dezelfde letters 2 maal: dittographie) Hs. *Caex*(*i*) en *uni-*.

350,35: l. *absumsi* (over s = i H. p. 40; *absumo* Thes. I, 220) ipv. *abstinui*.

374,1: *confixa* is goed, vgl. *suffixa*.

380,4: *et propius* is goed. Voor de bet. vgl. Tac. *Ann*. 12,64: *sobrina prior* (l. *propior*); *sobrino* is Dat., niet Abl. comparat.: vgl. bijv. *pro praetore* en *prope sobrinum*. De andere mogelijkheid, propius met Acc. in de Lex Cincia de donationibus (204 v. C.) Bruns p. 45: *sobrinus sobrinave propiusve eos*.

392,13: l. *lege id actum*, vgl. Cic. *ad Att*. 8, 11, 2: *non id actum*, —— *ut*, Liv. 22, 34,9: *id actum et quaesitum esse, ut*; verder Thes. I, 1382.

408,3 vlg. keurig is H's verbetering (p. 48) *tui* als geluid van de vogel ingelascht, vgl. *Schulze KZ*.45, 96 en 146, die *Hes*. τυτώ· ἡ γλαύξ en Plaut. *Men*. 653 *noctuam | quae 'tu tu' usque dicat tibi* vergelijkt.

432,21 en 26: duidelijk voor de bet. van *significare* (z. H. p. 3).

Den Haag. F. M u l l e r J z n.

Petri Hofmanni Peerlkamp Vitae aliquot excellentium Batavorum ed. altera curavit Dr. **D. Bruins**. Zutphen, W. J. Thieme. 1914.

Het is een aardige gedachte van Dr. Bruins geweest, dit boekje, in een nieuw gewaad gestoken, weer aan het publiek van een eeuw later aan te bieden. Het is toch een herdruk van de oorspronkelijke editie van 1806, vrijwel volkomen aan deze gelijk, ook wat de pagineering en zelfs de regels betreft. De uitgever heeft gezorgd voor beter papier dan zijn voorganger van vóór 100 jaar, die volgens de verklaring van Dr. Bruins papier gebruikte, dat nauwelijks voor peperhuisjes geschikt was: moge na 100 jaar de nieuwe editie er nog even frisch en helder uitzien als het exemplaar der Vitae van Peerlkamp, dat mij ten gebruike stond! De tekst is vrijwel niet veranderd. Dr. Bruins zegt zelf zeer weinig in deze uitgave gewijzigd te hebben (wellicht te weinig!), in 't gebruik van de pronomina reflexiva hadden zijn veranderingen nog wel iets verder kunnen gaan. Aan de editie is alle zorg besteed, drukfouten vond ik er slechts één op pag. 8 Moudragon in plaats van Mondragon, een fout, die de lezer, die iets van onze Vaderlandsche geschiedenis afweet, zelf gemakkelijk herstelt.

't Boekje is niet bedoeld om op de gymnasia te worden gelezen, ook al zou wellicht Dr. Bruins tegen een zoodanige aanwending geen bezwaren hebben, 't wil voor ontspanning dienen, het moet een boekje zijn, dat zoo nu en dan eens ter hand wordt genomen, gelijk ook zoovele andere boeken, in moderne talen geschreven, die wij voor oogenblikken telkens weer opslaan, met genoegen doorzien en weer neerleggen.

Maar juist omdat het boekje dit wil zijn, omdat het bedoelt in vlot geschreven Latijn ons een prettig leesbaren inhoud te geven, ware het wellicht goed geweest, indien Dr. Bruins enkele, zij het ook zeer enkele verklaringen gegeven had, die over moeilijkheden heen hielpen welke thans wellicht den lezer juist het boekje zullen doen ter zijde leggen. Peerlkamp zelf heeft onder aan de pagina de Hollandsche namen gegeven dergenen, wier leven beschreven wordt, als Dr. Bruins, dit voorbeeld volgend eens bijv. bij pag. 10: *dynastes Tornacensis* de Hollandsche vertaling „stadhouder van Doornik" had opgegeven? Zoo zijn er meerdere te noemen, o. a. op pag. 16 de verschillende ambten, die van der Does bekleed heeft, op pag. 25 *antistes Cameracensis*, „bisschop van Kameryk." Over de noodzakelijkheid der verklaring van bijv. pag. 13 *Concilium Tridentinum* „concilie van Trente" en pag. 62 *Aurelianum* „Orleans" zou men van meening kunnen verschillen, maar gewenscht ware toch wel bijv. pag. 23 *sacer codex* „handschrift van den Bijbel", of pag. 76 *pyxis nautica* „kompas" te verklaren.

De lezers, tot wie Dr. Bruins zich in de eerste plaats wendt, kunnen toch niet geacht worden deze dingen, die geen der gewone Latijnsche lexica verklaren, alle direct te verstaan. Schrijvers als bijv. Strada zijn niet meer de gewone lectuur! Ook hier en daar een jaartal ware niet ongewenscht geweest.

Over de conceptie van de levens zelf, zooals Peerlkamp ze ons gaf, ware ook nog dit te zeggen, dat in enkele te weinig de groote lijnen in 't oog gehouden zijn, en anecdoten de aandacht van de hoofdzaken afleiden. Zoo is bijv. te weinig naar voren gebracht wat Viglius van Aytta van Zwichem beteekend heeft als rechtsgeleerde, wat Erasmus in den hervormingstijd is geweest enz.

Andere levens daarentegen zijn van dit euvel geheel vrij — en alle zijn frisch en helder geschreven. Moge Peerlkamp redivivus in Nederland een goed onthaal vinden, dan zal Dr. Bruins zijn moeite ruimschoots beloond achten.

Utrecht. E. B e s s e m.

F. D. K. Bosch, De Legende van Jīmūtavāhana in de Sanskrit-Litteratuur. Leiden, v. Doesburgh. 1914. (Leidsche diss.).

Toen dr. Bosch zich Jīmūtavāhana's legende tot onderwerp voor zijn proefschrift koos, hoopte hij dat ze met de archaeologie in verband zou kunnen worden gebracht en ook dat de nog niet gepubliceerde redactie dezer legende, voorkomend in het Nepālsche Cambridge Hs., interessante bizonderheden aan 't licht zou bren-

Digitized by Google

gen. In beide verwachtingen werd hij teleurgesteld. Het bleek hem dat, voorzoover bekend, geen Indisch kunstenaar Jīmūtavāhana's legende in beeld heeft gebracht, terwijl de text van het Cambridge Hs. (dr. B. geeft die p. 118 — 137 van zijn boek), die afkomstig is van Somendra, zoon van Kṣemendra, tweedehandsch werk bleek te zijn en geen enkel nieuw element te bevatten. Desondanks liet dr. B. de eenmaal gekozen stof niet los en we mogen hem daarvoor dankbaar zijn. Het werd nu zijn doel „het karakter en de juiste onderlinge verhouding van de verschillende redacties der legende vast te stellen en, zoo mogelijk, haar oorsprong op 't spoor te komen." Daar de Jīmūtavāhana-legende deel uitmaakt van de Vetālapañcaviṁçati, breidde zich zijn onderzoek tot deze vertellingenverzameling in haar geheel uit, wat de resultaten van des te meer waarde doet zijn.

De bekendste proza-redactie der Vpv. is die van Çivadāsa. Schr. tracht eerst oorsprong en karakter dezer redactie vast te stellen en komt daarbij tot de gevolgtrekking dat deze een uittreksel en paraphraseering kan zijn uit een verloren gegaan gedeelte van den Bṛhatkathāçlokasaṁgraha, die op zijn beurt zijn herkomst afleidt van de Paiçācī Bṛhatkathā van Guṇādhya, waarop ook Somadeva's Kathāsaritsāgara en Kṣemendra's Bṛhatkathāmañjarī, die beide eveneens de Vpv. bevatten, teruggaan. Omtrent den ouderdom van Çivadāsa's Vpv.-bewerking loopen de meeningen zeer uiteen. Schr. maakt uit dat Çivadāsa ook de auteur is van een tot nu toe als van een anonymus beschouwde Vpv.-bewerking, die een verkorting is van de uit het midden der 11e eeuw dateerende Bṛhatkathāmañjarī en verkrijgt zoodoende begin 11e eeuw als terminus a quo van Çivadāsa's Vetālabundel. Een terminus ad quem bezitten we misschien in het door Weber in dit verband genoemde jaartal 1363.

Schr. treedt daarna in een uitvoerige vergelijking van de Jīmūtavāhana-legende, zooals Çivadāsa die als 15e vertelling meedeelt, met de andere ons bekende redacties en wordt daardoor versterkt in zijn hypothese omtrent de onderlinge verhouding dier redacties.

Bij de behandeling der metrische redacties (Kss. en Bkm.) krijgt schr. gelegenheid op zeer deugdelijke gronden de hypothese van dr. Hertel te bestrijden die meent dat Guṇādhya's Paiçācī Bṛhatkathā geen verzamelingen als Vpv., Pañcatantra enz. bevatte en dat Somadeva en Kṣemendra dus niet daaruit kunnen hebben geput. Als schakel tusschen Guṇādhya's Bṛhatkathā eenerzijds en Kss. en Bkm. anderzijds neemt Hertel een ook in Paiçācī geschreven Bṛhatkathā aan dat nog al van Guṇādhya's werk verschilde o. a. door toevoeging van verzamelingen als de genoemde. Schr. heeft hier met stevige argumenten de zienswijze der geleerden versterkt die Guṇādhya's werk als onmiddellijke bron van Kss. en Bkm. beschouwen.

Jīmūtavāhana's legende is ook bewerkt in het tooneelstuk Nāgānanda. De auteur moet direct of indirect uit dezelfde bron hebben geput als de Kss. Prof. Cowell scheen te meenen dat de Kss. een navolging gaf van den Nāgānanda. Sinds is echter de Bṛhatkathāmañjarī in haar geheel uitgegeven en toen bleek dat Somadeva zijn Paiçācī origineel op den voet volgde, zooals hij trouwens ook zelf beweert (tar. I vs. 10). Schr. vergelijkt den inhoud van den Nāgānanda met de Jīm.-legende, zooals die bij Somadeva voorkomt; deze vergelijking bevestigt voor dit onderdeel, wat prof. Speyer als zijn meening voor het geheele werk te kennen gaf: „that Somadeva's poem may be considered to give a faithful representation of the old Paiçācī Bṛhatkathā." De Nāgānanda gaat op naam van koning Harṣa van Kanauj (Kanyākubjā). Prof. Cowell achtte het auteurschap niet met dat van de Ratnāvalī vereenigbaar daar de Nāgānanda een Buddhistisch stuk is, de Ratnāvalī een Çivaïetisch. Koning Harṣa was echter een vorst met ruime godsdienstige opvattingen die zoowel tempels voor Buddha als voor den zonnegod en Çiva stichtte en zoo is schr. van meening dat het juist met het karakter van dezen vorst strookt dat hij een stuk met een n ā n d ī aan Çiva, een ander met een aan Buddha opent. Trouwens zuiver Buddhistisch is de Nāgānanda ook niet. Schr. toont aan dat er ook Brahmaansche sympathieën in zijn aan te wijzen. Weer geheel in overeenstemming met het beeld dat we ons van koning Harṣa gevormd hebben. —

Breedvoerig handelt schr. in zijn laatste hoofdstuk over den oorsprong der legende. Hij bestrijdt daarbij eerst Benfey die meende dat de Vpv. van Buddh. oorsprong was en die daarbij de Mongoolsche verzameling Ssiddi-Kür als bewijsmiddel meende te kunnen gebruiken, wat echter, zooals schr. bewijst, niet opgaat. Dat het oudste deel van de Vpv. ontstond in een omgeving die niets met het Buddhisme te maken had, toont schr. overtuigend aan. Tot dezen ouden kern behoort de Jīm.-legende niet. Evenals nog enkele andere vertellingen ademt zij een geheel anderen geest; ze dienen om de *dāna-pāramitā* te verheerlijken en dat Guṇādhya voor deze verhalen uit een Buddh. bron putte, kan aan geen twijfel onderhevig zijn. Daaruit volgt echter geenszins dat nu ook de Jīm.-legende in haar oudsten oorsprong Buddhistisch is, zooals Benfey meende. De Brahmaansche oorsprong wordt door schr. ten duidelijkste aangetoond. Onze legende behoort tot de vele verhalen die door de Buddhisten van elders ontleend en voor hun doel bewerkt zijn. Hiervoor voert schr. zoo vele en zoo krachtige argumenten aan, dat aan Brahmaansche afkomst wel niet meer getornd kan worden. De proza-redactie van Jambhaladatta (23e vertelling) wordt door schr. als van Brahmaanschen oorsprong en uitwerking beschouwd; dus geeft deze, hoewel van betrekkelijk jongen datum, den oudsten vorm der Jīm.-legende.

't Bovenstaande is een overzicht van den inhoud van dr. B's belangrijk proefschrift. Op bizonderheden van schr's scherpzinnige redeneeringen in te gaan, laat de plaatsruimte niet toe. Dr. B's dissertatie is een knap stuk werk, dat goede verwachtingen doet koesteren van den archaeologischen arbeid in ons Indië, waaraan hij zich gaat wijden.

Ten slotte veroorlove schr. mij een enkele opmerking. Wat de Sanskritgedeelten van zijn werk betreft, ware een lijstje van corrigenda geen weelde geweest. Storend werkt het pag. 94 aangehaalde vers 17 van den Nāgānanda, waar naast den *uṣṇīṣa* natuurlijk de *ūrṇā* genoemd moet worden. Verder p. 131 vs. 130 — *dhena* — l: — *phena* —; p. 134: *raktaçiktas*, l.: *raktasiktas* enz.

In een noot op pag. 115 gist schr. naar den oorsprong van het getal 108 van de balletjes eener Indische (Vishnuïetische) rozenkrans. Hij kan hiervan een verklaring

Digitized by Google

vinden in prof. Garbe's Indien und das Christentum (Tübingen 1914) p. 123, die het weer ontleende aan het bekende werk van J. C. Oman over the Mystics, Ascetics and Saints of India (London 1905). De kraanvogelkoning, die door den Brahmaan Gautama gegeten wordt, heet niet Nādījangha, zooals de auteur van den Nāgānanda hem noemt, doch Rājadharman (Mah. XII. 170—172). Nādījangha is de naam van een stokouden reiger (Mah. III, 199.).

Maastricht. J. K. de Cock.

H. S. Chamberlain, Goethe. München, Bruckmann. 1912. (Pr. M. 16, geb. M. 18, Hfrzb. M. 20).

„Geschichte macht leicht blind für das Ewige", zegt Chamberlain in zijn belangstelling-wekkend en begrips-ontwikkelend werk over Kant; historisch is dan ook de beschouwings- en behandelingswijze in de twee groote werken, die Chamberlain op zijn „Grundlagen des XIX. Jahrhunderts" heeft doen volgen, „Kant" en „Goethe", geenszins; „die Persönlichkeit als Einführung in das Werk" is voor beide de leidende gedachte. De weg, waarlangs de lezer tot die persoonlijkheid gebracht wordt, is niet een van de officieele heirbanen der Wetenschap, het is een particuliere weg, die, dank zij een enorme terreinkennis en een aangeboren gave om te leiden, volgens vast plan en met onvermoeiden arbeid door een geniaal veldheer ten dienste van zijn eigen leger gebaand is. Chamberlain staat buiten de hiërarchische verhoudingen der Wetenschap. Met een zekeren trots en met de neiging zich te herhalen, die hem kenmerkt en die zonder twijfel een bewust element van zijn voortreffelijke doceer-methode tracht door te dringen: door apperceptie, vergelijking en klassificatie komt hij tot een constructief geheel, dat, hoezeer men ook den indruk krijgt van willekeurige, zelfs geweldddadige behandeling van het onderwerp, toch door de persoonlijkheid van den leider den lezer imponeert en boeit. Voor „Kant" geldt dit misschien in nog hoogere mate dan voor „Goethe". Bij het werk over Kant richt de vergelijking zich op andere groote denkers: Goethe, Leonardo da Vinci, Descartes, Giordano Bruno, Plato; het boek over Goethe geeft weinig vergelijking met anderen: Goethe, de veelzijdige, wordt telkens weer met zich zelf vergeleken. Steeds dieper dringt de schrijver tot de psyche van den grooten Duitschen dichter door: op het „Leven" volgt de „Persoonlijkheid"; dan de „Man te midden van de Maatschappij"; daarop de „Natuuronderzoeker"; vervolgens de „Dichter" en eindelijk de „Wijze". Maar het correctief tegen het al te subjectieve ontbreekt hier; een behandeling van zes persoonlijkheden, zooals in het werk over Kant, maakt ten slotte een objectieve vergelijking van de zes subjectieve behandelingen mogelijk; is het echter hetzelfde object, dat van zes kanten onder sterk subjectieve leiding beschouwd wordt, dan is men ten slotte vrijwel geheel aan deze leiding overgeleverd. Dat is naast de hoofdverdienste ook het hoofdbezwaar van Chamberlain's „Goethe"; het is, om een woord van den schrijver zelf te gebruiken, „rücksichtslos subjektiv."

Het lijkt mij een concessie aan de door den schrijver gesmade historische methode, dat hij zijn boek begint met een tweedeelig hoofdstuk „Die erste Lebenshälfte" (1749 — 1788) en „Die zweite Lebenshälfte" (na Goethe's terugkeer uit Italië tot aan zijn dood). In dit hoofdstuk trof mij dan ook een voortdurend dualisme: tot op zekere hoogte wil het een biographie zijn en als zoodanig stelt het toch ook weer teleur. Aan den hoofdeisch, dien Goethe zelf in zijn inleiding tot „Dichtung und Wahrheit" aan een biographie stelt, „den Menschen in seinen Zeitverhältnissen darzustellen und zu zeigen, inwiefern ihm das Ganze widerstrebt, inwiefern es ihn begünstigt, wie er sich eine Welt- und Menschenansicht daraus gebildet und wie er sie, wenn er Künstler, Dichter, Schriftsteller ist, wieder nach aussen abgespiegelt", beantwoordt de behandeling van Chamberlain geenszins. Wie Goethe's „Wechselbeziehungen" met zijn levenssfeer niet kent, zal ze uit deze „Umrisslinien" niet leeren kennen; het zijn eigenlijk polemische aanteekeningen. Krachtig treedt de schrijver op tegen „Erbstücke der Goethe-Biographie", tegen de voorstelling bijv. van Goethe als „apollinischen, heiteren Jüngling" en de daarmee samenhangende verkeerde interpretatie van de woorden „vom Mütterchen die Frohnatur." Met meer menschenkennis dan men in de conventioneele Goethe-biographie aantreft, schetst Chamberlain de ouders van den dichter en laat vooral op den onder Goethe's eigen invloed onrechtvaardig beoordeelden Vader een helderder licht vallen. Overtuigend door een sterk gevoel voor het reëele is Chamberlain's opvatting van Karl August als vorst en vriend; losse uitingen wijzen hier reeds op de voortreffelijke schildering van den „Praktisch Tätige." Minder overtuigend daarentegen is de schrijver in zijn behandeling van Goethe's verhouding tot Charlotte von Stein; zonder in de partijdigheid te vervallen van Eduard Engel, zonder de ideale overschatting van Hermann Grimm, geeft de schrijver een gematigde schildering van Goethe's gevoel in dien tijd, waarbij echter het retrospectieve te veel het actueele overheerscht. Het wil mij schijnen, dat dit daarmee samenhangt, dat Chamberlain de dichterlijke uiting te zeer verwaarloost; niet in citaten, maar wel ten opzichte van de algemeene zielestemming. Juist op het terrein van het zuiver-literaire geeft het werk het minst blijk van geniale oorspronkelijkheid — ik zonder hierbij het voortreffelijk hoofdstuk „Die Form in Goethe's Dichtungen" uit — en het meest aanleiding tot het constateeren van vergissingen. Verwarring tusschen de titels van verschillende „Götz-Fassungen", onjuiste mededeelingen omtrent het ontstaan van Egmont en Iphigenie zijn, vergeleken met de innerlijke waarde van het werk, kleinigheden, die men gerust met stilzwijgen kon voorbijgaan, indien men er geen symptomatische beteekenis aan moest toekennen. De weinig bevredigende behandeling van Iphigenie en Tasso in het gedeelte „Goethe und das Drama" is daarvoor een bevestiging. Sterk staat de schrijver weer in zijn uiteenzetting van de stemming gedurende en van den invloed na de reis naar Italië; de daarmee samenhangende periodiseering, zelfs het feit, dat hij „die zweite Lebenshälfte" met een periode „Beziehungen zu Schiller", 1788 (!) tot 1805, laat

Digitized by Google

beginnen, schijnt mij alleszins aannemelijk. Overtuigend is zijn opvatting van Goethe's verhouding tot Christiane Vulpius en van de crisis, die de dichter doormaakte in den zomer van het jaar 1823.

Den eigenlijken grondslag voor Chamberlain's „Goethe" zie ik dan in het *tweede* deel: „Die Persönlichkeit". In het eerste hoofdstuk onwikkelt de schrijver de gecompliceerde verhouding, die bij Goethe tusschen het plastische zien en het abstracte denken bestaat: „seine Anschauungen wandelt Goethe zu Gedanken, seine also gewonnenen Gedanken wiederum (aber neu gestaltet) zu Anschauungen um", in volkomen overeenstemming met Schiller's uiteenzetting in den bekenden brief van 23 Augustus 1794, waarvan echter toch nog altijd meer overtuigende kracht uitgaat. Daarna karakteriseert hij zijn persoonlijkheid met betrekking tot „Liebe", „Freundschaft", „Barmherzigkeit", „Wechselwirkung zwischen Goethe und seiner Umgebung", „Charakter", „Verstand" en „Gestalt". Deze kleine afgeronde schilderingen dringen inderdaad diep in het wezen van den dichter door. Zijn liefdesleven leert men intenser begrijpen, indien men er zich van doordringt, hoe juist bij Goethe „Anschauungsgewalt" en „scheppende phantasie" voor een opgaan in het weeldegevoel van liefde en het doen voortduren van het sentiment nadeelig waren. Chamberlain had hier een parallel kunnen trekken met een dichter, die deze ervaring smartelijker nog heeft gevoeld en geuit: Grillparzer. In het hoofdstuk over de liefde in Goethe's leven vindt de schrijver nog eens gelegenheid, om het verdringen van de werkelijkheid door een abstractie en het om-scheppen van de abstractie tot een nieuwe werkelijkheid als elementaire zielsfunctie's bij Goethe aan te toonen; ook zonder den ongemotiveerden uitval tegen Erich Schmidt (noot bij p. 107) zou zijn uiteenzetting overtuigend geweest zijn. Naast deze onbillijkheid jegens een der voortreffelijkste vertegenwoordigers der literatuurwetenschap (Chamberlain stelt er een eer in, zich vijandig tegenover de „officieele" wetenschap — „hohle Gedankenlosigkeit sogenannter Gelehrten" — te stellen, en verschillende functionarissen der wetenschap reageeren daarop helaas even persoonlijk en even onbillijk) frappeert in de volgende verhandeling „Freundschaft", een waardeering van het werk van Suphan. Maar ook deze waardeering blijkt minder het gevolg te zijn van de behoefte van den schrijver om een plicht van rechtvaardigheid te betrachten tegenover hen, die toch ook voor hem voorbereidend werk hebben verricht, dan een middel tot het doel, dat den temperamentvollen schrijver op dat oogenblik meer ter harte gaat dan het manifesteeren van zijn afwijzende houding jegens „die Zunft". Met een heftigheid van overtuiging, die, hoe critisch men er ook tegenover staat, niet nalaat, indruk te maken, en met de macht van het woord, die den schrijver ontegenzeggelijk ten dienste staat, wordt uit Goethe's omgeving iemand naar voren gebracht, die tot dusver in de Goethebiographie een zeer bescheiden rol speelde: de kunsthistoricus Heinrich Meyer. Objectief is Chamberlain uiteraard niet: als hij op de hem eigen pathetische wijze zijn lezer uitnoodigt met hem „zu den Quellen zu steigen" — denzelfden lezer, die zich weinige bladzijden van te voren moest laten zeggen: „Was am Schluss des ersten Kapitels gesagt wurde, will ich nicht wiederholen; ich bitte aber den Leser, es wieder nachzuschlagen, er wird es jetzt besser verstehen" — had hij daarbij zeker ook met het oordeel van Herder rekening moeten houden. Niettemin zal de vlot geschreven „Rettung" van Heinrich Meyer zonder twijfel het succes hebben, dezen in het vervolg in de Goethebiographie meer tot zijn recht te doen komen. Met het gevoel voor de realiteit, waarvan Chamberlain's werk steeds weer blijk geeft, schetst hij nuchter, maar overtuigend Goethe's verhouding tot Herder en Schiller. Zooals hij in het hoofdstuk „Der Mittelpunkt" tegen de „legende" van den „harmonischen Goethe" te velde trekt, richt hij zich in het hoofdstuk „Die Barmherzigkeit" tegen de voorstelling van een „kalten, egoistischen Goethe"; vrij van ziekelijk-philanthropische neigingen, was Goethe steeds bereid, anderen te ondersteunen, wanneer de hulp maatschappelijk-productief beloofde te zijn. Bij de „Wechselwirkungen zwischen Goethe und seiner Umgebung" wordt een buitengewoon breede plaats ingeruimd aan de behandeling van zijn ontmoetingen met Napoleon; in tegenstelling met de gangbare opvatting zoekt de schrijver aan te toonen, dat Goethe op Napoleon al heel weinig indruk gemaakt heeft, terwijl omgekeerd Goethe in Napoleon uitsluitend den overvloed van elementaire levenskracht bewonderde. Zoo komt hij dan tot de behandeling van Goethe's karakter, waarbij hij eerlijkheid tegenover zichzelf en anderen en activiteit als grondslagen, — zelfbeperking en zelfverloochening, gelatenheid en eerbied voor de overtuiging van anderen aan den eenen kant, vasthoudendheid en ernst, optimisme en opgewektheid aan den anderen kant als eigenschappen van het karakter van den dichter demonstreert. In het hoofdstuk over het „Verstand" legt Chamberlain met recht den nadruk op het plastische zien: „Ohne unmittelbares Anschauen begreife ich gar nichts" (brief aan Meyer dd. 18 April 1796); bij het verwerken van het geziene tot „ideeën" is Goethe's geest sterk actief: „durch Anschauung und Betrachten der Dinge musste ich erst mühsam zu einem Begriffe gelangen" (Dichtung und Wahrheit, 11. Buch). Niet op de hoogte van de vorige hoofdstukken staan de enkele bladzijden over „Die Gestalt."

Het *derde* deel van het werk, „Der Praktisch Tätige", wijst in de inleiding op Goethe's veelzijdige belangstelling en op zijn energie met betrekking tot zaken, waarin ontwikkeling is te brengen, verder op zijn innerlijke drijfveeren bij maatschappelijk werk, waarbij politieke of maatschappelijke eerzucht nauwelijks een rol speelt, en ten slotte op de eigenschap, die hem voor organisator en leider zoo bijzonder geschikt maakte, zijn eerbied voor de individualiteit van anderen. Voor verschillende richtingen van zijn werkzaamheid in het praktische leven worden deze gedachten nader ontwikkeld. In de politiek vond hij te weinig consequentie en organische ontwikkeling, om zich op den duur daarin bevredigd te kunnen gevoelen. Met betrekking tot wetenschap en kunst gaf de dichter blijk van lust tot initiatief en

Digitized by Google

voortvarendheid door het organiseeren en verbeteren van talrijke instellingen en musea in Weimar en omgeving. Ook bij de leiding van den Schouwburg bleek de degelijkheid van Goethe's karakter en de deugdelijkheid van zijn methode van werken; het lag dan ook niet aan hem, dat er conflicten ontstonden, maar „an der ewig ruhelosen Unbeständigkeit aller Bühnenverhältnisse, an dem Stumpfsinn und der Eitelkeit der Schauspieler, an der Gleichgültigkeit und Dummheit der Theaterbesucher"; vooral Karoline Jagemann heeft het, trouwens niet zonder grond, bij Chamberlain hard te verantwoorden.

Men heeft het den schrijver kwalijk genomen, dat hij voor het *vierde* deel van zijn werk het nieuwe woord „Natur-Erforscher" gevormd heeft: het vierendertigste deel van het Goethe-Jahrbuch bevat een opstel van den botanicus Adolf Hansen, dat uitsluitend een critiek op dit woord tot inhoud heeft en met al de felheid van den niet-vakman de verwerpelijkheid van deze nieuwvorming betoogt. Naar het mij voorkomt ten onrechte; „Naturforscher" is inderdaad tot één vaststaand begrip geworden met een zeer afgesleten element „forschen" daarin; wil een auteur de begrippen natuur en onderzoeken in volle frischheid met elkaar verbinden, dan is een zelfgevormd woord als „Natur-Erforscher" daarvoor het juiste middel; het klinkt uiteraard eenigszins precieus, maar is volstrekt niet „unsprachgemäss". Begrijpelijk intusschen is de stemming, die den schrijver van „Goethe's Metamorphose der Pflanzen" tot zijn aanval op het hem vreemde terrein gebracht heeft: het is de verontwaardiging over de laatdunkendheid jegens de beoefenaren der natuurwetenschappen, die uit den titel „Natur-Erforscher" en in nog veel hoogere mate uit de uiteenzettingen in dit hoofdstuk spreekt. Niet wat betreft hun resultaten voor de exacte kennis en de volmaking van de techniek, maar inzooverre zij, volgens den schrijver, als bevorderaars der cultuur bij toeneming teleurstellen: „Der erstaunliche Aufschwung unserer exacten Wissenschaft sowie der ihr allernächst verschwisterten Technik im Laufe des 19. Jahrhunderts ist nicht zum wenigsten der Tatsache zu verdanken, dass gerade mittlere Begabungen hier am Platze sind. Mangel an philosophischer und künstlerischer Beanlagung, willige Einschränkung auf den Bruchteil eines Bruchteils, hingegebene Emsigkeit: das sind die besten Bedingungen zur Mitarbeit an dem gemeinsamen Werke des Aufdeckens und Aufstapelns von Tatsachen." Daar tegenover stelt Chamberlain het principe van Goethe, het intuitief-geniaal-scheppende: „An reiner Anschauung der Natur so reich wie nur irgend ein zuhöchstbegabter Fachmann, an historischer Kenntnis und Einsicht, somit namentlich an Urteil über Wesen und Bedürfnis des Menschengeistes ihnen allen weit überlegen, fordert Goethe im Namen dieses Prinzips sein Recht: sein Recht, die Wissenschaft als Kunst zu denken, die ‚grenzenlose Empirie' zu durchsichtiger Klarheit zu gestalten, sein Recht, die gefährdete Kultur aus den Klauen der ‚atomistischen Beschränktheit' zu erretten, sein Recht, die Natur wieder schön, übersichtlich, fasslich zu gestalten, sein Recht, die edle, klassische Freiheit gegen die barbarische Neoscholastik der Schulen zu verfechten und sittliche Grösse und schöpferische Begabung höher zu stellen als die alleinseligmachenden Lehren der Herren Physiker und Chemiker und als die maschinellen Triumphe, die weder in Herz noch Hirn einen Funken schlagen." Om het met één woord te zeggen, de exacte wetenschappen verliezen zich, volgens Chamberlain, in het detail; Goethe zoekt in de verscheidenheid van vorm een „eenheid van gestalte" te vinden. Een zeer uitvoerige ontwikkeling van de verschillende begrippen, die in den loop der tijden door de woorden φύσις en *natura* zijn weergegeven, vormt den grondslag voor de bepaling van Goethe's standpunt, dat tusschen de empirische methode der natuurwetenschap van onze dagen, waarbij het subject van onderzoek zooveel mogelijk uitgeschakeld wordt, en de naïeve, bijna zuiver subjectieve opvatting van de Grieken het juiste midden houdt. Deze uiteenzetting, die op gelukkige wijze aanknoopt aan het concept voor den brief aan Fritz Jacobi dd. 6. Januari 1813, munt uit door frischheid en helderheid van betoog; de waarde van het resultaat wordt natuurlijk daardoor bepaald, of ook hier tusschen object en subject de juiste positie is ingenomen. Voor elk wetenschappelijk onderzoek is de bepaling van het standpunt uiterst gewichtig; het woord onderzoek alleen sluit reeds het zuiver-subjectieve standpunt uit, omgekeerd is een zuiver-objectief onderzoek onmogelijk; hoever de invloed van het subject mag gaan, hangt echter niet alleen van het individu af, maar zeker evenzeer van den aard van het onderzoek, van het stadium der quaestie. Het is mogelijk, dat de tegenwoordige wetenschap over het algemeen te weinig subjectief is — de klacht is meer gehoord — het is onbetwistbaar, dat „Höchstzahl an Tatsachen mit dem Mindestmass an Gestaltung" voor de middelmatigheid een gemakkelijk devies is, maar direct gevaarlijk is de geest, die in dit gedeelte van Chamberlain's betoog tusschen de regels doorstraalt, als of objectiviteit van onderzoek bewijs van middelmatigheid, subjectiviteit symptoom van genialiteit zou zijn. — Buitengewoon scherpzinnig is de samenvatting van Goethe's zoo uiteenloopende werkzaamheden op natuurwetenschappelijk gebied onder het gezichtspunt van zelfbeperking en doelmatigheid: op elk terrein wist Goethe zijn onderzoek op een andere cathegorie van verschijnselen te richten: voor het plantenrijk was het de morphologie van de phanerogamen, voor het dierenrijk de anatomie van de gewervelde dieren, in de geologie was het de geschiedenis van de aardkorst, in de meteorologie waren het de op organische verschijnselen gelijkende periodieke schommelingen, die zijn aandacht bezighielden. In de organische natuur koos hij het meer-objectieve, in de anorganische natuur het meer-subjectieve; als middelpunt en hoofdprestatie op natuurwetenschappelijk gebied vindt men een vrijwel biologische behandeling van een physisch onderwerp, de „Farbenlehre". Aan dit laatste onderwerp wijdt Chamberlain dan het vierde, aan Goethe's studiën op het gebied van het organische het vijfde, van het anorganische het zesde hoofdstuk van dit leerrijke deel. Samenvattend wordt dan Goethe's „ideelle Architektonik" — in tegenstelling met de

Digitized by Google

mechanische natuurbeschouwing — nog eens in het licht gesteld en in verband met Goethe's uiting „Meine Tendenz ist die Verkörperung der Ideen" met de beschouwingen over Goethe's visioneel-abstracten geestesaanleg in het tweede deel van het werk in samenhang gebracht.

Het *vijfde* deel, „Der Dichter", spreekt van Goethe's „Sonderstellung" onder de dichters: „doppelt einsam steht er da; nicht bloss ohne Nachfolger, sondern auch ohne Vorgänger." Om deze „Sonderstellung" te bepalen, tracht de schrijver in de eerste plaats te bewijzen, dat het oog en het oor voor Goethe's poëzie een zeer bijzondere beteekenis hebben, waardoor hij in staat is tusschen de „Sinnenkunst" (de kunst der werkelijkheid: plastische kunst en muziek) en de „Wahnkunst" (poëzie) een plaats, wederom „genau mitteninne", in te nemen: uit de werkelijkheid neemt hij zijn stof; door den vorm behoort zijn schepping tot de wereld der poëzie. Bij Goethe zou deze verhouding, naar Chamberlain op grond van Merck's uiting in het achttiende boek van „Dichtung und Wahrheit" en meer nog van het „schema" voor dit boek concludeert, juist andersom zijn dan bij andere dichters: „Was bei Goethe Form ist — das Poetische — ist bei jenen Gehalt; was bei Goethe den gegebenen Gehalt seines Dichtens ausmacht — das Wirkliche — gilt jenen als die zu findende Form." Op zich zelf al zeer onwaarschijnlijk, wordt deze absolute tegenstelling onhoudbaar, indien men zich over de verhouding van „Gehalt und Form" bij andere dichters oriënteert; ik wijs hier slechts op de aesthetische studie's van Otto Ludwig. Dat Goethe een nimmer ophoudende belangstelling voor de realiteit had, is onbetwistbaar en evenzeer, dat de details der werkelijkheid zich in hem steeds tot algemeene symbolische voorstellingen verbonden; hij noemt dat volgens Chamberlain „Phantasie für die Wahrheit des Realen." Ook op het symbool „Der Dichtung Schleier aus der Hand der Wahrheit" zou men in dit verband kunnen wijzen. Dit realisme kenmerkt niet alleen de stof maar ook den vorm in Goethe's poëzie; Chamberlain vergelijkt om dit te demonstreeren een avondstemming van Goethe uit de „Chinesisch-Deutsche Jahres- und Tages-Zeiten" met „It is a beauteous evening" van Wordsworth en geeft verder een fijne analyse van „Herbstgefühl"; kenschetsend voor Goethe is het bewegingselement in zijn natuurschildering. Zoo uniek als Chamberlain het doet voorkomen, is Goethe echter hierin niet; bij Lenau bijv. zou hij in dit opzicht een merkwaardige verwantschap kunnen constateeren. Ook de „Freiheit der Phantasie", waarop de schrijver vervolgens wijst, zou voor een parallel met Lenau aanleiding kunnen zijn. Na een theoretische uiteenzetting over het phantasie-element in Goethe's poëzie vindt de schrijver in een schitterende behandeling van „Harzreise im Winter" gelegenheid, eenheid te midden van verscheidenheid, symboliek naast realisme, harmonie tusschen „Gehalt" en „Form" in Goethe's gedichten aan te toonen, om zoo terug te komen op zijn verhouding tot „Sinnenkunst" en „Wahnkunst." De invloed der „Sinnenkunst", het muzikale onder verwijzing naar „Egmont" en „Harzreise im Winter", het plastisch-artistieke element aan de hand van „Hermann und Dorothea" en „Urworte, Orphisch", wordt grondig onderzocht. De behandeling der „Wahnkunst" geeft den schrijver aanleiding, de taal in Goethe's poëzie nader te beschouwen. Goethe heeft zijn geheele leven door getracht, de taal innerlijk te betasten; ijdele klanken, onnauwkeurige aanduidingen waren hem een gruwel; zoo komt hij herhaaldelijk tot een afwijkend taalgebruik, tot een artistiek bevruchten van bijna steriel geworden taalelementen, dat door Chamberlain, naar het mij voorkomt met recht maar zonder grond tegen „philologische Geheimwissenschaft" in bescherming genomen wordt. Hoewel lezenswaardig, vooral ook voorzoover het zijn bespreking van „Heidenröslein" betreft, is dit gedeelte toch geenszins „grundlegend" te noemen. Nadat de schrijver daarop in een korte „Bekenntnis und Rückblick" zijn behandeling van de „Form in Goethe's Dichtungen" afgerond heeft, volgt min of meer als aanhangsel een bespreking van zijn „Verhältnis zum Drama." Op Goethe's voorliefde voor het muzikale element daarin — men zou haast van een intuitief gevoel voor de versmelting van woord en toon in Wagner's geest kunnen spreken — vestigt de schrijver nadrukkelijk de aandacht; aan de hand van de „Nicht-Entstehungsgeschichte" van Goethe's „Löwenstuhl", het werk, waarin lyrische, epische en dramatische poëzie zou samenvloeien, wordt Goethe's diepe opvatting van den aard der dramatische kunst in het licht gesteld; Goethe was te „innerlich", neigde te zeer tot het „Versöhnliche" (Faust), was te weinig mathematisch met betrekking tot den bouw van het drama en te weinig berekenend ten opzichte van de stemming van het publiek, om zich niet ten slotte „von jeglicher Plage der mühselig vermittelten technisch eingeengten Erscheinung zu erlösen."

„Goethe der Weise" is het *laatste* en geweldigste deel van het werk. In de inleiding tot dit deel wordt de wijsheid van Goethe, die volgens den schrijver „der weiseste Mensch ist, von dem wir Kunde besitzen", gekarakteriseerd: „sie ist weder historisch noch prophetisch, weder visionär noch schematisch; sie fusst im Erlebnis und lehnt jedes Dogma ab." Om het probleem van Goethe's wijsheid te „abordeeren" — de schrijver gebruikt het beeld van het landen op een eiland, waarvoor Goethe zelf het kompas verstrekt — wijst Chamberlain op het extremen-zoekende en uiteinden-verbindende in Goethe's denken, dat aan het elektro-magnetische verschijnsel van de polariteit herinnert, en op de periodiek-regelmatige veranderingen in Goethe's inzichten, die in aan- en afzwellen met het physiologisch verschijnsel van de polsbeweging kunnen worden vergeleken. Dit leidt hem tot het behandelen van twee grondstellingen van zijn karakter: „Beschränkung auf Mass" en „Erfassung eines Ganzen", van twee functie's van het verstand: „Unterscheiden" en „Verbinden", van twee symbolen der phantasie: „Monade" en „Gemeinsamkeit", en van twee ideeën der rede: „Natur" en „Gott." In het hoofdstuk „Beschränkung auf Mass, Erfassung eines Ganzen" wijst Chamberlain er op, dat het principe „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister" de samensnoerende systole is, waaraan een diastole voorafging: door zich

Digitized by Google

te concentreeren, door samenvatting en uitsluiting volgens den aard van object en subject komt hij tot de beperking, die uitsluitend tot de daad in staat stelt. Maar op de samensnoering volgt de ontspanning: na de daad richt de geest zich weer op het overzien van het geheel. De daad is het beperkend-actieve, de geest het verruimend-contemplatieve: „Der Sinn erweitert, aber lähmt; die Tat belebt, aber beschränkt." Hier trekt de schrijver een vergelijking tusschen Kant en Goethe, die beiden van het inzicht uitgaan, dat „alles, was man als Ganzes bezeichnen kann, aus zwei nicht aufeinander zurückzuführenden Bestandteilen zusammen gesetzt ist", en zich beiden met de verhouding van deze twee bestanddeelen bezighouden, waarbij Kant analytisch te werk gaat, terwijl Goethe zoekt te verbinden. Dit onderscheiden is niet de eenzijdig-mathematische methode, die Chamberlain voor de tegenwoordige wetenschap uitsluitend meent te kunnen constateeren; dit verbinden niet een samenkoppelen van onvereenigbare dingen tot een phantastisch-mystieke eenheid. Noch Goethe, noch Kant is eenzijdig; Kant, de mathematicus, werd de grondlegger van de critische wijsbegeerte; en al was Goethe ook geen Leibniz, die philosoof zijnde de differentiaalrekening uitvond, zoo was hij toch volgens Chamberlain een veel beter mathematicus „als es die Eckermanns, Riemers, Müllers zu ahnen vermochten." De parallel tusschen Goethe en Leibniz wordt dan met betrekking tot „Unterscheiden" en „Verbinden" in aansluiting aan een uiteenzetting van Leibniz' lex continui doorgetrokken; evenals Leibniz zegt: „So bilden notwendig alle Ordnungen der natürlichen Wesen eine einzige Kette, in der die verschiedenen Klassen, wie ebensoviele Ringe, so eng ineinander haften, dass es für die Sinne und die Einbildung unmöglich ist, genau den Punkt anzugeben, wo die eine anfängt und die andere endigt", zoo ziet ook Goethe, nadat hij in de totaliteit de veelheid heeft gezien, in de verscheidenheid de eenheid: „Der Mensch muss, um zu erkennen, dasjenige sondern, das nicht gesondert werden sollte; und hier ist kein ander Mittel, als das, was die Natur gesondert unserer Kenntnis vorgelegt hat, wieder zu verbinden, wieder zu Einem zu machen, wenn wir Acht haben, wie eine Gestalt sachte in die andere übergeht und zuletzt von der folgenden Gestalt gänzlich verschlungen wird." Evolutionnist, zegt Chamberlain, is echter Goethe geenszins: hij vat niet, als een historicus, het zijn op als een worden, maar zoekt, als een philosoof, het worden als een zijn te begrijpen; met een „kindliche Naturdeutung" (!) als die van Darwin heeft Goethe's natuurbeschouwing niet het geringste gemeen. De verhouding tusschen „Monade" en „Gemeinschaft" heeft met de beide vorige door polariteit verbonden tegenstellingen „Beschränkung auf Mass, Erfassung eines Ganzen" en „Unterscheiden, Verbinden" een innige verwantschap; ook hier is de allegorie van de hartbeweging dienstig voor het inzicht: de eisch van leven is de systole van het zich samentrekken in de monade, de diastole van het zich overgeven aan de gemeenschap is plicht „gegen den nur geahnten Willen Gottes." De schrijver vindt hier aanleiding twee begrippen uitvoerig te behandelen, genie en godsdienst. Hij onderzoekt Goethe's woordgebruik van „genie" en „talent", vergelijkt daarmee in navolging van Rudolf Hildebrand „creator spiritus" en komt tot de conclusie, dat voor Goethe „genie" niet betrekking heeft op de monade alleen, maar op de gemeenschap; het is geen constante eigenschap, maar een verschijnsel, dat zich in een persoonlijkheid voor korteren of langeren tijd, eenzijdig of veelzijdig kan doen gelden. Het talent is het individueele, het genie is niet-individueel. Ook Goethe's godsdienstig gevoel richt zich op de gemeenschap: de godsdienst heeft op geestelijk gebied denzelfden invloed als op stoffelijk gebied de aantrekkingskracht: zonder godsdienst ontbreekt elke samenhang, die de monaden tot een geestelijke eenheid kan verbinden. Treffend zegt Chamberlain dit in zijn kernachtige taal: „Wer nicht religiös gesinnt ist, schrumpft auf seine blosse Monadenhaftigkeit zusammen." Goethe was een door en door religieuze natuur; zijn geloof, dat ten nauwste met een van de grondslagen van zijn karakter, met zijn „Ehrfurcht", samenhangt, is het Christendom van de Bergrede, niet dat van den apostel Paulus: „Dadurch fand er sich dogmatisch ebenso sehr von den Protestanten wie von den Katholiken geschieden; von den ersten in theologischer Beziehung fast noch mehr; denn Luther's Theologie der Erlösung durch den Glauben ist eine excessiv paulinische, wogegen Goethe bis an seinen Tod eine Vorliebe für die Lehre der erlösenden Wirksamkeit guter Werke bekannte und eine ausgesprochne Abneigung gegen die Überspannung der Glaubensforderung an den Tag legte." Terwijl Chamberlain dan Goethe's verhouding tot het Protestantisme en het Katholicisme meer in bijzonderheden behandelt, concludeert hij: „Goethe bewundert im Katholizismus die Schönheit, im Protestantismus die Tüchtigkeit." Polariteit en polsbeweging ziet Chamberlain ook in de blijvende en veranderlijke verhouding van Goethe tegenover „Natur" en „Gott", waaraan het laatste hoofdstuk van zijn reuzenwerk gewijd is. De schrijver trekt hier de tegenstellingen van de vorige hoofdstukken door, waarbij aan den eenen kant het „geheel", het „verbindende", de „gemeenschap" zich bij het begrip „God" aansluiten, aan den anderen kant het „beperkende", het „onderscheidende", de „monade" op het begrip „Natuur" worden aangewend. Maar tevens doordringen de begrippen „God" en „Natuur" elkaar: „Was heute ihm als göttliche Wirkung Verehrung einflösst, kann er morgen als Naturereignis bewundern, und umgekehrt." Chamberlain gaat hier op Goethe's verhouding tot het Christendom nader in en citeert uit de „Wanderjahre" de woorden „An dieser Religion halten wir fest." Wat Goethe dan verder als resultaat van de gesprekken tusschen Wilhelm en Friedrich meedeelt, in het bijzonder de veelbesproken zin: „In diesem Sinne," — er is sprake van opvoeding— „den man vielleicht pedantisch nennen mag, aber doch als folgerichtig anerkennen muss, dulden wir keinen Juden unter uns," geeft den schrijver aanleiding over Goethe's „Verneinung des Unchristlichen oder gar Widerchristlichen" te spreken. Het zou onrechtvaardig zijn, niet te constateeren, dat Chamber-

Digitized by Google

lain's uiteenzetting hier inderdaad nieuwe gezichtspunten opent — tekstvervalschingen bijv., zooals de schrijver op p. 690 signaleert, zijn onder alle omstandigheden ongeoorloofd — maar de behandeling van dit onderwerp is dermate partijdig, dat dit deel van het werk slechts waarde heeft als verzameling van nader te controleeren en in onpartijdigen geest aan te vullen materiaal voor de vraag, in hoeverre bepaalde uitingen Chamberlain's conclusie van Goethe's anti-semitisme wettigen. De grenslijn tusschen de begrippen „Natur" en „Gott" tracht de schrijver niet te trekken, maar nadrukkelijk komt hij er tegen op, dat Goethe deze begrippen zou identificeeren: „sein Erblicken Gottes in herbis et lapidibus hat nicht einen einzigen Zug gemein mit Pantheismus, Spinozismus, Monismus; denn zu Grunde liegt bei Goethe die Unterscheidung zwischen Gott und Natur, die Empfindung ihrer polaren Entgegensetzung." Terwijl de schrijver dan overgaat tot het practische leven, wijst hij ook in dit verband nog weer op Goethe's afkeer van de politiek en richt zich tegen de meening, als zou Goethe niet vaderlandslievend geweest zijn. Eerbied, Reinheid, Plichtsgevoel zijn de grondpijlers van zijn zedelijke overtuiging; het leeren kennen en ontwikkelen van zijn persoonlijkheid is zijn voortdurend streven: „Wir handeln eigentlich nur gut, insofern wir mit uns selbst bekannt sind."

Het begrip „Persoonlijkheid" beheerscht in dubbel opzicht, objectief en subjectief, Chamberlain's werk. Het zijn inderdaad twee persoonlijkheden, die er uit spreken: Goethe in al de verhevenheid van zijn voelen, denken en handelen, Chamberlain met al zijn kracht, zijn scherpzinnigheid en zijn werklust, maar ook met zijn „Rücksichtslosigkeit", zijn overdrijving, zijn subjectiviteit. Na de uitvoerige detail-behandeling, waarvan de omvang door het belang en den aard van het boek mag worden verontschuldigd, wil ik aan deze karakteriseering slechts nog één woord toevoegen, om uiting te geven aan mijn waardeering voor den reusachtigen arbeid, die door den auteur vóór en bij het schrijven van dit werk is verricht. Zijn „Anhang", waar met prijzenswaardige nauwgezetheid elk citaat — het totaal loopt in de duizenden — „nachgewiesen" wordt, zijn registers, vooral dat „der Hauptbegriffe", en zijn synchronistische tabellen, in het bijzonder zijn vergelijkend overzicht van beroemde levens, van af Bach en Voltaire tot Darwin en Wagner, zijn daarvoor slechts het uiterlijk bewijs.

Amsterdam. J. H. Scholte.

R. Dussaud, Les Civilisations préhelléniques dans le Bassin de la Mer Egée, 2e édition revue et augmentée. Parijs, Geuthner. 1914. (Pr. fr. 24).

In het *Museum* van Oct. 1911 heb ik het genoegen gehad het verdienstelijke werk aan te kondigen, dat thans in eene herziene en sterk uitgebreide uitgaaf voor ons ligt. Het zijn vooral de vele nieuwe vondsten der laatste jaren, die gemaakt hebben, dat de inhoud van het boek ditmaal meer dan anderhalf maal zoo groot is dan vier jaar geleden. Nieuwe welgekozen en goed uitgevoerde illustraties zijn in grooten getale aan de oude toegevoegd. De archaeologische litteratuur van den laatsten tijd is bijgehouden en verwerkt. Sommige van de bezwaren, die ik in mijne recensie van de eerste uitgaaf opgesomd heb, blijf ik ook tegen het boek in zijne tweede gedaante koesteren. Echter kan men nu niet meer zeggen, dat de schrijver in de behandeling der voormyceensche beschaving te kort schiet. Ook blijkt hij thans minder overtuigd dan vroeger van de juistheid van Noack's hypothese aangaande de afleiding van den vorm van het oudcretensische paleis van dien van het ovale woonhuis. De op blz. 280 der eerste uitgaaf begane vergissing is stilzwijgend verholpen. Een belangrijk voordeel is, dat de verschillende gedeelten van het werk nu meer dan aanvankelijk het geval was tot eenheid samensmelten. Dat de invloed der myceensche kunst op die van Egypte en Syrië behandeld is in een nieuw, afzonderlijk hoofdstuk, is als eene goede, noodzakelijke aanvulling te beschouwen.

Groningen. C. W. Vollgraff.

N. B. Ten Haeff, Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw. (Utrechtsche dissertatie, Bijdragen v. h. Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, uitgeg. door Prof. Dr. O. Oppermann, I). Utrecht, A. Oosthoek. 1913. (Pr. ƒ 3.50).

Langdurig uitstel van het schrijven eener aankondiging — opzettelijk of onopzettelijk dat doet er niet toe — kan dengene, wien het ten laste valt, in een eigenaardige verlegenheid brengen. Zoo mij, want ik sta nu voor de moeilijkheid om een boek in te leiden, dat reeds een plaats in de historische literatuur gekregen heeft, en een voorlichtende critiek te leveren op een werk, dat al een reputatie bezit. Een vrijwillig recensent Mr. S. Muller Hzn., heeft bovendien reeds een uitvoerige beoordeeling geleverd van één der studien, in het boek vervat [1]), en Dr. Ten Haeff heeft ook al weer een artikel daartegen geschreven [2]). Ja, ik zelf ben reeds eens op mijn taak als criticus vooruitgeloopen en heb in een onlangs verschenen verhandeling een aanmerking gemaakt [3]) op wat mij een topographische misvatting leek te zijn in een der onderdeelen van het boek. Daarbij komt nog, dat ik ten aanzien van de onderzoeking, welke Mr. Muller tot bestrijding noopte, nl. die over de Utrechtsche kathedraalkwestie, partij ben en daarvoor misschien in veler oog min geschikt als rechter. Maar het boek ligt ondertusschen nog altijd op mijn schrijftafel, en voortdurend ontrust mij meer de noodzaak om tabula rasa te maken, vooral ook ten opzichte van het met een onvervulde aankondigingsbelofte belast geweten.

Als algemeen oordeel ga dan voorop mijn verklaring, dat Dr. Ten Haeff in dit zijn proefschrift uitstekend werk geleverd heeft. Dit ziet zoowel op vorm als inhoud.

Wat van weinig diplomatische werken gezegd kan worden: het is een levendig, ik zou bijna zeggen een fleurig boek. Er waait een zekere opgewektheid doorheen, die „het stof der archieven" van de documenten heeft afgeblazen. Een purist zou zich hier en daar kunnen ergeren aan het onbeschroomd gebruik van bastaard-

[1]) De Utrechtsche kathedraalkwestie. Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh., V, 2, blz. 3 vlgg.

[2]) Dom en Oudmunster te Utrecht, ald., blz. 111 vlgg.

[3]) De vorming van het graafschap Holland, blz. 72, n. 1 (Bijdr. V, 2, bz. 272).

Digitized by Google

woorden, een bezadigd mensch aan enkele hoeveelheden spartelende zinnen, maar over het geheel kenmerkt het boek zich door frischheid, herhaaldelijk door puntige formuleering. De vorm is hier niet slechts uiterlijkheid: de schr. heeft de stof in zijn macht, zijn argumenten behoeft hij niet angstig vast te houden en hij kan zich vooroorloven ze met een zekere speelschheid te hanteeren.

De meeste stukken, waarmede hij zich bezig gehouden heeft, hadden, afgezien van een aantal, die bereids als valsch te boek stonden, reeds vroeger achterdocht gewekt. Wie met oorkonden pleegt te verkeeren, zal hem daarom voor zijn werk niet minder dank weten. Niets is toch hinderlijker dan te stuiten op verdachte oorkonden: voor een afzonderlijk onderzoek naar de echtheid ontbreekt veelal de gelegenheid; veiligheidshalve laat men ze liggen, en zoodoende offert men dan tevens de historische getuigenissen op, die falsa even goed als de echte stukken bevatten. De schr. heeft het ook tot zijn taak als diplomaticus gerekend om dit laatste aan te toonen en zijn beschouwingen over de strekking der besproken falsificaties zijn geworden tot belangwekkende historische opstellen. Belangwekkend, niet het minst hierom, dat de schr., die de gelukkige eigenschap bezit om kwesties niet te willen mijden, allerlei heeft kunnen opdisschen, wat nu niet de dagelijksche kost van den vaderlandschen geschiedbeoefenaar pleegt te zijn.

Deze opmerkingen moest ik vooraf laten gaan, opdat de lezer zou weten, dat mijn waardeering niet berekend kan worden naar de ruimte, die in de volgende bespreking aan de uiteenzetting van bezwaren zal worden toegemeten.

Van mijn critiek sluit ik uit de eerste hoofdstukken over het Balderikcharter van 943 en over het veelbewogen bestaan — dit is geen valsche beeldspraak — der beide Utrechtsche hoofdkerken gedurende de eerste eeuwen van het bisdom. Ik begin dan met de tweede verhandeling, die loopt over de vier falsa van den Codex Hannoveranus. Het bewijs voor de onechtheid dezer stukken behoefde niet meer geleverd te worden, wel dat voor hun onderlingen diplomatischen samenhang. Waarschijnlijk heeft de schr. dezen, dunkt mij, wel gemaakt, al kan ik niet veel waarde toekennen aan zijn ontdekking, dat ze alle gedeeltelijk zijn opgebouwd uit elementen, die het Liber Donationum verschafte. Dit toch is iets, wat niet een bepaalde groep van vervalschingen, maar de meeste herkenbare Utrechtsche spuria wel gemeen moeten hebben. Immers in het Liber Donationum stonden bijna alle Utrechtsche oorkonden tot het midden der 12e eeuw opgeteekend, waarvan de kennis bewaard was. Het is dus de voornaamste modellenverzameling, waarin een middeleeuwsch falsaris te Utrecht te recht kon, en tevens zoo goed als de eenige plaats, waar een modern onderzoeker kans heeft voorbeelden te ontdekken, waarnaar zoo'n vervalscher gewerkt heeft.

Voor een dateering dezer oorkonden leent zich alleen het z.g. memoriale Adalboldi, het bekende stuk, waarin een aantal Noordnederlandsche grooten staan opgenoemd met vermelding van de leenen en hofambten, welke zij van den bisschop zouden houden. „Het memoriale, wilde het zijn doel als falsum bereiken, moet er voor den tijd van zijn ontstaan niet al te onwaarschijnlijk hebben uitgezien", zegt de schr. Na wanneer was dan dit stuk voor een tijdgenoot geloofwaardig? Na ± 1200, want toen hadden de graven van Bentheim het burggraafschap verworven, dat de oorkonde hun toekent; na 1220, want in dat jaar gaf de heer van Kuik het Utrechtsche graafschap op, hetwelk onder de Kuiksche leenen ontbreekt; na 1235, want onder de Stichtsche leengoederen, die de graaf van Gelre bezit, wordt ook de helft van Emmerik genoemd en deze kreeg hij pas in genoemd jaar [1]). Terminus a quo dus: 1235. Tot zoover kan ik meegaan. Maar nu wil de schr. uit de oorkonde ook den termijn halen, *tot* welken ze geloofwaardig is gebleven. Hij vindt deze jaartallen: 1261, want toen kreeg de Geldersche graaf ook nog de andere helft van Emmerik er bij; 1256, immers de heer van Goor, die in het stuk het ambt van bisschoppelijk vaandeldrager bekleedt, heeft dit onder koning Willem († 1256) verloren. Gevolgtrekking: „tusschen 1235 en 1256 hoort derhalve onze oorkonde thuis." Och kom; dan zijn de menschen omstr. 1250 tegelijk zeer twijfelziek en buitengewoon kort van memorie geweest. Kort na de afzetting van den heer van Goor als signifer zou men niet meer hebben willen gelooven, dat een zijner voorouders het onder bisschop Adalbold (1010—1026) geweest zou zijn en zoodra de Geldersche graaf zijn leenbezit over Emmerik van de helft tot het geheel uitgebreid had, zou men niet meer hebben mogen aankomen met de bewering, dat hij in ouden tijd eens de helft had gehad? Mij dunkt, de oorkonde moet heel wat na 1256 gemaakt zijn, in een tijd tenminste, dat een man van middelbaren leeftijd bij lezing niet meer gedacht kan hebben: „vreemd toch, ik meen mij toch te herinneren, dat de graaf van Gelre nog niet zoo lang geleden (1235) pas half Emmerik ontvangen heeft, en mij staat ook nog voor den geest, dat die heer van Kuik in mijn jongensjaren (vóór 1220) graaf van Utrecht was".

Maar is de oorkonde door iemand met gewoon menschenverstand vervaardigd, en dus geruimen tijd na 1235, zeker wel na 1256, dan is het verband verbroken tusschen dit dateeringshoofdstuk en schr.'s „interpretatie der falsa." Dan hebben het memoriale en de drie andere oorkonden, die daarmee samenhangen, ook niet door de kapittels van Dom en Oudmunster gebruikt kunnen worden om hun rechten op het kiezen van den bisschop gedurende de sedis-vacantie van 1249/1250 te staven. Wel blijven nog een aantal van schr.'s redeneeringen over de verkiezing van den Utrechtschen bisschop na het concordaat van Worms hare waarde behouden, doch ze loopen niet meer aan op een bepaald electiegeschil en in deze diplomatische studiën zijn ze niet ter zake dienende.

Ik kom aan de derde onderzoeking. Ze betreft drie bisschopsoorkonden resp. van Bernold (1040), Koenraad (1093) en Andreas (1129). Bisschop Bernold had de kerk te Zwolle aan den proost van het Lebuinuskapittel te Deventer geschonken, maar ze daarna overgedragen aan de kapittelbroeders, die al vast dadelijk één pond 's jaars uit de opbrengst dier kerk, en na 's proosten overlijden de volle baten er van zouden genieten. Bisschop Willem had zich hieraan later niet gehouden en een Utrechtschen proost met de kerk begiftigd; bisschop Koenraad evenwel had ze weer aan het Deventer ka-

[1]) Tegen één dezer jaartallen heb ik bezwaar, maar de kwestie die daaraan vastzit, raakt noch de bewijsvoering, noch de conclusie van den schr.

Digitized by Google

pittel toegewezen en diens beschikking werd in 1129 door bisschop Andreas bevestigd. Dit alles vernemen wij uit de oorkonde van laatstgenoemden bisschop, een blijkens de toetsing van den schr. onverdacht stuk. Maar de beide andere zijn valsch. In schr.'s betoog dienaangaande signaleer ik de aardige wijze, waarop hij de beschrijving van het Bernoldzegel in verband brengt met de Bernoldpenningen. Niet, omdat dit in zijn boek een opvallende scherpzinnigheid is, want vernuftige invallen heeft hij vele; wel, omdat het toont, hoe goed de schr. voortdurend onder zijn werk naar alle kanten uitgekeken heeft.

De Koenraadoorkonde voegt niets toe aan wat wij uit het Andreascharter te weten komen. De maker er van beoogde blijkbaar niets anders dan een lacune in de overlevering te vullen. De Bernoldoorkonde evenwel zegt iets meer: de uitkeering van één pond door den proost zal besteed moeten worden voor een „gherichte", dat den broeders op bepaalde feestdagen zal worden opgediend; nadat de Zwolsche kerk aan het kapittel overgegaan is, zal daarvoor ander proosdijgoed bestemd worden.

Hier hebben wij, dunkt mij, de eenige maar ook een voldoende aanwijzing voor het motief dezer vervalsching: de kapittelheeren waren gesteld op een voedingsbijdrage uit het proosdijgoed. De schr. oppert zelf die meening ook; maar kennelijk zou hij in de zaak toch liever iets meer zien dan een simpele „Magenfrage." Hij doet nog al wat moeite om aannemelijk te maken, dat het zou zijn „een demonstratie tegen den min of meer zelfbewusten (Zwolschen) stedeling, die niet langer lidmaat eener afhankelijke parochie begeerde te zijn. Als zoodanig kon de oorkonde naast het Andreascharter, dat toch altijd de onwelkome heugenis droeg aan een bisschop (Willem), die de Deventer rechten minder had geërbiedigd, uitstekend dienst bewijzen." Of fijngevoelige Zwollenaars tusschen de regels van het stuk door een verholen terechtwijzing hebben gelezen, die ik er niet heb kunnen vinden, daarover kan ik niet oordeelen.

Volgt een studie over de oudste oorkonden der St. Paulusabdij te Utrecht: een doteeringscharter van bisschop Ansfried voor zijn klooster Hohorst (later naar Utrecht overgebracht en bekend als St. Paulusabdij) van 1006; een oorkonde, waarin keizer Koenraad II de schenkingen van Ansfried en Adalbold aan het klooster bevestigt, van 1028; eene, waarbij bisschopBernold desgelijks doet, van 1050. De schr. betoogt met steekhoudende argumenten, dat het stuk van Ansfried, hetwelk tot heden voor een geinterpoleerd echt stuk gehouden werd, een spurium is, voor welks vervaardiging de tot nu toe onverdachte, maar eveneens valsche Bernoldoorkonde is gebruikt. Wanneer de Bernoldoorkonde ontstaan is, kan niet meer uitgemaakt worden; de Koenraadoorkonde is naar schr's meening gemaakt tusschen 1269 en 1273 met het oog op de omvangrijke bedijkingen, die onder leiding van Floris V in het Maasgebied werden ondernomen en die de rechten der abdij op de kerken van Monster („Masemunster"), Gravenzande („Livemunster") de Lier en Zwijndrecht in gevaar brachten.

Aardige combinaties heeft schr. gemaakt tusschen verschillende verspreide gegevens om de beteekenis van Floris V's regeering voor den Hollandschen waterstaat in het licht te stellen. Ik voor mij zou daarin wat minder beslistheid wenschelijk gevonden hebben, maar dat is misschien een kwestie van temperament. Bepaald bezwaar heb ik tegen een paar „verfassungsgeschichtliche" beweringen, die er tusschen geplaatst zijn.

Dat „dijkbouw in de vroegmiddeleeuwsche periode" „een koninklijke aangelegenheid" is, dat daarbij, „een koninklijke missus fungeert als leider", dit is hoogst onwaarschijnlijk en stellig niet te bewijzen met de twee ter overtuiging aangehaalde plaatsen. Zeker, kort na 754 heeft een praefect van koning Pippijn er achter gezeten — echter „cum consilio plebis atque ingentis partis populi Fresonum". —, dat te Dokkum een heuvel tegen de overstroomingen werd opgeworpen, waarop dan tevens een kerk ter gedachtenis aan Bonifatius zou worden gebouwd. Maar aanleg van terpen, van vluchthoogten, waarop al of niet kerken werden opgericht, was toch geen zaak van bijzondere koninklijke bemoeienis, al heeft zich daarvoor wel eens een koninklijk gezaghebber geinteresseerd. En als onder Lodewijk den Vrome in 821 eens gelast wordt, dat een goede missus worde gesteld over den dijkbouw aan de Loire, bewijst dit evenmin, dat zoo iets tot de geregelde staatszorg behoorde als dat Karel de Groote's ijver voor het tot stand komen van een Donau-Mainkanaal pleit voor het bestaan van een Karolingisch-koninklijk kanaaldepartement.

Ook wordt, naar mij voorkomt, de toeneming van het aantal waterstaatswerken in Holland sedert ± 1250 niet hierdoor verklaard, dat Willem II als Roomsch koning en Floris V met een „verhoogde" grafelijke macht bevrijd waren van het stroomregaal, hetwelk aan de afdamming van wateren als Spaarne, Schie, Rotte en Maas in den weg gestaan had. Vóór 1250 was de Maas reeds bij Heusden [1]), vóór 1275 de Amstel bij Amsterdam [2]) afgesloten door dijken, die lagen buiten het gebied van een koning-graaf of van een graaf met z.g. verhoogde macht. Overigens echter verdient schr.'s overzicht van de grafelijke polderpolitiek, ik herhaal het, de volle belangstelling.

Voorts merkt hij nu op, dat de kerken, waarom het ging — het was een snuggere en juiste gedachte dat Livemunster wel Gravenzande zal wezen — lagen in de streek, waar de bedijkingsarbeid in dezen tijd het krachtigst werd aangepakt. De valsche oorkonde zal wel zijn een „polderfalsum" uit den tijd van Floris V.

Dit is wel zeer suggestief, maar onttrekt men zich aan die suggestie en vraagt men, *hoe* nu eigenlijk die bedijkingen de bestaande patronaatsrechten van St. Paulus zouden kunnen schaden — want dat moet naar schr.'s opvatting de oorkonde voorkomen —, dan vindt men daarop het juiste antwoord niet, noch in het algemeen, noch in het bijzonder.

Wat de schr. in het midden brengt over de herdijking van de Zwijndrechtsche Waard na 1322, heeft mij de algemeene kwestie niet opgehelderd. De abdij begint met hare rechten aldaar, w. o. de kerkpatronaten, voor geld van de hand te doen en de nieuwe bezitter schendt geen overgeleverd recht door zijn verschillende bepalingen omtrent de kerkgiften in het droog te leggen land: alles stond toen weer op schoon papier.

---

[1]) Vgl. mijn Vorming, blz. 105.

[2]) V. d. Bergh. Oorkbk, II, 296. Misschien reeds in 1202: Ann Egmund. (uitg. Hist. Gen.), blz. 91. Agger Amestel = Amsteldam?

Digitized by Google

En wat de kerken afzonderlijk aangaat. In 1238 is Gravenzande, een kortelings ingepolderde aanwas van Monster, als parochie toegewezen aan de kerk, die de gravin-weduwe Machteld daar had laten zetten. Dit geschiedde geheel in den vorm, de abt van St. Paulus is getuige in de stichtingsoorkonde van het kerspel. De schr. denkt aan de mogelijkheid van kwade practijken, aan een begrenzing van de nieuwe parochie, waardoor de moederkerk van Monster te kort kwam: in 1404 levert Gravenzande 11 ℔, Monster slechts 4 ℔ aan de Domfabriek. Maar hierbij is vergeten, dat men land gewoonlijk slechts indijkt, als het vruchtbaar is en ook ,dat Monster vóór 1404 nog een belangrijk deel van zijn parochiegebied in het Noorden aan een paar nieuw gevormde kerspelen heeft afgestaan. Doch de schr. gaat nog verder; aan zijn eerste onbewijsbare vermoeden knoopt hij nog een tweede. Van 1269 — 1273 haspelen graaf Floris V en St. Paulus over het patronaat van Monster; „de graaf van Holland ging zelfs zoover, het patronaat der St. Paulusabdij over (Maas)munster niet te erkennen." Wat beteekent dit? Dat Floris V beweerde, dat het bezit van het patronaat der Gravenzandsche kerk ook aanspraak gaf op dat der kerk van Monster, m. a. w. dat de moederkerk van Monster stond in het pas voor een jaar of dertig drooggelegde Gravenzande? Van die ongerijmdheid is niets overgeleverd of voor onderstelling vatbaar. Al vast merk ik op, dat ook al waren schr.'s vermoedens juist, deze kwestie geheel staat buiten Floris V's polderpolitiek; ze zou dan voortgekomen zijn uit een bedijking, die lang voor zijn geboorte had plaats gevonden. Dan De Lier. Ook hieromtrent zwijgt de overlevering; wij weten over de geschiedenis van De Lier als kerspel in dezen tijd kortweg niets. Wat de schr. houdt voor „de stichtingsoorkonde der parochie", n.l. de vergunning aan de inwoners van het Westelijk deel van Maasland om een kapel met doopvont en begraafplaats te bouwen in het jaar 1245, is het m. i. niet. Maar ook al ware het dit geweest, dan nog blijven ons het ontstaan en de geschiedenis van het patronaat van St. Paulus over de Liersche kerk volkomen onbekend. Blijft de kerk van Zwijndrecht, ten opzichte daarvan kan de schr. slechts aantoonen, dat een overstrooming en herdijking hier tusschen 1216 en 1282 tot de mogelijkheden behoort.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen schr.'s opvatting, dat het falsum tusschen 1269 en 1273 (de tijd van het geschil over Monster) gedurende een periode van opgewekte inpolderingslust zou zijn gemaakt. Ik vraag mij af, wat moet ook deze vervaardiger dan een buitengewoon vertrouwen gehad hebben op de vergeetachtigheid zijner tijdgenooten, dat hij hun door middel van zijn falsificatie wilde trachten wijs te maken, dat de kerk te Gravenzande, die nog maar een dertig jaar stond in pas drooggelegd land, reeds in 1006 door Ansfried aan zijn klooster was geschonken.

In 1274 liet de St.-Paulusabdij haar privileges door Gregorius X bevestigen. In het handschrift R. A. Utrecht, Rechterl. Arch. n°. 67 vindt men bijeen de daarvan verleende pauselijke bul, het diploma van keizer Koenraad (1028) en de valsche Bernoldoorkonde (1050). Was, vraagt de schr., in 1274 het Ansfriedcharter, dat hier ontbreekt, „een verloren illusie?" Neen, zou ik zeggen; naar allen schijn was het nog een ongeboren illusie.

In zijn laatste opstel heeft de schr. geredderd in de Zutfensche oorkonden van 1059 tot 1135. Te beginnen met Bondam zijn reeds meerderen hiermee bezig geweest, maar niemand heeft ze nog in onderlingen samenhang beschouwd en gebruik gemaakt van de hulpmiddelen der palaeographie en der diplomatiek. De vage verdenking, die over deze gansche oorkondengroep zweefde, is nu duidelijk geschift: vijf van de acht stukken zijn valsch, één geïnterpoleerd, twee echt. Vastheid heeft het betoog hier kunnen krijgen, doordat vijf van de oorkonden in originali over zijn. Reeds het feit, dat hiervan twee paren, van 1059 en 1107 en van 1064 en 1134, gelijkhandig zijn, wat de bijgevoegde fac-simile's bewijzen, geeft een stevige palaeographische basis aan de critiek. De dictaatvergelijking doet de rest; het schijnt mij, dat de gevolgtrekkingen van den schr. onbetwistbaar zijn.

Een uitvoerig hoofdstuk moet dienen om den historischen samenhang te bepalen. Een aardig voordeeltje valt hierbij af voor de genealogische geschiedenis der huizen van Gelre en Zutfen. Door de spuria wordt n.l. bisschop Diederik II van Munster ingelijfd bij de Zutfensche gravenfamilie. Dit heeft den schr. aanleiding gegeven om de betrekking van dit huis tot het Geldersche nader te onderzoeken. De persoonlijke unie tusschen Gelre en Zutfen blijkt van heel wat jonger datum te zijn dan men tot nu toe aannam: Hendrik van Gelre, zoon van Gerard IV van Gelre (nieuwe nummering) en Irmengard van Zutfen is voor het eerst tevens heer van Zutfen. Als zoodanig wordt hij pas in 1179 aangetroffen.

Over wat de schr. verder betoogt ten aanzien van het doel der falsificaties zal ik geen oordeel vellen. Door geraffineerde sluwheid zouden de vervaardigers er in geslaagd zijn om het Oudmunstersche Zutfen tot Utrechtsch te maken en om de standsverschillen tusschen de minder-vrije en volvrije bevolking in zooverre uit te wisschen, dat ze een homogene rechtsgemeente leek, waaraan in 1190 zonder juridische bezwaren een algemeen stadsrecht verleend kon worden. Laat ik slechts zeggen, dat ik schr.'s geloof aan een hertogelijke macht van den bisschop van Munster in de 12e eeuw niet deel; maar ook dit alleen. Als ik verder hierop doorging, zou ik het boek van Heck over den Saksenspiegel tot voorwerp van bespreking moeten maken. De schr. dankt hieraan besliste overtuigingen; mij gaf en geeft het slechts hoofdbreken, geen bevrediging wekkend inzicht. Ik zou waarschijnlijk meer overhoop halen dan recht zetten.

Hier aan het einde dezer aankondiging herhaal ik voor alle zekerheid, dat ik het boek, al kan ik mij met verscheidene hoofdzaken er van niet vereenigen, voor een belangrijke aanwinst houd. Voor een belofte tevens. De schr. opent hier en daar het uitzicht op nieuwe studiën van zijn hand. Wij mogen daarvan veel verwachten, vooral wanneer hij — de schr. vergune mij deze eenigszins oude-heerachtige raadgeving — wat behoedzamer wordt, de draden van zijn betoog niet te dun uitspint en niet te veel uit zijn bronnen wil halen. Men heeft altijd groote kans er zelf in te loopen, wanneer men zijn historischen berichtgevers te slim af wil zijn.

Groningen. I. H. Gosses.

Digitized by Google

A. Zijp, De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof. (1543—1566). Arnhem, Gouda Quint. 1913. (Utrechtsche diss.).

Een werk, dat, over het algemeen vlot geschreven, een episode behandelt van den strijd, in de Nederlandsche gewesten gevoerd, tegen de pogingen tot vestiging van den eenheidsstaat door de Bourgondisch-Oostenrijksche vorsten. En wel in Gelderland, zooals bekend is het gewest, hetwelk het laatst onder hun heerschappij is gebracht, en waar juist daarom die strijd zich zeer spoedig afteekent, als bepaaldelijk gericht tegen het Hof, hetwelk na het tot stand komen van het tractaat van Venlo en de bekrachtiging der oude privileges en gewoonten, door Karel V aan de Gelderschen uitdrukkelijk verleend, zijne intrede had gedaan. De instelling, die het werktuig moest zijn, waarmede de politiek der vorsten tot verwezenlijking zoude worden gebracht. Het lag dan ook in den natuurlijken loop der dingen, dat het verzet der ingezetenen zich tegen dit college richtte. Zij toch waren opgegroeid in de ook in Gelderland van oudsher bestaande rechtstoestanden, die een zekere mate van vrijheid, vooral echter beperkt wat het territoor betreft, en overigens rechtsonzekerheid op bijna ieder gebied medebrachten, en daarmede weinig bevorderlijk waren voor handel en ontwikkeling. Desniettemin waren zij aan het met die vrijheid samenhangend zelfbestuur gehecht. En deze gezindheid der inwoners vindt hare vertegenwoordigers in de Staten, de afgevaardigden van de Ridderschap en de steden, benevens enkele aanzienlijken, die krachtens eigen recht verschijnen. Boven de Staten de centrale regeering te Brussel, die echter haar orgaan, het Hof, dikwijls niet voldoende steun kan bieden, ook in verband daarmede dat de stadhouders, welke in het gewest als de dragers van haar gezag optreden, niet één lijn trekken met de lagere ambtenaren, die in het Hof zetelen, maar in verband met de omstandigheid, dat zij behooren tot den hoogen adel, ook worden geleid en beheerscht door de beweegredenen, die zijn verhouding tot de regeering bepalen. Zoo zien wij in de betrekkelijk kleine wereld van deze landprovincie weerspiegeld de gebeurtenissen, die het voorspel van den opstand tegen Spanje vormden.

De S. heeft dit dan ook volkomen goed begrepen, trouwens hetgeen in Gelderland zelf voorviel — de voortdurende gezantschappen van uit het gewest naar Brussel gezonden, en de verslagen omtrent ontvangst en uitslag, alsmede het ingrijpen van den Stadhouder, soms op last der regeering, soms op eigen gelegenheid — deed het van zelf in het oog springen; hij heeft het verband dan ook nergens laten glippen. Toch heb ik dienaangaande een paar bedenkingen, welke, bedrieg ik mij niet, inderdaad zwakke punten in den overigens belangwekkenden arbeid raken.

Laat ik vooraf even kortelijk nagaan den inhoud van het werk. In zijne Inleiding deelt de S. mede, dat de behandeling van een geschiedenis van Gelderland vanaf de onderwerping onder Karel V tot het begin van den tachtigjarigen oorlog hem voor zijn accademisch proefschrift te zwaar was; ook geeft hij de redenen op, waarom hij er van afzag een voorstelling te geven van de maatschappelijke toestanden, en zich beperkte tot de beschrijving van den politieken strijd tusschen „het centraal gezag en de stenden van Gelderland." Dit stond hem natuurlijk vrij; er valt dan ook geen aanmerking te maken, indien een S. zich zijne taak afpaalt. Alleen is mij niet duidelijk geworden, waarom de S. als eindpunt neemt het jaar 1566. En ik voeg er bij, de S. heeft zich zelf daaraan ook niet gehouden. De zaak zou misschien niet van veel gewicht zijn, ware het niet, dat het slot van het werk nu eenigszins een vreemden indruk maakt. Het heeft mij willen voorkomen, dat het voorbeeld van Fruin in zijn Voorspel den S. wat machtig is geworden, en hij, eindigende op de wijze als die S., nog niet tot het einde van zijn arbeid was gevorderd, nl. het tijdstip waarop Alva met zijn krijgsbenden naderde. Wel doet hij elders omtrent hetgeen einde 1566 en in de eerste helft van 1567 gebeurde nog enkele mededeelingen, en verwijst zelfs daarnaar, maar dit kan het brokkelige van het slot niet verhelpen.

Na de Inleiding volgt Boek I, in zes hoofdstukken verdeeld. In het eerste wordt de overgang van Gelderland aan Karel V behandeld, meer bijzonder stilgestaan bij den inhoud van het tractaat van Venlo, en de aandacht gevestigd op de onduidelijkheid en rekbaarheid van onderscheidene daarin voorkomende bepalingen, ten gevolge waarvan door de Staten zoowel als door het Hof daarop beroep werd gedaan bij de latere geschillen.

In de volgende vier hoofdstukken worden wij binnengeleid in de politieke verhoudingen. Het eerst komt ter sprake de regeering, berustende in handen van den stadhouder, met het Hof, bestaande uit Kanselier en Raden. Het Hof is niet zoozeer en veel minder dan in de andere provincies, met name in Holland, waar de splitsing der bestuurstaak ook reeds verder was gevorderd, een rechtsprekend college, maar in hoofdzaak met het algemeen bestuur van het gewest belast. Vandaar dat het Hof toezicht oefende op de lagere ambtenaren, waarvan het er ook onderscheidene benoemde. In deze functie werd het echter door de omstandigheid, dat vele ambten waren verpand, ten zeerste belemmerd. De S. behandelt in dit verband uitvoerig het geval van Claes Viigh, den ambtman van de Neder-Betuwe. Een belangwekkend geval, en een zeer eigenaardigen kijk gevend op de verhoudingen in de ambtelijke hierarchie van die dagen, maar dat, bedrieg ik mij niet, toch niet die afmetingen had kunnen afnemen, had het niet parallel geloopen met het algemeen verzet, in de Staten zelve tegen het Hof gevoerd. Intusschen worden wij in het tweede Hoofdstuk gebracht op het terrein, waar het Hof zwak stond. En wel de Justitie. Hier toch was de rechtsmacht der lagere gerechten uitdrukkelijk bij het tractaat van Venlo gehandhaafd. Alleen het toezicht daarop, en in bijzondere gevallen de rechtspraak zelf, was aan het Hof opgedragen. Zoo bijv. waar het de belangen van den landsheer onmiddellijk betrof, of waar het ging om bepaalde misdrijven, onder welke ketterij een plaats, en zeker later een aanzienlijke, innam. Dit aan het Hof opgedragen gezag, hetwelk niet minder dienen moest om langzamerhand te komen tot eenheid van recht, althans op sommige punten, als tot gelijkheid van rechtsbedeeling, kon niet worden uitgeoefend zonder dat in verschillende opzichten inbreuk werd gemaakt op de rechtshoogheid van stedelijke en landelijke gerechten. De wederoprichting van de klaring in het kwartier van Veluwe bij het Englanderholt en de daaruit voortvloeiende geschillen,

Digitized by Google

alsmede de eindelooze onderhandelingen over de kanselarij-ordonnantie zijn onderdeelen van den op dit gebied gevoerden strijd.

Nadat de S. in het 4e hoofdstuk de geldmiddelen en hun beheer, de inkomsten en uitgaven heeft besproken, staat hij een oogenblik stil bij de „bede", en is daarmede gekomen bij het bekende middel, waarmede de Staten zeer dikwijls de regeering tot toegeven weten te dwingen, nl. het weigeren daarvan. Daarna vinden wij de Staten behandeld, en de verschillende vergaderingen: de landdagen en de kwartierdagen, waarin de vertegenwoordigers der ingezetenen bijeenkwamen. Zij streefden zooveel mogelijk naar zelfstandigheid tegenover de regeering, en als meter daarvan mag het meerder of minder dikwijls eigenmachtig bijeenkomen, zonder voorafgaande bijeenroeping door den Stadhouder, worden beschouwd. Opmerkenswaardig is wel, dat de Geldersche Staten niet deel uitmaakten van de vergaderingen der Staten-Generaal, daar zij, zooals zij volhielden, op grond van het tractaat van Venlo niet buiten het gewest mochten worden geroepen. Desniettemin waren zij vertegenwoordigd bij het aftreden van Karel V in 1555, en te Gent bij het afscheid van Philips in 1559.

In het laatste hoofdstuk dezer afdeeling wordt kortelijk een blik geworpen op de kerkelijke toestanden. Te recht zonder twijfel, want al moge aanvankelijk in politieke redenen de oorsprong van den strijd tegen de regeering te Brussel met haar streven naar eenheid in bestuur en rechtspleging zijn te vinden, op het einde van het door de S. behandelde tijdperk zijn die van godsdienstigen aard zeker niet minder van belang. Nadat de S. de houding der leekenbevolking tegenover de Roomsche kerk, die van de meest volstrekte onverschilligheid tot bepaalde vijandschap afwisselde, heeft geteekend, en de onwaardigheid der meeste geestelijken, de enkele goede niet te na gesproken, in het licht gesteld, wijst hij er op, dat er aanvankelijk toch niet van de aanwezigheid van een overwegend getal ketters blijkt, en, hoewel vervolgingen voorkwamen, de plakkaten toch niet met gestrengheid werden gehandhaafd. Of dit nu geheel juist is, moet ik daarlaten. Zeker is dat toen elders de hervormden, met name de Calvinisten, meer en meer het hoofd gingen opsteken, diezelfde beweging in Gelderland ook groote afmetingen aannam. Ook hier week de regeering aanvankelijk, maar toen ook hier de uitspattingen, die elders in den beeldenstorm haar hoogtepunt bereikten, zich vertoonden, kwam ook hier evenals elders de terugslag. De Roomschen, de onverschilligen, de „politieken", wier verzet tegen de regeering, niet in godsdienstige redenen grond en opwekking vond, wendden zich af. Hier evenals elders, was de regeering, en in dezen meer bijzonder de stadhouder, de graaf van Megen, dan ook reeds weder den toestand meester, vóór de Koning tot de uitoefening van zijn strafgericht kon doen overgaan door Alva en diens troepen.

Dit laatste nu is eigenlijk het slot van den strijd, op het tijdstip waarop de S. zijn verhaal daarvan wil eindigen, maar dat aan het einde van het boek wordt gemist. Het tweede gedeelte toch verhaalt den strijd tusschen het Hof en de Staten over de jaren 1513 tot 1566.

Het kan bij een bespreking als de onderhavige niet de bedoeling zijn den S. te volgen in de bijzonderheden van dien strijd. De lezing daarvan is, niettegenstaande de S. zich heeft ingespannen om aan het verhaal eenige levendigheid te geven, soms wel eenigszins bezwaarlijk. En te verwonderen is dit niet, immers de tallooze bijeenkomsten van afgevaardigden, de verslagen wat daar is voorgevallen, het zenden van gezantschappen, hunne instructies en rapporten bij allerlei onderhandelingen, die niet vorderen, tijden stilstaan, en dikwijls tot geen resultaat hoegenaamd leiden, vereischen een meesterhand, zal de beschrijving de belangstelling gaande houden.

Ik meen dan ook te kunnen volstaan met de vermelding, dat de strijd tusschen het Hof en de Staten liep over de punten, die reeds boven op den voorgrond werden gesteld, de benoeming van en het toezicht op de ambtenaren, alsmede de bemoeiingen met de rechtspraak. Op het punt, waar de S. ons brengt, schijnt het Hof in de minderheid. Geen wonder, daar het juist valt in den tijd, dat de regeering te Brussel moest wijken voor de gezamenlijke kracht der „grooten", der „edelen" en der „consistories". Eenige maanden later, men weet het, is het blad gekeerd. Bepaaldelijk ten aanzien van de verhouding tusschen het Hof en de Staten in Gelderland geeft de S. geen bijzonderheden meer, behalve hetgeen hij ons mededeelt aan het einde van het hoofdstuk over de kerkelijke toestanden, waarop ik reeds boven doelde.

's-Gravenhage. Seerp Gratama.

J. Formigé, Remarques diverses sur les théâtres romains à propos de ceux d'Arles et d'Orange. (Extrait des mémoires présentés par divers savants à l'Acad. d. Inscr. et B.-L. Tome XIII). Paris, Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 4 50).

Het is jammer, dat „die Brücke", die de beoefenaars der wetenschap zou samenbrengen en dubbel, soms drie-, vierdubbel werk voorkomen, weer zoo spoedig is ineengevallen [1]). Al waren er voorloopig maar „bruggen" voor ieder land afzonderlijk! Nu zijn er binnen een paar jaar, in Frankrijk alleen, 3 verhandelingen over het Romeinsch theater geschreven: de schrijver van deze laatste had veel van de kennis zijner voorgangers [2]) kunnen profiteeren; het zou hem zeker bewaard hebben voor een chronologie, die aan de Cleopatra der Antoniusidylle minstens 60 lentes moet geven. Dus *cave philologum*! Den *architect* zijn wij dankbaar, dat hij een zoo lang veronachtzaamd monument als het theater van Arles publiceert en met zijn vakkennis in een bijzonder licht plaatst. De late publicatie heeft haar goede zijde: om dit theater als kern groepeeren zich opmerkingen over een zeer groot aantal Romeinsche theaters, o. a. over de wondermooi bewaarde in Noord-Afrika, die eerst kort geleden ontdekt zijn.

Het boek begint met een nauwkeurig plan van het theater van Arles [3]). De tijd, waarin dit theater en het nauwverwante in Orange gebouwd zijn, wordt in de inleiding benaderd. De eigenlijke verhandeling is in

[1]) Geschreven vóór Augustus 1914.

[2]) G. Michaut. Histoire de la comédie romaine. I. Paris, 1912. O. Navarre. Theatrum (Dictionnaire des antiquités, Daremberg-Saglio).

[3]) Vreemd, dat bij de zorgvuldige plattegronden een schaal der afmetingen ontbreekt.

Digitized by Google

2 hoofdstukken verdeeld, waarvan het 1ste de ruimte voor de toeschouwers, het 2de die voor de vertooners behandelt. Deze logische scheiding wordt, voorzoover de orchestra betreft, niet streng volgehouden; want de eereplaatsen, die daarin voor de senatoren waren gereserveerd, zijn bij dezen schrijver beperkt tot 1 of meer treden aan den rand van de orchestra: in de overige ruimte zien wij verschillende tooneelspelers en zelfs korer optreden. De zeer aparte beschouwingswijze, in strijd met Vitruvius V, 6,2 [1]), wordt o. a. verdedigd door te wijzen op de trappen, die in alle Romeinsche theaters orchestra en tooneel verbinden, en ook op grond van samenhang tusschen de marmerversiering van orchestra en tooneel. Maar behalve, dat de trappen historisch zijn te verklaren (afkomstig van de phlyakenvertooningen), bleven ze ook onontbeerlijk in een gebouw, dat soms als vergaderplaats, concertgebouw enz. diende. Het 1ste hoofdstuk beweegt zich verder door de cavea naar boven tot aan het groote zonnezeil, bezoekt de loges en foyers, ontsluiert iets van de geheimen der akoustiek en besluit met een uitvoerige uiteenzetting, welke de notabelen waren, die in de provinciestad Arles de eerste rangen bezetten. In de voorlaatste afdeeling wordt — wat vluchtig — de klankversterkende kracht van het acteursmasker bewezen met een plaats uit Philostratus, alsof er geen literatuur *pro* en *contra* bestond; toch wel sterker *contra*.

Eerst in het 2de hoofdstuk wordt dus het groote middengedeelte der orchestra besproken: hier denkt de schrijver zich het spel van mimen en den reidans van koren en geeft in dit verband enkele argumenten voor het optreden van koren in Romeinsche tooneelstukken. Of men met een mozaiek uit Pompeji [2]) veel voor *Romeinsche* tooneeltoestanden bewijst? De beschouwing van Pompeji als „eine hellenistische Stadt in Italien" (von Duhn) wordt daarmee afgewezen. Juist bij dit mozaiek kan men gereedelijk Hellenistischen invloed aannemen. Een ingrijpende onjuistheid, de dateering van het groote theater van Pompeji in den tijd van Augustus, maakt het betoog wel zeer wrak. — De uitvoerigste studie van het boek betreft het scherm: in alle bijzonderheden kan men de mechaniek ervan nagaan, verscheidene schetsen en detailphoto's uit Arles, Tunis en Algiers geven toelichting; een bekend relief in Napels (goed afgebeeld in fig. 13) verklaart de schrijver als een entre-acte, opgevoerd voor het gesloten doek. Ten slotte worden de overige gedeelten van de scaena en de decors met zaakkennis besproken; een studie (ter vergelijking) tusschen de coulissen van de opera te Parijs bewijst, dat de techniek der Romeinen reeds ver gevorderd was.

Delft. G. van Hoorn.

Johanna Drost, Het Nederlandsche Kinderspel voor de zeventiende eeuw. 's-Gravenhage. Nijhoff. 1914. (Pr. *f* 2.50). (Leidsche diss.).

Voor haar onderzoek naar het Nederlandsche (d. i. Noord- en Zuidnederlandsche) kinderspel vóór de 17de eeuw gebruikte Schr. als bronnen de middelnederlandsche letterkunde, emblemata, zedekundige werkjes, oude woordenboeken, stedelijke keuren, de beeldende kunst. Ook dialectwoordenboeken bewezen hun diensten om spelen waarvan slechts de naam was overgeleverd, te doen terugvinden, al klaagt Schr. hierbij terecht over het gebrekkige van onze dialectkennis, evenals over het gemis in Noord-Nederland van een boek over kinderspelen zooals *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland* door A. de Cock en Is. Teirlinck.

Behalve historisch vatte Schr. haar taak ook vergelijkend op en wendde telkens den blik naar de klassieke oudheid, Duitschland, Frankrijk en Engeland, een enkele maal ook naar andere landen en primitieve volken. Maar overal betreurt Schr. het gemis aan een systematisch geordend en zoo volledig mogelijk werk over kinderspelen als dat van De Cock en Teirlinck. Zij vestigt hier en daar de aandacht op het godsdienstig bijgeloof dat aan een spel ten grondslag kan liggen, zoo zou het blindemanspel misschien een overblijfsel zijn van Indogermaansch demonengeloof (blz. 10); het „kruip door, sluip door" een rest zijn van het heidensch geloof, dat de ziel na den dood een brug had over te trekken om het doodenrijk te kunnen binnengaan (blz. 30). Een en ander is ontleend aan de Inleiding, die begint met een beschouwing van wat spel is, en besluit met eenige algemeene mededeelingen over de plaats van spelen en den verkoop van speelgoed, alsmede met de opmerking dat wij heel bekende spelen die vermoedelijk vroeger wel zullen gespeeld zijn, niet vermeld vinden, waarschijnlijk juist omdat ze zoo gewoon waren en altijd in denzelfden vorm voorkwamen.

Schr. verdeelt haar stof logisch naar den aard van het spel zelf in zes hoofdstukken.

Onder hst. I, *Loop- en vangspelen*, behandelt Schr.: hardloopen, krijgertje, verstoppertje, blindemannetje, pruymen eeten of ṿierkensoet, ter-barespel, zakdoekje leggen, derde man, Hansje sjokken, kruip door-sluip door, 't haesken jaghen, maelenspel, aaien en blaaien.

Op blz. 3 merkt Schr. op dat men „jagen" waarschijnlijk wel zal mogen gelijkstellen met ons „krijgertje spelen." Tot bevestiging van dit vermoeden kan ik hier meedeelen dat in Baarn dit spel nog „jagertje spelen" heet.

Bij het volgende spel, verstoppertje (blz. 3) komt het mij voor dat Schr. twee m. i. verschillende spelen vereenzelvigt: verstoppertje, waarbij men zich verborgen houdt tot men ontdekt wordt, en een ander spel, waarbij de weggescholenen „honk" trachten te bereiken, voordat ze ontdekt zijn. Dit tweede, dat o. a. te Utrecht „buut", te Weesp „verschie", te Haarlem „een, twee, drie, plakaan", te Amsterdam „verlos", te Arnhem „délivrez" (!), en in Brabant „afkloppertje" of „uitkruipertje" heet, is het spel dat Kiliaen en Junius beschrijven. In een enkele plaats, o. a. te Vianen, schijnen beide spelen ineengevloeid te zijn, maar ook hier wijzen de naast elkaar bestaande benamingen „verstoppertje" en „buut" waarschijnlijk nog op den ouden toestand.

Bij „derde man" (blz. 26) wijst Schr. op de overeenkomst met de Duitsche benaming „den Dritten abschlagen." Ik kan hier bijvoegen dat dit spel

---

[1]) In de mededeeling van Vitruvius, dat het Romeinsche tooneel grooter moet zijn, dan het Grieksche, omdat het *omnes artifices* moest kunnen bevatten, wordt *artifices* in beperkten zin opgevat, zoodat er allerlei tooneelspelers en koorzangers buiten vallen. Dit is slecht te rijmen met Vitruv. V, 7, 2; men zie ook den Thesaurus s. v. *artifex*.

[2]) Fig. 8, kleedkamer met o. a. 2 leden van een satyrkoor.

Digitized by Google

in de gymnastiekwereld „de derde afslag" heet.

Tot hst. II, *Spring- en buitelspelen*, brengt Schr.: springen met aaneengesloten voeten, met den polsstok springen, hinkelen, haasje over, bok-sta-vast, op het hoofd staan, kopje duikelen, kop en gat.

Waarom missen wij hier het touwtje-springen, dat vroeger zoowel door de jongens als door de meisjes werd beoefend? Zie o.a. de prent „kinder-spel", voorstellende spelende kinderen in het Voorhout te 's-Gravenhage, die door Adr. van de Venne voor de eerste uitgave van Cats' Houwelijck (1625) geteekend werd. (Zij komt ook in verschillende latere edities voor).

In hst. III, *Werpspelen*, behandelt Schr. die spelen die behalve behendigheid en geoefendheid van het oog ook een zekere mate van kracht vereischen, n. l.: werpen met steenen, de kae schieten, keilen, fijcken, hoereklippelen, ballen, sollen, negepetten, kaatsen, pluimbal, speler met de blaas, klooten, boghelen, kolven, kegelen, klinkslagen, sneeuwballen gooien.

Voor het sollen (blz. 61) verwijs ik naar een afb. bij Van Heurck en Boekenoogen, Histoire de l'imagerie populaire flamande, Brux., Van Oest, 1910, blz. 561, waarbij het versje:

Ziet hoe kunstig ik den bal
In mijn wippertje kan vangen;
Valt hij al eens bij geval,
Hij blijft aan het touwtje hangen.

Belangrijk is de mededeeling van Schr. dat de oude naam van ons kaatsspel, „teneyten" en „daneysen", ongetwijfeld hetzelfde woord is als ons „tennissen" (blz. 65). Hoogstwaarschijnlijk zijn beide afgeleid van „tenetz! = tenez!", den uitroep van dengene die in „le jeu de paume" den bal „opgaf." Terwijl de t van tenetz reeds in den „loop van de 13de eeuw wegviel, handhaafde de „s" zich tot in de 16de en zelfs tot in de 17de eeuw, zoodat de uitspraak van „tenetz" „tenes" luidde. Nergens heeft het kaatsspel zoo'n verbreiding en zoo'n aanzien gehad als in Frankrijk, waar ieder, van den koning tot den handwerksman, het beoefende. Daarom kan ons de overname ervan door andere landen ook niet verwonderen. (blz. 73).

Het closcloten werpen of rollen met cloten heet ook kortweg klossespel, zooals ik vond onder een afb. bij Van Heurck en Boekenoogen, blz. 120. Voor een afbeelding van het „cloten ane den bloc" naar David Teniers verwijs ik naar Georg Hirth, Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drie Jahrhunderten, V, nr. 2367.

Het boghelen, een spel, waarbij men een bol door een in den grond gestoken ijzeren ring moest werpen, (blz. 80), werd niet alleen verboden wegens mogelijke onaangename gevolgen voor de voorbijgangers, maar ook, zooals ik in het Utrechtsche Buerspraeckboeck van 1429 zag, wegens het gevaar voor de bestrating: „Op onser stat brugghen werden gaete gebroken, daer men clootboegels ynne steect daer die bruggen leck ende verderflic by warden, daer om verbiet de Raet, dat niemant op ter brugghen en clote, by enen koer van enen ponde, also dicke alst yemant dede."

Merkwaardig is nog de mededeeling aan het slot van dit hst. dat het sneeuwballen werpen niet alleen een vermaak van kinderen was, maar ook een middel van volwassenen om hun haat tegen vijanden en andersdenkenden bot te vieren!

Hst. IV behandelt de spelen die alleen behendigheid en vlugheid, maar geen kracht, vereischen, bij welke de uitslag voor een groot deel afhangt van het geluk, en die anderdeels zuivere hazardspelen zijn. Het zijn: knikkeren, int putteken spelen, stuiken, in d'o schieten, op boegie spelen, hoopkens schieten, rolnoten van het berdeken, kooten en bikkelen, even of oneven — kruis of munt, spanbotten.

Van het „in d'o schieten" zag ik ook afbeeldingen bij Van Heurck en Boekenoogen, blz. 119 en 120. Een andere vorm van het „even of oneven" schijnt ook geweest te zijn het „goud of wit" bij het opwerpen van goudpapier, blijkens de voorlaatste voorstelling van de prent op blz. 119 van genoemd werk.

Een belangrijk hst. is V, *Nabootsingsspelen*. „Uit vroegere cultuurtijdperken vindt men overblijfsels in de spelen der kinderen; dat is b.v. het geval met pijl en boog, den slinger. De wapenen, die oorspronkelijk alleen door volwassenen werden gebruikt, kwamen ook in handen der kinderen terecht, daar zij met voorliefde de handelingen van ouderen nabootsen. Bij de ouderen in onbruik geraakt, bleven ze als speeltuig in de handen der kinderen, een herinnering aan een beschaving, waaraan men lang reeds is ontgroeid." Dit hst. omvat: paardje spelen, stokpaard, molentje, nootmolentje, kakkestoele-meien, schieten, vogelschieten, sleutelboskens, proppenschieter, pijltjes, slinger, steekspel, gevechten, nabootsen van de mis, processie en doop, rammelaar en ratel, mombakkes, pop, winkeltje spelen, bouwen.

Van het paardje-spelen zag ik nog een andere manier dan de door Schr. genoemde afgebeeld bij Van Heurck en Boekenoogen, blz. 235, voorlaatste voorstelling. Een optocht van kinderen met molentjes aldaar blz. 120.

Het kakkestoele-meien houdt Schr. voor een waarschijnlijke navolging van den draagstoel.

Bij het steekspel wijst Schr. op een aardige randversiering in het Breviarium Grimani, waar jongens zittende op een ton die als paard dienst doet, in sleden aan een touw worden voortgetrokken en met gevelde lans op elkaar ingaan. Een latere verwording van deze nabootsing vond ik bij Van Heurck en Boekenoogen", blz. 6, De boere-kermis, n°. 3 met onderschrift Tournoien. Daar wordt een man op een sleetje door een ander aan een touw voortgetrokken. De getrokkene moet met een stok een emmertje water omstooten, dat aan een touw tusschen twee boomen is opgehangen.

Ook in het voordoen van een mombakkes door eene kind ziet Schr. een dramatisch nabootsingsspel: „in de mde. liepen de volwassenen, vooral op Vastenavond, gaarne gemaskerd en dat dit aan de kinderen aanleiding gaf tot navolging, spreekt vanzelf."

Hst. VI, *Spelen met verschillende werk- en speeltuigen; spelen die niet tot een der vorige hoofdstukken kunnen gebracht worden*, behandelt: schommelen, wippen, hoepelen, tollen, steltloopen, bellen blazen, brooiken-bijt. Boevendien een geheel ander soort van spelen die men onder den naam van geluksspelen zou kunnen samenvatten; primus secundus, neuzen en eerzen, blind ei slaan, ganzenbord, molenspel, spelen met vogels en vlinders, glijden op het ijs, sleetje rijden.

Digitized by Google

Het spelen met vogels en vlinders zal m. i. wel tot de alleroudste spelen behooren, te allen tijde zal het kind met de dieren in zijn omgeving gespeeld hebben. Een vogel op een kruk met bellen aan de uiteinden zien wij ook afgebeeld bij Van Heurck en Boekenoogen, blz. 173. Op de bovengenoemde prent in Cats' Houwelijck zien wij ook een jongen met een gedresseerd vogeltje bezig.

Aan het eind van haar werk komt Schr. tot de slotsom „dat er in de spelen, waarmee de kinderen zich vermaken, maar weinig veranderd is; dat de meeste spelen die vroeger gespeeld werden, ook nu nog bekend zijn en dat er slechts weinig zijn, die wij niet meer kennen." Wij zouden eraan kunnen toevoegen dat nog altijd de spelen die eenig lichaamsgevaar voor de voorbijgangers opleveren, het meest in den smaak van de straatjeugd vallen, en dat art. 424 van het wetboek van strafrecht nu de rol speelt van de talrijke verbodsbepalingen in de middeleeuwsche keuren. En dat de zerken der kerkhoven niet langer de geliefde speelplaats zijn, zal minder aan de veranderde neiging der jeugd dan wel aan de betere bewaking onzer begraafplaatsen zijn toe te schrijven.

Schr. maakt voor haar werk geen aanspraak op volledigheid, en inderdaad, hoe kan een onderwerp als dit ooit volledig behandeld worden? Wel verre dus van een verwijt te bedoelen aan haar, die het eerst de spade in den grond stak en in haar proefschrift zulk kloek werk leverde, wil ik hier als een bescheiden wensch voor de toekomst het oog vestigen op eenige mogelijke aanvullingen.

Bij de kinderspelen mis ik de muziekinstrumenten, zoowel de eenvoudige die de jeugd zelf maakt b.v. de fluitjes van wilgenhout, als de gekochte. Bij Van Heurck en Boekenoogen blz. 120, zien wij een merkwaardige „kinderpiano" afgebeeld, die met de voeten bespeeld wordt; op de prent kinder-spel in Cats' Houwelijck speelt een jongentje op straat viool. Die wilgenfluitjes doen mij denken aan de kinderspelen die samenhangen met het jaargetijde als kransjes vlechten en scheepjes maken van riet enz. Verder missen wij nog het aandeel dat het kind neemt in de kerkelijke feesten, b.v. het kaarsje-springen op Driekoningen, het loopen met palmpaschen, het zoeken van Paascheieren enz.

Het boek is versierd met acht welgeslaagde reproducties naar de Spelende kinderen en St.-Joriskermis van P. Breugel, naar prenten van P. van der Borcht en Furnius en enkele miniaturen. Hier en daar had ik gelegenheid te wijzen op voorstellingen in de kinderprenten afgebeeld bij Van Heurck en Boekenoogen. Want ofschoon wij van deze geen enkel oorspronkelijk stuk bezitten uit de 16de en 17de eeuw kunnen wij toch uit deze blokken die door zoovele geslachten van drukkers gebruikt werden en eeuwen lang gecopieerd en nog eens gecopieerd zijn, het karakter en de eigenaardigheden van de 17de en zelfs van de 16de eeuw wel leeren kennen (V. H. en B., blz. 543). In de verzamelingen van Fred. Muller, Van Stolk en Mr. S. van Gijn is op dit gebied nog wel een en ander te vinden.

Een register besluit dit aantrekkelijk proefschrift.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

G. J. Hoogewerff, Nederlandsche Schilders in Italië in de XVIe eeuw. Utrecht, A. Oosthoek. 1912. (Utrechtsche diss.).

„De Geschiedenis van het Romanisme" luidt de onder titel van dit als academisch proefschrift verschenen boek, waarin voor het eerst een samenhangend overzicht wordt gegeven van de romanistische „beweging" in onze zestiend'eeuwsche schilderkunst. Oorspronkelijk was de bedoeling van den schrijver, een geschiedenis te schrijven van de Nederlandsche schilderkunst te Rome in de zeventiende eeuw, doch aangezien zulk een boek te omvangrijk zou zijn geworden voor een dissertatie, stuurde hij een anderen kant uit en schreef dit boekdeel, dat hij in zijn voorbericht bescheidenlijk noemt een „inleidende studie over de Romanisten", die gekenmerkt wordt door „een meer voorloopig karakter, inzooverre een analyseerende behandeling van het w e r k dezer meesters slechts hier en daar ondernomen kon worden." Wij prijzen ons gelukkig, dat Dr. Hoogewerff tot het schrijven van zulk een „inleidende studie" is gekomen, want niet alleen zijn wij daardoor een boek rijker geworden, dat wij broodnoodig hadden, maar bovendien is ons vak een flinke schrede vooruitgekomen op een punt, waarop nog weinig is gedaan, nl. dat van het beschrijven van een kunstbeweging in haar geheel. Op een gebied, waarop nog zooveel te delven valt als op dat der Nederlandsche kunsthistorie, staan de meeste werklieden in de diepte, nauwelijks op elkanders werk lettend en vaak elkander den rug toekeerend. Het is goed, dat naast dit uiterst noodzakelijk werk ook de algemeene stand van zaken, hier en daar altans — wordt nagegaan. Bij de bespreking willen wij niet in details treden, omdat wij hier niet voor vakgenooten schrijven. Derhalve volstaan wij met een opsomming van wijze, waarop de stof is verdeeld in dit 294 bladzijden groote, met 58 afbeeldingen versierde boekwerk.

In het eerste hoofdstuk wordt de aard van het Romanisme besproken. Het tweede verhaalt van de opkomst der Italianiseerende richting in Vlaanderen, Quinten Massys en zijn school, Joos van Cleef en de groep van den Pseudo-Bles. Hoofdstuk III gaat na, hoe in Holland de Italianiseerende richting ontstaat en bespreekt Cornelis Engelbrechtsz., Jacob Cornelisz. van Oostsanen, Jan Swart en Jan Mostaert, terwijl in het vierde hoofdstuk de beteekenis van kunstenaars als Jan Gossaert, Bellegambe, Cornelis van Coninxloo, Blondeel en Vellert in het licht wordt gesteld. In de vier daarop volgende capita worden besproken Barend van Orley, de Meester der vrouwelijke Halffiguren, Jan van Coninxloo I, Coxcie, Jan van Calcar, Pieter Coeck, Pieter Breughel, P. Aertsen, Beukelaer, Lambert Lombard en Frans Floris. Het negende hoofdstuk vraagt onze aandacht voor de leerlingen van Frans Floris en eenige anderen, terwijl in hoofdstuk X de latere Zuidnederlandsche Romanisten: Spranger, van Mander, van Wingen en Otto van Veen ten tooneele worden gevoerd.

Het elfde hoofdstuk verplaatst ons naar Rome, naar de „Accademia di San Luca" en „la Congregazione dei Virtuosi al Pantheon." De twee volgende hoofdstukken behandelen een 14-tal Nederlandsche schilders, die toen in Italië werkten (o. a. Stradanus, Frans Pourbus den J.), waarna de schrijver onze aandacht vraagt voor de eerste Noord-Nederlandsche Romanisten: Lucas van

Digitized by Google

Leiden Jan van Scorel en diens leerlingen, om daarna ook de latere Romanisten van ons land (Dirck Barentsz., Cornelis van Haarlem, Goltzius en de graveurs van die richting) te bespreken en te eindigen met het met de Romanisten gelijktijdig landschap voor, tijdens en kort na Paulus Bril.

In het negentiende hoofdstuk eindelijk trekt de schrijver zijn slotsom, het gevondene in mooi geschreven bladzijden karakeriseerend en uitnemend samenvattend.

Een nauwkeurig bewerkte literatuuropgave, een lijst van de afbeeldingen, een register en een opgave der onvermijdelijke errata besluiten dit belangwekkend boek.

Den Haag. W. Martin.

D. S. van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage, van af hunne komst tot op heden. Den Haag, Levisson. 1913. (Pr. geb. *f* 4.50).

Toen mij ter oore kwam, dat er zou verschijnen een werk over de Hoogduitsche Joden in 's Hage verheugde ik mij zeer met dit feit. Waar we toch reeds lang verlangend uitzien naar een goed geschreven boek over de geschiedenis der Joden in Nederland, wetenschappelijk en tevens onderhoudend bewerkt, kon 't niet anders dan vreugde wekken, dat weder een monografie zou verschijnen, die op hare beurt, naast andere in de laatste jaren op dit gebied verschenen studieën, kon bijdragen tot een nauwkeuriger kennis der geschiedenis van de Joden in Nederland.

Ik mag 't echter niet verhelen, dat ik in deze verwachting ben teleurgesteld. De schrijver geeft allerminst dat, wat men, op grond van den titel, van zijn boek verwachten mag. Deze toch belooft eene zoo volledig mogelijk bewerkte geschiedenis van de Hoogduitsche Joden in 's-Hage, geboden wordt ons echter bijna alleen een relaas van de *interne* geschiedenis en inrichting der Joodsche gemeente. Van de politieke en economische ontwikkeling en toestanden der Joodsche bevolking; van de plaats, die ze in het maatschappelijk leven innam, hierover worden we zeer spaarzaam ingelicht. Wel vinden we hieromtrent enkele mededeelingen, zóó schaarsch echter en verspreid, dat 't onmogelijk is zich daaruit eenig beeld omtrent die ontwikkeling en toestanden te vormen.

Nu geven we gaarne toe, dat ook de interne geschiedenis eener Joodsche gemeente alleen aanleiding kan geven tot het schrijven van een werk, en dat zulk een werk zelfs hoogst belangrijk kan zijn, doch dan moet 't ook als zoodanig aangekondigd worden.

De medewerker van den schrijver, die de beschrijving van het geestelijke leven voor zijn rekening heeft genomen, drukt zich dan ook nauwkeuriger uit, meer in overeenstemming met het karakter van het boek, wanneer hij boven zijn verhandeling plaatst: „*het geestelijke leven in de Hoogduitsche Joodsche gemeente te 's Hage*", waarmee hij blijkbaar bedoelt: het interne Joodsche gemeente-leven, in geestelijk opzicht.

Afgescheiden echter van deze algemeene opmerking, vertoont het boek leemten in den opzet, die het doorlezen minder aangenaam maken en zijn waarde verminderen.

Ik betreur dit des te meer, omdat er een aantal wetenswaardige en belangrijke mededeelingen in voorkomen, die, doordien de stof niet systematisch is bewerkt, nu niet tot haar recht komen.

De schrijver heeft een aantal feiten en toestanden opgeteekend, doch, naar 't mij voorkomt, verzuimd ze zóó te groepeeren, dat de lezer ten minste eenig overzicht kan krijgen van de stof, die hem geboden wordt. De indeeling toch van vóór en na 1795 geeft den lezer te weinig vasthoud, ze speelt zelfs den schrijver parten. Mij ten minste ontgaat 't, waarom bijv. het hoofdstuk „de Begraafplaatsen" gebracht wordt onder het tijdvak vóór 1795, dat over „de Synagogen" daarentegen onder het tijdvak na 1795. Ook een synagoge bestond toch reeds lang vóór dit jaar.

Het hoofdstuk door den Heer Seeligmann bewerkt, lijdt uit den aard der zaak niet aan dit euvel, en moet ook daàrom onze belangstelling wekken, omdat de kundige bibliograaf hierin veel wetenswaardigs meedeelt.

Ten slotte nog een paar opmerkingen.

De schrijver meent (blz. 89), dat de Joden reeds 2 Sept. 1796 (niet 1795) volle burgerrechten kregen. In theorie was dit zoo, in de praktijk echter allerminst. Hiervoor was een constitutie noodig, staande boven gewestelijke en stedelijke wetten en keuren, en deze werd eerst in Mei 1798 ingevoerd.

Tevens interesseert den schrijver ongetwijfeld een mededeeling van Wagenaar (Vervolg. IV blz. 541), dat, door tusschenkomst van den bankier Simon Boas, het derde deel van Suriname, dat de erfgenamen van François van Aerssen bezaten, aan Amsterdam werd verkocht. Wel een bewijs voor zijne groote reputatie.

Druk en illustratie van het boek strekken den drukker en uitgever tot eer.

Haarlem. M. Wolff.

SCHOOLBOEKEN.

Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis, door **M. A. P. C. Poelhekke** en **Dr. C. G. N. de Vooys.** Groningen, Wolters. 1914. (Pr. gecart. *f* 2.50, geb. *f* 3.50.)

Deze atlas in groot-kwarto-formaat bevat 280 meerendeels groote afbeeldingen, 17 pagina's handschriften, 2 platen in kleurendruk, 8 pagina's kunstbijlagen, 32 pagina's aanteekeningen en een register. Hij geeft dus meer, dan de titel zou doen vermoeden, en wel:

1°. afbeeldingen, betrekking hebbende op de wording en het uiterlijk van het boek; 2°. boekillustratie, voornamelijk door gelijktijdige kunstenaars; 3°. portretten van „representatieve" persoonlijkheden; 4°. afbeeldingen uit de omgeving, waarin de schrijver leefde; 5°. tooneelvertooningen en tooneelinrichting; 6°. handschriften, die een denkbeeld kunnen geven van de werkwijze van dichters en schrijvers; 7°. afbeeldingen op het gebied van schilderkunst en bouwkunst.

De platen zijn van bijschriften voorzien en in de aanteekeningen trachten de verzamelaars hunne ervaring, bij het zoeken opgedaan, ook voor docenten en studeerenden „productief" te maken. Deze aanteekeningen geven soms eene uitbreiding aan het bijschrift, waar voor voldoende toelichting plaats te kort schoot; *meestal bevatten ze inlichtingen tot verdere bestudeering van het onderwerp „Daarbij werd liefst verwezen naar boeken die binnen het bereik van velen zijn.*" In den tekst is ter wille van het schoolgebruik de spelling van De Vries en Te Winkel gebezigd.

De aanhef der voorrede luidt aldus:

„Elk docent weet, dat een merkwaardige oude uitgave, een goed gekozen karakteristiek portret de belangstelling in literair-histo riese feiten en personen — die zo licht tot abstrakties vervagen —

Digitized by Google

verlevendigt, maar niet ieder heeft die uitgaven en platen telkens bij de hand, als hij ze voor zijn onderwijs nodig heeft. Om hierin te gemoet te komen, werd deze Platenatlas samengesteld."

Het komt mij voor, dat de heeren Poelhekke en De Vooys den lof verdienen, zich zeer verdienstelijk te hebben gekweten van de taak, door hen op verzoek van den uitgever Wolters aanvaard. De geïllustreerde Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Ten Brink en Unger is niet voor het gymnasiaal en middelbaar onderwijs bestemd en er mag zonder overdrijving worden getuigd, dat deze Platenatlas in eene reeds lang gevoelde behoefte voorziet op eene wijze, welke matige eischen overtreft en het voortreffelijke nabijkomt.

Niet ieder gebruiker van den atlas zal en kan bevredigd zijn, zeggen de verzamelaars te recht: de een zal er wat in missen, de ander iets overbodig achten. Ik voor mij had er gaarne in aangetroffen de portretten van Roemer Visscher, Gijsbert Japicx, Camphuysen, Revius, Stalpaert van der Wiele, Jan Vos, Jeremias de Decker, de Van Haren's, Lucretia Wilhelmina van Merken, Nieuwland, Vrouwe Bilderdijk-Schweickhardt ... en Haverschmidt, met zijn alter ego, den onsterfelijken Piet Paaltjens. Ook van de nog levende auteurs mis ik er eenige noode. In plaats van de afbeelding van Vondel door Lievensz had m. i. veeleer opgenomen moeten zijn het fraaie portret van Vondel op ruim 50-jarigen leeftijd, door Matham naar Joachim Sandrart. De konterfeitsels van Betje en Aagje voldoen mij niet. Aagje Deken is al te „geflatteerd", zooals dat met miniatuurportretten op ivoor wel meer het geval wil zijn; dat van Betje — op zestienjarigen leeftijd! — geeft eene wijsneus te zien in een aardig kostuum, maar met ouwelijk gelaat; een onfrisch meisje, dat ons onwillekeurig herinnert aan de veelbelovende dochter van Mevrouw Deluw in de Camera Obscura! En de smaad van zulk een keuze heeft de hupsche en beminnelijke vrouw, „bij wie de speelman nooit geheel van het dak was", niet aan ons verdiend.

Er zijn mij o. a. de volgende onjuistheden opgevallen: Nr. 13 stelt *niet* voor het slottooneel uit den eersten Reinaert; het onderschrift van nr. 26 geeft verkeerde jaartallen; in het onderschrift van nr. 87 wordt de zgn. Huygens-poort aan den Scheveningschen weg ten onrechte „nog bestaande" genoemd; bij nr. 110 ontbreken de jaartallen; nr. 116, het nieuwe portret van Hieronymus van Alphen, met eene allonge-pruik, dat, volgens de verzamelaars, door uitdrukking en gebaar het karakter van den dichter beter weergeeft dan de meer bekende portretten en profil, met het staartpruikje, is ... de afbeelding van zijn gelijknamigen grootvader, S. S. Theol. Doctor en Professor te Utrecht, in zijn een-en-zeventigste levensjaar, wat er n.b. boven staat. Doch deze en andere vlekjes doen geen afbreuk aan de bruikbaarheid van een werk, dat, den prijs in aanmerking genomen, ook in het buitenland niet of nauwelijks wordt overtroffen. En het is verblijdend, dat deze fraaie platenatlas, in de weinige maanden sedert zijn verschijnen verloopen, reeds algemeene waardeering heeft gevonden.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

De fa. J. B. Wolters te Groningen zond ons den 7den zeer uitgebreiden druk van de bekende bloemlezing van L. Leopold, *Nederl. Schrijvers en Schrijfsters*, waaraan de heer W. Pik zijn medewerking heeft verleend; voorts den tweeden gewijzigden druk van Dr. A. van Berkum, *Fransch-Duitsch-Engelsch Leesboek v. Handelsscholen*, afd. Duitsch.

Na *Van Dale's Groot Woordenboek* en *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* is thans ook *Van Dale's Zakwoordenboekje* bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage en A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden verschenen; men vindt hierin niet alleen de voornaamste woorden onzer taal met een korte verklaring, maar ook een lijstje van namen uit de klassieke oudheid, een van namen van wateren enz., inzonderheid in Nederland en België, en een lijstje van titels.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Onder de titel *An Index of the Adverbs of Terence* heeft de heer E. A. Junks te Londen bij Humphrey Milford een boekje van 31 blz. uitgegeven, bevattende alle bijwoorden die bij Terentius voorkomen.

De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, geschreven door filologen, doch betrekking hebbend op vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Reden aus der Kriegszeit*, drittes Heft (VI. Die Harmonie der Sphären; VII. Kaisersgeburtstag; VIII. Bismarck); G. Roethe, *Von deutscher Art und Kultur* en *Zu Bismarcks Gedächtnis*; A. Matthias, *Kriegssaat und Friedensernte.* H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., 5de Reeks, I, 2: G. Heymans, Spinozistisch en modern parallelisme. — H. van Gelder, Over Rhodische kruikstempels en hun belang voor onze kennis van den Rhodischen handel. — A. Kluyver, Over *Amaryllis*, een gedicht van Huygens. — J. d'Aulnis de Bourouill, De logica van Hegel en zijn bewijs van de valwet der lichamen.

Journ. d. Savants, 1915, Avril: J. Guiffrey, La communauté des peintres et sculpteurs parisiens, dite Acad. de Saint-Luc. — P. Fournier, Théol. et droit canon au moyen âge, I. — P. Fabia, Les vases céramiques ornés de la Gaule rom. au mus. de Lyon. — Variétés.

Mai: M. Croiset, Hésiode. *Les Travaux et les Jours.* — P. Monceaux, Les origines du culte des saints, II. — L. Leger, La Serbie au moyen âge, I. — Variétés.

Indogerm. Forsch., XXXIV, 5: N. van Wijk, Das litauische langvokalische Präteritum. — H. H. Bender, The Accent of Sanskrit *-mant* and *-vant*. — J. Compernass, Vulgärlat. — K. Brugmann, Die Entstehung des altind. Prekativs. — Dez., Zur Geschichte des lat. Nomina mit Formans *-ti*. — Dez., Zwei osk. Adverbialbildungen. — E. Kieckers, Zur 2. Sing. des akt. Imperf. und zur 3. Sing. des akt. Imperativs des Präs. im Altirischen. — Anzeiger.

XXXV, 1—2: E. Kieckers, Zur oratio recta in den indogerm. Sprachen, I. — K. Brugmann Über einige zu ὀνίνημι gehörige Nominalformen. — R. W. Wilsdorf, Ein altlat. Dativ der fünften Dekl. auf *-iei*. — C. A. Danielsson, Zu einer arkad. Verbalform. — E. Kieckers, Armenisches. — C. Cappeller, Noch zwölf Pasakos. — F. Holthausen, Etymologien. — St. Mladenov, Etymologisches. — K. Treimer, Der alban. Nationalname *šk'üp*, toskisch *šk'ip*. — H. Hirt, Zur Verbalflexion. — N. A. Dekawalles, Ein hesych. Fachwort für „onomatopoëtisches Gebilde."

Mnemosyne, XLIII, 3: J. J. Hartman, De cantoribus Euphorionis et de quibusdam aliis disputatiuncula. - I. H. Leopold, Ad Epicurum, — J. J. H., Ad Thuc. III, 89. — M. Boas, De Parisina quadam sententiarum Catonianarum sylloge. — G. V., Ad Corinnam. — G. Vollgraff, Varia. — F. Muller Jf., De Romanorum et Graecorum foco. — M. R. J. Brinkgreve, Annotationes Vergilianae. — J. J. H., Quidem adversativum. — H. T. Karsten, Propertii Eleg. IV, 4. — P. H. D. Ad Minucii Felicis Oct. 13,1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXV—XXXVI, 6: E. Howald, Die Weltansch. Senecas. — A. Stein, Tacitus als Geschichtsquelle. — P. Ortlepp, Schillers Bibliothek u. Lektüre. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: P. Cauer, Pädag. Neugruppirung?

Digitized by Google

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXIV, 1: W. de Vries, Etymologische aanteekeningen. — J. W. Muller, *Geuzevesper.* — J. Vercoullie, *Sinterklaas.* — G. S. Overdiep, Over woordschikking en versrhythme in den middelnederlandschen Ferguut. — Kleine Mededeelingen.

2: J. F. M. Sterck, Tesselschade Hervormd of Doopsgezind? — J. A. Worp, *D'onbekende voerman van 't Schou-burgh.* — M. Schönfeld, Uit middeleeuwse kronieken. — C. G. N. de Vooys, Fragmenten uit Jan van Leeuwen's werken. — Kleine Mededeelingen.

N. Taalgids, IX, 4: J. A. vorder Hake, De voorgeschiedenis van ons alfabet. — C. G. N. de Vooys, Een principiële opmerking bij het etymologiseren van spreekwoordelike uitdrukkingen. — J. Koopmans, Nieuwe Schoolleesboeken, I. — C. G. N. de Vooys, Taalveredeling of taalverhaspeling?

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XL, 3: W. v. Unwerth, Eine quelle des Muspilli. — W. Braune, Willehalm 29,11. — L. Pfannmüller, Über metr. „stilarten" in der mhd. epik. — Dez., Die Strassburger hs. der Rittertreue. — C. Franke, Die abweichungen der reinschrift von dem concept in Luthers fabeln. — E. Wellander. *Sprechen* mit dem acc. der person. — W. Braune, Muspilli. — M. H. Jellinek, Zur Kudrun. — E. Ochs, Ahd. *anterôn.* — G. Neckel, *Hamalt fylkia.* — M. H. Jellinek, Nachtr. zu oben s. 448. — R. M. Meyer, Zur syntax der eigennamen. — O. Behaghel, *Sa qimands — sa qimanda.* — M. J. van der Meer, Das plural *-s* im ndl. u. ndd. — K. Helm, Zum ausgange von Hertnits kampf mit den Isungen. — Dez., Zum morgensegen des 14. jh.'s. — A. Leitzmann, Zum cod. pal. 343. — Dez., Zu den dramen v. Ackermann u. Voith. — Dez., Leonhard Roth.

Anglia, XXXIX, 2: H. D. Gray, A Possible Interpretation of Lyly's Endimion. — J. de Perott, Über eine a°. 1587 erschienene heute aber gänzlich vergessene novelle als quelle von Massingers „A Very Woman." — W. D. Briggs, Studies in Ben Jonson, IV. — E. Björkman, Z. alliterier. Morte Arthure. — P. Fijn van Draat, The man which. — G. O. Curme, The Engl. Gerund once more. — Dez., Berichtigung. — E. Einenkel, Bemerk. zum vorstehenden.

Neuphilol. Mitteil., 1913, 7—8: E. Bendz, Reminiscences of Matthew Arnold in the Prose-Writings of Oscar Wilde. — L. Spitzer, Zu Långfors' Ausg. eines Gedichtes von Ozil de Cadars. — Besprechungen.

1914, 1—2: H. Suolahti, Germanische Namen für Körperteile im Finn. — J. J. Mikkola, Ein unbeachtet gebliebenes vulgärlat. Wort. — L. Karl, Le Conte de la femme chaste convoitée par son beau-frère dans la tragi-comédie francaise. — H. Andresen, Zu Ozil de Cadars. — H. Väisälä, Esp. et prov. *mejana.* — E. Müller, Erfahrungen bei der Verwendung der Sprechmaschine im Unterricht. — Besprechungen.

3—6: W. Söderhjelm, Les nouvelles de F. M. Molza. — O. J. Tallgren, Glanures catalanes et hispano-romanes, IV. — J. Poirot, Les noms de quelques personnages des *Burgraves.* — A. Långfors, *Châteaux en Brie* et — *en Espagne.* — H. Suolahti, Ein franz. Suffix im Mhd. — H. Pipping, Über den Schwund des *h* in den altnord. Sprachen. — T. E. Karsten, Ein europ. Verwandtschaftsname. — H. Ojansun, Finn. *mulja*: ein germ. Lehnwort. — E. N. Setälä, „Entlehnung" und Urverwandtsch. — J. J. Mikkola, Über ein angeblich germ. Lehnwort im Kirchenslav. — Dez., Nochmals vulgärlat. **sculca.* — U. Lindelöf, Die engl. Sprache in den finnländ. Schulen. — Besprechungen.

7—8: J. V. Lehtonen, Sur la genèse du *Capitaine Fracasse* de Théophile Gautier. — Besprechungen.

1915, 1—2: H. Schück, La nouvelle théorie des origines des chansons de geste. — Besprechungen.

3—4: O. G. Tallgren, E. Blåfield, V. Eskelinen, Studi su la lirica siciliana del Duecento, I—II. — Besprechungen.

English Historical Review, 1915, July: Round, The House of Lords and the Modd Parliament. — Lunt, People taxation in England under Edward I. — Miller, The Genoese in Chios (1346—1566). — Hooper, The Tuder Sumptuary laws. — Notes and Documents (o. a. White, The name Magna Carta).

Studiën, LXXXIII. Juni: J. P. van Kasteren, Scripturistisch overzicht. — A. Hulsebosch, Een Spaansche naam en een Nederl. Missionaris. Franc. de Vargas. — F. de Bruyn, De Wichelroede. — Uit de Pers. — Meded.

Juli-Aug.: J. P. van Kasteren, De bede van een goed geweten tot God (1 Pe. 3,21). — W. Mulder, Joachimieten en Spiritualen. — E. Hoogeveen, Nieuwe bloedwonderen. — A. J. Wessels, De eerste kruistocht en het Roelandslied. — A. Slijpen, Nieuwmodische Schriftverklaring. — J. Huygens, De ontwikkeling der Kath. gedachte bij Wladimir Soloview en zijn arbeid voor de hereeniging der Russische Kerk met Rome. — J. van Well, „Aan den Einder". — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoogewerff, Bescheiden in Italië: Engl. Hist. Rev. 1915, July (Allen).

Journaal van Bontekoe, uitg. Hoogewerff: Het Boek, 1915, 15 Juli (Burger).

Kalff, Van Zeevarende Luyden en Zee-Poëten: N. Taalg. IX, 4 (de Vooys).

Nieuwenhuis, Individ. Taalonderwijs: N. Taalg. IX, 4 (Koopmans).

Schipvaert van Corn. de Houtman, uitg. Rouffaer en IJzerman: Het Boek, 1915 15 Juli (Bruyn).

Schrijnen, Nederl. Volkskunde, I: N. Taalg. IX, 4 (de Vooys).

De Vletter, De Opvoedk. Denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken: N. Taalg. IX, 4 (Koopmans).

Van Vredenburch, Utr. studentenleven: Engl. Hist. Rev. 1915, July (H. L.).

ADVERTENTIEN.

Alom verkrijgbaar:

M. MANILII

ASTRONOMICA

In het Nederlandsch vertaald

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN.

Hoogleeraar a. d. Rijksuniversiteit te Groningen.

Prijs f 2.25.

Uitgave N.V. voorh. E. J. BRILL, te Leiden.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 2me Numéro: G. S. de Solpray, Jhr. Edzard Falck, Arthur van Schendel, Fernand de Solpray, P. Valkhoff, A. D. L. Mague, Salverda de Grave, Pierre de Sanson, Hélène Swarth, Jules Destrée, René Bizet.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XVII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS X.

Vlechtwerken VI.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat,** gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30** Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/16.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. Blok zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

COMPLETE WERKEN VAN WILLIAM SHAKESPEARE

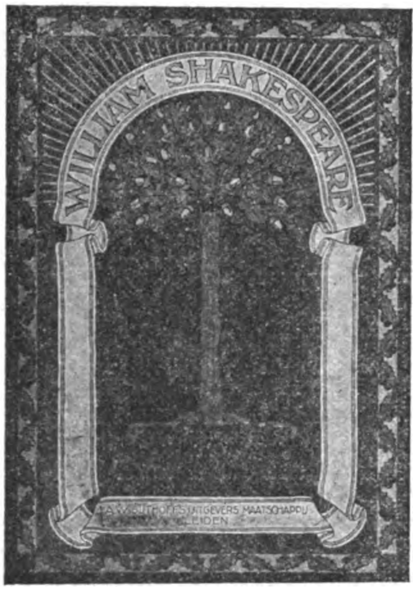

OVERGEZET DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK.

Met 116 illustratiën, waarvan 46 in kleurendruk.
Compleet in 3 deelen à **f 8.80** per deel geb.
of in 32 afl. à **80 Cts.**

Het is voorzeker een verblijdend verschijnsel dat de bewerking van Dr. BURGERSDIJK nog steeds het meest gezocht is. Vonden de vorige uitgaven gretig koopers, niet minder is dit het geval met deze nieuwe complete uitgaaf, nu 46 gekleurde platen, benevens 70 zwarte het werk versieren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

Boek-, Courant- en Kunstdrukkerij.

Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Wetenschappelijk, Technisch en Algemeen Gebied. Modern ingericht bedrijf, waarin de nieuwste vindingen op Typografisch en Technisch gebied zijn toegepast.

Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06564 2913

Digitized by Google